Printed by M. S. Sathe, at the Prajna Press, 315 Gangapuri, Wai
&
Published by V. G. Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist. Satara.

Price Rs. 35

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

प्रा ज्ञ पा ठ शा ला म ण्ड ल ग्र न्थ मा ला

मीमांसाकोषः

प्रथमो भागः

संपादकः

केवलानन्दसरस्वती

मार्गशीर्षः शुद्धः ४ शुक्रवासरः शकः १८७४.

अथ ऐतरेयारण्यके (३।२।३।१२) 'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते, एतमग्नावध्वर्यव., एतं महाव्रते छन्दोगा.' इति। बह्व. ऋचः पठितव्या येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः महति उक्थे शस्त्रे बृहतीसहस्राख्ये एतं परमात्मानमेव मीमांसन्ते विचारयन्ति। अध्वर्यवः यजुर्वेदिनः अग्नौ अग्निचयनगतमन्त्रेषु परमात्मानं मीमांसन्ते 'युञ्जते मन उत युञ्जते धिय' इत्यादिषु । छन्दोगाः छन्दःसु गानकर्तारः सामवेदिनस्तु महाव्रते महाव्रतगतमन्त्रेषु परमात्मानं मीमांसन्ते इति। अत्र 'मीमांसन्ते' इति साक्षान्मीमांसावाचकपदमेव प्रयुक्तम्।

मीमांसा नाम संशयपूर्वकाद्विचारात् जायमानो निर्णयः। सोऽयमर्थः तैत्तिरीयब्राह्मणे उक्तः (२।१।२) यदा चित् पलाय्य गच्छन्तमग्निमवरोद्धुं प्रजापतिः अग्नेः पृष्ठतः अधावत्। न च अतिवेगवन्तमग्निमवरोद्धुं प्रजापतिरशक्नोत् । श्रान्तश्च प्रजापतिर्घर्मव्याप्तोऽभूत्। ततः सः क चिदुपविश्य स्वललाटात् स्वेदजलमुन्मृष्टवान्। तच्च जलं घृतरूपेण प्रादुरभूत् । एतस्मिन्नन्तरे होमसमयः प्राप्तः । आग्नेय च होमः कर्तव्यः, तदानीमन्यस्य द्रव्यस्याभावात् । तेन तदाज्यं होतुं हस्ते गृहीतवान् प्रजापतिः । अपवित्रस्वेदजलजन्यत्वाच्च तस्य घृतस्य प्रजापति. संदेहं प्राप्नोत्। तदुक्तं 'तद् व्यचिकित्सत्। जुहवानि, मा हौषमिति। तद्विचिकित्सायै जन्म। य एवं विद्वान् विचिकित्सति। वसीय एव चेतयते' इति। अस्यायमर्थः– तत् स्वेदजन्य घृतं प्रति वि–अचिकित्सत् विचिकित्सां संशयं प्रापत्। कोऽसौ संशयः तमाह, किं जुहवानि अनेन घृतेन किं मया होम कर्तव्य., अथवा मा हौषं मया होमो न कर्तव्यः अनेन घृतेन इति। होमयोग्य न वा घृतमेतत् इति संशयः। तदेतत् विचिकित्सायै विचिकित्सायाः जन्म। सोऽयमेतादृशः संशयः प्रजापतौ उत्पन्न इत्यर्थः। यः कश्चित् विद्वान् एवं प्रजापतिवत् विचिकित्सति संशयं प्राप्य विचारयति, स वसीय एव श्रेष्ठतममेव चेतयते जानाति, निर्णयं लभते। एवमत्र संशयपूर्वकविचारजन्यो निर्णय' इति स्पष्टमेव मीमांसास्वरूपमुक्तम्।

गवामयनविकृतिरूपस्य उत्सर्गिणामयनस्य संबन्धि किं चिदहः परित्याज्यं, न वा इति विचारितं (तैस. ७।५।७) ' उत्सृज्यं नोत्सृज्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, तदाहुरुत्सृज्यमेवेति, अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः ' इति । अत्रापि ' मीमांसन्ते ' इति स्पष्टः शब्दः।

बृहदारण्यकोपनिषदपि (१।५।२१) ' अथातो व्रतमीमांसा ' इत्यारभ्य अध्यात्ममिन्द्रियाणां अधिदैवतं च देवतानां असाधारणं कर्म विचारितम् ।

छान्दोग्येऽपि (५।११।१) औपमन्यवादयः 'महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ' इति मीमांसाशब्दः स्पष्टः । ' मीमांसाञ्चक्रुः ' इत्येतावतः क्रियापदस्य स्वीकारेऽपि न हानिः।

Prājña Pāṭhashālā Máṇḍala Grantha Mālā

MĪMĀṂSĀKOṢAḤ

Part I

Edited by

Kevalānandasaraswatī

1952] [Rs. 35

दर्शनरूपव्यवहारेणैव लिप्यादिज्ञानं विनैव पदपदार्थयोः वाक्यवाक्यार्थयोश्च संबन्धो बोध्यबोधकरूपो व्यवहारेणैव जीवनपर्याप्तो ज्ञायते इत्यर्थः। ततोऽधिकज्ञानमिच्छंस्तु व्यवहारादितरानुपायानवलम्ब्य भूयो ज्ञानं लभते। पदशक्तिग्रहोपायाश्च प्राचीनैरुक्ताः 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥' वृद्धाः एतेभ्य उपायेभ्यः शक्तिग्रहं वदन्ति । तत्र अशिक्षितस्य व्यवहारो मुख्य उपायः, इतरे के चिदयाथार्यं के चित्त नैव संभवन्ति। शिक्षमाणानां च प्रौढानां कोशो व्याकरणं च प्रधानम्। सुशिक्षितानां तु कोश एव मुख्यः उपायः भिन्नभाषाज्ञानादौ। विश्वमेदिन्यादयः कोशाः प्राचीनाः शब्दार्थसंबन्धज्ञानार्थमेव विरचितास्तदात्वे विद्वद्भिः। अमरत्रिकाण्डी तु सर्वेषामेव गीर्वाणवाणीसंपन्नानामुत्तमर्णा। अत एव 'रघुः लघुः (लघुकौमुदी) अमरः' इति त्रयी व्युत्पत्तिज्ञाने मातेवोपयुज्यते इति प्रसिद्धिः। तत्तद्भाषाज्ञानोपकारिणश्च उच्चावचा नानाविधाः कोशाः कोशकारैर्विरचिताः। जागतिकज्ञानार्थे च ज्ञानकोशा अपि महान्तो महद्भिः प्रकटिताः। भूयान् हि कोशग्रन्थानामुपकारः। यथा शब्दार्थकोशा भवन्ति, तथा तत्तच्छास्त्रीयविषयकोशा अपि अतीवोपकारका भवन्ति। एकशास्त्राभ्यासकृत्य इतरशास्त्रविषयकोशा यथा सहायका भवन्ति, तथा स्वशास्त्रीयविषयकोशस्यापि भूयानुपकारः। एकैकस्मिन् हि शास्त्रे अनेके ग्रन्था भवन्ति, न चैकेन ते सर्वे ग्रन्था अभ्यसितुं शक्यन्ते, तदा च अभ्यसनीयशास्त्रगतविषयककोशलाभश्चेत् तदा श्रमं कालयापनं च विनैव इष्टविपर्यासज्ञानं सहसैव भवितुमर्हति। अस्माभिरेव तावत् धर्मशास्त्रं, वेदान्तं चाभ्यस्यद्भिः मीमांसाविषयकोशं विना भूयोभूयः स्खलनं कष्टं चानुभूतम्। तेनैव च हेतुना मीमांसाकोशनिर्माणबुद्धिरुत्पन्ना। अत एव १८५८ शकीयपौषशुद्धचतुर्थीदिने मीमांसाकोशरचनां संकल्प्य आरम्भः कृतः। एकदा कृतस्य कियतश्चित् लेखस्य अन्यदा ममैव भूयानुपयोगः समभूत्।

वेदोपाङ्गानि चत्वारि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि। तत्र पुराणानि ब्राह्मादीन्यष्टादश तावन्त्येवोपपुराणानि च रामायणमहाभारतसहितानि। न्यायः वैशेषिको गौतमीयः कापिलो लौकिकश्च। धर्मशास्त्र मन्वादयः स्मृतयः। मीमांसा च विंशत्यध्यायात्मिका पूर्वोत्तरत्वेन द्वेधा विभक्ता षोडशलक्षणी चतुर्लक्षणी चेति। तत्र मीमांसा वाक्यशास्त्रत्वात् पदशास्त्रवत् प्रमाणशास्त्रवच्च सर्वोपकारिणी। सर्वो वाग्व्यवहारः उच्चारणरूपो लेखरूपश्च वाक्यात्मक एव। वाक्यार्थश्च उद्देश्यविधेयभावादिविचारं विना न ज्ञातुं शक्यते । वाक्यार्थनिर्णयश्च विना मीमांसां न सिध्यति। ततश्च निर्णीतवाक्यार्थज्ञानाय वेदानुसारिणी मीमांसैवोपयुज्यते। न केवलं वेदानुसारिणामेव किंतु तदितरेषामपि शब्दान्तरेण प्रकारान्तरेण वा वाक्यमीमांसयैव वाक्यार्थनिर्णयो भवतीति न विवादः। यद्यपि जैमिनिमीमांसा धर्ममीमांसा। धर्मश्च वेदार्थ इति तत्तदधिकरणेषु वेदवाक्यान्येव उदाहृत्य श्रुतिलिङ्गवाक्यादिभिरुपलक्ष्य प्राप्ताप्राप्तविवेकेन उद्देश्यविधेय-

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचरणैः श्रीमत्केवलानन्दसरस्वतीभिः पूर्वमीमांसाकोशः साङ्गः सपरिशिष्टो व्यरचि । तस्य स्वरूपं सविस्तरं तैः स्वयमेव प्रस्तावे विशदीकृतम् । अयं कोशः षट्सु भागेषु विभज्य प्रकाशयितव्योऽस्ति । अस्य संपादनं सर्वथा श्रीपूज्यपादकेवलानन्दस्वामिभिरेव सुदीर्घकालं जैमिनीयतन्त्रस्य तत्संगतानां भाष्य वार्तिकादिटीकानामन्येषां च मीमांसानिबन्धानां, कल्पसूत्राणां, वेदचतुष्टयस्य च आलोडनं कृत्वा निर्वर्तितमस्ति । अत्र स्वयं विशेषो यत् ऐतिहासिकसरणिमनुरुध्य व्याख्याक्रम उपन्यस्तोऽस्ति । अस्य कोशस्यान्ते परिशिष्टत्रयमन्तर्भावितमस्ति, यत्र भाष्यवार्तिकादिपूद्धृतानां श्रुतिवाक्यानां मूलस्थलनिर्देशपूर्वकं विषमस्थलटिप्पणीसहिता अकारादिवर्णानुक्रमेण सूची, याज्ञिकपदार्थविवेचनकोशः, दर्शपूर्णमासाग्निष्टोमादिप्रकृति-यागप्रयोगाश्च संगृह्यन्ते ।

बहुवित्तव्ययायाससाध्यमिदं प्रकाशनकर्म । ये खलु वैदिकविद्याप्रणयिनः उदारधियस्तैरत्र स्वधनव्ययकरणेनानुपमः पुण्यसंदोहः समधिगन्तव्य इति सविनयं निवेदयामः ।

मुंबईराज्यस्य शिक्षाविभागेन दश सहस्राणि रूप्यकाणि दत्त्वा अस्य प्रकाशनव्ययस्य भारो लघूकृत इति तस्य शतशो धन्यवादान् वितरामः । किंच वर्तकोपाह्वैः महादेवतनूजैः केशवनामधेयैः पञ्च सहस्राणि रूप्यकाणि प्रकाशनव्ययार्थं दत्त्वा परमौदार्यं प्रकटीकृतमिति ते नितरां प्रशंसामर्हन्ति । पुण्यपत्तनविद्यापीठेन प्रथमभागमुद्रणार्थं रूप्यकाणां सहस्रं, मुंबईविद्यापीठेन च पञ्च शतानि रूप्यकाणि दत्त्वा प्रकाशनकार्यमुपकृतमिति तयोर्विद्यापीठयोरनुग्रहं नितराममिनन्दामः ।

मार्गशीर्ष शुक्ल ४,
शक १८७४.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्ष प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

श्लोकचरणः । एतावता भाष्यीयमधिकरणं समाप्यते । किंच आदिमे कियति चित् कोषांशे तत्सदृशाख्यवैद्यनाथप्रणीतो न्यायबिन्दुरपि संगृहीत, पश्चात्तु ग्रन्थगौरवभयात् न्यायबिन्दुसंग्रह-स्त्यक्तः । एतेषु भाष्यीयाधिकरणेषु भाष्य तन्त्रवार्तिक टुप्टीकावार्तिकं भाट्टदीपिका च एतत् त्रयमक्षरश सर्वं संगृहीतं, भाष्यवार्तिकयो आकरग्रन्थत्वात् भाट्टदीपिकायाश्च नव्यपद्धत्या परि-ष्कृतात्मत्वात् ।

सकर्षकाण्डीयानामधिकरणानामपि प्रारम्भे प्राचीनमुपलब्ध क चिन्निर्मितक वा वर्णक्रमेण शीर्षकमुपन्यस्य ततो भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिकाऽपरपर्याया उपन्यस्ता ।

तौतातिकमततिलको नाम भवप्रसादापरपर्याय अधिकरणार्थप्रतिपादकः प्राय प्रत्यधिकरण प्राभाकरमतमनूद्य खण्डयन् भवदेवप्रणीतः शास्त्रदीपिकात प्राचीनो ग्रन्थ । स च यावति भाष्ये तन्त्रवार्तिकं समस्ति तावानेव । अर्थात् प्रथमाध्यायद्वितीयचरणमारभ्य तृतीयाध्या-यान्त एवायम् । तत्रापि द्वितीयाध्यायान्त एवास्माभिरुपलब्धो मुद्रित इति तावानेव सगृहीत । तदेतत् द्वितीयविधमधिकरणम् । तत्र चाधिकरणस्यादिम सूत्र वर्णक्रमेणोपन्यस्य तत्रतत्र सोऽय ग्रन्थो निवेशितः ।

अथ सर्वेषा सूत्राणा शब्दशोऽर्थज्ञानार्थं नूतना वृत्तिरेवास्माभिः प्रणीता । सा च अधिकरणशो निवेशिता । तत्र आदिम सूत्र वर्णक्रमेण प्रथमत उपन्यस्य वृत्त्यधिकरण सगृहीतम् ।

तदेव कोषेऽस्मिन् वर्णक्रमोपबद्धशीर्षकानुसारेण भाष्यीयाण्यधिकरणानि सकर्षा-धिकरणानि च उपलभ्येरन्, तौताधिकरण वृत्त्यधिकरण च वर्णक्रमोपबद्धतत्तदादिमसूत्रानु-सारेणोपलभ्येनेति ज्ञेयम् । एतेषु चतुर्विधेष्वधिकरणेषु आदौ ☀ एव डमरुचिह्न निवेशितम् ।

अथ न्यायाः । अश्वाम्यञ्जनन्याय, अग्निसमार्गन्याय, अङ्गगुणविरोधन्याय इत्या-दयो मीमांसाशास्त्रीया, केचित् उत्तरमीमांसाशास्त्रीया, केचिच्च व्याकरणशास्त्रीया परिभाषारूपा अपि शेखरादौ न्यायशब्देन सबोधिता, अन्ये च न्यायसुधाकारादिभि वार्तिकायनेकाकरग्रन्थस्था श्लोकरूपा, ते सर्वे यथालाभमत्र सगृहीता । एते हि धर्मशास्त्रनिबन्धेषु च इतरनानाविधेषु शास्त्रीयनिबन्धग्रन्थेषु साक्षात् मीमांसानिबन्धेषु च अर्थनिर्णयार्थं प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । ततश्च तेषां सग्रह आवश्यक एव । एतेषा मीमांसान्यायाना द्वित्रादीन्यपि नामधेयानि तत्रतत्रोपलभ्यन्ते यथा पर्णतान्याय पर्णमयीन्याय पर्णमय्यधिकरण इत्यादि । तत्र एक किं चिन्नामधेय अधि-करणादौ शीर्षकत्वेनोपन्यस्त, अवशिष्ट तु वर्णक्रमे उपन्यस्तम् । किंच शास्त्रीयन्यायवत् लौकिका अपि न्याया मीमांसाग्रन्थेष्वेव अधिकरणार्थनिर्णयोपयोगित्वेन उपन्यस्ता भूयांस । तेऽपि च सग्रहीतव्या एव । यदि च केचिल्लौकिका न्याया कोषेऽत्र निवेशनीया एव, तदा निमयशाद्गमत-शिष्टैः, इति लौकिकन्यायसाहस्र्यादिग्रन्थेषूपलब्धा सर्वे लौकिका न्याया संगृहीता एवास्माभि ।

अनुक्रमणिका

प्रकाशकस्य निवेदनम् ... ...

प्रस्तावः १– ७४

१ मीमांसा प्राचीनैव पृ. १; २ मीमांसा नाम २; ३ मीमांसाकोषावश्यकता ३; ४ कोषस्य विषयः ५; ५ अस्मदीयो वर्णक्रमः संधिशास्त्रं च ९; ६ ग्रन्थकाराः १०; ७ गृहीता ग्रन्थाः २२; ८ मीमांसायाः प्रयोजनम् २२; ९ मीमांसायाः गृहीतकृत्यम् २३; १० मीमांसायाः तर्कसंग्रहः २३; ११ मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा २५; १२ सूत्राणां संहितया पाठः २६; १३ वृत्तिकारस्य शबरादिकृत उल्लेखः २७; १४ भाष्यगताः पाठभेदाः २९; १५ वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम् ३६; १६ भाट्टदीपिकाकारप्रदर्शितं सूत्र-भाष्यादिदूषणम् ४८; १७ याज्ञिकास्तु ५८; १८ संकर्षकाण्डीयाध्यायादि-विवरणम् ६८; १९ संकर्षकाण्डस्य शाबरभाष्यादिकृता उल्लेखाः ६८; २० संकर्षभाट्टचन्द्रिकाकृतं भाष्यादिनिरसनम् ७२.

ग्रन्थसंक्षेपस्तद्विवरणं च ७५

शुद्धिपत्रकम् ८०

मीमांसाकोषः १– ६००

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश. इति न्यायवित्समयः । (आपध. २।८।१३) इति सूत्रं अङ्गानां कल्पसूत्राणां प्रधानवाचिभिः शब्दैः 'छन्दः वेदः ब्राह्मणं ' इत्यादिभिः व्यपदेशो न न्याय्यः इति व्याख्याय न्यायवित्समयः न्यायविदां सिद्धान्तः इति च व्याख्याय शंकरभगवत्पूज्यपादैः ' ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे (भा. १।३।६) स्पष्टं द्रष्टव्यौ ' इत्युक्तम् । तेन अध्वरमीमांसाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधकानां बीजभूतानां च युक्तीनां न्यायशब्दवाच्यता ज्ञायते । यथा ' नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यते ' इति आकृत्यधिकरणस्य बीजम् । यथा वा ' अनन्यलभ्यः शब्दार्थः ' इति कर्त्रधिकरणस्य बीजम् । इत्यादि ।

किंच 'तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात् प्रतीयते । नैकेषामेव सा ह्यस्ति, केषांचिद्वा न विद्यते ॥ ' इति वार्तिकम् (१।३।४।८ पृ. २१६) । तस्याः शब्दशक्तेरित्यर्थः । अत्र सुधा (पृ. २०७) ' तस्मिन् सर्वगामित्वे न्याय. युक्तिः यस्याः शक्तेरस्ति सा तन्न्याया, तद्भावः तन्न्यायत्वम् । कीदृशो न्याय इत्यपेक्षायामाह—नैकेषामिति' इति । अत्र न्यायशब्दस्य युक्तिः इत्यर्थः कण्ठत एवोक्तः सुधाकारेण । मीमांसासूत्रेषु च अनेकवारं न्यायशब्दः प्रयुक्त । तत्र च सर्वत्र युक्तिः युक्तं योग्यं इत्येवार्थः प्रायः प्रतीयते यथा ' अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् । ' इति सूत्रम् (१।३।८।२६) । अत्र भाष्यं—न चैष न्यायः, यत् सदृशाः शब्दाः एकमर्थमभिनिविशमानाः सर्वे अविच्छिन्नपारंपर्या एवेति—इति । लौकिकन्यायसंग्रहकारश्चाह ' सर्वे लौकिका दृष्टान्ताः लौकिक्यः कथाश्च (योगवासिष्ठाद्युक्ताः दामव्यालकटाद्या·) न्यायत्वेन उदाहर्तुं शक्यन्ते ' इति । सर्वथाऽपि रीतिः पद्धति· प्रकार युक्ति· इत्यर्थमालम्ब्यैव मीमांसाकोषे शास्त्रीया लौकिकाश्च सर्वे न्यायाः संगृहीता इति निष्कर्ष· ।

अथ कोषे तृतीयोंऽशो लघुसिद्धान्ता नाम । न चात्र लघुत्वं अल्पशब्दकत्वम् । केचिद्धि शब्दतो महान्तोऽपि भवन्ति । ततश्च अधिकरणभिन्न· सन् न्यायभिन्नश्च सन् अल्पो वा महान् वा मीमांसाग्रन्थस्थो भाग., इति पारिभाषिका लघुसिद्धान्ताः इति । तेषामादौ च * इति ताराचिह्नं निवेशितम् । लघुसिद्धान्तवाक्याना निवेशने चेयं रीतिः— किंचिच्छब्दारब्धेषु सिद्धान्तवाक्येषु निवेशनीयेषु तत्रत्यं मुख्यं पदं प्रथमं प्रथमाद्वितीयादिविभक्तिक्रमेण, तत्रापि एकवचनादिक्रमेण निवेशितम् । ततः तद्घटितानि सामासिकानि पदानि यथायोगं वर्णक्रममनुसृत्य निवेशितानि । क चित्तु सिद्धान्तवाक्यानां विषयभेदेन विभागं कृत्वा अर्थानुसारेण निवेशः कृत, तत्रापि यथायथं वर्णक्रमो न हापित· । सिद्धान्ताश्चैते नानामीमांसाशास्त्रीयग्रन्थेभ्य उद्धृताः । प्रायः अक्षरशो यथादृष्टा एव । भूयःस्थलेषु तु क चिदक्षरादिपरिवर्तनं कृत्वाऽपि । के चित् शीर्षकरूपा. के चित् तात्पर्योद्धारात्मका अपि भवन्ति । तेन सिद्धान्तप्रदर्शनप्रवणत्वात् यथादृष्टाक्षरात्मकप्राचीनग्रन्थस्थः पङ्क्तिकोद्धारादर्शनेऽपि नाक्षेप्तव्यः संपादक· ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

निर्मथ्य निगमसिन्धून् विविधन्यायाभिधानमन्थानैः ।
धर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

प्रस्तावः

मीमांसा प्राचीनैव—

मीमांसा किल बहोः कालात् प्रागेव याज्ञिकानुष्ठानेषु प्रवृत्तेति श्रूयते । ऐतरेय-ब्राह्मणे तावत् अग्निष्टोमगतदीक्षणीयेष्टौ अग्नाविष्णुदेवताक एकादशकपालः पुरोडाश उक्तः । तस्य अग्निश्च विष्णुश्चेति द्वौ देवौ । तत्रेयमाशङ्का कैश्चित् ब्रह्मवादिभिरुपन्यस्ता ' तदाहुः, यदेकादशकपालः पुरोडाशः, द्वावग्नाविष्णू, का एनयोस्तत्र क्लृप्तिः का विभक्तिः ' इति । तत्र अन्यैर्ब्रह्मवादिभिः प्रत्युक्तं, अष्टाकपालः आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः' इति । तत्र आग्नेयस्य कथ-मष्टाकपालत्वनियमः इत्याकाङ्क्षायां ' अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेश्छन्दः ' इति युक्तिरुदा-हृता । अयमर्थः, अग्नेः गायत्रीछन्दसश्च प्रजापतेर्मुखात् समकालमुत्पन्नत्वेन संबद्धत्वात्, गायत्र्याश्च प्रतिचरणमष्टाक्षरत्वात् आग्नेयपुरोडाशस्यापि अष्टाकपालत्वमिति । अथ वैष्णवस्य कथं त्रिकपाल-त्वमिति चेत्, तत्राह ' त्रिर्हीदं विष्णुर्व्यक्रमत ' यस्मात् विष्णुना सर्वं विश्वं त्रिभिः पादप्रक्रमै-र्व्याप्तं, तस्मात् विश्वव्यापकपादप्रक्रमत्रित्वसंबन्धात् विष्णोः पुरोडाशस्य त्रिकपालत्वं युक्तमिति (ऐब्रा. १।१।६—७) ।

तथा अग्नीषोमप्रणयने अध्वर्युणा अनुवचनप्रैषे दत्ते 'सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे इति सावित्रीमन्वाह' इति विधिना होत्रा सवितृदेवताका 'सावीर्हि देव' इत्यादिका ऋक् अनुवक्तव्या इत्यु-क्तम् । तत्रेयमाशङ्का उद्भाविता ' तदाहुः यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां अनु वाचा आह अथ कस्मात् सावित्रीमन्वाह ' इति । अग्नीषोमप्रणयनार्थं अग्नीषोमदेवताका ऋक् अनुवक्तव्या, सवितृ-देवताका कथं विधीयते इति । तत्रोत्तरमेवमुक्तम्— ' सविता वै प्रसवानामीशे तस्मात् सावित्री-मन्वाह ' इति । सर्वाणि हि कार्याणि सवितृसंमत्यैव भवन्ति, नहि सवितृप्रकाशं विना पदात् पदमपि चलितुं कश्चित् शक्नोति । तस्मात् सर्गासां कार्यसंमतीनां सविता ईशो ईष्टे । तस्मात् तत्संमतिप्राप्त्यर्थं प्रणयनारम्भे सवितृदेवताकैव ऋक् अनुवक्तव्या इति । अन्यान्यपि अनेकान्यु-दाहरणानि शङ्कासमाधानात्मकमीमांसासूचकानि ब्राह्मणग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि ।

प्यत्। तत्रैव पुस्तके १३३ पृष्ठे –भिन्ने ' ऽप्तनि ' त्यादौ– इति मुद्रितम्। तत्र –भिन्ने ' अपृतून् ' इत्यादौ– इति मुद्रणे को मुद्रकस्य भ्रमः। प्रायः सर्वत्रैव संधिशास्त्रप्रवर्तने अवतरणचिह्नदाने च वाचकसुखग्रहणविचारो वा सारासारविवेको वा मुद्रणे नैव क्रियते इति महती विवेकभ्रष्टता। सर्वथाऽपि अस्माभिः कोषमुद्रणादौ संधिशास्त्रशैथिल्यमेव वाचकसुखार्थं स्वीकृतम्।

' मोऽनुस्वारः ' इत्यादिविषये च किं चित् साहसं परिभाषारूपमेव स्वीकृतम्। ' प्रयोजनमिति ' इति वा ' प्रयोजनम् इति ' इति वा मुद्रितव्ये ' प्रयोजनं इति ' इत्येव मुद्रितम्। ' ज्ञानमनुमितिः ' इति वा 'ज्ञानम् अनुमिति.' इति वा निवेशनीये ' ज्ञानं अनुमितिः ' इत्येव निवेशितम्। सेयमस्मदीया परिभाषा वाचकसौल्यार्थमेव इति न शास्त्रविद्भिर्दूषणीया वयम्। सर्वथाऽपि संधिशास्त्रशैथिल्यमेव स्वीकृतमस्माभिः गहने गभीरे विषये वाचकपान्थानां सुखेन प्रवेशनायेति ज्ञेयम्। क चित्तु कारणान्तरेण तथा कर्तुं नापारि इत्यपि सत्यम्।

ग्रन्थकाराः—

येषां ग्रन्थाः कोषेऽस्मिन् संगृहीताः, येषां चापि संग्रहीतुमशक्याः, तेऽपि तेऽपि च प्रसङ्गसंगत्या विज्ञानार्थं निर्दिश्यन्ते, ये च तदीया ग्रन्थाः स्वीकृताः यथा च, तदपि निर्दिश्यते। तदीयः कालश्च प्राक् विद्वत्साधित एव अनूद्यते यथालाभं, न स्वतन्त्रसंशोधनपूर्वकम्। तद्यथा—

मीमांसाचार्याः प्राचीनाः—आत्रेयः। 'फलमात्रेयो निर्देशात्' ४।३।१८, ' मुख्यानन्तर्यमात्रेयः ' ५।२।१८, ' निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसंबन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतेरित्यात्रेयः ' ६।१।२६ इति त्रिवारम्।

आलेखनः। ' व्यूद्ध भाग्यस्त्वालेखनः ' ६।१।१७ इत्येकदैव।

आश्मरथ्यः। ' अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यः ' ६।५।१६ इत्येकदैव।

ऐतिशायनः। ' सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य ' ३।२।४४, 'स्याद्वाऽस्य संयोगवत् फलेन संबन्धस्तस्मात् कर्मैतिशायनः ' ३।४।२४, ' लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ' ६।१।६ इति त्रिवारम्।

कामुकायनः। ' तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ' ११।१।५८, ' सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ' ११।१।६२ इति द्विवारम्।

कार्ष्णाजिनिः। 'क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्ष्णाजिनिः' ४।३।१७, 'स कुल्कल्पः स्यादिति कार्ष्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात् ' ६।७।३५ इति द्विवारम्।

अथातो होत्राणामेव मीमांसा (शांश्रौ. १८।२४।३४)। अत्र होत्रनुष्ठान-विचारानन्तरं होत्रकाणामेव विचारोऽवशिष्टः इति व्याख्यानं आनर्तीयभाष्ये ।

'अथास्तमिते आदित्ये उदकं गृह्णीयात्, न गृह्णीयात् इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' (बौध. १।६।११) इत्यत्र पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टः ।

' शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्धानस्य चाशुचेः । मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ' (बौध. १।१०।५) इत्यत्र गोविन्दस्वामिना विवरणे 'मीमांसित्वा विचार्य' इति व्याख्यातम् । तेन विचारार्थको मीमांसाशब्दः ।

गौतमधर्मसूत्रे ' तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यात् , इति मीमांसन्ते ' (१९।४) इति संशयमुपन्यस्य ' न कुर्यादित्याहुः ' (५) इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुपन्यस्य ' नहि कर्म क्षीयते इति ' (६) इत्यनेन पूर्वपक्षे युक्तिरुपन्यस्ता । ' कुर्यादित्यपरम् ' (७) इति सिद्धान्त-प्रतिज्ञामुक्त्वा ' पुनःस्तोमेनेष्ट्वा ' (८) इत्यादिभिः सूत्रैः तत्साधिकाः श्रुतय उदाहृताः । तेन पूर्वोत्तरपक्षपरिग्रहेण निर्णयान्तो विचारो मीमांसापदार्थः स्पष्टो भवति ।

'तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते । (वाध. २२।२) न कुर्यादित्याहुः (३)। नहि कर्म क्षीयते इति (४)। कुर्यादित्येव तस्माच्छ्रुतिनिदर्शनात् (५)। ' इति अत्रापि मीमांसापदस्य विशिष्टविचारपरत्वं स्पष्टम् ।

सर्वथाऽपि मानवोत्पत्तिमारभ्यैव मीमांसाया अप्यारम्भः । नापि मानवा एव मीमांसन्ते पशुपक्ष्यादयस्तिर्यञ्चोऽपि भक्ष्यमिदमभक्ष्यं वेति मीमांसित्वैव भक्षयन्ति । चनचटकादयः पक्षिणोऽपि प्रसूतिकाले प्राप्ते स्थानं मीमांसित्वा अनुकूले एव स्थाने अनुकूलरचनं कुलायं निर्मिमते। इति तिर्यक्ष्वपि मीमांसा समस्त्येव । सेयं मीमांसा यथाप्रज्ञं वर्धमाना भूमसीमेव परिणतिं कालेन प्राप्ता । तत्रेदं पण्डितबुद्धिप्रकर्षाधीन वेदवाक्यार्थनिर्णायकं वाक्यार्थमीमांसाप्रवाहनिष्कर्षरूपं जैमिनिमीमांसादर्शनं ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इत्यारभ्य ' यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्या-संप्रैषः ' इत्यन्तं षोडशाध्यायात्मकम् ।

मीमांसाकोषावश्यकता—

मातुः कटिपार्श्वेऽवस्थितः पद्भ्यां रिङ्खमाणो वा बालः मातापित्रादिभिरुच्चारितान् शब्दान् शृण्वन् तत्कृताश्च क्रियाः पश्यन् क्रियया चित् कालकलया अस्य वाक्यस्यायमर्थ इत्यवगच्छति। एवमेव नानाविधान् शब्दान् शृण्वन् पश्यंश्च कर्माणि वाक्यावयवान् पदरूपान् तदर्थांश्चापि भेदेनाकलयति । एवं पदावयवानपि प्रकृतिप्रत्ययरूपान् आपाततोऽवगच्छति । एवं पदानां पदार्थानां च वाच्यवाचकभावं जानन् स्वयमपि तथा व्यवहरति । अशिक्षिता निरक्षरा हालिकाजा-विपालादयोऽपि सर्वं व्यवहारं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । सोऽयं व्यवहारात् शक्तिग्रह इत्युच्यते । श्रवण-

यानां जैमिनिरेव प्रणेता इति नैष्कर्म्यसिद्धिः। उभयमीमांसासूत्राणां प्रणेता जैमिन्यादेः कश्चित् शिष्यादिरिति नवीनाः। एवं सत्येव उभयत्र जैमिनिबादरायणपदनिवेशः संगच्छते इति। शास्त्रदीपिकाव्याख्यारूपायां सिद्धान्तचन्द्रिकायां (तर्कपादे पृ. ४) 'गुरुपर्वक्रमात्मकश्च संबन्धो यथाऽत्रैव केश्चिदुक्तः। तद्यथा— ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वसिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्णद्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, स च स्वोपदेशादनन्तरं इमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवान् इति। क्व चित्तु ब्रह्मा महेश्वरो वा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच, प्रजापतिरिन्द्राय, इन्द्र आदित्याय (आदित्यो वसिष्ठाय) इत्येवमादि पाठान्तरम्' इत्युक्तम्। 'अत उपपन्नं जैमिनिवचनं आकृतिः शब्दार्थ इति' इति भाष्यकारेण निर्दिष्टोऽयं (भा. १।१।५ पृ. ५२) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिः। एतत्प्रणीतानि द्वादशलक्षण्याः सर्वाणि सूत्राणि संगृहीतान्यत्र कोषे।

उपवर्षाचार्याः। पाणिनेर्व्याकरणकारस्य गुरुरयमिति कथासरित्सागरः। पाणिनेः कालस्तु राजवाडेमतेन सनात् प्राचीनमष्टमं शतकम्। चित्रावशास्त्रिणस्तु 'राजवाडेमतेन पाणिनेः कालः १२००–९००, काळेमतेन च सनात् प्राक् ७००' इति वदन्ति। भगवत उपवर्षस्य विंशत्यध्यायात्मकमीमांसायां वृत्तिरासीत्। शबराचार्यैर्वृत्तिकारपदेन उपवर्षपदेन चोल्लेखः कृतः परस्तादुदाहरिष्यते। शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादैः स्फोटवादे (१।३।२८ ब्रसू.) 'वर्णा एव तु शब्दः इति भगवानुपवर्षः' इति, 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' (३।३।५३ ब्रसू.) इति सूत्रे च 'भगवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्यामः इत्युद्धारः कृतः' इति च उल्लेखः कृतः। एतेन च विंशतिलक्षण्यां उपवर्षवृत्तिरासीदिति सिध्यति।

भर्तृमित्रादयः। शाबरभाष्यात् प्राचीना वृत्तिकारा एते 'प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता। तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया॥' (श्लोवा. १।१।१।१०)। ननु मीमांसायाश्चिरंतनानि भर्तृमित्रादिरचितानि व्याख्यानानि विद्यन्ते, किमनेनेत्यत आह–प्रायेणेति। मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिः अलोकायतैव सती लोकायतीकृता 'नित्यनिषिद्धयोः इष्टानिष्टफलं नास्ति' इत्यादिबह्वपसिद्धान्तपरिग्रहेण, तामास्तिकपथे कर्तुं वार्तिकारम्भयत्नः कृतो मयेति। **रत्नाकरः**। कृतः कर्तुमारब्धः आदिकर्मणि क्तः। **के.**

तत्र भर्तृमित्राचार्यः मीमांसासूत्रभाष्यकार एव कश्चित् इति बहुसंमतम्। उदाहृतश्लोकवार्तिकात्तु तत्र संशय उत्पद्यते, शाबरभाष्यटीकाकारोऽयं प्राचीनः स्यादिति ततो भाति। तन्निर्णये तु न प्रवर्तामहे। शबराचार्यात् प्राचीनोऽयं सूत्रभाष्यकार इति मत्वा साधयामः।

भवदासः। अयं शबराचार्येभ्यः प्राचीनः सूत्रवृत्तिकृत्। स च 'अथातः' इत्येकपदं मन्यते। तथा चोक्तं श्लोकवार्तिके (१।१।१–६३) 'समुदायादवच्छिद्य भव-

भावं निर्णीय इतरवाक्याविरोधेन वाक्यार्थं निर्णयति मीमांसा । वेदवाक्यार्थनिर्णयसाधकन्यायैरेव स्मृतिपुराणेतिहासकाव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकाकथासरित्सागरादिकं सकलमेव गीर्वाणवाणीगतं वाङ्मयं लोकभाषामयं चापि नानाविधं वाङ्मयं विचारगोचरीकर्तुं ज्ञातुं निर्णेतुं शक्यतेति नाश्चर्यम् ।

मीमांसा नाम च पूजितविचारः । 'मान पूजायां' इति पूजार्थकमानधातोः 'मान्बधदान्' इत्यादिसूत्रेण सन् प्रत्ययः । अस्य सन्-प्रत्ययस्य च 'मानेर्जिज्ञासायां' इति वार्तिकात् जिज्ञासार्थकता । जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानेच्छावाचकत्वेऽपि लक्षणया इच्छासाध्यविचारार्थकता । तथा च मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारार्थकता । विचारस्य पूजितत्वं चात्र तर्कोपष्टब्धत्वम् । तर्कश्च ऊहापोहरूपो न्यायरूपश्च । न्यायश्च लोकव्यवहारसिद्धा रीतिः, प्रायश्च पूर्वोत्तरपक्षसाधिका युक्तिः । सैव हि 'तदधिकरणन्यायेन, अदोऽधिकरणन्यायेन' इति न्यायशब्देन भण्यते । लोकरीतिश्च क चित् । अत एव श्रुतिविरुद्धस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणस्य 'अश्वैरपहृतं को हि गर्दभैः प्राप्तुमर्हति' इति आधारभूतं न्यायमाचक्षते ।

तस्या अस्या मीमांसाया अध्ययनाध्यापनादि नितान्तं तनुतां गच्छति दिनेदिने, उपयोगस्तु भूयान् प्राचीनशास्त्राभ्यासकानां विदुषामाधुनिकानां च । न्यायालयगतानां च प्राचीनधर्मशास्त्रादिवाक्यार्थविचारकाले विना मीमांसां संकटमेवापतति । वेदान्तशास्त्रीयाणां विशेषतश्च धर्मशास्त्रीयाणां ग्रन्थानामभ्यासो विना मीमांसां पदेपदे एव प्रस्खलति । भूयिष्ठान् हि मीमांसासिद्धान्तानाश्रित्य आकरग्रन्थाः प्रवर्तन्ते । 'संयोगपृथक्त्वन्यायेन, ग्रहैकत्वन्यायेन, बलाबलाधिकरणन्यायेन' इत्यादिना हि मीमांसान्यायान् तत्रतत्रोदाहरन्ति । अत एवायं मीमांसाकोषविरचनप्रयासः सफलः । इत्यलम् ।

कोषस्य विषयः—

मीमांसाकोषेऽस्मिन् सर्वाण्यधिकरणानि, शास्त्रीया लौकिकाश्च न्यायाः, लघुसिद्धान्ताश्चेति त्रितयस्य संग्रहः । तत्र द्वादशलक्षणीस्थानि भाष्यीयाणि, संकर्षकाण्डीयानि भाट्टचन्द्रिकास्थानि, तौतातिकमततिलकस्थानि, केवलानन्दीयवृत्त्यधिकरणानि चेति चतुर्विधान्यधिकरणानि । भाष्यीयाधिकरणेषु तावत् प्रथमं अधिकरणार्थबोधक प्राचीनसंशोधकसंपादित वा अस्मन्निर्मितं वा शीर्षकमुपन्यस्तं, ततः सूत्रं अध्याय-चरण-अधिकरण-सूत्राङ्कसहितं, ततो भाष्यं, ततो वार्तिकं, ततः शास्त्रदीपिकास्थाः श्लोकाश्च क चित् गद्यभागश्च, ततः मयूखमालिकाऽपरपर्यायसोमनाथीयस्था संगतिः सूत्रार्थः क चित् कश्चित् शास्त्रार्थश्च, ततो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्थः श्लोकः श्लोकौ श्लोका वा, ततो भाट्टदीपिका, ततो मण्डनाचार्यप्रणीतमीमांसाऽनुक्रमणिकास्थः अधिकरणार्थप्रतिपादकः श्लोकचरणः, ततः श्रीशंकरभट्टप्रणीतमीमांसासारसंग्रहस्थस्तादृशः

अत्र विधिविवेकः (पृ. २७९) ' एवमनपेक्षतया प्रामाण्यसिद्धे कार्यान्वयरहित-भूतादिकमपि अवगमयितुमलमाम्नाय इति, असमञ्जसमेतत् यदि कार्यरूप एव वेदार्थ, कथ तर्हि मन्त्रार्थवादा सोपनिषत्का । यस्मात् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति, कथ कार्यमर्थमेवमव-गमयन्ती भूतादिकमपि गमयति ' इति ।

एव इत्यादिना आम्नाय इत्यन्तेन ' चोदना हि भूत भवन्त भविष्यन्त ' इत्यादि चोदनासूत्रस्य भाष्य व्याख्यातम् । अत्र कणिका — ' चोदना हि इति भाष्यग्रन्थस्य निबन्धनकृतो व्याख्यान असमञ्जस इत्याह—इत्यसमञ्जसमेतत् । सर्वनामपरामृष्ट निबन्धनकृतो व्याख्यानमाह— " यदि कार्यरूप एव वेदार्थ, कथ तर्हि मन्त्रार्थवादा सोप निषत्का भूतार्थाभिधायिन " इत्याशङ्क्य अवतारित चोदना हीति । तस्यार्थमाह— यस्मात् भूतादिकमर्थं चोदनैव गमयति ' इत्यादि । अथ अत्रत्यो बृहतीग्रन्थ (पृ. १६, १८) ' चोदनेति क्रियाया प्रवर्तक वचनमाहु इति कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्य दर्शयति । तल्लक्षणो धर्म इति वदन् (एतान्यक्षराणि भाष्यमूले न विद्यन्ते) कार्यरूप एवेति दर्शयति । चोदना हि भूतमिति । यदि कार्ये एव चार्थे वेदस्य प्रामाण्य, कथ तर्हि भूता-र्थावगति मन्त्रार्थवादेषु । तेषामपि हि कार्यार्थता द्वितीये पादे वक्ष्यति । तदुक्त (भाष्ये) शक्तोत्यवगमयितु इति ' ।

अत्र विचार्यम् । निबन्धनग्रन्थस्तावत् नाद्याप्युपलब्ध । मण्डनाचार्योक्तिस्तु प्रकृतोपयोगि निबन्धनग्रन्थस्वरूप निश्चेयम् । बृहती तु मुद्रिता उपलभ्यते । एव सति निबन्धन-बृहत्योस्तुलना कर्तव्या । तत निबन्धन च बृहती च एक एव वा नामभेदेन ग्रन्थ, भिन्नौ वा ग्रन्थौ इति निश्चेतु शक्यम् । वय तु प्रतीम निबन्धनबृहत्यो यद्यपि अर्थत ऐक्य, तथापि अक्षरशो विचारे महान् भेद । भिन्ना हि उभयत्र अक्षरपरिपाटी । ननु प्रभाकरगुरुमतप्रति-पादिकाया निबन्धनाख्यटीकाया विद्यमानायां पुनर्बृहत्याकार कस्मात् टीकान्तरमकरोत् इति । उच्यते । साधित हि प्राक्, यत् गुरु, जरत्प्राभाकरा, नव्यप्राभाकराश्च भिन्ना इति । तेन सत्यामपि प्राचीनायां टीकाया स्वत प्रभाकरगुरुप्रणीतायां नव्यमतप्रतिपादनार्थं नव्यप्राभाकरेण बृहती नाम अपरा टीका प्रणायि इति न कश्चिद्दोष । यथा जैमिनिसूत्रवृत्तयो वा शाबरभाष्य-टीका वा नानाकर्तृका मतभेदेन भवन्ति तद्वत् । सर्वथाऽपि निबन्धनाख्या भाष्यव्याख्या भिन्ना, सा साक्षात् गुरुप्रणीता स्यात्, बृहती नाम भाष्यव्याख्या च निबन्धनाद्भिन्ना अन्येन केन चित् प्रणीता स्यात् । तस्मात् गुरुरन्य, जरत्प्राभाकरो भिन्न, नव्यप्राभाकरो बृहतीकारश्च ताभ्यां भिन्न इत्येव निश्चेतव्यम् । तत्र बृहती शाबरभाष्यस्य टीका तर्कपादीया सर्वा अधिकरणश सगृहीता तावत्या एव लब्धत्वात् । सा च अर्थज्ञानोपयोगिकसस्पञ्जु विमर्शासहिता ।

इमे सर्वे न्याया वर्णक्रमेण तत्रतत्र निवेशिताः । न्यायादौ च अधिकरणवत् डमरुचिह्नं निवेशितम् ।

एवं अधिकरणस्यादौ न्यायस्यादौ चैव केवलं डमरुचिह्नं निवेशनीयमिति दण्डकोऽस्माकम् । परंतु सोऽयं प्रथमत एवानिर्णीतत्वात् १८४ पृष्ठपर्यन्तं मुद्रणप्रणालीं न प्रापत् । ततः परं तु सोऽयं दण्डक एव सर्वत्र स्वीकृतः ।

तत्र न्यायो नाम परार्थानुमानात्मको वाक्यसमुदायः । स च द्व्यवयवो वा बौद्धवत्, त्र्यवयवो वा मीमांसकवत्, पञ्चावयवो वा तार्किकवत् । प्राड्विवाकस्य निर्णयपत्रमपि न्याय एव । इयांस्तु विशेषः, यत् न्याये शरीरलाघवं सूत्रात्मकत्वं च, निर्णयपत्रे तु शरीरगौरवं भाष्यात्मकत्वं चेति । परंतु न्यायः निर्णयः प्रतिज्ञादिपञ्चकं इति पर्यायाः । रीतिः प्रकारः पद्धतिः इत्ययमपि न्यायपदार्थः । तथाहि ' ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं, वार्षाकपं हि, वृषाकपेस्तन्न्यायमेति ' इति ऐतरेयकं ब्राह्मणम् (३०।६।९) । अस्यार्थः— ताः नाराशंसीसंज्ञकान् मन्त्रान् प्रग्राहं पादशः प्रगृह्यप्रगृह्य शंसति ब्राह्मणाच्छंसी । यथा वृषाकपिं नाम सूक्तं पादशो निगृह्य शंसति तथा । हि यस्मात् कारणात् इदं शंसनं वार्षाकपं वृषाकपिसंबद्धं कर्तव्यम् । तत् तस्मात् वृषाकपेः नाम सूक्तस्य न्यायं प्रकारं विगृह्यशंसनरूपं एति प्राप्नोति—इति । अत्र सायणाचार्यैः न्यायशब्दस्य प्रकार इत्यर्थः कृतः ।

किंच " स होवाच शुनःशेपः (अजीगर्तं पितरं) ' यः सकृत् पापकं कुर्यात्, कुर्यादेनत् ततोऽपरम् । नापागाः शौद्रान्न्यायादसंधेयं त्वया कृतम् " इति (ऐत्रा. ३३।५।४) अत्र सायणः— शौद्रात् न्यायात् नीचजातिसंबन्धिनः क्रूराद् आचरणात् न अपागाः अपगतो न भवसि इति । तथा च न्यायः आचरणं रीतिः पद्धतिः इत्यर्थः ।

' यद्यत् अल्पसंख्यं, तत्तत् पूर्वं कुर्वाणाः तां तां संख्यां पूरयन्ति, यावा संख्या पूरयितव्या ' यथा त्रयोविंशतिरात्रे पञ्चाहः षड्हो द्वादशाहः इति सोदाहरणो न्याय एवोदाहृतः ' एतेन तां तां संख्या पूरयति ' इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रेण (१३।१५।११) ।

' वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ' (गौध ११।९) इत्यत्र न्यायतः इति लोकशास्त्राविरुद्धेन मार्गेण इति व्याख्यानं मस्करिभाष्ये । ' न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः ' (२९) इत्यत्र ' अधिगमे अवधारणे तर्कः अनुमानम् ' इति मस्करिभाष्यम् । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चावयवं परार्थानुमानं न्यायपदार्थः इति व्यक्तम् ।

' आध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेत् न्यायसंहितान् ' इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रस्य (१।२३।१) न्यायसंहितान् इति पदं 'उपपत्तिसमन्वितान्' इति शंकरभगवत्पूज्यपादा व्याचख्युः । तथा च न्यायः उपपत्तिः युक्तिः इत्यर्थः ।

अत्रत्यंप्रभाकरगुरुशब्देन बृहतीकारो ग्राह्यः मङ्गलश्लोकस्यभावात् इति युक्तम् । परंतु मण्डनाचार्यवाचस्पतिमिश्रयोर्वचनात् स्वयं बृहतीकारवचनाच्च तथा ग्रहीतुं न शक्यते । तस्मात् शालिकनाथोक्तिः बृहतीकारासंलग्ना वास्तविकनिबन्धकारप्रभाकरगुरुपरैव स्वीकार्या गत्यभावात् । अनेन श्रीशालिकनाथेन प्रकरणपञ्जिका अनेकप्रकरणघटिता, मीमांसाजीवरक्षा, वाक्यार्थमातृकावृत्तिश्चेत्यपि ग्रन्थाः प्रणीताः । तत्र मीमांसाजीवरक्षा वाक्यार्थमातृकावृत्तिश्चेति निबन्धौ शब्दशः सर्वौ, प्रभाकरविजयस्थप्रकरणानि वर्जयित्वा अवशिष्टानि प्रकरणपञ्जिकास्थानि प्रकरणानि च संगृहीतानि अस्माभिः ।

नन्दीश्वरः प्रभाकरमतानुयायी । केरलब्राह्मणः । प्रभाकरविजय. नाम अनेकप्रकरणात्मकः निबन्धग्रन्थोऽस्य । तत्र एकविंशतिः प्रकरणान्युपलब्धानि मुद्रितानि । तस्यादौ इमौ श्लोकौ ' यदाराधनतामेत्य कृतं कर्माधिकारिभि. । सफलं जायते काले तं वन्दे विष्णुमव्ययम् ॥१॥ नाथद्वयात्तसारेऽस्मिन् शास्त्रे मम परिश्रमः । शुक्तिश्रमायते सिन्धौ हरिणोद्धृतकौस्तुभे ॥' इति । नाथद्वयं भवनाथशालिकनाथौ । सोऽयं प्रभाकरविजय. सर्वः संगृहीतः प्रकरणानि वर्णक्रमेण भित्त्वा । (सन ५००–६००) ।

भाष्यव्याख्याकाराः भट्टपादेभ्यः प्राचीना अनेके आसन् । उक्तं च भट्टपादैः ३।४।९ सूत्रोत्तरं– ' अतः परं षट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । के चिदाहुर्विस्मृतानि, लिखितो ग्रन्थः प्रभ्रष्ट इत्यपरे, फल्गुत्वादुपेक्षितानीत्यन्ये, अनार्षेयत्वात् इत्यपरे, वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वैर्व्याख्यातानि ' इति । तत्र किमादिशब्दैः चतुरो व्याख्याकारान् निर्दिश्य पुनः ' वृत्त्यन्तरकारैः सर्वै. ' इति बहुवचनेन सर्वशब्देन च निर्देशात् भूयस्य एव सूत्रव्याख्याः भाष्यव्याख्याश्च प्राचीना आसन् इति स्पष्टं भवति ।

कुमारिलभट्टपादाः । (सन ६५०–७५०) शाबरभाष्ये वार्तिकं प्रणीतमेभिः । एतन्नाममाहात्म्येनैव भाट्टप्रस्थान भाट्टमतं इति प्रसिद्धः प्रवादः । मीमांसासंप्रदायप्रवर्तक आचार्योऽयम् । एभिः श्लोकवार्तिकं, तन्त्रवार्तिकं, टुप्टीका चेति वार्तिकत्रय प्रणीतम् । तत्र तर्कपादे श्लोकवार्तिकम् । तत्रापि जिज्ञासासूत्रे श्लोका. १२८, चोदनासूत्रे २८६, निमित्तसूत्रे २, प्रत्यक्षसूत्रे २५४, औत्पत्तिकसूत्रे तत्र च वृत्तिकारग्रन्थे २६, निरालम्बनवादे २०१, शून्यवादे २६१, अनुमानपरिच्छेदे १८८, शब्दपरिच्छेदे १११, उपमानपरिच्छेदे ५४, अर्थापत्तिपरिच्छेदे ८८, अभावप्रामाण्यवादे (अनुपलब्धिपरिच्छेदे) ५८, चित्राऽऽक्षेपवादे १५, संबन्धाक्षेपवादे ४६, स्फोटवादे १३७, अपोहवादे १७६, वनवादे ९७, संबन्धाक्षेपपरिहारे १४१, चित्राक्षेपपरिहारे १४१, आत्मवादे १४८ (इत्यौत्पत्तिकसूत्रसमाप्तिः) । शब्दनित्यत्वाधिकरणे ४४४, वाक्याधिकरणे ३६९, वेदनित्यताऽधिकरणे १९ । संकलनया तर्कपादे वार्तिकश्लोकाः ३८४८ ।

अस्मदीयो वर्णक्रमः संधिशास्त्रं च—

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ इति स्वराः त्रयोदश। ं, ः (अनुस्वारः विसर्गः) कवर्गः चवर्गः टवर्गः तवर्गः पवर्गः यवर्गः शवर्गः इति व्यञ्जनानि पञ्चत्रिंशत्। एवं ४८ वर्णाः उक्तक्रमेणैव अनुसंधेयाः। ततश्च स्वरोत्तरं व्यञ्जनविचारावसरे आदौ अनुस्वारः, ततो विसर्गः, ततः ककारादिः इति क्रमः स्वीकृतोऽस्माभिः। सोऽयं क्रमो वस्तुतः तान्त्रिकसिद्धो लोकसिद्ध एव च। अनुस्वारविसर्गयोर्व्यञ्जनमध्ये परिगणनमपि च न नवीनम्। उक्तं हि ऋक्प्रातिशाख्ये 'अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा (१।५)' इति 'सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येव (१।६)' अनेन च सूत्रेण विसर्गस्य व्यञ्जनत्वमेवेति निश्चितं भवति। तत्र अनुस्वारस्य व्यवस्थितविकल्पेन व्यञ्जनत्वमेव स्वीक्रियते इति नापसिद्धान्तप्रसङ्गः। तत्रानुस्वारस्य सर्वत्रैव परसवर्णकरणनियमं काशीकालीघाटादिमुद्रणे स्वीकुर्वन्तः 'सन्नयतः' 'असन्नयतः' इत्येव मुद्रयन्ति। तत्र सम् + नयतः इति वा सत् + नयतः इति वा अवान्तरपदभेद इति संशय एव भवति। दर्शेष्टौ सांनाय्यं कुर्वन् संनयन् उच्यते, अकुर्वंस्तु असंनयन्निति। न चात्र कैश्चिदपि 'सत्' इति अन्तर्गतं पदं स्वीक्रियते, किंतु 'सम्' इत्युपसर्ग एव। तथा सति 'सन्नयतः' 'सान्नाय्यं' इति मुद्रणं संदिग्धमेव पदं दर्शयति। एतादृशस्थले चास्माभिः सर्वत्र यथा संदेहो न स्यात् तथैव रीतिः समाश्रिता। यत्र अखण्डपदैक्यं तत्र नकारस्य मकारस्य वा (लोकदृष्ट्या अनुस्वारस्य) परसवर्ण एव कृतः, यत्र तु 'वा पदान्तस्य' इत्यादिर्विकल्प एव विहितः, तत्र नैव कृतः परसवर्णः। यथा संगतिः, संतर्दनं, संपादनं, सांनाय्यं इति। परंतु प्रसङ्गः, प्रसञ्जनं इत्यादौ परसवर्ण एव स्वीकृतः।

विसर्गस्तु सर्वत्र विसर्ग एव निवेशितः, न तु शरि परे शर् कृतः, नापि खर्परे शरि विसर्गलोपः कृतः। 'यस्तु, विसर्गस्तु' इत्यादौ तु शर् कृतो वा क चिन्न वा कृतः। 'य एव' इत्यादौ यत्र 'यः एवं' इति वा पदच्छेदः, 'ये एव' इति वा पदच्छेदः, तत्र संधिमकृत्वा 'यः' इति वा 'ये' इति वा अर्थमनुसृत्य निवेशितम्। एवं इको यणचि, आद्गुणः, वृद्धिरेचि, अकः सवर्णे दीर्घः, एङः पदान्तादति, एचोऽयवायावः इत्यादीनां विधीनां प्रवृत्तिः व्यक्तीकरणावश्यकताऽनुसारेण स्वीकृता न वेति ज्ञेयम्। संधिशास्त्रप्रवर्तनाऽऽग्रहित्वे कथं वाचकस्कुण्ठीभावप्रसङ्गः तत् किं चिदुदाह्रियते, तत्रैव च अवतरणचिह्ननिवेशोऽपि द्रष्टव्यः। भूतिसहितपरिभाषेन्दुशेखरपुस्तके १४ पृष्ठे— अत ए 'वाणोऽप्रगृह्यस्ये' त्येनदेकवाक्यताप 'न्नादसो मादि' त्येन—इति मुद्रितम्। एतद्वाचने सत्यं वाचकस्य तापो भवति। कथमेतादृशस्य मुद्रणस्य विद्वांसोऽपि साधुतां मन्यन्ते इति मादृशस्यापण्डितस्य खिद्यते चेतः। यदि किल तदेव शेखरवाक्यं —अत एव 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्येतदेकवाक्यताऽऽपन्न— 'अदसो मात्' इत्येत— इति मुद्रितमभविष्यत् ततः कियती महती हानिरभवि-

दीपिकावत्। प्रायः प्रत्यधिकरणं च प्राभाकरमतमनूद्य खण्डयत्यसौ। आचार्यपार्थसारथेः सकाशात् प्राचीनोऽयमाचार्यः, तेनास्य क्व चित् खण्डनात्। ग्रन्थोऽयं सर्वः संगृहीतः अधिकरणशः तर्कपादवर्जे अध्यायद्वयात्मकः।

पार्थसारथिः। यज्ञात्मसूनुः वाचस्पतिमिश्रसमकालिक इति के चित्। न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका, तन्त्ररत्नं टुप्टीकायाः टीका, न्यायरत्नमाला च अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः विशेषतः प्राभाकरमतखण्डनपरः, शास्त्रदीपिका द्वादशलक्षणी एते ग्रन्थाः प्रणीता एतैराचार्यैः। तत्र न्यायरत्नाकरः अंशतः, तन्त्ररत्नस्था भूयांसोऽशाः, न्यायरत्नमाला सर्वा, शास्त्रदीपिकास्थाश्च तत्तदधिकरणस्थाः सर्वे संग्रहश्लोकाः, तर्कपादस्थाः प्रायः सर्वे वादार्थाः भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः। एतत्प्रणीततन्त्ररत्नं विना टुप्टीका परिशीलयितुमशक्येति नातिशयोक्तिः।

सोमनाथः। मयूखमालिका (सोमनाथी) शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायद्वितीयपादमारभ्य आद्वादशाध्यायान्ता टीका एतत्प्रणीता। 'इति श्रीनिट्टिलकुलतिलकसूरभट्टमहोपाध्यायतनूभवस्य वेङ्कटाद्रियज्वगुरुचरणानुजस्य सोमनाथसर्वतोमुखयाजिनः कृतौ मयूखमालिकायाम्' इति अन्ते उक्तिः। अत्रत्या संगतिः तत्तदधिकरणप्रथमसूत्रार्थः भूयांसः शास्त्रार्थाश्च संगृहीताः। खण्डदेवात् प्राचीनोऽयमिति चिन्नस्वामिनः।

माधवाचार्यः। एतत्प्रणीतः जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः द्वादशलक्षणी। तत्रत्याः सर्वे श्लोकाः गद्यग्रन्थश्च कियाश्चित् संगृहीतो न्यायाश्च। (सन १३४७–८९)

सोमेश्वरभट्टः भट्टमाधवात्मजः। एतत्प्रणीता न्यायसुधा नाम तन्त्रवार्तिकस्य टीका राणकापरपर्याया। ग्रन्थतोऽर्थतश्च महान् ग्रन्थः। तन्त्रसारः नाम ग्रन्थोऽपि प्रणीतोऽनेन 'तन्त्रसारे अस्माभिः' (सु. पृ. ९६६,१५३९ इ.) इत्युक्तत्वात्। स तु इदानीं नोपलभ्यते। सुधायाः ४७७०६ एतावान् ग्रन्थः मुद्रितः। पञ्चमषष्ठपादौ तु अनुपलब्धत्वान्न मुद्रितौ चौखम्बायाम्। एवं तृतीयाध्यायप्रथमपादस्थानि १–१२ सूत्राणि न मुद्रितानि। 'इति *श्रीमत्त्रिकाण्डमण्डनप्रतिरसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्तिकटीकायां* सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां' इति प्रथमाध्यायान्ते समाप्तिवाक्यम्। अत्रत्याः सर्वे सूत्रार्थाः न्यायाः भूयांसश्च लघुसिद्धान्ताः संगृहीताः। न्यायसुधाऽभ्यासं विना तन्त्रवार्तिकं सम्यक्तया ज्ञातुमशक्यम्।

अप्पय्यदीक्षिताः। रङ्गराजदीक्षितपुत्रः द्रविडः। एतत्प्रणीतः उपक्रमपराक्रमः विधिरसायनं च स्वकीयश्लोकव्याख्यानरूपम्। तत्र उपक्रमपराक्रमस्था भूयांसोऽशाः रसायनस्थाश्च के चिदेव संगृहीताः। (१५२०–१५९२)।

कौस्तुभस्था सर्वे न्याया के चित् लघुसिद्धान्ताश्च गृहीता अस्माभि । भाट्टदीपिका च सर्वैव गृहीता । अत्रत्या सर्वे न्याया लघुसिद्धान्ताश्च पृथक् कृत्वा गृहीता एव । भाट्टदीपिकाया आरम्भे ' विश्वेश्वर नमस्कृत्य खण्डदेव सतां मुदे । तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्ता भाट्टदीपिकाम् ॥ ' इति मङ्गलश्लोक । अन्ते च ' जैमिनेर्निर्मलसूक्तिषु मम शुद्धिमाप विमला मम चेत । प्रीतिमेतु नृहरे पदपद्मे येन जन्मनिवहो न पुन स्यात् ॥ ' इति श्लोक । सेय भाट्टदीपिका अष्टादशसहस्रग्रन्थात्मिका इति काञ्ची–अनन्ताचार्या ।

भाट्टरहस्य सर्वमेव सगृहीतम् । अय ग्रन्थ शाब्दबोधविचाररूप । सोऽय परिच्छेदचतुष्टयात्मक इति वदन्ति । तत्र प्रथमपरिच्छेद एव केवल काञ्ची–अनन्ताचार्यैर्मुद्रित । रहस्येऽस्मिन् ' स्मृत्वास्मृत्वा मुरारातिं तत्प्रसादावलम्बनात् । रहस्य भाट्टतन्त्रस्य विशदीकर्तुमीहे ॥ ' इति मङ्गलश्लोक । अन्ते च ' नवीनानां नानामननविशदानामयमहो सुयुक्तीनां पुञ्जैरिह विरचित कोऽपि जगति । महानर्कस्तर्कप्रथिततमसजाततमसा सुधाकृन्मीमांसामनकुमुदपूरस्य जयतु ॥ ' इति उपान्त्य श्लोक । अत्र सुधाकृत् न्यायसुधाकृत् सोमेश्वर, पक्षे चन्द्रश्च ।

आपदेवभट्टा । (१७००–१७५०) । मीमांसान्यायप्रकाश एभि प्रणीत । अत्रत्या भूयांसोऽशा सगृहीता लघुसिद्धान्तेषु ।

अनन्तदेवः आपदेवभट्टसूनु । भाट्टालङ्कारो नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनेन प्रणीता । अत्रत्या के चिदशा सगृहीता । (१७२५–१८००)

वासुदेवदीक्षिताः । एतत्प्रणीता अध्वरमीमांसा–कुतूहलवृत्ति । अस्या तृतीयाध्यायचतुर्थपादान्त एव भाग वाणीविलासमुद्रणालये मुद्रित । शेषो ग्रन्थस्तु अड्यारपुस्तकालये लिखित सवर्तते । तत्रापि द्वादशोऽध्याय सकर्षकाण्डीया च वृत्तिर्नास्त्येव । कुतूहलस्था सर्वे न्याया के चिद्वादार्था लघवश्चाशा सगृहीता । कुतूहलवृत्तौ शब्देन्दुशेखरोल्लेखात् (पृ ७७) नागेशात् (१७००–१७५०) अर्वाचीना । कुतूहलस्य प्रथमाध्यायान्ते ' इति श्रीमसततसतन्यमानदयेलकूर्मशेखरराष्ट्रयचक्रावतारनेत्रगुणविराजमानमहाग्निविलसिताद्वैतापरिमितमहानरस्य श्रीशहाजिशरभजितुक्कोजिभोसलचोलमहीमहेन्द्रामात्यधुरधरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्य पञ्चपुरुषीपोष्येण तदन्वर्गुणा वाल्य एव तद्यानिर्वर्तितापरिमितमहाग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामादिवरिष्ठसोममखसतर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन श्रीमहादेववाजपेययाजिसुनेन अत्र पूर्णागर्भजातेन अपारपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजमविश्वेश्वरवाजपेययाजिनो लब्धविद्यावैशद्येन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां जैमिनिसूत्रव्याख्यायां अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ ' इति समाप्तिसकल्प ।

दासेन कल्पितात् ' इति । अत्र रत्नाकरः— नानार्थमपि पदद्वयमेकीकृत्य, आनन्तर्यमात्रार्थतया भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्य अवयवस्यैव अथशब्दस्य अष्टमाद्यथशब्दवत् आनन्तर्यार्थत्वम् । इति । ' वृत्त्यन्तरेषु केषां चित् लौकिकार्थव्यतिक्रमः । शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भोऽय- मुच्यते ॥ ' (श्लोवा. १।१।१–३३) ' केषां चित् भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु ' इति रत्नाकरः । उपालम्भः अयं– ' लोके येष्वर्थेषु ' इत्यादिकं प्रारम्भभाष्यम् ।

शबराचार्याः— मीमांसाभाष्यकाराः । भाष्यं चेदं सहस्राधिकरणद्वादशलक्षण्या मीमांसायाः चतुर्विंशतिसहस्रम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयं प्राभाकरं भाट्टं चेति । संकर्षकाण्डात्मक- चतुर्लक्षण्यामपि आचार्यभाष्यं विद्यते एव । परंतु इदानीं क्वापि नोपलभ्यते इति वदन्ति । संकर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां प्रदर्शितो भाष्यकारस्तु न शबराचार्यः किंतु देवस्वामी इति चन्द्रिकाकारेणैव अनेकवारं स्पष्टमुक्तत्वात् इति ज्ञेयम् । शबराचार्यप्रणीतं द्वादशलक्षणीभाष्यं अक्षरशः सर्वं संगृहीतं अधिकरणशः पृथक् कृत्वा । ' काश्मीरकोऽयं दीपस्वामिनः पुत्रः । एत- द्विषयकः परंपरागतः श्लोक इत्थं– ब्राह्मण्यामभवद् वराहमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । वैश्याया हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शङ्कुः कृती शूद्रायाममरः षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥ इति । ' इति चित्राचर्शास्त्रिणः । अप्रमाणमिदमिति के चित् ।

गुरुः बृहतीकारश्च । वाचस्पतिमिश्रः 'जरत्प्राभाकरमतमुपन्यस्यति' इति ग्रन्थेन मण्डना- चार्यकृतविधिविवेकपङ्क्तिं अवतारयति न्यायकणिकायाम् (पृ. ९६) । तेन जरत्प्राभाकरः कश्चित् मण्डनाचार्यात् प्राचीनः सिध्यति । 'जरत्प्राभाकरोन्नीतमर्थं गुरोर्वचस संगच्छते इत्याह' इत्य- नेन च पुनः जरत्प्राभाकर उदाहृतः (पृ. १०९) अत्र विशेषस्तु जरत्प्राभाकरात् गुरुर्भिन्नः यस्य वचसोऽर्थं जरत्प्राभाकर उन्नयति इति स्पष्टम् । तेन गुरुरन्यः जरत्प्राभाकरश्चान्यः इति वाच- स्पतिराह । १०९ पृष्ठे एव च नवीनास्तु उन्नयन्ति ' अनिरूपितनियोगव्यापारस्य इदं चोद्यं ' इत्युपक्रम्य ' कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न कर्तव्यतामाह ' इति कणिकोक्ता नवीनप्राभाकर- पङ्क्तिः बृहत्यां चोदनासूत्रे २९–३० पृष्ठे (चौखम्बा) उपलभ्यते । तेन नव्यप्राभाकरा नाम बृहतीकारा इति वाचस्पतिः प्रतिपादयति इति स्पष्टम् । एतावता गुरुरन्यः, जरत्प्राभाकरो गुरोर्भिन्नः, नवीनप्राभाकरश्च बृहतीकारः ताभ्यां भिन्नः इति सिद्धं भवति । २८१ पृष्ठे विधि- विवेकः ' अलं वा गुरुभिर्विवादेन ' इत्याह । अथ साक्षात् बृहत्यामेव १८१ पृष्ठे ' तदिद- मनुपासितगुरोश्चोद्यं ' इत्युक्तम् । १०३ पृष्ठे च ' किमनया अनुपासितगुरुकथया निष्फलि- तया ' इत्युक्तम् । एतेन बृहतीकारात् गुरुर्भिन्न इति सिद्धमेव भवति । नहि स्वस्यैवाय गुरु- पदेन विमर्श इति कल्पयितुमपि शक्यम् । एतावता गुरुः, जरत्प्राभाकरः, नवीनप्राभाकरश्च बृहतीकारः परस्परमत्यन्तभिन्ना इति सिद्धम् ।

येयं ग्रन्थकारमाला प्रदर्शिता, अस्यां ये ग्रन्था निर्दिष्टास्ते केवलमस्माभिरंशतो वा सर्वतो वा संगृहीतास्त एवेति ज्ञेयं, न तु तेनतेन ग्रन्थकारेण तावन्त एव ग्रन्थाः प्रणीता इति भ्रमितव्यम्। अप्पय्यदीक्षितानां ग्रन्थद्वयमेवास्माभिर्निर्दिष्टं, परंतु तैः नानाशास्त्रीयाः शताधिकाः ग्रन्थाः प्रणीता इति सुप्रसिद्धम्। एवमन्येषामपि। यश्च तत्तत्कालनिर्देशः कृतः सोऽपि नास्मत्संशोधितः, अस्माभिः कालसंशोधनस्याकृतत्वादेव। किंतु अन्यैर्विद्वद्भिर्यत् क्व चिदुक्तं, तदस्माभिः केवलमनूदितम्।

शब्दशः संपूर्णा गृहीता ग्रन्थाः एते— अङ्गत्वनिरुक्तिः। टुप्टीका। तन्त्रवार्तिकम्। न्यायरत्नमाला। प्रभाकरविजयः। बृहती। भाट्टचिन्तामणिः। भाट्टदीपिका। भाट्टरहस्यम्। भावनाविवेकः। भाष्यं शाबरम्। मीमांसाजीवरक्षा। मीमांसाबालप्रकाशः। मीमांसाऽनुक्रमणिका। मीमांसासारसंग्रहः। लौकिकन्यायसाहस्री। वाक्यार्थमातृकावृत्तिः। विधिविवेकः। संकर्षकाण्डम्। सूत्राणि जैमिनीयानि।

अंशभूयस्त्वेन गृहीता ग्रन्थाः— उपक्रमपराक्रमः। ऋजुविमला। कुतूहलवृत्तिः। जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः। तन्त्ररत्नम्। तौतातिकमततिलकः। न्यायकणिका। न्यायबिन्दुः। न्यायसुधा। प्रकरणपञ्चिका। मीमांसाकौस्तुभः। मीमांसान्यायप्रकाशः। शास्त्रदीपिका। श्लोकवार्तिकम्। सोमनाथी।

अन्येऽप्यनेके ग्रन्थाः येषां के चिदेवांशा गृहीता न्याया एव वा, तेषां परस्तात् ग्रन्थसंक्षेपप्रदर्शनसमये निर्देशं करिष्यामः कांश्चित्तु कोषे एव निर्देक्ष्यामः।

प्राभाकरीया ग्रन्थाः— बृहती। ऋजुविमला। प्रकरणपञ्चिका। मीमांसाजीवरक्षा। वाक्यार्थमातृकावृत्तिः। प्रभाकरविजयः।

मीमांसायाः प्रयोजनम्— मीमांसाप्रयोजनं स्वयं **सूत्रकार** एव 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति धर्मज्ञानमित्याह। **भाष्यकारश्च**— 'धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा। स कथं जिज्ञासितव्यः? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति' इत्याह। 'धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः, के चिदन्यं धर्ममाहुः, के चिदन्यम्। सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः कं चिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत्। तस्मात् धर्मो जिज्ञासितव्यः' इति च। एतेन विचारपूर्वकं निर्णयात्मकं धर्मज्ञानं मीमांसायाः फलमिति ज्ञायते। **श्लोकवार्तिके** च (१।१।१।१२७–१२८) 'स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये। मतिर्वेद्विदां पुंसां संशयान्नोपजायते॥ के चिदाहुरसामर्थ्यं के चिन्नासारवत्तयेति। तन्निर्णयार्थमप्येतत् परं शास्त्रं प्रणीयते॥' इत्युक्तम्। **तन्त्रवार्तिकेऽपि** (१।३।९।३३ पृ. ३१०) 'मीमांसा चापि

टीकाकारः (प्राभाकरः) । टीकाकारीयं मतमुपन्यस्यति — ' प्रमाणान्तरागोचरः शब्दमात्रालम्बनः नियुक्तोऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः सुखादिवत् अपरामृष्टकालत्रयः लिङादीनामर्थो विधिरिति' (वि. वि. पृ. ४८) कणिका. पृ. ४८ । विधिविवेककृता उपन्यस्ता पङ्क्तिरियं बृहत्यां तर्कपादे अस्माभिः गवेषयद्भिरपि नोपलब्धाऽस्माभिः । तथा च कोऽयं टीकाकारो नामेति विचार्यम् । ' टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति— लोके इत्यादिभाष्यस्येत्यादिना' इति बृहती अवतारिता शालिकनाथेन । ' तत्र टीकाकारः पृच्छति किमनेनावधार्यते इति ' (ऋजु. ३८) । ' तदाह भगवान् वार्तिककारः (प्राभाकरीयः) ' इत्युक्त्वा कानि चिद्वार्तिकानि विलिख्य ' तदेतत् टीकाकारो भगवान् न मृष्यति ' इत्युक्त्वा ' यथा गुरुदर्शनं किं चिदुच्यते ' इति लिखन् शालिकनाथः वार्तिककारं टीकाकारं गुरुं च भिन्नान् सूचयति (पृ. ९०) । टीका नाम शाबरभाष्यस्य व्याख्या । सा च अनेकविधा मतभेदेन तत्तेनाचार्येण प्रणीता स्यात् । तत्र साक्षात् गुरुणा प्रणीता निबन्धाख्या निबन्धनाख्या वा एका, अपरा जरत्प्राभाकरप्रणीता, तृतीया च नवीनप्राभाकरेण बृहती लघ्वी चेति द्विविधा प्रणीता । तत्र बृहतीं नाम टीकां शालिकनाथः अनुवदति । त्रयोऽपि च ते टीकाकारा एव । तत्र शालिकनाथः बृहतीटीकाकारं, टीकाकारशब्देन अभ्यधादिति स्वीकारेऽपि न कश्चित् विरोधः । नहि एकेनैव केन चित् टीकाकारेण भाष्यमिति दण्डको दण्डधारिभिरुपतः । तथा च वाचस्पत्युक्त टीकाकारोऽन्यः स्यात् साक्षात् गुरुः, शालिकनाथेन च अन्यटीकाकारः उक्तो बृहतीकारः इति स्वीकारेऽपि न कश्चिद्विरोध. ।

वार्तिककाराः प्रभाकरपक्षीयाः । उक्तं च ऋजुविमलायां (पृ. ७०) तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ' गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ ' इति । तदाह वार्तिककारः ' यावच्चाव्यतिरेकित्वं स दर्शेनापि शक्यते । विपक्षस्य पुनस्तावत् हेतोर्गमकतावलम् ॥ ' इति (ऋजु. पृ. ८४) । इमौ श्लोकौ भाट्टवार्तिकेषु नोपलभ्येते । तस्मात् प्राभाकरीय एव कश्चित् वार्तिककारः स्यात् । नास्य किमपि ग्रन्थे संग्रहीतुं शक्यम् । कोऽयं नामतो वार्तिककारः इति च न ज्ञायते । शालिकनाथेन च अनेका वार्तिकश्लोका उदाहृता. । तत्संग्रहस्तु नास्माभिः कर्तुं पार्यते ।

भवनाथः नयविवेकस्य कर्ता । अस्य व्याख्या नयविवेकशङ्कादयः । अयं प्रभाकरमतानुयायी इति प्रभाकरविजयभूमिका । एतं शालिकनाथं चाश्रित्य नन्दीश्वरेण प्रभाकरविजयः प्रणीत. ।

शालिकनाथः नन्दीश्वरात् प्राचीनः । अनेन बृहत्यां ' ऋजुविमला ' नाम टीका कृता । यस्याः प्रारम्भे ' शुद्धाज्ञाननिशाप्रतिनिबन्धनपरागम् उज्ज्वलितजगज्जाड्यं नमस्यामः प्रभाकरम् ॥ १ ॥ ' सूर्पेक. पूज्यगुरावेधिनि द्वितीयः श्लोकः । ' प्रभाकरगुरोर्भावे भिन्नगर्भतमोभिनः । अज्ञस्य स्पष्टदिप्यन्ती पञ्जिका क्रियते मया ॥ २ ॥ '

अतिदेशप्रमाणानि। स्थानापत्ति ऊहे प्रमाणम्। प्रत्याम्नानं, प्रतिषेध, अर्थलोप इति त्रीणि बाधे प्रमाणानि।

पदार्थाः सप्त द्रव्य–गुण–कर्म–सामान्य–समवाय–शक्ति–अभावरूपा। **तत्र द्रव्याणि** एकादश पृथिवी–अप्–तेजस्–वायु–आकाश–काल–दिश्–आत्मन्–मनस्–अन्धकार–शब्दरूपाणि। 'अनादिर्हि कालोऽस्माकम्'। (टुप् ६।१।२।५ पृ. १३५६)।

इन्द्रियाणि घ्राण–रसन–चक्षुस्–त्वच्–श्रोत्र–मनांसि इति षट्। तत्र घ्राणरसनचक्षुस्त्वच क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनि। श्रोत्रं दिगात्मकम्। मन अणुपरिमाण अन्तरिन्द्रिय स्वातन्त्र्येण आत्मतद्योग्यगुणतद्गतजातिमात्रविषयकम्। बाह्यविषयेषु तस्य न स्वातन्त्र्यम्। **संनिकर्षः** (विषयेन्द्रिययो) संयोग, संयुक्तसमवाय, संयुक्तसमवेतसमवायश्चेति त्रिविध। **गुणाः** विंशति रूप–रस–गन्ध–स्पर्श–परिमाण–संयोग–विभाग–परत्व–अपरत्व–गुरुत्व–द्रवत्व–स्नेह–संस्कार–अदृष्ट–सुख–दुःख–इच्छा–द्वेष–यत्ना। संयोगजसंयोगो नाङ्गीक्रियते। संख्या पदार्थान्तरम्। **कर्म** चलनात्मक एकमेव। **सामान्यं** परापररूपं द्वेधा। सामान्यस्य सामान्यवता भेदाभेद। सामान्य जातिरूपम्। नित्यमेकमनेकानुगतम्। जातिव्यक्त्यो. समवायसम्बन्धाङ्गीकारेण अभेदसिद्धि। **भेदाभेदः** सामान्यतद्वतो, अवयवावयविनो, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोश्च। **समवाय** एक। येन सम्बन्धेन आधेय आधारस्य स्वानुरक्तबुद्धिजनक स सम्बन्ध, न तु अयुतसिद्धसम्बन्ध। **शक्तिः** त्रिधा सहजा, आधेया, पदशक्तिश्चेति। **अभावः** त्रिधा ध्वंस, अत्यन्ताभाव, भेदश्चेति। **ज्ञानानि** सर्वाणि त्रिपुटीविषयकाणि। त्रिपुटी च ज्ञान–आत्म–विषयरूपा इति गुरव। ज्ञानस्य **प्रामाण्यं** उत्पत्तित ज्ञप्तितश्च स्वत एव। **प्रत्यक्षं** ज्ञान निर्विकल्पक सविकल्पक चेति द्वेधा। तत्र निर्विकल्पक विशेषणविशेष्यभावानापन्नघटपटादिविषयकम्। सविकल्पक च सविशेष्यक सप्रकारक ससंसर्गक वा। सविकल्पक च जाति–द्रव्य–गुण–क्रिया–नामविषयत्वया पञ्चधा, चाक्षुषादिभेदेन षोढा च। प्रत्यक्ष धर्मे न प्रमाणम्। स्वप्नज्ञानाना बाह्यविषयत्वम्। **ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः** अङ्गीक्रियते। एव सामान्यलक्षणाऽपि। तृतीया योगजधर्मप्रत्यासत्तिस्तु नाङ्गीक्रियते योगिषु मानाभावात्। न चेतिहासपुराणादि मान, तस्य अन्यतापर्यकत्वात्। विषयता अतिरिक्ता। **सृष्टिप्रलयौ** स्वीक्रियेते। **मोक्ष** आत्यन्तिकदुःखाभाव। स च ज्ञानकर्मणो समुच्चयेन ज्ञानेनैव वा। पार्थसारथिमिश्राश्च मोक्षवादे एवमाहु — 'सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्ष'। सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्। धर्माधर्मयोरुच्छेदश्च उत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन आत्मज्ञानेन च, विरोधात्। उत्पाद्याना च काम्यानुष्ठाननिमित्ताना धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादात्। विहिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारात्। असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते च अशरीर अवस्थितो

अथ द्वितीयचरणमारभ्य तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकम् । चतुर्थाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायान्तं टुप्टीकावार्तिकम् । प्रभाकरविजयभूमिकायामुक्तं—, भाष्ये भट्टाचार्याणां पञ्च व्याख्यानानि एका बृहट्टीका, द्वितीया मध्यमटीका, तृतीया टुप्-टीका, चतुर्थी कारिका (श्लोकाः), पञ्चमं तन्त्रवार्तिकम् । तत्र बृहन्मध्यमटीके संप्रति न वर्तेते—इति ।

सुधा—एतदेवाभिप्रेत्य बृहट्टीकायामुक्तं 'अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः । दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥' इति । पृ. २०१ । 'लक्षणार्थत्वस्य बृहन्मध्यमटीकयोः टुप्टीकायां च निषेधात्' पृ. ९३० । 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वा अपहरेयुर्वा आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेत ' इति वचनात् स्विष्टकृद्यागस्य आज्येन करणेन बृहट्टीकायामुक्तेऽपि शेषकार्यान्तराणामकरणं षष्ठे वक्ष्यमाणं सिद्धं भवति—इति । पृ. १९१६.

श्लोकवार्तिकस्थानां तत्तत्प्रकरणवर्तिनः के चिदेव श्लोका उपयुक्तन्यायरत्नाकरसहिताः संगृहीताः । तन्त्रवार्तिके सर्वम् । टुप्टीका च उपयुक्ततन्त्ररत्नसहिता सर्वा । टुप्टीका च अस्मदीयलिखितादेव गृहीता न मुद्रिता । क चित्तु लिखितस्य त्रुटितत्वात् मुद्रितादपि आनन्दाश्रमीयात् संग्रहः कृतः ।

मण्डनाचार्याः । एते सुरेश्वराचार्येभ्यो भिन्ना इति के चित्, न भिन्ना इत्यपरे । अनयोः पक्षयोर्विस्तरः ब्रह्मसिद्धिभूमिकायां द्रष्टव्यः । एतत्प्रणीतो भावनाविवेकः सर्वः भट्टोम्बेकप्रणीतटीकांशोपेतः, विधिविवेकः सर्वः वाचस्पतिविरचितन्यायकणिकांशसहितः, मीमांसाऽनुक्रमणिका च प्रायः ऐकैकश्लोकचरणेन एकैकाधिकरणार्थप्रतिपादिका श्लोकात्मिका सर्वा संगृहीता ।

उम्बेकभट्टः । अयमेव भवभूतिः प्रसिद्धः कविः इति वदन्ति । तथा सति विदर्भीयपद्मपुरनिवासी ज्ञाननिधिशिष्यः इति के चित् । कुमारिलभट्टशिष्योऽयमित्यन्ये इत्यादि चरित्रकोशे चित्रावशास्त्रिणः । मण्डनाचार्यप्रणीतस्य भावनाविवेकस्य टीका अनेन प्रणीता । सा च भावनाविवेकार्थज्ञानोपयोगिनी यावती तावती संगृहीता भावनाविवेकेन सहैव । (सन ७००–७५०) ।

वाचस्पतिमिश्राः । एतत्प्रणीता न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका । एतद्गता बहवोऽशा विधिविवेकार्थज्ञानोपयोगिनः संगृहीताः, के चिद्दार्शाश्च, ऋजुसिद्धान्ताश्चान्ये । (सन ८४१) । महामहिमान एते सर्वैरेव शास्त्रेषु आचार्यत्वेन स्वीकृताः प्रमाणभूताः । ब्रह्मसिद्धयादौ च टीकाग्रन्था अपि एतैः प्रणीताः ।

भवदेवः । अनेन तौतातितमततिलकः नाम भवप्रसादापरपर्यायो ग्रन्थः प्रणायि । स च यावति तन्त्रवार्तिकं तावत्येव मीमांसाभागे इति वदन्ति । रचना भाष्य शाब-

भाष्येण (भा. पृ. १९२८) शब्दसंबन्धितद्व्यतिरिक्ताभिधानात् शब्दस्य देवतात्वं निरस्तं भवति । इति ।

अथ कुतूहलस्थं किंचिदुदाह्रियते । " यत्तु नवमे 'देवता वा प्रयोजयेत्' (९।१।४।६) इत्यधिकरणे देवतानां विग्रहादिपञ्चकं निराक्रियते, तत् प्रौढिवादमात्रम् । ' ' शब्द एव देवता, न तु अर्थः तथा विग्रहादिपञ्चकरहितोऽर्थः देवता इत्यपि प्रच्छन्नबौद्धप्रलपितमेव' कर्ममीमांसका निरीश्वरवादिनः, तेषां देवताविग्रहादिपञ्चकं नास्ति इति प्रवादस्तु प्रच्छन्नबौद्ध-तदेकदेशिविषयः । ' विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्ध-धारिणे ॥ ' इति श्लोकवार्तिकारम्भे (कुमारिल–) भट्टाचार्यैः ईश्वरस्वरूपाभिधानाच्च ।

शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य द्वितीयपादे ' लिङ्गक्रम (३।२।७।१९) इत्यधिकरणे मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिषु स्वर्गाधीश्वरलोकपालकत्वासुरजेतृत्वादिरूपेण प्रतिपादितानां कर्मणो बहिरपि सद्भावावगमात् न कालव्यभिचारः ' इत्यभिधानाच्च । तस्मात् वैदिकानामा-स्तिकानामस्ति देवताविग्रहादिपञ्चकं, इत्यास्तां तावत् । इति ।

भाट्टदीपिकायां तु देवताधिकरणे अपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वनिराकरणम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोजकोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गात् निरा-क्रियते इति प्रस्तुय 'कथमपि न विग्रहादिस्वीकारः किंतु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपदि-कानुरोधात् चेतनः अचेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते, न तु विग्रहादिमान् । उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाहात्म्यं तस्य इति जैमिनिमतनिष्कर्षः । मम तु एवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति इति हरिस्मरणमेव शरणं' इति उपसंहरणम् ।

इदं तु चिन्तनीयं, न जैमिनिना देवतानां निरासः कृतः । ' यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः ' इत्येतावदेव जैमिनिराह (९।१।४।९) । फलदाने कर्मैव प्रधानं, देवता तु गुणभूता इति मीमांसाशास्त्रस्य गृहीतः सिद्धान्तः इत्येव तु जैमिनितात्पर्यमिति ।

सूत्राणां संहितया पाठः । सूत्राणां जैमिनिप्रणीतानां पाठः प्राक् संहितया आसीत् पाणिनिसूत्रवत् इति निर्धार्यते । अत एव ' तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य इति वा समाप्तिः, तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य इत्येवमुपक्रमं वा सूत्रं ' इति वार्तिकोक्तिः सङ्गच्छते (१।३।७), सुधा च (पृ. ९९४) ' शिष्यते समाप्तिवत् ' इति सूत्रसंहितायां (२।४।१९–२०) 'अकाण्डच्छेदे-णापि विच्छेदसमयः ' इति ।

सूत्राणां भूयसां श्लोकश्लोकपादादिरूपताऽपि दृश्यते यथा ' प्रधानाद्धान्यसंयुक्तात् सर्गारम्भान्निवर्तते' ('निवर्तेत इति तु पश्चात् विपरिवर्तितं स्यात् । १०।१।५), ' तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत्,' १०।१।६, ' स्याणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयते ' (प्रतीयेत इति

शंकरभट्टाः मीमांसाबालप्रकाशकाराः । एभिरेव मीमांसासारसंग्रहो नाम श्लोकात्मको ग्रन्थो विरचितः, यस्यायमाद्यः श्लोकः 'नत्वा गणेशवाग्रामगुर्वङ्घ्रीन् भट्टशंकरः । सहस्रं वक्ति सिद्धान्तान् सार्धश्लोकशतद्वयात् ॥' इति । अन्ते च 'आचार्यैरधिकरणान्युक्तानि सहस्रसंख्यानि । तत्सिद्धान्तान् पादैः ('श्लोकपादैः) तत्संख्यैर्भट्टशंकरोऽवघ्नात् ॥' इति । एतावुभावपि ग्रन्थौ शब्दशः संगृहीतौ । (सन १५७५–१६२५) । एभिरेव शास्त्रदीपिकायां प्रकाशाख्या टीका कृता इति तत्कृतोल्लेखादेव ज्ञायते । सा तु अद्यापि नोपलब्धा । एतन्निरासस्तत्रतत्र खण्डदेवैः कृतः परंतु एतान् खण्डदेवो बहु मानयति ।

गागाभट्टाः (१६०३) । दिनकरभट्टपुत्रः । भाट्टचिन्तामणेः तर्कपादार्थप्रतिपादकग्रन्थस्य कर्ताऽयम् । शब्दशः सर्वोऽपि मणिः प्रकरणशो भित्त्वा संगृहीतः । गागाभट्टैः सूत्रवृत्तिः कुसुमाञ्जलिर्नाम विरचिता । तदुक्तं (मणि. पृ. ८८) 'इदं गुरुमतं तु मद्विहितसूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च भूषितं दूषितम् । अपेक्षितमथाप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वतः शिशुप्रतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥' इति ।

खण्डदेवः । नव्यमीमांसकः । जगन्नाथपण्डितराजपितुः मीमांसायां गुरुः, रुद्रदेवस्य पुत्रः दिवाकरभट्टपुत्रविश्वेश्वरापरपर्यायगागाभट्टस्य शिष्यः (सने १६५७ विद्यमानः) । अन्ते संन्यस्य ब्रह्मभूयं गतोऽयं १७२२ संवति प्रौष्ठपद्यां गुरुवासरे काश्याम् । कौस्तुभे शबरकुमारिलभवदेवपार्थसारथिसोमनाथाप्पयदीक्षिताद्युक्तयो युक्तियुक्ता न काश्चिदुपेक्षिताः, अयुक्तिसहाः न काश्चिदपि न समालोचिताः एभिः इत्युक्तं श्रीचिन्नस्वामिभिः कौस्तुभभूमिकायाम् । खण्डदेवेन ग्रन्थत्रयं प्रणीतं मीमांसाकौस्तुभः, भाट्टदीपिका, भाट्टरहस्यं चेति । तत्र मीमांसाकौस्तुभः अर्थवादाधिकरणमारभ्य बलाबलाधिकरणान्त एव मुद्रितः । एतावानेवायं ग्रन्थ इति वदन्ति । भाट्टदीपिकायां तु १०।५।१२ अधिकरणे 'निरूपितं चैतत् रथंतरचरणे कौस्तुभे' इत्युक्तम् । यदि यथाश्रुतार्थ एव सोऽयं दीपिकाग्रन्थः प्रमाणं तदा बलाबलाधिकरणादुत्तरमपि रथंतरचरणान्तः (७।२) द्वादशाध्यायान्त एव वा भाट्टदीपिकायाः प्रागेव विरचित इति स्वीकर्तव्यम् । बलाबलोत्तरश्च पश्चात् लुप्तः स्यात् । वस्तुतस्तु 'रथंतरचरणे' इत्यत्र 'रथंतराधिकरणे' इत्येव पाठः स्यात् १०।५।१६ पृ. २६ इत्यत्रेव । काञ्ची–अनन्ताचार्यैः भाट्टरहस्यभूमिकायामुक्तं– ग्रन्थकर्ताऽपि (खण्डदेवः) स्वप्रणीतेषु ग्रन्थेषु भाट्टदीपिकाया एकस्या एव संपूर्णतां स्वयमेव वक्ति । तथा च भाट्टदीपिकोपक्रमस्थः श्लोकः 'इतः प्राञ्चोऽखिला ग्रन्था न्यूनतादोषदूषिताः । इयमेकैव पूर्णाऽभूत् शास्त्रेऽस्मिन् भाट्टदीपिका ॥' इति । परंतु अयं श्लोकः मैसूरमुद्रितभाट्टदीपिकादौ वा मध्ये वा क्व चित् अन्ते वा नोपलभ्यते । ग्रन्थादौ च 'पूर्णा अभूत्' इति भूतनिर्देशो नोपपद्यते, अन्ते तु उपपद्येत । स तु अन्तेऽपि नास्तीति श्लोकोऽयं अन्यस्यैव कस्य चित् स्यात्, न तु ग्रन्थकर्तुः इति कल्पयाम ।

अनुषङ्ग-प्रयोगिताः । सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तरः प्रायिको मतः ॥' इति । भाष्यं च 'तदेतत् वृत्तिकारेण उदाहरणापदेशेन आख्यातम् । एतदपि प्रायिकमेव' इति ।

२।१।८।३२ सूत्रे च भाष्यं 'मन्त्रलक्षणवचनेनैव (ब्राह्मणलक्षणं) सिद्धम् । यस्यैतत् लक्षणं न भवति तत् ब्राह्मणं, इति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् । वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं प्रपञ्चितवान् इतिकरणबहुलं, इत्याहोपनिबद्धं, आख्यायिकास्वरूपं, 'हेतु-निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥' एतदपि प्रायिकम् । इति ।

२।२।११।२६ सूत्रे भाष्यं– 'जुहुयादिति शब्दस्य एतत् सामर्थ्यं, यत् होम-विशिष्टं प्रयत्नमाह । न तु अत्र होमः साधनत्वेन विधीयते, साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो वाक्येन दध्याश्रितोऽवगम्यते । अत एव च वृत्तिकारेण उक्तं होमाश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति, यथा राजपुरुषो राजानमाश्रितो राजकर्म करोति इति ।' इति ।

२।३।६।१६ 'विशये प्रायदर्शनात्' इति सूत्रम् । अत्र भाष्यं 'तदेतत् अगमकं सूत्रमेव तावत् अनर्थकम् । अथ कोऽत्र प्रतिज्ञा, कश्च संदेह इति वक्तव्यम् । वृत्तिकार-वचनात् प्रतिज्ञां संशयं चावगच्छामः । अत्र भगवानाचार्यः इदमुदाहृत्य "वत्समालभेत वत्सनि-कान्ताः (वत्साः नितरां कान्ताः प्रिया येषां ते) हि पशवः" इति । इमं संशयमुपन्यस्यति स्म किं यजिमदभिधानः एष आलभतिः, उत आलम्भवचन' इति । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीते स्म यजिमदभिधानः इति' इति । अत्र वार्तिकं—'तदिह भगवान् उपवर्षः किल धेनुदोहाधिकारे श्रुतमिदं वाक्यमुदाहृतवान् वत्समालभेत इति' इति ।

३।१।३।६ अत्र भाष्यं 'अनवधारणा एषा द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिमेने इति । अथेदानीमत्र भगवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय । द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिं प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः, फलं प्रति गुणभावः । फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता । पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसंमा-नादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात् संमता अवधारणा । द्रव्यगुणसंस्काराः यागं प्रति नियोगतो गुण-भूता इति' इति । अत्र वार्तिकं 'वृत्तिकारमतेन सूत्रचतुष्टयं अन्यथा व्याख्यास्यन्नाह— अथात्र भगवान् इति' इति ।

७।२।१।६ 'शाब्दं चैवमनर्थकं स्यात्' इति सूत्रं 'एवं च सति अतिदेशशाब्दं अनर्थकं स्यात्, अशक्यार्थत्वात् । तस्मात्र शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः' इति स्वमतेन व्याख्याय भाष्यकार आह 'वृत्तिकारस्तु मेने गानशाब्दं औक्थिक्यं अनर्थकं स्यादिति । तस्यायमभिप्रायः, सत्यां गतौ नैतावान् प्रयासः शिष्याणामफलः अभ्युपगन्तुं न्याय्यः इति' इति ।

वैद्यनाथः तत्सदुपाख्यः । एतत्कृतः न्यायबिन्दुः द्वादशाध्यायी लघुर्वृत्तिः । सोऽयं अधिकरणार्थं संक्षिप्तेन ग्रन्थेन साधु निरूपयति । अत्रत्यानि भूयांस्यधिकरणानि संगृहीतानि परंतु न सर्वाणि ।

रामेश्वरसूरिः । अनेन **सुबोधिनी** नाम द्वादशलक्षणीसूत्रवृत्तिः १७५९–१७६१ शकवर्षेषु काश्यां विरचिता । अल्पशः सेयं संगृहीता । (सन १८३७–१८४०)

मुरारिमिश्रः । एतत्प्रणीता अङ्गत्वनिरुक्तिः षट्प्रकरणात्मिका नव्यन्यायभाषामयी । तस्या अयमाद्यः श्लोकः 'नमामि तुलजां स्वीयकुलजाद्य(चा)धिदेवताम् । सर्वामीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥' इति । समाप्तिसंकल्पश्च ' इति श्रीमन्न्यायमीमांसापारावारपारीणमुरारिमिश्रविरचिताङ्गत्वनिरुक्तौ षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं समाप्तम् ' इति । अङ्गत्वनिरुक्तिकारोऽयं मुरारिमिश्रो न अनर्घ्यराघवकर्ता, निरुक्तिकारस्य खण्डदेवादपि अर्वाचीनत्वात् अनर्घ्यराघवकर्तुस्तु ९५० सनात् प्राचीनत्वात् । अङ्गत्वनिरुक्तौ च क्व चित् खण्डदेवः खण्डितः अनेकत्र चानुसृत इति स्पष्टम् । अङ्गत्वनिरुक्तिः प्रकरणशो वर्णक्रमेण भित्त्वा सर्वा संगृहीता । मुरारिमिश्रेण केन चित् गोभिलगृह्यसूत्रमपि व्याख्यातं इति गोभिलगृह्यसूत्रभूमिकायां म० म० मुकुन्दशर्मा । स तु अतीवार्वाचीनो नाङ्गत्वनिरुक्तिकारः इति भाति ।

वैद्यनाथाः । वेंगलूरपुरस्थशंकरपाठशालायां मीमांसाशास्त्राध्यापकपदमलंकुर्वाणाः मीमांसाकण्ठीरवाः एते तर्कपादीयभाष्यव्याख्यां प्रभानाम्नीं प्राणैषुः । अत्रत्याः के चिदंशाः संगृहीताः । सेयं टीका आनन्दाश्रमे भाष्येण सह मुद्रिता । (सन १८२५–५०)

भास्करभट्टः गम्भीराख्यविप्रस्य पुत्रः । संकर्षकाण्डं भाट्टदीपिकया खण्डदेवकृतया रहितमालोच्य तदानीमुपलब्धं देवस्वामिभाष्यमभ्यस्य भाट्टचन्द्रिकां नाम वृत्तिं प्रणिनाय । उक्तं च तेनैव ग्रन्थान्ते ' खण्डदेवकृतभाट्टदीपिका लक्षणैः कतिपयैरसंभृता । इत्युदीक्ष्य बुधभास्करोऽग्निचिद् भारतीं वरिभराम्बभूव ताम् ॥ अद्यावधि कृतिरेषाऽऽस्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् । षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा भाट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥ ' इति ' तां पूर्णमतनोत् श्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः । ' इति च । सेयं भाट्टचन्द्रिका सर्वा अधिकरणशः संगृहीता । तेन सर्वं संकर्षकाण्डं संगृहीतमिति मन्यामहे सूत्रभाष्ययोरनुपलम्भात् चन्द्रिकायाश्च सर्वसंकर्षकाण्डव्यापकत्वात् । भाट्टानुयायी सोऽयं खण्डदेवादर्वाचीनः । भाष्यं चादः न शाबरं किंतु देवस्वामिकृतं, चन्द्रिकाकारेणैव अनेकत्र देवस्वामिभाष्यस्य स्पष्टमुल्लेखात् ।

रघुनाथशर्मा श्रीगुलाबरायवर्यात्मजः लौकिकन्यायसंग्रहकर्ता ।

ठाकुरदत्तशर्मा मुल्तानानगरनिवासी । अनेन भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री संपादिता । सा सर्वा संगृहीता । (सन १९०७)

'धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत हि तथा वाक्यम्' इति भा. (५।२), 'धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति, परस्ताच्चानन्तर्यमुपदिशति भिद्येत हि तदा वाक्यम्' इति बृ. (७।१२)।

'वेदानधीत्य इत्येकस्यां विधीयते अनूद्य आनन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम्' इति भा. (५।५); 'वेदानधीत्य इत्येकस्यां, विपरीतमेकस्याम्' इति बृ. (७।१५)।

'किंत्वधीते वेदे द्वयमापतति, गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र गुरुकुलात् मा समावर्तिष्ट, कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थोऽयमुपदेशः' इति भा. (५।६), 'किं चाधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं, वेदवाक्यानि विचारयितव्यानि तत् मा समावर्तिष्ट कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थ उपदेशः' इति बृ. (८।५)।

'न चाम्नायो नामातिक्रमितव्यः' इति भा. (५।११), 'न चाम्नायोऽतिक्रमितव्यः' इति बृ. (८।१३)।

'नहि अत्र आनन्तर्यस्य' इति भा. (६।५), 'नहि आनन्तर्यस्य' इति बृ. (१०।५)।

'पूर्वकालतायां क्त्वा' इति भा. (६।५), 'पूर्वकालतायां हि क्त्वा' इति बृ. (१०।६)।

'दृष्टार्थता वाऽध्ययनस्य' इति भा. (६।६), 'दृष्टार्थता चाध्ययनस्य' इति बृ. (१०।६)।

'न वा इदं स्नानं अदृष्टार्थं' इति भा. (७।१), 'न च इदं अदृष्टार्थं' इति बृ. (११।२)।

'अन्यस्य कर्मणः' इति भा. (८।१), 'अन्यस्य अपि कर्मणः' इति बृ. (११।१०)।

'कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यम्' इति भा. (८।२), 'कर्तव्येति । वेदमधीत्य न त्वरितेन स्नातव्यम्' इति बृ. (११।११)।

'क्षेमसुभिक्षोऽयं अतः अहमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति' इति भा. (८।४), 'क्षेमसुभिक्षोऽयं देशः अतः अहमस्मिन् देशे वसामीति' इति बृ. (१२।४)।

'धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुं अनधीतवेदो न शक्नुयात्' इति भा. (८।७), 'धर्माय हि वेदवाक्यानि अनधीतवेदो विचारयितुं न शक्नुयात्' इति बृ. (१२।८)।

वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम् । ' इति । (१।४।१।१ पृ. ३२०) ' सर्वत्र हि एतत् विचार्यते किमिदं वाक्यं अस्यार्थस्य प्रमाणं, उतान्यस्येति ' इति च । मीमांसा हि वाक्यशास्त्रम् । यथा व्याकरणं पदशास्त्रं, न्यायः प्रमाणशास्त्रं तद्वत् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन उद्देश्यविधेयभावं विचार्य वेदवाक्यार्थनिर्णयोऽस्मिन् शास्त्रे क्रियते । निर्णीते च वाक्यार्थे कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं भवति । तदनया रीत्या कर्तव्यस्य धर्मस्य अकर्तव्यस्य चाधर्मस्य ज्ञानं मीमांसया भवति इति धर्मज्ञानमेव मीमांसायाः प्रयोजनम् ।

मीमांसाया गृहीतकृत्यं नाम मूलभूताः सिद्धान्ताः—जगतः पारमार्थिकत्वं मीमांसायाः गृहीतकृत्यम् । अन्यथा स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थं धर्मानुष्ठानासंभवः । उक्तं च **श्लोकवार्तिके** निरालम्बनवादे ' प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे , पुण्यपापादि , तत्फलम् ।, विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना । १ ॥ , सर्वेषु लक्षणेष्वेवं स्वप्रमाणगणैः स्थितिः ।, वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता । २ ॥ , कर्मभ्यः फलसंबन्धः, पारलौक्यैहलौकिके । सर्वमित्याद्ययुक्तं, स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु । ३ ॥ ' इति । ' स्वप्नादिभोगवच्चापि योपभोगत्वकल्पना । तन्निवृत्त्यर्थमेवेह परमार्थे प्रयत्यते । ११ ॥ नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित् प्रवर्तते । यादृच्छिकत्वात् स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः । १२ ॥ परमार्थफलावाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः । प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिभिर्बाह्यवस्तुषु । १३ ॥ ' इति च । **बृहतीकारेणापि** औत्पत्तिकसूत्रान्ते उक्तं " यदुक्तं अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानो ' इति मृदितकषायाणामेवैतत् कथनीयं, न कर्मसङ्गिनां इत्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः (गीता ३।२६) ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' इति रहस्याधिकारे " इति ।

किंच, शब्दस्य अर्थेन संबन्धः औत्पत्तिकः स्वाभाविकः अनादिः । जीवात्मा स्थूलदेहभिन्नः परलोकगामी कर्ता भोक्ता नित्यः । शब्दो वर्णात्मकः । वर्णा नित्या व्यापका ध्वनिव्यङ्ग्याः । वाक्यं क्रियाप्रधानं अर्थबोधकम् । वेदराशिः अनादिर्नित्यो न केन चिदपि कृतः । वेदस्य स्वतः प्रामाण्यम् । इति मूलभूताः सिद्धान्ताः । ते च प्रथमे तर्कपादे सूत्रभाष्यवार्तिककारैः प्रतिपादिताः । तानाश्रित्य सर्वा मीमांसा प्रवर्तते ।

मीमांसायाः तर्कसंग्रहः लघीयान् । **प्रमाणानि** तावत् षट् लौकिकानि । प्रत्यक्षं, अनुमानं, उपमानं, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः इति । विधिः, अर्थवादः, मन्त्रः, नामधेयं, स्मृतिः, शिष्टाचारश्च इति षट् धर्मे प्रमाणानि । शब्दान्तरं, अभ्यासः, संख्या, संज्ञा, गुणः, प्रकरणान्तरं इति षट् धर्मभेदकानि प्रमाणानि । श्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं, प्रकरणं, स्थानं (क्रमः), समाख्या इति षट् धर्माङ्गत्वबोधकानि (विनियोगे) प्रमाणानि । श्रुतिः, अर्थः, पाठः, स्थानं, मुख्यत्वं, प्रवृत्तिः इति षट् क्रमे प्रमाणानि । वचनं, नाम, लिङ्गं इति त्रीणि

'यदा हि चक्षुरादिभिरुपहतं मनः' इति भा. (२७।९), 'यदि चक्षुरादिभिरुपहतं मनः' इति वृ. (५२।७)।

'न शक्यते प्रत्ययत्वादयमन्यः इति वक्तुम्' इति भा. (३०।२), 'न शक्यते प्रत्ययादयमन्य इति वदितुम्' इति वृ. (५६।७)।

'अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभाव' इति भा. (३०।३), 'अन्यतो हि स्वप्नज्ञानस्य मिथ्याभावः' इति वृ. (५७।१)।

'अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्ध्यन्तरविषया' इति भा. (३२।१), 'अर्थविषया हि प्रत्यक्षा बुद्धिः, न बुद्धिविषया' इति वृ. (६३।१)।

'यदुच्यते' इति भा. (३२।३), 'यद्युच्येत' इति वृ. (६६।५)।

'ज्ञाते त्वनुमानात्' इति भा. (३२।४) 'ज्ञाते चानुमानात्' इति वृ. (६६।१०)।

'अपि च' नियतनिमित्त' इति भा. (३५।४), 'दृष्टश्च नियतनिमित्त' इति वृ. (६९।४)।

'इतरथा तन्त्वादानेऽपि' इति भा. (३५।५) 'इतरथा हि तन्तूपादानेऽपि' इति वृ. (६९।५)।

'जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन' इति भा. (३८।२), 'जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन' इति वृ. (८४।७)।

'ननु प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि' इति भा. (३२।३), 'प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु प्रमाणानि' इति वृ. (९५।४)।

'उपलम्भकानि' इति भा. (३९।६), 'उपलम्भनानि' इति वृ. (९५।८)।

'दृष्टविरुद्धमपि भवति किं चिद्वचनम्' इति भा. (४१।१), 'दृष्टविरुद्धं च किं चित् वैदिकं वचनम्' इति वृ. (१००।४)।

'शरीरकं व्यपदिशति' इति भा. (४१।२), 'शरीरं व्यपदिशति' इति वृ. (१००।६)।

'न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति' इति भा. (४१।४), 'न च तत् स्वर्गं यातीति' इति वृ. (१००।६)।

'एवजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनं अप्रमाणम्' इति भा. (४१।५), 'एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धं अप्रमाणम्' इति वृ. (१००।८)।

'नैव शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति भा. (४३।१), 'नैव शब्दस्यार्थेन अस्ति संबन्ध.' इति वृ. (१०३।७)।

मुक्तो भवति ' — इति । ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिर्मोक्ष इति भाट्टरहस्ये खण्डदेव (पृ. ३)। इति सक्षेप ।

मीमांसकमते देवताः सन्ति न वा। अत्र न्यायसुधावाक्यमेव उदाह्रियते प्रथमत ।(सुधा. पृ. ६४३) देवतात्व शब्दमात्रस्य निरस्तम्। ननु शब्दमात्रस्य देवतात्वात् इन्द्रमहेन्द्रशब्दयोश्च भेदात् कथ देवतैक्य इत्याशङ्कयाह— न चेति । (न च शब्दमात्र देवता इति नवमदशमयोरभिधास्यते। वा. पृ. ४१७) **नवमे** 'अपिवा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधान स्याद् गुणत्वे देवताश्रुति ' इति सूत्रे (९।१।४।९) भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन देवताया याग प्रति गुणत्वे अभिहिते ' ननु कर्मणोऽपि ईप्सितादभिप्रेतत्व देवताया गम्यते ' इत्याशङ्क्य ' नास्या अभिप्रेततामपह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा सयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभिप्रेतता गम्यते ' (भा. पृ १६५२) इति भाष्येण अनर्थकवर्णसमूहस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितचतुर्थीसयोगायोगात् तत्सयोगाभिधानेन अर्थग्रहणेन (च) शब्दमात्रस्य देवतात्व निरस्तम् । **दशमे** च ' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात् तेन चोदना ' (१०।४।१२।२३) इत्यत्र आवाहनादौ येनकेन चित् पर्यायेण देवताऽभिधानसिद्धे विधिगताग्न्यादिशब्दानादर इति पूर्वपक्षयित्वा ' आग्नेयोऽष्टाकपाल ' इतिविधिगतेन अग्निशब्देन देवताया हवि सबन्धविधानात् मन्त्रकार्ये देवतोद्देशे विधिगतस्यैव शब्दस्य उच्चारण कार्यं इति सिद्धान्तिते ' का पुनरिय देवता नाम ' इति पृष्ट्वा इन्द्रादीना युस्थानाना, वेदे वा यत्र ' अग्निर्देवता, वातो देवता ' इत्यादिर्देवताशब्द प्रयुक्त, सा देवता इति परमतद्वय अह शार्दूलादीना अनुपसग्रहापत्ते निरस्य, स्वमतेन ' सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवता ' (भा. पृ १९२७) इति भाष्येण ' अग्निदैवत्य सूक्त' 'अग्निदैवत्य हवि ' इत्यादिप्रयोगात् ' आहुतिभाजो वा अन्या देवता अन्या स्तोमभाजश्छन्दोभाज ' इति लिङ्गाच्च सूक्तस्तुत्यत्वस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वस्य च देवतात्वाभिधानात् अर्थस्यैव स्तुत्यत्वोद्देश्यत्वावगते, ' मूर्ताना अमूर्तानां चेतनानामचेतनाना च श्रुत्या क चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सकल्पनीयाना देवतात्व भविष्यति ' (भा पृ. १९२७) इति च भाष्येण मूर्तानां चेतनानां देवतात्वाभिधानात्, 'यस्य वाचक शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हवि त्यक्ष्यामि इति सकल्प क्रियते सा (तत्र देवता) भवति ' (भा. पृ १९२७) इति च भाष्येण उच्चारणार्थत्वात् दिशे उच्चार्यमाणेन शब्देन ' प्रजापतिं मनसा यजेत ' इत्यादिविधौ वा स्मर्यमाणेन वाच्यस्य देवतात्वाभिधानात्, ' ननु एव सति सुतरा येनकेन चित् अग्ने शब्देन निर्देश करणीय ' इति चाशङ्क्य ' भवेदेतदेव, यदि अग्निशब्द अर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत, अर्थोऽपि हवि सबन्धार्थं प्रत्याय्येत ' इत्युपक्रम्य (भा. पृ. १९२७) ' देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि ' सबन्धिना शब्देन ' इत्यादिना

'अपरो ह्यसौ अन्येद्युः' इति भा. (६६।४), 'अपरो ह्यसौ यो हि अन्येद्युः' इति बृ. (१६६।६)।

'तस्मात् तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति' इति भा. (६६।५), 'तस्मात्र व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति' इति बृ. (१६६।६)।

'नूनमसो अनित्यान्नित्यं अवगच्छतीति' इति भा. (६९।१२), 'नूनमसौ अनित्यान्नित्यं पश्यतीति' इति बृ. (१६६।९)।

'कामं विज्ञानमपह्नुयेत नार्थाः' इति भा. (७१।५), 'कामं विज्ञानमपह्नुयेत नार्थः' इति बृ. (१८६।५)।

'नैतदेवं अप्राप्ताश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः, संनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्' इति भा. (७९।१), 'नैतदेवं अप्राप्ताश्चेत् उपकुर्वन्ति, संनिकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपत् शब्दमुपलभेयाताम्' इति बृ. (२१८।१)।

'उत्पादयन्ति यावद्वेगं' इति भा. (७९।६), 'उत्पादयन्तो यावद्वेगं' इति बृ. (२२२।६)।

'यत्तु एकदेशस्य सत' इति भा. (८०।९), 'यथैतत् एकस्य सतः' इति बृ. (२२५।२)।

'कामं देशा एव भिन्नाः' इति भा. (८२।५), 'कामं देशा एव भिन्नाः स्युः' इति बृ. (२३१।३)।

'अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढा' इति भा. (८८।२), 'अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामूढाः' इति बृ. (२४४।४)।

'बुद्धिकर्मणी अपि ते' इति भा. (८८।५), 'बुद्धिकर्मणी अपि हि ते' इति बृ. (२४५।५)।

'वायुरन्त संयोगविभागैः शब्दो भवति' इति भा. (९०।१४), 'वायु.... शब्दीभवति' इति बृ. (२५२।९)।

'यद्यपि औपत्तिक' इति भा. (९१।१०), 'यदि औत्पत्तिक' इति बृ. (२५४।८)। बृहत्यामेव २७७।४ इत्यत्र 'यद्यपि औत्पत्तिकः' इत्येव अनुवादः कृत ।

'पदानि अमूनि प्रयुक्तानि' इति भा. (९२।५), 'पदानि हि अमूनि प्रयुक्तानि' इति बृ. (२७८।१)।

'कस्मिंश्चित् पदार्थे अवगते' इति भा. (९३।३), 'कस्मिंश्चित् अर्थे अवगते' इति बृ. (२७९।४)।

पश्चार्द्धं) १०।१।१०, ' अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयते ' ११, ' तथाज्यभागाग्निरपि ' १६ । इत्यादि । एवं च इमानि सूत्राणि सर्वाणि पद्यरूपाण्येव, चम्पूवत् गद्यपद्यरूपाणि वा अतिप्राचीने काले स्युः इति कल्पनातरङ्गोऽस्माकम् ।

उपवर्षाचार्यस्य वृत्तिकारस्य उल्लेखाः शबराचार्यकृता उदाह्रियन्ते । १।१।५ पृ. २५ भाष्यमाह—" वृत्तिकारस्तु अन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार ' तस्य निमित्तपरीष्टिः ' इत्येवमादिम् । " इत्यारभ्य " स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति " इत्यन्तम् । सोऽयं वृत्तिग्रन्थः कियान् इति विचार्यम् । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने पञ्चमसूत्रीयसर्वभाष्यान्ते षष्ठसूत्रीयभाष्यात् प्राक् 'वृत्तिकारमतानुवादः समाप्तः' इति मुद्रितम् । तेन वृत्तिकारस्तु इत्यारभ्य पञ्चमसूत्रीयं सर्वं भाष्यं वृत्तिकारमतं इति स्पष्टं भवति । चौखम्बामुद्रिते **श्लोकवार्तिके** तु निरालम्बनवादात् प्राक् षड्विंशश्लोकान्ते ' वृत्तिकारग्रन्थः समाप्तः ' इति, टीकाभागे च ' इति **न्यायरत्नाकरे** वृत्तिकारमतम् ' इति मुद्रितम् । तेन आनन्दाश्रमीयात् अन्यथा सिध्यति ।

बृहत्यामपि निरालम्बनवादात् प्राक् ' अतः सिद्धं यस्य च दुष्टं करणं यस्य च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्यः इति ' इत्युपसंहृतम् । **ऋजुविमलायां** च, ' अधिकरणार्थमुपसंहरति— अतः सिद्धमिति ' इत्यनेन बृहतीग्रन्थः अवतारितः । निरालम्बनवादान्ते च शून्यवादात् प्राक् ' दौर्बल्यं च कार्याक्षमत्वं, न कार्यान्तरोत्पत्तिसामर्थ्यं इत्युक्तं वृत्तिकारग्रन्थे ' इत्युक्तत्वात् निरालम्बनवादारम्भात् प्रागेव वृत्तिकारग्रन्थः समाप्त इति स्पष्टं भवति । वृत्तिकारमतारम्भे च ' वक्तव्यं च (निमित्तपरीक्षणं) निरालम्बनतानिराकरणार्थम् । तच्च नोक्तं वृत्तिकारेण । वक्तव्यं पुनः किमन्यदर्थान्तरं ? उच्यते, पूर्वोक्तस्य सूत्रत्रयार्थस्य साधनभूतं अन्यदर्थान्तरमनेनोक्तं प्रदर्शयितुम् । तथा च तत्सतोर्व्यत्यय. लक्षणाभिधानं च सर्वप्रमाणानाम् ' इति बृहतीग्रन्थः । ऋजुविमलायां च ' पूर्वोक्तव्याख्याने हि (प्रत्यक्षसूत्रस्य) न लक्षणपरता, किंतु अनिमित्तपरता । अस्मिंस्तु (वृत्तिकार—) व्याख्याने लक्षणपरत्वेन तत्संप्रयोगसूत्रस्य प्रदर्शनार्थतया सर्वप्रमाणलक्षणाभिधानं सिध्यति । सर्वप्रमाणलक्षणोपयोगस्तु अव्यभिचारप्रदर्शनेन निरालम्बनत्वनिरासः' इत्युक्तम् । एतेनापि निरालम्बनवादात् प्रागेव वृत्तिकारग्रन्थसमाप्तेर्न कश्चिद्विरोधः । यदि षष्ठाधिकरणात् प्राक्तनः सर्वो वृत्तिग्रन्थः स्यात् तदा शब्दपरिच्छेदे (पृ. ४५) ' गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः ' इति उल्लेखो न संगच्छेत । तस्मात् निरालम्बनवादात् प्रागेव वृत्तिग्रन्थस्य समाप्तिरिति सिद्धम् । १।१।५ पृ. ४५ **भाष्यं** 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति **भगवानुपवर्षः**' इति । शबराचार्यैः वृत्तिकारशब्देन सर्वत्र उपवर्षाचार्यस्यैव परामर्शः कृतः स्यात् इति मन्तव्यम् ।

२।१।७।३२ सूत्रे **वार्तिके** ' वृत्तौ लक्षणमेतेषां- (मन्त्राणां) मस्यन्तत्वाऽन्तरूपता । आशिषः स्तुतिसंख्ये च प्रलप्तं परिदेवितम् ॥ प्रैष—अन्वेषण—पृष्ट—आख्यान—

एवमत्र तर्कपादे वृहत्यामनूदितास्वेव भाष्यपङ्क्तिषु अशीतिस्थलेषु आनन्दाश्रमीय-भाष्यात् पाठभेदाः उपलब्धाः। इतरभाष्ये तु कियन्तो वा कीदृशा वा पाठभेदाः स्युरिति कल्पनीयमेव।

वार्तिककारकृतं सूत्रभाष्यदूषणम्—

सूत्रेषु केषु चित् भाष्ये च वार्तिककारेण यत् तत्रतत्र दूषणं प्रदत्तं, क्व चित् अन्यथा च व्याख्यातं तत् सर्वं यथोपलब्धमत्र विचारकाणां कृते उपन्यस्यते। उपन्यासश्च पाठ-क्रमेणैव भविष्यति। तदपि संक्षेपेणैव, विस्तरेणोपन्यासे तु ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः। क्वाचित्को वृत्ति-कारनिरासोऽपि वार्तिककृतः अत्रैव स्यात्। यद्यपि वार्तिकप्रदर्शितसूत्रेभ्यो भिन्नेष्वपि सूत्रेषु केषु चित् रचनादिदोषो दृश्यते, स च अत्र प्रस्तावे दोषप्रसङ्गात् प्रदर्शनीय एव तथापि नं भारं सूत्रविचारकेषु प्रक्षिप्य एकमेवोदाहरणमुपन्यस्य साधयामः। एकमुदाहरणं च यथा—'ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात्' ३।८।२६ इति सूत्रे भाष्येण किं ऋत्विक्फलमाशासितव्यं, उत यजमानस्य इति संशयं प्रदर्श्य तस्मात् ऋत्विक्फलमाशासितव्य इति पूर्वपक्षः प्रदर्शितः। 'स्वामिनो वा तदर्थत्वात्' २७ इति सूत्रे च 'तस्मात् यजमानफलमाशासितव्यं' इति सिद्धान्त उक्तः। अत्र 'ऋत्विक्फलं- स्वामिनः' इति पदाभ्यां विप्रतिपत्तिर्न सिध्यति। 'ऋत्विक् फलमाशंसीत स्वामी फलमाशंसीत' इति वा उभयत्र प्रथमा 'ऋत्विजः फलं, स्वामिनः फलं' इति वा षष्ठ्यन्तं पठितुं युक्तम्। इति दिक्।

तत्र तावत् 'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति संभवे तद-र्थान्येव सूत्रेषु इत्यवगन्तव्यम्। नाध्याहारादिभिरेषा (सूत्राणां) परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा' इति शास्त्रारम्भे भाष्यम्। तथापि अनेकेषु सूत्रेषु भाष्यकारैरेव अध्याहारादिकं कृत्वैव व्याख्या कृता। तदेतत् दिक्प्रदर्शनार्थं श्लोकवार्तिके व्याख्यातम्। तद्यथा—'शेषभाजां भवेल्लोप इत्यध्याहारकल्पना' (श्लो॰ १।१।१।५४) 'अपि वा शेषभाजां स्यात् विशिष्टकारणत्वात्' (६।४।२) इति सूत्रे 'लोपः' इति पदस्य अध्याहारं विना 'किं स्यात्' इत्यस्या आका-ङ्क्षायाः न शान्तिः, इत्यध्याहारः स्वीकृतः।

अथ विपरिणामः। 'विप्रकर्षात् यशोश्चेति विभक्तिः परिणम्यते।' (५५) 'यशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात्' (१२।२।३२) इति सूत्रे विप्रकर्षशब्दः प्रथमान्तः सन् पञ्चम्यन्तत्वेन, विधानशब्दश्च पञ्चम्यन्तः सन् प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते अर्थसामीचीन्याय।

अथ व्यवधानेन अन्वयः। 'पदेन व्यवधानं तु लोके सन्नियमादिति।' (५५) 'लोके सन्नियमात् प्रयोगसन्निकर्षः स्यात्' (१।१।२६) इति सूत्रे लोके इति पदस्य सन्निकर्षः, इत्यनेन अन्वयः। स च 'संनियमात् प्रयोग' इति पदाभ्यां व्यवहितः। 'सूत्रेण व्यवधानं तु पानव्यापदि कल्पितम्।' (५६) 'दोषात् त्विष्टिर्लौकिके स्यात्' (३।४।२८) 'पानव्यापच्च

८।१।२।२ अत्र भाष्यं ' प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहरद्भिर्वृत्तिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः (अतिदेशार्थः) प्रकृतिवत् इति ' इति ।

१०।४।१२।२४ अत्र भाष्यं 'तदुक्तं वृत्तिकारेण न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्ययः तस्मादर्थनिष्पत्तिः इति ' इति ।

१०।५।१३।५३–५४ इदमधिकरणं भाष्ये द्वेधा व्याख्यातम् । तत्र पूर्वं व्याख्यानं वृत्तिकारानुसारेण, द्वितीयं स्वमतेन । अत एव भाट्टे "अत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तरे इत्ययं अपूर्वविधिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा...'षोडश्युत्तरे ' इत्यनेन ' उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य ' इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिग्रहणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् " इत्युक्तम् । अग्रे च ' भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः ' इत्यादि प्रतिपादितम् ।

१२।२।७–८।२२–२३ वृत्तिकारैः प्राचीनैः सूत्राभ्यामैकाधिकरण्यं स्वीकृतम् । अत्र भाष्यं ' ऐकाधिकरण्यं तु एके मन्यन्ते ' इति । वार्तिकं च ' भिन्ने एवैते अधिकरणे ' इत्याह । तन्त्ररत्नं च ' न्याययोर्विषयभेदात् भिन्ने एवैते अधिकरणे, न तु वाशब्दश्रवणमात्रेण ऐकाधिकरण्यं वृत्तिकारान्तरकृतं सम्यगिति मन्तव्यम् ' इति ।

भाष्यगताः पाठभेदाः । आनन्दाश्रमीये भाष्ये प्राभाकरीयबृहत्यामनूदिते भाष्ये च ये पाठभेदा उपलब्धास्ते संगृह्यन्ते । तत्र बृहत्यां न सर्वमेव भाष्यमनूदितं, यत्तु यावत्तावदनूदितं, तत्रैव के चित् पाठभेदा दृश्यन्ते तेषामेवायं विचारः । अत्र ' भा. ' इत्यस्य आनन्दाश्रमीयभाष्यपाठः इत्यर्थः ' बृ. ' इत्यस्य च बृहतीस्थभाष्यपाठः इत्यर्थः । तत्तदुपरि कंसे मुद्रितस्य अङ्कद्वयस्य क्रमेण ' पृष्ठं । पङ्क्तिः ' इत्यर्थो ज्ञेयः । येष्वक्षरेषु भेदः तान्यक्षराणि, तत्प्राचीनं तत्पराचीनं चैकमेकमक्षरं स्थूलत्वेन निवेशितानि । विषयद्वयं च पाठभेदासंबद्धमपि भाट्टबृहतीप्रस्थानभेदज्ञानार्थमत्रैव संगृहीतमिति ध्येयं पदपदार्थविषयकं प्रथममेव, ' उभयमिह चोदनया लक्ष्यते ' इति च प्रसक्तिरपरे ।

' लोके येष्वर्थेषु ' इत्यादेर्भाष्यग्रन्थस्य ' लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् संप्रचक्षते । ' (श्लोवा. १।१।१–२६) इत्यादिना वार्तिककारेण पूर्वभाष्यव्याख्याकारोक्ताः षडर्थाः वर्णिताः । बृहतीकारेण तु एक एवार्थो यथाश्रुतः वर्णितः ।

' वेदवाक्यानां अनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते ' इति भा. (४।२), ' वेदवाक्यार्थे विचार इह वर्तिष्यते ' इति बृ. (७।८) ।

'अपि च नैव यदमिह' इति भा. (४।३), ' अपि च एवं सति नैव यदमिह ' इति बृ. (७।११) ।

१।२।१।१२ अत्र भाष्ये 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इति मिश्रलिङ्गमन्त्रयोः' इत्युक्तम्। 'तदुदाहरणं भ्रान्तिलिखितं' इति वार्तिके उक्तम्। अनयोर्मन्त्रयोर्मिश्रलिङ्गशून्यत्वात्। 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' इत्यादिस्तु मिश्रलिङ्गको मन्त्रः इति।

१।३।७।३१ पृ. ३०२ यत्तु भाष्यकारः विपरीतार्थेन द्रव्यशब्देनैव तदाश्रयगुणलक्षणया नञश्च असमर्थसमासमङ्गीकृत्य न द्रव्याश्रयवचनः शब्दो भवेत् आकृतिवादिनः इत्याह, तत् अतिक्लिष्टं व्यधिकरणनिर्दिष्टगुणप्रयोगार्हं च इत्युपेक्षितव्यम्।

१।३।९।३३ पृ. ३११ भाष्यकारेण संशयकारणमुक्तं सामान्यप्रत्ययात् व्यक्तौ च क्रियासंभवात् इति। एतदयुक्तं, व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात् कथं जातेरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते। यदि च व्यक्तिर्न संप्रतीयेत, तत. संशय एव न स्यात् किमभिधीयते अनेनेति। न च क्रियासंभवः अभिधेयत्वे कारणं, व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात्। तेन पूर्वोक्तमेव संशयकारणं मन्तव्यम्।

२।१।४।९–१२ अस्याधिकरणस्य प्रयोजनं भाष्यकारेण वरुणप्रघासीयशमीमयस्रुक्षु, अवभृथे, तरसमयपुरोडाशेषु चेति उदाहरणत्रये उक्तम्। तत् वार्तिके 'प्रयोजनं तु अधिकरणस्य न सम्यगनुमन्यन्ते' इत्यादिना दूषितम्।

२।३।१३।२६ अत्र वार्तिके 'वृत्त्यन्तरे तु चत्वार्येव भेदकारणानि शब्दान्तरसंज्ञागुणफलानि उदाहृतानि। ....तत्तु अयुक्तमिव दृश्यते .... तस्मादेकशब्दत्वे सत्येव...शब्दान्तरकल्पनं भाष्यान्तरकृतः।' इति वृत्त्यन्तरं दूषितम्।

२।४।१।११ अत्र बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते इति भाष्यम्। बह्वृचब्राह्मणे अध्वर्युब्राह्मणे वा श्रूयते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यं इति वार्तिकम्। (भाष्यकारस्य प्रमाद इत्यर्थः)। 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिवाक्यविषये इदम्।

३।१।४।७ इति तेषामर्थाधिकरणे पूर्वपक्षभाष्ये साधकतया "अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या' इति उक्तम्। तत् 'तच्च एतदयुक्तमिव' इत्यादिना दूषयित्वा 'तेन एवं व्याख्येयं' इत्यादिना प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षः साधितो वार्तिके। सविस्तरं प्रतिपादनं तु निबन्धान्तरस्यैव विषयः।

३।१।७।१४ पृ. ७१० यत्तु भाष्यकारेण निर्दोषपरिसंख्याविषयं प्रदर्शयता इष्टानिष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितं 'इत्यश्वाभिधानीमिति' 'नेत्यादत्ते इति'। 'मन्त्रस्य रूपादेव आदाने प्राप्तत्वात्' इति च कारणमुक्तम्। तदयुक्तम्।

३।२।६।१९ 'श्रुतिलिङ्गप्रकरणानां अविरोधः इति सूत्रम्। तदिदानीं भाष्यकारो दूषयति' इति वार्तिकम्। अग्रे भाष्यकारेणोक्तं 'नहि एतदेकं वाक्यं, यः कृत्स्नः सूक्तवाकः।

'धर्माय जिज्ञासा' इति भा. (९।१) 'धर्माय हि जिज्ञासा' इति बृ. (१३।४)।

'एतासां प्रतिज्ञानाम्' इति भा. (९।६), 'आसां प्रतिज्ञानाम्' इति बृ. (१४।६)।

'विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते, ब्रवीति वितथं चेति' इति भा. (१४।१), 'विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते, ब्रवीति च वितथं चेति' इति बृ. (२१।६)।

'उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति, असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति' इति भा. (१६।५), 'उपदेशो हि व्यामोहादपि भवति, असति व्यामोहे वेदादपि भवति' इति बृ. (२४।३)।

'विप्लवते हि खल्वपि' इति भा. (१७।२), 'विप्लवते खल्वपि' इति बृ. (२५।९)।

'प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः' इति भा. (१७।८), 'प्रत्यक्षस्तु वेदवचनात् प्रत्ययः' इति बृ. (२६।१२)।

'तस्मात् चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः' इति भा. (१७।९), 'तस्मात् श्रेयस्करो धर्मः' इति बृ. (२७।३)।

'यो हि यागमनुतिष्ठति' इति भा. (१७।१०), 'यो यागमनुतिष्ठति' इति बृ. (२७।५)।

'उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति' इति भाष्यम् (१८।५)। तदाक्षेपसमाधानाभ्यां भूयो विचार्य 'उभयादिको ह्यन्यः साध्यसाधनसंश्रितः' (श्लोवा. २२०) इत्युक्तम्। तत्र रत्नाकरः (श्लो. २२४) 'भाष्यं चैवं योजनीयं उभयं चोदनया लक्ष्यते साध्यं साधनं च, साध्यमपि द्विविधं अर्थोऽनर्थश्च' इति। बृहत्यां तु नायं प्रयासः स्वीकृतः। तत्र हि एवमुक्तं (२७।६) "अर्थशब्दस्य अन्वयप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण 'उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति' पुनरपि च प्रश्नपूर्वकमिदमुक्तं 'कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः, कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय श्येनादिः' इति निःश्रेयसप्रत्यवायलक्षणं धर्माधर्मत्वमुक्तम्। एवं चोपदर्शयता उभयं चोदनालक्षणमित्युक्तं भवति" इति। ऋजुविमला च 'भाष्यकारेण उभयमपि अर्थानर्थत्वेन चोदनालक्षणमित्युक्तम्' इति, 'भाष्याक्षरयोजना—उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्चेति। अर्थः अनिषिद्धफलः, अनर्थश्च निषिद्धफलः। तत्र अनर्थो धर्म उक्तो मा भूत् इत्येवमर्थं अर्थग्रहणम्' इति च।

'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते' इति भा. (१९।३), 'नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्ते' इति बृ. (२८।५)।

'कथमवगम्यते' इति भा. (२०।७), 'कथमिदमवगम्यते' इति बृ. (पृ. ४९।१०)।

३।५।१८।४६ 'प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपाय' इति सूत्रे प्रवृत्तत्वात् इति पदं प्रवरस्य होत्रर्थं प्राक् प्रवृत्तत्वात् इत्यर्थकतया 'अतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत होतु' इति भाष्येण व्याख्यातम्। वार्तिके तु सूत्र यथाभाष्यं व्याख्याय 'इद तु इह वक्तव्यं' इत्यादिना भाष्यमाक्षिप्य 'अत एव सूत्रं नेतव्य' इत्युपक्रम्य 'याज्यान्तरार्थे प्रवृत्तत्वात्' इत्यन्यथा व्याख्यातम्।

३।७।१।२ अत्र भाष्यकारेण 'प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एव वेदिबर्हिर्धर्मा' इत्युक्तम्। तत्र वार्तिके 'यत्तु भाष्यकारेण अतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणात् इत्युक्तम्। तत् उत्तरपरिचोदनाऽवतारप्रसङ्गात् अतित्वरितोक्त इत्युपेक्षणीय तावत्' इति।

३।७।९।२४ अत्र वार्तिके "यत्तु भाष्यकारेणोक्त 'तस्मादेषां वरणे सङ्कीर्तनं, न विधि' इति तत् अविहितवरणनियमप्राप्त्यभावात् अयुक्तम्" इति।

३।७।१८।३८ अत्र भाष्ये 'ब्राह्मणमेव ते (सदस्यत्वेन) समामनन्ति। चमसमपि चमसश्च ब्राह्मण एव। स हि सदसि भव' इति सदस्यस्य निराकरणमुक्तम्। वार्तिके तु-'सदस्य वृणीते' इत्युत्पत्तिसंयोगात्...उपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेकेणास्य मन्त्र पठ्यते (सदस्योपहूयस्व इति). सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृण्वते। तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रिया। .. यत्तु भाष्यकारेण सदस्यनिराकरणपरमुक्त तत् ऋत्विक्त्वनिराकरणपरस्य अतिरभसवचन इत्युपक्षेणीयम्' इत्युक्तम्।

४।१।७।१८-२० अत्र भाष्ये उत्तम प्रयाज, पशुपुरोडाश, स्विष्टकृत् इत्येते यागा उदाहरणमित्युक्तम्। तत्र वार्तिके 'अनुदाहरण स्विष्टकृत्। मन्त्रस्तावत् इष्टदेवतासङ्कीर्तनत्वात् दृष्टार्थ' इत्यादिना अनुदाहरणत्व साधितम्। 'समिदादयोऽपि नोदाहरणम्। तेषु द्रव्यदेवतस्य गुणभूतत्वात् क्रियैव प्रधानभूता। पशुपुरोडाशयागो देवतासंस्कारद्वारेणैवोपकरोति। वपायागस्य तु यागान्तरत्वे नास्ति प्रमाणम्। तस्मादेषोऽपि अनुदाहरणम्।' इति भाष्योदाहरणानामनुदाहरणत्वमुक्त्वा 'यत्रापूर्वार्थं द्रव्य, देवता तु इष्टा वक्ष्यमाणा वा कीर्त्यते यागान्तर च, तदुदाहरण' इति उक्तम्। पशुपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन य प्रक्षेप तस्य अदृष्टादृते नान्यत् प्रयोजनमस्ति (तस्मात् स उदाहरणम्) इति स्पष्टीकृतम्।

४।१।१५।४० 'प्रयाजानुयाजार्थस्य अयमेकदेश समानीयते इति पूर्वेण न्यायेन अप्रयोजकता' इति अयुक्तो (भाष्य-) ग्रन्थ। 'यदि प्रयाजानुयाजार्थमेतत्, प्रयाजा आत्मीय द्रव्य प्रयुञ्जते एव। अत पूर्वेण उत्तर न सवध्यते।' इत्युक्त वार्तिके। तत मतत्रयेण भाष्ययोजना प्रदर्श्य खण्डिता। अन्ते 'तस्मात् उत्तरग्रन्थानुरोधेन अन्यथा वर्ण्यते' इत्युक्त्वा वर्णितम्।

४।२।१२-१३।२७-२८ "समुदाये कृतार्थत्वात् इति अयुक्तोऽय (सूत्र-) ग्रन्थ। नहि यागशब्दो द्रव्यदेवताक्रिय त्रितयमपि ब्रवीति, किं तर्हि 'यजतिधातुवाच्यम्।

'अपौरुपेयता वा इति । कथम् ।' इति भा. (४३।१), 'अपौरुपेयता वा । कथम् ।' इति बृ. (१०३।८)।

'शब्दोच्चारणे मुखस्य' इति भा. (४३।२), 'शब्दोच्चारणात् मुखस्य' इति बृ. (१०३।९) । बृहत्यां १०५, १०७ पृष्ठयोस्तु 'शब्दोच्चारणे' इत्येव भा-पाठः अनूदितः।

'संश्लेपलक्षणं संबन्धं' इति भा. (४३।३), 'संश्लेपसंबन्धं' इति बृ. (१०३।१०)।

'अभिप्रेत्योच्यते । कार्य' इति भा. (४३।३), 'अभिप्रेत्योच्येत भवता । कार्य' इति बृ. (१०३।१०)।

'ऽश्रयिभावादयस्तु संबन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेति' इति भा. (४३।४), 'ऽश्रयियौनादयः संबन्धा. ['ऽश्रयिसंबन्धाः' इति वा] शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति' इति बृ. (१०३।११) । बृहत्या १०७ पृष्ठे तु 'यौनादयस्तु संबन्धा.' इति पाठः अनूदितः।

'यो ह्यत्र' इति भा. (४३।५), 'योऽत्र' इति बृ. (१०७।५)।

'संज्ञासंश्लिलक्षणः इति' इति भा. (४३।६), 'संज्ञासंश्लिलक्षणः संबन्धः इति' इति बृ. (१०७।७)।

'पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः' इति भा. (४६।१), 'पूर्ववर्णजनितविशेपसंस्कारसहित. अन्त्यो वर्णः वाचकः' इति बृ. (११४।६)।

'असत्यपि अर्थान्तरे एवंजातीयको भवति प्रत्यय.' इति भा. (५०।४), 'असत्येपि अर्थान्तरे एवंजातीयके भवति प्रत्ययः' इति बृ. (१२७।६)।

'वृक्षा अपि न सन्तीति' इति भा. (५१।२), 'वृक्षा अपि नैव सन्तीति' इति बृ. (१२८।७)।

'दुष्यतीति वनेऽपि असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति' इति भा. (५१।५), 'दुष्यति वनेऽपि ते असति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति' इति बृ. (१३०।२)।

'*विस्मरणमुपपद्येत*' *इति भा.* (५५।२), '*विस्मरणमुपपद्यते*' *इति बृ.* (१३७।१)।

'विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति' इति भा. (५५।३), 'विद्यमानस्याप्यनुपलम्भो भवतीति' इति बृ. (१३७।२)।

'उच्यते' इति भा. (६६।२), 'अत्रोच्यते' इति बृ. (१६६।४)।

-'अन्येद्यु दृष्टे अपरेद्युः अहमिदमदर्शं' इति भा. (६६।३), 'अन्येद्युः दृष्टः परेद्युः अहमिदमदर्शं' इति बृ. (१६६।५)।

स्वीकृतः । वार्तिकेन तु 'आशीःशब्देन केशश्मश्रुवपनादयः संस्कारा लक्ष्यन्ते' इत्युक्त्वा स्त्रीणां आशीरधिकारः अपह्नुतः ।

६।१।७।२८ अत्र भाष्ये 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य साम कुर्यात्' इत्याद्युक्तम् । तत्र वार्तिके '(इदं) विदेशपाठादनुदाहरणम्' इति । विदेशपाठात् भिन्ने देशे प्रकरणान्तरे पाठात् इत्यर्थः ।

६।१।११।४३ 'अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात्' इति सूत्रम् । 'यो न त्र्यार्षेयः स नाधिक्रियते' इति भाष्यम् । वार्तिके तु 'त्रीणि आर्षेयाणि यः संपादयितुं शक्नोति सोऽधिक्रियते । चतुरार्षेयस्य त्रित्वसंपादने अस्ति सामर्थ्यम्' इत्याह । तथा च त्र्यार्षेयभिन्नस्य पञ्चार्षेयस्यापि अधिकारः स्वीकृतः ।

६।५।८।२८-२९ अत्र भाष्ये ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्षः सिद्धान्तो वर्णितः । तत्र वार्तिके 'अत्रायुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः । तस्मादियमेवावधारणा दीक्षापरिमाणे याथाकाम्यमिति' इति । किंच भाष्ये सूत्रद्वयेन ऐकाधिकरण्यं स्वीकृतम् । वार्तिके तु अधिकरणद्वयम् । प्रथमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे याथाकाम्यं, द्वितीये च द्वादशाहे द्वादशदीक्षानियमः इति ।

६।७।८।१४-१७ अत्र भाष्ये अहरात्रान्तर्गते विश्वजिति एकाहविश्वजिद्वत् सर्वस्वदानं इति सिद्धान्त उक्तः । स च सौत्र एव । वार्तिके तु 'अस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तदूषणं' इत्युक्त्वा 'द्वादशाहप्रकृतित्वात् तद्दक्षिणा प्राप्नोति' इति सिद्धान्तितम् ।

७।१।१।१ 'पूर्वेण अध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्मणां दर्शपूर्णमासादीनां इतिकर्तव्यता चिन्तिता' इति भाष्यम् । तत्र वार्तिके 'एतदयुक्तं' इत्युक्त्वा कथं तर्हि वक्तव्यं इत्याकाङ्क्षायां 'प्रकृतौ विकृतौ च उपदेशश्चिन्तितः । सप्तमेन विकृतीनामतिदेशेन धर्मा भवन्तीति प्रतिपाद्यते' इत्याद्युक्तम् ।

७।१।१।२ 'सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्ति इत्येवमादि.' 'स च यजिसंबन्धः सर्वापूर्वाणां तुल्यः' इत्येवमन्तः अयुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थ., यागः अपूर्वेण अविनाभूतः, न तु अपूर्वं यागेन । 'अपूर्वे चासंभवन्तो यागे क्रियन्ते' इत्यप्ययुक्तम् इति वार्तिकम् । तृतीये सूत्रे च 'एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना .... न चैतद् युगपत् भवति इति अयुक्तोऽयं ग्रन्थः' इत्युक्त्वा अयुक्तता दर्शिता । पुनश्च 'एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किं तर्हि वाक्यार्थः' इति भाष्यमनूद्य 'इत्यप्ययुक्तं भावार्थाधिकरणविपरीतत्वात्' इति वार्तिकम् । चतुर्थसूत्रे च 'न च तत्र सम्भवति, अतोऽसौ आकृतिः सहचारिपिण्डलक्षणार्था' इति भाष्यमनूद्य 'अयुक्तमिदं' इत्युक्त्वा दूषणमुक्तं वार्तिके ।

७।१।२।१६ अत्र वार्तिके 'अधिकार्ये इतरशब्दे वर्ण्यमाने येऽपि अप्राकृतकार्याः कण्टकवितोदनादयः, तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यकारव्याख्याने यत् समानं तत् इतरत्

'प्रथमश्रुतात् कुतश्चित् शब्दात्' इति भा. (९३।७), 'प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात्' इति वृ. (२८०।३)।

'वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतियन्तोऽर्थं दृश्यन्ते' इति भा. (९३।९), 'वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतियन्तो दृश्यन्ते' इति वृ. (२८०।६)। अत्र भाष्येऽपि अव्यवहितोत्तरपङ्क्तौ 'यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः' इति श्रुतशब्द एवानूदितः, न अवगतशब्दः। तेन प्रागपि श्रुतशब्द एव भाष्ये स्यादिति भाति।

'ननु पदार्थविद्भिरपि अवगच्छद्भिः अकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति' इति भा. (९४।२), 'ननु च पदार्थविद्भिरपि अवगच्छद्भिः अकृतक एव वाक्यार्थसंबन्धोऽवगतो भवति' इति वृ. (२८१।६)।

'पदार्थवेदनेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति' इति भा. (९४।३), 'पदार्थवेदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेवार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति' इति वृ. (२८१।७)।

'यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादवकल्पते' इति भा. (९४।४), 'यदि वाक्यान्त्यो वर्णः—प्रत्याययति, क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पते' इति वृ. (२८१।११)।

'ननु एवं भविष्यति' इति भा. (९४।८), 'ननु एवं संभविष्यति' इति वृ. (२८२।४)।

'तन्न। कथमिव' इति भा. (९४।१०), 'नहि। कथमिव' इति वृ. (२८२।९)।

'मानसादप्याघातात्, यदुच्चारितेभ्यः पदेभ्यः न पदार्था अवधार्यन्ते। तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य अपार्थगर्व्यमभविष्यत्' इति भा. (९७।८), 'मानसादपचारात् उच्चारितेभ्योऽपि पदेभ्यः न पदार्था अवधार्यन्ते, न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति। न च नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः, यदि अस्य पार्थगर्व्यमभविष्यत्' इति वृ. (२९२।९)।

'अवगच्छत्येवासौ शुक्लगुणकम्' इति भा. (९८।२), 'अवगच्छत्येवासौ शुक्लगुणकं द्रव्यम्' इति वृ. (२९४।८)।

'नास्य पदसमुदायेन संबन्धः' इति भा. (९८।३), 'नास्य पदसमुदायेन सह संबन्धः' इति वृ. (२०५।५)।

'यस्तु श्रौतः' इति भा. (९८।३), 'यस्तु श्रौत' इति वृ. (२९५।७)।

'सत्यमेव एवमेतत्' इति भा. (९८।४), 'सत्यमेवमेतत्' इति वृ. (२९५।१०)।

८।३।२।३–५ ' सन्ति च तत्र चोदनया प्रवृत्तानि ' इत्यादिभाष्यमनूद्य ' इत्येतदयुक्तं ' इत्युक्त्वा प्रतिपादितम् । अन्ते च 'एवंवर्गीयमिदमधिकरणं, यथा भाष्यकारेण वर्णितं, तथा बहवो दोषाः' इत्युक्त्वा दोषा वर्णिताः वार्तिके ।

९।१।१।१ ' त्रिविधश्चोहः ' इति भाष्यमनूद्य ' इत्येतदयुक्तम् । कथं ? ऊहो नाम वितर्कणा, सा चैकरूपा ' इत्याद्युक्त्वा विषयभेदेन त्रैविध्यमुक्तं इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम् ।

९।१।१०।३५ ' अथापि प्रथमं ' इत्यादिभाष्यमनूद्य ' नैतद्युक्तं ' इत्युक्त्वा 'कथं' इत्यादिना प्रपञ्चयित्वा प्रथमं वर्णकं दूषितं वार्तिके ।

९।१।११।३७ 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अग्नये जुष्टं निर्वपामि ' इति निर्वापमन्त्रः । हे हविर्द्रव्य त्वा त्वां प्रति अग्नये अग्न्यर्थं जुष्टं सेवितं भविष्यति इत्यभिप्रायेण निर्वपामि शूर्पे गृह्णामि । तच्च निर्वापकर्म सवितुर्देवस्य प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां, सवित्रनुज्ञया इत्यर्थः । किंच अश्विनोर्देवयोर्बाहुभ्यां पूष्णो देवस्य च हस्ताभ्यां निर्वपामि, न मम मर्त्यस्य हस्तेन इति मन्त्रार्थः सरलः । भाष्यकारस्तु 'देवस्य सवितुः प्रसवे देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते उदिते वा सवितरि । अश्विनोर्बाहुभ्या (अध्वर्योः) परिक्रयमभिप्रेत्य (परिक्रेत्रोः) यजमानयोर्दंपत्योः बाहुभ्याम् । अश्विनौ हि तौ अग्न्याधेये अश्वदानेन । अशितवन्तौ वा तत् यज्ञफलमश्नुवाते । तद्बाहू इति स्वौ बाहू व्यपदिशति । देवताऽध्वर्योर्वा अश्विनोः एतौ बाहू इति । पूषणं तु यजमानमेव मन्यते पुष्णातेः ।' इति । अत्र भाष्ये वृत्त्यानाः काश्चिद्देवतास्यक्ताश्च स्वीकृताश्चेत्युभयथा ।

९।२।३।१७ ' पादप्रगीतेषु पादे एव गानं कर्तव्यं ' इत्यादिभाष्यमनूद्य ' एतदयुक्तं भाष्यम् । कथं ? ऋचि एवैते सामनी (गोष्ट्राशिष्टसंज्ञके) उत्पन्ने, न पादे ' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

९।२।४।२४ वर्णक २ ' एकविंशतिकृत्वः षोडशिनि अभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यास ' इति ऐकार्थ्याच्चेतिसूत्रस्थं भाष्यमनूद्य ' एतदयुक्तं, नहि द्वादशाहे षोडशिनः एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः किं तर्हि सकृदेव प्रयोगः, तस्मादन्यो वाक्यार्थः 'एकविंशः षोडशी' इति सर्वस्तोत्राणि षोडशिनि एकविंशानि भवन्ति, तत्र एकविंशतित्वं संपद्यते ' इत्युक्तं वार्तिके ।

९।२।९।३३ ' विरामं कृत्वा अनक्षरं गायिष्यते ' इति भाष्यमनूद्य ' एतदयुक्तं ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समधिगत योनौ । तत्र यदि अनक्षरं गीयते अयथाप्रकृतिकं स्यात्, अदृष्टार्थं च स्यात् सर्वं चैतदन्याय्यम् ' इत्याद्युक्तं वार्तिके ।

तद्वत्' (३।४।३२) इत्येते सूत्रे सूत्रत्रयेण व्यवहिते, तथापि 'तद्वत्' इति पदेन लौकिकपदं परामृश्यते।

अथ अन्यथाकरणम्। 'पशुसामानविध्यादौ सूत्रमेवान्यथा- कृतम्।' (५६) 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्' (३।६।१८) इति सूत्रं सर्वपशूनां समानो विधिः इति आद्यपक्षस्य प्रतिपादकं सत् 'स्थानाच्च पूर्वस्य' (१९) इत्यादिसूत्रासंगतिप्रसङ्गात् तत्संगतिसिद्ध्यर्थं आद्यपक्षमुत्सूत्रं कृत्वा सवनीयस्य इत्यस्मिन् पक्षे अन्यथा कृत्वा योजितं 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात् यदि प्रकरणाविशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रकरणविशेषः' इति (भाष्येण)।

अथ वाक्यभेदः। 'अग्रयश्च स्वकालत्वाद् देयधर्मापयातनम्। व्याख्यातं वाक्यभेदेन।' (५७)। 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्' (३।७।३९) इति सूत्रे वाक्यभेदमाश्रित्य द्वे अधिकरणे व्याख्याते। किंच 'अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात्' (९।४।४१) 'शृतोपदेशाच्च' (४२) इति सूत्रद्वयेन अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः देयधर्माः कर्तव्याः इत्युक्त्वा 'अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानात् चरुपयोवत्' (४३) 'लक्षणार्था शृतश्रुतिः' (४४) इति सूत्रद्वयेन देयधर्माणामपयातनमुक्तम्। तदिदं पूर्वयोः सूत्रयोः, अनयोश्च वाक्यैक्यभावेन ऐकाधिकरण्यात् अभ्युदितेष्ट्यामेव देयधर्मापयातनमुच्यते इति प्रतिभासमानमपि ततो भित्त्वा अधिकरणान्तरं पशुकामेष्टिविषयं (भाष्यकारेण) व्याख्यातम्।

अथ गौणत्वस्वीकारः। 'गुणकल्पास्त्वमी कृताः॥ (श्लोवा. ५७) औत्पत्तिकस्तु, गव्यस्य, तयोष्णिक्ककुभोरिति। दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदय इत्यपि॥' (५८) 'औत्पत्तिकस्तु' इति औत्पत्तिकशब्दः स्वाभाविकः इत्यर्थको गौणः, 'गव्यस्य' इति पदं गोविकारतदवयववाचि सत् गोसंबन्धमात्रेण गवामयनपरं गौणं, 'उष्णिक्ककुभोश्चान्ते दर्शनात्' (५।३।६) इति ककुप्-पदं त्रिष्टुप्-परं गौणं, 'दर्शनाद् विशेषस्य तथाऽभ्युदये' (१०।३।५५) अयं अभ्युदयशब्दः अभ्युदयसाधनभूते द्वादशाहे गौणः स्वीकृतः।

१।२।१।१० अत्र भाष्ये प्रजापतिवपोत्खेदनार्थवादस्य कश्चित् गौणोऽर्थो वर्णितः। तत्र 'एतस्मिंस्तु प्रक्रमे सत्यं सालम्बनता किंतु स्तुतित्वमेव हीयते। अतः स्तुतित्वात्यागेनैव स्वार्थसत्यतां वर्णयामः' इत्युपक्रम्य वार्तिके वर्णितम्।

१।२।१।१७ सूत्रे 'स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां प्ररोचयमानाः अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः' इत्यादिभाष्यं यथाश्रुतादन्यथा व्याख्याय 'इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यन्ते। यदि हि प्रत्यपोत्खातिः स्यात्' इत्यादिना वार्तिकेन भाष्योक्तस्य विधिप्रत्ययोत्खातिपक्षस्य निरासः कृतः।

पक्षनिराकरणम्। वय ' शब्दस्य धर्मोऽयं क्रम । अर्थं प्रति शब्दो गुणभूत . . तस्मात् पूर्वपक्ष निराकरणमकल्प्यम् । इत्यन्यथा वर्ण्यते ' इति वार्तिकम् ।

१०।२।३३ (३४) । ७५ अत्र भाष्ये धाना उदाहरणत्वेन गृहीता । वार्तिके तु उक्तं—' धाना इत्येतदनुदाहरणं, द्वेधाऽपि अनुपपद्यमानत्वात् ' इत्युक्त्वा अनुपपत्तिं प्रसाध्य ' किं तर्हि उदाहरण ' तत्रैव मन्थ ' इत्यादिना उदाहरणान्तरं विवृतम् ।

१०।३।१।१ अत्र भाष्ये चत्वारि उदाहरणानि उपन्यस्तानि, तत्र ' अग्नयस्तावद नुदाहरण ' इत्युक्त्वा अनुदाहरणत्व साधितं वार्तिके ।

१०।४।२२।४४ अत्र वार्तिकं ' भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं प्रस्तावेदृगीथादौ कण्वरथन्तरशब्द इति, तदयुक्तं गीतिषु सामाख्या इति कण्वरथन्तरशब्देन साम उच्यते, न ऋक् ' इत्यादि ।

१०।५।९।३७ अत्र वार्तिकं ' नहीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकम् । किं तर्हि ' विकृतौ उपदेशकं इति । जान्युत्तरम् । सर्वत्रैवेदं उत्तरं घटते । अत इदमुत्तरं न्यायेन विरुद्धम् । तस्मादसमञ्जसम् । कथ तर्हि अयं ग्रन्थ ' उपचयत्वेन ' इति ।

१०।५।२५।८५ अत्र वार्तिके ' (गवामयने त्र्यनीकाविभागविषये—) यदेतद् व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतं, इदं नोपपद्यते ' इति प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा स्वमतेन विभागो वर्णित ।

११।१।१।१ अत्र एकशब्दाभिसंयोगात् इति पदस्य व्याख्यानं भाष्ये कृतमनूद्य दूषयित्वा स्वयमन्यथा व्याख्यातम् । तत्र ' अत्र ग्रन्थ य एषां समुदितानामेक शब्दो वाचकः, तेन एतानि (आग्नेयादीनि) अभिधाय फलसंबन्ध कृत दर्शपूर्णमासशब्देन इति' इति भाष्यमनूद्य शब्दशो व्याख्याय ' तदयुक्त, न दर्शपूर्णमासशब्द समुदायवचन ' इत्यादिना अयुक्तता प्रदर्श्य 'तस्मात् समुदायिवचनोऽय ' इत्युपसंहृत्य ' एकशब्दाभिसंयोगात् इत्येतदन्यथा वर्ण्यते ' इति प्रतिज्ञाय ' भावयेत् ' इत्यादिना अन्यथा वर्णनं कृतं भावनावाचकशब्दसंयोगात् इति ।

११।१।१।१ ' योऽयं (भाष्ये) नित्यानित्यविरोध उक्तः, स नोपपद्यते ' इति प्रतिज्ञाय अनुपपत्तिमुक्त्वा ' तेन तर्हि अन्यथा वर्ण्यते ' इत्यादिना अन्यथा वर्णितम् । अत्रैव तृतीयसूत्रे ' अत्र ग्रन्थ विशेषणमपि अविधीयमानं न भवति । न च द्वयोर्विधीयमानयो परस्पर-संबन्धो भवति इति । अयुक्तमिदं दूषणम् । अरुणादीनामपि अयं दूषणप्रकार स्यात् यथा भवता वर्णितम् । ' इति वार्तिकम् । पुनश्च तत्रैव ' अत्र ग्रन्थ – किं पुनस्तत्र विशेषणेन कार्यं, यावता रूपवतामाग्नेयादीनां संनिधौ अरूप यजतिशब्द समुदायवचन – इति, तद-युक्तम् । यथैव आग्नेयादीनां द्रव्यदेवतेन रूपवत्त्वं, एवं प्रयाजादीनामपि, तत्र न कश्चित् रूपे

बहून्येतानि वाक्यानि ' इति । तत्र वार्तिके 'इदमपि तु न युक्तमभिहितं, तन्त्रपदैर्वैश्वानर-वाक्यवत् एकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् इत्यादिना अयुक्तता दर्शिता । अन्ते च ' भाष्येऽपि च यावद्देवतं सूक्तवाक्संभवात् एकस्यापि बहुत्वमभिहितं इति द्रष्टव्यं ' इति भाष्यतात्पर्यमुक्त्वा 'तथा सूत्रमपि उभे प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविभागात् कल्पितः इत्येवमेव गमयितव्यं इति सर्वेषामविरोधः ' इत्युक्तम् ।

३।२।८।२२ 'यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः (अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतये मन्त्रे विधीयमाने वाक्यं भिद्येत इति) स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः' इति भाष्यं दूषितं वार्तिके ।

३।३।३।१० सूत्रे भूयस्त्वेन इति पदम् । न तु एतत् भूयस्त्वव्याख्यानं (भाष्यकृतं) युक्तम् । इति वार्तिकम् ।

३।३।८।१५ अहीनाधिकरणे पूर्वपक्षे ' यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा न हीयते (तेन ज्योतिष्टोमः अहीनः) इति, तदसंबद्धम् ' इत्युक्त्वा असंबद्धता प्रतिपादिता वार्तिकेन ।

३।४।११।३१ "भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थं तु पुनरारम्भः । इतरथा हि शक्य-मिदं सूत्रद्वयं (' अचोदितं च कर्म भेदात्, सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्' ३।४।११।३०–३१) पूर्वाधिकरणेऽपि व्याख्यातुम् । " इति वार्तिकम् । भाष्यान्तरे सौत्रार्त्विजशब्दात् (अश्वस्य) प्रतिग्रहीतुः वारुणचतुष्कपालेष्टिः इति सिद्धान्तितम् ।

३।५।५।१८ एतत् सूत्रं भाष्यकारेण अधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम् । वार्तिकेन तु तत् दूषयित्वा पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातम् ।

३।५।५।१८ ' भवन्ति चेदृशान्यधिकरणानि, येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति (यथा ३।५।५।१८ सूत्राधिकरणं भाष्यकारेण व्याख्यातम्) न त्वेतत् युक्तं, संदेहाभावात् । ... तस्मान्नैवं वर्णनीयम् ।' इति वार्तिकम् ।

३।५।६।२० अत्र भाष्ये 'अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति ' इत्याद्युक्तम् । वार्तिके तु ' यदि अन्यार्थदर्शनानि भवेयुः, ततः अन्यत्रापि प्राप्तिः स्यात् । वचनानि त्वेतानि । तस्मात् यथोपदेशं भक्षोऽयं, नान्यत्रेति ' इत्युक्तम् ।

३।५।८।२३–२६ अत्र भाष्ये ' औद्गात्रेण संबद्धाः चत्वारः (सुब्रह्मण्यासहिताः उद्गातारः) उद्गातृचमसं भक्षयेयुः ' इति सिद्धान्तितम् । सूत्रं च भाष्यपक्षमेव साधयति ' सर्वे तु वेदसंयोगात् ' इति । वार्तिकेन तु ' न तु एतद्युक्तं ' इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य सूत्रं अन्यथा व्याख्यातम् । सुब्रह्मण्यारहिताः त्रयः एवोद्गातारः उद्गातृचमसं भक्षयेयुः इति सिद्धान्तः स्वीकृतः । याज्ञिकसंमतश्चासौ पक्षः । ' स्तोत्रकारिणां वा ' (२५) इति सूत्रेण प्रतिपादित एवायं पक्षः ।

१२।१।१२।२४ अत्र भाष्ये अग्न्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि स्वीकृत्योक्तम्। वार्तिके तु ' न देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते, नापि शब्दतः ' इत्याद्युक्तम्। किंच ' यदप्युक्तं दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृतः इति एतदप्ययुक्तं ' इत्युक्त्वा अयुक्तता प्रतिपादिता।

१२।२।७।२२ अत्र भाष्ये पञ्चदशरात्र. उदाहरणमुक्तम्। तत्र वार्तिकेन ' अस्मिन् सूत्रे पञ्चदशरात्रस्तावत् अनुदाहरणं ' इत्यादिना दूषयित्वा ' किं तर्हि अत्रोदाहरणं ' इति पृष्ट्वा ' यत्र पञ्च यागाः सह चोद्यन्ते फलं प्रति ' इत्यादिना नामधेयादिविशेषराहित्येनैव उदाहरणान्तरमुक्तम्। तन्त्ररत्ने तु ' अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामः दधि मधु घृतमापो धानाः (तत् संसृष्टं) प्राजापत्यं इति सप्त यागाः ' इत्यादिना उदाहरणं स्पष्टीकृतम्। तदेव च भाट्टदीपिकायामुक्तम्।

१२।४।७।२० ' विशेषस्य च (कौण्डिन्यादेः) अन्यपरिच्छिन्नस्य (इतरब्राह्मणावच्छिन्नस्य) एकावसायिनः तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गात् मा भूत् इति (भाष्येण) एवं बाधो वर्णितः, सोऽयुक्तः। यत् कारण, शास्त्रानुग्रहः कार्य इति नास्ति चोदना। यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात्, दधिदाने कृते अनुगृहीतं शास्त्र इत्युभयत्र दधिदानम्। एतत्तु नेष्यते। तस्मात् य एव बाधोऽस्माभिर्वर्णितः (१।४।११।२१ सूत्रे पुरुषार्थसमासत्तेः इत्यादिना) नित्यनैमित्तिकयो, स एव ' इति वार्तिकम्।

अथ **भाट्टदीपिकाकारेण** सूत्रवृत्तिभाष्यवार्तिकेषु यत् दूषणादिकमुपन्यस्तं तदुदाह्रियते। तच्च पाठक्रमेणैव। तत्र कश्चित् वार्तिककृतानुवाद एव भाष्यदूषणात्मकः। (अत्र भाट्टदीपिकायां सूत्रेषु पञ्च, वृत्तिकारविषये त्रय., भाष्ये २७, वार्तिके २३, भाष्यवार्तिकमतभेदे ११, प्रभाकरमते २, भवदेवविषये १, सामान्यत ७, मिळित्वा ८४ वार किं चिदुक्तम्)।

भाष्यकारै प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे, तदभावेऽपि यत्र लोभादिदर्शनं, तत्र स्मृतेरप्रामाण्यं मूलश्रुतिकल्पनाऽभावात् इति सिद्धान्तितम्। वार्तिककारस्तु यावत्कुनिदर्शनं अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्यभिप्रायं सूत्रमिति प्राह। भाट्ट. १।३।२,

भाष्यकारः सूदिपद लिङ्गवचनप्राप्तसूक्तपदादिमन्त्रमात्रस्य गौण्या अनुवाद इत्याह। वार्तिककारस्तु मन्त्रविशिष्टोपधानमत्र विधीयते इत्याद्याह। १।४।१७,

भाष्यकारेण ' अभिक्राम जुहोति ' इत्यत्र अनुवादत्त्यापि आख्यानगम्यस्य सद्भावात् तद्द्वारैव जुहोत्यन्वयोपपत्तेः प्रयाजहोमकृ यमेवेति सिद्धान्तितम्। तत्तु णमुलन्तस्यास्य पूर्वकालत्वादिसम्बन्धेन जुहोत्यनन्वये नैराकाङ्क्ष्याभावात् जुहोतेश्च प्रयाजहोममात्रशक्तित्वे प्रमाणाभावात् अरुणाधिकरणेन गतप्रायत्वाच वार्तिककारेण अन्यथा व्याख्यातम्। ३।१।१०,

'जुहोतिरासेचनाधिकः' (२८) इत्येतदपि (सूत्रं) अयुक्तम्। पुरोडाशद्रव्यकेऽपि जुहोतेर्विद्यमानत्वात् 'मारुतान् जुहोति' 'एककपालान् जुहोति' इति। " एवं दूषयित्वा तदेव अन्यथा वर्णितं वार्तिके।

४।३।१५।३८ अत्र 'कथं रूपावचनं? देवताऽभावात्' इति भाष्यमनूद्य 'अयुक्तमिदं' इत्युक्त्वा अयुक्ततां प्रतिपाद्य 'तस्मादन्यथा वर्ण्यते' इति प्रतिज्ञाय अन्यथा वर्णितं वार्तिके।

५।४।२।३ 'प्रदानोपक्रमा एते (दध्याग्नेयादिधर्माः) न पृथक्पदार्था इत्युक्तम्' इति भाष्यम्। अत्र वार्तिकं 'अग्रन्थोऽयं, लिङ्गदर्शनं च इममेव न्यायं दर्शयति, यस्य पूर्वमवदानं तस्य पूर्वमभिघारणं हेतुवन्निगदेनार्थवादेन' इति।

५।४।३।६ अत्र तन्त्ररत्नं 'अग्न्याधेयस्य इति न ऋतुनक्षत्रातिक्रमव्यतिरेकजनिता षष्ठी, किंतु अग्न्याधेयस्य प्रकरणे सोमस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् इत्यर्थः। सोमकालबाधोऽयं नाधानकालबाध इत्युत्तराधिकरणे स्थास्यति। भाष्यकारस्तु आधानस्यापि कालबाधे प्रस्तुताधिकरणसिद्धिं मन्यमानः अनादरात् आधानकालबाधमेव दर्शितवान्' इति। वार्तिकं— 'पवमानेष्टिमात्यपशुरग्निहोत्राणि कृत्वाऽपि सोमो दर्शपूर्णमासयोः प्राक् कर्तव्यः। यथा तु भाष्यकारेणोक्तं, आत्यपशुः सोमाङ्गत्वाद्भवति, पवमानेष्टयोऽपि अग्निसंस्कारत्वात् भवन्त्येव। अग्निहोत्रं तु नास्ति' इति।

५।४।८।२५ अत्र भाष्ये 'सांनाय्यविकारा अग्नीषोमीयविकाराश्चोदाहरणं' इत्युक्तम्। वार्तिके तु 'अनुदाहरणमग्नीषोमीयः (पशुः)। तद्विकाराश्चानुदाहरणम्। केवलं आमिक्षा अत्रोदाहरणं' इत्युक्तम्।

६।१।२।४ 'न भृग्वादयः भृग्वादिभिः सगोत्राः' इति भाष्यम्। 'अयुक्तमिदम्। अनादिर्हि कालोऽस्माकम्' इति वार्तिकम्। भाष्योक्तमनादरणीयं इति शा. भाट्ट। 'न देवानां देवतान्तरभावात् इति येषां शब्द एव देवता, तेषामपि अयुक्तोऽयं ग्रन्थः' इति वार्तिकम्।

६।१।४।१७ अत्र भाष्ये 'आध्वर्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युः यजतीत्येवमुच्यते' इत्याद्युक्तम्। तत्र वार्तिकं 'अध्वर्य्वाद्युपन्यासस्त्वयुक्तः। कथं? व्यापारान्तरे अध्वर्य्वादीनां कर्तृत्वात्, तत्र (यजेत इति—) एकवचनस्य नास्ति विघातः' इत्यादि। किंच 'अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यं' इत्यादि भाष्यम्। तत्र वार्तिकं 'इत्यादिस्तु अयुक्तो ग्रन्थः। कथं उद्वाहकाले एव अनयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितं, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या इति प्रतिपादितत्वात्' इति।

६।१।६।२४ अत्र भाष्यं 'यास्तु आशिषः, यच्च ब्रह्मचर्यं, तत् पुरुषं प्रति गुणभूतं, न तत्रान्यतरेण कृते सिध्यति' इति। तथा च सूत्रभाष्यकाराभ्यां स्त्रीणां आशीरधिकारः

प्रतिग्रहनियमस्य फलकल्पनाभयात् क्रत्वर्थत्वे हिरण्यधारणादेरपि क्रत्वर्थत्वापत्ते तेन गतार्थत्वाच्च उपेक्षितम् । ४।१।२,

यत्तु अत्र भाष्यकारादिभिः लिङ्गमुक्त स्फ्यादाकारस्य द्रव्यदानेन विकल्पत्वात् पूर्वपक्षे परिधानीये कर्मणि यज्ञपात्रकरणकदाहानुपपत्तिरिति, तत् पूर्वपक्षे उद्धननाद्यर्थपात्राणा पृथक् सत्त्वात् तेषा च यज्ञसाधनताभावेऽपि आयुधशब्दाभावेन प्रयोजकतयैव यज्ञपात्रत्वोपपत्त्या दाहोपपत्ते उपेक्षितम् । ४।१।४,

यत्तु भाष्यकारादिभिः पूर्वपक्षे वाजिननाशे आमिक्षानाशे इव पुनर्दध्यानयनेन वाजिनोत्पत्ति, सिद्धान्ते तु आज्येन समापनमिति प्रयोजनमुक्त, तत् षष्ठे हविर्नाशादिनिमित्ते आज्येन समापनस्य विधिबलेन वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वपक्षेऽपि तुल्यत्वात् उपेक्षितम् । ४।१।९,

सूत्रादौ (समानयन तु इत्यत्र) तु समानयनपद तत्कालीनप्रयानद्रव्यपर आज्यसंस्कारकस्य समानयनस्य आज्यप्रयोजकत्वसिद्धान्तानुपपत्ते । ४।१।१५,

सूत्राणि च सुधीभिः अस्मिन्नेवार्थे (स्वरु प्रोक्षणादेर्न प्रयोजक इत्यर्थे) व्याख्येयानि, न तु भाष्यकारोक्ते (स्वरु उत्पत्तेर्न प्रयोजक इत्यर्थे) । ४।२।१,

' न च वैमृधवत् अस्य (आग्निमारतशस्त्रस्य) अनुत्पत्तिवाक्यगतात्, उत्पत्तिवाक्ये च फलापेक्षया प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वकल्पना इति मूलोक्त युक्तम् । उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपि इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेन अङ्गत्व कल्पनाऽनुपपत्ते । ४।३।१२,

यत्तु भाष्यकारेण पौर्णमास्यामाधाने कृते अग्निमामावास्याया दर्शेष्ट्यभावात् पूर्वपक्षे अकरण इत्युक्त, तत् द्वादशरात्रिषु परमत्वेऽष्टिपक्षे आधानोत्तरदिने पौर्णमासकालाभावे च बोध्यम् । ४।४।८,

तत्तत्पदार्थानन्तर तत्तत्पदार्था इत्येव अनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपवितितिरेव क्रम इति तु मूलोक्त पक्ष अशाब्दत्वात् विकृतौ क्वचित् एकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्ति पौर्वापर्यसमुदायस्यासम्भवात् व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्याभावापत्ते उपेक्षित । ५।१।१,

यत्तु मूले चितनिम्पत्रमपक्षमङ्गीकृत्य सर्वस्याप्यस्य एकवाक्यत्वमित्युक्त, तत् अशाब्दाया विततेर्विधेयत्वायोगात् अनेकदीक्षादिदर्शने विधाने च वाक्यभेदापत्ते उक्तेनुदीक्षायां कर्तृविधेरावश्यकत्वाच्च उपेक्षितम् । ५।१।१,

मूलोक्तश्रुतिक्रमोदाहरणमनादरणीयम् । ५।१।१,

ऋष्यादीनां अनादित्वात् ससारस्य प्रवरणादौ ऋष्यन्तरस्यापि सम्भवात् अविचारोऽस्त्येव इति भाष्योक्त अनधिकारप्रतिपादनमनादरणीयम् । ६।१।२,

इत्याश्रीयमाणे । (अस्मत्पक्षे पुनः इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्वात् तेन ज्योतिष्टोमिकानुद्दिश्य श्येनेन समानं इत्यनेन विकारमात्रं विधीयते इति न कण्टकवितोदनादिप्राप्तिः इति विशेषः)। इति ।

७।३।८–९।१९–२५ अत्र भाष्ये प्रथमैश्चतुर्भिः सूत्रैरेकमधिकरणं, उत्तरैस्त्रिभिः सूत्रैर्द्वितीयं इति विभागः । वार्तिके तु सप्तभिरपि सूत्रैरेकमेवाधिकरणं व्याख्यातम् । किंच चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयनं दार्शिकं, न सौमिकं इति भाष्यमतम् । न दार्शिकं न सौमिकं किंतु अपूर्वमेव इति वार्तिकमतम् ।

७।३।१२।३०–३२ अत्र भाष्ये गर्गत्रिरात्रे स्तोत्रकाले उपनिधेयोऽग्निः नाहवनीयादिः, नापि धैष्ण्याः, किंतु लौकिक इति सिद्धान्तितम् । वार्तिके तु व्याघारणोत्तरं धिष्ण्यानां लौकिकत्वात् उपनिधेयत्वं स्वीकृत्य ' लौकिकानयने प्रयत्नो न कर्तव्यः ' इत्युक्तम् ।

७।४।२।५ वार्तिके सूत्रं भाष्यं चानूद्य ' अयुक्तमिदं ' इत्युक्त्वा ' तस्मादन्यथा सूत्रं वर्ण्यते ' इति उक्त्वा वर्णितम् ।

७।४।३।१९ 'गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः इत्येवमादिः मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकवत् इत्येवमन्तः अयुक्तो ग्रन्थः ' इत्युक्त्वा अयुक्ततां दर्शयित्वा ' तस्मादन्यथा वर्ण्यते ' इत्युक्त्वा सूत्रमन्यथा व्याख्यातं वार्तिके ।

८।१।१।१ ' किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः ' इति भाष्यं व्याख्याय 'एतस्मिन् ग्रन्थार्थे न्यायो न विरुध्यते परस्तु ग्रन्थो न संबध्यते इतरेण ' इत्याद्युक्त्वा ' तस्मात् सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽयं पक्षः । ईदृशः संशयो युक्तः, किमनियमेन यस्यकस्यचित् सकाशात् इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उत अस्ति कश्चिन्नियम इति ' इत्युक्तं वार्तिके ।

८।१।२।२ "तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण संयोग. अनुभूतपूर्व', संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमानः इतरमदृश्यमानं अनुमानात् बुद्धौ संनिधापयति ' इत्ययुक्तोऽयं (भाष्य—) ग्रन्थः । कथम्? यथा अग्निधूमयोः संबन्धे अवगते धूमो दृश्यमानः अग्निमवगमयति । एवं निर्वापादयः न शक्नुवन्ति अनुमापयितुं, न चामीषां प्रयाजादीनां च संबन्धोऽस्ति । प्रधानेनैव सह अमीषां संबन्धः । परस्परसंबन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् । " इति वार्तिकम् ।

८।१।३।५ 'अत्र सूत्रं भाष्यं चोभयमप्ययुक्तं ' इत्याद्युक्त्वा ' तस्मादन्यथा वर्ण्यते ' इत्यादिना वर्णितं वार्तिके ।

८।१।१४।२५ ' तस्मिन् प्रवर्तमाने तदाग्नेयः कामोऽपि प्रवर्तते ' इति भाष्यमनूद्य ' इत्येतदयुक्तं यत् कथं तददिदृश्यते ' इत्यादि उक्तं वार्तिके ।

यत्तु मूले अतिदेशसिद्धयर्थं यजिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां, अपूर्वप्रयुक्तत्वं वा इति चिन्तान्तरं कृतं, तत् यजिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतयजिप्रयुक्तत्वोपपत्तेः, इतरथा अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेः नावमिकेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च उपेक्षितम्। ७।१।१,

इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्ववत् पूर्वोक्तेतरतत्सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धं, 'चैत्र-मैत्रयोः कम्बलकौशेये प्रदेये, इतरत् विष्णुमित्राय' इत्यत्र संनिहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः। अतश्च वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिः उपेक्षणीया। ७।१।२,

'पञ्चसंचरेषु' इत्यधिकरणे (७।१।३।१७–२१) सूत्रकारभाष्यकारयोर्मत-मुक्त्वा वस्तुतस्तु इत्यादिना तद्विरुद्धं किं चिदुक्त्वा अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयं इत्युप-क्रम्य "अग्निमयनादिवाक्यानां औचित्येन अतिदेशविधिस्तुत्यर्थत्वात् 'नेतरार्थत्वात्' इति सूत्रं विधायकातिरिक्तिस्तावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम्। तदेव च अतिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गं इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः।" इत्युक्तम्। ७।१।३,

रथंतराधिकरणे 'अन्ये तु भाष्यस्थाः पक्षाः असंभवदुक्तिकत्वात् न लिखिताः' इत्युक्तम्। ७।२।१,

'भाष्यकारः सप्तभिः सूत्रैः (७।३।१९–२२ [२०–२३ के.], २३–२५ [२४–२६ के.]) अधिकरणद्वयमेवं व्याचख्यौ' इत्युपक्रम्य व्याख्याय अन्ते 'अतः भाष्य-कारमतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः' इत्युपसंहृतम्। पुनश्च 'वार्तिककारमतोपपादनं तु' इत्युपक्रम्य तदुपपादितम्। ७।३।७,

वस्तुतस्तु यूपकार्ये खदिरपालीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्कारादिशक्तत्वं, संस्का-रातिदेशस्तु स्थानापत्त्या इति सूत्रोक्तयूपदृष्टान्तोऽपि असगत एव। ७।३।९,

भाष्यकारोक्तं अस्य (सौर्यं चरुं निर्वपेत्— प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति इत्यस्य) वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधिप्रकारापत्तेः अयुक्तम्। ७।४।१,

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये (गुणकामेषु) फलोत्पत्तिं मन्यमानस्य अभिप्रायं न विद्मः। ८।१।५,

यत्तु पार्थसारथिना वार्तिकस्वारस्यात् आग्नेयैकत्वमभ्युपगम्य (अभिमर्शन–) मन्त्रयोः दृष्टार्थत्वेन विकल्पात् एकस्मिन् आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थाया-मपि विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावात् अव्यवस्थितविकल्पो मन्त्रयोः इति सिद्धान्तितं, तत् मन्त्रविकल्पचिन्तायाः द्वादशे संगततया अतिदेशविचाराभावेन अध्यायसंगत्यभावापत्तेः आग्नेय-भेदस्य च स्थापितत्वेन ऐक्यानुपपत्तेः उपेक्षितम्। (वस्तुतोऽत्र वार्तिकनिरासोऽपि अभिप्रेतः)। ८।१।६,

९।२।१०।३४ अत्र 'ऋक्‌स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः' इति भाष्यमनूद्य 'एतदयुक्तं गीतिषु सामाख्या' इत्युक्तत्वात्। तस्मात् (सूत्रं) अन्यथा वर्ण्यते' इत्युक्त्वा वर्णितं वार्तिके।

९।२।१६।४७ 'अर्थापत्तितः इह धर्मा भवन्ति न चोदकेन इति (भाष्यं) कार्यापत्तिमाह। तदेतदयुक्तम्। कथं? बृहद्रथंतरयोः अग्निष्टोमे समुच्चयः। यद्यपि अग्निष्टोमस्य बृहद्रथंतरे पृथक्साधनत्वेनावगते, तथापि तयोर्वैकल्पिकत्वात् एकस्यैवेदं कण्वरथंतरमापद्यते। एवं चेत् एकस्यैव धर्मान् प्रहीष्यति इति'। इति वार्तिकम्।

९।२।१९।५६–५७ इदं सूत्रद्वयं अधिकरणान्तरत्वेन वर्णितं भाष्ये 'किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां च इति एतत् (भाष्यं) अयुक्तं......तस्मादन्यथा वर्ण्यते। प्रयोजनसूत्रे एते' इत्यादिना नाधिकरणान्तरं इत्युक्तं वार्तिके।

९।३।३।९ 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टं, यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, इतिवाक्ययोः एकवाक्यतया अपवृक्ते हि, चोद्यते इत्यस्य सूत्रावयवस्य येयं भाष्यकारेण व्याख्या कृता सा न युक्ता तस्मादन्यथा वर्ण्यते' इति वार्तिके उक्तम्।

९।४।२।१७–२१ अत्र 'अश्वस्य' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैः एकमधिकरणं भाष्यकारा व्याचक्षते। वार्तिककारास्तु 'अश्वस्य' इति सूत्रे 'अयं तावत् सिद्धान्त एव...... न चैतत् पूर्वपक्षसूत्रं समाम्नायस्य बलवत्त्वात्, तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरत्राभावात्' इत्यनेन प्रथमसूत्रात्मकमेकमधिकरणं उत्तरैश्च चतुर्भिः सूत्रैः अन्यदधिकरणं इत्याहुः।

१०।१।९।३३ (३५ के.)। 'इमे सूत्रभाष्ये अयुक्ते' इत्युक्त्वा अयुक्तता प्रतिपादिता वार्तिके।

१०।१।२।४ 'अपि च दीक्षणीययैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिध्यति इति अयुक्तोऽयं (भाष्य–) ग्रन्थः। पुरुषसंस्कारद्वारेण उपकरोति दीक्षणीया, नारम्भार्थतया' इति वार्तिकम्।

१०।२।४।१७ अत्र वार्तिकं 'याऽसौ चतुःसूत्री (भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वात् इत्यादिः १४–१७) सा अनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव' इति।

१०।२।१६।४७ 'अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाऽपनयः स्यात्। चोदकप्राप्तः अन्वाहार्यः अपनीयेत, तत्र चोदको बाध्येत इति अयुक्तोऽयं (भाष्य–) ग्रन्थः। कथं? पत्नीसंयाजवेलायां अन्वाहार्यो दत्तः' इत्यादि वार्तिकम्।

१०।२।३१।७१ 'न यूपस्य खलेवालीत्वं, तथा अव्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम्। इतरथा व्यवहितेन भवतिना परोक्षं स्यात् इत्ययुक्तमिदं (भाष्यकृतं) पूर्व-

जीवसत्त्वे विकृतिष्वपि प्रसङ्गात् उपकारकत्वापत्तेः, असत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽपि उपकारकत्वानापत्तेः उपेक्षितम् । ९।१।११,

यत्तु भाष्यकारेण (देवस्य त्वेत्यादिनिर्वापमन्त्रे) गौण्या अश्विशब्दः आधाने अश्वदानकरणात् दंपतिपरः इत्यादिना निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं, तत् वेदे आरोपकपुरुषाभावात् आहार्यारोपाभावमभिप्रेत्य । ९।१।१२,

यत्तु भाष्यकारेण 'पष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनं' इति लिङ्गमपि प्रग्रथने एवोपपद्यते । अत्र हि न यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते बाधात् । अतो जघन्यमाध्यंदिनसवनपदे एव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यंदिनसवनाङ्गभूता याः सामवेदे समाम्नाताः, ताः षष्टिः इत्यर्थावगतिः इत्युक्तं, तत् लक्षणाया आवश्यकत्वे लाघवात् माध्यंदिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणात् (दाशतयीभ्यः) आनीतानामपि तत्त्वोपपत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं २,

यत्तु भाष्यकारेण अन्ययोर्वा अनुष्टुभोः समानयनं प्रग्रथनं वा इति चिन्तितं, तत् पौनरुक्त्यापत्तेः उपेक्षितम् । ९।२।६ वर्णकं ३,

भाष्यकारीयं नौधसग्रहणं नौधससमारव्रह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणार्थं, तस्य बृहत्सामकपृष्ठत्वेन श्यैनस्यैव प्रसक्तौ नौधसप्रसक्त्यभावात्, गवामयने अभीवर्तस्यैव ब्रह्मसाम्नेन विशिष्य विहितत्वाच्च । ९।२।६ वर्णकं ४,

मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पञ्चविधत्वमुक्तम् । यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं, तथापि तत्सहकारीणि पञ्च इति पञ्चविधत्वम् । ९।२।११,

मूलोक्तं स्थानापन्नत्वं निरस्य मूलोक्तोदाहरणानामपि अयुक्तत्वं प्रतिपाद्य 'अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेः एवं वाच्यं' इत्युक्त्वा प्रकारान्तरं उक्त उदाहरणानि च विवृतानि भाट्टे । ९।२।११,

भाष्यकारेण कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरयोः अविरुद्धसंमीलनादिधर्माणां समुच्चयः विरुद्धोच्चैष्ट्वादीनां तु विकल्पः इति इष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्तिककारस्तु संमीलनादीना ऐच्छिको विकल्प एव (न समुच्चयः) इत्याह । ९।२।१५,

यत्तु मूले प्रकृतावेव नावघातस्य तत्त्वेन विधेयता, अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इत्युक्तं, तन्न, तथात्वे प्रकृतावेव व्रीहिपर्यायाणां विदलनादेश्चानुष्ठाने वैगुण्यापत्तेः । ९।३।१,

यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं (षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः इत्यत्र श्रुतपदस्यावृत्तिः इति पक्षस्य) षड्विंशतिसंख्यापशूभयसंबन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशु भेदेन तत्संबन्धं प्रकाशयितुं अभ्यसनीयं इति युक्तिरुपन्यस्ता, सा संबन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्काऽनुपपत्तेः, वाक्यार्थरूपस्य च अशाब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः, प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशूहेनापि प्रकाशनोपपत्तेः अभ्यासे प्रमाणाभावात् उपेक्षिता । ९।४।१,

विशेषो विद्यते, न च संनिधाने। तस्मात् प्रकृतत्वाविशेषात् सर्वेषामेव फले विधानं स्यात्' इति। पुनश्च 'यदपि च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग इति संबन्धः इति, एतदपि भावार्थाधिकरणे निराकृतम्' इति।

११।१।२।६-९ अत्र वार्तिके षष्ठसूत्रस्य सप्तमसूत्रस्य च भाष्यमनूद्य तदुक्त-पूर्वपक्षः सिद्धान्तपक्षश्च दूषितः। 'तस्मादेतानि सूत्राणि अन्यथा वर्ण्यन्ते' इत्युक्त्वा चत्वार्यपि सूत्राणि अन्यथा वर्णितानि।

११।१।३।११-१९ "पूर्वस्मिन् अधिकरणे इदमवगतं इतरेतरयुक्तान्यङ्गानि उपकारं कुर्वन्ति इति। षष्ठे (६।३।१) नित्ये प्रयोगे एकदेशेनाप्यधिक्रियते, (६।३।२) काम्ये तु कृत्स्नाभिनिर्वर्त्यता यः शक्नोति कर्तुं, सोऽधिक्रियते इति स्थितम्। एतेषु (त्रिषु) अधिकरणेषु स्थितेषु केयं चिन्ता 'काम्येषु किं एकदेशप्रयोग, उत सर्वाङ्गोपसंहार' इति। तस्मादयुक्तोऽयं विचार, गतार्थत्वात्। तेन 'अङ्गानां तु शब्दभेदात्' (५) इत्यारभ्य यावत् 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' (१६, अवशिष्टं सूत्रत्रयमपि १७-१९ तच्छेषत्वेनैव) इत्येतावत् एकमधिकरणं द्रष्टव्यम्।" इति वार्तिकम्। तथा च भाष्ये ५-१० सूत्रै एकमधिकरणं, ११-१९ सूत्रैश्चापरम्। वार्तिके तु ५-१९ सूत्रैरेकमेवेति।

११।१।७।३५ 'अत्र (भाष्य-) ग्रन्थः यदा प्रयाजा, न तदा प्रधानयजि अपूर्वं वा। यदा च यजिरपूर्वं च, न तदा प्रयाजा इति। एतदयुक्तम्। कथं? यस्मिन्नेव क्षणे स्वर्गो भवने कर्तुः प्रतिपद्यते, तस्मिन्नेव करणमपि भावकत्वेन व्याप्रियते। इतिकर्तव्यताऽपि तस्मिन्नेव (क्षणे) करणमनुगृह्णाति। यदि अन्यस्मिन् क्षणे स्वर्गो भवने कर्तुः प्रतिपद्यते, करणमपि अन्यस्मिन् भावकं, तथा सति भाव्यभावकसम्बन्ध एव न स्यात्। तस्मात् यौगपद्य स्वर्गयागयोः, एवमेव करणेतिकर्तव्यतयोः। तस्मादेषां तुल्यकालता' इति वार्तिकम्।

यवानां भर्जने कृते धानात्वाप्याहतेः। अतो यथाप्रकृत्येव अवघातस्य भर्जनात् पूर्वमेव अनुष्ठानोपपत्तेः नात्र धाना उदाहरणं अपि तु मन्थः इति। १०।२।२३,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण श्येने 'निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति'·इत्याम्नातेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारत्वेण निवीतेन अतिदेशप्राप्तस्य सर्वकर्मार्थत्वेन विहितस्य चोपवीतस्य बाधमाशङ्क्य अदृष्टार्थत्वात् समुच्चयः इति सिद्धान्तितं, तत् अस्यादृष्टार्थत्वे श्राद्धादावपि प्राचीनावीतेन सह उपवीतस्य समुच्चयापत्तेः यावज्जीवैकत्रिसूत्रनवतन्तुवत्यज्ञोपवीतधारणाश्रितप्रकारविशेषस्य उपवीतत्वनिवीतत्वादेः तत्तत्कर्मानङ्गया विहितस्य समुच्चयासंभवात् उपेक्षितम्। यदपि 'संस्थिते षडहे मध्वाशयेत्' इति विहितमध्वशनेन प्राकृतपयोव्रतस्य तस्मिन्नहनि निवृत्तिमाशङ्क्य अदृष्टार्थत्वादेव समुच्चय इत्युक्तं, तत् मध्वशनस्य देहवृत्त्यनर्हत्वेन पयोव्रतकार्यकारित्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षोत्थानाभावात् सुत्यायां पयोव्रताभावाच्च उपेक्षितम्। १०।४।१,

अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेऽहन् साम भवति, षोडश्युत्तरे' इत्यत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तरे इत्ययमपूर्वविधिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिग्रहणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम्। भाष्यकारेण तु उपसंहारः इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्तावकत्वं इति सिद्धान्तितम्। १०।५।१३,

यत्तु भाष्यकारेण औपदेशिकीं त्र्यनीकामनुक्त्वैव आतिदेशिकीं द्वादशाहिकीं नवाहःसंबन्धिनीं त्र्यनीकां गावामयनिकपूर्वपक्षासि प्राशामुदाहृत्य दण्डकलितवदावृत्त्या पूर्वपक्षं कृत्वा स्वस्थानविवृद्धिसिद्धान्तो लिङ्गदर्शनं च व्याख्यातम्। तन्न। द्वादशाहान्तर्गतदशाहप्रवृत्तेरेव सर्वविकृतिषु साधितत्वेन नवाहःसंबन्धित्र्यनीकामात्रप्राप्तेः अयुक्तिसहत्वात्। अतः यथावार्तिकं औपदेशिकीं त्र्यनीकामादायैव अधिकरणं योज्यम्। एतावत्तु वार्तिककारमतेऽपि चिन्तनीयं– यत्र प्रकृतौ न्यूनभागवृत्तिधर्मः, विकृतौ च स भागः अधिकदिनघटितः, अधिकानि च दिनानि न प्राकृततद्भागप्रकृतिकानि यथा अत्रैव औपदेशिकत्र्यनीकाऽभावे कृत्वाचिन्तया, तत्र तद्भागधर्मप्राप्तिः कथमिति। १०।५।२५,

यत्तु भाष्यकारेण (मध्वशनस्य) प्रकरणात् द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तं, तत् वैमृधेऽपि तदापत्तेः उपेक्षितम्। यदपि तेन मध्वशनस्य यां च यावतीं च मात्रां तृप्तिजननात् तदुत्तरकर्तव्यपदार्थोपकारकत्वप्रतीतेः द्वादशाहाङ्गत्वं इत्युक्तं, तदपि तथात्वे तादृशद्वित्रिपदार्थमात्राङ्गत्वापत्तेः उपेक्षितम्। १०।६।९,

सूत्राण्यपि अस्मिन्नेवार्थे योजनीयानि। १०।८।१०,

सूत्रभाष्ययोरपि अस्मिन्नेवार्थे (स्वाहाकारवषट्कारयोर्व्यवस्थितविकल्पः इत्यर्थे) योजना सुधीभिः इहोन्नेया। ११।१।३,

तत्) उक्त्वा धात्वर्थ एवात्र विधीयते, स्विष्टकृच्छब्दस्तु अविवक्षितार्थ इति प्रकारान्तरमुक्त, तत् प्रौढिमात्रम् । १२।३।१२,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण सूर्योदयात् पूर्वं अग्निहोत्रहोमाकरणे प्रायश्चित्तद्वयाम्नानमुदाहृत, तत् उदितहोमिना कालातिक्रमनिमित्तोपनिपातार्थत्वोपपत्ते इतरथा अनुदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तकरणापत्ते उपेक्षितम् । १२।३।१६.

यदिद शबराचार्येण वृत्तिकृता, वार्तिककारेण शबराचार्यस्य भाष्यकारस्य, भाट्टदीपिकया च वार्तिककारस्यापि कियच्चिदन्यथाकरणमुदाहृत, न तत्र किं चिद्विस्मयावहम् । स्वभाव एव हि निसर्गस्यायम् । आ च मानवानामुत्पत्ते आ च मानवानामन्तात् प्राचीनै साक नव्याना कलह सततमभूत् भवति भविष्यति च । नव्या हि प्राचीनमतगाह्य तत्र काश्चित् विद्यमानान् विद्यमानानपि वा दोषान् स्वसमनन्तरमुद्वेक्षितयोपलभन्ते । ताश्च दोषान् परिहरन्त नवीनं कं चित् सिद्धान्त नवीना वा का चिद्रचना सस्थापयन्ति पूर्वसिद्धान्तसाधिका वा युक्तिं परिवर्तयन्ति । अनेनैव न्यायेन नास्तिका आस्तिकान् आस्तिका वा नास्तिकान् दूषयन्ति । नास्तिका अपि परस्पर कलहायन्ते एव, एवमास्तिका अपि । कापिलमत काणभुजेभ्यो न रोचते, काणभुजमपि अक्षपादीयेभ्य सर्वांशे न रोचते, एतत् त्रितयमपि मीमासकेभ्यो न रोचते । मीमासकेष्वपि प्राचीनान् वृत्तिकारान् भाष्यकारो न सहते, भाष्यकार वार्तिककार, वार्तिककार च नव्यमीमासक खण्डदेव । पुनश्च भवदेव पार्थसारथि निरस्यति, पार्थसारथिं च खण्डदेव, खण्डदेव च केषु चिद्दोषु अङ्गत्वनिरुक्तिकारो मुरारिमिश्र । सर्वेष्वेव हि शास्त्रेषु नव्यप्राचीनयोर्नित्य एव कलह । न चेद नव्यत्व प्राचीनत्व च किंचित्कालावच्छेदेन राजमुद्रामुद्रित निश्चितम् । ये अद्य नव्या, ते श्व प्राचीना भवन्ति । ये परारिसवत्सरे नव्या, ते परुत्सवत्सरे प्राचीना, ये च परुत् नव्या, ते ऐषमोऽब्दे प्राचीना सपद्यन्ते । कालचक्रं हि यथायथा परिवर्तते तथातथा बुद्धयोऽपि परिवर्तन्ते एव । अत एव नात्र किं चिदाश्चर्यावहम् । आश्चर्यं तु एतावदेव, यत् परिवर्तमानमदपि सर्वमिद स्थिर मन्यामहे इति । इत्यास्ता तावत् । नव्यनव्यमीमासकै प्राचीनप्राचीनमीमासकमतपरिवर्तनमुदाहरतामस्माकमयमेवाभिप्रायो यत् मीमांसाऽपि शास्त्रान्तरीतिं नातिक्रामतीति ।

याज्ञिकास्तु । यज्ञानुष्ठानादौ के चित् पदार्था मीमासकै अन्यथा प्रतिपाद्यन्ते याज्ञिकैस्तु अन्यथा । याज्ञिका किल स्वस्वीयकल्पसूत्रानुसारेण किं चित् स्वतन्त्रमेव निर्णायक शास्त्र निर्मिमते, मीमासासिद्धान्ताश्च न तथा मन्यन्ते । तत्र कानि चित् स्थलानि भाष्यादौ निर्दिष्टानि । तत्र भाट्टदीपिकाकारेण अनेकत्र याज्ञिकसिद्धान्ता दूषिताश्च क चित् भूषिताश्च । तेषा सग्रहोऽत्र क्रियते । आदौ भाष्यस्थमेक स्थल निर्दिश्य ततो भाट्टदीपिकास्थानि । सकर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकास्थान्यपि कानि चित् तत्प्रघट्टके निर्देक्ष्यन्ते ।

यत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्पञ्चाशदेकेन अपरेणापि तावदेव इत्येवं विभागः कथितः, स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात् तत्रापि उभयोः संसृष्टस्वत्वोपपत्तेः उपेक्षितः। द्वादशशतद्वयनिवृत्तौ वा भाष्यतात्पर्यम्। ६।१।४,

'स्वर्गकामो यजेत' इत्याद्येकवचनश्रवणे मूले तावत् एकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात्। अधिकारिपरत्वेऽपि वा तस्योद्देश्यत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वात्... एको द्वौ बहवः कर्तारः इति पूर्वपक्षः कृतः, तत् फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य पुरुषप्रयत्नस्याप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्रतत्र स्थापितत्वात् तद्विशेषणस्य कर्त्रैकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदे तदविवक्षायामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावात् उपेक्षितम्। ६।२।२,

प्रतिनिधिविचारे कर्तव्ये मूले तावत् द्रव्यस्य क्रियातः अत्यन्तभेदाभावात् द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेः इत्यादिना पूर्वपक्षिते जगतीतलवर्तिनी एकैव कर्मव्यक्तिः अभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते इत्यादिना सिद्धान्तितं, तत् द्रव्याश्रितत्वेऽपि क्रियायास्तद्भेदे वैजात्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् व्यक्त्यैक्यसिद्धान्ते च अपूर्वापह्नवापत्तेः, तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे यजिपदे तल्लक्षणाऽऽपत्तेः उपेक्षितम्। ६।३।३,

मूले उभयविधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृत, तत्तु मया स्पष्टत्वादुपेक्षितम्। ६।३।१३,

एकदेशनाशादौ यदि अवदानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्य कुम्भीस्थस्य वा नाशः, तदा भाष्यकारमते तावत् द्व्यवदानस्यैव हविष्ट्वात् शेषकार्याभावेऽपि तेनैव यागः। वार्तिककारमते तु यावन्निरुप्तव्रीहिपरिमितपुरोडाशस्य यावद्दुग्धं सांनाय्यस्य च हविष्ट्वात् हविर्नाशसत्त्वेन पात्रीस्थनाशेऽपि आज्येनैव यागः। ६।४।१,

यत्तु मूले क्रियान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधानात् लौकिकस्यैव असंस्कृतस्य दध्नो ग्रहणापत्तेः दर्शार्थोत्पादितस्य प्रसक्त्यभाव इत्युक्तं, तत् 'सह श्रपयति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तुल्यत्वेन हविष्ट्वेनैव विधानस्यावश्यकत्वात् उपेक्षितम्। ६।५।१,

यत्तु अत्र भाष्यकारेण पक्षान्तरमुक्तं 'विभजेत् इत्यनेन नापनयविधिः, किंतु पूर्वयागीयं हविः वैकृतीभ्यो देवताभ्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभागरूपं दानं उपांशुयाजीयाज्यसाधारण्येन विधीयते। अपनयस्तु पूर्वदेवतानामर्थात्। तत्र विशेषवचनात् द्रव्यान्तराणां व्यवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव त्रिभ्योऽपि दानं इति' तत् अपनयविध्यभावे प्रकृतहविर्ग्रहणे प्रमाणाभावात् सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकसामान्यविधित्वापत्तेः उपेक्षितम्। ६।५।२,

सोमे दीक्षासंख्याविषये भाष्यकाराभिप्रायं वार्तिककाराशयं च पृथगुक्त्वा उभयस्यापि युक्तता सूचिता भाट्टे। ६।५।८,

याज्ञिकास्तु दर्शेष्टौ अर्धनिरुप्ते चन्द्राभ्युदये पदार्थैकदेशस्यापि आर्थिकविधिविहितत्वमङ्गीकृत्य अवशिष्टनिर्वापं वैकृतोऽप्य एवानुतिष्ठन्ति । ६।५।५,

याज्ञिकाचारात् यत्र वरुणप्रघासेषु स्रुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्मयत्वशमीमयत्वादेः विध्यौचित्येन दक्षिणविहारे एव तन्निवेशात् ऐन्द्राग्नैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः । ७।२।५,

याज्ञिकास्तु पशुबन्धवत् (मध्यमपर्वणोरग्निप्रणयने) सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदिपरिमाणं परं शम्यामात्रं औपदेशिकं कुर्वन्ति । तन्मते 'प्रणयन्ति' इति बहुवचनमपि ब्रह्महोत्रादिसद्भावादुपपद्यते । ७।३।७,

याज्ञिकास्तु असाधारणानामेव (धर्माणां) अतिदेशं मन्यन्ते । (पूर्वग्रन्थस्तु असाधारणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां चातिदेशः इत्यादिः चातुर्मास्यविषयको विचारः) । ७।३।८,

याज्ञिकास्तु आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रक्षेपमधिकं कुर्वन्ति । (सौर्ये शतकृष्णलचरौ) । ७।४।१,

राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वात्, तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात् विकृतौ अतिदेशः । अधिकारी आर्थिकविधिबोध्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसंभवः । याज्ञिकास्तु राजत्वादेः अधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते । ८।१।४,

याज्ञिकानां अग्न्याधानादिरूपे प्रथमपदार्थे दर्शपूर्णमासारम्भत्वप्रसिद्धिः । ९।१।११,

याज्ञिकानां केषा चित् यवप्रयोगे 'व्रीहीणा मेव' इति पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोग इष्ट एव । ९।१।१६,

याज्ञिकानां 'ऋषभं वाजिनं' 'अमावास्या सुभगा' इतिमन्त्रगतपूर्णमासामावास्याशब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशः, न तु पर्वशब्दस्य (होमयोः पार्वणशब्दवोध्यत्वेऽपि) । ९।२।१७,

याज्ञिकानां केषा चित् विकृतौ पार्वणहोमाननुष्ठानम् । ९।२।१७,

याज्ञिकसंमतः शासवृद्धौ एव 'प्रशासा वाहू' इत्यत्र ऊहः अनुसंधेयः । ९।४।३(४).

याज्ञिकाः कपालोपधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्थाल्या उपधानं कुर्वते । शा. १०।१।१२.

जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि ' इति चत्वार्यनूद्य त्रिवृत्त्वविधानेन त्रिवृ-त्त्वस्य उत्पन्नशिष्टत्वेन दुर्बलत्वात् गणत्वेनैव सप्तानामपि अह्नां द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतसप्ताह-विकारत्वं इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुतस्तु अयमेव त्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । ८।३।२,

यानि चात्र मूले अनेकानि वर्णकानि कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वात् अनुपयुक्त-त्वाच्च उपेक्षितानि । मूलकारैस्तु ग्रन्थव्याख्यानरसिकतया कृतानि इति ध्येयम् । ९।१।१,

यत्तु भाष्यकारेण अश्वमेधे ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति वचनेन दीक्ष-णीयाकार्ये यजमानसंस्कारे विहितायां त्रैधातवीयायां पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धत्रैधातवीयाया धर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तं, तन्न, पूर्वपक्षवत् सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नेयं त्रैधातवीया प्रसिद्धत्रैधातवीयायाः कर्मान्तरम् । अतो धर्माकाङ्क्षा-विरहेण क स्थानापत्त्यतिदेशप्रवृत्तिः ? । ९।१।२,

यत्तु भाष्यकारेण मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपांशुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं, तत् नामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्वे चोदनालिङ्गातिदेशप्रापितोपांशु-त्वप्राप्त्यनुपपत्तेः उपेक्षितम् । यदपि वार्तिकादौ ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ' इत्यादौ उपांशुत्वोहः इत्युक्तं, तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वाति-देशापेक्षया प्राबल्यादुपेक्षितम् । ९।१।६,

यत्तु मूले पूर्वपक्षे (यज्ञं तन्विष्यन्तौ वाचं यच्छतः इति) यज्ञशब्दस्य विस्तार-विशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तं, तत् यज्ञशब्दस्य विस्तारं विना अन्यत्रान्वयस्य दुरुपपाद-त्वात् भागवाचकपदाश्रवणाच्च उपेक्षितम् । ९।१।७,

वृत्तिकारेण तावत् एवं सिद्धान्तितं ——न अन्वाधानमारम्भपदार्थः, किंतु ' इदं मया कर्तव्यं ' इति संकल्पापरपर्यायः अध्यवसायविशेषः । तदर्था अन्वारम्भणीया अन्वाधान-रहितायामपि विकृतौ सत्वात् कर्तव्यैव । प्रकृतौ च आधानोत्तरं सर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां सकृ-देव संकल्पकरणात् सकृदेव अन्वारम्भणीया इति । तन्न, तत्र कालावस्थितनत्तज्जीवनाख्यनिमित्त-वशेन तत्तन्नैमित्तिकसर्वयावज्जीविकप्रयोगाणां तत्तत्काले एवोपस्थितत्वेन अध्यवसायापत्तौ सर्व-साधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तस्मात् एवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितं— नाध्यवसायवाची आरम्भशब्दः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमेव आरम्भः । तदर्था अन्वारम्भणीया कर्तारमारम्भयोग्यं करोति, इति दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयरूपप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गं आरम्भणीया । सा च प्रकृत्यर्थं सकृत् कार्या इति । ९।१।११,

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणा आरम्भणीया सर्वप्रयोगाणामुपकरोति, अतः प्रथमप्रयोगारम्भे कृतैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तं, तत् अन्वारम्भणीयाजन्यस्योपकारस्य याव-

इत्यर्थः अविशेषात् । वक्ष्यति च ' पत्न्यभावे तेजादि लुप्यते ' इति । कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति, न पत्नीं ' ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ' ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यादयः । बह्वृचब्राह्मणे चोक्तं ' तस्मादपत्नीकोऽपि अग्निहोत्रमाहरेत् ' इति । किंच उद्घाटितमेतत् कल्पान्तरकारैः पत्न्यभावेऽपि अग्निभावं वदद्भिः । **भरद्वाजस्तावत्** ' अथ यद्यपत्नीकः स्यात्, उभाभ्यां तस्य संस्कारः औपासनाग्निहोत्राभ्याम् ' इति । तथा तलवकारकल्पे **जैमिनिः** ' आहिताग्नेश्चेत् पूर्वं जाया म्रियेत, एनां निर्मन्थ्येन दहेत् संतपनेन वा ' इति । तथा ' आहार्येण अनाहिताग्निं पत्नीं च ' **इत्याश्वलायनः** । किंच आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां, यथा च भगवतो दाशरथेः । किंच सहाधिकारेऽपि पत्न्याः यजमानसाम्यं तावन्नास्त्येव यथोक्तं **मीमांसकैः** ' तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ' इति (६।१।६।२४) तस्मात् सिद्धं अभावेऽपि पत्न्याः, न कर्मणां निवृत्तिरिति । **रुद्रदत्तः** १।६ । (एतेन मीमांसावार्तिककारैः विभाण्डकरामचन्द्रभीष्मादीनां यज्ञकरणे १।१।३ अधिकरणे सदाचारप्रामाण्यविचारे कृता चर्चा व्याख्याता ।)

आग्रयणेष्टौ उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणायाः बाधः मीमांसायां (१०।३।७) प्रतिपादितः । **बौधायनेन** तु श्यामाकाग्रयणे ' अन्वाहार्यमासाद्य वासो ददाति ' इति, व्रीह्याग्रयणे च ' अन्वाहार्यमासाद्य प्रथमजं वत्सं ददाति ' इत्युक्त्वा यवाग्रयणे ' समानं कर्म यथा व्रीह्याग्रयणस्य ' इति अतिदेशः कृतः । तेन वाससो वत्सस्य च यथायथं दक्षिणात्वेन सत्त्वेऽपि अन्वाहार्यदक्षिणायाः समुच्चय उक्तः । इति मीमांसातो भिन्नता । (बौश्रौ. ३।१२) । ' दक्षिणासु समुच्चीयते वासः, श्यामाके ' इति लिङ्गात् । **रुद्रदत्तः** ६।८.

आघारे धारायां चादिसंयोगः इति न प्रस्मर्तव्यम् । **रुद्रदत्तः** २।४ । **मीमांसायां** तु आघारे १२।३।१२ अधिकरणे, धारायां च १२।३।११ अधिकरणे कर्मादिः मन्त्रादिश्च संनिपात्यः इति पूर्वपक्षः, कर्मादिर्मन्त्रान्तश्च संनिपात्यः इति सिद्धान्त कृत ।

आधानस्य सोमपूर्वत्वपक्षे ' यः सोमेन यक्ष्यमाणः अग्नीनादधीत, नर्तुं पृच्छेत् न नक्षत्रम् ' इति वचनात् सोमस्य कालबाधः इति ' स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ' (५।४।५। १९-६) इत्यधिकरणे मीमांसकैः प्रतिपादितम् । **रुद्रदत्तस्तु** आह- सोमकालस्य अनेन बाधं मन्यन्ते तदयुक्तं, प्रकरणात् आधानकालस्यैव अनेन बाधावगमात्, नक्षत्रग्रहणाच्च । नहि सोमस्य किंचित् नक्षत्रमुपदिष्टं येन तत् निषिध्येत । तस्मात् अयुक्तः सोमकालबाधः । ५।१.

आधानकालः ' वर्षासु रथकारस्य ' । ' ये त्रयाणां वर्णानां एतत् कर्म कुर्युः ' तेषामेष कालः । त्रिषु वर्णेषु अन्तर्भूता एव स्ववृत्तिकर्शिताः ये रथं कुर्वन्ति तेषामयमाधानकालः । **रुद्रदत्तः** ५।१ । **मीमांसायां** तु रथकाराधिकरणे (६।१।१२ । ४४-५०) रथकारो न त्रैवर्णिकः किंतु जातिविशेषोऽयम् । ' माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ' इति याज्ञवल्क्यः ।

अत्र च (९।४।१७।२१ सूत्रेषु) सूत्रव्याख्याऽनुरोधेन किंचिद्वैलक्षण्येन भाष्यकारेण ऐकाधिकरण्यं वार्तिककारेण च अधिकरणद्वयमाश्रितं, तत् प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मया उपेक्षितम् । ९।४।२,

भाष्यकारादिभिरेव समाहितं (प्रशसा बाहू इत्यत्र) प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्त्रवर्णिकशासविधिकल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेव इति, तत्तु स्वयमेव ' दश प्रयाजानिष्ट्वा आह शासमाहर ' इति वाक्यस्य लिखितत्वात् शासस्यापि पशौ विहितत्वेन उपेक्षितम् । ९।४।४,

यत्तु मूले वर्णकान्तरेण ' प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः ' इत्युदाहृत्य कृष्णलेषु वितुषीभावरूपप्रयोजनाभावात् अवघातस्य बाधः इत्युक्तं, तत् कृष्णलानां प्रदेयचरुप्रकृतित्वं कृत्वाचिन्तया । १०।१।१,

सौत्रामण्यां आश्विनादिदेवत्यस्य प्राकृतमेव कार्यं, ऐन्द्राग्नादिदेवत्यस्य तु अप्राकृतमिति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु गुणात् कर्मान्तरमेव प्राकृतपशुपुरोडाशकार्यापन्नं दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं विधीयते इति । १०।१।९

यत्तु मूले यत्र यजमानस्य गुणत्वं, तत्र अस्थ्नामेव शुक्रान्वारम्भादौ अचेतनानामपि अन्वारम्भानुकूलास्थिनिष्ठव्यापाराश्रयतया कर्तृत्वोपपत्तेः अस्थिभिरेव अन्वारम्भादि कार्यमित्युक्तं, तत्रेदं वाच्यं, प्रकृतौ हि यजमानपदवाच्यो यागकर्ता जीवात्मैव कर्तृत्वेनोच्यते । शरीरस्य तु न कर्तृत्वम् । आत्मनश्च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वेनैव, न च मृतस्य तादृशकर्तृत्वसंभवः । अतो वर प्रधाने एव अनुमतिद्वारकं मृतात्मकर्तृत्वमुपपाद्य अध्वर्युणैव ते कार्याः इति । १०।२।१८,

यत्तु मूले प्राकृतगुणकामानां मृताधिकारपक्षे अप्रवृत्तिरित्युक्तं, तत् अष्टमे एव तेषां विकृतौ अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वात्, कृत्वाचिन्तया कथने प्रयोजनाभावात् उपेक्षितम् । १०।२।१९,

बार्हस्पत्ये सप्तदशशरावे संख्यानुरोधात् सपादचतुःशरावपरिमितं पात्रं कृत्वा तेन चतुर्वारं निर्वापः इत्यर्थः भाष्यकारादिभिः कर्कादिभिश्च सर्वैर्निर्णीतः । मम तु प्रतिभाति साक्षात्साधनीभूताग्निहोत्रहवण्याः मुष्टीनां च बाधापेक्षया संख्याया एवैकस्याः मुष्टिपरिच्छेदद्वारा निर्वापसाधनीभूतायाः बाध उचितः । वस्तुतस्तु न तस्या अपि बाधः । यागीययावद्द्रव्यसंस्कारकनिर्वापवृत्तिमुष्टिपरिच्छेदकत्वस्य बाधेऽपि अदोषत्वात् । तत्त्वं तु ईश्वरो वेत्ति । १०।२।२७,

लोके पूर्वं किंचिदवहतानां यवानां भर्जनोत्तरं पुनरवघाते कृते एव धानात्वप्रसिद्धेः प्रयोजनानुरोधेन प्राकृतक्रमं बाधित्वाऽपि भर्जनोत्तरमपि प्राकृत. धर्मकः अवघातः कर्तव्य इति भाष्याभिप्रायः । वार्तिककारस्य तु द्विवारमवहतानामेव धानात्वम् । पूर्वमेव सम्यक् त्रितुषीकृतानां

संनयतोरुभयोः इति सिद्धान्तितम्। चन्द्राभ्युदितेष्टौ कृतायां “पुनरिज्यायास्तु विकल्पः, तदुक्तं ‘एकामेव यजेत, द्वे एव यजेत’ इति।” इत्युक्त्वा पुनराह **रुद्रदत्तः** “निरुप्तविषये प्रयोगाः शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति यथा प्रकृतिमेव अविकृतां कृत्वा तयैव पुनर्यजेत, अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा प्रकृत्या पुनर्यजेत, औपवसथ्यमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चात् यजेत इति। तदेतत् व्यक्तं बौधायनीये (द्वैधे)” इत्यादि।

त्र्यम्बकाणामभिघारणं ‘तानभिघार्यानभिघार्य वा’ इति विकल्पेनोक्तं **आपस्तम्बीये**। ८।५। मीमांसाभाष्ये तु अभिघारणानभिघारणमीमांसावाक्यं अर्थवाद इत्युक्तम्। **शास्त्रदीपिकायां** च ‘तस्मान्न विकल्पो नियतमेवाभिघारणं’ इति सिद्धान्तितम्।

दाक्षायणयज्ञः। ‘दक्षस्य इमे दाक्षाः, तेषामयनं दाक्षायणम्। कः पुनर्दक्षः? य उत्साही।’ इति मीमांसाभाष्यकारः। (२।३।४।१०)। **रुद्रदत्तस्तु** दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः, ‘यज्ञो दाक्षायणस्य’ इति मानववचनात्, सार्वसेनियज्ञः वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञः इत्यादिभिर्वैरूप्यायोगाच्च इत्याह। ३।५.

निषादस्थपतिः। ‘एतयैवावृता निषादस्थपतिं याजयेत्’ (निषादो मृगवातकव्याधिः, स्थपतिर्महत्तरः, निषादश्चासौ स्थपतिश्च)। सा हि तस्येष्टिः (तदुद्देशेन विहिता। सैव च यावदर्थं अस्याग्नित्रिये अपि आक्षेप्स्यति। लौकिकाग्नौ इष्टिः इत्येके। तत्र ‘हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य’ इत्यादि न प्रसर्तव्यम्)। **रुद्रदत्तः** ९।४.

पत्न्या यावदुक्तमेव कर्म सर्वत्र इति न्यायविदः। (‘तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्य-मतुल्यत्वात्’ ६।१।६।२४ इति मीमांसाऽधिकरणे।) **भरद्वाजेन** तु उक्तं ‘आत्मसंस्कारा वपन-वर्जं पत्न्याः’ इति। **रुद्रदत्तः** ४।१.

पश्वैकादशिन्यां ‘प्रतिपशु बर्हींषि वपाश्रपण्य कुम्भ्य हृदयशूलाश्च’ इति (आपस्तम्ब-)सूत्रम्। तत्र **रुद्रदत्त** आह— ननु ‘एकजातीये पशुगणे कुम्भ्यादीनां तन्त्रं, नानाजातीये भेदश्च परिभाषायामुक्तः, न्यायविद्भिश्चोक्तं ‘पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात् तन्त्रभावः स्यात्’ इति (११।४।८।२३ जै.)। तथा ‘जात्यन्तरेषु तु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात्’ (जै. १०।४।१०।४०) इति। तत् कोऽस्य विधेर्विषय इति वक्तव्यम्। उच्यते। यत्र एकजातीया अपि पशवः नानादेवता भवन्ति यथा अन्ये सौम्यादयः ऐकादशिनाः, तत्रायं विधिः। यत्र तु एकजातीयाः समानदेवताश्च भवन्ति यथा सप्तदश प्राजापत्याः, तत्र तन्त्रं इति विवेकः। इति। (१४।२) एतेन आपस्तम्बमीमांसयोः विषयभेदेन विरोधः परिहृतः।

पुनराधाने पौनराधेयिकीभिर्दक्षिणाभिः अग्न्याधेयिकीनां दक्षिणानां बाधः इति मीमांसायां ‘अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे’ इत्यधिकरणे (१०।३।५।३०–३३)

यत्तु भाष्यकारेण इद 'सन्या वा एतर्हि वपा०' इति लिङ्ग अकर्मान्तरत्वे प्रयाज-शेषस्य क्रतुपशुवपाऽभिघारणेन रिक्तत्वात् अनभिघृतत्व युज्यते, कर्मान्तरत्वे तु तदर्थं पुन प्रयाजकरणात् तेनैव तद्वपाऽभिघारणोपपत्ते अनभिघृतत्वदर्शन न युक्तमिति व्याख्यातं, तत् कर्मान्तरत्वपक्षेऽपि माध्यदिनकालीनपशुपुरोडाशसवनीयहविर्भिरिव सवनीयतन्त्रमध्यपातित्वेन प्रसङ्गितया प्रयाजपुन करणानापत्ते उपेक्षितम् । ११।२।११,

भाष्यकारेण तावत् अग्ने सर्वार्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थ अग्नियोग, अत अग्नेर्विमोक सर्वान्ते एव कार्य इति पूर्वपक्षिते प्रधानान्ते एव विमोक इति सिद्धान्तितम् । वार्तिककारेण तु भाष्यकारोक्तयुक्त्यैव प्रधानमात्रार्थत्वमग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य साङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धान्ते एव सूत्राणि व्याख्यातानि । ११।३।९,

यत्तु चोदकप्रयोगविध्योरुभयो सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावात् (पशुपुरोडाशे आज्यभागादीना) नानुष्ठान इति **प्राभाकरमतं**, तत् विधिना विहितस्य गुणविशेषविशिष्टस्य प्रयाजादेरननुष्ठाने विहितगुणाभावेन प्रयोजनलाभानुपपत्ते उपेक्षितम् । यत्तु अस्मिन्नधिकरणे मूले प्रयोगविधिमङ्गीकृत्य चोदकलोपेन पूर्वपक्षकरण, चोदकाङ्गीकारेण प्रयोगविधिमात्रलोपेन च सिद्धान्तकरण, तत् निर्युक्तिकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।२,

यत्तु अत्र सूत्रकारादिभि अङ्गीकृत्यैव दीक्षणीयाया प्रधानमात्रार्थत्व प्रधानदेव-ताया वैश्वदेवग्रहीयाया विश्वशब्दस्य सर्ववाचित्वात् सर्वेषामेव देवाना देवतात्वप्रतीते अङ्गदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्ति इति समाहित, तत् विश्वदेव-शब्दस्य 'आदित्यविश्ववसव ' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढत्वावगते दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् । १२।१।१२,

यत्तु भाष्यकारेण पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुति प्रथमाहे भूयोऽनुग्रहाय ऐन्द्री कार्या इत्युक्त, तत् सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य देवताप्रकाशनार्थत्वात् इन्द्रप्रकाशेन च अग्निप्रकाशनरूपकार्य-सिद्धेरभावात् भेदेनैव उभयदेवत्यसुब्रह्मण्याकरणावगते उपेक्षितम् । १२।२।७,

वृत्तिकारान्तरै: भूयस्त्व न मुख्यत्वस्यापवादक, किंतु पशुकामेष्ट्यामेव भूयस्त्वेन पूर्वपक्षमभिधाय मुख्यत्वेन सिद्धान्तयित्वा ऐन्द्राग्निविषयत्वेन सूत्रद्वय व्याख्येयमित्युक्त, तत् लोके प्रथम अल्पमुख्यावरुद्धस्यापि दुर्गस्य पश्चादागतैरपि बहुभिर्ग्रहदर्शनात् उपेक्षितम् । १२।२।८,

यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते 'सस्थिते यज्ञे प्रस्तर प्रहरति सस्वरु ' इति पाशुक-स्वरो प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतन्त्रस्य विततत्व इत्युक्त, तत् स्वरो पशुत्रयसाधारण्यादेव अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनोपपत्ते नासाधारण सवनीयतन्त्रविततत्वे लिङ्ग इत्युपेक्षितम् । १२।२।१२,

यत्तु सूत्रकारेण एवविध (पशुपुरोडाशतन्त्रेण स्विष्टकृति निर्गुणस्यैवाग्ने प्राप्तौ स्विष्टकृच्छब्दप्रतिप्रसवार्थत्वेन 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ' इत्यस्य सार्थक्य इति यदुक्त

तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः ऊहं कुर्वन्ति 'अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो विचर्षणे' इति । भा. ९।१।१५।४२-४४.

'इषे त्वा' इत्यादौ छिनद्मि इत्यादिकं पदं प्रयोगकाले याज्ञिकैर्नानुष्ठीयते । केचित्तु अध्याहृतस्यापि उच्चारणमस्त्येव, याज्ञिकानां तु तदननुष्ठानं अनास्थया इत्याहुः । सोम. २।१।१६.

याज्ञिकानुष्ठानं चेत् तर्हि तेन अस्तु सः । (सर्वत्रैव एकपात्रे कर्तृभेदे इव एककर्तरि कारणभेदेऽपि युक्तो भक्षणस्य पृथगनुष्ठानेन समुच्चयः । हारियोजने तु माऽस्तु समुच्चयः इति प्रागुक्तम्) । भाट्ट. ३।५।१०,

अन्तिमस्य चमसभक्षयितुः नानुज्ञाग्रहणं प्रयोजनाभावात्, याज्ञिकास्तु आचरन्ति । ३।५।१३,

याज्ञिकाचारसिद्धः समाख्याभक्षः । (मीमांसायां यद्यपि समाख्याभक्षो न निर्णीतः सदेहाभावात् तथापि न विरोधः । विस्तरे च ३।५।११ अधिकरणे पूर्वपक्षावसरे उक्त एव) । ३।५।१६,

याज्ञिकास्तु दिग्वादमेव वदन्ति (दर्शे पलाशशाखाया आहरणं कर्तव्यं भवति । तत्र 'प्राचीमाहरति' इति विशेषविधिः । तत्र वृक्षस्य प्राग्देशभवां प्राचीं शाखां आहरति इत्यर्थः इति मीमांसा । विहारात् प्राच्यां दिशि यो वृक्षः, तस्य शाखां प्राचीं आहरति इत्यर्थः इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।२,

याज्ञिकास्तु चर्वादावपि प्रणीताः कुर्वन्ति । (पुरोडाशप्रकृतिभूतभर्जितपिष्टसंयवनार्थं प्रणीताः विनीयन्ते । चरुश्रपणार्थमपि प्रणीताः कर्तव्या इति याज्ञिका वदन्ति) । ४।२।५,

याज्ञिकास्तु यत्र सूर्यावर्तनात् प्राक् प्रतिपत् पञ्चदशी च, तस्मिन्नेव दिने विकृतयः कार्याः, न तु पूर्वदिने पञ्चदश्यां इत्याहुः । सोम. ९।४।६ । याज्ञिकैः धूर्तस्वाम्यादिभिः आवर्तनतत्पूर्वसन्ध्योः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं संधिदिने एव विकृत्यनुष्ठानं इत्याद्युक्तम् । तत्र । ५।४।७,

याज्ञिकानां सांनाय्यस्य सोमात् प्रागपि अनुष्ठानं यत्तु, तत् शाखान्तरे सांनाय्यस्य अग्नीषोमयोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम् । ५।४।८,

याज्ञिकास्तु तां (मीमांसकमर्यादां) न मन्यन्ते (अनुगुणहविर्न्यूनातिर्जनीयानिरिक्तावदानादौ तु अन्यैव आग्नेयेन यागः । सैव मीमांसकमर्यादा इति प्रागुक्तम्) । ६।४।१,

याज्ञिकास्ते तु 'यदि प्रत्तदेवतं (हविः नश्येत्) आग्नेयेन शेषं संस्थापयेत्' इत्यापस्तम्बवचनात् अग्नेयम् । ('यदि अप्रत्तदेवतं हविः स्यात्ययेन, अन्यत् हविः तद्देवतं निर्वपेत्' इति आपस्तम्बीयं प्रत्नं वाक्यम् । शेषं स्पष्टम्) ।६।४।२,

याज्ञिकास्तु आधानाद्गसंभाराहरणकाले एव पात्राणामुत्पादनात् लाघवेन भाव्यग्निहोत्रहवण्यैव पवमानेष्टिषु निर्वापादिकं कुर्वन्ति । मीमांसाऽनुसारेण तु केन चित् पात्रान्तरेण । भाट्ट० १०।२।२६,

याज्ञिकास्तु एवं न कुर्वन्ति, तत्र मूलं चिन्त्यम् । (पित्र्यादौ यत्र अग्निः कव्यवाहनः स्विष्टकृद्देवता आत्रापि स्विष्टकृति, तत्र उत्तमानूयाजेऽपि ' देवो अग्निः कव्यवाहनः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः ' इत्यादिः मन्त्रे ऊहः, त्यागे च तद्देवनोल्लेखः इति प्रागुक्तम् । तत् ' एवं ' शब्देन ग्राह्यम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकाचारस्तु एतद्वचनादर्शनमूलकः । (एतद्वचनं—भाष्यकारलिखितेन ' अग्निं स्विष्टकृतं यजति ' इति वचनेन उत्तमानुयाजे मान्त्रवर्णिकस्य देवस्य देवतात्वाकल्पनात् इति ग्रन्थोक्तं ज्ञेयम्) । १०।४।२०,

याज्ञिकास्तु वायव्यादिपशौ मनोतायां नैव ऋगन्तरोहमाचरन्ति । वस्तुतस्तु इष्येते एव ऊहबाधौ । १०।४।२२,

(याज्ञिकानां) धूर्तस्वाम्यादीनां तु वाक्यशेषस्य (क्लोमानं प्लीहानं पुरीततं इत्यस्य) उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य अध्यूध्न्या अनस्थित्वेन इडात्वर्थकत्वात् प्राप्तायां तस्यां होतृनियममात्राङ्गीकरणेन इडाभक्षाबाधकत्वम् । १०।७।४,

याज्ञिकानां यदि तु तथा आचरणं (प्रतिप्रस्थातृकर्तृकहृदयावदानभक्षे तस्य भक्षः) तदा भक्षोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चित् पदार्थः अनुसंधेयः । १०।७।८,

याज्ञिकास्तु तूष्णींहोमेषु अग्निहोत्रधर्मातिदेशं मन्यन्ते । १०।८।५,

याज्ञिकानां दर्शे पूर्णमासे च पृथक् वरणानुष्ठानम् । ११।४।१,

याज्ञिकाश्च एवमेवानुतिष्ठन्ति । प्रथमोपसदि त्र्यहे (अतीते इत्यध्याहारः) सुत्यां इति, द्वितीयायां द्व्यहे, तृतीयायां श्वः इति प्रयोक्तव्यम् । ११।४।७,

याज्ञिकास्तु तथा नानुतिष्ठन्ति (आग्रयणे नवप्रयाजत्वम्) । भाट्ट० १२।२।१५.

भाट्टदीपिकाकारैः याज्ञिकमीमांसकमतभेदो यावानुपदर्शितः स उदाहृतः । अधुना तु अस्माभिरेव आपस्तम्बादिश्रौतसूत्राणि तद्वृत्त्यादिकं चालोच्य याज्ञिकमीमांसकविरोधा दृष्टा निवेद्यन्ते । तत्र च पुनरुक्तिर्यथा न स्यात् तथा प्रायः प्रयतितम् । अत्रत्या विशेषाश्च वर्णक्रमेणैवोदाहृताः । दिक्प्रदर्शनार्थ एव चायं प्रयत्नो, न तु भूयान् इति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सोऽयं संशोधनस्य पृथगेव विषयः । तत्र सर्वेषां कल्पसूत्राणां परस्परं च मीमांसया च तुलना कर्तव्या भवेत् । तत्तद्भाष्यवृत्त्यादिभिश्च अधिकतया निविष्टा विषया अपि संशोधनीयाः स्युः ।

अवहननादि । ' यजमानस्य पत्नी, सा अभितुष्यावहन्ति । यो वा कश्चिदविद्यमानायाम् । ' अविद्यमानायां अनालम्भुकत्वादिना निमित्तेन असंनिहितायां अभावे च तस्या.

संकर्षकाण्डे 'ऋतापाकृतधामेति यथार्थविनिष्कर्षोऽर्थपृथक्त्वात्' (२।४।२६) इति पूर्वपक्षयित्वा 'यथासमाम्नातं वा' इति सूत्रेण यथामन्त्रपाठमेव व्यतिषक्ततया पूर्वपूर्वमन्त्रस्य प्रयोगः 'ताभ्यः स्वाहा' इति सर्वनाम्नः पूर्वपूर्वमन्त्रव्यतिषक्तकर्मवाचकपदान्तरोपस्थितिमादाय आकाङ्क्षाशान्तेः इति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। कु. ३।३।८।१४.

संकर्षकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे (१) 'देवतासंयोगेन चोद्यमाने प्रदान आहुतिर्यथा लोके' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते (हविषः अग्नौ प्रक्षेपः कार्यः न त्यागमात्रं जुहोत्यर्थः इति)। कु. ३।४।१९।४७.

संकर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां आलेखनादमरथ्यकार्ष्णाजिनीनां प्राचीनाचार्याणां याज्ञिकानां चोल्लेख उपलभ्यः। तत्र सामिधेनीप्रकरणे 'त्रींस्तृचानन्वनुब्रूयात् राजन्यस्य' इति श्रुतम्। ते च तृचाः गायत्रजागतानुष्टुभा उपादेयाः। वैश्यस्य गायत्रत्रैष्टुभानुष्टुभा भवन्ति। 'ता वै गायत्र्यो भवन्ति' इति प्राकृतविधेः नैमित्तिकेन विकारेण बाधः इत्यालेखनो मन्यते। आश्मरथ्यस्तु 'अष्टावेतानि हवींषि भवन्ति, अष्टाक्षरा गायत्री' इत्यादिवत् अर्थवादमात्रेण छन्दोविशेषपरत्वेन नियमनस्य प्राकृतबाधस्य चायुक्तत्वात् पुनर्विधेः प्रकृतिप्राप्तं तृचान्तरपरिसंख्यार्थत्वेन सार्थक्यात् गायत्रा एव प्राकृतास्तृचा ग्राह्या इत्याह। संकर्ष. ४।२।१.

वाजपेये प्राजापत्यानामुत्सर्ग उक्तः। तत्र यूपादुन्मोचनमेव उत्सर्गपदार्थः इति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। संकर्ष. १।१।४.

'लोकंपृणया उपधाय सूददोहसा अभिमर्शनं कर्तव्यम्।' याज्ञिकास्तु उभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति। संकर्ष. २।१।४१.

संकर्षकाण्डीयभाट्टचन्द्रिकायां सूत्रभाष्ययोर्यत् किंचित् निरसनादिकं कृतं, तत् संगृह्यते। भाष्यमत्र देवस्वामिकृतं न तु शाबरम्।

भाष्ये तु चतुरधिकरणी इयं एकीकृत्य व्याख्याता। 'लिङ्गदर्शनाच्च' इति चरमसूत्रं तु सर्वसाधारण्याय 'शृतं हविः शमितः' इति प्रैषे सति 'शृतमिति त्रिः प्रत्याह' इति लिङ्गं शमनश्रपणयोः समानकर्तृकतां बोधयति इति व्याख्यातम्। श्रपणस्य प्रवृत्तौ अध्वर्युकर्तृकत्वादिनिश्चयात् इति तदाशयः। संकर्ष. १।१।१५,

'दक्षिणापवर्गाः पशवो भवन्ति' इति आहत्यविधानेन ईशानाद्याग्नेयान्तक्रमेण पशुनियोजने सिद्धे तदङ्गेषु यूपेष्वपि प्रधानसंनिकर्षलाभेन तथैव संमाने प्रसक्ते प्रवर्तमानः उदगपवर्गत्वविधिः (उदगपवर्गा यूपा भवन्ति) संभवसंनिकर्षाविरोधेनैव नेतव्यः। तथा च पशुक्रमेणैव नव यूपा मीत्वा दशमस्य स्थानमतिक्रम्य वैयाग्निकोणे दशमं मीत्वा तदुदग्भागे एकादशं मिनुयात्। एवं सति द्वयोरेव उत्तमोपोत्तमयोः क्रमोपरोधः स्यात् इति भाष्यकारः। ....आचार्यैस्तु वाचनिकत्वाविशेषात् विकल्प एव प्रकृतौ स्वीकृतः। १।४।२३,

वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः, शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी। सौधन्वनापरपर्यायः ऋभुशब्द-वाच्यः रथकारः। तस्येदमाधानं विहितं इति प्रतिपादितम्।

इष्टौ 'स्योनं ते सदनं करोमि' इत्यादिः अर्धर्चद्वयात्मको मन्त्रः पात्र्यां आज्योपस्तरणाङ्गतया बौधायनेनोक्तः (१।१४)। आपस्तम्बसत्याषाढौ तु (सत्या. १।२७।२१) पूर्वार्धमात्रेण उपस्तरणापरपर्यायं पुरोडाशस्य सदनकरणं, उत्तरार्धमात्रेण च पुरोडाशस्य तत्र आसादनमाहतुः। **मीमांसायां** च बलाबलाधिकरणान्तर्गते लिङ्गवाक्याधिकरणे वाक्यात् लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन आपस्तम्बवदेव सिद्धान्तितं न बौधायनवत्।

उपांशुयाजः। 'आज्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्णवोऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा'। बौधायनादिभिः अमावास्यायामपि उपांशुयाजविधानात् तन्निरासार्थः पौर्णमास्यामेव इत्येवकारः। **रुद्रदत्तः** २।६। इदं सर्वं 'धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः' इत्यधिकरणे (१०।८।१७।५१-६१) प्रतिपादितं **मीमांसायाम्**। कौषीतकिब्राह्मणे तु अमावास्यायामपि उपांशुयाज उक्तः। आपस्तम्बकल्पे तु स न कर्तव्य इत्यन्यदेतत्।

ऐक्षव्यौ विधृती आतिथ्यायाम्। ऐक्षवी इक्षुपर्णे, काशमूले इति के चित् इति **रुद्रदत्तः** ।१०।१०। 'इक्षुशलाके विधृती' इति **सत्याषाढः**। ७।३।३५। इक्षुशलाके इक्षुत्वगात्मिके, इक्षुपत्रात्मिके इति के चित् इति **ज्योत्स्ना**। मीमांसावार्तिके तु 'ऐक्षव्यौ विधृती ये च ते इक्षवयवात्मिके। लोके सिद्धे, तथा वेदे काशानामेव मूलके॥' इति काशमूलत्वमेव सिद्धान्तितम्। अत्र पुनर्ज्योत्स्ना (सत्या. ७।३।३५) वाक्यशेषस्य अत्राभावात् काशमूलपरत्वे प्रमाणाभावेन लौकिक एवार्थो ग्राह्यः इति सत्याषाढमताशयः। आश्ववालस्य काशपरत्वे वाक्यशेषो यथा स्पष्टोऽस्ति तथा ऐक्षवीशब्दस्य काशमूलपरत्वे वाक्यशेषो (यद्यपि) नास्ति, तथापि अन्वेषणीयः इति मीमांसकमताशयः। इति।

चतुर्होतृमन्त्राः। 'तेषां ये विहारसंयुक्ताः आहिताग्नेस्तान् प्रतीयात्, उभयोरितरान्'। तेषां चतुर्होतॄणां मध्ये ये विहारसंयुक्ता भवन्ति यथा 'दर्शपूर्णमासावालभमानः चतुर्होतारं' इत्यादयः, ते आहिताग्नेरेव भवन्ति। ये तु विहारेण असंयुक्ताः यथा 'यः कामयेत प्रजायेयेति' इत्यादिषु दशहोत्रादयः, ते आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति। तत्र आहिताग्नेः आहवनीये औपासने वा होमः। अनाहिताग्नेः औपासने। **रुद्रदत्तः** १।७५। **मीमांसायां** तु (६।८।१।१-१०) चतुर्होतृहोमेषु अनाहिताग्नेरेवाधिकारः इति सिद्धान्तितम्।

चन्द्राभ्युदितेष्टिः। नायं विधिरसंनयतः, सांनाय्यसंयोगात्। आह **चाश्वलायनः** सांनाय्ये पुरस्ताच्चन्द्रमस्यभ्युदिते इति। **भरद्वाजस्त्वाह** सोऽयं नासंनयतो विद्यते इत्येके, विद्यते इत्यपरं इति। **रुद्रदत्तः** ९।१। **मीमांसायां** तु (६।५।१।२१-२४) 'सांनाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात्' इति पूर्वपक्षयित्वा 'औषधसंयोगाद्वोभयोः' इति संनयद-

सामिधेनीषु 'त्रिरनवानमनूच्य' इति । भावनाविशिष्टभावनाऽन्तरविधानात् न वाक्यभेद इति भाष्यकारः । त्रिरभ्यासोद्देशेन अनवानमात्रविधि इति तु युक्तम् । ४।१।५,

'अवाच्यत्वान्नेति चेत् स्यात् संयोगपृथक्त्वात्' इति (४।१।६ अधिकरणस्य) सूत्रम् । त्रेधा संयोगे पृथक्त्वव्याख्यानसंभवेऽपि 'यदि एकैकामेव सन्तनुयात्' इति विध्यन्तरसत्त्वात् इति यत्तु भाष्यकृतो व्याख्यानं, तत् 'अवाच्यत्वान्न' इत्याक्षेपनिरसनासमर्थत्वात् उपेक्ष्यम् । ४।१।६,

यत्तु भाष्ये देवताऽऽवोढु हव्यवोढुश्च एकत्वेन आवहनहव्यवहनाभ्यां स्विष्टकृद्यागसम्बन्धात् असति स्विष्टकृति सर्वहुते देवताऽऽवाहनस्यैव लोप इति, तन्न । तत्तद्देवताऽऽवाहने तत्तद्यागानामेव प्रयोजकत्वात्, स्विष्टकृद्देवताऽऽवाहने हव्यवहनस्यैव प्रयोजकत्वात् । स्विष्टकृद्यागलोपेऽपि तत्तत्प्रयोजकलोपाभावेन देवताऽऽवाहनलोपाभावात् । ४।२।९,

स्रुगादापनमन्त्रे शाखाभेदेन 'इमे वय' 'स्मो वय' इति पाठौ, तयो विकृतौ विकल्पार्थत्व इति भाष्ये । ४।३।१,

वषट्कारे वौषट् – वषट् – वौक्षाट् – वट् इति मन्त्रभेद । तेषां तुल्यवत् विकल्प 'ब्राह्मणस्य' इत्यादयस्तु अन्यतरानुवादा इति वृत्तिकृतां मतम् । भाष्यकारस्तु आह–ब्राह्मणादिवाक्यानां वैयर्थ्यस्य अयुक्तत्वात् बृहस्पतिसव– राजसूय– वैश्यस्तोमेषु क्रमेण त एव शब्दा नियता । नैमित्तिकैरन्येषां बाधात् नित्यस्य । अवशिष्टानां वषट्काराणां च अन्यत्र तुल्यवदेव विकल्प इति । ४।३।२,

अनुयाजेषु 'उत्तमेनावान्यात्' इति वाक्यस्य अनुवादत्वेन विशेषविधित्वाभावात् नोपसंहारपरत्वम् । सूत्रेऽपि अनुवादपद अनुवर्तयितव्य इति भाष्यकार । ४।३।१४,

'नामानि गृह्णीयात्' इत्यस्य एकत्वातिरिक्तसंख्यापरत्वेन सुव्याख्यत्वात् न यज्ञकामपदे प्रमाण इति भाष्याशय । ४।३।२१

मीमांसाकोषस्य प्रथमे भागे भाष्यीयाधिकरणानि १६२, तौतातिकाधिकरणानि ७, सकर्षाधिकरणानि १०८, केवलानन्दीयान्यधिकरणानि ६७, न्याया १९२, लघुसिद्धान्ताश्च २३८० निवेशमलभन्त ।

इति संक्षेपः ।

मार्गशीर्षे सुदि ४
भृगुवासर, शक १८७४.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

प्रतिपादितम् । आपस्तम्बीये तु ' उभयीर्दक्षिणा ददाति आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च ' इति विहितम् । **रुद्रदत्तः** ५।८.

प्रस्तरप्रहरणम् । ' अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थ इति सह शाखया प्रस्तरं आहवनीये प्रहरति ' । सूक्तवाको नाम इष्टदेवतासंकीर्तनार्थः ' इदं द्यावापृथिवी ' इत्यनुवाकः, तदनुवचनकाले प्रस्तरं प्रहरति । ' न स्वाहा करोति ' मरुतां पृषतयः स्थ इति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति । ननु अजुहोतित्वादेव अप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन ? सत्यं न प्राप्तः, तथापि परमनेन आशङ्कितः प्रतिषिध्यते । एतद्धि मतं जैमिनीयानां– अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाकः, प्रस्तरो द्रव्यं, मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्यर्थः इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः (आपस्तम्बस्य) अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनूच्यमाने सूक्तवाके ' इति । **रुद्रदत्तः** ३।२. **मीमांसायां** सूक्तवाकन्याये (३।२।५।११–१५) ' सूक्तवाके च कालविधिः ' इत्यधिकरणे इदं मतमुक्तम् । आपस्तम्बमते च ' अनूच्यमाने शंयुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरति ' इत्यपि समानमुदाहरणम् । अत एवोक्तं रुद्रदत्तेन ' अनूच्यमाने ' इति पूर्ववत् । पूर्ववत् इति ' अनूच्यमाने सूक्तवाके ' इत्यत्रेवेत्यर्थः ।

प्रवरप्रवरणे ' त्रीन् यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते । अपिवा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च ' अपिवा यथासंभवं मन्त्रकृतो वृणीते, एकं एकार्षेयस्य, त्रीन् त्र्यार्षेयस्य, पञ्च पञ्चार्षेयस्येति । तथा **चाश्वलायनः** ' यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणीते यावन्तः स्युः ' इति (१।३।१) । अन्ये तु पञ्चार्षेयाणामपि त्रयाणामेव वरणं , एकार्षेयद्व्यार्षेययोस्तु कर्मणि अनधिकार एव , ' एकं वृणीते द्वौ वृणीते इति तु नित्यविधेरेव अवयुत्यानुवादः इति मन्यन्ते । तथा च ' अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् ' (६।१।११।४३) इति मीमांसकाः । (तत्तु न युक्तं इत्यभिप्रायः) । **रुद्रदत्तः** ३।५.

प्रस्तरप्रहरणम् । सूक्ता ब्रूहि इति प्रैषमुक्त्वा ' तं (प्रस्तर) उपरीव प्रहरति ' इति **बौधायनेनोक्तम्** (१।१९) । तेन सूक्तवाकानुवचनकाले प्रस्तरप्रहरणं इति सिध्यति, न तु तयोरङ्गाङ्गिभावे तत्र किं चिद् प्रमाणम् । आपस्तम्बीयरामकौशिककृतभाष्यटीकायां तु प्रस्तर आहुतिः सूक्तवाको याज्या इति श्रुतिरुदाहृता । शाखाप्रहरणस्य तु न सूक्तवाक अङ्गं इति च प्रतिपादितम् । प्रस्तरशाखयोः प्रहरणं तु सहैवोक्तम् । **रुद्रदत्तवृत्तौ** तु एतद्धि मतं **जैमिनीयानां** "अस्ति यागविधिः ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र याज्यास्थानीयः सूक्तवाकः, प्रस्तरो द्रव्यं , मान्त्रवर्णिक्यो देवताः, प्रहरतिश्च यजत्यर्थः" इति । प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिः इति सूत्रकृतः अभिप्रायः । अत एवोक्तं ' अनूच्यमाने सूक्तवाके ' इति । (' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति कालविधिः इति आपस्तम्बस्याभिप्रायः) इत्युक्तम् । अत्र **सत्याषाढः**– ' सूक्ता ब्रूहि इति संप्रेष्यति, सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते (२।१०।२०) । अध्वर्युः प्रस्तरं

जैब्रा— जैमिनिब्राह्मणं सामवेदीयम् ।

टुप्— टुप्टीका चतुर्थाध्यायादिद्वादशाध्यायान्तशाबरभाष्यस्य विवरणं भट्टपादप्रणीतम् । आनन्दाश्रमे १९३१ सने मुद्रितं सभाष्यम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

तत्त्वप्रकाशिका— परिभाषेन्दुशेखरस्य या टीका भूतिर्नाम, तस्याः टीका । काशी । संवत् २००१ ।

तत्त्वबोधिनी— सिद्धान्तकौमुद्याः टीका निर्णयसागरीया १९२९ सने मुद्रिता ।

ताण्ड्य— ताण्ड्यब्राह्मणं पञ्चविंशं नाम । अध्यायः, खण्डः, सूत्रं चेति अङ्कत्रयम् ।

ताण्ड्यसा—ताण्ड्यब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डं, प्रपाठकः, अनुवाकः ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । प्रथमा आवृत्तिः ।

तौता— तौतातिकमततिलकः भवप्रसादापरपर्यायः ग्रन्थः भवदेवप्रणीतः मीमांसाचार्यश्रीचिन्नस्वामिभिः परिष्कृतः मुद्रितः ।

निरुक्त— यास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम् । अध्यायः खण्डश्च ।

नृपू. भा.— नृसिंहपूर्वतापनीभाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनिर्णयः— शाङ्करशारीरकभाष्यस्य आनंदगिरिकृता टीका । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

न्यायरत्नमाला— पार्थसारथिप्रणीता चौखम्बाया मुद्रिता ।

पं— पङ्क्ति

पञ्जिका— प्रकरणपञ्जिका श्रीशालिकनाथप्रणीता प्राभाकरमतानुसारिणी । अनेकप्रकरणात्मको ग्रन्थः । चौखम्बाया मुद्रित ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रम. श्रीअप्पय्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः प्राज्ञपाठशालीयग्रन्थालयस्थ. । पत्र , पृष्ठम् ।

परि— परिभाषा पारिभाषेन्दुशेखरस्था । परिभाषाक्रमाङ्कः ।

परिमलः— भामत्याटीकारूपकल्पतरो. टीका । अप्पय्यदीक्षितविरचितः । निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

पा— पाणिनिः ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्रवि— प्रभाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः कलिकातायां १९२६ सने मुद्रितः ।

वैशेषिकास्तु पृथक्त्वेन, तथा च सति तन्त्राभावित्वात् अनूयाजानां उत्कर्षवचनाच तेषामुत्कर्षेण भवितव्यम्। उत्तरेषामपि कर्मणां उत्कर्ष एवावतिष्ठते, तदुत्तरकाले एषां प्रकृतिसिद्धमङ्गत्वं मा बाधीति। तस्मात् युक्तमुत्कर्षवचनमिति। **रुद्रदत्तः** १२।७। तथा च आपस्तम्बोक्तः उत्कर्षपक्षः **मीमांसा**विरुद्धः।

ब्रह्मचार्यवकीर्णी। "यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दभं पशुमालभेत"। आहिताग्नेः ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषोऽयं विधिः, आहिताग्न्यधिकारात्। अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात्। तदुक्तं **भरद्वाजेन** यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति, कस्यायं वादः? आहिताग्नेरित्येकं, अनाहिताग्नेरित्यपरम्। इति"। **रुद्रदत्तः** ९।४.

यदीष्ट्या इत्यादिविधिना पर्वणि सुत्यानियमात् प्रधानत्वाच्च तदनुरोधेन एकादशयादौ दीक्षा भवति। कल्पान्तरकारैस्तु पर्वणि दीक्षा इत्यपि श्रुतेः मुख्यजघन्यन्यायेन पर्वणि दीक्षामिष्ट्वा तदनुरोधेन अपर्वणि सुत्याऽपि अनुज्ञायते। **सत्याषाढ**स्तावत् 'यदि त्वेका दीक्षा तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वा, तत्रापर्वणि सुत्यमहः दीक्षा वा' इति (७।१।१०)। **भरद्वाज**श्चाह 'कथमेकापरेषु दीक्षाकालेषु? तत्र पर्वणि दीक्षा सुत्या वा, अपर्वणि वा दीक्षां पर्वण्येव सुत्यां संपादयेत्' इति, तथा 'अमावास्याया दीक्षते नामावास्यायां सुत्यमहर्भवति' इति च। **रुद्रदत्तः**। **कौषीतकिः**– 'अमावास्यायां पौर्णमास्या वा सुत्यमहः दीक्षा वा, शुक्लपक्षे एव वा' इति। **ऐतरेयके**– 'आमावास्येन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन् बर्हिषि दीक्षेत एषो (एषा उ) एका दीक्षा' इति (१।१।१२) **वैजयन्ती** ७।१।१०। **मीमांसायां** तु (१२।२।९।२५) पर्वणि सुत्या कर्तव्या अपर्वणि दीक्षा इति सिद्धान्तः कृतः। तथा च विरोध.।

पयस्योभयं हविः। 'अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु च अन्यतरदोहार्तौ उभयार्तौ च इज्या (पञ्चशरावः) उक्ता। सूत्रकारस्तु उभयार्तौ एव वक्ष्यति, तेन अन्यतरार्तौ नेष्यते। **रुद्रदत्तः** ९।१। **मीमांसायां** तु (६।४।६।२२) नोभयविशिष्टा आर्तिः निमित्तं, एकार्तावपि पञ्चशराव. इति सिद्धान्तितम्।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे। वासिष्ठो वसिष्ठगोत्रजः। 'यो वा कश्चित् स्तोमभागान् विद्यात्' एवं च 'रश्मिरसि क्षयाय त्वा' इत्यादीनि यजूंषि सार्थं सविनियोगं च वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः। **रुद्रदत्तः**। वासिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः। ३।६। **मीमांसायां** (६।६।४।२४) तु वासिष्ठो नाम स्तोमभागाख्यमन्त्रविदेव न तु वसिष्ठगोत्रजः इति सिद्धान्तितम्। परंतु मीमांसासिद्धान्तः सत्रविषयकः, याज्ञिकोक्तिस्तु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमविषया इति विषयभेदात् न महान् विरोधः।

वि— जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रितः। द्वितीयावृत्तिः। अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम्।

विवि— विधिविवेकः मण्डनाचार्यकृतः। काशी–मेडिकल्हॉल्। १९०७ सने मुद्रितः।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्तिः सुबोधिनी काश्यां १९२३ सने मुद्रिता।

वैजयन्ती— सत्याषाढश्रौतसूत्रस्य वृत्तिः आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता समूत्रा।

व्या.वा.—व्याकरणवार्तिकम्। अध्यायः, पादः, सूत्रम्। सोद्द्योतविवरणं महाभाष्यम्। काशी।

शंकर— श्रीशंकरभट्टप्रणीतः मीमांसासारसंग्रहः काश्यां १९०४ सने मुद्रितः।

शांश्रौ— शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्। अध्यायः, खण्डः, सूत्रं च। कलिकातायां १८८८ सने मुद्रितं समाष्यम्।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता। अत्र अध्यायः, पादः, अधिकरणं इति अङ्कत्रयम्।

शास्त्रप्रकाशिका— बृहदारण्यकोपनिषच्छांकरभाष्यगतवार्तिकस्य आनन्दगिरिकृता टीका आनन्दाश्रमे मुद्रिता।

शेखरः— परिभाषेन्दुशेखरः श्रीनागेशप्रणीतः काश्यां २००१ विक्रमसंवति मुद्रितः।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः। अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम्।

श्लोवा— श्लोकवार्तिकं भट्टपादप्रणीतं तर्कपादस्थं चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम्।

संकर्ष— संकर्षकाण्डस्य भाट्टचन्द्रिका भास्करभट्टप्रणीता नाम वृत्तिः। काश्यां १८९४ सने मुद्रिता मेडिकल्हॉल्।

संग्रहः— लौकिकन्यायसंग्रहः। आनन्दाश्रमस्थः लिखितः।

सत्याषाढः— तैत्तिरीयहिरण्यकेशिशाखीयकल्पसूत्रं आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम्।

सदर्सं— सर्वदर्शनसंग्रहः।

समयमयूखः— श्री जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे इत्येतै. मुद्रितः।

साम—सामवेदः पं० सातवळेकरमुद्रित.। तत्र ऋक्क्रमाङ्को मुद्रितः सोऽत्र अङ्कैः प्रदर्श्यते।

साहस्री— भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री। मुंबई श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रिता शकः १८३०। साहस्र्यां यो न्यायक्रमाङ्को निवेशितः स एवास्माभिः प्रदर्श्यते।

सिद्धान्तकौमुदी— भट्टोजीदीक्षितप्रणीता निर्णयसागरे १९२९ सने मुद्रिता।

सिद्धान्तचन्द्रिका— तर्कपादस्थशास्त्रदीपिकायाः टीका रामकृष्णप्रणीता निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता।

इति प्रयाजेषु देवताऽऽदेशस्य निन्दया तदितत्र देवताऽऽदेशविधिरनुमीयते इति सिद्धान्तयित्वा **'आम्नातः प्रयाजेषु देवताऽऽदेशस्तस्य प्रतिषेधो वचनमितरेषु'** इति गुणसूत्रेण शाखान्तरे 'तनूनपातं यज' इत्यादिप्रत्यक्षविहितस्य देवताऽऽदेशस्य 'यत्तनूनपातं यज, इडो यजेति ब्रूयात्' इति निन्दा, अत. प्रयाजेभ्योऽन्यत्र न देवताऽऽदेशः 'आश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति' 'आश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति' इत्यादिवचनाभावे सति इत्याक्षिप्य **'आम्नातो वैकेषां तदर्थयत्युमुष्मा अनुब्रूह्यमुं यजेति'** इति सूत्रेण सर्वत्र याज्याप्रैषादौ देवताऽऽदेश. कर्तव्यः इति शाखान्तरे प्रत्यक्षविहितं, क चित् 'इन्द्र यज' इत्यादिवचनं तु अनुवादः इति समाहितम्। कु. २।२।२।२.

न च 'एकविंशतिमनुब्रूयात्' इत्यादौ सन्धेयाद्यभावात् न संख्याविशिष्टानुवचनान्तरविधिसंभव. इति वाच्यम्। 'प्रकृतिव इत्याश्मरथ्यः' इति संकर्षचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन (१) अनुवचनत्वसामान्यात् नित्यत्वाविधेयन्यनुवचनप्रकृतित्वस्य सत्त्वात्। कु. ३।१।१।१२२.

संकर्षकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे (२) **'अदेवतासंयोगेन चोद्यमानेऽर्थगृहीता देवता, यथा भोजनचोदनायां मनुष्ययोगः'** इत्यधिकरणे देवतासंयोगेन विना चोद्यमाने 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यादौ शब्देकसमधिगम्याया देवताया अभावात् विनैव देवतया द्रव्यमुत्स्रष्टव्यं इति पूर्वपक्षयित्वा, यजिना मन्त्रवर्गतश्च सामान्यविशेषरूपेण देवताऽवगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः सभवति इति सिद्धान्तयित्वा, तदुत्तराधिकरणे (३) **'सूक्तवाको याज्या, प्रस्तर आहुतिरिध्मः प्रथम आहुतीनां हूयते इत्येतेन व्याख्यातम्'** इति सूत्रेण प्रस्तरप्रहरण इध्माधान च होमरूपं, 'सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुति' इति 'इध्मः प्रथम आहुतीनां हूयते' इति च वाक्यशेषात् होमत्वावगमात्, मन्त्रवर्गतो विशिष्य देवताऽभावाच्च इति पूर्वपक्षयित्वा, 'प्रशंसा वा, संस्कारः प्रस्तरस्य, संनिधानात्, समिन्धनार्थ इध्मः' इति सूत्रेण आहुतित्वेन प्रशंसैषा, यत प्रहरण प्रस्तरस्य प्रतिपत्तिः स्रुग्धारणोपयुक्तस्य 'प्रस्तर' इति द्वितीयान्तेन उपस्थितत्वात्, इध्माधान च अग्निदीपनार्थत्वात् दृष्टार्थं इति सिद्धान्तितम्। 'उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात्' (३।२।५।१२ जै.) इति तु प्रयोजनचिन्ता इत्युक्तं तद्भाष्ये देवस्वामिभि। कु. ३।२।५।१३.

सकर्षकाण्डे 'अनुपजनीत्यनुवषट्कारश्चोद्यते' इति प्रथमाधिकरणे (१।१।१) 'सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषति' इति वाक्यान्तरविहितत्वात् वषट्कारः सोमयागाङ्गतया विधीयते इति स्थित। कु. ३।२।१६।३५.

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठ	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२	५	' धातू	* ' धातू
१५	"	२०	प्राज	* प्राज
"	"	३३	शाला	* शाला
१६	१	१२	' यूपस्या	*' यूपस्या
"	"	३१	अग्ने	* अग्ने
१६	२	१८	अम्रो	* अग्नौ
"	"	२४	ताः पत्र	* ता पत्र
"	"	३३	' यस्य ' हि	' यस्य हि
३०	१	२१	ऋवन्ते	ऋन्वन्ते
३६	२	३	अग्नि	☒ अग्नि
६४	"	३०	मत्रा	मन्त्रा
७५	"	२४	राज्य	राज
७७	१	२४	' ज्योति	ज्योति
८५	"	२५	त्तत ।,	त्तन ।
८८	२	११	सार्या	सार्यां
९३	१	१९	३ ॥	३१ ॥
९४	"	७	९।४।८	९।४।९
"	"	२९	९।४।७	९।४।७(८)
११२	२	१०	प्रास्वशे	प्राग्वंशे
१४१	"	२	विशिष्टो	त्रिशिष्टो-
१५३	१	२	तमान्न	तम्मान्न
१५८	"	८	कास्तुभे	कौस्तुभे
१५९	२	१३	सम्रु	सर्वेषु
१६६	"	६	तानऽ	ताऽव

'आघारयस्थिष्टकृतोर्द्वितीयं पञ्चावत्तिनः' इति सूत्रे वाशब्दादेरभावेन पूर्वपक्षनिरासे मानाभावात् एकेषामित्यस्याभावेऽपि द्वावपि शाखाभेदेन सिद्धान्तावेव। २।२।९,

'मध्यादवद्यति' इति विधाय 'यदुभयतोऽवद्येत्' इत्यादिना पूर्वपश्चार्धयोः अवदानं विनिन्द्य 'उत्तरार्धादेवोभे अवद्येत्' इति स्पष्टं विधानात् सौविष्टकृतौ अवदानस्थला-देव द्विरवदानेन हविषः त्रिरवदानसिद्धिः इति तु भाष्याभिप्रायः। २।२।९,

भाष्ये तु प्रस्तरप्रहरणस्यापि केवलसंनिपातित्वमेव समर्थ्य पूर्वोपक्रमात् आरादुप-कारकत्वं कृत्वाचिन्तया इत्युक्तम्। ३।४।३,

यत्तु भाष्ये 'पुण्याहे दैवानि कर्माणि' 'ते वा एते गृते मेध्ये अहनी यजनीये' 'उत्तरमहर्देवता यजते' इति श्रुतिषु अह्नामेव कीर्तनं इह हेतूकृतं, तत् तन्त्रप्रक्रमाभिप्रायेण अहोरात्रपरत्वेन च 'अन्यथासिद्धो रात्रिशब्दः' इति वदतः सूत्रकृतः विरुद्धं अहःशब्देऽपि तदुभयसंभवात्। ३।१।३,

भाष्यकृता तु 'द्वाविज्याकालौ' (संकर्ष. ३।१।१२ अधि०) इतिसूत्रेण 'यदहरेव पुरस्ताच्च पश्चाच्च दृश्यते, तदहरुपवसेत्, श्वोभूते यजेत' 'या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिः, योत्तरा सा राका' इत्यादिवचनैः द्वावपि यागकालावेव इति पूर्वपक्षं प्रापय्य अनेन सूत्रेण (१५। १।६ अधि० स्थेन) तेषां प्रत्यक्षतः कालद्वित्वबोधकताऽभावात् 'द्वादश वै संवत्सरस्य पौर्ण-मास्यः' इत्यादिलिङ्गाच्च एकैक एव कालः इति सिद्धान्तितम्। ३।१।६,

यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरं, तत् अस्यैवाधिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं सिद्धान्तसूत्रे पाठभेदप्रदर्शनैकफलकम्। ३।२।१२,

यत्तु भाष्ये अनिग्राह्याणामपि ग्रहत्वात् ग्रहसमानधर्मताऽऽवश्यकतया सवनद्वार-मेव एषां प्रदानं, न पुनर्दर्विहोमत्वं इत्युक्तं, तत् दधिग्रहादिषु व्यभिचरितत्वात् उत्तराधिकरणान्ते एव 'प्राणाय त्वा' इत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे सूत्रकृतैव विनियोगकथनेन तद्विरोधाच्च चिन्त्यम्। ३।३।७,

यत्तु भाष्यकारैः असत्कार्यवादनिरासेन सेत्स्यमानस्य सतः स्वरूपात्मना सत्कार्यवादे समर्थ्य सोमस्य स्वरूपतोऽपि सत्त्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधानायोगात् सोमग्रहादयं मन्त्रः उत्कृष्येत इत्युक्तं, तत् सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि विनियोगसंभवेन 'सागर तरेत्' इत्यादिविधिरिव अप्रामाण्यापादकत्वात् उपेक्षितम्। ३।३।१३,

भाष्यकारस्तु अभ्यार्धेयसूत्रे (६।१।४३ जै.) प्रकृतसूत्रे च (संकर्ष. ३।४।३) त्रिरिदं पदानामपि उपलक्षणम्। 'परिमाणाचिरत्वात्' इति त्रिपदसंख्योरविवक्षितत्वादिना इत्य-र्थकं इति व्याचख्यौ। ३।४।३,

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०३	१	३३	यते । अ	यते, अ
"	२	२६	न्वयः ।	न्वयः,
३०६	१	१६	राशसे	राशंसे
३०७	"	८	' यथा पु	यथा ' पु
३०८	"	१४	युक्त	युक्तं
३१२	"	१०	ऋतपु	ऋतुपु
३१६	२	३३	धमाः	धर्माः
३२३	"	८	ध्ययन	ध्ययन
"	"	१६	वश्य	वश्यं
३२४	१	१०	युक्तव	युक्तैव
"	२	२२	दत	दतः
३२५	१	५	मयव्य	मव्यय
३२७	"	१२	विधिवत्	विधिः
"	"	"	संस्कार्य वि	संस्कार्यतया वि
३३३	"	२१	नधिका	नाधिका
३४१	"	१	वेत	वेतं
३५१	"	९	हिष्यते ।	हिष्यते
"	"	१२	तद्विशेप	तद्विशेप-
"	"	२८	यत्रेद	यत्रेदं
३५२	२	१२	मननु	मनु
"	"	१५	सूत्राप	सूत्रार्थ
"	"	२६	वङ्क्री	वङ्क्री
३५३	"	२४	वान्वय ,	वान्वय' '
३५४	"	१२	भा. ११	११
३६०	१	२७		अध्वर्यो पृथग् प्रतिप्रस्थात्रा इत्यादिर्लघुसिद्धान्त पद्य-म्यन्ताध्वर्युपदारब्धत्वात् १३पङ्क्त्यनन्तरं पठनीयः ।

ग्रन्थसंक्षेपः तद्विवरणं च ।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता । अत्र परिच्छेदः, प्रकरणं, सूत्रं इति अङ्कत्रयम् । सूत्रं नाम अत्र अवान्तरवाक्यं भाषान्तरोपयोगि ।

अद्वैत.चं— अद्वैतसिद्धेः टीका लघुचन्द्रिका ब्रह्मानन्दी नाम ।

अद्वैत-चतुर्ग्रन्थी— महामहोपाध्यायश्रीअनन्तकृष्णशास्त्रिभिः प्रणीता न्यायामृत-अद्वैतसिद्धि-न्यायामृततरङ्गिणी- लघुचन्द्रिकाणां चतुर्णां ग्रन्थानां निष्कर्षरूपा ।

अलंकारः— भाट्टालंकारः नाम मीमांसान्यायप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

आपध— आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । प्रश्नः, कण्डिका , सूत्रं इति अङ्कत्रयम् ।

ऋजु— ऋजुविमला शाबरभाष्यव्याख्यानरूपाया बृहत्याः टीका श्रीशालिकनाथप्रणीता । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता पण्डितसातवळेकरैः औन्धराजधान्यां १९४० सने मुद्रिता । मण्डलं, सूक्तं, ऋक् इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐब्रा— ऐतरेयब्राह्मणम् । पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् । अध्यायः, खण्डः सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

ऐब्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणप्रणीतं भाष्यम् । आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम् ।

कणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रविरचिता । काशी-मेडिकल्हॉल । सन १९०७ ।

कल्पतरुः— शारीरकशांकरभाष्यस्य भामत्याख्यटीकायाः टीका । निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, सूत्रं इत्यङ्कत्रयम् ।

कु— अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः श्रीरंग-वाणीविलासे-मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसंपादितं मीमांसादर्शनम् । केवलानन्दप्रणीता मीमांसासूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीका प्रदीपः नाम । काश्यां मुद्रितः ।

कौ— भाट्टकौस्तुभः खण्डदेवविरचितः चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयं पृष्ठाङ्कश्च ।

जै— जैमिनिकृतद्वादशलक्षणी । अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६९	१	१७	तम् । तथा	तं, तथा
,,	,,	,,	मपि, तत्रा	मपि । तत्रा
४९०	२	३३	न्यव्य	न्याव्य
५००	,,	७	नाश्यशब्दाः	नाश्य शब्दाः
५०७	१	१४	विद्याभा	विद्याऽभा
५१७	,,	१६	तत्रं	तत्र
५३३	,,	२२	धम	धर्मं
५६६	२	१५	पति०	पतिः ०
५७२	१	१०	पुनः श्रुति	पुनःश्रुति
५७५	२	१५	पद्यते, का	पद्यते का
५७७	,,	११	विधयो	विधयः
५८७	,,	४	' एवं	एवं
,,	,,	५	क्रियते'	क्रियते

बाल— मीमांसाबालप्रकाशः श्रीशंकरभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९०२ सने मुद्रितः।

बिन्दुः— न्यायबिन्दुः तत्तद्गुपाल्यवैद्यनाथप्रणीतः मीमांसाधिकरणानां संक्षेपेणार्थप्रतिपादको ग्रन्थः मुंबई–गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः।

बृहती— शाबरभाष्यस्य टीका नव्यप्राभाकरप्रणीता चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता।

बौध— बौधायनधर्मसूत्रं प्रश्नः पटलं सूत्रं च।

ब्र.सू.— ब्रह्मसूत्रम्– उत्तरमीमांसासूत्राणि। अध्यायः, पादः, सूत्रं चेति अङ्कत्रयम्। अङ्कचतुष्टये तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य।

भगी— भगवद्गीता। अध्यायः श्लोकश्च।

भा— भाष्यं शाबरम्। पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमीयम्। अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्रं इत्यङ्कचतुष्टयम्।

भाट्ट— भाट्टदीपिका खण्डदेवप्रणीता। अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम्।

भावनाविवेकः— मण्डनाचार्यप्रणीतः काश्यां १९२३ सने मुद्रितः।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका। काश्यां २००१ विक्रमसंवति मुद्रिता।

मणि–भाट्टचिन्तामणिः श्रीगागाभट्टप्रणीतः चौखम्बायां १९००सने मुद्रितः। तर्कपादमात्रम्।

मण्डन— मण्डनाचार्यप्रणीता मीमांसाऽनुक्रमणिका चौखम्बायां १९२८ सने मुद्रिता।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाशः श्रीआपदेवप्रणीतः चौखम्बायां १९२० सने मुद्रितः।

मुरारि— मुरारिमिश्रकृता अङ्गत्वनिरुक्तिः आनन्दाश्रमे मीमांसादर्शनस्य तृतीयभागस्यान्ते १९३१ सने मुद्रिता।

रत्न— तन्त्ररत्नं नाम टुप्टीकायाः टीका, पार्थसारथिप्रणीतम्। लिखितं प्राज्ञपाठशालाग्रन्थालयस्थम्।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकरः श्लोकवार्तिकस्य टीका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रिता।

रसायनम्— विधिरसायनं अप्पय्यदीक्षितप्रणीतं चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम्।

रहस्यं— भाट्टरहस्यं श्रीखण्डदेवविरचितम्। मीमांसारीत्या शाब्दबोधस्य विचारोऽत्र। काञ्च्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणम्।

लाट्या— लाट्यायनश्रौतसूत्रं कलिकातायां १८७२ सने मुद्रितम्।

वा— तन्त्रवार्तिकं आनन्दाश्रमे १९३१ सने मुद्रितं समाप्यम्। अध्यायः, पादः, अधिकरणं, सूत्र चेति अङ्कचतुष्टयम्।

वाध— वासिष्ठधर्मसूत्रम्।

सु— न्यायसुधा राणकापरपर्याया तन्त्रवार्तिकस्य टीका । अत्र पृष्ठाङ्का एव केवलमुपन्यस्ताः । यत्र च 'सु. ३।७ पृ.' इति स्यात् तत्र सुधायाः तृतीयाध्यायस्य सप्तमाष्टमपादात्मके भागे ग्रन्थान्ते मुद्रिते पृष्ठं अमुकं इत्यर्थः । तत्र भागे किल पृथगेव अङ्का मुद्रिता आदित आरभ्य ।

सोम— सोमनाथी मयूखमालिका शास्त्रदीपिकाटीका अर्थवादाधिकरणमारभ्य द्वादशाध्यायान्ता । निर्णयसागरे १९१५ सने शास्त्रदीपिकया सह मुद्रिता । अत्र अध्यायः पादः अधिकरणं इति अङ्कत्रयम् ।

हरदत्त— पदमञ्जरीकारः । काशिकाटीका पदमञ्जरी ।

चरति, उपादानमात्रवचनत्वात् । न चैते यागनाम्नी, येन तं भिन्द्याताम् । ग्रहणसामानाधिकरण्याद्धि तन्नामत्वमनयोः । इष्यते एवास्माभिः अत्र ग्रहणभेदः । न च तावता यागान्तरत्वं भवति । द्रव्यदेवतासंयोगेऽपि च एवंजातीयकानां यजिमत्त्वं निराकृतं 'अचोदकाश्च संस्काराः' (२।२।६।१८) इति । अत्र पुनस्तदपि न विद्यते । योऽपि अदाभ्यवाक्ये यजतिः, सोऽपि रेवतीवारवन्तीयपूर्वपक्षन्यायेन (२।२।१२।२७) संक्रान्तविधिशक्तिना प्रत्ययेन विधीयते । तस्मात् यागमनूद्य ग्रहणविधानमेवैतत् । अंशोः कथं यागसंबन्ध इति चेत् ? गृह्णातिसामान्योपस्थितेन ज्योतिष्टोमेन इति केचित् । अस्त्येव तु अनयोः तैत्तिरीयाणां ज्योतिष्टोमप्रकरणे (तैसं. ६।६।९-१०) पुनःश्रवणम् । तदन्यत्रप्रयोजनत्वात् कर्मविनियोगं करिष्यति । यथा सप्तदशस्य अनारभ्यवादेन सामिधेनीसंबन्धितया उत्पत्तेः, प्राकरणिकैश्च वचनैः विनियोगात् अर्थवत्त्वं, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तेन 'संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात्' (२।३।५।१२) इत्ययमेव पक्षः ।

शा—किं ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधिः उत यागान्तरविधिः । तदर्थं च किं अंशुं अदाभ्यं इति यागनाम्नी ग्रहणनाम्नी वेति । तत्र ग्रहणस्य संस्कारत्वात् अवघातादिवत् नामधेयानर्हत्वात् यागनामत्व 'अदाभ्यं यजते' इति । नाम च प्रकृतादपि भेदकं इत्युक्तं (भा. २।२।८।२२) किमुत अप्रकृतादेव ज्योतिष्टोमात् । अंशौ तु यद्यपि यजतिर्न श्रुतः, तथापि संज्ञयैव तावत् कर्मान्तरं कल्प्यते । तच्च गृह्णातिचोदनासामान्यात् ज्योतिष्टोमप्रकृतिकं इति तदीयविध्यन्तप्राप्तेः द्रव्यदेवतासंबन्धात् यागो भविष्यति । तस्मात् यागान्तरे इति । उच्यते । 'संस्काराणां न नामानि वार्यन्ते राजप्रमनात् । आनन्तर्यादतः स्यातां ग्रहयोरेव नामनी ॥ अंशौ तावद्यजिर्नास्ति श्रुतस्तत्सामता पुनः । अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि व्यवधानाच्च नामभाक् ॥ तदिह ग्रहयोरेव भेदो नामवशाद् भवेत् । न तु यागस्य, तेनात्र विधीयेते ग्रहावुभौ ॥ तयोर्गृह्णात्युपस्थानात् ज्योतिष्टोमेन संगतिः ॥ अथवा तैत्तिरीयाम्नानतोर्विनियोजकम् । अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः ॥ अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि गुणसंक्रान्तशक्तिना । विधिना न विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ॥ अंशौ त्वश्रुत एवेति विधेयौ केवलौ ग्रहौ ॥'

सोम—अप्रकृतत्वोक्त्यैव पूर्ववत् प्रत्यभिज्ञाविरहात् यागान्तरविधिः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—अद्रव्यत्वात् द्रव्यस्य तदुपलक्षितदेवतायाश्चाभावात् केवले गृह्णातौ कर्मशेषः ज्योतिष्टोमकर्माङ्गविधिरेव स्यात् इति ।

वि—'यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् । तद्यागो वा गुणो, यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥, ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद्विधिस्तयोः । गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥' इति ।

भाट्ट—अनारभ्य श्रुतं 'एष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति, परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाति' इति । अत्र हविः सोमः, स एव देवता, स एव द्रव्यमिति प्रथमस्यार्थवादस्यार्थः । प्राण आयुर्मर्यादामभिवर्धयते इति द्वितीयस्यार्थः । तत्र न तावत् ग्रहणमेव ज्योतिष्टोमे विधीयते, संस्काररूपस्य ग्रहणस्य अवघातादिवत् अंश्वदाभ्यनामकत्वानुपपत्तेः, द्वितीयान्तयोस्तयोः संस्कार्यद्रव्यनामत्वाङ्गीकारे तु अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावात् न द्रव्यमात्रोद्देशेन ग्रहणविधिसंभवः । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधानमेवेदम् । अदाभ्यपदेन हिंसानर्हसोमाख्यद्रव्यस्य, अंशुपदेन च निर्यासद्रव्यस्य अभिधानात् । द्वितीया चोभयत्र सक्तुन्यायेन (२।१।४।१२) । देवता तु एकत्र सोमः, अन्यत्र 'प्रजापतये स्वाहा' इतिमन्त्रवर्णात् प्रजापतिः । गृह्णातिश्च आद्ये अनुवादः, द्वितीये यागलक्षकः । तयोश्च यागयोः प्राकरणिकैस्तन्नामज्ञापनैस्तैत्तिरीयगताम्नानवाक्यैः ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं इति प्राप्ते, गृह्णातौ यागलक्षणायां प्रमाणाभावात्, आद्यवाक्ये गुणसंक्रान्तशक्तिना विधिना ग्रहणस्यैव विधेयत्वावगमाच्च उभयत्रापि ग्रहणमेव तन्नामकं तत्सम्बन्धद्रव्यसंस्कारत्वेन वा विधीयते । एवं च विनियोगमन्त्रोऽपि द्वितीयार्थः न कल्पितो भवति ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७७	१	११	मुनु	मनु
१८६	२	२०	'वैकृतेषु	वैकृतेषु,
१९९	१	२८	वन्धि वे	वन्धित्वे
२१३	२	६	श्रत्या	श्रुत्या
२३०	१	२९	तप्रा	तत्प्रा
२३८	,,	३३	इत्य	इत्थं
२४५	२	२८	तेन	ते न
२५२	१	१	नाम	नाम्
,,	,,	२२	देशः	देशः।
,,	,,	२३	सोमे । ८	सोम. ८
२५६	,,	१५	रात्र	रात्रः
२६०	२	१२	नामव	नार्भव
२६१	,,	४	पूरण	पूरणं
२७४	,,	२०	अयातो	[illegible] अयातो
२७८	,,	७	घ्वसा	ध्वंसा
२८२	,,	१४	हीन	हीनं
२८३	,,	४	वश्य.	वैश्यः
२९०	१	३२	णात्त	णात्तु
२९१	,,	८	रान	रानु
२९३	,,	२	'यत्तु एपा	यत्तु 'एपा
,,	२	३४	साधन	साधन
२९४	१	२४	क्षित	क्षितं
,,	,,	२७	कथ	कथं
,,	,,	३३	मुक्त	मुक्त
२९५	,,	१८	पृष्ठ	पृष्ठ
२९६	,,	२५	दिक	दिक
,,	२	६	न	न,
३००	१	१२	साध)	साध)।

'अकामस्य क्रिया का चित् दृश्यते नेह कर्हि चित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टि-वम् ॥' (मनुः २।४) इति न्यायः। अनेन पुंसः सकलकर्माचरणकारणं सर्वानर्थबीजं काम एवेति बोधि-तमिति। योग्यत्वायोग्यत्वविचारमन्तरेण वस्तु दृष्टं श्रुतं च कामयति पुमांसमिति कामः। वैषयिकी प्रबलेच्छा अत्र कामशब्देनोच्यते। अत एवोक्तं भगवता—'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥' (भगी. ३।३७) इति। साहस्री. ५२२.

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात्। ६।७।३।४ ॥

विश्वजिति यागे भूमिदानमिव अश्वदानमपि न कर्तव्य इति चशब्दार्थः। ततः गोसुवर्णादिधनात् पुनः अश्वदानस्य अकार्यत्वात् 'न केसरिणो ददाति' इति अकर्तव्यत्वाभिधानात् हेतोः विशेषः स्यात्। गवादिधनदानात् अश्वरूपधनदानस्य निषिद्धत्वरूपो विशेषः। तस्मात् विश्वजिति अश्वा न देया इति सिद्धान्तः। के.

* अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् (६।७। ३।४) इत्यत्र सर्वस्वदानेऽपि विश्वजिति प्रतिषिद्ध-त्वात् अश्वादीनामदान इति वक्ष्यति। घा ३।१०।२८ पृ. ९६१.

अकाले कृतमकृतं स्यात् इति न्यायेन चतुर्धाकरणादूर्ध्वं विष्णोरायादनस्य निरर्थकत्वात्। वि १०।१।१ वर्णक २। अकाले अयोग्ये निर्वर्तिते वा काले कृतमपि धर्मं निष्फलं भवति, इति तत् अकृतमिव स्यात्। यथा अकृते न फलं, तथा कृतेऽपि न फलं तद्वत्। के. * अकाले प्रारम्भस्य दोषजनकत्व सामान्य-मुखेन। भाट्ट. ६।५।१. * अकालकृतमकृत इति प्रसिद्धिः। रसायनं. पृ. २०७.

अकृतः सोऽपि नास्तीति पुनःकरण-योग्यनम्। श्रुतौ भावनायां करणेऽपि अभि-होत्रादेः धात्वर्थस्य 'अकृतः सोऽपि॰' इति न्यायेन अर्थाक्षिप्ताया धात्वर्थनिष्पादिकायां ईप्सितत्वात् प्राधान्यं युक्तम्। सु. पृ. ६६४.

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः इति न्यायः। न कृतः विशिष्टः ऊहो यैस्ते, अकृतव्यूहाः। पाणिनीया इति पदं उपलक्षणमात्रम्। बुद्धिमन्तः ऊहापोहकुशलाः पुरुषा निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः। साहस्री. ३४४. * न कृतः विशिष्टः ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयः यैः इत्यर्थः। भावि-निमित्तविनाशः इत्यध्याहारः। बहिरङ्गेण अन्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात् सभाविते अन्तरङ्गं नेति यावत्। कैयटस्तु न कृतः व्यूहः विशिष्टस्तर्कः निमित्तकारण-विनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैः इत्यर्थमभिप्रैति। निमि-त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति यावत्। शेखर. परि. ५६. निमित्त विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति इत्यर्थः (परिभाषायाः) इति सिद्धान्तकौमुदी-परिभाषाप्रकरणान्ते। ऊह्यते तर्क्यते इत्यूहः कार्यम्। अकृतः विशिष्टो य ऊहः विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्। अकृत-व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहाः इति तत्त्वबोधिनी। पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं अधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः वैयाकरणाः इत्यर्थः। पे.

अकल्पनाभावकल्पस्य अभावकल्पनापेक्षया कल्पनाभावस्यैव तत्कल्पनं उचितं इति न्यायः। साहस्री. ६२.

अकल्पना लक्षणा कल्पनया लक्षणया बाध्यते। यथा 'ऋग्भिः प्रातर्दिवि (पूर्वाह्ने दिवि) देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥' इत्यत्र ऋगादिशब्दाना वेदपरा लक्षणा कल्पना, इति 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यत्र ऋगादिशब्दा एव वेदपराः न वेदपद ऋगादिलक्षक तल्-क्षणाया अकल्पनात्वात्। पाठ. पृ. १४२.

अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टार्थस्य च संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ॥ अक्के गृहकोणे। स्पष्टमन्यत्। (अर्के अक्के इति च पाठ.)। यदि निजगृहकोणे माक्षिकं विन्देत तर्हि तल्-लाभार्थं पर्वतं प्रति गमनं व्यर्थम्। तथा स्वात्मनि ब्रह्म

पृष्ठं	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६६	१	३५	शङका	शङ्का
३६७	२	३	गमत्व	गमकत्व
३७०	१	२३, २४	इति गौतममतस्य निरा	इति निरा
३७२	”	१०	अमन्त्र	मन्त्र
३७४	२	३४	स्त्रव	स्रुव
३७६	१	३०	सवा सा	सर्वा सा
३८७	२	३०	) ननु	)। ननु
३९७	१	८	व्याप्तं,	व्याप्तं
४०४	२	१७	पात्व	पात्वं
४०५	”	२	पेक्ष	पेक्षं
४०८	१	२६	विनष्टा या	विनष्टाया
४१८	”	२	व्यवस्था	व्यवस्था-
”	”	१४	नीय	नीय-
”	”	२३	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष-
४२४	२	१४	४।३।१५	४।३।१४
४२५	”	६	नम् इति। प्रा	नम्। इति प्रा
४२६	१	९	विधिः। ‘त	विधिः, ‘ त
”	”	११	अनुव	* अनुव
”	”	१२	‘सोमयागे	सोमयागे
४२९	२	२७	) तद	), तद
४३०	१	११	इन्द्रं	इन्द्र
४३२	”	१५	लभ्येन एका	लभ्येत, एका
”	”	२५	यादृशा-	यादृगा-
४४०	२	१५	स्मृतिः,	स्मृतिः
४४६	१	१०	३।४।५	३।४।९
४५५	२	३२	सर्वत्रग्रन्थे	सर्वत्र ग्रन्थे
४६५	”	२९	यत्तु	* यत्तु

स्स, न लक्षणावृत्तम्। तत्र च ' स्तुतीनां विध्यधीनत्वादनुवादाच्च लक्षणा । मुख्यत्वात्तु विधेर्नास्यावगिरोधाच्च कल्प्यते ॥ ' विधीयमानं हि स्तोतव्यं, न तु स्तुत्य विधेयं, अप्राप्तार्थश्च विधि., इति न श्रौतार्थात् प्रच्यवते । यद्यपि तावत् अर्थवादोपक्रमत्वं भवेत्, ततः प्रथमज्ञानानुरोधेन कदा चित् विधिः वर्णाभ्रियेत, विध्युपक्रम तु इद ' अक्ताः शर्कराः ' इति । तस्मात् निर्दिष्टसामान्ये यदि अर्थवादो न तादर्थ्ये प्रतिपद्यते, ततः अनर्थको भवति इत्यशक्तः स्वतन्त्रीभवितु, विनाऽपि चार्थवादेन विध्युद्देशः समर्थत्वात् न युक्तः तद्वश: कर्तुम् । अर्थवादस्तु अगतित्वात् विधिवशेन वर्तते, विशेषश्च सामान्यं अव्यभिचारात् शक्नोति लक्षयितु, न सामान्य व्यभिचारात् विशेषम् । तस्मात् घृतशब्दः स्नेहमानलक्षणार्थः । ' काम वा सोऽर्थवादोऽस्तु सामान्यस्यो घृते विधिः । विना स्तुत्या विधानं तु स्नेहद्रव्यान्तरे भवेत् ॥ ' यथा ऐन्द्रेणापि मन्त्रेण सोमो गृह्यमाणो न केवल तदर्थो भविष्यति, अन्यदेवत्यस्य अमन्त्रग्रहणोपपत्तेः, एव अनर्थवादक तैलवसयोर्विधानम् । यनैव चार्थ स्तुतिर्दृश्यते तत्र विध्युद्देशस्य प्ररोचनाशक्तिः अपगच्छति, अन्यत्र तु अविहतशक्तिना विधान, इति सर्वस्नेहग्रहणम् । उच्यते । ' समाप्यते विधिः कश्चित् कदा चिन्नाप्ररोचितः । घृते प्ररोचना दृष्ट्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥ ' यद्यपि तावत् विधिप्रक्रमे तैलवसयोरप्युपादान, तथापि प्ररोचनातो विधिर्घृते दृश्यते, नेतरयोः, इत्यनुपादातव्ये । कल्पयितव्या च तद्विपया विधेः प्ररोचनाशक्तिः, कल्पना च घृते । तस्या च सत्या कालनिरी वाक्य भिनत्ति । घृते च कल्पना गृह्णन् इतरत्र च कल्पयन् वैरूप्येणापि विधिर्भिद्यते । तस्मात् विध्युद्देशोऽपि तैलादिभ्योऽपनीयते । यद्यपि च सामान्यशब्दः स्यात्, तथापि न कश्चिद्विरोधः । तत्र सामान्यान्यथाऽनुपपत्त्या यत्र क्व चन अनुश्रुते विशेषे अपेक्षिते, वाक्यशेषात् घृते एव प्रत्ययो भवति । घृते च शब्दार्थे, यदि श्रुत्यनुरोधेन अत्यन्तश्रुततैलादित्यागः क्रियते, किं विरुध्यते ! संदेहमात्र हि तत्र बाधित, न तु प्रमाण किं चित् । क्रियामात्रमेव चेह चोदित, न द्रव्यम् । तत्र न यावत् किं चित् द्रव्यमाक्षिप्येत, यदि कश्चिदपि श्रुतिलेशो न स्यात् । घृतार्थवाददर्शनात्तु अवश्यकर्तव्याया अश्रुतद्रव्यविधिकल्पनाया, नान्यत्र प्रमाणमस्ति इत्यङ्गीकृत्य घृतानुविधिर्गम्यते । तत्र भ्रान्त्युत्पन्नतैलाद्याशङ्का निर्मूलत्वात् बाध्यमाना न दुष्येत इत्यविरोधः । तैलादिग्रहणे च लक्षणापत्तिः स्यात् । नियया द्रव्येण च विशेषः, घृतशब्देन च सामान्य लक्षयितव्यम् । तस्मात् घृतग्रहण प्रमाणमिति सिद्धम् । वृत्त्यन्तरे तु अनैव मन्त्रवर्णोऽप्युदाहृतः । तत्र तु घृतेन किं करिष्यते इति वक्तव्यम् ।

सु—प्राणभृदादिशब्दाना लिङ्गसमवायात् तल्लिङ्गज्ञातलिङ्गेषु प्रवृत्तौ उक्तायां घृतशब्दस्यापि घृतानुक्तेषु लिङ्गसमवायात् प्रवृत्तिः प्राप्ता अत्रापोद्यते इति अनन्तरसंगतिः । प्रतिपादितप्रामाण्योपयोगिद्वारेणापि तद्विशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रतिपादनात् पादान्तरमपि संगतिः । ... संदिग्धावधारणरूपप्रामाण्यविशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रतिपादनाच्च पादलक्षणसंगतिः । पृ. ५२३.

विध्युद्देशस्य अर्थवादकृतप्ररोचना विना पर्यवसानासंभवेऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहाराय अर्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमेऽपि विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्य अञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचना विना पुनः प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, अर्थवादसंनिधौ च अर्थवादप्रवर्तकत्वायोगेन अर्थवादात् व्यपेक्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्तकत्वायोगेन अर्थवादात् घृतस्यैव घृतात्यविशेषग्रहणात् पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्, प्ररोचना विना पर्यवसानमसंभवसंदेहात् स्नेहमात्रेण अञ्जनाः शर्कराः घृतेनैव वा इति संदेहः संभवति, इति परिहारेण संदेहः समाधान. । ..... विध्युद्देशो अञ्जनसाधनद्रव्यानुपादानात् संदिग्धार्थस्य दौर्बल्य यत्तु युक्त, न तु निश्चितार्थस्य । अन्ताधिकरणपूर्वपक्षे (१।४।१७) विध्युद्देशस्य उपक्रमस्य च बलीयस्त्वोपपत्ति. । पृ. १२६८.

शा—स्वावयवेन प्रामाण्य अर्थवादस्योक्तम् । इदानीं संदिग्धार्थनिर्णयेऽपि क चित् प्रामाण्य प्रतिपाद्यते इति संगतिः । किं घृतेनाञ्जनमत्यन्तेन येन

मीमांसाकोषः

शबरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।
अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणास्ते ॥

अंशांशिन्यायः— अंशांशिन्यायेन तयोः (जीवब्रह्मणोः) भेदाभेदौ युक्तः । श्रीकर. २।२।२९. अंशः अवयवः, अंशः अस्यास्तीति अंशी अवयवी, तयोः न्यायः पद्धतिः रीतिः । शरीरस्य षडवयवाः, शिरः हस्तौ पादौ मध्य चेति । तत्र शिरआदिका अवयवाः, शरीर अवयवि । अनयोः भेदेन अभेदेन चेति द्विविधोऽपि व्यवहारो दृश्यते । शुक्तिश्चोभयत्रापि समाना । तद्वदन्यत्रापीति । के. *अंशांशिन्यायेन परमात्मनः सकलभूतान्तर्यामित्वमुच्यते । श्रीकर. ३।३।३५ पृ. ३७४.

अंशुग्रहः— 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति' अंशुं इत्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेव अपूर्वयागविधिः इति प्राप्ते, ग्रहस्यैवात्र विधिः । तस्मात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिः इति सिद्धान्तः । वि. २।३।९. *अंशुग्रहः ज्योतिष्टोमे एव विधीयते , न तु यागान्तरम् । भा. २।३।९।२०. * अंशुग्रहणे विहित हिरण्य 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इत्यनेन स्तूयते । तत्र स्तेनमिति प्रच्छन्न एव लक्ष्यते, अनृतवादिनी इति प्रायेण अनृतवदनस्वभावत्व लक्ष्यते । मनः स्तेनवत् -प्रच्छन्न, वाक् प्रायेण अनृतवदनशील, हिरण्य तु तद्दोषद्वयरहित इति । कु १।२।१।११.

अंश्वदाभ्यग्रहयोः संयोगपृथक्त्वेन काम्यत्वं नित्यत्वं च ॥ औपानुवाक्ये विहितयोरश्वदाभ्ययोर्भा-ष्याद्रूपायां न्यायानुसंधानसापेक्षज्योतिष्टोमोपकारापेक्षया 'भ्रातृव्यवतोऽदाभ्यो भार्या बुभूषतोऽशुः' इतिवचनेन वैशिष्ट्यान्तरेण फलस्य शाट्यायनादिपरिपठितेः काम्यापेक्षौ ग्रहौ इति प्राप्ते, 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते, परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाति' इति वचनयोर्नैयत्यापत्तेः संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वम् । अग्निहोत्रस्येवोत्पत्तिविधिफल-विधिपरत्वेनोभयसार्थक्येऽपि प्राकरणिकाभ्यां विधिभ्यां क्रत्वर्थत्वमनपोह्यमेव । संकर्ष. ३।३।१५.

अंश्वदाभ्यग्रहौ— अंश्वदाभ्यग्रहयोः उत्पत्ति-वाक्यस्य अनारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजक वाक्य ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीतम् । 'अंशुं गृह्णाति' 'अदाभ्य गृह्णाति' इति । वि. ३।६।११. *अंश्वदाभ्यशब्दाभ्या सोमे अपरौ ग्रहाभ्यासौ विधीयेते, न यागान्तरम् । भा. २।३।९।२०. * अंश्वदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्तः । यस्मिन् कर्मणि भवतः तत्रापरौ ग्रहाभ्यासौ विज्ञायेते, न कर्मान्तरे इति । भा. १०।६।१३।३८. * अंश्वदाभ्यग्रहौ क्रतुशेषः, न तु सवनशेषः इति आदौ सकृदेव ग्राह्यौ, न प्रतिसवनम् । भा. ५।३।६।१५–१६ * अंश्वदाभ्यादीनां येषामनारभ्याधीतानां प्राकरणिको विनियोगः, तत्रापि विधिपाठबलादेव अनुष्ठानसिद्धिः । अत एव न तयोरन्ते ग्रहण, अपि तु प्रातःसवने एव धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव । भाट्ट. ५।३।६. *एकधना-साऽनोत्तर अध्वर्युः दधि–अंशु–अदाभ्य–उपांशु–अन्तर्या-मग्रहैः क्रमात् प्रचरति । ततश्च होता वाच नियम्य आस्ते । ऐमासा. ८।३।१.

अंश्वदाभ्ययोः दधिग्रहानन्तरं यागः ॥ औपानुवाक्यखण्डे च प्रकरणेऽन्यथापाठश्चांश्वदाभ्य-विधिद्वय पठ्यते, तन्मन्त्रौ तूपांश्वादिभ्यः पूर्वमाम्नातौ । तत्रानारभ्याधीतं सर्वमपूर्वानुसंधिन्यविशेषेऽपि द्विग्रह-

र्थनिर्णये । ५२।१. * 'यदि हिरण्यं न विन्देत् शर्करा
अक्ता उपदध्यात् तेजो घृतम्' । साविभ्रचयने इदं वाक्यम्,
चातुर्होतृचयने इति के चित् । के. * वाक्यशेषस्य भनु-
विशेषस्थापकत्वेऽपि विधौ सर्वविषयत्वप्रतीतेः सदेहाभा-
वेन अक्ताधिकरणन्यायाभावात् न वाक्यशेषस्य विधि-
सङ्कोचकत्वकल्पनावसरः । भाट्ट. ५।३।१९, * वाक्यशेषे
एकस्तोमकानामेव संकीर्तनात् तेषामेव अन्यशब्देन ग्रह-
णात् तत्रैव उत्तरकालत्वविधिः अक्ताधिकरणन्यायेन
उचितः इति चेन्न, वाक्यशेषस्य अन्यथाप्युपपत्तेः ।
५।३।१५ * 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यत्र
'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्युपक्रमगत संदिग्ध
अक्तपद वाक्यशेषगतेन घृतपदेन निर्णीयते, न तु
बाध्यते इति चेन्न । अत्र प्ररोचनानपेक्षविध्यपर्यवसान
दर्शितम् । विधौ संदिग्ध अर्थवादेन अवधार्यते इति हि
तत्र व्युत्थान, न तु उपक्रमे संदिग्धं उपसंहारेण अवधा-
र्यते इति वाक्यशेषशब्दस्य अर्थवादमात्रपरत्वात् ।
पराक्रम. १०–११. * सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणा
उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनवशेन इति । भा.
१।४।१३।२४ पृ. ३६७. * 'सारस्वत मेष' इत्यत्र 'वाग्वै
सरस्वती' इति वाक्यशेषात् सरस्वतीशब्दः प्रकृतिः, न
तु सरस्वच्छब्दः इत्यादिनिर्णयः अक्ताधिकरणन्याय-
लभ्यः । सोम. १।३।९

अक्षः—अक्षाः पादा माषाः । नामधेय तु द्वयो.
कर्मणोरेकम् । अक्षाः पादा माषा इति यथा । (तथा
केवलो दर्शः दर्शपूर्णमासैकदेशो दर्शः इति । दर्श इति
नामधेयमेक, कर्मणी तु भिन्ने समानधर्मके) । भा.
५।४।४।१३. * अक्षाणां अदेवतात्वेऽपि राजसूये
विनियुक्तत्वेन तत्स्तुतेः तच्छेषता । सु पृ. ६४०.
* अक्षजं ज्ञान न वासनानिमित्तम् । बृहती.
१।१।५ पृ. ५४. * अक्षत्रयं विदेवन-विभीतक-रथा-
ग्रयवाग्रमम्। सोम. १।३।१०. *अक्षशब्दः 'विभीतके-
(निफलाघटक.)ऽक्षशब्दो हि यवान्यैः प्रयुज्यते । तथापि
यानकस्तस्य शायने शकटाक्षवत् ॥' वा १।३।८।८.

अक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात् (निरुक्त. २।१.)
इति न्यायः । 'अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः ।
यस्माद् भक्ता ज्ञानेन भजति अनुगृह्णाति च (इति
भगः) वाचं संसृजति विसृजति च (इति वान्), यः
सर्वान् भावान् परित्यज्य आत्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति
महीयते तस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः' इति । अथर्व-
शिरउपनिषत् (खण्डः ४) । अत्र उपनिषद्वाक्ये
भगवान् महेश्वरः इति शब्दद्वयस्य यन्निर्वचनं कृत, तत्
अक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात् इत्यनेन न्यायेन । नारायण-
तीर्थकृतव्याख्या. अथर्वशिरः. ४

अक्षसूक्तं 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति यत्र, तत्
सूक्त (ऋग्. १०।३४।१–१४) । इद राजसूये, तत्र
'अक्षैर्दीव्यति' इति विधानात् । के. * अक्षसूक्तस्य
राजसूये अर्थवत्त्वम् । सु पृ. ६६७.

अक्षाभ्यञ्जनम्— असंस्कृतपांसूपादान-
स्यैव प्रयोजक, न पांसूत्पत्तिपालनयोः । बाल. पृ.
१०७. * अक्षाभ्यञ्जन एकहायनीनयनअप्यमपि न
तस्य प्रयोजकम् । बाल. पृ १०७. * दीक्षितदण्डनाशादौ
'दण्डान्तराक्षेपकत्व अक्षाभ्यञ्जनन्यायेन इष्टमेव' । भाट्ट.
४।२।६. * हविर्धानशकटयोरक्षस्य सोमक्रयण्याः सप्तम-
पदपांसुस्थानीयैः पांसुभिः आज्यार्थैः क्रियते अञ्ज-
नम् । के

अक्षाभ्यञ्जनन्यायः । पदकर्मन्यायः । पदन्यायः ।
ज्योतिष्टोमे सोमक्रयणीनयन क्रयप्रयुक्तमेव, न पद-
प्रयुक्तम् ।

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् । ४।१।
१०।२५ ॥

भाष्यं—ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या
एकहायन्या सोम क्रीणाति' इति । तत्रेदमपर श्रूयते 'षट्
पदान्यनु निष्क्रामति' इति । तथा 'सप्तम पदं गृह्णाति'
इति । इदमपर, 'यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुः, तर्हि तेना-
क्षमुपाञ्ज्यात्' इति । तत्र संदेहः, किं सोमक्रयण्यानयनं
पदपांस्वर्थं उत क्रयप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तम् ? नयना-
दुभय निष्पद्यते क्रयः पद च । तस्मादुभय प्रयोजकम् ।
नहि गम्यते विशेष इति । तदुक्त 'एकनिष्पत्ते सर्व
सम स्यात्' (४।१।१।२२) इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
पदकर्म अप्रयोजकं इति । कुतः ? यस्मान्नयन क्रयार्थम् ।

धीतमिति यावत्, तत् अंश्वदाभ्यग्रहद्वयं धर्मैरसंबद्धं, तेषां संनिधानात् आरभ्याधीतग्रहैरेव संबन्धादिति (इतरैः संनिधानात् इति सूत्रे पाठोऽत्र ।)

वि— 'ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तांश्वदाभ्यद्वये नहि । विद्यन्ते वा, प्रकरणादाद्यो, वाक्याद्विहान्तिमः ॥' तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः ।

भाट्ट— ग्रहधर्माणां ग्रहस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ ग्रहयागाभ्यासापूर्वसाधनत्वमेव ग्रहपदेन लक्ष्यते दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन (३।१।२ वर्णकं २) न तु ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वम् । अतश्च प्रकरणोपस्थितापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणात् न अनारभ्याधीतांश्वदाभ्ययागाभ्यासापूर्वसाधनत्वं धर्माणां इति प्राप्ते, प्रकरणादन्येषामिव अनुष्ठानसादेश्यात् अनारभ्याधीतानामपि उपस्थितेः वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावादेव सर्वार्थत्वम् । अत एव प्रबलेन दुर्बलेन वा प्रमाणेन साधनत्वेनावगतानां सर्वेषामेव हविषा वेद्यादिकमङ्गम् । वस्तुतस्तु अंश्वदाभ्ययोः अनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकेन वाक्येनैव कल्वङ्गता इति तुल्यत्वमेव ।

न्यायबिन्दुः— ग्रहधर्माः प्राकरणिकग्रहाणामेव इति प्राप्ते, यागसाधनत्वाविशेषात् अनारभ्याधीतानामपि इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अंशुमहाङ्गं प्रकृतिस्थधर्माः ।'

शंकर— 'ग्रहधर्माश्च सर्वार्थाः ।'

१४ अंश्वदाभ्याधिकरणम् । अंश्वदाभ्यग्रहयोरनारभ्याधीतयोर्ज्योतिष्टोमे एव विधानम् ।

अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात् ।२।३।९।२०॥

भाष्यं— न कस्मिंश्चिदपि प्रकरणे श्रूयते 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति' इति । तत्र संदेहः, किं यागान्तरमेतत् ग्रहणकं उत ज्योतिष्टोमयागे ग्रहविधिः इति । किं प्राप्तं ? यागान्तरमिति । कुतः ? अपूर्वनामधेयसंयोगात् । न प्रकृतौ एतन्नामधेयको यागोऽस्ति । न ग्रहः कश्चित् योऽभ्यस्येत । तस्मात् यागान्तरम् । ननु द्रव्यदेवतं न श्रूयते । मा भूत् द्रव्यदेवतं, साक्षादेव यजतिशब्दो विधत्ते । तस्मात् कर्मान्तरं अदाभ्यसंज्ञकं अंशुसंज्ञकं (च) यागं करोति इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये श्रूयमाणे ब्रूमः, ज्योतिष्टोमे एव ग्रहाभ्यासविशेषविधानं इति । कुतः ? एतत्तावत् ग्रहस्य नामधेयं, न यागस्य, ग्रहणेन साक्षात् संबन्धात्, व्यवहितत्वाद्यागस्य । अंशुरिति च युक्तसंशयमेव ग्रहनामधेयम् । न च ग्रहभेदे यागभेदो भवति । न च द्रव्यदेवतं श्रूयते, यतो गृह्णातिः यजिमद्वचनो भवेत् । यदप्युक्तं, साक्षादत्र यजतिशब्दो विधायक इति, नैवं शक्यं कर्मान्तरं विधातुम् । विहितयागवचनो हि सः, विशेषाभावात् । तस्मात् यजतिना ज्योतिष्टोमः एवोच्यते । अंश्वदाभ्यशब्दाभ्यामपि अपरौ ग्रहाभ्यासौ विधीयेते इति सिद्धम् ।

वा— अनारभ्याधीतयोः अंश्वदाभ्यग्रहयोः आलम्भादिवत् (२।३।६।१६) नेधा संदेहः । तद्वदेव च पक्षद्वयं निराकृत्य यजिमती चोदना इति प्रतिज्ञायते । किंच 'प्रकृतादपि भेत्तृत्वं नामधेये व्यवस्थितम् । किमुताप्रकृतेभ्योऽत्र, यत्र नैवास्त्यभेदधीः ॥' नचैतन्नामधेयं प्रकृतौ कस्य चित् प्रसिद्धं, यस्य पुनःश्रुतिसामर्थ्यात् द्विरभ्यासः क्रियते । तस्मात् गृह्णातिचोदनासामान्येन ज्योतिष्टोमप्रकृतिः (तिकः) एकाहोऽयं चोद्यते इति मन्यामहे । न च वत्सालम्भतुल्यत्वम् । एकत्र यजतेः मत्यक्षत्वात् अन्यत्र च अव्यभिचारिण्या संज्ञया अन्यत्वे कल्पिते, गृह्णातिना समस्तज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेः द्रव्यदेवतासंबन्धसिद्धिः । अतो यागान्तरत्वम् । इति प्राप्ते अभिधीयते । 'ग्रहस्य नामधेयं च केवलं यत्र गम्यते । वत्सालम्भादपि न्यूनं तदद्रव्यतयेष्यते ॥' देवता तावत् दूरभ्रष्टैव (सुधा— 'सोमाय यजते' इत्यस्य अनुवाद्ययागविशेषणत्वायोगात्, पश्चात् श्रुतत्वाच्च सोमाय गृहीत्वा इत्यन्वयाप्रतीतेः 'यत्ते सोमादाभ्य नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा' इतिमन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वायोगात् दूरभ्रष्टता उक्ता) । यत् ग्रस्यमानं द्रव्यं, तदपि न केन चिदुपात्तम् । नहि जात्या गुणेन च विना द्रव्यमुपलक्षयितुं शक्यम् । न च योगेऽनवधारिते ज्योतिष्टोमग्रहणोऽस्मि, येन सोमग्रहणमेतत् इति विज्ञायेत । न च गृह्णातिः ज्योतिष्टोमं न व्यभि-

भाट्ट— सोमक्रयार्थं एकहायनीं विधाय क्रयदेशे तन्नयने क्रियमाणे 'तस्याः षट् पदानि अनुनिष्क्रामति, सप्तमं पदं स्फ्येन विलिखति, हिरण्यमन्तर्धाय पदे जुहोति, ततः सप्तमं पदं अध्वर्युः अञ्जलिना गृह्णाति, यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुः, तर्हि तेन अक्षमुपाञ्ज्यात्' इति श्रुतम्। तत्र अक्षाभ्यञ्जनमपि क्रयवत् एकहायनीनयनस्य प्रयोजकं, जन्यत्ववत् अङ्गत्वस्यापि उभयत्र समत्वात्। अक्षाभ्यञ्जने हि तच्छब्देनैव पदपांसवो निर्दिष्टाः इति ते तदङ्गम्। पदस्य च एकहायनीनिरूपितत्वं तस्याः सप्तमं पदं इत्यनुषङ्गात् शाखान्तरवचनाच्च अवगत इति साऽपि तदङ्गम्। अतश्च नीयमानसंस्कारार्थस्य नयनस्यापि उभयार्थत्वात् उभयप्रयोज्यत्वम्। न च प्रकरणादेव एकहायनीलाभात् तच्छब्दस्य अनुवादकत्वं, प्रकरणप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रयोजकत्वफलकाङ्क्षत्वविरुद्ध्युपपत्तेः। न च तथापि क्रयप्रयुक्तत्वविशिष्टैकहायन्या एव तच्छब्देन परामर्शात् पुरोडाशकपालन्यायापत्तिः। तथात्वे फलाभावेन तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तेः तस्य एकहायनीस्वरूपमात्रपरत्वाङ्गीकारात्। इति प्राप्ते, विधिगौरवप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवाभ्यां तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वस्वभावेन उपजीव्यप्रकरणप्राप्तानुवादकत्वावगतेश्च एकहायन्याः क्रयमात्राङ्गत्वावसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः अक्षाभ्यञ्जन पदहोमादिकं वा क्रयप्रयुक्तैकहायनीतन्नयनलाभेन चरितार्थं, न एकहायन्याः तन्नयनस्य वा प्रयोजकम्। अतश्च एकहायन्या क्रयार्थं नीयमानाया दैवात् प्रागेव सप्तमपदपाते अक्षाभ्यञ्जनार्थं पुनर्न तदानयनम्। यथाशक्तिप्रयोगादौ क्रयलोपेऽपि या नैकहायनीप्रयुक्तिः। अक्षाभ्यञ्जनार्थं तु ये के चित् पांसवो ग्राह्या एव, गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः। होमस्तु आरादुपकारकत्वात् प्राधान्येन। यथाशक्तिप्रयोगे तु आहवनीये निरधिकरणकः एव वा इत्यन्यदेतत्।

न्यायबिन्दु.—'एकहायन्या क्रीणाति' इत्युपक्रम्य 'षट् पदान्यनुनिष्क्रामति, सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति, तेनाक्षमुपाञ्ज्यात्' इति च श्रुतं, तत्र क्रयाक्षाभ्यञ्जनयोर्द्वयोरपि एकहायनीनयनसाध्यत्वात् तत्प्रयोजकत्व इति प्राप्ते, क्रयार्थत्वेन एकहायनीश्रवणात् तत्संस्कारार्थं नयनमपि क्रयार्थमेव, अक्षाभ्यञ्जनं तु क्रयार्थनीयमानैकहायनीपदपांसून् उपजीवति इति तदभावे यत्किंचित्पांसुभिः कार्यं इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'पदकर्माप्रयोजकम्।' १२.

शंकर— मण्डनवत्। १३.

☸ **अक्ष्णया बन्धः पशुधर्मः।** भा. ३।६।७।१८.
अक्ष्णाशब्दः आबन्तः वक्रत्ववाचकः। वक्रत्वं चात्र संमुखकोणयोः स्पर्शरेखा। यथा दर्शे बर्हिःसंनहनी रज्जुः वेद्या अक्ष्णया प्रसार्यते नैर्ऋतकोणमारभ्य ऐशानकोणाभिमुखम्। तद्वत् पशुबन्धनमपि अंशतः। तथा च सत्याषाढः 'ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनारभे इति दक्षिणे पूर्वपादे अर्धशिरसि च प्रतिमुञ्चति' (४।३।१८) इति। अस्यार्थस्तु 'ऋतस्य' इत्यादिना मन्त्रेण पाशं प्रतिमुञ्चति। क? पशोः दक्षिणे पूर्वपादे। पूर्वकाये द्वौ पादौ अपरकाये च द्वौ पादौ। तौ च दक्षिणश्च वामश्च। तत्र दक्षिणे पूर्वपादे अर्धे च शिरसि पाशप्रतिमोकः। एवंरीत्या च पशुशरीरे पाशप्रतिमोके कृते अक्ष्णया बन्धो भवति। के.

☸ **अक्ष्यामये** मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति नित्य शय्यासन भोजन च विकरोति। भा. १०।३।८।३२, १०।८।२४।८१

☸ **अखण्डत्वादयः** अग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः, न तु प्रथमचितिधर्माः। तस्मात् अग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति। वि ३।६।१२

☸ **अख्यातिवादः**—सम्प्रति सर्वविज्ञानानां यथार्थत्वं प्रतिपाद्यते। सर्वेषां यथार्थत्वे भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्था न सिध्यतीति चेन्न। यथा भवता ज्ञानत्वाविशेषेऽपि किंचिद्यथार्थं, किंचिदयथार्थं तथा यथार्थत्वेऽपि भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थोपपत्तिः।

कारणदोषबाधकवशात् व्यवस्थासिद्धिरिति चेत्, तर्हि तेनैव भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थाऽस्तु। भवता यथार्थत्वे ज्ञानस्य बाधो नास्तीति चेत्, भवता वा ज्ञानत्वाविशेषे कथं बाधोपपत्तिः? ज्ञानत्वाविशेषेऽपि 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानोदयदर्शनात् कल्प्यते इति चेत्, यथार्थत्वेऽपि

देवता तु सोमरूपा आधवाक्ये ग्रहणे एवान्वेति, इति देवताविशिष्ट ग्रहणमेव तत्र विधीयते। द्वितीये तु 'उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि' इतिमन्त्रवर्णात् ग्रहणाङ्गतया देवताप्रतिर्देष्टव्या । होममन्त्रस्तु उत्तरमाचियागोपकारकत्वमादाय नेयः । देवताविशिष्टग्रहणद्वये च प्राकरणिकवाक्येन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्य तदुपपाद्यत्वस्य च बोधोपपत्तेः न कश्चिद्विरोधः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे यागस्याङ्गत्वात् यथाशक्तिन्यायविषयत्वं, सिद्धान्ते प्रधानत्वान्नेति ।

न्यायबिन्दुः— 'योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते' 'योंऽशु गृह्णाति' इति वाक्ययोः कर्मान्तरविधिः संज्ञाभेदात्। ग्रहणसंस्कारविधौ तु तस्य नामधेयादर्शनात् तदनुपपत्तिः। अनुवाक्ये यागाश्रवणेऽपि गृह्णातिलिङ्गात् ज्योतिष्टोमातिदेशेन द्रव्यदेवताप्राप्तौ यागसिद्धिः इति प्राप्ते, अंश्वदाभ्यग्रहयोरेव ज्योतिष्टोमे विधान, गम्भारस्यापि नामत्वे बाधकाभावात्। न तु यागविधि॰, गुणमात्रे विधितात्पर्यात्, अतो यागाश्रवणाच्चेति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'अदाभ्य. ग्रहौ ग्राह्यः।'

शंकर— 'अंश्वदाभ्यौ ग्रहार्थेन।'

✱अंश्वदाभ्याधिकरणम्। २।३।९, ३।६।११ इदं द्वयमपि अंश्वदाभ्याधिकरणमेव। तत्र पूर्वाधिकरणे अंश्वदाभ्यशब्दयोः ग्रहनामतया ज्योतिष्टोमाङ्गत्व साधितम्। उत्तरत्र तु तयोः ग्रहधर्मवत्त्वा साधिता इति भेदः। के. ✱ अंश्वदाभ्याधिकरणे 'प्रकरणात् वाक्य बलीयः' इत्येव बीज न्यायचैव स्वीकृत भाष्ये। के ✱ अंश्वदाभ्यन्यायेन उपांश्वन्तर्यामशब्दयोरपि नामत्वम्। सोम. पृ ६७ ✱ 'अग्रत्यनान् फेबले कर्मदोष. स्यात्' (२।३।९।२०) इति अंश्वदाभ्यन्यायेन यागान्तरप्रयोगात्। सु पृ ८८०.

✱ अकर्मकत्वम्—अकर्मक. धातुः। 'फलव्यधिकरणे धात्वर्थो यत्र कर्मभाक्। सकर्मक स धातु स्यात् परस्मै त्वकर्मकः॥' आत्मनेपदगतो हि न निजेन अनन्यार्थेन वा इद शरीरं वा कर्म निरूप्यते, तेन आत्मा अभिधीयते। धर्मितरपर्ताना तु विशिष्टतत्संयुज्यमानसाक्षात्सम्बन्धिकर्माव्यभिचारात् सकर्मकत्वम्। न तु भावनाविशेषणे कश्चित् विशेषः। वा. २।१।१।१ पृ ३८५. ✱ अकर्मकत्व धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वम्। रहस्य. पृ. ४९.

'धातूपात्तफलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्व' इति वैयाकरणमतम्। पृ. ८९. ✱ अकर्मकाख्यातानामपि तत्–(करोति) सामानाधिकरण्यदर्शनात् 'किं करोति? आस्ते' 'किं करोति? शेते' इति सिद्धा एवमादिष्वपि सकर्मिका भावना। तस्मात् सकर्मकाकर्मकयोरविशेषात् 'आसनेन भावयेत्' इत्यपि प्रयोगसिद्धिः। वा. २।१।१।१ पृ ३८५. ✱ धात्वर्थसाध्यस्य कर्मण अकर्मकेषु अभावात् न सर्वेषां सकर्मकत्वापत्तिः। भावनानिरूपणस्य कर्मणः सर्वत्र भावात् न अकर्मकेभ्यः भावनाऽनुपपत्तिः। सु. पृ ५८५. ✱ पुरुषनिष्ठव्यापारवाचित्वेन कर्मानाकाङ्क्षत्वात् अकर्मकत्व द्रष्टव्यम्। रहस्य. पृ. ५१.

✱ अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्। ३।४।४।१२ ॥

क्रतुसंयुक्त दर्शपूर्णमासप्रकरणाधीत अकर्म कर्माभावप्रतिपादक अनृतवदननिषेधक 'नानृत वदेत्' इति वाक्य, संयोगात् पुरुषरूपकर्तृवाचकाख्यातसमभिव्याहारात् पुरुषार्थं स्यात्, न विधिः। यदि तु स्मृत्यैव पुरुषार्थतया अनृतवदन निषिद्ध इत्युच्येत तदा श्रौतोऽयं निषेधः नित्यानुवादः स्यात्, इति पूर्वः पक्षः।

विधिर्वा संयोगान्तरात्। १३ ॥

पूर्वपक्षप्राप्तेन प्राप्त वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह। विधिरेव नानुवादः, संयोगान्तरात्। नित्यानुवादेन पुरुषस्य सबन्ध स्मर्यते। पदार्थप्रतिषेधेन इह संयोगः पुरुषस्य। कथमन्यत् श्रूयमाण अन्यस्यानुवादो भविष्यति। न नाम अनुवादो भवति, य. अन्यत्समानार्थेन अवधार्यते। विधिप्रतिषेधयोश्च परस्परार्थभेदः। विधि. शेष सिद्धे, प्रतिषेधः पारम्पर्यनादेति। तस्मात् अनृतवदननिषेधस्य विधित्वम्, इति सिद्धान्तः। के.

विज्ञाय ब्रह्मवेत्ता तदन्वेषणाय तीर्थादिषु न प्रयतते इति भावः। एवमन्यत्रापि यत्र अल्पायासेन अभीष्टसिद्धिर्जायते, तत्र बह्वायाससाध्ये प्रेक्षावता न प्रवृत्तिः इति प्रदर्शनाय अस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः। साहस्री. ६.

अक्ताधिकरणम्।

संदिग्धेषु वाक्यशेषात्। १।४।१३।२४॥

भाष्यं— 'अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्' इति श्रूयते। तत्र संदेहः, किं घृततैलवसानामन्यतमेन द्रव्येण अक्तव्याः शर्करा उत घृतेनैवेति। कथं संदेहः? अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमः, घृतेन विशेषेण निगमनं, यथोपक्रमं निगमयितव्यम् एकस्मिन् वाक्ये। तत्र यदा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थं विवक्ष्यते, यदा निगमने विशेषः सामान्यलक्षणार्थः, तदा आरम्भनिगमनयोः किं समञ्जसम् इति संशयः। एवं संदिग्धेषु उपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावात् न विशेषः परिकल्प्यः। निगमने तु उपजातः सामान्यप्रत्ययः इति विरोधात् लक्षणार्थं घृतवचनम्। यथा सर्पिःषु असर्पिःषु च सर्पिःशब्दः, एवं घृतवत्सु च घृतमित्युच्यते।

संदिग्धेषु एवं प्राप्ते ब्रूमः। सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणा उपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमनवशेन। कुतः? नहि सामान्यं विहितं, येन विरोधो निगमनस्य। कथमविहितम्? संदिग्धेषु विधानशब्दाभावात्। नहि विधानशब्दोऽस्ति, 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इति वर्तमानकालनिर्देशात्। नापि सामान्यस्य साक्षात् स्तुतिः। प्रत्यक्षं तु घृतस्य स्तवनम्। श्रुत्या घृतस्य स्तुतिः, लक्षणया सामान्यस्य, श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी। तस्मात् घृतविधानम्।

एवं 'वासः परिधत्ते, एतद्वै सर्वदेवत्यं वासो यत् क्षौमम्' इति। तथा 'इमां स्रुच्योद्गायेत्, इमां ह्यौदुम्बरीं विश्वा भूतान्युपजीवन्ति' इति।

वा— 'विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषये ध्रुवे। तस्मादेकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते॥' किं पुनरत्र संदेहकारणं? विधौ सामान्यग्रहणम् इति केचित्। तदयुक्तम्। तत्र वाक्यमात्रनिर्णयात्। स्यादेतत्। कथं निर्विशेषं सामान्यं संभवतीति? घृतवत् इति वदामः। तत्रापि च नवपुराणगव्यमाहिषादिसंदेहस्तदवस्थः। तेन यथा तत्र घृतमात्रनिर्णयात् असंदेहः, विशेषानभिधानेऽपि सर्वैः कार्यसिद्धिः, एवमिहापि स्नेहनसमर्थद्रव्यमात्रग्रहणात् असंदेहः। तस्मात् अर्थवादे घृतश्रवणात् संशयः इत्यपरे। तथापि न युक्तः, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णीतत्वात्। नहि, 'गौरानीयतां शुक्ल.' इत्यत्र कैश्चित् संदिह्यते। विषम उपन्यासः। कथं? 'विधौ यदि विशेषः स्यात् संदेहः कस्य वा भवेत्। स्तुतिस्थे त्वितरस्यापि तुल्यैवैषा विचारणा॥' यदि ह्येवं भवेत् 'अक्ताः शर्करा उपदधाति घृतेन' इति, ततो नैव किंचित् विचार्येत। अथ तु अञ्जनवाक्यवत् इहापि एवं श्रूयेत 'गामानय शुक्लः प्रशस्तः' इति, ततोऽस्यैव संदेहकारणम्, इति घृतदधि उदाहरणमेव स्यात्। अतः अन्यत्र सामान्यम्, अन्यत्र च विशेषः, इत्येतस्मात् संदेहः। केचित्तु संशयदर्शनादेव विधिस्तुत्योः वाक्यान्तरत्वमाचक्षते। 'यदि ह्येकं भवेद्वाक्यं विशेषे तत् समाप्यते। विशेषावगमात्तत्र न संदेहः प्रसज्यते॥' वाक्यभेदे पुनः एकं सामान्ये परिसमाप्तम्, अन्यत् विशेषपरम् इति युक्तः संदेहः। यत्तु 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' (१।२।१।७) इति, तत् अङ्गप्रधानवाक्यानामिव पश्चात् संबन्धसद्भावाभिप्रायेण। तथाहि। 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते॥' न तु एतद्युक्तमिव। ये हि पदसंघाताः कर्मोपदेशेषु अर्थेषु पर्यवस्यन्ति, तेषां नानावाक्यत्वं युक्तम्। न तु अर्थवादानाम् एकवाक्यत्वात् प्राक् प्रयोजनलाभः, इति प्रथममेव एकवाक्यता। दुर्लभतरश्च संदेहः स्यात्, अन्योन्यनिरपेक्षयोः सामान्यविशेषयोः इतरेतरत्र च पर्यवसानात्। यदेव हि यत्रोपात्तं तदेव तत्रासंदिग्धं गृह्यते, सामान्यसमाप्तश्च अत्र विधिः, पश्चात् विशेषः स्यात्। मन्त्रवर्णवत् इति चेत्, एवमपि तदधिकरणविषयत्वात् (६।८।१०।३०) पौनरुक्त्यप्रसङ्गः। तस्मात् एकवाक्यतायामेव उपक्रमोपसंहारयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन विप्रतिपत्तेः, अन्यतरस्यान्यतरविषयत्वाच्च किमर्थाना कस्य प्रवृत्तिः इति जायते संदेहः कस्य सामञ्जस्यमिति। यत् श्रुतिश्च तत् सम-

चित् अञ्जन कर्तव्य उत घृतेनैव, तदर्थे च किं विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधोऽस्ति न वा इति संशयः । ‘ तत्राक्ता इति शब्देन येन केन चिदञ्जनम् । प्रतीयते, विधिश्चाय बलीयानर्थवादतः ॥ प्राधान्यात् प्रक्रमस्थत्वादप्राप्तविषयत्वतः । तद्बाधाद् घृतशब्दोऽय लक्षणार्थो भविष्यति ॥ ’ इति प्राप्ते ब्रूमः । ‘विधेर्यदि विरोधः स्याद् भवेदेव, न चास्त्यसौ । नहि सामान्यशब्दोऽय विशेषेण विरुध्यते ॥ ’ तस्मात् घृतेनैवाञ्जनम् । १।४।१९.

सोम— नामधेयापवादत्वेन प्रसक्तार्थवादप्रसङ्गात् पादसंगतिर्बोध्या । **सूत्रार्थस्तु**—(उत्तरसूत्रानुकर्षणेन इत्थ भवति) संदिग्धविधौ अर्थवादरूपाद्वाक्यशेषात् तद्विषयत्वकल्पना इति ।

वि—‘ शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् । तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवाऽथवाऽञ्जनम् ॥, तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादस्त्वतावनिरोधनात् । अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् बलित्वतः ॥ , सामान्यमननुप्रेम विशेषस्तु विधौ नहि । घृतेनैवाञ्जन वाक्यशेषात् सदिग्धनिर्णयात् ॥ अर्थवादगता चेय स्तुतिर्घृतमुपेयुषी । बोधयन्ती विधेरस्य घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ’ १।४।१९

भाट्ट— ‘अक्ता· शर्करा उपदधाति’ इत्यत्र अक्ता इत्यनेन अविशेषात् यत्किंचिदञ्जनसाधनद्रव्यस्य विधिना निर्णीतत्वात् उपसंहारस्थेन ‘ तेजो वै घृत ’ इत्यनेन सकोचानुपपत्ते नार्थवादस्य संदिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्य इति प्राप्ते, विधेरविशेषप्रवृत्तत्वेनैव घृतमात्रग्रहणेनापि उपपत्तेः इतराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावात्, उपक्रमस्य अविरोधेनैवोपपत्तौ उपसंहारस्थस्यापि अर्थवादस्य उपरञ्जकत्वे प्रमाणाभावात्, विध्यर्थवादयो· एकवाक्यत्वेन एकविषयकत्वस्य आवश्यकत्वाच्च युक्त वाक्यशेषस्य संदिग्धार्थनिर्णयेऽपि प्रामाण्य, इति घृतेनैव अञ्जनम्। १।४।१९

न्यायबिन्दुः— ‘अक्ता शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम् ’ इत्यत्र येन केन चित् तैलादिना अञ्जन कार्यं, वाक्यशेषस्थघृतशब्दस्य तु स्तावकत्वादुपरञ्जकत्वाभाव इति प्राप्ते, विध्यपेक्षितविशेषस्य अर्थवादेन नियमनयुक्तम् । अतो घृतेनैवाञ्जनं इति सिद्धान्तः । १।४।१८.

मण्डन—‘ संदेहे निर्णयः स्तुतेः ।’ १।८।१९.

शंकर— ‘ स्तुत्या संदिग्धनिर्णयः ।’ १।४।१९.

***अक्ताधिकरणम्**— ‘ अक्ताः शर्कराः ’ इत्युपक्रमगत संदिग्ध अक्तपद वाक्यशेषगतेन घृतपदेन निर्णीयते, न तु बाध्यते । शीघ्रप्रवृत्तिमत्यक्षश्रुतिप्रापिते घृतरूपविशेषे सति उपक्रमस्थेनापि द्रवद्रव्यसामान्येन तैलादिविशेषो नाक्षिप्यते नैराकाङ्क्ष्यात् । सूत्रार्थस्तु सुभाषा (पृ. ५२३) ‘अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्’ इत्युत्तरसूत्रात् (१।४।१४।२९) कल्पना, एकदेशत्वात् इति पदद्वय इहानुषञ्जनीयम् । तथा चायमर्थः—‘ संदिग्धेन वाक्यशेषात् अर्थवादात् कल्पना घृतादे. व्यवस्थया अवधारणा । एकदेशत्वात् एकोऽर्थो विधीयते प्रतिपाद्यते याभ्या विध्यर्थवादाभ्या तौ एकदेशौ, तत्त्वात् विध्यर्थवादयोरेकार्थप्रतिपादकत्वात् । संदिग्धशब्देन अव्यवस्थितार्थप्रतीतिरभिमता ’ इति । **पराक्रम. २४।२.** * अक्ताधिकरणे व्रीहिगताभ्या वैतुष्यार्थे अवघातोऽपेक्षितः नाव्यवसानाभ्याभ्या, इति ‘ अपेक्षितविधेः अनपेक्षितविधाने दौर्बल्यम्’ इति न्यायेनापि अवघातस्य औषधद्रव्यमात्रशेषत्व दर्शितम् । ४।१।१ * अक्ताधिकरणे ‘संदिग्धेषु वाक्यशेषस्य प्रामाण्यमुक्तम् ’। वा. ३।२।१।१ पृ. ८०३ * अक्ताधिकरणन्यायस्य स्वरूप, प्ररोचनानपेक्षस्य विधे· पर्यवसानसंभवे अर्थवादान्वयासंभवात् प्रागेव अर्थाक्षिप्तविशेषकल्पनया निर्णये कृते पश्चात् अर्थवादानर्थक्यपरिहाराय वैकृताङ्गवत् अन्यतराकाङ्क्षया अर्थवादान्वये सत्यपि निर्णीतार्थत्यागायोगात् तदर्थवादस्यैव असामञ्जस्य अङ्गीकार्यं, अपर्यवसाने तु अर्थवादागतस्यैव विशेषस्य ग्रहण इति । सु पृ ५२३ * अक्ताधिकरणपूर्वपक्षे विध्युद्देशस्य उपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तिः । पृ १६८ * उपसंहारप्राबल्यानुपगमे अक्ताधिकरणसिद्धान्तनिर्वाहो न स्यात् । वाक्यशेषे घृतसंकीर्तनात् तेनैव शर्कराणामञ्जन सिद्धान्तितम् । इद उपसंहारप्राबल्यानुपगमे न निर्वहति इति केचित् । **पराक्रम. ९।१.** * कल्पना तद्विरुद्धमप्यश्रुतो वाक्यशेषो निरुणद्धि इत्यावेदित अक्ताधिकरणे-

तन्यौ, किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्थाः आहोस्वित् सर्वार्था इति। तत्र 'तत् प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः' (३।६।५।१४) 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' (३।६।१।२) इत्येवं प्राप्ते, अभिधीयते। अग्नयः सर्वार्थाः प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः। कुतः? स्वकालत्वात् स्वतन्त्रोत्पत्तित्वादित्यर्थः। तदेतत् वर्णितं 'सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात्' (३।६।५।१५) इत्यत्र। न तु एतत् सर्वविषयं सर्वार्थत्वमवगम्यते। 'द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्प्राप्त्यपेक्षया। प्राप्नुवन्तीदृशा भावा न स्वतन्त्राः कथंचन॥ शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्विहोमाः स्वरूपतः। तेष्वेवाहवनीयः स्यान्न यागेष्वप्यचोदनात्॥' 'यज्जुहोति तदाहवनीये' इति श्रूयते। न यत् यजेरन् इति। तेन अनस्य आहवनीयचोदनया तावत् प्रत्यक्षितत्वं, यावत् 'चतुरवत्तं जुहोति' 'यद् ग्रहान् जुहोति' 'पञ्चमशान् जुहोति' इति चातिदेशेन सम्बन्धात् द्वारं प्राप्तम्। 'ततश्चाहवनीयेन सहैवास्यातिदेशतः। प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यत्र निश्चयो भवेत्॥' तथा च 'तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्' (३।६।६।१६) इति सिद्धवत् प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम्। तथा वैकृतचरुपुरोडाशाना मन्त्रश्रुतेरश्रपणविधानात् गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्ति इत्यस्य सगार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतितः प्राप्नुयात् अपेक्षितत्वम्। अग्निषु पर्यवसितम्, ऋत्विक्षु उत्तरसूत्रं आरभ्यते। पृ ११०३-११०४

शा—(अन्तरागर्भिणी) अग्निषु चिन्ता। ते हि अनारभ्यवादेन 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यादिना होमार्थतया विहिताः। ते किं प्रकृत्यर्था उत वैकृतानामपि आमनहोमादीनां साधारणाः इति, पर्णतादिवत् प्रकृत्यर्थत्वं मन्यमानस्योत्तरम्। अग्नयश्च 'सर्वार्थाः' इत्यनुवर्तते। तदनुवृत्त्यर्थं च अनन्तरसूत्रकरणम् (सोम—'ते सर्वार्थाः' इत्यस्य 'अग्नयः' इत्यस्य सूत्रस्य च नैरन्तर्येण करणम्)। स्वकालत्वात् स्वतन्त्राम्नानात् अप्रकरणाधीतत्वादित्यर्थः। न चात्र द्विरुक्तिदोषः, प्रकृतिसमकालमेव विकृतावपि उपदिष्टत्वात् होमस्य। यत्र तु यागमात्रे चोदिते प्रकृतित एव 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यादिनिर्देशात् प्राप्यन्ते प्रदर्शितस्य, तत्र पर्णमयीन्यायः (३।६।१।१-८)। उपदिष्टेषु तु वैकृतेष्वपि होमेषु समानमेव अग्निविधानम्।

वि—'प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वह्निः, राद्धोऽस्तु पर्णवत्।, पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वगः॥' यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यसौ पर्णविधिः (पलाशवृक्षविधिः) प्रकृत्यर्थः, एवं आधानस्यापि अनारभ्याधीतत्वात् आहितः आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थः, इति चेत्, मैवम्। वैषम्यात्। पर्णताक्यात् पर्णताया वाक्यानुप्रवेशो जुहूर्द्वारम्। सा च जुहूः प्रकृतावेव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते। आहवनीयाद्यग्निषु अनुप्रवेशे द्वारं होमः। स च कश्चित् प्रकृतावेव विहितः सन् विकृतौ अतिदिश्यते, तद्यथा प्रयाजानुयाजादिहोमाः। तादृशे विषये 'यदाहवनीये जुहोति' इति वाक्येन अग्निः प्रकृतावेव विधीयते, विकृतौ तु होमेन सह अतिदिश्यते, तस्मादत्र पर्णन्यायः। यस्तु होमो विकृतौ उपदिश्यते तद्यथा साग्रहण्यामिष्टौ आमनहोमाः, तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विकृतौ उपदिश्यमानतया द्वारिणोऽपि प्रकृताविव वाक्येन विकृतावपि विधिर्वारयितुमशक्यः। तस्मात् सर्वार्थो वह्निः। ३।७।२०.

भाट्ट—आहवनीयादयः अग्नयः अनारभ्याधीतवचनैः होमाद्यनुवादेन विहिताः पर्णतान्यायेन प्रकृतिहोमाद्यर्था एव। विकृतौ तु ये तावत् होमादयः अतिदेशेन प्राप्यन्ते, तेषु प्राप्तिकाले वैयर्थ्यात् अग्न्याधेयेन द्विरुक्तत्वम्। येऽपि आमनहोमादयः अपूर्वाः, तेषामपि विकृतिसंबन्धबोधकविधिरिवेण अङ्गग्राहकानुपपत्तेः, विकृतेश्च कर्मोपकाराङ्गग्रहणार्थं पूर्वमतिदेशकल्पनावश्यंभावात्, तस्य च प्रकृतौ आहवनीयप्राप्तिमन्तरेण अनुपपत्तेः तेष्वपि द्विरुक्तत्वम्। अतस्तेषु नोपदेशेन, नापि पृथगारम्भसामर्थ्येन अतिदेशेन आहवनीयप्राप्तिः। अतः अधिकरणं निरर्थकं इति प्राप्ते, गत्यतिदेशप्राप्तेषु नाहवनीयाद्युपदेशः। अपूर्वेषु तु अत्र अनारभ्याधीतत्वात् उपदेशेन प्राप्तिरिच्छा। यदि अप्रामाणिकहोमदर्शनं विकृतिष्वर्थं विना न प्रमाणत्वं, उपदिश्यते इदमनन्यस्य प्रत्यक्षोपदेशात् शास्त्रोक्तस्य परिकल्पतया

नहि नयनमन्तरेण विशिष्टे देशे क्रय उपपद्यते। तस्मात् क्रयेण तावत् नयन प्रयुक्त इति गम्यते। क्रयप्रयुक्त चेद्, न पदप्रयुक्तमपि भवितुमर्हति। अपि च एकहायन्याः पदपांसवो ग्रहीतव्या इति नास्ति शब्दः। ननु प्रकृता एकहायनी पदपांसुग्रहणवाक्येन सम्बध्यते। नेति ब्रूम.। 'एकहायन्या क्रीणाति' इति विशिष्टेन वाक्येन क्रये उपदिष्टा एकहायनी प्रकृतत्वात् पांसुवाक्येन सम्बध्यते। प्रकरणाच्च वाक्य बलीयः। अथेदानीं एकहायनी क्रयणार्थं सकीर्तिता सती सन्निहितत्वात् प्रसङ्गमुपजीवता पदपांसुवाक्येन सम्बध्यते, याऽसौ परार्था एतस्याः पद ग्राह्यमिति। तस्मात् क्रयप्रयुक्त नयन, अप्रयोजक पदमिति।

किं पुनश्चिन्तायाः प्रयोजनम्? यदि उभय एकहायनीनयनस्य प्रयोजक, यदा एकहायन्याः सप्तम पद ग्रावणि निधीयते, तदा पुनरेकहायनी नीयेत सप्तमाय पदाय। यदा पद न प्रयोजक, तदा नैकहायनी पुनः पद् पदानि अनुनिष्क्रामयितव्या इति।

टुप्—अनेन न्यायेन पदकर्म पांसून् प्रयुङ्क्ते। ते च अक्षाभ्यञ्जने विनियुक्ताः तेन प्रयुज्यन्ते। अतस्तेऽपि आत्मसिद्ध्यर्थं नयन प्रयुञ्जते। क्रयोऽपि आत्मसिद्ध्यर्थं एकहायनीनयन प्रयुङ्क्ते। 'परावनालम्भात्' (४।१।१२।२७) इत्यत्रापि अयमेव पूर्वपक्ष.। एवं प्राप्ते आह, क्रये स्ववाक्येनैव द्रव्यविशेषो निर्दिश्यते। इतरत्र स्ववाक्येन द्रव्यविशेषानिर्देशात् प्रकृत गृहीत्वा वाक्यसम्बन्ध। प्रयोजकत्वे विरोधात् प्रत्यक्षेण काल्पनिकत्व बाध्यते। तत आह प्रकरणाच्च वाक्य बलीय. (इति)। तस्मात् क्रयप्रयुक्ता सती प्रसङ्गात् पदपांसवर्थाऽपीति। अक्षाभ्यञ्जन यद्यपि पांसूना प्रयोजक, तथापि यत्किंचित् द्रव्यमुपादाय अक्षमभ्यञ्ज्यात्। पांसून् वाऽपि इत्ययमेव सिद्धान्तो न्याय्य.।

शा—'द्वयोर्नयनसाध्यत्वाद् वाक्ये चाधरणाद् यथा। संनिधानात् क्रयार्थेव तथैव पददोषता॥' इति पूर्वपक्ष। नैव, तृतीयया तावत् क्रयार्थैवैकहायनी। यदर्था सा, तदर्थश्च तत्संस्कारात्मको नय.। नयनस्य परार्थत्वात् पदकर्माप्रयोजकम्। परार्थानुष्ठित तत्तु पदकर्मोपजीवति॥' इति सिद्धान्तः।

सोम—दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्येण अत्र पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः। प्रकृतैकहायन्याः क्रयार्थायाः तदर्थत्वानादेश स्वरूपेण विनियोगात् पांसुग्रहणार्थत्वसंभवेऽपि अग्निमाधिकरणन्यायेन पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापवत् पांसुग्रहणमेकहायन्या एव न प्रयोजक, इति कथ तद्द्वारा नयनस्य प्रयोजकम्। न च शाखान्तरे 'तस्याः सप्तम पद' इति श्रवणात् तत्र च 'तस्याः' इत्यनेन एकहायन्याः परामर्शात् एकहायन्याः सप्तमपदग्रहणार्थत्वे सति विनिगमनाविरहात् नयनस्योभयमपि प्रयोजकमेवेति वाच्यम्। तत्रापि हि एकहायनी न स्वरूपेण प्रकृता, किंतु 'एकहायन्या क्रीणाति' इति क्रयार्थत्वेनैव, इति परप्रयुक्तत्वेन निर्ज्ञाताया एव विनियोगात्, इति विनिगमनाविरहासिद्धेः। तस्मादत्र पूर्वपक्षो मन्द इति। याऽसौ क्रयार्था एकहायनी क्रयसिद्ध्यर्थं नीयते, तस्याः सप्तम पद गृह्णाति इति क्रयार्थाया एवैकहायन्या. बुद्धौ विपरिवर्तमानाया· प्रसङ्गात् पांसुग्रहणोपकारकत्वमात्रेण सम्बन्धेऽपि सप्तमपदवाक्यनिराकाङ्क्षाया तादर्थ्यावेदकप्रमाणाभावात् क्रयार्था एकहायनी, न तु पदपांसुग्रहणार्था। प्रयोजनं पूर्वपक्षे, सप्तमपदस्य ग्रावणि प्रक्षेपे तत्पांसोरपचारे च पुनर्नयन कार्यम्। सिद्धान्ते तु पांस्वन्तरेण अक्षाञ्जन कर्तव्यम्। न च वाजिनयागवत् अक्षाञ्जनस्य सिद्धान्ते लोप एव न्याय्य इति कथ पांस्वन्तरेणानुष्ठानमिति वाच्यम्। वाजिनयागस्य परप्रयुक्त द्रव्योपजीवित्वात् युक्तो लोप.। इह तु न द्रव्य परप्रयुक्त, किंतु पांसुरूपस्य द्रव्यस्य य. संस्कार एकहायनीसप्तमपदनिधानात्मक., स एव परप्रयुक्तः। तथा च संस्कारस्य परप्रयुक्तत्वालाभेऽपि असंस्कृतैरपि पांसुभिः अक्षाञ्जन कर्तव्यमिति वैषम्यात्।

वि—'सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम्। न वा, ऽऽद्योऽक्षाञ्जनन्यायि क्रयवत् संनिधेः.॥, तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्द्वारा नयनस्य च। तादर्थ्याद् तत्प्रयुक्त तत्र प्रयोजकता पदे॥'

निदधाति । प्रत्येत्य ' निवेशनः सगमनः ' इति गार्ह-पत्यमुपतिष्ठते । पौर्वाह्णिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ कृत्वा मुख्यचयनस्य प्रथमा चितिः चेतव्या । तत्रादौ चयनदेशे षड्गवादिना हलेन भूमिं कृषति । सीतासु सप्त ग्राम्याः, अकृष्टभागे सप्त आरण्या इति चतुर्दश ओषधीर्वपति । प्रोक्ष्य ओषधीनामुपरि लोष्टानि समस्यति । तत आति-ध्यादिकर्माणि करोति । ततः चयनकाले दर्भस्तम्बे पुष्कर-पर्णे, तत्र रुक्मं, रुक्मस्य दक्षिणत हिरण्मय पुरुष ,अभितः पुरुष स्रुचौ घृतदधिपूर्णे उपदधाति । उत्थाय स्वय-मातृण्णा अविदुषा ब्राह्मणेन सह उपदधाति, स ब्राह्मणो वर ददाति । ततो हिरण्येष्टका मण्डलेष्टका इतराश्च काश्चित् इष्टका उपदधाति । ततो जीवन्त कूर्मं मधुमिश्रेण दध्ना अभ्यज्य (मध्ये अवगोदके) उपदधाति । तत उदूखल सर्वौषधीभि पूरयित्वा मुसलेन सञ्छादयित्वा उपदधाति । अथ पशुशीर्षाणि पूर्व-सिक्तापूरितामुखा उपदधाति । सर्पशिर उपदधाति । तत पुरुषा-सिद्धानि उपदधाति । पुरुषशिर एवास्या शिरो भवति । कृतिं चितिं चिनोति । पुरुषशिर एवास्या शिरो भवति । पुरुषमूलेनोपतिष्ठते । तत अपस्यादिका इष्टका उपद-धाति । तत्र पश्चात् प्राणभृत , तासां एवापानभृतश्च, द्वादश कुम्भेष्टकाश्च अद्भि पूरिता भवन्ति । नैवार चरुमुपदधाति । ऋषभ हिरण्यशकलमुपदधाति । अवशिष्ट प्रथम प्रस्तर लोमपूर्णाभि प्रच्छादयति । सूददोहसा अभिमृशति । तदुत्तर आपराह्णिकयो प्रवर्ग्योपसदो भवत । श्वोभूते प्रवर्ग्योपसदौ कृत्वा द्वितीया चिति । ऋषभप्रभृति प्रतिचिति भवति । श्वोभूते तृतीया चितिश्च । अत्र चितौ भूतेष्टका. विभिन्यादयश्चेष्टका उपधीयन्ते । तत प्रवर्ग्यो पसदौ । श्वोभूते प्रवर्ग्योपसदौ, चतुर्थी चितिश्च । अत्रैव सृष्टी उपदधाति । प्रवर्ग्योपसदौ । श्वोभूते प्रवर्ग्योपसदौ, पञ्चमी चिति , प्रवर्ग्योपसदौ च । श्वोभूते पञ्चम्याश्चिते लोमभूता यास्सेनी चिति । अत्रैव अग्यानी. पत्रिणीश्च उपदधाति । तत हिरण्यशकलसहस्रेण अग्नि (वेदिं) प्रोक्षति । शातरुद्रीय जुहोति । नियच्छन्त (क्षीर् दधि एव धनुश्च) ब्राह्मणाय दद्यात् । पुरीषमिष्टिके । अवकाभि मण्डूकेन वेतसशाखया च अग्नि विकर्षति । दध्ना मधुमिश्रेण अवोक्षति । वैश्वानरीयानि जुहोति । पूर्णाहुतिं जुहोति । वैश्वानरीयस्य तत्र प्रक्रामयति । वसोर्धारा जुहोति । (इद सर्वं सत्याषाढानुसारेण) के.

* अग्निचयन अग्ने सस्कार । भा २।३।१०। २१–२३. ' अग्न्यधिकरण ' इत्यत्र भाष्यीयमधिकरणम् । (अग्निचयनविषयकल्घुसिद्धान्तक्रमोऽय अनुष्ठानक्रमनु-सृत्य द्रष्टव्य. । के) * ' य एव विद्वानग्निं चिनुते ' इति अग्निशब्द. ज्वलनद्रव्यवचन । अनेन च वाक्येन ज्योतिष्टोमादिषु चयनरूपगुणविधि. । भा २।३।१०। २१–२३. * अग्निचयनस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अनुष्ठान भवति ' अग्न्यतिग्राह्यस्य ' इत्यधिकरणे द्वादशेऽस्मिन् समर्थितत्वात् । पराक्रम. * अग्न्यतिग्राह्ययोर्विकृतौ अतिदेश । भा. १०।८।११।२३–२८ 'अग्न्यतिग्राह्या धिकरण ' इत्यत्र अधिकरणम् । * अग्निचयन यत्र वर्तु शक्यते । ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति तमु-क्थ्येन, तमतिरात्रेण, त षोडशिना ' इति श्रुति । भा. २।३।१०।२१, * ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजति तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त चतूरात्रेण, त पञ्चरात्रेण, त दश-षड्रात्रेण, त सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, त नवरात्रेण, त दश-रात्रेण ' इति श्रुति । १०।८।११।२३, * ' अथातोऽ-ग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त चतूरात्रेण, त पञ्चरात्रेण, त सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, त नवरात्रेण, त दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेण' इति श्रुति । १०।८।२३।२८, * ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजति तमुक्थ्येन, त षोडशिना, तमतिरात्रेण ' इत्यादि । वि. २।३।१०, * ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजन्ति तमु क्थ्येन, तमतिरात्रेण, त द्विरात्रेण ' इत्यादि । १०। ८।११, * शास्त्रदीपिकायां तु 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजन्ति तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त त्रिरात्रेण ' इति श्रुतिरुदाहृता । अन्ते च ' तत्र सारस्वतेषु सारस्वतेषु च सत्रेषु अशक्यत्वात् कामममिनं चीयता, षोडशिन्यप्येव योम्यु चैतत् ' इत्युक्तम् । आचार्य. सत्याषाढस्तु ' स उत्तरक्रत्वर्थ. । अन्यत्र सारस्वतेभ्यो यावदयन् दोहनि गारस्वताय भवत् ' (११।१।२) इत्युक्तं । के * अग्निचयन प्रथमपर्वे ऽपि संभवति । सोम. १०।३।५ * विकृतौ ऽपि तदुपदिश्यते । भा १०।८।११।२३.

पृ. १३. (पूर्वापरीभावेनोद्धारोऽयम्) एवमन्यत्रापि क्व चित्)

■ **अगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न तु अनभिहितविशेषणा** । विशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य बुद्धिर्ज्ञानम् । यया बुद्ध्या विशेषणं न गृहीतं न विषयीकृतं, सा बुद्धिः 'विशिष्टस्य' इति वक्तुमेव न शक्यते । **वा.** १।४।१२ **पृ.** ३२६. * अगृहीतविशेषणे तदनुरक्ता विशेष्यबुद्धिर्नोपजायते । तेन विशेषणेन अनुरक्ता, विशेषणविषया इत्यर्थः । **वा.** ३।४।४।१३ **पृ.** ९१६. ('नागृहीतविशेषणा' इति बिन्दौ च द्रष्टव्यम् ।)

■ **अग्नयः**—महाग्नयः पञ्च । पत्नीशालास्थविहारगताः प्राजहित–दक्षिणाग्नि–आहवनीयाः, आग्नीध्रीयश्च, औत्तरवेदिकः आहवनीयश्चेति । सोमे इदम् । **संकर्ष.** ३।२।१६. * अग्नयः सर्वकर्मार्थाः, अग्निप्रयुक्तं चाधानं इति तत् सर्वार्थमित्युच्यते । **भा.** ३।६।५।१५. * अग्नयः सर्वेऽपि सर्वदा धारणीयाः इति पूर्वः पक्षः (अजस्रपक्षोऽयम्) गतश्रीरग्नितयस्यैव (ग्रामणीः शुश्रुवान् राजन्यः) अजस्रं धारणीयाः सर्वे । इतरेषां तु गार्हपत्य एव धारणीयो नेतरौ (अयमुद्धरणपक्षः) । **संकर्ष.** ३।२।५. * **अग्निः, अन्वाहार्यपचनः** । अयमेव दक्षिणाग्निः । अन्वाहार्यसंज्ञको दक्षिणाभूतश्चरुरत्र पच्यते । **मीन्या.** * **आग्नीध्रीयः** । ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निः आग्नीध्रीये प्रणीयते । **वि.** ५।१।१४. * **आवसथ्यः** आवसथे गृहे भवः । पञ्चाग्न्याधानपक्षे पृथगयम् । त्रेताधानपक्षे तु आहवनीये एवोपस्थाप्यः । अत्रैव सर्वो गृह्यगतः पाकः । **मीन्या.** * **आहवनीयः** 'यदाहवनीये जुहोति' इति प्रकृतौ विधीयते, विकृतौ तु प्रयाज– नारिष्ठहोमादिसहितः अतिदिश्यते इति अग्निः सर्वार्थः, न केवलं प्रकृत्यर्थः । स हि साग्रहण्या आमनहोमाद्यर्थोऽपि । **वि.** ३।७।२०. * **उख्यः** उखाया धृतश्चयने । स च सतापेन जनयितव्यः । ब्राह्मणात् वैश्यतो वा आहर्तव्यः । भ्राष्ट्रात् वा वैणुताद्वा । **भा.** १२।७।१७. * **औपासनः** पार्वणस्थालीपाकादीनां आयतनत्वेन निर्दिष्टः । ' लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनं औपासनोऽग्निः ' । **भा.** १२।२।१।२. * **गार्हपत्यः** । ' गार्हपत्ये हवींषि श्रप्यन्ते ' । दर्शादौ पश्चिमदेशगतः । ज्योतिष्टोमे च शालामुखीयोऽपि अग्निप्रणयनोत्तरं गार्हपत्यः एव सम्पद्यते । **वि.** १२।१।६. * **चिरनिर्मथितः** अचिरनिर्मथितश्च । आधानकाले निर्मथ्य सकृतो नित्यं धृतोऽग्निः चिरनिर्मथितः । चयनकाले निर्मथ्य उखाया धृतोऽग्निः अचिरनिर्मथितः । सद्य एव लौकिकमथनेन जातोऽग्निः अचिरमथितश्च निर्मन्थ्यः इत्युच्यते, तेनेष्टकाः पच्यन्ते चयनार्थाः । **वि.** १।४।१०. * **दक्षिणाग्निः** । अयमेव अन्वाहार्यपचन इत्युच्यते । अन्वाहार्यनामको दक्षिणाभूतश्चरुः अत्र पच्यते । पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चात्रैव । **मीन्या.** * अग्निः **देवतासु** मुख्यः, प्रजापतेर्मुखतः सृष्टत्वात् । **वि.** १।४।१४. ***निर्मन्थ्यः*** । स च अग्निचयने इष्टकापाके प्रयुक्तः 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति । सोऽयं निर्मथनसाध्यो लौकिकः अधर्मकः । अग्नीषोमीये पशौ तु धर्मवान् निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः । **वि.** ७।३।७. * अग्निः **प्रतिदिनं** अग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यात् उद्धृत्य आहवनीये प्रक्षिप्यते । (उद्धरणपक्षे इदम्) **वि.**९।४।७. * अग्निः **प्रथमाज्यभागदेवतारूपः**, पुरोडाशदेवतारूपादग्नेर्भिन्नः । **वि.** १०।१।८. **प्राजहितः** । प्राचीनवंशे पश्चिमवेदेः पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य ' प्राजहितः ' इति पूर्वाचार्यसंज्ञा । **वि.** १२।१।६. * अग्निः **फलोपेतः** न तु चितिः (अग्निचयनं चितिपञ्चकसमुदायः सफलः, न तु एकैका चितिः इत्यर्थः) । **वि.** ५।३।६. * अग्निः **ब्राह्मणश्च** उभौ प्रजापतेर्मुखादुत्पन्नौ । **वि.** ५।४।४ * **मार्जालीयः** ज्योतिष्टोमे दक्षिणभागे । तत्समीपे यज्ञियपात्रप्रक्षालनादि क्रियते । **के.** * अग्निः (चयनम्) **मैत्रायणीयानां** अन्वारोहेषु परिसमाप्यते, न सर्वेषाम् । **भा.** २।४।२।२०. * अग्निः वैदिकः आहवनीयादिः सर्वकर्मार्थं उत्पन्नः । ' यान्यहं कर्माणि करिष्ये, यैश्चास्म्यधिकृतः' इति । **भा.** ७।३।१२।३०. * **शामित्रः** । अग्नीषोमीयादिपशुः अत्र शामित्रेऽग्नौ श्रप्यते । **वि.** १२।१।५. **शालामुखीयः** । प्राचीनवंशाख्यशालायाः मुखे पूर्वभागे भवः । शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संपन्नः 'शालामु-

'प्रतिग्रमिन्धेत्' इत्याहवनीयधारणश्रवणतत्त्वेन कथं विदाहवनीयधारणगोचरसामान्यवचनं हृदयमागमय्य पर्युदासनं समर्थनीयम्। विकल्पापेक्षया यत्नेनापि पर्युदासन्वर्णनस्य ज्यायस्त्वादिति ध्येयम्)।

पा—'धृतिर्विकल्पितोऽग्यस्य क्रिया नैवास्ति धारणम्।, निषेधात् फल्यनिधितश्चाद्यो, न प्राप्तवारणात् ॥'

भाट्ट—नित्ये तुल्ये गतश्रीत्वे निमित्ते आहवनीयत्वादेव प्राप्तमपि अजस्रधारण 'न प्रतिमदध्यात्' इत्यनेन पर्युदस्तत्वात् न कर्तव्यमेव इत्यपि प्रासङ्गिकमेव।

न्यायबिन्दुः—उख्यस्य विकल्पेन नित्यधारण 'न प्रतिसदध्यात्' इति धारणनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन आहवनीयस्थानाधारणविध्यनुमानात्, इति प्राप्ते, आहवनीयस्थानापन्नत्वात् तद्वत् गतश्रियो धारण उख्येऽपि प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यते इति नाश्रुतविध्यनुमान, तस्माद्धार्य एव उख्यः इति सिद्धान्त.।

मण्डन—'नाप्य स्यान्नित्यधारणम्।' (उख्यस्य)

शंकर—'गतश्रीधारण न च।'

इ अग्निचयनगतेन ज्वलद्वृक्षाग्राद्याहृतेन काम्येनाग्निना उख्यस्याग्नेर्बाधः ॥

उख्यायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात्। १२।४।७।१७ ॥

भाष्यं—अस्ति अग्नौ उख्योऽग्नि. 'मतापेनाग्नि जनयति' इति। त प्रकृत्य श्रूयते 'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य आहृत्यावदध्यात्, भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्य, वैद्युताद् वृष्टिकामस्य' इति। तत्र विचार्यते, किं काम्यस्य नित्यस्य चाऽग्ने. समुच्चय, अथवा काम्येन नित्योऽग्नि. विक्रियते इति। तत्रोच्यते। उख्याया काम्यनित्ययोरग्न्यो. समुच्चय.। कुत? एव सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनः अनुगृहीष्यते। ननु 'नैमित्तिक तु प्रकृतौ तद्विकार. संयोगविरोधात्' (३।६।३।१०) इत्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य विकारको भविष्यति। न भविष्यति। किं कारण? नियोगे कामदर्शनात्। अभिनियोजने अप काम. श्रूयते 'आहृत्यावदध्यात् ब्रह्मवर्चसकामस्य' इति, न ब्रह्मवर्चसकामस्य अयमग्निर्होमार्थो भवतीति। एवं चेत् आहृतस्यावधानात् फल भविष्यति।

होमस्तु यथाप्राप्तः उख्ये एव। संनिपाताच्च अग्न्यो. समुच्चय.।

टुप्—'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य आहृत्यावदध्यात्' इत्यत्र विचार्यते, किं उख्यस्य वाक्षाग्नेश्च समुच्चयः, उत वाक्षाग्निना उख्यो बाध्यते इति। समुच्चय उभयो.। कुतः? नियोगे कामदर्शनात्। 'ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यावदध्यात्' इति अवधानात् काम श्रूयते नाग्न्यन्तरात्। एव चेत् अवधान कृत्वा कृतार्थ. शब्द नाग्न्यन्तर निवर्तयितु शक्नोति, तस्मादवधानमात्रात् फलम्।

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात्। १८ ॥

भाष्यं—यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्निवर्तेत, स नैव स्यात्। तस्मिंश्चासति असंस्कृतेषु भ्राष्ट्रादिषु कर्म स्यात्। तथा आधानस्य यथार्थता बाध्येत। तस्मादपि समुच्चय.।

तस्य च देवतार्थत्वात्। १९ ॥

भाष्यं—अपि च अग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहण कृतम्। यदि सोऽग्नि. उत्सृज्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेयु। अग्न्यन्वाधानेन अग्निर्धार्येत। तत्कृतादग्निधारणात् देवतापरिग्रह।

विकारो वा तदुक्तहेतु। २० ॥

भाष्य—विकारो वा नित्यस्याग्ने काम्येन। तदेतदुक्तहेतु 'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकार' (३।६।३।१०) इति। सामान्येन एतदुक्त, 'यदाहवनीये जुहोति' इति। 'वृष्टिकामो वैद्युतात्' इति विशेषेण, तेन सामान्य बाध्येत। किं कारण? स्वाश्रयेषु अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात्। विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य एकान्तगामिन तदभावे निरवकाशत्वप्रसङ्गात् उपदेशवैयर्थ्यं मा भूत् इति। अथ यदुक्त नियोगे कामदर्शनादिति, तत्र ब्रूम। 'भ्राष्ट्रादाहृत्यावदध्यात्' इति नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्य अयं निमित्तसंबन्धेन, भ्राष्ट्रादाहृत्य अवधानमस्येति। अवदध्यात् इति पुनःश्रुति.। यदि अवधाने कामश्रुतिः स्यात्, अवधान विधीयेत, नाविधीयमान कामस्य साधनत्वेन युज्यते। तस्मिंश्च विधीयमाने विशेषश्च स च, इत्यनेकार्थत्वात् इक्त

विधीयते, येन गोदोहनेनेव चमसस्य प्रसङ्गसिद्धिराश्र ह्न्येत, अन्यथास्य विध्यन्तरविहितत्वाभावेन आश्रयत्वानुपपत्ते । अतोऽवधानमेव अग्निविशिष्ट उपाधिकरणक फलोद्देशेन विधीयते । आहवनीयाग्निधारणप्रयुक्तोपजीवकत्वाच्च न यदि प्रयोग । उत्पन्नस्य आहवनीयाग्ने अग्न्यन्तरसंसर्गोऽपि च वाचनिकत्वान्न दुष्यति । अतश्च फलार्थे अग्न्यन्तरावधानमात्रकरणेऽपि आहवनीयरूपस्य नित्यस्योत्पन्नस्य बाधाभावात् अनेन होमादीनि इति प्राप्ते, विध्यन्तरविहितत्वाभावेऽपि होमार्थमेव धारणाधिकारावधानस्य अथप्राप्तत्वेन उपस्थितत्वात् आश्रयत्वोपपत्ते, लाघवात् गुणफलसम्बन्ध एवायं, इति नित्यस्योत्पन्नस्य निवृत्त्या प्रसङ्गसिद्ध्युपपत्ति ।

न्यायबिन्दु — अग्नौ (चयने) उपायास्याप्यग्निं प्रकृत्य श्रुत 'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य आहन्यादध्यात्, प्राणदायसम्म्य' इति । तत्र नित्यकाम्ययो समुच्चय, नित्यस्य होमार्थत्वात् काम्यस्य (च) अवधानमात्रश्रवणेन होमार्थत्वाभावात् इति प्राप्ते, होमार्थावधानमाश्रित्य अग्न्यन्तरमात्रस्य फले विधि । अत काम्येन नित्यस्य बाध इति सिद्धान्त ।

मण्डन—' वार्क्षाग्निर्नित्यवते तुल्यम् । '

शंकर—' अग्नावुल्य काम्यबाध्य । '

ङ्क अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वलद्वृक्षाग्राधाहृतस्य काम्याग्नेः आहवनीयत्वं नास्ति ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् । १२।४।८।२६ ॥

भाष्य— यश्चासौ वैहारिकोऽग्नि स आहवनीय स्यात् । कुत ? आहुतिसंयोगात् । एष हूयते यस्मिन् स आहवनीय । हूयते चास्मिन् नित्ये । तस्मादयमपि आहवनीय ।

अन्यो वोद्धृत्याऽऽहरणात् । २७ ॥

भाष्य— अन्यो वा आहवनीयात् स्यात्, नायमाहवनीय । कस्मात् ? उद्धृत्य आहरणात् । लौकिकोऽय उद्धृत्य आह्रियते 'भ्राष्ट्रादाहरेत्' 'प्रादायादाहरेत्' इति । आहवनीयशब्दश्च संस्कारनिमित्त संस्कारेषु तत्र क्रमात्, अभावाच्च प्राक् तेभ्य । यच्च आहुतिसंयोगादिति, सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते 'यदाहवनीये जुहुति ' इति । सिद्धेन तेन आसां (आहुतीनां) विधानात् न तत्कृत तत् भवति । तस्मान्नाहवनीय ।

प्रयोजन, आहवनीयधर्माभावः ।

शा— सोऽयं काम्योऽग्निः आहवनीयशब्दवाच्य स्यात्, आहूयते अस्मिन्निति । तस्मादाहवनीयधर्मा गतश्रीधारणादय अत्र कर्तव्या । नैव, आधानजन्यसंस्कारविशेषस्य वाचक अयं आहवनीयशब्द, नास्ति तस्मिन् संस्कारे वर्तितुमर्हति । तस्मान्नात्र आहवनीयधर्मा ।

सोम— प्रासङ्गिकी सगति । होमाधारतया आहवनीयत्वे तु 'आहवनीये जुहोति' इत्याहवनीयस्य सतो होमे विधि, होमाधारत्वाच्च आहवनीयत्वं, इति परस्पराश्रयप्रसङ्गात्, होमाधारत्वेऽपि पदादिषु तत्प्रयोगाभावाच्च रूढ एवायम् ।

वि—' सोऽग्निराहवनीयो नो वा, ऽऽद्य आहुतियोगत ।, अन्योन्याश्रयतो नैव संस्काराच्चैव सोऽन्त्य हि ॥ '

भाट्ट— सोऽयं काम्याग्निः आहवनीयपदवाच्यः स्यात् होमसाधनत्वात् । अतस्तत्र आहवनीयधर्मा गतश्रीधारणाद्या कार्या इति मतमनेन आशङ्का । आधानजन्यसंस्कारविशेषवाचका आहवनीयादिशब्दा नास्मि तस्मिन् संस्कारे वर्तितुमर्हन्ति । तस्मान्नात्र गतश्रीधारणादय । वस्तुतस्तु गतश्रीत्वे निमित्ते आहवनीयधारण पुरुषार्थं, इति नास्तो तद्धर्म अनुपकरणाभावात्, स्वरूपे आनयत्याच । इदं च सुहृद् भूत्वा प्रसङ्गादुपदिष्टम् । एवमग्रेऽपि ।

न्यायबिन्दु — सोऽयं काम्योऽपि आहवनीय, आहूयते अस्मिन् इति व्युत्पत्ते । तेन आहवनीयधर्मा गतश्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्या इति प्राप्ते, आधानजन्यसंस्कारविशेषस्य आहवनीयपदार्थत्वात् नात्र तद्धर्मा इति सिद्धान्त ।

मण्डन— ' नासावाहवनीयक । '

शंकर— ' काम्यो नाहवनीयक । '

ङ्क अग्निचयनविशिष्टे क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाणा न बाध ॥ माघ्यन्दिदीक्षाऽस्त्वसैव इष्टकानिर्माणपर्यात

तदनुवादेन आहवनीयविधानोपपत्तेः । अतस्तेऽपि सर्वार्थाः । (इतःपर 'स्थिताद्गुत्तर' इत्यादि) ।

शंकर—'समानविधिताऽग्नीनाम् ।' १९.

अग्निः औत्तरवेदिकः शालामुखीयस्य एकदेश एव, न कृत्स्नः ॥ सोमे समाम्नात 'प्राञ्चमग्निं प्रणयन्ति' इति प्रणयनमविशेषात् सर्वस्याहवनीयस्य औत्तरवेदिकस्यैव इव आरम्याहवनीयत्वेन तस्यैव सर्वहोमाधिकरणत्वात् इति प्राप्ते, 'एतमाहवनीयमाहवनीयात् प्रणयति' इति श्रुतौ आहवनीयस्यापादानत्वश्रवणात्, तस्य चान्यापाये ध्रुवत्वेन अस्त्येवाग्निशेषः । अत एव 'पूर्वो यत् सन्नपरो भवासि' इति मन्त्रलिङ्ग 'पूर्वमग्निमभ्युदेति' इत्यादौ पूर्वापरशब्देन शालामुखीयाहवनीययोर्व्यवहारश्च सगच्छते । संकर्ष. ३।२।११

अग्निः ज्योतिष्टोमे तदपवर्गे एव लौकिकः स्यात् न दीक्षणीयापवर्गे ॥ सोमे दीक्षणीयापवर्गोत्तर क्रियमाणोऽप्याहवनीयादिरुक्तन्यायेन लौकिक एव इति प्राप्ते, 'देवता एनोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्धे' इति वचनेन सोमयागीयसर्वदेवतापरिग्रहरूपसंस्कारस्य अनिवृत्तत्वात्तदपगमे तदपगमात्तेर्दीक्षणीयाग्निरेव आ अन्त धार्येत । वस्तुतो दीक्षायाः सौमिकत्वेन तत्प्रणयनस्यापि तदर्थत्वात् सोमापवर्गे एव लौकिकता, न दीक्षणीयासमाप्तौ । अत एव 'न वेदे पत्नीं वाचयति नैव स्रुगादय-ममिन इव वा अस्य यज्ञो यस्यौत्मोऽध्वरः' इति श्रुतिः सोमापवर्गाभावश्रवणद्वारा अग्नेरलौकिकत्वमेव ध्वनयति । अस्मिंकालेऽपि 'अपरेणाहवनीय यजमान्याहृत्य प्रयच्छति' इत्याहवनीयदर्शनं चोपपद्यते । प्रायणीयादौ प्रमाणसिद्धेर्न पुनःप्रणयनम् । संकर्ष. ३।२।१०

अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव ॥ स आहवनीयादन्यत्वेन भिन्नो देवतारूप एव पश्चिदग्निः स्यात् । स्विष्टकरणे देवताया एव सामर्थ्यात् इति प्राप्ते, 'गार्हपत्यः स्विष्टकृन्दयति' इति वचनात्तस्यापि कतिपयाहुतिप्रयोगेन स्विष्टकृत्त्वसमवायात् गार्हपत्यारूपाधिष्ठातृदेवताविशेष एव स्विष्टकृत् । संकर्ष. ४।२।१०.

अग्निचयनम्—अग्निचयनस्य स्थूलं स्वरूपमुदाह्रियते । अग्निष्टोमादौ उत्तरवेदित्वेन इष्टकाभिश्चयनं कुर्वन्ति । तच्च पक्षौ वितत्य पतन् यः श्येनः, तदाकारप्रायः कुर्वन्ति । अन्येऽपि च भूयांसः द्रोणाद्याकाराः वेदे उक्ताः । तत्र प्रथमे चयनप्रयोगे अनेकाकाराः सहस्रमिष्टका भवन्ति, जानुदघ्ना च वेदिः । तत्र पञ्च प्रस्तराः प्रतिप्रस्तरोत्तरं पुरीषमिति पञ्च पुरीषाणि, इति पञ्चचितिकं चयनं क्रियते । प्रतिप्रस्तरं शतद्वयमिष्टकाः उपधीयन्ते । द्वितीयचयनप्रयोगे सहस्रद्वयमिष्टकाः । प्रस्तरद्वयं एकं च पुरीषमिति एका चितिः, एवरीत्या पञ्चैव चितयः । एवं च दश प्रस्तराः, पञ्च पुरीषाणि, नाभिदघ्ना वेदिः । तृतीये तु प्रयोगे सहस्रत्रयं इष्टकाः, पञ्चदश प्रस्तराः, पञ्च पुरीषाणि, आस्यदघ्ना वेदिः । तत्र प्रस्तरत्रयं एकं च पुरीषमिति एका चितिः, एवं पञ्च चितयः । पुरीषान्ता चितिः इति परिभाषा । चतुर्थादयोऽपि प्रयोगा भवन्ति, तत्र इष्टकापरिमाणं अधिकाधिकाधिक्येन स्यात् ।

अथ आदौ ऋत्विजो वृत्वा सावित्रहोमं हुत्वा च कांश्चिदाहुतीर्हुत्वा अग्निमादाय अश्वं गर्दभं च गृहीत्वा मृत्खननस्थाने गच्छन्ति । अभ्र्या मृदं खनित्वा कृष्णाजिने-नावेष्ट्य गर्दभपृष्ठे स्थापयित्वा आनयन्ति, अश्वस्तु भूम्याक्रमणार्थः । मृदि अजलोमशर्कराद्यादिचूर्णानि संमिश्र्य जलेनार्द्रां कृत्वा पिण्डं कृत्वा अग्निस्थापनार्थां चतुरस्रां उखां कृत्वा पचन्ति । ततः पुरुषस्य अश्वस्य ऋषभस्य मेषस्य अजस्य चेति पञ्च पशुशीर्षाणि सिद्धानि कुर्वन्ति । सामिधेनीरनूच्य सुप्ताप्यारम्भार्थं दीक्षणीयानिष्टिं कृत्वा षट् आध्वरिकीः, षट् आग्निकीश्चेति द्वादश दीक्षाहुतीर्जुहोति । ततः पूर्वोक्तायामुखायां सतापेन उख्यं नाम अग्निं उत्पादयन्ति । तत्र समिध आधाय शिक्ये साग्निमुखां निदधाति । यजमानः स्वर्णं प्रतिमुच्य तत् शिक्यं शिरसि स्थापयित्वा प्राङ्मुखः । विष्णुक्रमादि कृत्वा शिक्यं कण्ठादुन्मुच्य आसन्द्यां सादयन्ति । ततो दीक्षाः षट् । इष्टकाः कुर्वन्ति । निर्मन्थ्येन पचन्ति । ततो गार्हपत्यचितिं कृत्वा तदुपरि उख्यमग्निं निदधाति । ततो दूरं नैर्ऋत्यां दिशि नैर्ऋतीः तिस्र इष्टका उपदधाति । तदुपरि शिक्यमिण्ड्वश्च

पकरोति यः अभेदकारः, न स्वल्पयापनमात्रम्। तस्मात् तथापि यागमभिनिर्वर्त्यं इति गम्यते।

शा—'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यमानो बृहस्पतिसवः किं प्रधानकाले शरदि तेन सह एकप्रयोगः कर्तव्यः, उत अतिदेशप्राप्ते स्वकाले वसन्ते, इति संशयः। तत्र 'साङ्गस्य हि प्रधानस्य विधानं देशकालयोः। अङ्गान्तरवदस्यापि तदङ्गत्वात् सह क्रिया॥' ('अङ्गानि तु विधानत्वात्०' ११।२।१।७ इत्येकदेशो देशकालकर्तॄणां साङ्गत्वात्० इति भावः)। नहि प्रधानसम्बन्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः)। नहि वाजपेयः शरदि कर्तव्यः चोद्यते, किंतु वाजपेयकरणको यः फलार्थो व्यापारः प्रयोगः फलभावनाख्यः, तस्याय कालविधिः, 'शरदि वाजपेयेन' इति तृतीयानिर्देशात्, तस्यैव फलसामग्रीभूतस्य चिकीर्षितस्य कालापेक्षित्वात्। स च व्यापारः अङ्गप्रधानव्यासक्तः, इति तुल्यः प्रधानस्याङ्गाना च तत्कालयोगः, इति वाचनिककालविरोधात् अतिदिष्टः कालो बाध्येत (ननु यथा 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति वाक्ये सत्यपि तृतीयानिर्देशे बृहस्पतिसवव्यतिरिक्ताङ्गेषु क्त्वाप्रत्ययोक्तकालस्य सङ्कोच, एव शरत्कालस्यापि बृहस्पतिसवव्यतिरिक्ताङ्गेषु सङ्कोचो ऽस्तु इत्याशयेन शङ्कते–) ननु अथ कालो बृहस्पतिसवर्जिताङ्गेषु कृतार्थः, इति नातिदेशं बाधितुमुत्सहते। (बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वात् सर्वाङ्गप्रयुक्तप्रयोग-ग्रहणे बृहस्पतिसवस्यापि बृहस्पतिसवपूर्वकालत्वं स्यात्, न च तत् सम्भवति, इति बाधात् 'वाजपेयेनेष्ट्वा' इति क्त्वाप्रत्ययोक्तपूर्वकालस्य बृहस्पतिसवातिरिक्ताङ्गेषु युक्तः सङ्कोच.। 'शरदि वाजपेयेन' इत्यत्र तु सङ्कोचे न किंचित् कारणम्। अतिदेशस्य उपदेशापेक्षया दुर्बलत्वेन तत्सङ्कोचकत्वायोगात्। तस्मात् अतिदेशस्यैव सङ्कोचः इति परिहरति–) तर्हि अतिदेशोऽपि कालातिरिक्ताङ्गेषु कृतार्थः, इति न वचनसङ्कोचायालम्। तस्मात् प्रधानकालत्वम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। 'सत्र वाचनिकः कालो बाध्येतैवातिदेशिकम्। बृहस्पतिसवे त्वेष शरत्कालो न चोद्यते। यस्य कालविधिस्तस्माद् बहिर्भूतेन हि स श्रुतः॥' वाजपेयकरणको यः स्वकार्य प्रति व्यापारः शरदि विहितः, तमेव इहापि समभिव्याहृतेन क्त्वाशब्देन प्रतिनिर्दिश्य ततः पश्चात्तनत्वेन बृहस्पतिसवश्चोद्यमानः तत्प्रयोगबहिर्भावात् न तत्कालं लभते। यदि परं वाजपेये कृते कर्तव्यः सन् अतित्वरणकारणाभावात् अनन्तरमेव नियेत, अस्ति तु अतित्वरणकारणं कालोपसंहारः। क्त्वा च पूर्वकालतायां स्मर्यते नानन्तर्ये ('वैमृधस्य तु 'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु निर्वपति' इति आनन्तर्यार्थकानुशब्दवत्त्वात् तदानीमेव कर्तव्यत्वमिति भावः) तस्मात् स्वकाले प्रयोगः। निर्वृत्तमपि न वाजपेयापूर्वं अनेनाङ्गेन वत्सवत् नियते। ४।३।१८.

सोम—वैश्वानर्यां आतिदेशिककालबाधेऽपि इह तद्बाधः इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः। 'यथा पौर्णमास्यमावास्याख्ययोः समुदाययोः अन्योन्यसाहित्यं विना फलपूर्वसाधनत्वेऽपि 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति तृतीयया समुदायापूर्वसाधनत्वावगमः, तथा वाजपेयस्यापि बृहस्पतिसवाङ्गं विना परमापूर्वसाधनत्वात् इहापि तृतीयया समुदायापूर्वसाधनत्वमेव बोध्यते, तेन बृहस्पतिसवानुष्ठानात् पूर्वं समुदायापूर्वमेव निष्पद्यते, परमापूर्वं तु बृहस्पतिसवानुष्ठानानन्तरमेव इति **भट्टसोमेश्वरमतिः**। एव 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इत्यत्र चयनेन अग्निसंस्कारनिष्पत्त्यनन्तरं विधानात् अग्निसंस्कारस्य चयननिष्पन्नस्थण्डिले अग्निनिधानरूपस्य स्वरूपेण फलवत्त्वाभावेन तत्फलतायाः परमापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्तव्यापनादेः संकर्षे 'सौत्रामण्याः साग्निचित्यक्रत्वङ्गत्वमेव न तु चयनाङ्गत्वं, न वा अग्न्यङ्गत्वम्' इति व्यवस्थापनात्, साग्निचित्यानुष्ठानानन्तरं सौत्रामण्या अनुष्ठेयत्वे सति आतिदेशिककालबाधाय स्वकाले पर्वणि अनुष्ठानं बोध्यम्।

सूत्रार्थस्तु, अङ्गानां बृहस्पतिसवादीनां प्रधानेन एककालत्वाभिसम्बन्धात् मुख्यकालत्वं प्रधानकालत्वमेव इति (पूर्वपक्षः)।

वि—'अग्निं चित्वा यजेत सौत्रामण्येष्ट्वा-ऽऽशिरीदशी। अग्निकाले स्वकाले वा, स्यादादोऽत्रा-

* अग्निचयनस्य फलवदफलत्वविचारः पर्णमय्यधिकरण-सिद्धः, प्राकृतवैकृतविचारः अग्न्यतिग्राह्याधिकरणसिद्धः, नित्यत्वानित्यत्वविचारः गोदोहनाधिकरणसिद्धः, उत्तर-वेदिविकाराविकारत्वविचारस्तु सकर्षे द्वितीयेऽध्याये (२।१।२६) सिद्धः। सु पृ. ९४९ * अग्निचयने सावित्रहोमाः दीक्षणीयायाः प्राक् कर्तव्याः। भा. ५।२।११।२२. 'सावित्रहोमन्यायः' इतिविन्दौ अधिकरणम्। * अग्निचयने सावित्रहोमाः 'सावित्राणि जुहोति' इत्यनेन विहिताः। वि. ५।२।११ * अग्निचयने सावित्रहोमाः, उखासंभरणादिकं, दीक्षणीया, वपनादयो यजमानसंस्काराः, ततो रुक्मधारणं इति क्रमः प्रत्यक्ष-पाठस्य प्रावल्यात्। के. * सुपर्णाकृतिर्नित्या न भवति। 'दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तं' 'वयसा प्रतिमया' इत्युभयमपि स्तुतिमात्रम्। संकर्ष. २।१।३९, * श्येनाकृतिः चितेः काम्यैव। याज्ञिकास्तु नित्यां मन्यन्ते। तत् परिभाषामात्रम्। २।१।४०, * 'सशिरस्क एवाग्नि-श्चेतव्यः' 'वयसा वा एष प्रतिमया चीयते' इति श्रव-णात् पक्षिशिरस उपधानं कार्यं इति पूर्वपक्षः, शिरः-संज्ञिका इष्टकैव, न तु प्रत्यक्षं पक्षिशिर इति सिद्धान्तः। २।१।३८. * 'कङ्कचितं चिन्वीत' 'शीर्ष-चितं चिन्वीत, यः कामयेत सुशीर्षा अस्मिन् लोके सम्भवेयं' इति। भा. १०।८।११।२६, * 'साहस्रं प्रथमं चिन्वानश्चिन्वीत, द्विषाहस्रं द्वितीयं, त्रिषाहस्रं तृतीयं' इति नैमित्तिकमेव, न नित्यम्। नित्यं तु अष्टादशमन्त्र-गतोऽग्निः। नैमित्तिकत्वं च नित्यप्रयोगे नास्त्येव। ८।३।२।४ * 'ज्यायांसं चित्वा कनीयांसं न चिन्वीत' द्विषाहस्रं चित्वा एकसाहस्रं न चिन्वीत इत्यर्थः। एव-मुत्तरत्रापि। संकर्ष. २।१।३ * अग्नियोगः प्रधानादौ, अग्निविमोकश्च प्रधानान्ते (इति भाष्यकारमतम्) साङ्गप्रधानस्य आदौ अन्ते चेति वार्तिककारमतम्। 'अग्निं युनज्मि॰' इतिमन्त्रेण होमः अग्नियोगः। 'इमं स्तनं मधुमन्तं धयापा॰' इतिमन्त्रेण होमः अग्नि-विमोकः। वि. ११।३।९, * उखासंभरणं पर्वणि कर्त-व्यम्। ४।३।१०, * उखायां निष्पाद्य तस्यामुत्पाद्यो अग्नि-र्भवति। स नित्योऽग्निः उख्यः नाम। १२।४।७

* उख्यः अग्निः। 'सतापेनाग्निं जनयति' 'वृक्षा-ग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यादध्यात्, भ्राष्ट्राद्ग्राम-कामस्य, वैद्युताद् वृष्टिकामस्य।' भा. १२।४।७।१७. * काम्येऽग्नौ वृक्षजन्ये भ्राष्ट्रजे वा आधानादिकं नास्ति पूर्वसिद्धत्वात् संस्कारानुपयोगात्। वि. १२।४।९, * उख्याग्निभरणं अग्निचयने संवत्सरं कर्तव्यम्। तदभावे तु नैमित्तिकी वैश्वानरेष्टिः। शिक्येऽग्निसहितामुखां निधाय तच्छिक्यं स्वकण्ठे रद्ध्वा संवत्सरपर्यन्तं धारयेत्। ४।४।६, * उख्यो वहिर्भुख्यः, 'वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्च-सकामस्याहृत्यादध्यात्' इति काम्यः। तत्र कामिनः काम्यः, अकामिनो नित्य उख्योऽग्निः इति व्यवस्थित-विकल्पः, न तु नित्ये होमः, काम्यस्य तु धारणमात्र इति समुच्चयः। १२।४।७, * शिक्यं षडुद्यामं द्वादशो-द्यामं वा उखोपस्थापनार्थम्। ४।४।६, * दीक्षणीया उखासंभरणोत्तरम्। ५।२।११ * इष्टयन्ते एव दीक्षित-धर्माणां प्रवर्तनम्। सोम. ५।३।११. * दीक्षित-संस्काराः रुक्मप्रतिमोचनादेः प्राक् कर्तव्याः। भा. ५।२।१२।२३. * रुक्मधारणं वपनादिसंस्कारोत्तरम्। वि ५।२।१२. * अभ्र्यादाने चतुर्णां मन्त्राणां, खनने द्वयोः, मृदाहरणे षण्णां च समुच्चयः। भा. १२।३।१४।३० * 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' अत्र निर्मन्थ्यशब्दः न रूढो न यौगिकः, किंतु योगरूढः। वि. १।४।१०. 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' इति निर्मन्थ्यशब्दो यौगिक एव, न संस्कारनिमित्तकः, नापि जातिनिमित्तकः। भा. १।४।९।१२, * 'निवेशनः संगमनः' इत्यैन्द्या गार्हपत्यो-पस्थानं कर्तव्यम्। ३।२।२।३–४. * 'व्याममात्राणि पक्ष-पुच्छानि भवन्ति' इति श्रुतो व्यामः यजमानस्यैव नाध्वर्योः। संकर्ष. १।४।१०. * उपसदां पर्यन्तं दण्ड-कल्पितपदावृत्त्या न संपादनीयं, किंतु स्वस्थानविवृद्ध्या संपा-दनीयम्। वि ५।३।२ *उपसदां षट्संख्या सर्वसंपाद्या, न तु प्रत्येकम्। भा ५।३।१।१–२. * 'नैवारं चरुमुप-दधाति' इत्यस्य स्थण्डिलनिर्वृत्त्यौपयिकयथाश्रुतचरुपदा-नविधानेन निराकाङ्क्षस्य 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः' इति उपधानरूपगुणकर्मान्वयिदेवतासमर्पणप्रतिपादकत्वा-वाक्यदोषानुसारेण यागविधायकत्वं नाङ्गीक्रियते 'संयुक्त-

निर्वृत्तिः, फलपर्यवसानात् भावनानाम्। आधानस्य तु अग्निगतमदृष्टं भाव्यम्। तथानन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः।

सोम—'अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात्' (५।३।१। २२) इति पूर्वाधिकरणोक्तयुक्त्या यदग्निहोत्रादिवैश्यस्येव आधानानन्तरकर्तव्यत्वं आहिताग्निव्रतस्योक्तं तद्दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् संगतिः। 'कर्मणि' (पा० ३।२। २१) 'भूते' (पा०३।२।८४) इति चाधिकृत्य 'अग्नौ चेः' (पा० ३।२।९१) इति कर्मणि अग्नौ उपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययविधानात् अग्निकर्मिका चयनकरणिका भावना भूता सती निमित्तं, न तु चयनकर्मिका। भावना च फलनिष्पत्त्या भूता भवति, क्रियायाः फलपर्यवसानात्। फलं चात्र अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेर्धारणरूपम्। तेन साङ्गक्रतुसमाप्तिपर्यन्तं चयनकरणकाग्निसंस्कारसाध्यकभावनानिर्वृत्त्यभावेन निमित्ताभावात् 'चयनानन्तरमेव व्रतप्रवृत्तिः' इति न युक्तिमत्। आधानस्य तु चयनवत् क्रत्वर्थत्वाभावेन क्रत्वपूर्वसाधनसंस्कारत्वाभावात् स्वतन्त्रमेव अग्निगतमदृष्टं फलं, इति नाहिताग्निव्रतेषु क्रत्वन्तप्रतीक्षा। अग्निचिद्व्रतानि तु चयनेनाग्निं संस्कृतवतो विधीयमानानि चयनावान्तरकार्यस्थण्डिलस्थापनादिमात्रेणाग्निचित्त्वाभावात् क्रत्वन्ते एव प्रवर्तन्ते इति वैधर्म्यम्। **सूत्रार्थस्तु** अग्निचित्संयुक्तं व्रतं चितमात्रे एव स्यात् निमित्तस्य प्राप्ते इति।

वि—'न धावेद् वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां कृतास्रुत।, आद्यश्चितेर्निमित्तत्वात्,—न क्रतावग्निचित्व्रत॥'

तस्मात् क्रत्वन्ते तानि व्रतानि।

भाट्ट—'वर्षति न धावेत्' इत्यादीनि अग्निचिद्व्रतानि आमरणं वर्षमानं वा चयने निमित्ते पुरुषार्थतया, आधाने निमित्ते आहिताग्निव्रतवदेव विहितानि। अत्र व्रतपदश्रवणादेव उभयत्रापि संकल्पलक्षणा। तदिदं पुरुषार्थत्वं च वाचनिकफलश्रवणात् द्रष्टव्यम्। तदिदमग्निचिद्व्रतं भूतचयनमात्रस्यैव भूताधानवत् निमित्तत्वात् चयनमात्रे कृते कर्तव्यं आहिताग्निव्रतवत् इति प्राप्ते, 'कर्मणि' 'भूते' इति चानुवर्तमाने 'अग्नौ चेः' इति सूत्रेण कर्तरि चिनोतेः क्विप्प्रत्ययविधानात् कर्मत्वाद्यन्यथाऽनुपपत्त्या च भावनाऽऽक्षेपात् अग्निकर्मकचयनकरणकभावनाया एव भूतायाः निमित्तत्वावगतेः, अग्निशब्दवाच्यस्य च ज्वलनाख्यस्याग्नेः चयननिष्पादितस्थण्डिलस्वरूपेण चयनकर्मत्वाभावात् साङ्गधारत्वद्वारा कर्मत्वावगतेः, आधारतायाश्च साङ्गयागसमाप्ति यावत् अनिष्पत्तेः क्रत्वन्ते एव अग्निकर्मकचयनकरणकभावनायाः भूतत्वावगतेः तदन्ते एव अग्निचिद्व्रतानि। आहिताग्निपदे तु यद्यपि क्तप्रत्ययेन तथैव लक्षणया भावनावगतेः तस्या एव भूतायाः निमित्त्वावगमः, तथापि ज्वलनाख्यस्याग्नेः आधानकर्मत्वस्य स्वजन्यानान्तर्यपूर्वाधारत्वेनैव वाच्यत्वात्, तादृशस्य च आधानान्ते एव निष्पत्तेः तदन्ते एव आहिताग्निव्रतानि। नहि अत्र आहवनीयत्वादिना कर्मत्वं श्रुतं, येन पवमानेष्ट्यन्ते तन्निष्पत्तिः शङ्क्येत।

न्यायबिन्दुः—'वर्षति न धावेत्' इत्यादीनि अग्निचिद्व्रतानि चयनानन्तरमेव कार्याणि आहिताग्निव्रतवत् इति प्राप्ते, चयनक्रियायाः फलपर्यन्तत्वात् तन्निमित्तकं तदनन्तरमेव कार्यम्। फलं चयनक्रियायाः अग्न्युपकारः होमसाधनाग्नेर्धारणं इति तत्समाप्त्यनन्तरं नैमित्तिकम्। आधानफलं तु अग्निगतं अदृष्टं अनन्तरमेव भवति इति विशेष इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'यागे पूर्णेऽग्निचिद्व्रतम्।'

शंकर—'क्रत्वन्ते त्वग्निचिद्धर्माः।'

ॐ अग्निचयने अज्यानीहोमेषु मान्त्रवर्णिकी इन्द्रादिर्देवता॥ अग्नौ श्रुतं 'अज्यानीरेता उपदधाति' 'आग्रयणं निरुप्यैता आहुतीर्जुहोति' इति। 'शतायुधाय' इति पञ्च मन्त्राः प्राणभृन्न्यायेनाज्यानयः। उपधानकरणताया. 'तद्वानासाम्' (पा०४।४।१२५) इति स्मृत्याऽवगमेऽपि एता इति पदेनाहुतिकरणताया अप्रतीतेर्न मान्त्रवर्णिकदेवतासिद्धिः। होमे मन्त्रवत्त्वमस्तु नियमाणानुवादित्वादिनाऽप्युपपन्नं। देवता तु सामान्यपरिभाषानुसारेणाग्न्येव कल्प्यता इति प्राप्ते, एता इति पदेनेष्टकानां परामर्शे अन्वादेशे एना इत्यापत्त्या आनन्तर्येण ऋचां परामर्शेन तासामाहुतिपदसामानाधिकरण्येनान्वयानुपपत्तेरेव एता-

इतिश्रुत्युक्ता न नित्या, किंतु प्रतिष्ठाऽभावनिमित्तेन नैमित्तिकी। तथा च पञ्च चितयो नित्याः, षष्ठी च चितिरनित्या, इति षट्चितिकोऽग्निः कर्तव्यः। वि. ४।४।७.

☞ अग्निचयनं उपसद्दिनेष्वेव, न तु ततः पूर्वम् ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्दीक्षोत्तरमेव चयनपाठादुपसत्सु पूर्वमेवाग्निश्चेतव्यः, इति प्राप्ते, 'यदहरग्निं चेष्यमाणस्तदहरुभयं समस्येत्' इत्यन्युपसदोरेकाहक्रियमाणत्वरूपसमासविधानादुपसद्दिने एवाग्निश्चेतव्यः। संकर्ष. २।१।२७

☞ अग्निचयनं त्रिवारमेव कर्तव्यमिति न नियमः, चतुर्थाद्याहारसंभवात् ॥ त्रिवारमेवाग्निश्चेतव्यो नाधिकवारं, 'आनुदम चिन्वीत' इत्यादिवाक्यैस्त्रिवारमाह्रियमाणानामेव स्थण्डिलपरिमाणेष्टकासंख्यानां विधानात्, इति प्राप्ते, पाथसाम्येन तद्वार प्राप्तस्य तदाहारस्य परिसंख्यार्थत्वे गौरवापत्तेः, प्रथमाद्याहारनिमित्तकगुणमात्रविधानपरत्वेनापि तेषां विधीनामुपपत्तेः, 'उत्तरमुत्तरं ज्यायांसं' इत्यस्य 'नाभ्यदघ्नं चिन्वीत कनीयांसं चिन्वीत' इत्यस्य 'वृहत्समपरिमितं स्वर्गकामश्चिन्वीत' इत्यस्य चार्थवत्त्वाय सन्ति चतुर्थाद्याहाराः। संकर्ष २।१।३०.

☞ अग्निचयनगतस्य उख्यस्याग्नेः नित्यं न धारणम् ॥

नित्यधारणे विकल्पो नह्यस्मात् प्रतिषेधः स्यात्। १२।४।२०।३० ॥

भाष्यं—तस्मिन्नेव उख्ये चिन्ता, किमयं नित्यं धार्यो न वा, अथवा नैव धार्येति। नत्रोच्यते। नित्यधारणे विकल्पः, धार्यो वा न वा। कुतः? नहि अस्मात् प्रतिषेधः स्यात्। धारणप्रतिषेधस्य भवति। 'न प्रतिमुञ्चेत्, यत् प्रतिमुञ्चेत् भ्रातृव्यमस्मै जनयति' (प्रतिमुञ्चेत्, प्रतिमुञ्चति इत्यत्र प्रतिमुञ्चीत इति पाठोऽन्यत्र) इति श्रुतिः। धारणशब्दे च सति प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति। यथा, 'न गन्तव्यं, न भोक्तव्यं' इति सति गमनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति। न च श्रुतिस्तत्र प्रसङ्गं दर्शयति, इति नित्यधारणस्य विधिका श्रुतिरनुमीयते, तत्र प्राप्तिः, प्रतिषेधेन निवृत्तिः। तस्माद्विकल्पः।

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः। ३१ ॥

भाष्यं — यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात् तथान्याऽनुमीयेत। अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसञ्जिका गतश्रियः श्रुतिः 'धार्यो गतश्रिय आहवनीयः' इति। आहवनीयस्थानापन्नत्वात् उख्यस्यापि नित्यधारणं प्रसक्तम्। तत्प्रतिषेधार्थैव श्रुतिः। तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति। अतो नित्यधारणस्य अविधानात् कार्याभावाच्च अधारणमेव स्यात्।

ता—प्रासङ्गिकप्रसङ्ग (प्रसङ्गागत विचार) समाप्य पुनः नित्यमेवोख्याग्निभरणस्य चिन्तयति, किमुख्यस्य नित्यधारणं न वेति विकल्प उताधारणमेवेति। तत्र 'न प्रतिमुञ्च्यात्' इति धारणप्रतिषेधः अन्यथा प्राप्तौ अनुपपद्यमानः प्रापकं विधिमनुमापयति, तेन चानुमितेन विधिना प्रापितं, तत्प्रतिषेधेन च प्रतिषिद्धं धारणं विकल्पमर्हति (सामान्यवचनप्रापिततया अपि प्राप्तेः निर्दोषशास्त्रप्रापिततया अत्यन्तबाधायोगात् तदानीमपि विकल्पो दुर्वारः इति भावः) इति प्राप्ते, अभिधीयते। सामान्येनाहवनीयधारणं गतश्रियो विहितं, उख्यश्चाय आहवनीयस्थानापन्नः (आहवनीयस्थानापन्नस्योख्यस्य आहवनीयधर्मो धारणमपि सामान्यवचनप्रसादनन्नादेव प्राप्नोतीत्यर्थः। इदं च सौकिमादेनोक्तम्। वस्तुतस्तु आहवनीय एवायं उख्यः, न तत्स्थानापन्नः अन्योऽग्निः, ततश्च साक्षादेव सामान्यवचनेन तस्य धारणं प्राप्नोति इत्याशयेनाह–) आहवनीय एव हि मन्थनेन उख्यः प्रजातः, तस्य धारणं सामान्यवचनप्राप्तं गतश्रियो धारणं उख्यविषये अनेन प्रतिषिध्यते, इति नानेन अश्रुतविध्यनुमानं गमयति। तस्मात् अधार्यं एवायमुख्यः। (न च सामान्यवचनप्राप्तप्रतिषेधपक्षेऽपि विकल्पो दुर्वार इत्युक्तमिति वाच्यम्। सामान्यवचनप्राप्तस्य पर्युदासः इत्यङ्गीकारेण दोषाभावात्। न च तस्य उख्याग्निधारणे प्रतिषिद्धत्वाभावात् उख्याग्निगतविधौ श्रूयमाणस्य 'न प्रतिमुञ्चेत्' इत्यस्य न पर्युदासत्वसंभव इति वाच्यम्। आहवनीयस्थानापन्न अन्यस्तावदुख्योऽग्निः इति पक्षे उख्याग्नौ आहवनीयधर्मसामान्यवचनस्य उख्याग्निविधेरनन्तरं प्रवर्तमानत्वेन तस्य प्रतिषिद्धत्वात् पर्युदाससंभवात्। आहवनीय एवोख्यः, न तत्स्थानापन्न इति पक्षेऽपि

न्येनेष्टकाः पचन्ति ' इति नियमार्थो विधिः । संकर्ष. २।१।७.

अग्निचयने इष्टकाविशेष एव सशिरस्क एवाग्निश्चेतव्य इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः ॥ 'सशिरस्क एवाग्निश्चेतव्यः' 'वयसा वा एष प्रतिमया चीयते' इति पक्षितुल्यताश्रुतेः, 'अग्नेः शीर्ष्णो आोः शिर उपदधामि' इति मन्त्रवर्णात्, 'पक्षयोः स्तुवते' 'त्रिवृता शिरसि स्तुवते' इत्यादिविधिदर्शनाच्च इति प्राप्ते, इष्टकाविशेष एवात्र शिरःशब्देनोच्यते । पक्षिप्रतिमतायाः किंचित्साददृश्येनाप्युपपत्तेः स्वयमातृण्णाहोमे 'एतद्वा अग्नेः शिरः' इत्यादिवत् गुणवादेनापि मन्त्रगतशिरःशब्दोपपत्तेः 'शिरसि स्तुवते' इति वैधेऽपि पदे वास्तविकशिरसोऽभावादेव लाक्षणिकता । संकर्ष. २।१।३८.

अग्निचयने इष्टकाशब्दात् दूर्वादिषु नेष्टकाधर्माः ॥ इष्टकासंस्काराणामिष्टकाकार्यांशत्वेऽपि द्वाराद्नियमविधेयानरपेक्षतया चमसाधिकरणन्यायेनेष्टकात्वस्याविवक्षाऽभावाद् दूर्वाघृतादिष्वाकृतेरभावेन इष्टकात्वजातेरभावाच्च तेष्विष्टकाधर्माः इति प्राप्ते, 'दूर्वेष्टका उपदधाति' 'घृतेष्टका उपदधाति' इत्यादौ इष्टकाशब्दप्रयोगस्य तद्धर्मप्राप्त्येकफलकत्वात् 'सहस्रेष्टकमग्निं चिनुते' इति विहितसंख्याघटकत्वाच्च भवेयुरमून्मयीष्वपि इष्टकाधर्माः । संकर्ष. २।१।८.

अग्निचयने इष्टकासंख्यापूरणं लोकंपृणाभिः मन्त्रन्यूनत्वे ॥ यस्या चितौ ये मन्त्राः प्रकान्तास्तैरेव मन्त्रैरप्रवृत्तैः सासा चितिः पूरणीया इति प्राप्ते, 'यदेवामन्त्रैरप्रवृत्तैः सासा चितिः पूरणीया इति प्राप्ते' — 'यदेवामन्त्रैरप्रवृत्तैः' इति वचनेन लोकंपृणेन यच्छिद्रं तदेतया पूरयति ' इति वचनेन लोकंपृणाया ऋच एव न्यूनपूरणे विनियोगात् प्रक्रान्तनियतसंख्यासमन्त्रसमाप्तौ अवशिष्टा इष्टकाः लोकंपृणमन्त्रेणैवोपधेयाः । पुनःपुनरावर्त्यमानत्वादेव 'अयातयाम्नी लोकंपृणा' इति स्तुतिरुपपद्यते । संकर्ष. २।१।१६.

अग्निचयने इष्टकासु सर्वान् वर्णान् इति रेखावादः ॥ 'सर्वान् वर्णानिष्टकानां कुर्यात्' इति श्रुतौ वर्णशब्दः श्वेतादिरूपपरः एव । अन्यगुणनेतरूपाणामन्यत्र कर्तुमशक्यत्वादेव तादृशवर्णसमवायिसुधागैरिकादिद्रव्यलेपआक्षेपलभ्यः । न तु वर्णशब्द एव तत्परः, 'शब्दसंयोगात्' इति सूत्रस्वरसात् । रेखासामान्ये वर्णशब्दस्य शक्तिनिरूढ्योरभावात् । 'वर्णं तु चाक्षरे' इति कोशेन नपुंसकत्वापत्तेश्च इति प्राप्ते, 'ऋजुरेखाः पश्चाच्च पुरस्ताच्च, व्यालिखिता मध्ये' इत्यन्तेन नानारेखावतीनामिष्टकानां देशविशेषविधानोत्तरं सर्वान् वर्णानित्यस्य पाठेन सर्ववर्णशब्दस्य पूर्वप्रक्रान्तविविधरेखापरत्वावसायात्, सति तात्पर्यग्रहे तदनुपपत्त्या लक्षणाया अपि न्याय्यतया, यावद्विशेषाणां विनियोगविधिभिरेव सर्वरेखाऽऽक्षेपे सति तदनुवादके वाक्ये तस्या अदोषत्वाच्च, उक्तकोशे चकारेण पुंलिङ्गपदस्याप्यनुकर्षात् रेखापर एव । संकर्ष. २।१।५.

अग्निचयने इष्टकोपधाने प्राची प्रतीची इति कर्तुर्मुखवादः ॥ 'पश्चात् प्राचीमुत्तमामुपदधाति, तस्मात् पश्चात् प्राची पत्न्यन्वास्ते' इत्यत्राप्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते, गणेषु तथा सम्भवेऽप्येकस्या तद्योगात् वाक्यशेषे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवायं मुखवादः । संकर्ष. २।१।१९.

अग्निचयने इष्टकोपधाने प्राचीरुपदधाति इति रीत्यपवर्गवादः ॥ 'प्राचीरुपदधाति' 'प्रतीचीरुपदधाति' इत्यादौ यत्रेष्टकागणानुवादेन प्राङ्मुखत्वादिकं विधीयते तत्र चतुरस्रेष्टकासु मुखाभावात् प्राङ्मुखकर्तृकत्वेनैवेष्टकानां प्राङ्मुखत्वादुपचारः इति प्राप्ते, एकैकस्या इष्टकाया मुखाद्यसम्भवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनियमेन प्राप्तौ, प्रागपवर्गा एवेत्यादिनियमार्थो विधयः । अत एव 'प्रतीचोऽनुयाजान् यजति' इत्यस्य वाक्यशेषे 'प्राञ्चमुत्तमं संस्थापयन्नुत्तमेनैव प्राङ्मुखस्था आहुतीः समिनक्ति' इत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते प्राङ्मुखस्था आहुतीर्विधाय चरमयेतरयोरुभयभेदेनैव प्रत्यक्त्वमुपपद्यते । संकर्ष. २।१।१८.

अग्निचयने इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे अवशिष्टमन्त्राणां उपयोगः ॥ 'लोकंपृण छिद्रं पृण' इति मन्त्रमेव सहस्रतारमावर्त्य सर्वा इष्टका उपधेयाः, तदितरेषां नानाविधमन्त्राणां बाहुल्यात् इति प्राप्ते, सर्वैरेव मन्त्रैरुपधेयाः । ये त्वधिका मन्त्रास्ते

भिद्येत। तस्मान्न नियोगे कामश्रुतिः। किं तर्हि? होमार्थैवाय नित्यो नियोगः अग्निविशेषविधानार्थमनूद्यते। यावदुक्तं स्यात्, वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति, तावदेवेदम्। एवं चेत्, नैमित्तिकः तस्मिंस्तस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं विकरोति इत्युपपन्नम्।

टुप्—'स्वाश्रयेषु अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात्' इति (भाष्यम्)। 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय') स्वाश्रयेषु ब्राह्मणपिण्डेषु अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य अपरिच्छिन्नविषयस्य विशेषापेक्षया ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसंभवात्। तस्मात् विशेषात् कौण्डिन्यात् अन्यत्रापि ब्राह्मणपिण्डेषु वृत्तिः संभवत्येव। तस्मात् सामान्यशास्त्रं कृतार्थं अन्यस्मिन् विषये। 'विशेषस्य चान्यतः परिच्छिन्नस्य तदवस्थायिनः तदसंभवे विषयाभावप्रसङ्गात् उपदेशवैयर्थ्यं मा भूत् इति' (इति भाष्यम्) विशेषस्य पुनः कौण्डिन्यादेः अन्येभ्यो ब्राह्मणपिण्डेभ्यः अवच्छिन्नस्य तदवस्थायिनः तदसंभवे तस्मिन्नसंभवे विषयाभावप्रसङ्गात् उपदेशवैयर्थ्यं स्यात्। तस्मात् तदपि विशेषशास्त्रं अनुग्रहीतव्यम्। एवं बाधो वर्णितः, सोऽयुक्तः। यतः कारणं, शास्त्रानुग्रहः कार्यः इति नास्ति चोदना। यदि शास्त्रानुग्रहमात्रं स्यात्, दधिदाने कृते अनुगृहीतं शास्त्रं, इत्युभयत्र दधिदानम्। एतत्तु नेष्यते। तस्मात् य एव बाधोऽस्माभिर्वर्णितः नित्यनैमित्तिकयोः, स एव। अथ यदुक्तं, अग्न्याधानात् फलमिति, अत्रोच्यते। 'तानि द्वैधं' (२।१।३६) इत्यग्न्याधानेन द्रव्यं विनिर्दिष्टं। दृष्ट एव संस्कारोऽग्नेः। तस्मान्नादृष्टार्थं इति सिद्धम्।

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात्। २१॥

भाष्यं—यच्चेदमुक्तं, असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यादिति, तत्र ब्रूमः। वचनात् असंस्कृतेषु कर्म स्यादिति। किमिति वचनं न कुर्यात्। नास्ति वचनस्यातिभारः। यथा 'पदे जुहोति' इति।

संसर्गे चापि दोषः स्यात्। २२॥

भाष्यं—अपि च यदि समुच्चयः स्यात्, प्रादाव्येन सह संसर्गः स्यात् वैहारिकस्य। तत्र तु दोषः श्रूयते 'अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याग्निः प्रादाव्येन सह संसृज्यते, अशुचितर एष योऽग्निः प्रादाव्यः' (इति)।

वचनादिति चेत्। २३॥

भाष्यं—आह, नैष दोषः। वचनात् संसर्गः। न वाचनिके क्रियमाणे दोषः।

तथेतरस्मिन्। २४॥

भाष्यं—उच्यते। इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिकः असंस्कृतेषु होमः। एवमुभयत्र वाचनिकत्वात् दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वात् विकार आश्रीयते, न समुच्चयः।

उत्सर्गेऽपि कर्मणः कृतत्वात्। २५॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं तस्य दैवतार्थत्वादिति, तत्र ब्रूमः। उत्सर्गेऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहो न विरुद्धः, कर्मणः कृतत्वात्। अग्न्यन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना। एवं श्रूयते 'यः पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति, स वै श्वोभूते देवता अभियजते' इति। तच्च कृतमग्नेर्ग्रहणम्। तेन परिगृहीता देवताः। अग्न्यन्तरे वचनाद्यजते। तस्मादविरोधः।

शा—काम्येन नित्यस्य निवृत्तिः। विकल्पसमुच्चयविचारे समाप्ते समुच्चयः एवास्ति नास्ति इति चिन्त्यते इति संगतिः।

सोम—आधानीनामेकार्यत्वात् विकल्पेऽपि उत्पत्त्यवाक्यादेश्च भिन्नकार्यत्वात् समुच्चयः इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रे नियोगशब्दोऽवधानार्थकः।

वि—'नित्योत्याग्नौ काम्यवह्निः समुच्चेताथ बाधकः।, कार्यभेदादादिमो, ऽन्त्यः कामेनान्यप्रसञ्जनात्॥'

भाट्ट—अग्नौ उत्पन्नोऽग्निः 'संतापेनाग्निं जनयति' इत्यनेन उत्पन्नः। तत्र उखा आहवनीयाग्निधारणपात्रं यजमानगले शिक्येन अब्दमात्रं ध्रियते। तस्मिन् पात्रे ध्रियमाणाहवनीयोऽग्निः उख्यः। तत्र दीक्षोत्तरकालत्वात् अग्निहोत्रहोमाचरणेऽपि नित्यर्था होमाः क्रियन्ते। स प्रकृत्य 'वृधामाग्न्यस्तो प्रहरयेच्छतामस्य आहुत्यापदध्यात्, प्राग्दक्षायनमस्य' इति श्रुतम्। तदिह काम्यप्रयोगे नित्यस्योख्यस्य आहवनीयादेः बाधविषया प्रसङ्गसिद्धिरस्ति न वा इति चिन्तायां, नात्र उखाधिकरणत्वापानाधितो भ्राष्ट्रादिरग्निः फलोद्देशेन

अग्निचयने कूर्मचितौ प्राञ्चमिति कर्तृमुख्यवादः प्रत्यञ्चमिति तु कूर्मवादः ॥ कूर्मोपधानं प्रकृत्य 'प्राञ्चमुपदधाति' 'पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपदधाति' इति श्रुतेः कर्तुरिव कर्मणोऽपि प्राङ्मुखत्वसंभवाद् अनियमेन कूर्मः कर्ता वा प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखो वा इति प्राप्ते, निर्विशेषस्याम्नानादेव प्राञ्चमिति कर्तृमुखवादः । 'पुरस्तात्प्रत्यञ्चं' इति तु कूर्ममुखवादः । संकर्ष. २।१।२०.

अग्निचयने 'घृतेष्टका उपदधाति' इति घृतपूर्णघटोपधानम् ॥ 'घृतेष्टका उपदधाति' इत्यादावपि 'घृतं मिमिक्षिरे' इत्यादिमन्त्रैरुपधानं मृन्मयीनामेव प्राणभृन्न्यायेन (१।४।१२।२३) विधीयते इति प्राप्ते घृतद्रव्यस्यैवोपधानं, घटे पूरणेन तत्संभवात् । पुष्करपर्णस्येव तल्लिङ्गमन्त्राणां समप्रकरणयोरभावात् । छन्दआदिवत् विरोधाभावाच्च । संकर्ष. २।१।२४.

अग्निचयने चतुरस्राणामिष्टकानामेव 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् ॥ 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इत्यादिना श्रुता मण्डलादीष्टका नाम्नोऽन्वर्थकत्वात् परिमण्डलाद्याकारा भवेयु इति प्राप्ते, चयनस्य परार्थतातिरोधाच्चतुरस्राणामेवैतानि नामानि । संकर्ष. २।१।२५.

अग्निचयने चतुर्थादिप्रस्तारेषु त्रिपादस्राधिका संख्या स्यात् ॥ चतुर्थादिप्रस्तारेषु पुनः प्रथमादित्रिकक्षया एकद्वित्रिपादस्रा एवेष्टका भवेयुः । कनीयसो निषेधाद्वा त्रिपादस्रस्यैवाभ्यासः संख्यान्तरस्यानाम्नानात् इति प्राप्ते, प्रकृताना संख्याना नैमित्तिकत्वान्निमित्तमन्तरेण तदप्रवृत्तेः संख्यान्तरमेवाश्रयणीयम् । संकर्ष. २।१।३१.

अग्निचयने चितिमानेषु यजमानगतं अध्वर्युगतं वा मानं ग्राह्यम् ॥ 'व्याममात्राणि पक्षपुच्छानि भवन्ति' इत्यत्र श्रुतम् । तत्र कर्मण्यध्वर्योः प्रवृत्तत्वात् अनियमाद्वियमस्य युक्तत्वाच्च तस्यैव व्यामो ग्राह्यः । 'स्रुवेण जुहोति' इत्यत्र कर्माङ्गस्रुवस्यैव ग्रहणदर्शनात् इति प्राप्ते, यजमानसमानतत् तस्य (अध्वर्यो.) चोदितत्वात् अनियमः । स्रुवस्य तु तदर्थमेवाधानविधानादैषम्यम् । संकर्ष. १।४।१०.

अग्निचयने चितिशब्दो न प्रस्तारपरः, किंतु तदवयवपरः ॥ 'पञ्च चितयो भवन्ति. पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति' इत्यत्र कर्मणि क्तिन्नन्तेन चितिशब्देनैवैतः प्रस्तार उच्यते । प्रासादादौ स्थपतीनामेका चितिरव निर्वृत्तेति व्यवहारदर्शनात् । अत एव न चयनक्रियोच्यते । तस्या एकत्वाच्च 'अग्निं चिनुते' इति विधेरभ्यासाभावात् प्रस्तारपञ्चकविधानादेव पुष्करपर्णरुक्मपुरुषस्वयमातृण्णाना क्वचन निवेशे प्रसक्ते तेषां पूर्वपूर्वोपर्युपरिभावविधानं यावनिकं संगच्छते, इति तैः सह नव प्रस्तारा इति प्राप्ते, चयनक्रियाया एकत्वेऽपि पुरीषव्यवधानकृतभेदेन तदवयवाना पञ्चधाविभागसंभवात् कर्मैकदेशपरश्चितिशब्दः । अत एव 'स्वयमातृण्णां च विकर्णीं चोत्तमे उपदधाति' इत्युक्त्वा 'नान्यामिष्टकामुत्तरामुपदध्यात्' इत्यादिना सर्वोपरि इष्टकान्तरनिधाननिषेधवैयर्थ्यापत्तेः पुष्करपर्णादिचतुष्टयस्य त्वनियमेन निवेशे प्रसक्ते नियमविशेषार्थो विधिर्न विरुध्यते । संकर्ष. २।१।१७.

अग्निचयने चितिसमुदायस्यैव वेदिधर्माः, न तु तदाधारभूमेः ॥ चयनाधारभूमेः उत्तरवेदिधर्माः कार्याः इति प्राप्ते, प्रकृतौ मध्यमोपसदि विहिताया उत्तरवेदेः स्थाने एव विकृतौ अग्निविधानेन तत्कार्यापन्नतया शरीरेष्विव अग्नावेव उत्तरवेदिधर्माः, न तदधोभुवो भवन्ति । संकर्ष २।१।२६

अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां लोकंपृणायाः प्रागुपधानम् ॥

प्राग् लोकंपृणायास्तस्याः संपूरणार्थत्वात् । ५।३।८।२० ॥

भाष्यं—औपानुवाक्ये काण्डे इष्टका समाम्नाताः । 'वज्रिणीरुपदधाति' 'चित्रिणीरुपदधाति' 'भूतेष्टका उपदधाति' इति । तत्र इदं समधिगतं, मध्यमायां चितौ उपधेया इति । तत्र संदेहः, किं प्राक् लोकंपृणायाः, उत पश्चादिति । किं प्राप्तं ? 'अन्ते तु बादरायणः' इति (५।२।६।१९) । एवं प्राप्ते, उच्यते । प्राक् लोकंपृणायाः, तस्याः संपूरणार्थत्वात् । संपूरणार्थता तस्याः श्रूयते 'यदेवास्योन, यच्छिद्रं, तदेतया पूरयति, लोकं पृण, छिद्रं पृण' इति ।

भाष्यं--- नैव एता अन्यस्यां चितौ। कस्यां तर्हि ? मध्यमायाम्। कुत ? ब्राह्मणवत्य एता इष्टका, तासां मध्यमा चितिराम्नायते। 'या वै का चिद् ब्राह्मणवतीमि ष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्' इति। ननु सर्वा एव इष्टका ब्राह्मणवत्य। नेत्याह। अपरा लिङ्ग क्रमात् समाख्यानाच। तस्मादेता नान्ते स्युरिति।

शा--- क्षिप्ते सकृदनुष्ठाने क्रमश्चिन्त्यते। किं चित्रि ण्यादीनां उत्तमायामुपधान उत मध्यमायामिति। 'कृत्स्न क्रमात्त्वत्तमायामन्तेऽनारभ्यचोदिता। या का चिदिति वाक्य तु विषये न मतैषिलम्॥' उच्यते। 'वचनाम ध्यमाया स्यु प्रत्यक्षब्राह्मणोदिता। जानातिरभिपूर्वोऽत्र प्रत्यक्षे वर्तते यत॥ वाक्य चार्थवदेव स्याद् वादमात्र चन र्थकम्। चित्रिण्यादेर्निवेशोऽतो मध्यमाया चितौ भवेत्॥'

सोम--- अभे आभिमुख्यार्थकत्वात् विषयाभिमु ख्यस्य अन्यत्रासम्भवात् अभिपूर्वो जानाति प्रत्यक्षज्ञाना र्थक। अभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षे रूढि इत्यप्याहु। वाक्य च इति (शा) एव च वाक्यार्थस्यानार्थे प्रत्यक्ष मानिश्चितब्राह्मणपरत्नमेव वाच्यमिति भाव।

वि--- 'चित्रिण्यादिरुत्तमायामुपधान पुराऽधमा।, अभ्यासायादुत्तमाया, मध्यमाया तु वाचयन॥'

भाट्ट--- चित्रिण्यादीनां तु 'या का चन ब्राह्मणव तीमिष्टकामभिजानीयात् ता मध्यमाया चितावुपदध्यात्' इति वचनेन मध्यमचितौ उपधानम्। अत्र हि अभिपू र्वस्य जानाते प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् वाक्यस्यार्थवत्त्वाच प्रत्य क्षब्राह्मणविहितेष्टकोद्देशेन मध्यमचितिरूपदेशविधानम्। उपधान तु प्रकरणप्राप्त आश्रय। प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्व इष्ट कानाचिश्रुतग्रन्थविनियुक्तमन्त्रोपधेयत्व इत्युक्तमेव भूमा धिकरणे (१।४।१७ भाट्ट)। न च प्रत्यक्षब्राह्मणवत्त्वस्य उद्देश्यविशेषणता, तच्छब्देन विशिष्टपरामर्शकेन विशिष्टो द्देशोपपत्ते। अतो मध्यमचितावेवोपधानम्। न चेद प्राकरणिकविषय, अविशेषात्।

न्यायबिन्दु --- चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश इति प्राप्ते, 'यां वै का चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानी यात् ता मध्यमाया चितौ' इति वचनात् मध्यमाया इति सिद्धान्त।

मण्डन--- 'चित्रिण्याद्या मध्यचितौ।'

शङ्कर--- 'चित्रिण्याद्यास्तु नान्तत।'

अग्निचयने तिसृधन्वदान ब्राह्मणाय॥ 'रुद्रो वा एष यदग्नि, तस्य तिस्र शरव्या प्रतीची तिरश्च्यनूची, ताभ्यो वा एष आवृश्च्यते योऽग्नि चिनुते, अग्निं चित्वा तिसृधन्वमयाचित ब्राह्मणाय दद्यात्ताभ्य एव नमस्करोति, अथो ताभ्य एवात्मान निष्क्रीणीते' इति श्रुत तिसृधन्व दानमपि पूर्वन्यायेन अत्वङ्ग इति प्राप्ते, स्थण्डिलस्यैव रुद्रत्वात्तदीयशरव्याभिरभिनित आत्मक्षतमेतद्दानेन, ताभ्य आत्मनो निष्क्रयणादस्यास्य क्रियाङ्गत्वे एवोपपद्यते। न च सन्निपातिनोऽङ्गस्याङ्गान्तर विप्रतिषिद्ध, रथन्तराङ्गस्य वर दानस्य दर्शनात्। सङ्कर्ष १।१।६

अग्निचयने धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टे नानुष्ठानम्॥

धारणे च परार्थत्वात्। ९।४।७।२९॥

भाष्य---इदमाम्नायते 'धार्यो गतश्रिय आहवनीय' इति। अस्ति (च) अग्निहोत्रस्यानुगमे प्रायश्चित्त 'अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपाल निर्वपेत्, यस्याग्नि उद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्' इति। तत्रैषोऽर्थ सांशयिक, यदा धार्योऽग्नि अनुगच्छति तत्र किमिद प्रायश्चित्त कर्तव्य नेति। किं प्राप्त ? कर्तव्यमिति। उपप्राप्त हि निमित्तम्। एतावदिह निमित्त, अग्नि अग्निहोत्रार्थे उद्धृत अकृतप्रयोजन उद्वाति इति। तदेद सर्व प्राप्तम्। तस्मात् कर्तव्य प्रायश्चित्तमिति। ननु सर्वकर्मार्थमेतत्, न केवलस्याग्निहोत्रस्य। उच्यते। यदि सर्वकर्मसमुदायार्थं तत् केवलस्यार्थे न भवतीत्युच्यते। यत्तु एकैकस्मै इत्येवं सर्वार्थं, तत् सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्त अग्निहोत्राय प्रयुक्त भवति। न चेद सर्वकर्मसमुदायार्थं, समुदायस्य अचोदितत्वात्, साधनानि प्रति आकाङ्क्षाऽभाव। एकैक तत्र कर्म उद्धरणमाकाङ्क्षति। तस्मात् सर्वार्थमपि सत् अग्नि होत्रार्थं भवति। एव चेत् अनुगमनप्रायश्चित्त प्राप्ता तीति। यथा पर्युक्षण परिसमूहन तृणापचय इत्येवमा दय पदार्था धार्येऽग्नौ अहन्यहनि क्रियन्ते, एव प्रायश्चित्तमपि क्रियेत एव प्राप्ते, ब्रूम। धारणे च गत-

भिरिति विपरिणामावश्यभावात् इन्द्रादय एव देवताः । भाष्यकारैस्तु नेदमधिकरणमित्युक्तम् । संकर्ष. २।४।४.

अग्निचयने इष्टका अग्निमत्य एव कार्याः ॥ इष्टकात्वाविशेषात् प्रयोगप्राशुभावाय अनियतसंस्थानवत्त्वे तासां प्राप्ते, इष्टकानां चितिनिर्वृत्तिरूपकार्यप्रयुक्तत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावादग्निमन्तरेण तदयोगात् साग्निका एव भवेयुः । 'चतुरश्रा भवन्ति' इति त्वाक्षिप्ताश्रयुद्देशेन गुणमात्रविधिः । संकर्ष. २।१।२.

अग्निचयने इष्टकाः पक्वा एव ग्राह्याः ॥ आमपक्वसाधारण्येनेष्टकापदप्रयोगात् 'पक्वेष्टकचित. प्रासाद.' इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारेणैव पक्वताप्रतीतेरनियमः, 'नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वा भवन्ति' इति कतिपयासु पाकविधानादितरा आमा एव वा इति प्राप्ते, 'न कृष्णा न लक्ष्मणामुपदध्यात्' इति निषेधबलादेवोन्नीते सर्वासां पाके, कतिपयानां पाके तुषाणा साधनत्वमात्रनियमविधिपरत्वे लाघवात् 'अग्निनेष्टकाः पचन्ति' इति शाखान्तरे श्रवणाच्च पक्वा एव । संकर्ष. २।१।६.

अग्निचयने इष्टकाः पशुशीर्षाद्युपधाने अन्तरालपूरणार्थं न विधेयाः ॥ पशुशीर्षाद्युपधाने यदन्तरालमुत्पद्यते तत्पूरणार्थमपि कतिपया इष्टका निर्मातव्याः । 'इष्टकाभि.' इति तृतीयाश्रुत्या चयनं प्रति निरपेक्षकारणत्वावगमात् । तासां परस्परसम्बन्धमन्तरेण नैरपेक्ष्यायोगात् इति प्राप्ते, निरन्तरालेष्टकासम्पादनासम्भवात् सिकतापूरणविधिनाच अवर्जनीयस्य चिदन्तरालस्येव वाचनिकाभ्युपगमात् तस्याप्यपि सोढव्यतया मृत्पाषाणकाष्ठाद्यन्तरालसद्भावेऽपि 'चित. प्रासादः' इति प्रयोगदर्शनाच्च पशुशीर्षादिस्थले इष्टका निषेयाः । संकर्ष. २।१।४.

अग्निचयने इष्टकाः समचतुरश्राः कार्याः ॥ चतुरश्रत्वस्याविशेषविरोधादीर्घचतुरश्रसमचतुरश्रयोर्विकल्पे प्राप्ते, दीर्घादिपदान्तरसमभिव्याहाराभावे सम चतुरश्रस्यैव बोधादभिधानिकचतुरश्रस्य 'सम स्यात्' (१०।३।१२) इति न्यायेन साम्यमेव । संकर्ष. २।१।३.

अग्निचयने इष्टकाधर्माः चरुसर्वौषधेषु न भवन्ति ॥ 'रौद्र गावीधुक चरुमेतेन यजुषा चरमायामिष्टकाया निदध्यात्' 'सर्वौषधं वपति' इति विहितयोश्चरुसर्वौषधयोरपि स्थलनिर्वर्तकत्वाविशेषात् इष्टकाधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते, अनारभ्ये एव स्थण्डिले सर्वौषधवपनस्य, समाप्ते च चयनविधानस्य नियमाणतया तत्कार्यापत्त्यभावान्न तद्धर्माः । संकर्ष. २।१।१०.

अग्निचयने इष्टकाधर्माः नैर्ऋतीषु न भवन्ति ॥ 'नैर्ऋती. रक्ता उपदधाति' इति विहितोपधानार्थत्वेनेष्टकाधर्माणां नैर्ऋतीष्वपि प्रवृत्तिः इति प्राप्ते, नैर्ऋतीष्टकासन्धौ उख्याधारशिक्यप्रक्षेपविधानेन तत्प्रतिपत्तिमात्रार्थत्वेन स्थण्डिलनिर्वर्तकत्वाभावेनोपदधातेर्गौणत्वेन न मुख्यधर्माणां तत्र प्रसक्तिः । संकर्ष. २।१।११

अग्निचयने इष्टकाधर्माः सिकतासु न भवन्ति ॥ सिकतानामपि स्थलनिर्वर्तकत्वाविशेषादिष्टकाशब्दप्रयोगाच्च साध्यान्तर्गतत्वसद्भावेन 'तया देवतया' इति मन्त्रेणैवोपधानं भवेत् इति प्राप्ते, 'तासामपरिमिताभिः सिकताभिः पूरयति' इत्यपरिमितविशेषणेन सहस्रसंख्यावरोधाभावात् चतुर्थावरणे दक्षिणासम्बन्धस्येव तासिष्टकाशब्दप्रयोगस्य स्तुत्यर्थत्वान्न मन्त्र । संकर्ष. २।१।९.

अग्निचयने इष्टकानिर्माणं दीक्षोत्तरमेव ॥ इष्टकानां निर्माणे विशिष्य कालविधेरभावात् याथाकाम्ये प्राप्ते, दीक्षोत्तरकाल एव नियम्यते । 'इष्टकामूर्ध्वमस्य सृज्यते तेन सर्वा अमयो भवन्ति' इति वचनेनोख्याग्निमध्ये मृदश्च संसर्गविधानात्, तस्य च दीक्षातः पूर्वमसंभवात् । संकर्ष २।१।२८.

अग्निचयने इष्टकापाकः निर्मन्थ्येन लौकिकेन ॥ तासां वैदिकेनाग्निनैव पाकः कर्तव्यः । प्रकरणान्तरविहितेषु हवि·श्रपणादिषु तस्यैव धर्मानुग्धेन करणात् इति प्राप्ते, 'आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रपयति' इत्याद्यन्य विधानेन वैहारिकस्य पाककरणत्वेऽपि प्रकृतेऽग्निनैव पचन्ति लौकिककरणस्यैव साम्य, अन्यथा तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । विहारवह्निवचनस्य चरणमन्तरेण प्राप्ती लौकिकत्वकरणसम्भवात् । कृष्णानीमिन्धननिर्देशेन प्रणी शाखान्तरे 'निर्म-

उपतिष्ठतेस्तादर्थ्यं प्रतिपद्यते ? उच्यते। यथा दीक्षणी-याद्यः पुरुषसंस्काराः फलप्रतिग्रहणयोग्यं पुरुषं कुर्वन्तः यागकार्ये वर्तमानाः तदर्थाः, एवमिहापि उपतिष्ठतेः अभिधानं कार्यम्। एवं च तद्व्यापारं कुर्वन्तः तदर्थता प्रतिपद्यन्ते।

शा—' उपतिष्ठतिना तावदपूर्वं कर्म चोद्यते। पृष्ठशब्दोऽपि तस्यैव विधत्ते पृष्ठतुल्यताम् ॥ ' उच्यते। ' जघन्यवृत्तिता पृष्ठशब्दस्येहोभयोः समा। उपतिष्ठतिधातुश्च समीपस्थितिवाचकः ॥ ' तदयमर्थः (पृष्ठैरुपतिष्ठते इत्यस्य) पृष्ठसाधने रथन्तरादिभिः समीपे स्थित्वा अग्निं अभिदध्यादिति। तस्मात् अभिधानचोदनेति सिद्धम्।

सोम— अर्थवादगतपृष्ठशब्दस्य अनतिदेशकत्वेऽपि विष्णुदेशगतपृष्ठशब्दस्य अतिदेशकत्वमस्तु इत्युत्थानात् सङ्गतिः।

अत्र भाष्यादौ ' उपान्मन्त्रकरणे ' इति मन्त्रकरणार्थे वर्तमानात् उपपूर्वात् तिष्ठते. आत्मनेपदविधानात् उपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं पृष्ठसदृशकर्मविधिः इति पूर्वपक्षे नोपपद्यते। तथा च तत्र ' व्यत्ययो बहुलम् ' (पा० ३।१।८५) इति व्यत्ययः अङ्गीकार्यः, स चान्याय्यः। न च ' अकर्मकाच्च' (पा० १।३।२६) इत्यात्मनेपदं सम्भवतीति वाच्यम्। 'बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षौ, यज्ञायज्ञियेन पुच्छं ' इत्यादौ अस्यैव ' उपतिष्ठते ' इतिपदस्य अनुषञ्जनीयत्वेन अकर्मकत्वाभावात्। इति आत्मनेपदस्य सर्वथा पूर्वपक्षे अनुपपत्त्या तद्बलादेव पृष्ठसाधनमन्त्रकरणकाभिधानविधि. इति सिद्धान्तितम्।

तदनुपपन्नम्, पूर्वपक्षेऽपि पृष्ठसदृशकर्माणि स्तुतिरूपाण्येव अङ्गीकर्तव्यानि, अन्यथा पृष्ठसादृश्यासम्भवात्। तथा च स्तुतीनां गुणिनिष्ठगुणाभिधानरूपतया तासां मन्त्रकरणकत्वनियमेन तदर्थसमीपस्थितिप्रतिपादकस्य उपतिष्ठतेः सिद्धान्ते इव मन्त्रकरणार्थे वृत्तिसम्भवेन आत्मनेपदानुपपत्त्यभावात्। तस्मात् आत्मनेपदानुपपत्ति. न पूर्वपक्षे दोषः। इति मत्वा ग्रन्थकारेण (शास्त्रदीपिकाकारेण) आत्मनेपदं अस्पृष्ट्वैव पूर्वपक्षे जघन्यगौणीप्रसङ्गः इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तमुक्त्वा उपतिष्ठतेः अभिधानलक्षणा परिहर्तुं उपतिष्ठतिना अभिधानमनुमीयते इति प्रतिपादयितुं आत्मनेपदमुपयोजितं, न तु आत्मनेपदानुपपत्तिः सिद्धान्तयुक्तितया इति ध्येयम्। आद्यसूत्रार्थस्तु पृष्ठशब्दः कर्मणि स्यात् स्तोत्रधर्मवाचकः पृष्ठशब्दः स्यात्, तथाभूतस्य ' रथन्तरं पृष्ठं भवति ' इत्यादौ स्तोत्रवाचकस्यापि उपदेशात् इति।

वि—'पृष्ठैरुपस्तुतौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वा, ऽग्रिमः। अग्निहोत्रनया,-न्नैव मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥' तस्मात् पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मान् अतिदिशति।

भाट्ट— अग्नौ ' पृष्ठैरुपतिष्ठते ' इति श्रुतम्। तत्र पृष्ठशब्देन किं विधीयते इति चिन्तायां, पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वात् तस्य च बहुत्वाभावेन चयनाङ्गतया विधानानुपपत्तेः प्रत्ययाभिहितभावनान्तरण्येव पृष्ठधर्मकाणि धानूपात्तसमीपावस्थानेतिकर्तव्यताकानि विधीयन्ते। पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः। धानूपात्तमपि च समीपावस्थानं अक्लृप्तकार्यत्वात् कर्मान्तरत्वमेव। अथवा पाशाधिकरणन्यायेन (९।३।९) बहुवचनानुरोधेन पृष्ठप्रतिपादके गौण्यङ्गीकारस्य अयुक्तत्वात् बहुवचनेन एकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गतया ज्योतिष्टोमपृष्ठविधिरेवायम्। समीपस्थितिस्तु पूर्ववत् पृष्ठस्तोत्रस्यैव अङ्गम्। वस्तुतस्तु पृष्ठबहुत्वस्यापि ज्योतिष्टोमे साधितत्वात् सर्वाण्येव पृष्ठस्तोत्राणि चयनाङ्गतया विधीयन्ते। न तु पृष्ठमन्त्राणां रथन्तरादिसाम्नां वा विधानं, उपक्रमस्थपृष्ठपदे लक्षणाप्रसङ्गात्। एवं च जघन्यं आत्मनेपदमेव बाहुलकतया (पा० ३।१।८५) साधुत्वार्थं व्याख्येयम्। इति प्राप्ते, पृष्ठशब्दस्य शरीरावयवेऽपि शक्तत्वेन तत्करणकसमीपावस्थितेरपि विधिसम्भवेन स्तोत्रविधावेन नियामकाभावेन सन्दिग्धत्वात् नि.सन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेव अन्यथा नेतुमुचितत्वात्। तथाहि, ' उपान्मन्त्रकरणे ' (पा० १।३।२५) इति स्मृत्या आत्मनेपदबलात् समीपावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात् सम्बन्धेन अभिधानातिरिक्ते व्यापारे मन्त्रस्य करणत्वासम्भवेऽपि सन्निधानप्रयोजनीभूताभिधानद्वारा समीपावस्थानं प्रति पावस्थानप्रयोजनीभूताभिधानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारात् तदनुरोधेन पृष्ठशब्दस्य मन्त्रलक्षण-

प्रयोगान्तरे उपयोक्ष्यन्ते ' चतुर्दशभिर्वपति ' इत्यादिवत् ।
संकर्ष. २।१।१९.

¶ अग्निचयने उपसदां षट्त्वं तिसृणां स्वस्थानविवृद्ध्या संपादनीयम् ॥

स्वस्थानात्तु विवर्धेरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् । ५।३।२।३ ॥

भाष्यं—उपसत्सु संदेहः । किमावृत्तिर्दण्डकलितवदुत स्वस्थानाद्विवर्धन्त इति । किं तावत्प्राप्तम् ? आवर्तनीयानामर्थानामेष धर्मो यदुत दण्डकलितवत् । यो ह्युच्यते, त्रिरनुवाकः पठ्यतामिति, स आदित आरभ्य परिसमाप्य पुनरादित आरभते । तस्माद्दण्डकलितवदावृत्तिः । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स्वस्थानाद्विवर्धितुमर्हति । कुतः ? कृतानुपूर्व्यत्वात् । कृतमानुपूर्व्यमुपसत्सु । प्रथमा कृत्वा मध्यमा कर्तव्या, तत उत्तमेति । तत्र यदि दण्डकलितवदावृत्तिः स्यात्, उत्तमा कृत्वा पुनराद्याया अभ्यासे क्रियमाणे अस्थाने सा विवृद्धिः कृता भवति । स्वस्थानविवृद्धौ नैष दोषः । तस्मात् स्वस्थाने विवृद्धिरिति ।

टुप्— यथा प्रथमा परिसमाप्यमाना द्वितीयामुपस्थापयति, द्वितीया च तृतीया, एवं तृतीयाऽपि धर्मान्तरमुपस्थापयति । तत्र दण्डकलितवदावृत्तौ तृतीययाऽनुपस्थापिता प्रथमा क्रियेत । स्वस्थानविवृद्धौ तु नैष दोषः । चोदको ह्यमुमेवार्थं भावयति ।

शा— ' अतः सर्वाः सकृत् कृत्वा पुनः स्यादादितः क्रिया । स्वस्थानात्तु विवर्धेरन् क्रमबाधोऽन्यथा भवेत् ॥' तृतीयां कृत्वा प्रथमायां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमबाधः स्यात् (तृतीयानन्तरमुपस्थितप्रवर्ग्योद्वासनपरित्यागेन प्रथमानुष्ठाने क्रमबाधः स्यात्) । अतस्तद्बाधाय स्वस्थाने स्थाने द्विर्द्विरभ्यसितव्या ।

सोम— पूर्वोत्तरगमनेन [illegible] संगतिः । यथा क्षेत्रमाने [illegible] दण्डेन मानदण्डं निवेश्य तदनन्तरदेशेऽपि तथैव [illegible] निवेश्य क्षेत्रं मीयते, तथा [illegible] प्रथमाः कृत्वा पश्चादपि तथैव [illegible] ([illegible] दण्डकलितवदावृत्ति. पूर्वपक्ष.) । सूत्रार्थस्तु— कृतानुपूर्व्यं [illegible] ।

चि— ' आवृत्तिरुपसत्स्वेषां सदस्यैकैकशोऽथवा ।, त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा ॥, प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये । एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ '

भाट्ट— तत्र प्रयाजैकादशत्वादिसंख्या स्वसंपत्त्यर्थं व्यक्त्यन्तराण्याक्षिपन्ती चतुर्थोत्तमप्रयाजजातीयान्येवाक्षिपति, तदङ्गभूतयोः प्राकृततदङ्गदेवताप्रकाशकयोरपूर्वयोः प्रैषयोर्मध्ये पञ्चानामन्येषामप्राकृतदेवत्यमन्त्राणां पठितत्वाम्नानात् । तद्यदि आद्यानां प्रयाजानामभ्यासः स्यात्, ततो मन्त्राणामपकर्षापत्तिः, समिधायजस्यानुपस्थितिश्च । अतः सन्निधानाविशेषाच्चतुर्थोत्तमप्रयाजयोरेव चतुश्चतुरावृत्तिः । उभयप्रयाजाभ्यासद्वये च प्राकृतदेवताबाधो लक्षणया वा तद्देवताप्रकाशनमित्यन्यदेतत् । एवमनुयाजेष्वपि मन्त्रलिङ्गवशादेव प्रथमानुयाजस्याद्याश्चत्वारो दशमश्च । द्वितीयस्याष्टमपर्यन्तं पञ्चमप्रभृत्यभ्यासः । नवमैकादशौ तृतीयस्येति । यत्र तु न [illegible] लिङ्गम्, तत्र नियमप्रयोजकसंख्याकस्थले अनवयवरूपाया अधिकाया आवृत्तेरन्तिमविषयत्वात् सर्वस्याप्यन्तिमविषयत्वमेवेष्यते । यत्र तु समसंख्याकैवाऽऽवृत्तिः यथा त्रिरनुवाकमुपसत्प्रकरणे, तत्रैकैकस्या द्विरावृत्त्याऽपि षट्त्वोपपत्तौ नान्तिमाया एव चतुरावृत्तिः, समुदाये विहितत्वान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानाया आवृत्तेः सर्वविषयत्वौचित्यात् । तत्र च ' त्रिरनुवाकः पठ्यताम् ' इत्यादौ संपूर्णानुवाकस्यावृत्तिदर्शनेन प्रकृतेऽप्युपसत्त्रयमेकवारं कृत्वा पुनः कार्यमिति दण्डकलितवदावृत्तिः इति प्राप्ते, प्रथमद्वितीययोर्हि तृतीयात पूर्वं करणं क्लृप्तम्, तत् दण्डकलितवदावृत्तौ बाध्येत । अतः प्रथमां द्विः कृत्वा, द्वितीया च द्विरभ्यस्य, तृतीयाऽपि तथैव कार्येति स्वस्थानविवृद्धिरेवेति सिद्धम् ।

न्यायबिन्दु — त्रिरनुवाकस्यादावनुष्ठानोत्तरं पुनरादितः करणमिति दण्डकलितवदावृत्त्या षट्संख्यासंपत्तिः इति प्राप्ते, दृष्टिपोत्तर प्रथमायां प्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गेनैकैकस्या द्विरावृत्तिरिति स्वस्थानविवृद्धिरेवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' स्वस्थाने वृद्धयः । '

शंकर— ' तत्र स्वस्थानवृद्धिः स्यात् ।' (तत्र प्रकारादिषु ।)

अग्निचयने प्रधानादौ

तस्या एवायमर्थवादः (पाङ्क्तो यज्ञः इति), न तु अग्नियोगस्य । (येन तर्हि यागविधिरत आह-) अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति इति धर्म उत्पद्यते । उत्पद्यमानं च कैमर्थ्याभिलाषि भवति । (न गुणविष्य- उत्पद्यमाने न वोत्पत्त्यवसरे) तत्र यत् प्रकरणेन वाक्येन वस्थाया न वोत्पत्त्यवसरे) तत्र यत् प्रकरणेन वाक्येन वा (प्रयोजन-)सम्बन्धो दीयते, तेन निराकाङ्क्षी भवति । इह तु वाक्येनैवास्य प्रयोजनं दीयते अग्नि- योगः (अग्निमेव तत् युनक्ति इति) । तस्मिंश्च वाक्ये यज्ञसंयोगो नास्ति (येन प्रधानार्थता स्यात्) । यद्यपि तु यज्ञसंयोगो भवेत् (उत्पत्तिवाक्ये एव), तथापि यज्ञ- शब्दो यागमात्रवचनश्चेत् अङ्गयागानपि वदति प्रधान- यागानपि । तदविशेषात् यागमात्रेण योग. (सम्बन्धः) ।

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽप- वृत्तार्थत्वात् । २१ ॥

भाष्यं— एवं च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति ' न होतारं वृणीते, नार्षेयं वृणीते ' इति । यथा न्यायोऽपदिष्ट., ' सोमार्थं हि होतृवरणं कृतं यद्धोतारं वृणीते जगतीं तद् वृणीते ' इति । एतस्मिन् न्याये असति, तदपि अङ्ग- प्रधानार्थं, इति अवभृथेऽपि प्रसज्येत । तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृतं होतृवरणं नैव प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक· । सति तु एतस्मिन् न्याये तदपि प्रधानार्थमेव । तत्रापि हि यज्ञसंयोगः 'यदवृता वषट् कुर्युः, भ्रातृव्य यज्ञस्याशीर्गच्छेत्, यद् वृता वषट् कुर्वन्ति एकधा तद्यजमाने यज्ञ- स्याशी· प्रतितिष्ठति ' इति । प्रधानार्थं चेत् तदपवर्गे तत्कार्यमवसितं, इति अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते च । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक इति ।

टुप्—अवभृथे च तद्वत् इत्येतदप्ययुक्तम् । तत्रापि यो यज्ञसंयोगः (यदवृता वषट् कुर्युः, भ्रातृव्य यज्ञस्याशीर्गच्छेत् इति) अयमपि गुणवाक्यस्यार्थवाद. ' ऋत्विजो वृणीते ' इति, उत्पत्तिवाक्यस्य नाय दोष. (तेन सौमिकमपि अङ्गप्रधानार्थमेव वरणम्) । यत्तावदादौ दृष्टार्थं वरणं तत् साङ्गस्य ज्योतिष्टोमस्य, यत् द्वितीयं तदारादुपकारकं, अवभृथे अदृष्टार्थं प्रतिषिध्यते । तथापि चोदकाभावात् नित्यानुवाद एव । तस्मात् प्रति- षेधो न (लिङ्गत्वेन) घटते ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् । २२ ॥

भाष्यं—अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकौ दर्शयति । ' स वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति । तदुपपद्यते, यदि प्रधानार्थो योगः । इतरथा आद्ये अहनि योगः स्यात् अन्ते विमोकः, तदा हि सर्वा- पवर्गं इति ।

टुप्—स च (प्रतिषेधः) ' अहरहर्युनक्ति, अहरह- र्विमुञ्चति ' इति अङ्गप्रधानार्थे योगे विमोके च घटते एव, यत् युनक्ति तत् अहरहः इति गुणविधानम् ।

शा—अग्नियोग· किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यात्, उत साङ्गप्रधानापवर्गे इति । यदि प्रधानमात्रार्थो योग·, तद- पवर्गे विमोकः । साङ्गप्रधानार्थत्वे तु योगस्य, सर्वान्ते विमोक. । तत्र अग्ने. सर्वार्थत्वात् तत्संस्कारो योग. सर्वार्थ· । तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः इति पूर्वपक्षं कृत्वा ' पाङ्क्तो यज्ञः ' इति वाक्यदोषेण यज्ञार्थता योगस्य । अत प्रधानापवर्गे विमोकः इति भाष्यकारेण सिद्धा- न्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं ' यदवृता वषट् कुर्युः, भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेत् ' इति यज्ञसंयोगात् अग्निसंयोग- (अग्नियोग-)तुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति । तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नात होतृ- वरणं प्राप्नोति । तत्र ' न होतारं वृणीते ' इति प्रति- षेध अवक्लृप्तो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वात् अवभृथे पृथग्वरणप्राप्त्यभावात् प्रति- षेधो न स्यात् इति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वादशाहे 'अह- रहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं, इतरथा साङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोकदर्शनं स्यादिति । ननु प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्यापूर्वत्वात् अवभृ- थस्य ऐष्टिकवरणप्राप्ति. । (प्राभाकरमतेनोत्तरमाह-) तत्र कश्चिदाह, अपूर्वतायां ध्यायमर्थवादो होतृवरणाभावे लाभः स्यादिति । स न्यायपूर्वत्वपक्षे वरणप्राप्तौ मन्दा अवगम्यते, नान्यथेति । वयं तु ब्रूमः, यद्यपि अपूर्वोऽ- वभृथ , तथापि आज्यभागयोरिव सद्भावात् होतृप्रा- प्तिः प्रधानार्थत्वात् तद्वरणमपि अङ्गप्रधानार्थम् । नहि

इति विहितोऽग्निविमोकः सर्वान्ते एव कार्यः। अत्र अग्निविषस्य योगजन्यस्य अदृष्टस्य स्वान्तिमकार्यनाश्यत्वेन प्रसक्तस्यैव एतद्धोमनाश्यत्वं अर्थवादवशादवगम्यते। अतः स्वान्तिमकार्यान्ते एव अग्नेर्विमोकः इति पूर्वपक्षिते 'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः' इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थत्वावगमात् 'दक्षिणा सोमस्य' इतिवत् सर्वार्थत्वन्यायेन प्रधानमात्रार्थत्वावगमात् प्रधानान्ते एव विमोक इति सिद्धान्तितम्।

एवं च सौमिकमपि वरणं 'वषट्कर्तुं वषट् कुर्यात् भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेत्' इति यज्ञसंयोगात् अग्नियोगतुल्यन्यायतया येनैव प्रधानार्थं भवति। ततश्च सोमाङ्गभूतेऽवभृथे अतिदेशप्राप्तं होतृवरणं 'न होतारं वृणीते' इत्यनेन पर्युदस्यते। सौमिकस्य वरणस्य अङ्गप्रधानार्थत्वे तु औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य बाधेनैव अप्राप्तत्वात् पर्युदासानुपपत्तिः। यद्यपि च अवभृथः अपूर्वः, तथापि आज्यभागाद्यर्थतया प्रसक्तस्य होतृवरणस्य पर्युदासो नैवानुपपन्नः।

तथा द्वादशाहे 'अहरहर्युनक्ति, अहरहर्विमुञ्चति' इति प्रात्यहिकयोगदर्शनं प्रधानमात्रार्थत्वे तद्भेदेन भेदोपपत्तेः उपपन्नम्। इतरथा सर्वाद्यन्तयोः सकृदेव अग्नियोगविमोकयोः प्राप्त्यापत्तेः इति सिद्धान्तितम्।

वार्तिककारेण तु भाष्यकारोक्तयुक्त्यैव प्रधानमात्रार्थत्वं अग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य साङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धान्ते परं सूत्राणि व्याख्यातानि। तस्यायमभिप्रायः। योगस्य उत्पत्तिवाक्ये एव द्वितीयान्तपदाभ्यां अग्निसंस्कारार्थत्वावगतेः न शुद्धवाक्यस्य अर्थवादगतयज्ञपदश्रवणमात्रेण यज्ञार्थत्वं कल्पयितुं युक्तम्। नहि 'दक्षिणा सोमस्य' इतिवत् अत्र अनन्यशेषता, येन कथञ्चित् प्रधानमात्रार्थता कल्प्येत। अस्तु वा यज्ञमात्रार्थत्वं, तथापि यज्ञशब्दस्य 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते' इत्यादौ आज्यभागयोरपि प्रयोगात् प्रधानमात्रार्थता दुर्घटैव। एतेन 'स एष यज्ञः पञ्चविधः' इत्यादौ यज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रे प्रयोगात् प्रधानमात्रार्थत्वं' इति न्यायसुधोक्तं अपास्तम्। तथान्ते 'ये यजामहस्य' अनूयाजार्थत्वात् प्रसक्तौ पर्युदासानुपपत्तेश्च। अतः साङ्गप्रधानार्थोऽग्नियोग-वरणं च। तत्रापि द्वितीयया ऋत्विक्संस्कारार्थत्वस्य अवगतेः आर्थवादिकयज्ञार्थत्वस्य अकल्पनात्। न चैवमवभृथे तत्प्रसक्त्यभावः, प्रधानार्थत्वपक्षेऽपि दक्षिणावत् प्रधानार्थेनैव वरणेन प्रसङ्गसिद्धेः, अवभृथे तत्प्रसक्त्यभावस्य तुल्यत्वात्। अतश्च उभाभ्यामपि एव प्रसक्तिर्वाच्या, दृष्टार्थस्य सौमिकवरणस्य सर्वार्थत्वेऽपि दार्शपूर्णमासिकस्य प्रवृत्ते होतरि नियमार्थस्य वरणस्य अदृष्टार्थतया सोमाङ्गभूतेष्टिपश्वादौ वरणस्य द्वादशाहे वक्ष्यमाणत्वेन प्रसक्तस्य तस्य अवभृथे पर्युदासोपपत्तिः। नहि इदं प्रकृतौ आरादुपकारकं, येन तस्य आज्यभागाद्यङ्गत्वेन अवभृथे प्रसक्त्यभावः शङ्क्येत, द्वितीयया प्रोक्षणादिवत् होतृसंस्कारार्थत्वावगतेः। अतस्तस्य कर्तृत्वेन आज्यभागाङ्गत्वात् वरणस्यापि तद्द्वारा आज्यभागाङ्गत्वोपपत्तेः प्रसक्त्युपपत्तिः।

न चैवमपि आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन (१२।१।१९।४३-४४) होतृप्रवृत्तेरेकतया दीक्षणीयायामेव कृतस्य होतृवरणस्य अन्ते प्रसङ्गेन उपकारसिद्धेः नावभृथे प्रसक्त्युपपत्तिः। आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणस्य परिव्याणादौ हि तत्कार्यद्रव्योद्देशेन यद्यपि उत्पत्तिः, तत्कार्यद्रव्याङ्गतदवच्छिन्नतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्कार्यान्तिमकार्यत्वेन नाशकत्वस्य व्रीहिप्रोक्षणाद्यर्थं कल्पितस्य सत्त्वेन तज्जन्यादृष्टस्य अनष्टतया प्रसङ्गोपपत्तावपि प्रकृते अभिवासर्गभागादिवत् तत्रापि सर्वेष्वेव निरूपकारणभावनियमानुपपत्तेः। नहि होतृप्रवृत्तेः यज्ञार्थद्रव्योद्देशेन उत्पत्तिः तत्कार्यद्रव्यानुसारः, दार्शिकहोतृवरणस्य ज्योतिष्टोमाद्यनङ्गत्वात्। अतश्च तद्घटितजन्यादृष्टस्यावच्छिन्नं प्रति तत्कार्यान्तिमकार्यत्वेन नाशकता, इति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्संयोगकृत्यनिमित्तत्वेन नाशः इति प्रतिप्रयोगं आवृत्तेः सुगमैव अवभृथे तद्दर्शनम्।

द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं च प्रधानमात्रार्थत्वपक्षेऽपि भिन्नकालत्वात् तथैव सर्वानुष्ठानार्थवरणान्ते सर्वान्ते एव विमोकः इति प्राप्तौ प्रात्यहिकानुष्ठानार्थमेव, इति साङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि तुल्यम्। अस्तु वा प्रधानमात्रार्थत्वपक्षे एव भिन्नभेदप्राप्तिः, तथापि अनुष्ठानस्य वैरूप्यापत्तेः प्रात्यहिकविधानार्थमेवेदम्।

न दाशतयीस्थाः । तेषां प्रकरणपाठाभावेनानङ्गत्वात् । 'एतद्वा ऋषीणामार्षेयं छन्दो यथाशसेनीः' इति वाक्यशेषेण विवरणाच्च, इति प्राप्ते, दाशतय्याः 'अग्निमीळे मधुच्छन्दा' इत्यादिना ऐदंपर्येण ऋषीणां स्मरणात्तेषामेव वाक्यशेषेण विवरणाच्च एतानेयाः । किंच 'सूक्तेनोपदधात्यमुक्तस्यानवच्छेदाय' इति सूक्तस्यैव करणत्वेन विधानात् सूक्तप्रसिद्धेश्च दाशतयीतोऽन्यत्राभावाच्च याशसेन्यः करणानि । संकर्ष. २।१।३२.

ᳵ अग्निचयने रुक्मप्रतिमोचनादि, दीक्षितसंस्कारेभ्यः परस्तात् कर्तव्यम् ॥

संनिपातश्चेद् यथोक्तमन्ते स्यात् । ५।२।१२।२३॥

भाष्यं—अग्नौ दीक्षणीयायाः परः रुक्मप्रतिमोचनादि आम्नातम् । तस्मिन्नेव क्रमे चोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः । तत्र संदेहः, किं अनियमः, उत पूर्वं रुक्मप्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसंस्काराः इति । किं प्राप्त ? अनियमः । अथवा यथा प्रत्यक्षपाठक्रमात् दीक्षणीयायाः पुरतः उखासंभरणादयः, एवं रुक्मप्रतिमोचनादीनि इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्तव्या इति । कुत ? दीक्षणीयां प्रति यः पाठक्रमः, यथा च चोदकः, तथा उभयेऽपि परस्तात् दीक्षणीयायाः कार्याः । यस्तेषां परस्परापेक्षः क्रमः, तत्र न कश्चित् उखासंभरणस्येव प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वं साधयति । अस्ति तु संस्काराणां प्रकृतौ पूर्वं पाठः, विकृतौ रुक्मप्रतिमोचनस्य उत्तरः । तेन यथोक्त एव क्रमः स्यात्, अन्ते वैकृत इति । अथ किमर्थं संनिपात आशङ्क्यते, ननु अयं संनिपात एव व्यक्तः । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् । यथा, 'ईजाना बहुभिर्यज्ञैर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युः प्राप्तास्ते परमां गतिम् ॥' इति । तस्मान्न दोष इति ।

टुप्—दीक्षणीयानन्तरं प्रकृतौ दीक्षितसंस्काराः कृताः, चोदकेन तथैव प्राप्नुवन्ति । ननु रुक्मप्रतिमोचनादयो दीक्षणीयायाः परे श्रूयन्ते, तेषां चोदकप्राप्तानुष्ठानव्यवहितानामपि परत्वं नैव बाध्यते ।

शा—'तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनन्तरम् । रुक्मादिकमनुष्ठेयं पश्चाद्दीक्षितसंस्कृतिः ॥' उच्यते । 'दीक्षा दीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात् । तेषामुपस्थिताना च नाक्रियाहेतुरस्ति नः ॥'

सोम—पूर्ववत् प्रत्यक्षस्थानात् । (प्रत्यक्षोऽपि पाठो न नियामकः इति) मगतिः । उख्याग्नेः शिक्ये आमुच्य कण्ठे धारणे क्रियमाणे उरःप्रदेशदाहाभावाय व्यवधानार्थं 'रुक्ममनन्तरं प्रतिमुञ्चते' इति विहितं एकविंशतिनिर्बाधसौवर्णाभरणविशेषधारणं रुक्मप्रतिमोचनशब्दार्थः । संस्काराः 'एकविंशत्या दर्भपिञ्जूलैः पावयति' इत्यादयः । सूत्रार्थस्तु संस्काराणां रुक्मप्रतिमोचनादेश्च संनिपाते अन्ते वैकृत इति यथोक्तमेव स्यात् इति ।

वि—'चयने रुक्मधृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः ।, पाठादाद्यो, ऽन्तिमः क्लृप्तक्रमात् पाठस्य न क्षतिः ॥'

भाट्ट—दीक्षणीयागुणश्रवणोत्तर रुक्मप्रतिमोचनादि चयनाङ्गं श्रुतम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे च सामान्यतो दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसंस्कारा दण्डदानादयः । तत्रापि दीक्षणीयोत्तरं दीक्षितसंस्कारा दण्डदानादयः । तत्रापि विशेषपाठेन सामान्यपाठस्य बाधात् दीक्षणीयोत्तरं रुक्मप्रतिमोचनादि कृत्वा ततो दीक्षितसंस्काराः, इति प्राप्ते, विशेषपाठस्य पश्चाद्भाविमानबोधनेन अन्यथासिद्धस्य अनर्जनीयतयाऽपि उपपत्तौ दीक्षणीयाऽनन्तर्यानियामकत्वात्, सामान्यपाठेन क्लृप्तक्रमान् दीक्षितसंस्कारानेव दीक्षणीयाऽनन्तरं कृत्वा तदिनकृत्यान्ते रुक्मप्रतिमोचनादिक कार्यम् ।

न्यायबिन्दुः—अग्नौ दीक्षणीयाऽनन्तरं रुक्मप्रतिमोचनादि आम्नातम् । प्रकृतौ तु दीक्षणीयाऽनन्तरं दीक्षितसंस्काराः । तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनन्तरं रुक्मप्रतिमोचनादिक, इति प्राप्ते, प्रकृतिक्लृप्तक्रमवशेन दीक्षणीयाऽनन्तरं दीक्षितसंस्काराः, ततो रुक्मप्रतिमोचनादि । दीक्षणीयाऽनन्तरपाठस्तु रुक्मादेः नान्तरीयकपश्चादनुष्ठानेऽपि न विरुध्यते । सावित्रहोमादेस्तु पश्चादनुष्ठाने पूर्वपाठविरोधः इति विशेषः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'रुक्म पर दीक्षितसंस्कृतेः स्यात् ।'

शंकर—'ततो दीक्षितसंस्काराः ।' तत. दीक्षायाः परस्तात् ।

ᳵ अग्निचयने लोकंपृणमन्त्रेण उपधानं सूददोहसा मन्त्रेण च अभिमन्त्रणं, न तु द्वाभ्यां

सामान्यधर्माः हिंकारादयः, विशेषधर्माः 'रथंतरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेत्, बृहति समुद्रं' इत्येवमादयः। किं तावत् प्राप्तं? तत आह। एतत् तावत् परीक्ष्यं किमयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, उत द्रव्यस्य इति। ननु सिद्धमेतत् कर्मनामधेयं पृष्ठशब्द इति 'यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः' (२।४।२।३) इत्यत्र। तास्वेव चोदनासु एतदुक्तं 'सप्तदशानि पृष्ठानि' 'वैरूपं पृष्ठं' 'वैराजं पृष्ठं' इति। इह इदानीं 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इत्यस्य चिन्त्यते। किं पुनरत्र युक्तं? तत आह। कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात्। कर्मणो वाचकः पृष्ठशब्दः स्यात्। कुतः? तथाभूतोपदेशात्। यथाभूतः स उपदेशः, यत्रायं पृष्ठशब्दः कर्मनाम अधिगतः, तथाभूतोऽयमपि। किमस्य तथात्वं? पृष्ठशब्दसामान्यम्। पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनोऽधिगतः, स एवायम्। तस्मात् इहापि तद्वचनः एवावगन्तव्यो विशेषाभावात्। यदि अत्र अन्यार्थः कल्प्येत, एकः शब्दः अनेकार्थः स्यात्। तत्र को दोषः? शब्दे उच्चरिते संशयः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः। तत्र व्यवहारो न सिध्येत्। व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः। कारणान्तरं वा प्रकरणादि अपेक्ष्यम्। एकार्थत्वे तु निरपेक्षः अर्थप्रत्ययः। तस्मात् अनेकार्थत्वमन्याय्यम्। तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः। यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषामनर्थिका। अथ मा भूत् एष दोषः इति एतदुपस्थानं तत्र विधीयते, तत्र इह प्रकरणं बाध्येत। तस्मात् साद्गुण्यविधिरयम्। पृष्ठैरुपतिष्ठते, पृष्ठशब्दैः कर्मभिरुपतिष्ठते इति। तत्साद्गुण्यं च कर्मैष्यति। तस्मात् कर्तव्या धर्माः इति।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्। ३६॥

भाष्यं— न चैतदेवं, कर्मणः पृष्ठशब्द इति। किं तर्हि? द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्। ऋग्द्रव्येषु। 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इत्येवमादीनां ऋचां वाचकः। कुतः? अभिधानोपदेशात्। अभिधानोपदेशोऽयं 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति। पृष्ठैरभिदध्यात् इत्यर्थः। कथं पुनरयं उपस्थानवचनः अभिधानार्थः शक्यो विज्ञातुम्? उच्यते। आत्मनेपदात्। मन्त्रकरणे उपतिष्ठतेः आत्मनेपदं भवति। मन्त्रस्तु अभिधानस्य करणं, नोपस्थानस्य। उपस्थानं शरीरेण क्रियते मनसा वा। तस्मादभिधानार्थः। स एष विप्रतिषेधः। यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते। नहि तदा मन्त्रः करणं भवति। अथ आत्मनेपदं अनुरुध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः। तदा अभिधानार्थता आपतति। तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्याय्यः। पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मन्त्रं ब्रुवन् अर्थवान्। आत्मनेपदं तु मन्त्रकरणेनैव उपपद्यते। अतः पृष्ठसाधनेषु मन्त्रेषु पृष्ठशब्दः। आह, नैतत् युक्तम्। उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठतेः, आत्मनेपदात् लिङ्गात् अभिधानार्थता। न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या। उच्यते। नैवात्र श्रुतिर्बाध्यते। स्वार्थमेव उपतिष्ठतिराह समीपस्थानम्। तत्तु अभिधानाय। अभिधानं निर्वर्तयितुं अग्निसमीपे तिष्ठेत् इति तिष्ठतिराह, आत्मनेपदात्। ततः अविरोधः। आह, एवमपि अभिधानस्य मन्त्रः करणं, नोपतिष्ठतेः, तत्र अर्थबन्ध एव उपस्थानस्य मन्त्रेण। तथा 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति समुच्चारणं अनर्थकं स्यात्। उच्यते। अभिधानं अभिनिर्वर्तयन् मन्त्रः उपस्थानस्य करणं भवति, यतोऽस्य प्रयोजनं निर्वर्तयति। नहि निष्प्रयोजनमनुष्ठीयते। तस्मात् मन्त्रेष्वेव पृष्ठशब्दः। मन्त्रेषु चेत्, नास्ति धर्माणां प्राप्तिः। नहि मन्त्राणां धर्माः, अधर्मकास्ते इति।

टुप्— द्रव्यवचनः पृष्ठशब्दः। कुतः? आत्मनेपदं मन्त्रकरणे स्मर्यते। तत्र मन्त्रकरणं नाभिधानमन्तरेण सम्भवति इत्यभिधाता धातुः अनुमीयते पारम्पर्यात्। अतोऽत्र श्रुतानुमितौ द्वौ धातू। तत्र श्रुतिः सामर्थ्यप्राप्तः अनूद्यते। उपस्थानार्थः अनुवादः, सामीप्यस्य प्रस्तावात्। यस्योपस्थानं क्रियते, तस्य समीपे एव स्थित्वा तत् क्रियते, नान्यथा। तस्मात् द्रव्यवाक् पृष्ठशब्दः आग्नेयान् मन्त्रान् स्तुवन्ति। पृष्ठशब्दे श्रूयमाणे गम्यमाने अवलम्बाधः आत्मनेपदस्य स्यात्। तस्मात् पृष्ठशब्दो मन्त्राभिधायी। आह, उपस्थानवचनः कथं अभिधाने वर्तते? धातूनामनेकार्थत्वात्, सोऽभिधानसामर्थ्यं कल्पयन् न विरुध्यते। इतरस्तु आह, अभिधानान्मन्त्राः, नोपतिष्ठतेः। एवं चेत् अभिधानार्थः न कथं

नित्यसातत्यविधेः अनाम्नानात् अनाश्वासः, तदा अस्तु तत् काम्यमेव। तैत्तिरीयशाखास्थं ' वसोर्धारां जुहोति ' इति सामान्यवचनं तु सामान्यतो द्वादशानां विधानार्थम्। तत्प्रयोजनं च अवान्तरप्रकरणसिद्धिद्वारा द्वादशानामपि होमाना सातत्याश्रयत्वसिद्धिः। तदिह सातत्यशब्दस्य साहित्यवाचित्वात् मन्त्रकर्मणोः साहित्यप्रतीतेः नात्र मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, इति प्राप्ते, अविच्छेदेऽपि संततशब्दस्य लोके प्रयोगात् कर्मणामेव अविच्छेदरूप-साहित्यविधानोपपत्तेः न न्यायाद्यवगतमन्त्रान्तोत्तरकाल-ताबाधकत्वेन अनुपस्थितमन्त्रसाहित्यविधायकत्वम्। न चैवं नित्यप्रयोगे तत्साहित्यस्य प्रयोगविध्यवगतप्रयोग-प्राशुभावनत्वेनैव प्राप्तेः तद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। कल्पितविधिविहितत्तद्दोषनिमित्तकाविज्ञातप्रायश्चित्तविनि-वृत्त्या याजुर्वैदिकाङ्गभ्रेषनिमित्तकप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं तद्वि-धानात्।

न्यायबिन्दुः—' सतता वसोर्धारा जुहोति ' इत्यत्र साहित्यरूपसततत्वस्य मन्त्रकर्मसम्बन्धित्वात् तयोर्यौगपद्येन प्रयोग', इति प्राप्ते, सततत्वस्य अविच्छेदरूपत्वात् न साहित्यापेक्षा। तदपेक्षायामपि ' द्वादशैतानि जुहोति ' इति संख्यया कर्मभेदात् तेषामेव अविच्छेदः सतत शब्दार्थः। ' जुहोति ' इति शब्दोपात्तत्वात्, मन्त्रस्य अनुपादानाच्च। अत. अत्रापि पूर्ववदेव इति सिद्धान्त.।

मण्डन—' धारायागेऽप्येवमेष क्रमः स्यात्। '

शंकर—' सतता च वसोर्धारा। ' (मन्त्रान्ते आरभेत्)।

अग्निचयने वृषभमुपदधाति इति ' त्वामग्ने वृषभं ' इति मन्त्रोपधेयेष्टकापरो वृषभशब्दः।

' वृषभमुपदधाति ' इति श्रुतौ वृषभशब्दः पशुपरः कूर्मादिवत् तस्याप्युपधेयत्वसम्भवात्, इति प्राप्ते, चित्यां चित्यां तदुपधानश्रवणेन पञ्चसु चितिषु तदुपधाने जानुदघ्नत्वविरोधात् ' त्वामग्ने वृषभ ' इति मन्त्रोपधेयेष्टका-परोऽयं वृषभशब्दः। संकर्ष. २।१।२२.

अग्निचयने श्येनाकृतिः काम्यैव ॥ ' दिव्य सुपर्णो ' इति मन्त्रस्य विधायकत्वाभावेऽपि ' वयसां वै ' इति वाक्ये लेटः श्रवणात्तस्य ' श्येनचितिं चिन्वीत स्वर्गकामः ' इति विधिनोपसंहारसंभवात् स्वर्गकामोप-बन्धात् श्येनाकृतिर्नित्यकाम्या ऐन्द्रवायवाग्रतावत्, इति प्राप्ते, श्येनकङ्कायाकृतिविशेषाणां सामान्यतोऽनुवाद-मात्रेणाप्युपपत्तौ लेट्त्वकल्पने मानाभावात् केवलकाम्यैव श्येनचितिः। नित्यैवेति तु याज्ञिकानां परिभाषा-मात्रम्। संकर्ष. २।१।४०.

अग्निचयने श्रुतस्य ज्वलद्वृक्षामाद्याहृतस्य काम्याग्नेः आधानादिसंस्काराणां लोपः ॥

तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात्। १२।४।९।२८ ॥

भाष्यं—तस्मिन् वैहारिकेऽग्नौ आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः, शिष्टत्वात्। सर्वकर्मार्था हि ते, आधानस्य सर्वशेषत्वात्। यदि न क्रियेरन्, तत् कर्म तेनाङ्गेन हीन अफलं स्यात्।

स्थानात्तु परिलुप्येरन्। २९ ॥

भाष्यं—परिलुप्येरन् आधानिकाः संस्कारा.। कस्मात्? स्थानात्। तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थाने अयम-संस्कृत. श्रुतः। स वैशेषिकत्वात् तस्य निवर्तकः। स चेन्निवृत्त., किमर्थं संस्काराः करिष्यन्ते? संस्कृत. स्यात् इत्येवमर्थं ते क्रियेरन्। असंस्कृतेन चात्रार्थः। तस्मात् लुप्येरन्।

शा—संस्कारास्तत्र (भ्राष्ट्राग्नौ) आधानादिका. कर्तव्याः होमार्थत्वात् संस्काराणां, अस्य चाग्नेर्होमसाधन-त्वात्। सत्य होमसाधनोऽयमग्निः, तथापि असंस्कृत एवायं संस्कृतस्थानापन्न इति नात्र संस्काराः कर्तव्या। न हि वृक्षादाहृतस्य अरणिमन्थनादिजन्य. संस्कारः शक्यते आधातुम्। तस्मान्नात्र संस्काराः।

सोम—काम्याग्ने. आहवनीयत्वमप्यस्ति, गतश्री-धारणादयः संस्कारास्तत्रापि कर्तव्याः इति पूर्वपक्षेपात् सङ्गतिः। यद्यपि आधानमाहवनीयार्थं, तथापि ' आहव-नीये जुहोति ' इत्याहवनीयशब्दवाच्यानां आधानसमान-जन्यादृष्टसंस्काराणां होमे विनियोगात्, संस्काराणां च साक्षात् होमाधारत्वानुपपत्त्या होमाधारभूताग्न्यर्थत्वाव-गमात् काम्यस्यापि होमाधारत्वात् तत्रापि संस्काराः कर्तव्या. इति पूर्वपक्ष'। यदि वाक्यान्तरेण प्राप्त होमाधारमुद्दिश्य

गतिः । अत एव समीपावस्थानजन्याभिधानजनकत्वसंसर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वं, इति नाभिधानलक्षणाऽपि । वस्तुतस्तु ऐन्द्रयधिकरणस्थकौस्तुभोक्तन्यायेन (३।२।२) लक्षणया अभिधानमेव प्रकृताभिकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करणत्वं, समीपावस्थानं पर अत्र 'अभि त्वा' इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्त अनूद्यते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठस्तोत्रसाधनीभूता मन्त्रा लक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तु षाडहिकेषु रथंतरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठशब्दान्वाख्यानार्थार्थवादवशेन निरूढलक्षणायाः चित्राधिकरण- (१।४।३) कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् तान्येव अभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । समवति च स्तोत्रे इहाभिधानं प्रति साम्नः करणत्वं ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा । अत एव तदाधारभूताना योनिऋचामपि अभिधानाङ्गत्व, उत्तरयोस्तु 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयं' इति स्तोत्रे एव विनियोगात् नाभिधानाङ्गत्वप्रसक्तिः । अतश्च योन्याधारकरथंतरादिषाडहिकसामविशिष्टाभिधानमेवात्र स्थण्डिलसंस्कारकत्वेन विधीयते इति सिद्धम् । सामासे उपदेशोऽपि अय अन्याङ्गस्य पूर्वांचयमनान्मेय इह चिन्तित. ।

न्यायबिन्दुः—अग्नौ 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इत्यत्र अग्निसमीपे तिष्ठन् पृष्ठशब्दैः धर्मैभिः कुर्यात् इति अपूर्वकर्मविधानं, इति प्राप्ते, पृष्ठसाधनैः रथंतरादिभिः अभिसमीपे स्थित्वा तमभिदध्यात् इति अभिधानाभिधान 'उपान्वध्यारणे' इति स्मृतेः, इति सिद्धान्त. ।

मण्डन—'धर्मादिष्ठा न च पृष्ठशब्दः ।'

शंकर—'पृष्ठैः साधनस्तुत ।'

॥ अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानान्ते च अग्निविमोकः ॥

अग्नियोग. सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । ११।३।९।१९ ॥

भाष्यं— अग्नौ श्रूयते 'अग्नि युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति अग्निमेतद्युनक्ति' इति । पुन. 'इम स्तनं मधुमन्तं धयाप इत्यग्निं विमोकं जुहोति' इति । तत्र सन्देहः किमङ्गप्रधानार्थो योग, सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः, उत प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक इति । किं प्राप्तं ? 'अग्नियोगः... स्यात्' (सर्वं सूत्रं) । अङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् । किं कारणं ? अविशेषेण श्रूयते 'अग्नि युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति अग्निमेवैतद्युनक्ति' इति । न च श्रूयते तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति । अविशेषात् सर्वार्थः इति विज्ञायते । अपि च तस्मिन् युक्ते अग्नौ अङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते । तस्मादपि सर्वार्थम् । तदुक्तं 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' (३।७।१।२) इति । सर्वार्थे चेत् सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्यः । तदा हि योगकार्यमवसितं भवति । योगापवर्गार्थश्च विमोकः ।

टुप्—(लिखितटुप्पाठोऽत्र तन्त्ररत्नेन तुलितः) सर्वापवर्गे विमोकः कर्तव्य. । कुतः ? 'अग्निमेव तद्युनक्ति' इत्यनेन तावत् विशेषो न गम्यते 'प्रधानार्थो योगः, नाङ्गानां' इति । अग्नौ च (योगाख्यसंस्कारसंस्कृते) प्रधानं अङ्गानि च क्रियन्ते । यथा 'वेद्यां हवींष्यासादयति' इत्यङ्गहविषां प्रधानहविषां च वेद्यामासादनं, न प्रधानहविर्भिर्विशेष्यते । यथा आहवनीये क्रियमाणः समार्गो न शक्यते वक्तुं प्रधानस्य योऽग्निः तस्यार्थं (समार्गो) नाङ्गानां योऽग्निरिति । एवमिहापि अग्नेरविशेषात् योगः सर्वार्थः, प्रकरणस्य अविशेषकत्वात् इत्युक्त (तथा च सर्वार्थे योगे तद्विमोकोऽपि सर्वान्ते) ।

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् । २० ॥

भाष्यं— न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । किं तर्हि ? प्रधानापवर्गे एव । प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते 'पशुभिर्युनक्ति षाड्क्तो यज्ञ., यावानेव यज्ञस्तमालभते' इति । यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्ति इति विज्ञायते । तस्मात् प्रधानार्थो योग. । प्रधानार्थश्चेत्, तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति, तस्मात् तत्र विमोक । अविशेषविधानं प्रकरणसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं विशेषार्थं भवति ।

टुप्—प्रधानापवर्गे विमोकः । कुत. ? 'पशुभिर्युनक्ति षाड्क्तो यज्ञ.' इति श्रवणात् यज्ञसंयोगेन । यज्ञश्च प्रधानरूपत्. इति । नैतद्युक्तम् । 'पशुभिर्युनक्ति' इति युक्तवचनम् । तेन (तदेकवाक्यत्वात्) अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् (न योगस्य) । मन्त्रार्थं तर्हि

अग्निचयने श्रुतानां

' षड्भिर्दीक्षयति ' इति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदाना-
र्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति ।
उभये च प्राकृता वैकृताश्च सन्निहिताः । तस्माच्च विनि-
गमनाया हेतुरस्ति, इमान् गृह्णाति इमानेति । न च
प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात् प्राकृ-
ताना मन्त्राणामहानम् । अपि चान्यायः कृतेऽभ्यासः ।
सकृद्वैकृता मन्त्राः पठ्यन्ते । तैर्दीक्षितः संपादयितव्य
इति । सकृत्संपादिते तैर्दीक्षिते, कृतेऽर्थे, पुनरभ्यासो न
न्याय्यः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ।

पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् । २७ ॥

भाष्यं—अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । ' षट्
पूर्वान् जुहोति ' ' षडुत्तरान् जुहोति ' इति । न च
वैकृताना केवलानामभ्यस्यमानाना पूर्वापरतोपपद्यते, नैमि-
त्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो ह्युत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च
पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ।

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति । २८ ॥

भाष्यं—इतश्च पश्यामो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ।
कुत ? तासामाहुतीना पृथक्त्व दर्शयति । ' उभयी-
र्जुहोति, आग्निकीश्चाऽऽध्वरिकीश्च ' इति । यदुभयेषा
मन्त्राणा समुच्चयस्ततस्तेषामाग्निकत्वादाध्वरिकत्वाच्च भव-
त्येष निर्देश । इतरथा सर्वा एवाऽऽग्निक्यो भवेयु. ।
तत्र पृथक्त्व नोपपद्येत । भवति च पृथक्त्वम् । तस्मा-
दनिवृत्तिः, समुच्चय इति ।

न चाविशेषाद्व्यपदेश स्यात् । २९ ॥

भाष्यं—इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ?
व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति ' अध्वरस्य पूर्वम-
थाग्नेः, उपाग्नि ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म ' इति । पूर्वमध्वरस्य,
अपाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति
विशेषे । तस्मात् समुच्चय इति ।

शा—' तत्र मन्त्रपाठेन मन्त्रपरवचनेन च ।
वैकृता. प्राकृता मन्त्रान् बाधेरन्नेककार्यत. ॥ ' इति प्राप्ते,
ब्रूमः, ' न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः ।
दीक्षार्थतास्त्यात् तेषां होमाङ्गत्व प्रकल्प्यते ॥ सकृत्प्रयो-
गभावाच्च तदभ्यासोऽवकल्पते । वैकृते प्राकृतानामस्मात्
समुच्चेया न बाधनम् ॥ ' तस्मात् प्राकृतवैकृताना मन्त्राणा
समुच्चयः ।

सोम—यद्यपि अग्निज्योतिष्टोमयागयोः न प्रकृति-
विकारभावः, तथापि आग्निकदीक्षणीयेष्टेः सौमिकदीक्षणी-
येष्टिविकारत्व, दीक्षाहुतयश्च उभयदीक्षणीयेष्टेरेव अङ्गं
इत्यधिकरणप्रवृत्तिमुपपादयन्ति । पूर्ववत् इहापि
प्राकृतबाधः इत्युत्थितेः सगतिः । (वैकृताना-
मेव प्रत्यक्षवचनविहिताना चोदकेन प्राप्तप्राकृत-
मन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात् तैरेव अभ्यस्तैः
द्वादशापि होतव्याः इति यदुक्त पूर्वपक्षिणा तत्राह—)
भवेदेव यदि प्रत्यक्षवचनेन आहत्य प्राकृतमन्त्रार्थे
मन्त्रान्तरविधानं स्यात्, न त्वेतदस्ति, वचनेन दीक्षार्थ-
त्वस्यैव बोधनात् । न च स्वाहान्तमन्त्राणा साक्षात्
दीक्षार्थत्वानुपपत्त्या ' दीक्षयति ' इत्यस्य प्राकृतमन्त्रकार्य-
लक्षकत्वमुक्त इति वाच्यम् । ' आहुतिद्वाराऽपि
दीक्षार्थत्वस्य श्रुतस्योपपत्तौ ' दीक्षयति ' इत्यस्य
कार्यलक्षकत्वायोगात् । एव च आहत्यवचनाभावे आर्थि-
कमेव आहुत्यर्थत्व वाच्य, तच्च आहुतिषु मन्त्रान्तर-
मात्रेणोपपन्न इति मन्त्राभ्यासे प्रमाणाभावात् आहुत्य-
भ्यासपरत्वेन समुच्चय एव न्याय्यः इति सिद्धान्त ।
प्रथमसूत्रार्थस्तु, ' षड्भिर्दीक्षयति ' इति तासां प्राकृती-
नामाहुतीना मन्त्रविकारः स्यात् श्रुत्या मन्त्रान्तरविधानात्
इति ।

वि— ' षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगत प्राकृतबाधकम् ।
समुच्चित वा, बाध स्यात् कार्यैक्यात् तच बाधक ॥,
अग्नौ होमाङ्गताक्लृप्तेरनिर्दिष्टेन मुल्ला । विनाऽऽवृत्ति-
द्वादशत्वसिद्धये स्यात् समुच्चय. ॥ '

भाट्ट—सोमे ' आग्नेय्यास्याः स्रुवेणोपघात दीक्षा-
हुतीर्जुहोति ' इति श्रुतम् । अत्र च बहुवचनात्
अभ्यासा कर्मभेदः । मन्त्रपदाम्नानाच्च तत्तदन्यादेन
(११।१।१।४३–५२) कर्मपदकामगते. न कर्ि-
कृत्स्नाधिकरणन्यायः (११।१।८।३८–४६) । ईक्षा-
हुतिगणाम्यया च एता दीक्षाहुतयः । चयन-
प्रकरणे च मन्त्रपञ्चकान्तर पठित्वा ' षड्भिर्दीक्षयति '
इत्यनेन तेषां दीक्षार्थं समाम्नातम् । स्वाहाकारान्तानां च

दार्विकं वरणं केवलप्रधानार्थं, यज्ञसंयोगाभावात् । अतः अशक्यनिर्देशो होतृवरणस्य आज्यभागार्थतया अस्त्येवावभृथे प्राप्तिः, इति युक्तः प्रतिषेधः इति ।

तदिदं भाष्यकारीयं अधिकरणव्याख्यानं अनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ । वाक्यशेषात् अवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योगः इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अग्नेः सर्वार्थत्वात् तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशात् विशेषः, योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात् । तत्र तावत् सर्वार्थत्वं गम्यते, पञ्चसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः, न चासौ उत्पत्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वं अलं निवर्तयितुम् । किञ्च यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति, न प्रधानयागमेव । अतो न तद्वशात् प्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधः अङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य वरणस्य घटते एव । सौमिकं हि वरणमानन्तर्यम् । प्राकृतं तु होतृवरणं प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत् सर्वासु सौमेष्टिषु कार्यं इति द्वादशे वक्ष्यति (१२।१।१८) । तस्मात् युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं अस्मिन्नेव पक्षे घटते । विधानार्थं हि एतद्वचनं, नानुवादमात्रं, आनर्थक्यात् । तेन सर्वादौ सर्वान्ते च सकृदेव योगविमोकयोः न्यायतः प्राप्तयोर्वचनेन अहरहर्योगविमोकौ विधीयेते । तस्मात् सर्वार्थो योगः, सर्वापवर्गे च विमोकः । (सोम—ननु सोमयागे योऽग्नियोगः, स साङ्गस्य साङ्गप्रधानार्थं इति यावत् । तत्र ! सम्भृतकर्मणः योगसंस्कार्यत्वात्ः तदर्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थत्वात् । तस्मात् परेष्वपि अनुष्ठितेषु सर्वान्ते विमोकः स्यात् इत्येव आद्यसूत्रेण सर्वार्थत्वपूर्वपक्षो वर्ण्यते ॥ ' प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ' इति द्वितीयसूत्रेण वाशब्देन पूर्वपक्षेण पक्ष निरस्य प्रधानान्ते विमोकः स्यात् यज्ञसंयोगेन अग्नियोगस्य प्रधानार्थत्वात् इति केवलप्रधानार्थत्वमिदानीं वर्ण्यते ॥ ' अवभृथे च सोमार्थस्य वरणस्य प्रतिषेधोऽप्रवृत्तार्थत्वात् ' इति तृतीयसूत्रेण अवभृथे च सोमार्थस्य यागस्य अग्नियोगात् यज्ञसंयोगेन प्रधानार्थत्वे अप्रवृत्तार्थत्वात् प्राप्तिः निवृत्तार्थत्वात् तत्र प्रवृत्ताख्यस्य प्राप्तौ प्रतिषेधो घटते इत्येवं तत्रैव सिद्धान्तलिङ्गं प्रदर्श्यते ॥ ' अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ' इति चतुर्थसूत्रेण केवलप्रधानार्थत्वात् द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमुपपन्नं, इति तत्रैव लिङ्गान्तरं प्रदर्श्यते । तेषां च सूत्राणां वार्तिककारपक्षे असाङ्गत्यं स्यात् (इति चेत्, अत्रोक्तं तन्त्ररत्ने) । वार्तिककारपक्षे सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । तत्रश्च प्रथमसूत्रे सर्वार्थत्वसिद्धान्तेनोपक्रमः । द्वितीयसूत्रं केवलप्रधानार्थत्वपूर्वपक्षप्रतिपादनार्थम् । तृतीयसूत्रं पूर्वपक्षे लिङ्गप्रतिपादनार्थम् । चतुर्थसूत्रं तुशब्दार्थेन चशब्देन पक्षं व्यावर्त्य सूत्रे, केवलप्रधानार्थत्वे न्यायादेव प्रत्यहं प्राप्तेः ' अहरहर्युनक्ति, अहरहर्विमुञ्चति ' इति न वक्तव्यं स्यात्, उक्तं च तत्, तस्मात् साङ्गप्रधानार्थं तत् इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थम् ।)

सोम—यथा पूर्वत्र पौरोडाशिकपदार्थवैगुण्याय तदीयहविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गः, एवमिहापि अङ्गप्रधानार्थत्वेनैव प्रधानमात्रापवर्गानन्तरं विमोके तदुत्तरपदार्थानां योगाभावात् वैगुण्यं स्यात् इति तत्परिहारार्थं सर्वान्ते विमोकः इत्युत्थितेः (दृष्टान्त-)सङ्गतिः ।

चि—' किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वा, ऽग्निमोयतः । योगे सर्वार्थता, मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ ' इति भाष्यमतेन । ' मन्त्रस्तौ तावुभौ पश्चाद्व्यस्तावतिनेयतः । सर्वार्थत्वं युगे भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ' इति वार्तिकमतम् ।

भाट्ट—अत्र ' अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति युनक्ति अग्निमेवैतेन युनक्ति ' इत्यग्नियोगः श्रुतः, स चायं होमः तादुपकारकतया चयनमात्राङ्गम्, अग्नि इति द्वितीयया तत्संस्कारस्यावगमात् । अत एव चयनमात्राङ्गतानिषेधानुवादः परास्तः । अतश्च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगात् तदर्थत्वमपि तस्य इत्यविवादम् । अतः साङ्गप्रधानार्थत्वात् तदर्थत्वं प्रधानमात्रार्थत्वं वा इति पर चिन्तायां, भाष्यकारेण तावत्प्रथमे. सर्वार्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थः अग्नियोगः पौर्वापर्यान्वयेन (३।७।११-८), अत्र ' इम मानसूक्तस्य धारणी इत्यादय पूर्व मुखं कुर्वीत, एष वा अग्नेर्योगः '

- भाट्ट—ये तु सख्यायुक्तवचनविनियुक्ताः, यथा ‘ ता चतुर्भिरभ्रिमादत्ते ’ इत्यादौ, तेषां समुच्चय इत्युक्तं मन्त्राधिकरणकौस्तुभे (१।२।४।३१–४५)। न च एतेन स्मृते पुनःप्रकाशनानुपपत्तिः, स्मृतस्यापि संस्कार-दार्ढ्यार्थं पुनःस्मरणसंभवात्। अत एव वचनबलात् पूर्वेषां मन्त्राणां संस्कारद्वारा, अन्त्यस्य तु साक्षादेवा-नुष्ठानोपयोगः इति वैषम्यकल्पनेऽपि न दोषः ।

न्यायबिन्दुः—‘चतुर्भिरभ्रिमादत्ते ’ इत्यादौ सख्या-वशात् समुच्चयः, तेन विना कर्माङ्गचतुःसख्याया असं-भवात्। तत्र मन्त्रत्रयस्य संस्कारद्वारेण करणत्वं चरमस्य तु साक्षात्, इति वचनसामर्थ्यात् निश्चीयते इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—‘ सङ्ख्योपेतास्ते समुच्चित्य वाच्याः । ’

शंकर—‘ सख्यायुक्तसमुच्चयः । ’

अग्निचयने संवत्सरमुख्यधारणाभावे वैश्वानरेष्टिः ॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्यत्वात्। ४।४।६।१२ ॥

भाष्यं— अस्ति अग्नि. ‘ य एव विद्वानग्निं चिनुते ’ इति। तत्र श्रूयते ‘ यो वै संवत्सरमुख्यमभृ-त्वाऽग्निं चिनुते, यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेत्, संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः, यथा संवत्सरमाप्त्वा काल आगते हि जायते एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काल आगते-ऽग्निं चिनुते, नार्तिमार्च्छेत् ’ इति। ‘ एषा वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वानरः, प्रियामेवास्य तनूमवरुन्धे ’ इति। तत्र संदेहः किं नित्यो वैश्वानरः, अथ नैमित्तिकः इति। किं प्राप्त ? अत्रापि नित्य एवार्थवादः ‘ उख्यस्य संवत्सराभरणेन कृतो दोषः, वैश्वानरेण विहन्यते ’ इति। नित्यैश्चास्य समानसंख्यत्वं भवति। ‘ त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति, त्रय इमे लोकाः, एषां लोकानामारोहाय ’ इति। लोकानां हविषां सामान्यं नास्ति । यदि यथा लोका नित्यास्त्रयः, एवमिमानि हवींषि नित्यानि त्रीणि, एवं लोकैः संस्तवो घटते। तस्मात् नित्यो वैश्वानर इति।

पक्षे वोत्पन्नसंयोगात्। १३ ॥

भाष्यं— उत्पन्नस्य निमित्ते उख्याभरणे निर्वापेन संयोगः। न असंयुक्तस्य उत्पन्नस्य दोषनिर्घातप्रयोजनता। तस्मादिह न दधिग्रहवत् विरोधोऽस्ति । तेन नार्थवादः, नैमित्तिक इति। अथ यदुक्तं, लोकैः समान-संख्यत्वं नित्यत्वे उपपद्यते नान्यथेति, तत्र ब्रूमः। त्रित्वात् लोकानां हविषां च सामान्यादर्थवादो भविष्य-तीति।

सोम— ‘यो वै संवत्सर ’ इति यच्छब्दः नोद्देश्य-समर्पकः, यः संवत्सरमभृत्वा अग्निं चिनुते, स आर्तिं प्राप्नोति इत्येवमन्वितस्य यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वायो-गात् इति पूर्वपक्षाशयः। अप्राप्तस्याभरणस्य अनुवादा-योगात् आलस्यादिना प्राप्तस्य अभरणस्य अभृत्वा इत्य-नेनानुवादे सति, यो न बिभृयात् स निर्वपेत् इत्यर्थपर्यव-सानेन यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वं संभवति इति सिद्धान्तः। प्रथमसूत्रार्थस्तु, ‘ त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति, त्रय इमे लोकाः, एषां लोकानां रोहाय ’ इति नित्यैर्लोकैः आग्नावैष्णवादित्यवैश्वानराणां हविषां समान-संख्यत्वोक्त्या लोकवदेव हविषां नित्यत्वावगमात् वैश्वा-नरो नित्यः स्यात् इति।

वि— ‘ नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् यागो वैश्वा-नरश्चितौ ।, नित्यः पुरेव यच्छब्दात्, अविरोधाच्च पश्चिमः ॥ ’

भाट्ट— अग्नौ ‘ यो वै संवत्सर..... निर्वपेत् ’ इति श्रुतो यागस्तु आलस्यादिना संवत्सरपर्यन्तं उख्य-धारणासमवे प्रायश्चित्तरूपो नैमित्तिक एव, कर्तृगमाना विकरणेन यच्छब्देन क्रियाकर्तृत्वस्य उद्देश्यत्वावगमात् निमित्तत्वप्रतीते। अतो भेदनहोमादिवत् अयं क्रत्वि-क्रतुनिमित्तोभयप्रयुक्तः।

न्यायबिन्दुः— अग्नौ श्रुत ‘ यो वै ..... निर्व-पेत् ’ इति। तत्रापि पूर्ववत् अर्थवादमात्रं संवत्सराभरणं, इति नित्यता मन्यते । यच्छब्दस्तु कर्तृगमभिव्यञ्जतो निमित्तता संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति, इति नैमित्तिक-त्वेव स्थिता।

मण्डन— ‘ वत्सरमुख्यमबिभ्रत इष्टिः । ’

शंकर— ‘ वैश्वानरो निमित्ते स्यात् । ’

तस्मात् शाङ्गप्रधानापवर्गे निमोकः । एततुल्यन्याये उदाहरणान्तरे चाहगंणे पूर्वपक्षे प्रधानसमस्तादीनाङ्गस्य आवृत्तिः, सिद्धान्ते तन्त्रं इत्यस्यापोपयोगिता ।

न्यायबिन्दुः—अग्नौ श्रुतम् । ' अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति, अग्निमेव तद्युनक्ति, षाड्क्तो यज्ञः ' इति, तथा ' इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयामि (धयापा) इत्याग्नेय्य पूर्णां स्रुचं जुहोति, एष वा अग्नेर्विमोकः ' इति । तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगोऽपि तथा । अतः सर्वापवर्गे विमोकः इति प्राप्ते, ' षाड्क्तो यज्ञः ' इति वाक्यशेषात्यज्ञार्थो योगः । अतः प्रधानापवर्गे विमोकः इति । अत एव सौमिकमपि वरणं 'भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेत् ' इति वाक्यशेषात्तुल्यन्यायेन केवलप्रधानार्थं, तेनाग्न्यर्थे वदभावाद्धोतृवरणमप्राप्तिं प्राप्तमिति तत्प्रतिषेधस्य 'न होतारं वृणीते ' इत्यस्य संगतिः । अन्यथा सौमिकवरणस्याग्न्यर्थत्वे होतृवरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं लिङ्गम् । नन्वेवमपि अग्न्यर्थस्यापूर्वत्वाद्धोतृवरणस्याप्राप्तिरेवेति चेत्, अस्तु, अपूर्वताया एवेयं स्तुतिः, न तु निषेध इति । वस्तुतस्तु अग्न्यर्थस्यापूर्वत्वेऽप्यतत्प्रभावार्थत्वेन होतृवरणं प्राप्नोति साङ्गप्रधानार्थत्वादतो युक्तः प्रतिषेध इति । तदेतद्भाष्यव्याख्यानम् । वार्तिके तु विपरीतं, वाक्यशेषालिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । अग्नेः सर्वार्थत्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः, वाक्यशेषस्तु पञ्चभिर्युनक्ती'ति गुणविधौ श्रुतः । न चायाजुवश्चित्याख्यायागान्तरार्थत्वनिर्णयात् । किंच यज्ञान्तो न प्रधानमात्रान्तः, किंतु यागमात्रान्तः । अतो न केवलप्रधानार्थत्वम् । अग्न्यर्थं च सौमिकवरणाभावेऽपि प्रवृत्ते होत्रिर भिन्नस्यान्यहोत्रर्थं तद्वरणं प्राप्नोत्येवेति युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे तु प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमिविधिरेव, न त्वनुवादो वैकल्पिकः ।

मण्डन—' साङ्गस्यावसानो योगमोक्षौ । '

शंकर—' साङ्गान्तेऽग्निविमोकौ च । '

॥ अग्निचयने 'प्राणभृत उपदधाति' इति प्राणशब्दघटितमन्त्रोपधेया इष्टका एव ॥

' प्राणभृत उपदधाति ' इत्यत्र अनुष्टुमन्त्रपर्यालोचनेन क्षुद्रजीवानामनुपधानसंभवः, इति प्राप्ते, ' तेद्वानाशामुपधानो मन्त्रः ' (पा० ४।४।१२५) इति स्मृत्या प्राणभृत्पदघटितमन्त्रकरणत्वेनोपपत्तौ न प्राणिहिंसानिषेधसंकोचो युक्त इति । संकर्ष. २।१।२३.

॥ अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकरणिकमन्त्रैरेव ॥

राजसूये 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादयो मन्त्राः पठिताः । अग्निप्रकरणे तु 'पृथिव्यसि जन्मना च सामिना गर्भमाधत्ताम्' इत्यादयो मन्त्रा आम्नाताः । उभयेषामपि भूतेतिसमाख्या ' भूतानामवेष्टयः' इत्यादिका, 'तत एवैनमवयजति ' इत्यर्थवादिको व्यवहारश्च तुल्य एव । ततश्च ' भूतेष्टका उपदधाति ' इत्यनारभ्यविधौ विनिगमनाविरहादुभयेऽपि समुचिता विकल्पेन वोपादेयाः, इति प्राप्ते, कौण्ठपायिनामयनस्थे नैयमिके च कर्मण्यग्निहोत्रवद्भाग्नेऽपि ' उपभूतो वा एष यदग्निः ' ' उपभूतो वा एष यदग्निहोत्रम् ' इत्यर्थवादसाम्येऽपि परस्परवैलक्षण्यदर्शनात् प्रकरणपठिताना ' चितिभिश्चयदधाति ' इत्यादिवत् विनियोगान्तरादर्शनेन प्राकरणिकानामेवोपधाने विनियोगः । संकर्ष. २।४।२१.

॥ अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं राजसूयगतमन्त्रैरेवेति पक्षे यथाम्नातैरेव स्वाहाकारान्तैः कर्तव्यम् ॥

यदि राजसूयस्थमन्त्राणामेव विनियोगः स्यात्तदा तत्स्वाहाकारानुच्चार्याग्निहोत्रैरेवोपधानं, तेषां प्रदाने कारकानत्वात् । अश्रुतस्य स्वाहाकारस्य कार्यानुरोधेन योजनवत्प्रयोजनस्यापि स्यान्नियमसिद्धान्तम् । लिङ्गेन पठितवाक्यस्याभावात्, इति प्राप्ते, ' स्वाहेत्यन्तरितान् ' इत्यादिवाक्येष्विव स्वाहाकारस्य प्रदानार्थत्वाभावेन ' स्वानविहीन ' इत्याद्यर्थमित्यस्य वा वाक्यार्थेऽन्वयाभावेन मन्त्रस्वरूपाय यथाम्नातमेवोपधानम् । संकर्ष. २।४।२४.

॥ अग्निचयने ' वर्षीणां ' इति विधेः द्वाशतीयस्य आग्नेयमन्त्रा आदार्याः ॥

'वर्षीणामेव तेन संवत्सरमपि चिनोति' इति लिङ्गात् अग्निदेवा मन्त्राः (अग्ने देवेभ्य इत्यादि, न तु अग्निना रयिम् इत्यादि) वर्षीणिष्टकाभिधानेनैव भवन्ति,

अग्निचयने 'सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयसूक्तानां चयनातिरिक्ते उपस्थानादौ नोपयोगः ॥

त्रिसाहस्रापेक्षया किंचित्संख्याधिक्ये वा इष्टकानामेकविधाद्येकशतविधत्वान्तान्यतमपरिमाणाधिक्ये वा ज्यायस्त्वसंभवात् सूक्तानां कतिपयानामग्न्युपस्थाने विनियोगः कार्यः, इति प्राप्ते, 'यद्दपीणाम्' इति वाक्ये 'तेन चिन्वीत' इति चयनसंयोगात् चयनातिरिक्ते न तेषामुपयोगः । संकर्ष. २।१।२६.

अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतैः सूक्तैरेव प्रतिसूक्तमुपधानं न प्रत्यृचम् ॥

सर्वेषां मन्त्राणामागमे सति तावत्य इष्टका अप्यभिवर्धनीयाः सामिधेनीविवृद्धौ पाणाभिवृद्धिदर्शनात् । इष्टकात्वेऽपि मन्त्रभूयस्त्वन्यायेन (संकर्ष. १।२।४) एकार्थत्वात् विकल्पसंभवः, इति प्राप्ते, 'सूक्तेनसूक्तेनोपदधाति' इति वचनेन प्रतिमन्त्रमुपधानस्यैव अभावात् यावत्सूक्तमेवेष्टकाः । सूक्तेभ्योऽपीष्टकानामाधिक्ये तु लोकंपृणाभिरेवोपधानम् । संकर्ष. २।१।२५.

अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आहृतानां आग्नेयीनां याज्ञसेनीभिर्न समुच्चयः ॥

याज्ञसेनीनामपि 'एतद्वा ऋचीणा' इति वाक्येनाग्न्युपस्थविधानेन स्मृतितः प्राबल्यात् संनिहितत्वाच करणत्वम् । न च मन्त्रत्वं दण्डकलितवदावृत्तिसंभवात् । कर्मभूयस्त्वाधिकरणन्यायेन (१०।७।२७।८३) स्वस्थानविवृद्धेवां आवृत्त्याऽपि यदा कर्मणामपूर्तिस्तदा तावन्मात्रार्थं दाशतयीत आगमः, इति प्राप्ते, 'त्रिवृदभिष्टुत्' इत्याद्यात्रेन प्राकृतस्य सर्वस्यापि निवृत्तेरवगमात् सर्वसंख्यापर्याप्तावेवलाभे तदपर्याप्तग्रहणायोगात्, उत्तवाक्यदोषस्य सावरत्वेन प्राबल्याभावाच, न दाशतयीस्थाना याज्ञसेनीभि. समुच्चय. । मूले तु पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षस्थापनायामेव कृ चाचिन्तया विचार इत्युक्तम् । तत् 'इत्सजस्य वा विकारः' इत्येतत्सिद्धान्तसूत्रस्यारम्भविरोधादुपेक्षितम् । संकर्ष. २।१।२२.

अग्निचयने 'साहस्रं चिन्वीत' इति साहस्रशब्दः इष्टकापर एव ॥

स्थण्डिलेऽपि यत् सहस्रत्वं तदपि, चयनदक्षिणाद्वारेणैव । साक्षात्संख्यान्वये जानुदघ्नत्वविरोधात्, उत्तरवेदिपरिमितस्थले स्थण्डिलबहुत्वस्यासंभवाच, इति प्राप्ते, सहस्रत्नम्भघटितेऽपि सहस्रमण्डपपदप्रयोगाद् अवयवावयविनोरभेदात्, अर्धपिप्पलीपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात्, सहस्रेष्टकैरेव सहस्रत्वम् । संकर्ष. २।१।१२.

अग्निचयने सुपर्णाकृतिबोधकमन्त्रः अर्थवादः ॥

पक्षिसामान्यतुल्यतया विशेषे पर्यवसानमन्तरेणानुष्ठातुमशक्यत्वात् 'दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम्' इति मन्त्रवर्णेन बृहत्सुपर्णपरतया 'वयसा प्रतिमया' इत्यस्योपसंहारात्, मन्त्रस्य च नित्यवदङ्गत्वात् सुपर्णाकृतिर्नित्या, इति प्राप्ते, सामान्यवाक्यस्य विशेषमन्त्रस्य च विधित्वाभावेनोपसंहार्योपसंहारकभावाभावात् 'हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः' इतिवदुभयमपि स्तुतिमात्रम् । संकर्ष. २।१।२९.

अग्निचयने स्वयमातृण्णोपधाने वरदानं अध्वर्योः कर्म ॥

वचनादितरेषां स्यात् । ३।८।१।२ ॥

भाष्यं—त्रिमेष एवोत्सर्गः (स्वामी परिक्रीणीते इति), नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिक्रयः । 'य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्' इति ।

वा— उपदध्यात् इति परस्मैपदात् अयाजमानत्वे अवधारिते वरदानं ऋत्विक्कर्म । तत्सिद्ध्यर्थं यदि तावत् शास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते, ततः अस्यैव यजमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपायः इति ।

शा— यत्र तु वचनमस्ति तत्र ऋत्विजामपि स्यात्, वचनस्य अविभाज्यत्वात् ।

सोम—'गौर्वरोऽतिवरोऽन्य', धेनुर्वरोऽतिवरोऽन्यः, अनड्वान् वरोऽतिवरोऽन्य.' इति आपस्तम्बाचार्योक्तो वरशब्दार्थो द्रष्टव्यः । स्वयमातृण्णोपधातुः अविद्वत्वाध्वर्योः ऋत्विक्त्वाभावात् 'अनड्वान् होत्रे देयः' इत्यादिकमुदाहरणं बोध्यम् ।

मिलित्वा उपधानम् ॥ लोकम्पृणसूददोहःपदघटिते द्वे ऋचौ पठ्येते । ताभ्यामावृत्ताभ्यां द्वेद्वे इष्टके उपधातव्ये प्रत्येकं करणत्वात् । 'अष्टौ नानायजुषस्त्रयोदश लोकम्पृणा उपदधाति, ता एकविंशतिः संपद्यन्ते' इति संख्याविरोधाद्वा मन्त्रयोर्निरपेक्षकरणत्वेन विकल्पः । वस्तुतस्तु लोकम्पृणेष्टकामानमेलनेन संख्योक्त्यविरोधात् सूददोहेष्टकानां पार्थक्येऽपि न दोषः । परं तु 'अनुष्टुभाऽनुचरति' इति विधौ अनुशब्दस्वारस्येन 'ता अस्य सूददोहसः' इति अनुष्टुभोऽप्राधान्यावगमाद् द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यामेकैकेष्टकोपधातव्या, इति प्राप्ते, अनुचरतीति पदेनैवोपधानोत्तरकालमन्त्रपाठावगतेरुभयोः समुच्चित्य करणत्वे समप्राधान्येनानुचरत्वमङ्गापत्तेश्च लोकम्पृणयोपधाय सूददोहसाऽभिमर्शनं कर्तव्यम् । याज्ञिकास्तूभयोरेकमन्त्रत्वमिच्छन्ति (नेच्छन्ति इति केवलः) । संकर्ष. २।१।४१

१ अग्निचयने वसोर्धारायां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः ॥

संततवचनाद् धारायामादिसंयोगः । १२।३।११। २६ ॥

भाष्यं— अग्नौ श्रूयते 'संतता वसोर्धारा जुहोति' इति । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन (मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु इत्यनेन) तथैव प्राप्ते उच्यते । धारायामादिसंयोगः, कर्मादिः मन्त्रादिश्च संनिपात्यः । कस्मात् ? संततवचनात् । सम् इत्येकीभावः, तनोतिर्विस्तारे । द्वयोर्यत्र सह तननं भवति, तत्र संपूर्वस्तनोतिर्वर्तते । इह कर्म च मन्त्रश्च संनिहितौ । तस्मात् तयोः सह तननमुच्यते । तच्च आद्योः संनिपाते भवति । तस्मादादिसंयोगः ।

कर्मसंतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् । २७ ॥

भाष्यं— कर्मणो वा संतानोऽयम् । 'संतता जुहोति' इति हि होमस्य केवलस्य संतान उच्यते । नात्र मन्त्रसंकीर्तनमस्ति । ननु द्वयोः संयोगे संशब्दो भवति, एकश्च होमः । उच्यते । नैष दोषः । नानाकर्मत्वात् । बहून्येतानि कर्माणि । तेषामनुपरमेण क्रियासंतानो भवति । कर्मनानात्वं वचनात् 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति । ननु द्रव्यसंख्यैषा । नेत्याह । नात्र द्रव्यसंकीर्तनमस्ति । होमोऽत्र संख्यया युज्यते । 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति, एवंसंख्यान् होमान् करोतीति । किंच, इतरस्य च मन्त्रकर्मणोः संतानस्याशक्यत्वात् । क्षणिकं कर्म न मन्त्रेण सह तनितुं शक्यते । तस्मादत्रापि कर्मादिसंनिपात एव ।

शा— 'संतता वसोर्धारा जुहोति' इत्यत्र संततवचनात्, तस्य च साहित्यवाचित्वात्, साहित्यस्य च अनेकापेक्षित्वात् कर्ममन्त्रयोः साहित्यमिदमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादेश्च संनिपातः । स्यादेव यदि एकं कर्म स्यात्, भिन्नानि तु अत्र 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति संख्यया कर्माणि, तेषामविच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वात् न मन्त्रकर्मणोः साहित्यं, मन्त्रस्यानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते, न केवलं साहित्ये । अतोऽत्र पूर्व एव न्यायः (मन्त्रान्तस्य कर्मादेश्च संनिपातः इति) ।

सोम— पूर्ववैपरीत्येनोत्थानात् संगतिः ।

वि— 'मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वा, ऽत्र संततेः । आद्यो, होमेषु सातत्याद् द्वादशान्तेषु तद्धुतिः ॥' 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः समाम्नेनमाहुतिस्वरूपं एकं द्वादशम् । तद्यथा 'वाजश्च मे, प्रसवश्च मे, प्रयतिश्च मे, प्रसितिश्च मे, धीतिश्च मे, क्रतुश्च मे, स्वरश्च मे, श्लोकश्च मे, श्रावश्च मे, श्रुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे, सुवश्च मे' इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः एकाऽऽहुतिर्होतव्या । एवं एकादश उत्तराहुतयः । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्येमध्ये विलम्बाभावः सातत्यम् ।

भाट्ट— अग्नौ 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति संख्याभिन्नानि द्वादश कर्माणि वसोर्धारासंज्ञकानि विहितानि । तत्र च 'संततां वसोर्धारां जुहोति' इति वचनेन भाष्यन्यायसुद्राहृतेन सातत्यं विहितम् । वाक्यमपि तत्र महत्सर्वकर्माश्रितं 'य कामयेत प्राणानस्याञ्चाद्यं संतनुयामिति संततां तस्य जुहुयात्' इति वचनेन विहितम् । यदि तु तैत्तिरीयशाखायां

संस्कारा विधीयेरन्, तदा काम्यसाधारणा भवेयुः, न त्वेतदस्ति, किंतु 'आहवनीये जुहोति' इति वाक्यमेव संस्कार विदधत् संस्कृतस्याग्नेरपि होमार्थत्वमापादयति। ततश्च संस्कृताग्निसाधनेन काम्योऽग्निर्निर्विशमानः कथं संस्कारान् लभेत। तस्मान्न तत्र संस्काराः, इति सिद्धान्तः। प्रथमसूत्रार्थस्तु, तस्मिन् काम्येऽग्नौ संस्कारेण क्रिया स्यात्, तेषां सर्वहोमार्थतया शिष्टत्वात् निर्दिष्टत्वात् इति।

वि—'अस्त्याधानादि नो वाऽत्र, सर्वशेषत्वतोऽस्ति तत्।, न संस्कृतस्थानपानात्मन्थनस्याप्यसंभवात् ॥'

भाट्ट— अत एव काम्येऽग्नौ नाधानादयः संस्काराः, असंस्कृतस्यैव तस्य भ्राष्ट्रादिपदवाच्यत्वात् तस्मिन् मथनाद्यसंभवाच्च, आधानस्य फलार्थताभावेन तस्मिन् प्राप्त्यभावाच्च। मन्थपूर्वसाधनीभूतास्तु परिस्तरणसंमार्गादयो भवन्त्येव।

न्यायबिन्दुः— तत्र आधानादिसंस्काराः कार्याः, होमार्थत्वाविशेषात्, इति प्राप्ते, होमसाधनत्वेऽपि भ्राष्ट्राद्यात्मकस्य मन्थनादिसंस्कारायोगेः नात्र संस्काराः, इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'नास्मिन्नाधानसंस्काराः।'

शंकर— 'नाग्न्याधानादि कर्म।'

१३ अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः समुच्चयः ॥

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ १०।४।४।२३ ॥

भाष्यं—अस्त्यग्निः, 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति। तत्र दीक्षणीयाहुतयः प्रकृतौ वैकृताश्च। 'आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा, वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, प्रजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा' इति प्राकृताः। तथा वैकृताः, 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा, मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा, दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा, सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा, आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उरोरन्तरिक्षम्। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा। [illegible] देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत [illegible] स्वाहा। विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा'

इति। एताः प्रकृत्य समामनन्ति, 'षड्भिर्दीक्षयति' इति। तत्र संशयः। किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां निवृत्तिः, अथवा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनां चेति। किं प्राप्तम्? षड्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनामाहुतीनां मन्त्रविकारः स्यात्। वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्त्येरन्, श्रुतिसंयोगात्। प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो वैकृतीनाम्। षड् वैकृता मन्त्राः। षट्शब्देन वैकृता गृह्यन्ते। तस्मात् प्राकृतानां बाधः न समुच्चय इति।

अभ्यासात्तु प्रधानस्य। २४ ॥

भाष्यं—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति प्राकृतानां बाध इति। न बाधः। समुच्चयः। कुतः? संभवात्। यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपत्त्वं संभवः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते। समुच्चये त्वावृत्तिः स्यात् प्रधानस्येति। यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्तव्यैव, तत्र नैव दोषो भवति, आवृत्तिः प्राप्नोतीति। इह चाऽऽवृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य, 'द्वादश जुहोति' इति। अतः संभवात् समुच्चय इति।

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्। २५ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, समुच्चय इति। प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैरौदकमासाः प्राकृता बाध्येरन्। अथ यदुक्तं, संभवे सति न बाधितव्या इति। अत्रोच्यते। नास्ति संभवः। कथम्? वैकृताः षड् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते। ते चैद्धोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्। तस्मादावृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्। अतः प्राकृता बाध्येरन्नेवेति।

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः। २६ ॥

भाष्यं—अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। प्रतिमन्त्रमाहुतयो भवन्ति। अन्यायश्च [illegible]। प्रकृता अपि [illegible], वैकृता अपि [illegible]। [illegible] उभयत्र संस्कारि। [illegible] न होमानां समुच्चये। [illegible] न च होमनिवृत्तौ [illegible] वैकृता भवन्ति। तेन होमाभ्यासे [illegible] वैकृताश्च [illegible]। यदि हि वैकृताः [illegible]

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृत कर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् । ११।३।९।१९ ॥

'अग्निं पुनग्मि शवसा घृतेन ' इति मन्त्रेण होमः अग्नियोगः । 'इमं स्तन मधुमन्तं धयपा ' इति मन्त्रेण होमः अग्निविमोकः । अग्निचयने तौ श्रुतौ । तत्र पूर्वपक्षमाह । सोमकाले सोमयागे साग्निचित्ये यः अग्नियोगः क्रियते, स साङ्गस्य प्रधानस्य कृते स्यात् । तदर्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थत्वात् । संस्कृतकर्मणः अग्नियोगेन संस्कारेण संस्कृतस्य अग्निकर्मणः सकाशात् परेषु कर्मसु विशेषाश्रवणाच्च । नहि प्रधानादुत्तरेषां कर्मणां कृते नायं अग्नियोगः, इति विशेषः श्रूयते । तस्मात् सर्वापवर्गे पूर्वाङ्गोत्तराङ्गसहितस्य प्रधानस्य समाप्तौ अग्नेर्विमोकः स्यात् । सर्वादौ अग्नियोगः, सर्वान्ते च अग्निविमोकः कर्तव्यः इत्यर्थः । इद भाष्यमते पूर्वपक्षसूत्रं, वार्तिकमते तु सिद्धान्तसूत्रं, अक्षरार्थस्तु स एवेति ध्येयम् ।

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् । २० ॥

सिद्धान्तमाह । न सर्वापवर्गे विमोकः, किंतु प्रधानापवर्गे स्यात्, प्रधानादौ च योगः, योगविमोकयोः तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् । 'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमालभते ' इति प्रधानसंयोगेन योगस्य श्रवणात् । वाशब्द. पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृक्तार्थत्वात् । २१ ॥

सिद्धान्ते विशेषकथनार्थं सूत्रम् । अवभृथे च तद्वत् पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् । आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रधानार्थत्वेन प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति । प्रधानार्थस्य होतृवरणस्य प्रधानापवर्गे अपवृक्तार्थत्वात् कृतार्थत्वेन समाप्तत्वात्, अपवृक्तः समाप्तः अर्थः प्रयोजनं यस्य होतृवरणस्य तादृशत्वात् । अवभृथे चोदकप्राप्तस्य होतृवरणस्य प्रतिषेध. कर्तव्यो भवति, कृतश्चासौ ' न होतारं वृणीते नार्षेयं' इति । तस्मात् प्रधानार्थौ योगविमोकौ । प्रधानादौ योग., प्रधानान्ते च विमोकः कर्तव्यौ ।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् । २२ ॥

अहर्गणे द्वादशाहे प्रत्यहं योगो विमोकश्च स्यात् । तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात्तयोः । 'स वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति ' इति श्रुतत्वात् । तस्मात् अग्निचयनेऽपि योगविमोकौ प्रधानार्थावेव । तस्मात् प्रधानादौ योगः प्रधानान्ते च विमोकः इति सिद्धान्तः । के.

* अग्नियोगः सोमकाले० इत्यत्र अग्नेः साङ्गप्रधानार्थत्वेन अग्नियोगस्यापि तद्द्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसायात् साङ्गप्रधानापवर्गे अग्निविमोक पूर्वपक्षयित्वा 'प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ' इत्यनेन 'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः' इति श्रुतेः यज्ञशब्दस्य च प्रधानयागवाचित्वावसायात् अग्नियोगस्य प्रधानयागमात्रार्थत्वावगतेः प्रधानमात्रापवर्गे अग्निविमोक इति सिद्धान्तो भाष्ये वक्ष्यते । सु. पृ. १०६२.

अग्निरुद्धृतः अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते ॥

कर्मापवर्गोत्तरमपि अग्नेर्दर्शनात् तस्य च गार्हपत्यादुद्धृतत्वेन 'सैव साऽग्नेः संततिः ' इति न्यायेन वैदिकत्वानपायात् संस्कारलक्षणानां गुणानां गुणिनाशमन्तरेणानपायात् तन्नाशकस्याभावे कतिपयघटिकोत्तर तन्नाशे सति 'स तर्हि गत.' इति श्रुतेः उद्धरणश्रुतेश्चोपपत्तेः यावन्नाशमपवृत्तेऽपि कर्मणि दीक्षणीयाऽपवर्गे इव विद्यमान ज्योति. वैदिकमेव, इति प्राप्ते, अरणिसमारोपणोत्तर परिदृश्यमानस्यापि ज्वलनस्येव कर्मापवर्गेऽपि तथात्वोपपत्तेः, संस्काराणां कार्यार्थत्वेन यावत्कार्यमेव तदवस्थानस्य शास्त्रादवगमात्, 'स तर्हि गत.' इत्यनेन होमाव्यवहितोत्तरमेव गमनश्रुते. परिदृश्यमानोऽपि आयतनस्थोऽपि ज्वलनः, संस्कारापायात् अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते । अत एव 'यस्योद्धृतोऽग्निरहुतेऽग्निहोत्रे उद्वायेत्' इत्यादिना 'तान्येवावक्षाणानि संनिधाय मन्थेत्' इत्यन्तेन अग्निहोत्रहोमापवर्गात् प्राक् अनुद्धाने एव पुनर्मन्थनमुक्तम् । तेन तदपवर्गे तदभावात् लौकिकत्वं ध्वनितम् । संकर्ष. ३।२।९.

अग्निविमोक नाम होमविशेषः 'इमं स्तनं मधुमन्तं धयापां॰' इति मन्त्रेण सामिचित्ये क्रतौ अवभृथान्ते (उदवसानान्ते वा) उक्त। भा ११।३।९।१७

* **अग्निविहरण** ज्योतिष्टोमे। विविधं हरणं अस्मा नाम्न्यानामहुगारणा आग्नीध्रीयाग्ने सकाशात् गृही साना अष्टसु धिष्ण्येषु स्थापनम्। होतुः, मैत्रावरुणस्य, ब्राह्मणाच्छंसिनः, पोतुः, नेष्टुः, अच्छावाकस्य इति षण्णा मृत्तिका षट्, आग्नीध्रस्य सप्तम, मार्जालीयं चाष्टम इत्यष्टौ धिष्ण्यानि अग्नेः स्थानानि लघुवेदिकारूपाणि, तत्रैव विहरणम्। के * अग्निविहरणप्रैषे 'अग्नी दग्नीन् विहर' इति मन्त्रः अन्वितः, न तु उत्थाने। तथा च 'उत्तिष्ठन्नन्वाह' अत्र विधौ काललक्षणया उत्थानकाले अग्निविहरणमेव कर्तव्य, इति काले विधीयते। वि ३।२।४

* अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम्। 'उत्थानगुणविरगाधिकरण' इति हिन्दी द्रष्टव्यम्। ३।२।४।१०

* अग्निशब्दः 'अग्निं चिनुते' इति श्रुतः चिति पञ्चकल्पे द्रव्यान्तरे वर्तते, न तु इष्टकासमुदाये। भा ९।१।७।२६–२७ * अग्निशब्दः जातिमात्रमुपस्थापयन् लौकिकवह्निमात्रेण चरितार्थः, आहवनीयादि संस्कारवाचके विशेषणं विना न वैदिकोपस्थापको भवति। वि ७।३।१२, * अग्निशब्दः रूढ्या वह्निमात्रवाचक। ३।३।१० * अग्निशब्दः सामान्यवचनोऽपि सन् 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र प्रकरणबलात् चयनसंस्कृते वह्नौ प्रवर्तते। वा २।३।१०।२२ * अग्निशब्दस्य 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्' इति वैदिकस्य वृत्रहननसमर्थ वस्तुवाचित्वागमात्। लौकिकयुपपन्नाग्निशब्दवाच्यस्य च ज्वलनस्य तदसामर्थ्यात् अर्थान्तरे च अयुक्तत्वस्यैव शक्त्यन्तरकल्पने गौरवापत्तेः, गत्यर्थस्य अगिधातो 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उणादि ४९९) इति सूत्रेण औणादिके निश्चये कृते अग्निशब्दव्युत्पत्त्यवधारणात् न प्रकृतिप्रत्ययव्याख्यानभेदेन अव्युत्पत्त्वात् लौकिकात् अग्निशब्दात् व्युत्पन्नस्य वैदिकस्याग्निशब्दस्य रूपान्यता अभिप्रेता। सु पृ ३३४

अग्निशिखान्याय —यथा स्वभावत अग्निशिखा ऊर्ध्वं गच्छति। माघकविनाऽप्युक्तम्–'प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुज' इति (१।२)। तद्वदात्माऽपि चोर्ध्वं गच्छतीति आर्हता। एवं हि सर्वदर्शनसंग्रहार्हतदर्शने अभिहितम्, तथा हि– 'कुलालचक्रवत् व्यपगतलेपालाबूवत् एरण्डबीजवत् अग्निशिखावच्च इति'। अत एव पठति 'गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहा। अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागता॥' इति। साहस्री ७०६

अग्निश्च सोमश्च देवता। इतरेतरयोगे तु व्यास ज्यवृत्तिविभक्त्यर्थे परस्परसाहित्येनान्वय, यथा अग्निश्च सोमश्च देवता इत्यत्र (अग्नीषोमौ)। भाट्ट ६।१।०,

अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमस्य विकृतिरूप कश्चिदेकाह। स च प्रथमस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते। अग्निष्टोमसंस्थारूपत्वात् अग्निष्टोम इत्यप्युच्यते। वि २।२।१२ * अग्निष्टुत्। 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम, तस्य वायव्यासु (ऋक्षु) एकविंश अग्निष्टोम साम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत, एतस्यैव रेवतीषु (ऋक्षु) वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत इति कर्मान्तरविधि, न तु वारवन्तीयादेर्गुणात् फलम्। भा २।२।१२।२७ * अग्निष्टुत् नाम आग्नेयीष्वनुब्रह्मण्याप्रवर्तनं, ज्योतिरादिनाम्ना ऐन्द्रीष्वनुब्रह्मण्या प्रवर्तनेन प्राप्यते पञ्चदशरात्रे। बाल पृ १३२ * अग्निष्टुत् पञ्चदशरात्रे प्रथममह एकाहाग्निष्टुतो विकृति। वि १२।२।७ * अग्निष्टुत पूर्वस्य विधयन्त रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्तते, सायकाः साहसा द्व्येकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणप्राप्त्यनिकायनता अग्निष्टुदादीना एकाहाना निकायिनामान्तरसामान्येन तुल्यत्वात् इति वक्ष्यते (८।१।१२।१९ इत्यत्र) * अग्निष्टुति 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति'। तत्र प्राकृतयो स्तोमयोरक्षयो यथादेशत ऊहो न कर्तव्य, किंतु अविकार एव। भा १०।४।२४।४९, * अग्निष्टुति ग्रहेषु 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति देवताविधानं भवति। १०।४।२।३ * अग्निष्टुति 'त्रिवृदग्निष्टोम' इति त्रिवृत् श्रूयते। यद्यपि त्रिवृच्छब्द अवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्य ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाची। तस्मात्

परिहृतमेवेति । एवं चान्यगतानां संख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति ।

शा—यत्र 'त्रिवृदग्निष्टुत्' इत्यादौ वाक्यशेषात् अर्थविशेषो नावगम्यते, तत्र विचार्यते (यद्यपीह अक्तादिवत् वाक्यशेषात् न विशेषतात्पर्यमात्रनिश्चयः, किंतु स्तोत्रीयानवकलक्षणार्थान्तरे शक्तिरेव वाक्यशेषानुगुण्येन कल्प्यते, कल्पितायां च तस्यां वाक्यशेषाभावस्थलेऽपि तस्या अनपायात् वाक्यशेषाभावः अकिंचित्करः, तथापि त्रैगुण्ये स्तोत्रीयानवके च शक्तेरविशेषात् वाक्यशेषाभावस्थले स्तोत्रीयानवकरूपार्थपरत्वसिद्ध्यर्थं न्यायान्तरव्युत्पादनस्यावश्यकत्वात् न अक्ताधिकरणेन [१।४।१३] गतार्थत्वम्)। किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां संख्याविकारः, उत स्तोत्रीयानवकवचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः इति । तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्सया सर्वद्रव्याणां (प्रकृतौ यानि द्रव्याणि संख्यायुक्तानि, तेषां सर्वेषामित्यर्थः) त्रैगुण्यविधिः (रूढिरपि महाविषयलिप्सया त्याज्या), इति प्राप्ते, ब्रूमः । त्रैगुण्यं ह्यसौ ब्रुवन् अवयवप्रसिद्ध्या ब्रूयात्, रूढ्या च स्तोत्रीयानवकं, सा च बलीयसी (तथा च शब्दशक्त्यनुसारेण प्रयोजनकल्पना, इति रूढेः प्राबल्यानुसारेण अल्पविषयत्वमपि न दोषः) तस्मात् स्तोत्रीयासंख्याविकारः त्रिवृत्त्वम् ।

सोम— पूर्ववैपरीत्येनोत्थानात् संगतिः ।

वि— 'त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।, आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वा,-दन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥'

भाट्ट—त्रिवृच्छब्दस्य बहिष्पवमाने तृचत्रयानुक्रमणात् 'अथस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन संमिताः' इत्याद्यर्थवादाच्च स्तोत्रीयानवकवाचित्वस्थापनेऽपि लोके वेदे च 'त्रिवृद्रज्जुः' इत्यादौ त्रित्ववाचित्वस्य सत्त्वात् 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इत्यादौ अग्निष्टुद्यागसम्बन्धित्वेन श्रुतस्य त्रिवृत्त्वस्य, शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं तदीयाङ्गतद्विप्रकृतसंख्याकार्ये निवेशप्रतीतेः प्राकृतसंख्याबाधेन सर्वाणि त्रिगुणितानि कर्तव्यानि, इति प्राप्ते, त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्ये यौगिकत्वात् स्तोत्रीयानवके च रूढत्वेन प्रकृते योगबाधेन रूढ्यर्थग्रहणसंगतेः, अग्निष्टुद्यागाङ्गभूतस्तोममात्रे स्तोमान्तरबाधेन त्रिवृत्स्तोमविधिः ।

न्यायबिन्दुः— 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इत्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यस्तोत्रीयानवकोभयार्थस्य वाक्यशेषाभावे विशेषाग्रहणात् त्रैगुण्यार्थत्वे शास्त्रस्य महाविषयत्वसंभवेन सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिः, इति प्राप्ते, योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् स्तोमस्यैव विधिरिति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'स्तोमस्यैव त्रिवृत्त्वं स्यात् ।'

शंकर— 'त्रिवृच्छन्दो नवर्चार्थः ।'

☞ अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिपदानां नोहः ॥

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत । ९।१।१६।४२ ॥ वर्णकं १.

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाम्नातः, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष' इत्येवमादिः । अग्निष्टुति च श्रूयते 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति' इति । तत्रेन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते । अथेदानीं 'हरिव आगच्छ' इत्येवमादिषु संशयः ऊहितव्यं, नेति । किं प्राप्तम् ? तद्विशिष्टं प्रतीयेत तेन विशिष्टम् । इन्द्रपदस्थाने ऊहः । एतेन विशेषेण विशिष्टमविकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ? असंयोगात्तदर्थेषु । नैषां शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवत्त्वादिषु । न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः, प्रमाणाभावात् । अविद्यमानास्तूच्यन्ते । एवं श्रुत्याऽर्थः प्रतिज्ञातो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिवादय उच्येरन् । हरिवत्त्वादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथासमवेतवचना मुख्यार्था एव भविष्यन्ति । आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्तीत्युच्येत, तथाऽसम्भवः एव । तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यते, इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् । तथैव वचनव्यक्तिर्भवति, 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति । हरिवदादिभिः सम्बध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवतीति । शक्यते चाग्निरपि तैः सम्बन्धयितुम् । तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः । अथोच्यते । अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनात् इन्द्रे एते गुणा विद्यन्त इति । तन्न । अविद्यमानेष्वपि स्तुत्याऽस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव । यथा, 'इन्द्रो बृहस्पतिर्वैश्वदत्तः' इति ।

वि—'इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्त्विजः ?, स्वामिनः पूर्ववत्, नैवमध्वर्योर्वचनादयम्' ॥ ३।८।१२.

भाट्ट— यत्र तु वचनं, यथा 'य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्' इत्यादौ, तत्र अध्वर्य्वादीनामपि दानकर्तृत्वम्। तत्र हि स्वामिकर्तृकत्वे उपधानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्तृकत्वावगतेः तस्यापि तत्कर्तृकत्वे 'उपदध्यात्' इति परस्मैपदानुपपत्तिः। तस्य ऋत्विक्परत्वेन उपधानभिन्नगामिक्रियाफलकत्वावगतेः। यदि तु क्रियाफलस्य अग्न्यादिगतत्वात् परस्मैपदोपपत्तिः इत्याशङ्क्येत, ततः प्राप्तोपधानानुवादेन दानस्य तत्कर्तृकत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृप्राप्तिप्रतीतेश्च उपधानस्य अध्वर्युकर्तृकत्वावसायात् तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्कर्तृकत्वसिद्धिः।

(अत्र तैत्तिरीयसंहितायां स्वयमातृण्णाप्रकरणे 'अग्नावग्निश्चेतव्य इत्याहुः, एष वा अग्निर्वैश्वानरो यद् ब्राह्मणः, तस्मै प्रथमामिष्टकां यजुष्कृतां प्रयच्छेत्, तां ब्राह्मणश्च उपदध्यातां अग्नावेव तदग्निं चिनुते। ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योऽविद्वान् इष्टकामुपदधाति, त्रीन् वरान् दद्यात्... द्वावेव देयौ... एक एव देयः...' इत्युक्तम्। सत्याषाढश्रौतसूत्रे तु 'इन्द्राग्नी अव्यथमाना इति स्वयमातृण्णामभिमृश्य, अश्वेनाघ्राप्य, विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेः अविदुषा ब्राह्मणेन सह उपदधाति भुव इति चैतया स्वाहया। १२।१।९। चित्तिं जुहोमि इति स्वयमातृण्णायां हुत्वा अनु व्यनिति, अविद्वान् ब्राह्मणो वरं ददाति। १०।' इति। एवं सति वरदानस्य कर्ता अध्वर्युर्वा होता वा इति यत् प्राचीनैरुक्तं तत्र मूलं मृग्यम्। के.)

मण्डन— 'वाक्येन स (परिक्रयः) स्यात् क्वचिदन्यकर्म।'

शंकर—'वचनात्तु स (परिक्रयः) ऋत्विजाम्।'

(यद्यपि इदमधिकरणं भाष्यादौ न पृथक्, तथापि विस्तरे पृथगेव स्वीकृतम्। इति अस्माभिरपि भाष्यार्थंशान् एतदधिकरणोपयुक्तान् पृथक् कृत्वा अत्र निविष्टाः। मण्डनशंकराभ्यामपि पृथगेव स्वीकृतम्। के.)

अग्निचितः केवलसोमयागे एव एकविंशति लोकंपृणाभिश्चितिः इति गुणविधिः ॥

एकविंशतिलोकंपृणाभिरेषा पुनश्चितिः साग्निचित्यक्रतुष्वेव स्यात्तत्प्रकरणे पाठात्, इति प्राप्ते, अनग्निचित्येष्वेव व्यपदेशविरोधात् 'अग्निं चित्वा यजते' इत्यनुक्त्वा 'अग्निचित् सन् यः सोमेन यजते' इत्युक्त्या सोमे अनग्निचित्यत्वस्यैव भानात्। 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः' 'अग्निष्टोमे ग्रहीतव्याः' इत्यत्र व्यपदेशभेदेनैव विश्वजितोऽग्निष्टोमेतरसंस्थस्य ग्रहणात्। किंच 'प्र वा एषोऽस्माल्लोकात् च्यवते योऽग्निं चिनुते, न वा एतस्यानिष्टकाहुतिरवकल्पते, यां वा एषोऽनिष्टकामाहुतिं जुहोति स्रवति वै सा, तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परामवति, यज्ञं यजमानः, यत्पुनश्चितिं चिनुते आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै' इति वाक्यशेषेऽनिष्टकाहुतेरेव स्रवणकीर्तनात् अनग्निचित्यानामेवानिष्टकत्वेनोपस्थितेः अग्निचितः केवलहोमयागे एवायं गुणविधिः। इयं पुनश्चितिस्रवणेत्युच्यते, या तु समृद्ध्यर्था पुनश्चितिः, सा पुराणाग्न्यन्यत्र वेति विकल्पः इत्याकरे स्थितम्। संकर्ष. १।३।१३.

अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंपृणारूपगुणान्तरविधिः ॥

'यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत तत्रैवास्य पूर्वोऽग्निश्चितः स्यात्तमपरमन्ववधाय यजेत' इति श्रुते तमपरमित्यनेन पुराणाग्निद्व्यसमीपदेशो लक्ष्यते। पूर्वोऽग्निर्यथा यजनीयदेशस्यापरभागे भवेत्, तादृशे देशे यजेतेत्यर्थात्, नदीमन्ववसिता सेनेत्यादौ नदीसमीपदेशभानात्। अथवा तं पुराणाग्निदेशमेवान्यव्यायाश्रित्य अपरं यजेत पुनर्यजेतेत्यर्थः। पुराणस्थण्डिलस्य तत्रैव सत्त्वेन तदुपर्येव यजेतेति यावत्। वचनात् पुनर्विनियोगे आहवनीयादेरिव निरिष्टिकत्वाभावात्, नद्याः सजलत्वेन सेनाश्रयत्वायोग्यत्वेन तत्र तीरलक्षणायामपि प्रवृत्ते तदभावात्। कांस्यासनकटासनयोरासनत्वाविशेषेऽपि योग्यतयैव भोज्यभोक्तृभाणे व्यवस्थयैव विनियोगदर्शनात्, इति प्राप्ते, अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंपृणारूपगुणान्तरविधिः अयमेव, अन्यः सर्वोऽपि अस्यैवार्थवादः। इष्टिपशुशब्दौ च सोमप्रयोगान्तर्गतेष्टिपशुमात्रपरौ, इति न

शा—' पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ' इत्यादिभिः एते गुणा इन्द्रे सन्तीति गम्यते। सन्ति चेत्, स्वगुणद्वारेण इन्द्रमेव प्रशंसितुं अमीषामुच्चारण दृष्टार्थं भवति। तेन अग्निरपि स्वगुणद्वारेण प्रशस्यते इति हरिवदादिशब्दान् अपोद्धृत्य रोहितवदादिशब्दाः ऊहितव्याः, इति प्राप्ते, ब्रूमः। ' सत्स्वेतेषु गुणेष्वेवं, तदभावे तु न प्रमा। वाक्यशेषास्त्वदुक्ता ये स्तुतिमात्रपरा हि ते॥' इति। तस्माददृष्टार्थमेव अविद्यमानैरेव गुणैः सम्बन्धी इन्द्रः प्रशस्यते, इति अग्निरपि तैरेव गुणैः सम्बद्ध्यः इति अनूहः।

सोम—यजमानपदवत् इहापि ऊहः इत्युत्थितेः सङ्गतिः। अत्र तन्त्ररत्ने न्यायेन अनूहेऽपि अग्निष्टुति हरिवदादिपदयुक्तनिगदान्तरपाठकरणात् तथैवानुष्ठानं, न प्राकृतस्याविकृतस्य इति इदमधिकरणं न्यायव्युत्पादनपर इत्युक्तम्। सूत्रार्थस्तु—हरिवदादिशब्दानां तदर्थेषु हरिवदादिषु असंयोगात् तेषामसमवेतार्थत्वात् इति यावत्। तद्विशिष्ट हरिवदादिविशिष्टमेव प्रतीयेत, न तु ऊहितव्यमिति।

वि—' हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रे समवायतः। ऊह्यो, नैव स्तावकत्वादसता स्तुतिसम्भवात्॥'

भाट्ट—ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः ' इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ' इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः। इन्द्रदेवत्यश्च यागाभ्यासो दशभिश्चमसैः सह शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः। तत्साङ्गमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदः लिङ्गात्, न तन्यदेवत्याभ्यासाङ्गम्, ' व्रीहीणां मेध ' इतिवत्। अग्निष्टुति च ' आग्नेया ग्रहा भवन्ति ' इति वचनात् प्राकृतग्रहीयदेवताबाधेनाग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽप्यग्निर्देवता। ततश्च तदङ्गभूता सुब्रह्मण्या इन्द्रपदस्थानेऽग्निपदनिक्षेपेणोह्यते एव। न चैवं न्यायादेवोहसिद्धौ ' आग्नेयी सुब्रह्मण्या ' इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः। प्रकृतौ सवनमुखीयवत् धानीयहविषामपीन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिबर्हिर्न्यायेन (३।७।१) सुब्रह्मण्यानिगदस्योभयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थं भेदेनाभेदेन वाऽनूहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तेः, ' आग्नेय्येव सुब्रह्मण्या कार्या ' इति तत्कल्पस्याङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात्। अत एवैतद्वचनरूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न धानीयहविरर्थत्वं, अपि तु सवनमुखीयशुक्रामन्थिप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यपि परं ध्येयम्।

केचित्तु सवनमुखीये चमसैरेव होमः इन्द्रदेवताकः, न तत्राग्निष्टुति अग्निदेवताकत्वं, ग्रहेष्वेव तद्विधानात्। अतश्च न्यायेनाप्राप्तः एव सुब्रह्मण्योहः। वचनेन तु अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासाङ्गतया आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाच्छिद्य विधीयते इत्याहुः। तन्न, सवनमुखीयहोमस्यापि शुक्रामन्थिग्रहप्रकरणकत्वेन सकलयाज्ञिकप्रसिद्धत्वात्, वचनेन अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासे औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकैन्द्रसुब्रह्मण्याबाधे प्रमाणाभावाच्च, सुब्रह्मण्यायास्तत्रौपदेशिकत्वे ऊहानूहविचारस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च। अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान्।

इदं तु चिन्त्यते— किमिन्द्रपदे इव हरिवदादिपदेऽप्यूहो भवतु नेति। तत्र देवताविग्रहादिमत्त्वे एव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपीन्द्रसमवेतत्वात् अग्निष्टुति अग्निगुणप्रकाशनार्थं रोहिताश्वादिपदानामूहः, इति प्राप्ते, देवताधिकरणन्यायेनैव (९।१।८) मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात् हरिवदादिपदानामसमवेतार्थकत्वेन आहार्यारोपेणेन्द्रस्तुतिवत् अग्निस्तुतेरप्युपपत्तेर्नोहः। तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनार्थम्। प्रयोजनमपि चेदमूहस्मृत्यभाव इवाचिन्त्यम्। यदा तु छन्दोगसूत्रेऽग्निष्टुति ' अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षणे ' इत्यूहितस्यैव पाठः समाम्नातः, तदाऽस्याः स्मृतेर्न्यायोऽन्यथाऽनुपपत्त्यभावेनाष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वासम्भवात्, तया चैतदधिकरणन्यायस्याभासीकरणादूहितपाठ एव युक्तः। तदा च मन्त्रान्तरस्थदेवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम्। अत एव यत्नैर्न्यायोऽन्यथासिद्धिका स्मृतिस्तत्नैव श्रुतिमूलत्वे न्यायोऽन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः मीमांसाव्यवस्थायविरोधे आम्नायस्य स्मृतेरित्युक्तं कल्पसूत्राधिकरणे (१।३।६)।

१८ धिष्ण्याग्निषु सवनद्वये सोमेन, तृतीयसवने तु आज्येन व्याघारणम् । १९ धिष्ण्याग्निषु परिप्लवया सोमस्य व्याघारणम् । २० वैसर्जनादिदर्विहोमेषु आज्यमेव हविः । २१ 'यस्यैव धिष्णियः' इत्यादिश्रुतौ प्राजहितवादः । २२ निरूढपशुवादी शालामुखीयोऽपि स्यादेव । २३ पशौ प्रथमेष्टिपक्षे ऐष्टिकोऽग्निः आ अन्तं धार्यः । २४ पशौ सायमग्निहोत्रं न औत्तरवेदिके । दैवात् कर्मण उत्कर्षे तु सत्या प्रसक्तौ तत्रैव करणं इति कल्पः । २५ पशौ अग्निहोत्रहविःपाकः प्राजहिते एव । २६ पशुपुरोडाशस्य श्रपणं शालामुखीये एव । २७ पशुः सद्यस्कालः । २८ पशौ शालामुखीयः अस्ति । वरुणप्रघासेषु आपस्तम्बमते शालामुखीयः नास्ति, बौधायनमते तु अस्ति । २९ सोमापवर्गे प्राजहितस्यैव समारोपः । ३० सोमापवर्गे अजस्रपक्षे शालामुखीयस्यापि समारोपः । ३१ दीक्षानिर्मोकात् पूर्वं प्रवासे समारोप्यैवाग्निर्नेयः । ३२ अग्निभेदेऽपि नारणिभेदः । अजस्रपक्षे वा अरणिभेदः । ३३ उख्याग्नेः न समारोपः । ३४ गार्हपत्यादेस्तु समारोप्यैव नयनम् । ३५ आत्मनि अरण्योश्च समारोपे विकल्पः । ३६ आत्मसमारोपपक्षेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोह्य मन्थनम् । इति । • अग्निप्रणयनं (गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति) दर्शपूर्णमासयोः अधर्मकम् । भा. ७।३।८।१९, • अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मध्यमयोर्द्वयोः पर्वणोः, न प्रथमचतुर्थयोः । ७।३।९।२३-२५. • अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मध्यमपर्वणोः लौकिकमेव, तच्च दर्शपूर्णमासचोदकप्राप्तम् । न च तत्र सौमिकाग्निप्रणयनधर्मातिदेशः । वि. ७।३।८ • अग्निप्रणयनं पात्नीवते बाध्यते सात्पनीसोन्त्वर्गे । बाल. पृ १३२. • अग्निप्रणयनं सोमे धर्मवत्, दर्शपूर्णमासयोश्च अधर्मकम् । भा. ७।३।८।१९ • अग्निप्रणयनं सोमे न सर्वस्यैवाहवनीयस्य, किंतु एकदेशस्यैव । संकर्ष. ३।२।११ • अग्निप्रणयनादिकेष्व अग्निहोत्रेऽतिकर्तव्यता इत्युच्यते । भा २।२।११।२६ पृ ५९० • अग्निप्रयुक्तं आधानं, न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वस्माकंस्तु अमय. इति सर्वार्थे इत्युच्यते । भा. ३।६।०।१५, • अग्निप्रयुक्तः पवमानेष्टिसंस्कारः, न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः ।३।६।१७.

"■ अग्निभेदेऽपि अरणिभेदो नावश्यकः ॥

अग्निभेदेन अरणिभेद आवश्यकः, एकशरीरे संसर्गापत्तेः, 'सहारणिभिस्तरन्ति' इति नदीतरणविधौ अरणिबहुत्वश्रवणाच्च । 'अरणिभ्यां सह तरन्ति' इति शाखान्तरात्तु द्वित्वबहुत्वयोर्विकल्पः, इति प्राप्ते, 'रथाङ्गेन तरन्ति' इत्यादाविव नदीतरणेऽरणिसाहित्यमात्रविधानेन द्वित्वबहुत्वयोरुत्तराधरारणिभेदाभिप्रायेणानुवादमात्रम् । अजस्रपक्षाभिप्रायेण वा तदुपपत्तिः । संकर्ष. ३।२।२२.

■ 'अग्निमग्न आवह' इति संबोध्योऽग्निः आहवनीयः ॥

'अग्निमग्न आवह' इत्यत्र वाह्यत्व वाहकत्वं चैकस्यैव प्रतीयते, उभयोरग्निपदेन व्यपदेशात् । युक्तं चैतत्, 'स्व महिमानमावह' इति स्वामिनस्य स्वमहिम्नः स्वेनैव वहनप्रतीतेः । स चोभयात्मकोऽग्निः आग्नेयाज्यभागदेवतारूप एव । 'यदग्निमग्न आवहेत्याह तदाग्नेयाज्यभागायाग्निमावाहयति' इति श्रुतेः, इति प्राप्ते, वहनकर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन् विरोधात् स्वमहिमपदस्यापि कौषीतके वायुपरत्वेन व्याख्यानात् 'सामिधेनीभिरिद्धाऽग्निमुपस्थाय अग्निमग्न आवह' इति श्रवणादाहवनीयस्य प्रयाजोऽग्निरेव आनेता । तेनाहवनीयभेदेऽप्याहितस्यैव गाद् औपाधिकद्वित्वस्याप्रयोजकतया आमन्त्रिते वचनोऽभावेऽपि अवभृथे 'अग्निमाप आवहत' इत्यादिरूहः । संकर्ष. ४।२।८

■ अग्निमद्य होतारमवृणीत ॥ पशोर्निरूढस्य धर्मत्वेन आम्नात सूक्तवाकप्रैषः 'अग्निमद्य०' इति । भा १०।२।१२।३१. वा—दार्शिकः सूक्तवाकप्रैषः अग्नीषोमीये पशौ 'अग्निमद्य होतारमवृणीत' इत्येवं विकृतः । पुनः सवनीये पशौ विक्रियते 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान. सुत्यासुती' इति । यदि पौरोडाशिक तत्र स्यात्, तत इदं निगदसाम्नात पाठिकं कृतं स्यात् । तस्मात् आम्नानसामर्थ्यात् निगमत्वं प्रोक्तम् । तस्य च मैत्रावरुणेन कर्त्तव्यं क्रियमाणस्य पशोः साद्गुण्यं भवति । (तत्र च पाशुक इन पुरोडाशेषु प्रसक्तौ, न विकल्पः) ।

मण्डन— ' स्तोत्रे शस्त्रे विकारो न ' ।
शंकर— ' नोहः स्तोत्रे च शस्त्रे वा ।'

अग्निष्टोमः— अग्निष्टोम आग्नेयः । भा. ३।६। ७।१८. * अग्निष्टोमः उक्थ्याद्युत्तरसंस्थासु अन्तर्भवत्येव । वि. ३।६।१६, * अग्निष्टोमः एव सोमयागेषु प्रथमयज्ञः । अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः, अप्तोर्यामः, वाजपेयश्चेति षट् संस्थाः आगन्तुकाकारविशेषाः । ५।३।१२, * अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपः । १०।५।१. * अग्निष्टोमः दर्शपूर्णमासेष्ट्यनुष्ठानात् प्रागपि कर्तुं शक्यते । इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् । अत एव सोमपूर्वकमाधानम् । के. ५।४।२. * अग्निष्टोमः नित्यः । अत्यग्निष्टोमादयस्तु संस्थाः काम्याः । (चिन्त्यमिदम् । गौतमधर्मसूत्रे अत्यग्निष्टोमादीनामपि संस्कारेषु नित्यत्वेन परिगणनात् । इति केवलः) वि. ५।३।१३. * अग्निष्टोमः नित्यः काम्यश्च संयोगपृथक्त्वात् दध्यादिवत् । के. * अग्निष्टोमः स उच्यते, यस्मिन् क्रतौ अग्निदेवतायाः स्तुतिप्रधानाः के चित् स्तोमाः सन्ति । * अग्निष्टोमः यः, यो हि अग्निष्टोमस्तोत्रे (यज्ञायज्ञीये) समाप्यते । शा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६२. *अग्निष्टोमः सर्वराजसूयारम्भार्थः क्रियते । ' अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोममाहरति ' इति वचनात् । वि.१०।१।२. * अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । ' मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियामिति ' । भा. १०।२।२३।५७, * अग्निष्टोमं अपेक्ष्य उक्थ्यादिषु संस्थासु दीर्घसोमः, अग्निष्टोमस्तु न दीर्घसोमः । ३।३।११।२८. * अग्निष्टोम सपत्नीको यजमानः षोडशानामृत्विजां साहाय्येनानुतिष्ठति । अत्र सोमस्य होमः प्रधान, इतराणि सर्वाण्यङ्गानि इष्टिपश्वादीनि । के. * अग्निष्टोमात् प्राक् अत्यग्निष्टोमादयः संस्थाभेदाः, एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागाः नानुष्ठेयाः । सोमविकृतीनामेवाय नियमः, न तु इष्टिपशूनाम् । वि. ५।३।१४, * **अग्निष्टोमस्य** गुणविकारा उक्थ्यादयः इति न सर्वसंस्थासाधारणं प्रकरणम् । अतस्तेन दीक्षणीयाद्यङ्गविधि निवेशयति । उक्थ्यादिषु तु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते । ३।६।१६, * अग्निष्टोमस्य पञ्चकृत्वोऽभ्यासेन जायमानो गणः पञ्चाग्निष्टोमो नाम । तत्र द्वादशाहस्य विष्यन्तः । स्तोत्राणि तु ज्योतिष्टोमादेव ग्राह्याणि, न द्वादशाहात् । ८।३।४–५, * अग्निष्टोमस्य समाप्तिः सूर्यास्तमयात् प्रागेव । ६।५।१४. * अग्निष्टोमस्य ' सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः ' इति कर्तॄणां नियमविधिः, न तु अनुवादः । भा.४।२।९।२३–२४, * 'तस्य (अग्निष्टोमस्य) एकशतं प्रयाजानुयाजाः, न च समिष्टयजूंषि जुहोति, प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम् ' इति । ११।१।७।३५ पृ. २११९, * ' तस्य (अग्निष्टोमस्य) नवतिशतं (१९०) स्तोत्रीयाः ' इति श्रूयते । अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति नवतिशतं स्तोत्रीयाः । कथं ? त्रिवृत् बहिष्पवमानं, पञ्चदशान्याज्यानि, तानि चत्वारि, सा एकोननवतिः । सप्तदशो माध्यंदिनः पवमानः, तेन चतुरशीतिः । चतुर्दशानि पृष्ठानि, तानि चत्वारि, सा अष्टषष्टिः । चतुरशीत्या सह द्विपञ्चाशच्छतं (१५२) सप्तदश आर्भवः पवमानः, तेन षष्ठ्यधिकं शतं नव च । एकविंशं यज्ञायज्ञीय इति तदेतन्नवतिशतं अग्निष्टोमस्य । ५।३।१३।३८. * **अग्निष्टोमे** अग्निष्टोमस्तोत्रं नाम यज्ञायज्ञीयसामसाध्यं द्वादशं स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते । वि. १०।३।५, * अग्निष्टोमे अधिषवणफलकमतर्दनस्य बाधः श्रूयते ' हनू वा एते यज्ञस्य, यदधिषवणे, न मंतृणत्ति, असंतृण्णे हि हनू ' इति । ३।३।१६. * अग्निष्टोमे एव ' विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या अप्यग्निष्टोमे ' इति वचनेन अतिग्राह्या विधीयन्ते । संकर्ष. ३।३।२. * अग्निष्टोमे चयनं कर्तुं शक्यते ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति ' इति वचनात् । भा. १०।५।२३।७८. * अग्निष्टोमे तृतीयसवने आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीय साम गीयते । तेन साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्तिः । अत एव यज्ञायज्ञीयं साम ' अग्निष्टोमसाम ' इत्युच्यते । वि. २।२।१२, * अग्निष्टोमे त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमा विद्यन्ते, त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशः एकविंशश्चेति । ५।३।१५, * अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि प्रातःसवने, बहिष्पव-

- ‘ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोति ’ इति मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिरपि क्व चित् । सु. पृ. ४३६.

‘ अग्निर्ज्वलति ’ इत्युक्ते ज्वलनसंप्रत्ययः । भा. ३।२।१।१ पृ. ७४६.

‘ अग्निर्देवो होता देवान् यक्षत् ’ इति आहवनीयवादः ॥

अध्वर्युप्रवरनिगदे ‘ अग्निर्देवो होता देवान् यक्षत् ’ इत्यत्र होतृत्वयष्टृत्वयोरुभयसाधारण्यादनियमे प्राप्ते, उत्तरत्र ‘ ब्रह्मण्वदा च वक्षत् ’ इत्यावोढृत्वलिङ्गादाहवनीयवाद एव । संकर्ष. ४।२।१८.

अग्निर्माणवकः इति तु न अग्नित्वाविनाभावेन माणवकः प्रतीयते । किं तर्हि ? ‘ वह्नित्वलक्षितादर्थाद् यत् पैङ्गल्यादि गम्यते । तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते । ’ वा. १।४।१२।२२ (१) पृ. ३५४. * गुणादेप वादः स्वार्थाभिधानेन । भा. १।४।१२।२३ (१), * अग्निर्माणवकः इति शब्दे एवोच्चारिते माणवके संप्रत्ययः, अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधाता इति । अत्रोच्यते । माणवको नाग्निशब्दात् प्रतीयते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनं अग्निशब्दात् प्रतियन्तो दृश्यन्ते । न तु अनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकं अग्निशब्दात् प्रतियन्ति । कुत एतत् ? योऽसावग्निसदृशो विवक्ष्यते तमतत्र अग्निशब्दो नियत इति । अत एव विगतसादृश्यमति तु अयं न दृश्यते । अतः अग्निसादृश्यमस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । न च ज्वलने अप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्मात् ज्वलनस्य अग्निशब्दो निमित्तं, न माणवकस्य । तस्मात् ज्वलने मुख्यः, न माणवके । ३।२।१।१. * अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निमाणवकयो अत्यन्तभेदात् सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः प्रत्ययवैरूप्यात् नाभिधाता इति सर्वेण शक्यते । वा ३।१।६।१२ पृ. ६८३. * अग्निर्माणवकः । भवति हि गुणादप्यभिधानम् । भा. ३।२।२४. * अग्निर्माणवकः । सत्यपि तावत् माणवकसामानाधिकरण्ये सति सादृश्ये अभिधानात्, असति चानभिधानात्, अन्यत्र असादृश्यवति वृत्तिदर्शनात् असति चादर्शनात्, विशेषणत्वात् अवश्यभाविप्रथमप्रत्यायने सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्याययितव्यम् । न चानवगतेऽग्नौ तत् प्रतीयते इति प्रथमतरमग्नेरभिधानम् । ततश्च तत्सम्बन्धादेव शेषप्रतीतिः । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४८.

अग्निर्होता वेत्तु इति स्रुगादापननिगदे आहवनीयवादः ॥

स्रुगादापननिगदे ‘ अग्निर्होता वेत्तु ’ इत्यत्राप्यनियमे प्राप्ते, ‘ अग्निर्होतेत्याहाग्निर्वै देवानां होता तं वृणीते ’ इत्युक्त्वा ‘ योऽग्निं होतारमवृथा इत्याहवनीयं पुनर्वृणीते ’ इति श्रवणात् पुनरित्यनेन पूर्ववृतस्य होतुरग्नेराहवनीयत्वं गम्यते । ज्वलनस्य देवतायाश्च परस्पराभेदेन बहुशो व्यवहारदर्शनात् । संकर्ष. ४।२।१९.

अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषत इति गार्हपत्यवादः ॥

सूक्तवाके ‘ अग्ने त्वं सूक्तवागसि ’ इति संबोधनस्य स्वाभिमुख्याहवनीयपरत्वेन सूक्तवागसीति सूक्तवचनसम्बन्धेन होतृत्वाध्यवसायात्, ‘ अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषत ’ इत्यत्र सहार्थतृतीयया होतृकर्मसाहित्यगम्यप्रतीतिः, तावन्मात्रस्य च ‘ तूर्णिर्हव्यवाट् ’ इत्यादानिर्वोपचारिकोक्तेः आहवनीयेऽपि समवायादग्निर्होत्रेणेत्यपि तस्यैव वादः, इति प्राप्ते, इत्थंभूतलक्षणतृतीयया स्थानाद्गार्हपत्यस्यैव वादः । सूक्तवचनसम्बन्धस्याहवनीयपरत्वेऽपि हविर्जोषणप्रायपठितस्य गार्हपत्यपरत्वावश्यभावात् । संकर्ष ४।२।१६.

अग्निवत् । अग्नीनां यथा प्रयोगात् बहिः आधानेन संस्कृतानां पुनः प्रयोगमध्ये संस्कारो न क्रियते तद्वत् । के. १।२।२।१ * अग्निवत् । यथा ‘ अथातोऽग्निं अग्निष्टोमेनैवानु यजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरात्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादशरात्रेण ’ एतेषु चयनं कर्तुं गम्यते तद्वत् । अत्र अग्निशब्दस्य चयनमित्यर्थः । भा. १०।०।२३।७८, * अग्निवत् । यथा अग्नेः सकृत् आधानेन संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कार एकस्य क्रियते, तद्वत् । ११।३।११।२५.

न चात्र समुच्चयः संभवति। संस्थितस्य संस्थान्तरा-योगात्। तत्र क्रत्वर्थया अग्निष्टोमसंस्थया पुरुषार्थाना-मुक्थ्यादिसंस्थानां ऐच्छिको विकल्पः। बाल. पृ. १६३. * अग्निष्टोमसंस्था चास्य (ज्योतिष्टोमस्य) निजमङ्गम्। शा. ३।६।१६।४१ पृ. १०६१, * अग्निष्टोमसंस्था ज्योतिष्टोमस्याविनाभूता। यदा ज्योतिष्टोमाभ्यासस्तदा अवश्यमाविनी। ५।३।१२।२७. * अग्निष्टोमसंस्थायां अग्निष्टोमेनैव सकलधर्मविधानम्। भाट्ट. ५।३।१२, * अतिरात्रप्रथमाहारोत्तरमपि अग्निष्टोमसंस्था कृत्वैव उक्थ्यादयः कार्याः। ५।३।१३, * अग्निष्टोमसंस्थाके एव ज्योतिष्टोमे नवनियतं स्तोत्रीयाः न संस्थान्तरयुक्ते। ५।३।१३. * अग्निष्टोमसंस्थे उक्थ्यसंस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इति 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये' इति वचनेनोच्यते। भा. १०।५।१२।४९. * अग्निष्टोम-संस्थे ज्योतिष्टोमे त्रयः पशव आम्नाताः अग्नीषोमीयः, सवनीयः, अनुबन्ध्यश्चेति। शा. ३।६।७।१८. * अग्निष्टोमसाम प्रकृत्य 'धिष्ण्यान् ज्योतिष्मतः कुर्यात्' इति विधेः चतुर्थविहरणसिद्धिः। संकर्ष. ३।२।१६. * अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्राक् एकस्तोमका अनेकस्तोमका वा सोमविकृतिरूपाः क्रतवो नानुष्ठातुं शक्यन्ते। वि. ५।३।१५.

※ अग्निष्टोमविकाराणामग्निष्टोमोत्तरकालमनुष्ठानम्॥

अथान्येनेति संस्थानां वादः संनिधानात्। ५।३।१४।३९॥

भाष्यं— 'अथान्येन' इति किं संस्थानां वादः, अथ ज्योतिष्टोमविकाराणामेव एकाहादीनां इति (संदेहः)। किं तावत् प्राप्तं? संस्थानामिति। कुतः? संनिधानात्। संनिहिताः तस्मिन् प्रकरणे संस्थाः। तासां वादः प्रकरणानुग्रहाय।

टुप्— अथान्येनेति संस्थाः। पूर्वप्रकृतादन्यत् यत् संनिहितं, तदभिधीयते सर्वनाम्ना। अग्निष्टोमस्य च उक्थ्यादयः संनिहिताः। तस्मात् अग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोमं कृत्वा उक्थ्यादयः कर्तव्याः। गवादीनामनियमः।

तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते। ४०॥

भाष्यं— तत्प्रकृतेर्वा गवादेर्वादः स्यात्। आपत्ति-विहारौ हि प्रकृतिविकारभावेषु उपपद्येते, न तुल्य-शब्देष्वेव ज्योतिष्टोमशब्देषु। नैवमभिसंबन्धः क्रियते, 'अथान्येन ज्योतिष्टोमशब्देन' इति। कथं तर्हि? अन्येन इति प्रकृतात् इतरत् ब्रवीति। न च ज्योतिष्टोमेन विशिष्यते। नहि शब्दस्यार्थः समीपगतेन कृतप्रयोजनेन एकदेशे अवस्थापयितव्यो भवति। नहि वाक्येन श्रुतिर्बाध्यते। अथ ज्योतिष्टोमादन्येन इत्यभिसंबध्यते, ततो नतरां संस्थावादः। कथं पुनरापत्तिविहारौ? 'प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमं, स उत्तरानेकाहानसृजत। ते सृष्टास्तमब्रुवन्। न वै स्वेनात्मना प्रभवामः इति। तेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रायच्छत्। तथा च ते प्राभवन्। तद्यथा वा इदमग्नेर्जातादन्येऽग्नयो विह्रियन्ते, एवं वा एतस्माद्यज्ञादन्ये यज्ञक्रतवो विह्रियन्ते। यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते, स न दीप्यति। यः पञ्चदश स तं, यः सप्तदश स तं, य एकविंश स तम्। इत्येवमाहुरेको यज्ञ इति। एते वै सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्ति' इति। एवं वैकृतानां संकीर्तनात् तेषामेव वाद इति गम्यते। कथं? 'अथान्येन' इति योऽसावन्यः, तत्र प्राकृतान् धर्मान् विहृतान् दर्शयति। अतो मन्यामहे यस्य यतो विहृतिः, तेनान्येन इति।

टुप्— अन्यशब्दः प्रकृतादन्यवाचकः। तस्य न विशेषो गम्यते, किमुक्थ्यादय उक्ताः, उत गवादय इति। अतो विशेषानवगमात् सर्वानभिधत्ते। विशेष्य-माणो वा ज्योतिष्टोमो नान्येनोक्थ्यादिना इति विशेष्येत। तत्राय 'य एतेन' इत्यस्मिन् निराकाङ्क्षीभूतः कृतप्रयो-जनः किमर्थं अन्यसंबन्धार्थमुच्चार्येत? यद्यपि विशेषणत्वेन उच्चार्येत, तथापि ज्योतिष्टोमादन्येन इत्यन्ययोगे पञ्चमी स्यात्। ज्योतिष्टोमादन्ये गवादयः। यदि ज्योतिष्टोमादग्निष्टोमसंस्थादित्युच्येत, वाक्यं भिद्येत, ज्योतिष्टोमादन्येन तत्र अग्निष्टोमसंस्थादिति। अत उक्थ्यादयो गवादयश्च अन्यशब्दाभिधेयाः।

स्तोत्रीयाणां नवानामृचां अनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम्। वि. १०।६।७, * अग्निष्टुति पञ्चदशरात्रस्य प्रथमाहे उपसत्कालीना सुब्रह्मण्या चोदकप्राप्ताऽपि आग्नेयी न कार्या, किंतु बहूनामनुग्रहाय ऐन्द्री एव कर्तव्या। द्वितीयादिचतुर्दशसु अहःसु ऐन्द्री एवेति (वस्तुतस्तु प्रथमाहे उभे अपि सुब्रह्मण्ये पठितव्ये, उभयोः प्रकाशनं कर्तव्यं इति भाट्ट – भाष्यटीकयोराशयः)। १२।२।७. * अग्निष्टुति पशुकामेन रैवतीषु ऋक्षु अग्निष्टोमसाम एकविंशस्तोमयुक्तं गातव्यम्। भा. २।२।१२।२७. * अग्निष्टुति पृष्ठस्तोत्रं त्रिवृत्स्तोमकम्। वि. २।२।१२. * अग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वारवन्तीयासु ऋक्षु अग्निष्टोमसाम एकविंशस्तोमयुक्तं गातव्यम्। अग्निष्टोमे तु तत् आग्नेयीषु ऋक्षु गीयते। भा. २।२।१२।२७, * अग्निष्टुति सुब्रह्मण्या आग्नेयी भवति, तेन इन्द्रशब्दस्य स्थाने अग्निशब्दस्य ऊहः 'अग्न आगच्छ' इति कर्तव्यः। 'हरिव आगच्छ' इत्यादौ तु नोहः, किंतु यथाश्रुत एव सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमन्त्रो ग्राह्यः। अविद्यमानगुणैरपि स्तुतिर्भवति। याज्ञिकास्तु 'अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षणे' इति ऊहं कुर्वन्ति। ९।१।१६।४२–४४. * अग्निष्टुति स्तोत्राणि आतिदेशिकानि। भा. २।२।१२।२७ पृ. ५५३.

* अग्निष्टुति श्रुतस्य त्रिवृत्त्वस्य स्तोत्रीयानवकरूपस्य स्तोत्रान्तर्गतस्तोममात्रबाधकत्वम् ॥

त्रिवृति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात्। १०।६।७।२२ ॥

भाष्यं— इदं श्रूयते, 'त्रिवृदग्निष्टोमः' इति। तत्र संशयः, किं त्रिवृत्संख्याऽग्निष्टोमस्य साधनमात्रे, उत स्तोमविषया नियम्यते इति। किं प्राप्तम्? त्रिवृदिति श्रूयमाणे संख्यामात्रविकारः स्यात्। कुतः? त्रिवृच्छब्दो लोके त्रिसंख्ये प्रयुक्तः, यथा 'त्रिवृद्रज्जुः' 'त्रिवृन्मणिः' इति। इहापि 'त्रिवृदग्निष्टोमः' इति त्रिवृत्पदोऽग्निष्टोमः पर्यवः इत्युच्यते। तत्र त्रिवृदग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धविकृतं भवति, न साक्षात्, गुणत्वात् संख्यायाः। न चेह संख्येयविशेषः कश्चिदुपादीयते। तदविशेषाद् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसंबद्धः संख्यया परिच्छेत्तव्यः, सर्वं परिसंचक्षीत। संख्यात्वेन सामान्येन तत्संख्या विकुर्यात्। यथा 'दधिघृतशालिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेन' इत्युक्ते स्नेहनसामान्यात्तैलं स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते, नौदनकार्ये इति। एवं संख्याऽपि संख्याकार्ये एव विनियुज्यते।

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात्। २३ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति, सर्वसंख्याविकार इति। किं तर्हि? स्तोमगतामेव संख्या विकुर्यात्। कथम्? स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात्। यथा, 'त्रिवृद्बहिष्पवमानः' इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं 'त्रिवृदग्निष्टोमः' इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितः तमेव सम्बन्धिनमनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयेत्। अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्गतामेव संख्या विकुर्यात्। अत्राभिधीयते। नैतदुक्तम्। संख्याशब्दा ह्यनियतवृत्तयो भवन्ति। ते हि येनयेन संबध्यन्ते संख्येयेन, तंतं परिसंचक्षते। तथा चोपदर्शितमेव त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृन्मणिरिति। तस्माद्बहिष्पवमानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोमं परिसंचष्टे, अन्यत्रापि योऽयः परिसंख्यातव्यो भविष्यति, तं परिसंख्यास्यतीति। अतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्येति। अत्राभिधीयते। अयमिह त्रिवृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं त्रिशिष्टसंख्येये आचरितः, यथा, 'त्रिवृद्बहिष्पवमानः' इति स्तोमविषयिण्यां नवसंख्यायाम्। 'त्रिवृद्बहिष्पवमानः' इत्यभिधाय नव स्तोत्रीयाः उच्यन्ते, तेन तासु वर्तते इति गम्यते। तथा परस्मिन्नपि दृश्यते 'नवभिः कपालैस्त्रिवृता स्तोमेन संमिताः' इति नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन समानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयतीति। अतः प्रसिद्धव्यवहारात्, सामानाधिकरण्यदर्शनाच्चागमप्यार्थ इति निर्धार्यते। लोकेऽपि सामानाधिकरण्यप्रयोगादाचाराच्चार्थावगमो भवति, यथा 'अयं देवदत्तः' इति। तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो त्रिशिष्टसंख्यासंख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्टः, इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिङ्गात् बुद्धौ सन्निधापयति, इत्यतः स्तोमविषयो नियम्येत। यदुक्तं, संख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र संबन्धमुपयाति, यत्र आकाङ्क्षानिराकरणात् समुदायाधीकरणाच्च

वादः इति सर्वेषां तेषां ज्योतिष्टोमात् पश्चात्प्रयोगोऽङ्गं
अनेन वाक्येन विधीयते ।

सोम—पूर्वोक्तजीवनेन सगतिः ।

वि—'अन्येनेत्यत्र सस्थानामुक्तिः सर्वस्य वा, ऽग्निमः ।
संनिधे,—स्तद्विकारस्य सर्वस्योचितार्हि वाक्यतः ॥ ' इति ।

भाट्ट— एतच्छब्दार्थे निरुपिते अन्यशब्दार्थो
निरूप्यते । अन्यशब्दस्य पूर्वप्रकृतादितरत् यत् सनिहितं,
तद्वाचित्वात् सस्थाना च सनिहितत्वेन तास्वेव अग्निष्टो-
मोत्तरत्वस्य विधिः, इति प्राप्ते, न तावत् सस्थानां
प्रकरणेन सनिधानं, विकृतित्वात् । अधिकारोऽपि ज्योति-
ष्टोमस्यैव 'एष वाव' इत्यादिवाक्यशेषे तस्यैव
सर्कीर्तनाच्च, यज्ञाना ज्योतिष्टोमोद्भिदादीना मध्ये
अग्निष्टोमसस्थाक एव प्रथम इत्युक्ते अन्येषामपि
उद्भिदादीना यज्ञपदेनोपादानाच्च । न चैवं सस्थाना
अयज्ञत्वात् अग्रहणम् । तास्वपि आश्रयस्य यज्ञत्वात् ।
अतश्च अग्निष्टोमसस्थाकज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे तदु-
त्तरकालत्वविधिः । न च ज्योतिष्टोमे यज्ञान्तरापेक्षया
प्राथम्यमेव प्रकरणानुग्रहाय विधीयतामिति वाच्यम् ।
'एष वाव' इत्यस्यार्थवादत्वेनाविधायकत्वात् , 'अथा-
न्येन' इत्यनेन तृतीयविधिप्रकारलिप्सया यागान्तरेष्वेव
अग्निष्टोमपूर्वकालकत्वस्य तदुत्तरकालत्वसमनियतस्य विधा-
नसभवे प्रकरणबाधस्यादोषत्वाच्च । न च प्रकरणान्तर-
न्यायेन (२।३।११) अत्र कर्मान्तरत्वशङ्का, 'एष
वाव' इत्यनेनार्थवादेन उद्भिदादीना यज्ञान्तराणा
संनिहितत्वात् । न च तत्रैव कर्मान्तरत्वशङ्का, तस्य
उत्तरकालत्वाक्षितप्राथम्यस्तावकत्वेन उपादेयत्वसामाना-
धिकरण्येन विधेयत्वानाक्षेपकतया कर्मान्तरानाक्षेपकत्वात् ।
अतः सिद्ध अग्निष्टोमसस्थाकज्योतिष्टोमान्यतद्विकारमात्रे
तदुत्तरकालत्वविधिरिति ।

न्यायबिन्दुः— अन्यशब्देन सस्था एव प्रकृतत्वा-
दुच्यन्ते सर्वनामत्वात्, इति प्राप्ते, सस्थाना अप्रकृतत्वात्
वाक्यशेषस्थसर्वयज्ञाना ज्योतिष्टोमभिन्नाना यज्ञशब्देन
ग्रहण इति सिद्धान्त. ।

– |मण्डन— 'अथान्येनेत्यखिलः क्रतुः ।'

– शंकर— 'सा च सर्वा, न संस्थैव । ' सा विवृतिः ।

अग्निष्टोमविकाराणामेकानेकस्तोमकानामपि अग्निष्टोमोत्तरमनुष्ठानम् ॥

एकस्तोमस्य वा क्रतुसंयोगात् । ५।३।१५।४३॥

भाष्यं— 'य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत' 'इति
श्रूयते । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः, तद्विकाराणां वाद
इति । अयंदानीं सदिह्यते, किं एकस्तोमकस्य क्रतोरेष
वादः, उत एकस्तोमस्यानेकस्तोमकस्य चेति । किं
प्राप्त ? एकस्तोमकस्य वादः । कुतः ? क्रतुसंयोगात् ।
एकस्तोमे क्रतुसंयोगो भवति ' यो वै त्रिवृत् अन्य यज्ञ-
क्रतुमापद्यते, स त दीपयति । यः पञ्चदशः, स तम् ।
यः सप्तदशः स तम् । य एकविंशः स तम् ' (इति)
त्रिवृदादयः एकस्तोमकाः । तस्मात् तेषा वाद इति ।

**सर्वेषां वा चोदनाऽविशेषात् प्रशंसा स्तोमा-
नाम् । ४४ ॥**

भाष्यं— सर्वेषा वैष वादः , एकस्तोमकानामनेक-
स्तोमकाना च । कुतः ? अविशेषवचनात् अन्यशब्दस्य ।
ननु एकस्तोमकाः क्रतवः सकीर्त्यन्ते, सत्य संकीर्त्यन्ते, प्रश
सार्थं, न विशेषार्थम् । कः पुनः प्रशसार्थः ? 'यो वै
त्रिवृत् अन्य यज्ञक्रतुमापद्यते, स तं दीपयति ' चोदक-
प्राप्ता धर्माः अभ्यस्ता. विकृतौ मुख्य प्रतिपद्यन्ते ।

शा— पूर्वाक्षेपेणेदमारभ्यते । न सर्वनिर्देशः , किंतु
एकस्तोमाना त्रिवृदग्निष्टोमः, पञ्चदश उक्थ्य., एकविंश
षोडशी इत्यादीनामेव । कुतः ? वाक्यशेषात् ' यो वै
त्रिवृत् अन्य यज्ञक्रतुमापद्यते ' इत्यादेः अविशेषश्रवण
वाक्यशेषेण विशेषे अवस्थाप्यते ('यो वै त्रिवृदाख्यः
स्तोम. प्रकृतज्योतिष्टोमादन्य यज्ञक्रतुं प्राप्नोति स त
दीपयति ' इति वाक्यशेषे त्रिवृदादेः दीपकत्वश्रव-
णात् कृत्स्नप्राप्तिं विना कृत्स्नदीपकत्वासंभवात्
त्रिवृदादे. कृत्स्नक्रतुव्याप्त्यवगमात् वाक्यशेषे एकस्तो-
मकानामेव क्रतूना निर्देश' इति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तमाह—)' न त्वेवमन्यशब्देन ह्यविशेषः प्रतीयते ।'
('अक्ताः शर्कराः ' इत्यत्र एकेनैवाञ्जनसिद्धेः केनाञ्जन
इति सदेहात् युक्त वाक्यशेषात् विशेषपरत्वम् । इह तु
न तथा सदेहः, अन्यशब्दस्य सर्वपरत्वेऽपि विरोधा-
भावात् । ज्योतिष्टोमस्य प्रथममनुष्ठाने तत्र अभ्यस्ताः

टुप्— (लिखितस्थम्) नैव सन्तीन्द्रे गुणाः, प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता सन्तीन्द्रे गुणा इत्यभ्युपगमनीयं, नेन्द्रसंबन्धमात्रम् । इन्द्रस्य आत्मीयाः (गुणाः) इति चाभ्युपगमे लक्षणा स्यात् अनेनांशेन प्रकाश्यमानेषु । अथोच्येत, असमवेता एते (गुणाः) इन्द्रे, न चात्मीयत्वं लक्षयिष्यन्ति । द्वौ अपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्गुणविशिष्टः, उच्चार्यमाणः अभ्युदयकारी भवतीति । अग्नेरपि इष्यतां एतैरेव विशिष्टस्याभ्युदयकारित्वम् ।

कर्माभावादेवमिति चेत् । ४३ ॥

भाष्यं— इति चेद्भवान् पश्यति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्मजास्तु एते गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । 'हरिव आगच्छेति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेष इति, मेधातिथिं हि काण्वायनं मेषो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चकमे । गौरावस्कन्दिन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्राजानं सोमं पिबति' इतिवचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते । तस्मात् समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथा यतीन्द्रमत्यन्तमोचार्यन्ते इति नादृष्टकल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः । 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति, हरिवत्त्वादिगुणवान् यस्त्वं, स आगच्छेति । लक्षणा चादृष्टकल्पनाया ज्यायसी । तस्मादूहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ।

न परार्थत्वात् । ४४ ॥

भाष्यं—नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थाः । स्तुतये हरिवदादिसंबन्धोऽस्य क्रियते । तत्पुरस्तादेवोपवर्णितम् । स्तुत्यर्थं चाग्नेरपि एतैरभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तं, समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, 'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी' इत्येवमादिभिर्वचनैरवगता इति । तत्र । न हीमानि वचनानीन्द्रस्य संबन्धिनौ हरी विदधति । नाप्येकमभिसंबन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति । तत्र हि हेतुरपदिश्यते । 'ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति' इति । नहीदं प्रसिद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः । यथा तु इमौ हर्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षीयते इति, तथा नेन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः । तत्र एभिरभिधानमग्नेः प्राप्नोत्येव । अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते इत्युच्यते, तथा च वाक्यं भिद्येत । इन्द्रस्यैतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते, तथा स एव दोषः, नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेषः इति । अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी, तस्मादिन्द्रो हरिवानिति, तथा हेत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैशब्दो भवति । प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः । 'न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति' इति यथा । तथा, मेधातिथेर्मेष इत्येवमादि इतिहासवचनमिव प्रतिभाति । इतिहासे च विधौ सति, आदिमत्त्वादोषो वेदस्य प्रसज्येत । अस्त्विति चेत्, तथा सति तस्याप्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि काण्वायनस्य मेषः इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानम् । तत्रापरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मान्नैते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते, इत्यसमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोगः इति । तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः । ऊहं कुर्वन्ति । 'अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षणे' इति ।

टुप्—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति' इति यदुक्तं, तत्र अस्य यावेतौ करणभूतौ (पक्षौ) ताभ्यामिन्द्रो हरति, नान्यः इत्यर्थो न । ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति हेतुरुक्तम् । हेतुश्च प्रसिद्धे संबन्धे भवति । न चेन्द्रस्य हर्तृत्वं प्रमाणान्तरेणाधिगतं, येन हेतुः स्यात् । न चैतौ इन्द्रस्य करणत्वेन प्रसिद्धौ । अथैतयोः करणत्वं इन्द्रस्य च हर्तृत्वं विधीयते, तथा वाक्यभेदः । अथ पूर्वपक्षापरपक्षौ इन्द्रस्य विधीयेते, तयोश्च हर्तृत्वं, तस्मादिन्द्रो हरिवान् भविष्यतीति, एवमपि हर्तृत्वमिन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानवगतं, येन हेतुः समर्थितो भविष्यति । पूर्वपक्षापरपक्षयोर्हर्तृत्वं विधीयमानं कथमिन्द्रस्य स्यात्, वाक्यभेदादिदोषश्च स्थित एव । तस्मात् सर्वेषां स्तुतिद्वारेण एकवाक्यता ।

शा--- संस्थान्तराणां नास्ति क्रमनियमः इति स्थितम्। क्वचिद्वचनात् पौर्वापर्यं भवति (इत्युच्यते) 'तत्राविशेषतः सर्वसंस्थोऽनेन (य एतेन इति सर्वनाम्ना) विमृश्यते।' (इति पूर्वपक्षः)। 'अग्निष्टोमस्तु नित्यत्वात् संस्था ह्यागन्तवो यतः॥' ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था नैज रूप इति तादृश एव प्रतीयते, न संस्थान्तरयुक्तः, तेषामागन्तुत्वात्। अपि च 'एतेन' इति करणनिर्देशात् ज्योतिष्टोमकरणिका भावना इष्ट्वा इति शब्देन कथ्यते। (ननु संस्थासु आश्रयमाणस्यापि ज्योतिष्टोमस्य स्वफलभावनाकरणत्वं न हीयते, सर्वत्र फलयुक्तस्य कर्मणः काम्यगुणेषु आश्रयत्वात्। तथा च संस्थान्तरयोगेऽपि न करणनिर्देशानुपपत्तिः इत्यत आह--) न च संस्थानां क्रतुभावनान्तर्भावः, फलार्थत्वात्। अग्निष्टोमसंस्था तु क्रतुभावनान्तर्गता इति तत्संस्थस्यैव परामर्शः (इतिकर्तव्यतायुक्तस्य करणत्वात् यज्ञसंस्था इतिकर्तव्यतान्तर्गता, तत्संस्थस्यैव करणनिर्देशग्रहणं न्याय्यमिति भावः)।

सोम--- एतच्छब्दार्थविचारस्य पूर्वापराध्यवस्थापनपर्यवसानात् सङ्गतिः। सूत्रार्थस्तु-- एतेनेति अग्निष्टोमसंस्था निर्दिश्यते तत्संस्थायुक्तस्यैव प्राकरणिकत्वात् इति।

वि---'एतेनानिश्चयेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा।, अविशेषात् सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यताम्॥, अग्निष्टोमप्रक्रियाऽत्र तस्य प्रथमयज्ञता। तेनेष्ट्वाऽन्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवोऽपराः॥'

भाट्ट--- स्थिते भिन्नप्रयोगपरिगृहीतानां क्रमानियमे, क्वचित् वचनात् पौर्वापर्यं, यथा 'एष वाव गर्तंपत्यमेव सद्भवति' इति। तत्र एतच्छब्दो यद्यपि ज्योतिष्टोममात्रपरामर्शी, तथापि न सर्वसंस्थस्य ग्रहणं, अपि तु अग्निष्टोमसंस्थस्यैव, संस्थान्तराणां अन्यशब्देनाभिधानस्य अग्निमाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन तास्वपि ज्योतिष्टोमोत्तरत्वस्य आवश्यकत्वात्, परिशेषादेव अग्निष्टोमसंस्थस्य पूर्वं करणसिद्धेः। अत एव अतिरात्रसंस्थाकस्य 'अतिरात्रमेके प्रथममाहरन्ति' इति वचनादेव प्रथमं करणम्। अस्तु वा अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वमेव एतच्छब्दस्य अग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्यैव ज्योतिष्टोमे सकलधर्मविधानात्। अत एव 'तस्य नवविंशतं स्तोत्रीयाः' इत्युपपद्यते। अग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमे एव हि तावत्यः स्तोत्रीयाः, न संस्थान्तरयुते। एवं च अतिरात्रप्रथमाहरणोत्तरमपि अग्निष्टोमसंस्था कृत्वैव उद्भिदादयः कार्याः इति द्रष्टव्यम्।

न्यायबिन्दुः--- 'एष वाव... अन्येन यजेत' इत्यत्र एतच्छब्देन सर्वसंस्थज्योतिष्टोमानन्तर्यमविशेषात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमसंस्थायाः नित्यत्वात् तत्संस्थस्यैव परामर्श इति सिद्धान्तः।

मण्डन--- 'अग्निष्टोमस्त्वेतदर्थः।' एतदर्थः 'एतेन' इति एतत्पदार्थः।

शंकर---' अग्निष्टोमविकृतिः परा।' अग्निष्टोमात् परा परस्तात् कर्तव्या।

अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थः स्वरुतन्त्रम्॥

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात्। ११।३। ५।८॥

भाष्यं---अस्ति स्वरु 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति श्रुतः। स किं सर्वपशूनां तन्त्रं भेदेन वेति। किं प्राप्तम्? स्वरुः खलु तन्त्रेतन्त्रेऽपवृज्येत, अस्वकालत्वात्। नास्य स्वः कालः उत्पत्तौ। कर्मकालेऽयमुपादीयते, 'स्वरुणा स्वधितिना वा पशुं समनक्ति' इति। यस्य पशोः समञ्जनकाले उपात्तस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः। तस्माद्भेदः। ननु 'यूपस्य स्वरुं करोति' इति स्वकालेऽस्योत्पत्तिः। न खल्वेषाऽपि अन्तः प्रयोगेण। अपि च कार्यवचनोऽत्र स्वरुशब्दः। स्वरुं करोति, स्वरुकार्यं करोतीति। यत्कारणं, स्वरुनं ज्ञायते, स्वरुकार्यं तु ज्ञायते पशोः समञ्जनम्। ननु क्रत्वन्ते स्वरो प्रतिपत्तिर्दृश्यते, 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं चायजुष्केनाश्य' इति। सत्यमस्ति दर्शनं, तत्तु स्वरुमात्रस्य, न स्वरुविशेषस्य। तत्राग्नीषोमीये उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्। अपरा चोदनाप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्येति संशये, किं न्याय्यं, यदनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेत्, न तन्त्रतया प्रवृत्तस्येति। कुतः? यत उक्तो न्यायः स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वादिति। न च दर्शनं केवलं साधकं भवति। यथाक्रमं तु दर्शनं कल्पितम्। तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं, तद्वत् स्वरोरपि भविष्यति।

अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थयूप

उपात्तस्य च गृह्यमाणविशेषत्वेन तदपवर्गे अपवर्गाद्भेद इति वाच्यम्। उपादानशब्दानुसारादपि 'यः प्रथमः शकलः इति वाच्यम्। उपादानशब्दानुसारादपि 'यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः' इति वचनेन प्रथमशकलस्यैव स्वरुत्वात्, तस्य चैकत्वेन भेदानुपपत्तेः। न च एकस्मिन् प्रकरणे 'यः प्रथमः' इति व्याख्यानेन प्रथमशकलनामपि नानात्वोपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रकरणस्यानुपात्तत्वेन शकलान्तरापेक्षयैव प्राथम्यप्रतीतेः तदेकस्येनैकत्वोपपत्तेः। किन्च, यूपच्छेदनकाले एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नानापहारनिवृत्त्यर्थं च, स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रं स्वरुः। अत एव 'संस्थिते सोमे प्रस्तर प्रहरति स्वरुं च' इति अन्ते प्रतिपत्तिविधानमपि सगच्छते। न चायमनुनन्याङ्गभूतस्य कालविधि., न्यायेन सङ्कल्पत्वावगतौ सकोचे प्रमाणाभावात्। अत एव यत्र न्यायेनैव भेदावगतिः यथा प्रस्तरे, तत्र सकोच इष्ट एव।

न्यायबिन्दुः— पश्वञ्जनापवर्गे स्वरोरपवर्गात् अञ्जनान्तरेऽन्यस्योपादानं, इति प्राप्ते, 'यः प्रथमः शकलः स स्वरुः' इति वचनाच्चान्यशकलोपादान, यूपच्छेदनकाले एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं तदुपादानमिति न विशेषग्रहण, अतस्तन्त्रेणैवेति सिद्धान्त.।

मण्डन— 'स्वरैकत्व स्यात् त्रयाणा पशूनाम्।'

शंकर— 'यूपैक्ये स्वरोस्तन्त्रम्।'

५ अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थयूपसंस्काराणां तन्त्रम् ॥

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ।११।३।४।५॥

भाष्यं— यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा प्रोक्षणमञ्जनमुच्छ्रयण परिव्याण च, तेषु चिन्त्यते। किं तस्यतस्य पशोर्भेदेन कर्तव्या., अथवा तन्त्रमिति। किं प्राप्तम्? संस्कारास्त्वावर्तेरन् यूपस्य, न यथा यूपस्तन्त्र तथा स्यु.। किं कारणम्? अर्थकालत्वात्। अर्थः पशोर्नियोजनम्। तत्काला एते संस्कारा.। तत्र गृह्यते विशेषः। यस्य पशोर्नियोजनकाले कृतास्तदर्था इति। इतरयोश्च पश्वोरप्राप्तकालत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः। तस्मादावर्तेरन्। यथाऽग्ने. समार्जनम्।

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात् तस्य धर्मविधानात् सर्वार्थानां च वचनादन्यकालत्वम् । ६ ॥

भाष्यं— तन्त्रमावर्तेरन्, यद्येते नियोजनकाला भवेयुः। तत्कालास्त्वेते दीक्षाकालाः। कथं ज्ञायते? यूपकर्मत्वात्। नैते नियोजनार्थाः। यूपः एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, स च दीक्षासु कर्तव्यः 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इति वचनात्। संस्कारैश्च स क्रियते। तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। ननु छेदनमात्र तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया। उच्यते। न किंचित् द्रव्यं यूपाख्यमस्ति, यस्य छेदनमुच्येत। तदेतदेव शायते, दीक्षासु छेदनादिभिर्यूपं करोतीति। छेदनग्रहण च मुख्यत्वात् प्रदर्शनार्थम्। यत्कारण, नासौ छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति। एव चेद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। सर्वार्थानां च सता वचनात् केषा चिदन्यकालत्वं कृतम्। यथा 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति। तस्माद्यूपवत् संस्कारा अपि तन्त्रम्।

यूपकर्मत्वादित्यस्यापरा व्याख्या। यूपकर्म तत्, ये एते संस्कारास्छेदनाद्याः। यूपोऽयमेव क्रियते तक्षणादिव्यापारेण। यथा वाजपेयेन सम्राट् सकृत् कृतश्चेत्, तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका। तस्मादनावृत्तिः। नन्वेवं सति निरूढपशावपि नाम स एव यूपः कर्तव्यो भवेत्। नाद भवेत्, यदि निरिष्टकेन यागप्रतिषेधो न स्यात्। अस्ति तु स प्रतिषेध.। तस्मान्न भवति। यथा न नैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते। अथवा यदर्थं स यूप. कृतस्तत्कर्मापवृक्तम्। तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपवृक्तः।

सकृन्मानं च दर्शयति । ७ ॥

भाष्यं— 'त्रिवृता यूप परिवीय सवनीय पशुमुपाकरोति' इति परिव्याणेन यूपधर्मानतुक्रममाणः सकृन्मित त्वात यूप दर्शयति। इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत। आनन्तर्यार्थमिति चेत्। न। प्रकृतित. सिद्धत्वात्। तस्मादपि तन्त्र संस्काराः।

सोम— यूपतन्त्रत्व विना तत्संस्कारतन्त्रत्वाप्रसक्तेः पूर्वाधिकरणोक्तयूपतन्त्रत्वोपजीवनेन तत्संस्कारतन्त्रत्वे विचारप्रवर्तनात् सगतिः। छेदनादिविधयो हि परस्परानपेक्षाः प्रत्येक खदिरादिकाष्ठगत दृष्टमदृष्ट वा संस्कारमोधयन्ति। ते च संस्काराः मिलिता एव यूपशब्दवाच्याः, न प्रत्येक, तावत्संस्कारसिद्ध्यनन्तर 'यूपे

मानमेकं, आज्यस्तोत्राणि च चत्वारि । माध्यंदिने माध्यंदिनपवमानः नाम एकं, पृष्ठस्तोत्राणि च चत्वारि । तृतीयसवने आर्भवपवमानः नाम एकं, यज्ञायज्ञीयसामसाध्य अग्निष्टोमस्तोत्रं द्वितीयम् । सकलेन द्वादश । ८।३।५. * अग्निष्टोमे 'पञ्चदशान्याज्यानि भवन्ति, पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः, सप्तदशानि पृष्ठानि, सप्तदश आर्भवः, एकविंशमग्निष्टोमसाम' । जैमा. १।२५१. * अग्निष्टोमे पशुगणस्य तन्त्रभूतो यूपः अग्नीषोमीयपश्वर्थत्वेन पूर्वेद्युः समितो भवति । संकर्ष. १।४।१९ (१७). * अग्निष्टोमे पशुधर्माः उपाकरण, उपानयन, अक्ष्णया बन्ध., यूपे नियोजन, नयन, संज्ञपन, विशसन इत्येवमादयः औपवसथ्येऽहनि पठिता. अग्नीषोमीयस्यैव । सवनीये अनुबन्ध्यायां च अतिदेशेन स्युः । भा. ३।६। ७।१८–२७ * अग्निष्टोमे प्रकृतौ प्रातःसवने बहिष्पवमानस्य अविवृद्धस्तोमो भवति । वि. १०।५।७, * अग्निष्टोमे प्रथमोदितस्य ऐन्द्रवायवस्य, पश्चात् उक्तानां मैत्रावरुणादीनां च समुच्चयः । १०।४।१. * अग्निष्टोमे 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनं' एतस्मिन् काले इति लक्षण परिधिप्रहरणम् । भा. ११।३।१५।४८. * अग्निष्टोमे बहिष्पवमाने स्तोमविवृद्धौ न सामान्तरागमः, किंतु ऋगागम एव । वि. १०।५।१०, * अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने पञ्च स्तोत्राणि । एकः माध्यंदिनः पवमानः, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि चेति । ८।३।५, * अग्निष्टोमे माध्यंदिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः । गायत्रीछन्दस्कः 'उच्चा ते जात०' इति । बृहतीछन्दस्कः 'पुनानः सोम०' इति । त्रिष्टुप्‌छन्दस्कः 'प्र तु द्रव०' इति । 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः' । १०।५।१२. * अग्निष्टोमे 'यावत्यर्धनक्षत्रे पशुं जुहोति' इति श्रुतम् । तेन सवनीयाः पूर्वार्धनक्षत्रे यथा हुता भवति । भा. ११।४।१०।३१ * अग्निष्टोमे राजन्यस्य, द्विरात्रे च (सर्वेषां) षोडशी ग्राह्यः । वि. १०।५।१०, * अग्निष्टोमे षोडशी उक्थ्यप्रकृतेरुत्तर आम्नातत्वात् अग्राह्यः । १०।५।१०, * अग्निष्टोमे षोडशी ग्रहो [illegible] सवन[illegible] एव । तेन पूर्वोक्तान्यवान्तराणि अन्यसंस्थात्वं च अभ्युपेतव्यम् । १०।५।१२, * अग्निष्टोमे षोडशी राजन्यस्य तृतीयसवने एव ग्राह्यो न तु प्रातर्माध्यंदिनसवनयोः । १०।५।११. * अग्निष्टोमे सवनीयः क्रतुपशुः एक एव 'आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलभ्यः' इत्युक्तत्वात् । भा. ३।६।७।१८, * अग्निष्टोमे सवनीयपशुप्रचारः आर्भवपवमानकाले । 'प्रकृतौ आर्भवकाले प्रचारो दृष्टः' । ११।३।१५।४६. * अग्निष्टोमे स्तोत्रोपाकरणम् । 'उपावर्तध्व इति बर्हिर्भ्यां स्तोत्रमुपाकरोति' । स्तोत्र माहेन्द्रम् । 'उपावर्तध्व' इति मन्त्रः । उपाकरणं आरम्भसूचना । वि. १०।४।२ वर्णक २. * अग्निष्टोमे होतृवरणं 'अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसि इति होतारं वृणीते' इत्युक्तम् । भा. १२।१।१८।३५, * तावानेव हि तत्र (सत्रासु) सोमः 'दश मुष्टीर्मिमीते' इति वचनात्, यावानेवाग्निष्टोमे सोमः, तावानेव उक्थ्यादिष्वपि सत्रासु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । त्रिपर्वा इति च पर्वसंख्यानियमात् न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । विप्रकृष्टपर्वा (दीर्घपर्वा) ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवने अंशुरेकोऽभिषूयते, तमनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यति । ३।३।११।२८,३०–३१, * त्रिवृदग्निष्टोमे त्रिवृत् स्तोमः कृत्स्ने क्रतौ भवति । १०। ६।६।१५ * 'यत् अग्निमस्तुवत (यज्ञायज्ञीये) साऽस्य अग्निष्टोमता' । जैमा. १।२४०. * ज्योतिष्टोमप्रकरणं अग्निष्टोमसाधारणं, नोक्थ्यादिसाधारणम् । वि. ३।६।१६, * अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे अनूचानव्यतिरिक्तवर्तृत्वे प्रवर्ग्यस्य निषेधः । ३।३।१७, * 'अग्निष्टोममुख्यानि' इति चतुर्थे अह सु आयस्येश्चैव अग्निष्टोमस्य विधीयते वचनसामर्थ्ये । ८।३।२. * अग्निष्टोमशब्दः आग्निमारुतशस्त्रात् पूर्वभाविस्तोत्रविशेषे (पूर्वभागाभवे स्तोत्रविशेषे) वर्तते । कु. ३।६।१६।४१. * अग्निष्टोमशब्दस्य संस्थायामेव मुख्यत्वात् प्रयोगवस्त्वानभ्युपगमात् । सोम. ३।३।१२. * अग्निष्टोमसंस्थं ज्योतिष्टोम प्रकृत्यैव दीक्षणीयादयो धर्माः उक्ताः, न सर्वसंस्थम् । भा. ३।६।१६।४१. * अग्निष्टोमसंस्थैव नित्या प्रकृतिः अन्या. काम्या. ।

(अथ तत्सूत्रभाष्यं अधिकरणान्तरम्)

'य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन', इति द्वावपीमौ पदार्थौ विचारितौ। इदानीं वाक्यार्थो विचार्यते। किमग्निष्टोमस्य प्राथम्यं नाम धर्मो विधीयते, उत उत्तरेषां प्राथम्यप्रतिषेधः, अथवा अन्यः प्रकारः। किं तावत् प्राप्त? ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते प्रकरणात्, इतरेषां न प्राथम्यप्रतिषेधः। तत्र। एवं हि ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयादौ प्रयोगे प्राथम्याभावात् अफलता प्रसज्येत। नापि अन्येषां प्राथम्यप्रतिषेधः। तद्वाचकस्य शब्दस्याभावात्। तस्मादन्यः प्रकारः। कः पुनरसौ? 'य एतेनानिष्ट्वा' इति क्त्वाशब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात् पूर्वमग्निष्टोमस्य कर्तव्यतामाह, पश्चात् गवादीनाम्। तेन तत्प्राथम्य गवादीनामङ्गं अनेन वाक्येन चोद्यते, वाक्यान्तरेण स्वर्गः, अतो द्वितीयादिप्रयोगे फलं भविष्यतीत्यदोषः इति।

प्रशंसा वा विहरणाभावात्। ४१॥

भाष्यं— यद्येवं न तर्हि तद्विधारणा वादः। तत्र न विहारो नापत्तिः। प्रकरणादिभिः ते धर्मा ज्योतिष्टोमस्य। यदि ते गवादिषु विह्रियेरन्, प्रकरणादीनि बाध्येरन्। तदा आपत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा। प्रशंसा तेषां आपत्तिविहाराभावात्।

विधिप्रत्ययाद्वा नह्यकस्मात् प्रशंसा स्यात्। ४२॥

भाष्यं—अत्रोच्यते। यद्यपि आपत्तिविहारौ न विधीयेते तथापि चोदकेन विधीयेते। ये प्रकृतौ कर्तव्यास्ते चोदकवचनात् विकृतावपि कर्तव्या गम्यन्ते। तदा आपत्तिविहारावेव यत्र भवतः, तेनान्येन इति गम्यते। नहि अकस्मात् प्रशंसा स्यात्। योऽगमनन्यः स कथमनया प्रशंसया लभ्येत, इत्येवमर्था प्रशंसा।

शा—'संस्था एतान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि ताः।' (यद्यपि संस्थानां स्वाश्रयज्योतिष्टोमसमानविषयभावात् फलोऽस्य प्रकरण, न संस्थानां, तथापि सन्निधिलक्षणमेतान् प्रकरणं पूर्वपक्षिणोऽभिमतं, तस्यैव 'अनेन' इति सर्वनाम्ना परामर्शो प्रयोक्तात्। ततश्च 'य एतेन' इति पूर्वप्रकृताग्निष्टोमस्य उक्थ्यादय एव सन्निहिताः, न कल्पान्तराणि, इति पूर्वप्रकृतादितरत् यत् सन्निहितं, तद्वाचिना अन्यशब्देन संस्थानामेव निर्देशः इति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह–) 'न त्वेवं स्यात संस्थानामस्ति प्रकरणं यतः॥ ज्योतिष्टोमाधिकारोऽयं वाक्यशेषे च कीर्तनात्। यज्ञानामिति शब्देन सर्वे सन्निहिता हि ते॥' (ननु ज्योतिष्टोमशब्देन अन्यशब्दान्वये अग्निष्टोमान्येन ज्योतिष्टोमेन इत्येवं उक्थ्यादिसंस्थज्योतिष्टोमस्यैव निर्देशः स्यात्, न तु कल्पान्तराणां इत्यत आह– ज्योतिष्टोमेति। अयं भावः, ज्योतिष्टोमशब्दोऽयं एतेनेत्यनान्वयेन निराकाङ्क्षत्वात् नान्यशब्देन सम्बध्यते, येन उक्तरीत्या विशेषणविशेष्यभावः स्यात्, किंतु कस्मादन्येन? इत्यपेक्षायां प्रकृताग्निष्टोमादन्येन इत्येवं सन्निहितो ज्योतिष्टोमः प्रतियोगितया सम्बध्यते। ततश्च अग्निष्टोमसंस्थात् ज्योतिष्टोमात् अन्यत्वं सर्वेषामस्ति इति सर्वनिर्देश एवायं इति। न चैवं सति संस्थानां यागत्वाभावात् यजिसमानाधिकृतेनान्यशब्देन कथं निर्देशः इति वाच्यम्। संस्थातद्वतोरत्यन्तभेदात् यजिसामानाधिकरण्योपपत्तेः। अत एवोक्तं तन्त्ररत्ने 'यज्ञानामग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्राप्तोर्यामाहीनसत्राणां मध्ये एष प्रथमः प्रयोज्यः' इति। दृष्टश्च 'प्रजापतिर्यज्ञानसृजत' 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्यादि श्रुतिकल्पसूत्रयोः संस्थासाधारणो यज्ञशब्दप्रयोगः इति। अत्र आचार्यैः (वार्तिककारैः) किमनेन अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं विधीयते, उत यज्ञान्तराणां अग्निष्टोमोत्तरत्वं इति सन्दिह्य प्रकरणानुग्रहाय अग्निष्टोमप्राथम्यविधिं प्राप्य 'तस्मादेतेनेष्ट्वा अन्येन यजेत' इति यजिपरत्वेन एतच्छब्दार्थाग्निष्टोमे प्राथम्यविधौ अनन्त वाक्यं स्यात्, यज्ञान्तराणां अग्निष्टोमोत्तरकालत्वविधौ तु धात्वर्थविधेः श्रुत्यनुग्रहः। तस्मात् प्रकरणानादरेण अग्निष्टोमानन्तर्यं इतरेषां विधीयते। न च प्रकरणान्तरन्यायात्, (२।३।११) यज्ञान्तराणामिह कालविधिर्न संभवति इति शङ्क्यं, यज्ञानां इति शब्देन यज्ञान्तराणामपि विपरिवर्तमानत्वेन अविपरिवर्तमानत्वलक्षणप्रकरणान्तरस्याभावात्, इति तत्सूत्रभाष्यं अधिकरणान्तरं वर्णितं, तदिदमयंमाह–) तस्मात् ज्योतिष्टोमान्यत्वाविशेषात् संस्थानां, एकाहाहीनसत्राणां चायमन्य-

देव प्राकृतपदपरित्यागेन इति वेदितव्यम् । भिन्नत्वेऽपि वा ब्राह्मणवाक्येन उपसंहारः इति ध्येयम् । अस्तु वा तेनैव धर्मेणां प्रकृतस्य षोडशियागाभ्यासस्य 'नातिरात्रे षोड-शिनं' इत्यनेन विकल्पः । ब्राह्मणवाक्ये तु तन्नियमार्थं पुनःश्रवणं 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यादाविव, इत्यन्यत्र विस्तरः ।

न्यायबिन्दुः— 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति विहितः षोडशी स्तोत्रशस्त्ररहितः कार्यः, अन्यथा षोडशिसंस्थापत्तौ अग्निष्टोमः इत्येतद्विरोधात् अग्नि-ष्टोमादिपदानां तत्तत्स्तोत्रशस्त्रसंस्थानिमित्तत्वात्, इति प्राप्ते, अग्निष्टोमे प्राप्ते राजन्यस्य न तत्तथा, किंतु षोडशि-संस्था इति वचनार्थः । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रसहित एव कार्य इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'सस्तोत्रशस्त्रः क्रतु षोडशी स्यात् ।'

शंकर— 'स च सस्तुतशस्त्रः ।'

अग्निष्ठे द्वाभ्यांद्वाभ्यामेव रशनाभ्यां क्रमेण परिव्याणम् ॥

नाभिदघ्नस्थले सर्वासां परिव्याणासंभवेन एकामेव तत्र परिवीय अन्याभिर्यथाऽवकाशं परिव्याणम् । अथवा प्रकृतावपि रशनाद्वयस्य परिव्याणायापि अपर्याप्तः एव नाभिदघ्नभागः, इति तं देशमन्तर्भाव्यैव परिवीयते । अतो विकृतावपि सर्वाभिर्युगपदेव नाभिदघ्ने परितः परि-व्याणं, इति प्राप्ते, एकादशभिः रशनायुगैर्युगपत्परिव्याणे तासां पुनरुपादानवेलायां युगपदेव मोक्षप्रसङ्गः । तथा च पशुयूपपरिव्याणार्थरशनादानक्रमलोपापत्तिः । 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे रशने आदायैकैकं पशुयूप द्वाभ्यांद्वाभ्यां परिव्ययति' इति पृथगग्निष्ठापादानतोपादानश्रुतेः । तस्मात् द्वाभ्यांद्वा-भ्यामेकादशरत्नोऽग्निष्ठः परिवीयेत । संकर्ष. १।४।१३.

'अग्निष्ठे रशना वासयति' इति रशना-संस्कारः ॥

यूपैकादशिन्यां श्रुत 'अग्निष्ठे ऐकादशिना रशनाः परिवीय वासयति' इति । अत्र रशनाभिः परिव्याणे-नाग्निसमीपस्थं यूप सस्तुर्यादित्यर्थः, प्रकृतौ 'निवृता यूपं परिवीय' इति श्रवणात् । अत एव वैकृतवाक्ये द्वितीयासप्तम्यौ 'सक्तून्' इतिवत् 'तस्य जघान' इति-वत् गुणप्रधानतापरे । परिवीयेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् प्राकृतपरिव्याणनिवृत्तिः, 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति वचनेन यूपनिवृत्तेर्दर्शनात्, इति प्राप्ते, 'परिवीय वासयति' इति श्रवणादग्निष्ठाधिकरणकेन परिव्याणकरणेन वासनेन रशनाः संस्कुर्यादित्येवार्थः । विभक्तिव्यत्यासस्य वासयतिपदवैयर्थ्यस्य चायुक्तत्वात्, 'अथ यदग्निष्ठादधि-रशना विह्वियन्ते, तेन सर्वेऽग्निष्ठाः' इति वचने अग्नि-ष्ठवासमंस्कृतरशनासम्बन्धेन पशुयूपानामप्यग्निष्ठतासंपत्ति-कथनेन रशनासंस्कारत्वावगमाच्च । रशनासंस्कारके वाक्ये गुणविधायकस्य परिवीयेत्यस्य धर्मग्रहणासमर्थत्वेन काल-भेदेन च प्राकृतपरिव्याणानिवृत्तेः । संकर्ष. १।४।१२.

अग्निसंमार्गन्यायः । २।१।४।९-१२.

उच्छ्रयणादीनां अग्निसमार्गन्यायेन उत्पन्नयूप-संस्कारकत्वम् । भाट्ट. ९।२।१२. 'संमार्गाधिकरणं' इति हिन्दी अयं न्यायो द्रष्टव्यः ।

अग्निसंस्कारार्थाः पवमानेष्टयः इत्युक्तम् । (३।६।४।११-१३) भा. ३।६।६।१७.

अग्निसमिन्धनं प्रकाशयन्त्यः (ऋचः) 'सामि-धेन्यः' इत्युच्यन्ते । वा. ३।१।११।२१ पृ. ७३५. *अग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वं विना सामिधेनीत्वं न संभवति, अग्नेः मन्त्रप्रयुक्तत्वं विना च (सामिधेनीभिः) समि-न्धनीयत्वं न संभवति । सु. पृ. १०५८. * अग्निसमिन्ध-नार्थः इध्मः । भा. १०।२।५।१८.

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत । २।३।१०।२१ ॥

अस्त्यग्निः 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । एवं विधाय श्रूयते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तं षोडशिना' इत्येवमादि । अत्र सन्देहः, किमग्निशब्दो यागवचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं 'चिनुते' इत्याख्यातेन विधीयते, उत द्रव्य-वचनो ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमेतत् इति । पूर्वमं-शदाभ्ययोर्यागविधिनिरासेन गुणविधानं प्रतिपाद्य इदानीं 'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि प्रसङ्गेन प्रतिपाद्यते ।

अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । यद्यपि 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र यागो न श्रूयते, तथापि उत्तरवाक्ये अग्निष्टोमो-

त्रिवृदादयः पश्चात् क्रत्वन्तरे अनुष्ठीयमाना अभ्यस्तत्वात् क्रत्वन्तरं दीपयन्ति प्रकाशयन्ति, इतरथा क्रत्वन्तरे एव त्रिवृदादीनां प्रथमानुष्ठानापत्त्या अनभ्यस्तत्वात् क्लेशेन अनुष्ठेयैस्तैः क्रत्वन्तरदीप्तिर्न स्यात्। एवं ज्योतिष्टोमप्राथम्यस्तुत्यर्थे प्रवृत्ते वाक्यशेषे त्रिवृदादीनां क्रत्वन्तरदीपकत्वं ज्योतिष्टोमे अभ्यस्तत्वनिबन्धनं कीर्त्यते, न तु आलोकवत् प्रकाशकत्वम्। ततश्च एकदेशसंबन्धिनामपि इतरेषां ज्योतिष्टोमाभ्यस्तत्वाविशेषात् स्वसंबन्धिक्रत्वन्तरदीपकत्वमुपपद्यते इति वाक्यशेषस्य सर्वसाधारण्येनोपपत्तेः, न ततो विशेषणपरत्वं इत्याह—) 'वाक्यशेषस्तु संयोगमात्रेणैवोपपद्यते ॥' 'यो वै त्रिवृत् अन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति' इति विनाऽपि व्याप्त्या संयोगमात्रेण त्रिवृदादीनां अनेकस्तोमकेष्वपि दीपकत्वं संभवति इत्यविशेषात् सर्ववाद इति स्थितम्।

सोम— सूत्रे क्रतुसंयोगात् एकस्यैव त्रिवृदादेः वाक्यशेषे क्रतुसंयोगादित्यर्थः।

वि— 'एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वा, ऽग्रिमः। त्रिवृदन्येत्यर्थवादात्, नाम्नमात्रस्य संभवात् ॥'

भाट्ट— ननु 'यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति......' इति वाक्यशेषे एकस्तोमकानामेव संकीर्तनात् तेषामेवान्यशब्देन ग्रहणात् तत्रैवोत्तरकालत्वविधिः भक्ताधिकरणन्यायेनोचितः, इति चेन्न, वाक्यशेषस्यान्यथाप्युपपत्तेः। यो हि त्रिवृत् स्तोमः प्रकृतौ अनुष्ठितः चोदकेनान्यं यज्ञक्रतुमापद्यते प्राप्नोति, स स्तोमः, तं यज्ञं तु अभ्यस्तत्वात् दीपयति इति तस्यार्थः। संभवति च स्तोमान्तरसत्त्वेऽपि त्रिवृदादेरपि सत्त्वात् अनेकस्तोमकक्रतुदीपकत्वं, पुमान्तरसत्त्वेऽपि एकस्य गुणवत्त्वविवक्षया पितृदीपकत्ववत्। वस्तुतस्तु गुणविशेषस्य प्रकृते अविद्यमानत्वात् त्रिणवादिमात्रस्तोमकक्रतौ च त्रिवृदादेरभावेन दीपकत्वानुपपत्तेः, वाक्यशेषस्य क्रतुविशेषोपस्थापकत्वेऽपि, विधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन सर्वविषयत्वप्रतीतेः संदेहाभावेन भक्ताधिकरणन्यायाभावात् (१।४।१९ भाट्ट) न वाक्यशेषस्य विधिसंकोचकत्वकल्पनावसरः। अतः त्रिवृदादिमत्त्व ज्योतिष्टोमीयाङ्गमात्रोपलक्षणं, तदङ्गवत्त्वस्य तद्विकृतौ अभ्यस्तत्वेन तद्विकृतिदीपकत्वात् तदुत्तरकालत्वस्तुत्युपपत्तेः। अत एव अन्यपदेन न सौर्यादिग्रहणं, तत्र सौमिकाङ्गाभ्यासाभावात्। अतः तद्विकृतिमात्रस्य तदुत्तरकालता इति सिद्धम्।

न्यायबिन्दुः— न सर्वयज्ञग्रहणं, किंतु त्रिवृदाद्येकैकस्तोमकानामेव 'यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते' इत्यादिवाक्यशेषात्, इति प्राप्ते, 'यो वै त्रिवृत्' इत्यादेः अनेकस्तोमेष्वपि संभवात् सर्ववाद एवेति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'स चैवानेकशःस्तोमः।'

शंकर— 'नैकस्तोमग्रहोऽत्र च।'

अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम् ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात्। ५।३।१३।२७ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत, गर्तपत्यमेव तज्जायते, प्र वा मीयते' इति। तत्र संदेहः, 'य एतेन' इति कस्यायं वादः इति। प्रश्नेनैवोपक्रमः। उच्यते। 'य एतेन' इत्यग्निष्टोमस्य वादः। कुतः? प्रकरणात्। तस्य हि प्रकरणे भवत्येतत् वचनम्। प्रकृतवाचीनि च सर्वनामानि भवन्ति।

टुप्— (लिखितात्) 'य एतेनानिष्ट्वा' इति सर्वनाम्ना प्रकृतः परामृश्यते। प्रकृतश्च ज्योतिष्टोमः। तस्य चाविनाभूता अग्निष्टोमसंस्था, यदा ज्योतिष्टोमाभ्यासः तदा सा अवश्यभाविनी। उक्थ्यादयः काम्याः। ततो नित्यत्वादग्निष्टोमः परामृश्यते।

लिङ्गाच्च। ३८ ॥

भाष्यं—लिङ्गमपि भवति। तत्र श्रूयते 'तस्य नवनिशत स्तोत्रीयाः' इति। अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति नवतिशत स्तोत्रीयाः। कथं? त्रिवृद् बहिष्पवमानं, पञ्चदशानि आज्यानि, तानि चत्वारि, सा एकोनसप्ततिः। पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः, तेन चतुरशीतिः। सप्तदशानि पृष्ठानि, तानि चत्वारि, सा अष्टषष्टिः, चतुरशीत्या सह द्विपञ्चाशच्छतम् (१५२)। सप्तदश आर्भवः पवमानः, तेन षट्सप्ततिकं शतं नव च (१६९), एकविंशं यज्ञायज्ञीयमिति। तदेतत् नवतिशत (१९०) अग्निष्टोमस्य। तस्मादपि अग्निष्टोमः।

यथार्यते इति। ननु चायं नाग्निसंस्कारः, अन्यर्थाग्निर्निर्गीयते, तथाप्युत्तरवाक्ये 'अग्निमनुयजति' इत्यत्र धर्मप्रवचनीयदर्शितायाः क्रियान्तरपदैकत्वात् संनिधेश्च यजनक्रियैव संबध्यते। तेनायमर्थः, चयनसंस्कृतमग्निमनु अग्निष्टोमादिभिर्यजनम्। एवं च सति चयनस्य अन्यर्थत्वात् 'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि अन्यर्थत्वादाहवनीयविषयत्वमेव चयनस्य निर्धार्यते। 'अग्नेः स्तोत्र' 'अग्नेः शस्त्रम्' इत्यादिवाक्येष्वग्निशब्दस्य द्रव्यपरत्वानुपपत्तेर्लक्षणया यागपरत्वमेव। न चात्र वाक्यद्वयेऽप्यग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वेऽपि का चिदनुपपत्तिरस्तीति न यागविधानं, किंतु प्रकृतिविकृत्योरेवाग्नेश्चयनसंस्कारगुणविधानमिति। न च वाच्य 'प्रकृतावेव संस्कारो विधीयताम्, अतिदेशतस्तु विकृतौ प्राप्तिर्भविष्यतीति व्यर्थं विकृतौ विधानमिति'। यतो निर्दिष्टाश्रयस्य फलसाधनत्वाभावार्थं चयनसम्बन्धिनो गुणात् फलकामस्याप्रवृत्तिः, उपदेशे तु प्रवृत्तिरिति युक्तमुभयत्र विधानादर्थवत्त्वम्। प्रयोजनं पूर्वपक्षेऽग्निनामाग्निचित्यागान्तरानुष्ठानम्। सिद्धान्ते तु प्रकृतिविकृत्योश्चयनसंस्कारमात्रानुष्ठानमिति। सूत्रं तु— वाक्यद्वयेऽपि द्रव्यमेवाग्निशब्दार्थो भवेत्। चयनचोदनायास्तदर्थत्वात् अग्न्यर्थत्वादित्यर्थः। इति दशम चयनाधिकरणम्। वीता.

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत। २।३।१०।२१॥

'य एव विद्वानग्निं चिनुते' इति विधाय श्रूयते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त षोडशिना' इत्येवमादि। किमयमग्निशब्दः यागवचनः ज्योतिष्टोमादिभ्य. कर्मान्तर 'चिनुते' इत्यनेन विधीयते, उत द्रव्यवचनः ज्योतिष्टोमादिषु गुण विधत्ते, इति विचारे पूर्वपक्षमाह। तुशब्द. पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः। 'अग्निं चिनुते' इत्यत्राग्निः अग्निशब्दः क्रतुशब्दः क्रतोः यागस्य वाचकः शब्दः प्रतीयेत। लिङ्गस्य दर्शनात्। लिङ्ग हि दृश्यते। 'अग्ने. शस्त्र' 'अग्ने स्तोत्र' 'षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य' इति। यस्य शस्त्र स्तोत्र उपसदश्च भवन्ति, तस्य वाचकोऽग्निशब्दः इति गम्यते। यागस्य च एतत् सर्वम्। तस्मात् अग्निरितिशब्दः क्रतोर्वाचकः स्यात्।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात्। २२॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह। अग्निः इति द्रव्यं स्यात् न यागः। चोदनायाः 'अग्निं चिनुते' इति विधेः तदर्थत्वात् सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशत्वात्। ज्वलनात्मकं अग्निद्रव्यमुद्दिश्य स्थण्डिलाधारत्वसम्बन्धेन चयनरूपसंस्कारविधिपरत्वात्। 'अग्निं चिनुते' इत्यस्य चयनेन अग्निं संस्कुरुते, चितौ स्थापयति इत्यर्थः। 'अग्निं अग्निष्टोमेन अनु यजति' इत्यस्य च अग्निं अनु चयनात्मकाग्निसंस्कारोत्तर अग्निष्टोमेन यागेन यजति इत्यर्थः। तस्मात् 'चिनुते' इति न कर्मान्तरविधिः। किंतु अग्निशब्दो द्रव्यवाचकः, अग्निष्टोमादिषु गुणविधायकं वाक्यं इति।

तत्संयोगात् क्रतुस्तदाख्यः स्यात् तेन धर्मविधानानि। २३॥

'अग्निं चिनुते' इत्यत्र अग्निशब्दः क्रतुवाचकः इतिपूर्वपक्षे यत् लिङ्गमुक्त, तस्योत्तरमाह सिद्धान्ती। 'अग्नेः स्तोत्र, अग्नेः शस्त्र, षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इत्यत्र तत्संयोगात्, तेन मुख्यविधया अग्निशब्दार्थेन ज्वलनेन चयनसंस्कृतेन संयोगात् क्रतोः सम्बन्धात् क्रतुः यागः तदाख्यः सा आख्या यस्य स तदाख्यः अग्निशब्दाख्यः स्यात्। तेन कारणेन च अग्निसंयुक्तक्रतोरेव तानि 'अग्नेः शस्त्र' इत्यादीनि वाक्यानि धर्मविधानानि शस्त्रादिधर्माणां विधानानि विधायकानि भवन्ति। विधीयन्ते धर्मा. एभि. इति विधानानि। प्रकृते तु अग्निशब्दः ज्वलनवाचक एव। तस्मात् 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र अग्ने. चयनाख्यस्य संस्कारो विधीयते इति। तस्मात् अग्निष्टोमादौ गुणविधि इति सिद्धान्तः। के

अग्निहोत्रम्। पवमानेष्टिसहितं आधानं कृत्वा आहिताग्निः सायं च प्रातश्च होमं कुरुते। तत्र सायं अग्निश्च प्रजापतिश्च देवते। प्रातस्तु सूर्यश्च प्रजापतिश्च देवते। 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' इति सायंहोमे मन्त्री, 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' इति प्रातर्होममन्त्रौ। पयः इत्यादीनि दश द्रव्याणि विकल्पेनात्र भवन्ति। के.

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् । ९ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति । किं तर्हि ? साधारणः स्यात् । कुतः ? यतोऽयमनुनिष्पद्यते । यूपः साधारणः सर्वपशूनाम् । तस्य साधारणत्वादयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः सर्वपशूना साधारणः, एवमयमपि अगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणो भविष्यति । नैतयुक्तम् । अङ्गप्रतिकर्षवचनात् गृह्यमाणविशेषत्वात् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किं चन वचनमस्ति, यतोऽगृह्यमाणविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत्, 'यूपस्य स्वरु करोति ' इति, तदन्तःप्रयोगसम्बद्धं स्वरुकार्यमञ्जनं कर्तुं, समुपादत्ते तं यूपादिति । न चान्यस्य साधारण्येनास्य साधारण्य युक्तम् । सम्भवन्ति ह्येकस्यापि बहवः शकला इति । चोदकप्रयोगवचनाश्च विद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति, गृह्यमाणविशेषत्वादित्यतो भेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न चान्यस्मिन् प्रतिकृष्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतद्युक्तम् । असम्बद्धयोर्हि तदेव भवति, न सम्बद्धयोः । अयं च शकलो यूपमनुनिष्पद्यते । तदस्य यूपप्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः । अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि । यच्च, यूपस्य स्वरु करोतीत्यन्तःप्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति, तदपि नैवम् । द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य । एक उपादानकालः, एक उपात्तस्य प्रयोगकालः । यद्धि उपादातव्यं नहि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते । नह्यनुपादाय व्रीहीन्, प्रस्तुत्य प्रयोगं, व्रीहीन् मृगयते । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न सम्वर्तेत । अयं च यूपं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते । अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि । यदपि एकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति, स्यादेव, यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत् । विशिष्टस्य तूपादानमुक्तं, 'यो वै प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यः ' इति वचनात् । बहूनां च प्राथम्याभावात् बहवो न सम्भवन्ति । तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति ।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् । १० ॥

भाष्यं—सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते । 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति, स्वरुं चायज्ञवैशसाय ' इति । तत् साधारण्ये एवोपपद्यते । तन्त्रापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्ते एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः ।

तत्कालो वा प्रस्तरवत् । ११ ॥

भाष्यं—इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा । १२ ॥

भाष्यं—नास्यानुबन्ध्याकालस्य स्वरोः प्रहरणम् । किं कारणम् ? इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरन्ति, स्वरुं चायज्ञवैशसाय ' इति । अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते । स यदि साधारणः, ततः सर्वपशूनां कृतार्थे कर्मणि अस्योत्सर्गविशेषस्याग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते । अथ तु पृथक् स्यात्, ततोऽग्नीषोमीयस्यान्ते एव दृश्येत । अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति, अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात् । नैतदेवम् । वचनेन ह्युत्सर्गस्य विशेषौ उच्येयाताम्, अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च । तथा च वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्नैतद्वचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति, प्रदेशात् प्रस्तरे तथा । प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तं, ' आशीर्भिः प्रस्तरं प्रहरति ' इति । चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते । तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरुप्रहरणस्यैतदस्ति । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ।

शा—प्रहरणस्यानुपात्तत्वात् शकलमात्रापेक्षं प्राथम्यम्, इत्येकस्मिन् यूपे एक एव प्रथमः शकलः, इति तन्त्रत्वम् । यूपच्छेदनकाले एव चास्य व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नाशापहारपरिहारार्थं चोपादानं कर्तव्यम् इत्यगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रत्वम् ।

सोम—यूपार्थत्वाभावात् न रशनावत् तन्त्रता इत्युच्यते, भवति । सूत्रार्थस्तु—स्वरुः अग्नीषोमीयतन्त्रापवर्गेऽपवर्गी स्यात् स्वकालत्वाभावादिति ।

वि—'स्वरुर्भिन्नोऽथवैकः स्यात्, दृष्टकालत्वतो भिदा ।, प्राथम्यमेकशकले तन्त्रं स्यादविशेषतः ॥ '

भाट्ट—यूपवत् स्वरुरपि सर्वपशूनामर्थे तन्त्रेणैव । न च तदुपादाने दीक्षाकालस्यानुक्तत्वाद्देशानुग्रहकाले

'मध्यात् पूर्वार्धाच्च द्विः अवद्यति' इतिवत् अविवक्षित-गुणार्था कार्यत्वेन अग्निप्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते। ततश्च अग्नेः प्राधान्यं एकत्वस्य च गुणभावः इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम्। तृणानि इत्येतदपि बहुवचनं अवि-वक्षितमिति ध्येयम्। वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२२-२३. ❀ अग्निहोत्रे अग्न्युद्धरणमन्त्रः 'वाचा त्वा होत्रा, प्राणेनोद्गात्रा, चक्षुषाऽध्वर्युणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधा, एतैस्त्वा पञ्चभिर्दैव्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामि' इति। अयं मन्त्रः दर्शपूर्णमासार्थे यज्ञेरुद्धरणे न पठितव्यः। वि. ९।४।९, ❀ अग्निहोत्रे उदयकाले अस्तमयकाले वा आहवनीयगार्हपत्यरूपाग्निद्वयनाशे एव पुनराधानं कर्तव्यं, न तु एकनाशेऽपि। ६।४।८, ❀ अग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितं, मासाग्निहोत्रे च प्राजहिते श्रपणम्। १२।१।६, ❀ अग्निहोत्रे जर्तिलादिवाक्यं पयोविधे-रर्थवादः। जर्तिलयवागून्यायः। १०।८।४, ❀ अग्निहोत्रे 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्र विहितं काम्यं दधि नित्यप्रयोगे न ग्राह्यमिति चेन्न। 'दध्ना जुहोति' इत्यस्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यहोमसंयोगेन दधिविधानात्। तस्मात् एकस्यैव दध्नः नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम्। ४।३।३. ❀ अग्नि-होत्रे दशद्रव्यविकल्पः। अयं अव्यवस्थितो विकल्पः। बाल. पृ. १५८. ❀ अग्निहोत्रे दश द्रव्याणि। 'दध्यन्न दशमे पक्षे तद्धोमस्य विशेषणम्'। वा. २।२।११।२५ पृ. ५४१. 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः। सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु॥' सु पृ. ८३७. ❀ अग्निहोत्रे नैयमिके उपसदः स्वार्थाः परार्था वा न विद्यन्ते। वा. २।३।११।२४ पृ. ६१४. ❀ अग्निहोत्रे 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति बह्वृचब्राह्मणे (कौषीतके)। जीवननिमित्तकः प्रयोगभेदोऽयं, इति नित्याग्निहोत्रविधिरयम्। 'यावज्जीविकाधिकरण' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम्। वि. २।४।१. ❀ (अग्निहोत्रे) सायंतनस्य प्रधानस्य तत्कालाङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नान्यकालानि वैगुण्यात्। एवं प्रातस्तनस्यापीति आवर्तन्ते। वा. २।२।५।१६ पृ. ५०८, ❀ प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेषु अग्न्युपस्थानार्थं प्रोषितस्य आशीर्मन्त्रं ('अभयं वोऽभयं मेऽस्तु' इति) दर्शयति। १।८।६।१६. ❀ सातपनीयामध्ये अग्निहोत्रकरणे सातपनीयापदार्थानां यद्यपि प्रसङ्गसिद्धिरस्ति, तथापि अग्निहोत्रस्य यथा प्रणयन-पदार्थलोपप्रसङ्गः, तथा पदार्थवैगुण्यं नास्ति। सोम. ५।१।१७. ❀ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कश्चिदधिगच्छति, अशक्तो नाधीते सकलं, तथापि न तस्य तत्र अनधिकारः। वा. ३।८।८।१८. ❀ अग्नि-होत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि गार्हपत्याहवनी-*यान्वाहार्यपचनादिभ्यो विना न सिध्यन्ति।* भा. २।३।३।४ पृ.५९०, ❀ अग्निहोत्रदोहाधिकारे 'वत्समालभेत' इदं न कर्मान्तरं किंतु स्पर्शमात्ररूपः संस्कारः। 'वत्सालम्भा-धिकरणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम्। २।३।६।१६-१७. ❀ अग्नि-होत्रद्रव्यस्य चतुरवत्तसंस्कृतस्यैव प्रधानहोमार्थत्वम्। के. ❀ अग्निहोत्रद्रव्यस्य पाकः (दैवादिना पयोऽनुग्रहणे द्वितीयदिने विलम्बिते) प्राजहिते एव। संकर्ष. ३।२।२५. ❀ अग्निहोत्रनाम्ना कौण्डपायिनामयनगतमासाग्निहोत्रे धर्मातिदेशः। मासाग्निहोत्रन्यायः। भा. ७।३।१।१-४, ❀ अग्निहोत्रप्रकरणे 'दध्ना जुहोति' इत्यादिना न कर्मान्तरं विधीयते किंतु अग्निहोत्रे एव गुणविधिः वैकल्पिकः। २।२।१०।२४. ❀ अग्निहोत्रप्रकरणे श्रुते 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ अप्राप्तत्वं दधि द्रव्यं क्रिया-विशेषणं सत् विधीयते 'दधिसाधनकं होमं कुर्यात्' इति। बि. ५।१।१ वर्णक २, ❀ अग्निहोत्रप्रयोगौ नित्यकाम्यरूपौ भिन्नौ। 'यावज्जीविकाधिकरण' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम्। २।४।१, ❀ अग्निहोत्रवह्नेः उद्धरणं सायं अर्धास्तमये काले, प्रातश्च अर्धोदिते सूर्ये काले विहितम्। ९।४।९, ❀ अग्निहोत्रशब्दः क्रियावाची, न द्रव्यवाची। १।४।४. ❀ शाखान्तरे 'द्वे आहवनीये, चतस्रो गार्हपत्ये, चतस्रोऽन्वाहार्यपचने, दश सम्पद्यन्ते, दशाक्षरा विराट्, य एवं विद्वान् विराट्-संपन्नमग्निहोत्रं जुहोति' इति सर्व-होमविषयत्वेन अग्निहोत्रशब्दप्रयोगात् सर्वविषयतैव *अग्निहोत्रशब्दस्य निश्चीयते।* सु.पृ. ७८१, ❀ 'आहवनीये होमो नापरयोः' इति गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोर्होमनिषे-धात्, बह्वृचब्राह्मणे 'शतं च शतानि निशातिश्च

टुप्—'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति सति अग्निष्टोमे षोडशिग्रहणम्। यदि सस्तोत्रशस्त्रः क्रियेत, अग्निष्टोमसंस्था न स्यात्। असत्यां च (अग्निष्टोमसंस्थायां निमित्ताभावात्) षोडशिग्रहणमेव न प्राप्नोति। तस्मात् स्तोत्रशस्त्रं यत्र निमित्तविघातो न, तद्विषयम्। इह तु निमित्तविघाताय स्यादिति। कथं च सस्तोत्रशस्त्रो भवेत्, यद्यग्निष्टोमस्तोत्रस्य षोडशी अङ्गत्वेन विधीयते। तथा सति प्रधानस्याङ्गेनाव्यवधानात् क्रियेत स्तोत्रशस्त्रम्। न चायमग्निष्टोमस्तोत्रस्याङ्गत्वेन विधीयते, षोडशियागाभ्यासस्य फलवत्त्वात्। न च निष्फलस्याङ्गिता स्तोत्रशस्त्रे प्रति।

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात्। ५०॥

भाष्यं— सस्तुतशस्त्रो वा षोडशी। कुतः? तदङ्गत्वात्। यागस्य हि स्तोत्रशस्त्रे अङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते। कथम्? 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इत्युपसम्पन्ने निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन। तस्मात् सस्तुतशस्त्रः षोडशी स्यात्।

टुप्— कर्तव्ये स्तोत्रशस्त्रे तदङ्गत्वात्। षोडशियागः फलवान्। फलवत्त्वात् अङ्गान्यपेक्षते। यदि (अङ्गानि) न क्रियेरन् (तथा सति षोडशी) स्वकार्यं नैव साधयेत्। तस्मात् क्रियेत स्तोत्रशस्त्रम्। क्रियमाणे तु अग्निष्टोमसंस्था न स्यात्। असत्या चाग्निष्टोमसंस्थाया (क्रियेतैव)। तस्मात् सस्तोत्रशस्त्रः। [लिखितपाठोऽयं, फलकं तु तन्त्ररत्नस्थम्।]

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

भाष्यं— लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, सस्तुतशस्त्रः षोडशीति। कथम्? 'ऊर्ध्वा वा अन्ये यज्ञक्रतवः सतिष्ठन्ते तिर्यञ्चोऽन्ये, ये होतारमभिसंतिष्ठन्ते त ऊर्ध्वाः, ये वाऽच्छावाकं ते तिर्यञ्चः'। कथं तृतीयमिदम्? एतदुक्तं भवति। द्वये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति, ये होतारमभिसंतिष्ठन्ते, ये चाच्छावाकम्। यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशीति, तत एवम्। अन्यथाऽयं षोडशी अध्वर्युमभि संतिष्ठेत। तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी।

वचनात् संस्थान्यत्वम्। ५२॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, सति हि संस्थान्यत्वमिति। वचनादेवं भविष्यति। अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयं अन्योऽन्तो विधीयते। किमिव वचनं न कुर्यात्। तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति।

शा—षोडश्येव यदा 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये ग्राह्यः' इत्यादिवचनात् अग्निष्टोमोक्थ्ययोर्गृह्यते। तदा किं अस्तुतशस्त्रः स्यात्, उत तदाऽपि सस्तुतशस्त्रः, इति संशये, 'उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगे नास्य स्तोत्रादिकं भवेत्। षोडशिस्तोत्रसंस्थाया नोक्थ्याग्निष्टोमता भवेत्। अग्निष्टोमादिशब्दा हि स्तोत्रसंस्थानिमित्तकाः। षोडशिस्तोत्रसंस्थाया नाग्निष्टोमः क्रतुर्भवेत् ॥' तत्राग्निष्टोमे ग्राह्य इत्येतदेव विरुध्यते। तस्मादस्तुतशस्त्रः स्यात्। (अथ सिद्धान्तः) 'सा च संस्थान्यताऽऽपत्तिर्वचनात्तु न दुष्यति। पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थैवान्या विधीयते। उक्थ्यसंस्थो हि यः प्राप्तस्तथाऽग्निष्टोमसंस्थितिः। राजन्यस्य तथा नासौ किंतु षोडशिसंस्थितिः। इत्येष वचनस्यार्थस्तस्मात् सस्तुतशस्त्रकः। तदङ्गत्वेन हि स्तोत्रं शस्त्रं चाह्नत्य चोदितम् ॥' 'एकविंश स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यते' इति विहितं स्तुतशस्त्रं, असति विरोधे किं उक्थ्याग्निष्टोमसंस्थस्य न क्रियते? तस्मात् सस्तुतशस्त्रः।

सोम—षोडशिप्रसङ्गात् बाधप्रसङ्गाच्च तद्गतस्तोत्रशस्त्रबाधाबाधौ चिन्त्येते इति सन्गतत्वम्। इह अग्निष्टोमादिसंस्था निमित्ततया उपादाय षोडशिसंस्था न विधीयते, किंतु यः क्रतुः अग्निष्टोमसंस्थाकः उक्थ्यसंस्थाकश्च विहितः, स क्रतुः राजन्यस्य न तत्संस्थाकः, किंतु षोडशिसंस्थः कर्तव्यः इति राजन्यमेव निमित्तीकृत्य पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरं विधीयते। सूत्रे सति स्तोत्रशस्त्रे संस्थान्यत्वं स्यादित्यर्थः।

वि—'अग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः। सस्तुतो वा,ऽग्रिमः प्राकृतसंस्थामबाधितुम्।, स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते तत. (हरिवत् हरिशब्दयुक्तम्)। इष्यते संस्थान्यत्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ॥'

भाट्ट—'षोडशिनो वैकृतत्व' (१०।५।१।३४) इत्यत्र षोडशिसंस्थायाः प्रकृतत्वेऽपि 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य

कारयेत् । 'शाखान्तराधिकरणं' इति हिन्दी द्रष्टव्यम् । ३।७।८।१८-२०. ● अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानकालावधिः । जीर्णस्यापि सहायोपादानेन अनुष्ठातुं शक्तस्य जीवनावधिः कालः, असहायस्य जरा अवधिः, प्रतिप्रतियोः त्रिंशद्वर्षपरिमितः इति जीवनादिकालानां व्यवस्थितविकल्पात् अत्यन्तविरक्तस्य दीर्घे प्रतिप्रतियोः मासोऽपि वा व्यवस्थितविषयतया विधातुं शक्यः । सु. पृ. ९५०. ● अग्निहोत्रादिनित्यकर्माणि श्रुतद्रव्यासंभवे प्रतिनिधिना समापनीयानि । भा. ६।३।८।१३-१७, ● अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणां यथाशक्त्यनुष्ठानम् । 'यथाशक्त्यधिकरणं' इति हिन्दी द्रष्टव्यम् । ६।३।१।१-७. ● अग्निहोत्रादिपदानि द्रव्यभूतलिङ्गसंख्यायोग्यार्थाभिधायीनि । शा. २।१।१२।२४ पृ. ६१६. अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वस्वकाले एवानुष्ठानं न सातत्येन । अग्निहोत्रन्यायः । भा. ६।२।७।२४-२७. ● अग्निहोत्रादिविषयः त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु चतुर्थवर्णस्य विद्या नाक्षिपन्ति । शा. तर्कपादे पृ. ६. ● दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्रसक्ते अग्निहोत्राभावेऽपि समारोप्यैव अग्निर्नेतव्यः । संकर्ष. ३।२।३१. ● अग्निहोत्रार्थं उद्धृतस्यैवाग्नेः उद्वाने ज्योतिष्मतीष्टिः प्रायश्चित्तं, न तु दर्शार्थोद्धृतस्य । वि ९।४।७. ● अग्निहोत्रे विकर्तव्यता अग्निप्रणयनादिकैव । शा. ३।२।११।२६ पृ. ५५०. ● अग्निहोत्रेष्टिसोमधर्माणां अपूर्वार्थत्वात् ऊहविचारः कर्तव्यः । वि. ९।१।१ वर्णक १.

☸ अग्निहोत्रनामन्यायः । (७।३।१।१-४)

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीय इति नाम तथा गवामयनेऽपि । तत्र अग्निहोत्रनामन्यायेन अतिदेश इति चेत् नैवम् । मासाग्निहोत्रन्याय एवायम् । ७।३।१।१-४

☸ अग्निहोत्रन्यायः । अग्निहोत्रादिकर्मणां निहितकालकर्तव्यत्वम् ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते । ६।२।७।२३ ॥

भाष्यं—इदमामनन्ति, 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । पुरुषार्थोऽयमभ्यासो विधीयते । नायमभ्यासः कर्मशेष इत्युक्तम् (२।४।१।१-७) । इदानीं सन्दिह्यते, किं सातत्येन होतव्यं उत असातत्येनेति । किं प्राप्तम् ? पुरुषं प्रति उपदिष्टत्वात् सातत्येन । अयं पुरुषः, इति सातत्येनानुष्ठातव्यम् । ननु 'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं' 'व्युष्टायां प्रातः' इति श्रूयते 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति । नैव सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः । अतः कालमात्रे हीने न दोषः ।

तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् । २४ ॥

भाष्यं—नैतदस्ति, यत् जुहुयाज्जुहुयादेव होतव्यमिति । यथा शक्नोति, तथा जुहुयादित्युच्यते । न च सातत्येन शक्यते । अवश्यमनेन आहारविहाराः कर्तव्याः । तस्मादर्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्यमिति ।

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते । २५ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति, यदुक्तमर्थाविरुद्धेषु कालेषु सततं होतव्यमिति । काल एव श्रूयते 'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं' 'व्युष्टायां प्रातः' इति । तथा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति । तस्मान्न सातत्यमिति । आह, ननु विगुणस्यापि प्रयोगात् काल आदरणीय इति । अत्रोच्यते । न काले गुणः । निमित्तं चैतदित्युक्तम् । तस्मादन्येषु कालेषु विहितत्वात् कृतमप्यकृतं स्यात् । तस्माच्छ्रुतकालस्य यावज्जीवं प्रयोग इति ।

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् । २६ ॥

भाष्यं—लिङ्गं च भवति, 'अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपादयेत्' इति । यदि सर्वस्मिन् काले होमः, तदा कस्यातिपत्तिः स्यात् ? तस्मादपि न सातत्यम् ।

शा—'यावज्जीवं०' इति श्रूयते । तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठानं उत सायंप्रातरग्निहोत्रं, पौर्णमास्यमावास्ययोश्च दर्शपूर्णमासौ इति । तत्र जीवने निमित्ते कर्मविधानात्, नैमित्तिके च अङ्गमात्रविलोपेऽपि अवैगुण्यात्, कालस्य चाङ्गत्वात्, तल्लोपेन सततानुष्ठानं न्याय्यम् । इति प्राप्ते ब्रूमः । 'अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽस्याङ्गवत्, कुतः ? । अनुपादेयरूपत्वात् तस्मिन्

गृह्णीयात्' 'अप्युक्थ्ये' इति वाक्याभ्यां इत्युक्तम्। तदिहाक्षिप्यते। नहि अत्र राजन्ये निमित्ते षोडशिसंस्थायाः अग्निष्टोमाङ्गत्वेन विधिः। अग्निष्टोमादिपदवाच्या संस्थैव उद्देश्या भवेत् तद्विशिष्टो ज्योतिष्टोमो वा? नोभयथाऽपि संभवः, एकसंस्थाया अपरसंस्थाऽसंभवात्। संस्था हि तत्तत्स्तोत्रोत्तरं तस्मिन् क्रतुप्रयोगे स्तोत्रान्तराभावः। न च अग्निष्टोमस्तोत्रादेरन्तिमत्वे षोडशिस्तोत्रस्य अन्तिमता संभवति। अत एव पूर्वपूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिः इति सिद्धान्तोऽपि असंगतः। उपमर्दस्य अशब्दार्थत्वेन उद्देश्यविधेयभावेन वाक्यार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। पूर्वसंस्थोपमर्देऽपि षोडशिनि उक्थ्यपरभावविधानात्, अग्निष्टोमाभ्यासोत्तरत्वसिद्धान्तसिद्ध्यनापत्तेश्च। नापि अग्निष्टोमादिपदैः शुद्धं ज्योतिष्टोमं लक्षयित्वा तदुद्देशेन षोडशिसंस्थाविधिः, वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेः। अतो जघन्ये अनुषक्ते षोडशिपद एव ग्रहणमात्रं षोडशिसंस्थाङ्गभूतं लक्षयित्वा तदेव अग्निष्टोमादिसंस्थोद्देशेन तद्विशिष्टक्रतूद्देशेन वा विधीयते। तत्र च देवतासंयोगात् यागाभ्यासोऽपि आर्थिकः। न च एतावता तदङ्गभूतस्तोत्रस्यापि करणम्। तस्य प्रधानभूताग्निष्टोमादिसंस्थोपमर्दापत्त्या बाधात्, इति प्राप्ते, न तावत् संस्थाविशिष्टज्योतिष्टोमोद्देशेन ग्रहणविधिः। अग्निष्टोमादिपदेऽपि लक्षणाऽऽपत्तेः। नापि संस्थामात्रोद्देशेन संस्थाङ्गत्वस्य, प्रकरणादप्राप्ततया प्रतिप्रसवार्थकापिशब्दानुपपत्तेः। नापि संस्थाया निमित्तभूताया 'ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधिः, राजन्यस्यापि निमित्तत्वेन उद्देश्यत्वेनैकत्वापत्तेः। अतः प्रथमोपस्थितेऽपि अग्निष्टोमादिपदे एव स्तोत्रलक्षणा तदभ्यासलक्षणा वा। सप्तमी च सतिसप्तमी। तथा च अग्निष्टोमाभ्यासे कृते सति इत्यर्थाङ्गीकारात् तदभ्यासोत्तरकालत्वविशिष्टषोडशिग्रहणमेव राजन्ये निमित्ते ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते। अर्थाच्च तस्य नित्या अग्निष्टोमसंस्था, काम्या च उक्थ्यसंस्था निवर्तेते। काम्या तु षोडशिसंस्था सर्वथैव इति विवेकः। अत एव 'न पराञ्चमुक्थ्येभ्यः' इति उक्थ्यपरभावोऽपि षोडशिनः, काम्यप्रयोगे अतिरात्रसंस्थायां च इत्यपि बोध्यम्।

इयं ह्यत्र स्थितिः प्रामाणिकी, अग्निष्टोमसंस्थाया न अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यादि किं चित्। उक्थ्यसंस्थायां तु तदुत्तरं उक्थ्यस्तोत्राणि, न तु तस्याप्युत्तरं षोडश्यादि। षोडशिसंस्थायां तु तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रं, न तु तस्यापि उत्तरमतिरात्रादि। अतिरात्रसंस्थायां तु तेनैव समाप्तिः इति। तदिह काम्यायां षोडशिसंस्थायां अतिरात्रान्तर्गतषोडश्यभ्यासे च यथास्थित एव उक्थ्यपरभावः। अग्निष्टोमसंस्थोपमर्दे तु अग्निष्टोमाभ्यासोत्तरत्वस्य वाचनिकत्वात् उक्थ्यस्तोत्राणां लोप एव। एतस्यैव च 'अत्यग्निष्टोमः' इति संज्ञा, 'अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति शाखान्तरवचनात्। उक्थ्यसंस्थोपमर्दे तु तत्र उक्थ्योत्तरभावस्य प्रतिप्रसवात्, न तत्र उक्थ्यानां लोपः। उक्थ्यसंस्थायाश्च काम्यायाः एव प्राप्तेः तदुपमर्दे राजन्यस्य तन्निवृत्तिः। अन्यथा 'अप्युक्थ्ये' इत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। माऽस्तु वा काम्योक्थ्यसंस्थायाः निवृत्तिः। निरूपितं चैतत् विस्तरेण रथन्तरचरणे (७।२) कौस्तुभे। अतः संस्तुतशस्त्रः एव षोडशी संस्थारूपः उक्थ्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यात् इति सिद्धम्।

यानि तु 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्' इत्यादीनि वचनानि, तेषु न पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिः, प्रतिप्रसवार्थकापिशब्दाभावेन अग्निष्टोमादिवाक्यवैलक्षण्यप्रतीतेः। अनुषङ्गाङ्गीकारे उक्थ्यवाक्ये तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेः। प्रथमोपस्थितातिरात्रपदस्य स्तोत्रलक्षकत्वे प्रमाणाभावाच्च। अतश्च जघन्यमनुषक्तं षोडशिपदमेव तद्यागाभ्यासलक्षकम्। तस्य च अतिरात्रसंस्थोद्देशेन तत्संस्थाकज्योतिष्टोमोद्देशेन वा विधानं, संस्थायाः साङ्गत्वात् ... तस्य च पाठात् अतिरात्रस्तोत्रपूर्वस्थानत्वसिद्धिः। अत एव ब्राह्मणस्य नित्यवत् तत्र तस्य प्राप्तौ 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यनेन पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थं प्रतिषेधः। अतश्च ब्राह्मणस्य विकल्पः, अन्येषां प्रापकप्रमाणाभावादेव न नैव इति ध्येयम्।

यत्तु 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति क्वचित् लिख्यते वचनं, तत् 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इत्येत-

* 'अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च' इति यज्ञायुधविशेषः निर्वापसाधनं पाठपाम्नम्। द्वादशद्वन्द्वान्तर्गता चेयम्। 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' 'यज्ञायुधानि संभरति'। कै.
* अग्निहोत्रहवणी प्रवृत्तौ वचनात् भवति। टुप्. १०।२।२७।६३. * अङ्गं प्रधानेन बाध्यते। यथा पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी निर्वापेण बाध्यते। बाल. पृ. १३२. * यया अग्निहोत्रं हुतं सा अग्निहोत्रहवणी। शा. १०।२।२७. * अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि आधाने पवमानेष्टिषु साधनान्तरेण निर्वापः कर्तव्य एव। भा. १०।२।२७।६३. * 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' दर्शादीष्टौ। भाट्ट. १०।२।२६.

☒ अग्निहोत्रहोमः सायंतनः पशुयागदिनेऽपि नौत्तरवेदिके, दैवात् पशुकर्मणः उत्कर्षे तु औत्तरवेदिके, एव ॥

पशौ पूर्वेद्युरेव प्रणयन (कृत्वाचिन्तया) तद्दिनीयं सायमग्निहोत्रमौत्तरवेदिके एव स्यात्। तस्यैव मुख्याहवनीयत्वात्, इति प्राप्ते, (पशोः सत्रस्थालत्वेन) उत्तरवेद्या नाग्निहोत्रस्य करणप्रसक्तिः। दैवात् कर्मण उत्कर्षे तु सत्या प्रसक्तौ तत्रैव करणमिति वस्तुः। संकर्ष. ३।२।२४.

☒ अग्निहोत्रादिकर्मणां निमित्तानुरोधेन आवृत्तिः ॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत। ६।२।८।२८॥

भाष्यं—'प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यं, व्युष्टायां प्रातः' इति। तथा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति। तत्र संदेहः, किं सकृत् प्रदोषे होतव्य उत प्रदोषेप्रदोषे इति। तथा सकृत् व्युष्टायां प्रातः, उत व्युष्टायांव्युष्टायामिति। तथा किं सकृत् पौर्णमास्याममावास्यायां वा, उत आगतेआगते काले इति। किं प्राप्तं? सकृत् कृत्वा कृतार्थः शब्दः, न नियमः पौनःपुन्ये इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आगमेन प्रवर्तेत। आगतेआगते काले प्रयोगः कर्तव्य इति। कुतः? तेषामौत्पत्तिकत्वात्। उत्पद्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेव उत्पद्यते। तदुक्तं 'निमित्तार्थाः कालश्रुतयः' इति। निमित्ते च समाप्ते नैमित्तिकोऽर्थः कर्तव्यो भवति। तस्मात् आगतेआगते काले प्रयोगः कर्तव्यः।

तथाहि लिङ्गदर्शनम्। २८॥

भाष्यं—'अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीममावास्यां वाऽतिपातयेत्' इति आगतेआगते काले प्रयोगं दर्शयति।

शा—यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंकोचः, ततः कालशास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन संपादितत्वात् तद्वनेन सकृदेव सायंप्रातःकालयोः पौर्णमास्यमावास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थः, इति न पुनःपुनरनुष्ठातव्यं स्यात्। मैवम्। नहि कालवशात् जीवनस्य निमित्तत्वं हीयते, किंतु तत्कालीनमेव जीवनं निमित्तं, न कालान्तरीयं इत्येतावत्। ततश्च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनःपुनरावृत्तौ, शास्त्रमपि पुनःपुनः नैमित्तिकेषु पुरुषं नियुङ्क्ते। अतो निमित्तावृत्तौ आवृत्तिर्नैमित्तिकानाम्।

सोम—पञ्चिषष्टिसंवत्सरव्याप्तकालस्य दर्शादिशब्दार्थत्वात् तत्कालव्याप्तं जीवनमेकमेव, न तु नाना, तथाविधं च निमित्तं, न तु दर्शाद्यवयवव्याप्तं, एकस्मिन् दर्शादिकाले तथाविधनिमित्तावृत्त्यभावात् न पुनःपुनरनुष्ठानमिति सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु—नेयं कालना औत्पत्तिकत्वात् कर्मोत्पत्तिनिमित्तत्वात् कालस्य पुनःपुनरागमेन कर्माणि प्रवर्तेरन् इति।

वि—'सकृत्कृतिस्ताऽऽवृत्तिर्दर्शादेः, शास्त्रसार्थता। सकृत् स्यात्, कालयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट—कालशास्त्रेण निमित्तशास्त्रस्य संकोचेऽपि यदा कालावच्छिन्नस्य निमित्तस्य पुनः संनिपातः, तत्र नैमित्तिकावृत्तिः। इतरथा स्वोत्पत्तौ अवश्यानुष्ठापकत्वरूपनिमित्तत्वानुपपत्तेः। अत एव यत्र तस्मिन्नेव निमित्ते कालमात्रस्यावृत्तिः, तत्र न नैमित्तिकावृत्तिः, यथा एकस्मिन्नेव वसन्ते पर्यावृत्तौ (न सोमावृत्तिः)। अत्र च पूर्वपक्षस्यानिरुच्छ्यमानात् सुहृद् भूत्वा उपदेश इति मन्तव्यम्।

न्यायबिन्दुः—सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वात् नावृत्तिः, इति प्राप्ते, कालान्तरव्यावृत्तावपि तात्कालिकजीवनरूपनिमित्तावृत्तिवशात् नैमित्तिकावृत्तिः इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'दर्शादिकाले च पुनःपुनः स्यात्।'

क्थ्यपोडश्यतिरात्रस्याविधिपरे 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानुयजति' इत्यत्राग्निशब्दस्य यजिसामानाधिकरण्येनानुवाददर्शनात् 'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि अग्निशब्दस्य यागनामत्वमिति निश्चीयते। नामधेयकरणं च तत्प्रख्यन्यायेनैव (१।४।३।४), 'आहवनीये जुहोति' इति शास्त्रेणाहवनीयप्राप्तेः। तेनायं वाक्यार्थः अग्निसंज्ञकं यागं कुर्यादिति। वचनात् 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इत्यत्र प्राप्तं प्रत्ययप्रयोगार्थमनूद्यते। अव्यक्तचोदनात्वेनास्य ज्योतिष्टोमविकारत्वात् द्रव्यदेवतालाभः। फलं च 'ऋध्नोत्येव' इत्यर्थवादावगतं ऋद्धिरूपमेव। 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इत्यनेन प्राप्तस्य ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावस्य अग्निष्टोमादिवाक्यस्थेनानुशब्देनानुवादः। भवतु वा व्यधिकरणोऽयमग्निष्टोमशब्दः, तथाप्यग्निशब्दोऽयं यागसाधनम्। एवं हि तदा वाक्यार्थः, अग्निष्टोमेनाग्निमनुयजतीति। न चाग्नेरयागत्वे अग्निष्टोमादिभिरनुयजनमुपपद्यते, तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्ययोगोपपत्तेः। यथा गच्छति देवदत्ते देवदत्तमनुगच्छतीति। तदत्र सामानाधिकरण्यपक्षे अग्निनामधेययागे अग्निष्टोमादिवाक्यैरग्निष्टोमसंस्थादिरूपगुणविधानं, एको यागः। वैयधिकरण्यपक्षे तु 'अग्निष्टोमेनाग्निमनुयजति' इति यजतिसमानाधिकरणेन अग्निष्टोमादिपदेन अग्निष्टोमादिनामसंस्थादिगुणफलवदुपात्तज्योतिष्टोमादेरग्निना सह अनुशब्देन पौर्वापर्यविधानात् फलवत्सन्निधिन्यायेन अग्न्याख्ययागस्य तदङ्गत्वमेव। ऋध्नोतीति फलश्रुतिरर्थवाद एवेति विवेक्तव्यम्। अथवा 'अथैष ज्योतिः' इति वाक्यप्रवृत्तिवेलायामनिरूपितार्थत्वात् 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इत्यनेन तदनुवादेन गुणविधानं वा अग्निष्टोमादीज्यानुरोधात्। विनियोगभङ्गस्य च गत्यन्तरे सति असम्भवात् संभवमात्रेणोपन्यस्तम्।

ननु द्रव्यवचनेऽप्यग्निशब्दे द्वितीयाश्रुतेस्तत्संस्कारचयनविधानमेव युक्तम्। न, अलौकिकस्याग्नेरनुपगतोपयोगस्य संस्कारविधिवैयर्थ्यात्, अनारभ्याधीतत्वेन च प्रकरणाभावात्। पर्णतादेर्जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचाराभावात्। अदाभ्यवत् शाखान्तरेऽपि प्रकरणे पुनः सङ्कीर्तनानुपलब्धेश्च न क्रत्वन्वय्यग्निसंस्कारत्वम्। न च ऋद्धिरूपफले एव गुणविधानं, अनारभ्यश्रुतत्वेन प्रकृताग्निरूपाश्रयाभावात्। अनेनैवोभयसम्बन्धकरणे वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तेनोक्तन्यायेनाग्निसंज्ञावच्छिन्नयागविधिरेवायम्। एवं च सति 'अग्नेः स्तोत्रं, अग्नेः शस्त्रं, षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इति यागाव्यभिचारिलिङ्गदर्शनानि उपपद्यन्ते इति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात्। २२॥

अयमभिप्रायः। भवेदेवं, यदि 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र यत्नेन परित्यज्यायमग्निशब्दः कथंचिदपि, यागनामधेयं भवेत्। तथाहि, रूढो ह्ययमग्निशब्दो ज्वलने। न चास्य मत्वर्थलक्षणादोषभयेन नामधेयत्वं, निरूढार्थस्योत्तरपदत्वे 'सोमेन यजेत' इतिवत् मत्वर्थलक्षणाया अदोषत्वात्। नापि रूढत्वेऽपि वाक्यभेदादीनामन्यतमं नामधेयकारणमस्ति। यत्तु तत्प्रख्यमस्तीत्युक्तं, तन्न, विधित्सितगुणप्रापिशास्त्रान्तरसद्भावे हि तत्प्रख्यन्यायो भवति। न चात्राग्निर्विधेयत्वेन प्रतीयते। किं तर्हि? द्वितीयाप्रयोगाच्चयनसंस्कार्यत्वेन। न चोत्तरवाक्ये यजिसामानाधिकरण्येनाग्निपदस्य नामधेयत्वनिर्णयः, अर्थान्तरप्रसिद्धस्य यजिसामानाधिकरण्यासम्भवात्। न च वैयधिकरण्येऽपि अग्निमनु यजतीत्यनुशब्दस्य सजातीयक्रियासापेक्षत्वादग्निशब्दस्य यागनामधेयत्वम्। 'श्राद्धमनुभुङ्क्ते' इति विजातीयक्रियापेक्षायामप्यनुशब्ददर्शनात्। यत्र त्वनुपात्तः क्रियाविशेषः 'देवदत्तमनुगच्छति' इत्यादौ, तत्र सजातीयक्रियाया एव बुद्धिसन्निधानात् तत्कल्पनमेवोचितम्। इह तु अग्निसम्बद्धचयनक्रियाया एव बुद्धिस्थीभूतत्वान्न सजातीयक्रियाकल्पनेति वैषम्यम्। अत एवार्थान्तरप्रसिद्धस्य यजिसामानाधिकरण्यासम्भवात् 'अथैष ज्योतिः' इतिवत् पूर्ववाक्योपक्रान्तस्योत्पत्तिसमाप्तिरित्येतदपि निरस्तं वेदितव्यम्। तदुक्तम् 'अत्यन्तरूढशब्दत्वाद्वाक्यभेदादिभिर्विना। ज्वलनं न परित्यज्य क्रतुरग्निः प्रतीयते॥' इति। (वा, २।३।१०।२२ पृ, ६११.) तस्मादग्निशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रातिपदिकत्वात् चिनोतेश्च यागाभिधानाशक्तेर्द्रव्यदेवताभावात् द्वितीयाऽनुरोधाच्च अग्निं चयनेन संस्कुर्यादित्येतावतैव चोदनार्थोऽ-

 अग्निहोत्रादीनां धर्मा

वाक्येनैव स्रुवत्वादिश्वजिन्न्यायेन (४।३।७।१५-१६)। परिशेषादितिकर्तव्यतागवत्वार्थम्। यथा 'अध्वर्युर्गृहपतिं' इति न दीक्षा विधीयते। नासौ यजमानस्य, न चाऽध्वर्युः कर्ता (विधीयते), सर्वस्य चोदकेन प्राप्तत्वात्। किं तर्हि? दीक्षान्तमोऽनियमेन प्राप्तः सन् नियम्यते। एवमत्रापि यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते। उद्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवक्षितम्। तस्माद्यागमात्रे (धर्म-) प्राप्तिरित्यभिप्रायः।

'अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति। तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति' इति। कोऽभिप्रायः? भाव्यमानेन करणेतिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते। तस्मात् द्वयोरपि भाव्यमानेन सम्बन्धः आकाङ्क्षितत्वात्, भाव्यं चापूर्वम्। न च याग इति कर्तव्यतया विना न सिध्यति, निर्शतोपायत्वात् (यागस्य लोके। तेन विशिष्टो भाव्यो विशिष्टेन करणेन भाव्यते इति न धर्माणां करणेन सम्बन्धः) अरुणाधिकरणन्यायेन तु (३।१।६।१२) (करणेतिकर्तव्यतयोः) सम्बन्धः। तस्मात् ये दर्शपूर्णमासप्रकरणे तदपूर्वपरिगृहीता धर्माः, न ते अन्यत्र (सन्ति, प्रमाणाभावात्)। तत्र विकृतौ प्रयत्नं भाव्य (ब्रह्मवर्चस)। तस्य प्रत्यक्षवाक्यविहितमेव करणम्। भाव्यमानं च धर्मानाकाङ्क्षति करणानुग्रहद्वारेण। तत् तावदपेक्षते, तत्सिद्धये धर्मा.। न च संनिधाने (धर्माः सन्ति)। तस्मात् (चोदनासामान्यात्) आग्नेयधर्माः सौर्ये अतिदिश्यन्ते (साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य)। इह पुनः ईदृशोऽतिदेश., यथा आग्नेयेन (उपकृत) एवं सौर्येणापि इति। आग्नेये च 'अग्नये जुष्टं' इति (मन्त्रेण) भाव्यमानसम्बन्धिनी देवता प्रकाशिता, इहापि तथैव प्रकाशयितव्या। न चोहादृते शक्यते प्रकाशयितुं (तस्मादूहः कर्तव्यः) इत्यभिप्राय.। ननु एतत् सप्तमेन गतम्। उच्यते। 'यत्कर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं' इत्यनेनावयवेन अपूर्वार्थाः (धर्माः) इति अनूद्य द्रव्यसंस्कार (व्रीह्यादि द्रव्यं, अवघातादिश्च संस्कारः) तदीयकार्यापन्नं धर्मान् लभते, न स्वरूपेण (स्वरूपं तु अविक्षितं) इत्यर्थं उपदिश्यते। 'तस्य द्रव्येषु संस्कारः' इत्यनेन (सूत्रावयवेन।)

अथवा सप्तमे अपूर्वं प्रयोजकमित्युक्तम्। इह तु एतच्चिन्त्यते, तत् (अपूर्वं) किं स्वार्थमेव (प्रयुङ्क्ते धर्मान्), उत परार्थं 'भिन्ने जुहोति' इतिवत्। यथा निमित्तस्य (भेदनस्य) प्रयोजकत्वे (सत्यपि) न भेदनार्थो होमः (किंतु) क्रत्वर्थः। एवमिहापि, अपूर्वं (तु) प्रयोजकं, यागार्थाश्च धर्माः, अनेनापि प्रकारेण सप्तमे प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा इति सिद्धम्। ऊहस्तु अपूर्वार्थतामन्तरेण न सिध्यति।

अत्र चोद्यते। ये दर्शपूर्णमासार्थाः (धर्माः) ते सौर्ये न सन्ति, तस्मात् तत्र अप्रवृत्तिरेव (धर्माणां प्राप्नोति)। उच्यते, वैकृतस्य (वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात्) अतिदेशेन वा अनुषङ्गेण वा यागार्थत्वपक्षेऽपि प्राकृतैरङ्गैः सिध्यति सम्बन्धः (तस्मादिहैव अपूर्वार्थता प्रतिपाद्या ऊहसिद्धये, न तु सप्तमे)।

(व्याख्यानान्तरमाह-) अथवा सप्तमे अपूर्वार्थाः (धर्माः) इति (सामान्येन) स्थितम्। इह तु संनिपातिनामतादर्थ्यमाशङ्क्य तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते)। तेषां धर्माणामपूर्वार्थता प्रकरणात् (स्यात्), तच्च (प्रकरणं) असंयुक्तानां ग्राहकम्। ये तु (श्रुतिलिङ्गवाक्यैः) संयुक्ताः (संनिपातिनः) तान् न गृह्णाति। दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात् संयुक्तानामपि प्रकरणे एव निवेशः। (असंयुक्तानामपि इति क्वचित् पाठः। तत्र अपूर्वासंयुक्तानामपि इति व्याख्या)। ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं (प्रोक्षणं) न भवति (किंतु व्रीहिस्वरूपार्थं) तदा सति नीवारेषु (तत्) न प्राप्नोति। तस्मात् संनिपत्योपकारकाः (ये धर्मास्तेऽपि) अपूर्वार्थाः इति नवमे (प्रतिपाद्यते ऊहसिद्ध्यर्थम्)।

भाष्यं—अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वर्तयिष्याम.। किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति (सप्तमे स्थितम्)। इदानीं तु, यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्त्यते। किं तावत्प्राप्तम्? यजिप्रयुक्ता इति। कुत.? यजिशब्देनेतिकर्तव्यताया अभिसंबन्धात्। एवं यागं

वाक्येनैव क्रत्वादिक्षिन्न्यायेन (४।३।७।१५-१६)। परिशेषादितिकर्तव्यतामदपार्थम्। यथा 'अप्सुदीक्षयति' इति न दीक्षा विधीयते। नासौ यजमानस्य, न चाऽध्वर्युः कर्ता (विधीयते), गर्भस्य चोदकेन प्राप्तत्वात्। किं तर्हि? दीक्षाधर्मोऽनियमेन प्राप्तः सन् नियम्यते। एवमस्यापि यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते। उद्देश्यगतस्य च विशेषणमविवक्षितम्। तस्माद्यागमात्रे (धर्म-) प्राप्तिरित्यभिप्रायः।

'अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषापत्ते भविष्यन्ति। तस्मात्तथेह सिद्धो भवति' इति। कोऽभिप्रायः? भाव्यमानेन करणेनिकर्तव्यते आकाङ्क्षिते। तस्मात् द्वयोरपि भाव्यमानेन सर्वत्र आकाङ्क्षितत्वात्, भाव्य चापूर्वम्। न च याग इति कर्तव्यतया विना न सिध्यति, निर्ज्ञातोपायत्वात् (यागस्य लोके। तेन विशिष्टो भाव्यो विशिष्टेन करणेन भाव्यते इति न धर्माणां करणेन सम्बन्धः) आरणाधिकरणन्यायेन तु (३।१।६।१२) (करणेतिकर्तव्यतयोः) सम्बन्धः। तस्मात् ये दर्शपूर्णमासप्रकरणे तदपूर्वपरिगृहीता धर्मा, न ते अन्यत्र (सन्ति, प्रमाणाभावात्)। तत्र विकृतौ प्रत्यक्षं भाव्य (ब्रह्मवर्चसम्)। तस्य प्रत्यक्षवाक्यविहितमेव करणम्। भाव्यमानं च धर्मानाकाङ्क्षति करणानुग्रहद्वारेण। तत् तानपेक्षते, तत्सिद्धये धर्मा। न च सन्निधाने (धर्माः सन्ति)। तस्मात् (चोदनासामान्यात्) आग्नेयधर्माः सौर्ये अतिदिश्यन्ते (साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य)। इह पुनः ईदृशोऽतिदेशः, यथा आग्नेयेन (उपकृतं) एवं सौर्येणापि इति। आग्नेये च 'अग्नये जुष्टं' इति (मन्त्रेण) भाव्यमानसम्बन्धिनी देवता प्रकाशिता, इहापि तथैव प्रकाशयितव्या। न चोहाहते शक्यते प्रकाशयितुं (तस्मादूहः कर्तव्य) इत्यभिप्रायः। ननु एतत् सप्तमेन गतम्। उच्यते। 'यत्कर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं' इत्यनेनानन्तरेण अपूर्वार्था (धर्मा) इति अनूद्य द्रव्यसंस्कार (व्रीह्यादि द्रव्यं, अवघातादिकः संस्कारः) तदीयतया अपूर्वधर्मान् लभते, न स्वरूपेण (स्वरूपं तु अतिदिश) इत्यर्थं उपदिश्यते। 'तस्य द्रव्येषु संस्कारः' इत्यनेन (सूत्रान्तरेण।)

अथवा सप्तमे अपूर्वं प्रयोजकमित्युक्तम्। इह तु एतच्चिन्त्यते, तत् (अपूर्वं) किं स्वार्थमेव (प्रयुङ्क्ते धर्मान्), उत परार्थं 'भिन्ने जुहोति' इतिवत्। यथा निमित्तस्य (भेदनस्य) प्रयोजकत्वे (सत्यपि) न भेदनार्थो होमः (किन्तु) क्रत्वर्थः। एवमिहापि, अपूर्वं (तु) प्रयोजकं, यागार्थाश्च धर्मा, अनेनापि प्रकारेण सप्तमे प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा इति सिद्धम्। ऊहस्तु अपूर्वार्थतामन्तरेण न सिध्यति।

अत्र चोद्यते। ये दर्शपूर्णमासायां (धर्मा.) ते सौर्ये न सन्ति, तस्मात् तत्र अप्रवृत्तिरेव (धर्माणां प्राप्नोति)। उच्यते, वैकृतस्य (वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात्) अतिदेशेन वा अनुषङ्गेण वा यागार्थत्वपक्षेऽपि प्राकृतैः सम्बन्धः सिध्यति सम्बन्धः (तस्मादिहैव अपूर्वार्थता प्रतिपाद्या ऊहसिद्धये, न तु सप्तमे)।

(व्याख्यानान्तरमाह–) अथवा सप्तमे अपूर्वार्था (धर्मा) इति (सामान्येन) स्थितम्। इह तु सन्निपातिनामतादर्थ्यमारादुपकारकाणां तादर्थ्यं (प्रतिपाद्यते)। तेषां धर्माणामपूर्वार्थता प्रकरणात् (स्यात्), तच्च (प्रकरणं) असंयुक्तानां ग्राहकम्। ये तु (श्रुतिलिङ्गवाक्यैः) संयुक्ताः (सन्निपातिनः) तान् न गृह्णाति। दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात् संयुक्तानामपि प्रकरणे एव निवेशः। (असंयुक्तानामपि इति क्वचित् पाठः। तत्र अपूर्वासंयुक्तानामपि इति व्याख्या)। ऊहे तु यदि अपूर्वार्थं (प्रोक्षणं) न भवति (किन्तु व्रीहिस्वरूपार्थं) तथा सति नीवारेषु (तत्) न प्राप्नोति। तस्मात् सन्निपत्योपकारका (ये धर्मास्तेऽपि) अपूर्वार्था इति नवमे (प्रतिपाद्यते ऊहसिद्ध्यर्थम्)।

भाष्य—अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वर्तयिष्यामः। किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता, उतापूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति (सप्तमे स्थितम्)। इदानीं तु, यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्त्यते। किं तावत्प्राप्तम्? यजिप्रयुक्ता इति। कुतः? यजिशब्देनेतिकर्तव्यताया अभिसम्बन्धात्। एवं याग

संवत्सरे सायमाहुतयः, सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयः, तावत्योऽग्नेर्यजुष्मत्य इष्टकाः, संवत्सरेण हास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इत्याहवनीयाहुतिसंख्ययैव अग्निहोत्रस्य स्तुतत्वात् प्रातर्होमे च आहवनीये अग्निदेवत्यहोमाभावात् तत्पक्षाश्रयणेन उक्तम्। 'द्वे आहवनीये जुहोति, चतस्रो गार्हपत्ये, चतस्रोऽन्वाहार्यपचने' इति तु दशाहुतिपक्षे, 'द्वे आहवनीये, द्वे गार्हपत्ये, द्वे अन्वाहार्यपचने' इति षडाहुतिपक्षे वा प्रातर्होमेऽपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः 'अग्नये गृहपतये स्वाहा, अग्नये सर्वेशपतये स्वाहा' इत्यादिमान्त्रवर्णिकाग्निदेवत्यहोमसद्भावात् **अग्निहोत्रशब्दप्रवृत्तिः** सुतरां युज्यते। पृ ४३९, * विराड्वाक्यालोचनेन दशकृत्वः, षट्कृत्वः, द्विर्द्विर्वा एकैकस्मिन् काले अभ्यस्तस्य (होमस्य) **अग्निहोत्रशब्दवाच्यत्वम्**। पृ. ७८७. * **अग्निहोत्रहोमः** दर्शस्य उपवसथे सायंदोहस्य सर्वस्यैव सान्नाय्यार्थमुपयोगस्य विहितत्वात् यवाग्वैव कर्तव्यः इत्युक्तम्। भा. ११।१।९।५१. * अग्निहोत्रहोमः दैवात् सांतपनीयेष्टेः सायमारम्भे सति इष्टिमध्ये एव कर्तव्यः, न तु इष्टिसमाप्त्यनन्तरम्। तदा हि होमस्यापि कालभ्रंशः स्यात्। वि. ५।१।१७, * **अग्निहोत्रहोमे** सायंकालीने प्रातःकालीने वा अपराधादतिपतिते लोपसंख्यया कालान्तरे प्रतिहोमाः क्रियन्ते। प्रतिहोमा नाम अतिक्रान्तहोमाः। ६।५।१२. * **अग्निहोत्रहोममीमांसा** 'होतव्यमग्निहोत्रं, न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' इति, तूष्णींहोमप्रशंसार्था। भा. १०।८।५।८, * **अग्निहोत्रहोमलोपे** प्रतिहोमा अग्निहोत्रहोमक्रमेणैव कर्तव्याः। प्रातर्होमलोपे प्रातर्होममारभ्य, सायंहोमलोपे तु सायंहोममारभ्येति। ६।५।१३-१४।४३-४४. * अग्निहोत्रहोमलोपे ये प्रतिहोमा क्रियन्ते, ते ज्योतिष्टोमे अवभृथोत्कर्षेण दीक्षोत्कर्षे सति निषेधादेव न कर्तव्याः। वि. ६।५।१२. * **अग्निहोत्रहोमानुष्ठानं** आधानेन पवमानेष्टिभिश्च संस्कृतेष्वग्निषु कर्तव्यं, न केवलेनाधानेन संस्कृतेषु। भा. ५।३।९।२१-२५. * **अग्निहोत्रहोमारम्भः** मानवसूत्रे पौर्णमासोत्तरं विहितः। भाट्ट. १०।२।२६. * **अग्निहोत्रादीनि** कर्माणि कृत्रिमेण याचितेन वा अग्निना नानुष्ठातव्यानि इति गम्यते। तेन अकृत्रिम एव केवलोऽग्निस्तेषां साधक इति निश्चीयते। भा. ३।३।३।४ पृ. ५९१, * अग्निहोत्रादीनि नियतानि ऐन्द्राग्नादीनि च अनियतानि कर्माणि पवमानेष्टीः कृत्वा संस्कृतेषु अग्निषु कर्तव्यानि। ५।३।९।२१-२५. * **अग्निहोत्रादेः** निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे अनाचरितनिषिद्धस्य अकर्तव्यतापत्तेः नावश्यकत्वसिद्धिः। प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानात् नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे किंचित् प्रमाणमस्ति। विस्तरेण च उपात्तदुरितक्षयार्थता **तन्त्रसारे** अस्माभिर्निरस्ता। उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोद्घोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वात् आङ्पूर्वस्य ददातेः गृह्णात्यर्थवाचित्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणलोपपत्तेः उपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः। 'अकरणे दोषप्रसक्तेः' इति हेत्वभिधानात् (वा. २।४।११ पृ. ६२३) अयमेव वार्तिककृतोऽभिप्रायो लक्ष्यते। 'पूर्वां संध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहति' इत्यादिस्मृतिषु निशान्तविहितकर्माननुष्ठानजन्यमेनो नैश इत्येव व्याख्येयम्। 'यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना' इत्यादिमन्त्रवर्णोऽपि मनःप्रभृतीनां अभ्यासत्वात् सायन्तविहितकर्माननुष्ठानेन यत् पापमकार्षं इत्येव व्याख्येयः। 'संध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षये सति। अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कः प्रवर्तेत बुद्धिमान्॥ कस्य तु क्षमता कस्ये-('अस्य तु क्षमता नास्ये' इति पाठस्तु युक्तः) त्यवगन्तुं न शक्यते। अतो मदुक्तरीत्यैव पापनाशार्थतोचिता॥' शास्त्रेण तु अकरणजन्यदोषाभावायैव अग्निहोत्रादेः कर्तव्यतोच्यते। सु. पृ ९६६. * **अग्निहोत्रादीनामप्युत्कर्षः** दीक्षोत्कर्षे। भा ६।५।१०।३८, * अग्निहोत्रादीनां कर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः। ११।१।३।११-१९, * **अग्निहोत्रादिषु** शब्देनैव कार्यकारणसम्बन्ध उच्यते। तस्मात्तत्र तत्काले अदृश्यमानेऽपि फले कालान्तरे फलं भविष्यति इति गम्यते। ४।३।१।१२, * **अग्निहोत्रादिकर्मणां** निमित्तानुरोधेनावृत्तिः। तेषामोत्पत्तिकत्वाधिकरणम्। ६।२।८।२८-२९, * **अग्निहोत्रादिकर्मणि** देवानां ऋषीणां तिरश्चां च नाधिकारः। किंतु मनुष्याणामेवाधिकारः। ६।१।२।४-५, * **अग्निहोत्रादिकर्मसु** उत्सर्गे स्वयं कुर्यात् शेषमन्येन

तुर्यादिति । यतो मति अपूर्वस्योपकारकाणि, अथवा अनुपकारकाण्यङ्गानीति । तस्मादग्निर्निमित्तं, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति । एवं प्राप्ते ब्रूम. । यज्ञकर्म प्रधानं, यजेः कार्यम् । तद्धि फल-चोद्यते । तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कार, सोऽपूर्व-प्रयुक्त. । तदर्थास्ते इति कृत्वा क्रियन्ते, न मन्त्रार्थेन तेषामभिसंबन्धः । प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन गम-ध्यन्ते । स हि साक्षात्, न धात्वर्थः । तस्मादपूर्व-प्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्त, अपूर्वस्य प्रयोजकस्य निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्यक्तिभेदादिति । तत्रो-च्यते । प्रयोजकस्य वाचनिकं, निमित्तभावश्च नैव वचना-दवसिष्यतीति । यद्धि येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमि-त्तम् । यथा, आरामपोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्त च । आरामे सति तस्मै वेतन दीयते । वेतनेन समर्थो भवत्याराम रक्षितुम् । तस्माद्धर्माणाम-पूर्वमेव प्रयोजक निमित्त चेति ।

टुप्—अथवा अपूर्वार्थाः (धर्माः) इति स्थित सनिपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च । तत्र (प्रकरणे) 'अग्नये जुष्ट निर्वपामि' इति मन्त्र आम्नायते । आम्ना-नसामर्थ्याच्च (तेन) अवश्यमुपकर्तव्य (प्रकरणिन)। तत्र कथं खलु उपकरिष्यतीति (विशेषाकाङ्क्षा जायते), किमुच्चारणमात्रेण, उत प्रकाशनद्वारेणेति । (तत्र मन्त्रा-धिकरणन्यायेन १।२।४) अपूर्वदेवताप्रकाशनमपे-क्षितम् । शक्नोति चाय (मन्त्र) तत् कर्तुम् (न च दृष्टे सति अदृष्ट कल्पयितु शक्यम्) । तस्मात् प्रकाशनद्वारे-णैव उपकरोति । तेन अग्निं प्रकाशयन् उपकरोति, इति निश्चीयते । निमित्तेन चास्य भवितव्यम् । तत्र अग्निर्नि-मित्तमस्य (अग्निस्वरूप निमित्त अपूर्व वेति संदेह । तत्र सामर्थ्यात् अग्निर्निमित्तमस्येति गम्यते । नहि असति अग्नौ अग्निप्रकाशनसमर्थस्य मन्त्रस्य प्रकाशनद्वारेण अपू-र्वार्थता घटते । न चास्मिन् पक्षे कस्य चित् शब्दस्य वैरूप्य सामर्थ्यलभ्यत्वाद्धिमित्तस्य) । सौर्ये चाग्निर्नास्ति । अत्र निमित्ताभावात् मन्त्रस्य निवृत्तिः, यथा भेदना-भावात् होमस्य निवृत्ति (दर्शपूर्णमासयोः), इति

(पूर्व. पक्षः । सिद्धान्तस्तु अपूर्वमेव निमित्तं, नाग्न्या-दिस्वरूप इति) ।

शा— अपूर्वस्य साध्यत्वात् तन्निमित्तता न युक्ता । तस्मादग्निरेव निमित्तम् । तत्तुल्यन्यायत्वाच्च अवघातादी-नामपि व्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तं, इति तदभावात् नीवारादिषु न स्यात्, इति प्राप्ते ब्रूमः । 'यत्नेष्टावनि-मित्तत्व न येन विदिहोच्यते । अपूर्वस्यापि तन्मोक्षमर्था-त्तस्य निमित्तता ॥' तस्मात् अपूर्वार्था धर्मास्तन्निमित्ताश्च । निवृत्त्यपूर्वमपि तेषां धर्माणामतिदेशेन साध्यमवगतं, तत्साधनीभूतनीवारावघातरूपेण अवघातादीननुष्ठापयति इति सिध्यति ऊहः ।

सोम— अतिदेशसिद्ध्यनन्तर अनिर्दिष्टपदार्थविषयतया तत्सापेक्ष ऊहो हेतुहेतुमद्भावसंगत्या चिन्त्यते । सूत्रार्थस्तु- यज्ञकर्म यजतिकार्यं अपूर्वं इत्यर्थः । तत् प्रधान, गर्ने धर्मास्तदर्था इत्यर्थः । हि यस्मात् तदेव चोद्यते, तस्यापूर्वस्य द्रव्येषु सस्कारः अव-घातादि. तत्प्रयुक्त अपूर्वप्रयुक्तः अपूर्वार्थत्वात् इति । *अपूर्वप्रयुक्तत्व स्मर्यते इति पक्षे द्रव्यसस्कारग्रहण सर्व-*धर्मोपलक्षणार्थम् । एव द्वितीयवर्णकद्वितीयव्याख्या-नेऽपि । प्रथमव्याख्याने तत्प्रयुक्तः अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तः तदर्थत्वात् इत्यर्थ. । तृतीयव्याख्याने तु यथाश्रुतमेव । 'अथान्या' इत्याद्यन्तिमपक्षे तत्प्रयुक्त तन्निमित्तः इति ध्येयम् ।

विस्तरवर्णकानि तु अन्यत्र गृहीतत्वात् अत्र न सगृहीतानि । के

भाट्ट— तदेव सिद्धेऽतिदेशे तत्प्रापितपदार्थविषय ऊहश्चिन्त्यते । त्रिविधश्चोहो निरूप्यते । मन्त्रोह, सामोह, सस्कारोहश्च । तत्र ऊहो नाम प्रकृतौ अन्यथा-दृष्टस्य विकृतौ अन्यथाभाव. । तत्र च येन सबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्व यस्य प्रकृतौ श्रुत, तस्य तेन सबन्धेन विकृतौ तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् । अस्ति चेद देवस्वत्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसस्कारेषु च । मन्त्राणां हि स्मारकत्वसंबन्धेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्व श्रुत प्रकृतौ । विकृतौ च तेनैव संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्न-सूर्यादिवृत्तित्वात् । एव प्रोक्षणावघातादीनामपि सस्कार्य-

कर्मविधिर्यतः ॥' यद्धि प्रयोगविधिवशादुपादेयं तद्धि 'यथाशक्ति' इति उपरुध्यते । कालस्य पुनः अनुपादेयत्वात् । एषा हि तत्र वचनव्यक्तिः, अस्मिन् काले प्राप्ते कर्म कर्तव्यमिति । ततश्च अर्थात् तत्कालमेव जीवनं निमित्तं भवति इति न कालान्तरे अनुष्ठानमिति । एतेन अग्निविधे व्याख्यायते । तयोरपि अध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात्, प्रयोगविधिना अननुष्ठाप्यत्वात् । एषा वचनव्यक्तिः, अग्निमान् विद्वांश्च अधिक्रियेत इति । प्रत्यक्षमेव च विद्यावतः अधिकारश्रवणं 'य एवं विद्वानग्निहोत्रं' इत्येवं सर्वत्र श्रवणात् । तस्मात् तत्काले प्राप्ते विदुषः अग्निमतश्च अङ्गान्तराणि यथासंभवं उपसंहृत्य अनुष्ठानम् ।

सोम— स्मृतिबलात् उपनीताधिकारित्ववत् यावज्जीवश्रुतेः सततानुष्ठानं इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । इदमधिकरणं न कालमानविषयं, किंतु प्रयोगविध्यनुपादेयाङ्गमात्रविषयम् । न प्रयोगविधिविधेयतामात्रेण यथाशक्त्युपबन्धः, किंतु प्रयोगविधिना यत् कर्तव्यतया बोध्यते तत्रैव । कर्तव्यं हि यथाशक्ति कुर्यात् इति वक्तुं शक्यते, नाकर्तव्यम् । ततश्च प्रयोगविधिना यत् पुरुषकर्तव्यतया बोध्यते, तत्रैव यथाशक्त्युपबन्धात् कालस्य चातथात्वात् न तत्र यथाशक्त्युपबन्धः । सूत्रार्थस्तु– वाशब्दो निषेधे । नायमभ्यासः अकर्मदोषत्वात्, किंतु नियमः पुरुषार्थः । ततश्च सातत्येन अनुष्ठानं इति (पूर्वपक्षः) ।

वि— 'यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा, निमित्ततः ।, कालाङ्गलोपादाद्यः स्यात्, दवैधात्यागतोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— जीवनादिनिमित्तकाग्निहोत्रादौ निमित्तस्य प्रतिक्षणं भेदात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्या सततानुष्ठानप्रतीते, तदनुरोधेन च अशक्याङ्गत्यागस्य वक्तव्यत्वात्, कालस्यापि चाङ्गत्वेन त्यागोपपत्तेः, काम्यविषयत्वेन तस्य सार्थक्यात्, सातत्यानुष्ठानम् । अत एव सोमे वसन्तस्य निमित्तत्वात् तत्र एकैकस्मिन् वसन्ते करणप्रतीतेः अमावास्यादिकालानुपदेऽपि न क्षतिः । इति प्राप्ते, आहवनीयाद्यनुरोधेन निमित्तश्रुतेः अवश्यं संकोचनीयत्वात् अग्निविद्याभ्यामिव कालेनापि स संकोच्यते । नहि कालस्याङ्गत्वेऽपि यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वं, यस्यैव हि प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन शक्तौ अनुष्ठानप्रसक्तिः, तस्यैव अशक्तौ निमित्तश्रुत्यनुरोधेन त्यागः । ततश्च यथैव अग्निविद्ययोः विध्यन्तरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वात् न तत्, तथा कालस्यापि स्वरूपेण अननुष्ठेयस्य प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वात् यथाशक्त्युपबन्धविषयत्वानुपपत्तेः । कालविधिनाऽपि निमित्तश्रुतिसंकोचात् न सातत्येनानुष्ठानम् । अत एव 'यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्' इति काले नैमित्तिकानिनमे एव प्रायश्चित्तम् ।

न्यायबिन्दु.—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिजीवननिमित्तक सायंप्रातर्दर्शपूर्णमासादिकालं विनाऽपि कार्ये, नैमित्तिके अशक्याङ्गत्यागे अवैगुण्यात्, अतः सततानुष्ठानं, इति प्राप्ते, अङ्गकालस्य कृत्यमात्ययेन यथाशक्तिन्यायाविषयत्वात् तत्कालमेव जीवनं निमित्तं भवति, इति न सततानुष्ठानं इति सिद्धान्तः ।

खण्डन—'दर्शादियागः सततं न कार्यः ।'

शंकर— नाशक्त्या कालह्रापनम् ।'

* अग्निहोत्रन्यायः । न च कालविधौ सति नामधेयत्वं नामधेयत्वे च सति तदनुवादेन कालविधिः इति इतरेतराश्रयापत्तिः (पौर्णमास्यां पौर्णमास्या इत्यादौ) अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वे अवधारिते पश्चात् तदनुसारविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्ते । भाट्ट. १।४।२.

‡ अग्निहोत्रशब्दन्यायः । अग्निष्टोमे नवकपाले श्रुतो वैश्वदेवशब्दः राजसूयगते वैश्वदेवे शिकपाले अग्निहोत्रशब्दवत् नवकपालधर्मान् अतिदिशति इति पूर्वपक्षः । वि. ७।३।६, * अग्निहोत्रशब्दन्यायः । (अयमेव अग्निहोत्रन्यायः अग्निहोत्रनामन्यायश्च ।) 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति पृष्ठशब्दः अग्निचयनोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानः अग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मान् उपस्थाने अतिदिशति । इति पूर्वपक्षः । ७।३।१४.

‡ अग्निहोत्रहवणीन्यायः । (१०।२।२।६८).

संबन्धमात्राभावेऽपि अग्निहोत्रहवणीन्यायेन प्रधानभूतवाक्याबाधानुपपत्तेः । अयमेव गुणलोपन्यायः ।

अग्निहोत्रादीनां धर्मा

वच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात्। नहि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रोक्षणघटिता काचित्सामग्री कल्प्ताऽस्ति, येन तज्जन्यत्वं आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत्। प्रोक्षणादेरेव तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुपपत्तौ प्रमाणाभावेन, न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम्। अत एवारादुपकारकाणामपि यागस्वरूपार्थत्वेनानर्थक्य, इति प्राप्ते, यद्यपि तावत् विजातीययागसाधनत्वमेन प्रोक्षणादीनामुद्देश्यताऽवच्छेदक, तथापि अपूर्वसाधनत्वे इव वक्ष्यमाणरीत्या न तत्र व्रीहित्वादिकं प्रविष्टमिति द्रव्याभावेऽप्यपि तत्सत्त्वादूहसिद्धिरनिवार्यैव। वस्तुतस्तु, न विजातीययागसाधनत्व उद्देश्यताऽवच्छेदक, विजातीययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वात् तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य लोकत एव कारणत्वावगतेः, सामग्रीबलेन व्रीह्यादिद्रव्यं विनाऽपि द्रव्यान्तरेण कदाचित् विजातीययागव्यक्तीनामुत्पत्तौ बाधकाभावेन आनर्थक्यस्य तदवस्थत्वात्। न च सामान्यसामग्र्या विशेषकारणसमवहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः, अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते तथाकल्पनाया प्रमाणाभावात्, 'तदेव यादृक् तादृक् च होतव्यम्' इति लिङ्गानुपपत्तेश्च। अत एव अनयैव रीत्या पक्षप्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं व्रीह्यादिविधीनामुपपाद्यते, प्रतिनिधिश्च। अतो द्रव्यतत्संस्कारविषयाः सर्वे अपूर्वसाधनीभूतविषया एव। व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना कारणत्वस्य लोकत अक्लृप्तत्वेन निरुक्तप्रतिबन्द्यनापत्तेः। आरादुपकारकाणामप्यनयैव रीत्या अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्व द्रव्यस्य, न तु यागार्थत्वं, आनर्थक्यापत्तेः। यागादिनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च, न प्राधान्यापत्तिः अङ्गत्वविघातो वेत्यादि क्षुण्ण कौस्तुभे।

यत्तु व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिशाब्दबोधे लक्षणाया अनङ्गीकारात्, पश्चात्तु निषादस्थपतिन्यायेन (६।१।१२) प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणा वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्युक्त, तत्र प्रोक्षणादेस्तत्रन्यादृष्टस्य वा व्रीहित्वावच्छिन्नमात्रकत्वे अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गीकरणात् प्रयुक्तम्। अतो व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नलक्षणात् तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वप्रयुक्ता एवेति सिद्धः श्यामाकादौ ऊहः। न चैवमपि धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वादीनामपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वात् विकृतौ तदभावे भेदनाभावे इव धर्मलोपापत्तिः, यच्छब्दाद्यभावेन व्रीहित्वादीना निमित्तत्वे प्रमाणाभावात्। वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यताऽवच्छेदककोटौ अप्रवेशात्। अत एवापूर्वस्यैव तत्त्वानिमित्तानुष्ठापकत्वसाध्यभावाच्च। अत एवापूर्वस्यैव तत्त्वानिमित्तानुष्ठापकत्वेऽपि फलस्याच्यवम्। वस्तुतस्तु, फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्याच्यवम्। वस्तुतस्तु, फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलभूतापूर्वमपि न सिद्धस्यानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात् फलभूतापूर्वमपि न निमित्तम्। अनयैव च दिशा यागत्वसाप्याराद्दुपकारकनिमित्तम्। अतो बाधकाभावात् सिद्धवस्थले निमित्तत्व प्रत्युक्तम्। अतो बाधकाभावात् सिद्धस्येरोहः।

यानि चात्र मूले अनेकानि वर्णकानि कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि। मूलकारैस्तु ग्रन्थव्याख्यानरक्षिततया कृतानि इति ध्येयम्।

न्यायबिन्दुः—अवघातादीना व्रीह्यादिद्वारा अपूर्वार्थत्वात् द्वाराभावेन नीवारादिषु नोहः, इति प्राप्ते, अपूर्वसाधनत्वेनैव व्रीह्यादीना द्वारत्वादपूर्वसाधनत्वस्य च विकृतौ नीवारादिष्वपि सत्त्वात् तद्द्वारा प्रकृतिवदपूर्वोपकारकत्वस्यातिदेशागतत्वादूहसिद्धिः। एव 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति प्रोक्षणस्य नखनिर्भिन्नचरौ नखेषूहः। एव 'अगन्म सुव.' इत्यादिस्वर्गप्रकाशकमन्त्रस्यान्यफलाया विकृतौ ऊह इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो, नवमे पुन। अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा॥' ऊहस्तु 'प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यत.। ऊहः प्रयोगो विकृत ऊह्यमानतयोदित.॥'

शंकर—'सतमात्रार्थसरण।१। व्रीहित्वाद्यविवक्षितम्।२। यज्ञार्थत्वनिरासो वा।३। सन्निपातिषु चाप्रसः।४। निमित्तनोत्ताऽपूर्वस्य।५। सन्निपातिषु वा तथा।६॥'

* **अग्निहोत्राधिकरणम्** (१।४।३।४)। एकत्रैव ईदृशे गुणे श्रूयमाणे विधिशक्तिः संक्रा-

' शंकर्—' जीवनेजीवने कर्म । '

अग्निहोत्रादीनां धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् । ९।१।१।१ ॥

भाष्यं—अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षण वृत्तम् । इदानीमूहलक्षण वर्तयिष्यामः । त्रिविधश्चोहः । मन्त्रसामसंस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन वक्ष्यते । अन्यदपि किंचिदुपोद्घातेन प्रसङ्गेन च । आदितस्तु अयमर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्ध्यर्थम् । अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहरणम् । तत्र पृथग्धर्माः समाम्नाताः । तेषु संशयः, किं तेऽपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजिप्रयुक्ता इति । अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सूहः सिध्यति । यजिप्रयुक्तेषु तु संकरो धर्माणाम् । कथमिव ? सर्वे हि ते यजतयः । यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्ति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषपक्षे भविष्यन्ति । तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति । नन्वेतत्सर्वं सप्तमे विचारित, निर्णीतं च । उच्यते । पुनस्तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथवा, तत्र योऽर्थो नोक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते । कश्चासौ ? ' तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् (९।१।१।१) ' इति । एतेन चेह प्रयोजनमूहो विवक्षितः । एवं हि स सिध्यति । तत्रैतदुक्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्र हैतावती चिन्ता, किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वत्रेति । तदपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे । तदिह सिद्धम् । तत्रापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थमस्मिन्नमुपादीयते । तस्मादपुनरुक्तम् ।

टुप्—ननु दशमानन्तरमूहश्चिन्तयितुं युक्तः । कुतः ? उपकारातिदेशे (सति) ऊहः (अवकल्पते) । शास्त्रातिदेशे (सति) ऊहाभावः । यथा, प्रकृतौ अन्वाधानादीनि माससंसर्गान्तानि दृष्ट्वा कर्माणि तान्युपकारित्वमनीनि (अपेक्षायां सत्यां) तत्र कानि विशरादुपकारकाणि, कानि नित् संनिपत्योपकारकाणि । एवं शास्त्रातिदेशे, सौर्ये पेषण प्रसङ्गम् । तद् यद्यपि प्रकृतौ दृष्टार्थं, तथापि शास्त्रप्राप्तातिदिष्टत्वात् अदृष्ट उपकार कल्पनीयः पेषणस्य, प्रयाजादीनामिव । एवमेव ' अग्नये जुष्टं निर्वपामि ' इति । (यथा शास्त्रातिदेशपक्षे सौर्यचरौ अतिदिष्टशास्त्रप्राप्तस्य पेषणस्य उपकारान्तरकल्पनया बाधो न स्यात्, एवमेव ' अग्नये जुष्टं ' इति मन्त्रस्य शास्त्रप्राप्तस्य सौर्ये अदृष्टरूपोपकारान्तरकल्पनात् ऊहोऽपि न स्यात्) तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्तनीय । बाधे कार्यापत्त्यर्थलोपादिभिः स्थिते, ततो नवमव्यापारो युक्तः । सत्यम् । (किंतु) सप्तमेऽतिदेशसद्भाव उक्तः । आग्नेयात् सौर्ये इतिकर्तव्यता (भवति) इति अष्टमे (विशेषातिदेशः) । नवमे सौर्ये इतिकर्तव्यतायाः (प्राप्तायाः) किमविकृतं प्रयोक्तव्य उत विकारोऽपि कश्चित्, इत्यनेन (प्रसङ्गेन) नवमो दशमव्यापारमनुमन्यमान एवोत्तिष्ठति । 'विधे. प्रकरणान्तरम्' इति सूत्र (१०।१।१।१) नवमाक्षेपेणैवाऽऽरभ्यते । तस्मान्नवमदशमयो., ' अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् ' (१०।१।१।२) इत्यनेन सद्भाव. । तेनाष्टमानन्तरं नवमः (आरभ्यते) ।

त्रिविधश्चोह इत्येतदयुक्तम् । कथम् ? ऊहो नाम वितर्कणा । सा चैकरूपा मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणा, न तस्याः कश्चिद्विशेषः । सामग्रहणानर्थक्यं च । मन्त्रग्रहणेन संस्कारग्रहणेन चोपात्तत्वात् ।

अत्र वर्णयन्ति । नैव वयमूहभेदं प्रतिजानीमः । किंतु विषयमस्य निरूपयामः । एषु त्रिषु वक्ष्यमाणेषु (सः) भविष्यतीति । तस्माद्विषयभेदः (प्रदर्श्यते, न तूहभेदः) । 'यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्ति' इति । कोऽभिप्रायः ? करणानुग्राहिणीतिकर्तव्यता तेन चापेक्षिता । तस्मात् करणमुद्दिश्य तयेतिकर्तव्यता विधीयते । उद्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवक्षितम् । तस्माद्यागमात्रे विधानं वाक्येन ।

अत्र परिचोद्यते । यागः फले विधीयमानत्वादुपादेयः, इतिकर्तव्यतां प्रति चोद्दिश्यमानः । सकृदुच्चारिते चोपादीयमानत्वोद्देश्यत्वे न संभवतः, विरोधभेदात् । तस्माद्वाक्येनेतिकर्तव्यतासम्बन्धो न घटते । उच्यते । ' दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इतीदं यागोत्पत्तिं न विदधाति, ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ' इत्येवमादिभिः यागोत्पत्तेरभिहितत्वात् । फलमेव केवलमपि न करोति, उत्पत्ति-

पकस्य उद्धरणविधेः अधिकाराभावदशाया मन्त्रानुग्रापकत्वासंभवेन अकाले मन्त्रप्रयोगाप्रसक्तेः । एवं च दर्शार्थोद्धरणादेव प्रसङ्गात् अग्निहोत्रसिद्धेः प्रणयनलोपोऽपि न दोषः इति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु– परार्थमुत्पन्ने यस्याग्निहोत्रस्य चोदना, तत्र मन्त्रो न स्यात् , अप्रातःकालत्वादिति ।

वि—' दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा, समन्त्रकम् । कर्तुं स्वा, न निमित्तस्य कालस्यान विवर्जनात् ॥ ' ९।४।८

भाट्ट—यदा दर्शार्थमग्निप्रणयनं क्रियते, तदा तस्मिन्नेवाग्नौ सायंप्रातःक्रियमाणाग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्रश्च 'वाचा त्वा होत्रा' इत्यादिः पठनीयो न वेति चिन्तायां,दर्शार्थे प्रणीतस्यापि अग्नेः अग्निहोत्राङ्गत्वात् तत्संस्कारकमुद्धरणं तदङ्गभूतश्च मन्त्रः प्रयोजकसत्वात् भवत्येव । न च प्रणयनस्य प्रातःकालीनत्वात् उद्धरणे अपराह्णकालीनत्वाभावः , प्रधानाङ्गभूतोद्धरणाद्यनुरोधेन तदङ्गभूतकालस्य समयाध्युषितकालवत् अनारम्भणीयत्वात् । वस्तुतस्तु उद्धरणस्याग्नेर्वा अग्निहोत्राङ्गत्वाभावेऽपि प्रणयनाक्षिप्तार्थिकोद्धरणस्य तत्संस्कृताग्नेर्वा अग्निहोत्रोपकारकत्वस्य तावत् सत्वात् तावतैव इज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताधर्मवत् मन्त्रप्राप्त्युपपत्तिः, इति प्राप्ते , प्रातःकालनियमाद्दर्शार्थाग्निप्रणयनवेलायां अग्निहोत्रस्य निमित्ताद्यभावेन अनुपस्थितत्वात् तदङ्गभूतोद्धरणस्य कालाभावेन सुतरामनुपस्थितेः,न मन्त्रस्य तदानीं संभावना । न च अग्निहोत्रेणैव स्ववैगुण्यपरिहारार्थं अकालेऽपि तदाक्षेपः, तस्य प्रसङ्गसिद्धाग्निलाभेन, तदुद्धरणाग्निसंस्कारकार्यस्य लाभेन चोद्धरणस्यैव अनाक्षेपे तन्मन्त्रादेः सुतरामनाक्षेपात् । अतः प्रयाजाना पशुपुरोडाशे अनङ्गत्ववत् उद्धरणतन्मन्त्रादेरपि तस्मिन् अग्निहोत्रप्रयोगे सुतरामङ्गत्वाभावादेव न तदभावे वैगुण्यप्रसङ्गः । अतो न मन्त्रस्य कालान्तरप्रयुक्तान्यथाभावात्मको मात्र ऊहः, अपि तु बाध एवेति सिद्धम् । ९।४।७.

न्यायबिन्दुः— दर्शार्थोद्धरणस्यापि अग्निहोत्रोपकारकत्वात् तदङ्गभूतोद्धरणमन्त्रो ' वाचा त्वा होत्रा ' इत्यादिः प्रयोक्तव्य साधननिवेशित्वाद्धर्माणां , कालाभावेऽपि च न मन्त्रस्य लोपः । अथवा उद्धरणमप्येतत् अग्निहोत्रस्यापि अङ्गमकालेऽपि क्रियमाणं, अन्यथा अग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपात् वैगुण्यापत्ते , इति प्राप्ते, अनुपादेयत्वेन कालत्यागायोगात् अकालकृतस्य निष्फलत्वात् नाग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्रो वा इति सिद्धान्तः । ९।४।९.

मण्डन—' मन्त्रो दर्शोद्धृते न च । '

शंकर—' नेष्टिर्वाचाग्निमन्त्रिका । '

अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे पुनराधानं प्रायश्चित्तम् ॥

पुनराधेयमोदनवत् । ६।४।८।२६ ॥

भाष्यं— अग्निहोत्रे श्रूयते ' यस्योभावग्नी अनुगतौ अभिनिम्लोचेत् , यस्य वाऽभ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिः ' इति । तत्र संदेहः, किं अन्यतरानुगमने पुनराधेयं, उत उभयानुगमने इति । किं प्राप्तं ? पुनराधेयं ओदनवत् स्यात् । यथा पञ्चशरावः (६।४।६।२२-२३) अन्यतरस्य आर्तौ भवति, एवं पुनराधेयं अन्यतरानुगमने भवितुमर्हति वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । यथा ' इह यक्ष्ये ' ' इह सुकृतं करिष्यामि ' इत्येवमेवाभिसंधाय इति ।

टुप्—यस्योभावनुगतौ इत्यनुगमनं अग्निं प्राप्नुवत् निमित्तम् । तस्य यत् स्वपदगतं पदान्तरगतं वा विशेषणं, तत् अविवक्षितमित्युक्तम् (ग्रहैकत्वाधिकरणे ३।१।७ हविरार्त्यधिकरणे च ६।४।६) । इहापि स एव न्यायः । ' इह यक्ष्ये ' ' इह सुकृतं करिष्यामि ' इत्यग्निद्वयदर्शनात् सिद्धान्तग्रन्थोऽयम् । (' इह यक्ष्ये ' इति वाक्यं आहवनीयविषयकं, ' इह सुकृतं करिष्यामि ' इति वाक्यं च गार्हपत्यविषयकम् । तथा च अस्मिन् वाक्यद्वये अग्निद्वयं दृश्यते । तस्मात् अग्निद्वयनाशे एव पुनराधेयं इति उक्तवाक्यद्वयोदाहरणपरभाष्यार्थः । तथा च ' यथा इह यक्ष्ये ' इत्यादि अन्तिमं भाष्यं सिद्धान्तग्रन्थः , न पूर्वपक्षग्रन्थः इति वार्तिककार आह । ' प्रमादाद्भिर्लेखकैः अत्र लिखितः ' इति सोपसंहृतं तन्त्ररत्ने । के.)

द्रव्योत्पत्तिर्वोभयोः स्यात् । २७ ॥

भाष्य— द्रव्ये विनष्टे तस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः अत्र प्रायश्चित्तम् । तस्य दृष्टं प्रयोजनं कथं द्रव्यं भवेत् इति पुनराधानं क्रियते । तत्र एष धर्मः, द्वावग्नी सहोत्पद्येते न पृथक्त्वेन । तत्र अन्यतरानुगमने न शक्यते एक

कुर्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यजत्यर्थस्य यत् कार्यं तत् प्रधानम् । तद्धि कर्तव्यतया चोद्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणामिति, तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यजतेर्द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसम्बन्धः, न स्वेनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्माद्यत्कर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया सम्बन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

टुप्— अथवा अन्यामेव चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे, नवमे निमित्तं परीक्ष्यते किमपूर्वं निमित्तं, उत याग इति । न चानिमित्ता (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एव) न स्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र भाव्यमानत्वात् दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न, अनेनैव प्रकारेण (भाव्यत्वेनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारिशेष्यात् यागो निमित्तं निष्पन्नत्वात् (निष्पन्नरूपत्वात्, यागोऽपि वस्तुवृत्त्या न निष्पन्नः, तथापि शब्देन तावत् भाव्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले करणतया उपादीयमानत्वात् निमित्तवेलायां च उद्दिश्यमानत्वात् विवक्षाभेदः (स्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामपदं निमित्तं प्रतिपादयति अकिंचित्करत्वात् (प्रयोजनान्तराभावात्) प्रकृता हि यागाः फले विधीयन्ते एव यजिना, (तेन यदि एतन्नामपदं कारणतां वा निमित्ततां वा न प्रतिपद्येत, अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यजिस्तु करणं इति नास्त्येन शब्दवैरूप्यम्) । ननु सप्तम्यन्तं निमित्तम् (भवति, तृतीयान्तं चेदम्) । उच्यते । ' निमित्तफलहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनं, इति द्रष्टव्य (तृतीयान्तत्वम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वान्निमित्तस्य करणविभक्तिरविवक्षितैव (नहि उद्दिश्यमानेषु विभक्त्यर्थादरः । यस्मादेव यजतिर्न निमित्तं प्रतिपादयति, किंतु दर्शपूर्णमासपद—) तस्मात् (यद्यपि) विकृतौ अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयागो निमित्तभूतो नास्ति, तदभावाद्धर्माभावः (यथा भेदनाभावे होमाभावः) सौर्ये च साकाङ्क्षत्वात् (अपूर्वस्य) अतिदेशेन वा अनुषङ्गेण वा प्राकृतैः (अङ्गैः) अङ्गवान् (सौर्ययागः सिध्यति) । ऊहाभावस्तु (भवति । पूर्वपक्षव्याख्यानं दूषयति—) अत्रोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् व्याख्याने, आज्यभागादीनामपि फलसम्बन्धः (स्यात् प्रकृतत्वात्, यजेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अविशेषणात्) अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागवाचकः (भवेत्) । न च निमित्तत्वमिच्छतः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । (यदि हि प्रकृतान् यागान् यजिप्रतिपाद्यान् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागवचनो भवेत् । अस्तु तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यं, अत आह—) न चैकस्मिन्नुच्चारणे सामानाधिकरण्यं निमित्तत्वं चोपपद्यते वैरूप्यापातात् । (पक्षान्तरमाशङ्कते—) अथोच्येत यागपदं निमित्तं (ब्रूयात्) दर्शपूर्णमासपदं इति । (दूषयति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविवक्षितविशेषणत्वात् यागमात्रोद्देशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रकृतौ (विकृतौ) च निमित्तमेकं यागसामान्यं (अतश्च साधारणा धर्माः स्युः) न च (निमित्ते सत्यपि) प्रयोजनाभावात् (विकृतौ) अप्रवृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च सौर्ये विद्यते, तस्मादनेन (यजिनिमित्तत्वव्याख्यानेन) प्रकृतिविकृत्योः साधारणा धर्माः (प्राप्नुवन्ति तत्रातिदेशाभावः, न केवलमूहाभावः) तस्मादयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ।

भाष्यं— एवं वा । एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते, किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् ? यजिर्निमित्तं, अपूर्वं प्रयोजनमिति । कुतः ? नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते, तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्थां एते, अपूर्वे च सति भवन्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनशक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वे सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते, एवं यागेन

प्राप्ते, मुख्याहवनीयवत् मुख्यगार्हपत्यलाभे अनुगार्हपत्यवत् मध्यविधगार्हपत्यग्रहणे मानाभावात् स्वीयगार्हपत्यलाभे परकीयगार्हपत्यग्रहणस्यानुचितत्वाच्च प्राजहिते एव श्रपणम्। संकर्ष. ३।२।२५.

अग्नीत् ब्राह्मणः पुरुषः। तृतीयवर्गस्थोऽयम्। अयं तृतीयी तृतीयांशभाक्, चतस्रो गाः लभते सोमे। वि. ३।७।१७, * 'अग्नीदग्नीन् विहर' इति मन्त्रः अग्निविहरणप्रैषे अन्वितः, न तु उत्थाने ज्योतिष्टोमे। ३।२।४, * 'अग्नीधं नेष्टा दीक्षयति' सत्रे। ३।७।१७. * अग्नीधः प्राकृतकृत्स्नेडाभक्षस्य वनिष्ठुना निवृत्तिः अग्नीषोमीये पशौ। वनिष्ठु--अधिकरणम्। भा. १०।७।५।१७. * अग्नीच्छब्दस्य 'अग्निं इन्धे' इति व्युत्पत्तिः। के. * दर्शादौ सर्वत्र श्रौतयागेषु अन्यतमः ऋत्विक् अग्नीध् नाम। अयमेव आग्नीध्रः इत्यप्युच्यते। * 'सस्थितेसस्थिते अहनि अग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय इति प्रेष्यति'। 'सस्थितेसस्थिते' इतिवीप्सावचनात् सुब्रह्मण्याऽभेद दर्शयति। भा. ११।४।६।२५.

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्वर्युपत्नीवत्। १०।७।५।१७॥ अतिदेशसूत्रम्। अग्नीषोमीये पशौ 'वनिष्ठुमग्नीधे हरन्ति' इति श्रूयते। सोऽयं वनिष्ठुः अग्नीधः इडाभक्षविकारः। अग्नीधे वनिष्ठुरेव नान्यत्। अध्वर्युपत्नीवत् यथा अध्वर्युपत्नी होतुरिडाभक्षविकारः तद्वत्, इति सिद्धान्तः। के.

अग्नीनां लौकिकवैदिकसर्वार्थत्वनिरासन्यायः द्वादशे वक्ष्यमाणः 'निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात्' (१२।१।१२) इति। सु. ३।७ पृ. ४०.

अग्नीवरुणयोः अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ आवह' इत्यादि स्विष्टकृच्छब्दक अभिधान कर्तव्यम्। भा. १०।८।१३।२४-२५.

अग्नीषोमौ देवता हविवत्। यथा अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्ति देवतात्वं एकमेव, अत एव देवता इत्येकवचनं, तद्वत् दंपत्योः यागकर्तृत्वं व्यासज्यवृत्ति, अतश्च यजेत इत्येकवचनम्। बिन्दुः ६।१।४. * अग्नीषोमौ विष्णुः प्रजापतिः इति उपांशुयाजदेवता विकल्पेन। वि. १०।८।१७. * अग्नीषोमयोः उपांशुयाजे प्राधान्यप्रसिद्धिः 'तावभूतामग्नीषोमौ' इत्यत्र कीर्तनात्। सु. पृ. ७९५. * अग्नीषोमयोः देवतात्वस्य व्यासज्यत्वात् अग्नीषोमीयं हविः आग्नेयशब्देन न व्यपदिश्यते। रत्नाकरः २।१।८ श्लो.वा. ८. * अग्नीषोमयोः परस्परसापेक्षयोरेव देवतात्वम्। 'अग्नीषोमौ देवता' इत्युक्तत्वात्। शा. ६।१।४. * अग्नीषोमयोर्न स्वव्यापारकृतं देवतात्वं, किंतु यष्टुः चतुर्थ्यन्तनिर्देशकृतम्। स च निर्देशः तयोरेकः इति युक्तं तत्र देवतात्वस्यैक्यम्। सोम. * अग्नीषोमप्रणयनं ज्योतिष्टोमे औपवसथ्येऽहनि। वि. ५।१।१४. * अग्नीषोमप्रणयनवत्। यथा अग्नीषोमप्रणयनयूपच्छेदनयोः प्रयोगभेदः, तथा वेदिहविरभिवासनयोः प्रयोगभेदो नास्ति। सोम. ५।१।१६. * अग्नीषोमप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः। तत्र हि तस्य चोदना। भा. १२।१।१।१. * अग्नीषोमप्रणयनोत्तरं पठितस्यापि यूपच्छेदस्य दीक्षाकाले अपकर्षः। प्रणयनस्य तु नापकर्षः। प्रणयनच्छेदनयोः क्रमानपेक्षत्वात्। अग्नीषोमप्रणयनस्य सोमाङ्गत्वात् यूपच्छेदस्य च पश्वङ्गत्वात्। वि. ५।१।१४, * अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकाल यूपस्य च्छेदनादयः पठ्यमानाः वचनेनापकृष्यमाणाः सौमिकान्नापकर्षन्ति। कुतः? भिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात्। अभिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतेषु हि क्रम आस्थीयते। तत्राद्य पूर्वः पदार्थ उत्तरमुपस्थापयति। तस्मात् पूर्वः पदार्थो योऽपकृष्यते, सोऽन्यानपकर्षति। पाठस्यात्र अनङ्गत्वात्। वा. ५।१।१४।२७.

अग्नीषोमीयः। अग्निश्च सोमश्च मिलित्वा एको देवः। पौर्णमासेष्टौ अग्नीषोमीयः पुरोडाशो भवति, ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पशुर्भवति। के. * अग्नीषोमीयः पुरोडाशः पौर्णमास्याम्। वि. ५।१।८. * न चानिष्ट्वा अग्नीषोमीयेण, सोमेन यजन्ते। भा. १।२।१।४. * अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वं उत्कर्षः इत्युक्तम्। वि. ५।४।६, * अग्नीषोमीये पुरोडाशे एकस्मिन्नेव ब्राह्मणस्य सोमपूर्वकत्वनियमः इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरपि अस्यामिष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते। ५।४।४.

कुर्यादिति'। **एवं प्राप्ते ब्रूमः** । यजत्यर्थस्य यत् कार्यं तत् प्रधानम् । तद्धि कर्तव्यतया चोद्यते । 'यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणामिति, तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात् । यजतेर्द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसंबन्धः, न स्वेनाऽऽत्मना । नहि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीतिकर्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्माद्यत्कर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया संबन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता इति ।

टुप्— अथवा अन्यामेव चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे, नवमे निमित्तं परीक्ष्यते किमपूर्वं निमित्तं, उत याग इति । न ह्यनिमित्ता (अस्ति) प्रवृत्तिः । येन विचारः (एव) न स्यात् । (पूर्वपक्षमाह—) तत्र भाव्यमानत्वात् दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न, अनेनैव प्रकारेण (भाव्यत्वेनैव) फलमपि (न) निमित्तम् । पारिशेष्यात् यागो निमित्तं निष्पन्नत्वात् (निष्पन्नरूपत्वात्, यागोऽपि वस्तुवृत्त्या न निष्पन्नः, तथापि शब्देन तावत् भाव्यतया नोच्यते इति भवति निमित्तम्) । ननु यागस्य फले करणतया उपादीयमानत्वात् निमित्तवेलायां च उद्दिश्यमानत्वात् विवक्षाभेदः (स्यात्) । उच्यते । दर्शपूर्णमासादिनामपदं निमित्तं प्रतिपादयति अकिंचित्करत्वात् (प्रयोजनान्तराभावात्) प्रकृता हि यागाः फले विधीयन्ते एव यजिना, (तेन यदि एतन्नामपदं करणतां वा निमित्ततां वा न प्रतिपद्येत , अनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् नामधेयं निमित्तं, यजिस्तु करणं इति नास्त्येव शब्दवैरूप्यम्) । ननु सप्तम्यन्तं निमित्तम् (भवति, तृतीयान्तं चेदम्)। उच्यते। ' निमित्तफलेषु सर्वासां प्रायदर्शनं, इति द्रष्टव्यं (तृतीयान्तत्वम्) । अपि च उद्दिश्यमानत्वान्निमित्तस्य करणविभक्तिरविरोधितैव (नहि उद्दिश्यमानेषु विभक्त्यर्थादरः । यस्मादेवं यजतिर्न निमित्तं प्रतिपादयति, किंतु दर्शपूर्णमासपदं—) तस्मात् (यद्यपि) विकृतौ अपूर्वं (अस्ति) तथापि दर्शपूर्णमासयागो निमित्तभूतो नास्ति, तदभावाद्धर्माभावः (यथा भेदनाभावे होमाभावः) सौर्ये च साकाङ्क्षत्वात् (अपूर्वस्य) अतिदेशेन वा अनुषङ्गेण वा प्राकृतैः (अङ्गैः) अङ्गवान् (सौर्ययागः सिध्यति) । ऊहाभावस्तु (भवति । पूर्वपक्षव्याख्यानं दूषयति—) अत्रोच्यते । अयं दोषोऽस्मिन् व्याख्याने, आग्नेयादीनामपि फलसंबन्धः (स्यात् प्रकृतत्वात् , यजेः दर्शपूर्णमासपदेन वा अविशेषणात्) अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालवचनः (प्रसिद्धः, न यागस्य वाचकः) सामानाधिकरण्यात् यागवाचकः (भवेत्) । न च निमित्तत्वमिच्छतः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । (यदि हि प्रकृतान् यागान् यजिप्रतिपाद्यान् विशेषयेत्, तदा सामानाधिकरण्यात् यागवचनो भवेत् । अस्तु तर्हि विशेषणत्वेनैव सामानाधिकरण्यं , अत आह—) न चैकस्मिन्नुच्चारणे सामानाधिकरण्यं निमित्तत्वं चोपपद्यते वैरूप्यापातात् । (पक्षान्तरमाशङ्कते—) अथोच्येत यागपदं निमित्तं (ब्रूयात्) दर्शपूर्णमासवत् इति । (दूषयति—) तत्र (उद्दिश्यमानत्वात्) यागस्य अविवक्षितविशेषणत्वात् यागमात्रोद्देशः (प्राप्नोति) । तत्र प्रकृतौ (विकृतौ) च निमित्तमेकं यागसामान्यं (अतश्च साधारणा धर्माः स्युः) न च (निमित्ते सत्यपि) प्रयोजनाभावात् (विकृतौ) अप्रवृत्तिः । (यतः) अपूर्वं च सौर्ये विद्यते, तस्मादनेन (यजिनिमित्तत्वव्याख्यानेन) प्रकृतिविकृत्योः साधारणा धर्माः (प्राप्नुवन्ति तत्रातिदेशाभावः, न केवलमूहाभावः) तस्मादयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ।

भाष्यं— एवं वा । एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते, किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् ? यजिर्निमित्तं, अपूर्वं प्रयोजकमिति । कुतः ? नैतस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोपपद्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते, तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्था एते, अपूर्वे न सति भवन्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वे सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते, एवं यागेन

तत्रापि श्रूयते ‘ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ’ इति । सा श्रुतिः विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति । पशुयाग-योश्च नियमः । गुणभूता च प्राप्ता । तस्मात् अग्नीषो-मीये गुणभूता जाघनी, पशुः प्रधानम् । तत्रश्च तत्र जाघनी अर्थकर्म, न प्रतिपत्तिः । १२।४।६।१०, * पशौ पार्श्वकत्वपाशमहुत्वाभिधायिनोर्मन्त्रयोः प्रकृतौ समुच्चयः । पाशाधिकरणम् । ९।३।५।१९–२०. * पशौ प्रतिप्रस्थातुः नास्ति भक्षः इति भाष्यादिमतम् । प्रतिप्रस्थातृवदानपक्षे तस्यास्ति भक्षः । अध्वर्युवदानपक्षे तु नास्ति भक्षः इति पार्थसारथिमतम् । भाट्ट. १०।७।८. * पशौ ‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इति श्रुत, तत्र प्रया-जान्ताङ्गसमूहस्य अपकर्षः न तु प्रयाजमात्रस्य । स च जातत्वेव पशौ । भा. ५।१।१२।२३. * पशौ प्रयाजा-दीतिकर्तव्यता आतिदेशिकी एव । वि. १०।३।१. * पशौ प्रयाजानुयाजा एकादशैकादश । तत्र प्राकृते-तिकर्तव्यता प्राप्यते । प्राप्ताया एकादशत्वगुणविधि. । भा. १०।३।१।१–१२, *पशौ प्रयाजानुयाजानां एकादशत्व संख्या सर्वसपाद्या । प्रयाजैकादशत्वन्यायः । ५।३।१।१-२, * पशौ प्रैषानुवचनयोः समुच्चितयो. मैत्रावरुणः कर्ता । प्रैषानुवचनाधिकरणम् । ३।७।२१।४३-४९, * पशौ प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः चोदकप्राप्त. । तत्र ‘ अग्रयस्त्वौ-षधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि ’ इति मन्त्रः । ८।२।२।११, * पशौ बर्हिः साधारणमुच्यते । यदाग्निष्टोमाय त्रिधीयते तदेवोपसदा अग्नीषोमीयस्य च विधीयते । अविशिष्टानां बर्हिषा संयोग. एकेन सर्वेषाम् । ४।२।१४।३०, * पशौ बर्हिषः आतिथ्यादेशात् अग्नीषोमीयदेशे नयनकाले सन्न-हनमन्त्रस्य हरणमन्त्रस्य च नावृत्तिः । सन्नहनहरण-मन्त्राधिकरणम् । १२।१।२१।४६–४७, * पशौ बर्हिषः प्रोक्षणादि आतिथ्याबर्हिषि कृतेन प्रसङ्गसिद्ध, पृथक् न कर्तव्यम् । १२।१।१९।४२–४३, * पशौ मनोतामन्त्र ‘ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता० ’ इति सूक्तम् । १०।४।२१।४२. * पशौ मनोतायां अग्नि-शब्दः प्रकरणात् समासस्थः प्रतीयमान. साहचर्यात् सोममपि प्रतिपादयन् समुदायार्थो विज्ञायते । वा. २।१।५।२१ , मनोताख्यसूक्तस्थोऽग्निशब्दः अग्नीषोम-समासस्थाग्निप्रकाशनतया अवगम्यमानः सहचरितसोम-लक्षकत्वात् समुदायस्य प्रकाशनं करोति । सु. पृ. ६५६. * पशौ यूपः खादिरः वीर्यकामस्य । भा. ४।३।३।५–७, * पशौ यूपे खादिरत्वं नित्य नैमित्तिक च संयोग-पृथक्त्वेन । ४।३।३।५–७, * पशौ, यूपे खादिरे पशोः नियोजनं श्रूयते । १०।७।१८।६३, * पशौ यूपः बैल्वः ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्यः । ३।६।३।१०. * पशौ यूपच्छेदः दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाकाले अपकृष्टः ‘ दीक्षासु यूपं छिनत्ति ’ इति तद्वि-धानात् । वि. ५।१।१४. * पशौ यूपच्छेदनं दीक्षासु आकृष्यमाण अग्नीषोमप्रणयनादीनि नापकर्षति । यूप-धर्मन्यायः । भा. ५।१।१४।२७, * पशौ यूपपरिव्याणे अध्वर्यो. ‘परिवीरसि०’ इति करणमन्त्रः । होतुश्च क्रिय-माणानुवादी ‘ युवा सुवासा. ’ इति मन्त्रः ज्योतिष्टोमे । ३।८।१०।२१, * पशौ यूपमानं ‘ वज्रो वै यूपो यदन्त-र्वेदि मिनुयात् तन्निर्दहेत्, यद् बहिर्वेदि अनवरुद्धः स्यात्, अर्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदि, अनवरुद्धो (नानवरुद्धो) भवति न निर्दहति’ इति । अत्र देशमात्र वेदिशब्देन लक्ष्यते । तस्माद्देशलक्षणा । ३।७।६।१३–१४, * पशौ यूपावटस्तरणबर्हिः, यूपाञ्जनाज्य च लौकिकम् । यूपावटस्तरणबर्हिर्न्यायः । ३।८।१६।३१, * पशौ यूपाहुतिः । ‘ यूपमच्छैष्यता होतव्य, न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति । आज्य चारणिं चादाय यूपस्या-न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति’ इति । १०।१।५।९, * पशौ रशनाधर्मा अग्नीषोमीयसवनीयोभय-साधारणा. । रशनाधिकरणम् । २।६।१०।३१, * पशौ वनिष्ठु. अग्नीध. इडाभक्षविचारः । वनिष्ठु – अधिकरणम् । १०।७।५।१७, * पशौ वसाहोमः ‘ वाज्यार्धचान्ते वसा जुहोति ’ इति विहित. । ११।२।५।२४, * पशौ शकृ-ल्लोहितनिरसने प्रतिपत्तिः । शकृल्लोहिताधिकरणम् । ४।१।१२।२७ * पशौ संज्ञप्तहोमः ‘ यत् पशुर्मायु-मकृत० ’ इति मन्त्रेण विहित. । स च मरणवेलया पशुना अकृतेऽपि शब्दे कर्तव्यः । वि. ६।८।७. * पशौ ‘ सस्थिते यजमानस्य गृहे अशितव्यम् ’ ।

तासम्बन्धेन व्रीहित्वावच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्मानवच्छिन्नभिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साम्नामपि आर्चीभावादिरूपाणां येन सम्बन्धेन यत्स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ तेषां तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः । अत्र श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वं, तेनोक्तैकारवृत्तित्वस्य शब्दादप्रतीतावपि न क्षतिः । अत्र च सम्बन्धैक्याविवक्षाया श्रुतपशुपुरोडाशयागोद्देशाशस्य प्रकृतौ स्वारकत्वसम्बन्धेनाग्नीषोमदेवतावृत्ते विकृतौ अनुपयुक्तान्यदेवताविधानेन आरादुपकारकस्य सम्बन्धान्तरेण अनुपकारवृत्तित्वात् अतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धैक्यविवक्षणम् । प्रकृतावेव श्रुतव्रीहित्वावच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामवघातादीनां तद्भिन्नयवादिवृत्तित्वात् तद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदोपादानम् । प्रकृतिस्थव्रीहिव्यक्त्यपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्थव्रीहिव्यक्तीनां भेदात् आतिदेशिकव्रीहिमत्सौर्यादावेव अवघातादीनामूहवारणार्थं यद्धर्मावच्छिन्नेनेति विशेषणं, सौर्यस्थव्रीहिषु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्रीहिभेदसत्त्वेऽपि व्रीहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदाभावात् । यवमाध्यविकृतौ तु ऊहाङ्गीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोक्षणादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकवृत्तित्वादसम्भवः । अपूर्वयोर्दर्शपूर्णमासीयत्वादिना भेदविवक्षाया तु सौर्यस्थव्रीहिव्यक्तिष्वतिमात्राद्वय श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकं, अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञानाधीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेऽप्यनशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायान् लक्षणे तस्येति शब्दानुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तरस्योहः, तत्रोहशब्दो भाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदनुरोधेन तस्येति पदं प्राकृततत्कार्यापन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यसम्बन्धित्वेन विधानं, तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिध्येत्, न तु स्वरूपेणैवातिदेशे, तथात्वे अग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्ये तस्यैवाहरणाद्विप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगासत्तौ ऊहानापत्तेः । अत एवोपकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः, प्रकृतौ निरूपितरूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दशमे वक्ष्यते ।

तदिह ऊहोपोद्घाततया किं प्रोक्षणावघातादीनां 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादौ अग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ व्रीहित्वाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं, ततश्च व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्ते, अथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते । व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे, श्यामाके चरौ सौर्ये वा व्रीह्यादीनामभावात् प्रोक्षणादीनां लोप एव, न तूहः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात् सिध्यत्यूहः । तत्र, यत्रापि आरादुपकारकस्थले न श्रुतमुद्देश्यताऽवच्छेदकं, तत्रापि करणानुग्राहकाकाऽऽङ्क्षारूपेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्गतयैव प्रयाजादिविधानात् यागत्वमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकं, न त्वपूर्वसाधनत्वं सम्प्राधान्याऽऽपत्तेः । न चैतावता पारिप्लवत्वाऽऽपत्तिः, अनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेन आग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । न वा अतिदेशोच्छेदः, अपूर्वविशेषार्थत्वे इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि तद्वत् कुर्यात् इत्यतिदेशेन आग्नेयस्थानापन्ने सौर्ये धर्मातिदेशोपपत्तेः । अतस्ते यागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यत् व्रीह्यादिसंयोगेनैव प्रोक्षणादिश्रवणात् व्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यताऽवच्छेदकमिति । न च व्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणामानर्थक्यं, तेषामप्यभिवत् फलवत्त्वेन तदभावात् । न च धामीनागाधान यतिरेकेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानतया आनर्थक्याऽऽपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । तादृशानर्थक्यपरिहारार्थं प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागार्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्यैव वा बोधोपपत्तौ निषादस्थपतिन्यायेन (६।१।१३) व्रीहिपदे यवादिसाधारण्येनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया प्रमाणाभावात् । अस्तु वा व्रीहिपदे लक्षणा, तथापि लाघवादुपस्थितत्वाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यते, न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न च यागस्यापि निर्ज्ञातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः, यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्य वा जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वा-

०अग्नीषोमीययागार्थः पशुरुक्तः। तस्मिन्निर्वृत्ते तच्छेषाः प्रतिपादनार्हाः। तस्मात् गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः। १२।४।४।८, ० अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः पशवो ज्योतिष्टोमे। तेषां यूपः तन्त्रम्। ११।३।३।३-४. ० अग्नीषोमीयादिपशवो ज्योतिष्टोमाङ्गम्। प्रधान तु सोमयाग एव। वि. ३।७।२. ० अग्नीषोमीयाद्या इतिकर्तव्यता द्वादशाहे द्वादशानां यागानां अगृह्यमाणवि-शेषत्वात् तन्त्रेण कर्तव्या। अवभृथादीन्यपि तन्त्रेणैव। धा. ११।२।८।२२, ० अग्नीषोमीयार्थत्वेन अनुष्ठानदेश-धर्मोऽपि पशुधर्माणां भविष्यति। ३।३।७।१२

§ अग्नीषोमीयः पशुः पयोविकारः ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात्। ८।२।३।१५ ॥

भाष्यं— सानाय्यविकारोऽपि दध्नो विकारः स्यात् पशुः, न पयसः। कुतः? मूर्तिसामान्यात्। घनत्वं मूर्तिः।

पयो वा कालसामान्यात्। १६ ॥

भाष्यं— पयो वा पशुः विकुर्यात् न दधि। सद्यस्कालः पशुः, पयोऽपि सद्यस्कालम्। दधि तु द्व्यहकालं पयोऽन्तरितं तद् बहिरङ्गम्।

पश्वानन्तर्यात्। १७ ॥

भाष्यं— पशोश्च पयोऽनन्तरं, तदत्यासन्नं, न दधि।

द्रवत्वं चाविशिष्टम्। १८ ॥

भाष्यं— द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति पयोऽपि। तस्मात् पयोविकारः पशुः।

शा— तथापि (सानाय्येऽपि) दध्नो विकारः स्यात् घनत्वसामान्यात्। पयसो वा। तद्धि साक्षात् पशुप्रभवं, दधि तु तद्व्यपेतम्। पशुर्हि साक्षात् पशुप्रभवः। गतिमत्त्वं च पशुपयसोस्तुल्यं तदधिकं दधितः पयसः।

सोम— पूर्वोक्तसानाय्यविकारत्वे एव विशेषचिन्त-नात् संगतिः। पशुप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात् घनत्वस्य चाधिक्यात् दधिविकारः इति पूर्वपक्षः। दध्नो घनत्व-मात्रं, पयसस्तु साक्षात् पशुप्रभवत्वं गतिमत्त्वं चोभयं, इति पयोविकारः स्यात् इति सिद्धान्तः।

वि— 'दध्नोऽथ पयसो वा, ऽऽद्यो घनत्वस्य समत्वतः। , द्रवत्वादिकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ ॥'

भाट्ट— तथापि दधिविकारः पयोविकारो वेति चिन्तायां घनत्वसादृश्यात् दधिविकारत्वमेव। न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशङ्का। कार-णस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियस्य आनुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यात्। इति प्राप्ते, दृष्टा-दीनां पयसश्च एकदिनान्तरितानां विकारदर्शनात् एक-दिनस्थायित्वसादृश्यस्य सत्योगतिमत्त्वसादृश्यस्य च प्रत्यक्ष-गम्यमेव, इति तत्सादृश्यकृतत्वेन साक्षात्पशुप्रभवत्वेन एकस्य घनत्वस्यैव बाधात् पयोविकारत्वमेव।

न्यायबिन्दु— घनत्वाद्दध्नः, इति प्राप्ते, साक्षा-त्पशुप्रभवत्वात् पयस एवेति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'पयोधर्मा स तु भवेत्।' स पशुः।

शंकर— 'तथापि पयसो मतः।' सानाय्येऽपि पशुः पयसो विकारो मतः।

§ अग्नीषोमीयः पशुः सांनाय्यविकारः ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात्। ८।२।२।१० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्र सन्देहः, किं पशुः पुरोडाशविकारः उत सानाय्यविकारः इति। किं प्राप्तं? पशुः पुरोडाशविकारः स्यात्। कुतः? देवतासा-मान्यात्। अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि तद्देवत्य एव।

प्रोक्षणाच्च। ११ ॥

भाष्यं— प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः, पशौ दर्शयति 'अद्भ्य-स्त्वौषधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि इति पशुं प्रोक्षति' इति।

पर्यग्निकरणाच्च। १२ ॥

भाष्यं— पर्यग्निकरणमपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पशौ दृश्यते। 'आहवनीयादुल्मुकेन पशुं पर्यग्नि करोति' इति। तस्मात् पुरोडाशविकारः।

सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्। १३ ॥

भाष्यं— सानाय्यं वा पशुर्विकुर्यात् न पुरोडाशम्।

न्मति इति अग्निहोत्रेऽभिहितम् । वा. २।२।६।१७ पृ. ५१०. सत्या गतौ एकत्रैव विधिशक्त्युपगमस्य न्याय्यत्वात् गुणे विधिशक्तिः सङ्क्रामति इति अग्निहोत्राधिकरणे अभिहितमित्यर्थः । सु पृ. ७९०. इदमेव आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ।

ꕗ अग्निहोत्राभावेऽपि दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्रसक्ते समारोप्य अग्निर्नेतव्यः ॥

दीक्षाविमोकात् पूर्वं प्रयाणप्रसक्तौ अग्नीनां पात्रान्तरे स्थापनेन सह नयनं स्यात् समारोपः, 'प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा समारोपयेत्' इति विधिना समारोपस्य सौत्रामण्यग्निन्यायेन (४।३।१२) अग्निहोत्राङ्गत्वात् । दीक्षितस्य चाग्निहोत्राभावेन तदयोगात्, इति प्राप्ते, समारोपणस्याग्निनयनोपायत्वेन आनन्तर्यमात्रेण वास्तोष्पतीयहोमस्येव अग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावाच्च अग्निहोत्राभावेऽपि समारोप्यैवाग्निर्नेय. । सङ्कर्ष. ३।२।३१

ꕗ अग्निहोत्रार्थोद्धरणमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकाले नानुष्ठानम् ॥

न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् । ९।४।८।३ ॥

भाष्यं— अस्त्यग्निहोत्रे उद्धरणमन्त्र 'वाचा त्वा होत्रा, प्राणेनोद्गात्रा' इत्येवमादिः । तत्रायमर्थः सांशयिक, यत् दर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते, किं तत्रैव मन्त्र कर्तव्यो नेति । किं प्राप्त ? दर्शपूर्णमासार्थमपि उद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं हूयते एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृते अग्निहोत्रं प्रवर्तते । तस्मान्मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्तव्यम् । अथोच्येत, कालाभावे विगुणत्वात् उद्धरणं, नाग्निहोत्रस्येति । तन्न । कालमात्रं ह्यपगतम् । उद्धरणं तु विगुणमपि अग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एवं चेत् समन्त्रकं कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । परार्थमुत्पन्नेऽग्नौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते– चोदनेति कर्म ब्रूमः – न तत्र मन्त्रः कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् । अतः परकीये उद्धरणे न कर्तव्यमिति । उच्यते, नन्वुक्तं विगुणमुद्धरणं अग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपीति । अत्रोच्यते । न गुणः कालः, निमित्तमसौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणं अश्रुतं कृतं भाति । तस्मान्न तदुद्धरणं अग्निहोत्रस्येति । न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्तव्यः । कृतोऽपि ह्यसौ अनर्थकः इति ।

शा— दर्शोपक्रमे अग्न्युद्धरणे क्रियमाणे किं अग्निहोत्राङ्गभूतः उद्धरणमन्त्रः 'वाचा त्वा होत्रा' इत्यादिः प्रयोक्तव्यो नेति संशय. । तत्र 'दर्शार्थेऽप्युद्धृते यद्वाप्यग्निहोत्रं प्रवर्तते । साधनत्वप्रयुक्तश्च धर्मो नाङ्गमपेक्षते ॥' तेन अग्निहोत्रानङ्गभूतेऽप्युद्धरणे तदुपकारकत्वमात्रेण यागार्थयोर्द्वयोर्विषयत्वोः प्रणीताधर्मा इव कर्तव्य एव मन्त्रः कालमनादृत्य । कालस्य गुणत्वेनासम्भवेऽपि मन्त्रस्य लोपोऽन्याय्य । (एवमुद्धरणस्यानङ्गत्वेऽपि उपकारकतामात्रेण मन्त्रप्राप्तिरित्युक्तम् । इदानीं अङ्गमेवोद्धरणं इति स्वीकार्यम् । तथा च सुतरां मन्त्र. प्रयोज्य. इति पक्षान्तरमाह–) अथवा उद्धरणमप्येतत् अग्निहोत्रस्याप्यङ्गं अकालेऽपि क्रियमाणं, अन्यथा अग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपात् वैगुण्यं स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते, 'काले सत्यनुपादेये प्राप्ते कर्म विधीयते । साङ्गं, तस्मात्तु कालात् प्राक् नाधिकारोऽस्ति कर्मणि ॥' अनधिकारिणा च क्रियमाणं निष्फलं स्यात् । तस्मात् नाप्राप्ते काले अग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मन्त्रो वा कर्तव्य । ९।४।९.

सोम— अन्यार्थोद्धृताग्निनाशे प्रायश्चित्ताभावेऽपि अन्यार्थोद्धरणे मन्त्रः स्यात् इत्युत्थिते (प्रत्युदाहरण–) सङ्गतिः । कालस्य यद्यप्यङ्गत्वं, तथापि नाङ्गान्तरवत् विधिबलादुपादेयत्वम् । ततश्च काले प्राप्ते तत्संयोगिनं पुरुषमधिकृत्य कर्म चोद्यते । कर्मचोदनया चाङ्गानि प्रयुज्यन्ते, इति कालात् प्रागधिकाराभावात् अनधिकारिणा क्रियमाणमनर्थकं, इति अप्राप्ते काले क्रियमाणस्याङ्गत्वाभावात् उद्धरणस्य अङ्गत्वमादाय मन्त्रप्राप्त्युपपादको द्वितीयपूर्वपक्षप्रकारोऽनुपपन्न । तथा च अङ्गत्वाभावेन उपकारकतामात्रेण साधननिवेशी मन्त्र. प्राप्यते, इति प्रथमपक्षोऽपि अनुपपन्न । उद्धरणस्याङ्गत्वाभावेऽपि मन्त्रः उद्धरणाङ्गत्वादेव प्रयोज्यः । कालाभावे च उद्धरणे इव तदङ्गभूतमन्त्रेऽपि अधिकाराभावात् अधिकारिणं प्रति अङ्गभूतमन्त्रानुष्ठा-

न्तरागमात् प्रसङ्गाभावेऽपि प्राकृतस्य पशुश्रपणस्य पुरोडाशश्रपणस्य च कार्यभेदाभावेन शामित्रस्य च प्राकृतकार्यश्रपणे दृष्टसामर्थ्यात् अस्ति प्रसङ्गः इति विरोधाशङ्कानिराकरणार्थमिदं अधिकरण इति संगतिः। सूत्रे इतरस्य गार्हपत्यस्य पौरोडाशिकविधिना प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः।

वि—' श्रप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽथवोदिते। शालामुखीयनाम्ना, ऽऽद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥, श्रपण विहित गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते। प्राग्वंशपूर्वभागे च होमवैगुण्यहानये ॥'

भाट्ट— दैक्षे ' शामित्रे श्रपयति ' इति विहितः पशुपाके शामित्रोऽग्निः पूर्ववदेव (पशु-) पुरोडाशपाके न प्रयुज्यते, किंतु आतिदेशिकगार्हपत्यकार्ये ' शालामुखीय एतात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति ' इति वचनेन विहितः शालामुखीय एव। न चास्य सामान्यवचनत्वात् अङ्गप्रधानसाधारणश्रपणानुवादेन विहितशामित्रेण शालामुखीयबाधोपपत्तिः, शामित्रशब्दस्य शमनसम्बन्ध्यग्निवाचित्वात् श्रपणस्य शमनसम्बन्धावगतेः, तस्य च पश्वाधेन सामानाधिकरण्येन सत्त्वात् पशुश्रपणोद्देशेनैव शामित्रविधिप्रतीतेः।

न्यायबिन्दुः—पशौ शामित्रोऽग्निः पशुश्रपणार्थः। अत. पुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रपयितव्य. पशुतन्त्रोपजीवित्वात्, इति शङ्कायां, पशुश्रपणेन पुरोडाशस्योपकारालाभात् पृथक् श्रपणे कार्ये, गार्हपत्ये एव तत् कार्यं, अन्यथा वैगुण्यात् इति सिद्धान्त.।

मण्डन—' शामित्रवह्नौ पचिरौषधस्य नो।'

शंकर—' शामित्रे न पुरोडाशे।'

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्विष्टकृति यागे निगमेषु च स्विष्टकृच्छब्दलोपः ॥

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्। १०।४।१८।३६ ॥

भाष्यं— अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः। तत्र श्रूयते ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनु निर्वपति ' इति। तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रूयते 'अग्निं यजति ' इति। तत्र संशयः, किं यागे एव स्विष्टकृतः गुणलोपः अवशिष्टेषु निगमेषु यथाप्रकृतिभाव., उत सर्वत्रैव गुणलोप इति। किं प्राप्त? स्विष्टकृतोऽग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः। यत्रैवोच्यते गुणलोपः, तत्रैव स्यात्। यागे चोच्यते अग्निं यजतीति। यागे गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अश्रुतं कल्प्येत। यावांश्च श्रुतलोपागमे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायाम्। तस्मात् यागे एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति।

सर्वस्य वैककर्म्यात्। ३७ ॥

भाष्यं— सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत। कुतः? ऐककर्म्यात्। नैष स्विष्टकृद्यागे एव गुणो लुप्येत। किं तर्हि? यागप्रयोगे। कथ? ' अग्निं यजति ' इति प्रयोगवचनः एष शब्दः। सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत। अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदा. स्विष्टकृद्यागे एव। तस्मात् सर्वत्र लोपः इति।

शा— अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः। तत्र चोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृतो गुणलोपः श्रुतः ' अग्निं यजति ' इति। किमयं प्रधानमात्रे गुणलोपः उत सर्वेषु निगमेष्विति। प्रधानमात्रे यजतीति लोपश्रवणात् अवशिष्टेषु निगमेषु प्रकृतिवत् स्विष्टकृद्गुणयुक्तमभिधानं, (इति प्राप्ते, उच्यते) प्रयोगे एव निर्गुणविधिः इति सर्वत्र गुणलोप.। १०।४।१९

सोम— पूर्वत्र स्विष्टकृच्छब्दकृत्वेऽपि इह अस्विष्टकृच्छब्दस्य निगमेष्वभिधान इत्युत्थितेः संगतिः। न च ' तयोत्तरस्या नतौ० ' (१०।४।१३।२५) इत्यत्र वैकृतमूर्धादिशब्दस्य प्रयोगान्वयमुखेन सर्वनिगमेषु वक्तव्यत्वोक्तत्वात् इहापि प्रयोगार्थत्वस्य तत एव सिद्धत्वात् कथ प्रधानमात्रार्थत्वाशङ्का इति वाच्यम्। भावनान्वयतो हि प्रयोगान्वयस्तत्रोक्त', इह च भावनान्वयस्वीकारे भावनोद्देशेनाग्निविधे. धातोः अत्यन्तपारार्थ्यप्रसङ्गात् धात्वर्थानुवादेनैव अग्निविधिर्वक्तव्य. इति पूर्वपक्षोत्थानम्। धात्वर्थस्यान्वये सति आनर्थक्यात् पारार्थ्यमपि अङ्गीकृत्य भावनामुद्दिश्यैव विधान स्वीकर्तव्य इत्याशयेन सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु-प्रकृतौ सगुणस्य विकृतौ गुणलोपे निगमेषु मध्ये यावदुक्त यत्रैव प्रधाने

नियमः पदार्थप्रयुक्तः इत्युक्तं (९।१।२ वर्णकं २) एवमिहापि । श्रुतिनिर्देशात् इति । श्रुतेन वाक्येन संबन्धमभिप्रेत्य श्रुतिमाह । अथवा पदार्थापूर्वेण संबध्यमानो लक्षणया, परमापूर्वेण तु लक्षितलक्षणया संबध्यते । प्रथमं पदार्थैः (स्वापूर्वाणि लक्षणीयानि) तैः (लक्षितैः स्वापूर्वैः) अपूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च लक्षितलक्षणां अभिप्रेत्य लक्षणा श्रुतिमाह । अथवा अग्नीषोमीयः पदार्थः, स च उच्चरितः प्राग्भाविनः पदार्थान् बुद्धौ उपस्थापयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेत्य श्रुतिमाह ।

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् । २१ ॥

भाष्यं—वादान्तात् पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । तद्देशानां धर्म इति । कस्य तर्हि ? परमापूर्वस्येति । कुतः ? तत्संयोगात् । तत्संयोगो भवति यज्ञस्य संयोगः । 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति । यज्ञस्य यत् प्राचीनं इति संबन्धः, न 'त्सरा वा यज्ञस्य' इति । कुतः ? प्राचीनं विशिंषन् 'यज्ञस्य' इति शब्दो विधिपदशेषो भवति । ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति, इतरथा अर्थवादशेषः सन् अनर्थकः स्यात्, 'वादमात्र ह्यनर्थकं (१।२।२।१९)' इति । 'प्राचीनं' इति च यज्ञभाग श्रुत्या वदति, लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या स्यात् । तस्मात् प्राग्देशस्यैव धर्मः । तेनास्य श्रुत्या संयोगः, न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैरस्य लक्षणया संबन्धः स्यात् । अथापि अर्थवादपदशेषः यज्ञस्य इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण संबध्यते । प्राग्देशगताः पदार्थाः लक्षणया, इति यज्ञप्रयुक्ततैव न्याय्या । अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते । यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तदुपांशुत्वेन शिथिलप्रयत्नः प्रचरन् अखिन्नः सुखं बहुवृत्तान्तं सौम्यग्रहः निर्वर्तयति । तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तं उपांशुत्वमिति ।

टुप्—न यज्ञशब्दः त्सराशब्देन संबध्यते अप्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । यस्मात् प्राचीनशब्देन संबध्यमानः प्रवृत्तिविशेषकरो भवति । तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागः, तस्यायं धर्म उपांशुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः पदार्थान् शक्नोति वदितुम् । श्रुत्या भागवचन एव प्रतीयते । अस्वरोच्चारणमात्रेणैव प्राग्भागमाह । इतरत्र लक्षणया, पदार्थान् यदि लक्षयेत् ।

अत्र ग्रन्थः 'अथापि अर्थवादपदशेषोऽयं यज्ञस्य इति स्यात् तथापि प्राग्देशमात्रं श्रुत्या धर्मेण संबध्यते' इति (भाष्यम्) । कोऽर्थः ? प्राचीनशब्दमुद्दिश्य उपांशुत्वं विधीयते । तत्र यदि अग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्येत, तस्मान्न विशेष्यते । कस्य तर्हि प्राग्भागः ? विपरिवृत्तेर्ज्योतिष्टोमस्येति ।

अनुवादश्च तदर्थवत् । २२ ॥

भाष्यं— अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति । त्सरा नाम छद्मगतिः । यथा शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतः छद्मना गतिर्भवति । शनैः पदन्यासः, दृष्टिप्रणिधानं, अशब्दकरणं च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्येतेति । एवमिहापि अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिः उपांशुत्वं नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासः, न स तद्देशार्थः, अपि तु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानां अर्थेन क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु त्सराशब्दं यज्ञविशेष्यं मन्यते तस्य पुनरयमर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यैषा त्सरेति । यथा शकुनेः त्सरा एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् । २३ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं (२० सूत्रे) तत् परिहर्तव्यम् ।

टुप्—प्रणीतादि तथेति चेत् इति प्रत्यनुभाषणसूत्रम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् । २४ ।

भाष्यं— नैतदेवम् । तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति । नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाक्यसंबन्धे तावत् गम्यते, यज्ञस्याश्रुतित्वात् । नात्र संबन्धी यज्ञशब्दः श्रूयते ।

टुप्—'न यज्ञस्याश्रुतित्वात्' इति परिहारसूत्रम् ।

* अग्नीषोमीयपुरोडाशधर्माणां आग्नावैष्णवादौ द्विदैवत्ये अतिदेशः द्विदैवतात्वसामान्यात् । भा. ८।३।१।१-२, * अग्नीषोमीयपुरोडाशविकारा अपि सोमादूर्ध्वं भवितुमर्हन्ति । ५।४।८।२५. * अग्नीषोमीयपुरोडाशविकृतित्वं आग्नावैष्णवस्य द्यावापृथिव्यस्य च पञ्चाक्षरत्वसाम्यात् । सौमेन्द्रचरोः सौम्यचरोश्च सोमसम्बन्धात् । बाल. पृ. १२०. * **अग्नीषोमीयवत्** । यथा अग्नीषोमीयपुरोडाशः सोमादूर्ध्वं तथा सान्नाय्यमपि सोमादूर्ध्वम् । भाट्ट. ५।४।८.

अग्नीषोमीयः पशुः अग्निष्टोमे । के. * अग्नीषोमीयः पशुः उत्तरवेद्यां क्रियते । वि. १२।१।२०. * अग्नीषोमीयः पशुः कृष्णसारङ्गः 'कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीयः' इति विधानात् । मीन्या. * अग्नीषोमीयः पशुः छाग एव । छागपशुन्यायः । भा. ६।८।१०।३०-४३, * अग्नीषोमीयः पशुः दैक्षः इत्युच्यते दीक्षासम्बन्धात् । ८।१।६।१३. * अग्नीषोमीयः पशुः दीक्षासु सोमक्रयसमीपे समाम्नायते । वा. ३।६।७।१८. * अग्नीषोमीयः पशुः व्यक्तचोदनः, सोमस्तु अव्यक्तचोदनः । व्यक्तत्वं च द्रव्यदेवतायत्ता । 'अग्नीषोमीयं पशुं' 'सोमेन यजेत' इति । भा. ८।१।५।१२, * अग्नीषोमीयः पशुः सद्यस्कालः, न तु द्व्यहकालः । ८।२।३।१६. * अग्नीषोमीयः पशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिः इति अश्वमेऽप्युक्तम् (८।१।६) । वि ९।१।१७. * अग्नीषोमीयः पशुः सौत्यादह्नः प्राचीने औपवसथ्येऽहनि अग्नेः सोमस्य च मधुपर्कार्थं क्रियते । के. * '**अग्नीषोमीयं पशुं**' इति एकत्वं विवक्षितम् । पश्वेकत्वाधिकरणम् । भा. ४।१।८।११-१६, * अग्नीषोमीयं पशु इति लिङ्ग विवक्षितम् । लिङ्गाधिकरणम् । ४।१।६।१७, * 'अग्नीषोमीयं पशुमालभते' 'सोमेन यजेत' इति आलभनयागौ अपूर्वं कर्म विधीयते । पशुसोमाधिकरणम् । २।२।६।१७-२०. * अग्नीषोमीयस्य **पशोः** अञ्जन यूपानुनिष्पन्नप्रथमशकलरूपस्वरुनादौ येन केन चित् काष्ठेन कर्तव्यम् । तेन प्रोक्षणादेः स्वर्थत्वे प्रमाणाभावात् न स्वरुः तेषां प्रयोजकः । भाट्ट. ४।२।१. * पशोः अञ्जनं, 'स्रुच्यमाघार्यं जुह्वा पशुमनक्ति' इत्युक्तम् । वि. ८।१।५. * पशोः अञ्जन स्वरुणा स्वधितिना वा क्रियते । के. * पशोः धर्माः सवनीयादिषु अतिदेष्टव्याः । दैक्षन्यायः । भा. ८।१।६।१३, * पशोः विशसने 'स ते वायुर्वातेन गच्छता' इत्यादौ नानुषङ्गेण मन्त्रक्लृप्तिः । २।१।१७।४९, * 'पशोः स्थाने अग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुणी पयस्या' इति श्येने पुनर्वचनम् । तत् द्वे स्थाने शून्ये दर्शयति । ३।८।२१।२९. * पशोः हिंसायाः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् नानर्थत्वम् । वि. १।१।२. * पशौ अध्यूध्नी होतुः कृत्स्नेडाविकारः । भा. १०।७।४।१२-१६. * पशौ **अध्रिगुप्रैषः** । एतद्विषयकं सर्वं अध्रिगुप्रैषबिन्दौ द्रष्टव्यम् । के., * पशौ **अनुयाजाः** एकादश । ते च पशिवडाप्राशनोत्तरं परिध्यभिसंमार्गानन्तरम् । के. * पशौ अनुयाजार्थस्य पृषदाज्यस्य धारणार्थं पात्रं भिन्नम् । पात्रभेदन्यायः । भा. ५।२।८।१६. * पशौ 'दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं, सौविष्टकृतान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं ऐडान्यवद्यति' इति वचनात् प्रधानदेवतार्थानि, स्विष्टकृदर्थानि इडाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधानि **अवदानानि** तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते । वि. ५।२।६, * पशौ **आघारः** 'स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशुमनक्ति' इत्युक्तः । ८।१।५. * पशौ **आलम्भमन्त्राः** 'स ते प्राणो वातेन गच्छतां, समङ्गानि यजत्रैः, स यज्ञपतिराशिषा' इति । अत्र द्वितीयमन्त्रे अध्याहृतेन 'गच्छन्ता' इति पदेन व्यवधानात् तृतीयमन्त्रे प्रथममन्त्रस्थ 'गच्छता' इति पदं नानुषज्यते । व्यवायाधिकरणम् । भा. २।१।१७।४९. * पशौ **उपयाजाः** (उपयड्होमाः) । आग्नीध्रेण शामित्राग्नेरङ्गारेषु उत्तरस्या वेदिश्रोण्या बहिःस्थापितेषु पशोः गुदकाण्डस्य एकादशखण्डान् प्रतिप्रस्थाता एकैकेन अनुयाजेन सह एकैकं इति रीत्या मन्त्रैर्जुहोति वसाहोमहवन्या हस्तेन वा । के. * पशौ उपयाजाः । गुदेन उपयजनमाम्नातं 'गुदेनोपयजति, प्राणो वै गुदः' इति । प्रतिपत्तिरियं उपयुक्तत्वात् । उपयाजसमुच्चयन्यायः । भा. १२।४।४।८, * पशौ एकादशभिरेव अङ्गैर्यागः । १०।७।२।३, * पशौ दर्शपूर्णमासाभ्यां चोदनेन जाघन्याः आज्येन सह पत्नीसंयाजेषु विकल्पः प्राप्तः ।

निरपेक्षाधिनोः नास्ति साध्यसाधनभाव. । तस्माद् दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकल्पः प्राप्नोति । उच्यते । दीक्षणीयादिभि. यज्ञोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किंचिच्छब्दे न कश्चिद्यज्ञोपात्तः । भावे च, यज्ञोपात्तेन अयज्ञोपात्तो बाध्यते । ' उच्चैः ऋग्वेदेन ' इति करणविभक्तिनिर्देशात् साङ्गस्य उच्चैस्त्वम् । ' उपांशुयजुषा ' इति औचित्येन नित्यानुवादोऽयम् ।

यदेतत् प्रयोजनं वर्णितं, देशप्रयुक्तत्वे अस्योपांशुत्वस्य माषाग्निहोत्रादिषु प्राप्तिरिति । तन्न । तेषां नाम्ना अन्यः स्वरः प्राप्नोति, चोदकेनोपांशुत्वम् । चोदकाच्च नामधेयं बलवत् । तस्मादन्यत् प्रयोजनं अनामयुक्तम् । ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्टाद् वैष्णवेन ' इति ।

शा— किमिदमुपांशुत्वं सोमयागस्य यः प्राग्भागः तद्धर्मः सन् परमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विकृतिषु तद्भागारम्भके अप्राकृतेऽपि पदार्थे ऊहितव्यं, उत अग्नीषोमीयात् पशोः ये प्राचीनाः पदार्थाः दीक्षणीयादयः, तेषां धर्मः तदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च अप्राकृते पदार्थे यूपावटस्तरणबर्हिर्धर्मवत् नोहितव्य इति संशय । अग्नीषोमीयात् प्राचीनानामङ्गानां उपांशुत्वं इति सिद्धान्तः ।

सोम— सन्निपातिना अपूर्वप्रयुक्तत्वे व्यवस्थापिते तत्प्रसङ्गात् सन्निपातिविशेषे अवान्तरापूर्वलक्षणापूर्वविशेषप्रयुक्तत्वं व्यवस्थाप्यते इति **संगतिः** ।

सूत्रार्थस्तु-प्राग्भागरूपदेशसम्बद्धमुपांशुत्वं तद्भागवर्तिपदार्थानां धर्मः स्यात् श्रुतिनिर्देशात् । अयमर्थः, प्राचीनशब्दः साकाङ्क्षत्वात् अन्वयं निराकाङ्क्षीकर्तव्यः । तत्र यज्ञशब्देन श्रुतेन निराकाङ्क्षीकरणं न सम्भवति, त्वराशब्दसम्बन्धित्वात्तस्य । ततश्च अश्रुतः अन्यो यज्ञशब्दः कल्पनीयः । तस्मात् श्रुतेन अग्नीषोमीयशब्देन निराकाङ्क्षीक्रियते । ततश्च अग्नीषोमीयस्य अवयवित्वेन प्राचीनशब्दस्य अवयवलक्षणभागपरत्वासम्भवात् भागवर्तिपदार्थपरत्वावश्यम्भावात् तद्धर्मं उपांशुत्वं तदपूर्वप्रयुक्तं तस्यापूर्वस्य तेषु भागसम्बन्धिपदार्थेषु भावात् इति ।

वि— ' प्राचीनोपांशुताऽपूर्वे परमेऽवान्तरेऽपि वा ।, यज्ञयोगादादिमो,ऽन्त्यो देशसम्बन्धश्रुतत्वतः ॥ '

भाट्ट— सोमे ' त्वरा वा एषा यज्ञस्य तस्मात् यत्किंचित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्ति ' इति श्रुतम् । तत्र उपांशुत्वं किं ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः सन् तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तं, उत अग्नीषोमीयप्राग्भागवर्तितत्तत्पदार्थधर्मः सन् तत्तज्जन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्त इति चिन्तायां, विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्पकस्तावत् तच्छब्द. इत्यविवादम् । स च पूर्वप्रक्रान्ताग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशति, न तु पदार्थान्, प्राचीनशब्दस्य आकृत्यधिकरणन्यायेन (१।३।९) प्राग्भागमात्रवाचित्वात् , एकवचनप्रयोगेण भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च । अत एव एकेनैव तच्छब्देन उद्देश्यसमर्पणात् पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वा अग्नीषोमीयादेर्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीषोमीय. अवधित्वेन विशेषणं, यज्ञश्च प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अत एव यज्ञपदं न त्वराशब्दविशेषणं, असमस्तविशेषणत्वापत्तेः । अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानात् यज्ञस्य तदन्वयगतिः इत्येवमर्थाङ्गीकारेण त्वराशब्दस्यैव विशेषणं यज्ञशब्दः । तथापि प्रकृतत्वात् भागो यज्ञसम्बन्धी एव । आवश्यकं चेदं सिद्धान्तिनोऽपि, अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागवर्तिपदार्थत्वस्यैव तन्मते उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् । तत्र च पदार्थानामनुक्तेः लाघवाच्च अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागत्वमेव उद्देश्यताऽवच्छेदकं, तदवच्छिन्नोद्देशेन उपांशुत्वविधिः । भागे च उपांशुत्वस्य साक्षात् असम्बन्धात् , तदारम्भकपदार्थाङ्गमन्त्राणां द्वारत्वं योग्यतावलात्लभ्यम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते, भागजन्यापूर्वसद्भावे प्रमाणाभावात् दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायासम्भवेन (९।१।२ वर्णक २) भागसम्बन्धियज्ञजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भागनिष्ठं लभ्यते इति परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं च उपांशुत्वस्य क्रत्वर्थत्वं सम्पद्यते । अग्नीषोमीयावधि उपांशुकरणे प्रमाणाभावेन सोमेऽपि बहुकर्तव्यपदार्थानां अविशेषेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वाभावात् तद्भागारम्भके विकृतौ अपूर्वेऽपि पदार्थे दर्वीहोमादौ उपांशुत्वस्योहः । इतरथा तत्तत्पदार्थावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्रा-

अथ सामान्यरूपः पर्युदासविषयकः व्यावृत्तविषयः अभ्यनुज्ञाविधिः । बाल. पृ. १७. * पशौ 'सस्थिते यजमानस्य गृहे अशितव्य' इत्यनेन 'क्रीतराजको भोज्यान्नः' इति विरुद्धम् । तत् प्रमाण कर्तृसामान्यात् इत्येव प्राप्ते ब्रूमः । बुभुक्षमाणाः के चित् क्रीतराजकस्य भोजनमापदि कृतवन्तः । तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते । अतो न सा प्रमाणम् । भा. १।३।२।३-४. * पशौ सूक्तवाकप्रैषः दार्शिकः 'अग्निमद्य होतारमवृणीत' इत्येन विकृतः, पुनः सवनीये पशौ विक्रियते 'अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमानः सुतासुती' इति। टुप्. १२।२।१२।३१. * पशौ स्थाण्वाहुतिः 'स्थाणौ स्थाण्वाहुति जुहोति' इति श्रूयते (स्थाणुः छिन्नवृक्षस्य भूमौ अवशिष्टं मूलम्)। भा. १०।१।६।१०. * पशौ स्वरः उच्चैस्त्व अवान्तरापूर्वप्रयुक्तः 'उच्चैरग्नीषोमीये' इति वचनात्। वि. ९।१।२ वर्णक २. * पशौ सवनविभागस्वरेणैव 'मन्द्रया आज्यभागान्तं' इत्यादिप्राकृतस्वरप्रतिप्रसवः । सवनविभागतुल्य वा साङ्ग प्रयोग त्रेधा विभज्य मन्द्-मध्यम-उत्तमोच्चारणसंपादन कर्तव्यम् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१२. * पशौ स्वरुः छेदनादेर्न प्रयोजकः । भा. ४।२।१।१, * पशौ स्वरुः पश्वङ्गं, न यूपाङ्गम्। ४।४।१०।२५, * पशौ स्वरुः यूपमनुनिष्पन्नो ग्रहीतव्य.। ४।२।१।३, * पशौ स्वरोः पशुनयार्थे तन्त्रेण प्रवृत्तस्य सोमान्ते प्रहरणम्। ११।३।५८-१२. * पशौ 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस.' इति हृदयाद्यवदानक्रमेव पश्वालम्भनस्य प्रयोजकम्। वि. ४।१।१२. * पशौ 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः' इत्यत्र आलभतिः अपूर्वस्य कर्मणो विधायकः, न तु अवद्यतिचोदिताना कर्मणा समुदायस्यानुवादकः । भा. २।२।६।१७-२०, * पशौ 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यवद्यतिना पशुसंस्कारो विधीयते। २।२।६।१७-२०, * पशौ हृदयादीनामेव अवदानसंनिधितया श्रूयमाणाना हविष्ट्वेन तदितरावयवाना हविष्ट्वपरिसंख्या । हृदयादिन्याय. । १०।७।२।३-९, * पशुगतनिर्मन्थ्यः एकः, अग्निचयनगतेष्टकाकार्थश्च निर्मन्थ्यः अपरः, अनयोः प्रकृतिविकारभावो नास्ति, न च धर्माणामतिदेशः । अग्नीषोमीयपशुगतः सधर्मकः, अग्निचयनगतस्तु शास्त्रीयधर्मरहित. । (अयं पशुप्रोक्षणोत्तरम्) ७।३।७।१८. * पशुधर्मा अवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एव, न तु ज्योतिष्टोमपरमापूर्वप्रयुक्ताः । के. * पशुपाशमोचने एकवचनान्तबहुवचनान्तपाशशब्दघटितौ मन्त्रौ द्विपशुकाया विकृतौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ । भा. ९।३।४।१०-१४. * पशुपाशमोचने मन्त्रौ शाखाभेदेन भिन्नौ एकवचनान्तबहुवचनान्तौ प्राप्तौ, तयोर्विकल्पेन ग्रहणम्। बहुवचनेन तु पाशानयनगतबहुत्वं लक्षणया ग्राह्यम् । बहुवचनान्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो न कार्यः । वि. ९।३।५. * पशुपुरोडाशेन सवनीयादिपशुपुरोडाशस्य प्रसङ्गसिद्धिर्न भवति । पृथगेव स कर्तव्यः । भा. १२।२।२।८-१०. * पशुपुरोडाशस्य पौर्णमासगताग्नीषोमीयपुरोडाशविकृतित्व इति धूर्तस्वाम्यादेरुक्तिः उपेक्ष्या । बाल. पृ. १२१. * पशुपुरोडाशे आज्यभागौ वर्तेते। पौरोडाशिकाज्यभागन्याय. । भा. १२।१।२।७, * पशुपुरोडाशे पशुकमेव तन्त्रं प्रसज्यते । पशुपुरोडाशाधिकरणम् । १२।१।१।१-६, * पशुपुरोडाशतन्त्र अग्निचयने अनुनिर्वाप्येषु देवसुवाहविःषु भवति । १२।३।२।३-८, * पशुपुरोडाशयागः पशुदेवतासंस्कारकः । पशुपुरोडाशन्याय. । १०।१।९।१९-२३. * पशुप्रयाजादिभिः पशुपुरोडाशस्योपकार. । वि. १२।१।१. * पशुविकाराः इतरे पशव. । अग्नीषोमीयपशुश्च दर्शपूर्णमासविकारः । 'यो हि प्रकृतिभूत. पशुना स दर्शपूर्णमासविकारो भवति । इतरे तु प्राणिद्रव्यसम्बन्धसामान्यात् तद्विकाराः' । भा. ३।६।७।१९, * पशुविकाराः निरूढपश्वादयः। ३।७।८।९, * पशुविकारेषु वसन-पयोव्रत-तपसा अगमन, सिद्धान्ते प्रयोजनम् । ३।७।२।६. * पश्वर्थाः पशुधर्माः । पशुधर्माधिकरणम् । भा. ३।६।७।१८-२०,* पश्वर्थान्यङ्गानि पशुपुरोडाशेऽपि उपकुर्वन्ति इति न पृथक् कर्तव्यानि । १२।१।१।१-१६.

अतिदेशात्त्वनेन प्रकृतिराहित्यरूपापूर्वत्वस्य अवश्यं सिद्धान्तेऽपि इष्यमाणत्वात्, नोदाहरणं प्रकृताधिकरणस्य।) शिष्टाना च (अग्नीषोमीयादीनां प्राकृतेन) विध्यन्तेन (वाक्यशेषतया कल्पितेन) धर्माः प्राप्नुवन्ति । कथं गवादयः ? उच्यते । यत् प्राकृतमङ्गं विकृतौ श्रूयते, तदेव निवृत्तिः निराकाङ्क्षत्वात् स्वीकरोति । यथा गृहमेधीये आज्यभागश्रवणम् । श्रूयते चात्र प्राकृतमङ्ग 'नव प्रयाजाः' इति । तस्मात् तेनैव अस्य निराकाङ्क्षत्व गृहमेधीयवत् । अधिधानानुपपत्तिः (सूत्रे) इति, प्राकृताना निवृत्तिः इत्यभिप्रायः पक्षयोस्तुल्यः ।

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः । २ ॥

भाष्यं— एव च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः ? प्रकृतिवत् इति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमां अनेकवाक्यव्यवहितां प्रकृतिं अपेक्षिष्यते । तस्मात् कर्मान्तराणि चोद्यन्ते । प्रयाजयागान् करोति, नव करोति । आघार करोति, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति करोति, इति ।

चोदनाप्रभुत्वाच्च । ३ ॥

भाष्य— इद परिचोदनोत्तर सूत्रम् । ननु एषां कर्म चोदयितु सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति ? नैतस्मात् वाक्यात् इदमवगम्यते याग करोतीति । कथ तर्हि ? यागे एकादशसंख्या करोतीति । यागे गुणसत्तां भावयति इति, गुणशब्दश्रवणात् । यागसत्ताया भाव्यमानाया गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति । अत्रोच्यते, अस्ति एतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्ति एते कर्म चोदयितुम् । कुतः ? आख्यातशब्दा ह्येते । आख्यातशब्दाश्च कर्मणश्चोदकाः समधिगताः 'भावार्थाः कर्मशब्दाः' (२।१।१।१) इति । ते एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति, यागः कर्तव्यः एकादशसंख्या चेति । एवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति ।

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात्, तस्य विध्युपलक्षणात्, सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविशेषात् प्रवर्तितः । ४ ॥

भाष्यं— न ह्येतदस्ति इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, कर्मान्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्त, तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतत् 'विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत तथाहि लिङ्गदर्शनं' (७।४।१।१०) इति । तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वैकृतेषु कर्मसु येषु विदुपलभ्यते । तस्मात् सर्वो वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः अविशेषात् प्रवर्तितः चोदकादवगम्यते । तस्मादिहापि प्राकृती इतिकर्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते प्रयाजादिभिः निराकाङ्क्षत्वात् प्राकृती इतिकर्तव्यता न प्राप्यते इति, स्यादेतदेवं यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने 'एकादश' 'नव' 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्येतानि पदानि अनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते वदितु एकादशादीनि अनूद्यन्ते इति । अपूर्वाणि हि तानि अवश्यं विधातव्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च संख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्मात् इतिकर्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ।

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् । ५ ॥

भाष्यं— इतश्च गुणविधय इति । नहि अनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः 'आश्वबाल. प्रस्तरः' इति । नहि असति प्रस्तरे प्रस्तरविशेष· शिष्येत । यथा यस्य नास्ति पुत्रः, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्य आश्वबालता न विधीयेत । तस्मात् गुणविधय इति ।

कर्मणश्चैकशब्द्यात् संनिधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् । ६ ॥

भाष्यं—अय त्वपरो विशेष, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्च ऐकशब्द्यात् । प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देन अङ्गप्रधानानि उच्यन्ते । तस्मात् प्रधानवचनेन संनिहितानि अङ्गानि । तेषु संनिहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीता अभिसम्बन्धो भवति । य प्रयाजशब्दो यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण न संख्यान्तरं मन्त्रान्तरं च विनियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चोपदेश्य. ।

कुतः ? तत्प्रभवत्वात् । पशुत. सानाय्यं प्रभवति पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । (न्यायस्तु–) हविःसामान्य च देवतासामान्यात् बलीयः इत्युक्तम् (८।१।१७) ।

तस्य च पात्रदर्शनात् । १४ ॥

भाष्यं— तस्य च सानाय्यस्य यत् पात्रं उखा , सा पशौ दृश्यते ' यदि पशुमुखाया पचेत् ' इति ।

शा— देवतासामान्यात् अग्नीषोमीये पुरोडाशः प्रवर्तते । हविःसामान्यमपि पुरोडाशेनैव विद्यते, द्वयोरपि घनत्वात् । सानाय्य वा प्रवर्तते हवि.सामान्यात् । सानाय्यं हि पशुतः प्रभवति, पशुरपि पशुप्रभवः । सबन्धित्वाच्च पशुसानाय्ययोः पशुः प्रतीतः सानाय्यमुपस्थापयति । सानाय्यपात्र चोखा पशौ दृश्यमाना तत्प्रकृतित्व सूचयति ।

सोम— वाजिनस्य सानाय्यविकारत्वेऽपि पशोर्न तद्विकारत्व ? किंतु सुराग्रहवत् औषधविकारत्व , इत्युत्थानात् संगतिः । हविःसामान्य तुल्य , देवतासामान्य च दुर्बल हविर्गतसबन्धित्वं चाधिकम् । यद्यपि जन्यजनकभावेन सबन्धित्व सादृश्यरूपत्वाभावात् न लिङ्गं , तथापि प्रकृतिविशेषस्मारकतया विध्यन्तनियामकम् ।

वि— ' पुरोडाशस्य सानाय्यस्य वा धर्मः, पशौ यतः । दैवैक्यमाद्यस्तस्मा , द्यो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ '

भाट्ट— दैक्षः पशुः दर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तत्रापि किं अग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः, उत सानाय्यविकार इति चिन्तायां, घनत्वसादृश्यात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य द्रव्यगतस्य सानाय्ये सत्त्वात् नियामकाभाव., घनत्वस्य लिङ्गोपष्टब्धत्वात् । ' अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षति ' इति हि प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः । तथा ' पशुं पर्यग्नि करोति ' इति पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्यापि उखादर्शनरूपलिङ्गोपष्टब्धत्वान्नियामकाभावः । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैव अग्नीषोमीयविकारत्वे नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, देवतासामान्योपष्टब्धस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य अन्यथासिद्धलिङ्गोपष्टब्धत्वेन अनन्यथासिद्धलिङ्गोपष्टब्धद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् सानाय्यविकार एव पशुः । तथाहि, नात्र प्रोक्षणानुवादेन मन्त्रो विधीयते, येनेद लिङ्ग भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणभावनैव अत्र अपूर्वा विधीयते, इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरण तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ क्लृप्त, नेह प्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमान प्राकृतं, अपि तु अपूर्वमेव, इति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वसादृश्य न लिङ्गोपष्टब्धम् । ' यदि पशुमुखायां पच्यमानः स्कन्देत् ' इत्युखादर्शन तु अनूद्यमानत्वात् अनन्यथासिद्ध लिङ्गम् । अतस्तदुपष्टब्धं पशुप्रभवत्वमेव बलीयः ।

न्यायबिन्दुः—देवतासाम्यात् अग्नीषोमीयपुरोडाशविध्यन्तप्राप्तौ पशुप्रभवत्वसाम्याधिक्यात् सानाय्यविध्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' पशुः सानाय्यधर्मकः । '

शंकर—'पशौ सानाय्यतश्चासौ । ' अत्रौ चोदकः ।

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपणं शालामुखीये न तु शामित्रे ॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् । १२।१।५।१२ ॥

भाष्यं—पुरोडाशे एव चिन्ता , किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ श्रपणं कर्तव्य, उत शालामुखीये इति । तत्र स एव न्याय. ' इतरस्य प्रयुक्तत्वात् ' इति । गार्हपत्ये च हविषां श्रपण श्रुतम् । स च प्रयुक्तो विद्यते ' शालामुखीय एवोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति ' इति । तस्मात् तत्र श्रपण कर्तव्यम् ।

शा —अग्नीषोमीये पशौ शामित्रोऽग्निः हवि.श्रपणार्थः श्रुतः । पशुतन्त्रोपजीवी न पुरोडाशः इति स्थितम् । अत. सोऽपि तत्रैव श्रपयितव्यः इति मन्यते । न पशुश्रपणेन पुरोडाशः श्रपितो भवति । तेन पृथक् श्रपयितव्यः । पुरोडाशश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये श्रपयितव्यः अवैगुण्यात् ।

सोम—सोमाहुतेः ऐष्टिकाहुतेश्च भिन्नकार्यत्वात् सोमाहुत्यर्थानां चमसादीनां ऐष्टिककार्याहुतिशक्त्य-

न्यायं विशिष्टविधिगौरवम् । वाक्यार्थविपिदोषश्च समानः पक्षयोर्द्वयोः ॥ '

सोम — पूर्वत्र पादद्वये बाध. प्राधान्येन न्युत्पादितः । इह तु विकृतौ श्रुतेन प्राकृतस्याबाध प्राधान्येन व्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वं आनन्तर्यं चेत्याहुः । यत् अप्राकृतगुणयुक्त प्राकृत श्रूयते तद्विशेषोदाहरण, न तु श्यामाकचरौत्या औरदेहिराड्गारत् वैकृतमात्रम् । प्रथम- सूत्रार्थस्तु-विकृतौ प्रधानमात्रस्य शब्दवत्त्वात् श्रवणात् गुणाना प्रयाजादीना अधिकेऽप्यपि. सख्यान्तरादिवि- शिष्टतया उत्पत्ति, न केवलगुणविधि., सन्निधानात् सन्निहितैस्तैरेव विकृत्याकाङ्क्षाशान्तेः नातिदेश इति ।

वि— ' प्रयाजैरादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते । पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥ , विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तित ।, लाघवात् गुणमात्रस्य विधे. सोऽस्त्यतिदेशत. ॥ '

भाट्ट— यस्या विकृतौ प्राकृताङ्गसंबन्धेन अपूर्वा- ङ्गश्रवण यथा ' एकादश प्रयाजान् यजति ' इत्यादौ, तत्र अतिदेशेन अङ्गाना सामान्यमुखेनैव प्राप्ते., विशिष्य प्रयाजादित्वादिनैव उपस्थित्यभावात् तदवच्छिन्नो- द्देशेन एकादशत्वविधानायत्ते., एकादशत्वविशिष्ट- प्रयाजविध्यन्तरसम्भावात्, तदा च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन (१०।७।९) कल्प्तोपकारप्रयाजपुनर्विधानात् तेनैव पदादिभावनाया निराकाङ्क्षत्वात् अतिदेशावलम्बनेन अपूर्वत्वावगते न प्रयाजातिरिक्ताङ्गकरण, इति प्राप्ते, ' मद्गृहे धान्यसमृद्धिरस्ति, शष्कुली भुङ्क्ष्व ' इत्यादौ सामान्यधर्मपुरस्कारेण प्राप्तस्य पदार्थस्य सबन्धविधया उपस्थितविशेषधर्मपुरस्कारेणापि प्राप्त्युपपत्तेः । प्रयाज- पदेन प्रयाजरूपेणानुवादे बाधकाभावात्, तृतीयविधि प्रकारलिप्सया प्रयाजोद्देशेन एकादशत्वसख्यामात्रविधानेन अतिदेशोपजीवितया तद्बाधकत्वानुपपत्ते नेतराङ्ग- निवृत्ति ।

न्यायबिन्दु.— पशौ ' एकादश प्रयाजान् यजति ' इति न प्रयाजानुवादेन सख्याविधि., तेषां प्रकृतौ पञ्चसख्यत्वात् । किंतु सख्याविशिष्टप्रयाजविधि । एवं च कल्प्तोपकाराङ्गश्रवणात् अतिदेशबाध., इति प्राप्ते, विशिष्टविधिगौरवात् पञ्चानामपि आवृत्त्या एकादशत्वसभवात् नातिदेशबाधः इति सिद्धान्त. ।

मण्डन — ' पशौ प्रयाजेषु विधिर्गुणस्य । '

शंकर— ' पश्वादौ चोदकोऽस्ति च । '

६ अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां सांनाय्य- विकाराणां च सोमोत्तरकालता ॥

सांनाय्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवत् । ५।४।८।२५ ॥

भाष्ये— इह सानाय्यविकाराश्च अग्नीषोमीयविका- राश्चोदाहरणम् । सानाय्यविकारास्तावत् यथा आमिक्षा पशुरिति । अग्नीषोमीयविकारा॰ 'अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वपेत् श्यामाक ब्राह्मणो वसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम. ' इत्येवमादय । तत्र सदेह॰, किमेते प्रागूर्ध्व च सोमात्, उत ऊर्ध्वं इति । किं प्राप्त ? प्रागूर्ध्वं च, विशेषानव- गमात् । एवं प्राप्ते ब्रूम., ऊर्ध्वं सोमात् स्युरिति । प्रकृतिर्ह्येषा ऊर्ध्वं सोमात् । चोदकेन एभिरपि ऊर्ध्वं सोमाद्भवितव्यम् । सानाय्यस्य ऊर्ध्वं सोमाद्वचन 'नासो- मयाजी सनयेत् ' इति । अग्नीषोमीयस्यापि ' आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवाद पौर्णमास हवि., तदर्हि अनुनिर्वपेत् इति, तर्हि स उभयदेवत्यो भवति ' इति । तद्विकृतिरपि सोमादूर्ध्वं भवितुमर्हति ।

टुप्— अनुदाहरणमग्नीषोमीय । तस्य हि वचनेन चोदकप्राप्त कालो बाध्यते । तद्विकाराश्चानुदाहरणम् । न तेषा प्रकृत्या सोमादूर्ध्वकालोऽनुभूत । केवला आमिक्षा अत्रोदाहरणम् ।

शा— ' नासोमयाजी सनयेत्' 'आग्नेयो वै ब्राह्मण ' इति वचनाभ्या सानाय्याग्नीषोमयो सोमोत्तरकाल्त्व तद्विकाराणामपि अतिदेशात् तत्काल्त्व इति सुहृद् भूत्वा उपदिष्टवान् ।

सोम— सानाय्यविकाराणा ' य पाप्मना गृहीत स्यात्, तस्मा एता मैत्रावरुणीं पयस्या निर्वपेत्' इत्यादीना, अग्नीषोमीयविकाराणा ' अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्व- पेद्वसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम ' इत्यादीना च सोमोत्तरकालत्व विचार्यते । अत्र भाष्ये सानाय्यविकारत्वेन पशुरुदाहृत॰,

गुणलोप तत्रैव स्यात्, न तु सर्वेषु इति (पूर्वपक्ष)।

वि—' लिङ्क्लृप्तगुणो लोप्यो याग एवाखिलेषु वा ।, यद्यन्वयाद्याग एव, प्रयोगान्वयतोऽखिल ॥ ' यजति शब्दस्य प्रयोगवचनत्वात् अखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्य ।

भाट्ट—देशे पशुपुरोडाशावान्तरप्रकरणे ' अग्निं यजति ' इति श्रुतम्। तत्र भेदकप्रमाणाभावे यागानुवादेन देवतामात्रविधौ आवश्यके, न तावत् प्राकृत तदङ्गयागमात्रोद्देशेन विधान, आग्नेयाज्यभागे तस्या प्राप्तत्वात् सौम्ये तस्या विधौ अपूर्वविधिप्रापत्ते । नाद् वर गुणमात्रपरिसंख्याफलकप्राप्यमाणाग्निविधिरेव स्विष्टकृद्यागे लाघवादवसीयते । सोऽपि च देवताया द्रव्यवत् उत्पत्त्यन्वयित्वात् यद्यपि यागे एव, न तु निगमेष्वपि, तेषु तस्य सस्कार्यतया गुणत्वेन विध्ययोगात्, तथापि यागे एव विहितायास्तस्या प्राकृततयापन्नतया निवृत्तावपि स्मर्तव्यत्वात् निर्गुणस्यैवाग्नेरभिधानम्। यद्यपि च प्रकृतौ आवाहनादिनिगमेषु निर्गुणस्यैवाग्नेरभिधान तथापि आध्वर्यवेषु हौत्रेष्वपि च याज्याया आदौ सगुणस्यैवाभिधानात्, इह तु तत्रापि निर्गुणस्यैवाभिधानम्। सिद्ध एव चायमर्थ शिष्यहितार्थे उक्त इति वेदितव्यम्। १०।४।१९

न्यायबिन्दु —पशुपुरोडाशे स्विष्टकृद्गुणलोप श्रुत ' अग्निं यजति ' इति। तत्र यागमात्रे तल्लोप, न तु निगमेषु इति प्राप्ते, प्रयोगे एव निर्गुणविधेः सर्वत्र गुणलोप इति सिद्धान्त ।

मण्डन—' गुणलोपस्तु सार्वत्र । '

शङ्कर—' तल्लोपस्तु प्रयोगे च । '

अग्नीषोमीयपशुप्राग्भागवर्तिपदार्थधर्म उपांशुत्व तत्तत्पदार्थमात्राया तत्पूर्वप्रयुक्तम् ॥

देशसंबद्धमुपांशु च तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् तस्य च तत्र भावात्। ३।१।६।२० ॥

भाष्य—ज्योतिष्टोम समामनन्ति ' यदा वा एतद् यज्ञस्य, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्ति ' इति। तत्र एषोऽर्थ समधिगत, किं अग्नीषोमीयात् यानि कर्माणि तत्प्रयुक्तमुपांशुत्व, उत परस्मा पूर्वप्रयुक्तमिति। किं प्राप्त ? प्रागग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसस्कारक, तत्सयुक्तोऽयं धर्म, योऽयं देशसबद्ध । कुत एतत् ? श्रुतिनिर्देशात्। मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्था, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सबद्धा । ये एतस्मिन् देशे पदार्था, तैरुपांशु चरन्तीति। ननु वाक्येनैष धर्मो विनियुक्त, न श्रुत्या। न श्रुत्या न वाक्येनेति। किं तर्हि ? श्रुतेन अस्यैकवाक्यता, न प्रकृतेन लक्षितेन कल्पितेन वेति । उच्यते । गृह्णीम एतदङ्गापूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य सस्कारक यदपूर्वं, तस्यापीति। कतमं तत् ? यत् प्रधानद्रव्यसस्कारक पूर्वस्मिन् देशेऽस्तीति। उच्यते। तस्य च तत्र भावात्। तस्य एवजातीयकस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात्। अस्ति हि सोमप्रवहणीय नाम सूक्त (भद्रादभि० इति ऋग्वे ३।२।१-२०)। तस्मात् देशधर्मो भविष्यतीति। यथा ' प्रणीता प्रणेष्यन् वाच यच्छति ता सहविष्कृता विसृजति ' इति। अस्मिन् देशे ये पदार्था तेषां धर्मो वाग्यम, न प्रधानापूर्वस्य। एवमिदमपि उपांशुत्वमिति।

टुप्—आधस्ये अधिकरणे समुदायप्रयुक्तमभिमतम् इत्युक्तम्। समुदायमध्ये केन अन्यो य समुदाय इव लक्ष्यते प्रदेशमध्यासमुदाय इति, तत्र विचार्यते किं तत्प्रयुक्त (ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्त) उपांशुत्व, उत तत्पदार्थप्रयुक्त (अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थजन्योपत्त्य पूर्वप्रयुक्त) इति । अथवा सस्कारोद्देशे विचार्यते प्रकृतौ विकृतौ निर्णयाय (इति सगति) । अग्नीषोमीयात् प्राग्भाविना पदार्थानामुपांशुत्व श्रुत्या भाति । ननु वाक्येनैष धर्मो विनियुक्त । न च तृतीयाया विभक्तिरस्ति। उच्यते । सत्य, किंतु प्राकृतान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तत्र यदि सोमयागेन सबन्ध क्रियते प्रकरणज्ञानानुमितेन सबन्ध स्यात् । यदि अग्नीषोमीयप्राग्भाविना सबध्यते, श्रुतेन सबध्यमान अग्नीषोमीयात् च प्राग्भाविन पदार्था, तैः श्रुतैरवमानैरेव सबध्यते। ' तस्य च तत्र भावात् ' इति सूत्रवचनेन अपूर्वान्तो च पदार्था इति मन्यते। तेषु यो धर्मो विधीयते नासौ अनर्थक । यथा दीक्षणीयाप्राक्-

¶ अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्यार्बर्हिषः स्तरण-काले स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः ॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तेत । १२।१।२०।४५॥

भाष्यं— तत्रैव स्तरणमन्त्रश्चिन्त्यते । किमग्नीषोमीये भेदेन कर्तव्यः, अथवा आतिथ्यायां प्रयुक्तः स एव प्रस-ज्यते इति । साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते, उच्यते, मन्त्रोऽभ्यावर्तेत, भेदेन कर्तव्यः इति । कुतः ? देशपृथक्त्वात् । पृथग्गतौ देशौ उत्तर-वेदिसमीपं प्राग्वंशश्च । देशभेदात् स्तरणमावर्तेत । स्तर-णाङ्गं च मन्त्रः ' ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि ' इति । स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्यावृत्तिर्न्याय्या, प्रधानतन्त्रत्वाद् गुणा-नाम् । अपि च स्तरणं देशसंस्कारम् । तेन आति-थ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृतो नोत्तरवेदिदेशः । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादावृत्तिः स्तरणमन्त्रस्य ।

सोम—अत्र प्राकृतस्तरणावृत्तावपि मन्त्रस्य नावृत्तिः, किंतु आतिथ्याकाले प्रयुक्त एव मन्त्रः प्रसङ्गादुपकरि-ष्यति इत्येवं पूर्वः पक्षः इति न भ्रमः कर्तव्यः, स्तरण-मन्त्रस्य स्तरणावृत्तौ आवृत्तेरवर्जनीयत्वात् । तस्मात् स्तर-णस्य बर्हिःसंस्कारत्वात् समन्त्रकं स्तरणमेव प्रसज्यते । अपरेणोत्तरवेदिं अग्नीषोमीयार्थेन क्रियमाणं तु स्तरणं सौक-र्यार्थं लौकिकमन्यदेव, इति न तद्बलात् मन्त्रावृत्तिप्रसक्तिः इत्येव पूर्वः पक्षः । एवं च मन्त्रमुखेन स्तरणस्यैव प्रस-ङ्गावृत्ती विचार्येते इति ध्येयम् । यद्यपि वस्तुतो देशै-क्येऽपि ' यदातिथ्यायां ' इत्यादिवत् देशसाधारण्यविरह-भावात् संस्काराणामावृत्त्या भवितव्यं, अन्यथा प्रायणी-यातिथ्ययोरपि वस्तुतः एकदेशत्वात् वेदिसंस्काराणा-मावृत्तिर्न स्यात्, तथापि एकदेशत्वे प्रसङ्गः संभाव्येत, न चानेकदेशत्वमपि । एवं च बर्हिरर्थे स्तरणे क्रिय-माणे वेदिर्बर्हिषो आर्थिककर्मत्वकरणत्वभावेन द्वितीया-तृतीये । प्रकृतौ मन्त्रेण स्तरणं हविरासादनार्थं, नाद-ष्टार्थं, इदं चामन्त्रकस्तीर्णे बर्हिषि हविरासादने तस्य वैगुण्यं स्यात् ।

वि—' तथास्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ।, आद्यः प्रोक्षणवत् , नैव देशस्तरणभेदतः ॥ '

भाट्ट—तदेव बर्हिः आतिथ्येष्ट्यर्थं प्राग्वंशे 'ऊर्णा-म्रदसं त्वा ' इति मन्त्रेण वेद्यामास्तृतं पुनरग्नीषोमीयार्थं अपरेणोत्तरवेदिं स्तीर्यते, देशभेदेन तत्तत्संस्कारस्य तत्तद्यागाङ्गहविराधारभूतबर्हिःसंस्कारकस्य वा आस्तरणस्य आवृत्तेः प्रयोजनानुरोधेन आवश्यकत्वात् । अतः प्राकृ-तस्य स्तरणस्यावृत्तौ तदङ्गभूतो मन्त्रोऽपि आवर्तते इति न तत्र प्रसङ्गस्तन्त्रं वा, आतिथ्याकालपठितमन्त्रजन्य-स्मृतेः अग्नीषोमीयकालीनस्तरणवेलायां अविद्यमानत्वात् । सिद्धमेव चेदं शिष्यहितार्थमुक्तम् ।

न्यायबिन्दुः—आतिथ्यार्थं प्राग्वंशे स्तीर्णं तत् आनीय अपरेणोत्तरवेदिं पुनरग्नीषोमीयार्थं बर्हिः स्तीर्यते । तत्र 'ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि' इति स्तरणमन्त्रः पूर्वकृत एव प्रसज्यते बर्हिःसाधारण्यात् , इति प्राप्ते , स्तरणस्य ' बर्हिषा वेदिं स्तृणाति ' इति वेद्यर्थत्वात् तस्याश्च भेदात् मन्त्रावृत्तिः । बर्हिरर्थत्वेऽपि स्तरणावृत्तेः तदङ्गमन्त्रावृत्तिः, अन्यथा तद्वैगुण्यापत्तेः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' तेषां तु मन्त्रान् (मन्त्र) स्तरणे पुनः पठेत् । '

शंकर—' देशभेदे भिदा मन्त्रोः । ' मन्त्रो. स्तरण-मन्त्रस्य ।

¶ अग्नीषोमीये पशौ दार्शिको विष्यन्तः ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् । ८।१।५।१२ ॥

भाष्य— पशौ अग्नीषोमीये चिन्त्यते किं दार्शपौर्ण-मासिको विष्यन्त , उत सौमिकः इति । किं प्राप्तम् ? तथैव पूर्वः पक्षः । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ च लिङ्ग-दर्शनात् । पशौ च दार्शपौर्णमासिक एव विष्यन्तः । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् 'एकादश प्रयाजान् यजति' 'एकादशानुयाजान्' इति । तथा ' सौचमाघारमाघार्य ध्रुवा पशुमनक्ति ' इति । ननु लिङ्गमनर्थकं , कुतः प्राप्ति ? चोदनासामान्यात् । किं सामान्य ? व्यक्तचोद-नात्वम् । का व्यक्तिः ? द्रव्यदेवतावत्ता 'अग्नीषोमीयं पशु' इति । इतरत् ' ऐन्द्रं पयः ' इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः ।

शा— पशौ अग्नीषोमीये तद्धितेन देवतानिर्देशः आरभतिश्च दर्शपूर्णमाससादृश्यम् । इष्टौ अपि आलभति-

शा—ननु अङ्गेभ्योऽपि हृदयादिभ्य भक्ष (प्रति-प्रस्थाता) अवदानं कुर्वन् भक्ष लभेत 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति' इति वचनात् । (अस्या शङ्कायां भाष्ये समाधानमयुक्तम् । तत्राद्यमाह-) यस्यां शाखायां अध्वर्योरवदानं तद्विषयमिदमधिकरणम् (यस्यां शाखायां हृदयादिषु प्रतिप्रस्थातृकर्तृकावदान वचनं नास्ति, तद्विषयमिदमधिकरणमिति । तत् यथा वचनं नास्ति, तद्विषयमिदमधिकरणमिति । तत्श्च श्रुतमुपरत, सर्वशाखाप्रत्ययन्यायविरोधात् । ततश्च यस्यां शाखायां अध्वर्योरवदानवचनमस्ति तद्विषय-मधिकरणं इत्येतस्य भाष्यम् । अयमेव च परिहारो युक्त)। प्रतिप्रस्थात्रवदानपक्षे तु अन्येन भक्ष । (द्वितीय परिहारमनूद्य दूषयति-) यत्तु अप्राकृतमिद मवदानं, अप्राकृतत्वे च प्रयाजारम्भणाभावात् इत्युक्त (भाष्ये) तदयुक्तम् । यद्यपि 'दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्य, सौविष्टकृतान्यवद्यति' इति मध्ये पदार्थान्तरविधानात् नाय प्रयाजारम्भ, तथापि प्रदानार्थमेवेदमवदानं, नाद्यर्थम् । (प्रतिप्रस्थातु अवदानकर्तृत्वमस्तु, तथापि नासौ प्राकृतमध्वर्युकार्यं करोति, मध्ये सौविष्टकृतावदानपर्यवसितस्यावदानस्य प्रयाजोपक्रमत्वाभावेन प्रदानोपक्रमप्राकृतावदानकार्यकरत्वाभावात् । ततश्च प्राकृत हवि संस्कारकार्यार्थं यदवदानं तदध्वर्युणैव कर्तव्य, न प्रतिप्रस्थात्रा, इति न तस्य भक्षप्रसक्तिरित्यर्थ । तृतीय परिहारस्तु समाख्यादिना तस्यापि शास्त्रीयत्वसमर्थनेन तन्त्ररत्ने एव निराकृत । तन्त्ररत्न चेत्थ—' नहि आर्थिक प्रकृतौ अध्वर्योरवदातृत्व अवत्तहोमविधिना अर्थाद्विधीयमानस्यावदानस्य प्रधानैककर्तृकत्वात् समाख्यानाच्च अध्वर्युकर्तृत्व शास्त्रीयमेव । तच्च कुर्वन् प्रतिप्रस्थाता लभेतैव भक्षम् । तस्मात् कृत्वाचिन्तैव इयेव तथ्यम् । अवदानान्तरमिति वा' इति)। अध्वर्य्ववदानपक्षे तु नास्य (प्रतिप्रस्थातु) भक्ष, वपाया नि शेषत्वात् इत्येतावान् अधिकरणार्थ ।

सोम— मैत्रावरुणवत् प्रतिप्रस्थातुरपि कार्यप्रयुक्तो भक्ष इत्युपगमात् सङ्गति ।

वि—' प्रतिप्रस्थातुरस्ति भक्षो नो वा , वपामसौ । पचलतोऽस्ति , नो पक्षा वपा सर्वा हुता यत ॥'

भाट्ट— तथैव (अग्नीषोमीये पशौ) प्रतिप्रस्थातुरपि भक्षो भवेन्न वेति संशये तस्यापि कर्तृत्वात् कर्तृसंस्कारार्थो भक्षो भवेत् । नहि यद्यपि संस्कारक यत् भक्षणं तत् तद्यागसंबन्धिपदार्थकर्तृसंस्कारक इत्यत्र प्रमाणमस्ति, प्रधानदोषाभिधारणन्यायेन (४।१।१४) इति संस्कारस्य सत कर्तृसंस्कारकत्वमात्रकल्पनात् । अतश्च वपाश्रपणकर्तुरपि प्रतिप्रस्थातु हृदयादियागहविशेषभक्षणे न किंचित् बाधक, इति प्राप्ते, यत्किंचित्कर्तृसंस्कारत्वे अतिप्रसङ्गात् आवश्यके विशेषणे स्ववाक्ये उपस्थितत्वात् यद्धवि संस्कारक यत् भक्षणं तत् तद्धवियागसंबन्धिपदार्थकर्तृनिरूप, तद्धवियागसंबन्धिपरिष्यमाणपदार्थविषये समाधानरूप वा संस्कारं जनयति इत्येव कल्पनात्, प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणकर्तुं वपाया सर्वहोमेन शेषभक्षणाप्रसक्ते, हृदयादियागसंबन्धिप्राकृतपदार्थकर्तृत्वाभावेन च तद्धवि शेषभक्षणप्रसक्ते न तस्य भक्षणम् । अत एव हृदयादियागसंबन्ध्युपयाजानां तेन करणेऽपि तेषां प्राकृतत्वाभावात् न तस्य तद्भक्ष । ननु 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति' इति वचनात् हृदयाद्यवदानस्यापि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वागते तच्छेषभक्षप्रसक्ति । नहि इद अप्राकृत अवदानान्तर प्राकृतावदानानुवादेन प्राकृतकार्यापन्नावदानान्तरानुवादेन वा प्रतिप्रस्थातृमात्रस्य प्राकृताध्वर्युबाधेन विधानात् दक्षिणतो निधानस्य च प्रकृतितो दक्षिणश्रोणिप्राप्त्यैवानुवादात् । यद्यपि पार्थसारथिलेखनात् शाखान्तरे वैकल्पिक अध्वर्युकर्तृकमपि हृद्याद्यवदानं भवेत् तथापि अध्वर्युकर्तृकत्वपक्षेऽपि वपाश्रपणमात्रकर्तुं प्रतिप्रस्थातु आपस्तम्बाद्युक्तो मार्दिभक्षो न विरुध्यते । तस्य हृदयादिनिरूपितार्थीणकर्मादिभक्षो न विरुध्यते । तस्य हृदयादिनिरूपितादीर्णकर्मादिदोषात् (अविरोधात्) । तस्यापि लोहितादिवत् दोषात् (अविरोधात्) । अतो हृदयाद्यवदानस्य उभयकर्तृकत्वेऽपि प्रतिप्रस्थातु भक्षोपपत्ति, इति चेत् सत्य, तथापि प्रकृतौ न आनतिरूप कर्तृसंस्कार, तस्य दक्षिणानियमेन तथैव सिद्धे । करिष्यमाणप्राकृतपदार्थेषु समाधानरूप एव । न चासौ प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेऽपि हृदयाद्यवदानस्य भक्षणोत्तर प्रतिप्रस्थातु कश्चिदस्ति । अतो न तस्य भक्ष । पार्थसारथेस्तु प्रतिप्रस्थातृकर्तृकहृदयाद्यवदान

कृतकार्यापन्ने वेदान्तरीये स्वरातिदेशरहिते च तस्मिन् उपांशुत्वस्य कथमपि अप्राप्ते ।

यत्तु **भाष्यकारेण** ‘मासाग्निहोत्रे तन्द्रागारम्भके उपांशुत्वस्य ऊहः इति प्रयोजनमुक्तं, तत् नामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदनालिङ्गातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेः उपेक्षितम्। यदपि वार्तिकादौ ‘पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति’ इत्यादौ उपांशुत्वोहः इत्युक्तं, तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्राबल्यादुपेक्षितम्। न च उपांशुत्वातिदेशस्य प्रधानसम्बन्धितया प्राबल्यं, आधानसामादानिव प्रधानसम्बन्धित्वस्य अङ्गेषु स्वरप्राप्तौ दौर्बल्याप्रयोजकत्वात्। इतरथा मासाग्निहोत्रेऽपि तदापत्त्या भाष्यकारमतदूषणानुपपत्तेः। न चैवं प्रकृतावेव दीक्षणीयाद्यङ्गेषु तदनापत्तिः, औपदेशिकत्वेन तत्र उपांशुत्वस्य प्राबल्यात्। इतरथा प्रकृतावेव नामातिदेशविषये उपांशुत्वस्य प्राप्त्यनापत्ते। अतः पूर्वोक्तविषये एव उपांशुत्वप्राप्तिः प्रयोजनम्।

इति प्राप्ते, यत्किंचिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेण उक्तेषु तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण अनुक्तेषु बुद्धपदार्थेष्वेव प्रयोगात् नपुंसकनिर्देशाच्च अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागवर्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानां उद्देश्यता। अन्यथा भागस्य पुंलिङ्गत्वात् नपुंसकनिर्देशः, ‘यत्प्राचीन’ इत्येतावतैव सिद्धेः यत्किंचिच्छब्दश्च व्यर्थः स्यात्। एकवचनं च सामान्याभिप्रायेण बहुत्वलक्षणार्थम्। अतश्च तत्तत्पदार्थानामेव उद्देश्यत्वात् तत्स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ तत्तदवान्तरापूर्वसाधनत्वमेव लाघवादाश्रयते। इतरथा पदार्थसमुदायरूपभागस्य साक्षात् यज्ञापूर्वसाधनत्वे प्रमाणाभावात् पदार्थद्वारा तदाश्रयणे लक्षणाऽवच्छेदके गौरवम्। पुनश्च उपांशुत्वस्य साक्षात् भागे अनन्वयात् पदार्थमन्त्राणां द्वारत्वकल्पने इत्यतिगौरवम्। अतस्तावत्पदार्थधर्म एव उपांशुत्वम्। अतश्च विकृतौ तन्द्रागारम्भके अपूर्वे न तस्योहः। इदं चोपांशुत्वं विशेषविहितनिरवकाशस्वरान्तरावरुद्धप्रायणीयादिपदार्थातिरिक्तपदार्थविषयम् इति स्वरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम्।

न्यायबिन्दुः— यच्छब्दस्य त्वराशब्दविशेषणत्वं, न तु प्राचीनमित्यस्य, व्यवधानात्। ‘यत् किं चित्’ इत्यस्य अनेकार्थत्वाच्च अग्नीषोमीयप्राग्वर्तिनामङ्गानामेव उपांशुत्वं धर्मः। तेन विकृतौ अप्राकृते पदार्थे नोहितव्यम् इति सिद्धान्तः।

मण्डन— ‘उपांशुता प्राच्ययजिप्रयुक्ता।’

शंकर— ‘उपांशुत्वं पदार्थगम्।’

अग्नीषोमीयपश्वादौ प्रयाजादिषु एकादशत्वादिगुणविधिः ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात्। १०।३।१।१ ॥

भाष्य— अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’ इति। तत्रेदं समाम्नायते ‘एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान् यजति’ इति। तथा चातुर्मास्यानि ‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत’ इति। तत्राप्याम्नायते ‘नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजान्’ इति। तथा ‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’ इति। तत्राप्याम्नायते ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारमाघारयति’ (इति)। तथा अवभृथे श्रूयते ‘अप्सु तृणं प्रास्य आघारमाघारयति’ इति। तदेतेषु संशयः, किं प्राकृतेतिकर्तव्यता न प्राप्यते अप्राप्तायां कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते, अथवा प्राप्यते प्राप्तायां गुणविधयः इति। किं प्राप्तं? न प्राप्यते इति। विकृतौ तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं, नाङ्गानि। तस्मात् अग्नीषोमीयादिषु गुणकर्मणामधिकानां उत्पत्तिः। यजति, आघारमाघारयति इति च कर्मान्तराणि एतानि विधीयन्ते। तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति। तैरेव च तानि साङ्गानि जायन्ते। तस्मात् प्राकृती इतिकर्तव्यता न प्राप्यते। सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहिता अतिक्रमिष्यतीति।

टुप्— अवभृथस्तावदनुदाहरणं, अपूर्वत्वात्। (ज्योतिष्टोमे ‘वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति’ इत्यनेन अवभृथसञ्ज्ञकेष्टिं विधाय श्रूयते ‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इति। तथा चानेन कर्मोपकारकयोः प्राकृतयोरेव आज्यभागयोर्विधानेन ताभ्यामेव नैराकाङ्क्ष्यात्,

पदार्थौ निर्धार्येते, 'निदाघा अवद्यति' इत्येतस्मादथश्च, तथा सति अथशब्दोऽनुवादः स्यात्। कथं ? अथशब्दः आनन्तर्ये (अथशब्दः आनन्तर्ये) वर्तते। यदा च पूर्वोत्तरौ पदार्थौ अवगतौ, तदा आनन्तर्यम्। यदा तु तौ न स्तः, कस्यानन्तर्यं ब्रूयात्। अवगतौ चेत्, पाठादेवावगतः क्रम, तदाथशब्दोऽनुवादः। न च भवता पदार्थविधानमिष्यते, येन अथशब्दः अवदानं च अनुवादौ स्याताम्। तस्मात् हृदयादिविशिष्टः अवदाननिर्विधीयते। एवं जिह्वादिष्वपि। एवं च यस्मात् द्रव्यादवदीयते तद्धविरिति। यथा 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति वाक्यैः द्रव्यं पृथक् कल्प्यते, तदेव मुख्यं हविः, एवमिहापि। न चैते एतावन्तः अवदातयः अदृष्टार्थाः। पशोरेव सकाशात् द्रव्यस्यादानात् याग इति। अस्मिंस्तु पक्षे अदृष्टार्थत्वमेव दोषः। एतेषु यागार्थेषु न किं चिददृष्टम्। पशुचोदनाऽपि लक्षणया हृदयादीनि लक्षयन्ती अग्नीषोमाभ्यां सह सम्बध्यते। एवं च येषामङ्गानामवदानं श्रूयते, तान्येव यागसाधनानि, नाङ्गान्तराणि। कुतः ? पशुशब्दोऽयं हृदयादीनि वाक्यानि दृष्ट्वा ततो लक्षणावृत्त्या कल्पितः। यानि दृष्ट्वा कल्पितः, तान्येव लक्षयति। अन्येषामश्रूयमाणानां कः प्रसङ्गः, येन तानि हविष्ट्वेन लक्षयेत्।

शा— 'तद्भिन्नेन पशोरेव देवताऽन्वयचोदनात्।
समस्तस्य पशोर्दानमैन्द्रस्य पयसो यथा ॥' (सोम— हविष्ट्वं देवतोद्देशेन त्यज्यमानत्वम्। यस्य देवतासंयोगः तस्यैव वक्तुं युक्तं, 'साऽस्य देवता' इति मुक्तहविषोरेव देवतातद्धितविधानात्। अत एव 'सोमेन यजेत' इति उत्पत्तौ श्रुताया अपि लताया न हविष्ट्वं, किंतु 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिवाक्येषु देवतासंयोगस्य सोमरसे श्रवणात् तस्यैव हविष्ट्वम्। तथा च देवतासंयोगात् पशोरेव कृत्स्नस्य देवतोद्देशेन त्यागः। यथा 'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां' इति देवतासंयोगात् कृत्स्नस्य पयसस्त्यागः, न अवदानमात्रस्य तद्वत् इति पूर्वः पक्षः।) इति प्राप्ते ब्रूमः। 'अवदानं प्राकृतत्वं हि हृदयादिषु दृश्यते। तस्मात् तत्प्रकृतित्वेन देवतासङ्गतिः पशोः॥' हृदयादिशब्दा हि मांसविशेषवचनाः, न युक्तं यत् पशुप्रदेशलक्षणार्थता नीयन्ते, हृदयादीनामेव अवदानोपपत्तेः। अवदानं च प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थं, इति इहापि अवदानं हविष एव युक्तं, तच्च हृदयादिषु दृश्यते, इति हृदयादीनामेव हविष्ट्वं निश्चीयते। न च उत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुविरोधः, तस्य हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वेनापि देवतासम्बन्धोपपत्तेः। (सोम— तथा च सूक्तहविषोरिति व्याकरणस्मृतौ हविःपदं हविष्प्रकृतिसाधारणं न्यायानुसाराद् व्याख्येयम्।) यदि हि प्रत्यक्षं प्रमाणं न स्यात्, ततः पशुरेव साक्षाद्धीयेत। अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिषु अवदानवचनं विशसनवचनं च। तस्मात् हृदयादीनि हवींषि देवतायै देयानि, तेभ्य एव च अवदानं गृहीत्वा हूयते, तत्प्रकृतिश्च पशुः।

सोम— सोमयागनिश्चयनाध्युपादानानन्तरं तदङ्गभूतेषु पश्वादिषु मध्यपूर्वार्धादिवाधो विचार्यते इति पादान्तरत्वं आनन्तर्यं चेत्याहुः। पशोर्हविष्ट्वाभावात् 'पशुर्हव्यं करोतु मे' इति याज्ञिकानां व्यवहारश्चिन्त्यः। सूत्रार्थस्तु— पशोः कृत्स्नस्यैव देवतासम्बन्धेन चोदितत्वात् स एव एकं हविः, इति पूर्वः पक्षः।

वि— 'पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता। आद्यश्चोदनया, मैवमवदानपृथक्कृतेः ॥' तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः।

भाट्ट— 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र यद्यपि उत्पत्तिवाक्ये पशोरेव पुरोडाशवत् देवतासम्बन्धित्वेन हविष्ट्वं प्रतीयते। अतश्च तेनैव अतिदेशप्राप्तपयोगाद्यपि स्यात्, तथापि 'पशुं विशास्ति, लोहितं निरस्यति, शकृत् सम्प्रविध्यति, वपामुद्धरति, कुम्भ्यामङ्गानि पचति, हृदयशूलेन हृदयं (पचति)' इत्यादिसंस्कारवाक्यपर्यालोचनया सोमस्येव स्वावयवद्वारा साधनत्वं प्रतीयते। युक्तं च शाखादीनां व्यापारद्वारेव सति तात्पर्यग्राहकप्रमाणे परम्परया साधनत्वम्। व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावात्। नहि विशसनादौ पशुः प्रत्यभिज्ञायते, येन तत्स्थानेऽपि तस्यैव साधनत्वं कल्प्येत। प्रत्यक्षादिप्रत्यक्षेणापि पशुसम्बन्धित्वानुमानमात्रम्। अन्यथा विनष्टः पशुः इति

नानर्थकं पुनर्वचनम्। तस्मात् इतिकर्तव्यता प्राप्यते। प्राप्ताया गुणविधय इति।

अकार्यत्वाच्च नाम्नः। ७॥

भाष्यं— न च शक्यते वदितुं नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति। अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति, "एकादश यागान् करोति, ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्ति" इति। वाक्यं हि अन्यां वचनव्यक्तौ भिद्येत। अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानां उच्चारणं गुणविधानार्थम्। तस्मादपि इतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति।

तुल्या च प्रभुता गुणे। ८॥

भाष्यं—इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुक्तं सूत्रम्। कानि तानि पदानि? यदुक्तं प्रयाजानुयाजा असंनिहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति। तत् परिहर्तव्यम्। अनोच्यते। तुल्या हि एषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति। ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्ये इह सङ्कीर्त्यन्ते। यद्वा उत्पाद्य प्रापयिष्यति, ते गुणवचनेन संभन्त्स्यन्ते इति। तत्र उत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी। प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति। इदमधुनातनं वचनमुत्पादकं इति चेत्, नैतदेवम्। गुणसम्बन्धार्थमेव तत्, गुणवचनस्य श्रवणात्। तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति। अथ यदुक्तं आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति। तुल्या एषा प्रभुता आख्यातशब्दानाम्। ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनरहिताः गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम्। यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईदृक्करास्तस्य मुद्गमाषकुल्यः इति। तस्मादपि गुणविधय इति।

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत्। ९॥

भाष्यं—इति चेत् पश्यसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति। एवं सति सर्वं प्रधानं, आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति।

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः। १०॥

भाष्यं— नहि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वाऽर्थो भवति। यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति। तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः। यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यत् गुणभूतं तत् गुणभूतमेवेति।

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा योगात्, तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम्। ११॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो गुणविधय इति। कुतः? विधित्वं चाविशिष्टम्। प्राकृताना वैकृतैः अर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते। 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै' इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतौ अर्थवादो भवति 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यज्ञमेव प्रतिष्ठापयति' इति। तथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ' इति प्रकृतौ, 'आज्यभागौ यजति, चक्षुषी एव नान्तरेति' इति विकृतौ। तस्मात् सर्वमेवंजातीयकं प्रधानार्थं विकृतौ गुणभूतमिति।

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात्। १२॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति। समा ह्युत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम्। येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते। कथं? 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत, स आज्यं पुरस्तादसृजत, पशुं मध्यतः, पृषदाज्यं पश्चादिति, तस्मादाज्येन पुरस्तात् प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मध्यतः, पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्तन्ते' इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे। तस्मात् न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति।

शा— किं तत्र चोदकेन प्राकृती इतिकर्तव्यता प्राप्यते न वेति। तदर्थमिदं विचार्यते किमेतैः गुणविशिष्टप्रयाजादिविधिः, उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधिरिति। तस्मात् संख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादयः एवात्र विधीयन्ते, न प्राकृती इतिकर्तव्यता अतिदिश्यते, इति प्राप्ते ब्रूमः, 'प्रकारान्तरतः प्रातिपदिकेन कर्मणाम्। तान्यनूद्य गुणः शक्यो विधातुमिति तद्विधिः॥ न च सत्यां गतौ

मण्डन— 'अस्त्येव मैत्रावरुणस्य भक्षः ।'

शंकर — 'इडाभक्षः प्रशास्तुः स्यात् ।' प्रशास्तुः मैत्रावरुणस्य ।

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्यैकः एव भागः ॥

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् । १०।७।२०॥

भाष्यं— अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति संदेहः, किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभाग इति । किं प्राप्तं ? द्विभागः स्यात् । अध्वर्युविकारत्वात् अध्वर्युभाग प्राप्नोति, होतृविकारत्वात् होतृभाग प्राप्नोति । तस्मात् द्विभागः स्यादिति ।

एकस्याद्वैकभागः स्याद्, भागस्याश्रुतिभूतत्वात् । २१ ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न द्विभागः स्यात्, एकभागो भवेदिति । कुतः ? भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति । नेहाध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृभागः । यदि हि उभौ श्रूयेयाताम्, एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात् । चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते । तत्र एकत्वान्मैत्रावरुणस्य एकेनैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः, सा कृता, इति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति । तस्मादेकभागः स्यादिति ।

शा— किमयं मैत्रावरुणः द्वौ भागौ भक्षयेत, उत एकमिति । द्वयोः कर्म कुर्वन् द्वौ लभेत, इति प्राप्ते ब्रूमः, 'अध्वर्योर्यावती तृप्तिर्होतुस्तृप्तिश्च यावती । तन्त्रेण तावती तृप्तिर्भागेनैकेन लभ्यते ॥' तस्मादेकभाग स्यात् ।

सोम— पूर्वोक्तोपजीवनेन अत्र विशेषचिन्तनात् संगतिः । संस्कारो हि तृप्तिलक्षण एव, नान्यः । तृप्तिश्च एकेनापि भागेन प्राकृती जायते, इत्येकेनापि भागेन संस्कारसिद्धेः, न भागद्वये प्रमाणमस्ति ।

वि— 'द्विभाग एकभागो वा, द्विभाग स्यात् द्विकर्मतः ।, एकः पुमैक्यतो नो चेद् वैषम्य प्रकृतावपि ॥'

भाट्ट—तत्रापि उभयकार्यापन्नत्वात् भागद्वय प्राप्नुयात्, इति प्राप्ते, तत्तत्कार्याङ्गभूतायास्तृप्ते. तन्त्रेणोपपत्तेः, प्रकृतौ च यावत्कर्तृणां समविभागस्यैव सत्त्वेन इहापि तथैव प्राप्तेः एक एव भाग. ।

न्यायबिन्दुः—मैत्रावरुणस्य द्वौ भागौ, इति प्राप्ते, तन्त्रेण अध्वर्युहोतृतृप्तिहेतोरेकस्यैव भागस्य भक्षार्थं दानं इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'एकस्तु मैत्रावरुणस्य भागः ।'

शंकर— 'भागस्यैक एव च ।' तस्य प्रशास्तुः ।

अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तरं लौकिके यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ॥

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन, प्रकृतौ स्यादभागित्वात् । ९।३।३।९ ॥

भाष्यं—अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र अग्नीषोमीये पशौ आम्नायते 'यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्, यदि द्वौ एतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायवः इति' (इति) । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः लौकिके वैदिके च यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्त, उत वैदिके, अथवा लौकिके इति । किं प्राप्तं ? लौकिके वैदिके वा अनियमः इति । कथं ? विशेषानाश्रयणात् । नहि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति । तस्मादनियम इति । वैदिके वा । तथा हि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनाभिसम्बन्धो भविष्यति । इतरथा दूरगतेन अप्रवृत्तेन परोक्ष सम्बन्ध. स्यात् । तस्मात् वैदिके यूपोपस्पर्शने इद प्रायश्चित्तमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लौकिके उपस्पर्शने भवितुमर्हति, न वैदिके । कुत. ? दोषसंयुक्त हि श्रूयते इद प्रायश्चित्त 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते, यद्यूपमुपस्पृशेत् यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते, तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य' इत्यभिधाय 'यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्' इति समाम्नायते । तस्मात् यत्र दोषः, तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोष., न वैदिके । वैदिके हि अञ्जनमुच्छ्रयणं च कर्तव्यमुक्तम् । न तत् कर्तव्य सत् अकर्तव्य भविष्यति । सावकाश चोपस्पर्शनप्रतिषेधवचन लौकिके अविरुद्ध भविष्यति । अपि च अपवृक्ते कर्मणि चोद्यते निमित्तेन । कथ ? 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते' इति । यत् किंचित् यज्ञे दुरिष्ट तत् यूपे आमुञ्चते, यत् मुक्त तत् यजमाने इति । सर्वमिद प्रशंसार्थं, न विधिपदान्तरेण सम्बध्यते । इष्टशब्द एव एको विधिपदे. संबन्धमुपैति, प्रशंसापदैरपि संबध्यमानः इह सन्निहितो भवति ।

तत्तु टुप्टीकायां दूषितम्। तथाहि, प्रकृतिभूतोऽग्नीषोमीयः पशुस्तावन्नोदाहरणं, तस्य सोमाङ्गतया सोमप्रयोगमध्ये 'न एष उपवसथीयेऽह्नि द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते' इति विहितकालविरोधेन सोमोत्तरकालत्वस्य चोदकतः सिद्धान्तयितुमशक्यत्वात्। नापि तद्विकारा निरूढपश्वादयः, तेष्वपि प्रकृतिभूताग्नीषोमीयपशौ अविद्यमानस्य सोमोत्तरकालत्वस्य चोदकप्राप्त्यसम्भवात्। तस्मादिह पशुर्नोदाहरणमिति। विकृतिकालनिरूपणप्रस्तावात् सानाय्यादिविकृतिकाल मुद्दश्यत्वेन उक्तवान् इति मात्र पूर्वपक्षे यत्नः कार्यः।

वि--'आमिक्षादेरनियतिः स्यात् सोमादूर्ध्वमेव वा।, अविशेषादग्निमो, ऽन्त्यो नासोमेति विशेषतः॥'

भाट्ट--'नासोमयाजी सन्नयेत्' इति असोमयाजिनः सानाय्यपर्युदासः। तेन तस्यापि अग्नीषोमीयवत् सोमोत्तरत्वमेव। अतस्तदुभयविकारेष्वपि तद्देवत्येषु अन्यदेवत्येषु वा सोमोत्तरत्वमेव। नहि अत्र असोमयाजिनः अधिकारपर्युदासः, येन विकृतौ नातिदिश्येत। कर्तृसामानाधिकरण्यात्तु यागकर्तृत्वपर्युदास एव। अतश्च युक्तोऽतिदेशः। अत्र च दैक्षस्य नोदाहरणत्वं, औपदेशिकसोमप्राक्कालत्वविधानात्। तद्विकाराणां च प्रकृतौ अनङ्गत्वात् न सोमोत्तरत्वनियमः। न च अन्वाहार्यस्येव प्रकृतौ अभावेऽपि प्रकृतिप्रकृतितो ग्रहणमिति वाच्यम्। अपेक्षितविषये एव तथाग्रहणेन सोमोत्तरत्वस्यानपेक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु अपेक्षायाः उपायान्तरेणापि निवृत्त्युपपत्तेः न अन्वाहार्येऽपि ग्रहणम्। अन्यथा पितृमेधविकारे होतृवरणस्यापि अतिदेशापत्तेः। न चैवं दैक्षविकाराणां अनिर्दिष्टकालविशेषाणां औपवसथ्यकालत्वापत्तिः, तस्य अङ्गत्वनिबन्धनतया तदभावे अप्राप्तेः। अतस्तद्विभविकाराणां सोमोत्तरत्वमेव। यत्तु याज्ञिकानां प्रागप्यनुष्ठानं, तच्छाखान्तरे सानाय्याग्नीषोमीययोः प्रागपि विधानादवगन्तव्यम्। एवं ऐन्द्राग्नविकाराणामपि सोमप्राक्कालत्वमेवेति सूत्र तस्याप्युपलक्षणमिति केचित्। वस्तुतस्तु अधनवतः इत्यस्य पदद्वयस्य कर्तृसामानाधिकरण्याभावात् अधिकारिविशेषणत्वस्यैव प्राधान्यावगतेः तस्य चानतिदेशात् युक्तं तद्विकाराणां अनियतकालकत्वम्।

न्यायबिन्दुः --सानाय्याग्नीषोमीययोः विकृतीनामपि अतिदेशात् सोमोत्तरत्वं, 'नासोमयाजी सन्नयेत्' इत्यादिवचनात्।

मण्डन--'सोमोर्ध्वं सानाय्यधर्मा विकारः।'

शंकर--'सोमोर्ध्वं दोहवैकृतम्।'

अग्नीषोमीयवाक्यन्यायेन इहापि 'सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिश्रिते याजयेत्' इत्यत्र यजिवाच्यकर्मविधायित्वसिद्धिः। सु. पृ. १३१.

अग्नीषोमीयादिपशुत्रयार्थः शूलस्तन्त्रम्॥

'न नाग्नीषोमीये करोति न सवनीये, अनुबन्ध्यायां तु करोति' इति हृदयशूलं प्रकृत्य श्रूयते। तत्र अग्नीषोमीये पूर्वं विधाय पुनः प्रतिषेधात् हृदयश्रपणे शूलस्य विकल्पः। सवनीये च पक्षतः प्राप्ते एव तदभावो नियम्यते। अनुबन्ध्यायां तु तद्भावनियमः, इति प्राप्ते, त्रयाणामपि पशूनां शूलं तन्त्रं इत्युक्तन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वे सम्भवति अष्टदोषदुष्टो विकल्पो न युक्तः। सर्वधात्वर्थानुस्यूतक्रियासामान्यवाची करोतिः इह उद्वासनक्रियापरः। तन्त्रत्वादेव सर्वान्ते एव उद्वासनं, न पूर्वयोरिति। 'यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलं निहितस्याभिधावति। मा तद् भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु॥' इति मन्त्रे हृदयशूलस्य भूमौ श्लेषाभावकथनमपि अत्रैव लिङ्गम्। अन्यान्यपि लिङ्गदर्शनानि इह भाष्यतोऽवगन्तव्यानि। संकर्ष. २।२।१

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीं' इति न प्रकृतानुवादः॥

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीममावास्यामभिचरन्' इति प्रथमवाक्ये प्रकृतः एवाग्नीषोमीयो यागः अवेष्टिवत् पृथक्कृत्य फलाय निधीयते द्वितीयविधिप्रकारे अतीव लाघवात्। तथा च ऐन्द्रवायवाग्रतावत् नित्यकाम्योऽयं, इति प्राप्ते, समुदायवाचिपौर्णमासीपदवैयर्थ्यापत्तेः उक्तरीत्या चतुर्थ एव विधिप्रकारो युक्तः। संकर्ष. १।२।१७.

मापद्येत, ततो निषेधस्यापि क्रतुमध्यप्रवृत्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन 'नानृतं वदेत्' 'न स्त्रियमुपेयात्' इत्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापादकत्वावगमात् तत्प्रायश्चित्तमेतेन अर्थसमर्पकविधिः मन्त्रार्थ एव। एवं च यूपानेकत्वे न्यायादेव 'एतौ ते' इत्यादिरूहो मन्त्रसिद्ध्यर्थं पुनः पठ्यते। न चैवमपि उदितस्य समाप्तस्य प्रयोजनालाभेऽपि 'यदि द्वौ' इत्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः, दैक्षसंनिधिपठितानां प्रयाजशेषाणां पात्राधिकरणन्यायेन (९।३।५।१९-२०) तत्रैव विकल्पप्रसक्तौ उत्कर्षसिद्ध्यर्थत्वात्।

इति प्राप्ते, वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्यायदुरितजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरितस्य यूपस्पर्शकर्तरि सञ्चारसंकीर्तनेन अस्य निषेधस्य यज्ञप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालीनयागसमानपुरुषार्थत्वावगते। अस्यापि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थत्वमेव। अत एव सूत्रभाष्यस्वारस्यात् यूपस्पर्शापवर्गोत्तरमेवेदं प्रायश्चित्तं, न तु वार्तिकादिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शेऽपि इति ध्येयम्। अत एव यज्ञस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वात् यज्ञात् पूर्वं कारणाभावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शेऽपि न दोषः। अत एव 'यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्नायात्' इति स्मार्तमपि प्रायश्चित्तं तदि क्रतुविषयमेव, निषेधस्य मूलान्तरकल्पनात्। अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वात् अन्यक्रतुगतलौकिकविषयत्वमपि। तदा तु ऋत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्पर्शः क्रतुमध्यगत् निषेधविषय एव। तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्य आर्थिकव्यविधानोपपत्तेः। सर्वथा यूपस्पर्शापवर्ग एवायं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः। अत एव निषेधवाक्यप्रोक्तयूपमनूद्य मन्त्रमिदं स्वतन्त्रमेव तत्संख्यानस्पर्शे निमित्ते तज्जन्यदोषनिर्घातार्थं विधीयते, न तु कश्चित् कस्य चिदूह इति सिद्धम्।

न्यायबिन्दु — 'यद्येव यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्' इति यूपस्पर्शप्रायश्चित्तं लौकिके वैदिके चाविशेषात्, प्रकरणाद्वा वैदिके एव फलकल्पनालाघवात्, इति प्राप्ते, स्पर्शनिषेधस्य लौकिकविषयत्वात् तद्दोषपरिहाराय प्रायश्चित्तमपि तत्रैवेति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'स्पृष्टेऽपि चैव स्पर्शेन एव मन्त्रः।'

शंकर— 'लोके यूपस्पृष्टौ दोषः।'

॥ अग्नीषोमीये पशौ वपायागेव सर्वेष्वङ्गेषु पश्चाद्वत्त्वम् ॥

यथाश्रुतीति चेत्। १०।७।२०।७२॥

भाष्य — अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्रेदमाम्नायते 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति। तत्र एषोऽर्थः सांशयिकः किं वपायां श्रूयमाणं पञ्चावत्तम् अङ्गापूर्वे चतुरवत्तं निवर्तयति, उत नेति। किं प्राप्तम्? इति चेत् संशय, नेति। कुतः? यस्मिन् श्रूयते पञ्चावत्तं तत्रैव चतुरवत्तं निवर्तयति, नान्यत्र। यथा प्रकृत्यन्तरे न निवर्तयति, एवमङ्गापूर्वेष्वपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न निवर्तयितुमर्हति।

टुप्— 'पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति। किमत्र विधीयते यन्मन्यसे, येन अङ्गेष्वपि मन्यसे? नहि अत्र अवदानोद्देशेन संख्या विधीयते, किन्तु वपोद्देशेन पञ्चावत्तत्वम्। उद्देश्यविशेषणस्य चाविवक्षा उक्ता, नोद्देश्यस्यापि। इतरथा ग्रहस्यापि अविवक्षितत्वात् चमसेष्वपि संमार्गः स्यात्। तस्मात् वपायागापूर्वप्रयुक्तमिदम्।

न चोदनैकत्वात्। ७३॥

भाष्य— नैतदेवम्। एका ह्येषा चोदना 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम्। अतः प्रकरणात् अङ्गापूर्वे भविष्यति। आह, ननु वाक्यात् वपाया भवितुमर्हतीति। नेत्युच्यते। वपा हि द्रव्यम्। न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति। उच्यते। पञ्चावत्तता वपाप्रयोगवचनं उपसंहरिष्यति। तथा न दोषो भविष्यतीति। अत्रोच्यते। एवं सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं सिध्येत्। कथम्? एका हि सा चोदना अङ्गयागो वपायागश्च। तेन चेत् पञ्चावत्तं संबध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति। ननु च वपावचनात् वपैव पञ्चावत्ता, नाङ्गानीति। उच्यते। नैतदेवं वचनं वपैव पञ्चावत्तेति। कथं तर्हि? पञ्चावत्तैव वपेति। यत्र एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणम्। न चाविशेषेण या पञ्चावत्ताऽऽसीत् सा शक्या वपा-

विद्यते 'ईषामालभेत' इति । इष्यते च पशोरालम्भनादिद्रव्यार्थाङ्गसिद्धये अतिदेशापेक्षा । तस्मात्तत्र ऐष्टिको विध्यन्तः ।

सोम— ननु युक्तमिष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरिति लिङ्गसद्भावात्, पशौ तु लिङ्गासद्भावात् नैष्टिकविध्यन्तप्राप्तिः । न च तद्धितेन देवतानिर्देश इष्टिलिङ्ग, उपांशुयाजे असतस्तस्य इष्टिलिङ्गत्वायोगात् । नापि आलभतिः, दर्शपूर्णमासयोस्तददर्शनात् । इति शङ्कया उत्थानात् संगतिः । यत्राय पशुरुत्पन्नः क्रमविधौ, न तत्र धर्मा आम्नाताः, किंतु औपवसथ्येऽहनि । तन्नोत्पत्तौ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्रदेशान्तराम्नातैर्धर्मैरशान्तेः, तदर्थं ऐष्टिकविध्यन्तप्रवृत्तिः अप्रत्यूहा । **सूत्रार्थस्तु-** 'स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशु समनक्ति' इत्यादिलिङ्गदर्शनोपोद्बलितात् चोदनालिङ्गात् ऐष्टिकविध्यन्तः इति ।

वि— 'न पशावैष्टिकः स्यादा, न कपालाद्यभावतः । ,
स्याद् व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः ॥' 'अग्नीषोमीय पशु' इति द्रव्यदेवते, 'एकादश प्रयाजान् यजति' इति प्रयाजत्व, 'स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशुमनक्ति' इत्याघाराञ्जने आलम्भश्च इति लिङ्गानि ।

भाट्ट— (एकादशमारभ्य एकोनविंशतिसूत्रपर्यन्त नवभिः सूत्रैस्तृतीयमधिकरणमेवात । तत्रत्य तु प्रकृताधिकरणविषयकमुद्धृत्य गृह्यतेऽत्र) एवं पशावपि अग्नीषोमीये दैक्षसज्ञके तद्धितपदविहितदेवताकत्वादेव (दर्शपूर्णमासविकारत्वम्) । न च तत्र यूपादिनहुतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वादनतिदेशः । तथापि आनाहनासादनमुख्यादिबहुतरद्रव्यार्थधर्माम्नानेन साकाङ्क्षत्वात् । किंच क्रमविधौ आम्नातो निर्धर्मको दैक्षः प्रथम तावदतिदेश कल्पयत्येव । ततश्च प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षस्य 'स एव औपवसथ्येऽहनि' इत्यनेन औपवसथ्येऽहनि अनुष्ठानेऽवगते अनुष्ठानसादेश्यात् उद्गोमन्यायेन (५।२।९) यूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशस्यनाप्रतिबन्धः । 'एकादश प्रयाजान् यजति' 'जौहवमाघारमाघार्य पशुमनक्ति' इत्यादिलिङ्गमपि एवमुपपद्यते ।

मण्डन — 'इष्टेर्भवेद्दैक्षपशुर्विकारः ।'

शंकर— 'सोऽग्नीषोमीय इष्टेः स्यात् ।' सः विध्यन्तः ।

१३ अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षो नास्ति ॥

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् । १०।७।८।२२ ॥

भाष्यं— अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते । तं प्रति सदेहः, किं तस्य शेषभक्षो भवेदिति । किं प्राप्तं ? भवेदिति । कुतः ? वपा हि श्रपयन् अध्वर्युकर्म करोति 'प्रतिप्रस्थाता वपा श्रपयति' इति । तस्मात् स्यादस्य भक्ष इति ।

अभक्षो वा कर्मभेदात्, तस्याः सर्वप्रदानत्वात् । २३ ॥

भाष्यं— अभक्षः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? यस्मिन् यागे असौ अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति । वपामसौ श्रपयति, तस्याः सर्वप्रदानत्वम् । तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् । यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिष्वङ्गेषु, न तत्रासौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्धि वपाऽपूर्वं अङ्गापूर्वात् । चोदनेन च यस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्मकरे भक्षः । एवं हि तस्योपकारको भवतीति । अन्यत्कर्मकरे भक्षयति तदुपकाराभावात् अनङ्गं स्यात् । तस्मात् नान्यकर्मणि भक्षणं चोदकः प्रापयतीति । ननु अङ्गेष्वपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युविकारः, स हि अवदान करोति 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति' इति । यस्या शाखायामेतदस्ति, तत्रैषा विचारणा । अथवा अन्यकार्यमेतदवदान अन्यकार्यकं प्राशनम् । तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन प्रदानारम्भे अवदाने गृहीते द्विसख्या केवला श्रूयते, नान्यदर्थः । इह पुन प्रतिप्रस्थातुः अवदान चोद्यते, नारम्भः । यदस्यावदान भविष्यति, स प्रदानारम्भः । तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युरचोदितः अवदान निर्वर्तयति । तेन वा अन्येन वा तत् कर्तव्यम् । सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतः तत् तत्र अध्वर्युधर्म । यच्चार्थात् कृत, न तत् चोदकः प्रापयति । अर्थादेव तदिह अध्वर्युणा अन्येन वा कर्तव्य, प्रतिप्रस्थातुर्वचन नियमार्थम् । तस्मात् न अवद्यन्नपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युधर्मिणि वर्तते, इति नास्य अङ्गेषु भक्षः स्यात् ।

अङ्गेषु तत्प्रकारत्वभावे 'तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति वाक्य-स्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तत्परिहारार्थं वपाग्रहणस्यैव एकस्य महार्थविमोक्षोपलक्षणं इति वाच्यम् । वपाग्रहणस्योपलक्षणाभावेऽपि अङ्गेषु आमदग्न्यपक्षे पञ्चावदान-प्रसक्तेः तन्न्यायतया प्राप्तमितिवचनार्थेन द्विरवनिषेधोपपत्तेः वैयर्थ्याभावात् । इति प्राप्ते, पञ्चावदानवाक्ये एकप्रकारत्वाभङ्गपरिहारार्थं पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्य प्राकृतसंस्कारकस्य वपोद्देशेन विधानं, अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वप्रवृत्तगुणोपसंहारेण वा प्राकृतावदानस्यैव पञ्चत्वविशि-ष्टस्य वपोद्देशेन विधानम् । अत एव द्वितीयपक्षे पञ्च-त्वमेव नियमसिद्ध्यर्थं विधिः, अवदानांशे च हवि-ष्ट्वसिद्ध्यर्थं एकप्रकारताभङ्गपरिहारार्थं चेति द्रष्टव्यम् । उभयथाऽपि अवदानांशे अतिदेशप्राप्तत्वात् उपस्थित-त्वाच्च हृदयादिवाक्येषु वपासंस्कारकस्यैवावदानस्य हृद-याद्युद्देशेन विधिः । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अवदानानुवादेन पञ्चत्वविधौ एकप्रकारता-भङ्गादेरेव नियामकत्वात् । न च उत्पत्तिशिष्टसंस्कार्या-वरोधे संस्कार्यान्तरस्य निवेशायोग, सोमसंस्कारार्थस्यैव अभिषवग्रावादेः पूतीकस्य सोमसादृश्यवत् प्रधानभूत-संस्कार्यान्तरानुरोधेन विनियोगान्तरकरणे बाधकाभावात् । संस्कार्यस्य उपपन्नत्वाविशेषेण धर्मभेदासाधकत्वात् । अतश्च वपासंस्कारकावदानस्यैव हृदयाद्युद्देशेन विधानात्, तस्य च पञ्चत्वविशिष्टतया, हृदयादिष्वपि नित्यं पञ्चा-वदानप्राप्तिः । तत्प्रकाराः परं तत्तत्र व्यवस्थिताः । प्रकारबोधकवाक्येषु वपादितत्तदङ्गोद्देशेनैव तत्प्रकार-विधानात् अवदानस्य च प्रकरणप्राप्तस्यानुवादात् इति कौस्तुभे विस्तरः । १०।७।१८.

न्यायबिन्दुः—अग्नीषोमीये पशौ श्रुतं 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः, पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति । तत्र वपायामेव पञ्चावदानं न हृदयाद्यङ्गेषु चमसाधिकरण-न्यायेन (३।१।१८) प्रातिपदिकार्थस्य विवक्षितत्वात् वपाऽपूर्वभेदाच्च, इति प्राप्ते, अवदानस्य प्राप्तत्वात् तदु-द्देशेन पञ्चसंख्याविधिः, उद्देश्यविशेषणत्वात् वपा न विवक्षिता, तेन वपाग्रहणमुपलक्षणम् । यद्यपि 'पञ्चा-वत्ता' इति समस्तैकपदेन उद्देश्यविधेयभावः अयुक्तः, इति मत्वाविशिष्टावदानमेव विधेयं, वपाग्रहणं च एव-मर्थवत् भाति हृदयादिव्यावर्तनात्, तथापि एवं सति 'एकादश वै पशोरवदानानि, तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति वचनं व्यर्थं स्यात्, प्रकृतित एव प्राप्तेः, पञ्चावत्तस्य वपा-मात्रविषयत्वात् । सर्वविषयत्वे तु पञ्चत्वमस्यासिद्धये हविष्येऽपि अवदाने प्राप्ते अवदानवचनमर्थवत् । तस्मात् सकलवचनानर्थक्यात् वपाग्रहणमुपलक्षणं इत्येव युक्तम् । अतः अङ्गेषु अवदानवचनात् उपस्तरणाभिघारणवृद्ध्या अभि-घारणवृद्ध्या वा पञ्चावदानसंपत्तिः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'पञ्चावदानं हृदयादिकेऽपि ।'

शंकर—'पञ्चावत्तः पशुः सर्वः ।'

☞ अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्गः पौरोडाशिक-कर्मार्थे हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः ॥

पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् । ११।३।८।१८ ॥

भाष्यं—अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च । तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव (पूर्वाधिकर-णवत्) चिन्ता, किं पाशुककर्मार्थे हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः कर्तव्यः, उत पौरोडाशिककर्मार्थे इति । तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ बोध्यौ । अयमपि अधिकरणप्रदेश एव । ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति, औषधार्थत्वात् । सर्वार्था इत्येव कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ।

शा—अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः । तत्र ताव-दस्ति हविष्कृदाह्वानं, पशौ अपि अस्तीति कृत्वा चिन्त्यते, किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः पुरोडाश-काले वेति । प्रासङ्गिकत्वात् पशुपुरोडाशस्य पाशुकेनैव वाग्यमेन कार्यसिद्धेः न वाग्यमेन कार्यम् । तस्मात् पशु-काले वाग्विसर्गः, इति मन्वानस्य उत्तरम् । वाग्यमोऽयं आरादुपकारकः । कर्तृसंस्कारस्त्वसौ । अतो विसृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिकाः विगुणाः भवेयुः । तस्मात् पुरोडाशकाले विसर्गः ।

सोम—पाशुकेनैव कार्यसिद्धौ पौरोडाशिकपदार्थानां धर्मलोपाभावात् पूर्ववत् इह नान्ते वाग्विसर्गः इत्युत्था-नात् सङ्गतिः । हविष्कृदाह्वानस्य वाग्यमनावधिभूतकालो-पलक्षणार्थत्वात् उपलक्षणाभावेऽपि उपलक्षणापायन्यायेन

पक्षे तस्य भक्षाभिधानं निर्मूलमेव। यदि तु याज्ञिकानां तथा आचरणं, तदा मक्षोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चित् पदार्थोऽनुमेयः। अस्य चाधिकरणनयस्य यजमानपञ्चम-त्वबाधकतया बाधोपयोगः।

न्यायबिन्दुः— वपाश्रपणस्य अध्वर्युकार्यस्य करणात् प्रतिप्रस्थातुः इडाभक्षः स्यात्, इति प्राप्ते, यस्य यत्पूर्वकर्तृत्वं तस्य तच्छेषभक्षणम्। तत्र प्रतिप्रस्थातुः वपाया निःशेषहोमात् न भक्षप्रसक्तिः। न च 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति' इति वचनात् हृदयाद्यवदानकर्तृत्वेन तद्भक्षः स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। एतदधिकरणं तु यच्छाखायां अध्वर्योरेव अवदानं तद्विषयमिति ज्ञेयम्। तेन अध्वर्योरेव अवदानकर्तृत्वपक्षे न प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षः, इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'प्रस्थातुर्भक्षं न पशौ वदन्ति।'

शंकर— 'प्रतिप्रस्थातुर्नो भक्षः (पशौ)।'

४ अग्नीषोमीये पशौ प्रसङ्गं हविर्भेदः॥

पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात्। १०।७। १।१॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्र संशयः, किं कृत्स्नः पशुरेकं हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति। किं प्राप्तं? कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति। कुतः? समस्तस्य चोदितत्वात्। समस्तो हि पशुः अग्नीषोमौ प्रति चोद्यते, न पृथगङ्गानां अग्नीषोमीयता। तस्मात् पश्वाकृतिमात् द्रव्यादवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम्। अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात्। तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः। तच्च दर्शयति 'अथो खल्वाहुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेय, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवति' इति, 'अथो खल्वाहुर्गौगायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेय, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवति' इति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति। तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति।

टुप्— द्वितीयेऽध्याये (२।२।६।१७) 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्येवमादीनि न यागं चोदयन्ति इति स्थितम्। इह यागचोदना 'अग्नीषोमीयं पशुं' इति। किं हृदयादीनि हवींषि, उत पश्वाकृतिलक्षिता व्यक्तिः हविरिति। तत्र पूर्वपक्षः, पशोः अग्नीषोमसम्बन्धः श्रूयते, न हृदयादीनाम्। तेषामग्नीषोमसम्बन्धे लक्षितलक्षणा स्यात्। तस्य सानाय्यात् विधन्तः। तेन मध्यात् पूर्वार्धाच्च अवदाने प्राप्ते हृदयादिदेशाः विधीयन्ते। तेषां च विकल्प इति।

प्रसङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात्। २॥

भाष्यं—वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति कृत्स्नः पशुः एकं हविः इति। किं तर्हि? प्रत्यङ्गं हविर्भेदः। कुतः? पृथक्प्रकल्पनत्वात्। पृथगङ्गानि प्रकल्प्यन्ते 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति (अथ) जिह्वाया अवद्यति, (अथ) वक्षसोऽवद्यति, दोष्णोरवद्यति, पार्श्वयोरवद्यति, गुदस्यावद्यति'। हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते। नैतदविशसिते पशौ सम्भवति। तस्मात् हृदयाद्यर्थेन विशसितव्यः पशुः। तस्मिंश्च विशस्यमाने पश्वाकृतिर्न भवति। तदेवमापतति। पश्वाकृत्या यागस्य क्रियमाणस्यो-पकुर्यात्। सा पश्वाकृतिमन्तर्धाय च न शक्यते साक्षात् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम्। तस्मात् प्रणाड्या सा आकृतिरुप-कर्तुमर्हति इति पश्वाकृतिकस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि। तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति। ग्रहवत्, यथा सोमे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' 'आश्विनं गृह्णाति' इति पृथक्कल्पनत्वात् सोमरसो हविः, न सोमलता, एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। समस्तचोदना तु अङ्ग-हविष्ट्वेऽपि प्रणाड्या अवकल्पते एव। अथ यत् दर्शनमुक्तं, तत् सुतरां अनेकहविष्ट्वे उपपद्यते। कथं? कृत्स्नपशोरवदानं अन्येनानुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य पशोरवदीयते इति दर्शयति।

टुप्—एतस्मादयमेव दोषो लक्षणा हृदयादिदेशात् इति। निरस्तदोषश्च। यस्य पशुव्यक्तिर्हविरिति, तस्य तस्या एव व्यक्तेः सकाशात् अवदानं प्राप्नोति, न हृदयादिभ्यः। अथ अवद्यतिगुणात् इति तत्र, यदि अवद्यतिमनूद्य हृदयादीनि विधीयेरन्, ततः अथशब्दाग्रशब्दौ अनर्थकौ स्याताम्। विधातुं तावन्न शक्यते वाक्यभेदभयात्। न चानूद्येत, अप्राप्तत्वात्। यदि च हृदयावचनिर्दिष्टः

यो' इत्येकविधिविधेयस्यापि गमनभेदेन वैरूप्यं तु दक्षिणादानोत्तर तत्रागमनविधिविरोधादप्रोहनम्। संकर्ष. ३।८।१०.

६ अग्नीषोमीये पशौ स्विष्टकृत् अनिज्याशेषै-त्रिभिरङ्गैः कर्तव्यः ॥

इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत्। १०। ७।३।१०॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति। अस्ति तत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत्। इहैव श्रूयते 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति। तत्र संशयः, किं इज्याशेषेभ्यः त्रिभ्योऽङ्गेभ्यः स्विष्टकृता यष्टव्यं, उत अनिज्याशेषेभ्यः इति। किं प्राप्त? इज्याशेषेभ्यः इति। कुतः? एवं प्रकृतिवच्छब्दानुग्रहो भविष्यति। त्रीण्यङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेभ्य इज्याया क्रियमाणाया त्रिशब्दोऽपि अनुगृहीतो भवति।

त्र्यङ्गैर्वा शरवद् विकारः स्यात्। ११॥

भाष्यं—अनिज्याशेषैः त्र्यङ्गैः इज्येत, एष विकारः स्यात्, न त्रीणि यानि कानि चिदङ्गानि। यदि वै. वैश्चित् त्रिभिरङ्गैः इज्या कर्तव्या इत्यभ्युपगम्येत, तत्र अङ्गैः इति न विधीयेत प्राप्तत्वादेव। त्रित्वार्थे विधानं स्यात् त्रिभिरिज्येत इति। तत्र त्रिशब्दः अङ्गशब्देन असमर्थ एव स्यात्। असामर्थ्ये समासो नोपपद्येत। अपि च असत्या सङ्ख्यानामङ्गाना एकस्या साधारण्या क्रियाया एकस्मिन् वा गुणे, त्रिशब्दस्य अङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते। यानि त्रीण्यङ्गानि त्रित्वसम्बद्धानि तानि त्र्यङ्गानि इति। असति विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्षं भवति, कतमानि त्र्यङ्गानीति। तत्पक्षेऽपि कथ? तदुच्यते। समाहारे एष समासः। येषां समाहार उक्तः, एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि त्र्यङ्गानि। एषा च समाहार उच्यते 'यद्दोष्णः पूर्वार्धाद्मध्ये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः' इति। समवदान समाहारः एकेनाभिना गुणेन संबन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया, तस्मादेतानि त्र्यङ्गानि। एतानि च अनिज्याशेषाणि। अतो वचनप्रामाण्यात् अनिज्याशेषैः त्र्यङ्गैः स्विष्टकृत् इज्येतेति। शरवत्, यथा 'शरमयं बर्हिः' इति वचनप्रामाण्यात् शरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापि इज्याशेषता बाधिष्यते इति।

आह इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा। न च अनेन इज्याया क्रियमाणाया एतत् प्रतिपादितं भवति। तस्मात् इज्याशेषाणां कार्ये अवर्तमानानि, नेज्याशेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्तीति। अत्रोच्यते। यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते, तथापि नान्यथा। तस्या निर्वृत्तौ इज्याशेषैः कर्तव्याया अनिज्याशेषाणि विधीयन्ते, एतानि तत्र प्रतिपादयितव्यानि। एतान्यपि हि कृतकार्याणि प्रतिपादयितव्यान्येव। यानि तु शेषभूतानि, तानीह प्रतिपिद्धानि यथास्वं अन्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते इति।

टुप्— एकादशानां तावत् मध्ये भिन्नं नास्ति, यत् निधीयते। सङ्ख्या हि येन चित् एकेनावान्तरधर्मसंयोगेन प्रवर्तते। न च केषां चिदेकधर्मसंयोगोऽस्ति, येन एकादशभ्योऽवच्छिद्येत त्रित्वम्। समासानुपपत्तिश्च स्यात्। अङ्गशब्दो यदि त्रित्वेन सम्बध्येत ततो न स्विष्टकृता, यदि स्विष्टकृता न त्रित्वेन। दोरादीनि (भुजबाहू प्रवेष्टो दो) एकया समवद्यतिक्रियया युक्तानि भवन्ति अभिसंयोगेन। तत्र समासार्थः, विशेषणविशेष्यभावश्च घटते तेषु गृह्यमाणेषु। अत्र चोद्यते, प्रकृतौ यागद्रव्यशेषसंस्कारको दृष्टः स्विष्टकृत् नैतैर्दोरादिभिर्यागः कृतः, येन प्रतिपाद्येरन्। तस्मात् स्विष्टकृत्प्रतिरूपकं यागान्तरमेतत् अप्राकृतकार्यं विधीयते। हृदयादिभिः चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत् येन बाध्येत? अत्रोच्यते। यदि स्विष्टकृदनुवादेन त्र्यङ्गानि विधीयेरन्, त्र्यङ्गविशिष्टो वा स्विष्टकृत्, ततोऽप्राकृतकार्यः स्यात्। इह तु त्र्यङ्गानि प्रति स्विष्टकृत् विधीयते, तान्यपि प्रतिपादनयोग्यानि तुषवपनवत्। या तु तृतीयाविभक्तिः, सा अर्थप्राप्तैवानूद्यते। हृदयादीनि तु येन केन चिदुपायेन प्रतिपाद्यन्ते, न स्विष्टकृद्यागेन। यदि, 'यत् अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति, तत् त्रिभिः' इति तस्य अङ्गशब्दः स्विष्टकृद्विशेषणार्थमुच्चार्यते, विशेषणं च न धर्मयोगि, विशेष्यश्च स्विष्टकृत्, तस्य विरम्याघः प्राप्नोति। न च

प्रत्ययानुपपत्तेः । अतोऽत्र विशसनादिवाक्यानुरोधात् पशोः प्रदेशप्रकृतित्वमेव, न तु साध्यमदेयत्व, तत् स्वाधय-यादीनामेव, इति त एव पशोर्बाधकाः । तेष्वेव पशोधर्माः ।

न्यायबिन्दुः— 'अग्नीषोमीयं पशु' इत्यत्र तद्धितेन पशोरेव देवतान्वयबोधनात् समस्तस्य पशोः पुरोडाश-वत् त्यागः, 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादीनि एकादश अवदानस्थानानि मध्यपूर्वार्धवत् । तस्मात् पशुरेक हविः, इति प्राप्ते, अवदीयमानत्वात् हृदयादीनामेव हविष्ट्वम् । अवदान हि हविष एव संस्कारः । पशुस्तु हृदयादिप्रकृतित्वेन देवतान्वयी । तस्मात् हृदयादीन्येव देवतार्थे देयानि, तेभ्य एव द्व्यवदानग्रहण इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'पशौ हविः स्यात् पृथगङ्गमङ्गम् ।'

शंकर— 'हृदयादि पशौ हविः ।'

अग्नीषोमीये पशौ प्लक्षशाखाया निवेशः ॥

अग्नीषोमीये पशौ 'प्लक्षमुत्तर बर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरवद्यति' इति श्रुत प्लक्षशाखामय बर्हिः सन्निहिते सवनीयपशौ उत्कृष्येत उत्तरपदविशेषणेन सवनीयपशोरे-वोपस्थितेः, 'यदातिष्ठानर्हिस्तदग्नीषोमीयस्य' इति वाक्य-स्यावान्तरप्रकरणाद्बलीयस्त्वाच्च । पञ्चावत्तानरुद्धे जामदग्न्य-प्रयोगे असमवन्निवेशस्य प्राकरणिकस्यापि चतुरवत्तस्यो-त्कर्षदर्शनात्, इति प्राप्ते, उत्तरशब्दस्योत्तरपरत्वे लक्ष-णापत्तेः उत्तरवाक्ये एव तस्यावदानाधारत्वेन विनियोग-विधानात् भिन्नकार्ययोर्बाध्यबाधकभावाभावादनुत्कर्षः । संकर्ष. १।३।१४.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्यास्ति भक्षः ॥

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् । १०।७। ६।१८ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' इति । अस्ति तत्र मैत्रावरुण ऋत्विक् । त प्रति सदेहः, किं तस्य चोदक-प्राप्तः शेषभक्षोऽस्ति नेति । किं प्राप्त ? अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे म्रियमाणे प्रकृतिवत् कृतं भवति । तस्मात् अप्राकृतत्वात् मैत्रावरुणस्य अभक्षणम् ।

स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात् तयोः कर्माभि-संबन्धात् । १९ ॥

भाष्यं— स्याद्वा मैत्रावरुणस्य भक्षः । प्रैषेषु हि असौ अध्वर्युविकारः, अनुवचनेषु होतुः, 'तस्मान्मै-त्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह' इति । अतस्तस्य तयोः कर्माभिसम्बन्धात् अर्थापत्त्या (सः) भक्षं लभते । तस्मात् सभक्षः स्यात् इति ।

शा— अध्वर्युहोतृसंस्कारार्थत्वाद्भक्षस्य मैत्रावरुणे प्रैषकरणात् अध्वर्युकार्ये, अनुवचनकरणाच्च होतृकार्ये कुर्वाणे अस्ति भक्षप्राप्तिः ।

सोम— यथा वनिष्ठुना अग्नीध इडाभक्षबाधः एवं मैत्रावरुणस्यापि इडाभक्षबाध. इत्युत्थितेः संगतिः । यद्यपि 'वनिष्ठुमग्नीधे' इति द्वितीयासंयोगात् हविःप्रतिपत्त्यर्थं भक्षण, तथापि तत्र अध्वर्य्वादिकर्तृनियमाम्नानवत्त्वात् नियमांशे तत्संस्कारार्थमपि भवति, यथा 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इत्यभिघारणस्य प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थ-स्यापि हविराधारतानियमात् हविःसंस्कारार्थत्व तद्वत् । एव च यथा हविःसंस्कारो मा विलोपि इति सन्निहितसर्व-हविःषु अभिघारण, न तु एकस्मिन्, एवमिहापि कर्तृसं-स्कारो मा विलोपि इति मैत्रावरुणस्यापि भक्षणम् ।

वि— 'मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा, नहि । अप्राकृतत्वा, दध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ॥' सः भक्ष. ।

भाट्ट— प्रकृतौ इडाभक्षणादय. शेषभक्षाः द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्था अपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन (४।१।१४।३३-३९) कर्तृसंस्कारार्था अपि इत्युक्त षष्ठे (६।४।३) । कर्तुश्च तत्तत्कार्यापूर्वसाध-नत्वेन उद्देश्यता, न तु अध्वर्य्वादिस्वरूपेण । अतश्च पशौ मैत्रावरुणोऽपि प्राकृतकार्यापन्नत्वात् भक्षयेदेव । स हि तत्कर्तृकप्रैषानुवचनप्रशाना 'होता यक्षत्' इत्यादिप्रैषाणां प्राकृताध्वर्युकर्तृकयजेत्यादिप्रैषकार्यापन्नतया अध्वर्युकार्या-पन्न. । आज्यभागाद्यनुवाक्याना च होतृकर्तृकाणां मैत्रा-वरुणेन पाठात् होतृकार्यापन्नोऽपि । अतः कार्यापन्नत्वात् सोऽपि भक्षयेत् ।

न्यायबिन्दुः— पशौ मैत्रावरुणस्याप्राकृतत्वात् नेडा-भक्षः, इति प्राप्ते, प्रैषानुवचनरूपाध्वर्युहोतृकार्य-कारित्वात् कर्तृसंस्कारार्थो भक्षो भवतीति सिद्धान्तः ।

स्विष्टकृदुद्देशेन 'व्यङ्गैः' इति वाक्ये विधानम्। तेषां च स्विष्टकृद्यागं प्रति गुणत्वेन विधानेऽपि प्रकृतौ प्रधानहविः-उत्तरार्धस्यापि यागं प्रति गुणत्वात् तत्र तावत् समानविषयत्वात् बाधकत्वं गुणभेदे। प्रक्षेपार्थं प्रति प्रकृतौ तस्य संस्कार्यत्वमपि च, अर्थात् तन्निर्वर्तकत्वेन प्रक्षेपसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् समानविषयत्वोपपत्तेः उपदेशेन अतिदिष्टस्य बाधः। यत्तु नत्विह इहापि प्रक्षेपस्य उपयुक्तसंस्कारत्वासंभवेऽपि निवृत्तव्यङ्गानां पदमनुनिष्पन्नत्वेन आर्थिकत्वात् लौकिकनिरसनादिवत् तत्संस्कारकत्वोपपत्तेः तद्दशेऽपि समानविषयत्वेनैव बाधः। प्रकृतावित्र इहापि श्रूयमाणविधिना यागं प्रति गुणत्वेन द्रव्यविधानेऽपि आर्थिकेन विधिना प्रक्षेपणं प्रति द्रव्यस्य प्राधान्योपपत्तेः न तृतीयाया लक्षणाऽपि। ननु (इति चेत् इत्यन्त शङ्का) एवमपि स्विष्टकृत्प्रक्षेपणस्य प्रकृतौ द्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वेन विनियुक्तस्य इह द्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वेन विनियोगेऽपि प्रत्युद्देश्यमावृत्त्या तन्त्रेण वा संस्कारोपपत्तेः नोपदिष्टेन अतिदिष्टस्य बाधापत्तिः। नहि अत्र ऐन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेन विनियुक्तस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेः इन्द्राङ्गत्वबोधकश्रुत्यकल्पनवत् इह स्विष्टकृतः अनिज्या-शेषसंस्कारार्थत्वेन निराकाङ्क्षस्य इज्याशेषार्थत्वाकल्पन इति वक्तुं शक्यम्। इज्याशेषार्थत्वस्य प्रकृतावेव क्लृप्तत्वेन इह अकल्प्यत्वात्, प्रदेयोत्तरार्धप्रतिपत्तिरूपोपकारस्य इहाननिर्देशे कारणाभावेन तत्रूपाभावेन तज्जनकीभूतस्विष्टकृत्प्रक्षेपाख्यस्यातिदेशे बाधकाभावाच्च। न च तज्जनकत्वेन प्राप्तस्य इह द्रव्यान्तरसंस्कारकत्वेन विनियोगे प्राकृतसंस्कार्यस्य बाधः इत्यत्र प्रमाणमस्ति, तन्त्रेणोभयसंस्कारकत्वोपपत्तेः अविरोधात्। नहि अत्र प्राकृतसंस्कार्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षाशान्तिः, येन तज्जनकत्वेन प्रक्षेपो नानुष्ठीयेत। न चैव सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशे देवतान्तरविधानेन अप्राकृतकार्यकल्पनेऽपि प्राकृतकार्यस्यापि अतिदेशात् पुनः पशुपुरोडाशयागकरणापत्तिः, प्राकृतकार्यस्य सुरादिद्रव्यककर्मान्तरजन्यत्वविधानेनैव जनकानाकाङ्क्षत्वात्। प्रकृते तु तत्कार्यस्यानन्यथासिद्धत्वात् युक्तं तन्त्रेण स्विष्टकृत्प्रक्षेपकरणं इति चेत्, सत्यम्। इहापि तत्प्रतिपत्तेः हविःशेषभक्षणेनैव सिद्धेः। प्रकृतौ हि 'हविःशेषान् भक्षयन्ति' इति हविःशेषभक्षणं अविशेषेण श्रुतमपि उत्तरार्धदक्षिणार्धादौ स्विष्टकृदिडादिप्रतिपत्त्यन्तराम्नानात् सङ्कुचितम्। प्रकृते च स्विष्टकृतः कार्यान्तरजनकत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् तत्संकोचकाभावेन शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यैव प्रदेयोत्तरार्धसंस्कारोपपत्तेः न स्विष्टकृत्प्रक्षेपाक्षेपकत्वम्। अतः सिद्धं अनिज्याशेषाणामेव स्विष्टकृत् इति। यद्यपि च गुदस्य इज्याशेषत्वमस्ति, तथापि न तन्मध्यभागस्य स्विष्टकृत् अतिदेशतः प्राप्यते, अपि तु गुदतृतीयोत्तरार्धस्यैव, इति तत्रापि संस्कार्यान्तरता।

न्यायबिन्दुः— स्विष्टकृत्प्रभृतयो हृदयादिभ्य एव कार्याः, 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति वचनं तु तेषामेव नियमविध्यर्थं, इति प्राप्ते, एकप्रसरताभङ्गेन अङ्गानुवादेन त्रित्वविध्ययोगात् 'दो:पूर्वार्धस्य, गुदमध्यतः, श्रोणिजघनार्धस्य' इति वाक्यशेषे अन्येषां कीर्तनात् तैरेव त्रिभिः स्विष्टकृदादयः। आकाङ्क्षापूरकत्वेन तत्प्रतिपत्त्यर्थे वचनेन स्विष्टकृद्विनियोगात् हृदयादिबाधः इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'त्र्यङ्गैर्यजेतेति न यागशेषः।' यागयुतेः इति वा पाठः।

शंकर—'तदन्यैः स्विष्टकृत् त्रिभिः।'

॥ अग्ने स्विष्टकृत आवाहनं हव्यवहनार्थमेवेति तत्रैव अग्निं होत्रायेति निगदः ॥

स चोह्यमानो होमार्थमेव अग्निः। होत्रशब्दस्य होमपरत्वात्, कतिपयहोमाधिकरणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्, 'यस्मिन्नेवैतदग्नावाहुतयो हूयन्ते' इत्यादिना होमार्थत्वश्रवणाच्च, इति प्राप्ते, होतुः कर्म होत्रं, तच्च हव्यप्रापणम्। 'हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य' 'यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि' इत्यादिमन्त्रलिङ्गेन तथानिर्णयात्, होत्रायेति तादर्थ्यचतुर्थ्या च हव्यवहनप्रयोजनत्वप्रतीतेः। अतः शम्यन्तासु पत्नीसंयाजाभावेऽपि सवेदेवाग्निं होत्रायेति निगदः। संकर्ष. ४।२।११.

॥ अमेरात्मसमारोपेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोह्य मथनं कार्यम् ॥

आत्मसमारोपेण विधेरात्मनोऽग्नेर्वा संस्कारमात्ररूपत्वेन आत्मन्यरण्योश्च समारोपौ समुच्चीयेयाताम्, इति प्राप्ते,

सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते। यथा 'दण्डो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर दीर्घं' इति रमणीयमनोहरसंबन्धेऽपि सति सन्निहितत्वात् 'प्रहर दीर्घं' इत्येतैः पदैः सम्बध्यते। एवमिष्टशब्दोऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते। इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इत्येनमादि ब्रूयादिति। सोऽयं इष्टः इति अपवर्गस्य वक्ता शब्दः। अपवृक्ते चेत् उपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम्। तस्मात् लौकिके यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके। अभागित्वात् प्रतिषेधस्य अपवर्गस्य च, वैदिके न संभवतीति। ९॥

टुप्— येयं सूत्रार्थव्याख्या 'अपवृक्ते हि चोद्यते' इति 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टं' 'यद्येकमुपस्पृशेत्' इति वाक्ययोः एकवाक्यतया, सा न युक्ता। अर्थैकत्वादेकवाक्यत्वं इति हि उक्तम् (२।१।१४।४६)। अर्थभेदात् भिन्ने एते वाक्ये। स्तुतिस्तुत्यभेदाच्चार्थभेदः। यूपो वै यज्ञस्य इत्येतया निन्दया प्रतिषेधः सम्बध्यते 'तस्मान्नोपस्पृश्यः' इति। यद्येकं इति अस्य अपरा स्तुतिः। न च दुरिष्टशब्दः समाप्तिवाचकः। इष्टशब्देन सा उच्येत वा न वा। लोपपदस्तु समुदायप्रसिद्ध्या पापवचनः। दुरिष्टं पापं इत्यर्थः। यथा दुष्कृतम्। न च उपस्पर्शनं निमित्तत्वेनानूद्यमानं दुरिष्टेन उपपदेन विशेषयितुं न्याय्यं आर्तिवत्। तस्मादन्यथा वर्ण्यते। अपवृक्ते हि प्रतिषेधे सति चोद्यते मन्त्र उपस्पर्शनेन निमित्तेन। प्रतिषेधो हि उपरमः अनितिकर्तव्यतारूपः, न प्रयोगाङ्गम्। यच्च इतिकर्तव्यतारूपं, तत् प्रकरणेन गृह्यते। प्रतिषेधस्तु पुरुषार्थः। स हि स्वभावात् निवर्तन् यदा चिदुपस्पृशेदपि कर्ममध्यगतो वा। तत्र प्रतिषिध्यते नोपस्पृशेदिति। तत हि पापमावहमिति। यस्य च प्रतिषेधः, तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं प्रसङ्गः इव। तत्र एवं वचनव्यक्तिर्भवति, यद्येकमुपस्पृशेत् एवं ब्रूयादिति। प्रकरणात् यूपं इत्यनुवादः। न च शक्या संख्या उपस्पृशेत् इत्यर्थाय यूपानुवादः। यूपस्तु निमित्तभूतो व्यवस्थः सोऽन्यथा विशेषयितुं प्रहरत्। इदमेवास्याः स्मृतेर्मूलं 'यूपस्विन्नादुपस्पर्शने स्नायात्' इति। ननु प्रतिषेधोऽपि प्रकरणात् धर्माङ्गं, 'नानृतं वदेत्' इतिवत् इति चेत्,

उच्यते, द्विसाधनके कर्मणि व्रीहिमयं संकल्प्य यवमयो न देयः इत्युक्तम्। इह तु न द्वौ प्रयोगौ, सोपस्पर्शनकः अनुपस्पर्शनकश्च, यत्र अनुपस्पर्शनके स्पर्शप्रतिषेधः अङ्गं स्यात्। यत्तु तक्षणाद्युपस्पर्शनं, तद्वाचनिकं तक्षणादिकर्तरि च।

इदमधिकरणं उदाहरणप्रसङ्गेन। पूर्वश्चोहः प्रातिपदिकविषयः। इतःप्रभृति वचनविषय एव। पाशं पाशौ पाशान् इतिवत्।

शा— प्रायश्चित्तं वैदिके एव इति प्राप्ते उच्यते, 'दोषनिर्हरणायेदं प्रायश्चित्तं विधीयते। दोषश्च प्रतिषिद्धे स्यात् प्रतिषेधश्च लौकिके॥' तस्मात् लौकिके प्रायश्चित्तम्। प्रासङ्गिकमिदमधिकरणम्।

सोम— पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षलिङ्गदर्शनेन 'यद्येकं' इत्यादिवाक्यं प्रस्तुतं तत्प्रसङ्गात् इदमधिकरणम्। सूत्रार्थस्तु—लौकिके उपस्पर्शने अयं विधिः स्यात् दोषप्रयोगात्। कथं दोषप्रयोगः? हि यस्मात् अपवृक्ते प्रतिषिद्धे स्पर्शने तेन निमित्तेन विधीयते मन्त्रः प्रकृतौ क्रतौ प्रतिषेधस्याभागित्वात्। तस्मात् दोषनिर्घातार्थत्वात् लौकिके एव स्यात् इति।

वि—'यूपस्पर्शे वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्तनम्।, आद्यः प्रकरणात्, नैवं लौकिके प्रतिषेधतः॥'

भाट्ट— दैक्षे पशौ 'यूपो वै यज्ञस्य० नोपस्पृश्यः यद्येकं यूप० वायवः' इति श्रुतम्। तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्सम्बन्धिस्पर्शे एवेदं मन्त्रविधानं इत्यविवादम्। स्पर्शः पर विहितः अविहितो वा इति चिन्तायां, प्रकरणादिना अध्वरमिष्टेष्टिन्यायेन (३।४।१४ भाट्ट.) च विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं धर्माङ्गतया विधीयते। नहीदं दोषनिर्घातार्थं, येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः, यज्ञस्य विहितयेन दुरिष्टजनकत्वकथनेन अर्थवादमात्रत्वात्। यदि तु अत्र स्पर्शनिषेधाधिक्यात् यदिशब्दोपादानाच्च अध्वरमिष्टेष्टिन्यायस्यासङ्गत्वेन, ततोऽस्तु अयं विहितस्यैव यूपान्वारम्भादेः स्पर्शस्य प्रसङ्गप्राप्तत्वात् पाक्षिकत्वसिद्धयर्थो निषेधः। तत्र तत्करणाद्यो अयं मन्त्रपाठः अङ्गं इति यदिशब्दाविरोधः। यदि तु अत्र दोषदुष्टविकल्पभिया निषेधस्य यज्ञबाह्यस्पर्शविषयत्व-

इति । तथा 'उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या.' इति । तत्र सन्देहः, किं अग्न्यतिग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत नेति । किं प्राप्तं ? अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ अप्रवृत्ति. इति । अग्निश्च अतिग्राह्यश्च अग्न्यतिग्राह्यम् । तत् विकृतौ न प्रवर्तते । कुतः ? विकृतौ उपदेशात् । विकृतौ हि तदुपदिश्यते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त चतूरात्रेण, त पञ्चरात्रेण, त षड्रात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, त नवरात्रेण, त दशरात्रेण' इति । तथा 'यत् पृष्ठ्येऽतिगृह्णीयात् प्राञ्च यज्ञ पृष्ठानि संगृह्णीयु', यदुक्थ्येऽतिगृह्णीयात्' इति । न नून अग्न्यतिग्राह्य चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात् कस्या चित् विकृतौ चोद्यते इति ।

मासिग्रहण च तद्वत् । २४ ॥

भाष्यं— इद चाम्नायते 'मासिमासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न 'मासिमास्यतिगृह्यन्ते' इत्युपदेशः स्यात् ।

ग्रहणं च तुल्यत्वात् । २५ ॥

भाष्य--गृह्यते वा चोदकेन अग्न्यतिग्राह्यम् । नहि अस्य अन्यैरङ्गैरस्ति विशेष । अन्यान्यङ्गानि गृह्णाति, एतन्न गृह्णाति, इति नैतदवकल्पते ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २६ ॥

भाष्यं--लिङ्ग खल्वपि दृश्यते 'कङ्कचित चिन्वीत' 'शीर्षचित चिन्वीत, य कामयेत शुनीर्षा अस्मिन् लोके सभवेय' इति । तथा 'पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णाति' इति । कङ्काकारता ऐन्द्रता च विशेष ब्रुवन् अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ।

ग्रहणं समानविधान स्यात् । २७ ॥

भाष्यं--अथ यदुक्त विकृतौ उपदिश्यते इति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । यस्या विकृतौ उपदिश्यते तस्या, प्रकृतौ च समान स विधि. । अनादिष्टासु विकृतिषु चोदक प्रापयतीति ।

टुप्.—यत् 'समानविधाने गुणकामाना प्रवृत्ति.' तन्नोपपद्यते । कथ ? प्रकृतौ वैकल्पिकोऽग्नि. उत्तरवेद्या निधातव्य स्थले वा । स चोदकेन वैकल्पिक एव प्राप्नोति । तत्र पुनर्वचन नियमार्थं भविष्यति । यथा खदिरादिपुनर्वचन नियमार्थम् । यदि अग्निः द्विरात्रादीना प्रकरणे आम्नायेत अग्निरत्र कर्तव्य इति, एव नियामकं स्यात्, यथा 'खादिरो यूपो भवति' इति । अत्र तु अग्नि. अनारभ्य सेतिकर्तव्यताको विहितः । त विधाय एभिर्वाक्यैः तस्य क्रतुसम्बन्धः क्रियते । एतानि च वाक्यानि अग्नेर प्रकरणे । तत्र च द्विरात्रादीना प्रकरण न विपरिवर्तते, येन द्विरात्रादिषु चोदकेन प्राप्तस्य नियामकानि स्यु. । तेन द्विरात्रादीना चोदकेन वैकल्पिक एवाग्नि. । पुनर्वचन तु यदा अग्निः, तदा गुणकामाना प्रवृत्तिरिति ।

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् । २८ ॥

भाष्यं— अथ मासिग्रहण कथमिति ? तदभ्यासप्रतिषेधार्थम् । न अहन्यहनि गृह्यन्ते, मासिमासि गृह्यन्ते इति ।

शा— सोऽयमग्निः यासु विकृतिषु वाक्येन नोपदिष्ट यथा षोडशिषु वाजपेये च, तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति सशय. । तथा अतिग्राह्याः नाम ग्रहाः *प्रकृतौ श्रुता, विकृतिष्वपि कासु चित् उपदिष्टा 'उक्थ्ये गृह्णीयात्, पृष्ठ्ये गृह्णीयात्, विश्वजिति प्रगृहीतव्या.'* इति । तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या नेति सशय. । तत्र 'चोदकेनाग्न्यतिग्राह्य विकृतौ न प्रदिश्यते । कासु चिच्छ्रुत्वा तस्य तथाहि स्यादनर्थकम् ॥ तस्मात् तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते । तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवाऽन्यत्र न क्रिया ॥' उच्यते, 'अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात् कासु चिच्छ्रवण पुन ॥ सामानविध्यसिद्ध्यर्थं नातिदेश निवारयेत् । कोऽर्थ. सामानविध्ये चेद् गुणकामप्रवर्तनम् ॥' यासु विकृतिषु विधीयते तासु, प्रकृतौ च समान विधान भवति । विकृत्यन्तरेषु तु चोदकत प्राप्ति. इति न प्रकृतितुल्य विधानम् । समानविधानत्वे च प्रयोजन अग्न्याश्रिताना गुणकामाना विकृतिषु प्रवृत्ति । यासु विधिर्नास्ति, तासु न गुणकामा प्रवर्तन्ते 'निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्' इति न्यायात् (८।१।३४।२४) । तदेव गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृतिषु कासु चिच्छ्रवण इति न तद्बलेन अतिदेशाभाव शक्यते कल्पयितु, तस्मादस्ति अतिदेश. ।

सम्बन्धेन निवर्तयितुम्। निवर्तकस्य शब्दस्याभावात्। तस्मादङ्गेषु न चतुरवत्तम्। अपि च एवकारार्थवत्त्वेषु अङ्गेषु पञ्चावत्ते ज्ञाते ततोऽपरा चोदना 'तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति। वपाग्रहणं तत्र हविर्लक्षणार्थं प्राथम्यादवसरप्राप्तं श्रूयते। विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मात् अङ्गेष्वपि पञ्चावत्तमेवेति।

टुप्—उच्यते। अवत्तेत्यनेन निष्ठान्तेन द्रव्यमवदानसंयुक्तं स्त्रीलिङ्गं एकसंख्यायुक्तं चोच्यते। तथानूद्य पञ्चसंख्या विधीयते। तस्य चानूद्यमानस्य यदि लिङ्गसंख्ये विवक्ष्येते, वपया च विशिष्येत, वाक्यभेदः स्यात् ग्रहाधिकरणन्यायेन (३।१।७)। तस्मादवदानप्रातिपदिकस्य पञ्चसंख्या विधीयते। सा च विधीयमाना प्रकरणात् यागेन गृह्यते। तच्च प्रकरणाविशेषात् सर्वावदानेषु निविशते। ननु एवकारश्रवणात् अन्यनिवृत्तिर्गम्यते, न पञ्चसंख्याविधानम्। यथा 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति चतुस्त्रिंशद्व्यावृत्त्यर्थं, न षड्विंशतिविधानार्थं, एवमिहापि चतुरवदाननिवर्तकमिदं, न पञ्चावत्तताविधायकम्। तस्मात् पञ्चावदानमपि न प्राप्नोति, अन्यपरत्वात् वाक्यस्य। उच्यते। पञ्चसंख्यैवात्र विधीयते (पञ्चत्वस्य प्राप्त्यभावेन अनुवादासंभवात् तद्ग्रहणं प्रमादपठितं स्यादितरथा) तस्यां च विधीयमानायां चोदकप्राप्तो नैव भवति इत्यर्थादेवकारार्थो लभ्यते, सोऽनुवादः। यत्र तु द्वे संख्ये प्राप्नुतः, तत्र एवकारः अन्यतरत् निवर्तयेत्। तत्र एवकारार्थः परिगृह्यते। इह तु नास्ति।

शा—(सिद्धान्तश्लोक) 'वपामुद्दिश्य चोद्येत यदि पञ्चावदानता। स्यादेवमवदाने तु पञ्चसंख्याऽत्र चोद्यते॥' तस्मात् सर्वविषयं पञ्चत्वं, तच्च अङ्गेषु प्रावदानवचनात् उत्सर्गविवृद्ध्या अभिघारणविवृद्ध्या वा प्राप्यते। तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावदानम्।

सोम—वपायां यथेऽपि हृदयादिषु न चतुरवदानबाध, इत्युक्तिमते संगतिः। वपायामिव हिरण्यशकलेन अवदाने पञ्चत्वं इति पञ्चावत्तमेव तत्प्रयत्ने। (न च वपोद्देशेन अवदानस्य पञ्चत्वाय विधाने वाक्यभेदप्रसक्तिः, विधिप्रकारं विनैव वपायामिव तत्पञ्चावदान-

वैशिष्ट्यसिद्धौ विध्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदानवकाशात्।) वस्तुतस्तु नात्र पञ्चसंख्याविशिष्टावदानान्तरविधिः, किंतु वपोद्देशेन शब्दतः पञ्चसंख्याविशिष्टावदानविधिप्रतीतावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पञ्चसंख्यामात्रे विधेः पर्यवसानं, यथा 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादौ। अन्यथा तत्रापि समानत्वात् लौहित्यमात्रविधिर्न स्यात्। एवं च तात्पर्यगत्या अवदाने संख्याविधिपर्यवसानेऽपि शब्दतः तथात्वाभावात् न प्रसरभेदापत्तिः। उक्तरीत्या च 'तानि द्विरवद्यति' इति वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, वपाग्रहणस्य पाशुकहविर्मात्रोपलक्षणार्थत्वात् हृदयादिषु पञ्चावदानसिद्धेश्च। सूत्रार्थस्तु—यथाश्रुति यत्र पञ्चावत्तत्वं श्रूयते वपायां, तत्रैव प्राकृतं चतुरवत्तं निवर्तयति, नान्यत्र इति पूर्वः पक्षः।

वि—'वपायामेव किंवाऽन्येष्वपि पञ्चावदानता।, वपोद्देशादाद्यपक्षो,ऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः॥' सर्वेषां यजमानानां चतुरवत्तित्वं पञ्चावत्तित्वं च गोत्रभेदेन स्मृतिकारैः पठ्यते 'जामदग्न्या वत्सविदा वार्ष्टिषेणाश्च ते त्रयः। पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनः॥' इति। ('जामदग्न्या वत्सविदा वार्ष्टिषेणास्तथैव च। भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः॥' इति गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये समुपलभ्यते।)

भाट्ट—दैक्षे पशौ 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति श्रुतं पञ्चावदानं वपायामेव, उत अङ्गेष्वपि इति चिन्तायां, नात्र अवदानानुवादेन पञ्चत्वविधिः। तथात्वे हृदयादिवाक्ये. तेषामेवावदानसम्बन्धेन हविष्ट्वात्, वपायाः इतराङ्गवत् तद्भावेन अवदानाप्राप्तेः, वपाश्रवणस्य अनुवादत्वानुपपत्तेः। एकस्मिन् पदे उद्देश्यविधेयभावाङ्गीकारे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च। अतोऽत्र अवदानमेव हृदयादिवाक्ये इव वपोद्देशेन हविष्ट्वसिद्ध्यर्थं विधीयते, पञ्चत्वं तु जामदग्न्यादीनां अतिदेशेनैव प्राप्तत्वात् पाक्षिकानुवादः। वस्तुतस्तु एवकारश्रवणात् यद्यपि 'चतुरवत्ती' इत्यनुवादाच्च जामदग्न्याजामदग्न्यसाधारण्येन नित्यवत्सिद्ध्यर्थं पञ्चत्वस्यापि विधिर्जामदग्नीतरविषयत्वेन, तथापि षष्ठाधिकरणन्यायेन (३।१।८।१६–१७) वपायामपूर्वसाधनत्वेनैव स्थानात् नाङ्गेषु पञ्चावदानप्राप्तिः। न च

प्राकरणिकेन 'उपसन्मन वा एतद्दस्य, यदतिग्राह्या' इति वचनेन ज्योतिष्टोमानुवादेन विधि । एवं स्थिते कासु चित् विकृतिषु अग्न्यतिग्राह्ययो 'समुक्थ्येन, तमग्निरात्रेण' 'उक्थ्ये गृहीतव्या' इत्यादिना पुनःश्रवण न तावत् आगमाभावप्रयुक्तम्, अपूर्वस्यार्थे प्रकृतिप्रकरणकालीनस्यास्य विधानस्य कर्मोपकारकत्वाभावेन चोदकपरिलोपकत्वानुपपत्ते, अग्निष्टोमार्थं अतिदेशस्यावश्यकत्वाच्च । अतो विकृत्यन्तरे अग्न्यतिग्राह्यपरिसङ्ख्यार्थमेव इदम् । इति प्राप्ते अस्या विकृतौ तद्विधानेन विकृत्यन्तरे एतद्विषये अतिदेशापरिलोपकत्वानुपपत्ते प्रातःपरिसङ्ख्या वाच्या । सा च त्रिदोषेन । न च वैयर्थ्यभिया एतस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्य विकृत्यन्तरातिदेशस्य तद्विषयकत्वाकल्पनं इति वाच्यम् । लघुतरप्रयोजनान्तरसम्भवे दूरस्थातिदेशस्य एतद्विषयत्वाभावकल्पनपूर्वकं परिसङ्ख्याफलकत्वानुपपत्ते । तथाहि प्रकृताविव विकृतिष्वपि कासु चित् तुल्यतयोपदेशः अग्न्याधानाश्रितानां 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम' इत्येवमादीनां श्येनाद्याकारलभ्यगुणकामानां तासु विकृतिषु प्रवृत्त्यर्थः । अन्यथा हि प्रकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्यैव तत्राश्रयत्वापत्ते आग्नेयन्यायेन(१।८)तत्र तेषामप्राप्ते । इति तु अस्मिन् विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्येव तत्तद्विकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्यापि आश्रयत्वाविशेषात् गुणकामप्राप्त्युपपत्ति । एवं च चयनस्य प्रकृतौ वैकल्पिकत्वात् तन्नियमोऽपि प्रयोजनम् । यद्यपि हि 'उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयत' इति वचनात् अग्न्युत्तरवेद्यो समुच्चय सङ्कर्षे वक्ष्यते (२।१।२६) । तथापि यत्राग्नि चेष्यमाणा भवन्ति 'अग्निसोमाङ्ग चेच्छताम्' इति श्रुतिकल्पसूत्रपर्यालोचनया अग्ने भावाभावप्रतियोगिको विकल्प इष्ट एव । अत एव उत्तरवेदिमात्रेण निरग्निकोऽपि ज्योतिष्टोमप्रयोग 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति वचनात् इष्ट । अतश्च विकृतिष्वपि तथैव प्राप्तौ कासु चित् पुनःश्रवणं नियमार्थमपि सम्पद्यते । नहि अत्र अतिदेशप्राप्त्युत्तरकाल शाब्दो नियम, येन प्रकृतिसम्कालीनस्यास्य अतिदेशात् पूर्वप्रवृत्तत्वात् असम्भव आशङ्क्येत । पूर्वमेव तु प्रवृत्तेनानेन विकल्पधर्मतया विहिते चयने पश्चादपि प्रवृत्तस्यातिदेशस्य तद्विषयत्वाकल्पनवत् तदभावविषयकत्वस्यापि अकल्पनात् । अत एव सन्निहितगुणकामप्रवृत्तिरूपप्रयोजनसम्भवे दूरस्थतत्तदतिदेशप्राप्त्यपेक्षयाधिकरणाधीननियमप्रयोजनकल्पनानुपपत्ति इत्यपास्तम् । उक्तप्रयोजनकल्पनस्यापि अतिदेशप्राप्त्यधीनवैयर्थ्यप्रतिसन्धानसापेक्षतया अतिदेशोपस्थित्यधीनत्वात् । अतो लघुभूतप्रयोजनद्वयसम्भवे, न गुरुभूतपरिसङ्ख्याफलकत्वाङ्गीकार । अत एव विकृत्यन्तरे इव गवामयनादिरूपसत्रेऽपि प्रत्यह अतिग्राह्यप्राप्तौ 'मासिमासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति विशेषविधिरुपपद्यते । विकृतिविशेषे च कल्पचित्यादिविशेषविधान 'पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णीयात्' इत्यादि च विशेषविधानमपि उपपद्यते । तस्मात् विकृतिमात्रे अतिग्राह्या कार्या । सायन्ने सारस्वतसत्रे च पर अशक्यत्वादग्निनैव ।

न्यायबिन्दु —अनारभ्य विहित स्थण्डिलरूपोऽग्नि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजति, तमुक्थ्येन, तं द्विरात्रेण' इत्यादिना प्रकृतौ विकृतौ च क चित् विनियुक्त । तथा अतिग्राह्या नाम ग्रहविशेषा विकृतावपि क चिदुपदिष्टा 'उक्थ्ये गृह्णीयात्' 'विश्वजिति ग्राह्या' इति । तदिदं अग्न्यतिग्राह्य यत्र नोपदेशस्तत्र नातिदिश्यते । अन्यथा क चित् विकृतौ उपदेशस्यानर्थक्यापत्ते । इति प्राप्ते, क चित् पुनःश्रवणस्य समानविधानार्थत्वात् नातिदेशनिवृत्ति, गुणकामप्रवृत्त्यर्थं च समानविधानम् । 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम' इत्यादीनां अग्न्याश्रितत्वात् तस्य विकृतिसाधारण्ये तत्र कामप्रवृत्ति । अन्यथा विकृतौ आश्रयोपस्थितिविलम्बात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मात् अस्त्यतिदेश इति सिद्धान्त । तत्र सायन्नेषु सारस्वतेषु च सत्रेषु अशक्यत्वात् न चयनं, वाजपेयादौ तु भवतीति ज्ञेयम् ।

मण्डन—'विकृतावप्यतिग्राह्या ।' (अग्निश्च)

शङ्कर— 'अग्न्यतिग्राह्यातिदेशनम् ।'

१८ अग्न्यधिकरणम् । अग्निचयन अग्ने संस्कार ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्द प्रतीयेत । २।३।१०।२१ ॥

असत्यपि हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गसंभवात् न चिन्ताऽनुपपत्तिः। सूत्रार्थस्तु- पशौ पुरोडाशे च समानतन्त्रता स्यात्, पाशुको वाग्यमः पौरोडाशिकाह्वानपर्यन्तमनुवर्तनीयः इति यावत्।

वि—'पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम्।, तन्त्रित्वादादिमो, ऽन्त्यः स्याद् वाग्यमात् कर्तृसंस्कृतिः॥'

भाट्ट— पशौ अग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः श्रुतः। पशौ च प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोरभावेऽपि तदुपलक्षितकालावधिकत्वस्य च संभवेन, कथं चिदसंभवेऽपि वा वाग्यमस्य प्रकृतौ विशिष्य तत्तत्पदार्थधर्मत्वात्, कतिपयतद्धर्माणां च पशौ सत्त्वेन तद्धर्मवाग्यमोपपत्तिः। अस्ति च कुशयास्तरणादिवत् यजयोगादिपदार्थजात प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानमध्यवृत्तिसानाय्याङ्गमपि प्रकृतौ। अतश्च तस्य पशावपि अतिदेशात् युक्त एव तदङ्गवाग्यमातिदेशः। नहि प्रकृतौ तस्य हविष्कृदाह्वानमध्यवर्तित्वेन उद्देश्यता, येन पशौ हविष्कृदाह्वानाभावात् वाग्यमातिदेशो न भवेत्। तत्त्वेनैव तु उद्देश्यत्वात् तदतिदेशो निर्बाधः। तेन पशौ हविष्कृदाह्वानस्यचिन्तोक्तिः मूले मुधैव। अतश्च पाशुकवाग्यमेनैव प्रयाजादिवत् कार्यसिद्धेः पशुपुरोडाशे न पृथक् वाग्यमानुष्ठानम्। यदि तु प्रसङ्गनिरूपणा पूर्वपक्षकरणे अध्यायसङ्गतिः इत्यादाकृतम्येत ततोऽस्तु पशुपुरोडाशे तन्त्रप्रसङ्गचिन्तया अयं विचारः। सर्वथा न वाग्यमस्य पृथगनुष्ठानं, इति प्राप्ते, मनःप्रणिधानद्वारा वाग्यमस्य दृष्टोपकारकत्वे संभवति प्रयाजादिवत् आरादुपकारकत्वस्य अन्याय्यत्वात्, पूर्वसञ्जातमनःप्रणिधानस्य च वाग्विसर्गोत्तरक्रियमाणपौरोडाशिकतत्पदार्थेषु अनुपयोगात् न तन्त्रं प्रसङ्गो वा।

न्यायबिन्दुः— हविष्कृदाह्वानं पशावपि अस्तीति कृत्वा चिन्त्यते। पुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वात् पाशुकेनैव वाग्यमेन कार्यसिद्धेः पशुकाले एव वाग्विसर्गः, इति शङ्कायां, वाग्यमस्य कर्तृसंस्कारत्वात् विलम्बाच्चा क्रियमाणाः पौरोडाशिकाः विगुणाः स्युः, अतः पुरोडाशकाले वाग्विसर्ग इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'पौरोडाशे वाग्विसर्गः पशौ चेत्।'

शंकर—'पशुकाले स नात्र चित्।' स वाग्विसर्गः।

अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वषट्कर्तॄणामेव वरणम्॥

दैक्षे श्रुतं 'दैव च मानुषं च होतारौ वृत्वा श्रावमाश्राव्य सौमिकानृत्विजो वृणीते' इति। यदिदमृत्विग्वरणं कर्ममध्ये विहितं तत् ऋत्विक्संस्कारकत्वादविशेषात् सर्वार्थम्। 'सप्त वृणीते' इति तु 'दश गृह्यन्ते' इतिवदनुवादः, इति प्राप्ते, 'यदवृता वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यं यजमानस्याशीर्गच्छेदथ यदेते वृता वषट्कुर्वन्त्येकधैव यजमानं यज्ञस्याशीर्गच्छति' इति वचनेनावृतानां वषट्कारनिन्दया वषट्कर्तॄणामेव वरणं नियम्यते। अत एव 'ऋत्विजो वृणीते' इत्युक्त्वा 'वृतिश्छन्दांस्येव वृणीते यद्धोतारं वृणीते, यदाग्नीध्रमतिच्छन्दसं तत्' इत्यादिना 'वाचं तद् वृणीते' इत्यन्तेन कतिपयानामेव गणनं समच्छते, वषट्कर्तृत्वेन प्रसक्तौ 'नाच्छावाकं वृणीते' इति निषेधोऽपि। संकर्ष. ३।४।९.

अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वषट्कर्त्रनुवादो न वरणान्तरम्॥

'तिस्रो जुहोति' इत्यादाविव 'सप्त वृणीते' इत्यत्र धात्वर्थे एव सङ्ख्यान्वयः, ऋत्विजां बहुत्वेन सप्तपदस्य सङ्ख्येयपरत्वायोगात्, 'अग्निर्देवीनाम्' इत्यनेन यजमानस्यापि वरणोक्तेश्च। ततश्च वषट्कर्तॄनेव वरणमिति नियमेन पूर्वोक्तवरणस्य कर्तृसंस्कारार्थत्वेऽपि एतद्वचनविहितवरणान्तराणामारादुपकारकाणां तदतिरिक्ताः ऋत्विजः परिशेषात् कर्मकारकतयाऽन्वीयेरन्, इति प्राप्ते, पूर्वोक्तवरणे यजमानेतरेषामष्टानां मध्ये अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरेकेन सन्धेय द्विवचनान्तेन वरणाभिप्रायेण 'सप्तर्त्विजो वृणीते' इत्यनुवादमात्रम्। संकर्ष ३।४।१२.

अग्नीषोमीये पशौ सप्तानामपि वरणं लौकिकया वाचा॥

दर्शपूर्णमासयोः 'अग्निर्देवो होता' इति मन्त्रस्य होतृवरणे समाम्नातस्य चोदकतः प्राप्तत्वात् होतुर्मन्त्रवरणमेवैदिकया वाचा, अन्येषां लौकिक्या वरणमिति दर्शपूर्णमासधर्मः, इतरत् सोमधर्मः, इति प्राप्ते, सर्वेऽपि लौकिक्यैव वियेरन्। 'सप्त वृणीते' इत्येकविधिविहितैकस्मिन् कर्मणि वैरूप्यायोगात्। 'कृष्णविषाणया कण्डू-

उक्तौ । ' एताद्दशीनममापि यनिस्तावद् प्रतीप्सौ । अनुशब्दश्चिन्हे तेषामनुष्ठान पदिप्यति ॥ ' यदि हि अय-मग्निशब्द समानाधिकरण स्यात् ततोऽनु न नीयेत, यदि वैषा कर्मणि द्वितीया स्यात् । अयं तु व्यधिकरण , कर्मप्र वचनीययुक्ते द्वितीया । अत्रायमर्थ , अग्निचयनमनु अग्नि ष्टोमादिभिर्यष्टव्य इति । अग्निशब्दश्च सामान्यवचनोऽपि सन् अत्र प्रकरणवशात् चयनसंस्कृते वह्नौ प्रवर्तते । चयन संस्कारोत्तरकालं यष्टव्य इत्यर्थ । तेन श्रुत्यग्निमात्रोपलक्षणाय-त्वेनैव एतानि वचनानि । चोदकेनैव प्राप्ताना विकृतिषु पुन श्रुति किमर्थेति चेत् ? दशमे वक्ष्यते 'ग्रहण समा नविधान स्यात्' (१०।८।११।२७) इति । न चास्य तुल्यजातीययोरेव पौर्वापर्यं भवति, अतुल्य जातीययोरपि पौर्वापर्यं भवति यथा 'पाकमनु भुङ्क्ते' इत्यविरोधोपपत्ते । यत्तु ' देवदत्तो यज्ञदत्तमनु गच्छति ' इत्येतत् तुल्यकर्म गम्यते इति, युक्त तत्र कर्तृमात्रो पादाने सति क्रियान्तरानुपादानात् । इह पुन अग्नि संस्कारोत्तर चयनकर्मैव विद्यते इत्यसमानम् ।

तत्संयोगात् क्रतुस्तदाख्य स्यात्, तेन धर्म-विधानानि । २३ ॥

भाष्य— यत्तु लिङ्गदर्शनमुक्त यागवचन अग्नि शब्द इति । तत् तेष्वेव लिङ्गसंयुक्तेषु वचनेषु न सर्वत्र, तेषु चित्याग्निसंयोगात् यागे लक्षणशब्द । तेन क्रतुवचनानि तद्धर्मविधानानि इत्यदोष ।

वा—' अग्ने स्तोत्र ' इत्यादिषु अगत्या आश्रय णम् । ज्वलनेन संबद्ध स्तव लक्ष्यते, नापि तद्वान् क्रतु । न चैकत्र लक्षणाऽऽश्रयणमिति सर्वत्रैव सा आश्र यितव्येति । तस्मात् सत्या गतौ द्रव्यवचनत्वमेव युक्तम् । यत्तु अत्रैवाधिकरणे भाष्यकारान्तरेण अग्ने फलवद फलवत्प्राकृतवैकृतत्वनित्यानित्यत्वोत्तरवेदिविकाराविकारत्व विचार कृत , स उदाहरणान्तरेषु अधिकरणान्तरसिद्ध इहागतत्वोऽपि स्मरणमात्रदर्पणोपन्यस्त इत्युपेक्षितव्य । तस्मात् नैवजातीयको गुणो भेदक इति सिद्धम् ।

सुधा— फलवदफलत्वविचार पर्णमय्यधिकरणसिद्ध (४।३।१) । प्राकृतवैकृतत्वविचारस्तु असिव्रतोदाहरणे अग्न्यतिग्राह्याधिकरणसिद्ध (१०।८।११) । नित्यत्वा-नित्यत्वविचार गोदोहनोदाहरणे तृतीयाधिकरणसिद्ध (३।६।३) । उत्तरवेदिविकाराविकारत्वविचारस्तु सकर्वे द्वितीयेऽध्याये (२।१।२६) सिद्ध । पृ ९४९

शा— किं ' अग्निं चिनुते ' इति यागविधि , उत अग्निसंस्कारमात्र स्वतन्त्र विधीयते, किंवा ज्योतिष्टो-मादिषु गुणो विधीयते । तदर्थं च किं अग्निशब्द यागनामधेय, उत द्रव्यवचन इति संदेह । तत्र यागविधान स्यात्, इति प्राप्तेऽभिधीयते । ' अग्ने श्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते । तस्माप्तोऽग्निमि त्यादिवाक्ये स्यात् क्रतुसंगति । वह्नौ रूढोऽग्निशब्दोऽय नहि यागस्य वाचक ॥ ' तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधि ।

सोम — पूर्ववैपरीत्येन प्रत्यवस्थानात् संगति । सिद्धान्ते ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजन्ति ' इत्या-दीनि वाक्यानि अग्निविनियोजकानि । तत्राग्निष्टोमसंस्थाया क्रत्वर्थत्वात् अग्नेस्तादर्थ्यासंभवात् अग्निष्टोमसंस्थेन यागेन इति तत्रैव यागलक्षणा । उक्थ्यादिवाक्येषु तु उक्थ्यादिशब्दानामुक्थ्यादिसंस्थामात्रपरत्वमेव न तु तद्युक्तयागपरत्व, तासामेव संस्थानां फलवत्त्वेन अग्निं प्रति शेषित्वसंभवादिति ध्येयम् । सूत्रार्थस्तु— अग्नि अग्निशब्द यागनाम प्रतीयेत ' अग्ने स्तोत्र अग्ने शस्त्र ' इति स्तोत्रशस्त्रयुक्ततया निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रशस्त्रयो क्रतुसंबन्धित्वात् इति स्तोत्रशस्त्रवाक्ये अनुपपत्तिबलात् लक्षणया अग्निशब्दस्य तद्युक्तक्रतुपरत्व मात्रेण विद्वद्वाक्ये (य एव विद्वानग्निं चिनुते इत्यत्र) यागनामत्वमग्निशब्दस्य नाभ्युपेयम् इति सिद्धान्ताशय ।

वि— अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृति, यजि । लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादत ॥, रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद् यजेरग्न्यानवच्छिन्नति । संस्कार संस्कृते वह्नावग्निष्टोमो विधीयते ॥ तस्मात् संस्कारविधि ।

भाट्ट— अनारभ्यैव श्रुत ' य एव विद्वानग्निं चिनुते ' इति । तत्र चिनोतिना नाग्निसंस्कारत्वेन चयनविधि , अपि तु अग्निसंज्ञकस्य यागस्यैव विधि । ' अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजन्ति, तमुक्थ्येन ,

एकादशानां मध्ये त्रिसंख्या विद्यते क्रियायोगगुणयोगाभावात् । यश्च एकादशानां मध्ये त्रीणि गृह्णीयात्, तेन अपोद्धारप्रयत्नः कर्तव्यः । योऽपि अधिकृतानां त्रयाणां ग्रहणं करोति, तेनापि समाहारप्रयत्नः कर्तव्यः । यस्तु दोरादीनि गृह्णाति, तस्य उभयदोषाभावः, प्रमाणान्तरेण समाहारापोद्धारयोः कृतत्वात् । ननु यागद्रव्यशेषस्य अप्रतिपादनात् अप्राकृतकार्यमापद्येत, तस्मात् द्विरभ्यासः स्विष्टकृतः प्राप्नोति । एवं वर्ण्यमाने उच्यते । स्विष्टकृदेव अन्यत्र विधीयते प्राकृतात् कार्यात् आच्छिद्य इति ।

शा — पशावेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्यागः किं प्रधानहविर्भ्यो हृदयादिभ्य उत्तरार्धं गृहीत्वा कर्तव्यः, उत अङ्गान्तरेभ्य इति संशये, प्रधानशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रकृतौ पशावपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः । 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति वचनं चोदकप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रित्वनियमनार्थम् (पर्यवसितार्थकथनमेतत् । शब्दतस्तु त्रित्वविशिष्टाङ्गानामेव स्विष्टकृति विधानम् । तत्र इज्याशेषाणामङ्गानां प्राप्तत्वात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन त्रित्वविधौ पर्यवसानम् । एवं च शब्देन विशिष्टविषयेणैव विध्यन्वयात् समासे एकेनांशेन उद्दिश्य अपरेणांशेन विधानानङ्गीकारात् न सामर्थ्यविघातनिबन्धनसमासानुपपत्तिदोषप्रसङ्गः) । तेन तेषामेव मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृदिज्या । इति प्राप्ते ब्रूमः । (त्रित्वविशिष्टाङ्गविधौ अनिज्याशेषैः स्विष्टकृत्, अङ्गेषु त्रित्वविधौ तु इज्याशेषैः इत्यनुष्ठानभेदेन शब्दतो विशिष्टविषयतया प्रतीयमानस्य अङ्गान्तरविधायकत्वोपपत्त्या हृदयादिषु त्रित्वविधेः पर्यवसानमशक्यम् । तथा चेह त्रित्वविधिमिच्छता प्रकारान्तरासंभवात् अङ्गानुवादेन त्रित्वं शब्दगत्यैव विधीयते इति वक्तव्यम् । तथा सति असामर्थ्यात् समासानुपपत्तिः स्यादेव इत्याशयेनाह—) 'त्रित्वं नाङ्गानुवादेन विधातुं शक्यते तथा । तस्य प्रसरभेदेन सामर्थ्यं हि विहन्यते ॥' एकं हीदं समासपदं त्र्यङ्गैः इति । तदेकप्रसरं युक्तं सकृत्समुद्देशकं उपादायकं वा, (हृदयादीनां—) उत्तरार्धे तु उद्दिश्य पूर्वार्धे विधीयमाने प्रसरभेदात् सामर्थ्यविघातात् समासो न स्यात् । (ननु चोदकप्राप्तेज्याशेषबाधाय असमर्थसमासमपि स्वीकृत्य त्रित्वविधिरेव युक्तः इत्यस्वरसादाह—) अपि च 'दोः पूर्वार्धस्य, गुदं मध्यतः, श्रोणिं जघनार्धस्य' इति वाक्यशेषे अनिज्याशेषाणां कीर्तनात् निस्पष्टं अनिज्याशेषाणां विधानं, तैश्च प्रत्याम्नानात् इज्याशेषाणां बाधः । ननु अनिज्याशेषाणां अङ्गत्वेन विधानात्, इज्याशेषाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदादयुक्तो बाधः । (उच्यते—) प्रधानभूतानामपि निर्वर्तकत्वात् तस्मिंश्चांशे अनिज्याशेषाणां विधानात् आर्थिकमस्त्येव तुल्यविषयत्वम् । नहि अनिज्याशेषैः क्रियमाणो यागः तेषां प्रतिपत्तये अलं भवति । तेन गुणभूतैरपि युक्तः प्रधानबाधः । किंच अनिज्याशेषाणामपि हृदयाद्यर्थोलब्धपदार्थानुनिष्पन्नानां आकीर्णकराणां प्रतिपत्त्यपेक्षणात् चोदकेन इज्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्यागः तत्प्रतिपत्तौ वचनेन विनियुज्यते, यत् स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं, तत् त्र्यङ्गानि, न हृदयादीनि, (इति) तस्माद्युक्तो बाधः ।

सोम— यदि हृदयादीनां हविष्ट्वं, तर्हि तेभ्य एव स्विष्टकृत्, इत्युत्थितेः संगतिः ।

वि— 'इज्याशेषैरशेषैर्वा त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।, आद्यैः प्रकृतिवत्, नैव पूर्वार्धत्युक्तिशेषतः ॥' तस्मात् अनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः ।

भाट्ट— पशौ एकादश 'हृदयं, जिह्वा, वक्षः, तनिम, वृक्यद्वयं, सव्यं दोः, दक्षिणं पार्श्वं, सव्यं पार्श्वं, दक्षिणा श्रोणिः, गुदं तृतीयं' इत्येवंविधानि हवींषि । तेषामेव चोत्तरार्धात् स्विष्टकृत् अतिदेशेन प्राप्तः । तत्रेदमपरं वचनं 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति । तत्र यद्यपि स्विष्टकृद्यागसाधनीभूताङ्गानुवादेन त्रित्वविधाने विशिष्टोद्देशः एकप्रसरताभङ्गश्चापतति, तथापि स्विष्टकृदनुवादेन अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण त्रित्वविशिष्टाङ्गानामेव प्राकृतानामाद्यानां हृदयादीनां विधानम् । यद्यपि तेषां प्रशेषात्र प्रति न गुणत्वं, तथापि स्वागार्थं प्रति गुणत्वात् विधानोपपत्तिः । अतश्च स इज्याशेषाणामेव, इति प्राप्ते, 'दोष्णो दक्षिणस्य पूर्वार्धात्प्रये समवद्यति, सव्या श्रोणिर्जघनतः, गुदं मध्यस्य' इति वचनान्तरेण अन्येषामनिज्याशेषाणामेव अवदेयत्वेन संकीर्तनात् तेषामेव त्र्यङ्गानां

देवता पशुं च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते ' इति । एवं देवतापरिग्रहार्था, प्रसङ्गात् ऐष्टिकाना कार्यं साधयिष्यतीति ।

टुप् — (अन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमभ्युपेत्यापि दीक्षणीयया प्रसङ्गः साधितः । वस्तुतः अन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे न किं चित् प्रमाणं इति परमार्थमाह—) न देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं वस्तुतोऽवगम्यते । ' अग्ने वर्तो निद्वेष्यस्तु इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति, देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते ' इत्ययं शब्दो देवतापरिग्रहार्थत्वमवबोधयेत् । न च ईदृशेन शब्देन देवतापरिग्रहार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यते, अर्थवादत्वादस्य वाक्यस्य । अन्वाधानमेव अनेन स्तूयते । एवं च अदृष्टकल्पना न भविष्यति । मन्त्रोऽपि स्वसामर्थ्येन अग्निमभिदधाति, नान्यत् किं चित् । यदप्युक्तं, दीक्षणीयया देवतापरिग्रहः कृतः इति, एतदप्ययुक्तम् । कथ ? ' दीक्षिष्यमाणः ' इति शानचा कर्ता अभिधीयते, लृटा भविष्यत्कालः । दीक्षाशब्देन मुण्डनपवनादिसंस्कारो लक्ष्यते । तेन तद्विषयः सङ्कल्पः । तस्मादीदृशः संस्कारो विधीयते आग्नावैष्णवश्रुत्या । अग्नौ दीक्षा सम्पादयितुम् । तस्य विधीयमानस्य ' सर्वाश्चैव देवताः परिगृह्णाति ' इत्यर्थवादोऽयं आग्नावैष्णवस्य स्तुत्यर्थः । न चेदृशेन देवतापरिग्रहः शक्यो विधातुम् । देवतापरिग्रहार्थतायां च सत्यां पुरुषसंस्कारिका, देवतापरिग्रहार्था, इति वाक्यभेदः स्यात् । द्विरदृष्टकल्पना च ।

शेषवदिति चेत् । २५ ॥

भाष्यं— उच्यते, न सिध्यति । दीक्षणीया प्रधानार्था । सा प्रधानदेवतापरिग्रहणे वर्तते । शेषास्तु अङ्गाङ्गाना देवता अपरिगृहीता. । तत्परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिकं ऐष्टिकेषु कर्तव्यम् ।

न वैश्वदेवो हि । २६ ॥

भाष्यं— न कर्तव्यम् । दीक्षणीयैव प्रसङ्गात् देवतापरिग्रहार्थः सेत्स्यति । ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीया इत्युक्तम् । प्रधानदेवतार्था सती अङ्गदेवता गृह्णाति । कथ ? वैश्वदेवो हि । अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयजिः । तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते । तन्मध्ये च अङ्गदेवता अपि । तस्मात् ताः परिगृहीताः । अनेन तत्परिग्रहार्थेन ऐष्टिकेन अग्न्यन्वाधानेन नार्थः ।

स्याद्वा व्यपदेशात् । २७ ॥

भाष्यं—स्याद्वा अर्थः ऐष्टिकेन अग्न्यन्वाधानेन । नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । ननु विश्वे देवा इज्यन्ते इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते । किं तर्हि ? विशेषदेवतागणः । यथा साध्या वसवो रुद्रा इति । कथं ज्ञायते ? व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति ' अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः ' इति वस्वादिभ्यः अर्थान्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन्, विश्वदेवशब्देन तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गणवचन एव । एवं चेत् अपरिगृहीता अङ्गदेवताः । तदर्थं ऐष्टिकमग्न्यन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न गुणार्थत्वात् । २८ ॥

भाष्य— नैतदेवम् । कस्मात् ? गुणार्थत्वात् । नानेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्य कल्पयितुम् । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रशंसार्थः । अग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु सर्वैर्देवैः तैश्चान्यैश्चेति । यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागत समाहर्ता निजेन बलेन, राजा तु सर्वैर्बलैः तैश्चान्यैश्चेति । अपि च वैश्वदेवो गणः कल्प्यः, सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते । तथा च दीक्षणीयया अङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यतीति न कर्तव्य दार्शपौर्णमासिक ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानम् ।

शा— यद्यपि (अग्न्यन्वाधान) देवतापरिग्रहार्थं, तथापि प्रायणीयादिषु न कर्तव्यम् । दीक्षणीयाया अपि हि वाक्यशेषे देवतापरिग्रहार्थता श्रूयते । यद्यपि ' दीक्षा सोमस्य ' इति वचनात् प्रधानार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिगृह्णाति, तथापि वैश्वदेवग्रहे सर्वदेवतासमवायात् तत्परिग्रहं कुर्वती दीक्षणीया प्रसङ्गात् अङ्गकर्मदेवता अपि गृह्णाति । नहि विश्वदेवशब्दः कस्य चिद्देवतागणस्य वाचकः प्रसिद्धावयवार्थस्य समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वदेववाचकत्वात् तत्परिग्रहे च सर्वान्तर्गतानामङ्गदेवतानामपि प्रसङ्गतः परिग्रहात् अकर्तव्य-

अग्नेर्नयनोपाययोरेकार्थत्वेन समुच्चयायोगाद्विकल्पः, आत्मसमारोपस्य संस्कारकर्मत्वे च मानाभावात् । संकर्ष. ३।२।३५.

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ।३।६।१२।३५ ॥

एकसूत्रात्मकमधिकरणम् । सिद्धान्तसूत्रं चेदम् । अप्रकरणे चयनप्रकरणभिन्ने स्थले समाम्नाताश्विनिग्रहादयः इतरे अग्न्यङ्गं अग्नेः पञ्चचितिसमुदायरूपवेदेः अङ्गमेव स्यात् । तद्वत् पूर्वाधिकरणोक्तग्रहवत् । अनारभ्य पठिता उपांश्वन्तर्याम्यादयो ग्रहा यथा ज्योतिष्टोमाङ्गं, तथा इतरे अपि अग्न्यङ्गमिति । के.

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् । १०।८।११।२३ ॥

अग्निः अग्निचयनं च अतिग्राह्याश्च तेषां समाहारः अग्न्यतिग्राह्यम् । तस्य कस्यांचिदेव विकृतौ द्विरात्रादौ उपदेशात् सर्वस्यां विकृतौ अप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिर्न स्यात् । यत्रोपदेशस्तत्रैव स्यात्, नान्यत्रेति पूर्वः पक्षः ।

मासिग्रहणं च तद्वत् । २४ ॥

तद्वत् अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ उपदेशवत् 'मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' इत्यत्र मासि इतिपदग्रहणमपि चोदकाभावे साधकम् । इति पूर्वपक्षी आह । चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । मासि इति ग्रहणं मासिग्रहण इति संभावनापूर्वपदः कर्मधारयः ।

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् । २५ ॥

सिद्धान्तमाह । विकृतिषु अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां च चोदकेन ग्रहणं स्यात्, अग्न्यतिग्राह्ये इतरेषु चाङ्गेषु चोदकस्य तुल्यत्वात् । वाशब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २६ ॥

'कङ्कचितं चिन्वीत' 'द्रोणचितं चिन्वीत' इत्यादिवचनेषु 'पञ्चदशानतिग्राह्यान् गृह्णाति' इति लिङ्गदर्शनात् अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतिषु चोदकेन प्राप्तिर्गम्यते । इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरम् । हेत्वन्तरार्थं एव चशब्दः ।

ग्रहणं समानविधानं स्यात् । २७ ॥

अग्निचयनं अतिग्राह्याश्च यस्यां विकृतौ उपदिश्यन्ते तस्यां विकृतौ प्राप्तौ न तेषां ग्रहणं समानविधानं स्यात् । एकेनैव विधिना उभयमपि विधानम् । अन्यासु च विकृतिषु चोदकेन प्राप्तिः अग्न्यतिग्राह्याणाम् । अनेन पूर्वपक्षे 'विकृतौ उपदेशात्' (सू. २३) इति यदुक्तं तत् परिहृतम् ।

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् । २८ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'मासिग्रहणं०' (सू. २४) इति, तत्राह । 'मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति गवामयने मासिपदोच्चारणं अहन्यहनि अभ्यासस्य प्रतिषेधार्थं, न चोदकाभावसाधकम् । तस्मात् अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां च विकृतिषु चोदकेन प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

* अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ।

'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इतिवाक्यविहितं अग्निं, 'उपयामगृहीता एतस्य यदतिग्राह्याः' इति वाक्यविहितान् अतिग्राह्यांश्च उदाहृत्य अग्न्यतिग्राह्यं विकृतौ अतिदिश्यते न वा इति संदेहे, अग्नेः 'तमुक्थ्येन' इत्यादिना, अतिग्राह्याणां च 'यदुक्थ्येऽतिगृह्णीयात्' इत्यादिना कासुचित् विकृतिषु उपदेशात् अतिदेशाप्रवृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा, निर्देशस्य अपर्यायप्रवृत्ते सर्वाङ्गे तुल्यत्वात् अग्न्यतिग्राह्यस्यापि ग्रहणं 'ग्रहणं वा तुल्यत्वात्' (सू. २५) इत्यनेन सिद्धान्तिते, 'विकृतौ तर्हि उपदेशः किमर्थः' इत्याशङ्क्य अतिदेशागृहीतस्यापि कासुचिद्विकृतिषु उपदेशेन ग्रहणे गुणसंबन्धार्थं समानविधानं प्रयोजनं इति 'ग्रहणं समानविधानं स्यात्' इत्यनेन वक्ष्यते । सु पृ १४८ ० 'अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ।' ज्योतिष्टोमातिदेशेनैव सर्वविकृतिषु चयनप्राप्तिवत् द्विरात्रादिष्वपि प्राप्तिसिद्धावपि तेषु पुनर्वचनं वचनाश्रितगुणकामाना 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादीनां प्राप्त्यर्थं इति दशमे वक्ष्यते । कौ. २।३।१०।२२.

० 'अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः' इत्यधिकरणे चयनस्य ज्योतिष्टोमेऽपि प्रकारः समर्थितः । पराक्रमः.

अग्न्यतिग्राह्याधिकरणम् । अग्न्यतिग्राह्याणां विकृतौ अतिदेशः ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् । १०।८।११।२३ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'

अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिषु न कार्यम् ॥

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते । १२।१।१०।१९ ॥

भाष्य— सोमे दीक्षणीयादिषु ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं किं कर्तव्यमुत नेति । कर्तव्यं, एवं चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । एवं प्राप्ते उच्यते । न कर्तव्यम् । कुतः ? धारणार्थत्वात् । विहृतस्याग्नेः धारणार्थं तत् । सोमार्थेन च विहृतस्य तत् कृतम् । तेन धृतोऽग्निः । न च धृतस्य धारणमर्थमस्ति । ननु अमन्त्रकं तत् । समन्त्रकम्, अपि तु तत् कृतम् । न च कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्तिरस्ति तस्मान्न कर्तव्यम् ।

सोम—पूर्ववत् अत्रापि पृथक् कर्तव्यता इत्युचितेः संगतिः । अन्वाधानं नाम विहरणानन्तरं आद्यो यो धारणार्थः काष्ठैरग्निसंवर्धनरूपः समिन्धनव्यापारः, तदर्थं काष्ठाधानात्मकव्यापारः, न तु समिन्धनार्थकाष्ठाधानमात्रम् । विहरणानन्तरं आदिमव्यापारश्चैक एव, इत्यन्वाधानस्य न पुनः पुनः करणसम्भवः । विहरणाभ्यासाभावेन अन्वाधानस्य पुनः पुनः कर्तुमशक्यत्वात् ।

वि 'अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वा,ऽस्ति तत् । चोदना, नास्ति सौमिकस्तिदाहेण धृतत्वतः ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः प्रणयनोत्तरं प्राकप्रणयनोत्तरं वा अग्नीनां समन्त्रकं आद्यं समिन्धनं विहितम् । तत् अतिदेशेन सोमाङ्गेष्टिप्रकरणत्वे दीक्षणीयादिष्वपि प्राप्तमपि न कार्यं, तत्र पूर्वमेव सत्त्वसौमिकस्य प्रणयनानन्तरं समिन्धनस्य कृतत्वात् । यद्यपि तदन्तरे अर्थसमं च, तथापि तद्देशैव कार्यस्य जातत्वात् न दीक्षणीयादिषु पृथगनुष्ठानम् । न च एतत्र समिद्धस्य पुनर्दीप्त्यर्थं मन्त्रप्रकाश्यत्वमस्ति, 'ममाग्ने वर्चो इति पूर्वमपि परिदृष्टः' इत्यनेन प्रणयनानुवर्तनविषय मान्यत्वाभावे एव मन्त्रविधानात् । न च पूर्वतन्त्र अविरहणानारिवरणेन आहवनीयरूपत्वात् प्रणिगदनुदृष्टान्तेन प्रीणाति मन्त्रवृत्तिः, बौधायनेनास्य मन्त्रस्यान्वाधाने विनियुक्तत्वात् पूर्ववदस्य विरु- विशेषणत्वमङ्गीकृत्य प्रथमान्वाधानविधिपरत्वात् । अत एव 'देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इत्यर्थवादानुरोधात् पूर्वपदं पूर्वेद्युःकालपर इत्यपि येषां विदुषां मतं, तदपि परास्तं, लक्षणाऽऽपत्तेः, पूर्वेद्युःकालीनानेकसमिन्धने मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गाच्च, प्रकृतौ सर्वसामान्यतया समन्त्रकान्वाधानकरणानपेक्षेः, दीक्षणीयादेः सवसान्ततया प्रसङ्गसिद्धिकथनस्य अनुचितसहाच्च । अतः असद्दूक्तरीत्यैव आद्यान्वाधाने मन्त्रविधेः युक्त एव दीक्षणीयादौ प्रसङ्गः ।

न्यायबिन्दुः— सोमाङ्गेषु ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानं कार्यं, इति प्राप्ते, तस्य धारणार्थत्वात् सोमार्थधारणेनैव प्रसङ्गसिद्धेः न कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' न त्वादधातिः क्रतुमध्यगेष्टिषु ।' आदधातिः अन्वाधानम् ।

शंकर— ' सोमेऽग्न्यन्वाहितिर्न च ।'

०अग्न्यन्वाधानम् । इद अन्वाधान इत्यप्युच्यते, अन्वाहितिः इति च । के. ० अग्न्यन्वाधानं ऐष्टिके ज्योतिष्टोमे सौमिकविहरणेन प्रसङ्गसिद्धत्वात् पृथङ् न कार्यम् । वि १२।१।१०. ० अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु कर्मसु देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्य, प्रधानदेवतावत् अङ्गदेवतानामपि ग्रहीतत्वात् । भा १२।१।१२। २४-२८,० अग्न्यन्वाधानं यदि देवतापरिग्रहार्थं, तदपि निरूढो भेदेन कर्तव्यम् । प्राकृतेन अन्वाधानेन अमावास्यादेवता परिगृहीताः, न च रसोऽपि परिगृहीत । १२।२।११८ ० अग्न्यन्वाधाने ये वर्णिताः पक्षास्तत्र कुत्रचित् पौर्णमासे, तथा इत एव सन्तरणात् (ममाग्ने वर्चः) भवन्ति । अथ तु किं विद्वानसुत्सर्गो वा तथापि किं सर्वविकल्पात् फल अपरं पूर्णमासमन्त्रैः क्रियते किंवा फलं नियमेन पक्षान्तर इति विचारः । पक्षान्तरे सिद्धिः निर्णयः । वा ३।८।१३।२६. ० अन्वाधानं समन्त्रकं आध्वर्यवम् । तत्र एकस्मिन् मन्त्र कर्तव्यो अध्वर्युः । न उच्यते अन्यो मन्त्रोऽपि । समानधर्मणो मन्त्र । ' ममाग्ने वर्चोऽस्तु ' इत्यपि समानेन वर्चो सर्वो नानाकिञ्चित् स्यात्ततः । भा. ३।८। १३।२६, ० अग्न्यन्वाधानेन अविहितेन, तत्राप्

अत्र केचिदाहुः— अनारभ्याधीतोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात् प्रकृतौ न लभते निवेशम्। अप्राकृतश्च न विकृतिषु अतिदिश्यते, तेन उपदेशेनैव अस्य विकृतिषु प्राप्तिः, इति अनुपदेशतः षोडशिवाजपेययोः नाग्निश्चेतव्य इति। (अग्निवाक्येनैव क्रतुसम्बन्धावगमात् युक्तः प्रकृतौ निवेशः इत्याह—) तदयुक्तम्। अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि विधानात्। न तु विकृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तत् भविष्यति, प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्। नहि प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः। किंच प्रकृतेरेवाग्निष्टोमस्य अनन्यापेक्ष, विकृतीनां तु अतिदेशापेक्ष इति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते। अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्ते इति तत्सम्बन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन बाधमर्हति। तस्मादस्ति प्रकृतौ अग्निः, इति विकृतिष्वपि अतिदिश्यते। तत्र साद्यस्क्रेषु (एकदिनसाध्यत्वात्) सारस्वतेषु च सत्रेषु (प्रधानयागानां अनुदिनं अन्यान्यशम्याप्रासप्रदेशेषु कर्तव्यत्वात्) अशक्यत्वात् काममग्निर्न चीयतां, षोडशिवाजपेययोस्तु चेतव्यः।

सोम—स्वाहाकारस्योपसंहाराभावेन पुनःश्रवणरहितदर्वीहोमेषु बाधाभावेऽपि अग्नेः पुनःश्रवणरहितविकृतिषु बाधः इत्युत्थितेः संगतिः। यदुक्तं विधिरसायने 'यदि अग्न्याश्रितगुणफलविधिप्रवृत्तेः पूर्वं अग्निप्रकरणे तत्तत्क्रतुप्रकरणेषु वा उपदेशेनातिदेशेन वा क्रत्वन्वयित्वेन सिद्ध एवाग्निः श्येनावृत्त्यादिगुणफलविधिषु आश्रयत्वेन अनुवाद्यः स्यात्, तदा प्रथमं बुद्ध्युपारूढे औपदेशिके एवाग्नौ आश्रयत्वेनान्विते चरमप्रतीतातिदेशिकाग्नेः आश्रयत्वान्वयो न भवेत्, इति तस्यापि तदाश्रयत्वेनान्वयार्थं पुनःपुनरुपदेशः सफलः स्यात्, न त्वेवं अग्निष्टोमादिवाक्यैः क्रत्वन्वयकरणात् प्रागेव 'य एवं विद्वान्' इत्युक्तस्य शुद्धस्याग्नेः आश्रयत्वेनानुवादासंभवेन क्रत्वन्वयिन एव आश्रयत्वे प्रमाणाभावात्, शुद्धस्य चाग्नेः आश्रयत्वेनान्वयानन्तरं अग्नेः क्रतुसंबन्धे सति अर्थात् क्रत्वन्विनोऽग्निः आश्रयी पर्यवस्यति। आर्थिकं चापूर्वीयत्वमग्नेराश्रयत्वम्। येषु अग्नेः औपदेशिकमपूर्वीयत्वं, येषु चातिदेशाधीनं, तेषु सर्वेष्वपि अविशेषेण सिध्यति। तस्मात् गुणकामप्राप्त्यर्थं सामानविध्यम्' इति। तच्चिन्त्यम्। यद्येव यदि शुद्धस्याग्नेः आश्रयत्वयोग्यता स्यात्, न त्वेवं, शुद्धस्य सिद्धरूपत्वेन क्रियानुप्रवेशं विना आश्रयत्वायोग्यत्वात्। उक्तं च चतुर्थे तन्त्ररत्ने (४।३।१।१) 'औदासीन्यप्रच्यावको ह्याश्रयः, क्रिया च तथा, न द्रव्यं' इति। अग्नेः सिद्धरूपत्वं च विधिरसायने एव 'पशुकामश्चिन्वीत' इत्यादिना फलार्थत्वेनावगतस्याग्नेः आश्रयार्थानि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यादिवाक्यानि इति प्रतिपादनावसरे आश्रितम्। एवं च यथा सिद्धरूपस्य स्वतःफलसाधनत्वासंभवेन तदर्थमाश्रयापेक्षा, तथा सिद्धरूपस्य आश्रयत्वासंभवेन तदर्थं क्रत्वनुप्रवेशापेक्षायां अग्निष्टोमादिवाक्यैः क्रत्वन्वितो योऽग्निः, स एवाश्रयः स्वीकार्यः, न तु शुद्धः इति गुणकामप्राप्तिः पुनःश्रवणप्रयोजनमुपपद्यते इति। नहि उत्तरवेद्या सह विकल्पितस्याग्नेः नियमार्थतया कासु चिद्विकृतिषु पुनःश्रवणोपपत्तेः न गुणकामप्राप्तिः तत्प्रयोजनमिति वाच्यम्। द्विरात्रादितत्तद्विकृतिचोदकपर्यालोचनालभ्योत्तरवेदिप्राप्त्यपेक्षामिनियमापेक्षया अग्निप्रकरणगततदाश्रितगुणकामप्राप्तेः सन्निहिततया तस्या एव प्रयोजनत्वौचित्यात्। यत्र तु सन्निहितप्रयोजनालाभः, यथा षोडशिग्रहविधिविषये 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यादौ, तत्र तत्तच्चोदकाधीनप्राप्तिमापेक्षोऽपि नियमः फलं अगत्या स्वीक्रियते। इह तु सन्निहितप्रयोजनलाभात् न नियमः प्रयोजनमिति।

नि—'नातिदेशोऽतिदेशो वा वह्न्यतिप्राप्तयो, न सः। विकृतौ पुनरुक्त्यादेर्योऽन्यान्तरवद् भवेत्॥, प्रकृतेर्विकृतीनां च साम्यात् स्यात् पुनर्वचः। माध्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव॥' ततश्च पुनर्विधानवैयर्थ्याभावात् अस्ति अतिदेशः।

भाट्ट—'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इत्यनेन उपभस्य चयनरूपस्याग्नेः 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु यजन्ति' इति अनारभ्याधीतेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधिः इति स्थितं द्वितीये (२।३।१०।२१-२३)। अत्र यद्यग्निष्टोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरतया कौस्तुभे व्याख्यातत्वात्। तथा अनारभ्याधीतानामेव अग्निप्राप्त्यर्थानां प्रकृतौ

एकपशादिगोरूपाणां प्राकृतीनां दक्षिणानां विहितत्वात्। तस्मात् समुच्चयः।

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि। ३२॥

पूर्वपक्षं सूत्राभ्यां प्राप्त तुशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह। यदि 'पुनरुत्स्यूतं वासो देयं, पुनरुत्सृष्टो रथो दक्षिणा, पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्' इति पुनरुत्स्यूताम्नानं आधानप्रकरणे भवेत्, ततः तत् आधानदक्षिणा न बाधेत। अप्रकरणे तु आधानप्रकरणाम्नानाभावे तु यत् पुनराधाने पुनरुत्सृष्टरथादि विधीयते, तत् काम्याम्नानं प्राकृतं नित्यं बाधमानमेव निविशते। तस्मात् काम्यनैमित्तिकाधानदक्षिणाम्नानं विकारः आधानदक्षिणायाः। एवं च पुनराधानदक्षिणया आधानदक्षिणाया बाधः, न समुच्चयः। विकारः, अप्रकरणे हि यस्मात् काम्यानि पठितानि इति सूत्रपदान्वयः। आधानदक्षिणायाः पुनराधानदक्षिणा विकारः बाधिका। हि यस्मात् काम्यानि पुनराधानदक्षिणाद्रव्याणि अप्रकरणे आधानप्रकरणादन्यत्र पुनराधानप्रकरणे पठितानि इति अन्वितपदार्थः।

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते। ३३॥

सिद्धान्तं हेत्वन्तरेण साधयति। यतः निवृत्तेः शङ्कते। प्राकृतदक्षिणाना स्वरूपत फलतश्च निवृत्ते शङ्कां मनसि कृत्वा हि यस्मात् उभयत्व श्रूयते। एकयैव दक्षिणया उभयसिद्धिं दर्शयति श्रुतिः 'यद्वैकृती-र्ददाति दक्षिणाः, उभय्योऽपि तेन दक्षिणा दत्ता भवन्ति' इति। यदि उभय्योऽपि दक्षिणा स्वरूपेण एव दत्ता विवक्षिताः, तत 'उभय्योऽपि दत्ता भवन्ति' इति नावक्ष्यन्। तस्मात् पुनराधेयदक्षिणाभि आधानदक्षिणा बाध्यन्ते इति सिद्धान्तः। के.

● अग्न्याधेयस्य ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां प्रापकाणि श्रवणानि। तेन शूद्रस्य तत्र नाधिकारः। मी २।३।३।४ ५९४, ● अग्न्याधेयस्य सोमपूर्वत्वपक्षे सौमिकक्रतुनक्षत्रनियमो यजमानात्। १।४।१।१५-१६, ● अग्न्याधेये इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा विकल्पेन। ५।४।३।१-९, ● अग्न्याधेये एक एव पुमान् स्त्रीवद्वितीयः अधिकारी, न तु द्वौ पुमांसौ। ६।१।१।२२-२३, ● अग्न्याधेये एकपश्वाद्यनां दक्षिणानां विकल्पः। १२।४।५।१९, ● अग्न्याधेये 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यचरणं विरुध्यते। १।३।२।३, अपुंस्त्वं प्रच्छादयन्तः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरितवन्तः। तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते। १।३।२।४, ● अग्न्याधेये वर्णानां निर्देशो भवति 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति। शूद्रस्याधाने श्रुतिर्नास्ति इति अनग्निः शूद्रः असमर्थः अग्निहोत्रादि निर्वर्तयितुम्। ६।१।७।२६, ● अग्न्याधेये पवमानेष्टिषु पवमानपावकशुचिदेवतानां तन्त्रभेदः। स च भवन् एवं स्यात्, प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम्। ब्रह्मवर्चसकामस्य तु तिसृणामपि सहप्रयोगः। ११।४।४।११-१४, ● अग्न्याधेये पवमानेष्टिषु 'बुधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्यः' इत्याज्यभागयोः निर्गुणावेव अग्निश्च सोमश्च ग्राह्यौ। बुधन्वान् पावकवांश्च मन्त्रावेव। १०।४।१५।३०-३१, ● अग्न्याधेये ब्राह्मणस्य इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा इत्युभौ पक्षौ। अग्नीषोमीयपशुनिर्माणं तु सोमात् परस्तात् उत्कृष्यम्। ५।४।४।१०-१४,१७-१८, ● अग्न्याधेये सामगानमुपांशु, आधानस्य याजुर्वैदिकत्वात्। ३।३।१।९, ● अग्न्याधेयगतानि वैकङ्कतादीनि पात्राणि सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु निविशन्ते, न तु पवमानहवि:षु एव। ३।६।१२।२७, ● अग्न्याधेयगतानां दक्षिणानां पुनराधाने निवृत्तिः, न समुच्चयः। १०।३।१०।३०-३३, ● अग्न्याधेयगतपवमानेष्टयः न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ, किंतु आधानमात्रसंस्कृते कर्तव्याः। ३।६।६।१६-१७, ● अग्न्याधेयप्रकरणे सामाम्नातान्यपि पवमानहवींषि वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा अग्नेरेव गुणभूतानि भवन्ति। ३।६।१२।२२, ● अग्न्याधेयप्रभृति यज्ञपात्राणां धारणस्य नियमः। ११।३।१४।४३-४९.

अग्न्यानयनन्यायः। अग्निरानीयतां इत्युक्ते काष्ठादिकमपि आनीयते। संग्रहः. ● यथा 'अग्निरानीयता' इत्युक्ते अर्थोऽदित्यमपि पश्यन्नयनं अग्न्यानयने मन्त्रमन्तर्यामी इति, तथा प्रकृतेऽपि। सादग्नी. १७१.

भाष्यं—अस्त्यग्निः 'य एव विद्वानग्निं चिनुते' इति। एव विषय श्रूयते 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, त षोडशिना' इत्येवमादि। तत्र सदेहः, किमयमग्निशब्दो यागवचन ज्योतिष्टोमादिभ्य कर्मान्तर चिनुते इत्याख्यातेन विधीयते, उत द्रव्यवचनः ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधानमिति। कि प्राप्त? यागवचनः इति। कुतः? लिङ्गदर्शनात्। लिङ्ग हि दृश्यते, 'अग्नेः स्तोत्र' 'अग्नेः शस्त्र' इति। तथा 'षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति' इति। यस्य स्तोत्रशस्त्र उपसदश्च, तस्य अग्निशब्दो वाचक इति गम्यते। यागस्य एतत् सर्वम्। तस्मात् यागवचन इति। ननु लिङ्गमसाधक, प्राप्तिरुच्यता इति। अत्रोच्यते। 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति' इति यागमभिनिर्वर्तयति इत्युच्यते। त अग्निमिति विशिनष्टि। तस्मादग्निसज्ञक इति गम्यते। अनुशब्दोऽपि उपसर्गो यजतेर्विशेषकः एवमुपपद्यते, यदि अग्नियाग.। तस्मात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत।

वा—'अग्निं चिनुते' इत्यत्रापि नैवैव सदेह.। किं अपूर्वयागविधि', उत चयनमात्रविधान, उत प्रकृतिविकृतिषु गुणविधान इति। तत्र अश्वदाम्यवत् प्रकरणे पुनरसकीर्तनात् सस्कारमात्रस्य च केवलस्य प्रयोजनासमवात् सत्रैव नन्वन्तर कल्प्यते। तथा च फलश्रवण 'ऋघ्नोत्येव' इति। न च गुणात् फलमिति शक्य वक्तु, प्रकृताश्रयानुपपत्तेः। तथा च ऐकान्तिकसोमयागचिह्नानि उपसदादीनि उभयत्र सन्द्वानि श्रूयन्ते। तथा इमानि वचनानि 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनैवानु यजति' इति। तत्र 'अग्निं यजति' इति 'समिधो यजति' इतिवत् 'तत्प्रख्य चान्यशास्त्र' इत्येव सिद्धनामधेयविशिष्टयागविधान विज्ञायते। तस्यैव च अग्निष्टोमादिरूपत्व विशेषणम्। दिशादयश्च कालविशेषा विकल्प्यन्ते। अथवा सत्त्वाविधिपरे वाक्ये यजत्यनुवाद' एवमवक्ल्पते, यदि उपचितवाक्ये चिनोति. यजिमद्वचनः। तसादुत्तरकालदृष्टेन यजतिसामानाधिकरण्येन आदावेव अग्निशब्दः क्रतुनामधेयमिति निश्चीयते। अनुशब्दश्च 'य एतेनानिष्ट्वा' इत्यनेन प्राप्त ज्योतिष्टोमात् पश्चाद्भावमनुवदति। यद्वा अग्निं अग्निष्टोमादिसस्थै. यागै. अनु यजति इत्युक्ते यदि अग्नियागः, एवमसौ अनुयष्टुं शक्यते। सर्वत्र हि तुल्यरूपाणा तुल्यधर्माणा विभागे पौर्वापर्य भवति। तद्यथा देवदत्तमनु गच्छति इति। यदि देवदत्तोऽपि गच्छति, एवमनुगमनमवक्ल्पते। तथा अनुयजनमपि। तस्मात् श्रुतानुमितैतेनिकर्तव्यताकक्रतुविधान एतत् इति। पक्षिसे तु व्याख्याने अग्निष्टोमादिभ्यः पश्चात् क्रियमाणोऽय तदङ्गमेव भवति इति फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्। पूर्वत्र तु स्वतन्त्रत्वात् 'फलमात्रेयो निर्देशात्०' (४।३।८।१८) इति फलविधित्वात् पुरुषार्थमिति विशेषः।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात्। २२ ॥

भाष्यं—द्रव्य वा अग्निशब्देनोच्येत। कतमत् द्रव्य? यदेतत् ज्वलनः। अत्र लोके प्रसिद्धः। चिनुते इत्येषा हि चोदना चयनार्था, न यजत्यर्थ शक्नोति वदितुम्। चयनेन एत सस्कुरुते, चितौ स्थापयति इति। अनुशब्दश्च पश्चादर्थो भविष्यति, चयने निर्वृत्ते पश्चात् अग्निष्टोमेन यागेन यजति इति।

वा—'अत्यन्तारूढिशब्दत्वाद् वाक्यभेदादिभिर्विना। ज्वलन न परित्यज्य क्रतुरग्निः प्रतीयते ॥' नहि अग्निशब्द उद्भिदादिवत् यौगिकः। नापि वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशैर्युक्तः, येन कर्मनामधेयत्व विज्ञायेत। यत्तु तत्प्रख्यमत्रोक्त, भवेत्तत्, यदि क्रत्वङ्गत्वेन अग्निर्विधीयेत। स तु मासक्रत्वङ्गभावः एव चयनसस्कारतया श्रूयते। न च ताद्रूप्येण कुतश्चित् प्राप्त., इति तत्प्रख्यान्यशास्त्राभाव। तस्मात् द्रव्यमेवाग्निरिति। 'कतमद् द्रव्य' इति (भाष्ये)— चयनसामानाधिकरण्यविरोधाभिप्रायेण प्रश्न.। सिद्धान्तवादी तु 'व्रीहीनवहन्ति' इतिवत् वैयधिकरण्येनैव सस्कार्यसस्कारसम्बन्धोपपत्तेरविरोध मत्वाऽऽह— 'यदेतत् ज्वलन.' इति। तस्मात् अग्निशब्दस्य प्रसिद्धार्थमात्रत्वात् चिनोतेश्च यागाभिधानाशक्तेः द्रव्यदेवताऽभावाच, अग्निं चयनेन सस्करोति इत्येतावानेव चोदनार्थोऽवधार्यते। तथा च द्वितीया समर्थिता भवति। कर्मनामधेयत्वे तु अग्निहोत्रवत् क्लेश. स्यात्। अनुयजति इति शब्दः कथमिति चेत्,

दुर्बलेनापि तेन (प्रकरणेन) क्रत्वर्थत्वं खादिरत्वादेर्लभ्यते । इह तु ऐन्द्रवायवादिदेवतानिदिष्टग्रहणस्वरूपस्य अग्नीषोमीयदेवताघटिततया खादिरत्वादिवत् लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तत्स्वरूपज्ञापनार्थतया द्वादशाहप्रकरणे व्यूढाम्नानस्यैव प्रकरणाम्नानस्यार्थवत्त्वेन आनर्थक्याभावात् न तन्मात्रेण क्रत्वर्थत्वस्यापि लाभ इति वाच्यम् । एवमपि ' ऐन्द्रवायवं ' इत्यादिद्वितीयाप्रयोगात् याजीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वावगमेन तद्बलादेव क्रत्वर्थत्वेऽपि तद्वाक्यस्यैव तात्पर्यकल्पनौचित्यात् । केवलस्वरूपज्ञापनार्थत्वे तु व्यूढाम्नानवत् स्वप्राधान्येनैव ग्रहाणामाम्नानं स्यात् , न तु क्रत्वर्थद्रव्यसंस्कारत्वेन । तस्मादिह संस्कारत्वाम्नानबलात् ऐन्द्रवायवादिप्रातिस्विकविधीनां क्रत्वर्थतातात्पर्येण प्रवृत्तानां प्रसङ्गात् स्वरूपज्ञापनद्वारा कामसंयोगवाक्येऽपि उपकारकत्वमात्रं, न तु एतावता कामार्थत्वमेवेति । किंच 'वाग्वै' इत्यादिसामान्यविधानेऽपि न साक्षात् फलसंयोगः, किंतु प्रातिस्विकविधिसिद्धानां पुनराम्नानानर्थक्यबलात् कल्पनीयः । ननु वरं संस्कारकत्वबलात् क्रत्वर्थत्वकल्पनं , पुनराम्नानमपि च उक्तरीत्या उपांश्वन्तर्यामयोः काम्यशुक्राग्रयणादिपूर्वं प्रति आश्रयत्वव्यावर्तनेन अर्थवदेव, इति कथं तदानर्थक्यम् । तस्मात् ग्रन्थोक्तमेव प्रयोजनम् । सूत्रार्थस्तु– ऐन्द्रवायवात् पुरस्तात् उपांश्वन्तर्यामयोरूर्ध्वं शुक्रादेरपकर्षः स्यात् धाराग्रहाधिकरणे तस्यैव काम्याग्रतादेवत्वेन कृतत्वात् इति ।

वि—' स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वा , ऽनाविशेषत. । सर्वादावाश्रया, दैन्द्रवायवादौ श्रुतेरपि ॥ ' स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वादौ उपांश्वोरपि पुरस्तात् , ऐन्द्रवायवादौ वा स्यात् इति संशय । अत्र अविशेषत. सर्वादौ इति पूर्वपक्ष. । धाराग्रहाणामाश्रयात् ' धारयेयुस्त ' इति श्रुतेः उक्तत्वाच्च ऐन्द्रवायवादौ प्रतिकर्ष इति सिद्धान्तः ।

भाट्ट— प्रतिकर्षोऽपि ग्रहपदस्वरसे प्रमाणाभावात् महाप्रकरणेन सर्वग्रहाणामेवाश्रयत्वोपपत्तेः, 'वाग्वा एषा' इत्यस्य च प्रयोजनान्तरसद्भावेन महाप्रकरणबाधकत्वानुपपत्ते सर्वादित उपांश्वन्तर्यामात्पूर्वमपि । इति प्राप्ते , तत्रत्वानुक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वेन प्रयोजनान्तरस्यापि अवान्तरप्रकरणसंपादनद्वारैव प्रयोजकत्वात् , तत्संपादने च तेन धाराग्रहाणामेवाश्रयत्वोपपत्तेस्तेष्वेव पूर्वं शुक्रादेः प्रतिकर्षः ।

न्यायबिन्दुः— अविशेषात्सर्वादितः शुक्रग्रहः, इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिधाराग्रहाणां प्रकृतत्वात्तदाश्रितैव शुक्राग्रता फले विधीयते इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः । इदमेव वक्ष्यमाणानां ' ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते ' इति कीर्तनस्य प्रयोजनं यत्तेषामाश्रयत्वलाभ इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' काम्येऽपि न स्यात् सकलग्रहेभ्यः । ' प्रतिकर्षणम् ।

शंकर—' सा तु धाराग्रहाश्रया । ' सा अग्रता ।

* अग्रता — (सू. १०।५।६२) अग्रे आदौ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमादौ ये धाराग्रहा गृह्यन्ते , तेषु को ग्रह आदौ ग्राह्यः इत्यत्र सामभेदेन भेद उक्तः ' यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् , यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ' इत्यादिना । बृहत्सामत्वे शुक्रग्रहः आदौ गृह्यते ततः ऐन्द्रवायवादयः एवं सर्वत्र । तदिदं अग्रताशब्देन सूच्यते । के. * अग्रताया एव देशो विज्ञातः , यत् उपांश्वन्तर्यामाभ्यामूर्ध्वं पुरस्ताच्चैन्द्रवायवस्य । भा. १०।५।२०।७०. * अग्रताद्वयविधिः द्वादशाहस्य समूढस्य व्यनीकाया अनैमित्तिकः । रथंतराभावेऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्व , बृहदभावेऽपि शुक्राग्रत्व इति । यथा गर्गत्रिरात्रे बृहत्सामत्वाभावेऽपि शुक्राग्रत्वम् । वि १०।५।२३

* अग्रमेव शाखाच्छेदनादेः प्रयोजक, न मूलम् । भा ४।२।३।८-९.

* अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् । ३।५।१५।३२. अत्र पूर्वसूत्रस्थ. पूर्वशब्द. शेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेन अनुषञ्जनीयः । सु पृ. ११४४.

* अग्रियवती प्रतिपत् प्राकृती नैमित्तिकी अपचितौ एकाहे नानुष्ठेया, किंतु अन्यैव ग्राह्या । भा १०।५।१६।५९-६१. * ' अग्रियवती बृहत्पृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात् । ' अग्रियशब्दयुक्ता 'प्रयुञ्जे वाचो अग्रिमः' इत्येताम् । शा. सोम. १०।५।१६.

तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेण' इत्याद्युत्तरवाक्येषु अग्निष्टोमादियज्ञानां अग्न्यनुयजनत्वरूपगुणाज्ञानात्। नहि अग्न्यनुयजनत्वं अग्नेर्यागत्वे अवकल्पते, 'देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगे एव अनुशब्ददर्शनात्। अतश्च अग्निसंज्ञकस्य यागस्य तस्मिन्नेव विधौ गौरवात्, विद्वद्वाक्ये एव चिनोतिना लक्षणया तद्विधानम्। स च अव्यक्तत्वात् ज्योतिष्टोमविकारः। उत्तरवाक्यैश्च तस्य क्रत्वङ्गत्वसिद्धिः। 'इष्टकाभिरग्निं चिनोति' इत्यनेन च चयनस्य प्राप्तत्वात् चिनोतिः निर्वपतिवत् अनुवादश्चयनस्य। इति प्राप्ते, 'पाकमनु भुङ्क्ते' इत्यादौ तुल्यक्रियायोगाभावेऽपि अनुशब्ददर्शनात् न तदनुरोधेन अग्निशब्दस्य चयनशब्दस्य च यागपरत्वकल्पना युक्ता। अतो विद्वद्वाक्ये चयनमेव अग्निसंस्कारार्थं विधीयते। अग्निशब्देन च यद्यपि शक्त्या ज्वलनः एवाभिधीयते, तथापि तदर्थत्वे वैयर्थ्यापत्तेः निरूढलक्षणया आहवनीयादिपरत्वावसायात् तदुद्देशेनैव चयनं संस्कारकतया विधीयते। संस्कारश्च सामर्थ्यात् चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापनरूपः। स्थापितस्याग्नेः उपयोगापेक्षायां 'अथातः' इति वाक्येन तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधानम्। तत्र हि अग्निशब्देन चयननिष्पादितस्थण्डिलस्थापितः अग्निः चयनमेव वा लक्षणया अभिधीयते। अग्निष्टोमशब्दश्च जातिन्यायेन सप्तसंस्थानोऽपि व्यक्तिन्यायेन ज्योतिष्टोममेव प्रचुरप्रयोगादभिधत्ते, पार्थशब्द इवार्जुनम्। अतश्च ज्योतिष्टोमत्वमेव लाघवात् उद्देश्यतावच्छेदक, न तु अग्निष्टोमसंस्थाकत्वमपि। यद्यपि चयनस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगमध्यपठितत्वात् अनुष्ठानसादेश्यादेव तदङ्गत्वसिद्धिः, तथापि 'पशुकामश्चिन्वीत' इत्यादिवाक्यैः अग्नेः कामसाधनतामात् क्रत्वङ्गत्वप्रतिप्रसवार्थं तत्र विधिष्यते। अयं चाग्निः प्रकृतौ 'अग्निः सोमाङ्गं चेच्छतां' इत्यादिवचनाद् वैकल्पिकः। अग्निपक्षे च 'उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयते' इति वचनात् उत्तरवेद्या समुच्चयः। तदभावे चोत्तरवेदिमात्रं 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति वचनात्। अतश्च 'तमुक्थ्येन' इत्यादिवाक्यानि वैकल्पिकत्वात् विकृतिविशेषे तन्नियमार्थानि चयनाश्रितश्येनाकारतादिफलार्थगुणानां प्राप्त्यर्थकानि च इति दशमे (१०।८।११।१३-२८) वक्ष्यते।

न्यायबिन्दुः—'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इत्यत्र अग्निसंज्ञकयागविधिः, चिनोतिस्तु 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति वाक्यप्राप्तानुवादो निर्वपतिवत्। अग्निशब्दस्य यागनामत्वं च 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति' इति वाक्ये यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेन इत्यग्निसंज्ञकयागानुवादेन अग्निष्टोमसंस्थाविधानादवगम्यते। एवमनुयजन्ति इत्यपि गमकं, अग्नेर्यागरूपत्वाभावे तमनु यागान्तरयोगासंभवात्, 'देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्तः' इत्यादिवत् एकजातीययोरेव तथा व्यपदेशात्। इति प्राप्ते, अग्नेः चयनसंस्कारमात्रमेवात्र विधीयते। तस्य 'अथातोऽग्निं' इत्यादिवाक्यैः क्रतुसंबन्धः क्रियते, न तु अग्निशब्दः अश्रुतयागनामधेयम्। अनुयजति इति तु चयनानन्तर्येणापि उपपद्यते, 'पाकमनु भुङ्क्ते' इति विजातीयेऽपि प्रयोगात्। इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'नाग्निनाम्ना मखं वदेत्।'

शंकर—'अग्निर्गुणो न यजिर्मतः।'

अग्न्यन्वाधानं ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादिषु देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्॥

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्।१२।१।१२।२४॥

भाष्यं—पूर्वोक्तं अग्न्यन्वाधानं सौमिके प्रसङ्गात् ऐष्टिकेषु कार्ये साधयतीत्युक्तम् (१२।१।१०।१९)। तदिदानीमाक्षिप्यते। धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग उक्तः। न च तत् केवलं धारणार्थम्। किं तर्हि? धारणार्थं च देवतापरिग्रहार्थं च। एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु इति पूर्वमग्निं गृह्णाति, देवता एव तत् पूर्वेद्युर्गृहीताः श्वोभूते यजते' इति। तत्र यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति, (तथापि) देवतापरिग्रहार्थं तत् दार्शपौर्णमासिकं ऐष्टिकेषु कर्मसु कर्तव्यम्। आह, नैतत् युक्तम्। देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति। कुतः? इष्टेस्तदर्थत्वात्। सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिः देवतापरिग्रहार्था श्रूयते 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दीक्षिष्यमाणः, अग्निः प्रथमो देवतानां, विष्णुः परमः, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति,

वश्यकम् । तदुपकारार्थत्वं च तदुपकारप्रयोजकत्वम् । तेन प्रधानाङ्गाङ्गाभिक्रमणादेः प्रधानोपकाराजनकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपि काम्यकाले उपनयनाद्याश्रितपञ्चमवर्षादौ, काम्यजातौ च दधित्वादिरूपायामव्याप्तिः, तयोरननुष्ठेयत्वात् । क्रत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोदाहृतगोदोहनादावतिव्याप्तिः । किंच आधानाध्ययनयोरुभयभिन्नत्वेन तल्लक्षणोक्तेः तत्र क्रत्वर्थत्वलक्षणातिव्याप्तिः । एतेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं क्रत्वर्थत्वं, तद्भिन्नत्वं पुरुषार्थत्वमिति शास्त्रदीपिकोक्तमपि परास्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थलक्षणातिव्याप्तेः । सिद्धपदार्थस्य सोमादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वाभावात् तत्र लक्षणद्वये क्रमेणातिव्याप्त्यव्याप्त्यापत्तेश्च । तस्यापि व्यापाराविष्टस्य इतिकर्तव्यतात्वमिति यदि विभाव्यते, तदा दध्न उभयार्थत्वात् तत्र तद्भिन्नत्वाभावात् पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

(भाट्टदीपिकाचतुर्थाध्यायस्थमनूद्य दूषयति–) केचित्तु स्वयप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वं, स्वयप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं क्रत्वर्थत्वम् । अत्र स्वयप्रार्थितत्वं पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धरूपे, न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । एतेन कालादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः । न वा पुरुषार्थेषु अभ्यनुज्ञाविधिषु दोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविधानेऽप्यव्याप्तिः । आधानाध्ययनयोस्तु स्वयप्रार्थितभिन्नाग्न्यर्थज्ञानोद्देशेन विधानात् क्रत्वर्थत्वस्वीकारेऽपि न दोषः । 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' (३।१।३।५) इत्यत्र तु पक्षे पुरुषार्थत्वव्यवहार अङ्गत्वव्यवहारवद्भाक्त इत्याहुः । तदपि यथाश्रुतं न साधीयः । 'अगन्म' इति मन्त्रस्य लिङ्गकल्पितश्रुत्या स्वयप्रार्थितस्वर्गोद्देशेन विधानात् तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तेः । अत एव स्वयप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतात्वाभावात् क्रत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्तेश्च । किंच 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्' इत्यादौ वृष्ट्याद्युद्देशेन स्वसाधनसौभरीयनिधनाधारत्वसम्बन्धेन विधीयमानेषु हीषादिषु लक्षणस्यातिव्याप्त्यव्याप्ती (पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः, क्रत्वर्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिश्चेत्यर्थः) । नहि तेषां पुरुषार्थत्वमिष्टम् । शाखाभेदेन सौभरीयनिधनाधारतया विहितानां हीषादीनामनियमेन वृष्ट्यर्थसौभरीयनिधनाधारत्वप्राप्तौ 'हीष् इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्' 'ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय' 'ऊ इति स्वर्गकामाय' इत्यादिवाक्यैः तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने हीषादीनां नियममात्रकरणात् । अत एवोक्तसम्बन्धेन वृष्ट्याद्युद्देशेन हीषादेरपि वस्तुतः तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने आधारतया हीषादिनियमे एव तत्तद्विधितात्पर्यम् । न चैवमपि वृष्टिकामादिपदेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरलक्षणया तदीयनिधनाधारत्वसम्बन्धेन हीषादिविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरस्य स्वयप्रार्थितत्वाभावात् नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति वाच्यम् । औत्तरकालिकनियमविधित्वधनानुरोधेन गुरुधर्मावच्छिन्ने लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, तदपेक्षया अपूर्वविधित्वापादकस्य सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतस्य (२।२।१३) फलान्तरोद्देशेन हीषादिविधेरेव युक्तत्वेन तदधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतो नियमविधिपरस्य तत्रत्यसिद्धान्तस्योक्तप्रकारे एव तात्पर्यमिति स्वेनैव तदधिकरणे प्रतिपादितम् । अत कथं स्वोक्तिविरुद्धलक्षणकथनं युज्यते । अत एव तदुक्तरीत्यैव तद्दोषाभिधानम् । वस्तुतः 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्' इत्यादौ न वृष्ट्याद्युद्देशेन निरुक्तसम्बन्धेन हीषादिविधिः, तथात्वे वृष्टिकामपुरुषविशेषणतया श्रुताया वृष्टेरुद्देश्यतया अन्वयायोगात्, वृष्टिकामपदे वृष्टिलक्षणापत्तेश्चतुर्थ्याः कर्मत्वलक्षणाऽऽपत्तेश्च । अतो लक्षणाद्वयापत्तेस्तदपेक्षया एकस्मिन्निधनपदे वृष्टिप्रयोजकनिधनलक्षणया तदुद्देशेनैव हीषादिविधिर्युक्तः । निधनपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्य शक्त्यैवोक्तत्वात् लक्षणान्तराप्रसक्तेः । न चास्मन्मते वृष्टिकामादिपदे धर्मधारयाद्गीकाराद्य लक्षणान्तरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथापि चतुर्थ्या [illegible] नैव [illegible] निधनपदेनैव [illegible] निधनलक्षणाया उचितत्वात्, विधिसन्निहितस्य पदस्योद्देश्यसमर्पकत्वे सम्भवति विप्रकृष्टपदस्य तथात्वायोगाच्च । अपि च मन्मते निधनपदानुवादो निष्प्रयोजनः । न च [illegible] तात्पर्यग्राहकतया तदुपयोगः, नियमविधित्वपक्षानुपपत्तेः-

मन्वाधानम् । यद्वा तत्राभ्युपगमपक्षे दीक्षणीयाया कर्तव्यमेवान्वाधानं ततः परं तु न कर्तव्यम् ।

सोम— व्रतोपायनवैलक्षण्यात् संगतिः । देवतापरिग्रहस्यादृष्टरूपत्वेऽपि देवतासंस्कारकत्वात् सस्कृताया एव तस्याः कर्मोपयोगेन पशुपुरोडाशे भाव्यनूयाजाद्यदृष्टोपकारोपजीवनवत् भाव्युपजीवनासंभवात् दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं कर्तव्यम् । सूत्रार्थस्तु— पूर्वमन्वाधानं ग्रहणार्थमपि निवर्तेत दीक्षणीयाया अपि तदर्थत्वादिति ।

वि—'परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ।, असिद्धत्वाद्भवे, न्नैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ '

भाट्ट—यदुक्तं अग्न्यन्वाधानस्य धारणार्थत्वात् सोमाङ्गेष्ट्यादिषु अग्न्यन्वाधानं न विद्यते इति, तदाक्षिप्य समाधीयते । नान्वाधानं अग्निधारणार्थं, अपि तु 'देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इत्यर्थवादवशात् देवतापरिग्रहार्थम् । अत एव 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति' इत्यत्रापि 'इन्धाना.' इति मन्त्रवर्णवशात् परिग्रहलक्षिताग्न्यन्वाधानेन प्रथमं अग्निदेवतोपलक्षिताः सर्वाः प्राकृता देवताः संस्कुर्यात् इत्यर्थः । अतश्च आनुषङ्गिके अग्निधारणे जायमानेऽपि तदर्थत्वाभावात् सोमाङ्गेष्ट्यादिषु देवतापरिग्रहार्थं कर्तव्यमेव अग्न्यन्वाधानम् । इति प्राप्ते, यद्यपि ,देवतापरिग्रहार्थं तत्, तथापि तत्तुल्यन्यायतया 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाण , अग्निरवमो देवताना विष्णुः परम , देवता एव तदुभयतः परिगृह्य दीक्षितः' इति दीक्षणीयावाक्यशेषे तस्या अपि देवतापरिग्रहार्थत्वावगतेः युक्तस्तथैव प्रसङ्ग. । 'दीक्षिष्यमाण.' इत्यत्र च उत्तरकालत्वमात्र विवक्षितं, न जन्यत्व इति तत्रापि कथं चित् व्याख्यानोपपत्तेः । न च 'दीक्षाः सोमस्य' इति वचनात् तस्याः प्रधानमात्रार्थत्वावगतेः तद्देवतापरिग्रहमात्रेण नाङ्गदेवतापरिग्रहः प्रसज्यते, इति वाच्यम् । दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तदङ्गभूतदीक्षणीयायाः आर्थवादिकदेवतापदसंकोचे प्रमाणाभावेन अङ्गप्रधानसाधारणदेवतापरिग्रहार्थत्वावगमात् । यत्तु अत्र सूत्रकारादिभिः अङ्गीकृतैव दीक्षणीयायाः प्रधानमात्रार्थत्व प्रधानदेवतायां वैश्वदेवग्रहीयाया विश्वशब्दस्य सर्ववाचित्वात् सर्वेषामेव देवाना देवतात्वप्रतीतेः अङ्गदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्तिः इति समाहितं, तत्तु विश्वदेवशब्दस्य 'आदित्यविश्वसवः' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढत्वावगतेः दीक्षणीयायाः देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षे प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च उपेक्षितम् । अतो देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षेऽपि युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रसङ्गः । दीक्षणीयाया तु तस्यामवस्थाया देवतापरिग्रहस्य अजातत्वात् कर्तव्यमेव तद्देवतापरिग्रहार्थं प्राकृतमन्वाधानम् । वस्तुतस्तु दार्शिकान्वाधानवाक्ये अग्निपदस्योपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावात् लिङ्गोपष्टब्धश्रुत्या अन्वाधानस्याग्निधारणमात्रार्थत्वप्रतीतेः, दीक्षणीयायाश्च रूढश्रुत्या दीक्षोत्पादकत्वावगतेः नोभयोरपि देवतापरिग्रहार्थत्वम् । अर्थवादस्तु उभयत्रापि एवकारोपबद्धत्वात् अङ्गकरणेन च प्रधानदेवतायाः सन्धावस्यकत्वात् तत्रैव परिग्रहत्वोपेक्षया स्तुतिमात्रम् । अतश्च सोमार्थाग्निधारणेनैव दीक्षणीयायामपि प्रसङ्गसिद्धेः तस्यामपि नाग्न्यन्वाधानम् ।

न्यायविन्दुः— अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत् पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इति श्रुतेः । अतः प्रायणीयादिष्वपि तदर्थमग्न्यन्वाधानं कार्यं इत्युक्ताक्षेपे प्राप्ते, अग्निधारणरूपदृष्टफलसंभवे सति अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वस्य अर्थवादात् कल्पनाया असंभवात्, संभवेऽपि वा दीक्षणीयायैव तत्सिद्धेः । 'अग्निरवमो देवाना, विष्णुः परमः, देवता एव तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते' इति तदर्थवादश्रवणात् । यद्यपि 'दीक्षा सोमस्य' इति वचनात् सोममात्रार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव गृह्णाति, तथापि तत्र विश्वदेवदेवतासत्त्वात् अङ्गदेवता अपि गृह्णाति । अस्मिंश्च पक्षे दीक्षणीयाया कर्तव्यमेव अग्न्यन्वाधानं स्वदेवतापरिग्रहार्थं, ततः परं तु न कार्यं इति विशेष इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—'अन्वाधानमस्या न च देवतापरम् ।'

शंकर—'दीक्षोर्ध्वाऽन्यादिनिर्नं च ।'

त्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वात् स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतायाश्च अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वात् नाव्याप्तिः । आधानादेस्तु क्रत्वर्थत्वमिष्टमेव ।

ननु 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इत्यत्र पय उद्दिश्य दध्यानयनं विधीयते इत्यष्टमे (८।२।४) सिद्धान्तितम् । तत्र पयसो नापूर्वीयत्वेनोद्देश्यता । एतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं पयस अपूर्वसाधनत्वानवगमेन पयःपदेन लक्षणाऽयोगात् । नहि 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवाक्यनिरपेक्षप्रवृत्तिकेन 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येन व्रीहीणामिव प्रकृतवाक्यनिरपेक्षेण केन चिद्वाक्येन पयसोऽपूर्वसाधनत्वमवगतं, येन लक्ष्यतावच्छेदकस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् तदवच्छिन्ने अवघातादिवाक्यस्थव्रीहिपदस्येव पयःपदस्य लक्षणा भवेत् । 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति वाक्यं तु प्रकृतवाक्यनिर्दिष्टपयःपरामर्शकतच्छब्दघटितत्वादुत्तरप्रवृत्तिकमेव, इत्यपूर्वीयत्वेन पयस उद्देश्यत्वायोगात् पयस्त्वेनैवोद्देश्यता वाच्या, तथा चापूर्वीयत्वानवच्छिन्नस्वप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताकदध्यानयने पुरुषार्थलक्षणातिव्याप्तिः । एवं पयोगतोद्देश्यताया निरुक्तोभयाभाववत्त्वाभावात् क्रत्वर्थलक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न । पयस आनयनासाध्यत्वेन अन्वयानुपपत्तेः पयःपदस्य पयस्त्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ने लक्षणाङ्गीकारात् । स च धर्मः आमिक्षावाक्यप्रवृत्त्युत्तरकालमपूर्वसाधनत्वरूपः एवेत्यवगमात् पयोवृत्त्युद्देश्यतायास्तदवच्छिन्नत्वात् नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती । अत एव 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेनैव अवघातादेर्विधानात् न अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्यपूर्वीयत्वलक्षणाखण्डनप्रकारो विधिरसायनोक्तोऽपि निरस्तः । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रथमतः शाब्दबोधस्यैवानुदयात् लक्षणाया आवश्यकत्वात् । न चैवमपि वैतुष्यादिविशिष्टे एव व्रीह्यादिपदलक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । लक्षणाया आवश्यकत्वे आनर्थक्यपरिहाराय अपूर्वीयत्वविशिष्टलक्षणाया एवौचित्यात् । (पत्र २९)

नन्वेवमपि 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणायामपि 'तप्ते पयसि' इत्यत्र न लक्षणा, तथा सति पयःपदस्य सप्तम्याश्च लक्षणामपेक्ष्य तप्तपयोधिकरणकत्वविशिष्टदध्यानयनस्य आरादुपकारकत्वेनैव विधानस्योचितत्वात् । अदृष्टकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अवघातादिवाक्ये तु आरादुपकारकत्वपक्षे प्रधानीभूतद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् गुणभूतप्रातिपदिके एवोक्तलक्षणाङ्गीकारात् सन्निपत्योपकारकत्वमिति विशेषः । इति चेन्न । तच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितप्रधानपरामर्शकत्वेन पूर्ववाक्ये प्रधानीभूतपयःप्रकृष्टत्वस्याभावे तदनुपपत्तेः, 'चुपस्ता युज्यं पयः' इति मन्त्रवर्णादिविनिर्णीतस्य शक्तिरामिक्षापदसमभिव्याहृततच्छब्देन च दधिपरामर्शायोगात् तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः पूर्वोक्तलक्षणाद्वयमङ्गीकृत्य पयसः उद्देश्यत्वावश्यकत्वादपूर्वसाधनत्वेनैव पयस उद्देश्यत्वाच्चोक्तलक्षणाद्वयेऽप्युक्तदोषः । अयं च प्राचीनमीमांसकोक्तवाक्यार्थमभिप्रेत्य दोषपरिहारः । वस्तुतस्तु निषादस्थपत्यधिकरणविरोधात् (६।१।१२) नायं वाक्यार्थः समञ्जसः । तच्छब्दस्य मन्त्रवर्णानुरोधेन गुणीभूतपयःपरामर्शकत्वानुपपत्तेः । पयसः उद्देश्यत्वेऽपि शाब्दबोधे गुणत्वेनैवान्वयात् भवन्मतेऽपि तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वाभावाच्च । नहि वस्तुतो यत् प्रधानं तत्परामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । 'राजपुरुषः स सुन्दरः' इत्यादौ वस्तुतः प्रधानेऽपि राज्ञि सुन्दरत्वानन्वयात् । अत एव वैमृधन्यायेन (४।३।११) पदान्तरकल्पनया तप्तपयोधिकरणकत्वविशिष्टदध्यानयनस्य पयोऽङ्गत्वेन विधिरिति कैश्चिदुक्तमपि प्रत्युक्तम् । पदान्तरकल्पनागौरवेण निषादस्थपत्यधिकरणविरोधतादवस्थ्यात् । वैमृधस्थले तु द्वितीयान्तविधमानपदस्यैवानुगधानमात्रकल्पनात् न निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः । अतो मन्त्रवर्णानुरोधेन तच्छब्दस्य गुणीभूतपयःपरामर्शकत्वमभ्युपेत्य पयोधिकरणकत्वविशिष्टदध्यानयनभावना, इष्टसामान्योद्देशेन विधीयते । इष्टविशेषाकाङ्क्षा च सामर्थ्यात् वाक्यान्तरकल्पनया प्रधानानुभूतामिक्षोद्देशेन निरूप्यानयनविधिः । न च वाक्यान्तरकल्पनाया सामर्थ्यादामिक्षाया इव वाजिनस्याप्युद्देश्यताऽऽपत्तेः आनयनप्रयोजनताऽऽपत्तिः । श्रुतवाक्ये पयसः आनयनव्याप्यदधिव्याप्यतया श्रवणस्य कल्पितवाक्ये उद्देश्यत्वौचित्येन तयोरेव प्रयोजकत्वात् । तत्र चापूर्वसाधनत्वस्य पूर्वमवगतत्वात् तत्त्वेनैव

अग्निधारणात् देवतापरिग्रहः । १२।४।७।१९, *अग्न्यन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना । एवं श्रूयते 'यः पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभियजते' इति । १२।४।७।२५, * अग्न्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे श्रूयते 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति देवता एव तत् पूर्वेद्युः परिगृहीताः, श्वोभूते यजते' इति । तत् परिग्रहार्थमपि अग्निधारणार्थं भवत्येव । १२।२।५।१८. * अग्न्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थे याज्ञिकानां दर्शपूर्णमासारम्भत्वस्य प्रसिद्धिः । भाट्ट. ९।१।११. * अग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तं, स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । अग्न्यन्वाधानादि प्राग्गुणाकरणात् साधारणं सर्वेषां सकृत् कृतम् । टुप्. ५।१।५।८.

'अग्न्यादयो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः । न ते मन्त्रस्वरूपा हि प्रकाशस्यानपेक्षणात् ॥' ऋजु. पृ. २२१.

अग्न्यादिदेवतापदप्रयोगेऽपि न सप्तदशप्रजापतित्वभङ्गः ॥

'अग्नयेऽनुब्रूहि' इत्यादाविव 'अग्निं यज' 'ये यजामहेऽग्निं' इति तत्तद्देवतानाम्ना योगे सप्तदशाक्षरत्वभङ्गापत्तेः नियमादर्शविरोधात् अश्रुतकल्पने मानाभावात् आकाङ्क्षितकर्मपदस्य 'छिन्द्धि' इत्यादिवत् अर्थाध्याहारेणापि उपपत्तेः अग्निपदस्याध्याहारेऽपि तस्य प्रैषादौ प्रतिवचनान्ते एवेति नियमेऽपि मानाभावात् द्व्यक्षरपञ्चाक्षरान्तरौ तौ प्रयोग्यौ, इति प्राप्ते, सर्वदेवतापदसाधारणाशमादायापि सप्तदशाक्षरत्वोपपत्तेः अर्थाध्याहारस्य निरस्तत्वाच्च देवताविशेषपदमन्तरेण यागविशेषप्रतिपत्तेरभावेन अनन्तराधिकरणसिद्धदृष्टार्थत्वभङ्गापत्तेश्च देवतानाम्नामादेशः । अत एव शाखान्तरे 'अमुष्मा अनुब्रूहि' 'अमुं यज' इत्यादिवचनैः देवतानामनिर्देशोपलक्षकः अदःशब्दः श्रूयते । 'अग्नावेहि' 'अग्निम्भासु' 'इदमहममुष्य' इत्यादिवचनैः देवतापदयोरपर्यनियमोऽपि एतस्मादेव । यत्तु भिन्नदर्शनमुक्तं मूले "यत् तनूनपातं यज इति यजेति ब्रूयात्स्मि स्यात् यजयजेत्येव ब्रूयात्' 'मारुतस्यावचन् मरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्य मरुतो यजेति ब्रूयात्' इत्यादिज्ञापकात् अन्यत्रापि देवतापदप्राप्तिः" इति तत् शाखान्तरे 'तनूनपातं यज' इत्येव पाठात् तन्निषेधार्थकत्वेन पूर्वस्य, इतरस्य तु विधिरूपत्वेनापि उपपत्तेः विपरीतसाधकं इति तत्रैवोक्तम् । संकर्ष. २।३।२.

अग्न्याधेयम् । अग्नीनां आधानं स्थापनमेव । सपत्नीकस्य सपुत्रस्य गृहस्थस्य अग्निहोत्रहोमदर्शपूर्णमासेष्टिज्योतिष्टोमादिसर्वश्रौतकर्मानुष्ठानार्थं प्रथमं त्रयः पञ्च वा अग्नयः विधिना स्थापनीयाः अस्मिन् कर्मणि । अनेन कर्मणा संस्कृतेषु आहवनीयाद्यग्निषु श्रौतानि कर्माणि भवन्ति । इदमेव आधानं, अग्न्याधानं, अग्न्याधेयं इति शब्दैरुच्यते । के. * अग्न्याधेयं अग्निप्रयुक्तं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्थास्तु अग्नयः । इति सर्वार्थमित्युच्यते । भा. ३।६।७।१५, * अग्न्याधेयं न पवमानेष्ट्यर्थं किन्तु पवमानेष्टय एव अग्न्यर्थाः । ३।६।४।१२.

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद् वाक्यसंयोगात् । १०।३।५।२० ॥

आधाने 'एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमितं देयं' इति दक्षिणा श्रुता । अथ 'योऽग्निमाधाय भाग्यज्यानिं पुनर्ज्यानिं वा जीयेत स पुनरादधीत' (ज्यानिः हानिः नाशः) इति नैमित्तिकं पुनरग्न्याधेयं श्रुतम् । तत्र नैमित्तिके पुनराधेये गुणस्य प्राकृतदक्षिणायाः 'पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा' 'पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा, पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्' इति वाक्येन विकारे बाधे प्राप्तेऽपि, दक्षिणादानं अधिकं स्यात् वाक्यसंयोगात् 'उभयीर्ददाति अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्च' इति । तस्मात् पुनराधाने प्रथमाग्न्याधेयिकया. पुनराधेयिकयाश्चेति उभयोर्दक्षिणयोः समुच्चयः, न तु अग्न्याधेयिकया. पुनराधेयिक्या बाध. इति पूर्वपक्षः ।

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् । २१ ॥

पूर्वपक्षे साधकान्तरमाह । यथास्थानं स्थानं क्रममनतिक्रम्य क्रमानुसारेण इतरासां नैमित्तिको भिन्नानां

प्रयोगबहिर्भूतत्वावगमात् वाजपेयस्वरूपे इव तदन्यस्वरूपेऽपि आनर्थक्यात् प्रकरणस्थितवाक्येन, वैमृधन्यायेन (४।३।११) वा बृहस्पतिसवस्य नापूर्वसाधनीभूतवाजपेयोद्देशेन विधानं, अपि तु स्वाराज्यभूतफलसाधनीभूतवाजपेयोद्देशेन। तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधानेऽपि विशेषणोद्देशेन विधानस्य आवश्यकत्वात् स्वाराज्योद्देशेनापि बृहस्पतिसवविधिरिति सर्वेणैव स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यताघटितलक्षणेषु बृहस्पतिसवे नयोक्तव्रीह्यादिस्थानीयप्रकारे व्रीह्यादौ चातिव्याप्तिः। अपूर्वावच्छिन्नघटितक्रत्वर्थत्वलक्षणे चाव्याप्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा पुरुषार्थत्वलक्षणे स्वोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वं स्वयंप्रार्थितविशेषणम्। स्वपदं पुरुषार्थत्वेन अभिमतपरम्। स्वाराज्यादेस्तु वाजपेयादिनिष्ठबृहस्पतिसवाद्युद्देश्यताऽवच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिः। स्वयंप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वं च क्रत्वर्थत्वम्। अतो नाव्याप्तिः। 'अगन्म' इत्यस्य च अपूर्वीयस्वर्गोद्देशेन विधौ अपूर्वोद्देशेन विधेयताश्रयत्वात् अपूर्वनिष्ठोद्देश्यतामादाय सर्वमनवद्यम्।

तच्चोभयविधमप्यङ्गं प्रत्येकं द्विविधम्। सिद्धरूपं क्रियारूपं चेति। तत्र व्रीह्यादिकं सिद्धरूपं क्रत्वर्थम्। क्रियारूपं क्रत्वर्थं प्रयाजावघातादि। एवं सिद्धरूपं पुरुषार्थं दधिगोदोहनादि। क्रियारूपं पुरुषार्थं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि। क्रियारूपक्रत्वर्थं च द्विविधं सन्निपत्योपकारकम्, आरादुपकारकं चेति। तत्र द्रव्यदेवताऽन्यतरनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालि कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथा प्रोक्षणावघातपशुपुरोडाशादि। 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यनेनोक्तः पशुपुरोडाशयागो हि स्वीयोद्देशेन पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थं इत्युक्तं दशमे (१०।१।९)। अत्र 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यादौ पर्णतादेः सिद्धरूपक्रत्वर्थस्य द्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वादतिव्याप्तिः कर्मत्वोपादानम्। यत्तु द्रव्यदेवताऽन्यतरसंस्कारकं कर्म सन्निपत्योपकारकमिति। तन्न। यजमानादिसंस्कारादिरूपस्य आग्नेयादिसंस्कारमात्रवृत्तिकर्मस्कारत्वस्य एतस्याभावेन तद्घटितलक्षणासम्भवात्।

केचित्तु द्रव्यदेवताऽन्यतरनिष्ठापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं सन्निपत्योपकारकत्वम्। अन्यथा पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणीयादेरिव स्वर्गकामपुरुषाद्युद्देशेन विधीयमानज्योतिष्टोमादेरपि सन्निपत्योपकारकत्वापत्तेरित्याहुः। तन्न। यूपाद्युद्देशेन विधीयमानच्छेदनादौ अव्याप्तेः। तस्याद्रव्यपत्नादिस्वरूपे आनर्थक्याभावेनापूर्वीयत्वेनानुद्देश्यत्वात्। ज्योतिष्टोमादेस्तु पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वमसिद्धम्। भावनाया भाव्याकाङ्क्षाया सिद्धरूपस्य भाव्यत्वायोगेन स्वर्गकामादिपदस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वात्। यदा तु उद्भिदादेः पश्वादिद्रव्योद्देशेन विधानात्तत्रातिव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदा अस्तु प्रकृतलक्षणे क्रत्वर्थत्वनिवेशः। अस्तु वा अस्मदुक्तरीत्या अपूर्वावच्छिन्नत्वनिवेशः। न त्वपूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वस्योद्देश्यताया निवेशनमिति ध्येयम्। निरुक्तसन्निपत्योपकारकभिन्नत्वे क्रत्वर्थक्रियात्वमेव आरादुपकारकत्वम्। सन्निपत्योपकारके अतिव्याप्तिवारणाय भिन्नान्तम्। पुरुषार्थज्योतिष्टोमादिक्रियायामतिव्याप्तेः क्रत्वर्थेति। सिद्धरूपक्रत्वर्थवारणाय क्रियात्वोपादानम्। एतेषां लक्षणानामाकरोक्ततत्तत्स्थानुगत्यननुगती सुधीभिर्विभावनीये इत्यलं पल्लवितेन। मुरारि.- ११५४-११६२.

नायं मुरारि तृतीयस्य पथः प्रणेता। किंतु दण्डदेवादपि अर्वाचीनो न्यायब्रह्मचारी मीमांसकवरेण्यः। पार्थसारथेरिव भाट्टदीपिकाया अपि अनूद्य खण्डितत्वात्। अङ्गत्वनिरुक्तिसमाख्यस्तु निबन्धोऽस्य विद्वन्मनोहारी। के.

* अङ्गं प्रधानेन बाध्यते। यथा पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी निर्वापेण। प्राप्तबाधोऽयं। बाल. पृ. १३२ * अङ्गं यत् तन्त्रिणः. अङ्गत्वस्यावच्छेदेन एकार्थे, तत् तस्य प्रसज्यते, यथा पशुपुरोडाशादिषु। भा. १२।१।३।८, * अङ्गं हि द्विविधं अङ्गस्योपकारकं भवति। किं चिरपूर्वस्य एतस्य विशिष्टं इत्यनेन कारणेन अङ्गेन संबध्यते। किं चित् अनपेक्ष्यैवापूर्वसम्बन्धं स्वरूपेणैव कारणेन संबध्यते। यत् अपूर्वसम्बन्धकारणवेनोपादाय धर्मजातं अङ्गविशेषेण संबध्यते, तत्

अग्न्युपस्थानं क्व चित् कर्मविशेषे प्रगीतयैव ऋचा 'अयं सहस्रमानवः (साम. ४५८) इत्येतया, आहवनीयमुपतिष्ठते' न तु अप्रगीतया । वि. ९।२।८ वर्णकं २. ० अग्न्युपादानं न कार्यम् । संकर्ष. ३।२।७.

अग्रतायाः काम्याया विधौ शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्रवायवग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न तूपांशोः प्राक् ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् । १०। ५।२८।७० ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते, 'आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रानभिचरतः, मन्थ्यग्रानभिचर्यमाणस्य' इति । नैषा स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिद्वा, उतैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति । किं प्राप्तम् ? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः ? अग्रस्य कृतदेशत्वात् । एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातो यदुपांश्वन्तर्यामाभ्यामूर्ध्वं, पुरस्ताच्चैन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा ? पूर्वेण वचनेनैन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः प्रकृताः 'यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्' इति । तत्रैन्द्रवायवाग्राननुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितम् । तेनैव विहितत्वाच्च पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते । अतो वाक्येन तदग्रता विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवाग्राणां, प्रकृतत्वात् । अभिचरतः शुक्राग्रान् किं कुर्यात् ? गृह्णीयादिति प्रकृतेनाभिसंबध्यते । शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति संबन्धः, ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि संबन्धः ? प्रकृतेनैन्द्रवायवाग्रताशब्देन, शुक्राग्रान् गृह्णीयात् ऐन्द्रवायवाग्रानिति । के ते ग्रहा इति, तदोक्तम् । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति ।

तुल्यधर्मत्वाच्च । ७१ ॥

भाष्यं— तुल्यधर्माश्च ते ऐन्द्रवायवादिभिः । तत्र धाराग्रहेणैषो दृश्यते । तस्मादाग्रयणग्रहानुपरि ऐन्द्राग्रता विधीयते ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ७२ ॥

भाष्यं—'धारयेयुस्तं, यं कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् । अथ तं सादयेत्, यं कामाय गृह्णीयुः' इति काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ।

शा— इदमेव वक्ष्यमाणानां ग्रहाणां साधारणोपक्रमप्रयोजनं, कथं नाम सर्वे एव वक्ष्यमाणा ग्रहाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्वं प्रतिपद्येरन् इति ।

सोम—पूर्ववैव विशेषविचारात् संगतिः । असत्यस्मिन् धाराग्रहाणां सामान्येनोपक्रमे अविशेषादुपांश्वन्तर्यामयोरपि शुक्राग्रतादिगुणं प्रति आश्रयता स्यात् । सति त्वस्मिन् सन्निहितानां धाराग्रहाणामेव आश्रयत्वं लभ्यते, इतीदमेवास्य सामान्यविधेः प्रयोजनम् । न च एतद्विध्यभावेऽपि 'अग्न्या धारया गृह्णाति' इति धाराग्रहविधानादेव उपांश्वन्तर्यामयोः आश्रयत्वव्यावृत्तिसिद्धेः नेदं प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अग्न्या धारया' इति वाक्ये न ग्रहणविधिः, किंतु ग्रहणे गुणमात्रविधिः । ततश्च ऐन्द्रवायवादीनां सामान्येनोपक्रमाभावे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' इति प्रातिस्विकविधीनां वक्ष्यमाणानां गुणवाक्यविविक्तविधिपाठाभावेन ऐन्द्रवायवादिष्वेव अयं गुणो विधीयते इत्यत्र प्रमाणाभावेन धारावाक्यगतगृह्णातिना सर्वग्रहानुवादेन गुणविधिप्रसङ्गे सति सर्वेषां धाराग्रहत्वापत्त्या 'अग्न्या धारया' इति वाक्यस्य ऐन्द्रवायवादिमात्रविषयत्वस्य तत्सन्निधिपठितोक्तसामान्यविधित्वेन 'अग्न्या धारया' इतिवाक्याधिकारमात्रेण उपांश्वन्तर्यामयोः आश्रयत्वव्यावृत्त्यलाभात् ।

तन्त्ररत्नादौ तु सामान्यविध्यभावे ऐन्द्रवायवादिग्रहवैरूप्यानां ग्रहाणां प्राकरणिकक्रमपर्यवसानभावेन 'ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति कामसंयुक्तवाक्येन पुरस्तात्त्वमेव प्राप्नोति इति ग्रहपर्यवसानमिमसार्थं न सामान्यविधेः इति प्रयोजनान्तरमुक्तं, तच्चिन्त्यम् । एवं सति गारितवादेऽपि क्रमधर्मेण न स्यात्, तथापि 'तादृशो यूपो भवति' इति वाक्यं पूर्वानन्यभावेन क्रमेण न दूषयत्वम् प्रकरणानुस्यूतस्य तत्र 'नादिर दीर्घतमस' इति वाक्येन देवानुग्रहार्थं पञ्चमहार् । न च प्रकरणान्नानार्थं सन्निधा

* दृष्टे र तु अर्थे अङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गत्वाम्। भा. ११।१।७।३५, * न आधारः कृत्स्नस्य एव प्रधानेनूपकरोति। यत् कारणं तस्मिन् काले प्रधानान्येव न सन्ति। यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि, तदा तज्जन्यापूर्वाणि संभूय प्रधानेनूपकुर्वन्ति। ११।१।१०।५७. * पौर्णमास्यां त्रयाणां कालसंयोगात् तन्त्रेणाङ्गानि (एवममावास्यायामपि)। टुप्. ११।४।४।११. * प्रधानार्थेन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते। अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युः इति। भा. ११।२।१०।५४.* श्रुतिलिङ्गादिषट्प्रमाणसहितेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येतद्रूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि। तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि। तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यन्ते। तत्र कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथा अवघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं च। दृष्टार्थमवघातादि। अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं, देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। इदमेव च आश्रयिकर्म इत्युच्यते। तच्च सन्निपत्योपकारकं द्विविधं उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति। तत्रावघातप्रोक्षणादि उपयोक्ष्यमाणार्थं, व्रीहीणां यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात्। प्रतिपत्तिकर्म इडाभक्षणाद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम्। उपयुक्तस्यार्थापत्तानिवर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म। उपयुक्तसंस्कारार्थं च उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थात् दुर्बलम्। उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणे अत्यादरात्। अत एव 'प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्वपति' इत्यत्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं, न तु तस्य तदर्थत्वं, निष्कासस्योपयुक्तत्वात् इत्युक्तमेकादशे (११।२।१६)। तच्च सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकात् बलीयः। ननु अवघातादि भवतु बलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात्, आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात्, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात्। प्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकं तु कथं बलीयः, उभयोरदृष्टार्थत्वाविशेषात्। किंच आरादुपकारकं साक्षात्प्रधानाङ्गं तस्यान्योद्देशेनाविधानात्, संनिपत्योपकारकं तु अङ्गाङ्गं कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधानात्। अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षादङ्गं बलीयः, 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति न्यायात्। अत एव 'य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत' इति अविशेषविधानेऽपि पूर्वानुग्रहः सोमयागस्यैव क्रियते, न तु दीक्षणीयादेः। अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वम्? उच्यते। सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकात् बलीयः। सन्निपत्योपकारके हि कर्मणि उपकार्योपकारकयोर्व्रीहिप्रोक्षणयोः सम्बन्धो वाक्यक्लृप्तः। उपकारमात्रं तु कल्प्यम्। आरादुपकारकस्थले तु दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजानुयाजयोः सम्बन्धः कल्प्यः, उपकारोऽपि। किंच आरादुपकारकस्थले प्रकरणं विनियोजकं, इतरत्र तु 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति वाक्यमेव व्रीहिपदेनापूर्वसाधनलक्षणां कृत्वा क्रतौ विनियोजकमिति बलीयस्त्वम्। यदुक्तं 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति न्यायेन दुर्बलत्वमिति। तदसत्। नहि व्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति, तत्स्वरूपे आनर्थक्यात्, किंतु तत्संस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेव। सन्निपत्योपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात्। अत उभयविधमप्यङ्गजातं क्रत्वर्थमेवेति नाङ्गगुणविरोधन्यायावतारः। दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव, तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात्। अतो युक्तं साक्षात् प्रधानाङ्गेन प्रधानपर्वानुग्रहेण स बाध्यते इति। तत् सिद्धं सन्निपत्योपकारकस्यारादुपकारकात् बलीयस्त्वम्। अत एव स्थाणौ 'स्थाण्वाहुतिं जुहोति' इति विहिता स्थाण्वाहुतिः यूपखननस्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्था, देवदत्तधारितायाः स्रजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्तसंस्कारार्थम्। न तु स्थाण्वाहुतिरारादुपकारित्वेन युक्ता दशमे (१०।१।६) इति दिक्। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। तदेवं निरूपितं द्विविधमप्यङ्गजातम्। तच्च न यागादिस्वरूपप्रयुक्तं, स्वरूपे आनर्थक्यात्, तदन्तरेणापि तत्सिद्धेः, किंतु अपूर्वप्रयुक्तमेव। नहि तदन्तरेणापूर्वं

※ अघन्यायः। (ब्रसू. ४।१।९।१३) 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्यघन्यायः। अथ पापं तस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशः। पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशयो अघन्यायो निर्दिष्टः। तदधिगमे ब्रह्मप्राप्तौ सत्या उत्तरस्य अघस्य अश्लेषः लेपाभाव, पूर्वस्य चाघस्य विनाशो भवति, तद्व्यपदेशात् तयोः अश्लेषविनाशयोः श्रुत्या व्यपदेशात् इति न्यायसूत्रार्थ। के.

※ अङ्ग नाम तत्, यत् प्रधान फलवत् करोति। भा. १२।३।५।१६, ※ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य सन्निधौ श्रूयमाण इतिकर्तव्यताविशेषणत्वेन परिपूरणसमर्थं यत्, तत् अङ्ग भवितुमर्हति। ४।४।११।३४, ※ तद्धि अङ्ग, यत् प्रधानस्योपकरोति, न यदपकारे वर्तते। ६।३।२०।४१, ※ प्रधानस्य फलनिपार्थमङ्गम्। ११।१।७।२२. ※ यद्धि येन रूपेण पुरुषस्य समीहित भवति, तेन रूपेण तद्वस्तु तत्समीहानिमित्तपुरुषव्यापारगोचरीभूतेन येन वस्तुना साध्यते, तत् तस्य अङ्ग इत्युच्यते। इदमेव च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपत्वात् पारार्थ्यं इत्युच्यते। सोम. २।१।४ पृ. १०९. ※ 'अङ्गमाकृष्यमाण तु नाङ्गान्तरमसगते.।' (आकृष्यमाणमङ्ग अङ्गान्तर नापकर्षति, अङ्गस्य अङ्गान्तरेण सम्बन्धाभावात् इत्यर्थ)। भा २।२।३।६ पृ ४८६. ※ अङ्ग गुणवत् नियते, प्रधान सगुण स्यादिति। तच्चेदङ्गे गुणवति क्रियमाणे प्रधानं निर्गुणमापद्येत, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणवता कृतेन? भा १२।२।९।२५ ※ अङ्ग द्विविध, क्रत्वर्थं पुरुषार्थं चेति। आद्य प्रयाजादि। द्वितीय ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि। अथ किं नाम क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्व वा। नहि क्रतूपकारकत्व क्रत्वर्थत्व, पुरुषोपकारकत्व पुरुषार्थत्वमिति युक्तम्। पुरुषार्थगोदोहनादेरपि प्रणयनद्वारा क्रतूपकारकत्वेन क्रत्वर्थत्वापत्तेः। प्रयाजादेरपि प्रधानद्वारा पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वापत्तेश्च। उक्तलक्षणयोरेव क्रत्वन्यानुपकारकत्वादिघटनाया तूभयार्थदध्यादावव्याप्ते, नानाविधोपकारकसाधारण्यापत्तेश्च, उपकारकत्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितलक्षणाऽयोगाच्च। नापि क्रतूद्देशेन विधीयमानत्व क्रत्वर्थत्व, पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्व पुरुषार्थत्वम्। क्रत्वर्थेऽवघातादौ क्रतूद्देशेन विधीयमानत्वाभावात् क्रत्वर्थलक्षणाव्याप्तेः। नह्यवघातादे. क्रतूद्देशेन विधान प्रमाणवत्। विशिष्टोद्देशेन विधाने विशेषणोद्देशेनापि विधेरावश्यकत्वे, अपूर्वीयत्वविशिष्टस्योद्देश्यत्वात् अस्तु अपूर्वोद्देशेनावघातादेर्विधानम्। न तु व्यापारघटकक्रतूद्देशेनापि, मानाभावात्। पुरुषोद्देशेन विधीयमानदीक्षणीयादौ पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च। ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गाद्युद्देशेनैव विधीयमानत्वात् पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरपि इति चेत्।

अत्र तन्त्ररत्ने पार्थसारथिः स्वयप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठान. पुरुषार्थ, तदुपकारार्थं क्रत्वर्थ इति तयोर्लक्षणे आह। तत्र स्वयप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानत्वं स्वयप्रार्थितसाध्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वम्। अस्ति चेदं ज्योतिष्टोमादौ। फलेच्छाया उपायेच्छा प्रति कारणत्वेन स्वयप्रार्थितस्वर्गेच्छाजन्यज्योतिष्टोमादीच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वस्य तत्र सत्त्वात्। स्वयप्रार्थितत्व च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वम्। यागादयो हि न शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषया.। तद्धि लोकावगतेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्। न चोभयमपि यागादौ सभवति, तत्र लोकादिष्टसाधनत्वानवगते, इष्टसाधनताज्ञान विना सुखत्वादिप्रकारकज्ञानादेव सुखादाविव यागत्वप्रकारकज्ञानेऽपि इच्छाया अनुत्पत्तेश्च। अतो न यागादौ स्वयप्रार्थितत्वम्। स्वर्गादेस्तु स्रक्चन्दनवनिताद्यधिकरणीभूतदेशविशेषरूपत्वे तस्य लोकत एवेष्टसाधनत्वावगतेः, सुखविशेषरूपत्वे तु स्वर्गत्वादिप्रकारकज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेश्च उक्तविध स्वयप्रार्थितत्वम्। पश्वादिरूपे फले इष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वाभावादव्याप्ति., अतः शास्त्राधीनेति। पश्वादौ तु लौकिकेष्टसाधनताज्ञानादेव इच्छोत्पत्तेर्न दोष। इच्छात्वेनेच्छानुपादाने तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्ययागत्वप्रकारकज्ञानाविषयत्वात् यागादेः स्वयप्रार्थितत्वापत्तिः। अतस्तदुपादानम्। इत्थ च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयसाध्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्व निरुक्तेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्व वा पार्थसारथिमते पुरुषार्थत्वलक्षणं पर्य-

णानि चिदङ्गानि समुच्चयेन अनुष्ठेयानि इति द्वितीयः पक्षः। सर्वाण्यङ्गानि संभूय एकोपकारजननेन फलाकाङ्क्षां पूरयन्ति इति सर्वाण्येन अङ्गानि समुच्चयेन अनुष्ठेयानि इति सिद्धान्तः। वि. ११।१।२. ० अङ्गानां कालस्य एकादशन्यायेन (११।२।२।३–१०) प्रयोगान्वयः। सोम. ५।१।१७. ० अङ्गानां येषां चित् वचनादन्यकालत्वं सर्वार्थानामपि। यथा 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति। भा. ११।३।४।६.

अङ्गानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फलान्यत्वम्। ११।१।२।५ ॥

तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यार्थः। यथा दर्शपूर्णमासयो प्रधानानां समवेतानां फल नैवमङ्गानाम्। अङ्गानां तु फलान्यत्वम्। अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं स्यात्। शब्दभेदात् 'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' इति चोदनाभेदात्। प्रत्यङ्गं हि 'पृथक् चोदना भवति इति फलस्यापि पृथक्त्वम्। क्रतुवत्, यथा सौर्यः ऐन्द्राग्नः इत्यादिषु पृथक्चोदनाचोदितेषु क्रतुषु पृथगेव फलसंबन्धः तद्वत् इति पूर्व पक्ष.।

अर्थभेदस्तु तत्रार्थेह्यैकार्थ्यादैककर्म्यम्। ६ ॥

आह सिद्धान्ती। तत्र सौर्यादौ क्रतौ अर्थभेद. फलभेदो युक्तः, भेदेन विधानात्। इह प्रयाजादिषु तु अङ्गेषु ऐकार्थ्यात् प्रधानोपकाररूपप्रयोजनैकत्वात् ऐककर्म्ये एककालत्व संभूयकार्यकरत्वमेव युक्तम्। तस्मात् अङ्गानां न भिन्न फलम्। एकः अर्थो येषामङ्गानां तानि एकार्थानि, तेषां भाव. ऐकार्थ्यं, तस्मात्। अर्थः प्रधानोपकारः। एक कर्म येषां तानि एककर्माणि, तेषां भावः ऐककर्म्यं प्रधानैः परस्परं च संभूय एकफलजनकत्वम्।

शब्दभेदान्नेति चेत्। ७ ॥

शब्दभेदात् 'समिधो यजति' इत्यादिचोदनाभेदात् न अङ्गानां फलैक्य इति चेत् शङ्का स्यात्।

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात् तदर्थत्वात्। ८ ॥

तत्राह सिद्धान्ती। प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि प्रयोगस्य ताच्छब्द्य स्यात्। तेनैव प्रधानप्रयोगवाचकेन शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्येत। तस्य प्रधानप्रयोगस्य शब्द एव शब्दो यस्य अङ्गप्रयोगस्य स तच्छब्दः। तस्य भावः ताच्छब्द्यम्। कर्मार्थत्वात् क्रियार्थत्वात् फलजननार्थत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, तदर्थत्वात् दर्शपूर्णमासार्थत्वाच्च अङ्गानाम्। इतिकर्तव्यतासहितस्य हि कर्मण. प्रयोगश्चोद्यते। तस्मात् यथा प्रधानानां एकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यं एवमङ्गानामपीति।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु। ९ ॥

अत्राह पूर्वपक्षी। कर्तुर्यः प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यश्च अङ्गेषु विधिः 'साङ्गाभ्यां' इति, तस्य कर्तृविधेः तयोः विध्योः इत्यर्थः, गुणप्रधानेषु नानार्थत्व प्रसज्यते। 'प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः। तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनूद्यानि इति प्रधानेषु विरुद्धगुणसन्निपात.। न च विध्यनुवादौ युगपत् संभवत.। तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि तेषां चेतिकर्तव्यता शक्या विधातुम्। अतो न प्रधानचोदनागृहीतान्यङ्गानि।' इति भाष्यम्।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात्। १० ॥

प्रधानप्रयोगवचनेनैव अङ्गानामपि प्रयोगो विधीयते। आरम्भस्य व्यापारस्य क्रियायाः 'यजेत' इति शब्दपूर्वत्वात्। यजेत इति शब्दात् भाव्यकरणेतिकर्तव्यताः यौगपद्येन संबध्यन्ते। तथा च अङ्गानामपि यजेतेतिशब्दप्रमाणकत्वात् प्रधानमिव अङ्गजातमपि प्रयुज्येत। तेन न प्रधानेषु विरुद्धगुणसन्निपातप्रसङ्गः। के.

० अङ्गानां तु शब्दभेदात् (११।१।२।५–१९) इत्यादिपञ्चदशसूत्रे द्वितीयेऽधिकरणे प्रयाजानुयाजादीनामङ्गानां विकल्प, अङ्गभूयस्त्वं फलभूयस्त्वं वा इति पूर्वपक्षद्वयं निरस्य एकप्रयोगविधिविधेयत्वात् समुच्चय उक्तः। बाल. पृ १६६. ० प्रयोगस्य एकदेशाधिकरणन्यायेन (अङ्गानां तु शब्दभेदात्) साङ्गतायत् प्रधानविषयत्वात् अङ्गमात्रित्वस्य प्रधानगतपरस्परसाहित्यस्य च विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् एकस्मिन् काले युगपत् साङ्गप्रधानप्रकर्तव्यतासिद्धिः। कौ. २।२।३।१ पृ. १७०. ० अङ्गानां पृथगनुष्ठानं वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमाध्वर्यवम्। भा. ११।२।५।३५–४३. ० अङ्गानां प्रधानदेशकालत्वनियम.।

आमिक्षाया उद्देश्यता । फलमुखत्वाच्च वाक्यान्तरकल्पना न दोषः । अतो नोक्तलक्षणद्वयेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवार्ताऽपीति ।

नन्वाहवनीयत्वयूपत्वादेरपि आधानच्छेदनादिजन्यविजातीयापूर्वविशिष्टत्वरूपत्वात् तदवच्छिन्नोद्देश्यतायाः अपि अपूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वात् पुरुषार्थलक्षणे आधानादिवारकस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वस्य, क्रत्वर्थत्वलक्षणे अपूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रस्य निषेधद्वयगर्भतायां गौरवेणापूर्वीयत्वावच्छिन्नत्वमात्रस्यैवोद्देश्यताविशेषणत्वेनोपपत्तौ उभयाभावस्य च वैयर्थ्यमिति चेन्न । आहवनीयादिनिष्ठाधानाद्युद्देश्यतायाः आधारतासंबन्धेन विजातीयापूर्वरूपाहवनीयत्वावच्छिन्नत्वेन अपूर्वसम्बन्धित्वरूपापूर्वीयत्वानवच्छिन्नत्वात्, उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वयेऽप्युक्तविशेषणसार्थक्यात् । न चैवं स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायाः अपि लाघवात् साध्यतासंबन्धेनापूर्वावच्छेद्यत्वापत्तेः अपूर्वीयत्वानवच्छेद्यत्वेन आद्यलक्षणे 'अगन्म' इति मन्त्रेऽतिव्याप्तिः, क्रत्वर्थलक्षणे अव्याप्तिश्च दुर्वारेति वाच्यम् । साध्यत्वादेः संबन्धत्वे मानाभावेन अपूर्वस्य तेन सम्बन्धेन तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः अपूर्वसाध्यत्वेनैव स्वर्गस्योद्देश्यत्वात् । अत एव साधनतासम्बन्धेन अपूर्वविशिष्टे लक्षणामपहाय व्रीह्यादिपदे अपूर्वसाधनत्वविशिष्टे एव लक्षणा अङ्गीकृता तैणामर्थाधिकरणादौ (३।१।४) । आधारतायास्तु संबन्धत्वे अविवादात् तत्संबन्धेन अपूर्वस्यैव आहवनीययूपादिनिष्ठोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वान्नोक्तविशेषणवैयर्थ्यम् । न चैवमपि अपूर्वीयत्वस्य साध्यत्वसाधनत्वादिरूपत्वेनाननुगतत्वात् तद्घटितलक्षणाऽयोगः । अपूर्वसाध्यत्वसाधनत्वयोरपूर्वघटितधर्मत्वेनानुगमात् । अपूर्वघटितत्वं च नापूर्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । अपूर्वस्यापि तत्त्वेन उक्तलक्षणद्वये उक्तरीत्या विशेषणद्वयवैयर्थ्यापत्तेः । नापि स्वाविषयकप्रतीतिविषयापूर्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वविशेषणेन अपूर्वं वारयित्वा लक्षणद्वये अतिव्याप्त्यव्याप्ती सम्पाद्य तद्वारकस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभावविशेषणदानस्य 'प्रक्षालनादि पङ्कस्य' इतिन्यायपराहतत्वात्, गौरवाच्च । किंतु निरूपितत्वसंबन्धेनापूर्वविशिष्टत्वम् । तच्चापूर्वव्यावृत्तमेवं । अतो नोक्तविशेषणद्वयवैयर्थ्यम् । न चापूर्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपापूर्वसाधारणापूर्वघटितत्वघटितलक्षणेनैव सामञ्जस्ये किमित्यपूर्वव्यावृत्तापूर्वघटितत्वघटनया उक्तविशेषणद्वयोपादानमिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वात् । अपूर्वीयव्रीह्युद्देशेनावघातविधौ अपूर्वोद्देशेनापि तद्विधेरावश्यकत्वेन अपूर्वविषयप्रतीत्यविषयधर्मानवच्छिन्नापूर्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वात् अवघाताद्यङ्गेषु अतिव्याप्तिवारणाय तल्लक्षणेऽपि स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नायाः अपूर्वावच्छिन्नायाः अपूर्वनिष्ठायाश्च क्रत्वर्थाङ्गीयोद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वविशेषणेनैव वारणात्, 'अगन्म' इतिमन्त्रोद्देश्यतायाः स्वर्गनिष्ठायाः वारणाय अपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वमेव उद्देश्यताविशेषणम् । अतो नापूर्वघटितत्वनिर्वचनाय यतितव्यम् । अस्मिंश्च पक्षे अपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वस्वयंप्रार्थितवृत्तित्वोभयाभावघटितक्रत्वर्थत्वलक्षणे अपूर्वसाध्यत्वानवच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्तौ 'अगन्म' इत्यादिफलाङ्गक्रत्वर्थातिरिक्तक्रत्वर्थेषु अव्याप्तिः । अतः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वघटितोभयाभावानुधावनम् ।

परमार्थतस्तु पुरुषार्थत्वलक्षणे अपूर्वानवच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टे इव स्वरूपसम्बन्धेन विशिष्टघटकीभूतविशेषणेऽपि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपापूर्वानवच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रोद्देश्यतायामपूर्वसाध्यत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नायामभावेन तद्वारणसम्भवात् । अपूर्वनिष्ठप्रधानाद्युद्देश्यताव्यावृत्तये स्वयंप्रार्थितवृत्तीति विशेषणम् । क्रत्वर्थत्वलक्षणे च अपूर्वावच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताया निवेशनीयमिति नोभयाभावघटनाप्रयासोऽपि । सर्वेषामेव क्रत्वर्थानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतया उद्देश्यताऽवच्छेदकघटकतया वा अपूर्वस्यावच्छेदकत्वमिति नाव्याप्तिः । अपूर्वनिष्ठावघातादुद्देश्यतायामपूर्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि श्रुतव्रीह्यादिनिष्ठोद्देश्यतामादायैवावघातादिषु लक्षणसमन्वयः इति दिक् । यदि तु 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन बृहस्पतिसवस्य वाजपेय-

अपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतौ अर्थान्तरे तत्कार्यापत्त्रे ऊहितव्यं भवति । यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोजकम् । तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावात् ऊहो नावकल्पते । ९।१।२।२ पृ. १६४२-४३. * अविहितस्यानङ्गत्वात् अनङ्गस्य च प्रयोगवचनेनाग्रहणात् । वक्ष्यति हि (३।४।४।१३) न चाविहितमङ्गं भवति इति । वा. ३।४।१।९, * उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं भवति । ३।६।३।१० पृ. १०३६. * नहि अनुपकुर्वत् किंचिदपि अङ्गं कस्य चित् भवेत् । के. * नहि प्रधानं प्रधानेन अङ्गभङ्गेन सम्बन्धं याति । भा. १०।८।१७।९९, * अङ्गानि अवेष्टिषु न तन्त्रं, राजसूये । भा. ११।४।३।८-१०. * अङ्गानि इतरेतरयुक्तानि नोपकारं कुर्वन्ति इति पूर्वस्मिन्नधिकरणे (११।१।२।५-१०) अवगतम् । टुप्. ११।१।३।११. * अङ्गानि करण-पौष्कल्यसंपादकानि । वि ३।८।२०. * अङ्गानि कानि चित् आरादुपकारकाणि, कानि चित् संनिपत्योपकारकाणि । टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३५.

* अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् । (११।२।२।८) इति अङ्गानामपि प्रधानविधिविहितत्वं वक्ष्यते । कु. ३।३।२।८. * ' अङ्गानि तु विधानत्वात् ' इति अन्तरागर्भिणीन्याये अङ्गाङ्गाना प्रधानशब्दोक्ता । सु पृ. ७२२, * 'अङ्गानि तु' इति एकादशाधिकरणसिद्धान्ते य एव प्रधाने देशकालकर्तारः, त एवाङ्गेषु इति यत् अङ्गप्रधानेषु कर्तृतन्त्राभिधानं, तत् दक्षिणाया. सर्वार्थत्वे सति उपपत्स्यते नान्यथा । (इह पूर्वपक्षे) ३।७ पृ. १०. * ' अङ्गानि तु विधानत्वात् ' (११।२।२।८) इति न्यायस्य स्वरूपं-'चिकीर्षितस्य हि यस्मिन् काले कर्तव्य इति कालापेक्षा । फलार्थिनश्च फलसामग्रीभूत-साङ्गप्रधानगोचरः फलभावनाख्यो व्यापार एव चिकीर्षितो न प्रधानमात्र, अङ्गानुष्ठानाभावे फलानिष्पत्तेः । अतः आकाङ्क्षावशात् साङ्गप्रधानस्यैव कालसम्बन्धो न प्रधानमात्रस्य अनाकाङ्क्षितत्वात् ' इति । सोम. ४।३।१८ पृ. ३९३. * ननु यावन्मात्रमाधानस्य यजुर्वेदविहितं तन्मात्रस्यैवोपांशुत्वमित्यवगमात् नैव साम-गानस्य प्राप्नोति, प्रधानमात्रं च अङ्गान्तराणि च याजुर्वैदिकानि, तेन तेषां केवलमुपांशुत्वमिति । नैतदेवम् । वक्ष्यति हि 'अङ्गानि तु० ' इति । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१०. * समस्तविषयकव्यापारात्मकप्रयोगे एव कर्तृसम्बन्धः इति ' अङ्गानि तु० ' इत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यते । कु. ३।१।१०।१९. * अङ्गानि त्रिसंयुक्तयोर्द्वयोः न तन्त्रं, राजसूये । भा. ११।४।१।१-३, * अङ्गानि द्विविधानि आरादुपकारकाणि सामवायिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि । तत्र हि साक्षादङ्गत्वम् । आरादुपकारकेषु तु प्रकृतेन परोक्षेण एकवाक्यता स्यात् । १०।४।१९।३८, * अङ्गानि न तन्त्रं राजसूयगताभावैष्णवादीनां पृथग्दक्षिणायुक्तानाम् । ११।४।१।१-३, * अङ्गानि प्रकृतौ संक्षेपेण विस्तरेण चोच्यन्ते । 'पञ्च प्रयाजान् यजति ' इति संक्षेपेण, 'समिधो यजति' इत्येवमादिना विस्तरेण । २।६।१।६ . * अङ्गानि प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्ते इति गुणमुख्यव्यतिक्रमे (३।३।२।९) इत्यत्र व्याख्यातम् । वा. ३।७।२३।५०. * अङ्गानि प्रधानशब्दगृहीतानि, यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायते । यदद्य प्रधानं तस्य अद्यकालान्यङ्गानि, यत् श्वः तस्य श्वःकालानि । भा. ११।४।६।२३, * अङ्गानि प्रधानानि च कर्तृतस्तुल्यानि ' दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः ' इति । देशतस्तुल्यानि ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । कालतस्तुल्यानि ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' ' अमावास्यायाममावास्यया यजेत ' इति । ११।२।१०।५६, * अङ्गानि प्रधानेन फलसिद्धौ उपदिश्यमानेन सह उपदिश्यन्ते । ११।२।२।८. * अङ्गानि प्रयाजाज्यभागादीनि करणे भिन्नानुपकारान् संपादयन्तीति पूर्वपक्षः । द्वारभेदेऽपि उपकारः एक एव इति सिद्धान्तः । तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादीनां द्वारभेदेऽपि ओदननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्यमेकमेव । वि. ११।१।२.

धानादि श्रूयते। तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतत् भवति, अयमस्मिन् व्यापार, येन याग स्वर्गं करोतीति। तस्मिन् विधीयमाने, नास्ति वाक्यभेद।

अथवा प्रधानाना फल प्रति, अङ्गाना च प्रधानानि प्रति विधिरविरुद्ध। कथ कृत्वा? दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्ग साधनमपूर्वमुच्यते। तस्य सविशेषस्य वचन प्रयुज्यते। यथा 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति। तस्मात् प्रधानप्रयोगवचने नैव अङ्गाना प्रयोगो विधीयते इति।

दुप्—नैवात्र यागमनूद्य इतिकर्तव्यता विधीयते। किं तर्हि? भावनयैव इतिकर्तव्यतासम्बन्ध। कथ? 'यजेत' इत्यस्मिन् भावनावचने उच्चरिते तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते। तत्र किमसौ भाव्यो य पुरुषार्थ, स उपनिपतति। द्वितीयस्या करणम्। तृतीयस्या इतिकर्तव्यता। एताश्चापेक्षा यौगपद्येन सम्पद्यते। क्रमेण त्वाचयते। यथा 'अरुणया क्रीणाति' इति यस्मिन्नेव क्षणे एकहायनी सम्बध्यते तस्मिन्नेव क्षणे अरुणाऽपि, न च भेदेन। एवमिहापि एकप्रयोगविधानत्वात्। प्रयोजकस्य (उत्पादकस्य) प्रयोज्य प्रति (उत्पाद्य प्रति) यो व्यापार, स 'भावना' इत्युच्यते। यदुक्त 'सौर्ये इतिकर्तव्यता न प्राप्नोति' इति। उच्यते। भावनया सम्बध्यमानैव इतिकर्तव्यता करणमनुग्रहणी सम्बध्यते। यथा अरुण एकहायनीपरिच्छेदद्वारेण क्रयेण सम्बध्यते। एव सति इतिकर्तव्यता पौर्णमासीयागेषु आगतैव, अमावास्यायागेषु च। तस्मात् आग्नेयादीनां फल साधयता अङ्गमितिकर्तव्यता। सौर्येऽपि फल साधयति (सति) इतिकर्तव्यतया भवितव्यम्। अत्र न्यायस्तावत् वर्णित एव (भावनया इतिकर्तव्यता सम्बध्यते इति न्याय भाष्ये नवमाध्याये वर्णित)। प्रयाजादीन् इतिकर्तव्यता संबध्यते न यागेन, यागस्तु पूर्वापरीभूता इतिकर्तव्यता गृह्णाति, न निराकरोति। यत्र पशुकाममिदं तदा नामार्थे यजेत। न च द्वयोनाम्नो सम्बन्धोऽस्ति।

शा— अत प्रभृति त्रिभि सूत्रैरधिकरणान्तर (७–१०) 'एकेनापि समाप्येत' इत्येवं प्रभृति न-

नवभि सूत्रै (११–१९) अधिकरणान्तर भाष्यकारेण व्याख्यात इति प्रतिभाति। तत्र च पूर्वाधिकरणे अङ्गाना कार्यभेद पूर्वपक्षीकृत्य एककार्यत्व सिद्धान्तितम्। उत्तराधिकरणे तु तस्मिन् एकस्मिन् कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चय प्रतिपाद्यते इति व्याख्याने (प्राभाकर)। तदिद वार्तिककारो नानुमेने। तस्मादेकमेवेद पञ्चदशसूत्र समुच्चयप्रतिपादनार्थमधिकरणम्।

अथात्र पक्षा, किं अङ्गाना इतरेतरनिरपेक्षाणा कत्रूपकारकतया विकल्प, उत एकेन द्वाभ्या बहुभिश्च उपकारसिद्धि उपकारभूयस्त्वा च फलभूयस्त्व, उत समुच्चितानामेव उपकारकत्व इति। तदर्थमिद विचार्यते, किं अङ्गाना आग्नेयादिविधिभि प्रयोगो विधीयते, किंवा प्रधानविधिभि इति। तत्र प्रधानानि एकेन शब्देन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत् फले विनियुक्तानि, युक्त यत् फले समुच्चीयन्ते। अङ्गानि तु पृथक्-शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहितानि फलमपेक्षमाणानि अन्योन्यनिरपेक्षाण्येव तदुपकारकतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति। तेषा हि स्ववाक्यैरेव विधानम्। अतो विधाने अङ्गानुगतत्वे। उक्त हि 'न चाविहितमङ्ग भवति' इति (भा ३।४।१।१)। स्ववाक्यानि च तेषा एकैकमेव विधयति इति युक्त समुच्चय। नहि कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येन एतेषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते। तस्मात् यथा सत्यपि पशुकामत्व चित्रोद्भिदादीना पृथग्विधानात् असमुच्चय तथा अङ्गानामपि इति प्रथम पक्ष। यत्र निरपेक्षाणामुपकारकत्व गम्यते, तथापि एकाङ्गमात्र सामर्थ्यात् विकल्पस्य च अशक्यत्वात् तेषामेकमपि प्रयुञ्जीत तथा द्वे, बहूनि वा। अङ्गभूयस्त्वा च उपकारभूयस्त्वात् फलभूयस्त्व इति द्वितीय। सिद्धान्तस्तु, युक्त विकल्पाना नैरपेक्ष्यम्। तेषु हि प्रतिशब्द भेदेन सामर्थ्य श्रूयते। समिदादिषु तु यद्यपि प्रतिशब्द विधिभेदस्तथापि फलापेक्षा उपजायते, फल तु न प्रतीयते श्रूयते। प्रधानफलतया हि एषां फलवत्त्वाभिलषितं कथमाग्नेयादिभ्य सह इत्यपाणे संबन्ध। तथा च सहप्रयोगो सर्वैरङ्गै आग्नेयादिभि एकैर्विशिष्टा युगपत् प्रधानविधिना विधीयते इति सिद्ध समुच्चय। यदपि च

भवतीत्यत्र किंचित् प्रमाणमस्ति, तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं प्राधान्यात् अदृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । फलभावनाया यागस्यैव करणत्वात् अङ्गाना च करणानुग्राहकत्वात्तदर्थत्वे बुद्धे, तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षात्, दीक्षणीयादिशब्देनेव तदपूर्वं, न तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात्, अतो न तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानाम् । अत एव 'अगन्म सुवः सुवरगन्म' इति मन्त्रो विकृतौ ऊहितव्यः इत्युक्तं नवमे 'फलदेवतयोश्च' इत्यत्र (९।१।३।४) । फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्यादिविकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावान्मन्त्रो न प्रवर्तेत, नतरां चोहितव्यः स्यादिति । तत्सिद्धं अङ्गानामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वम् । तत्रापि सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपोपयोगात् उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अत एवौषधधर्माणामवघातादीनामाज्ये अप्रवृत्तिः, तेषामौषधापूर्वप्रयुक्तत्वात्, आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं द्वितीये (तृतीये ३।१।४) आरादुपकारकाणां तु स्वरूपे अनुपयोगात् परमापूर्वार्थत्वम् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेवोपद्यमानत्वात् सन्निपत्योपकारकाणां पूर्वाङ्गानां तदुत्पत्तावुपयोगः, उत्तराङ्गानां तेषां च तत्स्थितौ उपयोगः । परमापूर्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषामारादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ, प्रयोगबहिर्भूतस्य तु तत्स्थितौ उपयोगः । यथा बृहस्पतिसवस्य 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति विहितस्य वाजपेयोत्तरकालमङ्गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्थितौ उपयोगः, तस्य प्रयोगोत्पत्त्यादित्युक्तं चतुर्थे (४।३।१७) । तत् सिद्धं सर्वथा अङ्गानामपूर्वार्थत्वम् । मीन्या. पृ. २०५-२२०.

० अङ्गेन एकेन अर्थवत्तायां अन्य उपकारो बहुभिर्महान् । भा. ११।१।३।१५. ० अङ्गेन प्रकृतिप्रधानस्य प्रसङ्गो यथा यागाङ्गभूतश्राद्धेन नित्यामावास्याश्राद्धस्य । बाल. पृ. १५०, ० अङ्गेन विकृतिप्रधानस्य प्रसङ्गो यथा यागाङ्गभूतश्राद्धेन नित्यश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिः । पृ १५०. ० अङ्गैः अनिगदोत्तैस्त्रिभिः सिद्धयागो ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ । भा. १०।७।३।१०-११, ० सवनीयपशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः श्रुतः, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । १२।२।१३।३२.

० अङ्गस्य अङ्गिसम्बन्धापेक्षा । सु. पृ. ५२५, ० अङ्गस्य अङ्गीकृतसङ्कल्पस्य अतिक्रमे प्रायश्चित्तविधिर्युक्तः । पृ. ९९६. ० अङ्गस्य एतद्धि सामर्थ्यं, यत् प्रधानेन एककर्तृकं सत् उपकार शक्नोति कर्तुं, न भिन्नकर्तृकम् । वा. ३।४।११।३१ पृ. ९६५. ० अङ्गस्य पुनः उक्तपरिमाणं फल प्रधानाना फलवत्तासंपादनम् । भा. ११।१।७।३२ ० अङ्गस्य प्रकृतिप्रधानेन प्रसङ्गसिद्धिः यथा, काम्येनामावास्याश्राद्धेन यागाद्यङ्गभूतश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिः बाल पृ. १५०. ० अङ्गस्य प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः । भा. ११।१।१०।५९. ० अङ्गस्य यदुपकारकं भवति प्रणाड्याऽपि, तत् क्रियाया अपि उपकारकम् । टुप्. ४।१।५।११. ० अङ्गस्य विकृतिप्रधानेन प्रसङ्गसिद्धिर्यथा, काम्यभरण्यादिश्राद्धेन यागाद्यङ्गभूतश्राद्धस्य । बाल. पृ. १५०.

० अङ्गानां अज्ञातकालानां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते (११।३।१।१ इत्यत्र) । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४७. ० अङ्गानां, अध्वरकल्पायां प्रातरादिकालभेदेनानुष्ठीयमानानां प्रधानानामप्यथासमर्थे भेदेनानुष्ठानं, न तन्त्रम् । भा. ११।२।४।१९-२३, ० अङ्गाना अपि हि संभूयकारित्वमुक्तं 'अपेहैकार्थ्यादेककर्म्यं' (१२।१।२।६) इति । ११।१।१०।५७, ० अङ्गाना आधारादीनां तन्त्रेण अनुष्ठानं दर्शपूर्णमासयो । ११।१।१०।५४-६७, ० अङ्गानां आवृत्तिः दर्शपूर्णमासपशुमांस्यराजसूयेषु तत्तद्व्याप्यप्रयोगानुरोधेन । ११। २।३।१२-१८. ० अङ्गानां आवृत्तिः कालभेदेन संघानुष्ठानभेदे, यथा दर्शे पूर्णमासे च । तत्र षण्णां यागानां द्वौ अवान्तरसंघौ, दर्शश्च पूर्णमासश्चेति । तयोश्च कालभेदः । नि. ११।२।३. ० अङ्गानां एककार्ये ऐकार्थ्यात् । भा. ११।१।२।६. ० अङ्गानां एककरणोपकारसंबन्धापेक्षा । सु. पृ. ५२५, ० अङ्गानां करणानुग्राहकमात्रतायां करणत्वात् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षोपपत्तिः । पृ. १०५३. ० अङ्गानां करणे योऽयमुपकारः, स येन विदेवेनाङ्गेन विकल्पेन स्यात् इति एतः पक्षः । फलभूयस्त्वार्थे इच्छया

संकर्ष ३।१।४. * अङ्गाना प्रधानप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेन वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वम् । सु. पृ ११७७. * अङ्गाना प्रयाजादीना एकस्मिन् प्रयोगे सकृदनुष्ठानम् । भा. ११।१।७।२९. अङ्गाना प्रत्यात्मिकभिन्नव्यापारद्वारा सहस्य एकोपकारसाधनत्वम् । सु पृ. १२०७.

𝕊 **अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् । ५।१।८।२३ ॥**

दर्शादौ हविषि वेद्यामासादिते प्रयाजा इज्यन्ते । अग्नीषोमीये पशौ अपि पशुसज्ञपनादूर्ध्वे हविषि आसादिते पश्चादेव चोदकेन प्रयाजाः प्राप्ताः । ते चात्र 'तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति' इति वचनात् जीवत्येव पशौ अपकृष्यन्ते । सोऽयं अपकर्षः । तथा सवनीयपशौ 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति वचनेन अनुयाजानामुत्कर्षः श्रुतः । तत्र प्रयाजमात्रस्य अपकर्षः उत प्रयाजादिगुणकाण्डस्य अपकर्षः, एवं अनुयाजमात्रस्य उत्कर्षः उत अनुयाजादिगुणकाण्डस्य उत्कर्षः इति विचारे प्रयाजमात्रस्यापकर्ष, अनुयाजमात्रस्य चोत्कर्षः इति पूर्वपक्षमाह इद सूत्रम् । मुख्यस्य प्रधानस्य काल एव कालो येषा तानि मुख्यकालानि अङ्गानि । उत्कर्षे कर्तव्ये सति अङ्गाना मुख्यकालत्वात् हेतो' यथोक्त उत्क्रममनतिक्रम्य प्रयाजमात्रमेव श्रुत उत्कृष्येत न प्रयाजादि । उत्कर्षशब्द' अपकर्षस्याप्युपलक्षकः । एव अपकर्षे कर्तव्ये सति अङ्गाना मुख्यकालत्वात् यथोक्त अनुयाजमात्रस्य चोत्कर्षः । अन्यथा केषा चिदङ्गाना प्रधानविप्रकर्ष स्यात् । तस्मात् प्रयाजमात्र अपकृष्य, अनुयाजमात्रं च उत्कर्षणीयम् ।

तदादि वाऽभिसंबन्धात्, तदन्तमपकर्षे स्यात् । २४ ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । न प्रयाजमात्र अपकर्षणीय न वा अनुयाजमात्र उत्कर्षणीय, किंतु तदादि अनुयाजादिगुणकाण्ड उत्कर्षे कर्तव्ये उत्कर्षणीय स्यात्, तदन्त प्रयाजान्त च अपकर्षे कर्तव्ये अपकर्षणीय स्यात् । अभिसंबन्धात् प्रकृतौ सूत्रयाजानामनुयाजोत्तरत्वसंबन्धात् । प्रयोगविधिसंबन्धात् इति वा । यदनुयाजाना परस्तात् समाम्नायते तत् प्रधानादनन्तर प्रयोगवचनेन प्राप्त बाधित्वा पाठसामर्थ्यात् अनुयाजेभ्यः परस्तात् क्रियते, यस्ततः परः, स ततः परस्तात् । एवमेक उत्कृष्यमाणः सर्व गुणकाण्डमुत्कर्षति । तथा अपकृष्यमाणः अपकर्षतीति । तस्मात् तदादि उत्कर्षे, तदन्तमपकर्षे च स्यात् । अनुयाजादि उत्कृष्यते प्रयाजान्त चापकृष्यते इति सिद्धान्तः । अस्मिन् सूत्रेऽपि अपकर्षशब्देन उत्कर्ष उपलक्षणीयः । के.

𝕊 **अङ्गाना मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् । ११।३।१।१ ॥**

कालशब्द उपलक्षण देशकर्त्रो. । अङ्गानां मुख्यकालदेशकर्तृकत्वात्, वचनात् वचनबलात्तु अन्यकालदेशकर्तृकत्वमपि क्व चित् स्यात् । यथा 'पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति' 'अप्सु अवभृथेन चरन्ति' चयते सौनामण्या च दक्षिणाभेदात् अन्यकर्तृकत्वम् । के

*'अङ्गाना मुख्यकालत्वाद् वाक्यादस्माद् विनाऽप्ययम् । कालोऽस्त्येवेति नैतस्य वचसोऽत्र निमित्तता ॥' ('पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिवचसः) उच्यते 'मुख्यकालत्वमङ्गाना न स्थित मान्त्रवर्णिकम् । इदमेव हि तद्वाक्य यद्बलेनैतदुच्यते ॥' वा. २।२।३।३ पृ ४८२. ननु फलमन्द् भावयेत् अनेन इत्थ इति प्रयोगविधिना अङ्गप्रधानयोर्युगपदनुष्ठानविधानात् प्रयोगविधिवशेनैव अङ्गाना प्रधानकालत्वसिद्धेः एतद्वाक्यमनर्थक इत्याशयेनाशङ्का । सु. पृ. ७३३ * अङ्गाना वेद्यादीना मुख्यामुख्ययागोभयार्थत्वेन सर्वार्थता । मुख्यानि दर्शपूर्णमासयोराग्नेयपुरोडाशादीनि, अमुख्यानि प्रयाजादीनि । वेद्यादीनि तु स्वधर्मसहितानि मुख्यामुख्योभयार्थानि । वि ३।७।१, * अङ्गाना सन्निपत्योपकारिणा आरादुपकारिणा च सामान्येन अपूर्वप्रयुक्तत्व सप्तमस्य प्रथमेऽधिकरणे वर्णितम् । ९।१।८. अङ्गाना सभूय कार्ये 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्०' (११।१।२।१६) इत्यनेन न्यायेन । भा. ११।१।३।१८.

𝕊 **अङ्गानां समुच्चितानामेव प्रधानोपकारकत्वं काम्येषु ॥**

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्, यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । ११।१।३।११ ॥

न करणस्य 'केन कुर्यात्' इति, तस्य निर्दिष्टत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । तस्मात् समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन्, समानि आग्नेयादिभिः स्युः । समत्वाच्च अगुणत्वम् । तत्र यदुच्यते, एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति ।

ऐककर्म्यादिति चेत् । १४ ॥ (नञ्रहितः पाठः)

भाष्यं— ये तु 'ऐककर्म्यात्' इति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थः । इति चेत् पश्यसि प्रधानानां अङ्गत्वतया अङ्गानि क्रियन्ते इति । तस्मात् ऐककर्म्ये भवतु, एकमेवाङ्गं प्रयुज्यतां एकेनापि प्रधानं अङ्गवत् भवति ।

नार्थपृथक्त्वात्, समत्वादगुणत्वम् । १५ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । कस्मात् ? अर्थपृथक्त्वात् । अर्थपृथक्त्वं भवति, उपकारपृथक्त्वम् । एकेनाङ्गेन अर्थवत्ताया अल्प उपकारः, बहुभिर्महान् । कथं ज्ञायते ? समत्वादगुणत्वम् । यदि एकेन बहुभिश्च सम उपकारः स्यात्, तत एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषाम्‌ अगुणत्वं स्यात्, अनङ्गत्वमित्यर्थः । तत्र बहूनामाम्नानमनर्थकं स्यात् । न चैषां विकल्प इत्युक्तं 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्यत्र (१६) । तस्मात् अङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति ।

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुतभूतानामिसंबन्धादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । १६ ॥

भाष्य— न तु एतदेव एकदेशेनापि अङ्गानां प्रयोग इति । कथं तर्हि ? सर्वाङ्गोपसंहारेण । कुतः ? विधेः एकश्रुतित्वात् । एकेन शब्देन अङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति सर्वापेक्षया इत्युक्तम् । सा ह्यपेक्षा कृत्स्ने वा अन्वाधानादिव्यापारे तदेकदेशे वा । तत्र एकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? अपर्यायविधानात् । इमान्यङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते कदा चित् समिधो यजति, कदा चित् तनूनपातमिति । कथं तर्हि ? नित्यवत् यथाभूतानि च श्रुतानि, तथाभूतानि अपेक्षया अभिधीयन्ते । अथोच्येत, नित्यवच्छ्रुतानामपि सतां एकदेशोऽपेक्षिष्यते इति, नैतद्युक्तम् । कुतः ? अर्थेन युगपत्प्राप्तेः । अर्थेन प्रधानोपकारेण खलेकपोतवत् युगपत् सन्निपतन्ति अङ्गानि । तत्र न गम्यते विशेषः इदं प्राप्यते, इदं नेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । यथाप्राप्तं च स्वशब्दार्थो निवीतवत् । यथा 'निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति ऋत्विग्विशेषाभावात्, सर्वेषां च सन्निधानात्, सर्वे ऋत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ।

तथा कर्मोपदेशः स्यात् । १७ ॥

भाष्यं—तथा च कृत्वा 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायां' इति आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ।

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् । १८ ॥

भाष्यं— तत्र यदुक्तं 'यथा क्रत्वन्तरेषु' (सू. ११) इति, युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्यम् । 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । किमतः ? अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं, न सम्भूय, इति गम्यते । परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते । अथेह 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' (सू. १६) इत्यनेन न्यायेन सम्भूय कार्यमङ्गानां युक्तम् । तस्मात् वैषम्यं श्रुतिभिः ।

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वाद् विशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत । १९ ॥

भाष्य — 'प्रातेषु चोत्तरावत् स्यात्' इति यदुक्तं, युक्तं यत् उत्तरासु यावत्स्वं दोहनं, अश्रुतित्वात् । नानोत्तराणां दोहनं विधीयते । किं तर्हि ? अनूद्यते । किं कारणं ? कृतार्थत्वात् विशेषाणां, शाखाविसर्गादीनां विधानेन कृतार्थे तद्वाक्ये नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते । विधीयमाने अर्थद्वये भिद्येत वाक्यम् । अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति, अर्थाच्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम् । अर्थात् अस्वा न दोह्याः । स्वास्तु सर्वाः कथं दोह्याः ? उपरिष्टादेतत् वक्ष्यामः 'तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणां' इत्यत्र (१२।२।८।५२) । तस्मात् यथाकामी प्रतीयेत । (यस्य) यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति ।

(जयादिहोमेषु) आहवनीयसाध्येषु कर्मसु अवैगुण्यसंभवे वैगुण्यापादकाङ्गत्यागायोगात् अयुक्ता । (पूर्वपक्षे) सु पृ १४८२ * अङ्गगुणविरोधन्यायेन आहवनीयाभावे लौकिकेऽप्यग्नौ जयहोमाना कर्तु शक्यत्वात् । (इद पूर्वपक्षे) कु ३।४।१३।३२ * अङ्गगुणविरोधन्यायेन उपकारके आधाने एव ' नर्तु पृच्छेन नक्षत्र ' इत्यनेन कालबाधस्य न्याय्यत्वात् । (इद पूर्वपक्षे) भाट्ट ५।४।९. * अनुनिर्वाप्याणा देवसुवा हविषा अग्न्यर्थतया (चयनार्थतया) पशुपुरोडाशार्थत्वासभवात् ' पशुपुरोडाशमनु निर्वपति ' इति कालार्थ एव सयोग , न तु 'वैमृधमनु निर्वपति ' इतिवत् अङ्गाङ्गिभाव , तेन अङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरोडाशधर्मस्य ग्रह किं न स्यात् इति शङ्काऽनवकाश । सोम १२।३।२ * अपच्छेदे । न च ' तत्र तद् पुन प्रयोगस्य प्रायश्चित्ततया पूर्वप्रयोगाङ्गत्वात् ' तत्र तद् दद्यात् ' इत्यनेन च पूर्वप्रयोगाङ्गभूतपुन प्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतपूर्वप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव उत्तरप्रयोगवृत्तित्वमात्रविधानात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्गभूतप्रयोगाङ्गसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानभूतप्रयोगाङ्गदक्षिणाया एव देयत्वमुचितमिति वाच्यम् (पूर्वपक्षाशङ्का) । * (' त्रयो वेदा अजायन्त ' , ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ') उपक्रमस्थस्यापि वेदपदस्य गुणभूतान्यपरार्थवादस्थत्वेन प्रधानभूतविध्युद्देशस्थऋगादिपदे नि सन्निधे अङ्गगुणविरोधन्यायेन लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् वेदपदे एव तदेकदेशऋगादिलक्षणा इति प्राप्ते । भाट्ट ३।३।१ * दर्शे अन्वाधानप्रधानयो उभयोरपि चन्द्रादर्शनस्यावश्यकत्वे तदसभवे अङ्गगुण द्वयकालनियमाभावयो अङ्गप्रधानयो विरोधन्यायेन अन्वाधाने एव तद्बाधस्य युक्तत्वात् । सवर्षे (सुत्र समाप्ति) १।२।११ * न चातिदेशेन समागतस्य बहुव्रीहिनानावृत्तीव्यस्य गुणविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वात् तदनुग्रहाय लुकपदस्यवोचोपपत्ति , प्रकृतनानावृत्तीब्रह्याधाय लुकपदस्येनोपपत्ति अङ्गगुणविरोधन्यायेन प्रधानस्य लुकपदस्यैकोनाह्नीकारे अङ्गगुणविरोधन्यायेन प्रधानस्य नानावृत्तीत्वानुग्रहेण लुक्त्वेव शमीमय आदिनिवेशोपपत्ते । कौ २।३।५।१२ पृ ८३, * न चैवमपि इन्द्रशीउपदे ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद ' (पा० ६।२।१), इति स्मरणानुसारात् पूर्वपदे प्रकृतिस्वरस्य इकारोदात्तत्वस्य बहुव्रीहिशापकस्य वैदिके पठ्यमानत्वात् बहुव्रीहित्वावगते:, तत्पुरुषाङ्गीकारे च अन्तोदात्तत्वापत्ते ,कथ तत्पुरुषाङ्गीकरण इति वाच्यम् । सत्यपि बहुव्रीहिज्ञापके स्वरे प्रधानभूतस्वार्थानुग्रहाय तत्पुरुषावधारणात् शब्दधर्मस्य स्वरस्यैव अङ्गगुणविरोधन्यायेन ' सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणा ' इत्येव व्यत्ययेन व्याख्यानात् । ३।२।१०।२७ पृ २७८. * पर्वण्येव समन्त्रककर्मविधिबलात् ,पर्वणि अध्ययननिषेधाच्च मन्त्राणा कर्मसु विकल्प इति पूर्वपक्षो मन्द । अङ्गगुणविरोधन्यायेन कर्मसु विकल्प इति पूर्वपक्षो मन्द । अङ्गगुणविरोधन्यायेन ' पर्वणि मन्त्रधर्मपरित्यागेन मन्त्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् , ' पर्वणि नाध्येय ' इत्यस्य स्मार्तत्वेन ग्रहणाध्ययने सावकाशत्वेन च , कर्माङ्गत्वेन मन्त्रविधे श्रौतत्वेन निरवकाशत्वेन च अतुल्यबलत्वात् । सोम १२।३।७. * यत्र आर्त्विज्यसस्कारयोर्विरोध , तत्र द्विविधस्यापि सस्कारस्य आर्त्विज्य प्रति गुणत्वात् अङ्गगुणविरोधन्यायेन आर्त्विज्यस्यैव अनुग्रह , न सस्काराणाम् । भाट्ट १२।४।१३, * 'येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र जयान् जुहुयात् ' । न च प्रधानसादेश्यासभवात् अनङ्गत्व, अङ्गगुणविरोधन्यायेन तद्देशाभावेऽपि अङ्गत्वोपपत्ते , कृष्यादेर्नो अभिनयेनेन समानदेशासभवाच्च । (इद पूर्वपक्षे) । ३।४।११ * विध्युद्देशस्य प्रबलत्वात् तदनुसारेण तद्वाक्यशेष उपक्रमगतोऽपि अङ्गगुणविरोधन्यायेन अन्यथा नेय । दातुरपि यदि दोष स्यात् , किमुत प्रतिग्रहीतुरपीति । कु ३।४।१८।३७ * विध्युद्देशापेक्षया अङ्गगुणविरोधन्यायेन अर्थवादागमस्थस्ये अभिहिते अर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेन अर्थवादगुणयथाश्रुतबाधो युक्त । सु पृ १४०७ * मीढीगा गाणाङ्ग वे अङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरोडाशाङ्गभूतस्रीपुपादानमेव इति पक्षेऽपि प्रयोजनम् । पे. * साक्षात् प्रहणाङ्गभूतश्रवणापेक्षया प्रहणाङ्गभूतपात्रादेर्गम्य अङ्गगुणविरोधन्यायेन दौर्बल्यात् । भाट्ट ५।२।८, * गोदोहनादीना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्रमाणत्वेन इन्द्राणामग्निषु नास्ति, तत्त अनभ्यासात् प्रकरणानेषु गौणेष्विपरेतु आनिर्दिष्टानाचार मन्त्र काम्य सर्वेन अङ्गगुणविरोधन्यायेन व्यापनुयरुने । दर्शपूर्णमासे एव तदप्यनीवदिदेन विकृतिकर्मणुरोध दर्शपूर्णमास

तस्मादेतानि सूत्राणि अन्यथा वर्ण्यन्ते । '**अर्थभेदस्तु तत्रार्थेह्यैकार्थ्यादैककर्म्यम्**' (६) इत्यनेन सूत्रेण सर्वेषामङ्गानां इतरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्वृत्तिः फलं कथ्यते । कथमाकाङ्क्षायामुत्पन्नायां अङ्गसंबन्धः । स कथंभावो यस्मिन्नेव क्षणे प्रयाजान् गृह्णाति, तस्मिन्नेव अनुयाजादीन्यपि । न च भिन्नः कथंभावः, येन भिन्नानि संबध्येरन् । तस्मात् सर्वेषां इतरेतरयुक्तानां क्रतूपकारनिर्वृत्तिः फलम् ।

शब्दभेदान्नेति चेत् । ७ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं चोदनाभेदात् अङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति, तत् परिहर्तव्यम् । परिहृतं तदेकार्थत्वेन । न परिह्रियते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः, भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः । तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः । इदं तर्हि परिह्रियते, यदि समिदादिभिर्वाक्यैः अङ्गानां प्रयोग उच्यते समिधयजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्यः इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा । सा च भवन्ती भेदेन स्यात् । न तु अत्र प्रयोग उच्यते । किं तर्हि ? रूपमात्रमाख्यायते, एवंलक्षणको याग इह भवतीति । तत् कस्य हेतोः ? प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात् । अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः ? उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ।

टुप्— 'शब्दभेदान्नेति चेत्' इति प्रत्यनुभाषणसूत्रम् ।

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात् तदर्थत्वात् । ८ ॥

भाष्यं— प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्द्यं स्यात् प्रयोगस्य । तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । कुतः ? कर्मार्थत्वात्, क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थौ दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् इति । तत्र आकाङ्क्षा भवति कथमिति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्येवमिति । तत् कस्य हेतोः ? तदर्थत्वात् । तदर्था एताः समिदादिचोदनाः, तेनाकाङ्क्षितत्वात् अफलत्वात् फलासंनिधानाच्च । सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्तव्यता । न च इतिकर्तव्यतामन्तरेण कर्मचोदना अर्थवती भवति । तस्मात् सेतिकर्तव्यताकस्य कर्मणः प्रयोगश्चोद्यते । तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानां प्रयोगश्चोद्यते इति । एवं च सति एकशब्दचोदितान्येवाङ्गानि । तत्र यथा प्रधानानां एकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यं, एवमङ्गानामपीति ।

टुप्— 'कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात् तदर्थत्वात्' इति प्रत्यनुभाषणपरिहारः ।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वात् गुणप्रधानेषु । ९ ॥

भाष्यं— अत्राह, नैतद्युक्तम् । कुतः ? कर्तुः यश्च प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यश्च अङ्गेषु साङ्गाभ्यां इति, तयोर्नानार्थत्वम् । प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनूद्यानि । न च विध्यनुवादौ युगपत् संभवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि तेषां चेतिकर्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ।

टुप्— 'कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद् गुणप्रधानेषु ।' इति पुनः पूर्वपक्षः । यद्यपि यागः फलं प्रति विधीयेत, इतिकर्तव्यतां प्रति अनूद्येत । नहि सकृदुच्चरितः उभयार्थो लभ्यते । आवृत्तौ च वाक्यभेदः । अथोच्येत, न यागमनूद्य संबन्धं करिष्यति, किं तर्हि भावनया सर्वेषां संबन्ध इति, तथा सति इतिकर्तव्यता न दर्शपूर्णमासाङ्गं स्यात् (किंतु फलभावनासंबन्धात् करणवत् फलाङ्गमेव स्यात्) । तत्र को दोषः ? सौर्ये आग्नेयविध्यन्तो न स्यात्, आग्नेयस्य इतिकर्तव्यताऽभावात् ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् । १० ॥

भाष्यं— तत्राह नैवदयुक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ? आरम्भो व्यापारः क्रिया इत्यनर्थान्तरम् (न अर्थान्तरम्) । यागेनेह स्वर्गस्य क्रियोच्यते यजेत – यागेन स्वर्गं कुर्यात्– स्वर्गार्थं व्याप्रियेतेत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते, कोऽसौ व्यापार इति । तत्संनिधौ च अन्यन्या-

प्रत्येकं विधिः श्रूयते, तथापि अनवकाशलाभात् असौ उदास्ते। भाव्यांशस्तु विध्यवगमबलादेव पुरुषार्थरूपः अपेक्ष्यते। एतावतैव च तत्र विधेरुपयोगः। तदभावे धात्वर्थ एव भाव्यादोऽपि निपतेत्। तस्य च फलापेक्षाया प्रकृतभावनया युगपत् सम्बन्धात्, तस्याश्च सर्वाङ्गविशिष्टायाः युगपत् प्रधानविधिना विधानात्, अङ्गानामपि तत एव अनुष्ठानसिद्धेः तस्मिन्परौ अङ्गविधीनामनुवादकत्व, सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः।

सोम— पूर्ववैषम्येण उत्थानात् संगतिः।

वि— पञ्चमादिदशमान्तपदसूत्रात्मकाधिकरणविषयकोऽयं श्लोकः। 'कार्यभेदो न वाऽङ्गानां, सौर्यचैत्रादिवद् भिदा।, करणैक्यात् तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः॥'

भाट्ट— इदमपि उपोद्घात एव। प्रयाजाद्यङ्गानां क्रतूपकाराख्यफलं प्रति विकल्पेन कारणता, उत समुच्चयेन इति चिन्ता। तत्र प्रधानाना प्रत्येकोत्पन्नावपि विनियोगे साहित्यावगमात् युक्तो दण्डचक्रादिवत् समुच्चयः। अङ्गानां तु प्रत्येकमुत्पन्नानां प्रत्येकमेव प्रयोजनाकाङ्क्षावशेन विनियोगविधिकल्पनात्, सत्यपि एकस्य प्रधानस्य एकस्मिन्नेव क्रतूपकाराख्ये फले, सर्वेषामङ्गानां तत्र साहित्यानवगमात् विकल्पेनैव तृणारणिमणिन्यायेन कारणता। न च विशेषकारणानवगमेऽपि नङ्गत्वमान-सामर्थ्यात् भूयसां करणे फलभूमा, तदर्थं नाभावे तु एकेनैव क्रतूपकारसिद्धिः इति वाच्यम्। साहित्यबोधकाभावे इदमकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अतो व्रीहियवादिवत् विकल्प एव। एवं च वैकल्पिकानामङ्गानां एकैकस्याङ्गस्य सत्यपि प्रधानप्रयोगविधिनैव प्रयोगविधाने एकाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगकरणापत्तेः सर्वप्रसक्तेरेतदर्थविनाशाद्यङ्गानां साहित्यानवगमात् न दुष्यम्। यत्तु 'समिधो यजति' इत्यादि प्रत्येकं विधिश्रवणैकवाक्यत्वे प्रधानप्रयोगवाक्ये अङ्गानामश्रवणात् प्रयाजाद्यङ्गानां उत्पत्तिविनियोगयोरिव प्रयोगस्यापि पार्थक्येनैव प्रतीतेः युगपत् न तद्वचनम्। न वा प्रधानप्रयोगमपेक्षत। अपि तु एक विधिरङ्ग प्रधानप्रयोगमपेक्ष्य प्रयोगं करोति। इति प्राप्ते, पृथगुत्पन्नानामङ्गानां पृथगेव प्रयोजनाकाङ्क्षायामपि एकस्य प्रधानस्य एक एव फलाधानसामर्थ्यादिरूपः उपकारः सकृदेव स्वोपायमपेक्षते। अतश्च तया एकयैव आकाङ्क्षया खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गानामङ्गानां प्रधानोपत्तिवाक्यैकवाक्यतामङ्गीकृत्य समिदाद्यङ्गोपकृतप्रधानेन इष्टं भावयेत् इत्येवंविधविनियोगविधेः एकस्यैव कल्पनात् एकवाक्योपादानेन सर्वेषामङ्गानां क्रतूपकाराख्ये फले जन्यमाने साहित्यावगतेः प्रधानवदेव अङ्गानामपि युक्तं तन्त्रत्वम्। वस्तुतस्तु प्रधानाकाङ्क्षासहकृतप्राथमिकाङ्गाकाङ्क्षामात्रेण तन्मात्रविषयकविनियोगकल्पनोपपत्तौ इतराङ्गप्रतीक्षणे प्रमाणाभावात् समिद्यागेन क्रतूपकारं भावयेत्, तनूनपाद्यागेन क्रतूपकारं भावयेत् इत्येवं प्रातिस्विक एव विनियोगविधिः। अत एव वैमृधादौ अतिदेशोपपत्तिरपि। इतरथा हि प्रयाजादीनां प्रकृत्यङ्गत्वस्य वैमृधीयप्रकृत्यङ्गत्वावगमकालतया शुद्धस्यैव वैमृधस्य प्रकृत्यङ्गत्वापत्तेः, पश्चात् अतिदिष्टप्रयाजाद्यनुष्ठानेऽपि क्रतुवैगुण्यापत्तिः। विनियोगविधिभेदे तु वैमृधाङ्गतावबोधव्यतिरेकेणैव प्रयाजादीनामङ्गताबोधोपपत्तेः अतिदेशकल्पनया वैमृधे अङ्गवैशिष्ट्यबोधोपपत्तेः पुनः तदभावे क्रतुवैगुण्यम्। अतश्च विनियोगविधिभेदमन्तरेऽपि प्रयोगविध्यैक्यमादाय एकाङ्गसमुच्चय उपपादनीयः। तथाहि, नाङ्गविधिषु सत्यपि विधिश्रवणे प्रत्येकं प्रयोगविधानम्। उत्पत्तिविधिनैव चरितार्थस्य तस्य प्रयोगेऽपि तात्पर्यकल्पने गौरवात्, प्रयोगस्य अन्यत सिद्धत्वाच्च। अत एव 'समिधो यजति' इत्यादौ विधिश्रवणं प्रयोगादौ अनुवाद एव। न चैवं उत्पत्तेः आख्यातान्तरादश्रवणमात्रेणापि सिद्धेः लिङ्श्रवणवैयर्थ्यं, तदभावे प्रवर्तनाबोधाभावेन यागस्यैव समानपदश्रुत्या भाव्यत्वप्रसक्तौ तस्य प्रयोजनाकाङ्क्षया अङ्गत्वानापत्तेः। अतश्च उत्पत्तिवाक्येषु विधिश्रवणेऽपि, न तत्र प्रयोगविधानम्। अपि तु प्रधानप्रयोगविधानेन, लाघवात्। अङ्गविधीनामपि प्रकृतावयवार्थतां कल्पयित्वा 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत' इत्येव प्रधानप्रयोगविधिनैव अङ्गानामपि प्रयोगविधानम्। भाव तत एकप्रयोगानुग्रहात् प्रधानानामिव अङ्गानामपि साहित्य उपदेशविशेषण [illegible]

प्यम्। तथा च कृष्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः। नापि
विहितत्वघटितं तत्, पश्वङ्गभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरो-
डाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः। अथ अन्यानु-
पकारकत्वघटितं तत्। प्रयाजादीनां पुरोडाशाद्युपकारक-
त्वेऽपि पुरोडाशाद्यन्यपश्वाद्युपकारकत्वादुक्ताङ्गत्वप्रसङ्ग इति
चेत्, उक्तानां पश्वङ्गत्वानापत्तेः। अथ अन्याप्रयु-
क्तत्वघटितं तत्। प्रयाजादीनां पश्वङ्गपुरोडाशाद्युपकार-
कत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वान्नाव्याप्तिः, पुरोडाशाद्यन्यपश्वप्रयुक्त-
त्वाच्च न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः इति चेत्, प्रकृति-
प्रयुक्तानामङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः।

ननु यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारकं यत्,
तत् तदङ्गम्। यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वे सति
यदन्यप्रयुक्तत्वं, लाघवात्। यदप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशे अप्र-
योज्यकालदेशाद्यङ्गेषु अव्याप्तिः, अतो विशिष्टाभाव
सम्पत्त्यै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं विशेष्यम्। (एवं यदन्यप्रयुक्त-
त्वस्यैव निवेशे विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तानामङ्गानां विकृत्यङ्ग
त्वानापत्तिः, अतो यदप्रयुक्तत्वे सति इति विशेषणं बोध्यम्)
एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि विकृ-
त्यप्रयुक्तत्वाभावात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन
यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वम्। अतो नाव्याप्तिः, इति चेन्न। पुरो-
डाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तेः। 'पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपति' इत्यत्र हि 'कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति'
इत्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य तुषोपवा-
पाङ्गत्वेन विधानात् 'पुरोडाशकपालस्य न तुषोपवापप्रयु-
क्तत्वमित्युक्तं चतुर्थे (४।१।११।२६)। अतस्तुषोप
वापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात् पुरोडाशकपालस्य तुषोप-
वापाङ्गत्वानापत्तिः। यदि तु यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदक-
यदुपकारकताऽवच्छेदकरूपवत्त्वं तत् तदङ्गमित्यनवच्छेद-
कत्वघटितं तत्, तथा च प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वोप-
पत्तिः। तथा हि। प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युपकारकत्वं
न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकसमित्त्वादिना, समित्त्वादेरननु-
गतत्वेन प्रत्येकातिदेशकल्पने गौरवापत्तेः। अपि तु दर्श-
पूर्णमाससम्बन्ध्यङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगमय्य दर्शपूर्णमास-
संबन्ध्यङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशकल्पनया निरुक्त-
रूपेणोपकारकत्वम्। प्रकृतिप्रयुक्तत्वं तु तत्तद्वाक्यैस्तत्तद्रू-
पेणैवावगतमिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदक-
त्वम्। अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसम्बन्ध्य-
ङ्गत्वरूपविकृत्युपकारकताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वान्न प्राकृता-
ङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः, न वा पुरोडाशकपालस्य
तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः, कपालत्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वाव-
च्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुषोपवापोपकारकतावऽ-
च्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तताऽनवच्छेदकपुरोडाशीयत्वरूप-
तुषोपवापोपकारकताऽवच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभाव्येत।
तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाऽनापत्तिः। भेदन-
रूपनिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैव दर्श-
पूर्णमासोपकारकताऽवच्छेदकत्वात्। न च प्रकृतेऽ-
न्यप्रयुक्तत्वं अन्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिविषयत्वम्। तत्र
चोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं, न त्वनुपादेयपञ्चकसाधारणम्।
(अनुपादेयपञ्चकसाधारणमुद्देश्यत्वं च, कृतिसमवायाघटित-
सम्बन्धेन प्रकृतभावनाऽन्वितत्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यवि-
षयत्वरूपं ज्ञेयम्। 'देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्य-
मेव च। मीमांसानिपुणाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्॥'
इत्यभियुक्तप्रसिद्ध्या देशादीनामनुपादेयत्वं विवक्षितम्।
कर्तुस्तदेकत्वस्य चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्त्यविष-
यत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसमवायाघटितसम्बन्धेने-
त्याद्य विशेषणम्। यागादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतविधि-
बोधितानुष्ठानाविषयत्वरूपं प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वमिति
च बोध्यम्।) तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते उक्तविधो-
द्देश्यत्वाभावात् निरुक्तप्रयुक्तताऽवच्छेदकत्वं विजातीय-
होमत्वेऽक्षतमिति वाच्यम्। तथापीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वाव-
च्छेदकदधित्वादिनैव होमोपकारकत्वात् दध्नो होमाङ्गत्वा-
नापत्तेः। होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिना इन्द्रियोप-
कारकत्वात् तदङ्गत्वानापत्तेश्च। किंच विजातीयस्वर्ग-
प्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारक-
त्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासादीनां पापक्षयाङ्गत्वानापत्तिः,
नहि स्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकवैजात्यातिरिक्तं पापक्षयोपकार-
कताऽवच्छेदकं वैजात्यमस्ति, तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्र-
योगेण नित्यस्य प्रसङ्गसिद्ध्यनापत्तेः। अपि च दर्शपूर्ण-
मासप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारक-
त्वात् आज्यभागयोर्गृहमेधीयाङ्गत्वानापत्तिः। नहि विकृ-

अङ्गभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः, कथं कर्मकारकभेदरूपस्याङ्गिभेदस्य ततः प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानसंवित्संवेद्यतया अङ्गिभेदस्य तस्मादुपस्थितिसम्भवात् । नहि स्वभिन्नस्वर्गोद्देश्यककृतिकारकत्वरूपं लक्षणं सम्भवति । स्वत्वाननुगमेनाङ्गभेदेन लक्षणभेदप्रसङ्गात् । अत उक्तभेदे एव परपदतात्पर्यम् ।

ननु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात् कर्मत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वेऽपि च सामान्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयाजादिकरणककृतिकर्मदर्शपूर्णमासादावपि अभावेन स्वर्गोद्देश्यककृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवाल्लाघवेन स्वर्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षणभेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्यादिवाक्योपात्तफलाना पश्वादीना स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः, स्वर्गत्वावच्छिन्नभिन्नत्वे सति उक्तकृतिकारकत्वस्य पश्वादौ सत्त्वात् । न च 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति वाक्ये मद्गमित्यसोजनसास्नादिविशिष्टस्योद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् पश्वादौ स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताककृतिकारकत्वस्याभावान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वस्योद्देश्यताऽनवच्छेदकत्वेऽपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तस्योद्देश्यताऽवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नोद्देश्यताककृतिकारकत्वस्य पश्वादौ सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव पश्वर्थमनुष्ठीयमानप्रयोगात् स्वर्गस्याप्युत्पत्तिर्योगसिद्ध्यधिकरणोक्ता (४।३।९) संगच्छते । अतश्चाखण्डोपाधिरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यककृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितमेव लक्षणमङ्गीकार्यम् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यतात्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववद्भिन्नत्व प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । स्वर्गपश्वादेश्च तेन सम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाङ्गत्वानापत्तिः, 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासाद्यनुकूलकृतावेव दर्शपूर्णमासयोरुद्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववद्भिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । 'दर्शपूर्णमासकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वं' इत्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणककृतित्वे स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकत्वं सिध्यतीति तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं स्वर्गे, यागे तद्भिन्नत्वमिति लक्षणसमन्वयः । नह्यत्र स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकताऽवच्छेदकत्वं व्रीहिकरणककृतित्वेऽस्ति, येन तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं यागे सम्भाव्येत । व्रीहिकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमिति प्रतीतेरभावात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि भेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपि ईदृगभेदपरतयैव व्याख्येयमिति तत्त्वम् ।

नन्वेवं सोमादेरपि स्वर्गाद्यङ्गत्वं स्यात् । नवीनमते मत्वर्थलक्षणाऽनङ्गीकारेण यागस्येव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यककृतिकारकत्वात् । न च कारकत्वं वक्ष्यमाणरीत्या क्रियाऽन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । तत्र क्रियाऽन्वितत्व कारकान्तराघटितसम्बन्धे प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकरणत्वसम्बन्धेनैव भावनाऽन्वयात् उक्तसम्बन्धेन क्रियाऽन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वाभावान्न सोमे लक्षणातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वादेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वादिरूपकर्मकारकघटितसम्बन्धेनैव भावनाऽन्वयेनासम्भवापत्तेः । अथोक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतकृतिकरणान्यघटितसम्बन्धेन क्रियाऽन्वितत्व प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । 'समिधो यजति' इत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभाव्यघटितसम्बन्धेनैव भावनाऽन्वयादव्याप्तिरतः प्रकृतेति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इतिवाक्यघटकाख्यातोपात्तकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेऽपि 'समिधो यजति' इतिवाक्यघटकाख्यातोपात्तप्रयाजाद्यनुकूलकृतौ तयोरुपकारविशिष्टभाव्यत्वमेवेति नाव्याप्तिः । 'सोमेन यजेत'

पूर्वपक्षे प्राप्ते, चकारेण तुशब्दस्थानीयेन पूर्वपक्षनिरासं सूचयन् सिद्धान्तमाह । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोधे सति अङ्गस्य प्रधानार्थत्वात् । प्रधानसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थं हि अङ्गं क्रियते । तस्मात् पर्वणि सुत्या अपर्वणि दीक्षा कर्तव्या इति सिद्धान्तः । अङ्गस्य गुणः अङ्गगुणः । अङ्गगुणशब्दात् प्रधानगुणपदं स्मर्यते । तच्च विरोधपदानुसारात् तृतीयान्तम् । तथा च प्रधानगुणेन अङ्गगुणस्य विरोधे सति इत्यक्षरयोजना । के.

* अङ्गगुणविरोधे च इति न्यायेन प्रधानगुणस्य प्रबलत्वम्। सोम. ६।३।२१, * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति न्यायः । अङ्गगुणन्यायः । अङ्गगुणविरोधाधिकरणन्यायः । इति सर्वमिदमेकमेव । * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इदं न्यायप्रतिपादकं सूत्रम् । अस्य न्यायस्य स्वरूपं तु 'धर्मधर्मिविरोधे च धर्मिणो बलवत्तरा:' इति । धा. ११२।३।५. 'प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य प्रधानस्यैव पर्वकालतादि ।' इति च । सु. पृ. १७५. अङ्गाङ्गापेक्षया साक्षादङ्गं बलीय: इति न्यायार्थः । मीन्या. * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति क्रत्वर्थो बलवान् । (सत्रे) यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थस्याविप्रतिषेध. तत्र (सर्वे यजमाना:) स्वार्थं करिष्यन्ति । विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रत्वर्थम्। क्रत्वर्थे हि अक्रियमाणे क्रतुरेव न सम्पद्यते । पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः । भा. १२।४।१४।३९. * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यत्र अङ्गसाद्गुण्यानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुण्यार्थतया वक्ष्यमाणत्वात् विशेषणविशेषणस्य प्रधानान्वयः । सु पृ. ८६७. * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यधिकरणे मुख्यस्यापि दीक्षणीयाकालस्य पर्वणो मदृष्मादिवाक्यप्राप्तस्य एकदीक्षापक्षे प्रधानसुत्याकालेन पर्वणा बाधो वक्ष्यते । कु. ३।३।१।१. * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यनेन अङ्गत्वात् प्रैषस्य कर्तृलोपो युक्तो न प्रधानस्य। वा. ३।८।१२।२३. * अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इत्यनेन न्यायेन विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे विध्युद्देशस्य अर्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेः विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थक्रमादिश्रुतिनिर्णीयत्वात् तदनुरोधेन अर्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया । सु. पृ. ११६७. * यदि गुणमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्याख्यायते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इत्यनेन सह अपौनरुक्त्यं समधारणीयम् । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१४. * तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणं(गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणं ३।३।२।८) अङ्गवेदस्वरस्यापि उच्चैस्त्वस्य प्रधाने श्रुतस्य अङ्गद्वारा प्रधानोपकारकतया तद्बाधेऽपि प्रधानवैगुण्यस्य दुर्वारत्वात् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति द्वादशाधिकरणेन गतप्रायत्वात् प्रधानविध्याश्रितस्य प्रधाने श्रुतस्य अङ्गेषु अनुष्ठानकल्पनस्य गुरुत्वात् । कु. ३।३।२।८. *'नर्तुं प्रतीक्षेत' इत्यादिना आधानप्रकरणात् तस्यैव कालः प्रतिषिध्यते न सोमस्य, अप्रकृतत्वात् । एवं च अङ्गगुणन्यायस्य अविरोधो भवति । सोमाङ्गं हि अग्नयः, तेषामपि अङ्गमाधानं इति तत्रैव कालबाधो युक्तः । (पूर्वपक्षे) रत्न. ५।४।५. * अङ्गगुणन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य प्रातिपदिकवाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्वनिरासो न युक्तः । सु. पृ. १४१४. * तिसृणामपि एतासां (प्रयोग–विनियोग–उत्पत्तीनां) सामरूपाङ्गविषयत्वात् नाङ्गगुणविरोधन्यायोऽपि । नहि प्रधानभूते आधाने अस्माभिरुपाङ्गत्वं बाध्यते, येन स आपद्येत । कौ. ३।३।२।९ पृ. ३२०. * न च अङ्गगुणविरोधन्यायः । उभयो. (करणक्रियमाणानुवादिमन्त्रयोः) अङ्गत्वाविशेषात् । टुप्. ३।८।१०।२१.

* (*अस्य न्यायस्य विषयाविषयौ*) यानि प्रयोगविधिः उपादेयत्वेनाङ्गानि विधत्ते तन्मात्रविषय. अङ्गगुणविरोधन्याय' । *यानि विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयसिद्धानि वा* अङ्गत्वेन परिगृह्णाति प्रयोगविधिः, तानि तु स्वरूपत एव अधिकारिविशेषणता प्रतिपद्यन्ते, न तु तत्र अङ्गगुणविरोधन्यायः । नापि सर्वशक्त्यधिकरणन्यायः (६।३।२) अन्यथा निर्यागाधिकरणे (६।१।२) अङ्गानुसारेण प्रधानवाक्यसंकोचाश्रयणं असंगतं स्यात् । कु. ३।४।१३।३२. * अङ्गगुणविरोधन्यायेन अङ्गमुख्यैव प्राकृतजातिबाधस्य युक्तत्वात् । सु. पृ. ६३५. *अङ्गगुणविरोधन्यायेन अर्थवादस्य असमञ्जसत्वं न्याय्यम् । धा. ३।४।११।२०. * अङ्गगुणविरोधन्यायेन आहवनीययागसङ्ग तु

तिदेशेन सन्निधापयति । विधेयभावना तु ततः प्रागेव स्वाद्यान् गृह्णाति । तस्यां वेलायामुपदेशेनातिदेशेन वा अर्थवादस्यासन्निधानात् तदुपात्तसन्निहितफलाभावात् स्वर्गमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यायबाध.'। (४।३।१५) इति । यदा तु योग्यताज्ञानं विनाऽपि अयोग्यता-निश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्य आनुभाविकत्वात् 'एकत्र द्वय' इति रीत्या युगपदेव भावनाविशेषणानामन्वय., समानाभिधानादिरूपप्रत्यासत्त्यनुग्रहेण वा प्रथम प्रवर्तना-दीनामेव तत्रान्वयस्तत इतरकारकान्वयः, भाव्यभूतार्थभावनाया कारकान्वयात् पूर्वं भाव्यविशेषाकाङ्क्षाकल्पितत्वेन प्रवर्तनायाः विस्पष्टमितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाऽनुत्थानात् नार्थवादातिदेशः, इति न विश्वजिति आर्थवादिकफल-कल्पनाऽऽपत्तिरित्युच्येत । तदा पूर्वोक्तनिर्वचनानुपपत्ते', लाघवाच्च प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वमेव विहितत्वम् । अस्ति च विशिष्टभावनाया प्रवर्तनाविषयत्वात् तद्विशेषणेष्वपि प्रवर्तनाविषयत्वमिति बोध्यम् ।

अथैवमपि 'नानृतं वदेत्' इत्यादिनिषेधेषु प्रवृत्तत्वगुणाव्याप्तिः । तथा हि, निवर्तनारूपे प्रवृत्त्यभावरूपे वा निषेधे नोक्तलक्षण सम्भवति, कृतिना रक्त्वाभावात् । निवर्तना हि स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्व-सम्बन्धेन आख्यातार्थकृतावेवान्वेति, एव प्रवृत्त्यभावोऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन, इति न तयोरुक्तविध कृतिकारकत्वम् । एवं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनाविशिष्टत्वरूप प्रवर्तनाविषयत्वरूप वा विहितत्व तयोर्न सम्भवति । निषेधेषु निवर्तनाया एवोक्त-सम्बन्धेन अर्थभावनायामेवान्वयात् । यदि तूक्तसम्बन्धेन प्रवर्तनानिवर्तनाऽन्यतरविशिष्टत्व तदन्यतरविषयत्वमेव वा विहितत्वमित्युच्येत, तदा 'न कलञ्ज भक्षयेत्' इत्यादौ निवर्तनारूपे निषेधे भक्षणादीना कलञ्जाद्यङ्गत्वापत्ति, निवर्तनारूपे निषेधे तत्त्वाप्यभावाच्च । नहि स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकत्व वा स्वस्मिन् सम्भवति । न च निषेधानामलक्ष्यत्वम् । तथात्वे कर्त्रधिकरणादौ (३।४।४) तेषां क्रत्वर्थत्वादिनिरूपणानापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तेष्वङ्ग-त्वव्यवहारस्य गौणत्वात् । अत एव 'नानृत वदेत्' इत्यादौ निषेधो यदि निवर्तना, तर्हि तस्या क्रतुवैगुण्य-जनकक्रियाविषयनिवर्तनात्वं क्रत्वर्थत्वम् । निवर्तनात्व-निवेशादनृतवदनादिज्ञानादौ नातिव्याप्तिः । यदि प्रवृत्त्य-भाव., तदा तस्मिन्नुक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वम् । न न 'नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति' इत्यादिविध्युत्तरनिषेधे निषेध्यस्य क्रतुवैगुण्याजनकत्वादव्याप्तिः, क्रतुवैगुण्यक्रतु-साद्गुण्यान्यतरजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च प्रवृत्त्यभावनिषेधपक्षे प्रयाजक्रियाऽभावादावतिव्याप्तिः, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वे सति वैदिकनिवर्तनाविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं 'न कलञ्ज भक्षयेत्' इत्यादौ पुरुष-निष्ठप्रत्यवायजनकक्रियाविषयत्व, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वं वा पुरुषार्थत्वम् । अत एव गौणमुख्यसाधारण्येनाङ्गत्वं तृतीयाध्यायार्थं इति न कर्त्रधिकरणादौ अध्यायासङ्गतिरिति ध्येयम् । एव 'फल च पुरुषार्थत्वात्' (३।१।३।५) इत्यत्रोक्त फलस्य पुरुषार्थत्व भाक्तमेव । एवमेव च यागादेर्भावना प्रति, प्रातिपदिकार्थस्य च कारक प्रति, लिङ्गसंख्यादेश्च प्रातिपदिकार्थं प्रति, करणत्वादेश्च भावना प्रति, ता प्रत्येव च शब्दभावनादेः अङ्गत्वव्यवहारो गौणो विशेषणत्वमात्रविवक्षया द्रष्टव्य. । उक्तविधाङ्गत्वोक्त्यैव चाङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशालि-त्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्धम् । अत' सूत्रकृता न पृथगुपन्य-स्तम् । न वा तृतीयाध्यायार्थ' । अत्र चाङ्गत्वघटकीभूत-कारकत्वनिविष्टकर्तृत्वाद्यन्यतमनिरूपितत्वमङ्गित्वम् । अस्ति च स्वर्गादौ यागादिवृत्तिकरणत्वादिनिरूपकत्वम् । अतस्तस्य यागाद्यङ्गित्वमिति न भ्रमितव्य, तथात्वे स्वर्गादिवृत्तिकर्मत्वादिनिरूपकत्वेन भावनाया. स्वर्गाद्य-ङ्गत्वापत्ते, उक्तापेक्षया तस्य गुरुत्वाच्च । अत एव अङ्ग-त्वघटकीभूतभेदप्रतियोगित्वमङ्गित्वम् । स्वर्गादिरूपकर्म-कारकादिभेदस्य पूर्वं निवेशितत्वाच्च स्वर्गादौ स्वरूपसम्बन्धेन कारकादिभेदस्य प्रतियोगिता-न्वय इत्यपि न, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वरूपभेदनिवेशेन गुरुत्वात्, कर्तृत्वाद्यन्यतम कारक-भेदप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्त्यापत्तेश्चेति संक्षेप ।

इद चाङ्गत्व प्राचीनोक्तपरोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमेव परिष्कृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु लाघवात्, यन्निष्ठोद्देश्यता-निरूपितविधेयताशालि यत्, तत् तदङ्गम् । सर्वेषामेतासां श्रुत्यादीनां विधिषु स्वस्वप्रमाणोद्देशेन

ग्याप्तिः । अपि च भवन्मते तृतीयादेरङ्गत्वप्रमाणत्वाना- पत्तिः । अङ्गत्वघटकीभूतकरणत्वादिबोधकत्वेन हि तृती यादेरङ्गत्वप्रमाणत्वमित्युक्तम् । मवदुक्तलक्षणस्य तु तद- घटितत्वात्तदनापत्तिः । अन्ये तु परोद्देशप्रवृत्तत्वं शेषत्वम् । प्रवृत्तिरिति चेतनाचेतनकर्तृकव्यापारमात्रमभिधीयते । अस्ति च सर्वकारणानां स्वस्वव्यापारे कर्तृत्वम् । सम्भवति चोद्देश्यताऽऽत्मिका विषयता, तत्रापि प्रयोजनानां 'पाकाय काष्ठानि ज्वलन्ति ' ' धान्याय जलं प्रस्रवति ' इति व्यवहारात् । व्यवहारे चाचेतनशब्दकर्तृकेऽभिधाव्यापारे व्यक्तीनामुद्देश्यत्व इति भवदेवः, प्रकृतिकर्तृकव्यापारे च प्रपञ्चोद्देश्यकत्व इति कपिलः । ततश्च यदुद्देशेन यत् व्याप्रियते, तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्यु- द्देश्यकव्यापारकर्तरि शूद्रादावपि यागाद्यङ्गत्वापत्तेः, विहितत्वनिवेशोऽपि च तस्यापि स्वरूपतस्तत्कर्तृककर्मणि विहितत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यात् । यदुद्देश्यकव्यापारकर्तृ- त्वेन यद्विहितं तत्तदङ्गमित्युक्तौ च, दध्यादिषु स्तुतो होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेऽपि तत्वेन विहितत्वाभावा दव्याप्तिरुपेक्षितम् । विधिनयोज्यप्रमानिषययदुद्देश्यक व्यापारकर्तृत्व यत्, तत्र तदङ्गत्वमित्युक्तौ तु न कोऽपि दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वम् । पर स्वमदुक्तलक्षणापे- क्षया गुरुत्वात्तदुपेक्षेति ध्येयम् । इदं च परार्थत्वमङ्गत्व- स्वरूप, नाङ्गस्य लक्षणम् । मुरारिः पृ. ११४८–११५४

* यदेव हि अङ्गत्वलक्षण तदेव शेषपदशक्यता- ऽवच्छेदक, नान्यत् । तत्राङ्गत्वं नाम पारार्थ्य, तच्च यदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहित यत्, तस्य तदङ्ग- त्वम् । स्वर्गोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलाया यागस्य कारकत्वेन विध्यन्वयात् यागे लक्षणसमन्वय । प्रधानो- द्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलाया प्रयाजादे कारक- त्वेन विध्यन्वयात् प्रयाजादावपि स. । द्रव्यगुणसंस्कार- देशादौ च यागाद्युद्देश्यकयागानुकूलकृतौ करणत्वकर्तृ- त्वाधिकरणत्वादिकारकत्वेन विधेयत्वात् यागाङ्गत्वा- विघात. । षष्ठीस्थले च सम्बन्धसामान्याभिधानेऽपि कार- कत्वे एव पर्यवसानान्नाव्याप्तिः । निमित्तस्य च क्रियान्वयि- नोऽपि कारकत्वाभावात् नाङ्गत्वापत्ति निमित्तस्यानुद्देश- कत्वात्स्योद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्ताङ्गत्वं, लक्षणे तादृश्याः एवोद्देश्यताया विवक्षितत्वात् । उद्देश्यतापदेनैव च कर्मकारकत्वलाभात् कारकपद तदतिरिक्तम् । कृष्यादेरपि यागकृति- कारकत्वात् अङ्गत्वप्रसक्तौ विधेयत्वान्तम् । यथा चास्य न धात्य याप्त्यतिव्याप्ती तथा कौस्तुभे विस्तर. । एव च यत्नेदं न लक्षणं यथा यागादेर्भावनादिकं प्रति, तत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः शास्त्रे । यद्यपि च नेदमङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणक, कारकत्वमात्राभिधायित्वात् तृतीयादेः, तथापि यत्पदार्थः स्वर्गादिपदात् , तदुद्देश्यकत्व ससर्गा- दिना , कृतिराख्यातात् , कारकत्व तृतीयादेः, विध्यन्व- यित्व विधिपदसमभिव्याहारात् । विधिर्हि विशिष्टभावना विदधदर्थात् विशेषणान्यपि विधत्ते, इति सर्वेषामुद्देश्य- त्वेन विधेयत्वेन वा विध्यन्वय. । अत एव अङ्गत्व- घटकीभूतपदार्थान्तराणां प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धावपि तद्- घटककारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वात् तेषामङ्गत्वप्रमाण्य- व्यवहार । भाट्ट ३।१।२.

* अङ्गधर्म. प्रधानधर्मेण बाध्यते । प्राबल्याधोऽयं । यथा दीक्षणीयाया पर्वकालत्व सुत्यापर्वकालत्वेन । बाल. पृ १२२. * अङ्गधर्मा. प्रधानानि न सभामन्ति । घा. ३।३।२।९ पृ ८११. * अङ्गधर्मप्रधानधर्मयोर्विरोधे प्रधानधर्मस्यैवानुग्रह. । अङ्गगुणविरोधन्यायस्य स्वरूप- मिदम् । भा १२।२।९।२५ * 'अङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वात् प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनि- ष्पन्नधर्म पतिनमो न्याय्य.' इति गुणमुख्यव्यतिक्रमाधि- करणन्यायस्य स्वरूपम् । मु पृ ११७८

अङ्गनिर्णय. । ' अङ्गस्वरूपग्रहणप्रमाण सप्रका- रकम् । यदुक्त वार्तिके सम्यक् तत् सक्षेपेण कथ्यते ॥ १॥' यदङ्गस्वरूप यथाविध च, यथ तस्य प्रधानेन सम्बन्धो यथा च, यच्च तत्र प्रमाण यथा च तत्प्रमाण भवति, तत् सर्वं यथावार्तिकमनुसधास्याम ।

तत्र 'दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् त्रेधाऽङ्गानि प्रचक्षते । दृष्टार्थानि चतुर्धा स्युर्जातिद्रव्यगुणक्रिया ॥ २ ॥ अदृ- ष्टार्थं द्विधा धर्मं, दृष्टार्थमपि तन्मतम् । दृष्टार्थेष्वपि सर्वेषु नियमाद्दृष्टमिष्यते ॥ ३ ॥' त्रिविधमङ्गजातं दृष्टार्थमदृष्टा-

कारकाङ्गत्वम् । यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया भावनाऽङ्गत्व समानाभिधानश्रुतेः, एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् । न चामूर्तायास्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः । मीन्या. पृ. १२६–१३२. * अङ्गत्वं शेषत्वम् । तच्च पारार्थ्यम् । केचित्तु येन विना यन्न भवति बीजादिना इव अङ्कुरादिः, स बीजादिः तस्याङ्कुरादेः शेष इत्याहुः । तदयुक्तम् । रूपरसादीनां अग्न्यादीनां च मिथः अविनाभावेन शेषत्वापत्तेः । प्रयोज्यत्वं शेषत्वं इत्येतदपि पुरोडाशकपालादिषु अप्रयोज्येष्वपि शेषत्वसंभवात् अव्यापकम् । अन्ये तु यत् यस्मादधिकं विधीयते, स तस्य शेष इत्याहुः । तदतिमन्दम् । अङ्गप्रधानानां परस्पराधिक्यात् । अन्ये विध्यन्तविहितत्वं शेषत्वमाहुः, तदपि विध्यादिविहितानामपि शाखाछेदनादीनां अङ्गत्वदर्शनात् अयुक्तम् । तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वं इत्यन्ये । तदप्ययुक्तम् । प्रधानान्यपि अङ्गानामनुष्ठानोपयोगं कुर्वन्ति शेषत्वं गच्छेयुः । 'तस्मात् पारार्थ्यमेवैक युज्यते शेषलक्षणम् । परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते ॥' शा. ३।१।२. परोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारगोचरत्वं पारार्थ्यम् । तथा च प्रधानस्य अङ्गोद्देश्यकप्रवृत्त्यगोचरत्वात् नातिप्रसङ्गः । कर्तुरपि यागाद्युद्देशप्रवृत्तसञ्जीभावादिव्यापारविषयत्वात् नाव्याप्तिः । तथा कालस्य प्रतीक्षणव्यापारविषयत्वात्, देशस्य प्राप्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वात् नाव्याप्तिः । यद्वा देशकालयोः व्यापारान्तराभावेऽपि प्रधानक्रियायाः तदनुष्ठानात् तमेव व्यापारमादाय लक्षणगमनम् । फलस्यापि पुरुषेण स्वोपभोग्यतया उत्पाद्यत्वात् तस्यापि पुरुषशेषत्वोपपत्तिः । सोम. * अङ्गत्वं शेषत्वम् । 'शेषः परार्थत्वात्' ३।१।२ । द्रव्यगुणसंस्कारेषु (शेषत्व इति) बादरिः । ३ । कर्माण्यपि (शेषः इति) जैमिनिः फलार्थत्वात् । ४ । फलं च (शेषः) पुरुषार्थत्वात् । ५ । पुरुषश्च (शेषः) कर्मार्थत्वात् । ६ । तेषां (द्रव्यादिपुरुषान्तानां) अर्थेन (प्रयोजनेन) सम्बन्धः । ७ । जैमिनिसूत्राण्येतानि । * पारार्थ्यमेव हि अङ्गत्वमुच्यते । परस्योत्पत्तौ कार्ये वा यत् अनुग्रहाय वर्तते, तत् परार्थमित्युच्यते । तदेव चाङ्गम् । तस्मात् विनियोगकृतमेवाङ्गत्वं, न प्रयुक्तिकृतम् । बृहती. पृ. ३. * स्वरूपे कार्ये च उपयोगिनः अङ्गत्वमवसीयते । सु. पृ. १०५०. * अङ्गत्वनिरुक्तिः । 'नमामि तुलजा स्वीयकुलजाद्यधिदेवताम् । सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥ मुरारिससेनशुद्धबुद्धिः कुमारिलप्रोक्तमतानुसारी । मुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेतां करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम् ॥' तत्राङ्गत्वं न तावज्जातिः, तत्साधकाभावात्, क्रियात्वादिजात्या साङ्कर्याच्च, जात्यादिसाधारणाङ्गत्वस्य जातित्वायोगाच्च, 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादौ व्रीहिपदवाच्यजात्यादेरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् अङ्गत्वस्य सनिरूपकत्वेन जातित्वायोगाच्च । सकलाङ्गसाधारणानुगताकारप्रतीतेरभावादेव नाखण्डोपाधित्वम् । अतः 'शेषः परार्थत्वात्' इति सूत्रेण परार्थत्वमेवाङ्गत्वं जैमिनिराह । न च सूत्रे शेषत्वापरपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पञ्चम्या हेतुत्वोक्तेः, हेतोश्च साध्याभिन्नत्वात् कथमङ्गत्वस्य परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात् । अत एव शेषपदवाच्यत्वानुमाने, इतरभेदसाध्यकानुमाने इव पक्षताऽवच्छेदकमेतदेव । अस्मन्मते साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया पक्षताऽवच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि सिद्धसाधनासंभवात्, प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तदभावाच्च । वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वेन पक्षताऽवच्छेदकहेत्वोरैक्ये न सिद्धसाधनं, पक्षताऽवच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाले तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्ये पक्षताऽवच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमानेऽपि पक्षताऽवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसाध्यवत्तानिर्णयाभावात् । अत एव पृथिवीत्वादेरपि पृथिव्यादिलक्षणत्वमुक्तं तार्किकैरित्यन्यदेतत् । शेषपदवाच्यताऽवच्छेदकमप्येतदेव, अन्यानिरुक्तेः । अत एव शेषत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यम् ।

अथ किं नाम परार्थत्वम् ? न तावत् परोपकारकत्वम् । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तदङ्गमिति विविच्य निर्वा-

स्यन्तरेऽतिदेशप्रापिताङ्गानां प्रकृतिसन्निधित्वेन विकृत्युपकारकत्ववदिहाऽऽज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससन्निधित्वेन गृहमेधीयोपकारकत्वं, येनान्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकदर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यङ्गत्वरूपगृहमेधीयोपकारकताऽवच्छेदकरूपवत्त्वात् आज्यभागयोर्गृहमेधीयाङ्गत्वं भवेत्, 'आज्यभागौ यजति' इति गृहमेधीयप्रकरणस्थप्रत्यक्षवचनेन आज्यभागत्वेनैवाऽऽज्यभागविधानात्। वस्तुतो दर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यङ्गत्वमपि विकृत्यन्तराप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकताऽवच्छेदकत्वे नाऽऽज्यभागयोस्तदङ्गत्वनिर्वाहः। अत एव प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव, तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारताऽवच्छेदकदर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यङ्गत्वादेरपि विकृत्यन्तराप्रयुक्तत्वानवच्छेदकत्वात्।

नापि परोद्देश्यककृतिविषयत्वं परार्थत्वं कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः। अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि, कर्तरि लक्षणसत्त्वेऽपि प्रयाजादावव्याप्तेः। अथ समवायसाध्यत्वकालिकान्यतमसम्बन्धेन तादृशकृतिमत्त्वम्। प्रयाजादौ साध्यत्वसम्बन्धेन तादृशकृतिमत्त्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः। इति चेन्न। आत्मादिरूपाङ्गेऽन्यतमसम्बन्धेनाप्युक्तकृतेरभावादव्याप्तेः। येन केनापि सम्बन्धेनोक्तकृतिसम्बन्धित्वोक्तौ निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्वचं परार्थत्वमिति चेत्।

अत्र ब्रूमः। निरूपकतासम्बन्धेन यन्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वम्। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः। अतस्तयोस्तदङ्गत्वम्। एवं 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्येषूपस्थितदर्शपूर्णमासयोरेवोद्देश्यत्वेनान्वयात् दर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तेषां तदङ्गत्वम्। एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां करणत्वेन, कर्तुश्च कर्तृत्वेन, कालादेरधिकरणत्वेनान्वयान्न क्वाप्यव्याप्तिः। अत्र यत्त्वतत्त्वादेरननुगमात् स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्गत्वमित्येवंरीत्या उद्देश्यताऽवच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो बोध्यः। न त्वङ्गत्वावच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणे अप्रवेशात्। अत एव स्वर्गाङ्गत्वं साधारणमेकमङ्गत्वं, न तु आग्नेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेदः इति ध्येयम्।

प्रकारतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवात् (निरूपकत्वस्य प्रकारतया प्रवेशे प्रकारताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यापि प्रवेशनीयतया गौरवम्। सम्बन्धविधया प्रवेशे तु सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरानपेक्षणात् लाघवम्) निरूपकत्वसम्बन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वमित्येव सम्बन्धविधया तन्निवेशः। तत्प्रयोजनं तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन, अन्ततः एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणम्। अत्र शुद्धकृतिकारकत्व—उद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्व — निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च सत्त्वादतिव्याप्तितो विशिष्टमुपात्तम्। उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यताऽनुपादाने तु निरूपकत्वसम्बन्धेन स्वनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानम्। कृतीति स्वरूपकथनं, तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्। न च 'स्वर्गोद्देश्यको याग' इत्यादिप्रतीत्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्, तत्कारकत्वस्य च तज्जनकद्रव्यादावपि सत्त्वात्, तन्नातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम्। अस्मन्मते कारकत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन धात्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात्। स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालिकविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन, इतरथा कालिकसम्बन्धेन प्रयाजादिकरणकृत्युद्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात्। वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयतीयस्वरूपसम्बन्धेन। इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यत्वानुपादानेऽपि न क्षतिः, प्रयाजादिकरणकृतिप्रयोज्यताया विषयतीयस्वरूपसम्बन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वाभावात्। निमित्तादावतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः। निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्या अकारकत्वाददोषः। अत एव निमित्तार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तित्वमुक्तं तत्र तत्र। कृष्यादावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति। न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात् तस्य स्वाङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम्। कर्मकारकभिन्नकारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात्। एतदर्थमेव सूत्रे भिन्नार्थकं परपदम्। न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं परोपकारकः' इत्यादिवदौत्सर्गिकत्वप्रतीयोगिकत्वलाभात्

वि—'वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात् स्वकाले वे, तराङ्गवत् । मुख्यकाले, न पूर्वेद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालगः ॥'

भाट्ट— अङ्गानां प्रधानानां च एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानां एकदेशकालकर्तृकत्वं इत्युक्तम् । क चिद् वचने सति अन्यकालदेशकर्तृकत्वमपि । यथा 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ' 'अप्सु अवभृथेन चरन्ति ' 'वडवा दक्षिणा ' इति । अत्र च कालाद्यन्यत्वं द्वेधा । क चित् महाप्रयोगान्तःपातेऽपि प्रकारविप्रकर्षमात्रेण, क चित् प्रयोगबहिर्भावेनैव, यथाप्रमाणान्तरम् । आन्यङ्गसौत्रामण्यादौ च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदो वक्ष्यते (११।४।१।१-३) । इद च सिद्धमेव मुद्दद् भूत्वा उत्तरविवक्षार्थं स्मार्यते ।

मण्डन—'वाक्यादङ्गे देशकालादिभेदः ।'

शंकर—'अङ्गाद्गिनोः कालभेदः ।'

𑀅 अङ्गप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वन्यायः । (१२।१।१६।२२) यदा हि अश्वप्रतिग्रहवतः कर्मणः वारुणीष्टिः अङ्गमेवेत्यवधारिते, तदा अङ्गप्रधानानां न्यायात् यः एव क्रतोः कर्ता, तेनैव इयमपि कर्तव्या । यश्च क्रतोः कर्ता, स अश्वस्य दाता । तस्मादपरिग्रहीयैव दातुरिष्टिः भवितव्यम् । भा. १२।१।१६।२२ पृ ९६५.
● अङ्गप्रधानानां प्रयोग. अविभक्तः इत्युक्तं 'अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्' (११।२।२।८) इति । भा.११।२।८।१२, ● अङ्गप्रधानार्थं अभिमर्शनं न प्रधानार्थमेव । ३।७।४।८, ● अङ्गप्रधानार्थे दर्वी दर्वीषोमाश्च, वेदिः वेदिधर्माश्च, न केवल प्रधानार्थं दर्शपूर्णमासयोः । ३।७।१।१-५, ● अङ्गप्रधानार्था ज्योतिष्टोमे वेदिः । ३।७।३।७,९. ● अङ्गप्रसङ्गलक्षणः प्रकारभेदः । तद्यथा, औपदेशिकेनातिदेशिकेन औपदेशिकस्य प्रसङ्गः । तत्रापि नैमित्तिकेन नित्यस्य यथा—वैश्वानरेष्टिसमाप्तावद्यते नित्यस्य प्रयाजादेः । तथा काम्येन नित्यस्य नैमित्तिकस्य च, यथा पशुकाम्येन पशुकामेष्टिसाधनेन प्रयाजादेः नित्यस्य, वैश्वनैमित्तिकस्य च प्रसङ्गः । औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा दर्शेन प्रकृतिविकृतिनिर्दिष्टधर्माणां प्रसङ्गः । आतिदेशिकेन आतिदेशिकस्य यथा दर्शेन प्रकृतेरेव प्रयुक्तेः प्रसङ्गः । वैश्यस्य प्रयाजादेः । आतिदेशिकेन औपदेशिकस्य यथा 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' इति काम्ये अनुवचनान्तरे नित्यानुवचनप्रकृतिके अतिदिष्टाभिः सामिधेनीभिः प्राकृतसामिधेनीकार्यस्य अग्निसमिन्धनस्य प्रसङ्गतः सिद्धेः तासां बाधः । बाल. पृ १३३. ● अङ्गभावनाः स्वाङ्गपरिपूर्णाः परमभावनया सम्बध्यन्ते, न तदधीनत्वेन तासां स्वधर्मनिवृत्तिः । वा. ३।१।११।२१ पृ.७१२.
● अङ्गभूत चोदकेन गृह्यते । भा. ३।६।६।१७, ● अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् । १०।१।४।७, ● अङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वम् । ११।१।३।१५, ● अङ्गभेदः कर्तृभेदात्, कर्तृभेदश्च दक्षिणाभेदात् । ११।४।१।२, ● अङ्गभेदः कालभेदात् । 'तथा पौर्णमासस्यान्यङ्गानि कालभेदात् न दर्शस्योपकुर्वन्ति' । ११।४।१।२.

𑀅 अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् । ५।३।१२।३२॥
इष्टिरूपाः पशुरूपाः सोमरूपाश्च ये क्रतवः, तेषामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं अनुपूर्वत्व अनुक्रमः पाठानुसारेण भवितुमर्हति । वेदेषु येन क्रमेण काम्याः उपक्रताः पठिताः, तेनैव क्रमेण ते अनुष्ठातव्याः । अङ्गवत् प्रकृतौ अङ्गानां अनुष्ठानक्रमो यथा पाठक्रमेणैव भवति तद्वत् । अङ्गानामिव अङ्गवत् इति षष्ठयन्तात् वतिः । इति पूर्वः पक्षः ।

न वाऽसंबन्धात् । ३३ ॥
पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्त वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । न पाठक्रमेण अनुष्ठातव्याः, असम्बन्धात् तेषां परस्परसम्बन्धाभावात् । नहि तानि कर्माणि परस्परोपकारकाणि तस्मात्र तत्र पाठक्रम. प्रमाणम् । किंतु यथाकाममनुष्ठानम् ।

काम्यत्वाच्च । ३४ ॥
सिद्धान्ते हेत्वन्तरं सूत्रम् । तेषां कर्मणां काम्यत्वात् कामनिमित्तत्वात्, कामस्य च अनियतत्वात् यदा काम तदा तत् कर्म इष्टतया अनुष्ठेय, न तु पाठक्रमेण । चकार समुच्चये ।

आनर्थक्यमिति चेत् । ३५ ॥
पुनः शङ्कते । पाठक्रमस्य आनर्थक्यात् अनर्थकत्वम्
स्यात्, न अनुष्ठाने फलवत्त्वम्, किंतु पाठमात्रैव अनुष्ठेय इति चेत् ।

इत्यादौ यागकरणत्वस्योद्देश्यस्वर्गादिघटितसम्बन्धेन भावना-ऽन्वयेऽपि प्रकृतकृतिकरणयागाद्यघटितसम्बन्धेनैव क्रियाऽन्वयान्नोक्तदोषः । सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव भावनाऽन्वयात्प्रसङ्ग इति चेन्न । 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ अग्निहोत्रकरणकत्वेन अग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसम्बन्धेनैव दधिकरणत्वस्यान्वयाद्दध्नो होमाङ्गत्वानापत्तेः, कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेश्च । ननु प्रकृतत्वावच्छेदकाख्यातप्रतिपाद्यत्वं कृतौ प्रकृतत्वं, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तिव्यादिरूपप्रकृतत्वसम्भवेऽपि दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलवाक्यसाधारणप्रकृतत्वानिरुक्तेः । यदि तु स्वर्गोद्देश्यकत्वादिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नाय दोष इति विभाव्यते । तथापि दध्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव । अतः सोमादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । सत्यम् । सोमादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वमिष्टमेव । नहि तत्स्वीकारे किञ्चिद्बाधकमस्ति । न चैव तुल्ययुक्त्या 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र यागस्येव पश्वादेरपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्वदेव ज्योतिष्टोमविकृतावतिदेशापत्तिः, अग्नीषोमीयपशुभावेनातिदेशस्येष्टत्वात् । अग्नीषोमीयाभाववत्यां विकृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः । अग्नीषोमीयस्थानापन्नयागान्तरसत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीयविकृतित्वादेवातिदेशः । सोमादेः समप्राधान्य तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयम् ।

उद्देश्यत्वमनेक्षितस्वरूप, न त्वनुपादेयपदार्थसाधारण, तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ धात्वर्थादेर्निमित्ताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव यत्रानुपादेयपदार्थसाधारणोद्देश्यताया निवेश, यथा परोद्देश्यककृतिव्याप्यस्वरूपप्रयोज्यत्वे, तत्र निमित्तप्रयोज्यत्व नैमित्तिकस्येष्टमेव । अत एव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटकोद्देश्यताबोधकत्वेन अङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादेस्तु तद्घटककरणत्वादिविभक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्त्वव्यवहारः । लिङ्गादीनां तु बलाबलाधिकरणन्यायेन (३।३।७) एतदन्यतरबोधकद्वितीयातृतीयादिरूपश्रुतिकल्पकत्वेन सः । एतेन द्वितीयायाः प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचित्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति **निरस्तम्** । अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निविष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । इतरथा तृतीयादेरपि समुदिताङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टश्च तदेकदेशप्रमाजनकत्वेऽपि तत्प्रमाजनकत्वव्यवहारः, यथा परमते (नैयायिकमते) द्वितीयायाः फलमात्रप्रमाजनकत्वेऽपि तद्घटितकर्मत्वप्रमाजनकत्वव्यवहारः इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत् कृतिहेतुत्व, धात्वर्थादिरूपकरणकारके अव्याप्तेः । नहि कृतिसाध्ये यागादौ कृतिहेतुत्वं सम्भवति पूर्ववृत्तित्वाभावात्, दध्यादिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्वसत्त्वेऽपि रासभादिवदन्यथासिद्धत्वेन अनन्यथासिद्धत्वाद्यभावाच्च— अत एव भावनाकरणत्व भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूप पारिभाषिकमिति साम्प्रदायिकाः— निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नापि कृत्यन्वितत्वम् । धात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसम्बन्धेन भावनाऽन्वयस्वीकारेण लक्षणोपपत्तावपि तदितरकारकाणां विभक्त्यर्थे करणत्वादावेवान्वयेन तेष्वव्याप्तेः, करणत्वादीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेश्च । नहि सोमो यागाङ्गमितिवत् सोमकरणत्वं यागाङ्गमिति कश्चित् प्रत्येति । गुणफलसम्बन्धविधावेव परं गुणकरणत्व फलाङ्गमित्युक्तं साम्प्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव फलाङ्गत्वं, इतरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् , भवन्मते दध्यादेर्होमार्थत्वात् तत्करणत्वस्य चेन्द्रियार्थत्वात् 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति सूत्रे (४।३।५) एकस्यैवोभयार्थत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गाच्च । न च 'दध्ना जुहोति' इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैव होमोद्देशेन विधानाद्यनुपपत्तिरिति **वाच्यम्** । तथात्वे दधिकरणत्वस्येन्द्रियकामवाक्ये इव स्वनिरूपकाश्रयसापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपस्थिते एतद्वाक्यादेवाश्रयविधानापत्ते । इन्द्रियकामवाक्ये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकीभूतहोमरूपाश्रयसमर्पणान्निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किंच दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोपकारकत्वेऽपि दृष्टविधया तदजनकत्वात् होमसिद्ध्यर्थमनियतद्रव्याक्षेपापत्ति, एतद्विधेरपूर्वविधित्वापत्तिश्चेति ध्येयम् । नापि कृत्यन्वितान्वितत्व,

अतिदेशः क्रियते । चशब्दः पूर्वोक्तद्रव्यहीनदृष्टान्तार्थः । अङ्गहीनः अङ्गविकलोऽपि चेत् प्रतिसमाधेयवैकल्य-वान्, तदा स तद्धर्मा, द्रव्यहीनधर्मा । द्रव्यहीनस्य पूर्व-पक्षे यो धर्मः कर्माधिकारशून्यत्वं, यश्च सिद्धान्ते धर्मः वैकल्यस्य प्रतिसमाधेयत्वेन कर्माधिकारवत्त्वं तौ द्रव्य-हीनस्य धर्मौ एव धर्मौ यस्य सः अङ्गहीनः तद्धर्मा स्यात् । तथा च पूर्वपक्षे कर्माधिकाराभावः, सिद्धान्ते च कर्माधिकारवत्त्वं इत्यर्थः । तद्धर्मा इत्यत्र ' धर्मादनिच् केवलात् ' इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः ।

अत्र सुधा. (पृ. ५३१) । यः शक्नुयात् स कुर्यात् इति वक्तव्ये प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये सति तिमिरा-द्यपनयनेन आपादितस्यापि अधिकारस्य सद्भाव ' अङ्ग-हीनश्च तद्धर्मा ' इत्यत्र षष्ठाधिकरणे एव वक्ष्यमाणं सूचयितु यथा शक्नुयात् तथा कुर्यात् इत्युक्तम् । इति । के.

अङ्गाकर्षणन्यायः । 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गा-न्यपकर्षति ' इति तस्य स्वरूपम् । यदा हि भावना अन्यतः प्राप्ता भवति, तदा तस्याः पिष्टपेषणवत् प्रतिहतशक्ति-विधायकता अनिदधान , न तन्मगतार्थानेकविधिव्यापार-प्रसवहेतुत्वं प्रतिपद्यते । निरिष्टविधाने तु अर्थापत्त्या विध्यन्तराणि कल्प्यन्ते । वा. २।२।३६ पृ ४८६.

* अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन, प्रधानोपकारि इति विज्ञायते । वा. ३।७।१४ * अङ्गाङ्गापेक्षया साक्षादङ्गं बलीयः । ' य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमा-वास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत ' इति अविशेषाभिधानेऽपि पर्वानुग्रहः सोमयागस्यैव क्रियते, न तु दीक्षणीयादेः । मीन्या. * अङ्गाङ्गिभावः आघाराज्यभागप्रयाजानुयाजा-दयः कालसंयोगमन्तरेण आम्नाताः, आग्नेयादय षट् यागास्तु कालसंयोगेन चोदिताः । ते सर्वे न समप्रधानाः, किं तु षट् यागा एव मुख्याः फलसम्बन्धात् । आघाराद्यस्तु शेषः निष्फलत्वात् । वि. ४।४।११, * अङ्गाङ्गि-भावः प्रकरणात् । ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' ' समिधो यजति ' इत्यादीनां वाक्यैकवाक्यतारूपप्रकर-णात् प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । ३।३।४. * अङ्गाङ्गिभावे विभक्तिनिरपेक्षनिर्देशमात्रे निष्प्रयोजन-त्वमपवादः, न तु प्रयोजनसदसद्भावेन अङ्गाङ्गित्व, इति त्रिवेक्तः । वा. २।१।४।१२ पृ. ४१३, * अङ्गाङ्गिसंब-न्धः क्रतुवर्यभावग्रहणात् स्यात् । २।२।१२।२७ पृ. ५६२.

अङ्गाधिक्यात् फलाधिक्यं इति न्यायः । स्पष्टार्थः । (यथा प्रभूतघासचारणे गौः प्रभूतं दुग्धं ददाति, प्रभूतेषु वा काष्ठेषु अन्वाहितेषु अग्निर्भूयो वर्धते तद्वत् ।) कल्पतरुः ३।३।४२ प्रसू.

* अङ्गानुष्ठानं नित्ये यथाशक्ति । त्रि. ६।३।१, * अङ्गापूर्वं, प्रधानापूर्वं, समुदायापूर्वं, परमापूर्वं इति अपू-र्वस्य अवान्तरभेदाः । २।१।२, * यत् प्रयाजाद्यङ्गजातं, तत् अङ्गापूर्वं इत्युच्यते । प्रोक्षणाद्यङ्गजन्यानि अङ्गापूर्वा-ण्येव । तत्र सन्निपत्योपकारकाङ्गजन्यानि उत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते । आरादुपकारकाङ्गजन्यानि तु फलापूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते इति विशेषः । २।१।२. * अङ्गापूर्वाणि । यदा तु सर्वाणि अङ्गानि कृतानि, तदा तज्जन्यापूर्वाणि सम्भूय प्रधानेऽप्युपकुर्वन्ति । भा. ११।१।१०।५७. * अङ्गा-पूर्वप्रयुक्त एव 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायां ' इत्यादि. स्वरः, न तु परमापूर्वप्रयुक्तः । १।१।२।३ वर्णक २.

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् । अपूर्वाधिकरण द्रष्ट-व्यम् । भा. २।१।२।५.

* अङ्गारम्भेणैव प्रधानस्यारम्भणम् । वा. ४।१।२।२

अङ्गावतारन्यायः । (३।१।९।१८) 'उपांशु यजु-र्वेदेन क्रियते ' इति वचनमूलम् । (मत्या० ३।१।२५) उपांशुत्वं मन्त्रधर्मः इति यजुर्वेदविहितकर्मणि अर्थभावात् उपांशुत्वं यजुर्वेदविहितकर्मार्थेषु मन्त्रेषु उपांशुत्वं पर्यवस्यति अङ्गावतारन्यायात् । वैजयन्ती * ननु प्रकरणगत-प्रधानार्थस्य मुष्टीकरणादेः अङ्गावतारन्यायात् अङ्गाङ्गत्वे सति एकाङ्गावतारमात्रेण प्रकरणाम्नानानर्थक्य-परिहारात् अनेकेष्वङ्गेषु अवतारकल्पनाऽनुपपत्ते. अन-न्तर्नैरपेक्ष्य विनियोजकप्रमाणाभावात्. आवेदनादियाग्ये अवतारकल्पनात् न सिद्धान्तसिद्धिः स्यात् इत्यादुक्तम् । (आनर्थक्य-मु पृ. १०००, * अङ्गावतारन्यायस्य (आनर्थक्य-तदङ्गन्यायस्य ३।१।९) अनङ्गे न प्रवृत्तिः । पृ. १०३०, * वारन्तीयस्य यागाङ्गत्वात् यागाङ्गभूते स्तोत्रे

विधानात् सर्वत्र लक्षणसमन्वय । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसम्बन्धरूपे, न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वात्मिके । तेनोक्तविधेयत्वाभाववति कालादौ उक्तोद्देश्यत्वाभावव्रतरक्षाभावोद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ च नाव्याप्तिः । न वा तयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावेन लक्षणासम्भवः । एवंविधाङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वादेव च स्वयंप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्व—स्वयंप्रार्थितभिन्नवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरङ्गत्वविशेषत्वेन मूले तृतीयसिद्धत्वोक्तिः । पूर्वोक्ताङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वे तु विधेयत्वरूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोर्निरुक्तकारकत्वादिरूपाङ्गत्वशेषत्वाभावान्न तृतीयसिद्धत्वमिति चतुर्थे निरूप्यत्वापत्तिः । न च निरुक्तकारकत्वादिरूपाङ्गत्वव्यापकत्वादेव क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वान्यतरस्य तृतीयसिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे आमिक्षाप्रयोज्यत्वस्य आमिक्षाङ्गत्वव्यापकत्वात् तृतीयसिद्धत्वेन चतुर्थे प्रतिपाद्यत्वानापत्तेः । यदि निरुक्तोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वरूपं क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च निरूप्य पूर्वोक्ताङ्गत्वविशेषत्वेन तयोः समर्थ्यते, तदा 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिकारकत्वेन पिण्डपितृयज्ञादेरिव कालादेरपि पुरुषार्थत्वापत्तिः । अस्मन्मते तु कालादौ स्वर्गादिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपायाः अभावेन नोक्तापत्तिः । कारकत्वादिघटितायां गौरवं तु स्फुटमेव । अतोऽस्मदुक्ताङ्गत्वस्वीकारेणैव निरुक्तविधेयतारूपयोः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोस्तद्विशेषत्वं सङ्गच्छते । सूत्रस्वरसार्थत्वस्याप्ययमेव निष्कर्षः । न चैवं श्रुत्यादीनामङ्गत्वैकदेशबोधकत्वस्याप्यभावात् अङ्गत्वप्रमाणत्वानापत्तिः । स्वरूपसम्बन्धरूपोद्देश्यताया एव लक्षणघटकत्वात् द्वितीयाया अपि तदभावादिति वाच्यम् । अङ्गत्वघटकीभूतविधेयत्वोद्देश्यत्वान्यतरप्रयोजककर्मत्वकरणत्वाद्यन्यतमबोधकत्वेन अङ्गत्वप्रमाणत्वोपपत्तेः । कर्मणो ह्युद्देश्यत्वेनैवान्वयात् कर्मत्वमुद्देश्यत्वप्रयोजकम् । करणादीनां तु विधेयत्वेनान्वयात् करणत्वादिकं विधेयत्वप्रयोजकम् । तत्र श्रुतेर्निरुक्तान्यतमवाचकत्वेनैव निरुक्ताङ्गत्वप्रमाणत्वम् । लिङ्गादीनां तु साक्षात्परम्परया वा निरुक्तान्यतमवाचकश्रुतिकल्पकत्वेन तत्त्वमिति विशेषः । निरुक्ताङ्गत्वोक्त्यैव च अङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यताशालित्वरूपमङ्गित्वमर्थसिद्धमेव । अतो न सूत्रे तदुक्तं, न वाऽध्यायार्थः । न च विनिगमनाविरहः । यन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताशालि यत्, तत् तदङ्गि । निरुक्ताङ्गित्वघटकविधेयताशालित्वरूपमङ्गत्वमर्थसिद्धमित्यस्यापि सुवचत्वादिति वाच्यम् । यत्वतत्त्वादेरननुगमाद्विशिष्यैव लक्षणानां निर्वक्तव्यत्वात् प्रधानापेक्षयाऽङ्गानां बहुत्वात् तत्तद्घटिताङ्गित्वोक्तौ गौरवापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति नवीनः पन्थाः ।

केचित्तु परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वमङ्गत्वमिति प्राचीनोक्तलक्षणमेवं व्याकुर्वन्ति । अत्र परोद्देशप्रवृत्तत्वं परोद्देशेनोपपादितत्वम् । तच्च कृतिव्याप्यत्वस्य विशेषणम् । व्याप्यत्वशब्देन चोद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वसाधारणविषयत्वमुच्यते । ततश्च विध्यन्वयिन्या कृतौ यद्विषयत्वानुपपत्तिर्यदुद्देश्यकत्वेन परिह्रियते, तत् तस्याङ्गं तदर्थं चेत्युक्तं भवति । प्रसिद्धं ह्येतत् प्रेक्षावत्कृतौ अपुरुषार्थविषयत्वं तत्साध्यपुरुषोद्देश्यकत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति । भवति च वपनादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषोद्देश्यकत्वेन, तदुद्देश्यकत्वानुपपत्तिपरिहारश्च क्रत्वपूर्वोद्देश्यकत्वेनेति वपनपुरुषयोः पुरुषक्रत्वङ्गत्वसिद्धिः । इत्थं यागस्वर्गयोः स्वर्गपुरुषौ प्रति शेषत्वमूह्यम् । भवति हि 'यागः किमर्थं कर्तव्यः' इत्याक्षेपे स्वर्गायेति समाधिः । 'स्वर्गः किमर्थमुत्पाद्यः' इत्याक्षेपे पुरुषार्थमिति समाधिरिति । अत्र त्विदं विभावनीयम् । कथमेतल्लक्षणं कालादिषु योजनीयं, नहि विध्यन्वयिकृतिवृत्तिकालादिविषयकत्वं प्रसिद्धमस्ति, येन तदनुपपत्तिर्यागाद्युद्देश्यकत्वेन परिह्रियेत । त्रिविधा हि कृतिविषयता साध्यता, उपादानता, उद्देश्यता चेति । तद्यथा 'स्वर्गमुद्दिश्य यागं साधयितुं हविरादिकमुपादत्ते' इत्यादिप्रतीत्या यागे साध्यताऽऽख्यविषयता, स्वर्गे उद्देश्यताऽऽख्या, हविरादावुपादानताऽऽख्या । न च कालादौ अन्यतमविषयताऽप्यस्ति, तत्र निरुक्तप्रतीतेरभावात् । अनुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यता तु न कृतिविषयता, अन्यथा निमित्तस्यापि कृतिविषयतापत्तेः । अतः कालादिष-

अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात् । ५४ ॥

भाष्यं—अन्वयो वा षोडशिनोऽपि अस्मिन् क्रतौ । परिसंख्यार्थमिदं श्रवणं 'वैखानसं साम पूर्वेद्युर्भवति, षोडश्युत्तरे' इति । कथमन्वयः ? अनारभ्य विधानात् । कतमोऽनारभ्यविधिः ? 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति । तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते । यदेतत् द्विरात्रस्य उत्तरे गृह्यते इति, एतत् अङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते नान्यस्येति ।

(**अथ भाष्यकारः स्वमतेन रचयति-**) अथवा एवं प्राप्तम् । 'अभावादतिरात्रेषु गृह्यते' इति । यदेतत् प्राकृतं अतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं, वैकल्पिकं तत् । विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति । तस्योपसंहारे कृते अन्यद्विरात्रेषु अभावः । अभावात् अङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते 'षोडश्युत्तरे' इति । '**अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात्** ।' अन्वितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषु उत्तराण्यहानि, प्रत्यक्षश्रवणात्, 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यविधानेन । ननु उपसंहारः परिसंख्या वा 'षोडश्युत्तरे' इति । उच्यते । न शक्यं प्रत्यक्षश्रवणं परिसंख्यातुं विशेषवचनेन । त्रयो हि दोषाः प्रादुःष्युः अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । न चोपसंहारः, भिन्नत्वात् वाक्ययोः । किमर्थं तर्हीदं 'षोडश्युत्तरे' इति ? नैवैतद्विधानं षोडशिनः । किं तर्हि ? वैखानसस्य साम्नः । वैखानसं तत् साम पूर्वेद्युर्भवति इति विधीयते, उत्तरे षोडशी इत्यनूद्यते अनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणमिति ।

टुप्—'षोडश्युत्तरे' इति प्रकरणात् अस्मिन् द्विरात्रे इति गम्यते । द्विरात्रमात्रे श्रुत्यैव विधानम् । तस्मात् अङ्गिरसां द्विरात्रे अनेन प्रथमं प्राप्तिः, पश्चात्तु प्रकरणात् । किमर्थं तर्हि प्रकरणाम्नानं ? परिसंख्यार्थम् । काऽत्र परिसंख्या ? अङ्गिरसां द्विरात्रे एव षोडशी, नान्येषु द्विरात्रेषु । न पदार्थपरिसंख्या (षोडश्येव, नान्ये पदार्था इति) यदि बहवः पदार्था द्विरात्रेषु श्रूयेरन्, तथा सति एतत् (वचनं) पदार्थपरिसंख्यां कुर्यात् । न च पदार्थाः श्रूयन्ते । तस्मात् क्रतुपरिसंख्या ।

शा—वृत्त्यन्तरकारव्याख्यानं अधिकरणस्यानुपपन्नं इति मन्वानेन भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारब्धम् । तत्र यः पूर्वस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसंख्येति । सिद्धान्तस्तु परिसंख्यायाः त्रिदोषत्वात् वैखानसविधिशेषोऽयं, न विधिः परिसंख्या वा । तस्मात् सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेष्वहःसु नियत एव षोडशी, सामान्यवचनेन प्राप्तत्वात्, वचनान्तरेण अपरिसंख्यातत्वात् ।

सोम—स्तोत्रशस्त्रबाधवत् द्विरात्रान्तरे षोडशिनोऽप्यबाधः परिसंख्याया अभावादित्युपस्थितेः संगतिः । नहि सामान्यशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वं, किंतु मन्थरप्रवृत्तिकतया । इह तु सामान्यशास्त्रमेव शीघ्रप्रवृत्तिकं, न विशेषशास्त्रं इति सिद्धान्तः । **सूत्रार्थस्तु**— अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्त्यभावात् अप्राप्तविधानात्र परिसंख्या । ततश्च तदितरद्विरात्रेष्वपि गृह्यते इति वृत्तिकारपक्षे, भाष्यकारपक्षे तु द्विरात्रान्तरेषु परिसंख्यातत्वेन षोडशिनियमस्याभावात् अङ्गिरसां द्विरात्रे एव नियमेन षोडशी गृह्यते इति ।

वि—'द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते । परिसंख्यायते वा, ऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रमुदितः ॥, अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्याऽतिदेशतः । विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तः वृत्तिकृतो मतम् ॥' अथ भाष्यकारमतम्— 'परिसंख्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः । अप्राप्तस्यार्थवादेन विधेयः स न गम्यते ॥'

भाट्ट—अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेऽहन् साम भवति षोडश्युत्तरे' इति श्रुतम् । तत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तरे इत्यय अपूर्वविधिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति अनारभ्यविधिना उत्तरस्मिन्नहनि अतिरात्रसंस्थावत्त्वात् सर्वद्विरात्रेषु विकल्पेन अतिदेशतः प्राप्तस्य षोडशिनो नियमविधायिना उपसंहारार्थः । न च अनारभ्याधीतविधेः अतिदेशतः ब्राह्मणकर्तृकत्वनिमित्ते प्राप्तस्य षोडशिनः अनैमित्तिकत्वार्थत्वेनापि उपपत्तेः नावश्यं नियमार्थत्वं इति वाच्यम् । तथात्वे अस्यापि अनैमित्तिकत्वार्थत्वाङ्गीकारेण उपसंहारोपपत्तेः नियमफलकत्वे सम्भवति अपूर्वफलकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु उपदेशेन षोडशिविधौ निमित्त-

र्थमुभयार्थमिति । दृष्टार्थमपि जातिद्रव्यगुणक्रियात्मकम्। तत्र जातिगुणौ 'पशुना यजेत' 'अरुणया क्रीणाति' इति क्रियासाधनत्वेन विनियुक्तौ तत्साधनद्रव्यावच्छेदेन दृष्टेनैवोपकारेण तस्याः शेषभावमनुभवतः। कथं पुनर्द्रव्यपरिच्छेदात् क्रियासाधनत्वमिति चेत्। उच्यते। विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्तित्वादप्रतिपन्नस्य च साधनभावासंभवात् तत्प्रतिपत्त्युपायभूतयोर्जातिगुणयोस्तद्द्वारेण भवति क्रियासाधनत्वम्। गुणस्य तु साधनत्वं श्रुतं यथोक्तेन प्रकारेणोपपादयितुं तद्विशिष्टस्य द्रव्यसाधनत्वं कल्प्यते। तदेवं जातिगुणयोर्दृष्टार्थत्वं, द्रव्यस्य तु साक्षादेव। क्रियाऽपि चावघातादिर्दृष्टार्थैव, या संनिपत्योपकारकमाचक्षते। अदृष्टार्थत्वं तु क्रियाया एव। सा च द्वेधा संनिपत्योपकारकरूपा प्रोक्षणादिः, आरादुपकारकरूपा प्रयाजादिः। संनिपत्योपकारकाणि च दृष्टार्थानि कर्माणि स्वकारकाणां कर्मादीनामुत्पत्तिं प्राप्तिं विकारं वा कुर्वन्ति सन्ति, तत्साध्यस्य प्रधानस्योपकुर्वन्ति। यथा संयवनं पिण्डस्योत्पत्तिं, दोहनं पयसः प्राप्तिं, अवघातो व्रीहिविकारम्। अदृष्टार्थं तु संनिपातिसंस्कारं स्वकारकस्य कुर्वत् प्रधानोपकारि भवति। तदेवमुत्पत्त्यादिसाध्यभेदात् संनिपाति चतुर्विधं भवति। तच्च कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्पत्त्यादि करोति। तद्यथा कर्मण्यवघातः, कर्तरि व्रतं, करणे प्रयाजशेषाभिघारणं, संप्रदाने पशुपुरोडाशयागः, अपादाने 'अग्नेस्तृणान्यपचिनोति' इति, अधिकरणे दध्यानयनम्। आरादुपकारकं तु न कारकद्वारं, अपूर्वद्वारं तु तत् प्रधानस्योपकरोति। दृष्टादृष्टार्थं च किंचित् कर्म यदाऽधिकरणाभिधानीयकं भवते, यथा पशुपुरोडाशयागः। स हि त्यागांशेनादृष्टः, उद्देशांशेन च दृष्टं देवतास्मरणं करोतीत्युभयार्थः। 'एकं वा चोदनैकत्वात्' (४।३।६।१४) इत्येतेनैव विध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयं न युक्तमिति चेन्न, दृष्टत्वादेव तावत् प्रयोजनापेक्षायां प्रथमं स्मरणं स्वीक्रियते। स्वीकृते च तस्मिन् त्यागांशस्य तत्रोपयोगमपश्यतः पुनरपेक्षा जायते, सा चादृष्टकल्पनयैव निवर्तते। तेनैवर्जाद्युपकारमुभयार्थम्। यत्तु यागस्य स्वाङ्गाद् दृष्टोपकारित्वाभावात्, तदङ्गभूतयोरुद्देशत्यागयोरदृष्टं कुर्वतोऽङ्गे अधिकारानुप्रविष्टे तत्र विनियोगासंभवात्, तस्य चापूर्वमन्तरेण तदनुप्रवेशासंभवाददृष्टार्थत्वं, अङ्गद्वारेण च दृष्टार्थत्वेनोभयार्थत्वं स्विष्टकृदादीनामाह, तस्य पशुपुरोडाशयागः पूर्वमेवाङ्गसंबन्धात् दृष्टं कुर्वन्नोभयार्थः स्यात्। तेन यथोक्तेनैव न्यायेनोभयार्थत्वम्। अनेनैव च न्यायेन सर्वेषु दृष्टार्थेषु नियमादृष्टमुन्नेयम्। यदि तु दृष्टमेव तुषविमोचनमवहननस्य प्रयोजनं स्यात्, ततस्तस्यान्यतोऽपि उपायान्तरादसंभवातोऽनुष्ठीयेत, तत्रास्य विधिरुपरुध्येत। तेनावघातेन अदृष्टानुविद्धास्तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति कल्प्यते। क्रियानिष्पाद्यमपि चादृष्टं नियमस्य प्रयोजनापेक्षायां तत्फलत्वेन कल्प्यमानं नियमादृष्टमित्युच्यते इति।

किं पुनरेषामङ्गत्वं, किं च तत्र प्रमाणम्? तदुच्यते 'कर्तुः समीहितं येन सिद्ध्यत्यङ्गं तदुच्यते। प्रमाणं च विधिस्तत्र श्रुतिलिङ्गादिसंयुतः॥ ४॥' समीहितसाधनत्वं तावदङ्गत्वं, यद्यथा समीहितं पुरुषस्य, तत्तथा येन तत्समीहानिमित्तपुरुषव्यापारगोचरीभूतेन साध्यते, तत्तस्य समीहितस्याङ्गमुच्यते। इदमेव च पारार्थ्यम्। यथोक्तं 'उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते' इति। उद्देशः समीहाऽभिसंधिरिच्छेति पर्यायाः। तेन समीहितसाधनमङ्गशब्देन शेषगुणादिपर्यायेणाभिधीयते। तत्र च विधिः प्रमाणम्। स हि चेतनप्रवर्तनात्मकः। न चासौ समीहितसाधनादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते। तेन विधिरेव स्वात्मा मा भाजीति स्वविषयस्य समीहितसाधनभावं कल्पयन् अङ्गत्वे प्रमाणम्। यदा तु श्रेयःसाधनत्वमेव विधिरित्याश्रीयते, तदा श्रौतमेवाङ्गत्वम्। सर्वथा विधिशब्द एव श्रुत्या अर्थाद्वा अङ्गत्वं बोधयति। कथं तर्हि श्रुत्यादीनि विनियोगकारणानि? तादर्थ्यमेव विनियोगः, तद्विधितं, न श्रुत्यादीनां तु कारणत्वमुपपद्यते। अत उक्तं श्रुतिलिङ्गादिसंयुत इति। विधिर्हि भावनायाः सामान्यतः श्रेयःसाधनत्वं बोधयन् तद्विशेषसमर्पणमन्यदपेक्षते। न हि व्रीह्यादिश्रुतिमन्तरेणावघातादिभावनाया व्रीह्यर्थत्वं सिध्यति, बर्हिर्लवनमन्त्रस्य वा लिङ्गमन्तरेण लवनार्थत्वं, यागस्य वा स्वर्गकामादिपदाभिव्याहारमन्तरेण

अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य काम्येषु नाधिकारः। नित्यानां तु त्यक्तुमशक्यत्वात् ईषदङ्गलोपं सोढ्वाऽपि अधिकारो भवति। वि. ६।१।१०.

'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्' इति न्यायः।

ये भावा जगज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणधर्माऽधर्मादयः पदार्थाः चिन्तयितुमयोग्यास्तान् तर्केण साधयेदिति। नहि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते, तर्कान्तरेण तेषां बाधसम्भवात्। साहस्री. ७९९.

अचेतनात् चेतनोत्पत्तिरस्ति नास्ति इति विवादास्पदीभूतमिदानीम्। ऋजु. पृ. १४९.

अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते इति न्यायः।

देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः 'अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः, अयमभिप्रविष्टः' इति। 'अभिनिष्क्रामति द्वारम्' (पा० ४।३।८६) इति सूत्रमहाभाष्योक्तोऽयं न्यायः। साहस्री. ८४१.

'अचोदकाश्च संस्काराः'। (२।२।६।१८) द्रव्यदेवतासंयोगेऽपि च एतज्जातीयकानां यजिमत्त्वं निराकृतं 'अचोदकाश्च०' इति। वा. २।३।९।२० पृ. ६०९-६१०. 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादौ द्रव्यदेवताश्रवणेऽपि यजिमत्त्वस्य निरस्तत्वात्। सु. पृ. ९४४. सूत्रार्थस्तु — चशब्दो युक्त्यन्तरसमुच्चये। हृदयाद्यैन्द्रवायवादिशब्दसंदर्भाः अचोदकाः यागानां विधायकाः न भवन्ति। किंतु संस्काराः अवदानग्रहणविधायिनः एवैते। कु

अचोदितं च कर्म भेदात्। ३।४।११।३०॥

वारुणचतुष्कपालेष्टिः अश्वस्य प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह। वारुणचतुष्कपालरूपं कर्म अश्वदानकर्तुः यजमानस्य अचोदितं, न चोदितं, न विहितम्। भेदात् दानप्रतिग्रहकर्मणोः भेदात्। 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्' इति वचने च प्रतिग्रहस्यैव ऋत्विक्कर्मणः उक्तत्वात्। चशब्दः तुशब्दार्थकः सिद्धान्तशङ्काव्यावर्तकः।

अथवा यजमानं चतुष्कपालकर्तृत्वेन अचोदितं विजानीम. इत्यर्थः। किंवा चतुष्कपालरूपं कर्म वारुणेष्टेः निमित्तत्वेन अचोदितं इत्यर्थः। अचोदितपदस्य द्वेधा सम्बन्धः, अक्षरार्थस्तु एक एव। अत्र कर्मभेदात् इत्यैकपद्यपक्षे दानप्रतिग्रहरूपयोः कर्मणोः भेदात् इत्यर्थः। कर्म अचोदितं भेदात् इति पदभेदपक्षे अन्वयः। तस्मादियमिष्टिः प्रतिग्रहीत्रा ऋत्विजा कर्तव्या इति पूर्वपक्षः।

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्। ३१॥

सिद्धान्तमाह। सा इष्टिः न प्रतिग्रहकर्तुः, किं तर्हि हेतुकर्तुः प्रतिग्रहं कारयितुः दातुर्यजमानस्य स्यात्। आर्त्विजे ऋत्विजः प्रेरके यजमाने दातरि इष्टिः स्यात्। कुतः? लिङ्गात् 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इत्याद्युपक्रमे दातुः पीडाश्रवणात्। उपक्रमानुसारेण 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्' इति वाक्यशेषे प्रतिग्राहयेत् इति णिजध्याहारेण अर्थकरणस्यावश्यकत्वात्। तस्मात् दातुरिष्टिः इति सिद्धान्तः। यद्यपि मैत्रायणीयशाखावाक्यानुसारेण प्रतिग्रहीतुरिष्टिः इति सिध्यति तथापि शाखान्तरवाक्यानुसारेण दातुरिष्टिः इति स्वीकर्तव्यमेवेति इह साधितं इति न दोषः। के.

* अचोदितं च कर्म भेदात्। येन कारणेन अर्थवादानुरोधेन विधिर्न भवति, तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तत्वेन श्रुतं इष्ट्याख्यं कर्म दातुरचोदितम्। सु पृ. १४१७.

अच्छावाकः होतुः पुरुषः। तृतीयवर्गोऽसौ यम्। अथ तृतीयी तृतीयाशाभाक्। चतस्रो वा इष्यन्ते। 'अच्छावाक नेष्टा दीक्षयति'। वि. ३।७।१७. * अच्छावाकस्य साम रैवतं विश्वजिति सर्वपृष्ठे। भा. १०।६।०।१४, * अच्छावाकस्य शाक्वरं पृष्ठं विश्वजिति। ७।३।३।८.

अज पशुषु मुख्यः, प्रजापतेर्मुखतः सृष्टत्वात्। वि. १।८।१४. * अजस्य वाल्यं वर्करः। 'वर्करस्तरुण पशुः' इति तु अमरः। भा. ३।८।४।१९, पृ. ९२०. * अजद्रव्यस्य प्राकृतस्य बाधः, यागादृष्टिरूपे धेनुवत्स-कामस्योपदिष्टगोद्रव्येण। भा. १०।२।२९।६८, * अजद्रव्यस्य प्राकृतस्य पारव्यस्यी दशदिन श्वेतगुणेन न बाधः। १०।२।३०।६९, * अजमांसानां अविमांसानां च विभागः पाकः। यावता कालेन आज्यानि पच्यन्ते, तावता आविकानि विलीयन्ते। ११।४।१०।३७.

तन्मात्राणामेव अमी कालादयः, नाङ्गाना प्रधानदेशकाल-कर्तृत्वम् । तानि तु कामं कालान्तरादिष्वपि कर्तव्यानि । इति प्राप्ते अभिधीयते । ··· यदा चैवं प्रयोगवाक्यशेषत्वं कालादीनां, तदङ्गानामपि तत्कालत्वं सिध्यति । तथाहि, साध्यसाधनाद्युक्ता अवगता भावना कथमिति इत्थंभाव मपेक्षते । भावनागतस्वरूपविशेषः इत्थंभावः । प्रज्ञात-रूपा च भावना कालादीनपेक्षते । तेन प्रकारापेक्षाया भावनाया तत्प्रकारत्वेन प्रयाजादिषु अवगतेषु सामस्त्य-रूपेण भावनाख्ये व्यापारे प्रयोगापरपर्याये अवगते तच्छे-षत्वेन कालादयो विधीयन्ते इति अङ्गानामपि त एव देशादयो भवन्ति । द्रव्यदेवतं तु पुनर्न समस्तप्रयोगसम-न्धित्वेन विधीयते, अनपेक्षितत्वात् अयोग्यत्वाच्च । नहि आग्न्यन्वाधानवर्हिःस्तरणाद्यनुरक्तस्य प्रयोगस्य द्रव्यदेव-ताऽपेक्षा । नापि तन्निष्पत्तौ द्रव्यदेवत समर्थं, किंतु फल-भावनाऽवयवयागस्वरूपनिष्पादनेन द्रव्यदेवतं अपेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च संबध्यते । तस्माच्च प्रधानसम्बन्धि द्रव्यदेवतं अङ्गाना भवति । कालादयस्तु आग्नेयादिकरणिकया फल-भावनया समग्ररूपया सम्बध्यमानाः तदन्तर्गतानामङ्गाना मपि भवन्ति इति विशेषः ।

सोम— अत्र भाष्ये अङ्गेषु किं समादिदेशकाल-कर्तारः, उत अनियमः इति अन्तराचिन्तान्तरम् । यद्यपि अमावास्यादिशब्दाना प्रधानमात्रवाचित्वेऽपि 'अमावा-स्यया यजेत ' इत्यादितृतीयानिर्देशेन तत्करणकभावना-प्रतीतेः तदन्वितानां देशादीना ' उच्चैः प्रवर्ग्येण ' ' अप्सु अवभृथेन ' इत्यादीनामिव अङ्गप्रधानार्थत्वमयत्न-सिद्धं, तथापि यत्र देशादिविधानेन तृतीयया प्रधान-निर्देशः, तत्रापि देशादीना साङ्गप्रधानार्थत्वसाधनाय अन्तराविचार आवश्यक इति ध्येयम् ।

वि— ' अङ्गे ये येऽपि देशाद्याः स्थिता ते, देश-तादिवत् । अनन्वयात् येऽपि, नैव प्रयोगेण परिग्र-हात् ॥ '

मण्डन— ' तद्देशाद्यङ्गेषु नो पृथक् । '

शंकर— ' अङ्गेषु च तदङ्गिभिः । कालानै-कत्वम् । '

* अङ्गप्रधानयोः यत्र वचनं तत्र अन्यकालत्वमपि भवति यथा ' पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति ' इति । भा. ११।३।१।१.

![star] अङ्गप्रधानयोः वचनबलात् भिन्नदेशकाल-कर्तृकत्वमपि ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् । ११।३।१।१ ॥

भाष्यं— अङ्गाना मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्य-कर्तृत्वं चोक्तम् (११।२।२।८) । एवं च सर्वत्र प्राप्तम् । वचनादन्यकालत्वम् । यत्र वचनं तत्र अन्यकालत्व अन्यदेशत्व अन्यकर्तृत्वमपि भवति । यथा ' पूर्वेद्युर-मावास्याया वेदिं करोति ' ' अप्सु अवभृथेन चरन्ति ' । अपि सौत्रामण्या दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्व विज्ञायते । ' वडवा दक्षिणा ' इति ।

शा— प्रधानसमानदेशत्व प्रधानसमानकालत्वं चाङ्गा-नामुक्तम् । यत्र तु आहत्य अङ्गस्य भिन्नदेशकालत्व वचनेनैवोक्त तत्र तथा भवति, इति सुहृद् भूत्वोक्तवान् । नात्र विचारार्यमस्ति ।

सोम—पूर्वस्मिन् पादे कालादीनामङ्गप्रधानेषु तन्त्रता प्राधान्येन निरूपिता । इदानीं तदपवादतया क्वचिदङ्गप्रधान-योर्भिन्नकालत्व प्रस्तुत्य भिन्नदेशकालतामङ्गाना तन्त्र व्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च । ' अप्स्ववभृथेन चरन्ति ' इत्यादौ भिन्नदेशत्व, ' पूर्वेद्युरमावा-स्याया वेदिं करोति ' इत्यादौ भिन्नकालत्व, अपि सौत्रा-मण्यां च ' वडवा दक्षिणा ' इति दक्षिणाभेदात् भिन्न-कर्तृकत्व च द्रष्टव्यम् । 'अङ्गाना प्रधानदेशकालत्व प्रयोग-विधिविहित, भिन्नदेशकालत्वमपि प्रागुदाहृतवचनविहित, इत्युभयोर्विकल्पः, इति पूर्वपक्ष कृत्वा पश्चाद्वचन प्राति-स्विकवचनेन कालादिविधिः, न तस्य कालान्तरापेक्षा इति तदतिरिक्ताङ्गविषयत्व प्रयोगविधेः इति प्रतिपाद-नार्थमिद ' इत्युक्त प्राभाकरैः, तदयुक्त, विशेषेण सामान्यबाधस्य प्रागेव व्यवस्थापितत्वात् । न च सामान्य-वचनस्य विशेषवचनेन बाधसिद्धावपि सामान्यवचनार्था-वधारणेति कर्तव्यताभूतन्यायस्य व्युत्पादनार्थमिद इति युक्तं, वचनबाधे न्यायबाधस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् । सूत्रे कालग्रहणं देशकर्त्रोरुपलक्षणम् ।

अञ्झल्न्यायः। अचः स्वराः। हलो व्यञ्जनानि। अयं श्लोकेन विवृतः। तथाहि– 'एनाकिनोऽपि राजन्ते सारसत्वाः स्वरा इव। व्यञ्जनानीव निःसत्वाः परेषामनुगामिनः॥' इति। साहस्री. ९३४.

* अज्ञातशक्तिकस्य ज्ञापकत्वायोगः। सु. पृ. १२१०.

* अञ्यानय' 'शतायुधाय' इति पञ्च मन्त्राः प्राणभृन्न्यायेन (१।४।१२।३–६)। संकर्ष.

* अञ्जने अग्नीषोमीयपशोः। 'स्रुच्यमाघार्य जुह्वा पशुमनक्ति' स्वरुणा स्वधितिना वा। वि. ८।१।५,

* अञ्जनं चक्षुषोः संस्कारः ज्योतिष्टोमे क्रत्वर्थः यजमानार्थः, नासौ फलप्रयुक्तः। तत्र फलश्रुतिरर्थवादः। ४।३।१. * अञ्जन जुह्वा परिधिधर्मः। 'वसुरसि' इत्यादिस्तत्र मन्त्रः। भा. १२।२।१०।२६, * अञ्जन यूपसंस्कारो घृतेन। ११।३।४।५. * अञ्जनं शर्कराणा घृतेन, न तैलादिना। वि. १।४।१९, * अञ्जनं हविर्धानशकटाक्षस्य सोमक्रयणीपदरजोभिः घृताक्तैः। ४।१।१०. * अञ्जनाय ('अक्ताः शर्करा उपदधाति' 'तेजो वै घृतम्') द्रव्यसामान्येन परणासमवेन, प्रवृत्ते वैशेषिकविषयत्वेन सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानाय वाक्यशेषावश्यकत्वम् (स च 'तेजो वै घृत' इति)। पराक्रमः. * अञ्जनस्य स्वरुने प्रयोजकः। अग्नीषोमीये पशौ यूपानुनिष्पन्नप्रथमशकलादौ येन येन चित् पाठेन अञ्जन पशोः। भाट्ट. ४।२।१ * अञ्जन–अभ्यञ्जन–वपन–पावनानां क्रियाविशिष्ट एव. पदार्थः, इति चतुर्वव्यवानेषु अहीनादिषु तादर्थेन पदार्थेन अनुसमयः। भा. ५।२।३।४–५, * अञ्जनवपनादि यजमाने गुणभूतम्। ४।३।१।१, * अञ्जनाद्ये पशुगतयूपसंनिधिनि दर्शपूर्णमासगतान्वनाम्ना धर्मांणां नातिदेशः। ७।३।७।१८. * अञ्जनादीनां मोक्षप्रधानित्व संस्काराधिकरणन्यायत्वम् (३।८।२।३–८)। सु.३।७ पृ. ५६. * 'अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेत्' इति वचनेन यजमानस्य यूपस्यागनिषेधः यूपैकादशिन्यां अञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सति उपपद्यते न पदार्थानुसमये। वि. ५।२।२, * अञ्जनादिपरिव्याणान्तस्य काण्डस्य यूपगणे अनुसमयः। 'यूपस्य घृतेनाञ्जनं, उच्छ्रयणं, अवटस्य समूहनं, यूपमूलस्य परिबृंहणं, मध्ये रशनया परिव्याणं' इति। सत्रे तु येन केनापि यजमानेन धारणसम्भवात् पदार्थानुसमय एव। ५।२।५.

* अञ्जनाद्याः यजमानसंस्काराः सत्रे सर्वेषामेव, न तु गृहपतेरेव। वि. १२।४।१४. * दीक्षितो दक्षिणं नयनं प्रथममङ्क्ते 'सव्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जते निभृत्यै'। वा. ११।३।४।९ पृ. २२१. * 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति विहितं क्रत्वर्थं, क्रतुसम्बन्धश्च प्रकरणेन। फलश्रवणं च अर्थवादः। वि. ४।३।१.

अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे गौग्गुलवादिना नवनीतस्य समुच्चयः॥

संस्कारे चान्यसंयोगात्। १०।४।६।१०॥

भाष्यं— अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः। तत्रेदं समाम्नायते 'गौग्गुल्वेन प्रातःसवने समङ्क्ते, अभि वाऽङ्क्ते, पैतुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवने' इति। अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेन अभ्यञ्जनम्। तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः किं तत् वैकृतेन बाध्यते, उत नेति। किं प्राप्तं? प्रत्यक्षश्रुतत्वात्, 'वैकृतेषु अञ्जते अभि वाऽङ्क्ते' इति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् बाध्यते इति। आह, ननु तुल्यकाल अञ्जन अभ्यञ्जन न सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जन प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्तते इति बाधो न स्यात्। उच्यते। प्रयाजवत् अन्यकालमपि तदर्थमेव द्रष्टव्यम्। कालमात्रमन्यत्, पदार्थस्तु स एव। यथा 'तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति' इति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। संस्कारे अञ्जने अभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात्। कुतः? अन्यसंयोगात्। अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्तते। एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते। तस्मात् समुच्चय इति।

प्रयाजवदिति चेत्। ११॥

भाष्यं— इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम्।

अत शब्द वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थ । यथा 'क्षेमसुभिक्षोऽय, अत अहमस्मिन्देशे प्रतिनिवसामि' इति । एव अधीतो वेदो धर्मजिज्ञासाया हेतुर्जात । अनन्तर धर्मो जिज्ञासितव्य इति अत शब्दस्य सामर्थ्यम् । भा १।१।१।१ पृ ८

'अतर्क्या कुट्टनीकूटरचना हि विधेरपि' इति न्याय । परनारीं परपुसा योजयित्री 'कुट्टनी' इति प्रसिद्धा । 'कुट्टनी शम्भली समे' इत्यमर । तस्या कूट रचना, कपटरचनेत्यर्थ । साहस्री ९४७

अतस्मिन्स इत्येतद्भवति इति न्याय । अय 'पुयोगादाख्यायाम्' (पा ४।१।४८) इति सूत्रभाष्येऽभिहित । तथाहि—'चतुर्भि प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति—तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात् इति । तात्स्थ्यात्तावत्—'मञ्चा हसन्ति' 'गिरिर्दह्यते'। मञ्चा हसन्ति इत्यत्र बालेषु मञ्चत्वारोपात् मञ्चशब्दप्रवृत्ति हसन्तीतिपदात्तत्प्रयोगाद्विज्ञायते इति कैयट । ताद्धर्म्यात्—'जटिन यान्त ब्रह्मदत्त इत्याह' ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि, जटिन्यपि तानि क्रियन्ते इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते । तत्सामीप्यात्—'गङ्गाया घोष' 'कूपे गर्गकुलम्' । तत्साहचर्यात्—'कुन्तान् प्रवेशय' 'यष्टी प्रवेशय' इति । इत्येव यत्र विवक्ष्यते, तत्राय प्रवर्तते । साहस्री ६२९

अतिक्रमाधिकरणम् । अतिक्रमणाधिकरणम् । कर्माधिफलाधिकरणम् । करणमन्त्रस्य कर्मोपयोगि फल ऋत्विग्गामि ॥

कर्मार्थे तु फल तेषा स्वामिन प्रत्यर्थवत्त्वात् । ३।८।१४।२९ ॥

भाष्य—इद समधिगत, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिन फलमाशासितव्यमिति । किमेष एवोत्सर्ग ? नेत्याह । य चिदं यजमानमपि फलमाशासितव्यमिति, यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा 'अग्नाविष्णू मा मामवक्रमिष विजिहाथां मा मा संताप्तम्' इति । असतप्तोऽध्वर्यु कर्म शक्नोति कर्तुम् । कर्मसिद्धिर्यजमानस्योपकरिष्यति, ऋत्विक्त्वमाशासितव्यमतेति ।

वा—यत्तु असतापादि फल कर्मप्रयोगे एवोपयुज्यते, तद्यजमानेनापि तथेष्यते एवेति नाऽऽत्मनेपदेन विरुध्यते ।

व्यपदेशाच्च । ३० ॥

भाष्य— यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽर्त्विजम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्ताच्चत्वार उपरवा प्रादेशमात्रा प्रादेशान्तराला । तत्र हस्तौ प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किमत्रेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्यु प्रत्याह इति व्यपदेशो भवत्यध्वर्योर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्वचनमध्वर्युयजमानयो । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमत्रेति ।

वा —'व्यपदेशाद्वितरेषाम्' (३।८।१।१४) इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतमिह तु प्रस्तावदोष मन्त्रगतम् । तद्धि क्लेशेन कल्प्यमान कदा चिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितु मित्याशङ्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेरविशिष्ट इति न किं चिद्गौरवम् । अथ कस्मान्नोभावेव प्रयुञ्जाते ? यदैकेनापि प्रयुज्यमान शक्नोत्येवोभयगामि फल प्रकाशयितु, तदा सिद्धेऽर्थे न किं चिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यध्वर्युनियम ।

शा—'मा मा सताप्त' इति असतापनादिक फल कर्मानुष्ठानोपयिक यजमानस्य आशीस्त्वाविघातार्थं ऋत्विग्गामि इति युक्तम् ।

सोम— पूर्वन्यायात् यजमानगामित्वे फलस्य इत्युत्थानात् सगति ।

वि— मा मा सताप्तमित्येतत् कर्मिणं, स्वामिनि पूर्ववत् । अध्वर्यौस्तु तत् तेन स्वामिकर्मोपयोगत ॥'

भाट्ट—यत्र तु 'मा मा सताप्त' इत्यादौ इतिकरणविनियुक्त एव असतापनादिरूप फल ऋत्विग्गामि येऽपि मनुष्येषु सतापनिवर्तकतया तदुपयोगि, तत्र 'यजमानस्य सा' इति यद्वा परपरयाऽपि उपपत्ते क्लिष्टा ध्वनुरोधात् ऋत्विग्गामयेव ।

न्यायबिन्दु —'मा मा संताप्तम्' इति फल तु ऋत्विग्गामि वेनानुष्ठानोपयोगितया यजमानस्येष्टमिति ऋत्विग्गाम्येव युक्तम् ।

मण्डन—'न स्वामिनो यैतरत फल स्यात् ।' १५।

शकर— 'आर्तिनाशार्त्विजे तु ।' १७

अवतारो न सम्भवति इति परिहर्तुं 'यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गेऽपि स्थितः उपकरोति इत्येवं कल्प्यते' इत्यौदुम्बराधिकरणवार्तिकोक्तं (वा. पृ.१३६) अङ्गावतारन्यायस्य अङ्गमात्रविषयकत्वं स्मारयति । पृ. ८५५, * ननु यागभावनाविशेषणत्वेऽपि साक्षात् तदन्वयायोगात् अङ्गत्वेन च अङ्गावतारन्यायविषयत्वात् तदङ्गान्तरावगतेः । इत्याद्याशङ्क्य । पृ. ८६५, * यारवन्तीयस्य अदृष्टदेवतात्मकत्वेन यागसिध्यशक्तत्वात् न साक्षात् प्रकृतयागान्वयोऽस्ति अङ्गावतारन्यायविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वाराऽपि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति, क्रत्वर्थत्वपक्षे तु अङ्गावतारन्यायविषयत्वात् अस्ति, इति वैषम्यम् । पृ. ८६१, * अङ्गावतारन्यायोदाहरणे समदशारत्नित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयति । पृ. ८५५. * अङ्गाश्रितं अङ्गकर्म कर्तव्यं इति कर्तृत्वर्गन्याय. । परिमलः १।४।१३।४४ द्रष्टव्य.

अङ्गानां (वेदाङ्गानां) धर्मसूत्राणां च स्मृतित्वमविशिष्टम् । 'अथापि स्मृतिशब्देन नाङ्गानामभिधेयता । तथाप्येषा न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिराक्रिया ॥' वा. १।३।८।२७ पृ. २८५. * अङ्गानां (षण्णां) वेदोपकारकत्वम् । तत्र शिक्षायाः स्वरादिनिश्चयद्वारा, कल्पस्य शाखान्तरसंदिग्धविध्युपसंहारद्वारा न्यायकल्पार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा न, व्याकरणस्य वैदिकोऽपशिक्षानद्वारा, (निरुक्तस्य वैदिकशब्दमुख्यार्थनिर्णयद्वारा), छन्दसा वैदिकवाक्यपरिमाणनिर्णयद्वारा, ज्यौतिषस्य वैदिककर्मप्रयोगोपयोगितिथ्यादिविशिष्टानद्वारा । मणि. पृ. ५. * अङ्गविद्यानां निगमनिरुक्तव्याकरणादीनां उपदेशः काल्पनिकभेदपक्षे अर्थवान् । ऋजु पृ. २००. * अङ्गविद्यायामपि (षडङ्ग) क्रत्वर्थपुरुषार्थप्रतिपादन लोकवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम् । वा. १।३।१।२ पृ. १६७, * वेदाङ्गान्यपि वेदशब्दवाच्यानि स्मर्यन्ते 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयं षडङ्गमेके' इति । 'तस्मात् तान्यपि वेदा वा, प्रमाणानि स्वतोऽथवा । प्रतिमान्तीति कर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥' १।३।६।११ पृ. २३०. * व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनविधानं पुनः न कश्चित् विच्छायाया श्रूयते । (पूर्वपक्षे इदम्) १।३।८।२४ पृ. २६४.

अङ्गारन्यायः । यथा अङ्गारः उष्णत्वापयुक्तश्चेत् हस्तं दहति, उष्णेऽङ्गारे गृहीते हस्तो दग्धो भवति इत्यर्थः । शीतलश्चेत् स हस्तं मलिनीकरोति च, एवमङ्गारसमाशो दुष्टजनोऽपि । अत एव तत्संसर्गं न कुर्यादिति विषये अस्य प्रवृत्तिः इति । साहस्री. ६४०.

* 'अङ्गारैर्द्वे सवने विहरन्ति' इत्यादिना विहितं धिष्ण्यानां विहरणं आग्नीध्रीयादेव । संकर्ष. ३।२।१५. * अङ्गाराणां भसना सह अध्यारोपस्य बाधः सौर्ये चरौ । भा. १०।१।१८।५६, * न शक्यते एकस्याङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुं इति प्रतिप्रधानमावृत्तिः । ११।१।१०।५९, * अङ्गारापोहनादीनि सत्पर्शादीनि च प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते दर्शपूर्णमासयोः । ११।१।१०।५५.

अङ्गि मुख्यं, अङ्गं गुणः । वि. ३।१।२, * अङ्गी अङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथा सति अङ्गिनः अङ्गकृते उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा तु अङ्गेषु । १०।१।१ वर्णक १. * अङ्गिनः अङ्गसम्बन्धापेक्षा । सु. पृ. ५२५.

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिग्रहस्योपसंहारः ॥ अभावादतिरात्रेषु गृह्यते । १०।५।१३।५३ ॥

भाष्यं— (वृत्तिकारमतेन) अस्ति अङ्गिरसां द्विरात्रः । तत्रेदमाम्नायते 'वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति । तत्रायमर्थः संशयिकः किमत्र षोडशिनो विधानं, उत प्राप्तस्य परिसंख्यानं इति । किं प्राप्तं ? अप्राप्तस्य विधानम् । आनुमानिकश्चोदक. । स विहिते न प्रापयति । विहितश्च 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनेन वचनेन । तस्मात् चोदको न प्रापयति, इत्यप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ।

टुप्.— ननु 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति (अनेन वचनेन) प्राप्नोत्येव । तस्मात् किमनेन 'षोडश्युत्तरे' इति । उच्यते । द्विरात्रमात्रं वर्णोपात्तं, द्विरात्रविशेषः (अङ्गिरसां द्विरात्रः) नोपात्तः । द्विरात्रविशेषो वर्ण्यते, तस्मादेतद्विधानम् । ननु सामान्यवचनेनापि लभ्यते एवैतत् । सत्यं लभ्यते । किं तर्हि ? प्रमाणत्वेरया केन शीघ्रं प्रतीयते इति प्रमाणशक्तिनिरूपयामः न विधीयमानमर्थम् ।

ष्यटे समानानुरोधेनैव वैराजादिसामनियमनात्, 'उप-
स्तम्भनं वा अतिमाह्याश्चेत् पृष्ठानि' इति पृष्ठस्तुत्सयो-
गाच्च, वैराजसामस्तोमैरतिमाह्याणां सामन्दत्वेन स्तवनाच्च।
संकर्ष. ३।३।८

अतिमाह्याणां माहेन्द्रग्रहानन्तरमेव होमः, न तु सह ॥

अतिमाह्यानेव प्रकृत्य 'माहेन्द्रमनुहूयन्ते' इति
श्रुतो अनुशब्दः सहत्ववचनः, गामनु वत्सश्चरतीति साहि-
त्येऽपि प्रयोगदर्शनात्। तदव्यवहितोत्तरकालस्यानुयागाय-
त्वेऽपि प्रयोगदर्शनात्। तदव्यवहितोत्तरकालस्यानुयागाय-
रुद्धरनात् वाचनिकत्वादेव अन्यदेवत्यया ऽपि माहेन्द्रमह-
यांज्ययैव ते हूयेरन्। इति प्राप्ते, 'अग्ने तेजस्विन्'
इत्यादिना मन्त्रेण होमकरणत्वेनाम्नानेन करणान्तराना-
काङ्क्षतया माहेन्द्रयागाव्यवहितोत्तरकालपर एवानुशब्दः,
अनुयजतीति विधेरितरयागेषु लब्धावकाशत्वेन प्रकृते
आनन्तर्यांशे बाधस्य युक्तत्वात्। तेन माहेन्द्रेणेष्ट्वा अति-
माह्यान् हुत्वा अनुवषट् कुर्यात्। यत्तु भाष्ये अतिमाह्या-
णामपि ग्रहत्वात् ग्रहसमानधर्मताऽऽवश्यकतया सवषट्-
कारमेवैषां प्रदानं, न पुनर्दर्विहोमत्वमित्युक्तम्। तत्
दधिग्रहादिषु व्यभिचरितत्वादुत्तराधिकरणान्ते एव
'प्राणाय त्वा' इत्यादिरूपस्य मन्त्रस्य होमे सूत्रकृतैव
विनियोगकथनेन तद्विरोधाच्च चिन्त्यम्। संकर्ष.
३।३।७.

* अतिमाह्याणां विकृतिषु अतिदेशः 'यत्
पृष्ठ्येऽतिगृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि गृह्णीयुः'
'यदुक्थ्येऽतिगृह्णीयात्' इति। भा. १०।८।११।२२.

अतिमाह्याणां समानविधित्वम् ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौर्यश्चेति त्रयोऽतिमाह्याख्या ग्रहा-
स्तेषां सामानविध्यं पूर्वमुक्तमिति स्मारित धर्मिज्ञानार्थम्।
संकर्ष. ३।३।१.

अतिमाह्यनिषेधः पार्ष्ठिकोक्थ्ये एव ॥

'यत्पृष्ठ्येन गृह्णीयात् प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि संस्तृणीयुर्यदु-
क्थ्ये गृह्णीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिमाह्याः संस्तृणीयुः' इति
निन्दार्थवादगम्यः उक्थ्यसंस्थकतौ अतिमाह्यनिषेध
उक्तन्यायेन प्रकृतिगाम्येव। इति प्राप्ते, 'यत्पृष्ठ्येन'
इत्युपक्रमेणोक्थ्ये पार्ष्ठिकत्वरूपविशेषणलाभात् पार्ष्ठिको-
क्थ्ये एवायं निषेधः। न च विशिष्टोद्देशः, अनुमित-
वाक्ये तत्स्यादोषत्वात्, समासपदस्यैवानुमेयत्वात्।
संकर्ष. ३।३।२.

* अतिमाह्याधिकरणम्। इदं 'आग्न्यतिमाह्याधि-
करणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम्। अतिमाह्या नाम ग्रहाः प्रकृतौ
श्रुताः। तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या न वा इति संशये
ग्राह्या इति सिद्धान्तः। भा. १०।८।११।२३-२८.

* अतिजगती। पादेषु अक्षराणि १२।१२।१२।८।८.
उदा० 'प्र वो महे मतयो०' (ऋस ५।८७।१)।

* अतिजगत्यामुत्पन्नं गैषोक्तं नाम साम द्वादशाहे
चतुर्थेऽहनि। भा. ९।२।५।२१ वर्णकं २.

* अतिथिवत्। 'देवता वा प्रयोजयेद् अतिथिवद्
भोजनस्य तदर्थत्वात्' यागो नाम देवतापूजा, तस्माद्
यागो देवताप्रयुक्तः। तदेतदतिथिवत् द्रष्टव्यम्। यथा
यावत् किंचिदतिथेः परिचरणं सर्वं तदतिथिप्रयुक्तं,
एवमिदमपीति। भा. ९।१।४।६.

* अतिदिष्टं तन्निताऽऽपादकं न भवति। आग्नयग-
गतद्यावापृथिव्यस्य प्रस्तरबर्हिर्वत्। वि. १२।२।१५.

* अतिदिष्टस्य अभावस्य उपदिष्टेन अभावेन वैकल्पिको
बाधः। स तु न सम्भवति (इति नोदाहरणम्)। बाल.
पृ. १३३, * अतिदिष्टस्य अभावस्य उपदिष्टेन भावेन
वैकल्पिको बाधः। स च यत् प्रकृतौ किंचिन्नियमेन
निषिद्धं, विकृतौ तदेव वैकल्पिकतया विधीयते। उदा-
हरणं मृग्यम्। पृ. १३३, * अतिदिष्टस्य भावस्य
उपदिष्टेन भावेन बाधः। यथा पशौ आज्यभागौ अति-
देशतः प्राप्तौ 'न तौ पशौ करोति' इति निषेधात्
बाध्येते। पृ. १३१. * अतिदिष्टानां उपदिष्टैर्बाधो
यथा कुशानां शरैः। भा. १०।४।१।१-२ वर्णकं २.

* अतिदिष्टानामेव अङ्गतन्त्रम्। यथा वरुणप्रघा-
सेषु उत्तरे विहारे अष्टसु हविःषु अनिदिष्टानां प्रयाजानां
तन्त्रम्। बाल. पृ. १४८.

अतिदेशः। (स्वरूपं–) अतिदेशो नाम ये
परत्र विहिता धर्माः तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशः। यथा
देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा 'शालिसूपमाषापूपैर्देवदत्तो
भोजयितव्यः' इति, तमेव विधिं यज्ञदत्ते अतिदिशति

सम्बन्धस्येव अभावपक्षस्यापि अनतिदेशात् फलद्वयस्यापि सिद्धिः इति फलसाकर्यमेवात्र युक्तम् । 'चतुर्थेचतुर्थेऽहन्यहीनस्य' इत्यत्र चतुर्थातिरिक्ताहरन्तरेषु अतिरात्रसंस्थाकत्वे तत्र षोडशिपरिसंख्यार्थत्वात् फलत्रयसाकर्यमपि । अत्र च प्राचां मते षष्ठीस्थले परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् द्विरात्रसम्बन्ध्युत्तराहस्यैव उद्देश्यत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । यदा तु षष्ठीस्थलेऽपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनागौरवपरिहारार्थं तस्या अपि क्रियाऽन्वयः एवाङ्गीक्रियते तदा द्विरात्राद्युद्देशेनैव षोडशिग्रहणनियमविधिः । तस्य च उत्तरेऽहन्येव अतिरात्रसंस्थाकत्वेन पक्षप्राप्तेः उत्तरेऽहनीत्यनुवादः । अथवा अस्तु द्विरात्राद्युद्देशेन उत्तराद्यहरधिकरणकषोडशिग्रहणविधिः । अत एव 'मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य' इत्यादौ त्रिरात्रमध्यमस्य क्व चित् अतिरात्रसंस्थाकत्वाभावेऽपि तदधिकरणस्य अपूर्वस्यैव षोडशिनो विधानात् न क्षतिः । अतश्च 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिग्रहणविकल्पस्य बाधः इति सिद्धान्तितम् ।

भाष्यकारेण तु अन्यथा व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः । न तावत् पूर्वपक्षो युज्यते । मन्थरेणापि अतिदेशेन विकल्पस्य, मन्थरेणापि च सामान्यवाक्येन षोडशिग्रहणनियमस्य प्राप्स्यमानतया विधिवैयर्थ्यात् । नापि सिद्धान्तः, सामान्यवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन उपसंहारानुपपत्तेः । 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ हि शाखान्तरवाक्य वैयर्थ्यम् । 'सप्तदश सामिधेनीः' इत्यादावपि एकेन द्वारसम्बन्धः, अपरेण क्रतुसम्बन्धः इति न वैयर्थ्यम् । एवमन्यत्रापि तत्तत्र सार्थक्यं द्रष्टव्यम् । प्रकृते तु कथमपि सार्थक्यासम्भवात् नोपसंहारः । किंच वैखानसविधिशेषस्यास्य तत्स्तावकत्वेनोपपत्तौ न विध्यन्तरकल्पनया उपसंहारस्य युक्तम् । अतः उपसंहारः इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्तावकत्वं इति सिद्धान्तः कार्यः, इत्येवाधिकरणरचना कार्येति ।

न्यायबिन्दुः—अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेऽहन् साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति षोडशिविधिः । न च 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति सामान्यवचनात् प्राप्तिः, अस्य विशेषवचनत्वेन शीघ्रप्रवृत्त्या विधिसम्भवात् । इति प्राप्ते, प्रयोजनाभावात् शीघ्रप्रवृत्तेः द्विरात्रान्तरपरिसंख्यैव षोडशिनियमस्य क्रियते । तेन अङ्गिरसां द्विरात्रे एव नियमः, द्विरात्रान्तरे तु प्रकृतिवत् विकल्प एव इति वृत्तिकृत् । भाष्यकारास्तु परिसंख्याया त्रैदोष्यात् वैखानसविध्यर्थवादत्वमेव इत्याहुः ।

मण्डन—'प्रातस्य तस्य श्रवणं द्विरात्रे ।'

शंकर—'द्विरात्रेऽङ्गिरसां नित्यः ।' १३, 'सोऽन्येष्वपि मतान्तरे ।' १४.

अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय इति न्यायः ।

सोमपानं हि लोके वमनार्थैव प्रयोजनाय क्रियते । वमने हि अन्तर्गतदोषनिःसारणेन धातुसाम्यं जायते । ततश्च तात्कालिकेन्द्रियवीर्यशोषाभ्युपगमेनैव लोके वमनप्रवृत्ते. 'अङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय' इतिन्यायेन लौकिकसोमवमने दोषो नास्ति । कु. ३।४।१६।३९.

अङ्गुलम् । 'तिर्यग् यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् ।' सु. पृ. १२८.

अङ्गुलीदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिः इति न्यायः ।

अङ्गुल्या वर्तिता दीपिका अङ्गुलीदीपिका । अनया ध्वान्तस्य अन्धकारस्य ध्वंसविधिः क्रियमाण. नो सफलता प्राप्नोति । यत्र महाकर्मनिष्पत्तये स्वल्प अर्थात् तत्रासमर्थप्राय कारण प्रयुज्यते, तत्राय सञ्चरति इति । साहस्री. ८७७.

अङ्गुल्यग्रे करिणां शतं इति न्यायः ।

यत्र अश्रद्धेयतोपन्यासः विवक्ष्यते, तत्राय अवतरति इति । साहस्री. ८७८.

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यति । भा. १०।२।२।६. * अङ्गुष्ठपर्वमात्रता अवदानधर्मः पुरोडाशादौ । वि. ३।४।१८. * प्रमाणवेलाया यावद्भिरङ्गुष्ठपर्वमात्रैरुपलक्षितः (पुरोडाशादिः) स यागसाधनम् । वा. ६।४।१।२.

'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलात् यम.' इति यदपि द्वैपायनेनोक्तं, तदपि काव्यशोभार्थं विस्पष्टमृत्युव्यवहारप्रदर्शनार्थं च पतिव्रताप्रशंसापरे वाक्ये प्रजापतिवपोत्खेदनादिवत् द्रष्टव्यम् । वा. २।१।२।५ पृ. ४०३.

सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं च । भाट्ट. ८।१।१.

* (स एकस्मिन् एकस्मात्) अतिदेशः एकस्मिन् कर्मणि एकस्मादेव कर्मणः न तु सर्वकर्मभ्यः । भा. ८।१।१।१.

* (स पदार्थानामेव, क चिच्छास्त्रस्य) अतिदेशः पदार्थानाम् । 'दशमाद्याधिकरण-न्यायेन उपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेशो न स्वरूपेण । ततश्च अखिलपदार्थविशिष्टाखण्डोपकारातिदेशे उपकारात् पृथग्भावेन पदार्थानां स्वातन्त्र्येण अनुपस्थितत्वात् नियोजनस्य स्वरूपेण बुद्धौ विपरिवृत्तिर्नास्ति । सोम. १।२।२ पृ. ११. * उपकारस्य तत्पृथग्भावेन पदार्थानामेवातिदेशः, न तु पदार्थबोधकशास्त्राणाम् । तथापि इह (एतद्ब्राह्मणान्येव इत्यत्र) शास्त्रस्यैवातिदेशः । वस्तुतस्तु अत्रापि अर्थस्यैवातिदेशः । भाट्ट. ७।२।३,

* (तस्य विभागः) अतिदेशः द्विविधः । वचनातिदेशः नामातिदेशश्चेति । आद्योऽपि द्विविधः प्रत्यक्षवचनातिदेशः अनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमितवचनातिदेशोऽपि त्रिविध. सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः, स्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशः, आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेशश्चेति । ७।१।२. * अतिदेशः त्रिविधः प्रत्यक्षवचनात् नामधेयात् चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्चेति । तत्र प्रत्यक्षवचनात् तावच्चिन्त्यते । (इषौ, पञ्चसञ्चरेषु, वैश्वदेवे काये एककपाले ऐन्द्राग्ने द्वादशकपाले च, साकमेधीये, कर्मत्वादिषु चेति) । शा. ७।१।१ पृ. ५२७,

इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते । (अग्निहोत्रं, प्रायणीय (न), सर्वपृष्ठः, अवभृथः, वैश्वानरः (न), निर्मन्थ्यः (न), प्रणयन (न), स्वरसामा) ७।३।१,

कर्मनामधेयानां अग्निहोत्रादिशब्दानां उत्तमातिदेशकत्वम् । यौगिकानां प्रायणीयादिशब्दानां गुणविधीनां च वैश्वानरादिशब्दानां गुणविधित्वात् लिङ्गविशेषशून्यानां नास्ति अतिदेशनिमित्तत्वमित्युक्तम् । कर्मनामवदेव संस्कारनाम्नां यूपादीनां सिद्धमेव अतिदेशकत्वम् । ७।३।११,

गतो नामातिदेशः, इदानीं आनुमानिकेन वचनेन अतिदेश उच्यते । ७।४।१.

· चोदनालिङ्गानुमितशब्देन अतिदेशो विचार्यते सौर्ये चरौ । (प्रथमे पादे प्रत्यक्षवचनात्, नामधेयात् तृतीये पादे, अनुमितवचनाच्च चतुर्थे पादे) सोम.

* अतिदेशः प्रत्यक्षवचनात् 'समानमितरच्छ्येनेन' इति इषौ । वि. ७।१।२, 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इति वरुणप्रघासेषु । ७।१।३, ' एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालः' इति साकमेधेषु । ७।१।४. * आनुमानिकवचनातिदेशोऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिकः । भाट्ट. ७।१।३. * अतिदेशः लिङ्गानुमितवचनात् सौर्ये चरौ । वि. ७।१।१, स च वैदिके एव । ७।४।२, ज्योतिः गौः आयुः एतेषु तु द्वादशाहिको नास्ति, किंतु ऐकाहिकः । ७।४।३. * प्रत्यक्षवचनातिदेशः ७।१-२, कर्मनामातिदेशः ७।३।१-७, चोदनालिङ्गातिदेशः ७।३।८, संस्कारनामातिदेशः ७।३।९-१२, कल्पितवचनातिदेशः ७।४।१, नामातिदेशसत्त्वे न चोदनालिङ्गातिदेशः । ७।४।२ इति भेदः सप्तमेऽध्याये । के. * वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वात् । उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेप आवश्यक एव । भाट्ट. ७।२।३ पृ. ३४४.

* स पुनः विभक्तविभागेन सप्तविधः । प्रथम तावत् नामातिदेशो वचनातिदेशश्च इति द्वेधा । तत्र नाम त्रिविध अतिदेशक कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिक चेति । वचन पुनर्द्विविध प्रत्यक्षश्रुत आनुमानिकं चेति । आनुमानिकमपि त्रिविध चोदनासामान्यातिदेशः, आश्रयातिदेशः, स्थानापत्त्यतिदेशश्चेति । तत्र यद्यपि अन्त्यौ द्वौ भेदौ सप्तमाध्याये नोक्तौ तथापि तयोराद्यः इन्द्रियकामाधिकरणे (४।३।३।५-७) निरूपितः । बुद्धौ विपरिवर्तमानः आश्रयः एव हि तत्र सेतिकर्तव्यतायाः ' आश्रयवत् ' इति कल्पनया प्रापको भवति, न चोदनासामान्यम् । स्थानापत्त्यतिदेशोऽपि पञ्चमसाधिकरणे (३।५।१९) निरूपितः । न च ' सोम भक्षयति ' इति चोदनासामान्यमिह भक्षश्रुतेरिति वाच्यम् । इन्द्रियकामवाक्ये श्रुतेनैव नारिष्ठादिसाधारण्येन, भक्षस्यापि इडादिभक्षसाधारण्येन चोदनालिङ्गस्या-

अजगरवृत्तिन्यायः । अजगरो यथा एकदा भुक्त्वा बहून् वारान् भोजनं विनैव आस्ते । किंवा स्थूलशरीरत्वात् गमनादिव्यवहारं मन्दंमन्दं करोति तद्वत् । साहस्री. ९९७.

* **अजस्रपक्षः** नाम अजस्रं निरन्तरं त्रयोऽप्यग्नयः पृथग्धार्या इति । उद्धरणपक्षे तु गार्हपत्यः एव निरन्तरं धार्यते, होमकाले तु गार्हपत्यायतनात् क्रियाश्चिदग्निः आहवनीयायतने दक्षिणाग्न्यायतने च स्थाप्यते । होमोत्तरं तु तौ निर्वातौ स्याताम् । इदानीं तु प्रायः सर्वैः अजस्रपक्ष एव स्वीक्रियते, उद्धरणपक्षे प्रायश्चित्ताधिक्यप्रसङ्गात् । के. * अजस्रपक्षे अग्न्युद्वाने प्रायश्चित्तं न ज्योतिष्मतीष्टिः, किंतु मनस्वतीहोमाद्येव । भाट्ट. ९।४।६. * अजस्रपक्षे अरणित्रयं, उद्धरणपक्षे तु एकैवारणिः । उत्तराधरभेदेन तु भेदः । संकर्ष. ३।२।२२, * अजस्रपक्षे आहवनीयस्य सदा प्रदीपनं अरणिर्वा सदा धारणोपायः । ३।२।६, * अजस्रपक्षे होमान्ते शालामुखीयस्यापि समारोपः । ३।२।३०.

* **अजहत्स्वार्था** बलवती, मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयात् । जहत्स्वार्था तु दुर्बला, असन्वयात् । बाल. पृ. १४२, * अजहत्स्वार्था लक्षणा यत्र शक्यलक्ष्ययोरुभयोरपि प्राधान्यं ' काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां ' इत्यादौ, तत्रैव इति गौतमीयाः । तत्तु पारिभाषिकम् । पृ. १४२.

अजहत्स्वार्था वृत्तिः इति न्यायः । यथा एवं हि दृश्यते लोके, भिक्षुकोऽयं द्वितीया भिक्षां समासाद्य पूर्वां नो जहाति, सञ्चयायैव प्रवर्तते । किंच, यत्र वाच्यार्थस्य अर्थान्वयः, तत्र अजहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति । यथा 'छत्रिणो गच्छन्ति' 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यता' इत्यादि । अत्र छत्रिपदमेकसार्थवाहित्वेन छत्र्यच्छत्रिपरमस्ति । काकपदं च काकतदितरसाधारणदध्युपघातकत्वावच्छिन्नपरमस्तीति ज्ञेयम् । साहस्री. ४३६. * अजहत्स्वार्थाः सर्वा वृत्तयः इति तत्सिद्धिसूत्रे उक्तम् । सु. पृ. १०८०. * अजहत्स्वार्थाः सर्वाः शब्दप्रवृत्तयः, पूर्वशक्त्यनुसारसंभवे शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । वा. १।४।१२।२३-१ पृ. ३५६. न जहाति शब्दः स्वमर्थं यासु वृत्तिषु इति विग्रहः । सु. पृ. ४९८. * अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था बाध्यते, ते उभे अपि प्रकृतिगते, यथा ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' । अत्र सूक्तवाकदेवतानां संयोगे कल्पिते तदुपपत्त्यर्थं प्रक्षेपविशेषको यागः प्रहरतिना लक्ष्यते इति । बाल. पृ. १४२, * अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था बाध्यते प्रकृतिप्रत्ययगते उभे अपि । यथा ' प्रोद्गातॄणां ' इत्यत्र उद्गातृप्रातिपदिकं उद्गीथाख्यतृतीयसामभक्तेर्गातुः एकस्यैवाभिधायकम् । तत्र उद्गात्रादिपुरुषत्रयलक्षणा अजहत्स्वार्था । बहुवचने तु एकत्वलक्षणा जहत्स्वार्था, सा पूर्वया बाध्यते इत्युक्तं तृतीये । पृ. १४२. * अजहत्स्वार्थलक्षणया केवलविधेयस्तुतिपरत्वं अर्थवादानां, न स्वार्थपरत्वं इति प्रच्छन्नबौद्धाः के चिन्मीमांसकंमन्याः (प्राभाकराः) संगिरन्ते । वैदिकशिरोमणयो वार्तिककृतस्तु सर्वेष्वपि अर्थवादवाक्येषु अवयवार्थानतिक्रमेणैव अजहत्स्वार्थलक्षणया प्राशस्त्यपरत्वं (संगिरन्ते) । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०. * अजहल्लक्षणा शक्यलक्ष्योभयस्य क्रियान्वयित्वे इति **संप्रदायः** । स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयबोधप्रयोजिका अजहत्स्वार्था । यथा ' यष्टीः प्रवेशय ' इत्यादौ, शक्यार्थस्यापि क्रियाऽन्वयात् । इयमेव उपादानलक्षणा इति **आलंकारिकाः** । मणि. पृ. ७२.

अजाकृपाणीयन्यायः । अजाकृपाणपदाभ्यां तदागमनपतने लक्ष्येते । अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणं, ततः अजाकृपाणमिव अजाकृपाणीयमिति । एवमागच्छन्त्या अजायाः कृपाणपतनाद्यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः । साहस्री. ५६.

अजागलस्तनन्यायः । यथा अजायाः छाग्याः गले कण्ठे स्तनौ स्तनाकारौ मांसविकारौ निष्प्रयोजनौ स्तः, तथा प्रकृतेऽपि । उक्तं च वसिष्ठसिद्धान्ते 'चरसंस्कृतिष्मांद्योः सक्रमो यः सुसंक्रमः । अजागलस्तन इव राशिसक्रान्तिरुच्यते ॥' इति । साहस्री. ५८२.

अजातपुत्रनामोत्कीर्तनन्यायः । भाविसंज्ञया निर्देशो विवक्षितोऽत्र । साहस्री. १६७.

* **अजावशाशब्देन** चोदिते कर्मणि छागशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । भा. १०।४।१४।२७.

मयनगतज्योतिरादिषु । ७।४।३।२३ २०, * ऐकादशिन- पशुधर्माणां पशुगणेषु । ८।१।८।१५, * ऐष्टिकधर्माणां वाजिनयागे सुराग्रहे च । ८।२।१।१-९, * गवामयन- गतस्वरसामधर्माणां 'पृष्ठ्य षडहो द्वौ स्वरसामानौ' इत्यत्र । ७।३।१०।२६ २७, * गवामयनधर्माणां संवत्सर सत्रेषु । ८।१।११।१८, * चातुर्मास्यवरुणप्रघासगतकायैक- कपालधर्माणां साकमेधीयवैश्वकर्मणैककपाले । ७।१।०।२३, * चातुर्मास्यवैश्वदेविकद्यावापृथिव्यैककपालधर्माणां आग्रयण गतद्यावापृथिव्यैककपाले वरुणप्रघासगतद्यावापृथिव्यैककपाले च । ७।३।१०।२६-२७, * चातुर्मास्यवैश्वदेविकवैश्वदेव्या मिक्षाविध्यन्तस्य मैत्रावरुण्यामिक्षायाम् । ७।३।१०।२६ २७, * दर्शपूर्णमासधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।१।०।१२, * दर्शपूर्णमासधर्माणां ऐन्द्राग्नादिपशुषु । ८।१।४।११, * द्वादशाहस्य सत्रात्मकस्य धर्माणां पञ्चदशरात्रे कुण्ड- पायिनामयने च । ८।२।६।२९-३२, * द्वादशाहस्य सत्रा हीनोभयात्मकस्य धर्माणां सत्रेषु अहीनेषु च व्यवस्थया । ८।२।०।२४-२८, * द्वादशाहधर्माणां अहर्गणेषु द्विरात्रा दिषु । ८।१।१०।१७, * द्वादशाहधर्माणां पञ्चोक्थ्य- शतोक्थ्य-शताग्निष्टोम-शतातिरात्रादिषु । परं तु तत्तत्र तत्सख्यता । ८।३।४।८-९, * द्वादशाहिकानां सतानां महाव्रतकतराने । ८।३।२।२-५, * धर्माणामति देश सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतित । ८।१।२।२, * पयोधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।३।१५-१८ * यजमानसत्राणां दर्शपूर्णमासविकारेषु । संकर्ष २।२। * योनिस्थस्तोभानां उत्तरयोर्ऋचो । मा ९।२।१०। ४ * योनिस्थस्तोभानां उत्तरयोर्ऋचो । मा ९।२।१०। ४ * रथंतरयोनिगीते रथंतरस्य उत्तरयो । ७।२। ३३-३७, * वाजिनयागस्य आमिक्षाविकारे, अनु ३।१-२१ * वाजिनयागस्य आमिक्षाविकारे, अनु ३।१-२१ * वारुणप्राघा

निष्पन्नप्रतिपत्तिचात् । भाट्ट ४।१।९ * शाकमेधिकत्वाद्विधिकाण्डस्य साकमेधीये द्वामैककपालयो । भा ७।१।४।२२ * वैश्वदेवगतानां पञ्चानां हविषा प्राप्तस्य वरुणप्रघासगतेषु पञ्चसु हविःषु । भाट्ट ७।१।३ * श्येनविशेषधर्माणां इषौ यागे । मा ७।१।२।१३-१६, * षडहगतपृष्ठानां विश्वजिति । ७।२।३।६ ११, * षडह धर्माणां पर्तृविंशद्रात्रे । ८।३।३।६-७, * सवनीयपशु धर्माणां ऐकादशिनेषु पशुषु । ८।१।७।१४, * साना य्यधर्माणां अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।२।१०-१४, * साना- य्यधर्माणां 'आग्नेय पय' इत्यत्र । ८।१।१७।३२-३४, * सानाय्यपयोधर्माणां वैश्वदेव्यामिक्षायाम् । ८।२।४।१९- २३, * साहस्र-सायस्कयो पूर्वयोर्धर्माणां उत्तरेषु साहस्र सायस्केषु । ८।१।१२।१९, * सौमिकधर्माणां उद्भिदा दिषु अव्यक्तयागेषु । ८।१।९।१६, * सौमिकावभृथधर्माणा (केषा चित्) वरुणप्रघासगतावभृथे । ७।३।४।१२-१५, * स्तोत्राणां अग्निष्टोमीयादीनां शताग्निष्टोमादिषु । ८।३। ५।१०

* (अतिदेशो न यस्य यस्मिन्) अतिदेशो न अग्नीषोमीयनिर्मन्थ्यधर्माणां चयनगतनिर्मन्थ्ये । भा ७।३।७।१८, * न ऐष्टिकधर्माणां सोमे । ८।१।३।३ १०, * न दर्शपूर्णमासगतबर्हिर्धर्माणां पशुगतयूपावटबर्हिषि बर्हि- र्नाम्ना । ७।३।७।१८, * न दर्शपूर्णमासगताज्यधर्माणां पशुगतयूपाञ्जनाज्ये । ७।३।७।१८, * न दार्शपौर्णमासिकस्य फलनियमकर्तृसमुदायस्य सौर्यादिषु । ८।१।१३। २० २२, * न द्वादशाहगतप्रथमाहधर्माणां प्रायणीय नाम्ना गवामयनगते प्रथमेऽहनि । ७।३।२।०, * न पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिषु । ३।६।६।१६-१७, * न प्रकृति पार्वणहोमयो विकृतौ । ९।२।१८।२१ २६ * न प्राकृ- धर्माणां क्व चित् विकृतौ । वि ५।१।११ * न प्राकृ- तानां गोदोहनादीनां काम्यगुणानां, विकृतौ । भा. ८।१।१४।२३ २०, * न यूपधर्माणां समन्त्रकाणां उपशये यूपे । ७।३।१३।२३ ३४, * न वारुणपुरोडाशस्य वरुणप्रघासगतावभृथे । ७।३।०।१६, * न सौमिकपृष्ठ धर्माणां अग्निचयनगतपृष्ठेषु, अग्नौ पृष्ठशब्दस्य मन्त्र वाचित्वात् । ७।३।१४।३० ३६, * न सौमिकाग्निप्रणयन- धर्माणां चातुर्मास्यगताग्निप्रणयने, किंतु दर्शपूर्णमासगता- ग्निप्रणयनधर्माणाम् । इति भाष्यमतम् । न दार्शिक न सौमिक, किंतु अपूर्वमिद अग्निप्रणयन इति वार्तिक- मतम् । इद च प्रणयन मध्यमयोरेव पर्वणो । ७।३। ९।२३ २० के * न सौमिकाग्निष्वेष्टिगतवैश्वानरधर्माणां राजसूये पूर्वनिष्पन्नवैश्वानरनिर्वापे वैश्वानरशब्देन । भा. ७।३।६।१७.

नार्थान्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यं— न च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति । कुतः ? अर्थान्यत्वात् । स्नेहनार्थं आदौ नवनीत सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकाले गौग्गुलवेन अभ्यञ्जनं विरूक्षीकरणार्थम् । प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्तते, इति न प्राकृत निवर्तयितुमर्हति ।

सोम— पूर्वत्र भिन्नकार्यत्वात् अनिवृत्तावपि इहैककार्यत्वात् निवृत्तिः इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— संस्कारे अभ्यञ्जने (गौग्गुलवादीना नवनीतेन) समुच्चयः भिन्नकार्यसंयोगात् इति । [यत्तु सोमनाथेन गौग्गुलवेन 'यन्त्राद्युपायसंपादितगुग्गुलुद्रव्येणेत्यर्थः' इत्युक्तं तन्न, गौग्गुलवादिशब्दत्रयेण तत्तत्तैलानामेव विवक्षितत्वात् इति ध्येयम् । के.]

वि— 'अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाध्यो गौग्गुलवादिभिः । न वा, ऽऽद्यो लेपजैकत्वा, द्व रौक्ष्यस्नेहभेदत ॥'

भाट्ट— अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे 'गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यङ्क्ते' इति श्रुतम् । तत्र प्रकृतिप्राप्ताभ्यञ्जनानुवादेन कालद्रव्यरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् अनन्यविधातव्येन अभ्यञ्जनान्तरेण प्राजापत्याध्वर्युदानवत् (१०। ३।१७।६३–६४) प्राकृतकार्यनिष्पत्तेः प्राकृताभ्यञ्जनस्य तदीयकालद्रव्ययोश्च बाधः । इति प्राप्ते, यदि तावत् प्रकृतौ अभ्यञ्जनस्य दीक्षाऽङ्गत्वात् दीक्षायाश्च फलाधानयोग्यतासंपत्त्यनुकूलादृष्टजनकत्वेन अभ्यञ्जनस्यापि अदृष्टार्थत्व, तदा उपहोमन्यायेन (५।२।९।१७–२०) एतदभ्यञ्जनस्य तत्कार्यापन्नत्वे नैव किंचित् प्रमाणम् । अथ तु अस्य दीक्षारूपत्वेऽपि शरीरश्लक्ष्णीकरणद्वारा कर्तृसंस्कारकत्वस्य अभ्युपगमात् एककार्यत्वमुच्येत, ततो नवनीतेन प्रकृतौ श्लक्ष्णीभावकरणेऽपि गौग्गुल्वेन रूक्षीकरणात् न तस्य तत्कार्यापन्नत्वम् । अस्तु वा तत्, तथापि कर्तृसंस्कारस्य तदुत्तरभाविकरिष्यमाणसर्वपदार्थोपकारकत्वात् प्रातःसवनपूर्वभाविपदार्थेषु नवनीताभ्यञ्जने बाधकाभावात् युक्त एव समुच्चयः ।

न्यायबिन्दु.— अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे 'गौग्गुल्वेन *प्रातःसवनेऽभ्यङ्क्ते*' इति *गौग्गुल्वाभ्यञ्जनं प्राकृतनव*नीताभ्यञ्जनस्य निवर्तकम् । इति प्राप्ते, नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वेन, गौग्गुलवादेस्तु चन्दनादिवत् रूक्षीकरणार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'तथा गौग्गुल्वाञ्जनम् ।' ८.

शंकर— 'नवनीतं च गुग्गुलोः ।' बाध्य न । ८.

* **अञ्जलिः** द्विहस्तसंयोगः सव्याकोशः अर्थात् कर्तव्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्तयितुम् । भा. १।४।१४।२५. देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ संहतहस्तसंयोगमात्रमञ्जलिः । 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्' इत्यादौ व्याकोशः । बा. * 'अञ्जलिना सक्तून् प्रदाय (प्रदाव्ये इति भाष्ये पाठः) जुहुयात्' । अत्र अञ्जलिः सक्तुग्रहणशक्ततया प्रसृतो ग्राह्यः, न नमस्कारकालीन इव । शक्तिरत्र नियामिका । वि. १।४।२०. * **अञ्जलौ** प्रत्यङ्गभूतो दक्षिणस्य पाणेः सव्यः पाणिः । तेन विना अञ्जलिरेव न भवति । नहि द्वाभ्यां दक्षिणाभ्यां अञ्जलिः इत्युच्यते । भा. ६।६।२।१५.

* **अणिमाद्यैश्वर्यं** 'स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्' 'तरति शोकमात्मवित्' 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इत्यादिना योगजन्याणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यफलानि वर्णितानि । वा १।३।९।२७ पृ. २८८.

अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः इति न्याय । इदमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदोऽध्यवसायः । अध्यवसानमध्यवसायः । सहस्री. २४९.

* ननु घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहः 'अणुरपि०' इति न्यायेन समाहकतया सत्तायाः लघुत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । भवानन्दीप्रकाशे उपाधौ । * यत्र तु 'ङः सि धुट्' इत्यादौ उभयोरप्यचारितार्थ्यं, तत्र 'तसिल्' इति सूत्रापेक्षया 'तसादिषूत्तरस्य' इत्यस्य परत्वात् तेनैव व्यवस्था । (शेखरः) विप्रतिषेधाभावेन 'विप्रतिषेधे' इति सूत्रविषयाभावेऽपि 'अणुरपि विशेषः' इति न्यायेन 'तसात्' इति सूत्रस्यैवात्र प्रवृत्तिसिद्धिः । मूर्तिः पृ. २६० परि० ७१.

अण्डकुक्कुटीन्याय. । अर्धजरतीयन्यायवत् अस्यार्थः । साहस्री. २१८.

गणत्वम् । गणः एव संघातधर्मैः गणमनुप्रवेष्टुं समर्थः नैशादः । 'द्वाभ्यां लोमावद्यति, द्वाभ्यां मांसं' इत्येतदस्य द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः ।

शा—द्विरात्रादिषु अहर्गणेषु अव्यक्तत्वं गणत्वं च अधिकं विद्यते । तस्मात् द्वादशाहविध्यन्तः । एवं च 'पत्नीसंयाजान्तानि अहानि संतिष्ठन्ते' इत्यादयो गणधर्मा लभ्यन्ते ।

सोम—ननु द्विरात्रादिषु अव्यक्तत्वात् सौमिक एव विध्यन्तः । न च गणत्वात् द्वादशाहविध्यन्तप्राप्तिः, तथात्वे गणत्वाविशेषात् पशुगणलक्षणैकादशिनीविध्यन्तस्यापि प्रसङ्गात् इति उच्यते: संगतिपूर्वपक्षौ । अव्यक्तत्वे सति गणत्वं लिङ्गं, तच्च न सोमे, नैकादशिन्यां, इत्याशय । न च अहरुपहितोऽन्यथा गणो द्वादशाहः, रात्र्युपहितोऽन्यथा गणः द्विरात्रादिः, इति वैसादृश्यात् कथं तद्विकारत्वं इति वाच्यम् । अहःशब्दस्य रात्रिशब्दस्य च अहोरात्रपरत्वेन उभयोरपि अहोरात्रनिमित्तगणत्वेन वैसादृश्याभावात् ।

वि—'अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्रिमः । पूर्ववद्,दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट—गवामयनादिसत्रेषु द्विरात्राद्यहीनेषु च मुख्यागणेषु द्वादशाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र हि रात्रिशब्दः अहःशब्दश्च अहोरात्रसाध्यकर्मविशेषपरः । मुख्यागणान्तर्गतत्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् । अत एव गवामयनादौ 'द्वाभ्यां लोमावद्यति' इत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादो विधान्तरस्तुत्यर्थः सगच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा दशाहस्यैव प्रवृत्तिः इति वक्ष्यते । तत्रापि सत्रेषु सत्रात्मकस्य, अहीनेषु अहीनात्मकस्य च द्वादशाहस्य अवान्तरसादृश्यात् इत्यपि वक्ष्यते (८।२।५) । ८।१।३.

मण्डन—'स्याद् द्वादशाहोक्तमहर्गणेषु ।'

शंकर—'द्वादशाहादहर्गणे ।' विध्यन्त । ११.

अतिदेशः इषौ श्येनीयविशेषधर्माणाम् ॥

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् । ७।१।२।१३ ॥

भाष्यं—अस्ति इषुर्नाम एकाहः, अपरः श्येनः । तौ द्वावपि आभिचारिकौ । तत्र इषौ कांश्चित् धर्मान् विधाय आह 'समानमितरत् श्येनेन' इति । एतच्चिन्त्यते किमयमनुवादो विधिर्वेति । यदि विधिः, ततोऽतिदेशः, श्येनधर्मान् इषौ अतिदिशति । अथ अनुवादः ततो नेति । तत्र किं प्राप्तं ? तत् सूत्रेणैव उपन्यस्यते 'समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात्' 'समानमितरत् श्येनेन' इत्यत्र उत्पन्नाधिकारः स्यात् । अनुवाद इत्यर्थः । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् । अयं इषुः पूर्ववान् ज्योतिष्टोमपूर्वकः, ज्योतिष्टोमिकोऽत्र विध्यन्त इत्यर्थः । अत्र चोदकेन उत्पन्नाः ज्योतिष्टोमिका धर्माः सन्ति । श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः । तत्रापि ते सन्ति । ये इषौ श्येने च समाना भवन्ति, तानधिकृत्य अयं वादो युज्यते । तस्मात् उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवादः । किंच इतरत् इति च अभावे नोपपद्यते । इतरशब्दश्च असंनिहिते अनुपपन्नः संनिहिते एव भवति । यथा 'इतरः प्रावारो दीयताम्' 'इतरः कम्बलो दीयतां' इति संनिहितो दीयते, न प्रावारमात्रं कम्बलमात्रं वा । ज्योतिष्टोमिकाश्च संनिहिताः । तस्मात् तेषामनुवादः । विहिता हि ते चोदकेनेति ।

श्येनस्येति चेत् । १४ ॥

भाष्यं—इति चेत् पश्यसि ज्योतिष्टोमिकानामनुवादः इति, नैवम् । श्येनस्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः । कुतः ? श्येनग्रहणसामर्थ्यात् । एवं श्येनग्रहणं अर्थवत् भविष्यति, धर्मान् विशेषयत् । इतरथा अनर्थकं स्यात् । सर्वेषां हि एकाह-अहीन-सत्राणां ते समानाः, तत्र भविष्यति । यावदुक्तं स्यात् समानमितरत् इति, तावदेव समानमितरत् श्येनेन इति ।

नासंनिधानात् । १५ ॥

भाष्य—नायं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते । कस्मात् ? असंनिधानात् । अयं इतरशब्दः संनिहिते भवति । न च श्येनशब्देन वैशेषिकाः इषौ धर्माः संनिहिताः । यत्तु श्येनशब्दो वैशेषिको भवतीति, विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात् । अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति ? ज्योतिष्टोमिकस्य

*अतिक्रमे अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे गुणधर्मः अतिक्रमितव्यः । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१०.

* अतिक्रमे निषेधस्य, पुरुषः प्रत्यवैति । भा. ६।२।५।१९-२०.

अतिक्रान्तावेक्षणन्याय. । सिंहावलोकनन्याय-समानार्थक एवायम् । भूतपूर्वस्य पुनर्विचार इति तदर्थः । के. । 'वाक्यात् भविष्यति' इति वाक्ये 'किं भविष्यति' इत्यपेक्षाया अतिक्रान्तावेक्षणेन गुणगतस्य व्यापारस्य विधेयत्वप्रतीतिः इत्यवगमः । सु. पृ. ७७२.

अतिग्राह्यः पृष्ठ्ये षडहे 'वैराजस्तोत्राय आग्नेयो गृह्यते' इत्यत्र देवताविधिः ॥

'वैराजस्य स्तोत्रायाग्नेयो गृह्यते' इति वचनेन वैराज-स्तोत्राख्यदेवताकयागविधिः । आग्नेय इत्यस्योपाख्या-दिवन्नामधेयत्वेन देवतातद्धितत्वायोगात्, चतुर्थ्या आन-र्थक्यप्रतिहतत्वाच्च । इति प्राप्ते, मान्त्रवर्णिकदेवता-लाभेन तत्प्रख्यन्यायेनैव नामत्वेन देवताऽनाकाङ्क्षत्वात् सम्बन्धसामान्यार्थे षष्ठीस्थाने चतुर्थी । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या ग्रहाणां स्तोत्राङ्गत्व विनियोगभङ्गेन वैपरीत्यं वा शङ्क्यं, 'ये वा अमी वैराजस्य स्तोमा-स्तैरेवैते सामन्वन्तः' इति श्रुत्या सस्तोत्रग्रहान्तरसाम्य सपिपादयिषया गौणसामवत्त्वोपपादनस्वारस्यविरोधात् । 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्या गृह्यन्ते' इतिवदवान्तरकाल-वादो वा सप्तमीकल्पनयेति द्रष्टव्यम् । संकर्ष. ३।३।६.

* अतिग्राह्याः (१०।८।२३ सू.) अतिक्रम्य ऐन्द्र-वायवादीन् गृह्यन्ते इति अतिग्राह्याः नाम ग्रहविशेषाः, अग्निष्टोमे माध्यदिने सवने आग्नेयः ऐन्द्रः सौर्यः इति त्रयः । के. * 'मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' सत्रे । भा. १०।८।११।२४.

अतिग्राह्याः प्रकृतौ अग्निष्टोमेऽपि, न विश्व-जित्येव ॥

तानेव प्रकृत्य 'विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या अप्य-ग्निष्टोमे' इति श्रुतोऽग्निष्टोमशब्दः प्रकरणादग्निष्टोमसंस्थ-विश्वजिद्यागपरः । इति प्राप्ते, 'अप्यग्निष्टोमे' इति अपिशब्दात् द्वितीयवाक्यत्वेन निश्चितेऽपि विश्वजित्पदा-नुवृत्तौ विशिष्टोद्देशापत्तेर्वाक्येन प्रकरणबाधादग्निष्टोम-संस्थत्वेन यागस्योद्देश्यत्वात् प्रकृतौ वेति न्यायेन (३।६।१२) प्रकृत्यग्निष्टोमे एवैष विधिः । संकर्ष. ३।३।२.

* अतिग्राह्यं चमनं च विकृतिषु चोदकः प्रापयति । भा. १०।८।११।२४.

* 'पञ्च ऐन्द्रान् अतिग्राह्यान् गृह्णाति' । क चिद् विकृतौ । भा. १०।८।११।२६.

अतिग्राह्याणां पार्ष्ठिकोक्थ्येषु विकल्पः, न पर्युदासः ॥

प्रकृतितः प्राप्तानां प्रतिषेधे षाळशीग्रहणन्यायेन (१०।८।२) विकल्पापत्तेः पर्युदासपक्ष एवाश्रयणीयः, अनुमितवाक्ये लक्षणाया अप्यभावात् । इति प्राप्ते, पृष्ठ्य-षडहप्रकरणे एव 'वैराजस्य स्तोत्रायाग्नेयो गृह्यते, शाक्व-राणामैन्द्रो, रैवताना सौर्यः' इति विधाय 'पृष्ठानि वा एतानि पृष्ठ्याच्च्यावयन्ति, यत्रैव पृष्ठानि युज्येरंस्तेषु तेऽतिग्राह्याः' इति पुनर्विधिदर्शनेन ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव । पार्ष्ठिकोक्थ्येतरक्रतूनामनुपस्थितत्वेन पर्युदासस्या-युक्तत्वात् । संकर्ष. ३।३।४.

अतिग्राह्याणां पूर्वत्र्यहे उत्तरत्र्यहे च व्यव-स्थितविकल्पः ॥

यद्यप्यैच्छिकस्य तुल्यवद्विकल्पस्य अष्टदोषदुष्टत्वात् व्यवस्थितविकल्प एव युक्तः । नानापृष्ठ्ये षडहे अति-ग्राह्या भवेयुः, बृहद्रथन्तरपृष्ठ्ये तु नेति वैराजस्तोत्रादिकाले एव तेषां विधानात् । तथापि पृष्ठ्यसामान्ये प्राप्तानां ग्रहाणामङ्गभूतवैराजादिस्तोत्रानुसारेण सङ्कोचायोगात् सर्व-त्रैच्छिको विकल्पः । न च ग्रहाणां पृष्ठप्रच्युतिहेतुत्व-कथनस्याङ्गत्वे एव पर्यवसानात् प्रधानपृष्ठानुसारेणाङ्गभूता ग्रहा नियन्तुं युक्ता इति वाच्यम् । 'यदा स्तोत्राण्युप-यन्ति तदा ग्रहाः' इत्येवं समानकालिकत्वमात्रबोधन-फलकत्वेनापि तदप्रच्युतिहेतुत्वोक्तिसंभवात् । अतस्तुल्यव-द्विकल्पः । इति प्राप्ते, 'तान् वै पूर्वस्मिंस्त्र्यहे गृह्णी-यात्' 'उत्तरस्मिंस्त्र्यहे ग्रहीतव्याः' इति वचनद्वय-वशात् व्यवस्थित एव विकल्पः । त्र्यहद्वयेऽपि प्रत्यहं त्रयाणां त्रयाणां ग्रहणे पृष्ठ्यविधिनैव तत्सिद्धौ अनयोर्नैय-र्थ्यापत्त्यैव प्रत्यहमेकैक एव ग्रहो ग्राह्य इत्याकारकत्वमात्र-विधायकत्वेनैव सार्थक्यस्य वक्तव्यत्वात्, उत्तरस्मिन्

शा—सत्यं इतरत्-शब्दः संनिहितं अभिधत्ते न तु तन्मात्रम्। किंतु पूर्वनिर्दिष्टसदृशं संनिहितं च यत् द्रव्यं, तदभिधत्ते। तदिह यत् संनिहितं ज्यौतिष्टोमिकं, न तत् पूर्वोक्तसदृशं, अप्राकृतानां सप्तहादीनां पूर्वमुक्तत्वात्। यत्तु अप्राकृतं लोहितोष्णीषादि श्येनवैशेषिकं, तत् यद्यपि असंनिहितं तथापि सादृश्यमस्ति, इति अवश्य हातव्ये अन्यतरस्मिन्, वचनार्थवत्त्वाय संनिधिं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणां वादः। (इति भाष्य-मतम्)। यद्वा चोदकप्राप्तानां त्रिवृत्त्वादीनां विकारः 'इषुं त्रिवृतं' इत्यादिना पूर्वं विहितः, तत् इतरत् चोदकप्राप्तं इतरच्छब्देन उद्दिश्य, तस्य लोहितोष्णीषादिविकारः श्येनात् अतिदिश्यते। एवं च संनिहितवचनत्वं अर्थवत्त्वं च वचनस्य भविष्यति (इति वार्तिक-मतम्)।

सोम—किंचिद्धर्मपुरस्कारेण बुद्धिस्थमध्ये एकस्मिन् उपयुक्ते तदवशिष्टं यत्, तत् इतरशब्दवाच्यम्। तस्य च यद्धर्मपुरस्कारेण प्रथमं बुद्धिस्थता, तद्धर्ममादाय सादृश्यं संनिहितत्वं च अस्ति इति। इत्थं इतरशब्दस्य संनिहितसदृशपरत्वं लोकसिद्धम्। भाष्यकारेणापि अमुमेवार्थमङ्गीकृत्य सप्तहादीन् विशेषान् अनुक्रम्य 'इतरत् इति प्रयोगात् वैशेषिकतया सदृशेन संनिहितेन च भवितव्यम्। तत्र च उभयासंभवात् अन्यतरपरिग्रहे वचनार्थवत्त्वाय सादृश्यं परिगृह्यते' इत्युक्तम्। वार्तिककारमते तु चोदकप्राप्ताङ्गमध्ये त्रिवृत्त्वादेः विकारविधानार्थं उपयुक्तत्वेन तत् इतरत् यत् ज्यौतिष्टोमिकं, तत् श्येनेन समानं कर्तव्यं, श्येने यादृशविकारयुक्तं तादृशविकारयुक्तं कर्तव्यं, इति संनिहितवाचकवचनतोऽवसेयं. संनिहितत्वं न परित्याज्यं इति। सूत्रार्थस्तु– समाने 'समानमितरत्' इति वाक्ये उत्पन्नाधिकारः चोदकावगतनिर्देशः स्यात्। कुतः? पूर्ववत्त्वात् इषोर्ज्योतिष्टोमलक्षणप्रकृतिमत्त्वादिति।

वि—'इषौ समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम्। श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽथानुवादकः॥, ज्योतिष्टोमविकारत्वात् तद्धर्माश्चोदकात् समाः। श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति॥, इषुवैशेषिकादुक्तादितरत् श्येनगं स्फुरेत्। वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते॥'

भाट्ट—प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते (सप्तमस्य प्रथमे पादे)। इषुर्नाम एकाहः ज्योतिष्टोमविकारः। तत्र प्राकृते साम्नि वषट्कारनिधनमाम्नातं, प्राकृतविष्टुतौ च इच्छाकारत्वं, स्तोत्रे प्राकृते सप्तदशत्वं साम (सप्तह इति पाठः भा. वा.)। ततः 'समानमितरच्छ्येनेन' इति श्रुतम्। तत् किं अनुवादः, उत अतिदेशविधिः इति चिन्तायां इतरशब्दस्य संनिहितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् नास्य असंनिहितश्येनवैशेषिकधर्मवाचित्वं, तेषामसंनिहितत्वात्। अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन संनिहिताः तत्परत्वमेव। तेषां च श्येनेऽपि अतिदेशप्राप्तत्वेन श्येनसाम्योपपत्तेः अनुवादः एवायं, इति न श्येनवैशेषिकाणां वचनातिदेशः। इति प्राप्ते, इतरशब्दस्य संनिहितवाचित्ववत् पूर्वोक्तेतरतत्सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धम्। 'चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये प्रदेये इतरत् विष्णुमित्राय' इत्यत्र संनिहितपूर्वोक्तेतरतत्सदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः। अतश्च वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिः उपेक्षणीयैव। ततश्च यत् संनिहितं प्राकृतं, न तत् पूर्वोक्तसदृशं अप्राकृतानां सप्तहादीनां पूर्वोक्तत्वात्। यच्च सदृशं श्येनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधर्म्यात्, न तत् संनिहितम्। ततश्च अवश्यहातव्ये अन्यतरस्मिन्, वचनस्य अर्थवत्त्वाय, संनिहितं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन ग्रहणम्। नहि अन्यथा विध्यन्तरशेषभूतस्य अनुवादस्य अर्थवत्त्वं संभवति। ततश्च श्येनसादृश्यवत् यत् पूर्वोक्तसदृशं सत् पूर्वोक्तभिन्नं, तत् इषौ कुर्यात् इति वाक्यार्थः। श्येनसादृश्यं च श्येननिष्ठानुवृत्तिधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वम्। भवन्ति हि श्येननिष्ठानां कण्टकवितोदनादीनां ये धर्माः कण्टकवितोदनत्वादयः तत्समानजातीयाः त एव, तद्वत्त्वं कण्टकवितोदनादौ। अत एव श्येनपदं श्येनाङ्गपरं, न तु यथाश्रुतम्। नहि श्येनप्रतियोगिकं सादृश्यं कण्टकवितोदनादौ संभवति। अतश्च फलत श्येनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तभिन्नाश्च कार्याः इति पर्यवसितो-

'देवदत्तवत् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः' इति । भा. ७।१।१।१२. * अन्यत्रविहितानां धर्माणां तत्सम्बन्धापरित्यागेन अन्यसंबन्धप्राप्तिफलकं शास्त्रम् । मीन्या. * 'अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंततेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥' वि. प्रस्तावे ७।१।१. * अन्यधर्मत्वेनावगतानां तत्सम्बन्धादरेण अन्यत्र प्रदेशो प्रापण येन व्यापारेण भवति, सोऽतिदेशो नाम । तथा चोक्तं 'प्राकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्सामान्येषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥' इति । अयमत्रान्वयः, प्राकृतात् कर्मणः धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेशः । क्व धर्मप्रदेशो इत्यपेक्षायामाह—यस्मात् तत्समानेषु इति । यस्मात् प्राकृतात् आग्नेयादेर्धर्माः प्रदिश्यन्ते तत्समानेषु सौर्यादिषु कर्मसु इति । शा. ७।१।१ पृ ५२६. सोम— अतीत्य देशः अतिदेशः । व्यापारस्यातिदेशत्वे तद्वतः शास्त्रस्य करणव्युत्पत्त्या शास्त्रे अतिदेशत्वव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ...... अन्यधर्माणामन्यत्र प्रापकव्यापारः अतिदेशः इत्येव लक्षणम् । तत्समानेषु इति तु प्रायिकस्वरूपकथनम् । * यः पदार्थो यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेन अवधारितः, तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैव अन्याङ्गताबोधक प्रमाणम् (अतिदेशः) । भवति हि 'प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या' इत्येवमादिकं वाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाङ्गत्वेन अवधारितानां आग्नेयादिसम्बन्धित्वेन रूपेण, तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् । 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यपि च तदीयब्राह्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्मणार्थभूतानां उक्तरीत्यैव विकृत्यङ्गत्वबोधकम् । मासमग्निहोत्रं इति नामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौण्यैव वा उक्तविधाङ्गत्वबोधकम् । एव स्थानापत्त्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च लक्षणसमन्वयो बोध्यः । अत्र च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेन अवधारितानां तेनैव द्वारेण पापक्षयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्ये अतिप्रसङ्गवारणाय तत्सम्बन्धित्वरूपेण इति विशेषणम् । नहि दर्शादेः स्वर्गसम्बन्धित्वेन रूपेण पापक्षयार्थता प्रमाणाभावात्, अपि तु दर्शत्वादिनैव । प्रकृते तु प्रयाजादीनां आग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैव अनुगमात् तदेव विकृतिसंबन्धिताऽवच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशसम्बन्धित्वेन अवधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात् तद्बोधकवाक्ये अतिप्रसङ्गवारणार्थं तादृशोपकारद्वारा इति विशेषणम् । पुरोडाशे स्वप्रयोजकीभूतश्रपणाधिकरणत्वेन, तुषोपवापे स्वाप्रयोजकीभूतोपवापकरणत्वेन इति तत्र द्वारभेदात् । केचित्तु सादृश्यकल्पितवाक्यत्वं अतिदेशकत्वं इत्याहुः । तत् अतिदेशान्तरेषु अव्यापकत्वात् उपेक्षितम् । भाट्ट. ७।१।१.

* (स कदा भवति, न भवति च) अतिदेशः उपदेशासंभवे भवति । वा. ३।६।१६।४१ पृ. १०६१, * अतिदेशः षड्विधोपदेशप्रत्यस्तमये कल्प्यते । ३।६।७।१९. * अतिदेशः फलसम्बन्धोत्तरकालः । मीन्या. * अतिदेशः उपदेशानवगते न प्रवर्तते । वा २।१।२।५ पृ. २९०, * अतिदेशः कथभावे असति न प्रवर्तते । २।२।७।२१ पृ. ५२५.

* (अतिदेशः कीदृशः क्व उच्यते) सप्तमादि-(अध्याय-) षट्कः उपदेशपूर्वकातिदेशविषयकः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६५१. * अतिदेशलक्षणं सामान्यतः सप्तमेनाध्यायेनोक्तम् । भा. ८।१।१।१. * तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कार्त्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । चोदनालिङ्गातिदेशस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थं अष्टम आरभ्यते । भाट्ट. ८।१।१. * अतिदेशः विशेषतः प्रतिपाद्यते अष्टमाध्याये । भा ८।१।१।१

* (तस्य नियामकम्) अतिदेशसाधकः एकसप्रयोग प्रयोजनान्तररहितः । भाट्ट. ८।१।३ पृ. ५. * अतिदेशप्रमाणानि वचन–नाम–लिङ्गानि त्रीणि । मणि. पृ. १३. * नहि अतिदेशस्य सन्निधिः कारणं सारूप्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् (सप्तमाध्याये) । अथ कार्यापत्त्या, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । ... 'न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ।' यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र व्याख्यातम् (३।६।१३।३६ सूत्रे) । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६८. * यस्यैव सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपस्थितिः, तत एव धर्मातिदेशः । तच्च

(नच विशेषनियामकाभावेऽपि दर्विहोमवदपूर्वत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । दर्विहोमानामपूर्वत्वेऽपि यान्न- निरद्रव्यदेवताउद्भावेन सम्भवति शास्त्रपर्यवसानम् । इह तु 'यजेत' इत्येतावन्मात्रं श्रूयते यागश्च द्रव्यदेवता- निर्वाह्यः । तथा च कुतश्चित् प्रकृतेः द्रव्यदेवतयोरलाभे यागनिर्वाहाभावात् शास्त्रमपर्यवसितं स्यात् इति तात्पर्या- वधानाय अनियमस्यैव युक्तत्वात् इति भावः), उच्यते, सौमिकः स्यात् अव्यक्तत्वसामान्यात् । केयमव्यक्तता ? स्वार्थतया विनियुक्तदेवताविरहः । (सोमयागे च न स्वार्थतया विनियुक्ता देवता 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति ग्रहणार्थतयैव विनियोगात् । ननु इदमयुक्तं ग्रहणार्थाया अपि देवताया यागापेक्षा वर्तते, यागादन्यत्र देवताया असम्भवात्, 'सोमेन यजेत' इति यागस्यापि देवताऽ- पेक्षा विद्यते, तयोश्च नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परसम्बन्धा- वश्यभावात् इत्यत आह-) यत्र तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णैः यागार्थतयैव देवता विनियुक्ता तत् व्यक्तं, इतरत्तु अव्यक्तम् । (अत्र एवकारेण प्राथम्यं लभ्यते । तथा च तद्धितादिभिर्यागार्थतया प्रथमं देवताविनियो- गराहित्यं अव्यक्तत्वं, तच्च सोमयागेऽप्यस्त्येव । एवकारमदृष्ट्वा शङ्कते—) ननु 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति तद्धितेनैव देवताऽपि सोमे विहिता । (एवकारं गृहीत्वा उत्तरमाह-) न यागे देवता अनेन (प्रथमं उत्पत्तिवाक्ये) विधीयते, किंतु ग्रहणे । तद्देवता- यास्तु पश्चात् आर्थिको यागसम्बन्धः, न प्रथममेव यागा- न्वये इति अव्यक्तत्वम् । (केचित्तु ग्रहणार्थाया देव- तायाः प्रसङ्गात् यागे उपकारकत्वं न तादर्थ्यं इत्याहुः । तत्र । तथा सति गोदोहनादिवत् विकृतिषु अतिदेशा- भावप्रसङ्गात्) ।

सोम— इष्टिषु प्रकृतिचिन्तानन्तरं स्वाङ्गदीक्षणीया- दिषु तदपेक्षया जघन्यस्य सोमस्य विकृतिपरपरा चिन्त्यते इति पेटिकासंगतिः । पूर्ववत् विशेषनियामकाभावात् अनियमः इत्युत्थिते. अवान्तरसंगतिरित्याहुः । सूत्रे चोदनाभिप्रायेण अव्यक्तासु इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

वि— 'इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित्प्रमुखेष्विह ।, अविशेषादैच्छिकाः स्युः, सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ '

भाट्ट— उद्भिदादिषु तु अव्यक्तत्वसादृश्यात् ज्योति- ष्टोमविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं न स्वाङ्गतया अविहितदेव- ताकत्वम् । ग्रहणाङ्गभूताया ऐन्द्रवायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावात् । अतश्च अव्यक्तत्वेन तदतिदेशे सिद्धे आतिदेशिकग्रहणा- ङ्गभूतदेवताया उद्भिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन अपलापः सुलभः । अत एव श्येने दीक्षणीयादिप्राप्तौ 'दीक्षणी- याया द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्राय- णीयायाः' इति दक्षिणादानविधिः सगच्छते । (८।१।२ स्थ भिन्ना गृहीतमिदम्)

मण्डन— 'अव्यक्तयागेषु तु सोमधर्माः ।'

शंकर— 'अव्यक्तचोदिते सोमात् ।'

अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीय- पशुधर्माणाम् ॥

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् । ८।१।७।१४ ॥

भाष्यं— ऐकादशिनाः पशवः उदाहरणं 'कृष्ण- शीर्षं आग्नेयं' इत्यारभ्य आम्नाताः । अन्येषां च (शाखिनां) 'आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन' इति । तेषु संदेहः किं अग्नीषोमीयविध्यन्ताः, उत सवनीयविध्यन्ता इति । किं प्राप्तं ? पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य । इति प्राप्ते उच्यते । ऐकादशिनेषु सौत्यस्य । सौत्य इति सुत्याकाल त्वात् सवनीयमाहुः । तदीयो विध्यन्तः ऐकादशिनेषु । कुतः ? द्वैरशन्यस्य दर्शनात् । 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्यां एकैकं यूपं परिव्ययति' इति । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एकैकरशन्यं स्यात् । अथ वचन- मिदं कस्मान्न भवति 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे रशने आदाय' इत्येतत् । अत्र विधीयते । यदि रशनाद्वित्वमपि विधी- यते, तदा वाक्यं भिद्यते । तस्मात्तत् अनूद्यते । ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः ? उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ।

सोम— ननु ऐकादशिनेषु दैक्षस्यैव विध्यन्तः, न सवनीयस्य, तस्य स्वयमधर्मकत्वात् इत्युत्थितेः संगतिः । सुत्याकालत्वसामान्याधिक्यात् सवनीय

अतिदेशः ऐन्द्रे

इति, जघन्यनियन्त्रितं हविः, तयोर्विरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यः, मुख्यस्याविरुद्धप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः । इति प्राप्ते ब्रूमः । विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तौ एतस्या हविर्देवतयोः हविषा विध्यन्तो नियम्येत । कुतः? कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्य उत्सर्गः, स च हविःषु उपाख्यायते उपलक्ष्यते इत्यर्थः । हविः त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः ? अतो हविः कर्मणः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि यागेन सम्बद्धा, न तया विना यागो भवति । उच्यते । सत्यं सम्बद्धा । आरादुपकारिणी तु सा । नासौ त्यज्यते । तस्मात् बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं बलीयः ।

तेन च कर्मसंयोगात् । ३३ ॥

भाष्यं— तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते । ऐन्द्रं आग्नेयं इति हविःप्रधानः शब्दः । किमतः ? अतो हविरत्र बुद्धौ सन्निहितं, तत् लिङ्गं भवति । यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नः अग्नेर्लिङ्गं, न विद्यमानः ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः । ३४ ॥

भाष्यं— ननु देवताऽपि अत्र श्रूयते ऐन्द्रं आग्नेयं इति । उच्यते । विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविः विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सन्निहितं भवति, न विशेषणम् । तत् विशेष्ये विशेष्ये निवर्तते । कथं ज्ञायते ? विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा 'राजपुरुषः पूज्यः' इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा । एवमिहापि । ऐन्द्रं पय इत्युक्ते हविः बुद्धौ सन्निधीयते, न देवता । यच्च बुद्धौ सन्निहितं, तत् लिङ्गं इत्युक्तम् । तस्मात् हविःसामान्यं बलीयः । अतः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च पयसि सान्नाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः इत्येतस्य अपरा व्याख्या । इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीयः इति, नैतद्युक्तम् । देवतासामान्यं बलीयः इति । कुतः ? सर्वोऽयं प्रयासः देवताराधनार्थः एव । सा अस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इति । यश्च इन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपि इन्द्रे प्रसादयितव्ये स एव आस्थेयो भवति । तस्मात् देवतासामान्यं बलीय इति । अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवं यदि देवतातः फलं स्यात् । यागात्तु फलं 'स्वर्गकामो यजेत' इति श्रूयते । यत्तु 'तृप्त एवैनमिन्द्रः' इति, तनेदमुच्यते, गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्याः दातृत्वं स्तुत्या उच्यते । यथा 'अमात्येन मे ग्रामो दत्तः' 'सेनापतिना मे ग्रामो दत्तः' इति । न च अमात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति । इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्मात् यथोक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीय इति ।

शा— मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां देवतायाः प्राबल्यं मन्वानस्य उत्तरं 'हविषस्त्यज्यमानत्वात् प्रत्यासत्तिर्हि कर्मणि । उद्देशमात्ररूपत्वाद् देवताऽऽरादुपस्थिता ॥'

सोम— यदि सौर्यादौ देवतासामान्यात् आग्नेयविध्यन्तः, तदा ऐन्द्रपुरोडाशादौ अपि इत्युत्थितेः **संगतिः** । **सूत्रार्थस्तु**— देवतासामान्यहविःसामान्यबलाबलविप्रतिपत्तौ हविषः सामान्येन विध्यन्तो नियम्येत कर्मणो हविस्त्यागस्य त्यज्यमानहविर्निरूप्यत्वादिति ।

वि— 'देवो बली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशे, ऽग्निमो यतः । देवो मुख्यो, ऽन्तरङ्गं तद् हविः कर्मण्यतो बलि ॥'

भाट्ट— एवं सादृश्यस्य नियामकत्वे निरूपिते अधुना तयोर्विरोधे बलाबलं चिन्त्यते । तत्रापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययोः यत्र विप्रतिपत्तिः यथा 'ऐन्द्रः पुरोडाशः' 'आग्नेयं पयः' इत्यादौ, तत्र कस्य बलवत्त्वं इति चिन्तायां, देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत् । 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति' इत्याद्यर्थवादवशात् हि यागो देवताऽऽराधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददाति इति तस्याः प्रधानत्वम् । देवतासादृश्यं च यद्यपि निरुक्तैकदेवतात्वरूपं (८।१।७ भाट्ट.) द्रव्यसादृश्याविरोधि, तथापि समानशब्दार्थकत्वरूपं तद्विरोधि इति तस्य बलवत्त्वम् । इति प्राप्ते, प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युच्चारणकाले अतिदेशकल्पनात्, तदा च द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन शीघ्रोपस्थितेः, तत्सादृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । यागो हि वृद्धव्यवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते

* (प्रकीर्णकम्) अतिदेशविषयाः प्रवृत्ति-काण्ड-मुख्यक्रमाः प्रधानभूताः पदार्थाः । वा. ५।१।१।१ पृ. १२८७. * अतिदेशस्थलेऽपि वैधशब्देनैव देवताभिधानम् । वि. १०।४।१५. * उत्पत्तिश्च सर्वत्र उपदेशेन गम्यते, नातिदेशेन । वा. २।२।७।२१ पृ. ८२५, * व्यवहितातिदेशाश्च 'पानव्यापच्च तद्वत्' (३।४।३२) इत्यादिषु आश्रिताः । ३।४।१।९+१ पृ. ८९५.

ष्ट अतिदेशः अध्वरकल्पागताग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणाम् ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ।८।३।१।१॥

भाष्यं— इह हविर्गणा उदाहरण 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुम्' 'अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये' इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते किं शुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तः आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविध्यन्त, उत विपर्ययः इति । किं प्राप्तं ? हविर्गणे पर शुचिदेवतं उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णवं पूर्वस्याग्नेयस्य विकारः । कुतः ? देशसामान्यात् । क्रमसामान्यादित्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतौ अपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः। इतरस्यापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृतावपि आग्नेयः प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन पर उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ।

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुतित्वात् । २ ॥

भाष्यं— न वा देशेन नियमः स्यात् । किं तर्हि ? देवतया, देवतासामान्यात् । कुतः ? शब्दवती देवता आग्नावैष्णवे, अग्नये शुचये, इति । इतरस्य देशस्य अश्रुतित्वात् । देशो न श्रूयते । किं तर्हि प्रचयात् गम्यते । किमत. ? एतदतो भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनाया अनन्तरत्वान्मुख्यः । इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते, तस्मात्प्रधन्यः । मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विध्यन्तः, आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य ।

सोम— अध्वरकल्पायामयं विचारः । प्रथमद्वितीयभावस्य इतरनिरूप्यत्वेन विलम्बितत्वात्, निरपेक्षतयोत्पत्तिवेलायामेव प्रथमप्रतीतदेवतासामान्यं प्रबलं, इति देवतासामान्यात् प्रथमस्थानेऽपि आग्नावैष्णवे तृतीयस्थानाग्नीषोमीयविध्यन्तः, तृतीयस्थानेऽपि बार्हस्पत्ये प्रथमस्थानाग्नेयविध्यन्तः । सूत्रार्थस्तु— हविर्गणे परं हविः उत्तरस्य हविषो विकारः स्थादेशसामान्यादिति ।

वि— 'आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः । अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥, प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्यो, ऽन्तिमो भवेत् । द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ' द्विदेवत्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेन अर्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् ।

भाट्ट— 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरु' इत्यादिहविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमतृतीययोः आग्नावैष्णवबार्हस्पत्ययोः आग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वम् । इति प्राप्ते, क्रमसामान्यस्य अशाब्दस्य अन्यतरापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् उत्पत्तिवाक्यगतदेवतासादृश्यस्य अनन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च शीघ्रोपस्थितिकस्य बलवत्त्वात् । तेन आग्नावैष्णवस्य अग्नीषोमीयविकारत्व बार्हस्पत्यस्य च आग्नेयविकारत्वम् ।

न्यायबिन्दुः— 'आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदभिचरन्, सरस्वत्याज्यभागा, बार्हस्पत्यं चरुम्' इत्यत्र प्रथमे प्रथमस्याग्नेयस्य तृतीयेऽग्नीषोमीयस्य स्थानसाम्यात् अतिदेशप्राप्तौ, एकानेकदेवतासाम्या प्रथमतृतीययोः तृतीयप्रथमविध्यन्तः इति सिद्धान्तः । स्थानैक्यस्य बहिरङ्गत्वेन दुर्बलत्वात् ।

मण्डन— 'हविर्गणे देवतयाऽतिदेशः ।'

शंकर— 'स्थानसाम्यान्न चोदकः ।'

ष्ट अतिदेशः अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम् ॥

गणेषु द्वादशाहस्य । ८।१।१०।१७ ॥

भाष्यं— इह अहर्गणा उदाहरण द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः । तेषु सन्देहः किं ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः, उत द्वादशाहिकः इति । पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः इति । कुत. ? चोदनासामान्यात् । 'द्वादशाहेन यजेत' 'द्विरात्रेण यजेत' इति । अहःशब्दोऽपि अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि । एतत् शब्दगतं लिङ्गम् । अर्थगतमपि

सोम— यदि धर्मबाधप्रसङ्गात् न ऐन्द्रपुरोडाशे सानाय्यविधयन्त, तर्हि कृष्णलचरावपि तत एव नौषधविधयन्त इत्युचिते सगति । चरुशब्दस्य ओदनगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात् तदुपोद्बलितेन विशदत्वेन प्रथम औषधविध्यन्ते निश्चिते पश्चाद्बाधिधर्मबाधो न्याय प्राप्तत्वाददोष । विशद विभक्तावयव इति 'भक्ष्येण मिश्रीकरण' (पा० २।१।३५) इत्यत्र हरदत्त ।

वि— 'कृष्णलेषु घृतस्योत श्रीहेस्, तेजोयुतेर्भवेत्। घृतस्य, मैव चैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥'

भाट्ट— द्रव्यनिष्ठसादृश्ययो परस्परविरोधे तु देवतासादृश्योपष्टब्धस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य श्रौतलिङ्गोपष्टब्ध द्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । यथा 'प्राजापत्य घृते चरु निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम' इत्यत्र कृष्णलाना दीप्तिमत्त्वलक्षणतेजस्वित्वसादृश्यस्य प्रजापतिदेवताकत्वसादृश्योपष्टब्धस्यापि कठिनतापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया दुर्बलत्वम् । तेन नाय याग तेजस्वित्वसादृश्यात् उपांशुयाजविकार । अपि तु कठिनत्वसादृश्यात् आग्नेयविकार एव, चरुशब्दप्रयोगात्, 'घृते श्रपयति' इति श्रपणविधानाच्च । यद्यपि नाय विक्लित्त्यभावेन मुख्यश्चरु, तथापि अचरौ चरुशब्दानुवाद चरुधर्मयोगादुपपद्यते इति औषधधर्मप्रापक भवति लिङ्गम् । न च आग्नेये चरोरभावात् आग्नेयधर्माणा चरुगतत्वाभावेन कथ चरुशब्दस्य औषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्यचरो आग्नेयविकारत्वेन आग्नेयधर्माणामपि चरुगतत्वात् चरुशब्दस्य तत्प्रापकत्वसभवात् । एव श्रपणवाक्येऽपि । यद्यपि न श्रपणानुवादेन घृतविधि, श्रपणस्य आग्नेयविकारत्वेऽपि विक्लित्तिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात्, घृतस्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च, तथापि अग्निसयोगमात्ररूपश्रपण शास्त्रलक्षणया वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च घृतविशिष्ट शुद्ध वा इत्यपेक्षायाम् , क्व विशिष्टविधिरित्यत्र नियामकाभावात् । उत्पत्तिवाक्ये घृतस्य परपराधानत्वेन यागान्वये तस्य विप्रकृष्टोपस्थितिकत्वात् अत्रैव विशिष्टविधि इति तु युक्तमुत्पश्याम । यद्यपि च श्रपणस्य उपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्व युज्यते एव, आज्येऽपि अग्निसयोगसद्भावात्, तथापि द्रव्यान्तरसंयोगस्य अत्यन्ताप्राप्तस्य उपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्ते, आग्नेयविकारत्वे द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र घृतविधाने लाघव इति लिङ्गत्वोपपत्ति । एतदभिप्रायेणैव वा भाष्यकारेण 'तस्मिंश्च श्रपणश्रुते' इति सूत्रस्य (१९) घृतद्रव्यकत्वसादृश्यात् उपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य घृतस्य अधिकरणत्वश्रुते प्रदेयत्वाभावात् इति व्याख्यानान्तर कृतम् । सर्वथा श्रौतलिङ्गोपष्टब्धस्य सादृश्यस्य बलवत्त्वात् हिरण्ययाग औषधविकार एव । एव च यत्र हिरण्ययागान्तरे लिङ्गाभाव तत्र देवतासादृश्यात्, तदभावेऽपि वा आज्यधर्माणा भूयसामनुग्रहात् तेजस्वित्वसादृश्येन आज्यविकारत्वमेव । चरुशब्दस्य वा स्थालीपुलाकन्यायेन (७।४।२।१२) गमकत्वात् औषधविकारत्व कृष्णलेष्टिविकारत्व वा । ८।१।९

न्यायबिन्दु— कृष्णले चरौ दीप्तिमत्त्वसाम्यात् आज्यातिदेशे प्राप्ते, विविक्तावयवत्वात् चरुशब्दाच्च औषधातिदेश इति सिद्धान्त ।

मण्डन— 'चरौ हिरण्ये विधिरौषध स्यात् ।'

शकर— 'कृष्णले च सधर्मता ।' १९

अतिदेश गवामयनगतज्योतिरादिषु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणाम् ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकागमात् तदाख्य स्यादेकाहवत् । ७।४।३।१२ ॥

भाष्य— 'प्रजाकामा गवामयनमुपेयु' इति सत्र विधाय आम्नायते 'ज्योतिर्गौरायु' इति । गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्त इति वक्ष्यति 'गणेषु द्वादशाहस्य' इति (८।१।१०।१७) । तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्मा प्राप्यन्ते । एकाहानामपि यथास्व नामभिः प्रातिस्विका । ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकै अविरुद्धा, ते यथाप्राप्त क्रियन्ते । विरुद्धेषु सशय किं द्वादशाहिको धर्म कर्तव्य, उत ऐकाहिक इति । किं प्राप्त ? तत्र सूत्रेणैवोपक्रम 'द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वात्' । द्वादशाहप्रकृतित्वात् विध्यन्तेनैव प्राप्यन्ते । ननु एव नामधेय बाध्यते । न बाधिष्यते नामधेय ज्योतिरादि । अधिकागमात् भविष्यति । ये ज्योतिष्टोमिकेभ्य अधिका स्तोत्रशस्त्रविकारा, तदागमात् ।

सर्वसाधारणाः सन्तः श्येनस्यापि भवन्ति इत्यनुवादो युज्यते । तस्मात् ज्यौतिष्टोमिकानामेव अनुवादः ।

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् । १६ ॥

भाष्यं— अपिवेति पक्षान्तरपरिग्रहे । विधिरयं श्येनवैशेषिकाणां, न ज्यौतिष्टोमिकानामनुवादः । कुतः ? अपूर्वत्वात्, एवं अपूर्वे अर्थे विधास्यति । तथा प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् । ननु इतरशब्दोऽयं सन्निहिते भवति । उच्यते । इतरदधिकार्थे । समानमितरत् समानमधिकं इत्यर्थः । ननु सन्निहितवचनोऽयं नाधिकार्थवचनः इति । उच्यते । न केवल अयं सन्निहितवचनः एव, पूर्वोक्तादन्यमसन्निहितमपि ब्रूते, अवशिष्टं च । यदा हि वस्त्राणि अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुज्यते 'देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं, यज्ञदत्ताय क्षौमं, इतरत् चैत्राय' इति तदा वस्त्रमेव प्रदीयते, न हिरण्यं रजतं वा । इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्यः अधिकान् लोहितोष्णीषादीन् धर्मान् अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुक्तः, तेन अत्रापि अधिकानेव वक्तुमर्हति, तथा अधिकवचनो भवति । अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः । तत्र अवश्य अन्यतरत् हेयम् । यदि अधिकार्थतां हित्वा सन्निहितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्र अनर्थकं भवति । श्येनशब्दश्च अविवक्षितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा अधिकार्थता गम्यते, न कश्चित् दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकारः आह 'इतरदधिकार्थे' इति । अतो ज्यौतिष्टोमिकात् विधेः अधिकाः श्येनवैशेषिकाः ये, ते इह अतिदिश्यन्ते । तद्वाचकं समानं स्यात्, समानशब्दः स्यादित्यर्थः । भवति श्येनशब्दश्च विवक्षितः ।

टुप्— (भाष्यसिद्धान्तमाक्षिपति–) इतरशब्दो नाधिकार्थे लोके प्रसिद्धः (तादृशसादृश्यमस्य न वाच्यमित्यर्थः) । किं तर्हि ? उपयुक्तात् यत् इतरत् सन्निहितं तत्र (प्रसिद्धः) । न च एकस्य (शब्दस्य) द्व्यर्थो । तस्मात् (मुख्यार्थसंभवात् 'ज्योतिष्टोमाच्चोदकेन' इत्यादिना उक्तेन संबन्धः) इषौ वषट्कारनिधनत्रिवृत्तिसप्तदशं भवति इत्युक्त्वा समानमितरत् श्येनेन इति । (पूर्ववाक्ये 'वषट्कारनिधनं भवति, इषुं त्रिवृतं करोति, सप्तदशं भवति' इत्यत्र प्राकृते साम्नि वषट्कारनिधनत्वं, चोदकप्राप्तायाः त्रिवृतः इषाकारत्वं, सप्तदशत्वं च साम स्तोत्रस्य विहितम् । तत्र–) ज्योतिष्टोमात् चोदकेन यत् प्राप्तं, तत् इतरशब्देन परामृश्य (श्येनसम्बन्धी–) विकारो विधीयते । यत् इतरत् ज्योतिष्टोमात् प्राप्तं, तत् श्येनेन समानम् । तस्मात् लोहितोष्णीषादिमात्रमतिदिश्यते । (सूत्रार्थमाह–) इतरदधिकार्थे, विकारे इत्यर्थः । (सूत्रे इतरत् इति 'समानमितरत् श्येनेन' इति वचनं निर्दिश्यते । 'अपि वा यदि' इति यद्यपि वा इति विपर्यस्य पक्षव्यावृत्तौ व्याख्येयम् । तदयमर्थः– 'यदि अपूर्वार्थविधिलाभाय 'समानमितरत्' इति वचनं ज्यौतिष्टोमिकात् चोदकप्राप्ताद्विधेः अधिकविकारविधानार्थं, तदा तद्वाचकं समानपदं स्यात् ज्यौतिष्टोमिकानामतिदेशप्राप्तानां श्येनवत् विकारः कर्तव्यः' इति) अथवा (अधिकार्थः प्रयोजनम् । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । इतरत् इति च पदनिर्देशः । तेनायमर्थः– 'इतरत् इति पदेन विकाराधिक्यविधानार्थं ज्यौतिष्टोमिका अतिदिश्यन्ते, तस्य च विकारस्य समानपद विधायकं' इति । एवं च चोदनासामान्यात् ज्योतिष्टोमविकार एव इषुः, न श्येनविकारः । विकारमात्र तु श्येनादतिदिश्यते वचनेन । भाष्यकारपक्षात् अस्मिन् पक्षे अनुग्रहविशेष दर्शयति–) अधिकार्थे (अधिकवाचिनि) इतरशब्दे वर्ण्यमाने येऽपि अप्राकृतकार्याः (पदार्थाः श्येने विहिताः) कण्टकनिर्दोहनादयः तेषामपि अतिदेशः स्यात् भाष्यकारव्याख्याने यत् (श्येनेन) समानं तत् इतरत् इत्याश्रीयमाणे । (अस्मत्पक्षे पुनः इतरशब्दस्य सन्निहितविकारे तेन ज्योतिष्टोमिकानुद्दिश्य श्येनेन समानं इत्यनेन विकारमात्र विधीयते इति न कण्टकनिर्दोहनादिप्राप्तिः इति विशेषः । यत्तु मुख्यार्थत्वमिति तत्राह–) सन्निहिते नोपपद्यते । (कथं ?) प्रदेशान्तरे (वाक्यान्तरे) श्रुतत्वात् । प्रदेशान्तरे च 'समानम् (इतरत् ') इति (वचने) । तस्मात् आनर्थक्यात् वाक्यस्य पूर्वस्य [illegible] ।

'अधिकागमात् तदाख्य स्यादेकाहवत्' इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, गौण. सन् अनुवादमानमनर्थक स्यात्। तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्माणा प्रापकमिति।

टुप्— उत्पद्यमानमेव कर्म आकाङ्क्षान्वितयसनद्धमुत्पद्यते। तत्र अस्मिन् (उत्पत्ति-) वाक्ये नामधेय श्रूयमाण लक्षणया शक्नोति इतिकर्तव्यतामवगमयितु आत्मीयाम्। चोदकस्तु उपमितलक्षितप्रापणेन (इतिकर्तव्यता) अवगमयति। तत्र न किंचित् प्रत्यक्षम्। यागसामानाधिकरण्याच्च यागनामधेयमिद, न धर्माणाम्। यदपि अधिकसामान्यात् इति, तत्र किंचित् (अनुवादमात्रानर्थक्यात्)। क्वनुलक्षणा दोषः।

लिङ्गं सघातधर्मः स्यात्, तदर्थापत्तेर्द्रव्यवत्। १६॥

भाष्यं— अथ यल्लिङ्गमुपदिष्ट द्वादशोपसत्त्वदर्शन, तस्य कः परिहारः? उच्यते। लिङ्ग सघातधर्मः स्यात्। द्वादशाहः अह·सघात·। स फलाय चोद्यते, 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' इति। गवामयनमपि अह·सघातान्तर, तस्मिन्नेव कार्ये फलसिद्धौ विधीयते। तस्य तत्कार्यापत्त्या द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदकेन। द्रव्यवत्। यथा द्रव्ये व्रीहौ धर्मा श्रुता., ते तत्कार्यापन्नेषु नीवारेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते, न चोदकेन, तद्वत्।

न चाऽर्थधर्मत्वात्, संघातस्य गुणत्वात्। १७॥

भाष्यं— नैतदुक्तम्। कुतः? अर्थधर्मत्वात् अपूर्वधर्मत्वादित्यर्थः। अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्व, न सघात धर्म·। कस्मात्? सघातस्य गुणत्वात्। अहानि अत्र प्रधानानि, द्वादशाहेन इति द्वादशत्व तेषा गुण·, विशेषणमित्यर्थ.। विशेष्ये एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे यथा 'राजपुरुष आनीयता' इत्युक्ते पुरुष आनीयते न राजा। यथा च 'मृष्ट भुङ्क्ते देवदत्त.' इत्युक्ते न शाक सूपो वा प्रतीयते। यदेव प्रधान, तत् प्रतीयते। किमतः? अतः अहानि फलयन्ति, न संघात.। फलवतश्च धर्माः। तस्मात् द्वादशोपसत्त्व संघातधर्म.। एव चेत् न गवामयने कार्यापत्तितो धर्मा. प्राप्यन्ते। अतः अपरिहारोऽयम्।

अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभ· स्यात्। १८॥

भाष्यं— यच्चोक्त द्रव्यवदिति, युक्तं द्रव्येषु। तत्र हि व्रीहिकार्यापन्ना नीवारा: कार्यापत्तितः तद्धर्मान् लभन्ते। इह पुनः द्वादशोपसत्त्वं नैव सघातधर्मः इत्यपदिष्टो हेतुः। तस्मात् अदृष्टान्तो द्रव्यवदिति।

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम्। १९॥

भाष्यं—आह, कथ तर्हि लिङ्गदर्शनम्? अत्रोच्यते। गवामयने द्वादशाहिक प्रथममहः प्रायणीयोऽतिरात्र। तस्य धर्मो द्वादशोपसत्त्वम्। तदुपादाने मुख्यस्यानुग्रहः। षडुपसत्त्वोपादाने जघन्याना ज्योतिरादीना मुख्यस्य प्रातराल अनुग्रह अतिक्रमितु किंचित् कारण नास्ति। अतः तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति। तस्मात् मुख्यया प्रवृत्त्या नियतस्य एतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्त्या। यस्मात् चोदको नामधेयात् अबल·। वक्ष्यति च 'विप्रतिषिद्धधर्माणा समवाये भूयसा स्यात् सधर्मत्वम्' (१२।२।७।२२) 'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति (१२।३।८।२३।)

टुप्—'गवामयने द्वादशाहिक' इत्येवमादि· 'मुख्य वा पूर्वचोदनात् लोकवत्' इत्येवमन्तः अयुक्तो ग्रन्थ.। (भाष्य)। प्रायणीयशब्दो यौगिकत्वात् नातिदेशकः (इत्युक्त ७।३।२।८)। तस्मात् कुतोऽत्र द्वादशोपसत्प्राप्तिः। अत प्रायणीयातिरात्रे (द्वादशाहगवामयनयो) उभयोरपि ज्योतिर्विध्यन्तः (ज्योतिष्टोमिको विध्यन्त.)। 'भूयसा स्यात् सधर्मत्व' इति नेद पूर्वपक्षसूत्रम्। किं तर्हि? यत्र बहूना अल्पाना च धर्मविरोध, तत्र भूयसोऽनुग्रह·। यत्र तुल्यसख्यानि, तत्र 'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति। नहि न्यूनसख्य मुख्यत्वेन कारणेन भूयासि समग्रं बाधितुम्। तस्मादन्यथा वर्ण्यते। भूयसामत्र द्वादशाहिको विध्यन्त (प्राप्नोति)। अल्पानामैकाहिक·। तत्र भूयसा स्यादनुग्रह· इति अधिकप्रवृत्त्या (नियतस्य द्वादशाहिकोपसत्त्वस्य) लिङ्गदर्शन सिद्धम्।

विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्। २०॥

भाष्यं — अथ यत् द्वितीय लिङ्गदर्शनमुक्त, पञ्चदशिन्या विहारदर्शनम्। तत्रोच्यते। अनारभ्य पञ्चा-

ऽर्थः । पूर्वोक्तसादृश्यं च अप्राकृतत्वेन, प्राकृताङ्गमुद्दिश्य विहितत्वेन वा । तेन श्येने ये अपूर्वा धर्माः कण्टकवितोदनादयः ते इहापि अतिदिश्यन्ते, ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहिताः लोहितोष्णीषादयः, त एव अतिदिश्यन्ते ।

यत्तु अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियमः इति तन्त्ररत्नोक्तं, तत् अवान्तरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावात् उपेक्षितम् । अस्मिंश्च पक्षे इषुयागोद्देशेन अनेकपदार्थविधानायोगात् पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रस्य इषूद्देशेन विधानम् ।

यद्वा इतरपदे सन्निहितत्वत्यागे प्रमाणाभावात्, प्राकृताङ्गानामपि च उद्देश्यतया पूर्वमुक्तत्वात्, पूर्वोक्तप्राकृताङ्गभिन्नतत्सदृशप्राकृताङ्गान्तराणामेव इतरपदेन ग्रहणम् । तेषामतिदेशेन सन्निहितत्वात् तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च श्येनसादृश्यविधिः । सादृश्यं च अस्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् । स च धर्मः श्येनप्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारो लोहितोष्णीषादिः । अत एव सादृश्यं न श्येननिरूपितं, अपि तु श्येनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानताऽवच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीषादेः तेनैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गेषु अभावात् उपमानताऽवच्छेदकसम्बन्धेन उपमेयवृत्तित्वे एव उपमानियमात् । अत एव अस्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलत. तादृशधर्मा एव इष्वपूर्वसाधनीभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते । अत एव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे विहित, तत्प्राकृताङ्गे एव सोऽत्र विधीयते । इतरथा अप्राकृतकार्यकारिताऽऽपत्तेः । अत अस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसम्बन्धित्वेनैव तादृशश्येनीयविकारविधिः । न चैव अस्यातिदेशस्य कल्पितत्वाभावात् आनुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्येनेन समान इति पदद्वये तादृशविकारलक्षणायाश्च आवश्यकत्वात् नामातिदेशापेक्षया प्राबल्ये मानाभावः, नामातिदेशपक्षे अग्निहोत्रपदेन अनभिहितानामेव धर्माणां लक्षणा, वचनातिदेशे तु समानपदेन उक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयताऽवच्छेदकीभूतश्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टार्थे लक्षणा इति तस्य तदपेक्षया प्राबल्यात् ।

न्यायबिन्दुः— इषुसञ्ज्ञके एकाहे ‘ समानमितरच्छ्येनेन ’ इति श्रुतम् । तत्र ज्योतिष्टोमधर्माणामतिदेशात् श्येने इव इहापि प्राप्ते. अनुवादोऽयम् । इति प्राप्ते, इतरशब्दस्य सन्निहितसदृशपरत्वात् ज्योतिष्टोमिकानां संनिहितत्वेऽपि पूर्वोक्तप्राकृतसादृश्यात् तत्सदृशस्य च लोहितोष्णीषादेः श्येनवैशेषिकस्य असन्निहितत्वेऽपि वचनार्थवत्त्वाय सादृश्यमात्रपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकविधिः । यद्वा इतरशब्देन अतिदेशप्राप्तमुद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीषादिविकारः श्येनादतिदिश्यते । सोऽयं प्रत्यक्षवचनातिदेशः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ‘ इषौ श्येनसमो विधिः । ’

शंकर— ‘ वचनाच्चातिदेशनम् । ’

अतिदेशः उद्भिदादिषु अव्यक्तयागेषु सौमिकधर्माणाम् ॥

अव्यक्तासु तु सोमस्य । ८।१।९।१६ ॥

भाष्यं—इदं श्रूयते ‘ अभिजिता यजेत ’ ‘ विश्वजिता यजेत ’ इति । एवंजातीयका यज्ञतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता किं एषु सौमिको विध्यन्त., उत दार्शपौर्णमासिक. इति । अविशेषात् अनियमे प्राप्ते उच्यते । अव्यक्तासु तु सोमस्य । का अव्यक्तता ? द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते । एताश्च अद्रव्यदेवताश्चोदनाः ‘अभिजिता यजेत’ इति । एतासु अव्यक्तासु सौमिको विध्यन्त. स्यात् । कुत. ? अव्यक्तसामान्यात् । सोमोऽपि अव्यक्तचोदन ‘ज्योतिष्टोमेन यजेत ’ इति । ननु ‘ सोमेन यजेत’ इत्येषा व्यक्तचोदना । तथापि देवताया अभावात् अव्यक्तता । तथा च ‘ श्येनेन यजेत ’ इति अव्यक्तचोदिते दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्शयति ‘ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायां ’ इति । तस्मात् तासु सौमिको विध्यन्त. ।

शा—‘ विश्वजिता यजेत ’ इत्यादिषु एकाहेषु द्वादशाहे च किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त., उत सौमिकः इति संशये विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते

आयुः कुर्वीरन्, यदेते ब्राह्मणवन्तः नव पशव आलभ्यन्ते नाग्निं भ्रातृव्यमतिरिच्यते, न कनीय आयुः कुर्वीत' इति। गवामयने हि सपूर्णैकादशिन्या द्वात्रिंशद्वारमावृत्तौ द्विपञ्चाशदधिकशतत्रय अहानि पूर्यन्ते, अवशिष्टानि नव, तत्र पुनरेकादशिनीकरणे अतिरेकः समासो वा आपद्येत। अतो ब्राह्मणवत्ता तेषु विधानम्। तत् यदि चोदनालिङ्गातिदेशेन ज्योतिरादिसुत्यास्वपि विहार. प्राप्यते, तत एव तल्लिङ्गमुपपद्येत। यदि तु नामातिदेशप्राप्तत्वं, तदा तद्बलेन ज्योतिरादिसुत्यासु सपूर्णाया एकादशिन्या एव प्राप्तेः विहारदर्शनानुपपत्तिः। इति चेन्न, एकादशिनीविहारस्य अनारभ्याम्नातस्य गवामयने औपदेशिकत्वेन तदंशे नामातिदेशबाधात्। तथाहि, 'यथा हि प्रभवः पशवः स्युः तानेतान् अनूचीनानालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्य बभ्रु तृतीये, वारुणमन्तत., अथ पुनर्ज्योतिरादीना पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि' इत्यादि अनारभ्याधीतस्य एकादशिनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे, द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहःसमूहाभावेन निवेशानुपपत्ते तृतीयप्रकृतौ गवामयने निवेशः। अन्तत एकादशेऽहनि। अतश्च औपदेशिकत्वात् नामातिदेशः तदंशे एव बाध्येत इत्युपपन्न लिङ्गम्। ७।४।२.

न्यायबिन्दुः—गवामयने ज्योतिः गौः इत्यादिसत्रयागेषु 'गणेषु द्वादशाहस्य' इति द्वादशाहेतिकर्तव्यता, नाम्ना ज्योतिराद्येकाहगता च अविरोधे क्रियते। विरोधे तु आनुमानिकातिदेशो बलवान्, प्रयोगवाक्यगतत्वात्। तेनैव हि फलसम्बन्धादितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा, न च तत्र नाम श्रूयते। इति प्राप्ते, नाम्ना प्रत्यक्षत्वात् न तद्विरोधेऽनुमानम्। प्रयोगवाक्यं च उत्पत्तिवाक्यालोचनेनैव प्रवर्तते, इति तद्गतनाम्ना उपस्थितेतिकर्तव्यतैव बलवती इति सिद्धान्त।

मण्डन—'सत्रैकाहक्रमेणात्र।' सत्रेषु ये एकाहाः, तेषामङ्ग ग्राह्यम्।

शंकर—'चोदकाद् बलवन्नाम।'

☒ अतिदेशः चित्रेष्टौ मधूदकयोः उपांशुयाजधर्माणाम्॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात्। ८।१।१९।४०॥

भाष्यं— चित्रायामिष्टौ श्रूयते 'दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुला. तत् संसृष्टं प्राजापत्यं भवति' इति। तत्र मधूदके पयोविकारः स्यात्। कुतः? द्रवसामान्यात्। द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम्।

टुप्— प्रथमपादान्ते। ('तत् संसृष्टं' इत्यत्र–) तदिति सर्वनाम्ना एकवचनान्तेन यत् परामृश्यते तत् देवतासंबन्धि। न च तेन धानादीनि परामृश्यन्ते। यदि हि परामृश्येरन् तानीति बहुवचनं स्यात्। यद्वा तत्तत् इति वीप्सानिर्देशः (स्यात्)। तस्माच्च धानादीना परामर्शः। यदि चैतानि परामृश्य (तच्छब्देन) देवताया सम्बध्येरन् (तत.) प्राजापत्यानि इति बहुवचनमभविष्यन्। अतः सर्वनाम्ना एकवचनान्तेन संसृष्ट इति परामृश्य (तस्य) देवतासम्बन्ध. (क्रियते। एव चैको याग. । पक्षान्तरमाह–) तत्र (के चित्) एवं वर्णयन्ति। 'सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम्'। द्रव्याणि च निर्दिष्टानि, न संसर्गः। (तस्मात् द्रव्याणा परामर्शः)। तर्हि बहुवचनाभावः कथ? (उत्तरम्–) प्रातिपदिकविरोधात् अविवक्षित वाचनात्। अथवा गुणत्वात् (गुणवचनत्वादित्यर्थः। सर्वनाम–) यद्यत् परामृशति तस्यैव लिङ्ग सख्या (च) भजते। (तर्हि बहुवचनं स्यात्, तत्राह–) तस्य चैकैकस्य (धानादिद्रव्यस्य) परामर्शात् एकवचनमविरुद्धम्। (ननु तर्हि वीप्सा स्यात्, अत आह–) असत्यामपि वीप्साया वीप्सार्थे वर्तते (सर्वनामशब्दः)। एव (च सति) संसृष्टमिति एकवचनान्तात् अनूद्यते। (यत्तु प्राजापत्यशब्दो बहुवचनान्त. स्यादिति, तत्राह–) प्राजापत्यमिति एकदेवताभिप्रायेणैकवचनम्। (एकदेवतत्वात् सर्वमेकीभूत प्रतीयते इति तदभिप्रायमेकवचन इति। तस्मात् एको यागः। इति पुन. प्रथमपक्षवादिन. आहुः) इदमपि (दर्शनं) असमीचीनम्। यदि संनिहितस्य निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकं

विकारत्वम् । सुत्याकालत्वं च 'ऋतुपशवः ऐकादशिनाश्च विकल्प्यन्ते' इति विकल्पविधानात् अवगम्यते । सवनीये 'त्रिवृता यूपं परिवीय' इत्येका रशना, दैक्षविकारत्वाच्चापरा इति द्वैरशान्यम् । इहापि 'द्वे द्वे रशने यूपमूच्छतः' इति द्वैरशान्यदर्शनात् सवनीयविध्यन्तः । ततश्च 'आग्नीध्रीये सवनीयस्याज्यानि गृह्णाति' इत्यादिधर्मप्राप्तिः ।

वि— 'स्यादैकादशिने दैक्षात् सौत्याद्वा, ऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।, रशनाद्वयतौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— ऐकादशिनेषु तु सुत्यादिनस्थत्वस्य आधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादिरूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यांद्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययति' इत्येतदपि द्वैरशान्यरूपसवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । नहि अयं विधिः, 'अग्निष्ठात् द्वे द्वे' इत्यस्य विधेयत्वात्, विध्यन्तरैकवाक्यत्वाद्वा लिङ्गत्वोपपत्तेः । (८।१।३ मध्यस्थं भित्त्वा गृहीतमिदम्)

मण्डन— 'सौत्यस्य चैकादशिनेषु धर्माः ।'

शंकर— 'सौत्यादेकादशिन्या स्यात् ।' अतिदेशः ।

अतिदेशः ऐन्द्राग्नादिविकृतौ दार्शपौर्णमासिकधर्माणाम् ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।४।११ ॥

भाष्यं— इदम् उदाहरणम् 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्येवमाद्याः । तत्र संदेहः किं दार्शपौर्णमासिको वा सौमिको वा विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक एवेति । किं प्राप्त ? अनियमः । दर्शपूर्णमासयोरपि विध्यन्तोऽस्ति, सोमेऽपि । इमाश्च इष्टयो विध्यन्तापेक्षाः । एकेन च विध्यन्तेन भवितव्यमित्युक्तम् (८।१।१।१) । न च गम्यते अन्यतरनियमे विशेषः । तस्मादनियमः । एवं प्राप्ते उच्यते । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः, प्रज्ञात इति । कः पुनरसौ ? चोदनाया प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुनस्तत् प्रकृतिलिङ्गं ? तद्धितेन देवतोपदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति । इतरत्रापि तथैव 'ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल.' इति । निर्वपतिरपि 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति । प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' (८।१।२।२) इति । तस्मात् दार्शपौर्णमासिकः तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति । अलिङ्गास्वपि स्थालीपुलाकवत् सिद्धिः ।

शा— 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादिषु इष्टिषु निर्वपत्यादिसामान्येन दर्शपूर्णमासविध्यन्तोपस्थानात् तस्यातिदेशः । इदं च 'यस्य लिङ्गं' (८।१।२।२) इत्यस्य प्रपञ्चः, इति नातीवपूर्वपक्षे यतितव्यम् । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

सोम— प्रपञ्चादेव संगतिः ।

वि— 'ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा, द्वयोरिह । सभवादैच्छिको,ऽन्त्योऽन स्यात् कपालादिलिङ्गतः ॥'

भाट्ट— सौर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्यातत्वसामान्यात्, निर्वपतिधातुमद्वाक्यसर्गधत्वात्, तद्धितपदविहितदेवताकत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत एव 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति लिङ्गम् । (८।१।३ स्थम्)

मण्डन — 'दर्शेष्टिधर्मः सकलेष्टिगामी ।'

शंकर— 'दर्शादिष्टिष्वसौ मतः ।' दर्शात् इष्टिषु असौ अतिदेशः मत. ।

अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत, कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । ८।१।७।२३ ॥

भाष्यं— इदं श्रूयते 'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'आग्नेयं पयः' इति । तत्र संदेहः किं देवतासामान्यात् ऐन्द्रपुरोडाशे सान्नाय्यस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पयसि औषधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम्; अथ हविःसामान्यात् उत्तरत्र सान्नाय्यस्य, पूर्वत्र औषधस्य, हविःसामान्यं बलीयः इति । किं प्राप्त ? उच्यते । देवतासामान्यं बलीय इति । कुतः ? मुख्यत्वात् । मुख्यनियमिता देवता ऐन्द्र, आग्नेय

उद्देशे । अतो द्रव्यं यागे प्रत्यासन्नम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैव अर्थवादवशात् यागस्य फलसाधनत्वे द्वारत्वं कल्प्यते , तथापि देवतायाः शाब्दबोधे याग प्रति द्रव्य प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् । प्रत्युत द्रव्यस्यैव पार्ष्टिकान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेः न देवतासामान्यस्य बलवत्त्वाशङ्का । वस्तुतस्तु ' न देवताप्रसादस्य द्वारत्वं ' इति जैमिनिमतं वक्ष्यते एव (९।१।४।६-१०) । अतः अन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् । एवं धर्मानुग्रहोऽपि आञ्जस्येन सगच्छते । इतरथा पुरोडाशे शाखाच्छेदनादीना बाधापत्तेः । एवमन्यत्रापि अन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र सादृश्ययोः बलाबलं द्रष्टव्यम् । अत्र तु न्यायेन अन्यादृग बलाबलं, कल्पसूत्रयाज्ञिकाचाराश्च अन्यादृशाः, तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन न्यायकल्प्यातिदेशस्य बाधः इत्येवं द्रष्टव्यम् । अत एव ' सौम्यश्चरुः ' इत्यादौ शब्दार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य निरुक्तैकदेवताकत्वरूपसादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि न अग्नीषोमीयविकारत्वं , अपि तु आग्नेयविकारत्वमेव । एवं ' आग्नेयमेकादशकपाल ' इत्यादौ देवतासामान्यस्य कपालसङ्ख्यासादृश्याद्यपेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वं, अपि तु अग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । के चित्तु एतादृशविषये कपालैकादशत्वादीना द्रव्यनिष्ठसाधनताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्यघटकत्वमेव इति अग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते । ८।१।८.

न्यायबिन्दुः—ऐन्द्रपुरोडाशे आग्नेये च पयसि मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां देवतासादृश्यात् सानाय्यस्य औषधस्य चातिदेशः । इति प्राप्ते, त्यज्यमानत्वेन हविषः कर्मप्रत्यासत्तेः तत्सादृश्यादेवातिदेशः । देवता तु प्रातिपदिकार्थतया मुख्याऽपि बहिरङ्गम् । प्राधान्यं तु नास्त्येव यागगुणत्वात्, औषधे सानाय्यधर्माणा सानाय्ये चौषधधर्माणामसंभवाच्च । अतो हविःसाम्यं बलवत् इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' भवेद्बलीयो हविषः सदृक्त्वम् । '

शंकर—' देवतातो बलि हविः । ' १८.

अतिदेशः कृष्णलचरौ आग्नेयधर्माणाम् ॥

हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात् । ८।१।१८।३५ ॥

भाष्यं—' प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः' इति श्रूयते । तत् हिरण्यं आज्यधर्म स्यात् उपांशुयाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः ? तेजस्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमग्नेः तेजः, आज्यमपि गवा, सार इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वादुज्ज्वलं, आज्यमपि स्निग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात् सामान्यात् उपांशुयाजधर्मा शतकृष्णलश्चरुः ।

धर्मानुग्रहाच्च । ३६ ॥

भाष्यं—हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते अवेक्षणादयः । औषधधर्मास्तु हीयेरन् अवहन्त्यादयः । तस्मादपि आज्यधर्माः ।

औषधं वा विशदत्वात् । ३७ ॥

भाष्यं—अथवा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्तः । कुतः ? विशदत्वात् । हिरण्यमपि विशदं, औषधमपि विशदम् । कः पुनरनयोः सामान्ययोर्विशेषः ? न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयं (विशदत्व चरुत्व चेति) उपोद्बलकम् । तेजस्वितायाः तद्धर्मानुग्रह एकः ।

चरुशब्दाच्च । ३८ ॥

भाष्यं—चरुशब्दश्चात्र भवति ' प्राजापत्यं चरु ' इति । चरुशब्दश्च औषधस्य वक्ता । तत् बलवदौषधस्य लिङ्गम् ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः । ३९ ॥

भाष्यं— तस्मिंश्चाज्ये श्रपण श्रूयते ' घृते श्रपयति ' इति । किमतः ? अत एतद्भवति, औषधविध्यन्तेन श्रपण प्राप्यते, तत्र केवलमाज्य विधायिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्य च विधीयेयाताम् । तथा वाक्य भिद्येत ।

' तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ' इत्येतस्यापरा व्याख्या । आह, साक्षादेवेह आज्य श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्त इति । तत्र उत्तरमिदं तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः (इति) दार्शपौर्णमासिकं श्रपण तस्मिंश्चाज्ये श्रूयते । गुणगतं तत् सामान्य, हविर्गतं तु वैशद्यं चरुशब्दश्च । तस्मात्ते बलवती ।

च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात्। कुतः ? निकायित्व-
सामान्यात्। साहस्राणां साहस्रसामान्यात्, साद्यस्कानां
साद्यस्कसामान्यात्। एवं सर्वत्र। पूर्वस्मिंश्च साहस्रे
सहस्रं दक्षिणा आम्नाय उत्तरस्मिन् दर्शयति 'यावदस्य
साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता भवति, तावदस्मात्लोकात्
असौ लोकः' इति। तथा पूर्वस्मिन् साद्यस्के 'खाण्डक्षि-
त्रमरः सोमक्रयणः स्पर्धमानाना' इत्याम्नाय उत्तर-
स्मिन्नपि तमेव दर्शयति 'स्त्री गौः सोमक्रयणी, व्यावृत्ता
होत्रा स्पर्धिता' इति। तस्मात् पूर्वस्य उत्तरेषु धर्माः।

सोम— पूर्ववत् विशेषनियामकाभावात् अन्यता-
त्वेन सौमिकविध्यन्त एव इति स्थितेः संगतिः।

वि— 'साद्यस्के सौमिकः पूर्वधर्मो वा, ऽन्यता-
भावत। सौमिकः स्या, देकनामैकसपत्नत्वतोऽन्तिमः॥'

भाट्ट— ये तु साहस्राः साद्यस्का इत्येक एकसंज्ञा-
योगिनो यागाः, ते सघातरूपनिकाययोगात् निकायिन
उच्यन्ते। तेषां य एव एको धर्मवान्, तस्य अधर्मकेषु
प्रवृत्तिः, एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात्। न चात्र नाम्नैव अति-
देशः, सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसंभवात्। एकत्र मुख्यस्य
हि नाम्नः अपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः, न तु सर्वत्र
प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि। न चैवं प्रायणीयस्थलेऽपि
एकसंज्ञायोगात् अतिदेशापत्तिः, तस्य प्राथम्यसिद्धयर्थत्वेन
द्वादशाहिकद्वितीयाहधर्मदर्शनेन चानतिदेशकत्वात्। अत
एव प्रयोजनान्तररहितः एव एकसंज्ञायोगः अति-
देशसाधकः। अत्र च य एव धर्मवान्, तस्य अधर्मकेषु
प्रवृत्तिः। स पूर्वो वा उत्तरो वा युक्तिसाम्यात्। प्रायशः
पूर्व एव तादृश इति सूत्रादौ तथोक्तिः। अत एव पूर्व-
पूर्वस्य किंचित्किंचिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्ति.।
अत एव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं (दक्षिणा) विधाय
उत्तरस्मिन् 'यावदस्य सहस्रस्य उत्तरा गौ. समाहिता
भवति, तावदस्माल्लोकादसौ लोकः' इति सहस्र दक्षिणा
दर्शयति। साद्यस्के च पूर्वस्मिन् खाण्ड सोमक्रयण
विधाय उत्तरस्मिन् तथाथो 'स्त्री गौ. सोमक्रयणी,
व्यावृत्ता होत्रा स्पर्धिता' इत्यनेन स्त्रियो विधान स्पर्धिता-
व्यावृत्त्यनुवादश्च सगच्छते। ८।१।३।११–१९. (अस्य
एकदेशो गृहीतोऽत्र)

न्यायबिन्दुः— साहस्राः साद्यस्काः इत्येकनाम्ना
युगपदुपक्रम्य पश्चात् क्रमेण विहिता यागा निकायिनः।
तेषु एकसमूहवर्तित्वं एकनामत्वं च अवान्तरसादृश्यमस्ति,
इति पूर्वस्य उत्तरेषु विध्यन्तः, न तु सोमस्येति।

मण्डन— 'निकायिनां पूर्ववदुत्तरेषु।'

शंकर— 'निकाय्याद्यात् परेषु स.।' विध्यन्तः।

१३.

अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने
च सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणाम्॥

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं
कुण्डपायिनामयनस्य च, तद्भूतेष्वहीनत्वस्य
दर्शनात्। ८।२।६।२९॥

भाष्यं— पञ्चदशरात्रं कुण्डपायिनामयनं च उभाव-
प्यहीनौ। कस्मात् ? अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्। उभा-
वपि एतौ अन्यतरतोऽतिरात्रौ, तेन अहीनौ इति।
पञ्चदशरात्रस्तावत् 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः, त्रिरात्रः, दश-
रात्रः, उदयनीयोऽतिरात्रः' इति। कुण्डपायिनामयनमपि
'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यारभ्य यावत् 'दशरात्रः,
महाव्रत, उदयनीयोऽतिरात्रः' इति। यश्चान्यतरतोऽ-
तिरात्रः सोऽहीनः। कथं ज्ञायते ? 'तद्भूतेषु अहीनत्वस्य
दर्शनात्' तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु अहीनत्व
श्रूयते 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति।

टुप्— द्वितीये अन्य (अधिकरण व्याख्यायते)।
यत्र अतिरात्रोऽन्ते (दृश्यते) सोऽहीनः। (यथा
द्विरात्रादिः) अत्र च (पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च)
अतिरात्रोऽन्ते (दृश्यते, नादौ)। तस्मात् तत्त्वम् (अही-
नत्वम्)। एव चेत् अहीनविध्यन्तोऽत्र।

अहीनवचनाच्च। ३०॥

भाष्यं— अहीन इति चाय पञ्चदशरात्र. प्रत्यक्षमुक्तः।
'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति। तस्मादप्यहीन
इति।

सत्रे चोपायिचोदनात्। ३१॥

भाष्य— सत्रे चैते, नाहीनौ। कुत. ? उपायिचोद-
नात्। ये एव भूतिकामाः सन्तस्ते एतं पञ्चदशरात्र-
मुपेयुः। कुण्डपायिनामयनेऽपि 'भूतिकामा उपेयुः'

एकाहवत्। यथा तस्मिन्नेव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिः- शब्दः अधिकागमात् भवति, सत्सु ज्यौतिष्टोमिकेषु ज्योतिष्टोमे अभावात् अधिकधर्मार्थोऽयं शब्दः। न च अधिकाना द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति। तस्मात् द्वादशाहिक धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यं इति।

'अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत्' इत्येतस्य अपरा व्याख्या। ये द्वादशाहे अधिका ऐकाहिकेभ्यः के चित् धर्मा उच्यन्ते 'अभिप्लवः अन्वहं भवति' 'गौरिवीतं अन्वहं भवति' इति, तेषा अधिकानां आगमात् तदाख्य स्यात् एतत् द्वादशाहिकं अहः ज्योतिराख्यं आयुराख्यं वा। कथ ? एकाहवत्। यथा तस्मिन्नेव एकाहे अयं ज्योतिरादिशब्दः ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति, एवमिहापि अधिकागमसामान्यात् गौणो भविष्यति। यथा षाडहिकाना पृष्ठाना भावात् एकाहः विश्वजित् षडहः इत्युक्त 'तमेकाहं षडह इत्याचक्षते' इति। एवमिहापि। गौणश्चेत्त प्रापकः। तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्मप्राप्तिरिति।

टुप्— चोदकनामधेययोः बलाबलं चिन्त्यते। तत्र चोदको बलवान् नामधेयात्। कुतः ? फले विधीयमाने इतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति। गणश्च फले विधीयते। (अतो) गणत्वसामान्यात् द्वादशाहिको विध्यन्तः। अथवा चोदकप्राप्तेभ्यो यत् अधिकं ज्योतिष्टोमाद्धर्मजातं (स्तोत्रशस्त्रादि) आम्नायते, तदपेक्ष्य गौ. आयुः इत्येवमाद्याः (संज्ञाः) प्रवृत्ताः। इहापि नामधेय श्रूयमाण तान् विशिष्टान् धर्मान् अतिदिशति। अथवा तत्र (मुख्ये ज्योतिरादौ) अधिकधर्मागमात् नामधेय प्रवृत्तम्। इहापि (गवामयने) अधिकागमेनैव नामधेय भविष्यति। अस्मिन् पक्षे नामधेय नातिदेशकम्।

लिङ्गाच्च। १४॥

भाष्यं— लिङ्गाच्च एतज्ज्ञायते यथा द्वादशाहिकं कर्तव्यमिति। किं लिङ्गं भवति ? 'द्वाभ्या लोम अवद्यति, द्वाभ्यां त्वच, द्वाभ्यामसृक्, द्वाभ्यां मास' (द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्या मज्जानं) इत्येवं षट् द्विकान् अनुक्रम्य आह 'षट् द्वादशोपसदो भवन्ति आत्मान्मेतन्निरवद्यते' इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्शयति, तदुपपद्यते यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्तव्यम्। इतरथा च ऐकाहिकं त्र्युपसत्त्वं स्यात्। तस्मात् पश्यामो द्वादशाहिकं कर्तव्यं इति। तथा इदमपर लिङ्गम्। 'यस्यातिरिक्तमेकादशिन्यामालभेरन् अप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येत। अथ यत् द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन्। यथैते ब्राह्मणवन्तः पशव आलभ्यन्ते नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येत, न कनीय आयुः कुर्वते' इति एकादशिन्या विहार द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति। कथ ? विहारे सति व्यतिरेकः पशूना आपद्यते। अतिरेकभयाच्च द्वयोर्द्वयोः समासः। एकाहधर्मप्राप्तौ विहारो न स्यात्। तत्र एतद्दर्शनं न युज्यते। तस्मात् द्वादशाहिकं कार्यम्।

न वा क्त्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम्। १५॥

भाष्यं— न वा द्वादशाहिक कार्यं, किं तर्हि ? ऐकाहिकम्। किं कारण ? चोदकेन द्वादशाहिक प्राप्नोति, नामधेयेन ऐकाहिकं, नामधेयं च चोदकात् बलीयः। कुतः ? प्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यक्ष नामधेयं, चोदक तु आनुमानिकम्। ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः। सत्य, प्रकृतौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विकृतौ तु आनुमानिक.। नामधेय पुनः विकृतौ अपि प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्ष च अनुमानात् बलीयः। तस्मात् ऐकाहिकं कार्यम्। ननु अधिकार्थं नामधेय इत्युक्तम्। अत्रोच्यते। अधिकाना अशब्दत्वम्। अधिकाना शब्दो नास्ति। इमे ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि इत्युक्त 'अपिवा नामधेय स्याद् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात्' इति (१।४।१।२)। यत्तु 'अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्' (१३ सू.) इति, तत्र ब्रूम.। वचनात् अधिकागमः, न नामधेयेन। यत्तु तेषु असत्सु शब्दस्याभावात् इति, नैते कदा चित् आयुरादिषु न सन्ति। कथ ? तेषामभावे शब्दाभावो दृष्टः। यत्तु ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्द इति, कर्मान्तरत्वात् ज्योतिष्टोमे आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात्। तस्मात् ऐकाहिकं विरुद्धं धर्मजातं कर्तव्यमिति।

समानोऽयं 'ब्राह्मण' इति शब्दः विधीनां अर्थवादानां च। स यथा अर्थवादान् गृह्णाति, एवं विधीनपि। गृह्णाति चेत्, तानपि अतिदिशति। यत्तु विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्तीति, विधेयविधायकसम्बन्धो नास्ति, उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति। क उपकारः? यदेषां अङ्गानि विदधति। अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्याय्य इति।

लिङ्गदर्शनाच्च। १९॥

भाष्यं— लिङ्गं च विधीनामतिदेशं दर्शयति। किं लिङ्गं? वरुणप्रघासेषु श्रूयते, 'नियदाहुतयो हूयेरन्, वाजिनो यजन्ति आहुतीनां सपत्त्यै निशत्त्वाय' इति। वरुणप्रघासेषु निशतं आहुतीर्दर्शयति। यदि विधयो नातिदिश्येरन्, ता न स्युः। तस्मादतिदिश्यन्ते।

विहिताम्नानान्नेति चेत्। २०॥

भाष्यं—विहिताम्नानात् इति यदुक्तं तस्य कः परिहार? इति आभाषान्तं सूत्रम्।

नेतरार्थत्वात्। २१॥

भाष्यं— अत्रोच्यते। विध्यतिदेशेऽपि सति, न अग्निमन्थनादीनां आम्नानं अनर्थकम्। इतरस्य हविषोऽर्थेन भविष्यति, दक्षिणवैहारिकस्य मारुत्याख्यस्य। तस्मात् न एतत् ज्ञापकं विधीनां अनतिदेशस्य भविष्यति।

शा— 'पूर्वेषां ब्राह्मणं यत्, तदुत्तरेष्वतिदिश्यते। चोद्यते येन वाक्येन, तत् तेषां ब्राह्मणं मतम्॥ यद्यप्य ङ्गविधिभिर्हविषां न विधेयता। तथाप्युक्त्यैव सम्बन्धस्तस्मान्त्यङ्गचोदनात्॥' तस्मात् सर्वेषामतिदेशः।

सोम— पूर्वाधिकरणे भावनया साक्षादपेक्षितधर्मगोचरः अतिदेशो निरूपितः। इदानीं ततो जघन्यः धर्मबोधकब्राह्मणातिदेशो निरूप्यते इति सङ्गतिः। वैश्वदेवे पर्वणि 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चरुं, सावित्रं द्वादशकपालं, सारस्वतं चरुं, पौष्णं चरुं, मारुतं सप्तकपालं, वैश्वदेवीमामिक्षां, द्यावापृथिव्यमेककपालम्' इति अष्टौ हवींषि आम्नातानि। तथा वरुणप्रघासेष्वपि। तेषामाद्यानि पञ्च हवींषि आम्नाय तेषु 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्-ब्राह्मणानि इतराणि' इत्यनेन इतराणि वैश्वदेविकानि यद्-ब्राह्मणानि, एतद्-ब्राह्मणान्येव वारुणप्राघासिकानि पञ्च हवींषि इति ब्राह्मणमतिदिष्टम्। अर्थवादानामपि न साक्षात् विधायकत्वं, किंतु विध्येकवाक्यतया। सा च अङ्गविधीनामपि अविशिष्टा। सूत्रार्थस्तु— आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि सर्वेषु पर्वसु सञ्चरन्ति इति पञ्चसञ्चराणि, तेषु अर्थवादातिदेशः हविर्विध्यन्तर्गततया हवि सन्निधानादिति।

वि— 'वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रगः। सवादाङ्गविधिस्थो वा, हविर्विध्यन्वयाद्भवेत्॥ अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ, नैवमङ्गविधेरपि। समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम्॥'

भाट्ट— चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च हवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि। तेषां च विनियमनाविरहेण अभ्यासात् कर्मान्तरत्वम्। वरुणप्रघासस्थहवि सन्निधौ च 'एतद्- ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति श्रुतम्। इतराणि वैश्वदेविकानि इत्यर्थः। अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः। यद्यपि च अन्यत्र उपकारस्य तत्प्रभावेन पदार्थानामेवातिदेशः, न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां, प्रयोजनाभावात्। तथापि इह लक्षणाया प्रमाणाभावात् शास्त्रस्यैवातिदेशः। न च शास्त्रातिदेशे तद्बोधितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनात् ऊहबाधानुपपत्तिः, शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीयपदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैव अतिदेशात् उपकारान्तरकल्पनाऽनुपपत्त्या ऊहबाधोपपत्तेः। वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेन अर्थविधायकवाक्यस्य उक्तत्वात् लाघवात् अपेक्षितत्वाच्च अत्रापि अर्थस्यैवातिदेशः। अत एव अतिदेशलक्षणमपि नाव्याप्तम्। तदिह अर्थविधायकवाक्यस्यैव एतद्ब्राह्मणपदेन उक्तत्वात् सार्थवादकस्यैव विधायकत्वात् आकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुतिमात्रस्यातिदेशः, न तु अङ्गानाम्। एतेषां स्वस्वाङ्गविधिविधेयत्वेन हविर्विधिविधेयत्वाभावात्। अत एव वरुणप्रघासेषु 'अग्निं मन्थति' 'प्रयुजो भवन्ति' इत्यादिविधयोऽपि उपपद्यन्ते। अन्यथा अतिदेशादेव प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। इति प्राप्ते, अङ्गविधीनामपि एतद्ब्राह्मणपदग्राह्यत्वस्य

दशिन्या विहारः शिष्टः । 'यथा हि प्रभवः पशवः स्युः । तानेव अनूचीनानहरह आलभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये,... वारुणमन्ततः (एकादशेऽहनि)। अथ पुनः ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये... वारुणमन्ततः' इति । तदनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तत्र अह्नां बहुत्वस्याभावात् असंभवात् अपरां प्रकृतिं द्वादशाहं आगतम् । तत्रापि पुनः ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेषु इति एतत्र युज्यते, इति तृतीयां प्रकृतिं गवामयनं (आगतम्)। एवं आगतस्य एतद्दर्शनं इति ।

शा--चोदको बलीयान्, इति प्राप्ते अभिधीयते । 'प्रत्यक्षं श्रूयते नाम चोदकस्त्वानुमानिकः । न प्रत्यक्षविरुद्धार्थमनुमानं प्रकल्पते ॥'

सोम-- चोदकनामधेययोः अतिदेशप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं प्रस्तावसरतया तयोर्बलाबलं चिन्त्यते इति संगतिः । अत्र किं द्वादशाहिकाः कर्तव्याः, उत ऐकाहिकाः इति फलसंशयः; किं चोदको बलवान्, उत नामधेयं इति अधिकरणाङ्गसंशयश्च द्रष्टव्यः । तत्राय विशेषः, नामधेययुक्तेषु अहःसु अविरुद्धाः द्वयेऽपि कर्तव्याः, विरुद्धास्तु नामप्रापिताः । विरुद्धा अपि अतुल्यकाला ये सर्वेषामह्नां तन्त्रेणानुष्ठेया धर्माः, ते भूयोऽनुग्रहन्यायेन चोदकप्राप्ता एव कर्तव्याः, न नामप्रापिता इति । सूत्रार्थस्तु-- अहर्गणे गवामयने द्वादशाहिकमेव धर्मजातं प्राप्यते, अहर्गणस्य द्वादशाहप्रकृतिकत्वात् । ऐकाहिकज्योतिरादिनाम तु ज्योतिष्टोमादधिकानां धर्माणां सद्भावात् मुख्ये ज्योतिरादौ प्रवृत्तं, इहापि द्वादशाहिका अधिकाः सन्ति, इत्येताद्वदधिकागमसामान्यादनुवादः, नातिदेशिकमिति ।

वि-- 'गावामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी । ऐकाहिकी वा, ऽऽद्यमानादाद्यो, ऽन्यो नामबाधनात् ॥'

भाट्ट-- तदेव निरूपितः त्रिविधोऽतिदेशः । तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादपि अतिदेशात् प्राबल्यं धर्माणामुपात्तत्वात् वाक्यगौरवप्रत्यापत्तेश्च पूर्वमेव प्रमन्नादुपपादितम् । अतः तादृशविषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नाम्नस्तु यदि समानविषयत्वं, तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृश्यमादायैव नाम्नो गौणत्वापत्तेर्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नावयवत्वेन न सादृश्यसम्पत्तिः, तदा नाम्नोऽपि, अविरुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि समाने असमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना, नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैव इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाशान्तेः । अत एव गवामयने 'ज्योतिर्गौरायुः' इत्येवमादिषु अहःसु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः, न तु गणत्वसादृश्यात् द्वादशाहधर्माणाम् । न च अहरन्तरार्थं अवश्यकल्प्येन गणत्वसादृश्यात् गवामयननिष्ठद्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरेव आवश्यकी, तत्तदहरुत्पत्तिवाक्येष्वेव भावनाया इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाया गणान्तर्गतत्वसादृश्येन चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत् प्रत्येकमेव अतिदेशकल्पनेन ज्योतिरादिनामातिदेशसत्त्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव अकल्पनात् । न च लाघवात् गवामयने एक एवातिदेशः, गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रत्येकमेव फलसम्बन्धात्, भावनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येकमेव इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षया प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः । न च एव तेषु व्युपसत्त्वस्यैव प्राप्तेः 'द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मांस' इत्यादि षट् द्विकान् अनुक्रम्य 'यद् द्वादशोपसदो भवन्ति' इति द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः, तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामातिदेशप्रापितत्रित्वबाधकत्वोपपत्तेः, द्वादशसु तिसृणामपि उपकारकत्वोपपत्तेश्च । तस्मात् तत्तत्तुल्यकालीनाह्नानां अन्येषामपि वा नित्यातिरिक्तानामेव नामातिदेश इति सिद्धम् ।

ननु एवमपि एकादशिन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथाहि, ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनी समाम्नाता । तस्याश्च द्वादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने एकपशुपक्षिशतनयतुल्यत्वमपे प्राप्तौ इदं श्रुतं 'यस्यातिरिक्तमेकादशिन्यामालभेरन् अप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येत, यदि द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः कनीय

प्रकृतेरिति चेत् । १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं 'दार्शपौर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु' इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाष्यान्तं सूत्रम् ।

न भक्तित्वात् । १५ ॥

भाष्यं— नैतदुक्तम् । कुतः ? यतो नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । ननु 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः' इति श्रूयते, सत्यं श्रूयते, न त्वेव अवभृथत्वमस्य भवति । कथं ? उच्यते । 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः' इत्येतस्य वाक्यस्य द्वयी वचनव्यक्तिः, निर्ज्ञातावभृथत्वस्य वा पदार्थस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्ध उच्यते, यथा 'देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः' इति निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्ध उच्यते । निर्ज्ञातसम्बन्धस्य वा अनिर्ज्ञातावभृथत्वस्यावभृथत्वं, यथा 'अयमाम्रो यज्ञदत्तस्य पुत्रः' इति निर्ज्ञातयज्ञदत्तसम्बन्धस्य आम्रपुत्रत्वमुच्यते । तदस्य अपां व्युत्सेकस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धः प्रकरणाद्विज्ञातः, नावभृथत्वं, अतोऽस्यावभृथत्वमुच्यते, न चायमवभृथः । ननु अयमपि अवभृथो भवतु । नैतदुक्तं, अन्याय्यो ह्यनेकार्थत्वम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः ? सादृश्यात् । किं सादृश्यं ? अप्सु सम्बन्धः । स एष भक्त्या प्रवादः अपां व्युत्सेकस्य, अवभृथ इवायमिति, यथा आम्रे पुत्रवादः । तस्मान्नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । अतो नात्र गुणविधिः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १६ ॥

भाष्यं— लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? एवमाह 'नाप्सुदर्शं जुहोति, न साम गायति, न वा गमनमन्त्रं जपति' इति सौमिकावभृथधर्माणां प्रतिषेधं कुर्वन् तद्धर्मप्राप्तिं दर्शयति । तस्मात् सौमिकादवभृथात् धर्मप्रदेश इति ।

शा— अपां व्युत्सेकेऽपि अवभृथशब्दप्रयोगात् तदनुवादः । ननु तत्र गौणोऽवभृथशब्दः, न चेह गौणग्रहणं न्याय्यम् । तुल्यमिदं तथापि गौणत्वम् । अपि च समानुवादे गौणः, तत्र तु विधौ, तस्मादपां व्युत्सेके गुणविधिः । (इति प्राप्ते ब्रूमः) 'सत्य मन्तादि तुल्यत्वमपि तत्तु प्रमाणवत् । कर्मान्तरे प्रयुक्तत्वात्, भवतस्त्वप्रमाणवत् ॥ गौणत्वं नहि शब्दस्य स्वरसादवगम्यते । अर्थान्तरे प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत् ॥' न चेह अपां व्युत्सेकपरत्वे अवभृथशब्दस्य प्रमाणमस्ति । 'यन्ति' इत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन (२।३।११) कर्मान्तरं विधीयते । तत्र प्रयुज्यमानोऽवभृथशब्दः मुख्यावभृथसादृश्यं विदधत् तद्धर्मानतिदिशति इति न्याय्यम् ।

सोम— गौणत्वाविशेषेऽपि 'तात्पर्याद्धि वृत्तिः, न वृत्तेस्तात्पर्यं' इति कार्यान्तरविधिपक्षे सामानाधिकरण्येन तत्परत्वनिश्चयात् सिद्धान्ते गौणत्वं सम्भवति, पूर्वपक्षे तु अपां व्युत्सेकपरत्वस्य प्रमाणान्तरेणानिश्चयात् गौणत्वं न सम्भवति । सूत्रार्थस्तु— यथा सर्वपृष्ठशब्दः षाडहिकातिदेशकः, तथाऽवभृथशब्दोऽपि सौमिकावभृथधर्मानतिदिशति इति ।

वि— 'निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूदिते । नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥, यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्या चोदकागतः । व्युत्सेकोऽनूद्यतामेष, नैव कर्मणि सौमिके ॥ मुख्यावभृथशब्दो यस्तत्सादृश्यविवक्षया । धर्मानतिदिशन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥'

भाट्ट— वरुणप्रघासेषु 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति' इति श्रुतम् । तत्र दार्शपूर्णमासिक अपां व्युत्सेक अवभृथपदेनानूद्य लाघवात् तुषनिष्कासौ विधीयेते (वारुण्याः इति) षष्ठीबलात् (तुषैश्च इति) चशब्दस्य निपातत्वाच्च परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन न विधेयानेकता दोषाय । अस्ति च अपां व्युत्सेकेऽपि अवभृथपदप्रयोगः 'एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः' इत्यादौ । अतो नात्र विशिष्टकर्मान्तरविधिः, न वा अवभृथशब्दस्य विधौ गौणत्वमङ्गीकृत्य नामातिदेशकत्वम् । इति प्राप्ते, अनेकशक्तिकल्पनाभिया अपां व्युत्सेके आर्थवादिकावभृथशब्दस्य जलसम्बन्धिसादृश्येन गौणत्वात्, प्राप्तकर्मानुवादेन अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च कर्मान्तरविधिरेवायम् । तस्मिन्नपि न निपातस्य उपपदार्थान्वयभ्युपगमो उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयभ्युपगमाभावात् विधेयानेकता स्यादेव । अतश्च गुणात् प्रकरणान्तराद्वा अत्र कर्मभेदः । वारुणीनिष्कासस्य सैषुभन्यायेन (८।३।११)

सर्वनाम, (ततः) अनन्तरत्वात् तण्डुलानामेव तत् परामर्शकम् । किंच तत् इति नपुंसकलिङ्गप्रातिपदिकार्थवाचकम् । अतो यत्र (नपुंसक-)लिङ्गं (विद्यते) तदनेन परामृश्यते (दधि मधु घृतं उदकं च), धानानां तण्डुलाना च नपुंसकलिङ्गत्वाभावात् अशक्यः परामर्शः (विलिङ्गत्वात्)। अयं च न्यायः अन्यत्राप्यभिहितः 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात्' (९।१।१७।४५) इति (सूत्रकारेण), पुंलिङ्गं मेष्यां न संबध्यते स्त्रीत्वात् (इति)। अतः सत्सृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेन अस्य (तच्छब्दस्य) सबन्धः (लिङ्गानुगुण्यात्)। तस्य च (संसृष्टस्य) एकत्वात् एकदेवतासम्बन्धे (सति) एकवचनं न विरुध्यते । अत एको यागः ।

(प्रासङ्गिकं परिसमाप्य अधिकरणमनुसंधत्ते-) मधूदके द्रवसामान्यात् इति । विरोधे धर्माणा भूयस्त्वेन धर्मनियमं वक्ष्यति (विप्रतिपिद्धधर्माणा० १२।२।७।२२ इत्यत्र)। तेन सिद्धेन इद (अधिकरणं) आरम्यते किमान्यात् धर्मप्राप्तिः (मधूदकयोः), उत सानाय्यादिति ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् । ४१ ॥

भाष्यं— आज्यं वा इमे, विकुर्यातोम् । उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? वर्णसामान्यात् । समानवर्णे मधूदके आज्येन ।

धर्मानुग्रहाच्च । ४२ ॥

भाष्यं— आज्यधर्माश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः कर्तुं उत्पवनादयः, न तु पयोधर्मा दोहनादयः ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् । ४३ ॥

भाष्यं—यत्तु पूर्वं कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्य, तदविशिष्टम् । आज्यमपि अग्निसयोगात् द्रवीभवति । तस्मात् उपांशुयाजविध्यन्तो मधूदकयोरिति ।

शा— 'वर्णसाम्यस्य चाधिक्याद् द्रवत्वस्याविशेषतः । अनुग्रहाच्च धर्माणामाज्यधर्मं मधूदकम् ॥' इति सिद्धान्तः ।

सोम— हिरण्यवत् मधूदकयोरपि नाज्यधर्मप्रवृत्तिः इत्युचितेः संगतिः । न च यो गुण उत्पत्तौ दृश्यते, स तस्य स्वाभाविकः यथा पटस्य श्यामता, तथा आज्यस्यापि द्रवत्वं स्वाभाविकमेवेति वाच्यम् । कुरुकाठिन्यादौ व्यभिचारात् । हविरवस्थाया हि साम्यमपेक्षितं, विलीनावस्थाऽऽपन्नमेव च हविः, इति तदवस्थाया द्रवत्वस्य सद्भावात् स्वाभाविकत्वकृतो विशेषः अकिंचित्करः ।

वि— 'क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्य, ग्रिमो यतः । द्रवत्वं, न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद् वर्णाच्च सभर्मात् ॥'

भाट्ट— चित्रेष्टौ अनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे (१।४।३) कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागाना निर्णीतैव प्रकृतिः । मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यात् उपांशुयाजविकारत्वं प्रकृतोदाहरणे देवतासामान्यस्य आधिक्याच्च, न तु स्वाभाविकद्रवत्वसादृश्यात् पयोयागविकारत्वम् । सत्यपि सादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णायकत्वाभावे बहुतराज्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्वस्य आज्येऽपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागाना एकफलकत्वेन एकतन्त्रत्वात् भूयसामनुग्रहाय त्रयाणां मधुघृतोदकयागाना उपांशुयाजधर्माः तत्रानुष्ठीयमानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आवृत्त्या अनुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविषये तु तत्तद्यागीयधर्माः तत्तद्द्रव्येषु कार्याः । ८।१।११०.

न्यायबिन्दुः— चित्रेष्टौ मधूदकयोः स्वाभाविकद्रवत्वात् पयोविध्यन्तप्राप्तौ वर्णसामान्याधिक्यात् आज्यविध्यन्तः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'आज्यस्य धर्मो मधुनीरयोः स्यात् ।'

शंकर— 'आज्यान्मधूदके चासौ ।' विध्यन्तः । २०.

ऋ अतिदेशः धर्माणां सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतिः ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् । ८।१।२।२॥

भाष्यं— यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं किंचित् शब्दगत अर्थगत वा वैकृत्या कर्मचोदनाया तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः ? अर्थसयोगात् । तस्य अर्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण सयोगः अनुभूतपूर्वः । सयोगिनोश्च अन्यतरो दृश्यमानः इतर अदृश्यमानमपि अनुमानात् बुद्धौ सनिधापयति । अभिधानवत् । यथा 'अग्निहोत्रं' इत्यभिधानं

वचनानीतराणि । ७ ॥

भाष्यं— इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि प्राप्तेरभावात् । अगत्या च वाक्यानामनेकार्थता सगुणकर्मविधानेन ।

व्यपदेशश्च तद्वत् । ८ ॥

भाष्यं— 'शष्पैरेव दीक्षणीयामाप्नोति, तोक्मभिः प्रायणीया, सिंहलोमभिरातिथ्या' इति । सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः । प्राप्तानां शष्पादिभिः तदाप्तिवचनं नोपपद्यते ।

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् । ९ ॥

भाष्यं— पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते 'नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः' इति । तत्र तावदत्र ग्रहाः पुरोडाशाः । ग्रहा एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मकाः, तत एतदुपपद्यते । तस्मात् पौरोडाशिकाः तेषु निष्पन्नाः ।

सोम— पूर्वपादे स्पष्टलिङ्गातिदेश उक्तः । तद्धितेन देवतानिर्देशैकदेवतात्वनिर्वपत्यादीनां स्पष्टत्वात् । इह तु अस्पष्टलिङ्गातिदेश इति पादान्तरारम्भानन्तर्यं च । वाजिनादौ वक्ष्यमाणलिङ्गानां यथाकथंचित् उपपादनीयत्वात् इष्टिप्रतीतेश्च अस्पष्टता । अर्थवादगतस्य सोमशब्दस्य वाचनिकस्तुतिपरधर्मनिरूपणं वा प्रत्यक्षाश्रवणत वा सिद्धमेव सादृश्यमादाय स्तुत्यर्थतया उपपत्तेः निष्पुरुषगतामिक्षासोमशब्दवत् साम्यसादृश्यपरत्वे प्रमाणाभावात् नातिदेशकत्वं इति सिद्धान्तः । अत्र सोमशब्दस्यार्थवादगतत्वात् अनतिदेशकत्वमिति स्थितेऽपि सप्तमे (७।३।१३) 'उपशयो यूपो भवति' इत्यत्र पृथगाम्नानश्रवणात् विधायकत्वेन यूपशब्दस्यातिदेशकत्वमाशङ्क्य पृथगाम्नानश्रवणेऽपि पुनराम्नायाश्रवणात् निष्पन्नरैकत्वाभावात् विधायकत्वाभावात् अनतिदेशकत्व इत्यपुनरुक्तिः । सूत्रार्थस्तु— वाजिने सौत्रामणिग्रहेषु च सोमप्रकृतिकत्वं सोमशब्दत्वादिति ।

वि— 'सुरावाजिनयोः सोमधर्मैर्नो, सोमशब्दतः । आद्यो, नेत्थं इति, साम्यात् सोमशब्दः प्रवर्तते ॥'

भाट्ट— वाजिनग्रहस्य आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रकृतिकत्वेऽपि अङ्गापेक्षायां किं सोमप्रकृतिकत्वम्, उत दार्शिक इति चिन्त्यते । सौत्रामण्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुराग्रहेषु च एवमेव चिन्ता । तत्र 'सोमो वै वाजिनं, सुरा सोमः' इति असोमे सोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः । न च 'उपशयो यूपो भवति' इतिवत् अर्थवादस्थत्वात् अनतिदेशकत्वं, तद्वदिह सिद्धसादृश्याभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् । अत एव अनुवषट्कारमन्त्रौ, समुपहूय भक्षणं (च) उभयत्र दर्शयति । सुराया सीसेन क्रयणं, कुवलसक्तुभिः श्रयणं, एका पुरोरुक्, उपयाम इति मन्त्रः, गृहीत्वा आसादनं, क्षौमे वाससि उपनहनं (च) दर्शयति । ग्रहशब्दश्च एवं सति सुतरामुपपद्यते । इति प्राप्ते, आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रकृष्टफलत्वरूपसिद्धसादृश्येन उपपत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् ग्रहशब्दस्य प्रायणीयवत् ग्रहणस्य औपदेशिकत्वेनैव उपपत्तेः । लिङ्गानां च वाचनिकतयाऽपि उपपत्तौ अप्रतिबद्धेन चोदनालिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तत्रापि वाजिने पशुप्रभवत्वसादृश्यात् पयोयागनिष्पन्नः । सुराया पौरोडाशिकः, औषधद्रव्यकत्वात् । अत एव 'शष्पैरेव दीक्षणीयामाप्नोति' इति दीक्षणीयाप्राप्तिवचनं सगच्छते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षवचनेन प्राप्तिवचनेन स्तुतिः असङ्गतैव स्यात् । तथा 'नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः' इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादः तद्धर्मकत्वे सङ्गच्छते । यद्यपि च एतेषां ग्रहयागान्तराणां वार्तिककारमते पशुपुरोडाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे (१०।१।१३ सू.) वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाशशब्दोपपत्तिः, तथापि स्थानापत्त्याऽपि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्तेः लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु अङ्गापेक्षायां अङ्गाकाङ्क्षितसादृश्यस्यैव पुरःस्फूर्तिकत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बलवत्त्वात् औषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत एव 'एतामर्धमरे कुर्यादिति वैश्वानरीं कुर्यात्' इत्यादौ 'नैतस्या दीक्षणीया' इत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादि(दीक्षणीयादि)धर्माः । यत्तु दार्शनिकसूत्रभाष्यस्वरसेन (१०।१।२३ सू.) अनुनिष्पन्नपुरोडाशस्यार्थ एव गुणविधिरन्यत्र नाम्नानिर्विधिः इत्यभीष्टं, तत्र सोमादिशब्दस्य नामातिदेशकत्वनिराकरणार्थं इदमधिकरणं, न तु

को दोषः ? असंभव इत्याह। यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम्। अथ अनुवदति तथा शक्यते, पृष्ठानि तु अविहितानि भवन्ति। तेषु असत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयते ? उभयक्रियायाश्च असंभवः। अथात्र बृहद्रथंतरयोः विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्त्यं केवलं विधीयते सर्वपृष्ठो भवतीति। उभे अपि बृहद्रथंतरे भवतः, नैकमिति, ततोऽयं दोषो न भवति। तस्मात् द्वयोरधिकारः।

न, व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य। १२॥

भाष्यं—नैवमेतत्। कुतः ? व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य। एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति अर्थशून्यः। अयं हि बहुविषयो द्वयोर्न युज्यते। षाडहिकानां तु विधाने नैष दोषः। ननु च तत्रापि द्विकरः शब्दो भविष्यति। उच्यते। न भविष्यति। सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि। ननु उक्तं पूर्वेषु असत्सु कस्येदं सर्वत्वं विधीयते इति। उच्यते। पृष्ठानां सर्वत्वं हि विहितम्। तत् संपादयितव्यम्। न च पृष्ठानि अकुर्वता तत् संपादयितुं शक्यते। तत्र अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति। एवं न द्वयर्थः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः। तस्मात् षाडहिकानां अतिदेशः इति।

शा—कर्मसमानाधिकरणशब्दनिमित्तोऽयं अतिदेशः इति नामाधिकारे चिन्तितः। परमार्थतस्तु वाचनिक एवायं अतिदेशः।

सोम—प्रसङ्गात् संगतिः। पृष्ठशब्देन षाडहिकपृष्ठस्तुतीनामतिदेशः इति कल्पना युक्ता, न तु साम्नां, पृष्ठशब्दस्य स्तुत्यात्मकत्वात्। स्तवनाऽभ्नीयरे च माहेन्द्रादिषु चतुर्षु 'स्तवदस्यानि पृष्ठानि' 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्यादिषु निरूढतया एव स्तोत्ररूपत्वेन स्तवनात्मकत्वेन प्रथमपृष्ठस्यधनितत्करणं अनुपपन्नं स्यात्। न च 'रथंतरं पवमाने' इति साम्नामेव स्तवप्राधान्यवचनत्वात् सामपरत्वं शङ्कनीयम्। यथाप्राप्ति स्तवधा यत्रस्य इति प्रायणिकपृष्ठशब्दमुख्यत्वानुरोधेन स्तुतीनामेव प्राप्तौ निश्चितायां स्तवत्वसाम्यस्तवार्थतादिवाक्यानामेव स्तुतिपरत्वस्य युक्तत्वात्। किञ्च साम्नां स्तोत्रान्तरगाधनत्वेन स्तवत्वात्

अप्राकृतकार्यत्वं स्यात्। स्तोत्राणां तु अदृष्टार्थतया न अप्राकृतकार्यत्वापत्तिः इति।

अत्र 'विश्वजिता यजेत' इत्युत्पत्तौ विश्वजिति पृष्ठानां सर्वतायाश्च विधौ अपि न वाक्यभेदः। विशेषणवैशिष्ट्यांशे विशेष्यांशे च यदि विधिव्यापारः, तर्हि वाक्यभेदः। इह तु विधिव्यापारं विनैव समासबलादेव पदद्वयसिद्धविशिष्टार्थप्रतीतेः, 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र प्राथम्यविशिष्टभक्षविधौ इव, 'विष्णवे शिपिविष्टाय' इति न्यायैः विनाऽपि समासं सामानाधिकरण्यमात्रलभ्यविशिष्टविधौ इव च न वाक्यभेदः इति वार्तिककारीयाः। पृष्ठगतसर्वताविधौ पृष्ठानां अर्थात् प्राप्तिः इति भाष्यकारीयाः। सूत्रार्थस्तु—विश्वजिति 'सर्वपृष्ठो भवति' इति ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अनूद्यन्ते, विश्वजितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्। अस्ति च माहेन्द्रादिषु चतुर्षु पृष्ठशब्दः, तथा च पृष्ठबहुत्वं ज्योतिष्टोमे उपपन्नं, इति तदनुवाद इति।

वि—'विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम्। बृहता वा समुच्चेय यद्वा षाडहिकानि षट्॥ अतिदेश्यानि, तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये। पृष्ठशब्दाद्योरन्येन सर्वेषामिह संभवात्॥ समुच्चयो वा, विषये सर्वत्वं बहुपेक्षया। न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम्॥' यद्यपि विश्वजितः ऐकाहिकत्वात् ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव, न षडहविकृतित्वं, तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात् तानि षट् पृष्ठानि अतिदिश्यन्ते।

भाट्ट—'विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः' इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दः अनुवादः, अथवा षाडहिकानां रथंतरबृहत्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतानां साम्नां विधिः इति चिन्तायां, पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वात् सामपरत्वे विधौ लक्षणाऽऽपत्तेः, ज्योतिष्टोमे च 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्यनेन षण्णां पृष्ठस्तोत्राणां विधानस्य चिन्ताऽधिकरणे (१।४।१) कौस्तुभे न्युत्पादितत्वात् इह अतिदेशेन बहुत्वप्राप्त्युपपत्तेः, विशिष्टविधिगौरवाच्च अनुवाद एवायम्। इति प्राप्ते, अनुवादे वैयर्थ्यापत्तेः 'पवमाने रथंतरं, आर्भवे बृहत्, मध्य इडायां, वैरूपं होतुः पृष्ठे, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाक्वरमच्छावाकस्य'

दशिनाना प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः ? प्रतिपशु-यूपदर्शनात् । 'यत् त्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽस्मादि-न्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेत्, एकयूप आलभेत' इति यूपत्रित्वं प्रतिषिध्य एकं यूपं सौत्रामण्या विदधाति । तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात् । तत्र एतन्नोपपद्यते । तस्मादैकादशिनाना विध्यन्तः पशुगणेषु ।

शा— सौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्या-तिरेकात् ऐकादशिनविध्यन्तः ।

सोम— ननु सौत्रामण्यादिपशुगणेषु अग्नीषोमीय-विध्यन्त एव युक्तः । न च गणत्वसामान्यात् ऐकादशिन-प्राप्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमेव पशूना इतिकर्तव्यताऽऽ-काङ्क्षत्वात्, प्रत्येकं गणत्वाभावात् । अतो मूलप्रकृति तया अग्नीषोमीयविध्यन्त एवेत्युस्थितेः संगतिपूर्वपक्षौ । सूत्रार्थस्तु– पशुगणेषु ऐकादशिनविध्यन्तप्रवृत्तिः स्यात् सौत्रामण्या त्रिपशुकाया 'यत् त्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धाऽ-स्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्' इति यूपत्रयनिषेधबलेन प्रति-पशुयूपप्राप्त्यवगमात् ऐकादशिनेषु पशुभेदेन यूपभेद-सद्भावात् इति ।

बि— 'लतामादिगणे द्वैधादैकादशिनतोऽथवा ।, आद्यो विशेषराहित्या, त्र गणत्वाविशेषत. ॥'

भाट्ट— पशुगणेषु तु सौत्येषु असौत्येषु वा पशुगणा-न्तर्गतत्वसादृश्यात् गणधर्मांविक्यत्वभाच ऐकादशिन-विकारत्वम् । अत एव सौत्येषु प्रचारविप्रकर्षाद्यप्राप्तौ अपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविरुद्धा । अत एव सौत्रामण्या प्रतिपशु पैत्रलिके यूपानेकत्वे प्राप्ते तत् प्रतिषिध्य यूपै-कत्वनियमविधिः 'एकयूप आलभेत' इत्यप्युपपद्यते । ८।१।३।११–१९. (एकदेशो गृहीतोऽयम्)

मण्डन— 'गणेषु चैकादशिनस्य धर्माः ।'

शंकर— 'तस्याः पशुगणेषु, स. । ' तस्याः एकाद-शिन्याः, सः विध्यन्तः ।

५ अतिदेशः वरुणप्रघासगतपञ्चसंचरेषु वैश्व-देविकसार्थवादविधिकाण्डस्य ॥

पञ्चसंचरेष्वर्थवादातिदेशः, सन्निधानात् । ७।१।३।१७ ॥

भाष्यं— चातुर्मास्यानां वैश्वदेवे पर्वणि आग्नेयादीनि हर्वींषि सार्थवादवाक्यैर्विहितानि । धर्माश्च तेषामुक्ताः । वरुणप्रघासेषु केवलानि हर्वींषि आम्नाय यत् वैश्वदेवि-कानां ब्राह्मणं, तत् तेषामतिदिश्यते 'एतद्-ब्राह्मणा-न्येव पञ्चहर्वींषि, यद्ब्राह्मणानीतराणि' इति । तत्र किं अर्थवादमात्रस्य अयमतिदेशः, उत सार्थवादकस्य हवि-र्विधिकस्य कृत्स्नस्य काण्डस्य इति । कथं पुनः अर्थवाद-मात्रस्य अतिदेशो भवति ? यथा 'पशवो वा एतानि' ... माश्च वृथाः' इति । के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः ? 'नेधा समद्ध नर्हिर्भवति, नेधा समद्ध इध्मः' 'नव प्रयाजा इज्यन्ते, नवानुयाजाः' इत्येवमादयो विधयः । ' वार्त्रघ्नानि वा एतानि हर्वींषि' इत्यर्थवादाः । तदेद-मुच्यते । पञ्चसंचरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् । पञ्च एतानि हर्वींषि सर्वपर्वसु संचरन्ति इति पञ्चसंचराणि इत्युच्यन्ते । तेषु पञ्चसंचरेषु अर्थवादमात्रस्य अतिदेश इति । कुतः ? सन्निधानात् । हविषा सन्निहिता अर्थ-वादाः हविर्विधिभिः एकवाक्यत्वात्, न धर्म-विधयः । कथं ? अत एतद्भवति, यत् पूर्वेषां ब्राह्मण-मिति व्यपदेशो युज्यते । तदि तेषां ब्राह्मणं येन प्रशस्यः, अन्यत्र विधेयविधायकभावात् । अर्थवादैश्च एतानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः । धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि हर्वींषि । तस्मात् अर्थवादानामति-देशः, न धर्मविधीनाम् । अपि च वरुणप्रघासेष्वपि के चित् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा 'अग्निं मन्थन्ति' 'प्रसुवो भवन्ति' इति । तेषां अतिदेशेन विहिताना पुनराम्नानं अनर्थकं स्यात्, यदि विधयः अतिदिश्ये-रन् । तस्मात् अर्थवादातिदेश इति ।

सर्वस्य वैकशब्द्यात् । १८ ॥

भाष्यं— नैतदेवं अर्थवादमात्रस्य अतिदेश इति । सविधिकस्य सार्थवादस्य कृत्स्नस्य काण्डस्यातिदेश इति । कुतः ? ऐकशब्द्यात् समानवचनत्वात् इत्यर्थः ।

शा—'दधि क्षीरं च सदृष्टमामिक्षेत्यभिधीयते। उभयोश्च रसस्तस्यां दृश्यतेऽतो द्वयात्मिका ॥ विशेषाग्रहणात् तस्मादुभयोर्विकृतिर्भवेत् । तप्ते पयसिवाक्ये तु सप्तम्या गुणतः पयः ॥ दधि द्वितीयानिर्देशात् प्रधानं, तेन सा-पदम् । दध्येव प्रतिनिर्दिश्य तेन बध्नाति देवताम् ॥ दध्येवातो हविस्तस्मात् सायदोहविकारता । (इति प्राप्ते उच्यते) पयस्तु प्रधानत्वं तत्र कर्मसमाश्रितः ॥ दध्ना हि नीयमानेन तदेव व्याप्यते पयः। कर्मत्तोऽपि प्रधानत्वं तस्य स्यात् सम्प्रदानवत् ॥ सर्वनाम्ना परामर्शस्तस्यैवातोऽवकल्पते । तदेव दधिसंयोगाद् घनीभूतमतो हविः ॥ तस्यैव देवतायोग आमिक्षाऽपि तदेव नः । प्रातर्दोहविकारत्वमामिक्षायास्ततः स्थितम् ॥'

सोम— पयोदधिविकारत्वाभावेऽपि आमिक्षायाः दधिविकारत्वं स्यात् इत्युत्थितेः संगतिः । चतुर्थे (४।१।२२-२४) दध्न. प्राधान्येऽपि आमिक्षैव दध्यानयनप्रयोजिका, न वाजिनं इति विदे, पय.प्राधान्यं अभ्युपेत्य वस्तुगतिमनुसृत्य व्यवहृत, इहैव विशेषातिदेशसिध्यर्थे पय.प्राधान्यं साधनीयं इत्यपुनरुक्तिः ।

वि—' द्वयोर्दध्नोऽथ पयस आमिक्षाया, द्विजन्मत.। द्वयोर्दध्नो घनत्वेन, प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥'

भाट्ट—आमिक्षा तावन्नार्थान्तरं, अपि तु दधिपयोऽन्यतररूप इति साधितं चतुर्थे (४।१।१९) । अतश्च तदन्यतरविकार इति तावदविवादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां ' तप्ते पयसि ' इत्यत्र द्वितीयानिर्दिष्टदध्नः एव ' सा वैश्वदेवी ' इति तच्छब्देन परामर्शः, न तु सप्तम्यन्तादनिर्दिष्टस्य पयस., गुणभूतत्वात् । न च ' आनयति ' इति द्विकर्मकत्वात् पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयाऽपि प्राधान्यावगतिः, द्विकर्मकधातुस्थले अधिकरणत्वादिकारकान्तरविवक्षायां सम्बन्धमात्रविवक्षाया च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ ' अकथितं च ' इति सूत्रेण (पा० १।४।५१) कर्मसंज्ञाकरणात् द्वितीयाविधानावगत्यापि प्राधान्ये प्रमाणाभावात्, प्रकृते सप्तमीश्रवणेन अधिकरणत्वविवक्षावगतेः द्वितीयाकर्मसम्बन्धाभावाच्च । अतश्च दधिघनत्वादामिक्षायाः दधिविकारत्वमेव इति लौकिकस्य पयसः अधिकरणत्वम् । इति प्राप्ते, मधुररसभूयस्त्वात् दध्यभावेऽपि च अम्लान्तरेण आमिक्षाप्राप्तेः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां, ' जुषन्तां युज्यं पयः ' इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एव अवस्थाविशेषापन्नस्य आमिक्षापदवाच्यत्वावगतेः तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपय.परामर्शित्वस्यैव अवगतेः पय एव आमिक्षा । अतश्च तद्विकारत्वमेव । एवं च ' तप्ते पयसि ' इत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा, द्वितीयया च एतन्न्यायेन (२।१।४।१२) करणत्वलक्षणा इत्यपि प्येयम् । अवस्थाविशेषरूपा आमिक्षा च न तापं विना, इति न तस्यापि रिक्षा । यदि तु तापं विनाऽपि आमिक्षा लोके सम्भाव्यते तदा न सप्तम्या प्राधान्यलक्षणाऽपि । ततपयोऽधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैव अवस्थाविशेषविशिष्टपयोरूपामिक्षोद्देशेन विधेयत्वात् उद्देश्यगतं त्वपदकल्पनया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां लिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रति अङ्गत्वेऽपि पयसो नाङ्गत्वं, फलप्रयोजकत्वात् इति ध्येयम् । अत आमिक्षायाः अवस्थाविशेषविशिष्टपयोरूपत्वात् पयोयागविकारत्वम् । तेन पयस्येव प्रातर्दोहादिधर्माः । दधि तु लौकिकमेव संस्कारकम् ।

न्यायबिन्दुः—आमिक्षा उभयजन्यत्वादुभयविकारः । घनत्वाद्वा दधिविकारः । इति प्राप्ते, ' तप्ते पयसि ' इति वाक्ये पयस एव प्राधान्यात् तदेवामिक्षा । अत. पयोविकारत्वमेवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' आमिक्षायां पयोगताः । ' धर्माः ।

शंकर—' आमिक्षायां पयसोऽखी । ' निष्पन्नः ।

卐 अतिदेशः शतोक्थ्यादिसंस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम् ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत, कृतलक्षणग्रहणात् । ८।३।४।८ ॥

भाष्य— इह संस्थागणा उदाहरणं ' अग्निष्टोम., पञ्चोक्थ्यः, शतमग्निष्टोम भवति, शतानि उक्थ भवति ' इत्येवमादय. । अत्र चिन्त्यते किं ज्योतिष्टोमस्य समभ्यास., उत द्वादशाहस्य संस्थाविशिष्टानामह्नां वाद इति । किं प्राप्तं ? संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत । तस्यैव ज्योतिष्टोमस्य

त्वेन एतद्-ब्राह्मणत्वोपपत्तेः शास्त्रस्य महाविषयत्व-सिद्ध्यर्थं अङ्गानां स्तुतेश्चातिदेशः । न च अपेक्षाक्रमेणैव सर्वत्रान्वयात् अर्थभावनायाः इतिकर्तव्यताऽपेक्षायां अङ्गातिदेशे अवगते पश्चात् तद्विशिष्टार्थभावनायाः विधिसम्बन्धावगमोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेशः इति विरम्य-व्यापारापत्तिः, इष्टसामान्यवत् इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेपादेव तद्विशिष्टभावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेलायामेव अतिदेशप्रवृत्तेः । अत एव आनुमानिकवचनातिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या तु एवं सति विश्वजिति आतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे एव निरस्ता । वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वात् उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याक्षेपः आवश्यक एव । न च प्राचस्यातिदेशो तस्य निराकाङ्क्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावात् अतिदेशलक्षणस्य अव्याप्तिः, लक्षणे अङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतान्वयेन अन्वितस्य विवक्षितत्वात् । अतश्च अर्थभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्दभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च रुचिरूपतत्करणोपकारजनकज्ञानविषयत्वात्मकस्य द्विविधस्यापि समहः । अन्वितपदोपादानाच्च आर्थिके प्रासङ्गिके वा उपकारजनकेऽपि नातिदेशः, तस्य प्रकृतिभावनाऽनन्वितत्वात् । तस्मादुभयातिदेशः । अग्निमन्थनादीनां तु दधिधर्मविहारे प्राप्त्यभावात् युक्तः तदर्थे पुनर्विधिः । अत एव नवप्रयाजादेरतिदेशात् ‘ वाजिनो यजन्ति ’ आहुतीनां सर्वत्र प्रियत्वाय ’ इति लिङ्गमपि उपपद्यते । इतरथा नियत्वानुपपत्तेः इति सूत्रकारभाष्यकारौ । वस्तुतस्तु मारुत्यामपि वैश्वदेविकामिक्षायागविकारत्वात् नवप्रयाजादिवदेव अग्निमन्थनादीनामपि प्राप्तिसम्भवात् नायं नैरपेक्ष्यपरिहारः, आमिक्षैककपालानुरोधेनैव च नवप्रयाजादिसिद्धेः नियत्वस्यापि उपपत्तिः । न च मूलयोः दर्शपूर्णमासविकारत्वात् तदनुरोधेन पञ्चप्रयाजत्वं, पशुपुरोडाशवत् नवानुयाजानपि पञ्चत्वाविरोधात् । अतो भाष्यमतादन्य सूत्रमेतं व्याख्येयं, अग्निमन्थनादिविकारकानां औचित्येन अतिदेशविधिसत्त्वार्थं तत् नैरपेक्ष्यात् इति सूत्रं (२१) विधायकत्वातिरिक्तस्तावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थं, तदेव च अतिदेशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गं इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः (१९) । अतः सिद्धं अङ्गानामपि अतिदेश इति । न च आमिक्षैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः अतिदेशविध्यानर्थक्यं, यत्र धाय्याविराजादिविरुद्धनानाधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिः, तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ।

न्यायबिन्दुः— चातुर्मास्येषु ‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ’ इति वैश्वदेवपर्वगतानामाद्यानां पञ्चानां हविषां यत् ब्राह्मणं, तत् वारुणप्राघासिकेषु पञ्चसु अतिदिष्टम् । तत्र ब्राह्मणशब्देन विधायकं वाक्यमुच्यते । तत्र प्रधानवाक्यस्य अतिदेशानुपयोगात् अङ्गविधीनां च प्रधानविधायकत्वाभावात् प्रधानविध्यर्थवाद एवातिदिश्यते । इति प्राप्ते, अङ्गविधीनामपि प्रधानसंबन्ध्यङ्गविधायकत्वेन ग्रहणसम्भवात् तेषामपि अतिदेश इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ‘ अतिदेशो विधेरपि । ’

शंकर— ‘ स्यात् पञ्चसञ्चरेष्वेवम् । ’

अतिदेशः वरुणप्रघासावभृथे अवभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माणाम् ॥

तथाऽवभृथः सोमात् । ७।३।४।१२ ॥

भाष्यं — वरुणप्रघासेषु श्रूयते ‘ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति ’ इति । तत्र सन्देहः किं दार्शपूर्णमासिके अस्मिन् कर्मणि तुषनिष्कास विधीयते, उत सौमिकादवभृथात् धर्मातिदेश इति । किं प्राप्तं ? दार्शपूर्णमासिके पुनर्विधिः, एवं प्रकृतिवच्चोदनानुग्रहः, अनिर्दिष्टो हयो चोदकेन प्राप्तिः । ननु नासौ अवभृथः । उच्यते, अस्ति तत्रावभृथशब्द इति ‘ एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ’ इति । एवं प्राप्ते, इदमाह ‘ तथाऽवभृथः सोमात् ’ । यथा पदार्थ् श्येननामातिदेशः, एवं सौमिकादवभृथात् इह धर्मातिदेशः । कुतः ? अभिहितो न्यायः ‘ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ’ इति (७।३।१।१) ।

वादः, किंतु संख्यासंस्थोभयविशिष्टपूर्वकर्मविधिः प्रकरणान्तरात्। अतो गणरूपत्वात् द्वादशाहविध्यन्तः इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'सत्रादिनाना ग्रहण दिनेभ्यः।'

शंकर— 'द्वादशाहाच्छतोक्थ्ये सः।' सः चोदकः।

सू अतिदेशः शतोक्थ्यादौ ज्यौतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्राणाम्॥

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात्। ८।३।५।१०॥

भाष्यं— 'शतोक्थ्यं भवति' 'शतातिरात्रं भवति' इति श्रूयते। तत्र द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्तन्ते। तानि च प्रायेण उक्थ्यसंस्थानि, द्वौ अग्निष्टोमौ। 'शतोक्थ्यं भवति' इत्युक्ते अग्निष्टोमयोः उक्थ्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः, 'शतातिरात्रं भवति' इति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः। तत्र चिन्त्यते किं द्वादशाहात् उपचयः कर्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात् इति। किं प्राप्तं? गणादुपचयः। कुतः? तत्प्रकृतित्वात्। द्वादशाहप्रकृतयः एते अहर्गणाः, तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते। यदि द्वादशाहादुपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मात् गणादुपचयः।

एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात्। ११॥

भाष्य— एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयः, न द्वादशाहात्। कस्मात्? तेषां समत्वात्। द्वादशाहिकानामह्नां इतरैर्वैकृतैः समत्वं भवति। तान्यपि अन्यतः संस्था आकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि। न च भिक्षुका भिक्षुकादाकाङ्क्षन्ति, सति अन्यस्मिन् प्रसवसमर्थे अभिक्षुके। किमेतदुक्तं भवति? द्वादशाहे संस्थास्तोत्राणि आम्नातानि, इत्यतः यत्रानाम्नातानि तत्र आकाङ्क्षन्ति, वैकृतेषु अहःसु तानि नाम्नातानीति। तस्मात् वैकृतानि अहानि यत्र विहितानि, तत एव आकाङ्क्षितुमर्हन्ति। ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि। तस्मात् ज्योतिष्टोमादुपचयः।

सोम— यदि शतोक्थ्यादौ गणे द्वादशाहविध्यन्तः, तर्हि उक्थ्यस्तोत्राण्यपि तदीयोक्थ्यस्तोत्रविकाराः इत्युच्यते. **संगतिः**। यद्यपि पूर्वेण द्वादशाहविध्यन्तः इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि दाशमिकन्यायेन (१०।५।४। १२-१३) तदीयो दशरात्र एव प्रवर्तते। स च संख्यापूरणार्थः शतोक्थ्यादौ आवर्तनीयः। दशरात्रे च अभितो द्वौ अग्निष्टोमौ, मध्ये अष्टौ उक्थ्याः। केषां चित् सप्तोक्थ्याः, तृतीयः षोडशी। तथा च शतोक्थ्यादौ विंशतिरग्निष्टोमाः, ते चोक्थ्यसंस्थया वर्धयितव्याः। पक्षान्तरे च षोडशिनः उक्थ्यसंस्थोपनये कर्तव्येऽपि द्वादशाहस्यैव षोडशिस्तोत्ररहितस्य प्रवृत्तिः, न तु ज्यौतिष्टोमिकस्य। **सूत्रार्थस्तु**—गणात् द्वादशाहादुपचय उक्थ्यस्तोत्रादीनाम्। कुतः? द्वादशाहविकृतित्वात् सर्वेषामहर्गणानाम्। ततः संनिधानादुक्थ्यस्तोत्रोपचयोऽपि तत एव ग्राह्यः इति।

वि— 'शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा।, आद्यो गणविकारत्वा, दन्त्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः॥'

भाट्ट— शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्तिः इत्युक्तम्। द्वादशाहे च प्रथमोत्तमौ अतिरात्रसंस्थाकौ। दशरात्रप्रथमोत्तमौ च अग्निष्टोमसंस्थाकौ। मध्यगतानि च अष्टौ उक्थ्यसंस्थाकानि। केषां चित् सप्त उक्थ्यसंस्थाकानि, एकः षोडशी। तदिह शताग्निष्टोमे तावत् अतिदेशप्राप्तानां उक्थ्यादीनां बाधात् अग्निष्टोमसंस्थाकत्वे न काऽपि क्षतिः। उक्थ्यातिरात्रयोस्तु येषु अतिदेशेनैव उक्थ्यस्तोत्रादि प्राप्तं, तेष्वपि न का चित् शङ्का। येषु तु अग्निष्टोमसंस्थाकत्वप्राप्तिः, तेषु वचनादेव उक्थ्येषु कर्तव्येषु द्वादशाहिकान्येव उक्थ्यातिरात्रस्तोत्राणि उपस्थितत्वात् कर्तव्यानि। इति प्राप्ते, न तावत् अतिदेशेन तेषामुपस्थितिः। प्रथमस्य प्रथम इत्येव क्रमेण प्रत्येकमेव तत्तदहःसु तत्तदह्ना अतिदेशेन यानि अहानि उक्थ्यसंस्थाकप्रकृताहर्विकाराणि, तेषु तदीयोक्थ्यप्राप्तावपि अग्निष्टोमसंस्थाकप्राकृताहर्विकारेषु तत्प्राप्तौ प्रमाणाभावात्, प्रथमोत्तमयोरेव अतिरात्रसंस्थाकत्वेन तयोः क्वापि अनतिदेशेन रात्रिपर्यायाणां सुतरामप्राप्तेश्च। अतः शतोक्थ्यादौ तेषुतेषु अहःसु वाचनिकानि स्तोत्राणि, 'नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते' इति न्यायेन ज्योतिष्टोमस्थान्येव कार्याणि। अयं च नातिदेशः, अपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात् यत्र उक्थ्यप्रसिद्धिः, ततस्तानि वचनेन विधीयन्ते। किंच स्तोत्राणामुत्पत्तिः ज्योतिष्टोमे एव। द्वादशाहे तु अतिदेशप्राप्तस्तोत्रानुवादेन धर्मविशेष-

पदान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वात् एकादशे वक्ष्यमाणमर्थकर्मत्वं परं तुषाशे इत्युक्तं प्रकरणान्तराधिकरणे कौस्तुभे (३।३।११ पृ. ८५)। अतश्च तन्नावभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्मातिदेशः। अत एव 'नाप्सु जुहोति, न साम गायति, न गमनमन्त्रं जपति' इत्यादिनिषेधोऽपि संगच्छते। अतिदेशेऽपि च न तदीयद्रव्यस्य एककपालस्यातिदेशः, औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुषनिष्कासद्रव्येण लाक्षणिकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य बाधात्।

न्यायबिन्दुः— वरुणप्रघासेषु 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति' इत्यवभृथशब्देन अपां स्पृश्येकं दर्शपूर्णमासातिदेशप्राप्तमनूद्य तत्र तुषनिष्कासविधिः। इति प्राप्ते, अवभृथशब्दस्य तत्परत्वे मानाभावात् 'यन्ति' इतिविहितकर्मान्तरे अवभृथशब्दो गौणः, इति मुख्यावभृथधर्मातिदेशः, इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'धर्मांश्च सोमावभृथात् प्रघासे।'

शंकर— 'तुषावभृथकर्म भित्।' भित् भिन्नं किए्।

अतिदेशः वाजिनसुराग्रहयोः वैष्टिकधर्माणाम्॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु वाच्छब्दयात्। ८।२।१।१॥

भाष्यं— चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुता 'वाजिभ्यो वाजिनं' इति। सौत्रामण्यां च सुराग्रहाः 'आश्विनं ग्रहं गृह्णाति सारस्वतं ऐन्द्रं' इति। तत्र संशयः किं उभयोः सौमिको विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक इति। तदुच्यते। वाजिने, सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वं, सौमिको विध्यन्तः। कुतः? तच्छब्दयात्, सोमशब्दत्वात्। सोमशब्दस्तु अत्र श्रूयते 'सोमो वै वाजिनं, सुरा सोमः' इति। न तावत् वाजिनं सोमः, न सुरा। न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति। सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते। तस्मात् सादृश्यमत्र विधीयते। सादृश्यं चात्र सोमधर्मकत्वं शक्यं विधातुं, नान्यत्। स एष नाम्ना धर्मातिदेशः, न विध्यन्तेन। यथा कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे।

अनुवषट्काराच्च। २॥

भाष्यं— अनुवषट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति 'वाजिनस्य अग्ने वीहि इत्यनुवषट् करोति' 'सुरायाः वीहि इत्यनुवषट् करोति' इति।

समुपहूय भक्षणाच्च। ३॥

भाष्यं— समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः तत्र दृश्यते 'दीर्घं सम्मं विभज्य समुपहूय भक्षयन्ति' इति।

क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादनवासोपनहनं च तद्वत्। ४॥ (क्रयणं च, श्रयणं च, पुरोरुक् च, उपयामग्रहणं च, आसादनं च, वासोपनहनं वासेन वाससा उपनहनं च, तेषां समाहारः)

भाष्यं— क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति 'सीसेन क्लीबात् क्रय्या' 'कुवलसक्तुभिराश्विनं श्रीणाति' इति। 'एका पुरोरुक्, एका याज्या।' 'उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाश्विनं ग्रहं गृह्णामि इति गृह्णाति, गृहीत्वा सादयति। निराम संहत्य वसन्ति। क्षौमे वाससि उपनद्धानि लोकमानि शष्पाणि (च) भवन्ति' इति। विधौ सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः। क्रयादीन् सीसकादींश्च विदधाति। तस्मात् उभयोः सौमिको विध्यन्तः।

हविषा वा नियम्येत, तद्विकारत्वात्। ५॥

भाष्यं— हविःसामान्येन वा अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत। कुतः? तद्विकारत्वात्। दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुरावाजिने। औषधविकृतिः सुरा, सानाय्यविकृतं वाजिनम्।

प्रशंसा सोमशब्दः। ६॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं तच्छब्दत्वात् इति। तत्र ब्रूमः। प्रशंसार्थोऽत्र सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विधायकस्याभावात्। 'सोमो वै वाजिनं, सुरा सोमः' इति महत्फलत्वात् सोमस्य तद्वादेन सुरावाजिनयोः प्रशंसा, यथा 'सिंहो देवदत्तः' इति पुरुषस्य। तस्मान्नात्र नाम्ना धर्मातिदेशः।

र्वाचिकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात्, नामत्वेऽपि वा यौगिकत्वेन उक्तविधायित्वाश्रुतेः नामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि प्राकृतषडहानुवादेन संख्याविधिः, द्वादशाहत्वानुपपत्त्या तस्य अनतिदेशात् । अतः कर्मान्तराण्येव सख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते, न तु षडहस्य चतुरावृत्तिः । तथात्वे चतुः षडहो भवति इति क्रियाऽभ्यावृत्तिविहितसुच्प्रत्ययापत्तिः । 'चत्वारो भवन्ति' इति श्रवणात्तु पृथक्त्वनिवेशिन्या संख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्यात् दशाहं द्विरभ्यस्य अवशिष्टेषु चतुर्षु दशाहाद्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिः । इति प्राप्ते, यद्यपि तन्त्ररत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि तथापि षडहशब्दवत्त्वसादृश्येन तस्यैव चतुर्वार प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति कर्माणि, चतुर्विंशति-संख्याया अश्रवणात् । षट्संख्यायाश्चतुःसंख्यायाश्च 'एकत्र द्वयं' इति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशकापत्तेः, षट्संख्यायाः समासगतत्वेन तथाऽन्वयानुपपत्तेश्च । अतः 'एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यं' इति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुःसंख्यान्वयो वाच्यः । अतश्च सत्यपि एकवाक्यत्वे प्रभाजैकादशत्वन्यायेन (५।३।१) निर्ज्ञातसंख्यत्वात् चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यातश्रवणात् अत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षण्णामेव कर्मणां चतुर्वारमावृत्तिः । सुच्प्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेण आवृत्तिकल्पने न कश्चिद्दोषः । अतः सूत्रभाष्यस्वारस्येन षण्णामेव आवृत्तेः षट्संख्यत्वसादृश्यादिना षडहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ।

न्यायबिन्दुः—षट्त्रिंशद्रात्रे 'षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इति चतुर्विंशतिरहानि विधीयन्ते । तत्र च गणत्वसाम्यात् द्वादशाहगतदशरात्रविध्यन्तप्राप्तौ चतुर्विंशतिगणस्य अशाब्दत्वात्, षडहानां च प्रत्यक्षश्रुतेः, तद्विध्यन्तः एवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अभ्यस्य धर्मः षडहस्य कार्यः ।' चतुर्वारमभ्यस्य कार्यः ।

शंकर— 'षडहेषु गणत्वतः ।'

॥ अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणाम् ॥

गव्यस्य च तदादिषु । ८।१।११।१८ ॥

भाष्यं—इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणं आदित्यानामयनप्रभृतीनि । तेषु चिन्ता किं द्वादशाहिको विध्यन्तः, उत गावामयनिक इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्ते अभिधीयते । 'गव्यस्य च तदादिषु' । गव्यमिति गवामयनं ब्रूमः, गोसंबन्धात् 'गावो वा एतत् सत्रमासत' इति । तस्य विध्यन्तः तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः ? संवत्सरसामान्यात् । 'पत्नय उपगायन्ति' इति च माहाव्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति, 'ऋत्विज उपगायन्ति' इति च सहस्रसंवत्सरे ।

शा—संवत्सरसत्रेषु आदित्यानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात् गवामयनविध्यन्तः ।

सोम—ननु आदित्यानामयनादिष्वपि गणत्वसामान्यात् द्वादशाहविध्यन्त एव युक्तः । न च अयनत्वात् गवामयनविध्यन्त इति वाच्यम् । दाक्षायणविध्यन्तस्यापि प्रसङ्गात् इति सगतिपूर्वपक्षौ । गव्यशब्दो यद्यपि 'गोपयसोर्यत्' (पा० ४।३।१६०) इति पयोव्यतिरिक्तविकारावयवयोर्व्युत्पन्नः, तथापि 'गावो वा एतत् सत्रमासत' इत्यर्थवादावगतगोसंबन्धमात्रेण उपचारात् सूत्रे गवामयने प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

वि— 'द्वादशाहस्य गव्यस्य वाऽऽदित्याद्यङ्कितायने ।, पुरेचाद्यो, गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥'

भाट्ट—सत्रेष्वपि यानि संवत्सराख्यानि सत्राणि, तेषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात् अयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सरनियमादिधर्मप्रभाव गवामयनस्य विध्यन्तः । अत एव गवामयनान्तर्गतमाहाव्रतिकं 'पत्नय उपगायन्ति' इति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं संवत्सरसत्रान्तरे अनुवदति । ८।१।३. (एकदेशस्योद्धारोऽयम् ।)

मण्डन— 'गव्यस्य सांवत्सरिका विकाराः ।'

शंकर— 'गव्यात् तदादिसत्रेषु ।' १२.

औषधद्रव्यकत्वलिङ्गकातिदेशसिद्ध्यर्थं, एतदलाभेऽपि पशुपुरोडाशस्य दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेः इति ध्येयम्।

न्यायबिन्दुः— वाजिने सौत्रामणीग्रहेषु च सोमातिदेशः 'सोमो वै वाजिनं, सुरा सोमः' इति गौणप्रयोगात्। इति प्राप्ते, अर्थवादस्याविधायकत्वात् वाजिने पयोविध्यन्तः, सुराग्रहेषु च औषधविध्यन्तः इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'न वाजिने सोमधर्मः।'

शंकर— 'पयसो वाजिने च सः।' विध्यन्तः।

अतिदेशः विश्वजिति षडहगतपृष्ठानाम्॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्यौतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च पृष्ठशब्दः। ७।३।३।७॥

भाष्यं— 'विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति' इति श्रूयते। तत्र विचार्यते किमयमनुवादो विधिर्वेति। किं प्राप्त? अनुवाद इति। कुतः? यो हि असर्वपृष्ठः, तस्य सर्वपृष्ठता विधेया। यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तया किं विहितया। अयं च सर्वपृष्ठ एव। कथं? तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् ज्यौतिष्टोमिकानि स्तोत्राणि अत्र प्राप्यन्ते। तेषु माहेन्द्रस्तोत्रादीनि चत्वारि सन्ति, तानि सर्वाण्यस्य। तैरयं सर्वपृष्ठो भवति। ननु न तानि पृष्ठानि। उच्यते। अस्ति च पृष्ठशब्दः, तेष्वस्ति पृष्ठशब्दः 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति। तस्मादनुवादः।

षडहाद्वा, तत्र हि चोदनाः। ८॥

भाष्यं—नायमनुवादः। किं तर्हि? विधिः। अनुवादः अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्। अपि च ज्योतिष्टोमे न पृष्ठबहुत्वमस्ति, यस्यायमनुवादः स्यात्। षडहे तु तदस्ति। तत्र हि चोदनाः पृष्ठानां 'रथंतरं पृष्ठं भवति' इत्येवमाद्याः। तस्मात् षाडहिकानां आतिदेशिको विधिरिति।

टुप्—ज्योतिष्टोमे 'रथंतरं पृष्ठं भवति' (किमनुवादमात्रं सर्वपृष्ठशब्दः, उत विकल्पप्राप्तयोर्बृहद्रथंतरयोः सामस्त्यविधानं, आहोस्वित् षाडहिकानां सर्वेषां पृष्ठानामतिदेशः इति चिन्त्यते। तत्र प्रथमं पक्षं दूषयति—) इत्येकस्य पृष्ठस्य विहितत्वात् (बहुत्वापेक्षिणः) सर्वशब्दस्याभिधेयाभावात् वाक्यानर्थक्यं (प्रसज्येत)। षडहे तु सामर्थ्यं प्रकृत्य सर्वाणि पृष्ठानि (कार्याणि) इति विहितं, तत्र सर्वपृष्ठशब्दार्थवत्ता। ज्योतिष्टोमे (तु) छत्रिन्यायेन पृष्ठशब्दस्य (माहेन्द्रादिषु) प्रयोगात् लक्षणा। 'सप्तदशानि' इति च सप्तदशता विधीयते, न पृष्ठता। (चशब्दो हेतौ। द्वितीयं पक्षं दूषयति) न च विकल्पप्राप्तयोः समुच्चयेनार्थवत्ता, व्यर्थत्वादेव सर्वशब्दस्य (बहुपेक्षत्वात्तस्य)। सर्वपृष्ठ इति समासोऽयम्। समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम्। (भाष्योक्तं परिहारमाह-) अथवा पृष्ठवत्ता सर्वता साक्षात् विधीयते। (न चाविधाय पृष्ठानि तत्सर्वता शक्या विधातुम्)। तस्मात् (अर्थापत्त्या) पृष्ठानां विधानम्। तस्मात् षाडहिकानि सर्वपृष्ठानि विधीयन्ते।

लिङ्गदर्शनाच्च। ९॥

भाष्यं—लिङ्गं च एतमर्थं दर्शयति 'पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाकरमच्छावाकस्य' इति विनियोगपरे वाक्ये षाडहिकानि पृष्ठानि दर्शयति।

टुप्—(लिङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रार्थमाह—) एवं च क्रमविधिपरं वाक्यं ('पवमाने रथंतरं, आर्भवे बृहत्' इत्यादि) उपपत्स्यते तस्मिन् (विश्वजिति)।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः। १०॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, अस्ति च पृष्ठशब्द इति, तत्र ब्रूमः। न तु तत्र औपचारिकः पृष्ठशब्दः। उत्पन्नानां स्तोत्राणामसौ अधिकारः यानि एतानि पृष्ठानीति। ज्ञाते च नैषां पृष्ठत्वे तदुपपद्यते, न च तत्र ज्ञातम्। कथं तर्हि अयमनुवादः? लिङ्गसमवायात्। एकं तत्र माहेन्द्रस्तोत्रं इति। षाडहिकानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातम्। कथं? तत्र हि चोदना इत्युक्तम्। तेषां वादे श्रौतः पृष्ठशब्दस्यार्थः परिगृहीतो भवति। इतरथा लाक्षणिकः। तस्मात् षाडहिकानां प्रदेश इति।

द्वयोर्विधिरिति चेत्। ११॥

भाष्यं— षाडहिकानां पृष्ठानां विधिरिति, नैतदुक्तम्। किं कारणं? द्विकर एवं सर्वपृष्ठशब्दोऽभ्युपगतो भवति पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम्। अस्तु

भाट्ट—अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रकृतिः इत्युक्तम्। द्वादशाहे चास्ति सत्रत्वमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम्। तत्र आसीरन्, उपेयुः इत्यादिचोदनाचोदिते सत्रत्वं अखण्डोपाधिः, अनियतस्वामिके यजतिचोदनाचोदिते च अहीनत्व अखण्डोपाधिः, वृद्धव्यवहारात्। तत्तद्धर्मकत्वे निमित्ते च तत्तद्धर्मविशेषा विहिताः। तथा अन्येऽपि सत्रस्वरूपाः अहीनस्वरूपाश्च अहर्गणा अधर्मकाः समाम्नाताः। तत्र द्विविधेष्वपि द्वादशाहस्य एकस्य धर्मप्रवृत्तिः। अतः अविरुद्धाः समुच्चीयन्ते, विरुद्धाश्च विकल्प्यन्ते। नहि अत्र द्वादशाहभेदोऽस्ति, येन अवान्तरसामान्यात् 'तत्तद्-द्वादशाहवत्' इत्यतिदेशवाक्यं कल्प्येत। भेदे प्रमाणाभावात्। 'द्वादशाहवत्' इत्येव अतिदेशवाक्यकल्पने अन्यतरथैव युक्ता इति। एवं प्राप्ते, सत्यपि द्वादशाहत्वेनैव अतिदेशे, सत्रत्वरूपनिमित्ताभावात् तन्नैमित्तिकधर्माः नाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तन्नैमित्तिका धर्मा न सत्रे प्रवर्तन्ते, इति फलतो व्यवस्थित प्रकृतिव सत्रात्मकेषु अहर्गणेषु सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य, अहीनात्मकेषु अहीनात्मकस्य इति। द्विरात्रादारभ्य आ एकादशरात्रान्त अहीनाः, द्वादशाहः उभयात्मा, त्रयोदशरात्रादारभ्य सर्वे सत्रभूता एव, तथैवोक्तलक्षणत्वात्, वृद्धव्यवहाराच्च। अतस्तेषुतेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रकृतिः।

न्यायबिन्दुः— सत्रात्मकेष्वहर्गणेषु सत्ररूपद्वादशाहातिदेशः, अहीनेषु अहीनस्य इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'धर्मो व्यवस्थयाऽह्नां स्यात्।'

शंकर—'सत्राहीनेषु तद्वशात्।' सत्राहीनात्मकात् द्वादशाहात्।

५ अतिदेशः साकमेधीयैककपाले वारुणप्राघासिकैककपालधर्माणाम्॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्-व्यवदानस्य वचनात्। ५।१।५।२३॥

भाट्टं—साकमेधे(धेषु) श्रूयते 'ऐन्द्राग्न एककपाल' इति। तत्र चिन्त्यते वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं ग्रहणं, उत वारुणप्राघासिकस्येति। कि प्राप्तं? वैश्वदेविकस्येति ब्रूमः। किं कारणं? तस्य विहिता धर्माः 'अलंकृत्य अभिपूर्य उपांशु यष्टव्यः, आविःपृष्ठः कार्यः' इत्येवमादयः। वारुणप्रघासिकस्तु अधर्मकः। यस्य विहिताः धर्मास्तेनैवद्युज्यते वक्तुं तद्वदिदं कर्तव्यमिति। तस्मात् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम्। ननु ऐन्द्राग्नसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वारुणप्रघासिक एव स्यात्, नावश्यं एकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्यं, नानापर्वणोरपि समुच्चारणमविरुद्धम्। तस्मात् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम्। इति प्राप्ते उच्यते। वारुणप्रघासिकस्य एककपालस्य ग्रहणमिति। कुतः? यत एककपालाना वैश्वदेविकः प्रकृतिः। कथं ज्ञायते? आग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात्। आग्रयणे द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्वहोमं अपर्यावृत्तिं च दर्शयति 'यत् सर्वहुतं करोति सा त्वेका परिचक्षा, हुतोऽहुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत' इति आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्वहोमं अपर्यावृत्तिं च प्राप्तां दर्शयति। एतस्मात् दर्शनात्, अवभृथे च सकृद्-व्यवदानस्य वचनात्। अवभृथे च अवधारणं भवति 'इदमेव एककपालस्य द्विरवद्यति' इति। तेन ज्ञायते नूनमन्यत्र न द्विरवदानमिति। तच्च एतत्सर्वं वैश्वदेविके एककपाले विहितम्। तस्मात् एककपालाना वैश्वदेविकः प्रकृतिः। किमतः? साकमेधिकेऽपि एककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्ताः, तेषामतिदेशः अनर्थकः। वारुणप्रघासिकस्य ये धर्माः वैशेषिका आम्नाताः, तेषामतिदेशः अर्थवान्। तस्मात् वारुणप्रघासिकस्य एककपालस्य इद ग्रहणमिति। उच्यते, सिद्धमेतत्, कुत. प्राप्तिः? इति। प्राप्तिमुत्तरत्र वक्ष्यामः 'स्वरुसामैककपालामिक्ष च' (७।३।१०।२६) इत्यत्र। के पुनस्ते धर्माः? 'हिरण्मयः स्रुचो भवन्ति, शमीमय्यो वा' इत्येवमादयः।

सोम—यथा 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र यजनस्य चतुर्विधस्याप्यस्य प्राकृतविधिकस्य सर्वदर्शस्य इष्टस्य कारकस्य अतिदेशः, तथा अत्रापि प्रकृतिवत्त्वाभावात् वैश्वदेविकातिदेशः इत्युपपादनात्, पूर्वसामान्यतः सिद्धस्य इष्टकारकातिदेशस्य विशेषनिषेधाय संगतिः।

इति सन्निवेशमात्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकत्वेन सर्वपृष्ठ-शब्दस्य निरूढलक्षणया षाडहिकरथन्तरादिसामपरत्वावगतेः तेषामेव विधिः। निरूपितश्च पृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणाऽन्वाख्यानार्थः अर्थवादः कौस्तुभे। अत एव सर्वपदेन अतिदेशप्राप्तयोः वैकल्पिकयोः बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयविधिः दूरापास्तम्। हेतुः पृष्ठे वैरूपस्य औपदेशिकत्वेन तयोर्बाधात्, सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वेन द्वयोरसंभवाच्च। अतः षाडहिकाना विधिः। यन्मते तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्र पृष्ठद्वयं वा तन्मते प्राप्तत्वादपि नानुवादः।

अय च यद्यपि न नामातिदेशः सर्वपृष्ठशब्दस्य षडह-वाचित्वाभावात्, विश्वजिति बहुव्रीहिणैव प्रवृत्तेः गौणत्वाभावाच्च। न वा अय वचनातिदेशः, गृहमेधीये 'आज्यभागौ यजति' इतिवदेव षडहीयत्वस्य विधेयताऽनवच्छेदकत्वात्। तथापि उपदेश एवाय रथन्तरादीनाम्। अत एव न षडहधर्मान्तराणा इह करण अन्यकर्माङ्गत्वस्य एतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वमेवगमसाम्यात्। कर्मसमानाधिकरणपदगम्यत्वसाम्याच्च सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः। 'प्रधान नीयमान' इति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणा आवश्यस्तोभादीना पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथन्तरादिसाधनत्वेनापि प्राप्तिरविरुद्धा।

न्यायबिन्दुः— 'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इति ज्योतिष्टोमातिदेशप्राप्तमाहेन्द्रादिस्तोत्रचतुष्ट्यानुवाद, तेषु 'रसदयानि पृष्ठानि' इति पृष्ठशब्दप्रयोगात्। अथवा बृहद्रथन्तरस्तोत्रयोरेव पृष्ठशब्दः, अन्यत्र गौणः। तेन विकल्पेन प्राप्तयो. सर्वत्व समुच्चयो विधीयते। इति प्राप्ते, मद्यर्थसर्वशब्दस्य द्वयोरसंभवात् षाडहिकाना षण्णा पृष्ठाना वचनादतिदेश. इति सिद्धान्त.।

मण्डन — 'स्यात् सर्वपृष्ठे षडहोक्तपृष्ठम्।'

शंकर— 'सर्वपृष्ठेऽतिदेशः स्यात्।'

॥ अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सांनाय्यपयोधर्माणाम् ॥

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात्। ८।२।४।१९॥

भाष्यं— वैश्वदेव्यामिक्षा उभयोर्दधिपयसोर्विकारः स्यात्। उभयभाव्यत्वात्। उभाभ्या हि सा भाव्यते। तत्र न गृह्यते विशेषः अस्यैव, नेतरस्येति। तस्मादुभयोः।

एकं वा चोदनैकत्वात्। २०॥

भाष्यं—एक वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नोभे। चोदनैकत्वात्। एकैषा चोदना 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इति। सा एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते। तस्मादेकं विकुर्यात्।

दधि संघातसामान्यात्। २१॥

भाष्य— यत्तु न गृह्यते विशेष इति, तत्रोच्यते। संहत दधि, आमिक्षाऽपि संहता, पयो द्रवम्। एष विशेषः। तस्मात् दध्नो विकारः इति।

पयो वा, तत्प्रधानत्वाल्लोकवद्, दध्नस्तदर्थत्वात्। २२॥

भाष्यं— पयो वा आमिक्षया विक्रियते, न दधि। पय.प्रधानत्वात् अस्य ससर्गस्य। किं प्राधान्य पयसः? भूयस्त्वम्। प्रभूत तत्र पय., अल्प दधि। दध्नश्च तदर्थत्वात्। दधि च तत्र पयो घनीभावयितुं उपादीयते। लोकवत्। लोकेऽपि पय एव घनीभावयितु दधि उपादीयते। कथ? दध्यभावे अन्येनाम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते। तथापि च आमिक्षाशब्दो भवति। दधिनियमो अम्ले हि अदृष्टार्थः। तस्मात् पय एव अम्लसंयोगेन घनीभूत आमिक्षा इत्युच्यते। पयश्चेदामिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्य।

धर्मानुग्रहाच्च। २३॥

भाष्य —सद्यस्कालता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुगृहीष्यते, वैश्वदेवस्य सद्यस्कालत्वात्। दधिविकारत्वे बाध्येत। वैश्वदेवोऽपि व्यहकालः क्रियेत, तथा तस्य धर्मो बाध्येत।

सद्योभावं च दर्शयति। २४॥

भाष्यं— 'दुग्ध्वा दुग्ध पय.' इति। यदि दध्नो विकारः स्यात् तदा व्यहकालभावे दातव्य, न कथ चन पय. स्यात्, तत्र एतदर्शन नोपपद्यते। तस्मात् पयोविकार आमिक्षा, दध्नश्चाधर्मकत्वम्।

'एतद्-ब्राह्मण एककपाले यद्-ब्राह्मण इतरः' इति वाक्याभ्यां सार्थवादिकसाङ्गविधिकाण्डस्य अतिदेशः इत्युत्तरविवक्षया स्मार्यते ।

न्यायबिन्दुः—वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः, वरुणप्रघासेषु काय एककपालः ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालश्च । तेषामङ्गातिदेशः तत्सदृशेषु एककपालादिषु ।

मण्डन—'तद्वदेककपालके ।'

शंकर—'ऐन्द्राग्नैककपालयोः ।' अतिदेशनम् ।

अतिदेशः सौर्यादौ इतिकर्तव्यतायाः ॥

इतिकर्तव्यताऽविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् । ७।४।१।१ ॥

भाष्यं— अनारम्य किंचित् श्रूयते 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः, यागोऽयं चोद्यते इति 'यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसम्बन्धात्' इति (२।३।२।१४)। तथा इदमप्युक्तं कर्मफलयोः सम्बन्धे कर्म गुणतः, फलं प्रधानतः इति 'प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात्' इति (६।१।१।३)। इदमपि चोक्तं यजिः अपूर्वं साधयति, ततश्च अपूर्वात् कालान्तरे फलं भवति इति 'चोदना पुनरारम्भः' इत्यत्र (२।१।२।५)। एवमेतस्मिन् सति 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यत्र सौर्ययागेन अपूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामः इत्येवं विज्ञायते । आह, यत्र तृतीयायुक्तो यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । इह तु असत्या तृतीयायाः कथं तृतीयार्थो गम्यते इति । उच्यते । किमत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कार्यं, यदा स्वभावसिद्धः कर्मणा फलं प्रति गुणभावः । यत्राप्यसौ श्रुतः, तत्रापि अकिंचित्कर एव, गतार्थत्वात् । तथा यत्रापि द्वितीया श्रुतिः यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इति, तत्रापि विभक्तिव्यत्ययो वा ईप्सिततमत्वस्य वा अविवक्षा । काम वा आनर्थक्यं स्यात्, न तु कथं चिदपि कर्मणः प्रति गुणभावः शक्यः अपह्नोतुम् । तस्मात् यागेन अपूर्वसाधनं अत्रोच्यते । तत्र यागो विज्ञायते, लौकिकोऽसौ पदार्थः । तेन तु कथं अपूर्वं साध्यते इत्येतत्र विज्ञायते ।

इह तु यागेन अपूर्वं साधयेत् इत्येतावदेवोक्तम् । कथं साधयेत् इति इतिकर्तव्यता नोक्ता । येषां चार्थानां ज्ञायते एव इतिकर्तव्यता, तेषां कर्तव्यत्वमात्र उपदिश्यते यथा 'ओदनं पचेत्' इति । येषां तु न ज्ञायते, ते सह इतिकर्तव्यतयैव उपदिश्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासौ । एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्वनिर्वृत्तौ इतिकर्तव्यता यस्मान्नोक्ता तस्मात् नूनं असौ अस्तीति । आह, यदि अस्ति लोके ततो ज्ञायेत, अथ नास्त्येव कथं शक्या ज्ञातुं इति । उच्यते । द्वयमस्ति लौकिकी वैदिकी च । लौकिकी तावत् पार्वणस्थालीपाकादिषु, वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु । यदि तत्पूर्वा एताश्चोदनाः तदपेक्षाः सौर्ययागेन अपूर्वं साधयेत् यथाज्ञातया इतिकर्तव्यतया इति, ततो युक्तं इतिकर्तव्यताया अविधिः । न च विधीयते । अतः इतिकर्तव्यताया अविधेः यजतेः पूर्ववत्त्वं विहितेतिकर्तव्यताकत्वं इति । अथ ये आहुः, यजेत यागं कुर्यात् इति, जुहुयात् होमं कुर्यात् इति, तेषां किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति ? भवतीति ब्रूमः । यद्यपि प्रज्ञातेतिकर्तव्यताको यजिः द्रव्यं देवतां प्रति उत्सृज्यते इति, तथापि यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मानाकाङ्क्षति । नहि अधर्मकात् फलं भवति । कथं ज्ञायते ? यो हि अमेध्यं द्रव्यं, उच्छिष्टः शयानः प्रौढपादो वा, वामेन हस्तेन वा पादेन वा, यथाकथंचित् देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं न भवति इति शिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेध्यं द्रव्यं, शुचौ देशे, प्रयतः, प्राङ्मुखः, दक्षिणेन हस्तेन, समाहितमनाः मन्त्रवत् नियमवच्च देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं भवति इति स्मरन्ति । तस्मात् यावान् यजतिः फलाय आम्नायते, स सर्वो धर्मानाकाङ्क्षति । अतस्तेषामपि अस्ति धर्माकाङ्क्षा । सत्यामाकाङ्क्षायां सन्निहितैर्धर्मैः अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ, विकृतौ तु आनुमानिकैः ।

टुप्—नाम्ना अतिदेशोऽभिहितः । इदानीमानुमानिकेन (वचनेन) अतिदेश उच्यते । 'किमत्र तृतीयया कार्यं ? यदा स्वभावसिद्धः (एव) कर्मणः फलं प्रति गुणभावः' (इति भाष्योक्त आक्षेपसमाधान

ज्योतिष्टोमस्य अयमभ्यासः । कुतः ? कृतलक्षणग्रहणात् । तस्य एतत् कृतं लक्षणं अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः इति । तत्संयोगेन एताः संस्थाः उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लक्षयितुम् । न च लक्षयित्वा संख्या केवला विधास्यति । नानाऽह्नां तु वादे संस्था संख्या च उभयं विधीयते, 'उक्थ्यसंस्था भवन्ति, द्वे च पञ्च भवन्ति' इति, तथा वाक्यं भिद्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यासः ।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । ९ ॥

भाष्यं— नैतदेवं ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं तर्हि ? प्रकृतिः तद्विशिष्टा स्यात् । द्वादशाहिकानि अहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात् ? अधिकारात् । तानि अत्र चोदकेन अधिकृतानि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमः अग्निष्टोमादिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथं ? अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । अग्निष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकम् । तत्संस्थं क्रतुं वदितुं शक्नोति, न ज्योतिष्टोममेव । यत्तु अनेकार्थत्वमिति, नानेकार्थत्वं भविष्यति । गणचोदनया प्राप्तानां अह्नां पञ्चानां संस्थामात्रं विधास्यते । शताग्निष्टोम इत्यपि समासः उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह । स एक एवार्थः, यथा 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । पृथक्त्वनिवेशिनी च एवं संख्या अनुगृहीता भविष्यति, तस्मात् द्वादशाहिकानां नानाऽह्नां वादः ।

शा— 'संस्थानिमित्तास्त्वेते न क्रतोः कस्यापि वाचकाः । संनिध्यभावतः संस्थाविशिष्टगणचोदना ॥' तस्मात् द्वादशाहविध्यन्तः ।

सोम— पूर्वत्र षडहावृत्तिः न प्रसिद्धपदार्थां, इह तु प्रसिद्धज्योतिष्टोमार्था इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—शतोक्थ्यादिषु संस्थागणेषु ज्योतिष्टोमाभ्यासः प्रतीयेत, उक्थ्यादिभिः कृतलक्षणस्य कृततत्संज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणात्तदनुवाद इति ।

वि— 'शतोक्थ्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य, नामतः । आद्यः, प्रमातिनामैतत् पञ्चाहान्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट— अनारभ्य 'शताग्निष्टोमं भवति, शतोक्थ्यं, शतातिरात्रं' इति श्रुतम् । तत्र अग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोमे एव प्रचुरप्रयोगात् तदनुवादेन शतसंख्या अभ्यासापादिका विधीयते । नहि अग्निष्टोमादिशब्दानां संस्थाविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वं, तथात्वे 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विकृतौ निवेशापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वात् नात्र द्वादशाहप्रवृत्तिः । अथवा अग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्थामात्रवाचित्वात्, ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणाङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावात्, नित्यकाम्यसंस्थाऽनुवादेनैव शतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैव आश्रयत्वादिना सत्त्वान्न गणातिदेशः । अस्तु वा इदं कर्मान्तरं, तथापि अन्यपदार्थस्य एकवचनान्तत्वात् एकमेव तत् । शतसंख्यायाश्च संस्थागतत्वेन अभेदकत्वात् । अतः शतसंख्याकं अभ्यस्तं एकं कर्म ज्योतिष्टोमविकारः, इति न गणातिदेशः । इति प्राप्ते, एकप्रसरताभङ्गापत्तेः न तावत् ज्योतिष्टोमोद्देशेन संस्थोद्देशेन वा संख्याविधिः । अतः वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणः अनेकसंस्थाकत्वस्य अभ्यासमन्तरेण अनुपपत्तेः अश्रुताभ्यासकल्पनाऽऽपत्तेः । अतः अग्निष्टोमोक्थ्यादिपदानां 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' 'उक्थ्यो वैरूपसामा' इत्यादौ विकृतियज्ञसामानाधिकरण्येनापि क्वाचित्कप्रयोगेण साप्रतिकलक्षणया तत्तत्संस्थाकयज्ञान्तरपरत्वं अङ्गीकृत्य शतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम् । अत्र च अन्यपदार्थः न कर्म, अपि तु शतं उक्थ्यसंस्थाकाः यज्ञाः कर्मणि यस्मिन् इति व्युत्पत्त्या फलमेव इति ध्येयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिः, एकप्रसरताभङ्गतादवस्थ्यापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अवान्तरविशिष्टभावनाविधिरेव इति युक्ता गणस्यैव अतिदेशात् शतदशरात्रावृत्तिः । द्विगुसमासत्वाद्वा न कश्चिद्दोषः । कर्मैकत्वेऽपि वा आवृत्त्युपचयरूपत्वेन मुख्यागमत्वानपायाद्वा दशाहधर्माविरोधः ।

न्यायबिन्दुः— 'शतोक्थ्यं भवति' इत्यादौ उक्थ्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वात् तदनुवादेन शतावृत्तिविधिः । इति प्राप्ते, संस्थावाचकत्वात् न क्रत्वनु-

काङ्क्षा, न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्च एकजातीयस्य सौर्यस्य वैकल्पिकोभयकालकत्वात् वैकल्पिकोभयविकारत्वावगते. अव्यवस्थयैव तत्तदाग्नेयप्रकृतित्व मन्त्राणामव्यवस्था इति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना वार्तिककारस्यात् आग्नेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोर्द्वयर्थत्वेन विकल्पात् एकस्मिन् आग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावात् अव्यवस्थितविकल्पो मन्त्रयो. इति सिद्धान्तित, तत् मन्त्रविकल्पचिन्ताया. द्वादशे सगततया अतिदेशविचाराभावेन अध्यायसगत्यभावापत्तेः आग्नेयभेदस्य च स्थापितत्वेन देक्यानुपपत्ते. उपेक्षितम् ।

न्यायबिन्दु.— आग्नेयविकारे सौर्ये 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्याया' इति प्रकृतिवत् व्यवस्था । इति प्राप्ते, हविरन्तरानुरोधेन प्रकृतौ आर्थिकी व्यवस्था, न तु शास्त्रार्थः । समुदायद्वयेऽपि आग्नेयसत्त्वेन समुदायकृतव्यवस्थाया. शास्त्रीयाया असभवात् । तस्मात् विकृतौ अव्यवस्थैव इति सिद्धान्त. ।

मण्डन— 'सौर्ये विकल्पादभिमर्शमन्त्र' ।'

शकर— 'सौर्ये मन्त्रव्यवस्था न ।'

छ्र अतिदेश. सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणाम्॥

लिङ्गसाधारण्याद् विकल्पः स्यात् । ८।१।१६। २७ ॥

भाष्यं—सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त. इत्युक्त 'इष्टिषु दर्शपूर्णमासयो प्रवृत्ति' (८।१।४।११) इति । सन्ति तु तत्र कर्माणि आग्नेयादीनि । तत्र विचार किं यस्य कस्य चित् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मण. सौर्ये विध्यन्त, उत आग्नेयस्येति । किं प्राप्त ? विकल्प । कुत. ? लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्ये दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तौ यत् लिङ्गमुपदिष्ट 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णल जुहोति' इति, तत् साधारण सर्वेषा विध्यन्ते सभवति । न च समुच्चयः । तस्मात् विकल्प. ।

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत, पूर्ववत्त्वाद् विकारो हि । २८ ॥

भाष्यं— आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुत. ? ऐकार्थ्यात्, एकदेवतत्वादित्यर्थ. । आग्नेय एकदेवत्यः, सौर्योऽपि । तेन एकदेवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानयं सौर्य., पूर्वत्राभिहित विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि, विकृतिरेषा । सर्वाश्च विकृतयः पूर्ववत्य. चोदनावाक्यानामसमाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन विध्यन्तनियमो भवतीत्युक्तम् (८।१।१२)। अस्ति च एकदेवतत्व लिङ्गम् । तेन आग्नेयविध्यन्तः ।

अश्रुतत्वान्नेति चेत् । २९ ॥

भाष्यं— अत्राह, स्यादेतदेव यदि अत्र एकत्व श्रूयेत । न तु श्रूयते । कथ ? तद्धितेनाय निर्देशः सौर्यमिति, तथा आग्नेयमिति । तत्र वचनव्यक्तिर्न ज्ञायते किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यौ न सूर्याश्चेति । तथा आग्नेयेऽपि ।

स्याल्लिङ्गभावात् । ३० ॥

भाष्यं—स्याद् व्यवस्थितिरेकत्वस्य । कुत । लिङ्गभावात् । लिङ्गमत्रास्ति । किं ? वाक्यशेषे एकत्व श्रूयते । सौर्ये तावत्, 'अमुमेवादित्य स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैन ब्रह्मवर्चस गमयति' इति । आग्नेयेऽपि 'अङ्गिरसो वा इत उत्तमा स्वर्ग लोकमायन्, ते यज्ञवास्तु अभ्यायन्, ते पुरोडाश कूर्म भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यन्, तमब्रुवन् इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति, स तानाह न ध्रिये, तमब्रुवन् अग्नये ध्रियस्वेति, सोऽब्रवीत् ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया पूर्णमास्या चाच्युतो भवति, अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्धयति' इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ३१ ॥

भाष्य— अनुवाक्यायामेकत्वश्रवण (च लिङ्गम्) 'अग्निर्मूर्धा दिव' इत्याग्नेये 'उदु त्य जातवेदस' इति सौर्ये । ननु पुनरुक्तमेतत् लिङ्गद्वयोपदर्शनमिति, तदुच्यते । नैतत् पुनरुक्तम् । एकमत्र चोदनागत, एक मन्त्रगतम् । चोदनागत प्रापक, मन्त्रगत प्राप्तस्य द्योतकमिति ।

सोम— सौर्यस्य आग्नेयविकारत्व सिद्ध कृत्वा पूर्वे विचार प्रवर्तित., तदेवेदानीं चिन्त्यते इति सगति. ।

धर्माः ते सर्वकर्मसु विहिता भवन्ति, ततस्तैरेव धर्मैः ऐन्द्राग्नादयोऽपि धर्मवन्त उक्ताः, तथा कर्तव्याश्चेति नार्थ उत्तरेण षट्केन । अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते ते तत्रैवोक्ता भवन्ति ततः अधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीनि, इति तेषु चिन्ता भवति किमेषां धर्माः सन्ति, उत नेति । यदा च सन्ति तदा के कियन्तो वा कथं चानुष्ठातव्या इति । तदर्थं उत्तरः षट्कः प्रवर्तनीयः । तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्मा इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे अस्येति । इत्थं प्रयोक्तव्या इति नवमेन । दशमैकादशद्वादशैः एतावन्तः प्रयोक्तव्या नातोऽधिका इति ।

तत्रेदं विचार्यते किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः कथं यजिः गुणवान् स्यात् इत्येवमर्थं आम्नायन्ते, आहोस्वित् अपूर्वप्रयुक्ताः कथमपूर्वं स्यादिति । यदि यजिप्रयुक्ताः, ततः सर्वार्थाः । अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते । किं पुनरत्र युक्तं ? अपूर्वप्रयुक्ता इति । अपूर्वं हि फलवत्, अफलो यजिः । फलवति च प्रयासो विधीयमानोऽर्थवान् भवति । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ताः धर्मा इति । अतः परं आचार्यस्य सूत्रोपन्यासः 'श्रुतिप्रमाणत्वात् शेषाणां मुख्यभेदे यथाऽधिकारं भावः स्यात्' इति । मुख्यानि अपूर्वाणि । तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि । प्रधाने च मुख्यशब्दः । तेषां भेद उक्तः शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिः । तस्मिन् मुख्यभेदे सति यथाऽधिकारं भावः स्यात् शेषाणाम् । ये यस्य अपूर्वस्याधिकारे प्रकरणे विधीयन्ते ते तस्यैव भवेयुः, श्रुतिप्रमाणत्वात् । अयमस्य अपूर्वस्य शेषः अयमस्य, इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते, न प्रत्यक्षादीनामन्यतमम् । श्रुत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति । न च अन्यस्योक्तोऽर्थः अन्यस्य भवति । नहि यत् देवदत्तस्य आच्छादनादिकं, तत् यज्ञदत्तस्य भवति । तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणाम् ।

टुप्—'प्रत्यक्षविहितधर्माणां दर्शपूर्णमासादीनां इतिकर्तव्यता चिन्तिता' इति एतत् (भाष्य) अयुक्तम् । सर्वेषामपि सहृदुत्तरार्थात् स्विष्टकृते अवदेयं, उत भेदेन इति चिन्तितं (३।४।१९) । तथा 'हवि-नर्तालागर भवति' इत्येवमादिषु प्रत्यक्षधर्मकत्वरि चिन्ता वृत्ता । अत एवं वाच्यम् । प्रकृतौ विकृतौ च उपदेशश्चिन्तितः (पूर्वषट्के) । 'सप्तदश प्राजापत्यान्' इत्येवमादिषु प्रत्यक्ष एवोपदेशः । सर्वपृष्ठादिषु आनुमानिकवचनोपदिष्टाना उपदेश एव चिन्तितः ।

सप्तमेन विकृतीनां अतिदेशेन धर्मा भवन्ति इति प्रतिपाद्यते । अष्टमेन विशेषातिदेशः । नवमे विशेषातिदेशप्रसङ्गेन आरभ्यते, किं मन्त्रः अग्निस्वरूपप्रकाशनार्थमुच्चार्यते, उत अग्निस्वरूपं अविवक्षितं तस्मात् इत्थं प्रयोक्तव्य, इति अतिदेशप्रकार एव चिन्त्यते । स दशमव्यापारमनुमन्यमान एव आत्मानं लभते । दशमे बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनी शेषेयत्ताचिन्ता । इयत्ताप्रसङ्गेन च एकादशः प्रयोगेयत्ताविचारार्थमारभ्यते । तन्त्रावापेन ईदृश्या इयत्तया प्राप्तया तदपवादत्वेन द्वादशः आरभ्यते । अन्यादृशी इयत्ता प्रसङ्गेन भवति । यद्यपि तन्त्रावापप्रसङ्गाः उभयत्र (उपदेशे अतिदेशे च) अविशिष्टाः, तथापि पूर्वषट्के नैषामवसरः । यावत् भेदो नावभृतः तावच्छेषशेषिता नास्ति । प्रयोजकाप्रयोजकत्वं च शेषशेषित्वादृते (नास्ति) । तथा क्रमः प्रयोजकाप्रयोजकत्वादृते (नास्ति) । ततः ईदृशैः (भेदाभेदशेषशेषिप्रयोजकाप्रयोजकैरक्रमयुक्तैः) कर्मभिः योऽधिक्रियते इत्यधिकारलक्षणमापतति । न च षष्ठसप्तमयोर्मध्ये तन्त्रावापप्रसङ्गानामवसरः । (कथ ?) अधिकारानन्तरं इदं विपरिवर्तते, किं धर्मैः यागोऽधिक्रियते (उत) न (किंतु अपूर्वं) इति, अनेन प्रसङ्गेन आद्य (सप्तमाद्य) आरभ्यते । अथवा चोदकः प्राकृतैर्धर्मैरधिक्रियते अतिदेशेन (प्रमाणेन, किंवा) न इत्यनेन प्रसङ्गेन सप्तमः (अध्याय आरभ्यते । तद्बलेन च विशेषातिदेशोऽनाधानामारम्भः । परिहारान्तरमाह—) पर्यनुयोगाविशेषाच्च दशमानन्तरं तन्त्रावापप्रसङ्गाः प्रस्तूयन्ते । 'श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाऽधिकारं भावः स्यात्' (सूत्रं) इति । इतिकर्तव्यता—नामधेय—विशिष्टा भावना विधीयते । तत्र यत् अस्याः करण इतिकर्तव्यता च, तत् अन्यत्र न भवति, कर्मान्तरत्वात् (भावनान्तरत्वात्) । शब्दान्तरे कर्मभेदः (२।२।१ सू.) इत्युक्तम् । इतिकर्तव्यता च

वि—'किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् । साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थाद्वुत, ऽग्रिमः ॥ प्रकृतानर्थबाहुल्या, दन्तिमः सन्निधानतः । ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकाध्वतः ॥ '

भाट्ट—एककपालस्य प्रकृतिभूत एककपालः वारुणप्रघासिक एव, न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः, वक्ष्यमाणात् सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः । अनन्यलभ्यकतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव । एवं च ऐन्द्राग्नप्रायपाठोऽपि उपपद्यते । तत्र हि न दार्शैन्द्राग्नातिदेशविधिः, चोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धेः । नापि ऐन्द्राग्नान्तराणा, अनुपस्थितत्वात् । अत एव चातुर्मास्यप्रकरणस्थत्वेन उपस्थितत्वात्, वैश्वदेवे च ऐन्द्राग्नाभावात् वारुणप्रघासिकस्यैव । अतः तत्प्रायपाठादपि साकमेधैककपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतिकत्वम् । धर्माश्च 'हिरण्मय्यः स्रुचो भवन्ति ' इत्यादयः सामान्यविहिताः इति भाष्यकारः । वस्तुतस्तु साकमेधस्थपञ्चसञ्चरेषु अतिदेशविधिरस्ति, न वा ? अन्त्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेः भूयोऽनुग्रहाय न हिरण्मयत्वादिप्रसक्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्य अन्यलभ्यत्वस्य अभावात् धर्मभूयस्त्वलाभाय वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणामेव धर्मातिदेशात् तथैव वारुणप्रघासिकहिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु याज्ञिकाचारात् यत्र वरुणप्रघासेषु स्रुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः, तत्रैव हिरण्मयत्वशमीमयत्वादेर्विध्यौचित्येन दक्षिणविहारे एव तन्निवेशात् ऐन्द्राग्नैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः । अस्तु वा सः, तथापि यदि ऐन्द्राग्नाद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यमियेव भूयसा अनुग्रहमपि अनङ्गीकृत्य हिरण्मयत्वाद्यभ्यनुज्ञानं इत्युच्येत, ततः ऐन्द्राग्नैककपालयोर्मध्ये अन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धेः इतरानर्थक्यम् । अतोऽवश्य तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्ध्यर्थमेव इद अतिदेशद्वयम् । विशेषविहितधर्माश्च ऐन्द्राग्ने याज्यादयः । एककपालेऽपि केचित् शाखान्तरेषु अनुसन्धेयाः इति ध्येयम् ।

न्यायबिन्दुः—साकमेधेषु वैश्वकर्मणः एककपालः, ऐन्द्राग्न एकादशकपालः । तत्र 'एतद्ब्राह्मण एककपालः' इत्यतिदेशः वैश्वदेविकयोरेव, तत्र अङ्गबाहुल्यात् । इति प्राप्ते, अव्यवधानात् वचनार्थवत्त्वाय वारुणप्रघासिकयोरेव इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' प्राघासिकातिदेशः स्यात् । '

शंकर—' द्वितीयपर्वैतच्छन्दम् ।'

११ अतिदेशः साकमेधीयैन्द्राग्नैककपालयोः वारुणप्रघासिकसार्थवादविधिकाण्डस्य ॥

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् । ७।१।४।२२॥

भाष्यं—वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः 'द्यावापृथिव्य एककपालः' इति । वरुणप्रघासेष्वपि 'काय एककपालः' इति । तत्रापरः 'ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, मारुत्यामिक्षा' इति । तथा साकमेधेष्वपि एककपालैन्द्राग्नौ आम्नातौ 'ऐन्द्राग्न एकादशकपालः, इन्द्राय वृत्रघ्ने चरुः, वैश्वकर्मण एककपालः' इति । तत्रेदमाम्नातं 'एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः, एतद्-ब्राह्मण एककपालो, यद्-ब्राह्मण इतर इतरश्च' इति । तत्रेदमुच्यते । 'एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ।' यद्वत् पञ्चसञ्चराणि । अत्रापि सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्यातिदेशः तेनैव न्यायेनेति । प्राप्तिसूत्रमेतत् उत्तरचिन्तार्थम् ।

सोम—ननु अतुल्यरूपे न्यायातिदेशो युक्तः, न तु तुल्यरूपे उदाहरणान्तरे, न्यायप्राप्तेः स्वतःसिद्धत्वात्, इति चेत्, उच्यते । नात्र सूत्रकृतोऽतिदेशे व्यापारः, किंतु उत्तरविवक्षया प्राप्तिमात्रे । न च एककपाले एव न्यायव्युत्पादनं क्रियतां, तथा च सूत्रकृतः उत्तरविवक्षया प्राप्त्यर्थं यत्नान्तरमपि न भवेदिति वाच्यम् । वैश्वदेवे 'त्रिंशत् सम्पद्यन्ते' इत्याहुतीनां त्रिंशत्त्वमुक्तं, वरुणप्रघासे 'वाजिनो यजति आहुतीनां संपत्त्यै त्रिंशत्त्वाय' इत्याहुतित्रिंशत्त्वादिलिङ्गबलेन स्फुटतया पञ्चसञ्चरेष्वेव न्यायव्युत्पादनस्य युक्तत्वात् ।

वि—' श्रुतमेककपालस्थब्राह्मणस्यातिदेशनम् । तद्वत्पूर्ववत् तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ' पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्य स्मारणाय चीदं कथनम् ।

भाट्ट—एवं साकमेधेषु श्रुतयोः ऐन्द्राग्नैककपालयोरपि 'एतद्-ब्राह्मण ऐन्द्राग्न, यद्-ब्राह्मण इतरः,

कालत्वात् । तृतीया च कालस्य अर्थकृत गुणभावमालोच्य उपपद्यते । तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति ।

टुप्—यजिप्रयुक्ता धर्माः (ततश्च पारिप्लवा इति) । कथ ? तत्र के चित् (भाष्यमनादृत्य पूर्वपक्ष) वर्णयन्ति। प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येन (धर्माणां यजिना) सम्बन्धः (इति) । एतत् (व्याख्यान) अपरे (भाष्यानुसारिणः) दूषयन्ति । यः फले चोद्यते स कथभावाकाङ्क्षी सन् न धर्मैः सम्बध्यते । स च विशेषः साकाङ्क्षः । तस्मात् अन्यस्मिन् (विशेषान्तरे) कुतो धर्मप्राप्तिः । अत्र यजिविशेषः श्रुत्या वाक्येन प्रकरणेन च (धर्मैः) सम्बध्यते (तस्मान्न पारिप्लवत्वम्) । तत्र (तस्मिन् पक्षे दूषिते पुनः पारिप्लवसिद्ध्यर्थे पक्षान्तर दर्शयन्त.) प्रयोगवाक्य (दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इति) धर्मसम्बन्धित्वेन उदाहरन्ति (अतो न यागमुद्दिश्य धर्माः विधीयन्ते । कथ ?) यागोत्पत्तिः (तावत्) नानेन क्रियते, वाक्यान्तरैः ('यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ' इत्यादिभि.) उपपन्नत्वात् । फलसम्बन्धश्च (नानेन क्रियते) विश्वजिन्न्यायेन प्राप्तत्वात् । परिशेषात् इतिकर्तव्यतासंबन्धार्थमिदम् । यथा ' अध्वर्युं गृहपतिं दीक्षयित्वा' (ब्रह्माण दीक्षयति) इति दीक्षाक्रमपर वाक्य तद् र्थम् (धर्मविधानार्थम्) । तत्र उद्दिश्यमानत्वात् यागस्य स्वरूपस्य (प्रदेशकृतस्य) पदान्तरस्य वा (इतिकर्तव्यतास्य) विशेषणमविवक्षितम् तस्मात् (अविशेषितेन यजिना आग्नेयादिसर्वयागोद्देशात्) सर्वयागेषु धर्मा (विधीयन्ते) । न च दर्शपूर्णमासपदेन संकल्प्यन्ते (धर्मा.) अन्यत्वाकल्पनात् । यागे विधीयमानेषु (धर्मेषु) धात्वर्थे किंचिद्विधानात् श्रुतिः (पीडिता स्यात्) । सोऽयं भाष्यकारीयः पक्ष. । तमिदानीं प्रथमपक्षवादिनो दूषयन्ति-) एतदप्ययुक्तम् । प्रयाजादीनामपि अनेन (विश्वजित्-) न्यायेन (स्वर्गफल-) फलसंबन्धः स्यात् । तस्य (अङ्गत्वाभावात्) क्वचित् धर्माभिलाषो ! विश्वजिति (तु) अन्यथाऽनुपपत्त्या फलकल्पना । इह तु प्रमाणात् फलस्य अन्यथाऽनुपपत्तिः क्षीणा । तस्मात् (विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पनाऽभावात् 'प्रयोगवाक्यमेव फलसम्बन्धपरं, न धर्मपर' इति) प्रथममेव व्याख्यानं (युक्तम्) प्रकरणाम्नानानुमितवाक्येन धर्मसम्बन्धः इति । तदेवं द्वेधा पूर्वः पक्षः प्रयोगवाक्येनैव धर्मसम्बन्धः, प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येन वेति । यत्तु अस्मिन् पक्षे पारिप्लवत्वसिद्धिः आग्नेयादियागनिरपेक्षैव फले विधानात् तेनैव धर्माणां सम्बन्धात् इत्युक्त तत्राह– सत्यं–) य. फले चोद्यते स इतिकर्तव्यतया (सम्बध्यते । स तु) सम्बध्यमानः इतिकर्तव्यता प्रति प्रधानम् । प्रधानस्य च उद्दिश्यमानस्य विशेषणमविवक्षितम् । प्रकरणाम्नानानुमितेऽपि वाक्ये स्वशक्त्या सर्वयागाना धर्मसम्बन्धः । (तदेवं द्वेधाऽपि यजिप्रयुक्तत्वे पारिप्लवत्वं [सर्वगतत्व] धर्माणां प्रतिपाद्य, इदानीं यजिप्रयुक्तत्वे युक्ति पक्षद्वयसाधारणीं दर्शयति–) उपकरिष्णु– करणानुग्राहिणी इतिकर्तव्यता (लोके) दृष्टा, इहापि तथैव भवितुमर्हति ।

'सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्ति ' इत्येवमादिः ' स च यजिसम्बन्धः सर्वेषामपूर्वाणां तुल्यः ' इत्यन्त. अयुक्तः (भाष्य–) ग्रन्थ' (पृ. १२२८ प १–४) । (कथ ?) यागः अपूर्वेण अविनाभूत., न तु अपूर्वं यागेन (अविनाभूत, होमादिषु अपूर्वसद्भावात् । तस्मादयुक्त सर्वापूर्वाणां यजिसम्बन्ध. इति । यत्र भाष्यकारेण 'उत्पत्तौ विध्यभावात् ' इति सप्तमे सूत्रे ' केवल यजौ श्रूयन्ते क्रियन्ते च, नैवास्य तदर्था भवन्ति' इत्यादि उक्त [पृ १५३२ प. ७–१०] तदर्थत. पठित्वा आक्षिपति–) 'अपूर्वे चासमवन्तो यागे क्रियन्ते ' इत्यपि अयुक्तम् । (यत तु) अन्यत्र (अपूर्वे) श्रुताः अन्यत्र (यागे) कृता. स्युः । (न चैतं युक्तमिति । प्रथमाक्षेप समाधत्ते–) अविनाभावमङ्गीकृत्य 'सर्वाण्यपूर्वाणि यजिमन्ति' इति ब्रवीति (यानि यजिनिमित्तानि अपूर्वाणि यागाविनाभूतानि तदभिप्रायमिदं भाष्य, न सर्वापूर्वाभिप्रायम् । द्वितीय समाधत्ते–) अपूर्वे चासंभवन्त. इति (अपि युक्त) यागस्यैव उपकारकत्वेनेति । यजिमन्ति (यागे) क्रियमाण. तद्धर्मा कृता भवन्ति (यजिमदपूर्वोपकारिणः अन्यत्रसंभवाभावादिति) ।

आक्षिपति-) एतदयुक्तम् । (कुत ?) साध्यसाधन-
संबन्धस्य वैदिकत्वात् । (तेन) यथा श्रुतं, तथा भवति ।
(तत: किं ? तत्राह-) न चाश्रवणे तृतीयाया:, (फल-)
साधनता (याग:) प्रतिपद्यते । न च सामान्यतोदृष्टं,
लौकिकं कर्म गुणभूत (दृष्टम्), अनेनापि (कर्मत्वात्)
गुणभूतेन भवितव्यम् (इति, सामान्यतोदृष्टस्य एवं-
जातीयकेषु अप्रमाणत्वात्) । अत: च (अस्य भाष्य-)
ग्रन्थस्यार्थ । (समाधत्ते-) यजेत इत्युच्चरिते (भावना-
ऽवगमात्) तिस्र आकाङ्क्षा (समुपद्यन्ते । तत्र)
किमिति (आकाङ्क्षाया) नित्यमेव पुरुषार्थ आक्षि-
प्यते साक्षात् पारम्पर्येण वा भाव्यतया । धातुस्तु करणी-
भवति पुरुषार्थस्य कर्मभूतत्वात् । अत आह (भाष्य-
कार) स्वभावसिद्ध: कर्मणा गुणभाव (इति । पुरुषार्थ-
भाव्यवत्या भावनया सम्बध्यमान कर्म स्वयमपुरुषार्थ-
स्वभावत्वात् करणत्वेनैव सम्बध्यते इति भाष्यार्थ)
अथवा स्वर्गं प्रार्थयमानस्य करणमभिलषत तृतीयया
करण निर्दिश्यते । (तत्र यथा) ईदृश्या (करण)
विवक्षाया दर्शपूर्णमासादीनि (तृतीयान्तानि) निर्दि-
श्यन्ते, स्वर्गं प्रार्थयमान केनाभ्युपायेन कुर्यात् ? तत्र
(उपायत्वेन) याग कुर्यादिति । (तथा) ईदृश्यामेव
विवक्षाया (अतृतीयान्ता अपि) सौर्यादयो विधीयन्ते
(तस्मात् तेषामपि फल प्रति गुणत्व स्वभावसिद्धम् ।
इति भाष्यार्थ) । भवति हि द्विप्रकारस्य
(अपि लोके) अपेक्षा (साध्यस्य साधनस्य च) ।
तस्मादविरोध (भाष्यस्य) ।

" येषा चार्थाना ज्ञायते एवेतिकर्तव्यता (तेषा)
कर्तव्यतामात्रमुपदिश्यते, यथा 'ओदन पचेत्' इति "
(इद भाष्यमाक्षिपति) अयुक्तमिदम् । ओदन पचेत्
इत्यत्रापि तिस्र आकाङ्क्षा विद्यन्ते । एवं चेत् (किं
केन कथमिति) आकाङ्क्षाया (सत्या) इतिकर्तव्यताऽ-
पि सम्पद्यते । प्रत्यक्षादिना तत्र (पाके इतिकर्तव्यता)
निर्दिश्यते । इह तु (दर्शपूर्णमासादौ) शास्त्रेण निर्दि-
श्यते । आकाङ्क्षामात्र तुल्यम् । (अत) ओदन
पचेत् इत्यत्र केवल (पाक) न निर्दिश्यते । (आधेय
समाधत्ते-) फलेन तु सह (योजयितव्य) ।

(सूत्र योजयति-) यत्र (सौर्यादौ इतिकर्तव्यता)
समीपे नाम्नायते तत्र कस्यापि कर्तव्यतया भवितव्यं
(कथभावसाकाङ्क्षत्वात्) यथा विश्वजिति फलमनु-
पच्यते (अध्याह्रियते इत्यर्थ)। एवमिहापि (सौर्यादौ
इतिकर्तव्यता आहर्तव्या) इति । इद सूत्र उत्तरविवक्षार्थ,
न्यायादेवैतत् ज्ञायते ।

शा— यागेन भावयेत् ब्रह्मवर्चस इति भावना इति-
कर्तव्यताऽपेक्षामुपदिश्य श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्य-
ताया असमर्पणात् नून अन्यत: सिद्धा इतिकर्तव्यता
अत्र शास्त्रेण अङ्गीकृता इति निश्चीयते । अस्ति चान्यत्र
लौकिके (स्मार्ते) पार्वणस्थालीपाकादौ, वैदिके दर्श-
पूर्णमासादौ । तयोरन्यतरात् इह प्रतिदिश्यते ।

सोम — प्रत्यक्षवचननिमित्तातिदेशविचारानन्तर
कल्प्यश्रुतिकतया ततो विलम्बितनामधेयनिमित्तातिदेश-
विचारं अनन्तर कृत्स्नस्य वचनस्यैव कल्प्यतया नामा-
पेक्षयाऽपि विलम्बितेन चोदनालिङ्गानुमितशब्देनातिदेशो
विचार्यते इति **पादभेद आनन्तर्यं** च ।

वि — 'सौर्ये चरौ न धर्मा स्यु स्युर्वा, मानविवर्ज-
नात् । न स्यु , स्यु करण यागोऽपेक्ष्यते ह्युपकारिण ॥'

भाष्ये प्रथममधिकरण एकसूत्रात्मकमेव । द्वितीया-
दिद्वादशान्तै द्वितीयमधिकरणम् । भाट्टादौ तु प्रथमादि
द्वादशभि सूत्रै एकमेवाधिकरण स्वीकृत तदेवात्र
उद्ध्रियते । के

भाट्ट— तदेव सप्रसङ्गो नामातिदेशो निरूपित ।
इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । यत्र उद्भिदसौ-
र्यादौ नैव इतिकर्तव्यता आम्नाता, यत्र वा द्रव्यदेवतोप-
होमादिरूपा समाम्नाताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणसमर्था,
तत्र भावनास्वाभाव्येन तस्या करणानुग्राहकव्यापाररूपेति-
कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाया वक्ष्यमाणसादृश्येन प्रकृतिभावनोप-
स्थितौ तदङ्गस्यापि उपस्थिते , तत्र च फलकरणो-
पकारादिना अविदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वात्
इतिकर्तव्यतैव प्रकृतिवत् इत्येन कल्पितेन विकृतिवाक्य-
शेषरूपातिदेशेन विकृत्यङ्गतया विधीयते । न च प्रत्य-
क्षप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतया अवगताना कथ विकृत्यङ्गत्वम् इति
वाच्यम् । प्रकृत्यङ्गस्यापि विकृतिविधेः इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा-

निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम' इति । तत्र अविभागो भवति । उभौ अपि (मन्त्रौ) अभिमर्शने प्राप्येते । तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्प । यत्तु प्रकृतौ व्यवस्थेति, नासौ कालकृता, किं तर्हि ? समुदायकृता । न च सौर्ये तौ समुदायौ स्त । यदि एव, अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययोरभावादिति । अत्रो च्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोरभिमर्शनमुच्येत । तयोस्तु अनभिप्रहणत्वात्, समुदायिना तदुच्यते लक्षणया । समुदायिविकारश्च सौर्य. । तस्मात् तत्रापि चोदक प्रापयति तत् ।

टुप्.— सौर्यं आग्नेयात् उपमितलक्षितप्रापणेन इतिकर्तव्यता गृह्णाति (इत्युत्तरे अधिकरणे वक्ष्याम) । आग्नेयस्य च पौर्णमास्या अमावास्यया च विद्यमानत्वात् अशक्यमवधारयितु किं पौर्णमासिकस्य सम्बन्धिनी इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उत आमावास्यस्येति । तस्मात् अगृह्यमाणविशेषत्वात् विकल्प । 'आसन्नानि हवींषि अभिमृशति' इति हविरभिमर्शने मन्त्रस्य करणत्वात् विकल्पे प्राप्ते, यद्यपि कालकृता व्यवस्था (हविरन्तरवशेन प्रकृतौ जाता, तथापि विकृतौ अशक्या व्यवस्था) कर्तु न ज्ञायते सौर्ये कतरस्य आग्नेयस्य धर्मा प्रवर्तन्ते इति । तस्मात् आग्नेयाविशेषात् विकल्प ।

शा— 'व्यवस्था प्रकृतौ दृष्टा प्राप्यते विकृतावपि । प्रकृतावार्थिकी चेया विकृतौ नातिदिश्यते ॥' (पूर्वार्धे पूर्वपक्ष , उत्तरार्धे सिद्धान्त) ।

सोम— गोदोहनादीना अनतिदेशेऽपि व्यवस्था अतिदेश इत्युत्थानात् सगति । व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् शास्त्रगम्यत्वाभावात् नातिदेश इति सिद्धान्त । अत्र केचित् पौर्णमास्याममावास्यायां च आग्नेयो भिद्यते अत्र मन्त्रद्वयस्य समुच्चयन्यायात् । तथाहि, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्याग्नेयोपचितवाक्ये अमावास्यापौर्णमासीस्थकालद्वयस्य न समुच्चय असम्भवात्, नापि विकल्प वचनविरोधात् । तस्मात् विकल्पसमुच्चयायोग्यमुभयसम्भवात् कर्मभेद । तथा च पौर्णमासानुगतस्याग्नेयस्य चतुर्होत्रा अन्न, अमावास्यानुगतस्य पञ्चहोत्रा, इति व्यवस्था कालभेदेन कर्मभेदात् शास्त्रीयैव, न तु हविरन्तरविरोधप्रयुक्तत्वादार्थिकी । एव च सौर्यस्य रथन्तराधिकरणन्यायेन (७।३।१) आग्नेयद्वयविकारत्वात् मन्त्रद्वयप्राप्त्या अभिमर्शने निरपेक्षसाधनयो समुच्चयासम्भवेन विकल्पादव्यवस्था सिध्यति इतीदमधिकरण प्रपञ्चार्थमित्याहु. । अन्ये तु एकस्मिन्नेव कर्मणि कालद्वयसम्बन्धमात्रेण वचनद्वयोपपत्ते. एक एवाग्नेय , तत्र मन्त्रद्वयस्य कालभेदेन व्यवस्थाया शास्त्रीयत्वे सौर्येऽपि व्यवस्थैव प्राप्नोति, अतोऽत्राधिकरणे व्यवस्थाया आर्थिकत्व प्रतिपादनीयम् । आग्नेयश्च पौर्णमास्यमावास्ययोरुत्पन्न उभयसंज्ञक , तेन चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा च तस्य कालद्वयेऽभिमर्शन इत्यादिग्रन्थस्वरसादपि एकत्वमेव प्रतीयते इत्याहु. । सूत्रार्थस्तु—एककर्मणि सौर्ये चोदनैकत्वादविभाग आग्नेयवत् व्यवस्थाहेतुकर्मभेदाभाव इति ।

वि— 'सौर्यादौ व्यवस्थाप्य विकल्प्य वा, व्यवस्थिति । प्रकृताविव, नो तत्र तस्या शाब्दत्ववर्जनात् ॥'

भाट्ट— सौर्यादि औषधद्रव्यकत्वैकदेवताकत्वाभ्यां आग्नेयविकार इति वक्ष्यते (अव्यवहितोत्तराधिकरणे) । आग्नेयवाक्ये च आग्नेयद्वय पौर्णमास्यमावास्याकाल इत्युक्त पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३) कौस्तुभे । सौर्यश्च विनिगमनाविरहात् उभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्ये च 'य इष्ट्या' इति वचनात् वैकल्पिक पौर्णमास्यमावास्याकाल । तदत्र आग्नेययो किं पौर्णमासीकालीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्य, अमावास्याकालीनसौर्यप्रयोगे च अमावास्याकालीनस्य व्यवस्थित प्रकृतित्व, उत अव्यवस्थित विकल्पेन इति चिन्तायां, तत्कालस्य तत्कालान्तरबाधकत्वात् व्यवस्थितम् । एव च 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्या' इति विहितमन्त्रद्वयस्य तयोरपि व्यवस्था । अत्र हि पौर्णमास्यादिसमुदायप्रधानसंसर्गविधिविरोधे पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधि. । अभिमर्शन तु 'आसन्नानि हवींषि अभिमृशति' इति वाक्यान्तरप्राप्त अधरत्वेन अनूद्यते इति साधित तृतीये (३।७।१) । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्ते. प्रकृतिव (विकृत्) व्यवस्था । इति प्राप्ते, भाव्यमानस्य विशिष्टसमाभ्युदायस्थितस्य वा अनुग्राहकत्वाभिधानाऽऽ-

अङ्गवाक्यैकवाक्यताऽऽपन्नप्रधानविधिना तद्विशिष्टापूर्वभावनाविधानोत्तर अङ्गप्रधानयोः पार्ष्ठिकान्वयात् नाङ्गानामुपदेशतः कर्मान्तरसम्बन्धः, किंतु अतिदेशादेव इति सिद्धान्त.। अतिदेशश्च क चिदुपदिष्टाना कर्मान्तरे सादृश्यात् 'तद्वत् कर्तव्य' इति विधिः। स च क चित् प्रत्यक्षवचनात्, तथा नामधेयात्, आनुमानिकवचनाद्वा इति त्रिविधः।

मण्डन— 'व्यवस्था स्यात् प्रयाजादौ।'

शंकर— 'पारिप्लवा न धर्माः स्युः।'

* अतिदेशन्यायः। तद्वत्करणमतिदेशः। यत्र तत्स्थानापन्ने तद्धर्मारोपोऽतिदिश्यते, तत्रायमवतरतीति। साहस्री. ६१५.

* अतिदेशपारायणम्। 'विकृतौ ये पदार्थानामतिदेश न मन्यते। करणस्योपदेश च तेषामुत्तरमुच्यते ॥१॥ प्राकृतेनोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृत। प्रयोगविधिना स्वेन विधिरन्वित उच्यते ॥२॥ यद्यदाकाङ्क्षित योग्य सनिधान प्रपद्यते। तेनान्वितो हि विध्यर्थ. स्वशब्देनैव मण्यते ॥ ३ ॥ साध्यभूतश्च विध्यर्थ उपकारमपेक्षते। तिशादिभिः प्राकृतश्च स योग्यः सनिधाप्यते ॥४॥ अन्यथाऽनवगम्यत्वाद् यद्यप्यङ्गपुरःसरः। उपकारः प्राकृतोऽसौ विकृतौ सनिधाप्यते ॥५॥ तथाप्यपेक्षितत्वेन प्रकार प्रथम विधि.। स्वीकरोति पदार्थास्तु प्रतीतानप्यपेक्षते ॥ ६ ॥ पश्चात्तु तैरपि पुनरुपकारप्रसिद्धये। अपेक्षितैस्तद्द्वारेण प्राप्तैरन्वयमृच्छति ॥ ७ ॥ गुणप्रधानभावेन सर्वेनैवान्वयो मतः। प्रधान च विधिर्धर्मा गुणास्त प्रति सम्मताः ॥ ८ ॥ अन्वितस्याभिधान च न शब्दोपस्थितैः परम्। दर्शनात् पितृयज्ञादौ कल्प्येनाप्यधिकारिणा ॥९॥ सम्बन्धिना न सर्वेण सहसैवान्विताऽभिधा। सम्बन्धिना सनिधानक्रमेण तु यथायथम् ॥१०॥ प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् पदार्थाना पुरोऽन्वय.। उपकारस्य कल्प्यस्य पश्चादिति पर भिदा ॥११॥ व्युत्क्रमेणोपकारेण पदार्थैश्चैव वैकृत.। प्राकृतैर्विधिरन्वेति सोऽतिदेशश्च सम्मतः ॥१२॥ यस्य देशे विधिर्यस्मिंस्ततोऽन्यत्रापि तद्वति.। अतिदेश. प्रकारस्य धर्माणा चैव युज्यते ॥ १३ ॥ अन्यतन्त्रो यथाऽन्यत्र प्रकारोऽन्वयमृच्छति। तथा धर्मा अपीष्यन्ते तेषामप्यतिदेश्यता ॥ १४ ॥ नन्वेवं दशमाद्येन विरोधस्ते प्रसज्यते। नैव कार्यानपेक्षोऽसावतिदेशो निवारितः ॥ १५ ॥ तद्भावेन सम्बन्धो धर्माणामेव चेद्भवेत्। अनपेक्ष्यप्रकारत्वात् तदा बोधो न सिध्यति ॥१६॥ प्रकृतौ हि पदार्थाना सम्बन्धेऽवगते यथा। द्वार दृष्टमदृष्ट वा सम्बन्धार्थं प्रकल्प्यते ॥१७॥ कार्यानपेक्ष्यसम्बन्धे तथैवावगते सति। द्वार दृष्टमदृष्ट वा कल्प्ये (ल्प्य) स्याद् विकृतावपि ॥ १८ ॥ ततो न घटते बाधः कार्यलोपनिबन्धनः। दृष्टाभावेऽप्यदृष्टस्य द्वारस्य खलु सम्भवात् ॥ १९ ॥ कार्यापेक्षा यदा धर्मा विकृतौ यान्ति सगतिम्। तदा कार्यावलोपेन तेषा बाधः प्रसिध्यति ॥ २० ॥ प्राप्नुवन्तो हि कार्येण धर्मा द्वारसमन्विताः। प्राप्नुवन्तीति न द्वारकल्पनाऽवसरस्तदा ॥ २१ ॥ क्लृप्तद्वारावलोपेन तेषा बाधः प्रमाणवान्। अतिदेशेन धर्माणा प्राप्तानामपि सिध्यति ॥२२॥ कार्यानपेक्षसम्बन्धो धर्माणामुच्यते यदि। दशमाद्यविरोध. स्यात्तदानीं, न च तत्तथा ॥ २३ ॥ तद्भावेन न किं धर्माः प्रकारो वाऽपि गृह्यते। इत्येषा दशमाद्ये हि चिन्ता बाधप्रसिद्धये ॥ २४ ॥ पूर्वपक्षी च तत्राह पदार्थाना परिग्रहम्। नोपकारे हि धर्मेभ्यो विना शक्य निरूपणम् ॥ २५ ॥ यद्यप्याकाङ्क्षति विधिः प्रकार प्रथम स्वयम्। तथापि तस्य प्रकृतावपि नैव स्वरूपत. ॥ २६ ॥ परिज्ञान, किंतु यथाश्रुतैर्धर्मैस्तथैव हि। तस्मात् पदार्थपूर्वैव सदा तस्या निरूपणा ॥ २७ ॥ अतः पूर्वप्रतीतत्वात् पदार्थैरेव वैकृत। विधिः सम्बन्धमाप्नोति तान् गृहीत्वा तु स स्वयम् ॥ २८ ॥ उपकार प्रकृतिवत् कल्पयत्यात्मसिद्धये। अतश्च प्राकृते द्वारे लुप्ते बाध तु नार्हति ॥ २९ ॥ राद्धान्ती तु वदत्येव सत्य धर्माः पुर.सरा.। तथापि तेन गृह्यन्ते तदानीमनपेक्षणात् ॥ ३० ॥ प्रकार हि पुनः साध्यरूपो विधिरपेक्षते। न पदार्थानिति हि तान् प्रतीतेनाप्युपेक्षते ॥ ३१ ॥ प्रकारेणैव सम्बन्धे प्रथमं प्रतिपद्यते। प्रकारकल्पितैः पश्चात् पदार्थैरिति दर्शितम् ॥ ३२ ॥ धर्माणामन्यदीयाना कथमन्यत्र सगम.। इति चेदुपकारेऽपि तुल्यमेतदथोच्यते ॥ ३३ ॥ नोपकारस्य सम्बन्ध इति हास्यमिदं वचः। यद्यसौ नान्यदीय. स्यात् कथ तदतिदिश्यते ॥ ३४ ॥

दानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः । तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यं इति ।

डुप् — 'किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः' इति (अस्य भाष्यग्रन्थस्य यदि तावदयमर्थः-) एकस्मिन् कर्मणि (दर्शपूर्णमासादौ) ये धर्माः समाम्नाताः ते सर्वकर्मसु (इष्टिपशुसन्यसोमादिषु) अतिदिश्यन्ते, उताहो नैकस्मात् सर्वकर्मसु अतिदेशः (इति सोऽयमयुक्तः । कथं ?) एतस्मिन् ग्रन्थार्थे (यद्यपि) न्यायो न विरुध्यते । परस्तु ग्रन्थो (एकेन निराकृते इत्यादिः) न सम्बध्यते इतरेण (सशयग्रन्थेन) । यदि एकस्या विकृतौ सर्वधर्मा अतिदिश्यन्ते इत्ययं पक्ष आश्रितः स्यात्, तत इदमुत्तरं युज्यते, एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीकृते (कर्मणि) द्वितीयस्य प्राप्तिर्नास्ति (इति, नान्यथा) । अथ (एवं वर्ण्यते) एकस्मिन् कर्मणि सर्वधर्मातिदेशः (सर्वकर्मसु ये धर्माः तेषामतिदेशः), उताहो न (एवं, किंतु) एकस्मात् (एव एकस्मिन् कर्मणि अतिदेशः) इति । (तथापि न युक्तम्) सर्वकर्मधर्मातिदेशः इत्ययं पक्षो निराकृतः (विध्यन्ताधिकरणे ७।४।२ । तत्र हि–) अथ कस्मात् उभे (अपि) इतिकर्तव्यते (लौकिकी वैदिकी च सह) न प्रवर्तेते (इत्याशङ्क्य) 'मिथो विप्रतिषेधात्' इति सूत्रेण (७।४।६) निराकृतोऽयं पक्षः । एकया निराकाङ्क्षीकृते द्वितीया न प्रवर्तते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वधर्मातिदेशः इति निर्मूलोऽयं पक्षः । (इत्ययुक्तोऽयं भाष्यकारीयः संशयः । तस्मात्) ईदृशः संशयो युक्तः किं अनियमेन यस्य कस्यचित् सकाशात् इतिकर्तव्यता प्रवर्तते, उताहित कश्चित् नियमः इति । तत्र अनियमः इति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु नियतैव (एका इतिकर्तव्यता प्रवर्तते । सूत्रार्थमाह–) 'अथ विशेषलक्षणम्' इति एकस्मान्नियता प्रवर्तते इत्यर्थः । (कथमयमर्थः इति चेदाह–) विशेषः इत्यसाधारणमुच्यते । यदि चानियमेन (प्रवर्तेत) ततः असाधारण्यं न (स्यात्) । असाधारण्याभावाच्च विशेषो न (स्यात्) । अथवा अन्यः सूत्रार्थः । विशेषात् विशेषस्य धर्माः प्रवर्तन्ते (इति सिद्धम् । तत्र) कस्मात् (विशेषात्) कतरस्य इत्यत आह 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' इति । संशयस्तु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे । (अस्मिन् पक्षे प्रथमद्वितीयसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं द्रष्टव्यम्) ।

शा--विध्यन्ताधिकरणे (७।४।१) सौर्यादिषु आनुमानिकवचनेन वैदिकी इतिकर्तव्यता अस्तीत्युक्तम् । तस्येदानीं विशेष उच्यते कस्य विध्यन्तः क प्रवर्तते इति ।

सोम— सामान्यतोऽतिदेशनिरूपणानन्तरं विशेषातिदेशो निरूप्यते इत्यध्याययोः संगतिः । 'सामान्यातिदेशलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः' इति भाष्ये सूत्रं व्याख्यातम् । वार्तिके तु विशेषशब्दस्य असाधारणार्थतामङ्गीकृत्य एकैवेतिकर्तव्यता प्रवर्तते इत्यर्थे व्याख्यातम् ।

वि — 'कस्माचिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथवा ।, अविशेषादादिमो, ऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥'

भाट्ट— तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कार्त्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । चोदनालिङ्गातिदेशस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थं अष्टमः आरभ्यते । तत्र एकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् सर्वविध्यन्तसमुच्चययोगेऽपि नियामकाभावात् अनियमेन अनेकप्रकृतिविध्यन्तप्राप्तिः । इति प्राप्ते, अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः यस्यैव सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपस्थितिः, तत एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं शब्दघटितं अर्थघटितं च उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियामकता, यथा द्यावापृथिव्ये एककपाले, तत्र अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्विकल्पेनैव प्रकृतित्वम् ।

न्यायबिन्दुः— एकस्मिन् कर्मणि अग्निहोत्राद्यनेकातिदेशात् तत्तदितिकर्तव्यताया विकल्पे प्राप्ते, नियमेन एकस्यैव एका इतिकर्तव्यता, अन्यथा अव्यवस्थाऽऽपत्तेः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'सौर्ये चपवन्नविशेष इष्टः ।'

शंकर— 'अष्टमार्थस्य प्रतिश्रुतिः ।' १. (इदं

चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद् व्यवतिष्ठेरन्नु-त्पत्तेर्गुणभूतत्वात् । ३ ॥

भाष्यं—कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नायः एक-देशभूत इत्यर्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत अनया अन्व-न्वाधानादिकया इतिकर्तव्यतया इति । तस्या चोदनाया यजेर्गुणभावः श्रूयते दर्शपूर्णमासाभ्यां इति । दर्शपूर्ण-मासशब्दो हि यजिवचनः । करणभावोऽत्र यजेः श्रूयते दर्शपूर्णमासाख्येन यागसमुदायेन अन्यत् कुर्यात् इति । यत् ततोऽन्यत्, तत् कर्तव्यतया चोद्यते, न यजिः । अपूर्वं च तत् । ननु फलमत्र वाक्ये श्रूयते, स्वर्गकामो यजेत इति, तत् कर्तव्यं स्यात् । सत्य श्रूयते, न तु तद्-जिना क्रियते, विनष्टे यज्ञो तद्भवति । अपूर्वं तु तेन क्रियते । तस्मात् तस्य कर्तव्यता उच्यते । यस्य कर्त-व्यता, तत् इतिकर्तव्यतया सम्बध्यते । तस्मादपूर्वार्था धर्माः । तेषां चापूर्वाणां भेद उक्तः । अतः तद्भेदात् यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्मा इति ।

अथ एतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशेष्यते । उच्यते । नैवात्र यागो विशेष्यते । किं तर्हि, अपूर्वभावनैव उभयपदविशिष्टा उच्यते । यथा 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति । विषम उपन्यासः । तत्र हि अन्यत् द्रव्यं अन्यो गुणः । तेन तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते । इह पुनर्याग एव तौ दर्श-पूर्णमासौ, तेन इह उभयपदविशेषणत्वं न युज्यते । उच्यते । इहापि यजेत इति सामान्यं, दर्शपूर्णमासौ इति विशेषः । अन्यच्च सामान्यं अन्यो विशेषः । एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विशेषस्य । न चैतत् युगपद्भवतीति ।

एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते । किं तर्हि वाक्यार्थः । किं कारणं ? श्रुत्यर्थे परिगृह्यमाणे दर्शपूर्ण-मासशब्दोऽनर्थको भवति, यजतिश्चानुवादः, यजत्यात्म-कत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामानाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ।

टुप्—चोदनाशेषभावात् भावनाशेषभावादित्यर्थः । तद्भेदात् व्यवतिष्ठेरन् [अयं लिखिते मुद्रिते च विद्यमानोऽपि टुप्-ग्रन्थः तन्त्ररत्ने न स्पृष्टः ।] उत्पत्तेः (उत्पद्यते अनेनापूर्वं इत्युत्पत्तिर्यागः । तस्य भावनां प्रति-) गुणभूतत्वात् । यागो हि तस्याः (भावनायाः करणत्वेन) गुणभूतः । (तस्मात्) न स धर्मैः सम्बध्यते । सम्बध्यमाने च स्वार्थपरार्थता च (चशब्दो हेतौ) वाक्य-भेदादिदोषश्च (स्यात् । उपसंहरति-) अतः सर्वविशे-षणविशिष्टा भावना विधीयते । अर्थात् (ऐकार्थ्यात्) परस्परनियमः (उपकार्योपकारकत्वलक्षणः) ।

'एवमपि श्रुत्या सामान्यस्य भावना, वाक्यात् विशे-षस्य । न चैतत् युगपत् सम्भवति' इत्ययुक्तोऽयं (भाष्य-) ग्रन्थः (पृ. १५२१) (तत्र) उपश्लेषलक्षणया (विशेषण-विशेष्यभावमात्रप्रतिपादिकया पद-) श्रुत्या धातुना सम्बन्धः (भावनायाः) तृतीयया तादर्थ्येन (करणभावेन) दर्शपूर्णमासयोः (भावनाऽन्वयः) । तत्र उपश्लेष-लक्षणया तादर्थ्यं (अशब्दमेव) कल्प्यम् (तृतीयया तु उक्त, अतो विपरीतं बलाबलम् । किंच अविरोधा-दपि न श्रुत्या वाक्यस्य बाधो युक्त इत्याह—) यदि दर्शपूर्णमासौ भावनया सम्बध्यमानौ यागवत् भाव्यस्य (भावनायाः—) करणतां प्रतिपद्येयाताम्, ततः विरोधे (सति श्रुतिः परित्यज्येत) श्रुत्या (वा) वाक्यं बाध्येत । इह च विरोध एव नास्ति (इतिकर्तव्यतात्व-संभवात्) । यदि च ईदृश्यः (वाक्यविरोधिन्यः) श्रुतयः (एवं वाक्यं बाधित्वा) परिगृह्यन्ते, ततः ('सोमेन यजेत' 'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्यादौ सर्वत्र) नामपदानां असम्बन्धात् (स्वन्पाठः । सम्बन्धा-भावात् इति उभयटुप्पाठः) केवलान्याख्यातानि अव-तिष्ठेरन् । (एवं चोद्यभाष्यमाक्षिप्य परिहारभाष्यमपि आक्षिपति-) 'एवं तर्हि नैवात्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किं तर्हि ? वाक्यार्थः' इति (एतदपि-) अयुक्तं, (तत्र हि धात्वर्थ एव भावार्थाधिकरणविपरीतत्वात् । (तत्र हि धात्वर्थ एव फलभावनाया करणं भवति, न नामार्थः इत्युक्तम्) । किंच यागसामानाधिकरण्यात् यागवचनम् (दर्शपूर्ण-मासपदं भवति) । तच्च (सामानाधिकरण्यं) दर्शपूर्ण-मासपदं भवति) । (तदभावे गुणविधिर्यमेव संबन्धे (सति) भवति । (तदभावे गुणविधिर्यमेव स्यात्) तस्मात् न ज्ञायते किमनेनोच्यते इति । अपि च फले विधीयमानस्य आश्रयो देयः क्रिया । सा

प्राप्तः । इह तु श्रुत्यर्थं एव सम्भवति । गुणार्थ एव शब्दः । गुणेन क्रियायोगेन तस्मिन् कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते । प्रयन्ति अनेन इति प्रायणीय, प्रवर्तन्ते अनेन सत्रे इति ।

वाक्यशेषाच्च । ६ ॥

भाष्य— वाक्यशेषश्चास्य एतमेवार्थमाह 'ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधाति' इति । येन ज्योतिः प्रायणीय भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इत्यर्थो 'ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधाति' इति । तस्मान्नायमतिदेशः ।

टुप्— (पूर्वाधिकरणापवाद आरभ्यते । तेनैव न्यायेन पूर्वः पक्ष । सिद्धान्तमाह–) प्रयन्ति (प्रारभन्ते) अनेन इति प्रायणीय इत्यनेन योगेन द्वादशाहे (प्रथमेऽहनि) इव सज्ञा प्रवृत्ता । गवामयने च (प्रथमेऽहनि) अय योगो विद्यते एव । तस्मात् (रूढयोगवशेन मुख्यत्वोपपत्तौ गौण्या वृत्त्या) धर्मातिदेशो नास्ति । यत्र तु पञ्चमः षष्ठो वा प्रायणीय , तस्य योगाभावात् अनुदाहरणत्वम् (तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन भवत्येवातिदेशः) । तस्मात् तादृशो न पूर्वाधिकरणापवादः ।

शा— अतिदेशो मानेऽभिधीयते 'प्रायणीयपद येन निमित्तेन प्रवर्तते । प्राथम्येन तदरूपेण गावामयनिकेऽपि नः ॥ तस्मात् सिद्धनिमित्तेन श्रुत्या नामत्वसम्भवात् । न गौण येन धर्माणामतिदेशोऽवकल्पते ॥'

साम— आपवादिकी सगतिः । प्रयन्ति प्रारभन्ते अनेन इति प्रायणीयः । बाहुलकात् करणे अनीयर्प्रत्यय , प्रायणमारम्भः, तत्र भवः इति वा प्रायणीयः । गहादिषु वेणुकादेराकृतिगणत्वात् छण । तथा च प्राथम्य प्रायणीयशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च द्वादशाहिकगावामयनिकयोस्तुल्य इति उभयत्रापि नामधेय, इति न गौणत्वेन धर्मातिदेशकत्वम् । यत्र च यत्र चतुर्थे पञ्चमे वा अहनि प्रायणीयशब्द , तत्र प्राथम्यरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् गौण्या वृत्त्या धर्मातिदेशकत्व युक्तम् । एतेन 'चतुर्विंशः प्रायणीयो भवति' इति चतुर्विंशाख्ये द्वितीयेऽहनि प्रयुक्तस्य प्रायणीयशब्दस्य विधाय्यमानाग्राह्यवृत्तिल्ब्धगमनापेक्षया प्राथम्यमादाय मुख्यत्वात् अनतिदेशकत्व इति वेदभाष्ये माधवोक्त चिन्त्यम् । सत्रापेक्षया प्राथम्ये एव प्रायणीयशब्दस्य मुख्यत्व, मासादिकिंचिदपेक्षया तु प्राथम्ये गौणत्वमेव । तथा च अवश्यभाविनि गौणत्वे धर्मविधिलिप्सया अतिदेशकत्वस्यैव युक्तत्वात् । सूत्रार्थस्तु— सत्रकर्मणि गवामयने एषा श्रुतिः प्रायणीयशब्दः गुणार्थः अन्वययोगार्थ स्यादिति ।

वि— 'गवामयन आद्येऽहनि प्रायणीयेति नाम यत् । तद् द्वादशाहिकादह्नो धर्माननतिदिशेन्न वा ॥, पूर्वन्यायेनातिदेशो, मैव प्रथमता द्वयो । अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्व सम नातिदिशेदत ॥'

भाट्ट— द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीय सधर्मक विधाय गवामयने 'वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति' इति श्रुतम् । तदेते द्वे कर्मणी विनिगमनाविरहात् इति निर्णीत प्रकरणान्तराधिकरणे (२।३।११) कौस्तुभे । तदत्र गावामयनिक प्रायणीयपद पूर्वन्यायेनैव द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनालिङ्गातिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेः नामातिदेशवैयर्थ्य, गणत्वसाम्येऽपि द्वादशाहान्तर्गतदशाहस्यैव चोदनालिङ्गातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । इति प्राप्ते, येनैव ,प्रयन्ति अनेन इति व्युत्पत्त्या प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशाहिके अहनि प्रवृत्तिः, तेनैव गावामयनिकेऽपि इति प्राथम्ययोगेन उभयत्रापि मुख्यत्वेन प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभाव. । न चात्र पूर्ववत् द्वादशाहिके प्रचुरतरप्रयोग., येन तत्रैव रूढि. निरूढलक्षणा वा, अन्यत्र गौणी इत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेश. प्रायणीयपदे । वैश्वानरपद तु प्रकरणे वैश्वानरप्रकृतिकविधानात् न अल्पत्वमापेन नामधेयमपि वैश्वानरशब्दस्य कर्मान्तरस्य अप्रसिद्धे. नैवातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपद तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवार्थ सत् भवत्येव अतिदेशकम् । तेन एतन्मुख्यायां विरोधे न गणत्वसामान्यात् द्वादशाहिकद्वितीयाहधर्मा., अपि तु ज्योतिष्टोमिकाः । साधारणास्तु नूनोऽनुमरात् द्वादशाहिका एव ।

इद चाधिकरण गावामयनिके प्रथमेऽहनि प्रायणीयपदस्य भाष्यकाराद्युदितत्वात् अवगन्तव्यम् । यदा तु छन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामयनिके द्वितीये चतुर्विंशेऽहनि प्रयोग., तदा अतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ।

अतिदेशो न फल

शा— 'तत्र प्रकृतिसम्बन्धात् विकृतावतिदेशनम्। प्रयाजादिवदेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ प्रकृत्यैव निबद्धत्वाद् विकृत्या सह नान्वयः। न चातिदेशतः प्राप्तिरित्थंभावान्वयादृते ॥'

सोम— अङ्गवत् फलादीनामपि अतिदेशः इति उत्थितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— कर्मणः करणस्य विकृतौ अप्रवृत्तेः फलादीनां तन्नियतसम्बन्धादप्रवृत्तिरिति।

वि— फलं च नियमः कर्ता सद्यः सौर्ये न वा, ऽग्रिमः। प्रयाजवत्, न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः॥'

भाट्ट— एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृ-समुदायादौ तेषां न प्रकृतित्वं, यतस्तेषामनतिदेशः। तथाहि, प्रकृतिफलं तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते। नहि प्रकृतिरपि अतिदेष्टुं शक्या, विकृतिभावनाया विकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात्। न च सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते साङ्क्षयेन प्राकृतभावनोपस्थितौ तत्सम्बन्धिकरणस्यैव प्रयाजादिवत् अतिदेशोपपत्तिः इति वाच्यम्। अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन सूर्यादिदेवतया यागानुमानस्यापि आवश्यकतया शाब्दबोधे विजातीययागस्यापि भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावात् अतिदेशानुपपत्तेः। न च तथापि तद्वैजात्ये आग्नेयत्वभेदकल्पने गौरवात् तद्यागे आग्नेयत्वापत्तिः, विनिगमनाविरहसहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्यानां भेदसिद्धेः, अन्यथा आग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सौर्यादीनां साङ्कर्यापत्तेश्च। अतः सौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां लाभात् न तेषामतिदेश इति सिद्धम्। अतश्च तदभावात् न तज्जन्यफलातिदेशः। न च तदभावेऽपि अङ्गवत् विकृतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति ब्रह्मवर्चसादिश्रुतफलेनैव निराकाङ्क्षत्वात्। यत्रापि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं तत्रापि न तदतिदेशः। स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत् भिन्नेन वा? नाद्यः, एकेनैव 'प्रकृतिवद्विकृतिः कार्या' इति वाक्येन विकृत्युद्देशेन अङ्गविधानं, फलोद्देशेन च विकृतिविधानं, इति वैरूप्यापत्तेः। यद्यपि च प्रकृतिवच्छब्दमात्रस्य विकृतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनया अंगान्वयविशिष्टविकृतिभावनाविधानेन अवैरूप्यं इत्याशङ्क्येत, तथापि एकस्यैव प्रकृतिवच्छब्दस्य अङ्गांशे विधेयसमर्पकत्वं, फलांशे च उद्देश्यसमर्पकत्वं इति वैरूप्यापत्तिः तदवस्थैव। नान्त्यः, स्वविध्युपस्थापितविश्वजिन्न्यायेनैव (४।३।५) फलकल्पनोपपत्तौ अतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात्। अतो न फलस्यातिदेशः। नियमो निमित्तम्। तस्य विकृतिभावनया अनपेक्षितत्वादेव अनतिदेशः। न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवत् अतिदेशो भवेत्, प्रमाणाभावात्। कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम्। एवं सत्यपि यदि प्रकृतिवदिति स्यात्, ततो भेदनवत् विकृतावेव निमित्तसन्निपाते नैमित्तिकं विकृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत भेदनहोमानुष्ठानवत्, न त्वेतदस्ति। सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विकृतेः। कर्ता अधिकारी, तस्यापि प्रकृतौ अनङ्गत्वात् तद्विशेषणानां स्वर्गकामत्वाहिताग्नित्वादीनां अनतिदेशः। अत एव स्थपतीष्ट्यादौ आहिताग्नित्वस्य अनतिदेशः। राजत्वादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात् तस्य च प्रकृतौ अङ्गत्वात् विकृतौ अतिदेश इष्ट एव। नहि तत् प्रकृतौ अधिकारिविशेषणं, अधिकारिणः शाब्दविधिबोध्यत्वपक्षे उद्देश्यविशेषणस्य राजत्वादेः अविवक्षाऽऽपत्तेः। वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वाराज्यकामपदस्य फलपरत्वात् अधिकारिपरत्वानुपपत्तेः अधिकारी आर्थिकविधिबोध्य एव इति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेः अन्वयसंभवः इति राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वमेव। अत एव आहिताग्नित्वादेः यौक्तिकस्य आर्थिके अधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनम्। याज्ञिकास्तु राजत्वादेः अधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्य अनतिदेशं मन्यन्ते। समुदायः अग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरसाहित्यम्। तस्य प्रकृतौ अङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकत्वात् तदभावे विकृतौ नातिदेशः। ८।१।४.

न्यायबिन्दुः—स्वर्ग-यावज्जीव-स्वर्गकाम-आग्नेयादिसमुदायानां प्रधानत्वेन कर्मानङ्गत्वात् न विकृतावतिदेश इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'फलादयोऽप्यत्र न चातिदेश्याः।'

शंकर—'फलादेर्नातिदेशः स्यात्।'

अन्यत्र ह्यन्यदीयस्य देशोऽतिदेश उच्यते । तद्भावेन तत्प्राप्तौ विरोधश्चेन विद्यते ॥३५॥ तद्भावोपपत्त्यर्थं पदार्थेष्वपि तत् समम् । प्रतिपत्तिविरोधोऽयमन्यदीयान्यसङ्गमे ॥ ३६ ॥ गुणान्तरेण सम्बन्धे स च नास्ति कथञ्चन । ये तु नेच्छन्ति धर्माणां सम्बन्धं वैकृतैः सह ॥३७॥ अपूर्वे प्राकृताङ्गानां सम्बन्धस्तेषां विरुध्यते । समानप्रयोस्तेषां प्रकारप्राप्तिचिन्तनम् ॥३८॥ न युक्त, तत्र चिन्ता हि षट्केऽस्मिन् कार्यबन्धना । नियोगोऽप्यथ कार्यं चेत् तदर्थमपि चिन्त्यते ॥३९॥ चतुर्थाध्यायचिन्ताऽपि षट्केऽस्मिन्नापतेत्तथा । कार्यतो ह्युपदेशार्थाद् विध्यर्थाद् प्रतीयते ॥४०॥ यथा तस्योपदिष्टत्वं तथाऽप्यक्षेण वक्ष्यते । तेन विध्यर्थमुत्सृज्य कार्यमन्यत् समाश्रितम् ॥ ४१ ॥ द्वारभूतमिय चिन्ता कार्यषट्के विधीयते । अतिदेश. पदार्थानां येन षट्केऽत्र चिन्तितः ॥ ४२ ॥ तस्यैव हेतुभूतः स उपकारोऽपि दर्शितः । षड्भिर्दीक्षयतीत्यत्र प्राकृताना च वैकृतः ॥ ४३ ॥ अङ्गभूतैरमङ्गानां बाधश्चैव प्रसज्यते । प्रधानत्रोधवाह्यत्वादुपकारप्रसिद्धये ॥४४॥ नैव प्रयुक्तिमात्रेण क्रियते प्राकृत पुनः । अतः कार्यातिदेशोऽयं समतस्त्वौपदेशिक. ॥४५॥ उपदेशप्रमेयेण विध्यर्थेनोपकल्पितः । प्रकृतावुपकारस्य यत्पूर्वेण कल्पना ॥ ४६ ॥ नियोज्यस्य च वृद्धानामुपदेशेन संमता । उपदेशो हि नामान्य सम्बन्धदर्भे उच्यते ॥ ४७ ॥ न प्रमाणं विध्यर्थे कार्यरूपेऽवधारितः । कोऽर्थः प्रतीयते यस्मात् स पर नौपदेशिकः ॥ ४८ ॥ विध्यर्थः स्वप्रतीत्यर्थं यमाक्षिपति सोऽपि च । अपर्यवस्यन् विध्यर्थोऽय प्रकल्पयितु क्षमः ॥ ४९ ॥ औपदेशिकता युक्ता तस्याप्यक्षरबोध्यता । उपकारविशेष च विधिः कल्पयितु क्षम ॥५०॥ न पदार्थविशेष तु वैकृतः प्राकृतो यथा । उपकारविशेषस्य कल्पनायां क्षमोऽपि यत् ॥५१॥ प्रकृतैरेव गृह्णाति लाघव तत्र कारणम् । क्लृप्तकल्प्यविरोधे हि क्लृ. क्लृप्तपरिग्रहः ॥५२॥ स्ववाक्यानामलिङ्गैश्च क्लृप्तोऽसौ संनिधाप्यते । पदार्थभेदप्राप्तिस्तु नोपकारं विना भवेत् ॥ ५३॥ तत्प्राप्ते कार्यलक्षेणा प्रकारश्चोपदेशतः । विकृतौ कार्यतो धर्माः प्रकारश्चोपदेशतः ॥५४॥ उपदिष्टेऽपि वैशसिष्यातिदेशपदाभिधा । नियार्थेऽस्ति तस्यार्थे देशोऽन्यत्वं तिवाद् विधेः ॥५५॥ उपदिष्टातिदिष्टत्वं न चेत्स्य विरुध्यते । नोपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे इति संमते ॥५६॥ उपदेशातिदेशौ हि प्रमाणे भवतो यदि । तदा विरोधो जायेत न चैवमिह संमतम् ॥५७॥ तेनोपदेशमेयत्वादुपदेशात्वमिष्यते । अन्यस्मिन्नन्यताभावादतिदेशोऽपि युज्यते ॥५८॥ उपदेशः कार्यरूपप्रमाणद्वयसंश्रयौ । षट्कावुभौ नोपदेशमतिदेशं च संश्रितौ ॥ ५९ ॥ अतिदेशाश्रयत्वे हि बाधे तन्त्रे च भूयसी । उपदिष्टार्थविषया चिन्ता नैवोपपद्यते ॥ ६० ॥ द्वारकार्याश्रयत्वे तु सर्वासामुपपन्नता । चिन्तानामिति चिन्त्येह युक्ता कार्यसमाश्रया ॥ ६१ ॥ नन्वेवमुपदिष्टत्वं पदार्थानां प्रसज्यते । कार्यवचैरपि यतो विध्यर्थोऽन्वित उच्यते ॥ ६२ ॥ उच्यते शब्दतैव स्यादुपदेशप्रमेयता । प्रमाणद्वयभेदोऽयमुपस्थाननिबन्धनः ॥ ६३ ॥ उपदेशोपस्थितो यो वाक्यार्थान्वयमृच्छति । स औपदेशिको ज्ञेयः स च द्वैधमुपस्थितः ॥६४॥ ग्रन्थेनोपस्थितश्चैव विध्यर्थोपस्थितस्तथा । यथोपचारः प्रकृतौ नियोज्यो वा श्रुतो यथा ॥ ६५ ॥ प्रमारोपस्थितो यश्च द्वेधा नासावुपस्थितः । तेनौपदेशिको नासौ केवल कार्यबन्धन. ॥ ६६ ॥ पूर्वनिबन्धनिबन्धनमपनेतु सम्यगीहमानेन । शालिकनाथेन कृत. कृतिनामानन्ददो यत्न. ॥ ६७ ॥ (इति शालिकनाथप्रणीतायां प्रकरणपञ्चिकायां अतिदेशपारायणम्) पञ्चिका. पृ. २२६–२३१

॥ अतिदेशविशेषप्रतिपादनप्रतिज्ञा ॥

अथ विशेषलक्षणम् । ८।१।१।१ ॥

भाष्यं — एवं तावत् सामान्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्नादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते इति । तत्र चिन्ता भवति, किं एकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु (सर्वकर्मभ्य.) धर्मातिदेशः उत एकस्मात् इति । अविशेषात् सर्वेभ्य इति प्राप्तम् । एकेन तु नियताकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तौ किं चित् कारणं नास्ति । तत्र, तदेव तु न ज्ञायते कस्मिन् कस्येति । तदर्थं विशेषलक्षणमारभ्यते अस्मिन् अध्याये इति । तदिदं अध्यायादौ प्रतिज्ञायते ' अथ विशेषलक्षणम् ' इति । अथे-

* अतिनिचृत् गायत्री । पादेषु अक्षराणि ७।६।७ उदा० 'पुरूतम पुरूणा' (ऋग्. ६।४५।२९)। बाल. पृ. ६६, पं.

* अतिपातनस्य अनारम्भरूपत्वे प्रमाणाभावात् यागान्तरणस्य अशमापनस्यैव अतिपातनत्याङ्गीकारेण तद्दर्शनोपपत्तिः । अनारम्भरूपत्वेऽपि वा द्रव्यार्जनस्य प्रयोगबहिर्भूतत्वाङ्गीकारेण प्रयोगान्तःपातेऽपि भृतिवचनप्रमाणादिवदेव प्रतिप्रयोगाङ्गत्वाङ्गीकारेण अतिपातदर्शने न वा विद्नुपपत्तिः । भाट्ट. ४।१।२ पृ. ८५.

* अतिरात्रः अहीनेषु आदितः अन्ततो वा भवति । 'सर्व एवाहीन. अन्यतरतोऽतिरात्र.' । भा ८।२।६।३२, * अतिरात्र' कश्चित् सहस्रमहानि । 'अतिरात्रेण सहस्र साध्येन यजेत ।' १०।६।१३।३७, * अतिरात्रः काम्यः सख्याविशेषो ज्योतिष्टोमस्य । अथ अग्निष्टोमात् प्राक् नातुक्रेयः । वि. ५।२।१३, * अतिरात्र प्रायणीयरूपः उदयनीयरूपश्च द्वादशाहे । ८।२।५. * तत्र (ज्योतिष्टोमे) संस्थाः समाम्नाताः अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी अतिरात्र. इति । भा. ३।६।१६।४१ * अतिरात्रा प्रयोदश— १ यजततदश. प्रजाकामस्य । २ त्रिवृदत् ज्येष्ठस्य जैह्मिनेयस्य । ३ गौ भ्रातृव्यवत । ४ आयु. स्वर्गकामस्य आमयाविनो वा । ५ ज्योतिष्टोमातिरात्र ऋद्धिकामस्य । ६ विश्वजिदतिरात्र. पशुकामस्य । ७ त्रिवृदतिरात्र' ब्रह्मवर्चसकामस्य । ८ पञ्चदशातिरात्र वीर्यकामस्य । ९ सप्तदशातिरात्र अन्नाद्यकामस्य । १० एकविंशतिरात्र. प्रतिष्ठाकामस्य । ११ अप्तोर्यामातिरात्र । १२ अभिजिदतिरात्रः भ्रातृव्यवतः । १३ सर्वस्तोमातिरात्र बुभूषत, इति कात्यीये । बा.ल. पृ ३४. * 'अतिरात्रेण प्रजाकाम यजयेत्' इति वचनात् अतिरात्रसंज्ञा काम्या । भाट्ट ३।६।'६. * अतिरात्रस्य शततरमभ्यासे शतातिरात्रो नाम याग. । तत्र द्वादशाहगतद्वशरात्रस्य विकृत्त्व. सवत्सगामान्यात् । प्रति दशरात्रस्य च आवन्तौ द्वावतिरात्रौ । तत्र स्तोत्रवृिद्धया अतिरात्रत्व संपादनीयम् । तत्र स्तोत्रातिदेशस्तु ज्योतिष्टोमादेव, न तु द्वादशाहात् । के. * अतिरात्रे एकविंशादौ आगमेन सख्यापूरणे पाठक्रमेणैव क्रमः आगमयितव्याः । भा ५।२।६।१६.

* अतिरात्रे एकविंशादौ काम्ये अधिकसख्यापूरणमप्राकृतानां साम्नामागमेन कर्तव्यम् ॥

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरणमधिकारात्, संख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । १०।५।६।१५ ॥

भाष्यं— इह त्रिवृदस्तोमका क्रतव उदाहरणं 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्, त्रिणवेनौजस्काम, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाम' इति । तत्राय संशय. किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन संख्या पूरयितव्या, उत अप्राकृतानामागमेनेति । किं प्राप्तम् ? अनियम अविशेषात् । इति प्राप्ते ब्रूम' । स्तोमविवृद्धावभ्यासेन संख्या पूर्यते । एव हि प्रकृतग्रहणं, इतरथा अप्रकृतक्रियेति । संख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साम्नां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन । न चान्यत् सामान्तरं श्रुत्या विधीयते । यानाश्च श्रुतस्यार्थस्यो नो दोषस्तावानश्रुतकल्पनायाम् । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि सामानि यथा धुरि सामानीति ।

टुप्— पूर्वपक्षस्तु, प्राकृतस्य सख्याविधान (प्रकृतेष्वेव सख्याविधानम्) संख्येयस्यानाधित त्वात् (नहि केन चित् शब्देन सख्येयानां साम्नां निवृत्तिर्गम्यते)। तस्मात् तेषामेवाभ्यास (सख्येयानां सख्याश्रवणसामर्थ्यात्) यथा प्रयाजानां एकादशत्वे विधीयमाने सख्या- (मात्र) विधान सख्येयास्तु त एव (अवतिष्ठन्ते पशौ)।

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् । १६ ॥

भाष्य— वाशब्द पक्ष व्यावर्तयति । अप्राकृतानां साम्नामागमेन सख्या पूरयितव्येति । कुत ? अभ्यासो नहि श्रूयते । एतावत् श्रूयते, 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्' इति । यावांश्च श्रुतस्यो नो दोषस्तावानश्रुतकल्पनायाम् । अभ्यासोऽपि न श्रूयते । उभयोः उभयस्मिन् अश्रूयमाणे अभ्यासो न्याय्य. । एवमागमपूरिता संख्या समग्रतया भविष्यति । इतरथा अभ्यासपूरितेयं असमग्रता स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ।

टुप्— सिद्धान्तस्तु प्रथमसूत्रेण गतस्य (न्याय्य) तत्र वचन नास्ति । (यथैतौ तु दृष्टौ यथा धुर्येषु 'आज्यं धुर्ये गायते' इति ।) तत्र

सौनमधिकरण प्रथमम्) ' एकस्मिन्नेकविध्यन्तः । ' २.

(इद भाष्यगतं द्वितीयमधिकरणम्) ।

सू अतिदेशो न उपशये यूपसंस्काराणाम् ॥

संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् । ७।३।१।२३ ॥

भाष्यं— एकादशिन्या श्रूयते 'उपशयो यूपो भवति' इति । तत्र सदेहः किं एतदुपशयद्रव्य संस्कृत, जोषणादयः संस्कारा अत्र कर्तव्याः, उत नेति । किं युक्तं ? संस्कृत स्यात् । कर्तव्या अत्र जोषणादयः संस्काराः । कुतः ? तच्छब्दत्वात् । अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः, स एषः असत्सु संस्कारेषु नोपपद्यते । तस्मात् ते कार्या इति ।

भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाद्, गुणानामभिधानत्वात् । २४ ॥

भाष्यं— न वा कर्तव्याः । कुतः ? अयज्ञशेषत्वात् । एते संस्काराः अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन नियुद्धारेण यजतिना सभन्त्स्यते, इत्थ संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रियमाण. अपूर्वं निर्वर्तयति इति । अस्मिंश्चोपशये न पशुर्नियुज्यते, तत्र कृताः संस्काराः अनर्थकाः स्युः । ननु वचनसामर्थ्यात् अदृष्टार्था भविष्यन्ति । उच्यते । नात्र वचन, यूपः कर्तव्य इति । वर्तमानापदेशोऽपि न पठ्यते मानापदेशोऽयम् । ननु वर्तमानापदेशोऽपि न पठ्यते संस्काराणामभावे । उच्यते । भक्त्या भविष्यति, यथा 'यजमानो वै यूप' इति । आह, तत्र सादृश्यात्, इह पुनः कथमिति ? उच्यते । गुणानामभिधानत्वात् । यूपगुणाना यूपसंस्काराणा अभिधानत्वात् । यूपसंस्कारास्तत्र केचित् अर्थप्राप्ताश्छेदनादयः तूष्णींकृता सन्ति । तैरयमभिधीयते यूप इति अयूपः सन् । यथा स्नाता कन्या अनलङ्कृता मालागुणेनापि अलङ्कृता इति । एवं एकदेशेनापि संस्कारेण संस्कृतः इति स्तुत्या अभिधीयते ।

शा—'उपशयो यूपो भवति' इति अनुवादोऽयं उपशयस्तुत्यर्थः, न यूपत्वविधानार्थः । तस्मात् लौकिकाः यूपधर्माः केचित् छेदनादयः उपशये वचनादनुष्ठीयन्ते, तेन निमित्तेन गौणोऽयं वादः ।

सोमः— संस्कारनाम्नः अतिदेशकत्व उक्तं क्वचिदपोद्यते इति संगतिः । सर्वेषां यूपानां दक्षिणतः उपशेते इति उपशयः काष्ठविशेषः स यूपः । न धर्मातिदेशकत्व यूपशब्दस्य इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु–उपशयद्रव्य संस्कृत यूपशब्दाभिधेयसंस्कारयुक्त स्यात् संस्कारवाचकयूपशब्दश्रवणादिति ।

वि—' संस्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोक्तितोऽग्रिम. ।, न स्यान्नियोजनाभावात् तूष्णींछेदेन यूपता ॥'

भाट्ट— यूपैकादशिन्या यूपसमीपे एक काष्ठ स्थापनीयं इति विधाय 'उपशयो यूपो भवति' इति श्रुतम् । तत्र उपशये काष्ठे यूपशब्दोऽयं यूपधर्मान् जोषणादीन् संस्कारनिमित्तत्वात् असत्यपि स्थानापत्त्यतिदेशे नामातिदेशविधया अतिदिशेत् । इति प्राप्ते, अस्य गौण्या शक्त्यैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्ते, उपशयस्तुत्यर्थत्वेन तद्विध्येकवाक्यतापन्नस्य अस्य पृथक् विधित्वानुपपत्तेः, अर्थप्राप्तकतिपयच्छेदनादिधर्मयोगेन गौण्या वृत्त्या उपशयस्तुतिरेव इद, न तु नामातिदेशकम् । ७।३।११.

न्यायबिन्दु.– 'उपशयो यूपो भवति' इत्यभिवादः छेदनादिनिमित्त', न तु आतिदेशिकः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन—' यूपस्य नैवोपशयेऽङ्गजातम् ।'

शंकर—' स्तुतिस्तूपशयो यूपः ।'

सू अतिदेशो न प्रायणीयनाम्ना ॥

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थैषा श्रुतिः स्यात् । ७।३।२।२५ ॥

भाष्य— किं एष प्रायणीयो नाम कर्मनाम अन्यत्र श्रूयमाण धर्माणा ग्राहकमिति ? एव तत्र प्रायम् । गवामयने श्रूयते 'देवा एव प्राय इदमारभ्यन्ते । गवामयने श्रुतौ' इति । अस्ति तु नयो ज्योतिष्टोम. प्रायणीयमहर्भवति' इति । अस्ति तु द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीय नाम 'प्रायणीयोऽतिरात्र ' इति । ज्योतिर्नामत्व तेनैव न्यायेन सिद्धं 'प्रकरान्तर प्रयोजनान्वत्व' इति (७।३।१।१-४) तत्र अपत्रान्तर संज्ञान्तरवत् परस्मात् श्रूयमाणे न धर्माणा ग्रहण । कथ ? अन्यत्र नामकर्मणि ? गुणार्था एषा श्रुतिः । कथ ? अन्यत्र नाम श्रुतौ धर्माणा ग्रहणमनुचितम् । अपि तु न श्रुतौ धर्माणा ग्रहणमुचितम् ।

क्लृप्तस्यानुरूपानन्तर्यस्य पर्यासे बाधे प्रमाणाभावात्, समाम्नायाश्च प्रकृतौ पाठप्राप्तान्तिमस्थानकल्पानुवादकत्वेन स्थाननिधिकल्पकत्वाभावात् अन्ते एवागन्तूना निवेशः। द्वादशाहे पार्ष्ठिके द्वितीयेऽहनि तु वाननिकं घृषण्वतोस्तृचयोः प्राक्पर्यासादनुष्ठानम्। तदपि तयोरेव। तद्विकारेष्वन्येषामागमस्त्वन्ते एव।

न्यायबिन्दुः—बहिष्पवमाने स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रयस्तृचा विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु अतिदेशप्राप्ताः। तत्रागन्तूनामृचा पर्यासात् प्राक् निवेशः। द्वादशाहे घृषण्वतीना पर्यासात् प्राक् पाठदर्शनात्, तत्रापि तथाऽनुमानात् पर्यासशब्दस्य चान्तवचनत्वप्रसिद्धेः। इति प्राप्ते, अनुमानस्याप्रमाणत्वादन्ते निवेश एव न्यायादिति सिद्धान्तः।

मण्डन—'स्तोमेष्वागन्तृचोऽन्ततः।'

शंकर—'आगन्तृचोऽन्ते पर्यासात्।'

अतिरात्रे काम्यस्तोमविवृद्धौ संख्यापूरणार्थं सम्नां माध्यंदिनार्भवपवमानयोरागमितानां गायत्रीछन्दस्के तृचे आवापः॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात्। ५।३।५।१३॥

भाष्यं—इहापि विवृद्धस्तोमकाः क्रतव उदाहरणम्। तत्रोत्तरयोः पवमानयोः साम्नामागम इति वक्ष्यते (१०।५।३।२६)। तत्र आगम्यमानेषु सामसु संदेहः किं तेषामन्ते निवेशः, उत गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु इति। किं प्राप्तम्? अन्ते, उत्तरयोर्दध्यात्। उक्तोऽत्र न्यायः, 'अन्ते तु बादरायण.' इति। तस्मादन्ते निवेश इति।

अपिवा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात्। १४॥

भाष्यं—गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु निवेशः। कस्मात्? वचनात्। 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुबिति, अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ति' इति वचने नास्त्युपालम्भः। तस्मात्तेषामन्ते निवेश इति।

शा—अथवा नैवात्र विचार. पूर्वोक्तबहिष्पवमानग्रहणप्रत्युदाहरणमात्रमिदम्। बहिष्पवमाने एवान्ते निवेश., उत्तरयोस्तु (पवमानयोः) गायत्र्यादिष्वेव निवेशो वचनादिति।

सोम—पूर्ववत् अन्ते निवेश इति प्रत्यवस्थानात् संगति.। दशमे 'पवमाने स्याता तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात्' (१०।४।११।२१-२२) इत्यधिकरणे अस्य वचनस्य (अत्र ह्येवावपन्ति इत्यादेः) विधित्व स्थापयिष्यते, एवं च पूर्वपक्षाभावात् नेदमधिकरण युक्तम्।

वि—'आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवा, ऽग्रिमः। पूर्ववत्, त्रीणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम्॥' 'उच्चा ते जातमन्धसः' इति माध्यंदिनपवमानस्य आद्ये गायत्रे तृचे, 'स्वादिष्ठया' इति आर्भवपवमानस्य आद्ये गायत्रे तृचे च आवपनीयम्।

भाट्ट—यत्र तु विवृद्धस्तोमकेष्वेव क्रतुषु उत्तरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयोर्वक्ष्यमाणः सामागमः, तत्र स नान्ते, अनारभ्याधीतेन 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति वचनेन अप्रातिबल्यलब्धविधिशक्तिकेन गायत्र्यादिष्वेव सामावापविधानात्। अतो नान्ते इति प्रत्युदाहरणमात्रमिदम्।

न्यायबिन्दुः—विवृद्धस्तोमकेष्वेव बहिष्पवमानोत्तरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयो सामागमो वक्ष्यमाणोऽन्ते तृचे। इति प्राप्ते, 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति वचनात् पवमानगतगायत्र्यादिष्वेव निवेश इति सिद्धान्तः।

मण्डन—'गायत्र्यादावृगावापः।' ऋगावापः तदभ्यूढसामावाप.।

शंकर—'गायत्र्यादिषु सामसु।'

* अतिरात्रे पशुपशवः चत्वारः आग्नेय', ऐन्द्राग्नः, ऐन्द्रो वृष्णिः, सारस्वती मेषी चेति। भा ९।१।१७।४४, (नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनं इति विधाय)

* अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनं इति प्रतिषेधार्थं स्यात्। १०।८। ६।१९, * 'अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनं' इति विहित षोडशी 'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनं' इति प्रतिषिद्धः। तेन पक्षे द्वयो स्तोत्रीययो अतिरेक, पक्षे त्रिवृणाम्। तस्मात् दोषः। कथं पुनरयं द्वयोस्त्रिवृणा वा अतिरेकः? (उच्यते-) त्रिवृद्बहिष्पवमान, तदाचतस्रम्। पञ्चदशानि

५।१२.) * अत्यग्निष्टोमः याम्यः अग्निष्टोमस्य आगन्तुकाकारविशेषः । अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्राङ्नानुष्ठेयोऽयम् । वि. ५।३।१३. * अत्यग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमस्य केवलविकार एव, न गुणविकारः ज्योतिष्टोमप्रकरणे तद्विध्यभावात् । कु. ३।६।१६।४७.

* ' अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ' इति वचनात् अत्यग्निष्टोमो राजन्यस्य नित्यः । भाट्ट. ३।६।१६. अत्यग्निष्टोमः नाम सोमस्य द्वितीया संस्था । तस्मिन् क्षत्रियस्य यजमानस्य षोडशिनं ग्रहं गृह्णीयात् इति श्रुत्यर्थः । के. * ' अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ' इति शाखान्तरवचनम् । यत्र अग्निष्टोमस्तोत्रोत्तर उक्थ्यपर्यायान् अकृत्वा षोडशिस्तोत्रं क्रियते सा अग्निष्टोमसंस्थैव अत्यग्निष्टोमपदवाच्या । भाट्ट. ३।६।१६.

⧗ ' अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥ ' इति न्यायः । अयं यत्र निर्बलेनापि प्रबलसहायेन प्रबलो बाध्यते तत्र प्रवर्तते । माहस्रो. २३१. * ' अत्यन्तबलवन्तोऽपि० ' (वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१.) पदार्थप्राबल्यन्यायस्य (३।३।१४) स्वरूपमिदम् । के.

* अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन बाध्यते । अप्राप्तबाधोऽयम् । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. यथा अवघाते आज्यस्थानार्थगौणपक्षार्थत्वेन । बाल पृ १४०.

* अत्यन्ताभावः । ' शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः । शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ' श्लोवा अभावप्रामाण्यवादे ४. * अत्यन्ताभावप्रत्ययः । नञ्समभिव्याहाराभावे यत्पदार्थयोः आधाराधेयभावसंसर्गेण अन्वयः, तत्र नञ्समभिव्याहारे अत्यन्ताभावप्रत्ययः । मणि. पृ. १५८.

⧗ 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि' इति न्यायेन (श्लोवा. १।१।२।६.) बाधितस्यापि द्वारवाक्यार्थस्य बोधः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् उत्पन्नः न दण्डवारितः । प्रमाणप्रकाशः पृ. २६४.

* अत्यष्टिः । पादेषु अक्षराणि १२।१२।८।८।८।१२।८ उदा० 'अग्निं होतारं मन्ये' (ऋग्. १।१२७।१) बाल. पृ. ६६. के.

* ' अत्र ह्येवावपन्ति ' अग्निष्टुदादौ सोमके कौत्सादीनां न्यायादेव पवमानद्वये एव प्राकृतकार्यनिरूपणाभावसिद्धौ पवमानवृत्तिनिवृत्त्याद्यधिकरणत्वयानुवृत्तिफलकः गायत्र्याद्यधिकरणनियमोऽयं इति ध्येयम् । भाट्ट. १०।४।१२, * ' अत्र ह्येवावपन्ति ' इति वचनेन कौत्सादिवत् समस्तस्यप्राकृतसामबाधेन पवमानस्तोत्रयोरेव निवेशः इति पूर्वपक्षी । कौत्सादिन्यायेनैव समस्तस्यप्राकृतसामबाधकतया यत्किञ्चित्स्तोत्रे तन्निवेशप्रसक्तौ माहात्म्यविशेषेण तन्नियमः अस्य सामान्यवाक्यत्वात् इति सिद्धान्ती । १०।६।६, * 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यस्य पवमानवृत्तिनिवृत्त्यावृत्तिफलकत्वं उक्तम् । १०।५७, * 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यादौ अवान्तरपरिसंख्यैव अङ्गीकृता कौस्तुभे । १।४।२, * 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यादौ एवकारयुक्तेऽपि निषिद्धदर्शनात् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति पूर्वपक्षी । १।४।२, * 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यादौ एवकारार्थविधौ विकल्पापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे । १।४।२. * 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यादावोद्देशेन देशविशेषविधिरयम् । वि. १०।५।६. * 'अत्र ह्येवावपन्ति' सर्वस्तोत्रेषु अनेन सामावापस्य पवमानमात्रविषयत्वसंपादनात् स्तोत्रान्तरेषु तत्परिसंख्या श्रुत्यैव । भाट्ट. १०।५।६, * यत्र तु न निषेधपूर्वकता तत्र अनुमतश्रवणादेव कारकगमनस्यापि विधाने न काचित् क्षतिः, यथा ' अत्र ह्येवावपन्ति ' इत्यादौ । १।४।२. * ' अत्र ह्येवावपन्ति, अत ऊर्ध्वमपन्ति' अत्र गायत्रीत्यनुष्टुप्सु एव साम्ना आवापोद्वापौ इत्यर्थः । वि १०।४।१३.

* अत्रीणां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।२।१.

⧗ ' अत्रैवर्णिकेन निषादेन कृतमपि आधानं आहवनीयमाधाराधायकं न भवति, तस्य आधाने विधिवचनाभावात् ' इति न्यायः न्यायनिरूपणे प्रतिपादितः । (६।८।३।१०-२१) परिमल ३।४।११ ४१-४२ मनु.

⧗ अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यात् । ६।१।११।४३ ॥ दर्शपूर्णमासयोः ' आर्षेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते '

संख्येयानुवादेन संख्याविधानं, यथा 'एकादश प्रयाजान्' इति। (तत्र हि प्रयाजा वाक्येनोपात्ताः) तत्र संख्याऽभ्यस्यते (अभ्यासेन संख्या पूर्यते)। उपात्तत्वात् संख्येयस्य। इह तु नोपात्तं संख्येयं (वाक्येन), यथा प्रयाजेषु। तस्मादत्र पृथक्त्वनिवेश एव, (नाभ्यासः)।

संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात्। १७॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमेनेति। कुतः? पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या यथा अष्टौ घटा इति। अभ्यासेनापृथक् स्यात्। तस्मादागमेन पूरयितव्येति।

पराक्शब्दत्वात्। १८॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमेनेति। कुतः? पराक्शब्दो हि भवति। 'पराग् बहिष्पवमानेन स्तुवन्ति' इति। स चानभ्यासस्य वाचकः। यथा, 'पराचीः सामिधेनीरन्वाह' इति, अनभ्यस्ता इति गम्यते। तस्मादप्यागम।

उक्ताविकाराच्च। १९॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमः। एवमुक्तस्याविकारो भवति। किमिदं अविकार इति? अपुनर्वचनम्। तत्र जामितादोषो न भविष्यति। अभ्यासे हि स स्यात्। 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत' इति।

अश्रुतिरिति चेत्। २०॥

भाष्यं—इति चेत्, इति पुनर्यदुक्तमागमोऽपि नैव श्रूयते इति। तत्परिहर्तव्यम्।

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम्। २१॥

भाष्यं—अर्थेन सामानि चोद्यन्ते। कतमेनार्थेन? 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्येवमादिना वाक्यानामर्थेनेति। नह्यनागम्यमानेषु सामसु एता संख्या सामग्र्येण सम्भवन्ति। तस्मादर्थचोदितानामिदं परिमाणशास्त्रम् कृत्वा कृतार्थः शब्दः 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति अर्थात्सामागमं न शक्नोति वारयितुम्। तस्मादागमेन पूरणमिति।

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते। २२॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगम इति पश्यामः। आवापवचनं हि भवति। 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्। अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ति' इति। एतदभ्यासे नावकल्पते। तस्मादप्यागम इति।

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात्। २३॥

भाष्यं—इतश्चाऽऽगमः। कुतः? साम्नां ह्येवमुत्पत्तिरर्थवती भवति 'दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश। साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः॥ अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम्। ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः॥' इति। इतरथा एषा साम्नामुत्पत्तिरनर्थिका स्यात्। तस्मादप्यागम इति।

धुर्यवदपीति चेत्। २४॥

भाष्यं—अथ यदुपवर्णितं, यथा धुरि सामस्विति। तत्परिहर्तव्यम्।

नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात्। २५॥

भाष्यं—नैतदेवं, युक्तं धुरि सामसु, आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि, वचनप्रामाण्यात्। इदं तत्र वचनं 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते' 'पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति। वचनात्तत्र क्रियते। तदिदिह वचनं नास्ति। तस्माद्विगममेतदुपवर्णनम्। अनाऽऽगमेन संख्या पूरयितव्येति सम्यगेतदिति।

सोम—पूर्वत्र यथा 'सप्तभिराप्नोति' इत्यादेः संख्यामात्रविधायकस्य, एवमिहापि एकविंशेन इत्यादीनां संख्यामात्रविधायकत्वात् अभ्यास इत्युत्थितेः सङ्गतिः। ननु अयं विचारो न तावत् पवमानविषयः, तत्र 'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि' इत्यावापवचने जाग्रति अभ्यासेन संख्यापूरणमिति पूर्वपक्षानुत्थितेः। नापि स्तोत्रान्तरविषयः, स्तोत्रान्तरेषु सिद्धान्तेऽपि अभ्यासेनैव संख्यापूरणाभ्युपगमात्। तस्मादिदमधिकरणमनर्थकं इति चेन्न। नहि 'त्रीणि' इति वचनमपूर्वविधिः, किंतु परिसंख्याविधिः। तथा च अनन्तरस्मिन्नधिकरणे यत्र क्रतौ प्राकृतेभ्योऽधिकानि सामानि, तत्र पठितानां साम्नां पाठक्रमात् यत्र क्वचिदपि प्राप्ते 'पवमानेष्वेव, नेतरेषु' इत्येवं परिसंख्याय 'त्रीणि ह वै' इत्यस्य चरितार्थत्वात्। यत्र त्वितरस्तोत्रापेक्षेण न वैशेषिकसामप्राप्तिः, तत्र कथं 'पवमानेष्वागमः, इतरेष्वभ्यासः' इति व्यवस्था स्यात्, आगमनियामकवचनाभावात् न्यायस्य तुल्यत्वात्

वक्ष्यते (१०।५।७।२६)। अथ बहिष्पवमाने वैकृते-ष्वानीयमानेषु भवति संशयः किं वैकृतानामन्ते निवेशः, उत प्राक् पर्यासादिति। किं प्राप्तम् ? पुरस्तात् पर्यासादागन्तवः स्युः, तथा हि दृष्टं द्वादशाहे। 'स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवत। वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति। तृच उत्तमः पर्यास.' इति। इहापि प्राक् पर्यासादागन्तुभिर्भवितव्यम्।

टुप्— बहिष्पवमानस्य अन्त्यतृचात् पूर्वमागन्तवः (तृचाः) स्युः (नान्ततः)। कुतः ? ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने नवस्तृचा अभूवन् स्तोत्रीय अनुरूपः पर्यासश्चेति (एवंसञ्ज्ञकाः)। द्वादशाहस्य षाडहिके द्वितीयेऽहनि स्तोत्रीयानुरूपौ (प्राकृतौ) पठित्वा (ततः परे) अपूर्वास्तृचाः (वृषण्वन्तः) पठ्यन्ते। तत उत्तरः (प्राकृत एव) पर्यासः पठित.। तस्मात् (द्वादशाहे) पर्यासात् पूर्वं (आगन्तूना) निवेशो दृष्टः। इहापि (त्रिवृद्धस्तोमकेषु स्वन्तरेष्वपि) तथैव भवितुमर्हति।

पर्यास इति चान्ताऽऽख्या। ८॥

भाष्यं-- पर्यासशब्दश्च अन्तवचनो लोके दृश्यते, यथा 'क्षेत्रपर्यासः, नदीपर्यासः' इति। एवं पर्यासः अन्ते कृतो भविष्यति।

टुप्-- पर्यास इति चान्त उच्यते। तस्य (पर्यासस्य) उपरि यदि अन्ये (आगन्तवस्तृचाः) क्रियेरन्, ततः (तस्य) अन्तता व्याहन्येत।

अन्ते वा, तदुक्तम्। ९॥

भाष्यं-- अन्ते वा एकजातीयक वैकृत स्यात्। उक्त 'अन्ते तु बादरायण.' इति (५।२।९।१९)।

टुप् -- (अन्ते तु बादरायणः इति-) न्यायात् अन्ते एवैते निवेश्या। द्वादशाहे तु प्रत्यक्षपाठात् वृषण्वतां मध्ये निवेश.। द्वादशाहप्रकृतिकेष्वपि (सत्राहीनेषु) विशिष्टानामेव (वृषण्वतां) तृचाना (चोदकबलात्) मध्ये निवेशः। नहि अयमपूर्वाणां (पर्यासात् प्राग्भावित्व-) धर्मोऽन्वयः स्यात्।

वचनात्तु द्वादशाहे। १०॥

भाष्यं-- अथ यदुक्त 'तथा हि दृष्ट द्वादशाहे' इति, तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। वचनात् द्वादशाहे भवति। 'स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः, वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यासः' इति। नहि वचनस्यातिभारोऽस्ति।

अतद्विकारश्च। ११॥

भाष्यं— न चायं तद्विकारः, यत्ततो धर्मान् गृह्णीयादिति।

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्। १२॥

भाष्य--योऽपि तद्विकारः, तत्राप्यन्ते एव निवेशः। कुतः ? अपूर्वत्वात् वृषण्वतां तृचानाम्। वृषण्वन्तावेव प्राक् पर्यासात् 'यावद्वचन वाचनिक, न सदृशमुपसङ्क्रामति'।

शा--'तत्र प्रत्यक्षपाठेन द्वादशाहे वृषण्वताम्। प्राक् पर्यासान्निविष्टत्वादन्यत्राप्यनुमीयते (पर्यासात् प्राङ् निवेशः)॥' उच्यते, 'नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थोऽध्यवसीयते। समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति साऽप्यतः॥ अन्ते निवेशमागन्तोर्न्यायप्राप्त न बाधते। द्वादशाहविकारेऽपि केवलानां वृषण्वताम्॥ प्राक् पर्यासान्निवेशः स्यादतिदेशविशेषबलात्। अन्ये त्वागन्तवोऽन्ते स्युर्बादरायणदर्शनात्॥'

सोम— पूर्वत्र धाय्याशब्दवत् इह पर्यासशब्दोऽस्ति इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः।

वि —'स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वा, ऽस्तु मध्यत.। द्वादशाहवत्, दन्यत्र मध्यानुवर्तेर्न मध्यत.॥' तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः। एकविंशेऽतिरात्रे तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः। त्रिणवस्तोमपूरणाय षट् तृचाः। त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणाय अष्टौ तृचाः।

भाट्ट—प्रकृतौ बहिष्पवमाने त्रयस्तृचाः स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्चेत्येवंसञ्ज्ञाः। त्रिवृद्धस्तोमकायां विकृतौ बहिष्पवमाने ऋगागमो वक्ष्यते। तत्रागम्यमानानामृचां प्राक्पर्यासान्निवेश.। पर्यासशब्दस्य 'नदीपर्यासः, क्षेत्रपर्यासः' इत्यादौ अन्तवचनत्वेन प्रसिद्धेः समाख्ययैवान्तिमस्थानत्वावगतेः तद्बाधार्थं प्राक्पर्यासादागन्तूनां निवेशकल्पनात्। अत एव द्वादशाहे षाडहिके द्वितीयेऽहनि पञ्चदशस्तोमके स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा वृषण्वन्तौ तृचौ समाम्नाय पश्चात् पर्यासः पठित.। इति प्राप्ते, महर्षि-

आज्यानि, तानि तानि चत्वारि, तेन सा पङ्क्तिः । पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः । तथा पञ्चदशसंख्यया सह पूर्वया च नवसंख्यया चतुरशीतिः । (९+६०+१५=८४) । उत्तरदशानि पृष्ठानि चत्वारि, सप्तदश आर्भवः पवमानः । पञ्च सप्तदशस्तानि तानि इति पञ्चाशीतिः । पूर्वया चतुरशीत्या सह एकोनसप्तशितम् । एकविंशं यज्ञायज्ञीयं, तया एकविंशत्या सह तस्य 'नवतिशतं (१९०) स्तोत्रीयाः' इति ब्राह्मणवादः अग्निष्टोममात्रमभिप्रेत्य उच्यते । सा विराट् संपूर्णा । विराट् इति दशसंख्या । (१९०-१० अवशिष्टं न किमपि इति विराट् संपूर्णा) ।

अथ एकविंशाः उक्थ्यपर्यायाः, ता तिस्रः, एकविंशः षोडशी, तया एकविंशत्या सह चतुरशीतिः । पञ्चदशाः रात्रिपर्यायास्त्रयः । तत्र एकैकपर्यायः चतुःस्तोमः । तत् अशीतिशतं, संपूर्णा विराट् (१८०-१० पूर्णत्) ।

त्रिवृत् रथंतरं पञ्चसाम तन्नवकम् । ततः चतुरशीतेः एकं नवकमागच्छति (अग्निष्टोमोत्तरं षोडशयन्ता या चतुरशीतिः तस्याः एकं नवकं अधिकं आगच्छति । अयमर्थः—अग्निष्टोमान्तं १९० स्तोत्रीयाः । ततः षोडशयन्तं ८४, ततः रात्रिपर्यायाणां १८०, रथंतरं ९, मिलित्वा ४६३ स्तोत्रीया भवन्ति । तत्र दशभिर्भागहरणे तिस्रः अतिरिच्यन्ते इति । तदाह—) तथा तिस्रः सप्तुतानां विराजं अतिरिच्यन्ते । यदा षोडशी न गृह्यते, तदा एकविंशत्या विना (४६३-२१=४४२ दशभिर्भक्ते) द्वे संस्तुतानां विराजं अतिरिच्येते । २।४।२।२७, ० अतिरात्रे चयन कर्तुं शक्यते । 'सर्वरात्रेण' तं अग्निं अतिरात्रेण अनुवक्ति इति । १०।५।२३।७८. ० अतिरात्रे तदुत्तरं (षोडशतः उत्तर) द्वादश स्तोमाः त्रयः रात्रिपर्यायाः आश्विनस्तोत्र च । सा अतिरात्रसंस्था । (अत्र एकोनत्रिंशत् स्तोत्राणि) भाट्ट. ३।६।१६. ० अतिरात्रे बहिष्पवमाने । पर्यावर्तनमन्ते द्रष्टव्यम् । वि. ० 'अतिरात्रे प्रस्थास्य गृह्णीयात्' अत्र न पूर्वपक्षोत्सर्गेन संस्थान्तराधिः । प्रकरणं विरुध्.,
अतोऽत्र प्रकरणस्यापवादो न नैव, इति षोडशिनं । (गृह्णीयात् षोडशिनं नाम सोमपात्रम्) भाट्ट. १०।

५।१२. ० अतिरात्रे माध्यंदिनार्भवपवमानयोः चोदकप्राप्तौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधित्वा एकविंशादिः त्रिवृत्स्तोमः वचनादनुष्ठीयते । तत्र बहिष्पवमानवत् ऋगागमनं न भवति, किंतु सामागमेन स्तोमपूरण इति दशमे वक्ष्यते । तत्र 'उच्चा ते जातमन्धसः' इत्येव माध्यंदिनपवमानस्य आद्यस्तृचः । 'स्वादिष्ठया' इत्येव आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्रीछन्दस्कौ, तयोर्गायत्रम् । न तु त्रिष्टुप्जगतीछन्दस्कयोस्तृचयोः साम आरपनीयम् । वि. ५।३।५. ० अतिरात्रे 'यदि बृहत्सामाऽतिरात्रः स्यात्, सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यम्' इति नैमित्तिकं सौभरमुक्तम् । कौ. ३।२।१३।२७ पृ २९३.

ग्ग अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु ग्रहचमसानां समुच्चयः ॥

रात्रिपर्यायेष्वनाम्नातसोमानि स्तुतशस्त्राणि सन्ति । तेषु सोमाप्यायनार्थं 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्' इति वचनाद् ग्रहो वा चमसो वा विकल्पेन प्राप्नोति । प्रधाना वचनान्तरैः प्राप्तत्वेन तदंशे अस्य वचनस्यानुवादमात्रत्वेन चमसैकविधानपरत्वात् चमस एव । इति प्राप्ते, क चित्केवलग्रहाणां केवलचमसानां च, क चित् समुच्चितानां च तत्तच्छाखाम्नायसंनिहितवचनैरेव यथायथ प्राप्तत्वेन तेषु स्तोत्रशस्त्रोभयरूपेषु सोमोपाश्रयणे विवक्षितशस्त्रमात्रविधानार्थे प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये 'स्तुतशस्त्रवतः सोमानाह' इत्यनेन समासवचनमात्रम् । रात्रिपर्यायेषु तु ग्रहचमसानां समुच्चय एव, तत्समुच्चयवदभ्यासनिरासात् । संकर्ष. ३।३।१६.

० अतिरात्रे 'व्यचसा षोडशिनं संकृति' इति व्यवस्थागः धीरः श्रमः षोडशिग्रहणसंगते । भा. ५।१।४।७. ० अतिरात्रे षट् स्तोमाः त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः (२७), त्रयस्त्रिंशः इति । अत्र षोडशी ग्रहो भवति । पे. ० 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' । अमद्येऽपि मूलाभावाभावात् भरणे प्रमाणम् । भाट्ट. ११।११५. ० 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति, 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति च श्रूयते । अत्र अनुष्ठानविकल्पस्योपसंहारेण निष्पत्तेर्विकल्पात् नानात्वाभावात् विकल्पोऽनुष्ठेयः । वि. १०।८।६.

अध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुगृहात् समावर्तितव्यम्। इति प्राप्ते अभिधीयते। 'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥' तेन अर्थज्ञानावसानं अध्ययनं अध्ययनविधिना विधीयते इति, विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेः, अध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपन् तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधते इति, सिद्धं अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्या इति। सूत्रे धर्मग्रहणमुपलक्षणार्थं, अधर्मस्यापि हानाय जिज्ञास्यत्वात्। अनारभ्यश्लेषेण वा सूत्रं अधर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयम्।

वि— 'स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः। विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥, अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोकसिद्धाऽवघातवत्। नियामकं नचैवातो वैधारम्भो न सम्भवी॥, दर्शपूर्णवदस्यात्र कल्प्यपूर्वं नियामकम्। अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यता विधेः॥' गुरुमतेन तु— 'अथवाऽध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः। तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्राप्याप्यान्यहेतुभिः॥ विधेयाध्यापन सिद्धेद् बालस्यार्थधियं विना। तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥, स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षाऽनपनोदनात्। विषयादि सुसंपाद शास्त्रमारभ्यते ततः॥' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत' इत्यध्यापन विहितम्। न चात्र नियोज्याभावः, आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। 'उपनयीत' इत्यनेन आचार्यकरणे 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' (अत्र सि॰ कौमुदी—अत्र उत्सञ्जन-ज्ञान-विगणन-व्यया नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि, 'शास्त्रे नयते' शास्त्रस्थ सिद्धान्त शिष्येभ्यः प्रापयति इत्यर्थः। तेन च शिष्यसंमानन फलितम्। उत्सञ्जने 'दण्डमुन्नयते' उत्क्षिपतीत्यर्थः। 'माणवकमुपनयते' विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्व क्रियते। ज्ञाने 'तत्त्वं नयते' निश्चिनोति इत्यर्थः। 'कर्मकारानुपनयते' भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनं ऋणादेर्निर्यातनम्। 'करं विनयते' राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। 'शतं विनयते' धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः। इति) इति पाणिनिसूत्रेण (१।३।३६) विहितेन आत्मनेपदेन नियोज्यविशेषणं आचार्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि, तयोरेकप्रयोजनत्वात्। एवं सति आचार्यकर्तृकं अध्यापन माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न सिध्यति, इति अध्यापनविधिप्रयुक्त्यैव अध्ययनानुष्ठानसिद्धेः न पृथक् अध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनापि उपपद्यते।

विचारशास्त्रं विषयः अवैध वैधं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः, विधेयं आचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्य अर्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीत, किंवा पाठमात्रम्। नाद्यः, अन्तरेणापि अर्थज्ञानं अध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रं तु विचारस्य विषयो न भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः, तथा सति यत्र अर्थप्रतीतिरेव नास्ति, तत्र संदेहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलं, सोऽपि विषयवत् दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावात् विचारशास्त्रं नारम्भणीयम्। इति पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते। मा नाम अध्यापनेन अर्थावबोधः प्रयुज्यताम्। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगम निरुक्तव्याकरणैः व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽपि अर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः, तथा वेदार्थस्यापि विवक्षाद्यभावस्तदवस्थ इति चेत् न। विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात्। विषभोजनवाक्यस्य आप्तप्रणीतत्वेन बाधो मा भूत् इति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः, वेदे तु कुतो न विवक्षितार्थत्वम्। विवक्षिते च वेदार्थे यत्रयत्र पुरुषस्य सन्देहः, स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततः अध्यापनविधिप्रयुक्तेन अध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वात् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्।

भाट्ट— 'विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवः सतां मुदे। तनुते तत्प्रसादेन सङ्क्षिप्तां भाट्टदीपिकाम्॥' इह खलु निखिलपुरुषार्थानर्थसाधनौ धर्माधर्मौ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनसमधिगम्यौ। तच्च विचारमन्तरेण न भासयाते,

इति प्रवरवरणं श्रुतम् । तत्र अत्र्यार्षेयस्य यो न त्र्यार्षेयः त्रिप्रवरान्वितः तस्य आर्षेयवरणे अर्थात् यज्ञे कर्मणि हानं त्यागः स्यात् । तस्य न कर्माधिकार इति सिद्धान्तः ।

अत्र यथाश्रुतसूत्रभाष्याभ्यां एकार्षेयस्य द्व्यार्षेयस्य पञ्चार्षेयस्य च नास्ति कर्माधिकार इति भाति । परंतु वार्तिककार एवमाह 'त्रीणि आर्षेयाणि यः संपादयितुं शक्नोति सोऽधिक्रियते । चतुरार्षेयस्य त्रित्वसंपादने अस्ति सामर्थ्यम् । मनुकल्पक्षे तु यस्याप्येको यस्यापि पञ्च, तस्यापि सकृदेवोच्चारणं मनुवत् इति' इति । आर्षेयं प्रवरः । त्रीणि आर्षेयाणि यस्य स त्र्यार्षेयः । तथा यो भवति एकार्षेयो वा द्व्यार्षेयो वा पञ्चार्षेयो वा, सः अत्र्यार्षेयः । तस्य यज्ञाधिकारो नास्तीति जैमिनिमतम् । तस्यापि अस्ति इति इतरेषा ऋषीणा मतम् । इत्यादि 'अधिकारः त्र्यार्षेयस्यैव' इति विन्दौ भाट्टे द्रष्टव्यम् । के.

० अथर्ववेदः 'क्रीतराजकभोज्यान्नवाक्यं चाथर्ववैदिकम् । न च तस्याप्रमाणत्वे किंचिदप्यस्ति कारणम् ॥ यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः । अर्थान्तरप्रमाणत्वं येनास्याः प्रतिहन्यते ॥ (अर्थान्तरमेवाह–) शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः । क्रियास्तया प्रतीयन्तेऽश्राव्येऽऽन्वीयगोचराः ॥ न चागमपि यज्ञाङ्गविधिः शान्त्यादिसाधनत् । अतोऽस्यापि प्रमाणत्वं पुरुषार्थे न वार्यते ॥' वा. १।३।२।४ पृ. १८९. ० अथर्ववेदोक्तं धर्मं यथा गोप्यं तथा काम्या इत्यपि गोप्या इति तासु प्रधाने उपासुत्वम् । वि. ३।८।२०.

अथ विशेषलक्षणम् । ८।१।१।१ ॥

अथ सामान्यातिदेशप्रतिपादनानन्तर विशेषस्य अतिदेशविशेषस्य लक्षण उच्यते । इति अष्टमाध्यायार्थस्य प्रतिज्ञा । के.

० अथशब्दः आनन्तर्ये वर्तते । यत्र च पूर्वोत्तरौ पदार्थौ अवगतौ तत्र आनन्तर्यम् । यदा तु तौ न स्तः, कस्य आनन्तर्यं ब्रूयात् ('अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यत्र । टुप्. १०।३।१।२ पृ. २०२२. ० अथशब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । ...ननु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति सा (जिज्ञासा) भवन्ती । भा. १।१।१।१ पृ. २–३, तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्य अथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवति । कथम् ? वेदवाक्यानामनेकविधो विचारः इह वर्तिष्यते । पृ. ४, वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यं, अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अथशब्दस्यार्थः । पृ.८. ० अथशब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थोऽयम् । यावच पूर्वोत्तरपदार्थौ नावधृतौ तावन्नास्ति । तौ वेदवश्रुतौ पाठादेव क्रमः सिध्यति । श्रुतिरपीयं सापेक्षत्वात् दुर्बला 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वायाः' इत्यादौ । यत्र तु प्रमाणान्तरेण अवधृतः कर्तव्यः पदार्थः, अपरः अन्येन, तत्र अथशब्दः आनन्तर्यं ब्रवीति । टुप्. ५।१।२।१ पृ. १२८९. ० अथशब्दस्य आनन्तर्यवाचित्वं शक्त्यैव । भाट्ट. ५।१।१ पृ. १५४.

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ।४।१।१।१॥

अथ शेषशेषिविनिरूपणानन्तरम् । अतः शेषशेषिभावस्य प्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वनिर्णयहेतुत्वात् इदानीं क्रत्वर्थस्य पुरुषार्थस्य च जिज्ञासा विचारः, प्रस्तूयते इति शेषः । कः क्रत्वर्थः, कः पुरुषार्थः, कः प्रयोजकः, कश्च न प्रयोजकः, अर्थात् कः प्रयोज्य. कश्च न प्रयोज्यः इति चतुर्थाध्याये विचार्यते । के.

अथातः शेषलक्षणम् । ३।१।१।१॥

अथशब्दस्य आनन्तर्यार्थत्वे धर्मप्रमाणभेदनिरूपणानन्तर इत्यर्थ. । अधिकारार्थो वा अथशब्दोऽयम् । अत.- शब्दः संगतिसूचनार्थः, हेतोर्निरूपणानन्तरं हेतुमतो निरूपण युक्त इत्यर्थः । तस्मात् शेषस्य लक्षण आरभ्यते । शेषश्च शेषपदशक्यतावच्छेदक, श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि, तेषां विरोधे बलाबल, विरोधः क्वास्ति क्व नास्ति, इत्यादिः, तस्य लक्षणं निरूपण आरभ्यते इति । के.

० 'अथातः शेषलक्षण' इति सूत्रेण 'द्वितीयस्याः परं शिष्ट यावन्निर्वचन लक्षणम् । तद् सर्वं वक्तुमारभ्यमथातः शेषलक्षणम् ॥' "यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् । तदनन्तस्य वाच्यस्यादौ तन्मात्रगोचरम् ॥" बहुष्वपि हि लक्षणेषु विधिषु क्रमशवान् एकस्यादस्यावक्ता. शेष एतल्लक्षणोक्तः पदार्थत्वोद्देशः प्रतिपाद्यते । प्रमाणश्च तेषां विरुद्ध इत्ये-

तादृशेष्टसाधनताज्ञानजन्या च। तादृशज्ञानज्ञान च धर्मज्ञानत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या इति। तेन च अधीतवेदोऽधिकारी प्रदर्शितः। इदं च सूत्रं स्मृतिरूपं स्वसूचितन्यायानुमापकप्रमाणसापेक्षं च इति अध्ययनविधिमूलकम्। तेनापि वेदाध्ययनानन्तर तदर्थज्ञानाय विचारविधानात्। ......अधीतवेदस्य प्रयोजनवत्त्व चेत्थमवसेयम्। विधीनां प्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाज्ञान, अर्थवादाना प्राशस्त्यज्ञानं, मन्त्राणा विशिष्टार्थस्मरणं, नाम्ना कर्मभेदो गुणफलोपबन्धः सकललाघव च, साम्ना अक्षराभिव्यक्तिः, स्तोभाना सामकालपूर्तिः, उपनिषदा पारलौकिकफलककर्मप्रवृत्तिजनकशरीरव्यतिरिक्तजीवात्मज्ञाने क्रमज्ञानादि च यथेष्टमूहनीयम्।

अधिकरणं च पञ्चाङ्ग ' विषयः संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः। प्रयोजन च पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरण स्मृतम्॥ ' सगतिश्चेति क्व चित् पाठ.। तद्वेत्थम्। अध्ययनविधिर्विषयः वेदाध्ययनोत्तर धर्माधर्मज्ञानफलकविचारविधायकः, न वा इति संशयः। अध्ययनस्य गुरुमुखोच्चारणपूर्वकोच्चारणरूपत्वात् तस्य विश्वजिद्वत् स्वर्गार्थत्वात् ' अधीत्य स्नायात् ' इति स्नानविधिना न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः। उक्तयुक्त्या अध्ययनविधे अर्थज्ञानपर्यन्ततया तस्य विचारमन्तरेण असंभवात् कर्तव्यः। स्मृतिस्तु अध्ययनकरणकभावनोत्तरकाल स्नान इति व्याख्येया, श्रुत्यनुरोधात् इति सिद्धान्त.। प्रयोजन स्पष्टम् (निर्णीतार्थज्ञानम्)। तथा च सिद्ध धर्मज्ञानाय शास्त्रमारम्भणीय इति। तज्ज्ञान च स्वरूपप्रमाणसाधनप्रयोजनविचारद्वारेण इति तच्चिन्ता।

एव सूत्रे अकारप्रश्लेषेण अधर्मचिन्ताया अपि शास्त्रे विषयत्वमुक्तम्।

अत्र जैमिनेः विघ्नाभावनिश्चयात् ग्रन्थादौ न मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिः इति जीर्णा.। वस्तुतस्तु अत्र पदेन अध्ययनहेतुत्वोक्तेः आनन्तर्यस्यापि अर्थप्राप्तत्वात् अथशब्दानर्थक्यापत्त्या अथशब्दो मङ्गलार्थक.। मणि. पृ १-६.

* अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्र ' वेदमधीत्य ' इति स्मृतेः अपन्यायमूलता कथयितु प्रवृत्तम्। यदि स्मृतेः ' वेदमधीत्य स्नायात् ' इति वेदाध्ययनोत्तरकालतावच्छिन्नस्नानमात्रविधायकत्वं स्यात्, ततः स्मृतेरपि मूलान्तर कल्प्यं स्यात्। यदा तु अध्ययनानन्तर अस्नानादिनियमनिवृत्त्यर्थता भवेत्, ततः पूर्वपक्षन्यायमूलत्वात् नादृष्टमूलान्तरानुमानं स्यात्। तत्र अदृष्टकल्पनाया असंभवात् दृष्टे पूर्वपक्षन्याये सति तन्मूलत्वमेव न्याय्यं स्मृते.। तन्मूलत्वे च अस्ति विरोध'। पूर्वपक्षे हि अनुवचनान्त एव आचार्यकरणविध्यर्थ.। तस्मिन् निर्वृत्ते तत्प्रयुक्ताः सर्वेऽपि अस्नानादयो नियमाः निवर्तन्ते इति वेदाध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलात् निवृत्तिः। अत. अपन्यायमूलता स्मृतेः कथयितु सूत्र इति शितम्। ऋजु पृ. १०-११.

* (अथातो धर्मजिज्ञासा इति सूत्रस्थयोः ' अथ, अतः ' इति शब्दयोः व्याख्यानम्) अतो वेदाध्ययनात् हेतो. धर्मजिज्ञासा अध्ययनानन्तरमेव कर्तव्या। हेतो. सिद्धत्वात् विलम्बानुपपत्तेः। कथमध्ययनमानन्तर्यहेतु.? यस्मात् अध्ययनानन्तर अर्थावबोधः, तस्मादध्ययन हेतुरिति। तदिदमर्थेस्युक्तम्। हेतुमदानन्तर्ये हेतुत्वावगमाय इति हेतुमता विना हेतुत्वावगमासिद्धेः हेतुमदथशब्दव्याख्यान युक्तम्। ऋजु पृ. १२.

अथातो धर्मजिज्ञासा। धर्मशब्देन गौतमीयादिवत् नापूर्वमुच्यते। किंतु तत्साधन यागादेव। तदुक्त श्रेयस्करभाष्ये ' धर्मश्च फलसबद्ध कर्म यागादि वर्ण्यते ' इति। अपवादतया चात्र अधर्मोऽपि जिज्ञास्यः द्वितीयलक्षणे भेदापवादत्वेन अभेदवत्, इति न शास्त्रस्य विषयनानात्व शङ्क्यम्। इह च धर्मजिज्ञासापद न विचार लक्षयति। औपनिषदाना तु ब्रह्मजिज्ञासापदं तल्लक्षक इति वैषम्यम्। ' धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत् ' (भा पृ ८), 'तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य.' (भा. पृ. ११) इत्यादिभाष्ये ' संबन्ध क्रिययोरेव ब्रूते शास्त्राच्च ते पृथक् ' इत्यादिवार्तिके, तद्व्याख्यायां न्यायरत्नाकरे च 'अध्ययनजिज्ञासाक्रिययो. संबन्ध अथशब्दो ब्रूते, ते च शास्त्रादत्यन्तभिन्ने, नहि जिज्ञासाशब्दो मीमांसापर्याय' ' इति श्रौतार्थपरत्वस्यैवोक्तेः। तथा 'आनन्तर्यं चोभ्यधिकाधिकेवात्र गम्यते' (श्लोक. प्रतिज्ञासूत्रे ८६) इति वार्तिके अथशब्दः आनन्तर्यार्थो नाधिकारार्थः इत्युक्तम्। जिज्ञासा-

र्थवादः स्यात् ' (४।३।१) इत्यर्थवादता वक्ष्यति । न च अधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यं एतत् विधीयते । नहि अत्र आनन्तर्यस्य वक्ता कश्चित् शब्दोऽस्ति । पूर्वकालताया क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्ये । दृष्टार्थता वा अध्ययनस्य आनन्तर्ये व्याहन्येत । लक्षणया तु एषोऽर्थः स्यात् । न वा इद स्नानं अदृष्टार्थं विधीयते । किंतु लक्षणया अस्नानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः ' वेदमधीत्य स्नायात् ' । ' गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट ' इति अदृष्टार्थतापरिहारायैव । तस्मात् वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्य अनन्तर धर्मो जिज्ञासितव्य. इति अथशब्दस्य सामर्थ्यम् । न च ब्रूम, अन्यस्य कर्मण अनन्तर धर्मजिज्ञासा न कर्तव्येति । किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्य, अनन्तर धर्मो जिज्ञासितव्य. । इति अथशब्दस्यार्थः ।

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशो हेत्वर्थः । यथा ' क्षेमसुभिक्षोऽय अतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामि ' इति । एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासाया हेतुर्भूत (अत) अनन्तर धर्मो जिज्ञासितव्य. इति अत शब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितु अनधीतवेदो न शक्नुयात्, अत एतस्मात् कारणात् अनन्तर धर्मे जिज्ञासितुमिच्छेत् इति अत.शब्दस्यार्थः ।

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्य. ? को धर्मः, कथलक्षण, कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः, कथलक्षण इत्येकेन सूत्रेण व्याख्यात ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म. ' इति । कानि अस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किंपरश्च (किं फल.) इति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् । क पुरुषपरत्व, क वा पुरुषो गुणभूत । इत्येतासा प्रतिज्ञाना पिण्डस्य एतत् सूत्र ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति ।

धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्य । अथ अप्रसिद्ध, नतराम् । तदेतदनर्थक धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । अथवा अर्थवत् । धर्म प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविद, के चिदन्य धर्ममाहु, के चिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमान. क चिदेव उपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्यः इति ।

श्लोवा— ' विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नम. सोमार्धधारिणे । १ ॥ अभिवन्द्य गुरूनादौ शिष्यधीपद्मिनीरवीन् । तत्प्रसादात् करिष्येऽह मीमासाश्लोकवार्तिकम् । २ ॥ तद्विद्वासोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः । सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव. । ३ ॥ न चाप्यतीव कर्तव्य दोषदृष्टिपर मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्ताना प्रकाशते । ४ ॥ कुतो वा गृह्यते दोष सूरयो मद्विधोक्तिषु । नेष्यते यः परस्योऽपि स स्वग गृह्यते कथम् । ५ ॥ निर्दोषपदवैकल्याक्यत्व क वा लोकस्य दृश्यते । सापवादा यतः के चिन्मोक्षस्वर्गावपि प्रति ॥ ६ ॥ आगमप्रवणश्चाह नापवाद्य. स्खलन्नपि । नहि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते । ७ ॥ यथाकथचिदारब्धा त्रयीमार्गानुसारिणी । वाग्वृत्तिरल्पसाराऽपि श्रद्दधानस्य शोभते । ८ ॥ मीमासाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते । वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृणायते विजृम्भते । ९ ॥ प्रायेणैव हि मीमासा लोके लोकायतीकृता । तामास्तिकपथे कर्तुमय यत्न कृतो मया । १० ॥ (रत्नाकर-भर्तृमित्रादिभिः ' नित्यनिषिद्धयो इष्टानिष्ट फल नास्ति ' इत्यादिबह्वपसिद्धान्तपरिग्रहेण मीमांसा लोकायतीकृता नास्तिकपथे नीता । तामास्तिकपथे कर्तु वार्तिककारस्यय न. इति)

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिद कृतम् । धर्माख्य विषय वक्तु मीमासायाः प्रयोजनम् । ११ ॥ सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् । यावत् प्रयोजन नोक्त तावत् तत् केन गृह्यते । १२ ॥ मीमासाख्या तु विद्येय बहुविद्यान्तराश्रिता । न शुश्रूषयितु शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् । १३ ॥ विद्यान्तरेषु ना (वा) प्येतद् यथाभीष्ट प्रयोजनम् । अनर्थप्रापण तावत् तेभ्यो नाशङ्क्यते क चित् । १४ ॥ मीमांसाया विशाशाते दुर्ज्ञाने याऽविवेकत । न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता । १५ ॥ तस्मात् प्रयोजन पूर्वमुक्त सूत्रकृता स्वयम् । यत् स्वेनोक्त वदेयुर्वद् भाष्यकारादय. कथम् । १६ ॥ सिद्धार्थ ज्ञातसम्बन्ध श्रोतु श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः

वित्। अतः स्थितपूर्वपक्षनिरासनसमर्थं पदद्वयं मन्वानः भाष्यकार आह— 'लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेषु इत्यवगन्तव्यं, नाध्याहारादिभिः एषां कल्पनीयोऽ (परिकल्प० इति मूले) र्थः परिभाषितव्यो वा, इति। किंच न केवलमस्य अलौकिकार्थाशङ्कानिरासोऽवगम्यते परिभाषादियत्नगौरवनिरसनात्।

'तत्र लोके अयं अथशब्दः वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः। न चेह किं चित् वृत्तमुपलभ्यते' इति (भाष्य) अलौकिकार्थाशङ्का प्रकटयति। 'भवितव्य तु तेन' इति न्यायानपेतत्वं आशङ्कायाः कथयति। श्रुतसिद्ध्यर्थं हि प्रकरणादि अन्वेष्यम्। श्रुतस्य हि अयथार्थत्वे न श्रुतत्वमेव कारणम्। तत्र प्रकरणादिकं सर्वमस्तीति 'तत्तु वेदाध्ययनं' इत्युक्तं 'तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते' इति। इदानीं अविवक्षितार्थस्वाध्यायाध्ययनवादी आह, यदि तावत् भगवान् सकलतन्त्रार्थपर्यालोचनया वेदाध्ययनस्य वृत्तत्वं मन्यते, तदयुक्तम्। स्वाध्यायाध्ययनविधे. आचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वात् अविवक्षितस्वार्थतैव अवगम्यते। अथ अदृष्टार्थमेवेदं सूत्र वेदमधीत्य अनन्तरं धर्मजिज्ञासा इति, एवं तर्हि अर्थद्वयविधान प्राप्नोति 'वेदमधीत्य, अनन्तर च' इति। यदि च 'वेदमधीत्य' इत्युच्यते, अन्यस्यापि कर्मणः अनन्तर धर्मजिज्ञासा अवकल्पते। अथ आनन्तर्यं विधीयते, प्रागपि वेदाध्ययनात् प्राप्नोति। न च अदृष्टार्थस्य वाक्यस्य अर्थद्वयविधान द्विधा सम्भवति। उच्यते। नैवेदं अदृष्टार्थं सूत्रं, वेदार्थविचारायैव इदमारभ्यते। कुतः? 'तादर्थ्यं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्य अथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति वेदवाक्यार्थे विचार इह वर्तिष्यते'। ननु (न तु इति युक्तं पठितुम्) अविवक्षितस्वार्थं वेदाध्ययनमित्युक्तवान्। विवक्षिते वा किं वेदाध्ययनपूर्वकेण आनन्तर्यं विधानेन, स्वतः प्राप्तेः। 'अपि च एव सति नैव शक्यमिह वेदाध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्मः (शिष्मः) परस्ताच्च आनन्तर्यम्। नहि एतदेकं वाक्यं पुरस्तात् (च) वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति (षेधिष्यति) परस्ताच्च आनन्तर्यं उपदिशति (प्रकरिष्यति)। भिद्येत हि तदा (तथा) वाक्यम्। वेदानधीत्य इति एकस्या, विपरीतमेकस्याम्। अर्थैकत्वाच्च एकवाक्यतां वक्ष्यति'। अत एव अदृष्टार्थशङ्का नैव सूत्रे कर्तव्या। किमर्थं तर्हि सूत्रं? स्वाध्यायाध्ययनविधेः आचार्यकरणात् गुरुकुलनिवृत्तिरेव अनन्तरं भाति। अनङ्गत्वात्तु स्वार्थपरतैव न्याय्या, नाविवक्षितार्थता इति सूत्रस्य प्रयोजनम्। तदिदमाह 'किंच अधीते वेदे द्वयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यं वेदवाक्यानि (च) विचारयितव्यानि। तत्र समावर्तिष्ट, कथ नु वेदवाक्यानि विचारयेत् इत्येवमर्थ उपदेशः। यद्येव, न तर्हि वेदाध्ययन पूर्वं' अनन्तरं धर्मजिज्ञासायाः (धर्मजिज्ञासायाः पूर्वं स्यादपि वेदाध्ययनं, आनन्तर्यं तु नास्ति, इति भाष्य पूरयति अनन्तरशब्दं प्रक्षिपन्। ऋजु.)। अविवक्षितस्वार्थता वेदाध्ययनस्य स्मृतिकारो मन्यते 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति। न चेदमन्याय्य स्मृतिवचन स्वाध्यायाध्ययनविधेः विनियुक्तविषयत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च स्वार्थावगतेः। तस्मादविवक्षितार्थतैव न्याय्या वेदादवगम्यते। 'न चाम्नायोऽतिक्रमितव्यः। तदुच्यते। अतिक्रमिष्याम इममाम्नाय, अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकं कल्पयेम आचार्यकरणविधे अध्ययनमात्राच्च नार्थावबोधप्रत्यायिता सम्भवति। ननु च स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजनद्वयाभावात् अविवक्षैव। (उत्तर—) केन चोक्तं स्वाध्यायाध्ययनविधेः प्रयोजन एतत् (आचार्यकरणनिष्पत्तिः) इति। (किं तर्हि प्रयोजन?) 'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधन नाम'। उक्तं च अधीत्य स्वाध्यायाध्ययनस्य, तस्याधिकाराश्रवणात्। तदिदमाह "न च तस्याध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फल समामनन्ति। यदपि च समामनन्तीव तथापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' (४।३।१) इत्यर्थवादता वक्ष्यति" इति। ननु नैवात्र विरोधो विद्यते, किं विरोधनिराकरणार्थेन सूत्रेण? कथमविरोधः? 'न चाधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतत् विधीयते। नहि आनन्तर्यस्य वक्ता कश्चित् शब्दोऽस्ति। पूर्वकालतायां हि क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्ये। दृष्टार्थता च अध्ययनस्य आनन्तर्ये व्याहन्येत'। स्यादेतदेवं यदि अस्याः स्मृतेर्मूलान्तरमस्ति। आचार्यकरणविध्यर्थपरिसमाप्तिरेव अस्या

कपालाभिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ। भा. १०।२।१६।४७. * अदृष्टार्थं सन्निपत्योपकारक त्रिविधं भूतोपयोगसंस्कारार्थं भाव्युपयोगसंस्कारार्थं उपयोगसमकाल चेति। तत्राद्यं यथा हुतहविर्दोहः शिष्टाचारकल्प्यविधिप्राप्तः। भाव्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि द्विविधम्। साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारार्थं साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकं, तत्संस्कारार्थं चेति। तत्राद्य यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति। द्वितीयं यथा स्याण्वाहुतिः। तृतीयं यथा एककपालं 'अपर्यावर्तयन् जुहोति' इति। बाल. पृ ८२–८३. * अदृष्टार्थं सारस्वते सत्रे कामेष्टौ दक्षिणादानम्। भा. १०।२।१५।४५–४६. * अदृष्टार्थानि अङ्गानि फलयोग्यतामपि (कर्तुः) कुर्वन्ति, नाङ्गत्वात् प्रच्यवन्ते च। वा ३।७।२।६ पृ. १०७८. * अदृष्टार्थानि। एतद्विषयको विस्तरः 'विधिः द्विविधः' इति बिन्दौ बालप्रकाशे द्रष्टव्यः। के. * अदृष्टार्थात् शब्दवृत्तिः (लक्षणा) लघीयसी (सुकरा, बलवती इत्यर्थः)। भा. ११।१।९।४९. * अदृष्टार्थस्य चयने सर्वोपघातघातस्य अनभ्यासः। ११।१।६।२८. * अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभाव। सौन्या * अदृष्टार्थयो ऋतुयाज्याचरणहिरण्ययो अनुष्ठान कार्यं द्वादशाहादौ सत्रे। भा १०।२।२६।६२. * अदृष्टार्थानां उपकारकल्पना अल्पीयसी न्याय्या। ३।२।१ पृ. ४६२. * अदृष्टार्थानां समुच्चय इति चेन्न। प्रकृतयागसम्बन्धेन दृष्टार्थत्वात्। सत्यपि चादृष्टार्थत्वे निरपेक्षाणां गत्यन्तरे सति समुच्चयानाश्रयणात्। वा ३।३।०। १२ * अदृष्टार्थेषु कार्यभेदात् वैगुण्येन प्राकृतस्य न बाधः। वि. १०।८।१ * 'आपस्तिवाद्विशिष्टे रक्षदृष्टार्थेषु कर्मसु।' वा. १।३।८।९. पृ २१९, * अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन बाध्यते। अप्रामाण्यः। ३।३।७।१४ पृ ८६०, * अदृष्टार्थया दृष्टार्था स्मृतिर्बाध्यते। अप्रामाण्योऽयम्। ३।३।७।१४ पृ ८६० * अदृष्टार्थता आभिचर्याणाम्। भा ४।१।३।१८–२० * यावानिह अदृष्टार्थांशः स वैदिकविधिमूलत्वादेव उपपन्नः। वा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

☸ 'अदोषनैव स गुणो विगुणे' इति न्यायः। अयं गुणोऽपि न्या प्रथमकन्यकयोरप्यममरिते यते प्रदत्त इति। साहस्री. ५११.

* अदोषनिर्घातार्थं अनियतनिमित्तकं वैदिकं कर्म यथा 'भिन्ने जुहोति' इत्यादि। बाल. पृ. ८९. * अदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां समुच्चयः। भा. १२।३।६।१७.

* अद्य इत्युक्ते श्वः परश्वो वा इति नोक्तो भवति। भा. ११।२।११।२२. * अद्यतनत्वं वर्तमानाहोरात्रवृत्तिप्रागभावध्वंसान्यतराप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वम्। तद्भिन्नत्वं अनद्यतनत्वम्। मणि. पृ. ११६. 'अतीताया रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसः अद्यतनः' इति भट्टोजीदीक्षिताः कालोपसर्जने च तुल्यं इत्यत्र। के.

☸ अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात्। २।३।९।२० ॥

न कस्य चिदपि प्रकरणे श्रूयते 'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते।' 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽशुं गृह्णाति' इति। अत्र संदेहः किं यागान्तरमेतद्गुणक, उत ज्योतिष्टोमे यागे गुणविधिः इति। पूर्वं 'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति' इत्यस्य यजिमदभिधानं निराकृत्य इदानीं अदाभ्यांशुग्रहवाक्ययोरपि यजिमदभिधान निरूप्यते। अत्र पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिः। स्तुत्या तावत्र विधि. कल्पनीय.। अदाभ्यवाक्ये तावत् प्रधानत्वात् याग एव कल्प्यविधिमुन्नीत, अनारभ्याधीतत्वेन तदनुवादेन प्राप्तविशेषरहितमहत्त्वानुग्रहगुणविधानासंभवात्। सोमार्थेऽपि चतुर्थी सोमो देवता, द्रव्यमपि 'हविषा हविर्यजते' इत्यनुवादात्। तदेव हविषा हविर्यजति, यदि सोमद्रव्येण सोमदेवत्यं यजते। अदाभ्यवाक्येऽपि [illegible], अदाभ्यग्रहस्य प्रधानत्वात् गुणविधानासंभवादपूर्वविधिः, न दृष्टार्थस्य ग्रहणस्य, [illegible] सोमद्रव्यत्वाच्च ज्योतिष्टोमे विधिर्न युक्तः। तथा च [illegible] ग्रहणमपि [illegible]। तेन अदाभ्यवाक्ये तावत् सोमद्रव्यकं सोमदेवत्यं च कर्म विधीयते, [illegible] सिद्ध धर्मनामधेयत्वम्। [illegible] [illegible] विधीयते [illegible] कुर्वन्ति। [illegible]। अनुवादस्य च

अविवक्षितोऽर्थः। अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः, प्रयोजनाभावात्। अकर्तव्ये च निर्णये न विचारः कर्तव्यः इति तदात्मकं मीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वात् अनारम्भणीयमिति। कथमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं न स्वविधिप्रयुक्तम्? उच्यते। 'न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यस्तेन चासति। न प्रयोजकता युक्ता प्रयाजादिनियोगवत्॥' नहि अनधिकारस्य विधेः विषयानुष्ठापकत्वं संभवति प्रयाजादिनियोगवत्। न च स्वाध्यायाध्ययनविधौ अधिकारी श्रूयते। तस्माच्चास्य प्रयोजकत्वं संभवति। 'न च कल्पयितुं शक्यो नियोज्यः पितृयज्ञवत्। अकल्पितेऽपि यत् तस्मिन्ननुष्ठानं हि सिध्यति॥' अश्रूयमाणोऽपि नियोज्यः पितृयज्ञादिवत् कल्प्यते इति, तन्न। अकल्पितेऽपि नियोज्ये यस्मादनुष्ठानं सिध्यति। सिद्धे तस्मिन् नासौ कल्पयितुं शक्यते, अनुपपत्त्यभावात्। अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगः तत्सिद्ध्यर्थं अनुष्ठातारमाक्षिप्य अनधिकारिणि अनुष्ठातृत्वासंभवात्, अनियोज्यस्य च अधिकारासंभवात् नियोज्यं कल्पयति। यदा तु विध्यन्तरानुष्ठापितेनैव विषयेण स्वात्मलाभं पश्यति, तदा अनुपपत्त्यभावात् न नियोज्यं कल्पयति प्रयाजादिनियोगवत्। संभवति चेह आचार्यकरणविध्यनुष्ठापितेनैव आत्मविषयेण अध्ययननियोगसिद्धिः इति न नियोज्यकल्पनासंभवः। कथं पुनः आचार्यकरणविधिः अध्ययनं प्रयुङ्क्ते? तदुच्यते। उपनीय अध्यापनात् आचार्यकं भवति। न च अध्यापनं अध्ययनमन्तरेण संभवति, इति तदाक्षिपति। उपनयनमपि क्त्वाप्रत्ययेन अध्यापनसमानकर्तृकं अवगम्यमानं तदङ्गमेव विज्ञायते। तस्य च द्वारापेक्षाया उपनेयासत्तिरेव द्वारं लिङ्गादवगम्यते। उपनेयोऽपि नाकिंचित्करः अङ्गं, इति तद्व्यापारापेक्षाया उपनयनं प्रक्रम्य अधीतमध्ययनं अध्यापनोपकारित्वेन तद्व्यापारत्वेन अध्यवसीयते। एवं च वेदाध्ययनं कुर्वन् माणवकः अध्यापनस्य उपकरोति इत्यवगमात् तद्विषयमेव अध्ययनं आचार्यकसाधनं इति तद्द्वारेण सर्वस्य अध्ययनाङ्गस्य व्रतादेः तत एव अनुष्ठानसिद्धिः। तस्मात् आचार्यकरणविधिसिद्धिप्रयोजनत्वात् अध्ययनस्य अविवक्षितस्वार्थत्वात् वेदस्य, न तदर्थनिर्णयार्थं मीमांसाशास्त्रं आरब्धव्यं इति। (पूर्वपक्षः)

सिद्धान्तस्तु। सत्यं, आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं, न तु तत्सिद्धिरेव अस्य प्रयोजनं, बहिरङ्गत्वात्। कर्तृगामित्वेन अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीक्रियते। ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजनापेक्षं अध्ययनं आचार्यकमेव तावत् स्वीकरोति, स्वीकृते च तस्मिन् अपेक्षाऽभावात् पश्चादवगतमर्थज्ञानं अन्तरङ्गमपि न प्रयोजनं भवितुमर्हति। नैवम्। प्रथमं आचार्यकस्य प्रयोजनत्वापरिकल्पनात्। यदि अकल्पिते तस्मिन् अध्ययनस्य अनुष्ठानं न सिध्येत् तर्हि तत् कल्प्येत। न त्वेतदस्ति। अकल्पितेऽपि तस्मिन् अनुष्ठानलाभात्। अनुष्ठिते तु अध्ययने प्रयोजनापेक्षायां अन्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञानमेव अङ्गीक्रियते। ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजनं स्यात्, नार्थज्ञानम्। न। अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात्। तेन उभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तं, अवगतत्वात् अर्थज्ञानस्य नियोगस्य च। तत्र अर्थज्ञानरूपं प्रयोजनं न विचारमन्तरेण अध्ययनेन संपादयितुं शक्यते इति अध्ययनविधिरेव तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपति इति तदात्मकं शास्त्रमारब्धव्यमिति। पृ. १–४.

शा— अनेन सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते। ... य एवायं प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनत्वसम्बन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः। भवति हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः ...।

अत्रेदं चिन्त्यते किं अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यं, उत गुरुगृहात् समावर्तितव्यमिति। यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममानार्थं अध्ययनं स्वर्गाद्यर्थेन विधीयते, ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिवचनबलेन च समावर्तितव्य इति। अथ अक्षरग्रहणादिपरंपरोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्तरेण असंभवात् अध्ययनविधिनैव अर्थात् विचारो विहितः, इति गुरुगृहे एव अवस्थाय विचारयितव्यो धर्मः। तत्र 'विनाऽपि विधिना ज्ञानलाभाद्धि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥' ... तस्मात् अदृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनं इति

* अद्वैतवादखण्डनम्। स्यान्मतम्। आत्मैव एक जगदादौ आसीत्। स एव स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परिणमति बीजमिव वृक्षरूपेण। चिदेकरस ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणमतीति चेत्, न परमार्थत परिणाम ब्रह्म, किंतु अपरिणतमेव परिणतवत्, एकमेव सत् अनेकधा मुखमिव आदर्शादिषु अविद्यावशात् विवर्तमान, चिद्रूप जडरूपमिव, अद्वितीय सद्वितीयमिव पश्यति। सेयमविद्योपादाना स्वप्नप्रपञ्चवत् महदादिप्रपञ्चसृष्टि। तथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'नेह नानाऽस्ति किंचन' इत्यादय बहव अद्वैतवादा। तथा 'इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते' इति भेदावगते व्यक्तमेव मायानिबन्धनत्व दर्शितम्। तथा 'लोकास्त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद' इत्यादिना अनात्मदर्शने निन्दा 'सर्वमिद अद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्च अविद्योपादाना' इत्येतमर्थं प्रकटयतीति। (अत्रोच्यते) किमिदानीं असन्नेवाय प्रपञ्च? ओमिति चेत् न, प्रत्यक्षविरोधात्। तथा च प्रत्यक्ष प्रपञ्चसद्भावग्राहक तथोक्त प्रत्यक्षसूत्रे (१।१।४।४)। न च आगमेन प्रत्यक्षबाध सम्भवति, प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्वेभ्यो बलीयस्त्वात्। न च पौर्वापर्यन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्ष आगमेन पश्चाद्बाध्यते इति वाच्यम्। आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविरोधात्। आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत् प्रत्यक्ष आगमप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि। यथा खलु उत्पत्तु उपक्रममाण एव घट दण्डेन आहत्य मान नोत्पत्तु प्रभवति, तथा आगमोऽपि। किंच प्रपञ्चाभाव प्रतियता अवश्यमागमोऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वात् असद्रूपतया प्रत्येतव्य। कथ च आगमेनैव आगमस्याभाव प्रतीयेत। असद्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्यचिदपि अर्थस्य प्रमाण स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम्। कश्चित् पुनराह, नासत्त्व प्रपञ्चस्य ब्रूम, प्रत्यक्षादिप्रमाणत सिद्धत्वात्। नापि परमार्थत सत्त्व, आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात्। तस्मात् सदसद्भ्यामनिर्वाच्योऽय प्रपञ्च इति। तदिद असारम्। सतोऽन्यत्वमेव असत्त्वम्। तद्यदि प्रपञ्च सन् न भवति, व्यक्त असत्त्वेनायम्। असत्त्वाभावे वा सत्त्वापत्ति। सदसत्त्वयो एकनिषेधस्य इतरविधिनान्तरीयकत्वात्। न च विधाद्वयरहिते विधान्तर सम्भवति। अथापि यत् कदाचित् प्रतीयते तदसत्, यथा शशविषाण, यत् प्रतीत न कदाचिद्बाध्यते तत् सत्, यथा आत्मतत्त्व, प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वात् बाध्यमानत्वाच्च भावाभावाभ्यामनिर्वाच्य इति मतम्। तदनुपपन्नं, लोकविरोधात्। यदि प्रतीत बाध्यते मृगतोयरज्जुसर्पादि, तदसदेवेति हि लौकिकी प्रसिद्धि। नहि शशविषाणादीना मृगतोयादीना न कश्चिद्विशेषो लोके। सोऽयं प्रपञ्चोऽपि बाध्यते चेत् असन् एव, इति नानिर्वाच्यत्वम्। अथापि लोकप्रसिद्धिमनादृत्य वृद्धयादिवत् परिभाषारूपेण अनिर्वाच्य इत्युच्यते, तथापि अयुक्त, प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावात्। न तावत् ससारावस्थाया आगमेन बाध सम्भवति इत्युक्तम्। मुक्तस्य तु बाधकज्ञान नाशङ्कनीयमेव, प्रलीनसर्वकरणत्वात्, करणाभावे च ज्ञानासम्भवात्। न च असमर्थमाणस्य प्रपञ्चस्याभाव शक्यते प्रत्येतुम्। न च तस्यामवस्थाया सम्भवति स्मरण, सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात्। तस्मात् न बाधसम्भव। यच्च अविद्याकृतोऽय प्रपञ्च इति, का पुन इयमविद्या? किं भ्रान्तिज्ञान, किं वा भ्रान्तिज्ञानकारणभूत वस्त्वन्तरम्। यदि भ्रान्ति, सा कस्य। न ब्रह्मण, तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्। नहि भास्करे तिमिरस्यावकाश सम्भवति। न च जीवाना, तेषा ब्रह्मातिरेकाभावात्। भ्रान्त्यभावादेव च तत्कारणभूत वस्त्वन्तरमपि अनुपपन्नमेव। ब्रह्मातिरेकेण भ्रान्तिज्ञान तत्कारण च अभ्युपगच्छता अद्वैतहानि। किंकृता च ब्रह्मण अविद्या, नहि कारणान्तरमस्ति। स्वाभाविकी इति चेत्, कथं विद्यास्वभाव अविद्यास्वभाव स्यात्। स्वाभाविकत्वे च अस्या केन विनाश स्यात्। आगमिक ध्यानादि तज्जन्य वा स्वरूपज्ञान ब्रह्मणि नाशयति इति चेत्, न। नहि आगमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्य वा ज्ञान नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति, यत् अविद्यां नाशयेत्। तद्वर अस्मात् मायावादात् माध्यमिकवाद, यत्र नीलपीतादिवैचित्र्य, कार्यकारणभाव, बद्धमुक्तादिव्यवस्था च सवासनभेदेन समर्थ्यते। नित्यमकरणं निष्प्रपञ्चमात्मन उपयुक्त तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात्।

इति तत्प्रदर्शनाय परमकारुणिको भगवान् जैमिनिराचार्यः सकलविद्योपकारिणीं धर्ममीमांसां 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'विद्यते वाऽन्यकालत्वात् यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्यासंप्रैषः' इत्यन्तैः सूत्रैः बह्वधिकरणगर्भितां षोडशलक्षणीं अभ्यर्हितां विद्यां प्रकटीचकार।

अधिकरणं तु वेदवत् षडङ्गम्। यदाहुः 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। प्रयोजनं संगतिश्च प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः॥' इति। संगतिस्तु प्रसङ्गादिभेदात् बहुविधा। तत्रेदमाद्यमधिकरणम्।

अथातो धर्मजिज्ञासा। अत्र 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिवाक्यं विषयः। वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थविचारः कर्तव्यो वा न वा इति संदेहः। तत्र पूर्वः पक्षः-- 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृत्या अध्ययनानन्तरमेव गुरुकुलात् परावर्तनविधानविरोधात् न कर्तव्यः। न च अध्ययनविधित एव अर्थज्ञानभाव्यकत्वावगमात् तत्सिद्धिः, अर्थज्ञानजनकत्वेन अध्ययनस्य लोकसिद्धत्वेन अविधेयत्वात्, तन्नियमस्य च अर्थज्ञाने अनुपयोगात्, अव्यभिचरितानुसन्धाभावेन स्तु यावत् उपयोगकल्पनाऽनुपपत्तेश्च न विधेयत्वम्। अतः स्वर्गाद्यर्थमेव अध्ययनं विधीयते। लोकतः पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेण यथाश्रुतार्थज्ञानार्थं वा अध्ययनमेव वा भावनाभाव्यमस्तु। न चैवं इष्टसाधनत्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, 'अनधीयाना व्रात्या भवन्ति' इति वचनेन अकरणे प्रत्यवायबोधनेनापि प्रवृत्तिसिद्धेः। तस्मात् नार्थविचारार्थं गुरुकुले अवस्थानं इति। सिद्धान्तस्तु, न स्वाध्यायविधिः स्वर्गाद्यर्थं अध्ययनं विधत्ते, दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात्। नापि यथाश्रुतार्थज्ञानार्थम्। तथात्वे व्रात्यताबोधकवाक्येन अध्ययनस्यावश्यकत्वात्, गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य 'स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्' इत्यादिवचनाच्च ज्ञानस्याध्ययनफलत्वेन यथाश्रुतार्थज्ञानस्य आनुषङ्गिकतयाऽपि सिद्धेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। एतेन अध्ययनभाव्यपक्षोऽपि निरस्तः। अतो वैयर्थ्यपरिहाराय प्रयोजनवदर्थज्ञानाद्युद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं तव्यप्रत्ययेन स्वाथतया विधीयते, प्रयोजनवदर्थज्ञानादिसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वा अध्ययनमात्रं, तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वाभिधानात्। अतश्च गुरूपसदन–अध्ययन–अक्षरावाप्ति–तदर्थज्ञान–साधनीभूतस्वाध्याय–धर्मानुष्ठान–पुनःस्वर्ग–विविदिषासु उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वभाव्यतायाः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् न यावदर्थज्ञानं गुरुकुलात् परावृत्तिः। अतः सिद्धः अर्थविचारः। उक्तं च 'अतो नित्यः क्रतुविचारः त्रैवर्णिकमात्रस्य' इति। स्मृतौ क्त्वाप्रत्ययस्तु उत्तरकालमात्रपरः इति।

उपोद्घातः संगतिः। प्रयोजनं तु स्पष्टम्। वेदाध्ययनानन्तरं अर्थविचारः धर्माधर्मज्ञानाय उपनीतैः कर्तव्यः सहकारित्वात् इति सूत्रार्थवशात् अनुबन्धचतुष्कसिद्धिः। एवं प्रत्यधिकरणं अङ्गान्यूह्यानि।

न्यायबिन्दुः— अध्ययनस्य स्वर्गाद्यर्थत्वात् कर्तव्यान्तराभावात् तदनन्तरमेव गुरुगृहात् समावर्तितव्यम्। इति प्राप्ते, अर्थज्ञानरूपदृष्टफले संभवति अदृष्टकल्पनाऽयोगात् अर्थज्ञानस्य च विचारं विना असंभवात् तं कृत्वा समावर्तनं इति सिद्धम्।

मण्डन—'अथाय धर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय प्रमाणतः। आदौ……।'

शंकर— 'अधीतिरस्य दृष्टार्था।'

* अथातो धर्मजिज्ञासा। अनेन सूत्रेण विषयप्रयोजनकथनद्वारा शास्त्रारम्भकर्तव्यता प्रतिपाद्यते। कर्तव्यपदाध्याहारेण जिज्ञासापदे विचारलक्षणया च वेदाध्ययनानन्तरं वेदाध्ययनहेतुकः धर्मज्ञानेच्छाप्रयोज्यः धर्मप्रमाणको विचारः कर्तव्यः इति सूत्रार्थः। तेन विचारहेतुकलक्षणमुदायरूपशास्त्रस्य धर्मज्ञानप्रयोजनकता धर्मविषयता चोक्ता। संबन्धोऽपि प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। वेदाध्ययनहेतुकता चाधीतवेदस्य 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिवाक्येभ्यः, सामान्यतो धर्मज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञानेच्छाहेतुत्वात्। तथाहि, 'धर्मेण' इतिवाक्येन सामान्यतो धर्मज्ञाने तदुत्तरं तदनुव्यवसाये धर्मज्ञानत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलधर्मज्ञानज्ञानं, घटत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या नीलघटादिज्ञानवत्। ता. तद्विषयेच्छा, इति क्रमेण सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकेच्छाप्रयोजकत्वम्। सा चेच्छा 'श्रूयमाणकधर्मज्ञानं जायतां' इत्याद्याकारिका,

* अधिकरणं हि (कारकं) कर्त्रादीनि धारयति। तानि अधार्यमाणानि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनिर्वर्तयितुम्। भा. ३।१।६।१२ पृ. ६१६. * अधिकरणस्य आधेयसम्बन्धार्थत्वेन 'अगारे गावो वास्यन्ता' इत्यादौ प्राधान्यदर्शनात् लक्षणया अधिकरणवाचिन्याः सप्तम्याः प्राधान्यार्थता युक्ता। सु. पृ. ७२२ * अधिकरणे षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा 'पञ्चकृत्वो द्विर्वा अह्नो भुङ्क्ते'। बाल. पृ. ४१, * अधिकरणे सप्तमी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'। पृ. ४१.

⌛ अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि। १२।२।१४।३४॥

अमुख्ये अपि नैमित्तिकेऽपि आग्रयणगतद्यावापृथिव्यहविर्बर्हिषि अधिकः गुणः ऐन्द्राग्नवैश्वदेवबर्हिरपेक्षया अधिकः गुणः सपुष्पत्वं स्यात्। ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोः सपुष्पत्वासपुष्पत्वविशिष्टे बर्हिषि साधारणे सति सपुष्पत्वस्य अविरोधात्। कांस्यभोजिवत्। तद्यथा शिष्यस्य कांस्यभोजित्वनियमः, उपाध्यायस्य च न नियमः। यदि तयोः एकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते, तदा अमुख्यस्यापि शिष्यस्य कृते उपाध्यायेनापि कांस्यपात्रमेव ग्राह्यम्। तथा सति शिष्यस्य नियमो न व्याहतः स्यात्, उपाध्यायस्यापि कांस्यपात्रेण न विरोध आपद्येत, तद्वत् अत्रापि।

अत एव स्थितिः। आग्रयणे द्यावापृथिव्य एककपाल, तत्र प्रकृते समाम्नानात् सपुष्प बर्हिः प्राप्तम्। तच्च ऐन्द्राग्नवैश्वदेवबर्हिषि अपि प्रसक्तम्। न च तयोः सपुष्पत्वेऽपि विरोधः, तद्बर्हिषः सपुष्पत्वापुष्पत्वयोः साधारण स्यात्। द्यावापृथिव्ये तु एककपाले चोदकप्राप्त सपुष्पत्वमेव नियतम्। यद्यपि द्यावापृथिव्य अन्तिमत्वादमुख्यः, तथापि सर्वस्मिन् आग्रयणे सपुष्पमेव बर्हिर्ग्राह्यम्। तेन अमुख्यस्य नियमः सेत्स्यति मुख्यस्य च न विरोध इति। तस्मात् आग्रयणे अमुख्यानुरोधेनापि सपुष्प बर्हिर्ग्राह्य इति सिद्धान्तः। के

* 'अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि' इत्यत्र आग्रयणे द्यावापृथिवीयस्यैककपालस्य वैश्वदेवैककपालप्रकृतिकत्वेन सपुष्पबर्हिर्नियमात् अनित्य-बर्हिषो मुख्यस्यापि ऐन्द्राग्नादेः अमुख्यानुरोधेनापि सपुष्पबर्हिर्नियमो वक्ष्यते। सु. पृ ६३७. * अधिकस्य न्यूनत्वे लक्षणा इत्यत्रोदाहरण 'चतुरवत्तं जुहोति' इति। अत्र जुहोतेर्देवतोद्देशत्यागविशिष्टप्रक्षेपवचनस्य आग्नेयादिचोदनयैव इतरयोरंशयोः प्राप्तौ प्रक्षेपमात्रपरत्वेन न्यूनत्वे लक्षणा। बाल. पृ. ४, * अधिकस्य सतो न्यूनत्वे वाक्यभेदः इत्यत्रोदाहरण 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति। अत्र हि प्राथम्यमात्रविधौ भक्षानुवादात् प्राथम्यस्य च विधानात् एकपदे च उभयासम्भवात् वाक्यभेदः। पृ. ४.

⌛ अधिकारः अग्निहोत्रादौ प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्यापि॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा। ६।१।९।४१॥

भाष्यं— अग्निहोत्रादिष्वेव अङ्गहीन प्रति सन्देहः किमसौ अधिक्रियते, उत नेति। तथापि अधिकरणातिदेशः। असमर्थ इति कृत्वा पूर्वः पक्षः। दर्शनाद्विसमाम्नानात् (अस्ति अधिकारः—) इति उत्तरः पक्षः। तदिदमभिधीयते अङ्गहीनश्च तद्धर्मा इति। किंधर्मा? अद्रव्यधर्मेति (अद्रव्यतुल्य. इत्यर्थः)।

शा— अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनवत् प्रतिसमाधानेन तत् कुर्यात्। द्रव्यहानिः बहिरङ्ग अधिकार व्यपैतीति, अङ्गहानिस्तु अन्तरङ्ग विघ्नाद्धि इति विशेषाशङ्का। (नहि द्रव्यहानेरङ्गहानेश्च प्रतिसमाधानमनपेक्ष्य प्राभाकरवत् अस्माभिरनुष्ठानमिष्यते। अत एव अन्तरङ्गस्याविचित्रत्व स्पष्टमित्यपरितोषादाह—) अथवा अद्रव्यवदङ्गहीनस्य सिद्धमेवाधिकार उत्तरनिरधया (अप्रतिसमाधेयाङ्गवैगुण्यदाहरणत्वेनोत्तर प्रवर्तयितुम्)। अनुवदती-त्यपौनरुक्त्यम्।

सोम— सूत्रे तद्धर्मा द्रव्यरहितधर्मा तत्तुल्य इति।

वि— 'अङ्गहीनो न कुर्वे कर्तां वा, नाश्म स्तनः।, समाधानादङ्गैरस्त करोति द्रव्यहीनवत्॥'

भाट्ट— चक्षुरङ्गहीनोऽपि आधानवैगुण्यादिमति कर्मणि प्रतिसमाधान चक्षुरङ्गत अधिक्रियते।

न्यायबिन्दुः— अङ्गहीनोऽपि तत्प्रतिसमाधानेन अद्रव्यवत् अधिक्रियते।

पदस्य च विचारलक्षकत्वे अधिकारार्थताऽप्यविरुद्धा इति। तृतीयेऽप्युक्त ' प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणाया व्याख्येयत्वेन अनुपन्यासात् अनन्तरानुष्ठेयमात्रमेव उपदेष्टव्य इत्यधिकारार्थत्वं नोक्तम् ' (वा. पृ. ६५१)। ' इद त्वध्यायत्वं वा तदर्थात्मकमेव वा। व्याख्येयमधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणम् ॥ ' (वा. पृ ६५१) इति ग्रन्थयोः। आद्ये प्रथमसूत्रे विचारानुपादानात् अधिकारार्थता अथशब्दस्य नास्तीत्युक्तम्। द्वितीयग्रन्थे तु तृतीयाध्यायादसूत्रे विचारोपादानात् अधिकारार्थतेति। तस्मात् सर्वस्य (शास्त्रस्य) धर्मो विषयः। समस्तस्य चार्थस्य द्वादशविधस्य वक्ष्यमाणस्य प्रतिज्ञापिण्डोऽयं ' धर्मजिज्ञासा ' इति।

अत्र सूत्रे धर्ममीमांसा आरभ्या, न वेति चिन्त्यते। तदर्थं च अथशब्देन योग्यतया अध्ययनानन्तर्यमुक्त्वा धर्मजिज्ञासा कर्तव्या इत्युपदेशात्मकजैमिनिसूत्ररूपस्मृत्या 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृतिः बाध्या, न वेति। तदर्थं च अध्ययनविधिः स्वर्गादिदृष्टार्थः, उत फलवदर्थावबोधरूपदृष्टार्थः इति। तत्र ' स स्वर्गः स्यात् ' इति विश्वजिन्न्यायेन पूर्वपक्षयित्वा दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाऽनवकाशात् सिद्धान्तितम्। ततश्च अध्ययनविधिमूलया जैमिनिसूत्रस्मृत्या ' अधीत्य स्नायात् ' इति स्मृतेः बाधात् यथावद्धर्मज्ञानार्थं न्यायनिरूपणात्मिका मीमांसा आरभ्या। वाल. पृ. १–२.

सू अथातो धर्मजिज्ञासा। १।१।१।१ ॥

मीमांसाशास्त्रारम्भप्रतिपादनार्थं प्रथमं सूत्रम्। धर्मः कथं जिज्ञासितव्यः, को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्च, क्रतुप्रधानः वा पुरुषो गुणभूत इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डः एतत्सूत्रम्।

अथशब्दः अनन्तर इत्यर्थकः। आनन्तर्यं च वेदाध्ययनात्। अत शब्दो हेत्वर्थः. वेदाध्ययनस्य कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानरूपदृष्टार्थत्वेन हेतुत्वं। धर्म· द्वितीयसूत्रे लक्ष्यमाणः। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। कर्तव्या इति पद अध्याहार्यम्। कर्तव्यतादान्नार्थं च जिज्ञासापदस्य इच्छाजन्यविचारे लक्षणा। धर्मस्य जिज्ञासा इति समासः। धर्माय जिज्ञासा इत्यपि समासः स्वीकृतः। मुख्यस्तु षष्ठीतत्पुरुष एव। तथा च वेदाध्ययनस्य कर्मानुष्ठानोपयोगिवेदार्थज्ञानहेतुत्वात् वेदाध्ययनात् अनन्तरं धर्मज्ञानार्थं वेदवाक्यार्थविचारः कर्तव्यः इति वाक्यार्थः। निर्णीतार्थज्ञानार्थं मीमांसाशास्त्रं आरम्भणीयं इत्यधिकरणार्थः। अत्र सूत्रे धर्मपदं अधर्मस्याप्युपलक्षणं, अकारप्रश्लेषोऽपि वा। अधर्मज्ञानं च त्यागार्थम्। के.

* ' अथादधीत ' इत्यनेन आधाने एव वाक्यबाधः इति वक्ष्यते। भाट्ट. ५।४।३.

सू अथान्येनेति संस्थानां वादः, संनिधानात्। ५।३।१४।३९॥

' एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वा अथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायते ' इतिवाक्ये ' अथ अन्येन ' इति अन्यशब्देन उक्थ्यादीनां संस्थानामेव वादः उक्तिः. इति शेषं, प्रकरणे तासामेव संनिधानात्, संनिहितत्वात्, सर्वनाम्नां च प्रकृतवाचित्वात्। इति पूर्वः पक्षः।

तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते। ४० ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह। अन्येन इति तत्प्रकृतेः निर्देशः स्यात्। सः अग्निष्टोमः प्रकृतिर्यस्य उक्थ्यादेः गोष्टोमायुष्टोमादेश्च, सः सर्वः तत्प्रकृतिः। तस्य सर्वस्य अन्यपदेन निर्देशः स्यात्, न केवलं संस्थानामेव। कुतः? हि यस्मात् तुल्येषु ज्योतिष्टोमशब्दवत्सु उक्थ्यषोडश्यतिरात्रौत्पत्तिकेषु आपत्तिविहारौ न उपपद्येते। आपत्तिः त्रिवृदादीनां निवृत्तिभूतगर्तरूपतापत्तिः। विहारश्च त्रिवृदादिस्तोमानां अग्निष्टोमात् निर्गमनम्। तत्र ' प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः स उक्थानेकाहाग्यृजत, ते सृष्टास्तमनुगत्, न वै एनानामना प्रयाम। तेभ्यः स्तावश्च प्रायच्छत्, तथा च ते प्राभवन्' । 'तस्मा या इदमग्नेः अंशादन्योऽन्यो विहिस्ते, एव वा एतस्मात् यज्ञादन्ये यज्ञक्रतो विहिता। यो वै त्रिवृदन्य यज्ञक्रमायते न त दीव्यति, यः पञ्चदश न तं, यः सप्तदशं न तं, य एकविंश न तं, इत्येतनाभुवंशो यज्ञ इति। एते वै सर्वे ज्योतिष्टोमा भवन्ति ' इति श्रुतिः.

वर्तनेन विधानात्। वैश्योद्देशेन अपूर्वसाप्तदश्यविधौ पाञ्चदश्यबाधापत्तेः। 'वासिष्ठानां' इत्यत्र तु न्यूनसंख्यार्थत्वात् तथाऽङ्गीकरण इति विशेषः। अतश्च वैश्यकर्तृकत्वात् तथाऽङ्गीकरणम् इति विशेषः। अतश्च वैश्यकर्तृकत्वात् साप्तदश्यानुरोधेन तस्यैव तासु अधिकारः। इति प्राप्ते, सामिधेनीसाधनीभूतसाप्तदश्योद्देशे विधिभेदापत्तेः, साप्तदश्यमात्रोद्देशे च विकृत्यपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामेव विधिप्य उत्कर्षापत्त्यभावेन अनुवादायोगात् यूपनामेव विशिष्य उत्कर्षापत्त्यभावेन अनुवादायोगात् यूप साप्तदश्यादावपि विधानापत्तेः प्रकरणानुग्रहाच्च, वैश्योद्देशेन तदधिकारिकदर्शपूर्णमासमनधिमामिधेनीवृत्तित्वेन साप्तदश्यं विधीयते, अर्थाच्च वैश्यस्य निमित्तत्वम्। विकृतौ च अनैमित्तिकत्वार्थं पुनः श्रवणम् इति सर्वाधिकारः।

न्यायबिन्दुः — 'साप्तदश्यं वैश्यस्य' इति दर्शप्रकरणगतवाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्याङ्गत्वेन वैश्यकर्तृत्वं विधीयते। तेन यत्राध्वरकल्पादौ साप्तदश्यं, तत्र वैश्यस्यैवाधिकारः। इति प्राप्ते, प्रकरणे एव वैश्यानुवादेन साप्तदश्यविध्युपपत्तौ उत्कर्षायोगात् प्रकृतौ वैश्यनिमित्तकसाप्तदश्यम्। अध्वरकल्पादौ तु स्वाभाविकम्, इति सर्वाणामप्यधिकारः इति सिद्धान्तः।

मण्डनः— 'भवेद् विशामेव न साप्तदश्यम्।'

शंकरः— 'वैश्यस्यैव न परस्यादि।' (अत्र परस्यादि इति न सगच्छते। इति तत् किं स्यादिति न ज्ञायते। के)

अधिकारः आर्त्विज्ये ब्राह्मणस्यैव ॥

प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात्। १२।४।१५। ४२ ॥

भाष्यम्— ऋत्विक्त्वं सर्ववर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात्। कुतः? प्रभुत्वात्। प्रभवन्ति सर्वे हि कर्तुम्। सर्वे अध्ययनवन्तो विद्वांसश्च। नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति (३।८।८।१८)। ऋणामावरण सर्वेषां धर्मः। प्रदर्शनार्थं ब्राह्मणग्रहणम् इत्युक्तम् (६।२। ११।३१)।

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम्। ४३ ॥

भाष्यम्— ब्राह्मणानामेव आर्त्विज्यं स्यात्, नेतरयोः। कुतः? स्मृतेः, एवं शिष्टाः स्मरन्ति 'याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपायाः' इति। स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् 'अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्' (१।३।३।७) [इति]। तस्मात् ब्राह्मणा एव याजयेयुः।

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम्। ४४ ॥

भाष्यम्— इतरेषां राजन्यवैश्यानां फलचमसो विधीयते। 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिमिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति। यथा यदि क्षीरे लिप्तानि तक्रं दीयते, तत्र यदि वा क्षीराभावो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरक्षीरभोजित्वम्। इहापि सोमे बिभक्षयिषिते फलानि दीयन्ते, तत्रापि सोमाभावो वा, यदि वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते। तत्र सोमभावः सन्निहितः। तस्मात् न सोमाभावः। सोमस्थानत्वात् सन्निहितः। न चासोमपाभ्यां भोक्तुस्तु असोमपत्वं विज्ञायते। न चासोमपाभ्यां शक्यते आर्त्विज्यं कर्तुं, नियमात् सोमभक्षस्य। तस्मात् न राजन्यवैश्ययोरार्त्विज्यम्।

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात्। ४५ ॥

भाष्यम्— अपि च सान्नाय्ये भक्षं राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेधन् असोमपीथत्वं हेतुमाह। 'न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं पिबेत् असोमपीथो ह्येष' इत्येवं ब्रुवन् सोमपीथाभावं राजन्यवैश्यानां दर्शयति।

चतुर्धाकरणे च निर्देशात्। ४६ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यन्ते। 'ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनां, नेहाब्राह्मणस्यास्ति' इति। शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरणम् इत्युक्तं (३।४।१२।३०)। शेषभक्षाश्च ऋत्विजाम्। यदि राजन्यवैश्ययोरपि आर्त्विज्यमस्ति, न ब्राह्मणानामेव इदं हविः स्यात्। राजन्यवैश्ययोरपि पक्षे स्यात्। तत्र इदमवधारणम् असमर्थं भवेत्।

अन्वाहार्ये च दर्शनात्। ४७ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासक्रियायां च अन्वाहार्यदक्षिणाया ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते। 'ते एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणाः यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेव तेन प्रीणन्ति' इति। दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते। तस्मात् ब्राह्मण

अदर्शनाद्दृष्टन्यायः । अदर्शनात् दर्शनाभावात् अदृष्टं अज्ञातं नास्ति इति गम्यते तद्वत् । सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापेक्षत्वात्, प्रहैकत्वादिविवक्षा-विषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्य अदर्शनाद्दृष्टन्यायमूलत्व-संभवे च अदृष्टमूलान्तरकल्पनाऽयोगात् न्यायमूलत्वाव-गतेः, न्यायाविरोधे सम्प्रदायात् वेदार्थावगमेऽपि विरोधे न्यायावगम्यविधिशब्दशक्त्यनुसारेणैव याज्ञिकैरपि व्याख्ये-यत्वात् तद्-व्याचिख्यासा चिन्तयितुं युक्ता । सु पृ १००७.

* अदाक्षिण्य-सर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्पः अप-च्छेदयौगपद्ये । वि ६।५।१८.

* अदाभ्यः ग्रहः काम्यो नित्यश्च । 'भ्रातृव्यवता-ऽदाभ्यो ग्राह्यः ' ' एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति वचनयोरैयर्थ्यापत्ते. संयोगपृथक्त्वेन उभयार्थत्वात् । संकर्ष. ३।३।१५ * अदाभ्य· ग्रहः ' देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत, ते देवा अदाभ्ये छन्दांसि सवनानि समवस्था-पयन् ' इति वचनात् ग्रहणाङ्गम् । सोम. २।३।९ * अदाभ्य. नाम ग्रहः क्रतुशेषः, न तु सवन-शेषः । तेन तस्य सकृत् ग्रहण प्रात सवने धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव, न तु प्रतिसवनम् । के. * अदाभ्यश्च अंशु श्चेति ग्रहौ ज्योतिष्टोमे एव विहितौ न तु तत् यागा-न्तरम् । भा. २।३।९।२०, * ' अदाभ्य गृह्णाति ' अय ग्रहः प्राकरणिकैर्ग्रहैः समुच्चीयते ज्योतिष्टोमे । १०। ४।२।३. * ' अदाभ्यं गृह्णाति ' इति अनारभ्य श्रुतम् । तस्यादाभ्यस्य सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्माः सन्ति । वि ३।६।११, * अदाभ्यग्रहस्य विनियोजक वाक्य तैत्तिरीयाणा षष्ठकाण्डे षष्ठे प्रपाठके प्राकरणिक द्रष्टव्यम् । २।३।९.

* 'अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेत' इति दैक्षे एव पशु-पाशप्रमोचने अनुमन्त्रणमन्त्रः । भाट्ट. ९।३।४, * ' अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान् ' इति दैक्षे पशु-पाशप्रमोचने बहुवचनान्तो मन्त्र आम्नातः । (मैत्रं. ४।२।१०८, कात्यं. २०।४९) भाट्ट. ९।३।४.

* अदृष्ट. उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । वि. ११। १।७. * 'अदृष्टो योऽश्रुतो वाऽर्थो स नास्तीत्यवगम्यते । तस्मिन्नसति दृष्टश्चेच्छ्रुतो वा न विरुध्यते ॥ विरुद्ध्य-माने कल्प्य· स्याज्ज्ञायते तेन सोऽर्थवान् । विशेषश्चेन्न गम्येत ततो नैरोऽपि कल्प्यते ॥ ' भा. २।२।१।१ पृ ४६२. * यो हि यस्य फलस्य फलवतो वा शेषत्वेन अवधारितो भवति, स कथ तस्य उपकरिष्यति इत्यपेक्षिते सति दृष्टमुपकारमपश्यद्भिः तस्मात् अदृष्ट परिकल्प्यते । भा. ३।१।२।२ पृ ६५७, * आम्नानान्यथाऽनुपपत्त्या हि अदृष्टं कल्प्यते । तच्च आम्नान (यत्र) अन्यथैव दृष्टार्थतया उपपन्न (तत्र) अर्थापत्तेरसंभवः । ३।१।४।१० पृ. ६६८. * अदृष्टात् दृष्टकार्यं बलीयः । भा. १०।१।९।२३, * अदृष्टकल्पनाया लक्षणा ज्यायसी प्रमाणाद्धि सा भवति । ३।२।१५।३७. * सर्वत्रैव च अदृष्टकल्पनाया तादृश कल्पयितव्य, यत् दृष्ट न विरु-णद्धि, न वा अदृष्टान्तरमासञ्जयति । वा १।३।१।२. पृ १६३, * प्रमाणवशाच्च अनेकादृष्टकल्पनाऽपि निर्दोषा । २।२।७।२१ पृ. ५२६. * अदृष्टफलभोजिनो यजमानस्य अदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कार । वि ३।७।२. * प्रतिप्रयोग अदृष्टभेदात् कर्मनानात्व भवेत् । भा. ११।४।१६।४९ * ' अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः । ' वा. ३।१।२।२ पृ. ३९९. * यः खलु अदृष्टार्थ., ततः अपूर्वम् । भा ४।१।७।१९. * अदृष्टार्थौ सामान्यविशेषविधी यथा उदाहृतौ आहवनीयपदविधी । प्रतिप्रसवविधिस्तु द्विविधोऽपि अदृष्टार्थ एव । उपसंहारविधिः पुरुषार्थः पूर्वोक्तः अदृष्टार्थ । व्यवस्थाविधिस्तु प्रागुक्त. सर्वोऽपि अदृष्टार्थ एव । पर्युदासविधिस्तु प्रागुक्तो द्विविधोऽपि पुरुषार्थः अदृष्टार्थ एव । अभावविधि. पुरुषार्थ. अदृष्टार्थः । बाल. पृ. २१, येनाप्यदृष्टार्थ. नियमविधिपक्षा प्रवृत्तौ वैकल्पिकयो. बृहद्रथन्तरपृष्ठयोः अदृष्टार्थयोः अन्यतरस्य क्व चित् निवृत्तौ नियम श्रूयते इति । पृ. २४, परिसंख्यापा इतरनिवृत्त्यंशः सर्वत्रापि अदृष्टार्थ एव । अदृष्टार्थोदाहरण तु एकमेवीये पञ्चमे पक्षे इति । पृ २६. *अदृष्टार्थ द्रव्याव दान दार्विहोमिकानीर्णपात्रगत-

शा— पुरुषार्थोऽसद्द्रव्यतया लाभात् नाद्रव्यस्य तदर्जनं क्रतुभिराक्षिप्यते । अतो विदुषामिव द्रव्यवता मधिकार । नैतद् युक्तम् । विद्या हि प्रत्यक्षनिधिसिद्धा नयाप्या, इति तेरन उपपद्या क्रतव, न शूद्रस्य (विद्या) आक्षिपन्ति इति युक्तम् । (ननु निष्फलता भावेऽपि भोजनाद्यमुपात्त यस्य द्रव्यमस्ति, तत एव क्रत्वनुष्ठानसिद्धे अद्रव्यस्य न क्रतुभिर्द्रव्याक्षेप इत्यत आह-) द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां द्रव्यकार्यैरेव आक्षेप्यम् । तत्राविशेषात् भोजनादिवत् क्रतूनामपि तदाक्षेपकत्वं न वार्यते । (भवेदेव यदि 'भोजनादिभिरेव द्रव्यमाक्षेप्य, न क्रतुभि' इति नियमे किंचित् प्रमाणं स्यात् । भोजनादयोऽपि हि द्रव्यकार्यत्वात् द्रव्यमाक्षिपन्ति इत्येतावन्मात्रम् । तथा सति क्रतोरपि द्रव्यकार्यत्वाविशेषेण भोजनादितुल्यतया द्रव्याक्षेपकत्वं अवर्जनीयम् । न चैतावता अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वप्रसङ्ग, क्षुधाद्यभावात् अर्जनस्य क्रत्वव्यभिचाराच्च) अत अद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा कुर्यात् ।

वि —'धन्येव कर्तोतान्योऽपि, धन्येव विधिसार्थत ।, अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद् भुक्तिवत् क्रतु ॥' धनी द्रव्यवान् एव कर्ता उत अन्योऽपि इति संशय । सार्थत साधकत्वात् ।

भाट्ट— अग्निविद्ययोरिव द्रव्यस्यापि प्रतिग्रहादि पुरुषार्थोपायविधिवशादेव लब्धतया क्रतुविधिभिरनाक्षेपात् परप्रयुक्तसिद्धद्रव्यवत एवाधिकार न तु असिद्धद्रव्यस्य तदर्थिन । इति प्राप्ते प्रतिग्रहाद्युपायकथनेऽपि अनुज्ञाविधिमात्रत्वस्य स्थापितत्वात् (४।१।२ वर्णक ३) द्रव्यस्य स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वाभावेन भोजनादिकार्येणेव क्रतुनाऽपि तदाक्षेपोपपत्ते प्रतिग्रहादेरपि संयोगपृथक्त्व न्यायेन (४।३।३।५) क्रत्वर्थत्वस्य स्थापितत्वात् प्रयाजादिवत् क्रतुनाऽपि तदाक्षेपोपपत्तेश्च अद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा अधिक्रियते एव ।

न्यायबिन्दु — एवमेव, सिद्धद्रव्याणामेवाधिकार, क्रतुभिर्द्रव्यार्जनाक्षेपे गौरवात् । इति प्राप्ते, द्रव्यस्य प्रयोजनवशेनार्जनात् भोजनादिवत् क्रतूनामपि तदाक्षेपकत्वमविरुद्धम् । विद्या तु न यागसाध्या, किंतु अध्ययनविधिसिद्धैव गृह्यते इति भेद इति सिद्धान्त ।

मण्डन — 'अद्रव्योऽप्यधिकारवान् ।'

शंकर —'प्रतीकारेऽद्रव्यवत ।' आदौ अद्रव्यतोऽपि अद्रव्यत्वस्य प्रतीकारे कृते सति यागानुष्ठानाधिकार सम्भवतीत्यर्थ ।

॥ अधिकार कुलायज्ञे भिन्नकल्पयोरपि ॥

वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणिवत् । ६।६।२।१२ ॥

भाष्य— इदं समामनन्ति 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति । तत्र संदेह किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ यजेयाताम्, उत राजा च पुरोहितश्चेति । किं प्राप्तम्? राज्ञो द्वौ पुरोहितौ इति । कुत ? पुरोहितशब्दात् परं द्विवचनं श्रूयते, तत् शब्दवाच्यस्य द्वित्वं शक्नोति वदितुम् । पुरोहितश्च तच्छब्दवाच्य श्रुत्या, न राजा । पुरोहितवचन पुरोहितशब्द । लक्षणया युगपदधिकरणवचनतया हि तद्भवति । ननु एकस्य द्वौ पुरोहितौ न स्त । 'पुरोहितं वृणीते' इति हि उपादीयमानस्य विवक्षितमेकत्वमिति । उच्यते । वचनादेतद् भविष्यति । किं हि वचनं न कुर्यात् । एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यत । यथा वचनेन 'अग्रेणाग्नि जुहोति' इति एकस्यैव द्वौ पाणी भवत, यद्यपि स्वयं अप्राप्तस्तथापीति ।

टुप्— अभिन्नकल्पानामधिकार इति पृथक् स्थितम् । इह राजपुरोहितौ इति भिन्नकल्पयोरधिकार इति प्रतिपादयितुं अधिकरणम् । (राजपुरोहितौ इति) किमयं षष्ठीतत्पुरुषैकशेष, उत कृतैकशेषेण उत्तरपदेन तत्पुरुष, उत समानाधिकरणैकशेष, उत द्वन्द्व इति संशय । तत्र न तावत् कृतसमासस्य एकशेष तदानर्थक्यात् । राज्ञ एव हि स भवति । न च कृतैकशेषेण उत्तरपदेन इति (पक्षे) भाष्य एवोक्तम् (उत्तरम्) । न समानाधिकरणैकशेष, राज्ञ अपुरोहितत्वात् । द्वन्द्वोऽस्तु इति सिद्धान्त । भिन्नकल्पयो इह अधिकार ।

अर्थाभावात्तु नैव स्यात् । १३ ॥

भाष्य— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते नैव स्यात् द्वौ पुरोहितौ इति । कुत ? अर्थाभावात् । नैवायमर्थोऽस्ति, द्वौ पुरोहितौ इति । एकस्य राज्ञ

प्राप्तविषयत्वात् ग्रहणलिङ्गेनैव ग्रहणत्वमस्योचीयते, न ज्योतिष्टोमगताविदिष्टद्रव्यदेवतासंबन्धात्। यागरूपैव अंशुसंज्ञिका क्रिया विधीयते इति यथाकथंचिदत्र पूर्वपक्षगमनिकेति। तस्मादंश्वदाभ्यवाक्ययोरपि यजिमदभिधानमिति। एवं प्राप्ते अभिधीयते। भवेदेवं, यदि ग्रहणरूपसंस्कारमात्रपर्यवसितोऽयं विधिर्भवेत्। तथाहि न तावदत्र विधिः श्रूयते, किंतु कल्पनयाऽसौ। यदि विशिष्टयागविषयोऽसौ कल्प्येत, तदानीमंशुविशेषणविधिकल्पनं, अतिदेशकल्पनं, फलकल्पनं चेति कल्पनागौरवमापद्येत। ग्रहणस्वरूपसंस्कारविधिकल्पनाया तु न कल्पनागौरवमिति तद्विधिरेव कल्प्यते, यागश्चानूद्यते। स च सोमद्रव्यश्रुतेः सोमयागो निर्णीयते। ननु सोमायेति नायं द्रव्यनिर्देशः। किं तर्हि ? देवतानिर्देशोऽयमित्युक्तम्। नैव विधौ लक्षणाप्रसङ्गात्। किंतु अनुशासनवशादिव तादर्थ्ये चतुर्थी द्रव्यनिर्देशार्था। तेनायं संबन्धः, सोमार्थमदाभ्यसंज्ञकग्रहणं कुर्यादिति। सामानाधिकरण्याददाभ्यस्य ग्रहणनामधेयत्वमेव। न च संस्कारे नामधेयानुपयोगः। 'त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति' इत्यादिषु त्रैधातवीयानामावच्छिन्नस्यैव संस्कारस्य दीक्षणीयादिकार्ये विधानोपयोगदर्शनात्। तेनात्र सोमस्य देवतात्वाभावात् 'हविषा हविर्यजते' इत्यर्थवादादपि न सोमद्रव्यदेवतासंबन्धप्राप्तिरिति न यागशङ्कासंभवः। तस्माददाभ्ये तावन्न यागविधानम्। किंतु ज्योतिष्टोमानुवादेन अदाभ्यसंज्ञकग्रहणान्तरविधानमेवेति। अंशौ यजिशब्दाभावात् द्रव्यदेवतासंबन्धाभावाच्च विधिकल्प्यमानः अंशुग्रहणविषय एवावतिष्ठते। ज्योतिष्टोमशब्दश्च वैदिकगृह्यातिसामान्येन ज्योतिष्टोमस्यैवोपस्थितिर्निश्चीयते।

तदुक्तं 'ग्रहणं नामधेयं च केवलं यत्र गम्यते। यत्रालम्भादरी न्यूनं तदद्रव्यतयेष्यते ॥' इति (वा. १.६०९) एतत्तु अभ्युपगमवादेनोक्तम्। वस्तुतस्तु श्रीमत्तैत्तिरीयशाखायां ज्योतिष्टोमप्रकरणे एवानयोराम्नानमिति स्पष्टं ज्योतिष्टोमे एव ग्रहणविधानम्। तथा च सति यथा 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इत्यनारभ्यवादेन सामिधेनीसप्तदशत्वोत्पत्तिः मित्रविन्दाप्रकरणपाठेन विनियोगः, तथा अत्रापि अनारभ्यश्रुत्या उत्पादकत्वं, आरभ्य श्रुतस्य च विनियोजकत्वमिति विवेक्तव्यम्। अतोऽत्रापि गुणविधायकत्वं, न तु यागविधायकत्वमिति सिद्धम्। प्रयोजनं पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमधर्मकं यागान्तरमनुष्ठेयम्। सिद्धान्ते तु ज्योतिष्टोमे एव ग्रहणान्तरानुष्ठानमिति। सूत्रे तु अद्रव्यत्वात् देवतासंबन्धद्रव्याभावात् केवले ग्रहणे श्रुते फलवतो ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहणं शेषो भवेदिति। तौता.

अद्रव्यदेवताकत्वात्तु केवले कर्मशेषः स्यात्। २।३।९।२० ॥

अनारभ्य श्रूयते 'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति, 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योंऽशुं गृह्णाति' इति च। अत्र किं यागान्तरमेतत्, उत ज्योतिष्टोमे ग्रहविधिः इति विचारे, अदाभ्यसंज्ञकं अंशुसंज्ञकं च यागान्तरं स्यात् अपूर्वनामधेयसंयोगात् इति उत्सूत्रे पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह। केवले द्रव्यदेवताशून्ये नामधेये श्रूयमाणे सति कर्मशेषः ज्योतिष्टोमकर्मणः शेषः स्यात्। ग्रहाभ्यासविशेषविधानं स्यादित्यर्थः। उक्ताभ्यां वाक्याभ्यां अंशुसंज्ञकः अदाभ्यसंज्ञकश्चेति द्वौ ग्रहौ धाराग्रहेभ्यः प्राक् कर्तव्यौ विहितौ। कुतः ? अद्रव्यदेवताकत्वात् अंश्वदाभ्ययोः। नहि वाक्येन द्रव्यं देवता वा विहिता। तस्मान्न यागान्तरं संभवति। द्रव्यं च देवता च द्रव्यदेवते। अविद्यमाने द्रव्यदेवते ययोः तौ अंश्वदाभ्यौ अद्रव्यदेवताकौ तादृशत्वात्। इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। के.

• अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात्। इत्यधिकरणे यजतिना जुहोतिना वा अन्येन वा शब्देन यागो यत्र चोद्यते देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकः, तत्र किं द्रव्यं, का देवता इति विशेषाकाङ्क्षायां मन्त्रवर्णस्तावत् द्रव्यविशेषं देवताविशेषं च समर्पयति। न तु असत्यामपि यागचोदनायां कल्पयितुं प्रभवति इति द्वितीयस्य तृतीये अवोचाम। कु ३।२।५।१२.

• अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् (२।४।२।१६) इत्यत्र सूत्रे अनेकेषामपि नानाशाखागतवाक्यानां एककर्मविधायकत्वेऽपि अध्येतृपुरुषभेदेन अशाखागतान्यकर्मोत्पत्तिपरत्वं दर्शितम्। फो. २।४।२।११.

यदप्याहुः, अज्ञानजन्यः प्रपञ्चः ज्ञानेन विनाश्यते, मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चेति । तदप्ययुक्तम् । यदि कुलालादिव्यापारस्थानीयेन अज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चः मुद्गरस्थानीयेन ज्ञानेन नाश्यते, तथापि न असत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगात् अनित्यतामात्रं स्यात्, नात्यन्ताभावः । केन च ज्ञानेन नाशः ? नात्म-ज्ञानेन, विरोधाभावात् । निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेन इति चेत् न । तत्र आत्मज्ञानांशस्य अविरोधात् । निष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यात् आपन्नम् । प्रपञ्चाभावश्च निष्प्रपञ्चत्वं, न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानं उत्प-त्तुमर्हति । ज्ञानेन हि उत्पन्नेन प्रपञ्चो नाशितव्यः, प्राक् च ज्ञानात् सद्रूप एव प्रपञ्चः, तस्मिन् सद्रूपेऽवस्थिते कथं तदभावविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभाव-विषयज्ञानोत्पत्तिः इति इतरेतराश्रयत्वम् । एतेन मृग-तृष्णिकाजलस्य ज्ञानविनाश्यत्वं प्रत्युक्तम् । नहि तज्जलं सत् पश्चात् नाश्यते । प्रागपि हि तत्र नैव जलम् । अजलमेव हि रश्मिप्रतानमूषरं भ्रान्त्या जलात्मना अव-गतं, पश्चात् अभ्रमेण यथावस्थितरूपं अवगम्यते, इत्य-लमनेन वाग्जल्पितेन । (इत्यद्वैतमतनिरासः) शा. १।१।५ तर्कपादे पृ. ११०–१११. ० अद्वैत-वादिनां सर्वेषामेकत्वैकान्तप्रतिपादनम् । सु. पृ. १३१.

० अधर्मः । धर्माधर्मेण निःश्रेयसप्रत्यवायलक्षणम् । बृहती. पृ. २७. ० अधर्मः यागादेः प्रतिषेधो भवति, अश्रेयस्करो हि सः । तस्मिन् सति न श्रेयो भवितुमर्हति । भा. ३।८।३।१९. ० अधर्मत्वं निषेध-वेदवाक्यबोधितानिष्टसाधनतात्वम् । कु. १।१।७।२. ० अधर्मत्वं निषेधबोधितालौकिकानिष्टसाधनत्वम् । मणि. पृ. ९. ० अधर्मत्वं प्रत्यवायहेतुत्वेनोक्तं अनर्थ-त्वेन चोदनालक्षणमुक्तम् । ऋजु पृ. २७. ० अधर्म-फलं दुःखम् । भा. ३।८।३।१९.

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः, स्तोम-शब्दत्वात् । ९।२।११।३८॥

स्तोभभागस्य प्रसङ्गः । अधिकं ऋगक्षरमिव, विवर्णं ऋगादेः अन्यवर्णम् । अधिकं यत् वा विवर्णं ताटृशस्य अक्षरस्य अक्षरसमुदायस्य वा स्तोभपदार्थत्वं जैमिनिराचार्यो मन्यते । लोके ताटृशस्यैव स्तोभशब्दत्वात् स्तोभशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात् 'देवदत्तेन सभाया परं प्रम्पता बहुस्तोभं कथितं' इत्यादौ । भवति हि किंचिदधिकं, न विवर्णं यथा 'श्वाद्रिः श्वाद्रिः' इति अभ्यासः । तथा किंचित् विवर्णं नाधिकं यथा विकारः 'ओवा ई' इति । तस्मात् अधिकत्वे सति विवर्णत्वं स्तोभलक्षणम् । के.

अधिकं तु प्रविष्टं न तद्धानिः इति न्यायः । यत्राधिकप्रवेशेऽपि प्रकृतस्य न हानिस्तत्राय प्रवर्तते इति । साहस्री. ५१३. ० अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिः इति न्यायः । सर्वेषु वाक्येषु अकामहतस्य मुक्तस्य एकत्वेऽपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावात् स एव तस्मिंस्तस्मिन्नानन्दे वक्तव्ये परामृश्यते । तत्तदिन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वत्राभि-धानोपपत्तेः 'अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिः' इति न्यायात् । अद्वैत. ४।६।७२–७४.

'अधिकं नैव दोषाय' इति लौकिक-न्यायेन तृतीयसवने पश्वङ्गहोमः, न तु वपाया न्यूनत्व-बुद्ध्या । ऐत्राभा. ७।१।९.

० अधिकरणम् । तस्य विषयः, संदेहः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः । वि (प्रस्तावनायाम्) श्लो. ७–८ ० अधिकरणं पञ्चाङ्गम् । 'विषयः संशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' संगतिश्चेति क्वचित् पाठः । मणि. पृ ५. 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥' इति अन्यत्र पाठः । तत्रापि 'संगतिश्च' इत्यत्र 'फलगतिः' इति पाठः । के. ० अधिकरणं उदाहरणभेदात् न भिद्यते । न्यायवि-षयभेदेन तु अधिकरणानां वस्तुत एव अपौनरुक्त्ये हेतुः । वा. १।२।७।१९ पृ १३७, ० सन्ति वेदान्तेऽपि अधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न दोषस्तत् । १०।५।१८. ० अधिकरणे एकस्मिन् विन्यादय न युक्तम् । 'प्रयोग-चोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात्' (२।१।१०) इत्यत्र तु तत्तेन विन्यादयम् । सु पृ. ७२०.

कन्यां प्रति । स्मार्तं च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते । तस्मात् अविक्रयोऽयं इति ।

स्ववत्तामपि दर्शयति ॥ १८ ॥

भाष्यं — 'पत्नी वै पारिणाय्यस्येष्टे पत्यैव वानमनुमतं क्रियते'। तथा 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, भसद्वीर्या हि पत्नयः, भसदा वा एता' परगृहाणामैश्वर्यमवरुन्धते' इति ।

क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥

भाष्यं— स्थितादुत्तरमुच्यते । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तं स्ववती स्त्रीति । क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात् अतिरथशतदानस्य । अतो यदस्याः स्वामित्वमुच्यते, तत् भक्त्या । यथा 'पूर्णोऽस्माकं नलीवर्दानामीष्टे' इति । एवं पत्नी अपि पारिणाय्यस्येष्टे इति ।

फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसंबन्धः ॥ २० ॥

भाष्यं— नैतदस्ति क्रयो मुख्यः, गौणं स्वामित्वमिति । फलार्थिनी हि सा, स्मृतिनाऽऽद्रियते । स्मृत्यनुरोधात् अस्वा स्यात् । स्ववती श्रुत्यनुरोधात् ।

फलवत्तां च दर्शयति ॥ २१ ॥

भाष्यं— 'स पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धुर्यौ युक्तावभूताम् । संजानानौ विजहीतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ॥' इति दम्पत्योः फलं दर्शयति । तस्मादपि उभौ अधिकृतौ इति सिद्धम् ।

शा— 'तत्र पुलिङ्गनिर्देशात् पुंस एवाधिकारिता । प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥' उच्यते, 'प्रकृत्यर्थोऽपि नत्वेतदुद्देश्यस्य विशेषणम् । अन्यथा तु पत्नीति चाच विवक्षा प्राप्यते ॥' न च अद्रव्यवमस्याः, वर्तनादिभिरर्जनसंभवात्, पित्रादिदत्तसंभवात्, दायादिसंभवाच्च । 'पुत्राभावे दुहिता' इत्यादिस्मरणात्, पत्न्या आर्जितस्य चोभयसाधारण्यात् 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' 'पाणिग्रहणात्तु सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च' इत्यादिवचनात् । 'ये यजमानां वर्धान्' इत्यादिमन्त्रगणैश्च स्वयं स्त्रिया अधिकारः, पत्नीशब्दस्य स्वामित्ववचनत्वात् ।

सोम— यथा अन्धादिकं प्रति क्रतोरविधानात् तस्य अनधिकारः, एवं स्त्रिया अपि, इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— स्ववतोर्दम्पत्योः आज्यावेक्षणान्वारम्भादिवचनादेककर्मणि सहप्रयोगः स्यादिति ।

वि— 'स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुलिङ्गेन तदीरणात् । प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥, अभ्युद्देशगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः । यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ॥'

भाट्ट— क्रतुषु पुंस एवाधिकारः, उत स्त्रिया अपि इति चिन्तायां 'स्वर्गकामः' इति पुलिङ्गश्रवणात् पुंस एव । नहीदं अधिकारिविशेषणं कर्तृसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेषणस्य अस्य अश्रुताधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतश्च आख्यातोपात्तैकत्ववदेव पुंस्त्वस्यापि अस्य विवक्षा नानुपपन्ना । किंच अद्रव्यत्वादपि स्त्रिया नाधिकारः 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥' इति वचनात् । 'शतमतिरथं दुहितृमते दद्यात्, आर्षेयविवाहे गोमिथुनम्' इत्यादिना पित्रा भर्त्रे मौल्येन दासवत् विक्रीतत्वाच्च । अत एव 'गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूणहा' इति यज्ञसाधनपुंगर्भहननशङ्कया भ्रूणपदवाच्यपशहन्तृत्वलिङ्गं अवगम्यते । अन्यथा स्त्रीत्वेन निश्चितेऽपि यज्ञहन्तृत्वाविशेषात् अविज्ञातपदं अनर्थकं स्यात् । तथा 'आत्रेयीं हत्वा भ्रूणहा' इति लिङ्गम् । आत्रेयी सगर्भा । अतः पुमानेव अधिक्रियते । इति प्राप्ते, यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं, तथापि प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अधिकारावगतेः विधिलाघवानुरोधेन साधुशब्दे आयुत्यानुवाद एव पुंस्त्वं, यथा 'वसन्ते ब्राह्मणः' इत्यादौ । प्रकृते तु अनपेक्षितत्वात् नास्य कर्तृविशेषणत्वं, अपि तु योग्यत्वात् अधिकारिविशेषणत्वमेव । ततश्च तस्य फलं प्रत्यपि प्राधान्यात् उद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा । वस्तुतस्तु प्रमाणापेक्षितत्वात् स्वर्गकामादिपदस्य फलपरत्वमेव इति च पुंस्त्वस्य विवक्षागतिः । न चाद्रव्यत्वं वर्तनादिभिरर्जनसंभवात्, पित्रादिदत्तस्य दायस्य वा स्मृतिसिद्धत्वाच्च, 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति स्मृत्या पत्न्या आर्जित-

मण्डन—'अङ्गहीनोऽप्यधिकृतः।'

शंकर—'अङ्गाभाववतस्तथा।' प्रतीकारे कृते।

अधिकारः अध्वरकल्पादिषु श्रुतसामिधेनीसाप्तदश्यासु विकृतिषु वर्णत्रयस्यापि॥

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्, यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात्। ६।६।७।३६॥

भाष्यं— अध्वरकल्पा उदाहरणम्। आग्रयणेष्टिः पशुः इत्येवंलक्षणकानि कर्माणि, येषु सप्तदश सामिधेन्यः, तेषु संदेहः किं त्रयाणामपि वर्णानाम् एभिः कर्मभिरधिकारः, उत वैश्यस्यैवेति। किं प्राप्तम्? एतस्यां विकृतौ पुरुषकल्पेन कर्ता नियम्येत। कुतः? यज्ञस्य तद्गुणत्वात्। यज्ञोऽयम् अध्वरकल्पादिः एतत्संख्यागुणकः। इयं च संख्या वैश्यस्योक्ता 'सप्तदशानुब्रूयाद् वैश्यस्य' इति। तेन वैश्य एव एतत् कर्म कृत्स्नं कर्तुं समर्थः। सप्तदशगुणकमेतत् कर्म। तच्च साप्तदश्यं औत्पत्तिकेन नियम्यमानम् असाधु। इतरान् प्रति हि तत्र चोद्यते। तेन 'यजेत' इति असामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रियान् नाधिकरिष्यतीति।

टुप्—'सप्तदश वैश्यस्यानुब्रूयात्' इति साप्तदश्यस्य वैश्यः कर्ता विधीयते इति पूर्वपक्षवाद्यभिप्रायः। तदन्ति अध्वरकल्पादीनि नान्यः शक्नोति कर्तुमिति।

लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत्। ३७॥

भाष्यं— लिङ्गं च भवति यथा वैश्यस्य साप्तदश्यमिति 'सप्तदशो वै वैश्यः' इति। तेन नान्यस्य साप्तदश्यम्। अतो वैश्यस्य एवंजातीयकानि कर्माणि। यथा इज्याविशेषो वैश्यस्य भवति 'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इति वैश्यसम्बन्धात्, एवं साप्तदश्यं तस्यैवेति।

न वा संयोगपृथक्त्वाद्, गुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता हि चोदना। ३८॥

भाष्यं— न चैतदस्ति। पृथगेतौ संयोगौ। एकं वाक्यं 'सप्तदश वैश्यस्यानुब्रूयात्' इति, वाक्यान्तरम् अध्वरकल्पादिषु 'सप्तदशानुब्रूयात्' इति। न च गुण इज्याप्रधानो भवति, न इज्या गुणार्था। किमतो यद्येवं? यद्येज्या तत्र तद्गुणेन भवितव्यम्, न यत्र गुणः तत्रेज्यया, वैश्यस्य गुणानुरोधेन इज्याऽपि। त्रयाणां वर्णानामिज्या। सा तत्र गुणमाकर्षतीति। अपि च इज्यागुणभूतस्य अपरा चोदना, न सा वैश्यसंयुक्ता। सा तु अवैश्यकं गुणं प्रत्याययति। प्रथमं सवैश्यकमिति चेन्न, वैश्यस्य प्रधानत्वात्। प्रधानभूतस्तत्र वैश्यः श्रूयते तस्मात् सर्वाधिकारः।

टुप्—वैश्यस्य साप्तदश्यमुपकारकं विधीयते इति सिद्धान्तः।

इज्यायां तद्गुणत्वाद् विशेषेण नियम्येत। ३९॥

भाष्यं—अथ यदुक्तं वैश्यस्तोमे यथा, तथा इहापीति, युक्तं तत्र, इज्या वैश्यस्य श्रूयते, तत्र वाचनिकेनैव विशेषेण नियम्येत। तस्मात् तत्र अदोष इति।

शा—'प्रकृतौ हि श्रुतं वाक्यं ततो नोत्कर्षमर्हति। तस्माद् वैश्यानुवादेन साप्तदश्यं विधीयते॥ तच्च वैश्यनिमित्तत्वात् पाञ्चदश्यस्य बाधकम्। वैकृतैर्वचनैः साप्तदश्यं त्वङ्गमुच्यते॥ तदनैमित्तिकत्वेन त्रयाणां न विशिष्यते। तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणामधिकारिता॥' इति सिद्धान्तः।

सोम - सत्रे अनाहिताग्निवत् ब्राह्मणक्षत्रिययोर्नाध्वरकल्पादौ अधिकार इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। स्थिते चास्मिन् प्रकरणात् वैश्यस्योद्देश्यत्वे प्रकरणानुग्रहात् नाराशंसकर्तृत्वेन चलितविधिः इत्याशङ्कानिराकरणार्थं पादान्त इत्यपुनरुक्तता इति तन्त्ररत्ने। सूत्रार्थस्तु-पुरुषविशेषकर्तृकत्वेन आम्नातस्यास्य देशकत्वेन विकृतौ अध्वरकल्पादौ कर्तृनियमः स्यात्, यज्ञस्याध्वरकल्पादेः साप्तदश्यगुणत्वात्, इतरान् ब्राह्मणादीन् प्रति तदभावात् साप्तदश्यानाम्नानात्, एतस्मिन् वैश्ये एव विधिसामर्थ्यात् अनुष्ठेयमाकल्प्यात्, 'सप्तदशो वैश्यः' इति लिङ्गाच्च वैश्यस्तोमवत् वैश्याधिकार इति।

वि—'सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यं वैश्यगाम्युत। वर्णत्रयस्य वा, आद्योऽस्तु वैश्यकर्तृविधानतः॥, प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्यं ईरितम्। विकृतौ सर्वगामित्वं त्रयोऽतोऽप्यधिकारिणः॥'

भाट्ट— यद्यपि विकृतिषु 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति श्रुतं, तथापि वैश्यस्यैवाधिकारः, प्रकृतौ 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्यनेन तत्प्रकृतिकसाप्तदश्यानुवादेन वैश्यस्य

नामार्त्विज्यम् । यस्मादित्थं स्मृतिः । ता च एतानि दर्शनानि उपोद्बलयन्ति । तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यात् नेतरयोर्वर्णयोरिति ।

शा— 'विप्रतिषेधे परं' इति सूत्रे (१२।४।१५। ३९) 'याजमानार्त्विज्ययोरार्त्विज्यं बलीयः' इति सिद्धम् । तत्प्रसङ्गात् आर्त्विज्ये कर्तारश्चिन्त्यन्ते । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु किं त्रिभिरपि द्विजातिभिः आर्त्विज्यं कारयितव्य, उत ब्राह्मणैरेव इति संशयः । तत्र 'त्रयोऽप्यार्त्विज्यमर्हन्ति विद्वत्त्वात्, स्मरणं पुनः । पुरुषार्थमत. कर्मवैगुण्यं नास्ति किं चन ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते 'द्विजोत्तमानामार्त्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणार्त्विज्यनियमः क्रत्वर्थेनापि हि स्मृत. ॥'

सोम— याजननियमशास्त्रस्य नियमार्थं प्रवृत्तस्य क्रतुविधिष्वपि उपकारेण तच्छास्त्रस्य प्रसङ्गविचारपर्यवसानात् अस्याधिकरणस्य साक्षादपि संगतिः समवति ।

वि— 'आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्यमेव वा, त्रिभिः । विद्यावत्त्वा, न तदुक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृते ॥'

भाट्ट— प्रसङ्गात् ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यं, उत त्रयाणामपि वर्णाना इति चिन्तायां विद्वत्त्वाविशेषात् त्रयाणामपि । यत्तु 'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका' इत्यनेन ब्राह्मणस्यैव याजनमुक्तं तत् पुरुषार्थम् । अतश्च क्षत्रियवैश्ययोः प्रत्यवाय सोढ्वाऽपि आर्त्विज्यकरणे न क्रतुवैगुण्यम् । इति प्राप्ते, 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणा ऋत्विजः' इति कल्पसूत्रकारैः कात्यायनादिभिः आर्त्विज्योद्देशेन ब्राह्मण्यविधानात् मन्त्रार्थवादेतिहासादौ तत्तत्क्रमकरत्वाच्च ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्यं इति सिद्धम् । तदेव निरूपितौ द्वादशभिरध्यायैः धर्माधर्मौ । 'जैमिनेर्निर्मलसूक्तिषु मम बुद्धिमाप विमला मम चेतः । प्रीतिमेतु नृहरेः पदपद्मे येन जन्मनिवहो न पुनः स्यात् ॥' १२।४।१४.

न्यायबिन्दु — आर्त्विज्यं त्रयाणामपि वर्णानां विद्वत्त्वाविशेषात् । 'याजनं ब्राह्मणस्यैव' इति स्मृत्युक्तस्तु नियमः पुरुषार्थः इति न तदतिक्रमे क्रतुवैगुण्यम् । इति प्राप्ते, 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणानामार्त्विज्यं' इति यज्ञसूत्रकारस्मरणं क्रत्वर्थत्वेनैव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे 'क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥' इति । सुराः देवताभूताः, ऋषयश्च ऋत्विग्भूताः इत्यर्थः । देवताया अभोक्तृत्वात् क्रतुवैगुण्ये एव तात्पर्यम् । तथा 'राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः' इत्यपि वचनं क्रतुवैगुण्यबोधकमेव । एवं वैदिकलिङ्गान्यपि 'ब्राह्मणानामिदं हविः' इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । तस्मात् ब्राह्मणानामेव आर्त्विज्यं इति सिद्धम् ।

मण्डन— 'आर्त्विज्यं ब्राह्मणस्यैव ।'

शंकर— 'विप्राणामेव तच्च नः ।' तत् आर्त्विज्यम् । नः अस्माकं मतेन ।

अधिकारः कर्मसु द्रव्यरहितस्यापि ॥

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः, कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् । ६।१।८।३९॥

भाष्यं— अग्निहोत्रादिष्वेव संदेहः किं अद्रव्यस्याधिकारो नेति । उच्यते । त्रयाणां (ब्रह्मक्षत्रविशां) द्रव्यसंपन्नोऽधिक्रियेत, नाद्रव्यः । कुतः ? न हि शक्नोति अद्रव्यः द्रव्यसंयुक्तं कर्मानुष्ठातुम् । तस्मात् अद्रव्यस्यानधिकारः ।

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यादर्थाद्धि द्रव्यसंयोगः । ४० ॥

भाष्यं— नैव स्यात्, यदुक्तं अद्रव्यस्यानधिकार इति । कुतः ? अनित्यत्वात् । अनित्यः अद्रव्यसंयोगः । न हि कश्चित् आत्मा (जन्मना) अद्रव्य एव पुरुषः । अस्त्युपायो येन द्रव्यवान् भवति । य. शक्नोति यष्टुं, तस्य 'यजेत' इति वाचको भवति । यो न कथंचिदपि शक्नोति यागमभिनिर्वर्तयितुं त नाधिकरोति 'यजेत' इति शब्दः । यस्तु येन केन चित् प्रकारेण शक्नोति, न स वर्जयित्वा प्रवर्तते । अर्थाच्च द्रव्यसंयोगो भविष्यति । जीविष्यति विना धनेन, इत्येतत् विप्रतिषिद्धम् । तदिदं अभिधीयते । तस्मात् अर्थादेव द्रव्यसंयोगः । अधिकारः अद्रव्यस्यापि इति ।

टुप्— न च आत्मा कश्चित् अद्रव्यो नाम, येन इतरे अधिक्रियेरन् । तस्मात् द्रव्यवत्त्वस्य अनवस्थितत्वात् कारणस्य, सर्वे अधिक्रियेरन् ।

सख्या । (एव) 'यजेत' इत्यत्रापि यदि अविवक्षितैव, तत सामानाधिकरण्यमुपपद्यते (एकार्थवृत्तित्वात्) । एकत्र (तु आख्याते) विवक्षिता सख्या, न (तु) इतरत्र (स्वर्गकामपदे) इति (अभ्युपगम्यमाने) नास्ति सामानाधिकरण्यम् । किञ्च सर्व 'फलेनाह व्याप्नोय' इत्येवमर्थं यतते । (कथ तर्हि अनुष्ठान-सिद्धि ? अत आह-) तत्रेतरथा (यदि नानुतिष्ठति, तत) 'फलमह नाप्नुया' इत्यर्थात् यागमनुतिष्ठति । एव चेत् अचोदितत्वात् प्रयोगे (पुरुषस्य) कथ तस्य सख्या विवक्ष्येत ? । 'प्रयोगे अपुरुषश्रुते' (सूत्र) प्रयोगे पुरुषस्य अश्रवणादित्यर्थ । अथवा प्रयोगे पुरुष श्रुते प्रयोगे पुरुष श्रावयिता कृतार्थ शब्द । 'तेन याग कार्य' इति यदि ईदृश उपदेशो भवेत् ततो निर्वर्तकत्वेन (गुणभावात्) विवक्षिता संख्या स्यात् । न च ईदृश उपदेशोऽस्ति ।

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् । ४ ॥

भाष्य — इति चेत्, एव चेत् भवान् पश्यति अविवक्षितमेकत्वमिति । प्रत्यर्थं श्रुतिभाव स्यात्, याग मभिनिर्वर्तयेत् ततश्च फल प्राप्नुयात् इति । कुत ? एतदुभय हि एतस्मादवगम्यते । कतरदत्र जहीम इति नाध्यवस्याम । तस्मादुभयमपि प्रत्येतव्यम् । आह ननु अनेकार्थत्वात्ता न न्याय्या इति । उच्यते । यदवगम्यते तत् न्याय्यम् । उभय च प्रतीयते । तस्मादुभयार्थता तैव न्याय्या । याग प्रति च गुणभावात् विवक्षित एक वचनम् ।

टुप्— (यदुक्त) फलेन व्याप्यमानस्य नास्ति यस्मात् यागे गुणभाव इति । एतच्चोपपद्यते । कथ ? स्वर्ग साध्य, याग साधनम् । तत्र साध्यसाधनसंबन्धो विधीयते । नहि (विधिमन्तरेण) अथवा याग साधन (साधनत्व) प्राप्नोति । अतो विधीयमान (याग) निर्वर्तक कर्तारमपेक्षते, तत्परिच्छेदिका च संख्या । तस्मात् (अपेक्षणात्) अस्मिन् (आख्यात-) पदे विवक्षित संख्या । (ननु अविवक्षितत्वमुक्त, तत्राह —) पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य यद्यपि [illegible] ([illegible]) पदार्थ[illegible] तदा एव [illegible] रेण (काम-)पदेन संबध्यते । (कथ सामानाधि-करण्यमत आह--) तस्मात् यद्यपि स्वर्गकामपदेन अनियता सख्या प्राप्ता, तथापि अनया आख्यातनियत विशेषणविशेष्यतया (आख्यातेन सह या विशेषणविशे-ष्यता नियता अवश्यभाविनी, तया) सामानाधिकरण्य मुपपद्यते । (कर्त्रधिकारिणोरैक्यात् आख्यातोक्त कर्तृसख्या अर्थादधिकारिणमवच्छिनत्ति इति विशेषण विशेष्यभावेन एकार्थवृत्तित्वात् युक्त सामानाधिकरण्यम्)। अथवा उपादीयमानत्वात् ('उपादीयमानस्य विशेषण त्वात्' इति तु तत्रत्ये पाठ) विवक्षिता संख्या । (कामपदेन तु) व्याप्यमानत्वात् अविवक्षिता। न चात्र (सख्या-)युक्तेन क्रियमाणो याग फल साधयति यदा विवक्षिता स्यात् आख्याते सख्या । न च वाक्यभेद दोष । यत्र सकृदुच्चरिते (शब्दे) द्वे रूपे (विवक्षिता विवक्षितत्वे) भवत, तत्र वाक्यभेद (दोष स्यात्), इह तु भिन्नपदोपादानात् विवक्षाऽविवक्षाभेददोषो नास्ति (काम पदे हि अविवक्षा, आख्यातपदे च विवक्षा)। यदुक्त न याग कर्तव्य उपदिश्यते, यागेन वा कर्तव्य (फल) इत्य (नोपदिश्यते)। उच्यते । 'याग कुर्यात्' इति यत्र नोपदिश्यते । यदि यागेन (फल) कुर्यात् इति नोपदिश्यत, तत साध्यसाधनसंबन्धाभावात् फल न स्यात् । ततश्च सर्वमेव (वाक्य) नोपपद्यत (आ-[illegible] स्यात् । कथमानर्थक्यमत आह-) न स्वर्गकाम इति विधीयते ('यस्मिन् प्रीति' इति सूत्रे कर्मविधे [illegible] प्रतिपादनात् । तस्मात्) अनर्थक वाक्य स्यात् । तस्मात् (यागस्य विधेयत्वात्, तन्निर्वर्तकस्य पुरुषस्य परिच्छेदकत्वेन) विवक्षिता संख्या ।

सिद्धान्तमुक्त्वापि न परितुष्यन् ([illegible] पूर्वक सिद्धान्तान्तरमुपक्रमते) ।

तादर्थ्ये न गुणार्थता, अनुक्तेऽर्थान्तरत्वात्, कर्तुः प्रधानभूतत्वात् । ५ ॥

भाष्य--नैतदेव तादर्थ्ये पुरुषे गुणभूत [illegible] [illegible] पुरुष [illegible] । [illegible] हि [illegible] । अर्थान्तर [illegible] गुणभावात् [illegible] । [illegible] [illegible] कर्म [illegible] । अतो न गुणभाव [illegible]

एक एव पुरोहितः उपादेयत्वेन श्रूयते 'पुरोहितं करोति' इति। एकत्वं विवक्षितम्। ननु वचनादित्युक्तम्। उच्यते; न तु वचनादेतत् शक्यं, संस्कारनिमित्तत्वात् पुरोहितशब्दस्य। क्रियमाणोऽपि न पुरोहितः स्यात्।

अर्थानां च विभक्तत्वान्न तच्छ्रुतेन संबन्धः। १४॥

भाष्य—अर्थानां च विभक्तत्वं श्रूयते 'तेजः-मस्तरो ब्राह्मणस्य' 'वीर्यंसम्तरो राजन्यस्य' ताभ्यां वर्णाभ्यां तेनतेन फलेन संबन्धोऽनूद्यते। तस्मादपि न द्वौ पुरोहितौ एकस्य राज्ञ इति।

पाणेः प्रत्यङ्गभावादसंबन्धः प्रतीयेत। १५॥

भाष्य— अथ यदुक्तं एतस्मादेव कारणात् एकस्यैव पुरुषस्य द्वौ पाणी भवत इति। युक्तं तत्र, पाणेः प्रत्यङ्ग-भूतत्वात्। अञ्जलौ प्रत्यङ्गभूतः दक्षिणस्य पाणेः सव्यः पाणिः। तेन विना अञ्जलिरेव न भवति। नहि द्वाभ्यां दक्षिणाभ्यां अञ्जलिरित्युच्यते। तस्मात् राजा च पुरो हितश्च स्यात्। ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितौ यजेयातां इति। उच्यते। न तौ सायुज्य-कामौ भवतः। स राजा पुरोहितेन सह एकवार्यो भवति, न तु पुरोहितः पुरोहितेन। उभावपि तौ हि राजानमभि चरन्तौ पुरोहितौ इत्युच्येते, नहि तमि-च्छन्तौ, संस्कारशब्दो हि पुरोहित इति। ननु लक्षणा भवति भवत्पक्षे। उच्यते। श्रुत्यभावे लक्षणयाऽपि व्यवहारो भवति, यथा 'अग्नौ तिष्ठति' 'अवटे तिष्ठति' इति। तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ इति।

शा— राज्ञः पुरोहितस्य चात्र (कुलाययज्ञे) भिन्न-कल्पयोरेव सतोर्वचनात् अधिकारः।

सोम— पूर्वापवादात् संगतिः। यद्यपि प्रयाजादिषु तुल्यः कल्पो राजपुरोहितयोरपि संभवति, तथापि 'इन्द्रि-यस्यदागृहीति राजन्यस्य' 'चमसेभ्यो भक्षं प्रयच्छेत्' इत्येवं चतुर्णां राजन्यस्य कल्पान्तराम्नानेन राजन्यपुरो-हितयोः एकरूपप्रयोगस्य अत्यन्तमसंभवितत्वात् भिन्न-कल्पत्वमवर्जनीयम्।

वि—'सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ। राज्ञः पुरोहितौ राज्ञोस्तौ वा राजाम्नरायुभौ॥ द्वयोर्द्वन्द्व-समासो वा, तुल्यकल्पावथाग्रिमो द्वयोः। सिद्ध्यै द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः॥, अन्याहत्यै चतुर्थः स्याद् वचनाद्विकल्पता। तनूनपान्नराशंसौ विकल्प्येते सम-न्वत॥'

भाट्ट—'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजे-याताम्' इत्यत्रापि न भिन्नकल्पयोरधिकारः। द्वन्द्वस्य युगपदधिकरणवचनत्वेन पदद्वयेऽपि लक्षणावृत्तत्वात्, तद-ङ्गीकारेऽपि वा साहित्यबोधार्थं पदद्वये लक्षणाया आव-श्यकत्वाच्च। अन्यथा देवतात्वादेः व्यासज्यवृत्तित्वानु-पपत्तेः। अतः तत्पुरुष एवायं, तदुत्तरं च एकशेषः। अतश्च समासादुपरि द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह। तस्मात् राजद्वयसंबन्धिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकल्पावेव यजेयाताम्, इत्याद्यः पक्षः। द्विवचनस्य विशेष्यान्वयित्वव्युत्पत्तेः संख्याधिकरणे (२।२।७।२१) व्युत्पादितत्वात् एकस्य अनेकस्य वा राज्ञो द्वौ पुरोहितौ, इत्यपरः। अथवा एकशेषं कृत्वैव तत्पुरुषः कार्यः, इतरथा पदद्वयावृत्ति-प्रसङ्गात् राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अत एव एकस्यैव राज्ञो द्वौ पुरोहितौ इत्यन्यः। पूर्वपदे लक्षणाया प्रमाणाभावात् 'पुरोहितं वृणीते' इत्युपादेयतादशायां एकत्वस्य विवक्षितत्वेन एकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयाभावाच्च कर्मधारय एवायं (इति चतुर्थः पक्षः)। इति प्राप्ते, ब्राह्मणा-नामेव पौरोहित्यश्रवणात् कर्मधारयानुपपत्तेः द्वन्द्व एवा-यम्। न च तत्र पदद्वये लक्षणा, युगपदधिकरणवचन-त्वस्य निराकृतत्वात् (६।१।९)। न च साहित्यप्रतीत्यर्थं लक्षणा, तत्प्रतीतेरानुमानिकत्वेनापि उपपत्तौ लक्षणाया प्रमाणाभावात्। समाहारे परं एकत्वान्वयार्थं पदद्वयेऽपि समुदायलक्षणा इति विशेषः। वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि व्याप्त्यभावेन साहित्यप्रतीतेः आनुमानिकत्वायोगात् अवश्यं प्रतीयमानस्य तस्य यद्यपि लाक्षणिकत्वमावश्यक-मेव, तथापि तल्लक्षणाया एकशेषेऽपि समानत्वेन सर्व-पक्षेषु आवश्यकत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्या द्वन्द्वस्योपपत्तिः। अतश्च राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकल्पयोरपि अधिकारः। पुरोहितोऽपि तस्यैव राज्ञः, पुरोहितत्वस्य संबन्धित्वेन राजप्रतियोगित्वावश्यभावे ऐच्छिकस्य परराजप्रतियोगित्वरूप-सायुज्यफलस्य अन्वयानुपपत्तेः। अन्यथा अन्यस्यापि।

अन्यस्य स्यादिति चेत् । ८ ॥

भाष्यं— इति चेद्भवान् पश्यति एवं सति यदि स्वर्गकामः अन्यस्यापि स्वर्गं कामयमानो भवति, अन्यस्य स्वर्गं कामयमानोऽपि अन्यो यजेत (इति), तत्र पूर्वोक्तो न्यायः प्रत्युद्धृतो भवति 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति (३।७।८।१८) ।

टुप— यदि स्वर्गकामशब्दः परस्य आत्मनो वा यः स्वर्गं कामयते तत्र अविशेषेण वर्तते, एवं चेत् (अनुवादपक्षेऽपि) परस्यापि स्वर्गमिच्छन् यजेत इति । (अयं मुद्रितपाठः । लिखिते तु 'यः स्वर्गं' इत्यादि सर्वं वर्तते, तत्र प्राक्तनं तु नास्ति)

अन्यार्थे नाभिसंबन्धः । ९ ॥

भाष्य— न परस्य स्वर्गकामो न, इत्येन न यजेत, नापि अन्यस्य स्वर्गकामशब्दो न वाचक इति । किं तर्हि ? फलमसौ न प्राप्नोति इति । कथं पुनः फलस्याप्राप्तिः ? उपग्रहविशेषश्रवणात् यजेत इति । यद्वा आधाने 'ब्राह्मणो वसन्तेऽग्निमादधीत' इति । तदा तु कामश्रुतौ उपग्रह', अनुवाद एव ।

टुप्— आत्मनेपदात् कर्तृगामि क्रियाफलम् । तस्मात् यो न कर्ता तस्य (क्रिया-)फलं नास्ति । शौर्यादीनां तु आधानगतात्मनेपदेन आधानकर्तुः फलं भवति । ननु आधानस्य अग्न्युत्पत्तिरेव (अग्निगतादृष्टोत्पत्तिरित्यर्थः) फलं ? उच्यते । ज्वलनपचनप्रकाशनादीनि आधातुश्च (,अनाधातुश्च) तुल्यानि इति (हेतो) न तत् फलं (ज्वलनादिकं आत्मनेपदेन वक्तुं) नियन्तुं शक्यम् । तस्मात् आहवनीयेन यानि साध्यन्ते अपूर्वाणि (क्रतुपूर्वाणि) तदभिप्रायमात्मनेपदम् । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु यत् आहवनीयसाध्य (प्रधानफलं गुणफलं वा) तत्र अनुवादेन आत्मनेपदम् । यानि तु अनग्निसाध्यानि (अङ्गफलानि) 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्यादीनि तदर्थम् (प्रधानवाक्यगतमात्मनेपदम् ।)

फलकामो निमित्तमिति चेत् । १० ॥

भाष्य— एवं चेत् भवान् मन्यते, न स्वर्गकामशब्दो न वाचक इति अन्यो न यजेत, फलाभावात् नास्य याग इति, सूक्तवाकफलार्थं तर्हि यजेत, 'आयुराशास्तेऽयं यजमानः आयुराशास्ते' इति प्रयोजयितारं निर्देक्ष्यति होता । फलविधिश्च 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति विधानात् । यदि फलविधिरयं, मान्त्रवर्णिकी देवता । तत्र सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । इतरथा अदृष्टं कल्प्येत । तस्मात् आनुषङ्गिकफलार्थं अन्यस्य स्वर्गकामः अन्यो यजेतेति ।

न नित्यत्वात् । ११ ॥

भाष्यं— नैतदस्ति । यस्यैव प्रधानकर्मफलं तस्यैव आनुषङ्गिकमपि भवितुमर्हति । एवं स्वार्थेन आधानं कृतं भवति । नहि आधानस्य स्वार्थतायामस्ति विशेषः । प्रधानफलं वा आनुषङ्गिकं वा सर्वमेव आधातारं समवैतुमर्हति । नित्यकाम्यता च विरुध्येत । यदि आयुरादिकामो यजेत, न तर्हि नियम् । यदि नित्य, न आयुरादिकामः । तस्मात्प्रागवस्थितो न्याय' प्रत्युद्भियेत । न च पुरुषः प्रधानभूतश्चोद्यते । गुणभावात्तु अस्य विवक्षितमेकत्वम् । तस्मादेक एव यजेत ।

कर्म तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्य— अथ यदुक्तं द्वयोर्बहूनां च याग दर्शयति 'युव हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्' इति द्वियजमानके बहुयजमानके च कर्मणि प्रतिपद्विधाने कर्म तथायुक्तं स्यात् इति । तत् परिहर्तव्यम् ।

न, समवायात् । १३ ॥

भाष्य— नैतदेवम् । समवेते हि कर्म विधाने द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहुभिश्च यजमानैर्वचनेन । यथा अहीना । तेषु प्रतिपद्विधानं अर्थवत् भविष्यति । तस्मात् एको यजेतेति ।

शा— 'फलार्थिनं समुद्दिश्य कर्मणामुपदेशनात् । उद्देश्यगामिनी सख्या प्रहवस्य विवक्षिता ॥' इत्यामनम । यद्यपि कर्मपदगता संख्या उद्देश्यगतत्वात् ग्रहगतलिङ्गवत् ग्रहैकत्ववच्च अविवक्षिता, तथापि आख्यातोपात्ता संख्या विधीयमानक्रियाऽऽश्रयगुणभूतकर्तृगामित्वात् विवक्षितेति । तदसत् । अविधेयत्वात् क्रियायाः । यागेन स्वर्गमाप्नुयात् इत्येतावदुच्यते, नानु-

त्वात् । तस्मात् स्त्री अपि प्रतीयेत, जात्यर्थस्य अविशिष्टत्वात् ।

चोदितत्वाद्यथाश्रुति । ९ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं 'पशुमालभेत' इति पुंपशुरालभ्यते पुलिङ्गवचनसामर्थ्यात्, एवमिहापि पुंलिङ्गवचनसामर्थ्यात् पुमानधिक्रियते यागवचनेनेति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । नात्र जातिः द्रव्यस्य लक्षणत्वेन श्रूयते । यदि हि लक्षणत्वेन श्रूयेत, ततः स्त्रिया अपि याग उक्तो न पुंवचनेन निवर्त्येत । इदं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते । तत्र पशुत्वस्य यागस्य च सम्बन्धः, न द्रव्ययागयोः । यथा पशुत्वं यागसंबद्धं, एवं पुंस्त्वं एकत्वं च । सोऽयं अनेकविशेषणविशिष्टो यागः श्रूयते । स यथाश्रुति एव कर्तव्यः, उपादेयत्वेन चोदितत्वात् । यच्च दोषश्रुति-रविज्ञाते गर्भे हते आत्रेय्या न प्रयुक्तत्वेनेति, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । अविज्ञातेन गर्भेण इत्यनुवाद-प्रशंसार्थं । आत्रेयी च न हन्तव्येति, इत्थं गर्भो न हन्तव्यः, यदन्यकेनापि एनस्वी भवति । पुलिङ्गविभक्तिः श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं निवर्तयितुं, किमङ्ग पुनः अविज्ञातगर्भवचनं लिङ्गम् । तथा गोत्रप्रशंसार्थं आत्रेय्या अवधसंकीर्तनम् । न च आपन्नसत्त्वा आत्रेयी, गोत्रं ह्येतत् । नहि अत्रिशब्दात् अत्र तद्धित उत्पन्नः । समर्थानां हि तद्धित उत्पद्यते । न च अत्रिशब्दस्य सामर्थ्यमस्ति ।

द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां स्याद् द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्यामद्रव्यत्वं स्त्रीणां, द्रव्यैः समानयोगित्वात् । १० ॥

भाष्यं— पुंसां तु स्यात् अधिकारः द्रव्यवत्त्वात् । द्रव्यवन्तो हि पुमांसः, न स्त्रियः । द्रव्यसंयुक्तं चैतत् कर्म 'व्रीहिभिर्यजेत' 'यवैर्यजेत' इत्येवमादि । कथं अद्रव्यत्वं स्त्रीणां ? क्रयविक्रयाभ्याम् । क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः । पित्रा विक्रीयन्ते, भर्त्रा क्रीयन्ते । विक्रीतत्वाच्च पितृधनानां अनीशिन्यः, क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् । विक्रयो हि श्रूयते 'शतमतिरथं दुहितृमते दद्यात्, आर्षे गोमिथुनं' इति । न चैतत् दृष्टार्थे सति आनमने, अदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः समानयोगित्वं स्त्रीणाम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ११ ॥

भाष्यं— 'या पत्या क्रीता सती अथान्यैश्चरति' इति क्रीततां दर्शयति ।

तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम् । १२ ॥

भाष्यं— आह, यदनया भक्तोत्सर्पणेन वा कर्तनेन वा धनमुपार्जितं, तेन यक्ष्यते इति । उच्यते । तदपि अस्याः न स्वम् । यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव । अपि च स्वामिनः तया कर्म कर्तव्यम् । न तत् परित्यज्य स्वकर्म अर्हति कर्तुम् । यत् तया अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति इति । एवं स्मरति 'भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते । यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद् धनम् ॥' इति ।

फलोत्साहाविशेषात्तु । १३ ॥

भाष्यं— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति 'निर्धना स्त्री' इति । द्रव्यवती हि सा फलोत्साहा-विशेषात् । स्मृतिप्रामाण्यात् अस्वया तया भवितव्यं फलार्थिन्याऽपि । श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम् । यदि स्मृतिमनुरुद्ध्यमाना परवशा निर्धना च स्यात् यजेत इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिं अप्रमाणीकृत्य द्रव्यं परिगृह्णीयात् यजेत चेति ।

अर्थेन च समवेतत्वात् । १४ ॥

भाष्यं— अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति । एवं दानकाले संवादः क्रियते 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या' इति । यत्तूच्यते भार्यादयो निर्धना इति, स्मर्यमाणमपि निर्धनत्वं अन्याय्यमेव श्रुतिविरोधात् । तस्मात् अस्वातन्त्र्यं अनेन प्रकारेण उच्यते व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम् ।

क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् । १५ ॥

भाष्यं— यत्तु क्रयः श्रूयते, धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रय इति । क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति, नियतं तु इदं दानं शतमतिरथं शोभना अशोभना च

यागमात्रविधानेन तस्या अनुवाद्यत्वात् तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य एकत्वस्य अविवक्षा इति एको द्वौ बहवो (वा) कर्तारः इति पूर्वः पक्षः कृतः । तत् फलोद्देश्यकस्य विजातीयस्य पुरुषप्रयत्नस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वेन तत्तत्र स्थापितत्वात् तद्विशेषणस्य कर्तैकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः, स्वर्गकामपदे तदविवक्षायामपि तत्सामानाधिकरण्ये बाधकाभावात् उपेक्षितम् ।

अन्यथा पूर्वपक्षो रच्यते । आख्यातोपात्तैकत्वस्य विवक्षायामपि अनेकेषां कर्तृत्वम् । तद्धि कर्तृत्वे अन्वेति न तु तदाश्रये, अन्यथा दम्पत्योः व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वानुपपत्तेः । अतश्च तदाश्रयाणां अनेकत्वस्य पत्नीरादाय आवश्यकत्वे पुरुषानादाय तत्करणे बाधकाभावात् अनेकेषामपि कर्तृत्वम् । इति प्राप्ते, असति विशेषग्राहकप्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् एकस्यैव प्रतीतिः आनुभविकी । अत एव सन्ध्यावन्दनश्राद्धादौ एकस्यैवाधिकारः । तत्र 'धर्मे च' इत्यादिवाक्यस्य प्रमाणान्तरसिद्धपत्न्यधिकारककर्ममात्रविषयत्वे पत्न्या अपि ग्रहणे प्रमाणाभावे पुरुषान्तरस्य अप्रसक्तेः । यत्र तु पत्नीग्राहकप्रमाणसद्भावः, तत्र सत्यपि तासां कर्तृत्वाधिक्ये पुरुषस्य एकस्यैव तत्, प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्, 'स्वर्गकामो यजेत, यजमानः केशश्मश्रु वपते, मेखलया यजमान' इत्यादौ विना कारणं मुख्योपात्तैकत्वस्य पाक्षिकानुवादत्वानुपपत्तेश्च । अतः पुरुष एक एवाधिकारी ।

न्यायबिन्दुः— 'स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्गकामस्य उद्देश्यत्वेन तद्गतैकत्वस्याविवक्षितत्वात् एको द्वौ बहवो वा यजेरन् । न च आख्यातोपात्तसंख्या क्रियाऽऽक्षिप्तकर्तृविशेषणं, फलवदेव फलभावनायाः रागप्राप्तत्वात् । इति प्राप्ते, परेच्छायाः प्राप्तत्वेऽपि भावनाया अप्राप्तत्वात् तदाक्षिप्ते कर्तरि विवक्षितमेवैकत्वम् । नहि प्रवृत्तस्यैव फलं इति लोकतो निर्णीयते । तस्मात् एक एव कर्तेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'दर्शादियागे यजमान एकः ।'

शंकर— 'विवक्षिता कर्तृसंख्या ।'

अधिकारः विश्वसृजामयने मनुष्याणामेव, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ।६।७। १३।३१ ॥

भाष्यं— अस्ति सहस्रसंवत्सरं सत्रं विश्वसृजामयनं (नाम), 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरम्' इति । तत्र संदेहः किं ये सहस्रायुषः तेषामनेन अधिकारः, उत मनुष्याणामिति । यदाऽपि मनुष्याणां, तदाऽपि बहवो विकल्पा वक्ष्यमाणाः, अथवा दिवसेषु संवत्सरशब्दः इति । किं प्राप्तं ? सहस्रायुषां भवितुमर्हति । कुतः ? असंभवान्मनुष्येषु । न मनुष्याणां एतावदायुः विद्यते । गन्धर्वादयस्तु एतावदायुषः इति भवति स्मृतिः । उपचारोऽन्यार्थदर्शनं च 'प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिजघान, स तपोऽतप्यत सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिहासन्' इति । विस्पष्टं चेदं सहस्रसंवत्सरम् । तस्मान्न मनुष्याणामिति ।

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् । ३२ ॥

भाष्यं— अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न गन्धर्वादीनाम् । मनुष्याणामेवाधिकार इति । कुतः ? तदधिकारात् । मनुष्याधिकारं शास्त्रं समधिगतमिति । ते हि शक्नुवन्ति कार्त्स्न्येन यथोदितं विधिमुपसंहर्तुमिति । आह, ननु नैतावदायुषो मनुष्याः । उच्यते, रसायनैः आयुः दीर्घं प्राप्स्यन्तीति ।

नासामर्थ्यात् । ३३ ॥

भाष्य— न रसायनानां एतावत् सामर्थ्यं दृष्टं, येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयुः । एतानि हि अमेधाविनानि, वलीपलितस्य नाशकानि, स्वरवर्णप्रसादकानि, मेधाजननानि । नैतावदायुषो दातॄणि दृश्यन्ते । ननु स्वरवर्णप्रसादादिदर्शनादेव ज्योग्जीवनमपि अनुमास्यते । नेति ब्रूमः । कुतः ? 'शतायुर्वै पुरुषः' इत्यनुवादः, स एव ज्योग्जीवने नावकल्पते । अत्रोच्यते । शतानि आयुरस्य इति विग्रहीष्याम. । नैव संख्यासमानानां समासः इष्यते । न च गमकानि भवन्ति । द्विवचनबहुवचनान्तानां असमासः इति च अभियुक्तवचनात् ।

टुप्— 'सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु'।

संवत्सरो विचालित्वात् । ३८ ॥

भाष्यं— एतदुक्त अन्यतरत् वचनं गौणमिति, तदवधारयितव्यम् । तदुच्यते संवत्सरवचनं गौणमिति । कुतः ? विचालित्वात् । विचाली हि संवत्सरशब्दः । सावनोऽपि गणितदिवसकः, शीतोष्णवर्षाल्प्रगोऽपि, चान्द्रमसोऽपि । स एवंलक्षणकः अनुवाद. शक्यते कल्पयितुम् । पञ्चपञ्चाशतः इत्ययं तु व्यक्तपरिमाणस्य अर्थस्य वाचकः, एकेनापि ऊने न भवति ।

मासा' प्रकृतिः स्याद्धिकारात् । ३९ ॥

भाष्यं— गवामयने मासाः प्रकृताः । मासेषु च संवत्सरशब्दः उक्तः 'यो मासः स संवत्सरः' इति । तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो मासा इति (८३ सव० ४ मासाश्च) ननु एतस्मिन् पक्षे सहस्रसंवत्सरशब्दो नावकल्पते । उच्यते । नामधेयमेतत् सहस्रसंवत्सरशब्द इति, न गुणविधिः । नामधेयं च न विधीयते । अविधीयमानं च येन केन चित् गुणेन अवकल्पिष्यते । नैषोऽपि पक्षो युज्यते । अत्रापि हि स एव दोषः । न तावत् जीवनमस्ति, यावता एतदनकल्प्येत दाराग्निकालसोमपूर्वतापेक्षयेति । तेन एतस्मिंश्च क्रियमाणे अपरिसमाप्ते एव अस्यायुः पर्युपयुक्तं स्यात्, तथा च अध्ययनादेव अदृष्टं कल्प्येत । एवं तर्हि द्वादशाहः प्रकृतिः, इति पञ्चपञ्चाशतो द्वादशाहा भविष्यन्ति इति । तथा च दृश्यते 'द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमाः (मा ?)' इति । तत्र स दोषो न भविष्यति । नैवम् । तत्र संवत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात् । अपि च 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः' इत्युक्तम् । त्रिवृच्छब्दश्च द्वादशाहे दिवसे दृष्टः, न द्वादशरात्रे । तस्मान्नैवम् ।

अहानि वाऽभिसंख्यत्वात् । ४० ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति पञ्चपञ्चाशतो द्वादशरात्रा इति । अहान्येव त्रिवृच्छब्देन आख्यायन्ते । तस्मात् अहःसु संवत्सरशब्द इति । अपरा, वाशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्तयति । न पञ्चपञ्चाशतो मासाः, किं तर्हि दिवसाः । द्वादशाहे त्रिवृदहः प्रकृतम् । तत्र संवत्सरशब्दो दृश्यते । 'आदित्यो वा सर्व ऋतवः, स यदैवोदेति अथ वसन्तो, यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो, यदा मध्यंदिनोऽथ वर्षाः, यदाऽपराह्णोऽथ शरद्, यदाऽस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ' इति सर्वानृतून् अहनि संपादयति । सर्वे च ऋतवः संवत्सरः । तस्मात् अहः संवत्सरशब्देन उच्यते । अपि च पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः इति त्रिवृता पञ्चपञ्चाशत्त्वम् । न च द्वादशरात्रस्त्रिवृत् । एक हि द्वादशाहे त्रिवृदहः । न तत्र त्रिवृत्संख्याया द्वादशरात्रेण मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यम् । त्रिवृदहः समन्वलक्षणया स्यात् । अभिसंख्यं त्रिवृदहः । तेन श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यम् । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि संवत्सरः स्यादिति । (अस्यैव सूत्रस्य अन्यथाव्याख्यानरूपो भाष्यग्रन्थः लिखितपुस्तकेषूपलब्धः इति भा-टिप्पणी । स च एवम्-) वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति द्वादशाहे संवत्सरशब्द इति । किं तर्हि ? अहःसु । कुतः ? दर्शनात् । 'अहरेव संवत्सरः' इति ब्राह्मणम् । ननु द्वादशाहे संवत्सरशब्दः । नैव हि तत्र संवत्सरशब्दः । साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात् । अहानि पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः इति त्रिवृच्छब्देन आख्यायन्ते, न संवत्सरः । तस्मात् अहःसु संवत्सरशब्द इति (इति) ।

शा — 'त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते । नाहःसंघस्ततोऽह्नः सु गौणी संवत्सराभिधा ॥'

सोम— पूर्वत्र वृष्णिगोत्राणामेव इति नियमाभावेऽपि इह गन्धर्वाद्यधिकारनियमोऽस्ति इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सहस्रसंवत्सरं सत्रं मनुष्येष्वसंभवात् सहस्रायुषां गन्धर्वादीनां स्यादिति ।

वि — 'सहस्रसंवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत । रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोचितः ॥ तदायुर्नोऽथ मासदिनानामुत मासगाः । संवत्सरेष्विष्ट द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥', आद्यो दीर्घायुषः गन्धर्वादीनामेवाधिकारः । द्वितीयोऽस्तु रसायनसिद्धेषु नरेषु ॥ तृतीयः कुलकल्पोऽस्तु पुत्रपौत्रादिभिः समाप्तिः । पञ्चमोऽस्तु चतुर्दिनयुक्ता अभिप्रेतः ॥ षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इत्युक्तः । संवत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति ।

त्वस्य विहितत्वात् इतरहोमवदेव आहिताग्निमात्राधिकारकत्वम्। 'यत्तु एषा वै अनाहिताग्नेरिष्टिः' इति चतुर्होतृसन्निधौ वचनं, तत् येयं अनाहिताग्नेः क्रिया जपादिरूपा सा इष्टितुल्या इत्येवं इष्टिसादृश्यमात्रानुवादेन जपाभिप्रायकतया नानुपपन्ना । यदि तु विध्यन्तरशेषत्वाभावेन अर्थवादत्वानुपपत्तेः जपे इष्टिसादृश्यस्य कथमपि अनुपपत्तेश्च 'येयं त्यागघटितत्वसादृश्यात् चतुर्होतृहोमरूपा इष्टिः सा अनाहिताग्नेः' इत्यर्थाङ्गीकारेण विधिः इत्याश्रीयेत, तथापि अस्य आहिताग्निपरिसंख्यार्थत्वे प्रमाणाभावात् पिण्डपितृयज्ञवत् उभयाधिकारिकत्वम्। इति प्राप्ते, प्रत्यक्षवचनेन अनाहिताग्नेः कर्तृत्वविधौ तत एव स्मार्ताग्न्यधिकरणकत्वप्राप्ते आहवनीयाधिकरणकत्वस्य असंभवादेव बाधात् परिसंख्यानापत्तेः अनाहिताग्नेरेव अधिकारः। पिण्डपितृयज्ञे तु 'एवमनाहिताग्नेः' इति वचने अनाहिताग्नेरपि अभ्यनुज्ञानात् उभयाधिकारः इति विशेषः।

न्यायबिन्दु:— 'चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत' 'चतुर्होत्रा प्रजाकामो जुहुयात्' इति चतुर्होतृसंज्ञकमन्त्रैः जपहोमाः श्रुताः। तत्र होमा आहिताग्नेरेव। 'एषा ह वा अनाहिताग्नेरिष्टिः' इति तु जपविषयम्। जपे एव स्तुत्यर्थमिष्टिशब्दः। इति प्राप्ते, वचनसामर्थ्यात् अनाहिताग्नेरधिकारो वचनार्थ इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'चातुर्होत्रेऽनग्निरेवाधिकारी।'

शंकर— 'चतुर्होत्रादि लौकिके। १। होमा नैव स्तोत्रङ्गम्। २।

अत्र आदिमैस्त्रिभिः सूत्रैरेकमधिकरणम्। चतुर्थादिभिर्दशमान्तैर्द्वितीय इति श्रीशंकरभट्टाभिप्रायः।

अधिकारः दर्शपूर्णमासादौ एकस्यैव कर्तुः स्वीसद्वितीयस्य ॥

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात्। ६।१।२।३॥ (प्रयोगेऽपुरुषश्रुते. इति वा वार्तिके पाठः)

भाष्य— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति श्रूयते। अत्र सन्देहः किं अनियमेन एको द्वौ बहवो वा यजेरन्, अथवा एक एव यजेत इति। ननु तृतीये उक्तं 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति (३।७।८।१८)। यदा प्रयोक्तरि तदा विवक्षितमेकत्वं यथा, तथा वक्ष्यामः। इह तु तदेव आक्षिप्यते, पुनश्च निर्णेष्यते इति। किं प्राप्तम्? यथाकामी प्रयोगे स्यात्। कुतः? पुरुषश्रुतेः। पुरुषः श्रूयते। पुरुषे यागं आरभमाणः कृतार्थः शब्दः एकस्य द्वयोर्बहूनां वा यागं न वारयति। नासौ पुरुषो यागे श्रूयते, यागमभिनिर्वर्तयेत् यागेन वा फलमभिनिर्वर्तयेत् इति। कथं तर्हि? यागेन फलं प्राप्नुयात् इति। यागस्य वा फलनिर्वृत्तेर्वा नाङ्गं पुरुषः। यदि हि अङ्गमभविष्यत् यागे फलनिर्वृत्तौ वा, तदा संख्या गुणभूता तदङ्गं पुरुषं परिच्छिन्द्यात्। अथ पुनरङ्गभूतं प्रकाशयन् लक्षणत्वेनैव पुरुषशब्दः समर्थ्येत, न गुणवचनतया, तत्र चाविवक्षितं संख्यावचनम्। यावन्तोऽर्थी समर्थश्च, तावन्तं सर्वे अधिकृत्य एतदुच्यमानं न शक्यते एतेन वचनेन निरोधयितुम्। कथं च पुरुषप्राधान्यम्? न फलेप्सया किंचित् प्रयोजनमस्ति, न यागेप्सया। आत्मा तु फलसंबन्धः सर्वस्येष्टः। तदर्थं कर्म कर्तव्यम्। इतरथा उच्यमानमपि न क्रियेत। तत्र वचनानर्थक्यं स्यात्। तस्मात् याथाकाम्यं स्यात् एको द्वौ बहवो वा यजेरन्निति। तथा च दर्शयति 'युव हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' इति। तथा 'एते असृग्रमिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति द्वयोर्बहूनां च यागं प्रदर्शयति।

टुप्—ननु यागनिर्वर्तकत्वेन उपादीयमानत्वात् विवक्षिता संख्या, मुतः संशयः? उच्यते। फलेन व्याप्यमानत्वात् कर्ता प्रधानभूतः। प्रधानभूतस्य च अविवक्षिता संख्या। तथासौ नान्तरीयकत्वात् यागमनुतिष्ठति। तस्या (प्रधानार्थ-)विवक्षायां अविवक्षिता संख्या। अथवा यागप्रयोगनिर्वर्तकं येन कर्ता उपदिश्यते (उपादीयते)। उपदेशाच्च विवक्षिता संख्या। किं प्राप्तम्? अविवक्षिता (संख्या)। 'यजेत स्वर्गकामः' इति (पदद्वयस्य) सामानाधिकरण्यम्। स्वर्गेण (च) कर्ता व्याप्यते। भवति व्याप्यमानश्च (स्वर्गः, तत्साधनं च प्रति) प्रधानभूतः। तत्र अस्मिन् (स्वर्गकाम-)पदे अविवक्षिता

तेन चतुःसंवत्सरमिदं सत्रं सार्धशतद्वये. क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरं इति । इदमपि 'चतुर्विंशतिपरमा सत्रमासीरन्' इतिवचनविरुद्धम् । अतः संवत्सरशब्दः एकाहपरः । मासपरत्वेऽपि आधानादूर्ध्वं तावती वनासंभवात् इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'अह्नां सहस्रसंख्या स्यात् ।'

शंकर— 'सहस्रसंवत्सरं पुंसाम् ।'

* अधिकारः सत्रे प्रत्येकं कृत्स्नेन फलेनार्थिनाम् । प्रयोजनाधिकरणमिदं इति तन्त्ररत्ने । तस्मात् तत्र विन्दौ द्रष्टव्यम् । ६।२।१।१–२.

अधिकारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् । ६।६।३।१६ ॥

भाष्यं— इह सत्राण्युदाहरणम् । 'य एवं विद्वांसः सत्रमासते' 'य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ति' इति । तत्र संदेहः किं सत्राणि त्रयाणामपि वर्णानां, उत ब्राह्मणानामेवेति । किं प्राप्तं ? सत्राणि सर्ववर्णानां भवेयुरिति । कस्मात् अविशेषात् । नहि कश्चित् विशेष आश्रीयते, अमीषां वर्णानां सत्राणि भवन्ति, अमीषां नेति । तस्मात् त्रयाणामपि वर्णानां अधिकार इति ।

टुप्— 'सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात्' (६।६।३।१६), 'न स्वामित्वं हि विधीयते' (२०)। (पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रे इह पठिते)। 'ये यजमानास्ते ऋत्विजः' इत्येवं यत् आनुपूर्व्यं, तत्र यजमानऋत्विक्शब्दयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या एकेन लक्षणार्थेन भवितव्यम्। तत्र मुख्यत्वात् यजमानशब्दः श्रुतिभूतः, जघन्यत्वात् ऋत्विक्शब्दो लक्षणाऽर्थः । यच्छब्दतच्छब्दौ (यथाक्रमं) उद्देशप्रतिनिर्देशकौ इति (स्थिते) को वाक्यार्थ इति चिन्त्यते । तत्र (सर्ववर्णानां) यजमानानां निर्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टानां आर्त्विज्यं विधीयते (संस्कारत्वेन) इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, (सत्र) सर्वे वर्णा उद्दिष्टप्रतिनिर्दिष्टाः ('सत्रमासीरन्' इति विशेषाश्रवणात् । किंतु इह) यजमाना आर्त्विज्यस्य कर्तृत्वेन विधीयन्ते । तदिह प्रधानम् । तस्य (च) द्वौ धर्मौ (प्रकृतितः प्राप्तौ) अन्यकर्तृकता ब्राह्मणकर्तृकता च । तेन अन्यकर्तृकता (वचनेन) व्यावर्तते । ब्राह्मणकर्तृकता (तु) स्वधर्मे कर्तॄणां यजमानानां (गुणभूतानां सत्रमासीरन् इति ब्राह्मणमात्रचरितार्थसामान्यवचनप्राप्तेन) धर्मेण नैसर्गिकत्वेन न जहाति । तदुक्तं 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' (१२।२।९।२५) इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १७ ॥

भाष्यं— इतश्च पश्यामः त्रयाणां सत्राणीति । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति ? एवमाह, 'गार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य' इति द्वादशाहे भवति वचनं ब्रह्मसामविधानपरम् । तस्मिन् राजन्यवैश्यानां दर्शनं भवति । तस्मादपि सर्ववर्णानामधिकार इति ।

ब्राह्मणानां वेतरयोरार्त्विज्याभावात् । १८ ॥

भाष्य— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, त्रयाणामपि वर्णानां अधिकार इति । किं तर्हि ? ब्राह्मणानामेव स्यात् । कुतः ? इतरयोः आर्त्विज्याभावात् । इतरयोर्हि वर्णयोः राजन्यवैश्ययोः आर्त्विज्यं प्रतिषिद्धम् । स्वयमेव आर्त्विज्येन विना विगुणत्वम् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव स्यात् ।

वचनादिति चेत् । १९ ॥

भाष्य— इति चेत् पश्यसि राजन्यवैश्ययोर्वैगुण्यमापद्यते इति । वचनात् यजमानाः सन्तः ऋत्विजो भविष्यन्ति 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति । के पुनर्यजमानाः ? ये सत्रफलं कामयमानाः सत्रकर्मणि प्रवृत्ताः, ते राजन्या अपि, वैश्या अपि । तेषामृत्विक्कर्म विधीयते । तत एतत् स्यात्, येषामार्त्विज्यं शक्यं कर्तुं तेषामिदं आर्त्विज्यविधानमिति । नैतदेवम् । यथैव ब्राह्मणानां यजमानानामप्राप्तं वचनप्रामाण्यात् भवति, एवमब्राह्मणानामपि यजमानानां वचनप्रामाण्यादेव भवितुमर्हति इति । तस्मात् आर्त्विज्यसंस्कृता राजन्यवैश्या अपि सत्रमासीरन् इति ।

न, स्वामित्वं हि विधीयते । २० ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । स्वामिवचनेन वचनेन विधीयते, एवंकामा सत्रमासीरन् इति विधीयते, नार्त्विज्यम् । अथ 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इत्यनेन वचनेन विहितमार्त्विज्यं इति । उच्यते । तदपि न ।

त्यकल्पते। (तन्त्ररत्ने तु 'तादर्थ्यानुगुणार्थता नानुक्तेऽर्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात्' इति सूत्राक्षरपाठः)

टुप्— फलेन व्याप्यमानत्वात् प्रधानभूतः (पुरुषः)। प्रधानभूतश्चेत् अविवक्षिता सङ्ख्या। ततो 'यजेत' इति (आख्यातगता) या सङ्ख्या प्रतीयते, सा गुणभूताङ्गेन विवक्षिता इत्येतन्न। (कुतः) अनुक्ते (हि) न्याये स्यात् (विवक्षा)। उक्तश्च (अस्माभिः अविवक्षितत्वे) न्यायः। व्याप्यमानगता (कामपदस्था) सङ्ख्या (तावत्) अविवक्षिता। (अतः) तद्विरोधात् इतरदपि (आख्यातगतं) अविवक्षितम् (एकत्वम्)।

चोदनैकत्वात्। ६॥

भाष्य— एका हि विधायिका चोदना। सा यदि फलोत्पत्तिं यागोत्पत्तिं वा विधत्ते तदा कर्ता न स्वार्थेन, यदा पुनः स्वार्थेन तदा यागः फलं वा तादर्थ्येन। न चैतत् यौगपद्येन भवति। स्वार्थं एकः, तदर्थं इतरः, वैपरीत्येन वेति। यथा 'उभाभ्यां बाहुभ्यां इषून्स्यति' देवदत्त इति गम्यते, न च यौगपद्येन। यदा दक्षिणेनास्यति, तदा सव्येन धनुष्पृष्ठं नमयति, न तेनापि अस्यति इति गम्यते, तत्र व्यापृतत्वात्। एवं यदा पुरुषप्राधान्यं, तदा यागस्य फलस्य वा गुणभावो गम्यते, तत्र व्यापृतत्वात्, न तयोः प्राधान्यमपि गम्यते। तस्माच्च यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः। अतो याथाकाम्यं स्यात्, एको द्वौ बहवो वा यजेरन्निति।

अपिवा कामसंयोगे संबन्धात् प्रयोगायोपदिश्येत, प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत्। ७॥

भाष्य— अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः। प्रयोगायोपदिश्येत कर्ता न स्वार्थेन। कथं? यजेत इत्यस्य अर्थः यागं कुर्यात् यागेन वा कुर्यात् इति सत्ताऽभिव्यक्तिमात्रं गम्यते, न फलस्य कर्ता आधारता वा। स्वर्गकामशब्दश्च स्वर्गकाममात्रे वर्तते, न विशेषमवलम्बते आत्मनः परस्य वेति। शब्दप्रमाणकाश्च वयं ईदृशेषु अर्थेषु। कथं तर्हि? कामस्य आत्मसम्बन्धोऽवगम्यते सम्बन्धात्। फलकामः अनुक्तेऽपि शब्देन आत्मनः एव फलं कामयते, न परस्य। यत्र तु उभावर्थौ वक्तव्यौ भवतः, प्रत्यर्थं तत्र विधिः श्रूयते, यथा 'कृष्णविषाणया कण्डूयति' 'चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति। यत्र एवं द्वे श्रुती विधात्र्यौ भवतः, तत्र गुणभावः प्राधान्यं च गम्यते। न तु अत्र एवं द्वे विधायिके श्रुती विद्येते। गुणभूतस्तु पुरुषः श्रूयते भावयेदिति। तत्र यत्यर्थः करणं कर्म वा। सम्बन्धात्तु पुरुषप्राधान्यं, न कस्य चित् मुखेन उत्पन्नेन प्रयोजनम्। सुखसम्बन्धेन आत्मनस्तु कृत्यम्। तस्मात् सम्बन्धात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न श्रुतेः। अतो गुणभूतस्य पुरुषस्य सङ्ख्या विवक्षितेति।

टुप्— फलेन व्याप्यमानस्य (पुरुषस्य प्रधानभूतस्य) एकत्वाद्यविवक्षा। सा च अर्थात् (स्वारस्यात्) फलेन व्याप्तिमात्मनः इच्छति। (तेन) या अत्र (काम-)पदे (फलप्राप्तिं प्रति प्राधान्य-) विवक्षा, सा न शाब्दात्, किं तर्हि अर्थात् स्वर्गकामशब्देन अनूद्यते। अत आत्मार्थता (फलस्य) सिध्यति। यजेत इत्येकत्वविवक्षा तु शाब्दात् (कर्तृसङ्ख्याविवक्षाऽपि उपलक्ष्यते)। तत्र यदि शाब्दात् द्वे अपि (गुणप्रधानत्वे) विवक्षिते स्याताम्, ततः अर्थान्तरत्वात् (अर्थभेदात् वाक्यभेद-)दोषो भवेत् (न त्वेवमस्ति। यस्मात् स्वार्थमेव फलं काम्यते-) तस्मात् यः स्वर्गं प्रार्थयमानः आत्मसम्बन्धितया आत्मनः इच्छति, तस्य यागोऽभ्युपायः इत्यर्थादेवावगम्यते। तस्मात् विवक्षितमेकत्वम्।

अथवा यजेत इति भावना प्रतीयते कालोपपद-निमित्तादिविशिष्टा (दर्शादिना कालेन, कर्तृगामिफलरूपेण उपग्रहेण आत्मनेपदेन, जीवनेन च निमित्तेन, आदिपदाच्च प्रयाजादिभिरङ्गैः, स्वर्गादिफलेन, तदाश्रय प्रधानपुरुषेण, निर्वर्तकेन च गुणभूतेन कर्त्रा विशिष्टा भावना अवगम्यते)। तत्र संख्या (उपात्ता) गुणभूतस्य पुरुषस्य (कर्तृरूपस्य) परिच्छेदिका। (अवगम्यमाना) येनांशेन व्याप्यते (पुरुषः) तेन (अंशेन नियमा) अविवक्षिता, (कर्त्रंशेन तु विवक्षितैव)। तदुभयमपि (गुणत्व प्रधानत्व च) अनन्य-(प्रमाण-) गम्यत्वात् अविरुद्ध (एकवाक्ये) विवक्षितम्।

ऋत्विक्पदे एव तत्कार्ये रक्षयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वेन उद्दात् विधीयते, यच्छब्दप्राथम्याभ्यां यजमानत्वेन उद्देश्यत्वप्रतीतेः। अत एव कर्म्मगुणत्वात् अप्राकृतकार्यकल्पनाऽपि न दोषः। एवं ऋद्धिकामत्वाविशेषात् त्रयाणामपि वर्णानां आर्त्विज्यसंस्कार्यत्वानगते त्रयाणामपि सत्रे अधिकारः। अत एव द्वादशाहे 'बार्हद्गिर ब्राह्मणस्य' इत्यादिलिङ्गमपि उपपद्यते। एवं च यजमानसंस्कारत्वेनैव ऋत्विक्पदार्थे प्राकृतत्वेनोपकारस्यापि सिद्धेः न तदर्थं परिक्रयादिभिः ऋत्विगन्तरसंपादनं इत्यपि द्रष्टव्यम्। इति प्राप्ते, ज्ञापकसत्त्वे व्यवहितान्वयकल्पनया शाब्दबोधस्य लोके दृष्टत्वात् इह अपूर्वविधित्वादृष्टरूपाप्राकृतकार्यकल्पनादिदोषभिया यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयेन स्वरूपप्राप्तिमात्रसूचनेन वा ऋत्विक्कार्यस्यैव उद्देश्यत्वस्वीकृत्य यजमाना कर्तारो विधीयन्ते। न च एतावता अन्यनिकर्तृकत्व शङ्क्यं, यजमानानामपि ऋत्विक्त्वस्य बाधितत्वात्। वरणादिवच्छुतीत यजमानभिन्नत्व परं अतिदेशप्राप्त उपदेशेन बाध्यते। ननु एतावता अब्राह्मणकर्तृकत्वमपि, इति तदनुमहाय ब्राह्मणानामेवाधिकार। बार्हद्गिरादिदर्शनं तु अहीनाभिप्रायेण।

न्यायबिन्दु -- 'सत्रे त्रयाणामप्यधिकार ये यजमानास्त ऋत्विज' इति यजमाने संस्कारत्वेन आर्त्विज्यविधिः, गुणभूतकर्तृपरिच्छेदकतया ब्राह्मण्यआर्त्विज्याङ्गम्। अत्र तु कर्तृप्राधान्यात् द्वारलोपात् आर्त्विज्यविधौ बाध्यते। इति प्राप्ते, संस्कारत्वेन आर्त्विज्यविधौ अप्राकृतकार्यापत्ते तदुद्देशेनैव यजमानविधि। तेन अन्यकर्तृकत्वबाधः। ब्राह्मणकर्तृकस्य (कर्तृत्वस्य) तु न बाधकमस्ति। अतो ब्राह्मणानामेव सत्रम् इति सिद्धान्तः।

मण्डन— 'अब्राह्मणस्याधिकृतिर्न सत्रे।'

शङ्कर— 'सत्रेऽधिकारी विप्र स्यात्।'

अधिकार सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ॥

वासिष्ठानां वा, ब्रह्मत्वनियमात्। ६।६।४।२४॥

भाष्य — एतत् समधिगत ब्राह्मणानामेव सत्र, न राजन्यवैश्यानामिति। अथेदानीमिदं संदिग्ध किं सर्वेषां ब्राह्मणानां, उत वासिष्ठानां स, उत भृगुशुनकवासिष्ठान् वर्जयित्वा अन्येषामिति। किं प्राप्त? सर्वेषामविशेषात्। नहि कश्चित् विशेष आश्रीयते अमीषां ब्राह्मणानां सत्र, नहि अमीषां नेति। तस्मात् सर्वेषामिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। वासिष्ठानां ब्रह्मत्वस्य नियमात् वासिष्ठानां सत्रं स्यात्, वासिष्ठानां नान्येषाम्। कुतः? ब्रह्मत्वस्य नियमो भवति 'वासिष्ठो ब्रह्मा भवति' इति। अतो वासिष्ठानां तत्समानकल्पानां च सत्रं स्यादिति।

सर्वेषां वा, प्रतिप्रसवात्। २५॥

भाष्य— सर्वेषां वा सत्रं स्यात् अविशेषात्। ननु वासिष्ठो ब्रह्मा इत्युच्यते। नेत्याह। पुनः प्रतिप्रसूयते 'य एव कश्चन स्तोमभागमधीयीत स एव ब्रह्मा भवेत्' इति। वासिष्ठोपदेशः इदानीं किमर्थ इति चेत्, स्तोमभागप्रशंसाय। स्तोमभागान् अधीयानः अवासिष्ठोऽपि वासिष्ठकार्ये समर्थः क्रतुमिति।

वैश्वामित्रस्य हौत्रनियमाद्, भृगुशुनकवसिष्ठानामनधिकारः। २६॥

भाष्य— भृग्वादीनां अनधिकारः स्यात्। कुतः? वैश्वामित्रस्य हौत्रं नियम्यते 'विश्वामित्रो होता भवति' इति। तस्मात् वैश्वामित्राणां, तैश्च समानकल्पानां अधिकार इति।

सोम— पूर्ववैव विशेषविचारात् सङ्गतिः।

त्रि-- 'विप्रस्य सत्र सत्रस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत्। ब्रह्म विश्वामित्रस्यैव वा ऽऽन्य ऋद्धीच्छुर्न गच्छतम ॥ ब्रह्मत्वाय त्ववासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः। वैश्वामित्रसमानानां मत होतृत्वसिद्धये ॥' 'रश्मिरसि क्षयाय त्वा' इत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागा नाम। तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि वासिष्ठ एव।

भाट्ट— प्रकृतौ 'वासिष्ठो ब्रह्मा, वैश्वामित्रो होता' इति ब्रह्मत्वानुवादेन वासिष्ठत्वविधानात् तयोश्च नित्यत्वात् सत्रे विकल्पः। इति प्राप्ते 'य एव कश्चित् स्तोमभागानधीते स एव वासिष्ठ' इत्यर्थवादेन स्तोमभागाध्येतुर्विधिवत्स्तुत्यत्वाद् वासिष्ठत्वस्य लक्षणया स्तोमभागाध्येतृमात्रपरत्वावगमात् ... वैश्वामित्रसमानकल्पानामेव अधिकारः। भाष्ये तु 'य एव कश्चित् स्तोमभागानधीते स एव ब्रह्मा भवेत्' इति

प्रयाजः, तनूनपादितरेषाम् ।' एवं के चित् नाराशंस-कल्पाः, के चित् तनूनपात्कल्पाः । तत्र किं तावत् प्राप्तं ? संनिपाते बहूनां यजमानानां ये एव तुल्याः, ते एव सह सत्रमासीरन् । कुतः ? अवैगुण्यात् । इतरथा यस्य कल्पो नोपसंह्रियेत तस्य वैगुण्यं स्यात् । यथा प्रकृताविव विना साद्गुण्येन फलाभावः एवमिहापि इति ।

टुप्— सिद्धान्तोक्तमिदमधिकरणम् । (इयं पङ्क्तिः मुद्रिते लिखिते चास्ति, परंतु तन्त्ररत्ने नास्ति)। भिन्नकल्पानामधिकारः (अस्ति) इति पूर्वः पक्षः । (कुतः ?) एवंकामाः सत्रमासीरन् इति सामान्यवचन-प्राप्तेः । वसिष्ठानां कर्तृणां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । तत्र (वसिष्ठानामितरेषां च कर्तृत्व-) संनिपाते (सति) अतत्कर्तृत्वात् (अवसिष्ठकर्तृत्वात् , क्रतौ) निमित्तविघातात् अनङ्गं नाराशंसः । (पक्षान्तर-माह–) तत्कर्तृत्वाद्वा (नाराशंसकर्तृत्वात्) वासिष्ठानां, तैरपि क्रियमाणेन नाराशंसेन इतरेषां कल्पसिद्धिः (कार्यसिद्धिः) इति पूर्वः पक्षः । (वसिष्ठा हि कर्तारो नाराशंसं साङ्गं, इतरे तु तनूनपातम् । उभयकर्तृसंनिपाते तु द्वयोरपि कार्त्स्न्येन कर्तृत्वात् नाराशंसोऽपि तावत् वासिष्ठैः क्रियते एव इति नास्ति वैगुण्यम् । एवं तनूनपादपि अविगुण एव इति येन केनापि सगुणः क्रतुः सर्वेषां फलसाधनमिति)। सिद्धान्तस्तु —वसिष्ठानामिति (षष्ठी) स्वामित्वलक्षणार्था, (अतः) येषां स्वं नाराशंसः, तेषामेव कर्मसिद्धिं करोति, नेतरेषाम् ।

अमन्त्राण्यपि अनेककर्तृकाणि उदाहरणमेव (तुल्य-न्यायत्वात् । प्रदर्शनार्थं तु भाष्ये सत्रग्रहणम्) ।

वचनाद्वा शिरोवत् स्यात् । २ ॥

भाष्यं — वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । न चैत-दस्ति भिन्नकल्पानामनधिकार इति । तेऽप्यधिक्रियेरन् । कुतः ? अविशेषात् । अविशेषेण सर्वेषां यजमानानां प्राप्तिः । न च भिन्नकल्पानां प्रतिषेधः । ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानाम् । अथोच्यते । वचनात् , सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा अपि गृहीताः । तत्र शिरोवद् बाधः स्यात् । यथा 'पुरुषशीर्षमुपदधाति' इति वचनसामर्थ्यात् शवशिरसां स्पर्शनं स्मृतिविप्रतिषिद्धमपि क्रियते एवमिहापि । अथवा आशिरवत् । यथा क्रतुपेये 'घृतव्रतो भवति' इति वचनात् व्रतदुहि निवृत्तायां अन्यामाशिरे गां कल्पयन्ति । एवमेतदपि वचनात् भविष्यति ।

न चाऽनारभ्यवादत्वात् । ३ ॥

भाष्यं— नैतदस्ति, यदुक्तं भिन्नकल्पानामपि अधि-कार इति । समानकल्पा एव अधिक्रियेरन् । कुतः ? अवैगुण्यात् । अथ यदुक्तं वचनात् वैगुण्येनापि सेत्स्यतीति, तन्न, अनारभ्यवादत्वात् । तद्धि वचनात् प्रक-ल्प्यते, यस्मिन् अकल्प्यमाने वचनमनर्थकं भवति । यदि हि आरभ्य भिन्नकल्पान् एतदुच्येत, ततो वचनमनर्थकं भवति , इति भिन्नकल्पानामपि सत्रमभ्युपगम्येत, न तु आरभ्य भिन्नकल्पान् एतदुच्यते । समानकल्पेषु अर्थवत्ता अस्य वचनस्य भविष्यति । तस्मान्न भिन्नकल्पानामधि-कार इति ।

स्याद्वा , यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् । ४ ॥

भाष्यं — स्याद्वा भिन्नकल्पानामधिकारः । कुतः ? यज्ञार्थत्वात् कल्पस्य । वसिष्ठादीनां नाराशंसकल्पो यज्ञस्य साधकः । स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः परकल्पेनापि सिद्धः सिद्धो भवति । यथा 'यजमानेन संमितामौदुम्बरीं परिवासयन्ति' इति यस्य कस्य चित् परिमाणेन सिद्धो यज्ञः अन्येषामपि सिद्धो भवति । उच्यते । ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसंबन्धः । स च प्रकरणप्राप्तां यागार्थतां बाधिष्यते इति । नेति ब्रूमः । फलं हि तदा कल्पयितव्यम् । ननु इतरथाऽपि अदृष्टं अवश्यं कल्प-नीयम् । तत्रोच्यते । सत्यं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु प्रयोगवचनैकवाक्येन । द्वितीये तु पक्षे कल्पयित्वा शब्दं तेन एकवाक्यता स्यात् । अथोच्यते । क चित् समा-म्नातेन सह एकवाक्यता भविष्यति, तथापि अप्रकृतेन व्यवहितेन च कल्प्यमाना प्रकृतकल्पनायाः गुरुतरा स्यात् ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५ ॥

भाष्यं — नैतदेवं तत्प्रधानत्वात् । पुरुषार्थो ह्येष कल्पः । कथं ? वासिष्ठादीनां नाराशंसो यज्ञाङ्गमिति । यच्च यस्य यज्ञाङ्गं, तेन सह फलदं कर्म तस्य भवति । तेन एतमभिसंबन्धः क्रियते, वासिष्ठादीनां नाराशंसेन सहितं कर्म फलदं भवतीति ।

शतान्यायुरस्य इति विग्रहीष्यामः, इति (चोद्ये) उक्ते 'नैवं सङ्ख्याशब्दानां समास इष्यते' इति (उत्तरमुक्तं भाष्ये । तस्यार्थः--) यौ द्विवचनबहुवचनान्तौ सङ्ख्याशब्दौ, ताभ्यां न समास इष्यते । कया उपपत्त्या ? द्विवचनबहुवचनान्तयोः प्रमाणाभावात् । राजपुरुष इत्युक्ते न राजशब्दात् परं द्विवचनं बहुवचनं वा श्रूयते । ननु एकत्वेऽपि प्रमाणं नास्ति, तेन वा कथं विग्रहः ? उच्यते। एकत्वं जात्यपेक्षं लिङ्गं अर्थमात्रव्यक्त्यपेक्षम् । तस्मादेकवचनान्तेन अन्यतमलिङ्गयुक्तेन विग्रहो भवति । चित्रगुः इति चित्रा गावो यस्य इति (बहुवचनान्तेन) विग्रहे प्रयोगस्मृतिः प्रमाणम् । भूमादिष्वर्थेषु मतुबादयः इति (स्मरणात् । मत्वर्थे हि बहुव्रीहिः, भूम्नि च मतुप् स्मर्यते, इति बहुव्रीहिरेव भूमानं गमयति, इति युक्तो बहुवचनेन विग्रहः) ।

सम्बन्धादर्शनात् । ३४ ॥

भाष्यं-- नहि एतावदायुषा रसायनानां सम्बन्धो दृष्टपूर्वः । न च सम्बन्धादर्शने अनुमानमस्ति । ननु सामान्यतोदृष्टं भविष्यति । दृश्यन्ते तावत् अल्पस्य स्थिरभावस्य कारणानि । एवमभ्यस्यमानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरतां उत्पादयिष्यन्ति । शतायुः पुरुषः इति सत्यपि वचने अधिकं जीवनं दृश्यत एवेति । अत्रोच्यते । नायमेकान्तः । यदा चित् या च यावती च शरीरस्थिरता उत्पादयेयुः, न द्राघिष्ठकालम् । यथा प्लवमानोऽभ्यासात् प्लवमाना वृद्धेः या च यावतीं च मात्रां प्राप्नुवन्ति, न तु अभ्यस्यन्तः पुरुषायुषेणापि, योजनमात्रं प्लवेयुः । एवमिहापि संबन्धाभावात् सहस्रायुष्ट्वं प्राप्नुयुर्न वेति संदिग्धम् । संदिग्धं चेत् सामान्यतोदृष्टं न प्रमाणम् । न च अदृष्टोऽर्थः प्रमाणमन्तरेण शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादसंशयं नैतावदायुषः सन्ति । पुरुषवचने चोक्तम् ।

स कुलकल्पः स्यादिति कार्ष्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात् । ३५ ॥

भाष्यं-- कथं तर्हीति ? स मनुष्याधिकारस्य कुलकल्पो भविष्यति इत्येवं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? एकस्मिन् असंभवात् । पुरुषाणामिदमनुशासनम् । न चैतदेकः शक्नोति पारयितुम् । यथा शक्यते तथा पारयितव्यं इति गम्यमाने बहवः शक्नुवन्तः प्रवर्तेरन् । अन्येऽपि तत्कुलीनाः अन्येन आरब्धं समापयेयुः इति ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् । ३६ ॥

भाष्यं-- शास्त्रफलं हि प्रयोक्तरि इति समधिगतम् । यश्च कार्त्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं समर्थः, स एवाधिक्रियते इति । तस्मान्न कुलकल्पोऽवकल्पते । कथं तर्हि ? सम्प्रदायमात्रेण धर्म इत्यध्यवसीयते । एवं श्रूयते 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । एवं तर्हि एतदध्यवसेयं, वचनप्रामाण्यात् एतत् कर्म कुर्वता आयुर्वर्धते इति । तच्च न, प्रमाणाभावात् । नहि एतस्मिन्नर्थे वाक्यं अन्यद्वा प्रमाणमस्ति । ननु अर्थापत्तिः, अन्यथा आनर्थक्यं भविष्यतीति । उच्यते । नानर्थक्यम् । अध्ययनादेव हि अदृष्टं भविष्यति । तथाहि सामान्येन अदृष्टं कल्पयितुं लघीयः, न तु कर्मणा आयुर्वर्धते इति विशेषादृष्टकल्पना । अथवा आनर्थक्यमेव अभ्युपगम्येत कामं, न अयुक्ति फलकल्पनम् । अथोच्येत, अर्धतृतीयानि शतानि (२५०) दीक्षिष्यन्ते, चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यते इति । एवमपि नियतपरिमाणं हीयते 'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति । वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं हापयिष्यते इति चेत्, तदयुक्तम् । अध्ययनात् फलमस्ति तस्मान्नैषा कल्पनेति ।

विप्रतिषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः । ३७ ॥

भाष्यं-- कथं तर्हि ? एवं, अन्यतरोऽत्र गौणः शब्दः स्यात् । यदि वा अगारसरे संवत्सरशब्दः, यदि वा पञ्चपञ्चाशतः इति शब्दो गौण इति । कुत एतत् ? विप्रतिषेधात्, विप्रतिषेधो हि भवति उभयस्मिन् विहिते । कथं ? वाक्यं हि भिद्येत । यदि पञ्चपञ्चाशतः विवृतः, न संवत्सराः; अथ संवत्सराः विवृताः, न पञ्चपञ्चाशतः । तस्मात् विरोधात् अन्यतरद् वचनं गौणं इति लावुकायन आचार्यो मन्यते स्म । आचार्यग्रहणं पूजार्थं नात्मीयमतप्रतिषेधार्थम् ।

नत ॥, नाराशंसचमसानां स्वामिनोद्देशपूर्वकम्। नाराशंसनिधौ सनिरर्थात् साद्गुण्यतोऽन्तिम ॥ '

भाट्ट — दर्शपूर्णमासयो फलभेद श्रुत 'राजन्य वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीय प्रयाज, तनूनपादन्येषां' इत्यादिना । अत्र हि 'तनूनपात यजति' इत्यनेन एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयं अङ्गीकृत्य विहितस्य द्वितीयप्रयाजस्य क्रमे शाखाभेदेन समाम्नातयो नाराशंसतनूनपान्मन्त्रयो अन्यतरस्य विकल्पेन द्वितीयप्रयाजसम्बन्धित्वेन प्राप्तयो वासिष्ठसम्बन्धमात्र नाराशंसस्य क्रियते। अत एव नाराशंस इति तद्धित द्वितीयपद प्रयाजपद चानुवाद । ततश्च परिशेषादेव तनूनपान्मन्त्र अन्यसम्बन्धसिद्धे 'तनूनपादन्येषां' इत्यपि 'पोत्स्युत्तरे' इतिवत् अनुवाद एव। न च नाराशंसमन्त्रस्य पशुप्रकरणे पाठेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठाभाव इति केषाञ्चिदुक्त युक्त, पशुप्रकरणेऽपि सूत्रे वैकृतनाराशंसमन्त्रपाठेऽपि 'नाराशंसो ब्रह्म आज्यस्य वेतु' इत्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात् । अत एव आश्वलायनादिभि तत्रैव स पठित । यत्तु नाराशंसवाक्ये द्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजान्तरविधि, तस्य च वासिष्ठसम्बन्धित्वेन विधानात् अन्येषामभाव इति, तन्न, तथात्वे समिदादिगोत्तरत्वरूपद्वितीयत्वस्य नराशंसयागे विधानेऽपि वासिष्ठानां तनूनपाद्यागबाधे प्रमाणाभावात् नाराशंसोत्तर तत्स्थानापत्ते । नहि द्वितीयपदे तत्कार्यकारित्वेन नाराशंसविधि, येन तेषां तनूनपाद्बाध शङ्क्येत। तथात्वे सिद्धान्ते वासिष्ठानामपि उद्देश्यत्वेन वाक्यभेदापत्ते । न च 'तनूनपादन्येषां' इत्यनेन अन्येषामेव तनूनपाद्विधानात् वासिष्ठानां तद्बाधोपपत्ति, तस्य एकवाक्यत्वेनोपपत्तौ वाक्यभेदाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् विशिष्टविधिपूर्वविधिकर्मान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । अत पूर्वोक्तप्रकारेण मन्त्रस्यैव वसिष्ठसम्बन्धविधानेन कल्पभेद उपपादनीय । स च दीक्षणीयादिद्वारा अनेककर्तृकेषु सत्रादिषु प्राप्त ।

तत्र सत्रादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकार उत समानकल्पानामेव इति चिन्तायां अविशेषात् भिन्नकल्पानामपि। न च एककल्पारम्भे अन्येषां वैगुण्यप्रसङ्ग वासिष्ठाना इतरत्र मन्त्रस्य शुद्धवासिष्ठार्थत्वविधान प्रकरणाद्यभा पत्त । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिसंख्याऽऽपत्ते वासिष्ठस्य, नाराशंसमन्त्रे द्वौ वैश्वामित्रविधानात् साक्षात्कर्तृपरिच्छेदकत्वेन विध्ययोगेऽपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन वासिष्ठत्वविध्युपपत्ते, सत्रादौ औदुम्बरासमानवत् एकवासिष्ठकर्तृकत्वेऽपि अन्येषां वैगुण्यानापत्ते । अतो भिन्नकल्पानामपि अधिकार । इति प्राप्ते, विकल्पेन प्राप्तयोर्मन्त्रयो नियमार्थत्वेन वाक्ययोस्तयो नियतप्राप्तावासिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिसंख्याफलकत्वायोगात्, वासिष्ठोद्देशेनैव प्रमाणान्तरगमात् वासिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतदर्शपूर्णमासाङ्गभूतद्वितीयप्रयाजद्वारा नराशंसमन्त्रविनियोगविधि । अतश्च नराशंसमन्त्रस्य वासिष्ठेषु विनियोगाभावादेव निवृत्ति, इति न तत्परिसंख्याया वाक्यप्रवृत्तिफलकत्वम् । अतश्च भिन्नकल्पानामपि अधिकारे एकाङ्गभूतमन्त्रपाठे इतरेषां वैगुण्यापत्ते समानकल्पानामेव अधिकार ।

न्यायबिन्दु — दर्शपूर्णमासयो 'राजन्यवासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीय प्रयाज, तनूनपादन्येषां' इति श्रुतम् । तत् दीक्षणीयादिद्वारा सत्रेषु प्राप्नोति । तत्र वसिष्ठानन्यैर्युक्तो नाराशंसो वसिष्ठकर्तृक सपद्य इति, एव तनूनपादपि अन्यै, इति कश्चित् कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अपि सत्र कुर्यु । इति प्राप्ते, वासिष्ठार्थत्वेन नाराशंसादिविधि, क्रतूपकारद्वारेण तादर्थ्य इति न फलान्तरकल्पना, धात्वर्थस्य विधेयत्व च युक्त इति निरूपणात् । एव च एककल्पाश्रयणे अन्येषां क्रतुवैगुण्यात् समानकल्पानामेव सत्र इति सिद्धान्त ।

मण्डन — 'न भिन्नकल्पा कुर्यु सत्रं स्यु ।'

शङ्कर — 'सत्र कुर्युस्तुल्यकल्पा ।'

अधिकार सारस्वतभिन्नसत्रेषु आहिताग्नीनामेव ॥

विद्वत्त्वस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् । ६।६।८। २७ ॥

भाष्य — सत्रमस्य उदाहरणम् । 'य एवं विद्वांस सत्रमासते' 'य एवं विद्वांस सत्रमुपयन्ति' इति । तेषु सन्देह किं साग्नीनामनग्नीनां च तानि भवन्ति उत साग्नीनामेव इति । किं प्राप्तं । साग्नीनामनग्नीनां च ।

श्रुतेः । न रात्रिसम्बद्धशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ स्वारस्यात् त्रिवृदादेरेतेषु पक्ष इष्यते । त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ॥ नाह सवत्सरोऽहःसु गौणी सवत्सराभिधा । तस्माद्विश्वसृजा सत्र सहस्रदिनमिष्यते ॥'

भाट्ट— 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत सवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजामयन सहस्रसवत्सर' इति श्रुतम् । तत्र पञ्चाशच्छब्दः सख्यापर एव । त्रिवृत्-सवत्सरशब्दौ तु लक्षणया त्रिवृत्स्तोमकसवत्सरसाध्यकतुवृत्तिपरौ । पञ्चाशच्छब्दविशेषण पञ्चशब्दोऽपि । तेन तादृगक्तुवर्तिनी पञ्चत्वसख्याऽवच्छिन्ना पञ्चाशत्सख्या (५x५०) इति पार्ष्ठिकान्वयवेलाया फलितोऽर्थः । तदिद त्रिवृदादिस्तोमकत्वं यद्यपि साक्षात्सम्बन्धेन अहन्येव, तथापि तादृशाहर्घटितत्वात् सवत्सरेऽपि तत् सभवति इति न कोऽपि दोषः । तत्र सवत्सरशब्दो मुख्यया वृत्या सवत्सरमेवाभिधत्ते । तेन मनुष्याणा सहस्रायुष्ट्वाभावात् तिर्यगधिकरणे (६।१।२) निराकृतोऽपि श्रुतिबलात् गन्धर्वादीनामेवाधिकार. । तेषा तु अग्न्याद्युपसंहारासामर्थ्यात् मनुष्याणामेव वा रसायनलब्धसहस्रायुषा सः । रसायनादेः एतावदायुःसपादनसामर्थ्ये प्रमाणाभावात् 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेश्च एकेन आरब्धस्य पुत्रादिपारपर्येण समापन इति कुलकल्पो वा । 'शास्त्रफल प्रयोक्तरि' (३।७।८) इति न्यायस्य विना यत्नेन अपवादे प्रमाणाभावात्, समस्तकर्मानुष्ठानाभावे विश्वजित्-न्यायेन फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, सत्रारम्भादेव सहस्रायुष्य जायते इति वा कल्प्यम् । एतादृशकल्पनेऽपि प्रमाणाभावात् पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभिप्राया सख्या । तेन एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः सवत्सर. पञ्चपञ्चाशत्सख्यावै. यजमानैः सपाद्यमानः तावत्सख्यः इत्युपचर्यते । अतः चतुःसवत्सरमिदं सत्र सार्धशतद्वयै. यजमानैः कार्यं इति वा पक्षान्तरम् । अस्यापि बुद्धौ अनन्तपनारोहात्, 'सप्तदशावराः चतुर्विंशतिपरमाः' इति आतिदेशिकपरिमाणबाधापत्तेश्च अनुपपत्ति. । तस्मात् सख्याशब्द सवत्सरशब्दं वा गौणत्वाश्रित्यैव मनुष्याधिकारः समर्थनीयः । तत्रापि सख्या-शब्दयोर्मुख्यत्वात् एकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न स्वार्थत्यागः । संवत्सरपदं तु अयन्यत्वात् सौरचान्द्रादिभेदेन अनेकार्थत्वाच्च अर्थनिश्चयासमर्थं भवति इति गौणम् । तत्र 'यो मास. स सवत्सरः' इति दर्शनात् मासेष्वेव सवत्सरशब्द. इत्येक. पक्ष । तत्रापि तु अशक्तिः तदवस्थैव । नहि आधानादूर्ध्वं सहस्रमासपर्यन्त (८३ वर्षाणि ४ मासाश्च) जीवन संभवति । अतः 'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः' इति प्रयोगात् द्वादशरात्रिषु इति अपरः पक्ष. । प्रतिमाशब्दविशेषण तु अत्र सवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोग । तेन त्रिवृदादिशब्दसामञ्जस्यात् दिवसेषु सवत्सरशब्दः । त्रिवृदादिपदैर्हि स्तोमवाचकैरपि तद्विशिष्टं अहरेव लक्षणया प्रकाश्यते । तत्पक्षस्तु लक्षितलक्षणया लक्ष्यताऽवच्छेदकगौरवाङ्गीकारेण वा । अतः तद्विया संवत्सरपदं दिवसपरमेव इति सिद्धान्तः ।

इद च कृतादियुगान्तरेष्वपि मनुष्याणा शतमेव परमायु इति कृत्वाचिन्तया । यदा तु स्मृतिपुराणेतिहासादौ श्रुतस्य प्रकृष्टतरपुण्ययोगादिफलस्य अनेकसहस्रवत्सरपरिमितस्य आयुषोऽपि प्रकृतश्रुत्युपलब्धस्य प्रामाणिकत्व, एतज्ज्ञापकत्वेनैव च 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतौ शतानि आयूंषि यस्य इति विग्रहः कलीयुगाभिप्रायः वा आश्रयणीय, तदा त्रिवृदादिशब्देन अहःलक्षणेव त्रिवृत्स्तोमकाहर्घटितत्वसम्बन्धेन लक्षयित्वा सवत्सरशब्दो यथाश्रुत एव । सत्र च गोत्रशादिवत् युगान्तरस्थतावदायुष्यमनुष्यपर इति ध्येयम् । नहि मीमांसकमते युगादिव्यवस्था अलीक, तत्तद्युगधर्मव्यवस्थापकस्मार्तविधीनां निर्विषयत्वापत्तेः ।

न्यायबिन्दु — 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः सवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशा, पञ्चपञ्चाशत. सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजामयन सहस्रसवत्सर' इति । अत्र सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारस्य अग्न्याद्यभावेनासभवात्, मनुष्याणा सहस्रायुष्ट्वस्य रसायनेनापि असभवात्, कुलकल्पे कस्यापि समग्रानुष्ठानाभावेन फलायोगात्, सत्रारम्भादेव एतावदायुःकल्पने मानाभावात्, पञ्चपञ्चाशत इति यजमानसख्या

मण्डन— ' स्मार्तेऽधिकारो न मनोवित्रादिभिः । '

शंकर— ' आधानाधिकृतः स्मार्ते । ' अधिकारी ।

॥ अधिकारः स्मार्तादिकर्मसु उपनीतस्यैव ॥

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् । ६।२।६।२२ ॥

भाष्यं— इह स्मार्ताः पदार्था उदाहरणं प्रत्युपस्थित-नियमाश्चाऽऽचाराः । ' गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च ' ' वृद्धतराः प्रत्युत्थेयाः समन्तव्याश्च ' इति । तत्र संदेहः किं जातमात्राणामिमे पदार्थाः, उतोपनीतानामिति । किं प्राप्तम् ? अविशेषोपदेशाज्जातमात्राणाम् । कुतः ? पुरुषे हि शिष्यन्ते, जातमात्रश्च पुरुषो भवति । तस्माज्जातमात्राणामिमे पदार्था इति ।

अपि वा, वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन् । २३ ॥

भाष्यं— एवं प्राप्ते ब्रूमः । अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । उपायेन प्रवर्तेरन् । उपनयनेन सह प्रवर्तेरन्, वेदतुल्यत्वात् । वेदतुल्या हि स्मृतिः । वैदिका एव पदार्थाः स्मर्यन्ते इत्युक्तम् । वैदिकाश्च पदार्था उपनयनोत्तरकाले समाम्नाताः । स्मार्ताश्चैते वैदिका एव । तस्मादुपनयनोत्तरकाले एते इति ।

टुप्— (अत्र भाष्यकारेण सामान्यतोदृष्टेन सिद्धान्त-मुक्तं, तमाक्षिपति —) न सामान्यतोदृष्टेन शास्त्रे व्यवहारः (युक्तः) येन उपनयनोत्तरकाले वैदिकानि कर्माणि (दृष्टानि, तस्मात्) इयमपि (वैदिकार्थविषयत्वात्) उपनयनोत्तरकाले (एव) प्रवर्तते स्मृतिः (इत्यनुमान-मुक्तम्), तस्मात् तेन- सामान्यतोदृष्टेन (सिद्धान्तः) अवकल्प्यते । कथं तर्हि ? ' सुरा न पेया ' ' ब्राह्मणो न हन्तव्यः ' इत्यादयो जातमात्रेण न कर्तव्याः (तथैव शिष्टैः स्मरणात्) । अन्यांस्तु (सामान्येन प्रतिषिद्धानपि) प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षाः इति (प्रतिषेधेन) असतिनिषिद्धत्वात् (अनुवर्तन्ते) करिष्यति । (तथा) उपनयनोत्तरकाले अभिवादनप्रत्युत्थानादीनि दर्शि-तान्ते । (सूत्रार्थं दर्शयति —) स्मार्तोऽपि तत्काले एव (उपनयनोत्तरकाले दर्शितत्वे) अतः (वेदाध्य-यनकाले उपदेशात्) वेदतुल्यत्वात् (वेदाध्ययनतुल्य-कालत्वात्) इति (उक्तो) । अथवा विशिष्टकाले एव एते स्मर्यन्ते । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् वेदतुल्यता । (वेदमूलत्वात् स्मृतीनां, तासु च उपनयनोत्तरकालमेव अभिवादनाद्युपदेशात् उपनयनेन सह एषां प्रवृत्तिः इति सूत्रार्थः) ।

सोम— पूर्वोक्ताधिकारिविशेषविचारात् संगतिः । न च ' उपनयनादिर्नियमः ' इति स्मरणे जाग्रति कथं पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽपि हि ' ब्राह्मणो न हन्तव्यः ' ' न सुरां पिबेत् ' इत्यादीनां जातमात्रा-धिकारित्वमिष्यते, तद्वदन्येषामपि तथात्वमिष्यता इति प्रतिबन्द्या कृत्वाचिन्तया वा तत्प्रवृत्तेः । ' न कलञ्जं भक्ष-येत् ' इत्यादीनां तु उपनीताधिकारित्वमेव । द्वितीय-सूत्रे ' तस्मिन् ' पुरुषे इत्यर्थः ।

वि— ' प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराऽथवा । ऊर्ध्वं, मन्त्राध्ययनादावो, ऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ '

भाट्ट— श्रौतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु, तथा स्मार्तेष्वेव अनभिलाप्येषु अमन्त्रकाप्येषु विधिषु उपनयनात् पूर्वमपि बालस्याधिकारः, स्मार्तविधौ उपनयनादिनियमे प्रमाणाभावात्, उपनयनस्य वेदमात्राध्ययनाङ्गत्वात् । निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारः ' ब्राह्मणो न सुरां पिबेत् ' इति परप्रेरणादिजन्यायां अपि मद्यादि-भावनायां निषेधात्, तत्र च स्मृत्याद्यध्ययनापेक्षाऽभा-वात् । इति प्राप्ते, स्मृत्यध्ययनस्यापि ' ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ' इति स्मृत्या उपनयनाङ्ग-त्वविधानात् स्मार्तविधीनामपि उपनीताधिकारत्वम् । निषेधेषु तु ' प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षाः ' इति स्मृतेरेवानुक्तानाम् उपनयनोत्तरकालत्वम् । अत एव धर्मपुरस्कारेण [illegible] [illegible] निषे-धानां जातमात्राधिकारित्वमेव स्मृतिसिद्धम् । येषां तु [illegible] उपनयनात् [illegible] [illegible], तत्र [illegible] [illegible] [illegible] ।

स्यावंदद्रु— [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] प्रागुपनयनात् प्रवर्तेते [illegible] । इति प्राप्ते, ' उपनयनादिर्नियम ' इति ' प्रागुपनयनात् कामचारः ' इति च स्मृतेः [illegible] इति सिद्धान्तः ।

कथ ? नानैषा वचनव्यक्तिः, ये यजमाना इति उद्देश्यपद ऋत्विजः इति विधेयपदम् । तथाहि सति आर्त्विज्यमङ्गं यजमानसंस्कारक विधीयेत, न यजमानाः आर्त्विज्यस्य अङ्गम् । तत्र प्राकृतार्थता नैषामार्त्विज्याना स्यात् । संस्कारश्च अदृष्टः कल्प्येत । स च यजमानविषय इति पुनरदृष्टम् । तस्मान्न यजमानाना सतामार्त्विज्याः पदार्था विधीयन्ते । किं तर्हि ? आर्त्विजाना पदार्थाना अनन्यकर्तृकता । एषा च वचनव्यक्तिः, ऋत्विज इति उद्देशपद, ते इति विधीयते, ये यजमानाः त एव ऋत्विजो भवन्ति नान्ये, इति आर्त्विजेषु पदार्थेषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । प्रत्याम्नानात् अन्ये निवर्तन्ते । एव सति प्राकृतप्रयोजना एव आर्त्विजा. पदार्थाः, न यजमानसंस्कारः अदृष्टो विधीयते इति । यजमानकर्तृकल्पनायामपि एषामदृष्ट इति यदि कल्प्येत, तत्र ब्रूमः । इतरस्मिन्नपि पक्षे यजमानविषय. सोऽदृष्टः संस्कार. इत्यनयं कल्पनीयम् । पक्षोभयो पक्षयोर्दोषो न तमेकक्षोभो भवति ।

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् । २१ ॥

भाष्य— गार्हपते पदार्थे राजन्यवैश्यौ भविष्यतः । न च तत्र आर्त्विजेन प्रयोजनम् । तस्मादविप्रतिषेधस्तेषामिति ।

न वा, कल्पविरोधात् । २२ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्यौ इति । कल्पविरोधो हि स्यात् । यजमानचमस. सोममयः एकेषां, फलचमसमय एकेषाम् । तथा ब्रह्मसाम नार्हद्गिर ब्राह्मणानां, पार्थुरश्म राजन्यानां, रायोवाजीय वैश्यानाम् । तस्मात् गार्हपते निवेश इत्येतदपि नास्ति ।

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् । २३ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्त लिङ्गदर्शनादिति, तत् परिहर्तव्यम् । अथोच्यते । अहीनमेव मत्वशब्देन पश्यति । यतः स्वामित्वमुत्विजां विधीयते । अत ऋत्विजां स्वामित्वात् राजन्यवैश्यता यत्र नावरुध्यते इति । तस्मात् अहीने लिङ्गदर्शनम् ।

शा— 'सत्राणि सर्ववर्णानां भवेयुरविशेषतः । ऋद्धिकामादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते नहि ॥ प्राप्तेषु त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपबन्धनात् । संस्कारार्थतया तेषामार्त्विज्यमुपयुज्यते ॥' एवं प्राप्ते ब्रूमः । 'नार्त्विज्य यजमानाना संस्कारत्वेन चोद्यते । तथाह्यप्राकृतं कार्यमार्त्विज्यस्य प्रसज्यते ॥ तेन यच्छब्दयोगेऽपि नोद्देशः स्वामिनामिह । आर्त्विज्यमेव तूद्दिश्य यजमानविधिर्भवेत् ॥' तस्मात् ब्राह्मणा एव सत्रमासीरन् ।

सोम— पूर्ववदिहापि राज्ञोऽधिकार. इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । यजमानऋत्विक्शब्दयो भिन्नार्थयोः श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावात् एकस्य लक्षणाने, जघन्यस्य ऋत्विक्शब्दस्य तत्कार्यपदार्थलक्षणामाश्रित्य तेषु यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते । न च ऋत्विक्शब्द ऋतुयजननिमित्तः इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति वाच्यम् । वस्तुत. ऋत्विक् शब्दस्य ऋतुयजननिमित्तकत्वेऽपि अस्मिन् वाक्ये तत्परत्वे यजमानाना तत्त्वेन विध्यनर्हतया वाक्यानर्थक्यापत्तेः । ये परार्थे क्रतौ यजन्ति तत्परतया मुख्यसामानाधिकरण्याभावात् । एव च ऋतुयजननिमित्तेन ऋत्विजामेव सता यजमानानां ऋत्विग्विशेषकार्येषु परार्थेषु विधिः ।

वि— 'सत्र वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैव,–विशेषतः । प्रयस्य, नैव स्वामित्व विप्राणामृत्विजा सताम् ॥'

भाट्ट— सत्रेऽपि 'ये यजमानास्त ऋत्विज' इति श्रुतम् । तत्र न तावत् यजमानानां ऋतुयजनकर्तृत्वरूपमृत्विक्त्व आदाय द्वयो. प्रथमान्तयो. सामानाधिकरण्येनान्वय. । 'स्वामिसप्तदशा.' इतिन्यायेन (३।७।१८।३८) प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतोऽत्र ऋत्विक्पद परिक्रयकर्तृत्वविवक्षया । तेनापि च न यजमानपदस्य यागकर्तृमिता. इत्येवं सामानाधिकरण्येनान्वय, स्वामित्वे परिक्रयासंभवेन बाधात् । न च ऋत्विक्पदेन महत्त्वी धर्मो ये परिक्रयक्रीता. तत्कार्यकर्तृत्व अभिधाय तेन सह यजमानपदस्य अभेदान्वय, गुणत्वो परस्परान्वयस्य अयुक्तत्वात्, विशिष्टकर्तृत्वाभिप्रायेण तत्कार्यत्वस्य एव ऋत्विक्पदे लक्षणा । अतो 'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यत्र कर्मैव

'सक्तून् जुहोति' इतिवत् तृतीयार्था इति । मीन्या. पृ. २३६–२३७. ● वर्णत्रयस्यापि श्रुतसामिधेनीकात्सदस्यासु अध्वरकल्पादिषु । भा ६।६।७।३६–३९, ● विहितनानुजीविनः अग्निहोत्रादिकर्मसु । ६।२।७। २३–२६, ● वैश्यानिःसमानकल्पानामेव सत्रे । ६।६।४।२४–२६, ● समानकल्पानामेव सत्रे । (कल्पशब्दोऽत्र प्रयोगविषयकः, न तु कल्पसूत्रविषयकः)। ६।६।१।१–११, ● सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव काम्येषु । ६।३।२।८–१०, ● साधारणप्राणानामेव सत्रे । ६।६।६।३३–३४, ● स्त्रिया अपि क्रतुषु । ६।१।३।६–१६. ननु एवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् तस्या अध्ययनप्रतिषेधे तद्विधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च नास्त्येवेति वाच्यम् । 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ स्वर्गकामपदस्य उद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्य उद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववत् अविवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वात् इति चेत्, सत्यं अधिकारः साधित, न तु स्वातन्त्र्येण 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात्, स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेश्च । यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसङ्गात्, पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । अतो दम्पत्योः सहाधिकारः । सहाधिकारत्वेन यजमानविद्यैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः । 'पाणिग्रहणात्तु सहत्वं सर्वकर्मसु तथा पुण्यफलेषु' इति वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयाच्च । मीन्या पृ. २३७–२३९. ● (यस्य न यत्र) अधिकारः न अन्धपङ्गुबधिरमूकाना निरश्चा वा वैदिके कर्मणि । वि ६।१।२। ४–५. ● अधिकार न अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्य कर्मसु । भा ६।१।१०।४२. ● अधिकारः न द्वादशशतन्यूनधनस्य विश्वजिति । भा. ६।७।५।१८–२०. ● अधिकारः न शूद्रस्य यागादौ । तस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात्, आधानसिद्धाग्न्यभावाच्च । अध्ययनस्य उपनीताधिकारत्वात्, उपनयनस्य च 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्, आधानस्यापि 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । मीन्या. पृ. २३६. ● अधिकारः न शूद्रस्य वैदिके कर्मणि । भा. ६।१।७।२५–३८. ● प्रेक्षापूर्वकारिणा फलोद्देशं विना अधिकारायोग. । सु. पृ. १३८१.

☞ अधिकारन्यायः (६।१।१।१–३) अत्र स्वर्गः प्रधानत, कर्म गुणतः इति, स्वर्गकाममधिकृत्य 'यजेत' इति वचनं, इत्यधिकारलक्षणमिदं सिद्धं भवति, इत्युक्तम् । इदमेव स्वर्गकामाधिकरणम् । स्वर्गादिकामुकस्यैव काम्ये कर्मणि अधिकारः इति न्यायार्थः । के. ● अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वं नाभ्युपगम्यते । सु. पृ. ११९२. ● अधिकारविधिः फलसम्बन्धबोधको विधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । मणि. पृ. ९९. ● फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च 'यजेत स्वर्गकाम.' इत्येवंरूपः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्, सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिभिस्तु अग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधद्भिः निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते । तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव, योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । मीन्या. पृ. २३५–३६. ● अधिकारविधिविषयकं 'विधिः द्विविध.' इति विन्दौ वाल्प्रकाशो द्रष्टव्यम् । के. ● अधिकारविधेः एव 'सर्वे ज्ञातेऽधिकारः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन प्रयोगविधिप्रयोज्यसमस्ताङ्गावधारणपूर्वकत्वेन प्रयोगविध्यनुरोधवृत्तित्वं न्याय्यम् । सु. पृ. ५३१. ● अधिकारहेतु. । यत्तु उपादानहेतुता (अनुष्ठानहेतुता) प्रतिपद्यते तत् अधिकृतौ कारणम् । बृहती पृ. ३०. ● अधिकारात्मकस्य प्रकरणस्य प्रकृतसमाम्नायापेक्षित्वात् बहूनामल्पाना च प्रकृतत्वाविशेषात् तुल्यवत् प्रत्यागमे न अवान्तरमहाधिकारयोः कश्चनविशेषोऽस्ति । सु. पृ. ९११.

● अधिकारी आविर्भूतगर्वादिकरणसामर्थ्ये, नादृशासामर्थ्याभिभवे अधिकाराभावात् । सविधा. पृ. ३४०. ● अधिकारी इति कर्मणा उपरिभावेनावस्थित, स्वामी इत्यर्थ. । या. ६।१।१।३ पृ. १३५४. ● अधिकारी कर्मसु कियता पुनर्विशेषेण विद्वान् अधिक्रियते ? । यावता विदितेन

स्यात् । फलवत्ता असंबन्धात् अनन्वयात् । नहि फल-संबन्धिना उपस्थानमात्रेण फलमस्ति । हि यस्मात् उप-स्थानं अपूर्वातिरिक्तेन फलवत् फलयुक्तं न भवति । तस्मात् प्रकृतैव आग्नेयी ऋक् ग्राह्या इति सिद्धान्तः ।

अत्र सुधा — फलैकान्तिकत्वेऽपि आशीरादीनां उपस्थानस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारकफलान्वया-योगात् आशीरादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वा-भावेन आहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यैव संस्कारानपे-क्षणात् नैष्फल्यापत्तेः उपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मा-त्रस्य फलपदसंबन्धापत्ते. अनर्थकः स्यात् इति फलवत्ता इत्यन्तस्यार्थः स्पष्ट इति ।

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् । २४ ॥

' आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ' इति विहिता आग्नेयी ऋक् प्रकरणस्थैव ग्राह्या इति सिद्धान्त उक्तः । ननु प्रकरणपठितानां आग्नेयीनां स्तोत्रादिप्रयोजनान्तरसंब-न्धेन निराकाङ्क्षत्वात् प्रयोजनाकाङ्क्षिणा अप्रकृतानामेव ग्रहणं युक्तं इति चेत् तत्राह । सर्वेषां च सर्वेषामेव मन्त्राणां चातुःस्तोमादौ उपदिष्टत्वात् प्रयोजनान्तरसंबन्धेन निराकाङ्क्षत्वमविशिष्टं प्रकृतानामप्रकृतानां च । तस्मात् प्रकृतग्रहणमेव युक्तं इति सिद्धान्त. । के

꣸ अधिकारो नास्ति कर्मणि अप्रतिसमाधेया-ङ्गवैकल्यस्य ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् । ६।१।२०।४२ ॥

भाष्यं— यस्य तु अप्रतिसमाधेयं अङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधिक्रियते नेति । पूर्वविकल्पेन अधिक्रियते । इति प्राप्ते ब्रूमः नाधिक्रियते इति । कुतः ? शक्त्यभावात् । नासौ केन चिदपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम् । तस्मात् तस्याधिकारो न गम्यते । ननु यच्छक्नोति , तत्राधिक्रियते इति । चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन , विना विष्णुक्रमैः पङ्गुः , विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः । एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनां अनधिकार इति । नेत्युच्यते । नाज्यावेक्षणादि पुरुषं प्रति निर्दिश्यते । यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत, ततो विकलोऽपि अधिक्रियेत । क्रतुं प्रति एषामुपदेशः प्रकरणाविशेषात् । पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानादिति । उक्तमेतत् ' विधिस्तु संयोगान्तरात् ' (३।४।१३) इत्यत्र । तेन विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात्तस्या-नधिकारः ।

शा— यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं, स न कथं चित् शक्नोति कर्तुं इति न काम्येऽधिक्रियते । नित्येषु तु आहिताग्निश्चेत् यथाशक्ति कुर्वन् अधिक्रियते एव ।

सोम— सूत्रार्थस्तु — उत्पत्तावेव येषामङ्गवैक-ल्यं जात्यन्धादीनां, इदमुपलक्षणं सर्वेषामप्रतिसमाधेयाङ्ग-वैकल्यानां , ते नाधिक्रियन्ते आज्यावेक्षणादिभिः श्रुतौर्नित्यसंयोगादिति ।

वि— ' असमाधेयवैकल्ये कथं , काम्येष्वकर्तृता । नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद् यथाशक्ति करोति हि ॥ '

भाट्ट — अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये तु काम्ये नाधि क्रियते । नित्ये तु यथाशक्तिन्यायात् (६।३।१।१–७) अधिक्रियते एव । यत्तु पार्थसारथिना ' आहिताग्निश्चेत् नित्ये अधिक्रियते ' इत्युक्तं तत् आधानस्यापि नित्यत्वे-नोपेक्षितम् ।

अत्र विचार्यम्– आधानात् प्राक् अप्रतिसमाधेयाङ्ग वैकल्ये प्राप्ते आधानादिनित्यकर्मस्वपि तस्याधिकारो न स्यात् । आधानोत्तरं तादृशे वैकल्ये प्राप्ते तु इयन्त-नित्यकर्मणि यथाशक्तिन्यायेन अधिकारो न निरस्येत । एतदभिप्राया एव भाष्यादयो ग्रन्थाः स्युः । तथा च पार्थसारथ्युक्तिरपि एतदभिप्राया युक्तैवेति । के.

न्यायबिन्दु —यस्य तु अप्रतिसमाधेयं अङ्गवैकल्यं, स. असमर्थत्वात् न काम्येषु अधिक्रियते , नित्येषु तु आहिताग्निश्चेत् यथाशक्ति कुर्वन् अधिक्रियते एव ।

मण्डन— ' न स्यात्ताङ्गहीनस्य । '

शंकर— ' नाङ्गमात्रापलौकारे । '

꣸ अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशशत न्यूनधनस्य ॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् । ६।७।९।२८ ॥

भाष्यं— विश्वजिति ' सर्वस्वं ददाति ' इति । तत्र एषोऽर्थः सांशयिकः किं यस्य द्वादशशतं अधिकमून वा

औदुम्बर्या परार्थत्वात्, कपालवत् । ६ ॥

भाष्य— अथ यदुपवर्णितं यथा औदुम्बरी तथा इहेति । परार्थत्वादौदुम्बर्या. यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । ननु तत्रापि प्रयोगवचनः पुरुषप्राधान्यं कुर्यात् । नैष दोषः । एकेनापि यजमानेन संमिता चेयं सर्वेषा यजमान संमिता भवति । न तु इह एकस्य कल्पे सगृहीते सर्वेषा सगृहीतो भवति । तस्मात् औदुम्बर्याः पारार्थ्यं कपालवत् । 'यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति परार्थकपालेन तुषा उपवप्तव्या इति उपादीयते, एवमेतदपीति ।

अन्येनापीति चेत् । ७ ॥

भाष्यं— एवं चेद्भवान् पश्यति, यजमानेन समानं तत्प्रयोजनं, न स्वेन अन्येन वा यजमानेनेति, तथा प्रयोगान्तरे यो यजमान., तेनापि समान प्राप्नोति ।

नैकत्वात्, तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात् । ८ ॥

भाष्यं अत्रोच्यते । न प्रयोगान्तरस्य यजमान. प्रगम्यते । न तु यजमानशब्दे कश्चित् विशेष., यतो यजमानशब्दात् व्यवस्था स्यात् । किं तर्हि ? एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, न द्रष्टव्या याजमानानि कर्तव्यानि इति नान्य आनीयते । आह, अन्य एव तर्हि सर्वयाजमानेषु भवतु । नैवम् । स्वामिन हि अधिकृत्य साङ्गस्य यागस्य वचनम् । यजमानशब्दश्च अविभक्त इह औदुम्बर्याः समाने । तस्मान्नान्यो भविष्यति ।

सन्निपातात्तु निमित्तविघात स्याद्, बृहद्रथंतरवद् विभक्तशिष्ट त्वाद्वसिष्ठनिर्वर्त्ये । ९ ॥

भाष्यं — तुशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । बहुषु यजमानेषु संनिपातात् निमित्तविघात स्यात् । कुतः ? विभक्तशिष्टत्वात् । वसिष्ठनिर्वर्त्ये प्रयोगे नाराशंसो नैमित्तिकः, अन्यस्मिन् तनूनपात् नैमित्तिकः । यत्र इदानीं उभये कर्तारः सहशयेन, तत्र निर्वृत्तिर्न केवलेन । तस्माच्च केवलः कर्ता । न चेत् वासिष्ठ केवल. कर्ता, तर्हि तन्निमित्त तत्र न कर्तव्यं, न चेतरनिमित्तम् । उभयोरपि अन्योन्येन विघात । बृहद्रथंतरवत् । तद्यथा 'बृहद्रथंतर पृष्ठं भवति' इति न बृहत्साधनक, न रथंतरसाधनक इति नैव तत्र बृहत् निमित्तं भवति, न रथंतर वा । एवमिहापीति ।

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविघातः प्रतीयेत, स्वामित्वेनाभिसंबन्धात् । १० ॥

भाष्य— अपिवेति पक्ष व्यावर्तयति । कृत्स्न प्रति केवलस्य कर्तृत्वेन संयोगो भवति । तस्मादविघातो नैमित्तिकानाम् । कथ पुनः कार्त्स्न्येन कर्तृत्व ? स्वामित्वेन अभिसंबन्धात् । कर्म प्रति स्वामित्वेन केवलाना वसिष्ठादीना अभिसंबन्धो भवति । कर्म पुरुषाणामुपकारकम् । तद्धि एकैकस्य शक्नोति फलं निर्वर्तयितुम् । तस्मादेकैकः कृत्स्नस्य कर्ता इति तन्नैमित्तिक सर्वे प्राप्नोति । यथा तुण्डमाने दीयता इति । यद्यपि सा तुण्डडपित्थयोर्माता, तथापि तस्यै दीयते । कार्त्स्न्येन हि तस्य सा माता भवति, नहि व्यासज्यते मातृत्वम् । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् असमानकल्पानामनधिकारः ।

साम्नोः कर्मवृद्ध्यैकदेशेन संयोगो गुणत्वेनाभिसंबन्धस्तस्मात् तत्र विघातः स्यात् । ११ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं बृहद्रथंतरवदिति, तत् परिहरणीयम् । बृहद्रथंतरयो साम्नो· नैमित्तिककर्मवृद्ध्या एकदेशेन संयोगो भवति । तत्र हि उभयो साधनत्व, नैकस्य । स्तोत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नो· संबन्ध·, न कृत्स्नेन स्तोत्रेण । गुणत्वेन हि तत्र साम श्रूयते, स्तोत्र प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विघात· स्यात् ।

सोम— न च ' राजन्याविरथ्यंश्ववैश्यशुनकानां कण्वाद्यपरकृतिकाना नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज·, *तनूनपादन्येषां' इति वाक्ये धातोरनाम्नानात् कथ धात्वर्थविधानमुच्यते इति वाच्यम्* । अत्र अवश्य विधिप्रत्ययस्य कल्पनीयत्वात्, तस्य च प्रकृतिं विना अनुपपत्त्या प्रकृतेरपि कल्पनायां 'एतेषां नाराशंसं द्वितीय प्रयजेत्' इत्येवरूप संपद्य वाक्य, इति धात्वर्थविधानोपपत्ते । 'द्वितीय. प्रयाज. कार्यः' इति कल्पनायामपि कृतिसामान्यवाचकस्य प्रवृत्ते एव पर्यवसानात् धात्वर्थविधिकल्पने ।

के— पूर्वापरवादन् संगतिः ।

वि— ' भिन्नप्रधानाविकल्पा अपि गतेऽधिकारि. । तुल्यकल्पा एव वा, इत्यतो वसिष्ठादिभा-

इत्यत्र शाक्यानामयने दृषदि पेषणाय मांसमापन्
'मांसमसि धिनुहि देवान्' इति ऊहेत। वि. ९।१।१३
वर्णकं २.

* अधिश्रयणादि-अभिवासनान्तेन काण्डेन
वारुणचतुष्कपालपुरोडाशेषु अनुसमयः कर्तव्यः। वि.
५।२।२.

* अभिषवणफलके अवभृथदेशे नेतव्ये। एतत्
प्रतिपत्तिकर्म। भा. ४।२।८।२०–२२. * अधिषवण-
फलकयोः (सोमाभिषवाधारभूतकाष्ठफलकयोः) उक्थ्या-
दिषु विकृतिषु सतर्दनं नाम दृढ संश्लेषः कार्य।
वि. ३।३।११. * अधिषवणफलकयोः सतर्दन
उक्थ्यादिसंस्थासु अहीनादिषु च निविशते, ज्योतिष्टोमात्
तु नोत्कर्षः, न च अग्निष्टोमे निवेशः। भा. ३।३।
११।२४–३१.

* अधिष्ठानैक्येऽपि व्यपदेशभेदः। 'सत्यपि
द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयणादेनतान्तरत्वम् (इन्द्रो महेन्द्रः
इति)। आह च 'आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यै-
कत्वेऽपि दृश्यते। अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया॥'
वा. २।३।५।१७ पृ. ४२४. अत्र सुधा– आचार्य-
शब्दार्थस्य शिष्यमेव प्रति सद्भावेन शिष्यापेक्षत्वात् अपे-
क्षणीयाभावे चापेक्षाऽनुपपत्तेः अपेक्षणीयः शिष्यः प्रति-
संबन्ध्याचार्यस्य शिष्यापेक्षायां हेतुः। मातुलस्य च
भागिनेयापेक्षायां भागिनेयो हेतुः। तद्भेदेन द्रव्यैक्येऽपि
पृथक्त्वेन व्यवहारो दृश्यते इति दृष्टश्लोकार्थः।
पृ. ६५३–५४.

* अधीतेऽपि वेदे धर्मविचारणाय गुरुकुले एवाधि
वासः कर्तव्यः। वि. १।१।१ * अधीतवेदो हि
विदितवेदार्थः वेदार्थेषु अधिक्रियते। शास्त्रीवेदार्थे शास्त्री
यस्य सामर्थ्यस्य अपेक्षितत्वात्। वे.

* अधीतेः गुरुमुखोच्चरणानूच्चरणानुकूला क्रिया अर्थः।
मणि. पृ १४०.

* 'अधीत्य स्नायात्' इति स्मृत्या अध्ययनान-
न्तरमेव गुरुकुलात् परावर्तननियोगात् वेदाध्ययनानन्तरं
वेदार्थविचारः न कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः। स्मृतौ
क्त्वाप्रत्ययः उत्तरकालमात्रपरः न तु अव्यवधानपरः।
तस्मात् वेदार्थविचारः कर्तव्य इति सिद्धान्तः। भाट्ट.
१।१।१.

* अध्ययनं अनारभ्यविधानात् विधेरेव साध्यत्वात्।
प्रधानकर्मेदम्। ऋजु. पृ. १० * अध्ययनं जपयज्ञ-
पारायणकतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनम्। रत्नमाला. पृ. २८.
* अध्ययन दृष्टे सति नादृष्टाय। भा. १।२।२।१३.
* अध्ययनं दृष्टार्थज्ञानार्थम्। शा. तर्क. पृ. ६.
* अध्ययन न क्रत्वर्थं न पुरुषार्थं इत्युक्तं तन्त्ररत्ने
द्रव्यार्जनवर्णके (४।१।२ वर्णकं २)। बाल. पृ. ८१.
* अध्ययन नित्यं क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वात्। वि. ६।
२।११. * अध्ययन नित्यं तत्फलस्य कर्माधिकारस्य
आवश्यकत्वात्। असति तस्मिन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन
प्रत्यवायात्। सर्वस्यापि वेदस्याध्ययन आवश्यकपारा-
यणाद्युपयोगित्वादावश्यकमेव। रत्नमाला. पृ. २८.
* अध्ययन नियमापूर्वद्वारैव क्रतुज्ञानसाधनं सत्
अशेषक्रतुजन्यापूर्वजनक भवति। वि. १।१।१,
* अध्ययन क्रियाः नास्ति। 'अध्ययनरहिता
क्रिया तत् (उपस्थानादि) अनुष्ठातुमशक्यत्वात्।'
६।१।६. * यत्तावत् उपाध्याय शिष्यसन्निधौ अधीते,
तत् (अध्ययन) ग्रहणार्थम्। यत् शिष्यः, तद्धा-
रणार्थम्। ग्रहणधारणे प्रयोगार्थे। भा. १।२।२।११.
* यमनियमादिभिः अध्ययन पुरुषार्थत्वेन अवगतम्।
भा. ६।१।७।१७ * अध्ययनस्य, धर्मेणा नियतत्वा
पन्तो नियमम्। मणि. पृ. ४. * अध्ययनस्य
ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशज्ञानार्थत्वात् क्रत्वर्थ-
त्वम्। भाट्ट ४।१।२ पृ ८२. * अध्ययनस्य तु न स्वर्गः
फल, दृष्टप्रयोजनस्य अनुष्ठेयविज्ञानस्य संभवात्। वि. ६।
२।११. * अध्ययनस्य दृष्टार्थता। भा ९।१।१।१ पृ. ६.
* अध्ययनस्य नित्यत्वसिद्धि 'अनुध्यौ पतनीयो' इति
* अध्ययनस्य नित्यत्वसिद्धि 'आ उत्तो पतन्तो' इति निषेधेन वा।
वाक्येन 'अनधीयाना पतन्ता भवन्ति' इति निषेधेन वा।
मणि. पृ ४–५. * अध्ययने अध्यापने चानध्याय।
न तु नित्यादिकर्मसु मन्त्रपाठे अनध्याय। वि १२।१।१,
* अध्ययनधर्मा पर्वाणि नाधीयीत, पर्वे नाधीयीत,
स्मार्तानी नाधीयीत इत्यादय। नैते कर्माणि धर्माः।
भा १२।२।७।१८–१९. * अध्ययनधर्मा पुरुषार्थाः

कुत. ? विहारस्य प्रभुत्वात् । प्रभवति हि परकीयोऽपि विहारः सर्वेषामुपकर्तुम् । कार्यं हि तेन सिध्यति । स यदीयेन तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मादनग्नीनामपि भवितुमर्हति इति ।

सारस्वते च दर्शनात् । २८ ॥

भाष्यं— सारस्वते च सत्रे भवति दर्शनम् । 'परस्थैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति, येऽनाहिताग्नय. सत्रमासते' इति अनाहिताग्नीनां सत्र दर्शयति । तस्मादपि सर्वेषाम् ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च । २९ ॥

भाष्यं— प्रायश्चित्त विधीयते 'अग्नये विविचयेऽष्टाकपाल पुरोडाश निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः संसृज्येरन्' इति संसर्गे अग्नीनां प्रायश्चित्त दर्शयति । स (संसर्ग·) एव स्यात् अनाहितैः, नान्यथा । तस्मादपि अनग्नीनां सत्राणीति ।

साग्नीना वेष्टिपूर्वत्वात् । ३० ॥

भाष्यं— साग्नीनां वा सत्राणि नानग्नीनाम् । कस्मात् ? इष्टिपूर्वत्वात् । इष्टिपूर्वत्व सोमानामाम्नातम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ज्योतिष्टोमस्य इष्टिपूर्वत्वम् । तच्चोदकपरम्परया सत्राणि प्रति प्राप्तम् । तस्मात् नानग्नीना तानि भवेयुरिति ।

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् । ३१ ॥

भाष्यं— स्वार्थेन च अग्नय. प्रयुक्ताः । कथ ? उपग्रहविशेषात् । उपग्रहविशेषो हि भवति 'अग्नीनादधीत' इति । तस्मात् अन्यस्याग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः, यद्यपि कृत्स्नार्था अग्नय. इति ।

सन्निवाप च दर्शयति । ३२ ॥

भाष्यं— 'साग्निचित्यानि होष्यन्तः सन्निवपेरन्' इति । तेनापि साग्नय सत्राणि उपासते इति गम्यते ।

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् । ३५ ॥

भाष्यं— एव लिङ्गपरिहाराविशिष्टेऽधिकरणे अन्यत् चिन्त्यते । ... अथेदानीं पूर्वोक्तस्य (२९ सूत्रे) लिङ्गस्य परिहार उच्यते । प्रायश्चित्तमस्मत्पक्षेऽपि अवकल्पिष्यते । कथ ? अरण्ये कान्तारे गच्छता क्षिपाना वा दस्युभयात् आपदमपाद्य ग्रामे जाते, दावाग्निना वा संसृज्येरन् मिथो वा, स विषय प्रायश्चित्तस्य भविष्यति इति ।

शा— 'तत्राग्नीना परार्थत्वाद् यस्य कस्य चिदग्निषु । साधित कर्म सर्वेषा फल साधयति ध्रुवम् ॥' नैवम् । 'इष्टिपूर्वकता सोमविकाराणामवस्थिता । इष्टौ चानाहिताग्नीना न कथं चिदधिक्रिया ॥ आधानुरग्नयः कार्यं नान्येषा साधयन्ति च । उपग्रहविशेषेण कर्तुरेव फलान्वयात् ॥'

सोम— पूर्वेणैव विशेषविचारात् संगतिः । वचनात् सारस्वतसत्रे अनग्नीनामधिकारेऽपि नान्यत्राधिकारः प्रमाणाभावात् । सूत्रार्थस्तु— विहारस्याग्नीना अन्यदीयानामपि अन्योपकारे प्रभुत्वादनाहिताग्नीनामपि सत्र स्यादिति ।

वि— 'अनाधातुश्च तत् किंवाऽऽधातुरेवा, ग्निमो यत. । एकस्याग्निषु तत्सिद्धि, न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥'

भाट्ट— सारस्वतसत्रे 'परस्थैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति, येऽनाहिताग्नयः सत्रमासते' इति विधौ सत्रग्रहणस्य प्रकरणेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् सर्वसत्रेषु अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्निसहिताना अधिकारः इति मन्यते । अत एव सारस्वतसत्रादेव इतरसर्वसत्रव्यतिरिक्तविषयत्वेन आधानगतात्मनेपदम् । इष्टिसोमोत्तरकालता तु क्रत्वङ्गत्वात् एकस्य कस्यचित् तादृश इष्टिसोमकर्तारं अपेक्ष्योपपद्येत । नहि तत्र इष्टिसोमसमानकर्तृकत्वमपि विधीयते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । इति प्राप्ते, 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत, य एतेनानिष्ट्वा उत्तरेण यजेत गर्तपत्यमेव तद् भवति' इति वाक्येभ्यः अतिदेशात् एकक्रत्वादोषादानेन वाक्यभेदाभावात् इष्टिसोमसमानकर्तृकत्वावगतेः । तत्र च आधानगतात्मनेपदानुरोधेन आहिताग्निमात्रकर्तृकत्वावगते·, सारस्वतसत्रप्रकरणस्थविधिवाक्ये च नीवारादिवत् तत्रैव अनाहिताग्ने. अभ्यनुज्ञानात् आत्मनेपदानुरोधेन इतरसत्रेषु आहिताग्नीनामेव अधिकारः ।

न्यायबिन्दुः— अनाहिताग्नेरपि, कस्य चिदग्निभिः कार्यसिद्धे तेन सह सत्रेऽधिक्रियते । इति प्राप्ते, सोमविकाराणा इष्टिपूर्वकत्वात् अनाहिताग्नेश्च इष्ट्यभावात् नाधिकार. । 'आदधीत' इत्यात्मनेपदात् आधातुरेवाग्नय· कर्मसाधन, अतोऽपि नानग्नीनामधिकारः इति सिद्धान्त. ।

अकर्तव्ये च निर्णये न विचारः कर्तव्य इति तदात्मकं मीमांसाशास्त्रमनर्थकत्वादनारम्भणीयमिति । कथं आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं, न स्वविधिप्रयुक्तं ? उच्यते—

न स्वाध्यायविधावस्ति नियोज्यस्तत्र चासति ।
न प्रयोजकता युक्ता प्रयाजादिनियोगवत् ॥ ७ ॥

नह्यनधिकारस्य विधेर्विषयानुष्ठापकत्वं सम्भवति प्रयाजादिनियोगवत् । न च स्वाध्यायाध्ययनविधावधिकारी श्रूयते । तस्मान्नास्य प्रयोजकत्वं सम्भवति ।

न च कल्पयितुं शक्यो नियोज्यः पितृयज्ञवत् ।
अकल्पितेऽपि यत्तस्मिन्ननुष्ठानं हि सिध्यति ॥ ८ ॥

अश्रूयमाणोऽपि नियोज्यः पितृयज्ञादिवत् कल्प्यते इति । तन्न । अकल्पितेऽपि नियोज्ये यस्मादनुष्ठान सिध्यति । सिद्धे तस्मिन्नसौ कल्पयितुं शक्यते अनुपपत्त्यभावात् । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगः तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातारमाक्षिप्य अनधिकारिणः अनुष्ठातृत्वासम्भवात्, अनियोज्यस्य चाधिकारासंभवान्नियोज्यं कल्पयति । यदा तु विध्यन्तरानुष्ठापितेनैव विषयेण स्वात्मलाभं पश्यति, तदा अनुपपत्त्यभावान्न नियोज्यं कल्पयति, प्रयाजादिनियोगवत् । सम्भवति चेह आचार्यकरणविध्यनुष्ठापितेनैवात्मविषयेणाध्ययननियोगसिद्धिरिति न नियोज्यकल्पनासम्भवः । कथ पुनराचार्यकरणविधिरध्ययन प्रयुङ्क्ते । तदुच्यते । उपनीयाध्यापनादाचार्यकं भवति, न चाध्यापनमध्ययनमन्तरेण संभवतीति तदाक्षिपति । उपनयनमपि कर्माप्रत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकत्वेनावगम्यमान तदङ्गमेव विज्ञायते । तस्य च द्वारापेक्षायामुपनेयसंस्कारो द्वारं लिङ्गादवगम्यते । उपनेयोऽपि नाति चिरतरं अङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायामुपनयन प्रथमाधीतमध्ययन अध्यापनोपकारित्वेन तद्व्यापारत्वेनाध्यवसीयते । एव च वेदाध्ययन कुर्वन् माणवकः अध्यापनस्योपकरोतीत्यवगमात् तद्विषयमेवाध्ययनमाचार्यकसाधनमिति तद्द्वारेण सर्वस्याध्यापनाङ्गस्य प्रतादेस्तत एवानुष्ठानसिद्धिः । तस्मादाचार्यकरणविधिसिद्धिप्रयोजनत्वादध्ययनस्य अविनश्वरत्वार्थं शास्त्रदरन, न तदर्थनिर्णयार्थे मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति (पूर्वः पक्षः) ।

सिद्धान्तस्तु सत्यं आचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययन, न तु तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनं बहिरङ्गत्वात् । कर्तृगामित्वेनान्तरङ्गत्वात् अर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीक्रियते । ननु प्रथमावगतत्वेन प्रयोजनापेक्षमध्ययनं आचार्यकमेव तावत् स्वीकरोति । स्वीकृते च तस्मिन्नपेक्षाभावात् पश्चादवगतमर्थज्ञानमन्तरङ्गमपि न प्रयोजन भवितुमर्हति । नैवम्, प्रथममाचार्यकस्य प्रयोजनत्वापरिकल्पनात्, यद्यकल्पिते तस्मिन् अध्ययनस्यानुष्ठान न सिध्येत् तर्हि तत् कल्प्येत, न त्वेतदस्ति अकल्पितेऽपि तस्मिन्ननुष्ठानलाभात् । अनुष्ठिते त्वध्ययने प्रयोजनापेक्षायामन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेवाङ्गीक्रियते । ननु नियोग एव शब्दावगतः प्रयोजन स्यान्नार्थज्ञानम् । न, अर्थज्ञानस्यापि प्रतीयमानस्य त्यागायोगात् । तेनोभयोरपि प्रयोजनत्वं युक्तमवगतत्वात् अर्थज्ञानस्य नियोगस्य च । तत्रार्थज्ञानरूप प्रयोजन न विचारमन्तरेणाध्ययनेन संपादयितु शक्यते इति अध्यनविधिरेव तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपति, इति तदात्मक शास्त्रमारब्धव्यमिति ।

अत्राभिधीयते नायं विचार उपपद्यते ।

अध्यापनप्रयुक्ते हि स्वाध्यायाध्ययने सति ॥ ९ ॥
विचारो युज्यते कर्तुं न तत् तेन प्रयुज्यते ।
स्वकीयेनैव विधिना प्रयोक्तुं शक्यते यतः ॥ १० ॥

यदि अध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमभविष्यत्, ततः तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजन, नार्थज्ञानमिति विचार उपापत्स्यत, न तु तत्प्रयुक्त, स्वकीयेनैव विधिना प्रयुक्तिसम्भवात् ।

नियोज्याभावतो यत्तु प्रयोक्तृत्वनिवारणम् ।
अध्यापनेऽपि तत् तुल्यं न हि तत्राप्यसौ श्रुतः ॥ ११ ॥

नियोज्याभावादध्ययनविधिरध्ययनस्य प्रयोजकं भवितुमर्हति इति यदुक्त, तदध्यापनविधावपि तुल्यम् । नहि 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यत्र 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इत्यत्र वाधिकारी श्रुतः, तेनाध्यापनेऽपि न स्यात् प्रयोजकत्वं स्यात्, तुल्यत्वात्साम्यम् ।

मण्डन— 'स्मार्ताश्च धर्मा उपनीतकार्याः ।'

शंकर— 'नियमा उपनीत्यूर्ध्वम् ।'

* अधिकारः (स्वरूपलक्षणम्) पुरुषस्य ऐश्वर्ये कर्मणि (अयं अनुष्ठाने प्रवृत्तेरुपयुक्तः)। ऋजु. पृ १४. * अधिकारः फलभोक्तृतया स्वामित्वम् (इत आरभ्य अधिकारः षष्ठाध्यायविषय एव)। वि. ६।१।१. * अधिकारः साकाङ्क्षबुद्धिविपरिवृत्तिः (अयं अनुवृत्तिरूपः प्रकरणात्मकः)। कौ. ३।३।५।१२ पृ २३७.

* (क निरूपितः) अधिकारः कर्तृसमीहितसाधनाऽऽस्मिकाया. कर्तव्यतायाः निर्धेरणः इति षष्ठे निरूप्यते। कणिका. पृ. ४३०. * अधिकारः कर्मस्वरूपे अवधारिते तद्योग्यतया शक्यो निरूपयितुं इति पश्चादपि लक्षणानि (अध्यायान्) प्रतीक्षते (षष्ठाध्यायार्थः)। वा. २।१।१।१ पृ. ३७२, * अधिकारः यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यते इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकाल आरभ्यते। ३।१।१।१ पृ. ६५१. * अधिकारः षष्ठाध्यायार्थः। के.

(कस्य क) अधिकारः अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमेषु। भा. ६।८।१।१–१०, * आहिताग्नीनामेव सारस्वतभिक्षसत्रेषु। ६।६।५।२७–३२, ३५, * उपनीतस्यैव स्मार्तादिकर्मसु। ६।२।६।२१–२२, *एकस्यैव पुंसः स्त्रीसद्वितीयस्य दर्शपूर्णमासादौ। ६।२।२।३–१२, * एकस्यैव पुरुषस्य स्त्रीसद्वितीयस्य, न तु द्वयोः पुरुषयोः, आधाने। ६।१।५।२२–२३. * अधिकारः तत्तत्क्रतुप्रतिपादकस्वाध्यायाध्ययनवत एव तत्तत्कृतौ इति वार्तिककाराः। तथाहि 'यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतः, तथापि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्योतिष्टोमैकमन्त्रब्राह्मण न कचिदुपयुज्यते इति असदपि नाधिकारं व्यावर्तयति इष्टिवेदेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात्। तेन तद्याजिनः तावानेव स्वाध्यायः।' वा. ३।८।८।१८. * आर्षेयस्यैव दर्शपूर्णमासयोः। 'त्रीणि आर्षेयाणि यः प्रवादयितुं शक्नोति सोऽधिक्रियते।' टुप्. ६।१।११।४३. * दम्पत्योः सह, कर्मसु। भा. ६।१।४।१७–२१, * द्रव्यरहितस्यापि कर्मसु। ६।१।८।३९–४०, * निषादस्थपतेः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहितोऽपि 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति वचनात् निषादेष्ट्याम्। निषादस्थपतिशब्दे हि निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः, न तु निषादानां स्थपतिः इति षष्ठीतत्पुरुषः, षष्ठ्यर्थे लक्षणाऽऽपत्तेः। एतावांस्तु विशेषः, निषादस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेः तत्कर्मौपयिकज्ञानाक्षेपकत्वम्। मीन्या. २३९–४०. * निषादस्थपतेः रौद्रे चरौ। भा. ६।१।१३।५१–५२, * पुंस एव उपस्थानादिषु, स्त्रियास्तु यावदुक्त आशीर्नक्षवर्जम्। ६।१।६।२४, * प्रकृष्टधियामेव न मन्दधियां, स्वर्गनिःश्रेयसानवगतिहेतुकानुष्ठेयत्वावगतिपूर्वकस्यैवानुष्ठानस्य वैदिकेषु कर्मसु अधिकारशब्देन विवक्षितत्वात्। सु. पृ. १३८१. * प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्यापि कर्मसु। भा. ६।१।९।४१, * प्रत्येकं कृत्स्नफलभोक्तॄणां सत्रे। ६।२।१।१–२, * फलकामस्यैव तत्तत्फलसाधनेषु कर्मसु। ६।१।१।१–३, *ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्ये। १२।४।५।४३–४७, * ब्राह्मणानामेव सत्रे। ६।६।३।१६–२३, * भिन्नकल्पयोरपि कुलाययज्ञे। ६।६।२।१२–१५, * मनुष्याणामेव विश्वसृजामयने, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात्। ६।७।१३।३१–४०, * यथाशक्त्यङ्गानुष्ठातुरपि नित्ये कर्मणि। ६।३।१।१–७, * रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्य आधाने। ६।१।१२।४४–५०, यद्यपि च 'वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्य आधानं विहितं योगात् रूढेर्बलीयस्त्वात्, तथापि नास्य उत्तरकर्मसु अधिकारः, अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात्। न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकार इति वाच्यम्। तस्य अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि 'वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत' इत्यनेनैव विधिना आधानमात्रौपयिकज्ञानापेक्षणात्, अन्यथा एतस्यैव विधेरनुपपत्तेः। अतश्च रथकारस्य आधानमात्रे अधिकारेऽपि नोत्तरकर्मसु अधिकारो निषादस्थपतिवत् ।? एव च तदाधानं नाग्निसंस्कारार्थं संस्कृतानामग्नीनां उत्तरत्रोपयोगाभावात्, किंतु तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलं च स्वतन्त्रमेव प्रधानकर्म निर्णीयते। अग्नीन् इति च द्वितीया

प्रागपि संभवति, तथापि अध्ययनकालनिवृत्तिभयात् पश्चादेव करिष्यते। तदलमतिदूरं गत्वा। सिद्धं तावदर्थज्ञानकामस्याध्ययननियोज्यत्वमिति। प्रयुक्ताध्यापने एव नियोज्यो न संभवति, आचार्यकस्य सामान्यतोऽपि प्रागस्माद्वचनादनवगमादिति अनन्तरमेव वक्ष्याम।

अथानियोगजन्यत्वान्नियोज्यस्य विशेषणम्।
न युक्तमर्थविज्ञानं तुल्यमाचार्यकेऽपि तत् ॥१४॥

यदेव हि नियोगफलं तदेव काम्यमानतया नियोज्यमवच्छेत्तुमलं पशुविमोक्षादिवत्। ज्ञानं तु विषयभूताध्ययनफलं, न नियोगजन्यमिति न तत्कामस्य नियोज्यत्वं संभवतीति चेत्, तर्ह्यनेनैव हेतुना आचार्यकमपि न नियोज्यविशेषणं स्यात्, तस्यापि विषयफलत्वात्। किंच,

प्रमाणान्तरविज्ञाते कामनोत्पद्यते प्रिये।
आचार्यकं तु न ज्ञातं मानेनान्येन केन चित् ॥ १५ ॥

आहवनीयादिवदलौकिकमाचार्यकं प्रमाणान्तरेणानवगतं अध्यापनविधायकेनैव वचनेनावगम्यते, इति भवतां दर्शनम्। न चानवगते कामना संभवतीति न तत्कामस्य नियोज्यत्वसंभवः। अनेनैव तु वचनेन ज्ञात्वा काम्यते इत्याश्रीयमाणे परस्पराश्रयदोषापत्तिः।

सिद्धं तत्काममुद्दिश्य विधिरेष प्रवर्तते।
विधावस्मिन् प्रवृत्ते च तत्कामस्य निरूपणम् ॥ १६ ॥

स्यादेतत्—

अधिकारादनुष्ठानं विद्यते न त्विहापि च।
असत्यपि नियोज्यत्वे तद्धि साक्षान्न साधनम् ॥ १७ ॥

नियोगं प्रति हि नियोज्यता, नासौ साक्षादिष्टस्य साधनं, किंतु नियोज्यत्वेन संबद्धस्य पुरुषस्य नियोगः कर्तव्यो भवति। स एव हि नियोगः, यो नियोगममेदं कार्यमिति बुध्यते। यस्य च नियोगः कर्तव्यस्तस्य च तत्साधने कर्मण्यधिकारो भवति, स्वकार्यसाधनत्वात्, अधिकाराच्चानुष्ठानम्। यत्र चान्तरेणापि नियोज्यत्वमधिकारो भवत्यवगत, तत्र तत एवानुष्ठानसिद्धेः किं नियोज्यत्वेन। विद्यते चाध्यापनेऽधिकारः, आचार्यकसाधनत्वात्। आचार्यकसाधनत्वेनाध्यापने वचनेन प्रतिपादिते तदर्थिनस्तत्र अभ्यर्थिन इवाधाने अनुष्ठानसिद्धिः। तदाश्रितानुष्ठानेनैवाध्ययनेन लब्धात्मकः अध्ययननियोगो न नियोज्यं परिकल्पयतीति। एवं तर्हि—

अधिकारादनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य च।
अध्यापनप्रयुक्तत्ववाचोयुक्तिरनर्थिका ॥ १८ ॥

विनापि विनियोज्यत्वं अर्थज्ञानसाधने अध्ययने स्वाधिकारादेव तर्हि तदर्थिन अनुष्ठानसिद्धेरध्यापनप्रयुक्तत्वानुपपत्तिः। भवद्भिरपि चेष्यते एवाध्ययनेऽधिकारः। नियोज्यत्वमात्रं तु नेष्यते। न तावता परप्रयुक्तत्वमनुष्ठाने संभवति, स्वरूपादेवाधिकारादनुष्ठानलाभात्। सत्यपि च नियोज्ये फलसाधने कर्मणि तत एवानुष्ठानं, न नियोगात् कामाधिकारवत्। फलं चासत्यपि नियोज्ये साधनानुष्ठानं प्रयोक्तुं क्षममिति किं नियोज्यत्वसद्भावविचारेण। यत्र तु नियोज्याधीनैव फलावगतिः विश्वजिदादौ, तत्र भवतु नियोज्यापेक्षा, अत्र तु अन्तरेणापि नियोगमर्थज्ञानसाधनत्वेनाध्ययनमवगम्यते इति तत एवानुष्ठानसिद्धेर्नाध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वसंभवः।

ततश्च—

अप्रयोजकता तुल्या नियोज्याभावतो द्वयोः।
अधिकारात् प्रयोक्तृत्वं समानमुभयोरपि ॥ १९ ॥

यदि नियोज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेः, तदाध्यापनविधेरपि तदभावादप्रयोजकत्वं भवति। अथाधिकारसद्भावात् तस्य प्रयोजकत्वं, अध्ययनविधेरपि तर्हि तत्सद्भावात् प्रयोजकत्वं युक्तमित्युभयोरपि तुल्यत्वात् नाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य संभवति।

विचारस्य प्रयुक्तिश्च नाचार्यकविधानतः।
स्वेनैव त्वधिकारेण तद्वदध्ययनस्य सा ॥ २० ॥

आचार्यकमध्यापनमात्रमध्यापनमात्रसाध्यमपि च न विचारं, विचारमन्तरेणाप्यवगमात्। तेनाचार्यकसाधनत्वजन्यनैवाधिकारेण विचारमन्तरेणानुपपद्यमाना तत्प्रयुक्तिरापद्यते। तद्वदेवाध्ययनस्यापि तेनैव प्रयुक्तिं संभवतीति न प्रयोजकान्तरं मृग्यम्। येन हि फलार्थेनाध्येतव्यमिति विकर्तव्यभूतो विचारः प्रयुज्यते, प्रयुज्यतेऽनन्तरेण करणभूतमध्ययनम्। अयोध्येन अध्ययन-

विद्यते तस्यापि विश्वजिति अधिकारः, उत यस्य सकलं अधिकं वा तस्यैवेति । किं प्राप्तं ? विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् । न विशेषः कश्चिदाश्रीयते । यस्य द्वादशशतं अधिकमूनं वा अस्तीति । तस्मात् सर्वस्य विश्वजिति अधिकार इति ।

अधिकं वा, प्रतिप्रसवात् । १९ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति सर्वस्य विश्वजिति अधिकार इति । कस्य तर्हि ? यस्य द्वादशशतमस्ति अधिकं चेति । कुतः ? प्रतिप्रसवात् । प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्टोमे सर्वस्वस्य उच्यते । द्वादशशतं विधाय आह 'एतावता वाव ऋत्विज आनेया अपिवा सर्वस्वेन' इति । यदि एतावता नेच्छेयुः सर्वस्वेनापि आनमयितव्या इति । तद्यदि द्वादशेन शतेन नेच्छन्ति नेच्छन्तितरां ततो न्यूनेन । तस्मात् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे, यद्वा सर्वस्वम् । तदिह उभयमपि प्राप्तम् । तत्र एकः पक्षो नियम्यते, सर्वस्वं देयमिति । स एव न विधिः, प्राप्तत्वात् । अनियतप्राप्तस्तु नियम्यते । स चेन्नियम्यते यादृशस्तत्र, तादृश एवेह । तत्र च द्वादशशतं अधिकं वा सर्वस्वं, इहापि तद्देव । तस्मान्न न्यूनधनस्य अधिकार इति ।

अनुपदानाच्च पादवत् । २० ॥

भाष्यं— चशब्देन अन्वाचयः । इतश्च अधिकं सर्वस्वम् । अधिके हि दीयमाने तदन्तर्गतत्वात् द्वादशशतमपि दत्तं भवति । पादवत् । यथा कार्षापणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो भवति, एवमिहापीति ।

शा— 'तत्र न्यूनेऽधिके वाऽपि सर्वशब्दोपपत्तितः । उभयोरधिकारः स्यान्न न्यूनाधिकदायिनोः ॥ इदं तु प्रकृतेः प्राप्तं सर्वदानं नियम्यते । तत्र चानतिसिद्ध्यर्थमधिकं सर्वमीरितम् ॥'

सोम— यथा सर्वविश्वजितामविशेषः, एवं सर्वस्वदाने सर्वपुरुषाणामविशेष इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वस्वधर्मः प्रकृतिविकारः सन् उभयतो न्यूनेऽधिके च स्यादविशेषादिति ।

वि— 'न्यूनेऽप्युत्तशतात् किं स्यात् सर्वताऽधिक एव वा ।, संभवादिमौ, ऽन्त्यः स्याद्दानये सर्वदर्शनात् ॥'

भाट्ट— प्रकृतिभूते विश्वजिति द्वादशशतादिन्यूनधनस्यापि सर्वस्वपदवाच्यत्वोपपत्तेः तद्वतोऽप्यधिकारः । इति प्राप्ते, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे 'यदि एतावता ऋत्विजो नानमेयुः अपि तु सर्वस्वेन' इत्यनेन द्वादशशतधाम्यायामानतौ सर्वस्वविधानात् तत्र च तदधिकस्यैव योग्यतया प्राप्तेः, तादृशस्यैवात्र पक्षप्राप्तस्य नियममात्रकरणात् द्वादशशताधिकधनस्य एव विश्वजिति अधिकारः ।

न्यायबिन्दुः— सर्वस्वं द्वादशशतादूनमपि देयम् । इति प्राप्ते, प्रकृतौ पक्षे विहितस्य सर्वस्य इह नियममात्रविधानात्, तत्र च 'यद्येतावता न नमेयुरपि सर्वस्वेन' इति द्वादशशतादधिकस्यैवोक्तेः, तद्दानमेवेति सिद्धान्तः ।

मण्डन— 'तद् द्वादशशतादूर्ध्वम् ।' तत् सर्वस्वम् ।

शंकर— 'सर्वस्व प्राकृताधिकम् ।' ११.

¶ अधिवपनकालेऽपि समन्त्रक एव विभागः ॥

चरुपुरोडाशाः । यत्र चर्वर्थे पुरोडाशार्थे च व्रीहिनिर्वापादितण्डुलीकरणान्तक्रिया कृता, तत्र तेषां तन्त्रेणाधिवपनस्यासंभवात्तस्मिन्नेव काले विभागः प्रसक्तः । स चामन्त्रक एव कार्यः, प्राकृतकाल्त्वात् भिन्नकाल्त्वेन मन्त्राप्रवृत्तेः । साकप्रस्थायीये कुम्भीषु दारुपात्रेषु दोहानां ग्रहणदशायामवदानधर्माणामन्यकालत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् । इति प्राप्ते, अवदानादिप्रदानान्तैकपदार्थप्रथमावयवरूपहविर्ग्रहणस्याभिक्रमणादितः पूर्वकालिकस्य कुम्भीभिरेव कृतत्वात्, दारुपात्राणां होमकरणत्वनिर्वाहकस्य ग्रहणान्तरस्याप्राकृतत्वेन चतुरवदानरूपत्वाभावात्, तत्तद्द्वयोरकरणादेरप्रवृत्तावपि हविर्विभागस्य सामर्थ्यवशेन प्रागेव करणेऽपि प्राकृतकालबाधात् तदङ्गमन्त्राणां च प्रधानानुसारित्वावश्यंभावात्, पात्रप्रयाजानामन्यकालत्वेऽपि तन्मन्त्राणामिव प्रवृत्तिः । संकर्ष. १।३।२१.

० अधिवापः दर्शपूर्णमासयोः । 'अधि च वपते' । भा. ३।८।९।१९. अत्र सत्याषाढः— 'हविषि तण्डुलानधिवपति १।५।८२ । निर्वपति, तूष्णीं चतुर्थम् ८३ । निनष्टि ८४ ।' पैतृमार्ये हविषि तण्डुलस्थाने अधिवापः । के. ० अधिवापमन्त्रे 'धान्यमसि धिनुहि देवान्'

विचिन्ताऽपि तथा भवितव्यम् । न, प्रयोजनानुशासनलाभात् । अनुष्ठानार्थं ह्यधिकारोऽपेक्ष्यते । लब्धे तु तस्मिन् न तदपेक्षाया निबन्धनमस्ति ।

स्यादेतत्, अध्ययनविध्यधिकारपर्यवसायी विधित्वादग्निहोत्रादिविधिवद् इति । तदयुक्तम् । अध्ययनविधिरधिकारविधुरः तदभावेऽपि लब्धात्मलाभत्वात्, यस्य विधेरेतदभावेऽपि आत्मलाभो भवति स तद्विधुरः, नित्यविधिरिव फलविधुरः, इति प्रतिहेतुसद्भावात् । यदि चानुपकारभावेऽपि अन्यत्र दृष्टमिति कृत्वाऽधिकारकल्पने, तत फलार्थतया काम्येषु दृष्टमिति नैमित्तिकनित्यविध्योरपि फलार्थत्वं स्यात्, न चैतादृशं भवता । तस्मान्नाध्ययनेऽधिकारसिद्धिः । अथ विधेः अतत्परत्वेऽपि दृष्टत्वादर्थज्ञानं प्रयोजनमङ्गीक्रियते, हन्त अतत्परत्वे ध्ययनस्याध्यापनपरत्वेन प्रतीयमानस्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अविवक्षितस्य च विचारानर्हत्वात्, अनारम्भणीयमेव शास्त्रं स्यात् । अथापि कथंचिद्विवक्ष्यते तथापि विधेरतत्परत्वान्न वैधत्वं विचारस्य सिध्यति । अवैधश्च न वैधस्नानमुत्कर्षुमर्हति । यदि ह्यध्ययनविधिरेवाध्ययनमर्थज्ञानावसानं विदध्यात् तत्त्वेन विचारमन्तरेणार्थस्य ज्ञानुमशक्यत्वाद्विचारोऽप्यर्थाक्षिप्तः स्वविरुद्धं स्नानमुत्कर्षेत् । यदा त्वध्ययनमात्रादेव विध्यर्थोऽनुष्ठितः, तदा न विधिस्तावद्विचारानुष्ठानमाक्षिपति । यदि परमुत्तरकर्मानुष्ठानार्थं पुरुषः स्वेच्छया लौकिकेन रूपेणार्थज्ञानोपायेषु उपदेशश्रवणादिषु प्रवर्तमानः कदाचिद्विचारमपि कुर्यात्, तथा सति कर्मानुष्ठाने समुपस्थिते, सति उपदेशगम्ये धात्वानुष्ठीयते, ततो नावश्यमध्ययनानन्तरमेवानुष्ठानं सिध्येत् । नन्वध्ययनाङ्गमूलो विचारः न चानङ्गेन करणेन विधिः सिध्यतीति विधिरेव स्वसिद्ध्यर्थं विचारमनुष्ठापयतीति कथमवैधत्वं विचारस्य । सत्यमध्ययनाङ्गं विचारः, तथापि न विधिसिद्धावुपयुज्यते अर्थज्ञानाध्ययनयोर्योगि स्यात् । न च कार्यान्तरयोग्यमङ्गं कार्यान्तरेण तदेककरणेन नापि श्रुतिकमापूर्वेणैव सोमरसादेनाम्नानानन्तरं योगिनोऽभ्याङ्गं ऊर्ध्वनिधनं प्रयुज्यते । अथ विधिरेवार्थज्ञानार्थाध्ययनसाधनत्वात् तदङ्गभूतत्वेन विचारमाक्षिपतीत्युच्यते, तदध्यापनविधिप्रयुक्तत्वं विचारस्य निराकुरु द्भिरस्माभिर्निराकृतम् । यद्यप्यर्थज्ञानार्थमध्ययनं, तथापि न तेन रूपेण विधिसाधनत्वं, स्वरूपेणैव तत्साधनत्वात् । यदन्तरेण विधिर्न सिध्यति, तदेवानुष्ठानमाक्षिपति, नान्यत् । यद्यपि विचारमन्तरेण विधिर्न सिध्येत्, तथापि नासौ विचारानुष्ठानमाक्षिपति नियोगाभावात् । न ह्यनेन चित् पुरुषेण भवेद कार्यमिति प्रतीयते, तेन न तं स्वामन्यपि तावत्तरं प्रेरयेत् कुत एव स्वसिद्ध्यर्थे । अत एवाध्ययनेऽप्यनुष्ठानं न सिध्यति । यस्य हि कर्मणोऽपि नियोगाभावादनुष्ठानं न सम्भवति, तस्य कथमन्येषु सम्भवेत् । तस्माच्च वैधत्वं विचारस्य सिध्यति ।

स्यादेतत् अध्ययनविधिरयं अध्ययनस्यार्थवत् तत्त्वमर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीकृत्य तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपतीति । तदयुक्तम् । अध्ययनविधिरर्थात् ज्ञानमर्थज्ञानं प्रयोजनत्वेन स्वीकरोतीत्यस्य कोऽर्थः । न तावत्तत्र विधिः यत्ने, प्रमाणान्तरत एव तत्साधनताऽवगमात्, अत्र घातादिवन्नियमविध्यनवगमाच्च । अथ तादर्थ्यमनुमन्यते इत्युच्यते, तत्र अनुमतस्यापि तादर्थ्यस्य लाभात् । यदनुमत्यभावेऽपि लभ्यते तदप्यनुमन्यते, इति हास्यं तत् । लभ्यते चान्तरेणापि विध्यनुमतिं अध्ययनस्यार्थज्ञानार्थतेति कोऽर्थोऽनुमत्या । तस्माच्च कथंचिद्विचारस्य वैधत्वं सिध्यतीति न तद्बलेन स्नानोत्कर्षः शक्यते कर्तुम् । अध्ययनमात्रेणैव समाप्ते विध्यर्थे सति अनन्तरं 'वेदमधीत्य स्नायात्' इतिस्मृतिबलेन स्नात्वा पश्चादग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठाने समुपस्थिते तन्निर्णयायोपायान्तराभावे च विचारोऽपि कदाचिदनुष्ठीयेत वा न वा, इति नाथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रमानन्तर्यप्रतिपादनपरत्वेन स्यात् । तस्मान्नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति ।

नन्वाचार्याध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । यदुच्यते 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इति स्मृत्यनुमितेन उपनीताध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति एवरूपं वचनमिति, तदयुक्तम्—

नाध्यापनमिदं शक्यं विधातुं क्षमते, यतः ।
द्रव्यार्जनार्थं प्राप्तत्वाद् यच्छब्देन प्रमाणे ॥२८॥

कारीरीवाक्याध्ययनादौ। वि. २।४।२, * अध्ययननियमाजन्यस्यापूर्वस्य अशेषक्रतुजन्यमपूर्वं कल्पकम्। १।१।१. * अध्ययनप्रकरणपठितस्यापि अध्यायानध्यायादिधर्मजातस्य स्वरूपे कार्ये च अनुपयोगात् अध्ययनेनैव फलवत्कर्मावबोधं भावयेत् इति अध्ययननियमस्य अनारभ्यविहितस्यापि अध्ययनजनितज्ञानोपस्थापितज्ञेयकर्माङ्गतया सामर्थ्योपबृंहितेन संनिधिना अवधारणात् तद्-द्वारा कर्माङ्गत्वावगतेः अमावास्यादौ कर्माङ्गभूतयाज्यानुवाक्यादिमन्त्रोच्चारणं न कार्यं इति 'मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्' (१२।३।७।१८) इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा प्रकरणेन अध्ययनाङ्गतया अवधारितस्य अन्यार्थत्वे प्रमाणाभावात् अविघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन तदुपयोगसंभवात् कर्माङ्गत्वाभावेन कर्मकाले अध्यायानध्यायादिधर्मानादरेण अमावास्यादावपि कर्माङ्गमन्त्रोच्चारणं कार्यं इति 'विद्या प्रतिविधानाद्वा सर्वकाले प्रयोगः स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य' (१९) इति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यते। सु. पृ. ५२. * न च तस्य (वेदस्य) अध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिकाः फलं समामनन्ति। यदपि समामनन्तीव तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' (४।३।१।१) इत्यर्थवादता वक्ष्यति। भा. १।१।१।१ पृ. ६. * अध्ययनविधिः अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च। बाल. पृ. २२. * अध्ययनविधिः एव सर्वस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे प्रमाणं इति स्वमतेन वार्तिककारः प्रतिपादयति। सु. पृ. २१. वार्तिकं चेत्थम्। "सकलस्य तावत् वेदस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति अध्ययनभावना विधीयते। तत्र किं भावयेत् इत्यपेक्षायां अध्ययन इत्यागतमपि पुरुषप्रवर्तनाशक्तियुक्तेन विधायकेन अपुरुषार्थसाध्याया भावनाया प्रवर्तनाशक्तिप्रसक्तेः तद्वशात् निराक्रियते। ततश्च अध्ययनेन इत्यविरोधात् संनिधेश्च करणादौ निविशते। 'तेन किं' इत्यपेक्षिते 'यत् शक्यते' इत्युपबन्धात् अक्षरग्रहणं इत्यापतति। तस्यापि अपुरुषार्थत्वात् 'तेन किं' इति पदार्थावधारणं इत्युपतिष्ठते। तेनापि पदार्थज्ञानं, तेन वाक्यार्थज्ञानं, तेन च अनुष्ठानं, अनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिः इत्येतावति भावना निराकाङ्क्षीभवति।" इति। वा. १।१।१।७ पृ. ११३.

* अध्ययनविधिः कर्तृसापेक्षः कार्यापेक्षात् उपनीतानेव कर्तॄन् गृह्णाति इति अध्ययनविधिप्रयुक्ताध्ययनजन्यार्थज्ञानं त्रैवर्णिकानामेव सिध्यति। मणि. पृ. ४. * अध्ययनविधिः त्रैवर्णिकानामेव न शूद्रस्य। वि. ६।१।७. * अध्ययनविधिः प्रतिग्रहादिनियमवत् अध्ययननियमार्थः। तस्य निषेधेषु अध्ययनेनैव निषेधार्थमजानन् प्रवर्तेयात् इति कल्पनात् साफल्यम्। इति पितृचरणाः। मणि. पृ. ३. * अध्ययनविधिः स्वर्गार्थः विश्वजिन्न्यायेन इति जिज्ञासाधिकरणे पूर्वपक्षः। दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाऽनवकाशात् फलवदर्थावबोधरूपदृष्टार्थः इति सिद्धान्तः। बाल. पृ. २. * अध्ययनविधिः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति अक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी इति के चिन्मन्यन्ते। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न संभवति। ततो विधिः विचारशास्त्रस्य प्रयोजकः इति सिद्धान्तः। वि. १।१।१. * अध्ययनविधिना अध्ययनेनैव वेदोपादाननियम उक्तः। सु. पृ. ६९०. * अध्ययनविधेः प्रयोजनवदर्थावबोधनं दृष्टं प्रयोजनम्। अक्षरग्रहणार्थत्वे तु अदृष्टार्थता स्यात्। कणिका. पृ. २७१. * अध्ययनविधेः फलं अर्थज्ञानपर्यन्तं गुरुकुलवासः विचारकरणं च। मणि. पृ. ४. * योऽयं अग्निहोत्रादिषु अधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेव अधिकारः न अनधीतवेदानां शूद्राणां इति अधिकारनियमः, स प्रयोजनं अध्ययनविधेः। शा. पृ. ६. * अध्ययनविधौ स्वाध्याय इति द्वितीयया गुणत्वमेव लक्ष्यते अन्यथा स्वाध्याये वाजपेयवाक्ये इव यागे गुणविधौ वैरूप्यापत्तेः इति भवदेवः। तत्र 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने। लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते त्वसौ॥' इति वार्तिकोक्तन्यायेन परिहारात्। बाल. पृ. २.

* अध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनं नाध्यापनविधिप्रयुक्तम्॥ आचार्यकरणविधिप्रयुक्तस्य हि स्वाध्यायाध्ययनस्य प्रयोजनापेक्षाया पुरुषान्तरगामित्वेन बहिरङ्गमपि प्रथमागतत्वेन तत्सिद्धिरेवास्य प्रयोजनमुक्तं, नत्वर्थज्ञानं पश्चाद्भावित्वात्। तेन अन्यार्थत्वाद्वेदाध्ययनस्य अविवक्षितोऽर्थः। अविवक्षितश्च न निर्णेतव्यः, प्रयोजनाभावात्।

कथमिवानुज्ञापकं भवेत् । नहि स्वकार्यसाधनादन्यत्र चेतनः प्रवर्तते ।

यद्यध्यापयितव्यास्य स्वाधिकारप्रदर्शनात् ।
अनुज्ञापयिता तत्र स्वाधिकारप्रयुक्तता ॥ ३१ ॥

यदुच्यते आचार्य एव स्वकार्यसिद्ध्यर्थमध्ययने माणवकं स्वाधिकारप्रदर्शनेन प्रवर्तयतीति । सत्यमेवं, किंतु तथा सति स्वाधिकारः एव तत्र प्रयोजकः स्यात्, नाध्यापनविधिः स्थपतीष्टेरिव स्वाधिकारः । सा ह्यनभिसन्धिपादाधिकाराऽपि द्रव्यार्जनप्रवृत्तैः ऋत्विग्भिरधिकारप्रदर्शनेन निषादेनानुज्ञाप्यमाना स्वाधिकारप्रयुक्ता, न द्रव्यार्जनप्रयुक्ता तथा अध्ययनमपि ।

पूर्वपक्षे न शक्यं स्यात् स्वाधिकारप्रदर्शनम् ।
नाध्यापनप्रयुक्तत्वमतस्तत्र प्रसिध्यति ॥ ३२ ॥

भवतु वा अध्यापयितुः स्वाधिकारप्रदर्शनेनाऽपि माणवकस्यानुज्ञाप्यमानस्य अध्यापनप्रयुक्तत्वम् । न चैतदपि पूर्वपक्षे संभवति । नहि तत्र माणवकस्य कश्चिदधिकारोऽस्ति, यत्प्रदर्शनेनासौ अध्याप्येत, आचार्यकसिद्धिमात्रप्रयोजनत्वादध्ययनस्य पूर्वपक्षे । ननु नियोगसिद्ध्या पूर्वपक्षेऽप्यधिकारः संभवति, न, अकार्यत्वात् । नहि माणवकस्य नियोगः कार्यं, येन तत्सिद्ध्या अधिकारः स्यात्, अनियोज्यत्वात् । नह्यनियोज्यस्य नियोगः कार्यः । अतस्तत्सिद्ध्या नाधिकारसंभवः । अथाप्यसत्यपि स्वाधिकारे सामादिनोपायान्तरेण कथंचिदध्याप्येत, तथा सति विश्वजिदादीनामपि कथंचिदार्त्विज्ये प्रवृत्तैः ऋत्विग्भिः प्रार्थ्यमानेन यजमानेनानुज्ञाप्यमानत्वात् नानुज्ञानसिद्ध्यर्थं अधिकारसिद्ध्यर्थं नियोगकार्यत्वेन शक्येत । अथानपेक्षकार्मिको यजमानमाह्वयति नन्वशासनधिकारी तेभ्यो दक्षिणा ददाति, तद्वदपि समानम् । नह्यध्ययनेऽधिक्रियमाणो माणवको दक्षिणादानादि आचार्यस्याचरति (हरि म) तद्विपरीत आचार्यस्याचार्यकमिष्टम् । तस्माचार्यकं पुरुषार्थं स्वरूपेणाभिमतम् । न च पूर्वपक्षे अध्ययनं माणवकस्याधिकारोऽस्तीति नाध्यापनेन प्रवृत्तिः संभवति । यथाह वाचस्पतिः तत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । 'विद्याग्रहणेन सुमति' इत्यत्र पुरुषार्थत्वमभिहितम् । अथवा लोकदृष्टिवत्स्वार्थेऽनन्यसाधनमपि प्रकल्पेत । न चाध्ययनस्य पूर्वपक्षे पुरुषार्थताऽस्तीति, न ब्रह्मलोकप्राप्तिफलनियादानविधिवशादपि तस्य प्रवृत्तिः संभवति । तस्मिन्नं नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति नैव पूर्वपक्षोत्तरपक्षावुपपन्नाविति । याऽपि किमध्ययनस्याचार्यकमर्थज्ञानं वा प्रयोजनमिति चिन्ता, साऽप्ययुक्ता । किमियं विधिगम्यस्य प्रयोजनस्य चिन्ता, किं वा प्रमाणान्तरगम्यस्य ? न तावत् प्रमाणान्तरगम्यमात्र शास्त्रे चिन्तनीयम् । उभयोश्च प्रमाणान्तरेणावगम्यमानत्वान्न चिन्तावसरः । न च विधिगम्यचिन्ताऽपि संभवति नहि विधिर्नियोगार्थः । (न्यायरत्नमाला, पृ १ – ११)

तस्माद्वार्तिककारोक्ता गम्भीरा भाष्यसंमता ।
स्वाध्यायविधिवाक्यार्थगोचरा नीतिरुच्यते ॥ ३३ ॥

'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनावच्छिन्नभावना विधिप्रयुक्ता तद्व्यतिरेकेणाभिहिता । तस्याः साध्यापेक्षायां समानपदोपात्तमपि अध्ययनमपुरुषार्थत्वादुत्सृज्य पुरुषार्थं किमपि साध्यमपेक्ष्यमाणाऽवतिष्ठते । तत्र संदेहः किं विश्वजिदादिन्यायेन स्वर्गोऽस्याः साध्यः कल्प्यतां, उताक्षरग्रहणादिपरम्परया साध्यमानं वाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमङ्गीकर्तव्यमिति । तत्र पूर्वः पक्षः ।

नार्थज्ञानार्थता युक्ता प्रमाणान्तरसिद्धितः ।
अतः स्वर्गः स्यादिति न्यायादुत स्वर्गार्थता भवेत् ॥ ३४ ॥

यद्यपि चाध्ययनानन्तरं अक्षरग्रहणादिद्वारावधारणपदार्थसंगतिग्रहणादिक्रमेण वाक्यार्थज्ञानमुपजायमानं दृश्यते, तथा परस्मादुत्पन्नोपयोगित्वात् पुरुषार्थमिति शास्त्रे नैव साध्यमनुमन्तुम् । न च दृष्टे संभवत्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यमिति वाक्यार्थज्ञानार्थत्वेव युक्ता बुद्धिर्भवति, तथाप्यस्य शास्त्रार्थत्वात् प्रमाणान्तरादेवार्थज्ञानस्याध्ययनाभावेऽप्यसिद्धेः तदर्थं विधानर्थकत्वप्रसङ्गात् विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थतैव युक्ता । यदुक्तम्—

प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि नियमार्थोऽयमिष्यताम् ।
उपयन्तो विधिरेवं मन्त्रार्थत्वादिना न सम ॥ ३५ ॥

प्रमाणान्तरादेवार्थज्ञानस्यासिद्धावपि अक्षरनियम- [illegible] विधेर्न संभवति चेद्, नैव पुरुषार्थ- [illegible] । अतः [illegible] कल्पेत नियमार्थे ।

अथाचार्यककामस्य नियोज्यत्वं प्रकल्प्यते ।
ज्ञानकामस्य किं नैवमन्यत्रापि प्रकल्प्यते ॥ १२ ॥

यदि ह्यध्यापनविधावाचार्यककाम अश्रुतो नियोज्य कल्प्यते, तर्ह्यध्ययनविधावपि अर्थज्ञानकामस्य कल्पना तुल्यैव। ननु नार्थज्ञानकाम सम्भवति यो नियुज्यते। ज्ञात स्तावदर्थो ज्ञातत्वादेव न ज्ञातुमिष्यते, नाप्यज्ञातेऽर्थे ज्ञानेच्छा सम्भवति। कथं हि बुद्ध्यनारूढं 'अहमिमं जिज्ञासेय' इति ज्ञातुमाशासीत । तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यता सम्भवतीति। तदुच्यते। अहो नत भवान् आमान शिष्यान् सकलं च लोकमभिसंधातुमुद्युक्त । कथं हि दुर्गं वर्त्मगामिन दस्युतस्करपरिपन्थ्यादिसद्भावजिज्ञासया तत्रतत्र दृष्टिं चालयन्तमात्मान वदा वबुभुत्सया वा आम्नायमुपधावत शिष्यान् प्रियादिसद्भावजिज्ञासया ततमपवरकादिदेशमवलोकयमान शास्त्र श्रवणपुस्तकनिरीक्षणादिषु च तत्तदर्थज्ञानार्थं यत्मान सकलं च लोकमनभिसंधाय ज्ञानेच्छापह्नवं शक्यते कर्तुम्। अथवा अस्य नेदृशो निह्नवो विस्मयपदम् । अयं ह्यागोपालं सर्वलोकप्रसिद्धं द्विजन्मादिज्ञानं धर्माधर्मानुष्ठानस्य चार्थानर्थहेतुत्वं निह्नुते। तानेव तु वयं शोचामः, ये एव वेदार्थबुभुत्सयोपधावन्तो बुभुत्सा नाम नास्तीति सकललोकविपरीतमभिदधान न निरुहति। सूत्रकारश्च कथं हि विहाय मुख्य रूढां जिज्ञासां वर्णयन् प्रतिपादयति, भाष्यकारेणापि चैषा प्रसिद्धा अप्रसिद्धत्वेनाक्षिप्य समाहिता। कथं पुन समाधानम्? उच्यते। यद्यपि नात्यन्तापरिज्ञातोऽर्थो ज्ञातुमिष्यते, नापि सर्वात्मना ज्ञात तथापि येन चिदात्मना ज्ञात, येन चिदात्मना जिज्ञास्यते, तथा दर्शनात्। यथोद्भिदादिपद गुणकर्मान्यत राभिधायित्वेनावगत निर्णीतरूपेण जिज्ञास्यते। यथा च लोके कुड्यादिव्यवहिते देशे छायावत्त्वादिना वस्तुमात्रमवगम्य गवाश्वादिविशेष जिज्ञास्यते तथा धर्माधर्मौ अर्थानर्थहेतुत्वमात्रेण वृद्धेभ्य पित्रादिभ्योऽवगम्य विशेषरूपेणापरिज्ञानतोऽस्मयो हानोपादानाशक्ते तत्परिज्ञानेच्छा सम्भवतीति युक्तमेवैतत् 'ज्ञानकामस्य नियोज्यत्वं, धर्माधर्मज्ञानकाम स्वाध्यायमधीयीत' इति ।

यस्तु वदति न वयं ज्ञानेच्छामपह्नुमहे, तस्याः सर्वलोकप्रसिद्धत्वेनाशक्यनिह्नवत्वात्। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानं हि सर्वं प्रार्थयते कस्तत्र विप्रतिपद्यते। वेदार्थज्ञाने तु नास्ति कामनेत्युच्यते। यदि हि सकलस्य वेदार्थस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारहेतुता भवेत्, ततस्तज्ज्ञानं पुरुषेणार्थ्येत। न त्वसावस्ति, नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोर्विध्यनुष्ठानमात्रपरिनिष्ठितत्वात्। तस्मान्नार्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति। स वक्तव्य किमिदानीं नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानमनपेक्षितमेव। यद्येवं, तर्हि पिण्डदानकाकदर्शनविमर्शसदृश किं सर्वेन शक्तौ प्रवृत्ति स्यात् अपि वाऽप्येकदेशे, तथा च कालमपि किमनादृत्य यजस्वेत्येव यष्टव्य उत काले एव, मुख्याभावे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधेयमुत न, तथा सहस्रमसहस्रमित्यादि न वर्तव्यं स्यात्। निर्णयार्थं वाद्विगर्हेस्स, तदर्थस्य चानिर्णीतीतत्वात्। अतोऽवश्यमसत्यपि फले विध्यर्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेव तद्वाक्यार्थज्ञानमपेक्षितव्यमित्यभ्युपगन्तव्यमिति युक्तम र्थज्ञानकामस्य नियोज्यत्वमिति। यद्येवं तर्हि प्रागेव वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासोत्पादात् 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनुपपन्नं स्यात्, न जिज्ञासाभेदात्। यथाह,

जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुते ।
ज्ञातवेदाङ्गकस्याऽऽद्या या मीमांसापुर सरा ॥ १३ ॥
इति ।

प्रथमं तावद्धर्माधर्मौ ज्ञातव्याविति वृद्धेभ्य श्रुत्वा तज्ज्ञातुमिच्छन् स्वाध्यायाध्ययनविधिना तादर्थ्येन विहितमध्ययनमपि तेभ्य एवावधार्य अधीते वेद, तत अनुत्पन्नस्य अधीतादपि वेदादर्थज्ञानानुदयात् किमनेनोच्यते इति पुनरन्यादृशी जिज्ञासा जायते, तद्वशेन च व्युत्पत्त्युपाये निगमनिरुक्तव्याकरणादिश्रवणे यतते, ततश्च पदार्थज्ञानाद्वाक्यार्थं प्रतीयमानो न्यायानवधारणात् संशयितो भवति, तत पुनर्वाक्यार्थविशेषजिज्ञासा भवति, तामिदं पश्चात्तनं जिज्ञासाद्वयमभिप्रेत्य अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तम्। यथोक्तं भाष्यकारेण न जिज्ञासामात्राभिप्रायेणेदमुच्यते, किन्तु 'तादृशीं धर्मजिज्ञासामधिकृत्यायमथशब्द प्रयुक्तवानाचार्य, या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवति' इति। प्रामाण्याप्रामाण्यजिज्ञासा तु यद्यपि वेदाध्ययनात्

व्रतनियमादीविकर्तव्यतोपेताध्ययनसंपादितज्ञानवतामेवोत्तर कर्मस्वधिकार । तथा सत्यपि नाध्ययनस्य आनर्थक्यमिति । इदं तावदेकदेशिनामस्माकं च तुल्यमेव । अध्ययनं तु स्वविधिप्रयुक्तमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तं वेत्यत्र विवाद । तेनाप्रकरणाधीतवाक्यापूर्वीयज्ञानार्थतयाऽध्ययनविधानं येन क्रत्वर्थं स्यात्, किं त्वध्ययनापादितं ज्ञानं क्रत्वर्थं इति ।

तत्सिद्धं नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं विधेर्भवेत् ।
तेन दृष्टार्थतालाभादर्थज्ञानार्थता स्थिता ॥ २९ ॥

कथमिदानीमनर्थकानां हुफडादीनामध्ययनमर्थज्ञानार्थं कथं च क्षत्रियाद्यधिकाराश्वमेधादिप्रतिपादकस्य वेदभागस्य ब्राह्मणादिभिरर्थज्ञानार्थमध्ययनम् । यद्यपि कथं चिद् ब्राह्मणस्य याजनोपयोगिज्ञानार्थमध्ययनं संभाव्येत तथापि क्षत्रियवैश्ययो वैश्यस्तामाश्वमेधाध्ययनमनर्थकमेवादृष्टार्थं वा । कथं च निषेधवाक्येषु नासुरेण हन्यात् इत्यादिषु नियमवर्णनम् । यदि तावदध्ययनापादितज्ञानवत एवानुष्ठानं प्रत्यवायकरं नान्यस्येति कल्प्यते तथा सति अनिष्टफलत्वमेवाध्ययनस्य स्यात् । को हि नाम प्रत्यवायफलकं निषेधवाक्यार्थज्ञानमिच्छेद्, यस्तदर्थम ध्ययनमनुतिष्ठेत् । अथ निषेधे अननुष्ठानस्य शास्त्रार्थ त्वात्तद्विषय एवायं नियम इति अध्ययनपूर्वकज्ञानवत एवाननुष्ठानं प्रत्यवायपरिहाराय भवति इतरेषां त्वननुष्ठाने ऽपि नैवासौ परिह्रियते इति तथा सति अनधीतवतां नामननुष्ठाने प्रत्यवायस्यानपगमाद् अनुष्ठानेऽपि तस्य तावत्त्वात् यथाकामं निषिद्धानुष्ठानं स्यात् । न चैतदिष्टं अहिंसादीनां सर्ववर्णसाधारणत्वात् । तस्माच्च तत्र नियमोत्पत्ति । कथं च स्वाध्यायाध्ययनवाक्ये नियम । नहि तदर्थानुष्ठानं तदध्ययनपूर्वकं संभवति अध्ययनमेव हि वाक्यार्थ । कथं नाध्ययनपूर्वकमध्ययनं संभवति, आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अथैतस्मादिषु अदृष्टार्थमध्ययनं तथा सति अवैरूप्यात् सर्वत्रैव तथा प्रसज्येत । तस्मान्नार्थज्ञानार्थमध्ययनमिति । अत्राभिधीयते —

न केवलार्थविज्ञानसिद्धिरस्य प्रयोजनम् ।
अपेक्षितं दृश्यते यत् सर्वं तत्फलमिष्यते ॥ ४ ॥

यदि ह्यध्ययनस्य फलत्वमर्थज्ञानं प्रयोजनमस्माभिरिष्यते, ततो यथोदाहृतेष्वेषु तदसंभवाद्व्यापकत्वं स्यात्, न तु केवलं तत् प्रयोजनम् । यदेव हि विध्यन्तरोपयोग्यपेक्षितमध्ययनेन साध्यमानं दृश्यते, तत् सर्वमस्य प्रयोजनम् । तेन यथा क्रतुविधिभिस्तज्ज्ञानमपेक्षितमिति तत् प्रयोजनं, एवं नित्यनैमित्तिकजपयज्ञपारायणादिविधिभि 'अहरहः स्वाध्यायोऽध्येतव्य' 'याजयित्वा प्रतिगृह्य वान अश्नन् स्वाध्यायं वेदमधीयीत' इत्यादिभिर्वेदस्वरूपावधारणमपेक्षितव्यमिति, तदपि प्रयोजनम् । तेनाध्ययनोपात्तस्य वेदस्य यथायोगं प्रयोजनकल्पनात् तदनुरोधेन च नियमवर्णनात् ज्योतिष्टोमादिष्वध्ययनार्जितेनैव वेदेन नियमविज्ञात न तु फलं साधयतीति नियम । मन्त्रेष्वध्ययनोपात्तमन्त्रैरेव स्मरणमनुष्ठानाङ्गमिति । हुमादिषु अध्ययनोपात्तैरेव गीतिकालोपलक्षण भवतीति । तेषां च जपमन्त्रोपयोगिषु च तदुपात्तैरेव स्तोत्रादि कार्यमिति । निषेधवाक्येषु च ब्राह्मणादीनां चाश्वमेधादिषु जपयज्ञादि मानोपयोगिषु अध्ययनोपात्तैरेव जपयज्ञादि कर्तव्यमिति । आह च 'यत्र तावद् गुरुसकाशादध्ययने विचारस्तत्र साधारणजपयज्ञानुष्ठानसिद्धिनिराकाङ्क्षत्वात् कश्चिदफलान्तरकल्पनावसर ' इति । अध्ययनविधौ तु तद्विधेर स्वाध्ययनस्य करणात् अध्ययनपूर्वकत्वमात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् संभवतीति तद्विधेयस्यैव विचारस्य इतिकर्तव्यताभूतस्य भवति तत्पूर्वकत्वनियम । अध्ययनोपात्तेनैवाध्ययनविधिना विचारस्य कर्तव्यतामवगम्य विचारोऽनुष्ठातव्य इति । अत एवाध्ययनविधिनैव विचारस्य कर्तव्यता विचारानुष्ठानात् प्रागेवावगन्तु शक्यादौ अध्ययनविधिवाक्यार्थविचार कृत । अथवादेष्वध्ययनोपात्तैरर्थवादै प्रवर्तितं कर्मानुष्ठातव्यमिति । उपनिषत्सु यानि क्रतूपयोगि वचनानि तैरध्ययनोपात्तैः क्रतूपयोग्यप्रतिपादकानि वचनानि तैरध्ययनोपात्तै देव भूतभौतिकसंघातातिरिक्त साम्परायिकफलोपभोगयोग्य आत्मा ज्ञातव्य इति । यानि तु अक्रतूपयोगित्वे मामानं ज्ञात्वा क्रतुरनुष्ठेय इति । यानि तु अक्रतूपयोगिमप्रतिपादकानि 'आत्मा वा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु' इत्येवमादीनि तेषु ज्ञानस्य स्वयमेव सर्वाँश्च कामानाप्नोति' इत्येवमादीनि तेषु ज्ञानस्य स्वयमेव ।

न स पुनरावर्तते' इत्यादिश्रुतिभिरभ्युदयनि श्रेयसोत्पत्त्यध्ययनोपात्ताभिरेवोपनिषद्भि सर्वाश्चैता महानन्दाध्ययनोपात्ताभिरेवोपनिषद्भि सर्वाश्चेमा मदानन्दादयनि श्रेयसफलकं भवन्तीति नियम । सर्वत्रायं नियम एव सर्वत्र, न तु वाक्यार्थ एव इत्यलम् । न चैवं नाना

विधिरेव विचारस्यापि प्रयोजकः, स हि विशिष्टप्रयोजनाध्ययनगोचरमध्यापनं विदधत् तत्सिद्ध्यर्थं तादृशमध्ययनं प्रयुङ्क्ते, तादृशत्वं चाध्ययनस्य विचारमन्तरेणानुपपन्नमिति तेनैवासौ आक्षिप्यते इति।

तदयुक्तं विशिष्टस्य यतः स्वाध्ययनस्य सः।
अनुष्ठानं प्रयुङ्क्ते न ज्ञानस्यानङ्गभावतः॥ २१॥

यद्यपि उपनयनद्वारेणाध्ययनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिः उपनयनप्रक्रमाधीतस्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतद्वाक्यविहितं यदर्थज्ञानार्थमध्ययनं, तस्यैवानुष्ठानं प्रयुङ्क्ते, तथापि तत्स्वरूपमात्रस्योपकारकत्वात् प्रयुङ्क्ते, न त्वर्थज्ञानानुष्ठानं अनुपकारकत्वात्। यदि तु अर्थज्ञानमध्ययनाङ्गं भवेत्ततोऽध्ययनप्रयोजकेन विधिना तद्द्वारेण प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमविधिनेव दीक्षणीयाद्वारेण वाङ्नियमः। न तज्ज्ञानमध्ययनाङ्गं, अध्ययनमेव तु तदङ्गं, न चाङ्गद्वारेण प्रधानं प्रयोक्तुं शक्यम्। यश्च ज्ञानं न प्रयुङ्क्ते, नासौ तत्सिद्ध्यर्थं विचारं प्रयोक्तुमर्हति। ननु यद्यपि न ज्ञानमङ्गं विचारस्त्वङ्गमेव, सत्यं, न त्वध्ययनाङ्गस्यापि तद्द्वारेणाध्यापनेन प्रयुक्तिसंभवः।

यदि तेन विना न स्यात्प्रधानस्यात्मसंभवः।
प्रयोजकस्य चासिद्धिस्ततस्तेन प्रयुज्यते॥ २२॥
अन्यथाऽपि तु तल्लाभे स्यात्मलाभे च सिध्यति।
नैव कार्यान्तराङ्गस्य प्रयुक्तिस्तेन सिध्यति॥ २३॥

अध्यापनं ह्यध्ययनमन्तरेणानुपपद्यमानं तत्स्वरूपमात्रमेव तावत् साक्षात्प्रयुङ्क्ते, न तु तदङ्गम्। यदि त्वङ्गेन विना प्रधानभूतमध्ययनमेव न संभवेत्, ततस्तद्द्वारेणाङ्गमपि प्रयुञ्जीत पशुपूर्वमिव यूपद्वारेण छेदनादीन्। यदि वाङ्गशून्येनाध्ययनेनाध्यापनं न सिध्येत् यत्किञ्चित्स्वाङ्गोपेतमेवाध्ययनमध्यापनोपकारि स्यात्, ततोऽध्यापनविधिनैवाध्ययनाङ्गं प्रयुज्येत ज्योतिष्टोमेनेव वाङ्नियमः। न त्वेतदुभयमप्यस्ति, विनाऽप्यङ्गेनाध्ययनस्वरूपसिद्धेः, अध्यापनस्य तत्स्वरूपमात्रेणाप्युपलाभात्। तेन यद्यप्यविघ्नपरिसमाप्त्युपयोगितया अध्ययनस्वरूपोपयोगिना व्रतादीना सकलवेदाध्यापनविषयेणाचार्यकविधिना अविघ्नपरिसमाप्त्याकाङ्क्षिणा प्रयुक्तिसंभवः, तथापि न विचारस्तेनाक्षिप्यते, कार्यान्तराङ्गत्वात्। अर्थज्ञानाख्य हि कार्यान्तरं साधयतोऽध्ययनस्य विचारोऽङ्गं, नाध्यापनोपकारिणः। तेन नासावध्यापनविधिना प्रयुज्यते, किंतु अध्ययनजन्येनैवाधिकारेण। ततश्च--

तद्वदध्ययनस्यापि तत एव प्रयुक्तितः।
नाध्यापनविधानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते॥ २४॥

अथ मन्यसे सत्यमध्ययनेऽस्त्येवाधिकारः किंतु--

अधीयानेन बालत्वात्तदा स्वेप न गम्यते।
न चाविज्ञायमानेन प्रयुक्तिरुपपद्यते॥ २५॥
समाप्ताध्ययनेनासौ व्युत्पन्नेनावगम्यते।
ज्ञातेन च तदा तेन विचारोऽपि प्रयुज्यते॥ २६॥

ज्ञायमानो ह्यधिकारः प्रयोजको भवति, न चाध्ययनावस्थाया बालेन माणवकेन असाववगन्तुं शक्यते। अतो नाध्ययनं स्वाधिकारप्रयुक्तं, किंत्वधिकाराध्यापनवशेनैवानुष्ठितेऽध्ययने साङ्गे व्युत्पन्नेन माणवकेन वेदार्थावगमात्। अध्ययने त्वात्मनो नासौ अवगन्तुं शक्यते, वेदार्थावगमवशादध्ययने स्वाधिकारोऽवगम्यते, अवगतेन च तेन विचारः प्रयुज्यते इति, तदयुक्तम्।

हितकारिभिरेवासौ ज्ञायमानः प्रवर्तकः।
कर्त्राऽविज्ञायमानोऽपि नैव स्यादप्रयोजकः॥ २७॥

यथैवातुरार्थे भिषग्भिर्हितकारिभिरौषधसेवाफलवेदिभिः आतुरापेक्षितफलान्तरप्रतिपादनेन तत्फलप्रदर्शनेन वा साम्ना वा उपायेनानुष्ठाप्यमानस्यौषधस्य स्वाधिकार एव प्रयोजकः तदभिसंधिप्रवृत्तत्वात्। औषधफलमेव ह्यारोग्यमभिसंधाय भिषजस्तमनुष्ठापयन्ति, तथा अनाप्यध्ययनसाध्यमधिकारमवगच्छद्भिर्हितकारिभिः पित्रादिभिरनुष्ठाप्यमानस्याध्ययनस्य तत्प्रयुक्तिता उपपद्यते। यदि चाध्ययनमनुष्ठानैव प्रयोजको ज्ञातव्यः, ततोऽध्यापनविधिरपि बालेन तेनाज्ञायमानः प्रयोजको न स्यात्। अतो यथा तस्य ग्राहकावगतस्य प्रयोजकत्वं, एवमध्ययनसाध्यस्यापि अधिकारस्य भविष्यति, इति नाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। यदि च तत्प्रयुक्तं स्यात्ततो नार्थज्ञानार्थता सिध्येत्। नहि प्रतिलब्धानुष्ठानस्य प्रयोजनापेक्षा समस्ति, यदन्तरङ्गत्वादर्थज्ञानस्य प्रयोजनत्वं स्यात्। ननु अधिकारपर्यवसायिनः सर्वे विधय इति अध्ययन-

शक्यते कर्तुं तस्मै एव समाख्यायते, शक्यते चानेन पदार्थोऽभिधातुं, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम्। तस्मा द्वेदः पदार्थाश्च ज्ञातुमुपादेयाः क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्। न च गम्यते विशेषो विधातुमव समाम्नायते न प्रतिपत्तुमिति। अनवगम्यमाने विशेषे उभयार्थमुपादेय इति गम्यते। तत्र प्रतिपत्तुं चानेन क्रमेण शक्यते नान्येन, इति। (बहुः पाठभेदोऽत्र) यत्र तु मन्त्रो विद्यते, तत्र तस्यानन्यार्थत्वात्। विधायकस्य तु विधानेनापि कृतार्थत्वान्मन्त्रस्यैव स्मारकत्वम्। अत एव तत्र मन्त्रक्रमेणैव पदार्थानुष्ठानं न विधिक्रमेण, तत्र ब्राह्मणक्रमो जपयज्ञादावुपयुज्यते, तथा क्रत्वन्तरप्रतिपादकानामपीत्यलमतिविस्तरेण। तत्सिद्धं दृष्टार्थत्वेऽपि अध्ययनविधेर्नियमार्थत्वादानर्थक्याभावादर्थज्ञानार्थमध्ययनम्। न चायं नियमो यत् क्रत्वर्थत्वेन नियमविधिरिति, पुरुषार्थेष्वपि द्रव्यार्जनादिषु नियमविध्यभ्युपगमात्। तेन तद्वन्नियमविधिरर्थज्ञानेन। फलत एव तु पूर्वोक्तनीत्या नियमं न्यायविदो वदन्ति। तस्माज्ज्ञानद्वारा क्रतुज्ञानसिद्धिप्रयोजनमध्ययनम्। अत एव नित्यम्। तत्फलस्य कर्माधिकारस्यावश्यकत्वात्। असति तस्मिन्नित्यनैमित्तिकाननुष्ठानेन प्रत्यवायात्। सर्वस्यापि वेदस्याध्ययनमावश्यकमाम्नायस्योपयोगित्वात् आवश्यकमेव। तथा चानधीतवेदस्यानधिकारात् शूद्रवत्तान् स्मरन्ति 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' 'स शूद्रेण समस्तावद्यावद्वेदे न जायते।' इत्यादिभिः। तस्मादर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्य, तस्य च विचारमन्तरेणासम्भवात्तदनन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम्।

आचार्यमतमाश्रित्य श्रीमद्ब्रह्मात्मसूनुना।
पार्थसारथिमिश्रेण प्रयुक्तितिलकः कृतः॥ ४३॥

❀ अध्ययनविधिविचार। अथाक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते। तत्र तस्य विचारमन्तरेणासंभवात् अध्ययनविधिनैव अर्थाद्विचारो विहितः, इति गुरुगृहे एवानन्तरं विचारयितव्यो धर्मः। तथ 'विनापि विधिना ज्ञानमाप्नुयादिह तद्यथा। कल्प्यताम् विधिनाऽन्यार्थं स्वर्गो विश्वजिदादिवत्॥' स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वे विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्ये विध्यानर्थक्यम्। न चावघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम्। अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वे नियम्यते अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति, न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात्। तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासम्भवात् क्रत्वपूर्वेष्वेव अध्ययननियमो विधातव्यः, अधीतैर्वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति। नचैवं युक्तम्। अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य, अनारभ्याधीतत्वात् श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थत्वम्। तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनं, इत्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुगृहात् समावर्तितव्यम्। इति प्राप्तेऽभिधीयते— 'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥' यदुक्तं—ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति, तत्राभिधीयते। नोभयथाऽपि ब्रूमः। कथं तर्हि, योऽयमग्निहोत्रादिषु अधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः, स प्रयोजनमध्ययनविधेः। तथाहि असति अध्ययनविधौ अग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विचारमन्तरेणानुष्ठानासम्भवाद्विचारमाक्षिपन्ति अविशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः। सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयादेः। तथाहि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं' इति द्वितीयानिर्देशात् उपनयनसंस्कृतांस्त्रैवर्णिकान् 'किमस्माभिः कर्तव्यं' इत्यपेक्षन्ते। तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते। तत्रापेक्षासन्निधियोग्यत्वैरेव निश्चीयते 'त्रैवर्णिकैरुपनीतैः अक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परया अर्थज्ञानं कर्तव्यं' इति। एवञ्च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारकत्वात् उपनयनमध्ययनार्थं, अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थं, अर्थज्ञानं तु अनुष्ठानोपयिकत्वात् प्रसिद्धफलसम्बन्धम्। तदेवं फलवत्त्वम्। एवञ्च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु सत्स्वेव अग्निहोत्रादिविधयश्चातुर्वर्ण्यस्य विद्यामाक्षिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति। सोऽयमधिकारनियमः अपशूद्राधिकरणे (६।१।२५-३८) वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः। तेनार्थज्ञानपर्यन्तमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयते इति विचारमन्तरेण

यथैव 'एतयाऽन्नाद्यकाम याजयेत्' इति याजयतेः पर. श्रूयमाणोऽपि विधि. यागविधिपर एव प्रयोजक-व्यापारपरः शब्दो द्रव्यार्जनार्थप्राप्तऋत्विग्व्यापारानुवाद इति स्थास्यति, तथा 'अध्यापयेत्' इत्यध्ययनविधिपर. एव, नाध्यापनविधिपर., द्रव्यार्जनोपायत्वेनैव प्राप्तत्वात्। उपनयनमप्यध्ययनाङ्गमेव अध्येतृसंस्कारत्वात्। एतेनैव 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इतिवचन व्याख्यातम्। ननु तत्रोपनयनस्यात्मनेपदश्रवणात् आचार्यकार्यत्वमवगम्यते। न, अकर्त्रभिप्रायत्वान्नयतेरात्मनेपद-विधानस्य। अन्यथा 'स्वरितञितः' इत्यनेनैवाचार्यक-साधनेऽप्यर्थे वर्तमानान्नयतेरात्मनेपद सिध्यतीति सम्माननेतिसूत्रमनर्थकं स्यात्। तथा चाहुः 'अनर्थाभि-प्रायार्थ. पुनरारम्भ.' इति। तस्मादध्येतृसंस्कारद्वारेणाध्ययनाङ्गत्वेनोपनयन अनुष्ठानात् - याजिनमिवागिशार्थे देध्यानयन आचार्यकं साधयति, न तु तदर्थम्। तस्मान्ना-चार्यकार्थतया अध्यापनस्य विधायक वचनमस्ति। किञ्च, न चालौकिकमाचार्यकं, उपनीय वेदाध्यापयितुराचार्य-शब्दो वाचक पाठकादिवत्। उपनीय तु य शिष्य-मित्यपि शब्दार्थप्रतिपादनपरमेव। तेनाविद्यमानत्वादध्यापनविधेर्न तत्प्रयुक्तमध्ययनम्। अथापि 'विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते' इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकत्वा-दध्यापनमपि फलान्तरशेषतया विहित भवेत्, तथापि तत्र सर्वत्र नियोज्याश्रवणादधिकारमात्रस्य चाध्ययनेऽपि सद्भावात्, विचारस्यानैयत्यप्रसङ्गान्नाध्यापनविधिप्रयुक्त-मध्ययनम्।

कश्चित्तु पुनराह, यद्यप्यध्ययनस्य स्वाधिकारेण प्रवृत्तिः सम्भवति, तथापि नाभ्यासाश्रितेषु युज्यते। तथाहि,

ज्ञानं नाध्ययनस्य स्यात् स्वमहिम्ना प्रयोजकम्।
तस्याग्निहोत्रादि तद्द्वारेण प्रयोजकम्॥२९॥

न ह्यर्थज्ञान स्वयमपुरुषार्थत्वादध्ययनस्य प्रयोजक भवितुमर्हति। ज्ञानसाध्यानि तु अग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तद्द्वारेण प्रयोजकानि भवन्ति, न तु तेषा ज्ञानमङ्ग किन्तू-पकारकमात्रम्। आचार्यकस्य तु अध्यापनमङ्गमेव अत स्वाङ्गद्वारेणापि प्रयोजकत्व लभते, अग्निहोत्राद्यपूर्वाणि तूपकारकद्वारेण। न चाभिक्षावदङ्गद्वारेणापि प्रयोजकत्व-लाभे सति उपकारकद्वारेण वाजिनवत् प्रयोजकत्व युक्त-मङ्गीकर्तुं, तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति। तद-युक्तम्। यद्यपि हि,

न ज्ञानं कर्मणामङ्गं ज्ञानस्याध्ययन मतम्।
अङ्गं नाध्यापनस्यैतन्न तेनातः प्रयुज्यते॥३०॥

यद्यपि न कर्माङ्ग ज्ञान, अध्ययन तु ज्ञानाङ्गमेव, तेन प्रयुज्यमानमध्ययन शेषिप्रयुक्तमेव भवति, न त्वध्ययनमङ्ग, अतस्तेन प्रयुक्तमध्ययन उपकार्यमात्रप्रयुक्तं स्यात्, न शेषिप्रयुक्तम्। तेन शेषिप्रयुक्तत्वे सम्भवति उपकार्य-मात्रप्रयुक्तत्वमयुक्तमिति सुतरा स्वाधिकारप्रयुक्तमध्ययन नाध्यापनप्रयुक्तम्। यद्यपि ज्ञान स्वरूपेणापुरुषार्थ., तथापि कर्मानुष्ठानौपयिकत्वात् पुरुषैरर्थ्यत एवेति पुरुषार्थ-त्वादध्ययनस्य प्रयोजकत्व सम्भवत्याचार्यकवत्। तदपि हि स्वरूपेणानभिलषित दक्षिणालाभसिद्ध्यर्थमेव पुरुषेणा-र्थ्यते। अतो यथा तस्य प्रयोजकत्व, एव ज्ञानस्यापि। नह्यस्य स्वरूपेणैवार्थित प्रयोजकमिति नियम समस्ति, सुखसाधनपशुपुत्रादिवत् फलान्तरसाधनतया अर्थितस्य प्रयोजकत्वाविरोधात्। यद्यपि चाग्निहोत्राद्यपूर्वमेव ज्ञान-द्वारेण प्रयोजक, तथापि तदेव युक्त नाध्यापन, पुरुषा-न्तरगामित्वात्। अध्येतृगाम्येव तु ज्ञान चा तत्साध्य चा अग्निहोत्रादि प्रयोजकमध्ययनस्य युक्तम्। योऽपि अङ्ग-द्वारेणाध्यापनविधे प्रयोजकत्वमुपकारकद्वारेणाग्निहोत्रा-दीनामिति विशेषोऽभिहित. सोऽपि नास्ति। द्वयोरप्य-ङ्गत्वमुपकारकत्व च द्वारमेव। तथाहि। अग्निहोत्राद्युपकार-कत्वात् ज्ञानं तदङ्गत्वाच्चाध्ययन प्रयुङ्क्ते। आचार्यकं तु अङ्गत्वादध्यापन तदुपकारकत्वाच्चाध्ययन प्रयुङ्क्ते इति स्वभेदमात्रम्। नैतावता कश्चिद्विशेष समानपुरुषगामि-त्वादग्निहोत्रादीनामेव प्रयोजकत्व नाध्यापनविधेरिति। न चाग्निहोत्रादि प्रयोजक, ज्ञानमेव तु प्रयोजकमित्युक्तम्। तदेतद्विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते। कथ चाचार्यकविधि पुरु-षान्तरगामी पुरुषान्तरकर्तृकमध्ययन प्रयुञ्जीत? समान-पुरुषगामिनो हि दर्शपूर्णमासादिविधय कार्यतया प्रतीय-माना युक्त यत् तस्यैव पुरुषस्य स्वसाधनेषु प्रयाजादिषु स्वसिद्ध्यर्थमनुष्ठान प्रयुञ्जते। अन्यसाध्य तु कार्यमन्यस्य

शाखामात्रस्य अर्थज्ञानेनापि कर्मसिद्धि अप्रयूहा। पुरु पस्तु परं प्रत्यवेष्यति इति तृतीये 'ज्ञाते च वाचनं नह्य विद्वान् विहितोऽस्ति' (३।८।१८ सू.) इत्यत्र भाष्य वार्तिकयो स्पष्टम्। न च स्वाध्यायविधिगतस्वशब्दा नुसारेण 'वेदोऽध्येय' इतिवेदशब्दस्य स्वशाखामात्रपर त्वेऽपि 'ज्ञेय' इत्यत्र वेदशब्दस्य तथा सङ्कोचे माना भाव इति वाच्यम्। अध्येय इत्यत्र अन्वितस्यैव वेद शब्दस्य स्वशाखामात्रपरतया निश्चितस्य 'ज्ञेय' इत्य त्रापि अन्वयवशादेव तथा सङ्कोचलाभात्। कृत्स्नवेदा र्थज्ञानस्य अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वाभावादेव कल्पसूत्रप्रण यनमर्थवत्। उक्तं च भवस्वामिभाष्ये 'ब्राह्मणाना बहुत्वात्, एकैकस्या शाखाया अपरिसमाप्तत्वात्, अर्थस्य च दुर्बोधत्वात् अशक्यजनीनत्वाच्च, सङ्क्षेपविवरणार्थं सुग्र थुद्वया कर्माण्यनुष्ठाय फलानि सर्वे प्राप्नुयु इति कल्प आरब्ध आचार्येण' इति।

किञ्चैव 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा, स्थाणु वर्च्छति गर्तं वा पद्यते पापीयान् भवति, प्र वा मीयते, यातयामान्यस्य च्छन्दासि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे विद्यात्' इति ताण्ड्यतलवकारादिशाखासु मन्त्रप्रतिपाद्य देवताना विनियोजकब्राह्मणाना च स्मरणविधान कृत्स्न वेदार्थज्ञानस्य आवश्यकत्वे अनर्थक स्यात्। मन्त्रेषु देव तावगमस्तु कात्यायनादिप्रणीतसर्वानुक्रमणिकादि ग्रन्थतो वेदार्थज्ञानाभावेऽपि सुलभ एव। विनियोजक ब्राह्मणवाक्यज्ञान च कल्पसूत्रेण सुलभमेव, नानाशाखागत विनियोजकब्राह्मणवाक्यसङ्ग्रहात्मकत्वात् कल्पसूत्राणाम्। 'एवंविदमेवाध्वर्युं कुर्वीत नानेवंविद', 'एवंविदमेव होतारं कुर्वीत नानेवंविद', 'एवंविदमेवोद्गातारं कुर्वीत नानेवंविद', 'एवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविद' इत्यादि वाजसनेयकादिशाखागतानि सुगादानादि ब्राह्मणतदर्थविदामेव अध्वर्य्वादिवरणपराणि च कृत्स्न वेदार्थज्ञानस्य अनावश्यकता गमयन्ति। अत एव च कल्पसूत्रेषु यथाज्ञोपसहरणाय प्रवृत्तेषु कृत्स्नवेदार्थज्ञान कर्माधिकारविशेषणतया नोपनिबद्धम्। किंच ब्रह्म मीमांसाया तृतीयचतुर्थाधिकरणे 'शेषत्वात् पुरुषार्थ वादो यथाऽन्येष्विति जैमिनि' इति सूत्रेण (३।४। १।२) आत्मज्ञान कर्मशेषभूतकर्तृद्वारा पर्णतादिवत् कर्माङ्ग, 'तरति शोकमात्मवित्' इति फलश्रुतिस्तु अपापश्लोकश्रवणादिवत् अर्थवाद इति जैमिनिमत पूर्व पक्षतया उद्भाव्य 'तद्वतो विधानात्' (३।४।१।६ ब्रसू.) इति सूत्रान्तरेण 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इति श्रुत्या समस्तवेदार्थज्ञानवत कर्मविधानादपि लिङ्गात् कर्माङ्ग आत्मविद्या इति स्वय युक्त्य तदनुज्ञाय 'अधि कोपदेशात्तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात्' (३।४।१।८ ब्रसू.) इति सिद्धान्तमुपक्षिप्य 'अध्ययनमात्रवत' इति सूत्रेण (३।४।१।१२ ब्रसू.) 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इति वाक्ये वेदाध्ययनमात्रवत कर्म विधीयते न तु तद र्थज्ञानवत, येन कृत्स्नवेदार्थज्ञानवत कर्मविधानात् औपनिषदात्मज्ञानस्य कर्मशेषता स्यात्। क्रतुविधिप्रयु क्तार्थज्ञान तु आर्थिकत्वात् न कर्माङ्ग व्रीह्यादिविधौ कर्ग णादिवत्। एव च क्रतुविधिभि यावदुपयुक्तवेदभागभा ग्यार्थज्ञानस्य अपेक्षणात् न तद्विरुद्धनिर्गुणात्मज्ञानस्य कर्म शेषता युज्यते इत्याश्रित भगवता बादरायणेन। तदेतत् भाष्ये भगवत्पादै तद्व्याख्यातृभिश्च वाचस्पतिप्रभृतिभि बहुधा प्रपञ्चित इति नेह तन्यते। किंच 'न प्रथम यज्ञे प्रवृञ्ज्यात्, प्रवृञ्ज्याद्वा' इत्युपक्रम्य 'योऽनूचान श्रोत्रिय तस्य प्रवृञ्ज्यात्' इति आपस्तम्ब-सत्याषाढ- भारद्वाजाद्युदाहृतप्रवर्ग्यब्राह्मणे 'एका शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति' इतिलक्षितश्रोत्रियस्य, 'साङ्ग ध्यायी अनूचान' इतिलक्षितानूचानस्य च प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्य- प्रवर्ग्यनियमविधानात् अतथाविधस्य प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यां- नियमावधौ पर्यवसानावगमात् कृत्स्नवेदार्थज्ञानस्य कर्म- शेषता दूरापास्ता। ततश्च स्वाध्यायविधि स्वशाखा मात्राध्ययन प्रयोजयति। 'ज्ञेयश्च' इति विधिरपि स्वशाखा मात्रार्थज्ञानस्य प्रयोजक। तदनुवर्तनोत्पन्नतदो पुरुषस्य अभ्युदयप्रत्यवायौ। क्रतुविधयस्तु यावदुपयुक्तवेदार्थाव गममात्रेणापि कृतार्था कृत्स्नवेदार्थाधिगमे तात्पर्य नैव व्याप्रियन्ते। एव च अर्थवादनिरपेक्षे स्वाध्यायविधिन फलवदर्थपर्यवसानाभावात् तेषा विध्युद्देशात्कदृशत्वाद् धा-

व्यवस्थापनात् । किंच नामधेयपादे 'वैश्वदेवे विकल्प इति चेत्' (१।४।१०।१३-१६) इत्यधिकरणविरोधः । तत्र 'यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व' इति निर्वचनमाश्रित्य वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्व-व्यवस्थापनात् । किंच् तत्सिद्ध्यधिकरणविरोधः (१।४।१२।२३-१) । तत्र 'यजमानः प्रस्तर' इति यजमानशब्दस्य क्रतुनिर्वर्तकत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या प्रस्तरे वृत्तेर्व्यवस्थापनात् । किंच जात्यधिकरणविरोधः (१।४।१२।२३-२) । तत्र 'अग्निर्वै ब्राह्मणः' इत्यग्नि-शब्दस्य 'स मुखतस्त्रिवृत निरमिमीत, तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत, गायत्री छन्दो, रथंतरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणां, अजः पशूनाम्' इति मुखजातत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या ब्राह्मणे वृत्तेर्व्यवस्थापनात् । किंच सारूप्याधिकरण- (१।४।१२।२३-३) विरोधः । तत्र 'यजमानो यूपः' इति यजमानशब्दस्य ऊर्ध्वत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या यूपे वृत्तेर्व्यवस्थापनात् । किंच प्रशंसाऽधिकरणविरोधः (१।४।१२।२३-४) । तत्र 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा' इति अपशु-शब्दस्य अप्राशस्त्यगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या अजादिपशुषु वृत्तेर्व्यवस्थापनात् । किंच 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इत्यधिकरणविरोधः । तत्र 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इति विहितः सामान्यावगतः अञ्जनसाधनं 'तेजो वै घृत' इति वाक्यशेषात् घृते व्यवतिष्ठते इति व्यवस्थापनात् । विस्तरभिया एव अधिकरणान्तराणि बहूनि विरुध्येरन् । विस्तरभिया विरम्यते । तस्मादर्थवादेषु अवयवार्थानतिक्रमेणैव अजहत्स्वार्थलक्षणया प्राशस्त्यपरत्वम् । कु पृ २७-३१.

* **अध्ययनविधिविचारः** । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यत्र अध्ययनकरणकभावनायां अर्थज्ञानं भाव्य, कर्मानुष्ठानौपयिकत्वेन पुरुषार्थत्वात् इति । स्वर्गार्थ-त्वमिति चेत् न, अदृष्टार्थत्वापत्तेः । नापि अक्षरग्रहण, पुरुषार्थाननुबन्धित्वात्, व्याकरणादीनां वेदाङ्गत्वोपपत्तेश्च । अङ्गत्वं कार्यजनने सहकारित्वम् । तच्च वेदाध्ययनस्य अर्थज्ञानार्थत्वे उपपद्यते । व्याकरणादीनां वेदार्थज्ञानो-पयोगित्वात्, स्वर्गार्थत्वे वा तदनुपयोगात् । वेदाध्ययन दृष्टजनकदृष्टार्थक अर्थवद्विषयकविहिताध्ययनत्वात् अङ्गा-ध्ययनवत् इत्यनुमानात् । अत्र स्तोभाध्ययने व्यभिचार-वारणाय अर्थवद्विषयकेति । विषमन्त्राध्ययने व्यभिचार-वारणाय विहितेति । अतः अर्थज्ञानं भाव्यम् । न च अर्थज्ञानस्य भाव्यत्वे अनध्यायादिनियमानां स्वरूपकार्ययोः अनुपयोगात् अध्ययनाङ्गत्वानुपपत्तिः, कार्योप-योगाभावेऽपि विघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वरूपोपयोगित्वात्, नियमापूर्वे उपयोगाच्च । कर्मार्थकतव्यप्रत्ययस्तु सक्तुन्यायेन लाक्षणिकः । 'विष भुनक्ति' 'सक्तून् जुहोति' इतिवत् अनीप्सितकर्मत्वपरो वा । 'ईप्सितकर्मत्वपरत्वेऽपि स्वाध्यायकर्मकभावनाविशिष्टतत्करणभावनाविधित्वेन एत-स्य विधेः अर्थज्ञानभाव्यकत्व' इति कश्चित् ।

अत्र स्वाध्यायस्य स्वशाखात्वम् । स्वत्वं च परंपरया अध्ययनविषयत्व, अनुष्ठानविषयत्वं च । तेन वेदत्रया-न्तर्गतैकैकशाखापरः स्वाध्यायशब्दः । तेन अध्ययनानुष्ठा-नयोः स्वपरंपरापरिगृहीताध्ययनानुष्ठानविषयत्वोपपत्तिः । तत्र इतिकर्तव्यताऽपेक्षायां योग्यतया विचारः इतिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते इति विचारकर्तव्यतासिद्धिः । एवं च 'स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥' (निरुक्त १।१८) इत्यर्थाभिज्ञ-तदनभिज्ञनिन्दास्तुती उपपद्येते इति वार्तिकादयः ।

पितृचरणास्तु प्रोक्षणादिविधौ अपूर्वसाधनत्वेन व्रीहीणामिव अत्रापि प्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्वेन स्वाध्या-यस्यैव भाव्यत्वम् । वेदार्थज्ञानस्य द्रव्यप्राप्तिप्रतिष्ठौपयिक-त्ववत् कर्मानुष्ठानौपयिकत्व इति लोकसिद्धं पुरुषार्थत्व-त्वात् । अतोऽयं विधिः प्रतिग्रहादिनियमवत् द्रव्यार्जनवत् । अतोऽयं विधि प्रतिग्रहादिनियमवत् अध्ययननियमार्थः । ननु अध्ययननियमस्य निषेधेषु नोपयोगः अध्ययनेनैव विध्यर्थं जानन् विधेयानुष्ठानेन फलमाप्नुयात् इतिवत्, अध्ययनेनैव निषेधार्थं जानन् निषेध्यानुष्ठानेन प्रत्यवेयात् इतिकल्पनायां निषेधाध्ययने प्रवृत्त्ययोगात् इति चेत्, न । तत्र अगत्या अध्ययनेनैव निषेधार्थं अजानन् प्रत्यवेयात् इतिकल्पनात् । न चैतावता अदृष्टार्थकत्व, नापि विनियोगभङ्गः । 'यदेव विद्यया करोति' इति वाक्यं तु अर्थज्ञानस्य साङ्गता बोधक, किंतु अक्षरनियमजन्यज्ञानार्थवादः, अस्तु वा

व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वपर अध्यारोपदृष्ट्या उपन्यस्तम् । अन्यः पक्षः अपवाददृष्ट्या व्यवहारापलापेन । सनत्सुजातीये नीलकण्ठः २।३६. * शिवत्वप्राप्तिपर्यन्तं भेदः, ततो नदीसमुद्रवत् जीवब्रह्मणोरभेदे न विरोधः । अध्यारोप० प्रपञ्च्यते इति न्यायातिक्रमणे शान्तोत्तरभावेन मुक्तभावप्रसङ्गात् । श्रीकरः २।१।१८ स्तू.

* अध्याहारः अभिमतस्य बुद्धिसन्निधानम् । शा. २।१।५ पृ. ८२. * अध्याहारः अश्रुतपदान्तरकल्पनम् । वैद्यनाथः १।१।१।१ पृ. ३. * अध्याहारः अनुषङ्गेण बाध्यते । यथा 'या ते अग्ने रजाशया' इत्यादौ । बाल. पृ. १४४. * अध्याहारः वाक्यदोषः । वा. १।४।२।३ पृ. ३२९. * अध्याहारः । 'विश्वजिता यजेत' इत्यत्र स्वर्गकामः इति वा स्वर्गार्थमिति वा, 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादौ प्राकृताग्न्यन्वाधानादीतिकर्तव्यतावाचकस्य आग्नेयवत् इति पदस्य, 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ विधिपदस्य, सौर्यादिविकृतौ आतिदेशिकमन्त्रे अर्थलोपेन निवृत्ताग्निपदके सूर्यादिपदस्य च अध्याहारात् इति व्याख्यातम् । स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसंधानमावृत्तिः । नेदीय स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधान अनुषङ्गः । दवीय स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधान अनुवृत्ति । सा च सिंहावलोकित–मण्डूकप्लुति–गङ्गास्रोतोवदिति त्रिधा । आवृत्त्यनुषङ्गानुवृत्त्यसाधारणलक्षण श्रुतपदस्यानुसंधानम् । अश्रुतपदस्यानुसंधान अध्याहार' । स च सर्वापेक्षया जघन्य इति । मणि पृ ७१.

* अध्याहारः 'स ते प्राणो वातेन' इत्यादौ एकवाक्यत्वार्थं, न तु अनुषङ्ग, व्यवेतत्वात् । वि २।१।१८

* 'अध्याहारोऽश्रुतार्थोपो व्यत्यासो व्यवधि पदे । मतो विपरिणामोऽसौ प्रकृतिप्रत्ययान्यता ॥ वाक्यान्यथात्वरणव्यवधारणकल्पना ॥' तत्र अध्याहारोदाहरण यथा 'विश्वजिता यजेत' इति । अत्र हि चतुर्थे स्वर्गकामपदाध्याहार उक्त. । बाल पृ २६. * विकल्पाक्यप्रयोगासंभवात् अवाचकप्रयोगानुपपत्तेश्च अध्याहार । वा २।१।१५।४७ पृ. ४५०. * भवति च अध्याहारेणापि कल्पना । यथा द्वारद्वार इत्युक्ते सन्निपता अपाक्रियता इति वा । भा. ४।३।५।११. अध्याहारात् वरमनुषङ्गः । वि. २।१।१६. * अध्याहारात् व्यवहितकल्पना ज्यायसी । अध्याहारे हि अश्रुतः शब्दः कल्प्येत, इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः । भा. ७।४।२।१०. * परित्यागात् वर अध्याहृत्य पूरणम् । अध्याहारादपि स्वपदवृत्तिरेव व्यवहितकल्पनया स्थीयसी, धर्ममात्रबाधात् । वा. २।३।१।१ पृ. ५७३, * अध्याहारे यः समवेतार्थः, सः अध्याह्रियते । ११।४।७।२८. * अध्याहारदोष न्यूनत्व अधिकार्यविषयत्वे यथा–'विश्वजिता यजेत' । अत्र स्वर्गकल्पना अधिका । सा च अगत्या स्वीक्रियते । बाल पृ ३.

अध्याहारन्यायः 'अनुषङ्गाधिकरण' इति त्रिन्दौ द्रष्टव्यः । भा. २।१।१६।४८.

अध्याहारानुषङ्गन्यायः 'अनुषङ्गाधिकरण' इति त्रिन्दौ द्रष्टव्यः ।

* अध्याहारापेक्षया लक्षणाया लघुत्वम् । मणि. पृ ११०. * अध्याहारोदाहरण सूत्रे 'शेषमाज्ञा भवेल्लोप इत्यध्याहारकल्पना' । श्लोवा. १।१।१।४. अत्र न्यायरत्नाकरः– दर्शपूर्णमासयो प्रधानार्थस्य अवदानस्य नाशादोपापहारेषु सत्सु शेषादवदान पूर्वपक्षीकृत्य हविरन्तरोपादने सिद्धान्तिते शेषकार्यार्थं गृहीतस्यावदानस्य नाशादौ सति किं कर्तव्यमित्यपेक्षाया सूत्र 'अपिवा शेषमाज्ञा स्यात्' (६।४।३ सू.) इति । अत्र किं स्यात् इत्यस्य अनिर्देशात् अनन्तरोक्त हविरन्तरोत्पादन संबध्यते, तच्चायुक्त, नहि प्रतिपत्तिर्द्रव्य प्रयुङ्क्ते । अथ तद्–व्यावृत्तिसमर्थात् अपिवाशब्दात् तन्न्यपूर्वपक्षोक्त शेषावदान सबध्येत, तदप्ययुक्तम् । शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरगृहीतस्य नववयपूर्वप्रतिपत्तिसम्बन्धाभावात् । तस्मात् लोप' एव अस्यां दशाया युज्यते इति लोपपदाध्याहार कल्पयिष्यते । इति । * न शक्य परिपूर्णे वाक्ये अध्याहर्तुम् । भा. ४।३।१।१०

अध्यूघ्नी तु होतुरङ्गव्रदिडामक्षविकारः स्यात् । १०।७।४।१२ ॥

सिद्धान्तसूत्रम् । तुशब्दः संशयनिरासार्थ । अग्नीषोमीये पशौ शेषभक्षे अध्यूघ्नी शिश्नवत एव होतुः

प्रयोजनाङ्गीकरणात् वैरूप्यमध्ययनविधेर्मन्तव्य, स्वाध्याय संस्कारभूतेनाध्ययनेन यच्छक्यतेऽपेक्षित सपादयितु तत् कुर्यादित्येकयैव वचनभङ्ग्या सर्वार्थलाभेन वैरूप्या भावात्। यदि ह्यध्ययन स्वाध्यायद्वयक कदा चित् स्यात् प्रधान कर्म, कदा चिच्च स्वाध्यायसंस्कार तदा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति पदद्वयार्थयोर्गुणप्रधानभावाद्वैरूप्य स्यात्। न त्वेतदस्ति, सर्वथैवाध्ययनस्य स्वाध्यायप्रधान त्वात्। कश्चित्त्वाह न संस्कारत्वमध्ययनस्योपपद्यते, स्वाध्यायस्य भूतभाव्युपयोगाभावात्। नहि तस्यार्थज्ञाने विनियोजक किंचिदस्ति। न चाध्ययनविधिरेवास्य विनियोजक इति युक्त, संस्कारविधित्वात्। सक्तुसंस्कार होमविधिवत् (यथा) सक्तून् संस्कार्यं विनियुङ्क्ते। तेन नाध्ययनसंस्कारार्थत्व सभवति।

तदेतद्भाष्यवार्तिकपरिश्रमानुपस्थापन्यायशिक्षातभिक्षा तिरस्कृतविवेकस्य मीमांसान्यायमौश्यानभिज्ञस्य अनुपासितगुरो मान्तु प्रियस्य यत्किंचित्प्रलपितम्। तथाहि,

स्वाध्यायमात्रपर्यन्ते विनियोगे भवेदयम्।
दोषो, ऽर्थज्ञानपर्यन्ते सति सामादिवन्न तु ।४१॥

यदि हि अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारमात्रपर्यन्तो विनियोग स्यात्, तदाऽय दोष स्यात्। यदा तु अध्ययनस्याक्षरग्रहणादिपरपरयाऽर्थज्ञानसाधनस्य दृष्टसामर्थ्यानुसारेण तत्पर्यन्त एव विनियोग, तदाऽनेनैव विधिना स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने विनियोगो लभ्यते। तत्संस्कार द्वारेण तस्यार्थज्ञानसाधनसामर्थ्यात् सिद्धमिति पुनरुक्तमाने पर्यवस्यति। तत्तदपि द्वारीकृत्य क्रत्वनुष्ठान फल वा यावच्च गच्छति, न अयत एव सिद्धत्वात् ज्ञानस्य फल यज्ञानुष्ठानाङ्गत्व सामर्थ्यादेव नियमेन सिद्ध, इति न तत्र स्वाध्यायविधेर्नियमेन व्यापार। अध्ययनादि तु ज्ञानपर्यन्त न नियमत सिद्धमिति भवति तत्र विधेरर्थवत्ता। तेन ज्ञानप्रयुक्तमध्ययन न तु क्रतुप्रयुक्तमिति तेनाध्ययनेन यथाद्यममामर्थ्येनाध्ययन कुर्यादित्युक्त अय मथ संगच्छते 'अधीतेन स्वाध्यायेनार्थं जानीयात्' इति। अत एवार्थज्ञान प्रति उपादेयतया स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वमित्थं नानाधिकरणे दर्शितं। तद्यथा साम्न स्तुतौ विनियुक्तस्यापि स्वाभाविकस्वरसंस्कारता न हीयते तद्द्वारेणैव स्तुतिसाधनत्वात्, नहि तत्र ऋचो वाक्यान्तरेण स्तुतौ विनियोगोऽस्ति, अथ च तत्संस्कारकत्व मेव साम्नो भवति, तथा स्थलनिष्पन्नो अविनियुक्तेऽपि चरौ 'चरुमुपदधाति' इत्यनेनैव चरुप्रधाने स्थलाङ्गतया विनियुक्ते तस्य स्वय स्थलनिर्वर्तकत्वाभावात् उपहितेन चरुणा तन्निर्वृत्तिदर्शनात् तद्द्वारेण चरुप्रधानस्यापि दृष्ट धर्मे सभवति आरादुपकारकत्वकल्पनाऽयोगात् चरो स्थलाङ्गत्व उपधानस्य च तत्संस्कारकत्व भवति। अत एवजातीयक सभावत संस्काररूपमपि पूर्वविनियुक्त संस्कार्योद्देशेनाविधानात् कदा चिदर्थकर्माभिधानमपि लभते। अनेनैवाभिप्रायेणोक्त 'अथकर्मण्यपि चोपधान प्रति प्राधान्यमस्त्येव' इति (वा २।३।७।१८ पृ ६०)। न तु परमार्थतोऽर्थकर्म सासवदेव। अत संस्कारकर्म। संस्कार्यं तु अनेनैव विनियुक्त कार्यस्याङ्गमिति। एतेन ऋचा स्तुतौ अविनियोगादनङ्गत्वमभिदधाना उपेक्षणीया। तत् सिद्ध नाध्ययनविधेर्वैरूप्यमिति। नन्वसत्यपि वैरूप्ये नानाप्रयोजनकल्पनमयुक्त 'एक वा चोदनैकत्वात्' (४।३।६।१४) इति न्यायात्। स्यादेतत् यदि कल्पनीय स्यात्, क्लृप्तमेव तु तत्। यथोक्त बहु प्रयोजनसाधनत्वमध्ययनस्य स्वभावत, ततश्चाध्ययनेन स्वाध्यायद्वार यदपेक्षित शक्यते सपादयित तत् सपादयेदित्येकप्रयत्नेनैव सर्वार्थलाभात् किं चित् गौरव वैरूप्य वा। अत एव विधायकानामपि समिदादिवाक्यानां स्मारकत्वमभ्युपगम्यते यत्र मन्त्र स्मारको न विद्यते, शक्यते हि विधायकैरपि सर्वपदार्थाननिमित्त स्मरण सपादयितुम्। अस्मिंश्चार्थे स्वाध्यायविधिविहितस्य वाक्यक्रमस्य प्रयोगक्रमभेदेन बाध्येते पदार्था स्मर्तव्या इति। नहि विधौ तेषां क्रमेण कार्यमस्ति स्मरण तु कुर्वतामेषां क्रम स्मरणे क्रममभ्यपाय स्वार्थपदार्थानुष्ठानक्रम पश्चादीति मन्तव्यम्।

तदेतत् सूत्रकारेण पञ्चमे स्पष्टमीरितम्।
क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् तस्यार्थाभाव्यक्रमः स्वयम् ।४२॥

'क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात्' (५।१।६) इत्येतत्सूत्र व्याचक्षाणो भाष्यकारो वदति परार्थो हि वेद स्वन्तेन

तां होने, नान्यस्मै' इति। होने तु अन्य भक्षं कुर्वन्तीति। अपिच 'होत्रे हरन्ति' इति आनन्तर्यादेकवाक्यता प्रपन्ना। इतरस्मिन् पक्षे 'अप्सूभीं हरन्ति' इति च होतृशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत्। तस्मात् भागे नियमो रथवत्। यथा 'यजुर्युक्तं रथं तस्मात् भागे नियमो रथवत्। यथा 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च अध्वर्युभागे नियमः। एवमिहापि होतृभागे नियम इति।

अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात्। १४॥

भाष्यं—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न भागे नियमः, इडाभक्षविकार इति। कुतः? नास्ति शास्त्रं येन इडाभक्षे अप्सूभी स्यात्। ननु इदमुक्तं 'अनस्थिमिरिडा वर्धयन्ति' इति। उच्यते। अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अनस्थिकाना वचनान्तरेण 'अथ यत् परिशिष्यते तत् समवत्तधान्यामानयति, यद् हृदय प्राश्नाति, जिह्वा, वक्षः, स्तनिम, तस्या वनिष्टुं' इति अनुवाद इति गम्यते। न चात्र अप्सूभी कीर्त्यते। तस्मादप्राप्ता, अप्राप्ता चेत् होतृहरणमुद्दिश्य विधीयते। यत्तु व्यवधानात् अप्राप्तेव एकवाक्यता कल्पयितव्या इति, अपूर्वत्वादप्सूभ्याः अनुवादाभावे अनर्थक्यपरिहाराय कल्पयिष्यामः। एव च स्वरदगत हरणं विहितं भविष्यतीति। इतरथा तु होत्रप्सूभीसम्बन्धो विधीयेत, न स्वरदगत हरणम्। तस्मादपि भक्षविकारः।

अपिवा दानमात्रं स्याद्, भक्षशब्दानभिसंयोगात्। १५॥

भाष्यं—अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः। यद्येवं, न वचनान्तरेण इडाभक्षे अप्सूभी प्राप्ता, सा अपूर्वा हर्तव्या विधीयते, न तर्हि भक्षविकारः। दानमात्रमेतत् 'होत्रे अप्सूभीं हरन्ति' इति। नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते। तस्मान्न भक्षविकार इति।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात्। १६॥

भाष्यं—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति दानमात्रमेतत्। न भक्षविकार इति। नैतदानं दातुरभावात्। यदुदि एव संकल्पितः यत्र यजमानेना नान्यत् स्वत्वे अनेन कार्यमिति। तेन स्वाम्यभावात् दानं नास्ति। कथं स्वाम्यभावः? शेषं प्रति अविशिष्टत्वात्। शेषं प्रति यथा यजमानस्तथा होता। उभावपि न प्रभवतो द्रव्यस्य, इति नास्ति दानम्। अथ कथं भक्षशब्दानभियोगे भक्षः? चतुर्थीश्रवणात्। चतुर्थी तादर्थ्ये भवति, होत्रर्थो अप्सूभी, तत्र होता अभिप्रेतो, सा होतुरुपकारं करोति। सा भक्ष्यमाणा सामर्थ्यजननस्य हृदयस्य लम्भाय यथा च यावत्या च मात्रया उपकारिणी भवति। तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुपपद्यते। इतरथा हि अदृश्यमाने उपकारे चतुर्थीश्रुतिर्बाध्यते। तस्मादिडाभक्षविकार इति।

शा—यत् होत्रे हरन्ति तदप्सूभी इति प्राकृतं होतृसम्प्रदानक हरणं अप्सूभीनविधाने विनियुज्यते। तस्मात् इडाभक्षविकारः।

सोम—मन्त्रैरनिज्यादोषैः हृदयादीनामिज्यादोषाणां बाधेऽपि अनिज्यादोषभूताप्सूभ्या न तेषां बाधः इत्युच्यते. सगतिः। (अप्सूभी हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं इति के चित्। अनस्थिरूपप्राया शिखाख्या अप्सूभी इत्यन्ये) 'अप्सूभिस्तलो माष' इति धूर्तस्वामी। सूत्रार्थस्तु—अप्सूभी होतुर्भक्षविकारः स्यात्, यथा मन्त्रानामिज्यादोषविकारत्वं तद्वदिति।

वि—'होतुर्नैयम्यतेऽप्सूभी किं वेडा विक्रयेति वा।, अनुअनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते॥, अनुवादोऽनस्थिवाक्य प्रविका परिशिष्टैः। नाप्सूभी तत्र देनेडा होतुर्विक्रियते तथा॥'

भाट्ट—पशौ इडा अतिदेशप्राप्ता प्रकृत्य 'अप्सूभी होत्रे हरन्ति' इति श्रुता अप्सूभी प्रकृतत्र हरणस्य होतुरिडाभागस्य नियामिका न वा इति चिन्तायां, अप्सूभी तावत् अत्र द्विर्तीनान्तवादुद्देश्या प्रतीयमाना च आकाङ्क्षित्वात्। तदुद्देशेन च होतृनन्दनात्र भक्षार्थं हरणं प्राकृतमर्यादं संस्कारकत्वेन विधीयते। हरणं च यद्यपि न दानं अपवर्गी. स्वत्वाभावेन तत्राऽनुपपत्तेः, तथापि भक्षार्थं भवन्त्येव, तत्रैव च कथं चित् संप्रदानत्वोपपत्तिः। अथवा होतुस्वत्वेऽपि होतृदेशेन होत्रर्थत्वात् तदर्थचतुर्थी इत्यम्। सर्वथा होतृदेशेन प्राप्तस्य हरणस्य अप्सूभीस्वरूपत्वेन सिद्धिः। अतिदेश-

तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपन् तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधते इति सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । शा. १।१।१ पृ. ५-७.

● अध्ययनविधिविचारः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति वेदार्थज्ञानाय अध्ययनविधिः । अत्र हि विधौ कर्मणि तव्यप्रत्ययः । उत्पाद्यत्वं आप्यत्वं संस्कार्यत्वं वा कर्मत्वं यथा 'घटं करोति' 'ग्रामं गच्छति' 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति । अध्ययनं च भावार्थाधिकरण-न्यायेन (२।१।१।१ वर्णकं २) भावनायां करणत्वेन अन्वेति । स्वाध्यायस्य च तेन उत्पाद्यत्वासंभवात् आप्यत्वं संस्कार्यत्वं वा कर्मत्वं भवति । ततश्च 'अध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयात्' इति वचनव्यक्तिः, 'अध्ययनेन स्वाध्यायं संस्कुर्यात्' इति वा । तत्र अध्ययनेन अवाप्तस्य संस्कृतस्य वा स्वाध्यायस्य स्वतः अपुरुषार्थ-त्वात् फलाकाङ्क्षायां अधीतवेदजन्यधर्मावबोधस्य दृष्टस्य स्वर्गादिसाधनतया फलत्वात्, सति च संभवे अदृष्ट-कल्पनाऽयोगात् तमेव प्रयोजनवदर्थावबोधपरनामधेयं अधीतस्वाध्यायः फलत्वेन गृह्णाति, अनारभ्याधीतस्यापि अध्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुविध्याश्रितार्थज्ञाने उपयोग-संभवात् । ततश्च, 'अधीतेन स्वाध्यायेन अर्थावबोधं भावयेत्' इति पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्र अर्थवादानां वाक्य-विधया धर्मप्रमितिजननशक्त्यभावेऽपि कृत्स्नस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थावबोधपर्यवसानं बोधयता अध्ययनविधिना विध्यपेक्षितप्राशस्त्यतात्पर्योन्नयनमुखेन उत्थापितलक्ष्य विधया तत्प्रतिपादनद्वारा विध्युपयोगात् धर्मप्रामाण्यमुप-पद्यते इति वार्तिकादिग्रन्थेषु स्थितम् । वस्तुतस्तु स्वाध्यायविधिः अक्षरानुपूर्व्यवधारणरूपग्रहणार्थः । अर्थाव-बोधस्तु गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव भवति, न तु तत्र अध्ययनविधेर्व्यापारः, धर्मावबोधान्तत्वे अध्यय-नाकार्त्स्न्यप्रसङ्गात् । ब्राह्मणस्य राजसूयाद्यभावेन तत्प्रत्य-ब्राह्मणाध्ययनस्य व्यर्थत्वात् । किंच अग्निहोत्रादिलक्षण-वेदार्थस्य अध्ययनात् प्राक् संध्योपासनवत् पित्राद्युपदेशतो ज्ञाने सति ज्ञातत्वादेव तदवबोधस्य काम्यत्वाभावात् फल्त्वानुपपत्तिः । ततः प्राक् तदज्ञाने तु न स कामयितु शक्यः । ज्ञाने एव इच्छानियमात् । अथ सामान्यतो ज्ञाते, विशिष्य अज्ञाते तदिच्छा संभवति । पित्राद्युपदेशतो विशि-ष्यावगतेऽपि औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयाय पुनर्बो-धकामना च युक्ता इति चेन्न । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां हि न तावत् एकबुद्ध्या विशेषाकारेण उद्देशः, अनन्तत्वात् । सामान्याकारेण उद्देशे च सामान्यज्ञानमेव विधिफलं स्यात्, न तु विशेषज्ञानम् । अतः अर्थावबोधस्य उद्देश्यत्वा-योगात् न फलत्वम् । न च अध्ययनविधेः अर्थावबोधान्त-त्वाभावे वेदस्य कथं स्वार्थे तात्पर्यावगमः इति वाच्यम् । उपक्रमादिसहकृतशब्दबलादेव तत्संभवात् । तस्मात् अध्ययनविधि. अक्षरग्रहणमात्रफलक एव । तथा च गुरु-पार्थानुशासनसूत्राणि वेदभाष्योदाहृतानि 'बोधान्तत्वे-ऽध्ययनाकार्त्स्न्यम्' । 'सोऽकाम्यः प्राग्बोधभाना-भानयो.' । 'उद्देशायोगाच्च' इत्यादीनि । एवं च व्याक-रणमहाभाष्ये पस्पशाह्निके 'ब्राह्मणेन निष्कारणो वेदः षडङ्गोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इत्युदाहृतायां श्रुतौ 'ज्ञेयश्च' इति पृथक् ज्ञानविधिः अर्थवान् भवति । अध्ययनविधेः बोधान्तत्वे तु तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । निष्कारणः- कार्यते अनेन इति कारणं फलम् । दृष्टप्रयोजननिरपेक्षः शिक्षा-व्याकरणादिषडङ्गसहितो वेदः अध्ययनेन ग्राह्यः तदर्थश्च प्रतिपत्तव्यः । सोऽयं धर्मो न दृष्टफल., नित्य इति यावत् । तदभावे हि प्रत्यवायः स्मर्यते 'स्थाणुरयं भार-हारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्' इत्यादिः । न च गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव ज्ञानसंभवात् तद्विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । नहि अवश्यं गृहीतपदपदार्थसंगतिकेन भाव्यं इति लोकतो लभ्यं, अवगुणज्ञानानामपि बहुलमुपलम्भात्, पदपदार्थ-संगतिग्रहणमात्रसत्त्वेऽपि अतिगहनवेदार्थज्ञानस्य न्याय-विचारमन्तरा अनुपपत्तेश्च । अतः पदपदार्थसंगति-मधिगम्य न्यायविचारतो यथावत् वेदार्थज्ञानमात्र नित्य-तया विधीयते । तदपि स्वस्वपित्रादिक्रमागतवेद-भागमात्रविषयस्य, नेतरस्य वेदभागस्य, स्वाध्यायविधौ स्वशब्दार्थस्वारस्यात् । तथा च स्वशाखाया अध्ययनं अर्थ-ज्ञानं च नित्यम् । इतरशाखानां तु अध्ययनं अर्थज्ञानं च क्रतुविधिप्रयुक्तं आर्थिकमेव, न च तत्र स्वाध्यायविधे-र्व्यापारः । एवं च स्वशाखायामपि स्वाधिकृतकर्मविधि-

कार्त्स्न्येन उद्धरणं कथं स्यादित्येवमर्थः । 'गात्रंगात्र-मस्यानूनं कृणुतात्' इति वचनात् । १।४।५।२७, ● अध्रिगु- ● अभिगुप्रैषः प्रातःसवने । ११।४।२०।५४, ● अध्रिगुप्रैषस्य आवृत्तिर्वाजपेये प्राजापत्यपशुषु ऋतुपशुषु च काल-भेदात् । ११।४।२०।५४–५६. ● 'अङ्गानि ज्ञातिनामानि चोपमाश्चेन्द्रियाणि च । एतानि नोहं गच्छन्ति अध्रिगौ विषमं हि तत् ॥' इति टीकाकारैरुक्तम् । धा. १।३।८।२४ पृ. २६४. माता इत्यादीनि ज्ञातिनामानि । श्येनमस्य इत्याद्याः उपमाः । चक्षुः सूर्यं इत्यादीनि इन्द्रियाणि । अन्यैः ऊहविषयैर्वैषम्यात् नोह गच्छन्ति । सु. पृ. २८४. (अध्रिगुप्रैषगताना विचार्यपदाना पाठक्रमेणैव उत्तरे लघुसिद्धान्ता निवेशिता इति ज्ञातव्यम् । के.)

● 'आशासाना मेधपतिभ्या मेध' इत्यत्र मेधपतिशब्दो देवतापर. । तथा च एक–द्वि–बहुदेवतानुसारेण मेध-पतये मेधपतिभ्या मेधपतिभ्यः इत्येवं यथायथ ऊह-नीय' । ऐतरेयब्राह्मणे तादृशोहस्य मेधपतिशब्दं देवता-पर स्वीकृत्यैव स्पष्टमेव विधानात् । के. १।३।१२।३२–४०. ● ऐकादशिनेषु पशुषु मेधपतिशब्दः एकवत्निगदः निवर्तते, द्विवन्निगदस्तु 'मेधपतिभ्यो मेधं' इति ऊहितव्य एव देवतापृथक्त्वात् गणत्वाभावात् । भा. १।३।१४।४२. ● बहुदेवताके पशौ देवानां गणत्वे सति 'मेधपतिभ्यो मेध' इत्येक-वचनान्तोऽपि मन्त्रो विकल्प्यते एकवचनेन गणस्य बोध-नात् यथा 'अविं वशामादित्येभ्य कामायालभेत' इत्यत्र । वि. १।३।१२. ● अध्रिगुप्रैषे मेधपतिशब्दः बहुदेवत्ये पशौ द्विवन्निगदः ऊहेन, एकवन्निगदश्च अविकृतः इत्युभयोर्विकल्पः । भा. १।३।१३।४१–४२. ● यत्र तु देवताना गणत्वं नास्ति किंतु पृथक्पृथगेव देवत्वं यथा ऐकादशिनेषु, तत्र 'मेधपतिभ्यो मेध' इति बहुवचनान्तत्वेनैव ऊहनीयं, न तु विकल्पः । वि. १।३।१४. ● 'प्रास्मै' इत्यस्य न विकारः यतः अग्नी-षोमीयः सवनीयाश्च समानविधानाः । भा. १।३।८।२२. ● अतिरात्रगतसवनीयपशुचतुष्टयविषये 'प्रास्मै' इत्यस्य बहुवचनत्वेनोहो न कर्तव्यः । कृत्वाचिन्तेयम् । वस्तुतस्तु ऊहः कर्तव्यः । वि. १।३।८. ● अध्रिगुवचन अतिरात्रे सारस्वत्या नेष्याम् । यदि साधारणाः पशुधर्माः, ततः सार-स्वती अध्रिगुवचनं अप्राप्ता । अथ अग्नीषोमीयधर्माः, ततः अस्या अध्रिगुवचनं ऊहेन प्राप्यते 'प्रास्यै अग्नि' इति । भा. १।१।१७।४९. ● उक्थ्यगतसवनीयपशुद्वय-विषये 'प्रास्मै' इत्यत्र द्विवचनान्तत्वेन ऊहो न कर्तव्य । कृत्वाचिन्तेयं, वस्तुतस्तु कर्तव्य एव । वि. १।३।८, ● षोडशिगतसवनीयपशुत्रयविषये 'प्रास्मै' इत्यस्य बहुवचनत्वेनोहो न कर्तव्यः । कृत्वाचिन्तेयम् । १।३।८. ● 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इत्यादौ द्विबहुपशुकयागेषु सत्र-गेन्द्रियवाचकचक्षुरादिशब्दानां गोत्वकवाविनाभावात् द्विबहुवचनान्तत्वेन ऊहो न कर्तव्य. । भा. १।२।१७ २७-२८. ● 'एकधा' इत्यस्य प्रतिपशु अभ्यासः कर्तव्य । एकधा सङ्ख्ययनेन इत्यर्थः । तत्र द्विपशु-कत्वे एकधैकधाऽनयोस्त्वचमाच्छयतात् इति, बहुत्वे तु एकधैकधैकधैषा त्वच आच्छयतात् इत्यूहः । फे. १।२। ११।२९–३१. ● 'एकधा अस्य त्वचमाच्छयतात्' इत्यत्र 'अस्य' इति पद पशुगणे यथायथं द्विबहुवच-नान्तेन ऊहितव्य इत्यविवादम् । भाट्ट. १।३।११, ● 'एकधाऽस्य त्वच आच्छयतात्' इत्यत्र त्वचं इति पदं पशुगणेषु यथायथ द्विबहुवचनान्तेन ऊहितव्य इत्यविवा-दम् । १।३।११. ● 'श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्' इत्यत्र यथा श्येनसदृशं वक्षः न नश्यति तथा कार्त्स्न्येनोद्धर-णीय इत्यर्थः, न तु वक्षसः श्येनाकारोत्पादनम् । एव शल– कश्यप– कवष– सेकपर्णेषु कार्त्स्न्येनैव प्रतिपाद्यते न तु आकारविशेषसंपादनम् । वि. १।४।६. ● 'प्रशसा बाहू' इति प्रशसाशब्दस्य अर्थः इति नार्थः किंतु प्रशस्तौ इत्यर्थ. । तथा द्विबहुपशुके प्रशसाशब्दस्य द्विबहुवचनान्तत्वेन ऊहः कर्तव्यः प्रशस्तौ बाहू इति वा प्रशस्तौ बाहून् इति वा । अथवा प्रशसूशब्दः स्वधि-तिपर एव । तथा च परिक्रमणतात्र (स्वधिति) द्वयो एव ऊहः । स्वधितिबहुत्वे प्रशोसिर्बाहू इत्यूहः अश्वमेधे । के. १।४।४ ● 'शला दोषणी' अत्र पदत्वेनैकत्वेऽपि शल-शब्दे नोहः, श्येनादि उपमानेन शलदन्तद्रव्याभिधानस्य शक्यत्वात् । शल शल्यकयोनमदशौ । शल्यकाकारौ इति भट्टभास्करः । दोषणी भुजौ । सोम. १।४।६,

नात् विध्यर्थवादानां परस्पराकाङ्क्षावशात् एकवाक्यत्वं इति सिद्धान्तो वार्तिककारानुक्तः अनुपपन्नः ।

अर्थवादानां स्तुतिपरतया विध्येकवाक्यता तु अन्यतराकाङ्क्षयैव उपपाद्या । तथाहि । यथा 'रक्तः पटो भवति' इति वाक्ये 'पटो भवति' इत्येतावति निराकाङ्क्षेऽपि 'रक्तः' इत्यस्य भवतिक्रियाऽन्वयं विना आनर्थक्यापत्त्या सन्निधिपाठवैयर्थ्यापत्त्या च पटवाक्यस्य रक्तपदे आकाङ्क्षोत्थितौ पटविशेषणसमर्पकतया रक्तपदं पटवाक्यान्तर्भावमापद्यते, तथा अर्थवादानां स्वार्थतो निराकाङ्क्षत्वेऽपि विधिप्रत्ययगम्यायाः शब्दभावनायाः अंशत्रयमपेक्षमाणायाः विधिप्रत्ययत एव भाव्यांशं पुरुषप्रवृत्तिं, करणांशं शक्तिग्रहादिकं च व्याकरणादितो लब्धवत्याः, तृतीयांशं स्तुतिं अपेक्षमाणायाः स्तुतिलाभमन्तरा अनुपपत्त्या विध्युद्देशसन्निध्याम्नानवैयर्थ्यापत्त्या च अर्थवादानां विध्युद्देशाकाङ्क्षा उत्तिष्ठति । तद्वशाच्च लक्षणया तेषां स्तुतिपरत्वं इति भाष्यानुयायी सुगमः पन्थाः । किंच 'औदुम्बर पिक शिग्रा ते वार्धिष्यते' इत्यादिलौकिकवाक्येष्विव 'स आत्मनो वपामुदक्खिदत्' 'गावो वा एतत् सत्रमासत' इत्याद्यर्थवादवाक्येष्वपि असद्वृत्तान्तान्वाख्यानेन केवलविधेयस्तुतिपरत्वं, न तु स्वार्थपरत्वमपि, तथा सति अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नहि वेदे मात्रामात्रस्यापि आनर्थक्यमिष्यते । तथा च 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं' इति न्यायेन (१।२।२।२३) तदितरेषामपि 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्याद्यर्थवादानां न स्वार्थपरत्वम् । किंतु जहत्स्वार्थलक्षणया केवलविधेयस्तुतिपरत्वं इति प्रच्छन्नबौद्धाः केचित् मीमांसकम्मन्याः (प्राभाकराः) प्रतिपद्यन्ते । वैदिकशिरोमणयो वार्तिककृतस्तु सर्वेष्वपि अर्थवादवाक्येषु अनन्यार्थानतिक्रमेणैव अजहत्स्वार्थलक्षणया प्राशस्त्यपरत्वम् (प्रतिपादयन्ति) । 'स आत्मनो वपां' इत्यत्रापि सर्वादौ परमेश्वर एव स्वमहिम्ना पशुरूपमन्यदेकं स्वीकृत्य तदवकर्तनेन धर्मं प्रायुङ्क्त इत्येवं प्रकारेण सर्वत्र स्वार्थे सत्यता उन्नेया । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्याद्यर्थवादवाक्यैः अचिन्त्यशक्तिपरमेश्वरतत्कर्तृकसृष्टिस्थित्यादिश्री-

कारात् । 'आदित्यो यूपः' इत्यादावपि ऊर्ध्वत्वादिगुणयोगात् स्वार्थपरताऽपि । तथा च 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥' इति मन्यन्ते । युक्तं चैतत् 'गुणवादस्तु' 'रूपात् प्रायात्' 'दूरभूयस्त्वात्' 'स्वापराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्' 'आकालिकेप्सा' इत्यादिभिः अर्थवादाधिकरणगुणसूत्रैः 'स्तेन मनः' इत्यादिषु गौण्या वृत्त्या अवयवार्थपरत्वस्यापि प्रदर्शनात् । किंच अर्थवादानामवयवार्थपरत्वाभावे 'विधिशब्दाश्च' इति मन्त्राधिकरणस्थगुणसूत्रविरोधः । तत्र 'अग्ने गृहपते सुगृहपतिः' इत्यादिमन्त्रेषु 'शतं हिमाः' इत्याद्यंशानां 'शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीय इति वावैतदाह' इत्यादिवाक्यशेषाः मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे लिङ्गं इति व्यवस्थापनात् । किंच स्मृतिपादे यववराहाधिकरणविरोधः (१।३।८।८-९ वा. पृ. २१८-२२०) । तत्र यववराहवेतसशब्दानां क्रमेण प्रियङ्गुवायसजम्बूषु दीर्घशूकसूकरवञ्जुलेषु च लोके प्रयुज्यमानानामपि वेदे 'यवमयश्चरुर्भवति' 'वाराही उपानहौ उपमुञ्चते' 'वेतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनोति' इत्यत्र 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति' 'वराहं गावोऽनुधावन्ति' 'अप्सुजो वेतसः' इति वाक्यशेषैः दीर्घशूकसूकरवञ्जुलपरत्वव्यवस्थापनात् । किंच त्रिवृद्बर्हिरधिकरणविरोधः (१।३।४।९ वा. पृ. २२१-२२४) । तत्र अश्ववालशब्दस्य 'यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो भूत्वाऽपाक्रामत्, सोऽपः प्राविशत्, स वालधी गृहीत., स वालान् मुक्त्वा विवेश, ते वालाः काशा अभवन्' इति वाक्यशेषेण काशपरताव्यवस्थापनात् । किंच चित्राज्याधिकरणविरोधः (१।४।२।३) । तत्र 'यदाज्यमपुः तदाज्यानामाज्यत्वं' इत्याज्यशब्दनिर्वचनेन 'आपो वा ऋत्वियमार्छन् तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत' इत्यादिवाक्यगतानामपां वायुस्पर्शात् स्पर्शनाभावप्रतिपादनेन स्पर्शजन्यं पृष्ठं इति निर्वचनेन च आज्यपृष्ठशब्दयो नामधेयत्वव्यवस्थापनात् । किंच 'तद्व्यपदेशं च' (१।४।४।५) इत्यधिकरणविरोधः । तत्र 'यथा ह वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते' इति वाक्यशेषसिद्धां गौणीं वृत्तिमाश्रित्य नामधेयत्व-

मण्डन— ' नोहोऽग्निगो तुल्यविधानपक्षे । '

शंकर— ' नोकथ्यादानग्निगुस्तथा । ' नोह्यः ।

ॐ अग्निगुप्रैपगतस्य मेधपतिशब्दस्यैकवचना-
न्तस्य एकादशिन्यामूहः ॥

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभि-
समवायात् स्यात् । ९।३।१४।४४ ॥

भाष्यं— अस्त्येकादशिनी ' प्रैयाऽऽग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, रेत. सौम्येन दधाति, प्रजन- यति पौष्णेन' इत्येवमादि । अस्ति च प्रकृतावग्निगुप्रैपे एकवचनिगदो द्विवचनिगदश्च मेधपतिशब्दः । तस्येह चोदक- प्राप्तिश्चिन्त्यते । द्विवचनिगद ऊहितव्य एव । अथैक वचनिगदः किमविकारेण प्रवर्तेत, उत निवर्तेतेति । किं प्राप्तम् ? ' विकल्पो वा प्रकृतिवत् ' इति (पूर्वाधिकरण- न्यायेन) । एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकार एवैकादशिन्या, न विकल्पः । तत एवैकवचनान्तेन निवर्तितव्यम् । कुतः ? देवतापृथक्त्वात् । पृथगत्र देवता अन्यस्य पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवम् । नात्र गणो देवतात्वेन । तद्- भावात् सर्वगतत्वमपि नास्ति । प्रकृतौ चैतत् द्वय कारण एकवचनान्तस्य निवेशे । न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यच्चोक्त, ' एकत्वेऽपि गुणानपायात्' इति (९।३। १२।४०), परपक्षमन्वारुह्य तद्वचन, न स्वपक्ष. । तस्माददोष इति ।

शा— गणाभिप्रायेण पूर्ववदनूह मन्वानस्योत्तर ' देव- तात्मन एकत्वाद्विकारः पुरोदितः । तद्रूपस्य तु भिन्नत्वे को नामोह निवारयेत् ॥ '

सोम— बहूना देवतात्वात् देवताकारकस्यैक्यात् पूर्ववदनूहः इत्युत्थिते संगतिः । सूत्रार्थस्तु-अर्थान्तरे एकादशिनादौ देवताकारकभेदाद्विकारः स्यात् प्रत्येकमेव तद्धितादिसमवायात् प्रत्येकमेव देवता स्यादिति ।

वि— ' कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वा, ऽस्य न पूर्व- वत् । , देवत्व न गणस्यात ऊहो बहुभिधित्सया ॥ '

भाट्ट— यत्र तु देवतात्वानि अनेकानि अधिष्ठानं तु एकमनेक वा तत्र (अग्निगुप्रैपगतमेधपतिशब्दस्य) एकवचनान्तस्यापि ऊह. । यथा ' त्वाष्ट्र पात्नीवतं ' ' अग्नये पावकाय पशुमालभेत ' ' आग्नेयः कृष्णग्रीवः, सारस्वती मेषी, बभ्रुः सौम्यः ' इत्यादौ । अत्र त्वाष्ट्र- पत्नीवतोः अग्निपावकयोश्च अधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्धित- चतुर्थीभेदात् देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहरणे तु उभयभेदः । अतस्तत्र उभयोरपि मन्त्रयोः तत्तत्संख्यावशेन ऊहः । न च अनयोर्मन्त्रयोः अर्थद्वयपरत्ववशेन उदाहृतस्थले प्रवृत्तौ भिन्नौ वा देवतात्वतदधिष्ठानरूपार्थभेदात् समु- च्चयापत्तिरिति वाच्यम् । उभयोरपि उभयार्थप्रतिपाद- कत्वेन विकल्पोपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परंपरासम्बन्धेन मेधपतित्व वदन् परंपरासम्बन्धघटक- तया अधिष्ठानमपि उपस्थापयति । अग्नीषोमादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदात् अशक्यैव । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्व वदन् स्वीकाराख्यसम्बन्धस्य देवता- स्वाधीनत्वात् देवतात्वमपि उपस्थापयति इति सत्यपि विषयताभेदे उभयोरपि उभयोपस्थापकत्वात् विकल्पो- पपत्ति. ।

न्यायबिन्दुः— पशुगणे तु गणाभिप्रायेणैकवचनानूहं मन्वानस्योत्तर देवतारूपभेदे ऊह एव, तदैक्ये पर नानूह इति सिद्धान्त. ।

मण्डन— ' एकादशिन्या विकृतिस्तु तत्र' तत्र मेधपतिशब्दे विकृतिः विकारः ऊहः ।

शङ्कर— ' देवताभेद ऊहः स्यात् । ' भेदे ऊहः । १५.

ॐ अग्निगुप्रैपगतस्य मेधपतिशब्दस्यैकवचना- न्तस्य बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः ॥

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् । ९।३।१३।४२॥

भाष्य— अस्ति बहुदेवत्यः पशु । ' स एतान् वैश्व- पर्णादित्येभ्यः कामायाऽऽलभते ' इति । तथा ' वैश्व- देव धूम्रमालभेत' इति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये द्विवचनिगद एकवचनिगदश्च मेधपतिशब्दः । अत्र चोदक प्राप्तः सन्दिह्यते किं द्विवचनिगद ऊहितव्य. एकवचनिगदो निविशे- निवर्तेत, उतोभावपि परस्परेण विकल्पमानौ निविशे- यातामिति । किं तावत्प्राप्तम् ? द्विवचनिगद समवेताभि- धायित्वादूहितव्यः । एकवचनिगदः अवाक्तुवचनाभिधानु- मित्येतावता दर्शनेन निवर्तते । एव नियमः । आह । ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति । उच्यते । अविरोधकमत्र द्वित्व , न तु तत्र

'यत् करोति' इति वैदिककर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्यापदलक्षितार्थज्ञानविशेषनियमार्थः सन् अङ्गताबोधकः व्रीहिविधिवत्, तथापि न क्रत्वपूर्वार्थज्ञानजनकत्वेनैव उद्देश्यता, येन अध्ययनस्य अङ्गता स्यात्, स्याच्च प्रकरणापेक्षा । स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वादेव तद्गतैकत्वाविवक्षया 'वेदानधीत्य' इत्यादिस्मृतेः एतन्मूलकत्वे न तन्मूलश्रुत्यन्तरकल्पनागौरवम् । तेन अर्जनविधिवत् अर्थज्ञानजनकत्वेनैव उद्देश्यता इति अर्थज्ञानफलकविधिः विचारकर्तव्यताऽऽक्षेपक इत्याहुः । तेन अर्थज्ञानपर्यन्तं गुरुकुलवासो विचारकरणं च अध्ययनविधेः फलं, क्रत्वधिकारनियमाच्च । तथाहि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं' इत्यादिवाक्यैः ब्राह्मणाद्यङ्गत्वेन उपनयनं विधीयते । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिवाक्येषु ब्राह्मणाद्युद्देशेन अष्टवर्षत्वादिविधिः तत्संनिधिपठितश्च अध्ययनविधिः कर्तृसापेक्षः कार्यापेक्षान् उपनीतानेव कर्तॄन् गृह्णाति, इति अध्ययनविधिप्रयुक्ताध्ययनजन्यार्थज्ञाने त्रैवर्णिकानामेव सिद्धे क्रतुविधयोऽपि अर्थज्ञानोपायाक्षेपकल्पामानलाघवसहकृताः ब्राह्मणादिपराः एव भवन्ति, इति शूद्रादेः उपनीतकर्तृकाध्ययनजन्यार्थज्ञानरूपाङ्गसंपादनासमर्थस्य नधिकारः । 'तमध्यापयीत' इति संनिधिसिद्धोपनीतकर्तृकत्वानुवादः, यद्वा उपनयनाध्यापनवाक्ययोः प्रयोजकव्यापारविवक्षया उपगमनाध्ययनविधिः, 'अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् सोऽधीयीत' इति । शाखान्तरीयत्वेन स्वाध्यायविधेर्नानर्थक्यम् । कर्मणां नित्यतया उपनयनाध्ययनयोः फलतो नित्यत्वम् । यद्वा 'ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः । अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते' इतिवाक्येन 'अनधीयाना व्रात्या भवन्ति' इति निषेधेन च नित्यत्वसिद्धिः । मणि. पृ २–५. * अध्ययनविधिसामर्थ्यलक्षणेन हेतुना सर्वस्य वेदस्य र्थ्यंशत्वावधारणम् । सु. पृ. ३९४. * अध्ययनादिनियमे श्रौते उपनीतस्याधिकारो नानुपनीतस्य । वि. ६।२।६. * अध्ययनाधानयोः निर्ज्ञातत्रैवर्णिककर्तृकत्वात् तदधीनसिद्धीना कर्मणा अर्थिमात्रसंबन्धावगमेऽपि सति अपशूद्रविषयत्वमेवावतिष्ठते (तथा च शूद्रस्याधिकारो नास्ति) । वा. २।३।२।३ पृ. ५७९. * अध्ययनानन्तरं मीमांसा कर्तव्या न वा इति संशये धर्मज्ञानार्थं कर्तव्या इति सिद्धान्तः । भा. १।१।१।१.

* अध्यापनम् । याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपायाः स्मृत्युक्ताः । भा. १२।४।१५।४२. * अध्यापने ग्रहणार्थे 'पर्वणि नाध्येयं' इति निषेधः । वि. १२।३।७, * अध्यापनविधिप्रयुक्तेन अध्ययनेन प्रयुक्तं धर्मविचारशास्त्रं इति प्राभाकराः । साक्षात् अध्ययनविधिप्रयुक्तमेव तत् इति भाट्टाः । १।१।१. * अध्यापनादि अपि भिक्षाचारक्षत्रियवैश्यप्रतियोगित्वात् संदिग्धम् । सर्वे च दुष्टशूद्रेषु संभाव्यमानत्वात् अनिश्चितम् । वा. १।२।१।२ पृ. १०८.

* अध्याये दशमे बाध उच्यते । 'निवृत्त्यादिप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ।' वि. दशमाध्यायप्रस्तावनायाम्. * अध्यायनामानि अध्यायार्थप्रतिपादकानि– 'प्रमाण–भेद–शेषत्व–प्रयुक्ति–क्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन, विशेषतः । ऊहो, बाधश्च, तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥' वि. प्रस्तावनायां श्लो. ११–१२. * अध्यायादिसंबन्धो हि अर्थद्वारः, न ग्रन्थस्वरूपाश्रयः । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९.

⌛ अध्यारोपापवादन्यायः । विवेकिनां बुद्धिं आत्मनि अवतारयितुं विशेषणविशेष्यादिप्रबन्धकल्पना यथाप्रतीति सत्तामादाय क्रियते अध्यारोपापवादन्यायेन । उपदेशसाहस्री पद्यं. रामतीर्थः १८।१९५. * अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चितम् । ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् आनन्दप्रदायकत्वं अनुपपन्नं, अध्यारोपा० प्रपञ्चितं इति पूर्वाचार्योक्तन्यायमनुसृत्य प्रपञ्चस्य व्यवहारमानसत्यत्वाङ्गीकारात् इति चेन्न । श्रीकरः १।१।१५ ब्रसू. * अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति न्यायः । वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः । यथा–असर्पभूताया रज्जौ सर्पारोपः, अरजतभूताया शुक्तौ रजतारोपश्चेति वेदान्तिनः । अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वमिति । ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्चं सच्चिदानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म प्रपञ्च्यते, निस्तार्यते इति भावः । साहस्री. ४७. * अध्यारोपापवादाभ्यां० इति न्यायेन आद्यं पक्षचतुष्टयं

अभिगुप्रेषगता श्येन

तिवनन गम्यते, यथा 'अमी पिण्डिपिण्डा छिद्रा छियन्ता' इति, 'अर्जुनचद्रा मेनला त्रियता' इति छिद्राकृतिवचन मेतत्ताऽऽकृतिवचन च गम्यते। एव श्येनाकृति वक्ष कनय, शल्याकृती दोषणी, कश्यपाकृती अशौ, कनयाकृती ऊरू, करवीरपर्णाकृती अष्ठीवन्तौ इति।

कात्स्न्यं वा स्यात् तथाभावात्। २६॥

भाष्य— वाशब्द पक्ष व्यावर्तयति, न चैतदस्ति आकृतिवचन इति। किं तर्हि? कृत्स्नोद्धरण विनिधि तम्। कृत्स्नानि उद्धृतानि एतानि एतदाकृतिकानि भवन्ति। यथा श्येनाद्याकृतिकानि भवन्ति तथैतानि कुरुत, कृत्स्नानि उद्धरत इत्ययमर्थोऽवगम्यते। लक्षणया इद चोद्यमान दृष्टार्थं भवति। कृत्स्नोद्धृतैर्हि तै प्रयोजनम्। तथाहि तदाकृतिकानामवत्त भवति। इतरथा अतदाकृतिकाना अवद्यात्। तस्मात् कार्त्स्न्यमवगम्यते इति।

अधिगोश्च तदर्थत्वात्। २७॥

भाष्य— अभिगुश्च अङ्गानामुद्धरणार्थं, अङ्गाना कार्त्स्न्येनोद्धरण कथ स्यादित्येवमर्थ। कथ? एव हि भवति वचन, 'गात्रगात्रमस्यानून कृणुतात्' इति। तस्मादपि श्येनादिभि कृत्स्नोद्धरण गम्यते इति। प्रयोजन पक्षोक्तम्।

शा—वक्ष उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वादि सपादनेन श्येनसस्थान कर्तव्य (इति पूर्व पक्ष)। नैतद्युक्त अदृष्टार्थताप्रसङ्गात्, कर्तने च वक्षसो वैकल्यात् हविर्विनाश स्यात्। तस्मात् साकल्यमत्र विधीयते (इति सिद्धान्त)। ९।४।६

सोम—प्रशाखाशब्दस्य प्रशाखामात्रपरत्वे आनर्थक्यात् तन्मुखेन साकल्यपरत्वेऽपि श्येनादिशब्दाना सादृश्य तन्मुखेन साकल्यपरत्व इत्युच्यते मानान्तरत्वोपपत्तौ न तन्मुखेन साकल्यपरत्व इत्युच्यते सगति। शल दोषणी इत्यत्र "दोषणी भुजौ, शल शल्यकलोमसदृशौ 'श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शलल शल' इत्यमरकोशात् शलाकाकारौ इति भट्ट भास्कर। असौ कश्यपे कच्छपौ इव इति माधव। तद्वा ऊरू कनया कन्यासदृशौ इति भट्टभास्कर। सस्ना सदृशौ इत्यन्ये। अष्ठीवन्तौ ऊर्वो पूर्वभागौ। ऋग्-ब्रह्मणभाष्ये माधवोऽप्येवमाह। सेकपर्णा करवीरपत्र सदृशौ। गुल्फसदृशौ इति भट्टभास्कर। सूत्रार्थस्तु—श्येनादिष्वाकृतिवचन चञ्चुचरणाद्यवयवसंस्थानाभिधान स्यात् प्रसिद्धस्य श्येनादे सन्निधाने तदाकृतेरेव घटिति प्रतीति इति।

वि— 'सादृश्यमुत साकल्य श्येनाद्युक्त्या विवधितम्।, प्रसिद्धसन्निधेराद्य, स्यात्तुल्यादखिलोद्धृति ॥' ९।४।६

भाट्ट—तत्रैव (अभिगु)प्रैषे श्येनमस्य वक्ष कृणुतात्' इति श्रुतम्। तत्र श्येनपद इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थं इत्यविवादम्। इवशब्दार्थश्च सादृश्य इत्यपि। तच्च बहुतरधर्मे सभवे कतिपयधर्मे अन्याय्यत्वात् आकार विशेषेणैव। अतश्च वक्ष उद्धृत्य कर्तनादिना श्येनाकारता सपाद्य पचन इति। वक्षोविधिस्तु पशुपत् प्रकृतिवेन। इति प्राप्ते, अवदानवाक्येऽपि 'अथ वक्षस' इति श्रवणात् तस्यैव हविष्ट्वप्रतीते न कर्तनादिना तद्भाग शक्य कल्पयितुम्। तेन सादृश्यसपत्ति अपि तदाग शक्य कल्पयितुम्। तेन सादृश्यसपत्ति अवि क्लेदनादेव जायते इति अविकलोद्धरण प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो दृष्टार्थत्वात्। इतरथा श्येनाकारताया मानवर्णिका विधाने गौरव अदृष्टार्थता वा आपद्येत। एव 'शल दोषणी, कश्यपेवासा, कनयोरू, सेकपर्णाऽष्ठीवन्ता' इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। शल शलाके। कश्यपा इव कच्छपौ इव। कवषा गतिनाभनाभादिशाकसदृशे। सेकपर्ण करवीरपर्णाकृती। अष्ठीवन्ता अस्थि मयुक्तौ। अत्र पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्येनादीना उपमान त्वस्य आवश्यकत्वात् तत्रापि च इवशब्दश्रवणेन 'सिंहो देवदत्त' इतिवत् गौणत्वाभावात् सिंह इवैते देवदत्त' इतिवत् वक्षोविधौ अनूदितश्येनपदेनैव उपमानविधेः अनूह एव श्येनादिपदाना न्यायसिद्ध कल्पसूत्रकारम्भ तद्वेति। यद्यपि इदमधिकरणं नोहविचारोपयोगि, तथापि प्रासङ्गिकत्वात् न दोष।

न्यायबिन्दु — 'श्येनमस्य वक्ष कृणुतात्' इति श्येनसदृशमिन्यर्थ। तेन कर्तनाद्युपायेन श्येनाकृति वक्ष कार्यम्। इति प्राप्ते, एव सति अदृष्टार्थताऽऽपत्ते

स्यात् न संशयः । अध्यूध्नी इडाभक्षविकारः स्यात् इतरस्य इडाभक्षस्य विकारः बाधः स्यात् । अध्यूध्नी-भिन्ना इडा होतुर्नास्तीत्यर्थः । व्यङ्गवत् । यथा अनिष्या-शेषैः त्रिभिरङ्गैः इज्याशेषाणि अङ्गानि बाध्यन्ते तद्वत् । अध्यूध्नी नाम शिश्नरूपो भाग इति के चित् । ऊधसः उपरि वर्तमानाः स्तनभागरूपा इत्यन्ये । यद्यपि पुरुषस्यो. ऊधसः स्तनस्यापि चाभाव॰ तथापि तत्स्थानीये मांस-पिण्डे तात्पर्यम् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्धयवन्नियमः स्यात् ।१३॥

वाशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । अध्यूध्नी न इडाभक्ष-विकारः । सा शेषे समवैति 'अनस्थिमिरिडा वर्ध-यन्ति' इति तस्या. इडाया हरण प्राप्तम् । तस्मात् होतु-र्भागे तस्या नियम. स्यात् होत्रे एव हरन्ति नान्यस्मै, होत्रे अन्य भक्ष तु कुर्वन्त्येव इति । रथवत् । यथा, 'यजुर्युक्त रथमध्वर्यवे ददाति' इति रथस्य अध्वर्युभागे नियमः तद्वत् । इति पूर्वः पक्षः ।

अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात् । १४ ॥

तुशब्दः नियमपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । एव न स्यात् अध्यूध्न्याः होतृभागे नियमो न स्यात् । अशास्त्रत्वात् तादृशस्य शास्त्रस्य अभावात् । अध्यूध्नी इडायामप्राप्ता 'अथ यदात् परिशिष्यते तत्समवत्तधान्यामानयति, यद् हृदयं प्रास्यति, जिह्वां, वक्षः, स्तनिम, वनिष्टुं' इत्यत्र अध्यूध्न्याः कीर्तनाभावात् । तस्मात् सा होतृहरणमुद्दिश्य विधीयते अध्यूध्नीमेव होत्रे हरन्ति नान्यत् इति । ततश्च इडाभक्षविकारः इति सिद्धान्तः ।

अपिवा दानमात्रं स्याद्, भक्षशब्दानभिसंयो-गात् । १५ ॥

अपिवा इति सिद्धान्तस्य व्यावृत्ति. । अध्यूध्नी न इडाभक्षविकारः किंतु तस्याः होत्रे दानमात्र स्यात् । भक्ष-शब्दानभिसंयोगात् । भक्षशब्देन भक्षेण तस्याः अभि-संयोगस्य सम्बन्धस्य अभावात् । सा हि अपूर्वा विधीयते न भक्षार्था । भक्षशब्दानभिसंयोगात् भक्षशब्दाभिसंयो-गस्य अभावात् । तस्मात्र भक्षविकार॰, नापि नियम. इति तदभ्यनुज्ञा ।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् । १६ ॥

तुशब्दः दानशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अध्यूध्न्याः न दानम् । दातुः अविद्यमानत्वात् । यजमानेन आदावेव अग्नीषो-माभ्यां पशुः सङ्कल्पितः । ततश्च शेषं प्रति यजमानस्य होत्रा अविशिष्टत्वम् । यथा होता न प्रभुः तथा यजमा-नोऽपि । अप्रभुत्वमिदानीं अविशिष्टम् । शेषं प्रति अवि-शिष्टत्वात् दातुः अविद्यमानत्वं, तस्मात् अध्यूध्नी होतुः इडाभक्षविकारः स्यात् । होत्रे अध्यूध्नी एव, नान्यत् इडागत किं चित् । इति सिद्धान्तः । के.

❦ अध्यूध्नीन्यायः । अग्नीषोमीये पशौ अध्यूध्न्या होतुः कृत्स्नेडाभक्षस्य निवृत्तिः ॥

अध्यूध्नी तु होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात् । १०।७।४।१२ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते' इति । तत्रेदमा-म्नायते 'अध्यूध्नीं होत्रे हरन्ति' इति । तत्रायमर्थः सांशयिक॰ किमध्यूध्नी होतृभक्षस्य विकार उताविकारः, होतुर्नियम्यते इति । कथ विकारः स्यात्, कथ नियम्यते इति ? यदि अध्यूध्नी विधीयते 'होत्रे हरन्ति' इत्ये-तदनूद्य, ततो विकारः । अथ अध्यूध्नीमुद्दिश्य होत्रे हरन्ति इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्त ? होतुः भक्षस्य विकार॰ स्यात् । कुत॰ ? अपूर्वा अध्यूध्नी अदैवत-शेषत्वात् इडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्याऽनुवदितुम् । अतो विधीयते होतृभागहरणे । अध्यूध्नी भवन्ती होतृ-हरणे प्रत्यक्षा आनुमानिकमिडाभक्ष निवर्तयतीति । त्र्यङ्गवत् । यथा अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः इज्याशेषाणि निव-र्तन्ते तद्वत् ।

शेषे वा समवैति, तस्माद्रथवन्नियमः स्यात् । १३ ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्ष व्यावर्तयति, इडाभक्ष-विकार इति । कथ स्यादिडाभक्षविकारः, यदपूर्वा अध्यूध्नी स्यात् । सा हीडाया समवैति । कथ ? 'अन-स्थिमिरिडा वर्धयन्ति' इति तस्या हरण प्राप्त, होतुर्नियमो न प्राप्तः, स विधीयते, 'यामिमां अध्यूध्नीं हरन्ति,

प्राप्तं हरणमनूद्य तदाश्रितं होतृसप्रदानकत्वमेव वा तदुद्देशेन विधीयते। एतावच्च पक्षद्वयेऽपि अविशिष्टम्। परंतु 'अनस्थिमिरिडा वर्धयन्ति' इति वचनात् अनस्थिरूपायाः शिश्नाख्यायाः अध्यूध्न्याः इडाया प्राप्तत्वात् तत्र होतृसप्रदानकहरणस्यापि पक्षे प्राप्तत्वेन तन्नियमविधिप्रतीतेः होतुरेव अध्यूध्नी इत्यर्थाश्रमेऽपि न तस्य मात्रान्तरनिवृत्तिः। इति प्राप्ते, 'अथ यत्तत् परिशिष्टं तत्तत् समवत्तधान्यामानयति। यद् हृदयं प्राश्नाति, जिह्वा, वक्षः, स्तनिम, तस्यै वनिष्ठु' इति वचनेन हृदयादीनामेव इडाया प्राशनविधानात्, तदभिप्रायेणैव च अनस्थिभिः इत्यस्य वर्तमानापदेशस्य अनुवादत्वोपपत्तेः अध्यूध्न्याः इडायामप्राप्तत्वेन तस्या होतृनियमायोगात्, प्राकृतहोतृहरणमेव उपस्थिततरात् अप्राकृतसम्बन्धान्तरसम्बन्धित्वेन विधीयते, प्राकृतहरणाश्रितो होतैव वा तथा विधीयते। ततश्च तद्धरणस्य प्रकृतौ भक्षार्थत्वात् अध्यूध्न्या अपि भक्षसिद्धिः। प्राकृतेडाभक्षणस्य च पूर्ववत् कर्मान्तरेणैव सिद्धेः, न तस्य पुनः होत्रा अनुष्ठानम्। अत एव नात्र होतृसप्रदानकहरणान्तरमेव अध्यूध्नीसत्कारार्थत्वेन विधीयते, प्राकृतेडाभक्षणार्थहरणस्योपस्थितत्वेन कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात्। अतः सिद्ध कृत्स्नस्य होतुरिडाभागस्य अध्यूध्न्या निवृत्तिः इति। यदा तु आपस्तम्बायुक्तरीत्या हृदयादीनामाज्ञाना पण्णा प्रदेयानामेव इडात्व तत्सत्कारार्थं च 'अनस्थिमिरिडा वर्धयन्ति' इत्यनेन अनस्थिस्वरूप वर्धनं विधीयते, तस्यापि च दृष्टविधया भक्षोपयोगित्वात् भक्षार्थत्वमेव, तथापि 'क्लोमानं प्लीहानं पुरीततं' इत्यग्रिमवाक्यशेषेण अवयवान्तरस्यैव अनस्थिपदेन ग्रहणात् अध्यूध्न्याः प्राप्त्यभावेन पूर्ववत् अपूर्वाया एव हरणसम्पात् प्राकृतेडाभक्षविकारत्वसिद्धिः। धूर्तस्वाम्यादीनां तु वाक्यशेषस्य उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य अध्यूध्न्याः अनस्थित्वेन इडावर्धकत्वात् प्राप्ताया तस्या होतृनियमपराङ्गीकारेण इडाभक्षाबाधकत्वाभिधानं, उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावादुपेक्षितम्।

न्यायबिन्दुः— पशौ 'अध्यूध्नी होत्रे हरति' इति श्रुतम्। तत्र 'अत्रानस्थिभिरिडां वर्धयन्ति' इति वचनात् इडान्तर्गता अध्यूध्नी नाम ऊधस उपरि स्तनभागरूपा होतृभागे नियम्यते इति नेडाभक्षबाधिका। इति प्राप्ते, 'अनस्थिभिः' इत्यस्य 'हृदयं प्राश्नाति जिह्वां वक्षः' इत्यादिवचनोक्तानुवादात्, तत्र च अध्यूध्नीकीर्तनाभावात्, 'यत् होत्रे हरति, तत् अध्यूध्नीं' इति अपूर्वविधानात्, इडाभक्षबाधिकैव इति सिद्धान्तः।

मण्डन –'अध्यूधिका होतृभजेर्विकारः।' भजेः भागस्य।

शंकर— 'अध्यूध्न्येडाभक्षबाधः।'

* अध्येतृस्मरणान्मन्त्रत्वम्। 'न चास्य (वायुर्वै क्षेपिष्ठा इत्यस्य मन्त्रत्व) ताद्रूप्येणाप्रतीतेः, अध्येतृस्मरणाभावाच्च।' वा. १।४।१।१ पृ. ३२१.

* अध्रिगुप्रैषः। मन्त्रः-(आश्वश्रौ ३।३।१)"दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्याः, उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्। प्रास्मा अग्निं भरत, स्तृणीत बर्हिः, अन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य.। उदीचीनान् अस्य पदो निधत्तात्, सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्ववसृजतात्, अन्तरिक्षमसु, दिशः श्रोत्रं, पृथिवीं शरीरम्। एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्, पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतात्, अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् (वारयतात्–तैत्रा.), श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्, प्रशसा बाहू, शला दोषणी, कश्यपेवांसा, अच्छिद्रे श्रोणी, कवषोरू, स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता, षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयताद् गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात्। अस्ना रक्षः संसृजतात्। वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः। अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगाऽऽऽउ अपाप" इति। अत्र मन्त्रे पशो यानि अङ्गानि कीदृशानि छित्त्वा प्राप्याणि इति सर्वं होता शमित्रे आह। के.। 'लिङ्गात् शमितृप्रैषमेनमवगच्छामः। तथारूपाणि हि अत्र वाक्यानि 'दैव्याः शमितार उत मनुष्याः आरभध्वम्' इति। तथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इति। भा. ९।४।१।१०,

* अध्रिगु. अङ्गानां (पशो.) उद्धरणार्थः। अङ्गानां

* 'कश्यपेवांसा' इति। पशुबहुत्वेऽपि कश्यपाशब्दे नोहः, तस्य कार्त्स्न्यसंपादनपरत्वात्। अंसा=असौ। कश्यपा इव कच्छपाविव इति माधवः। ९।४।६, * कवषोरू इत्यत्र पशुबहुत्वेऽपि कवषाशब्दे नोहः तस्य कार्त्स्न्यपरत्वात्। ऊरू कवषा कपाटपदृशौ इति भट्टभास्करः। गतिसाधनाश्वादियानसदृशौ इति भाट्टदीपिका। खट्वाससदृशौ इत्यन्ये। के ९।४।५।२५-२७, * 'स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता'। पशुबहुत्वेऽपि स्रेकपर्णशब्दे नोहः, तस्य कार्त्स्न्यसंपादनपरत्वात्। अष्ठीवन्तौ ऊर्वोः पूर्वभागौ। स्रेकपर्णा-करवीरपत्रसदृशौ। शुकपत्रसदृशौ इति भट्टभास्करः। अष्ठीवन्तौ अस्थिसंयुक्तौ इति भाट्टदीपिका। ९।४।५।२५-२७ * अश्वमेधे 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इत्यस्य स्थाने अश्वार्थे 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो' (ऋसं. १।१६२।१८) इति ऋचं पठित्वा, तूपरगोमृगयोरर्थे 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः' इति पठितव्यम्। किंवा 'षडशीतिरेषां वङ्क्रयः' इति समस्य वचनं कर्तव्यम्। भा. ९।४।१।१७-२१, * 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ता अनुष्ठयोच्च्यावयतात्' इत्यत्र 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रय., अष्टसप्ततिरेषां वङ्क्रयः' इत्येव पशुसंख्यानुसारेण मुख्याना वङ्क्रीणां संख्याकथनार्थं द्विबहुपशुयागेषु यथायथं समस्य वचनं कर्तव्यम्।९।४।१।१-१६, * 'वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट उरूकं मन्यमाना' इति। अत्र उरूकशब्दस्य वपा इत्यर्थ.। तथा च अनेकपशु विकृतिषु एकवचनान्तोरूकशब्दः द्विबहुवचनान्तेन यथायथं ऊहनीय.। तत्र द्वित्वे 'उरूके वै मन्यमाना.' इति पदभेदपक्षे 'उरूके मन्यमाना:' इति पदैक्यपक्षे वक्तव्यम्। बहुत्वे च 'उरूणि कानि मन्यमाना:' इति वा 'उरूकाणि मन्यमाना:' इति वा वक्तव्यम्। ९।४।३।२२.

** अध्रिगुप्रैषगतस्य प्रास्मै इति पदस्य अग्नीषोमीयसवनीययो. समानविधित्वपक्षे न विकार.॥**

अध्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्चेत्। ९।३।८।२३ ॥

भाष्य— अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीय. 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्र अध्रिगौ इदं समाम्नायते 'प्रास्मा अग्निं भरत, स्तृणीत बर्हिः अन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता' इत्येवमादि। यदा तु अग्नीषोमीय. सवनीयाश्च समानविधाना:, तत्रेदं विचार्यते किमध्रिगौ 'प्रास्मै' इत्येवमादि पदं ऊहितव्यं, उत नेति। किं प्राप्त? ततोऽतिदेश: क्रियते। अध्रिगौ तद्वत् इति। तत्र यः पत्न्यधिकरणे (९।३।७) पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः। य. सिद्धान्त स इह सिद्धान्तः। ऊहः इति पूर्वपक्षः। अविकार इति सिद्धान्त.।

शा — तृतीयेऽध्याये सवनीयपशव: समानविधाना: इति पूर्वपक्षे (३।६।१६।४१-४७) समानविधानत्वं यदुक्तं, तस्येदं प्रयोजनं पूर्वाधिकरणेन सिद्धं अनेन सूत्रेण कथ्यते। यदा समानविधाना:, तदा उक्थ्यषोडश्यादिद्विबहुपशुकेऽपि सवनीयगणे प्रवर्तमानः प्रास्मै इत्यध्रिगुप्रैषगतैकवचनान्तः शब्दः पत्नीशब्दवदेव नोहितव्य, विकारपक्षे तु ऊहितव्य.।

वि— 'अग्नीषोमीयसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि। प्रास्मा इति तदा मन्त्रो पत्नीन्यायेन नोहनम्॥' परमार्थतस्तु सवनीयपशूनां अग्नीषोमीयविकृतित्वात् असत्येव लिङ्गवचनयो. पाशन्यायेन ऊह.।

भाट्ट— एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्वपक्षे 'प्रास्मै' इत्यध्रिगुप्रैषे एकवचनान्त एव तेषु प्रयोक्तव्य· पत्नीशब्दवत्। न तु एकवचनानुरोधेन एकपशुके एव दैक्षादौ। एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव संभवात्। अत एव यस्य पुलिङ्गस्य श्रुत्या स्त्रीपुंगणे असंभव., तत्र अत्यन्तनिषिद्धलक्षणाया प्रमाणाभावात् सेवीनजे पुंपशुष्वेव संकोच इति वैषम्यम्। असमानविधानसिद्धान्ते तु प्रास्मै इत्यत्र वचने लिङ्गे च 'प्रैभ्यो अस्या अग्निं भरत' इत्येवमूहितव्य एव। तदेतत् तार्तीयस्य समानविधानविचारस्य प्रयोजनमात्रकथनम्।

न्यायबिन्दु — संस्थापशूनां सामानविध्यपूर्वपक्षे द्विबहुपशुके सवनीयगणे 'प्रास्मै' इत्यध्रिगुप्रैषगतमेव वचनं पत्नीशब्दवदेव नोहितव्य इति प्रयोजनं, सिद्धान्ते तु ऊह· इति प्रसङ्गादुक्तम्। प्रास्मै इति पुंलिङ्गं तु अत्यन्तानुपपत्ते न गास्त्वया प्रवर्तते इति वैषम्यम्।

सख्याप्रधानेन शब्देन एकवाक्यत्वं घटते । ननु द्रव्य-
वाचिना गुणपरत्वं क्वचिद दृष्टं, अत आह–) दृश्यते च
प्रयोगः यथा इन्द्राग्नी देवता 'इति । यदा देवतात्वेन
गणः (समुदाय.) विवक्षितो भवति न च प्रधानभूतः,
तदाऽपि विनैव षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं दृश्यते यथा
देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्षदिति । अत्र पर्षच्छ-
ब्दश्च प्रधानभूतः, इतरे देवदत्तादयः शब्दाः तद्विशेषण-
त्वेन, तथा वेदेऽपि पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः
इति । अत्र (पञ्चाशत्-) संख्या प्रधानभूता, तथापि
विनैव षष्ठ्या (त्रिवृत्संवत्सरशब्दाभ्यां सख्येयवाचिभ्यां)
सामानाधिकरण्यम् । ननु (अत्र) सख्या संवत्सरविशे-
षणार्था । (नेत्याह–) तथा सति पञ्चशब्दः अतिनि-
ष्फलो भवति, पञ्चाशच्छब्दं तु (सख्याप्रधानं) विशे-
षयन् अर्थवान् (भवति । उपसहरति–) तस्मात्
सख्या प्रधानभूता ।

(अथ) चतुर्थः पक्षः । षड्विंशशब्दः अस्यपद-
विशेषणं, संख्या च (तस्यैव विशेषणम्) । ननु अस्यशब्दः
षष्ठ्या परार्थः, (सः) कथं प्राधान्यं प्रतिपद्यते ।
(उत्तर) आह, ' यथा इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवो-
चम् इति ' (पुरोऽनुवाक्यायां) इन्द्रे षष्ठी चास्ति,
न च (तावता) परार्थः । (सोमयागेषु हि गुण-
वचनस्यैव प्रधानत्वात् वीर्यविशेषणमिन्द्रः, पुरोऽनु-
वाक्यायां तु स देवताभूत प्रकाशयितव्यः । अत्र
आह इत्युक्त्या भाष्यपङ्क्तिरभिप्रेता वार्तिककारस्य,
सा च प्रकृताधिकरणे नास्ति, परतु २।१।०।२४ सूत्रे
' अपि तु श्रुतिसंयोगो भवति षष्ठीविभक्तिसंयोगः, यथा
इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोच इति । तेन देवताशब्दः स्तुति-
संबन्धार्थः इत्युच्यते ' इति भाष्यपङ्क्तिर्विद्यते, सैवेह
अभिप्रेता स्यात् इति ध्येयम्) । लोके च यथा ' चित्रगुः
आनीयतां ' इत्युक्ते षष्ठीनिर्दिष्टोऽपि (विग्रहे पुरुषः,
समासवेलायां) प्रधानम् । एवमिहापि (षष्ठ्या विशेषण-
भूतोऽपि पशुः तात्पर्यवृत्त्या प्रधानं भवति । तेन–)
यत्र द्वौ पशू विद्येते, तत्र द्वयोः प्रकाशनं कर्तव्यम् ।
तच्च (अनभ्यस्तेन) अस्यशब्देन न क्रियते (तस्मात्
अस्यशब्दः अभ्यसितव्य. । कथ पशुः प्रधान, तत्राह–)
पशुश्चोदितः (प्रयोजनवान्) स च प्रकाशयितव्यः
(अनुष्ठानाय) ।

सिद्धान्तस्तु (पञ्चमः पक्षः । अस्यशब्देन षड्-
विंशतिशब्देन च) उभाभ्यां वङ्क्रीसत्ता परिच्छिद्यते
एतावत्योऽस्य वङ्क्रयः इति अस्यशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वात्
सख्याशब्दस्य (च षड्विंशतिशब्दस्य) सख्येयप्राधा
न्यात् । (ततः किं ? तत्राह–) तत् यत्र द्वौ पशू
(विद्येते), तत्र वङ्क्रीसत्तापरिच्छेदकः शब्दः
उच्चारयितव्यः । न च समासमन्तरेण (तत्र) इयत्ता
शक्यते वदितुम् । (तस्मात् समस्य वचनं ' द्विपञ्चा-
शदनयोर्वङ्क्रयः ' इत्यादि कर्तव्यम् ।

इदानीं प्रातिलोम्येन चतुर्थपक्षे दूषणमाह–) तत्र
यत् तावत् पशुप्राधान्यं, तत् यज्ञपतिशब्देन प्रत्युक्तम् ।
(यथा ' ये यजपतिं वर्धान् ' इत्यत्र) यज्ञपतेः (कर्म-
समवेतस्यापि) परविशेषणत्वात् न प्राधान्यं (एवं
पशोरपि वङ्क्रिविशेषणत्वान्न प्राधान्यम् । ' मेधपति-
शब्देन प्रत्युक्त ' इति क्वचित् पाठः । तत्र यज्ञपतिशब्द
एव मेधपतिशब्दः इति व्याख्येयम् । क्वचित्तु ' मेध-
पतिपशुशब्देन प्रत्युक्त ' इति पाठः । तत्रायमर्थः, यथा
' मेधपतिभ्यां मेध ' इत्यत्र यजमानस्य मेधपतित्वे मेध-
पतये यो मेधः पशु. तमुपनयत इत्याश्रीयमाणे प्रयोजना-
निर्देशात् साकाङ्क्षं वाक्यं स्यात् इत्युक्त मेधपत्व-
धिकरणे ९।३।१२, एवमिहापि पशुप्राधान्यं साकाङ्क्ष
त्वदूषणादेव प्रत्युक्त इति) [इत.पर षड्विंशद्वयोत्तर
'किं च वङ्क्रीणां तु यागसंबन्धात् प्रकाशनमवश्य कर्तव्यं,
ता हि हविः, न तु पशु , स हविष. प्रकृति । तुशब्दः
चशब्दार्थे । तथा च दृष्टार्थता अध्रिगोर्भवति कृत्स्न
पश्वर्थमुद्दिश्यते इति । तस्मात् न पशो प्राधान्यम् '
इति पङ्क्तिः तन्त्ररत्ने उपलभ्यते । इयं क्वचित्तु अत्र
न किमप्युपलभ्यते । इति विचार्यमिदम् ।] (तृतीयपक्ष-
दूषणमाह– षड्विंशति-)संख्यायाः प्राधान्ये (यत्)
सामानाधिकरण्य लक्षणया, स एव दोषः, अदृष्टार्थता च
(दोषः) । न च सर्व प्राकृत (भवति तत्रापि पदे
विंशती विंशतय इति वचनान्यथाभावात् । द्वितीयं पक्षं
दूषयति–) अदृष्टार्थं वे (मन्त्रस्य) अदृष्टार्थतैव दोषः

निर्दिश्यते । तदिह 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता.' इति वङ्क्रीणां प्रतिनिर्देशः यार्थार्थः। तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ।

अपि त्वसंनिपातित्वात् पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् । ९ ॥

भाष्यं — अपित्विति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवं, समसितव्या वङ्क्रय इति । किं तर्हि ? अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुत. ? असंनिपातित्वात् । असंनिपाती ह्यध्रिगुः न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्तव्यं न व्यानादिनेति मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपात. स्यात् । तत्राशक्य-मविकृतेन यौगपद्यं कर्तुमिति विक्रियेत, अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं क्रियमाणानुवादि नयनकालमध्रिगु-वचनमनेकस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितम् । तत्रैषा स्वसंख्यानतीर्वङ्क्रीरभिवदितुमशक्त विप्रतिपन्नरूपं तत् । तस्मात्र तद्वङ्क्रीणामियत्ता वदितव्या । किं तर्हि ? षड्विंशतिसंख्यायाः सम्बन्धः कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्दः एकवचनान्तो न संख्यया पत्नीः परिच्छिनत्ति । किं तर्हि ? एकत्वेन सन्नमति, एवमिहापि । तस्मादविकारेण प्रयोग' । एवमविकारे, आर्षमनुग्रहीष्यते इति ।

टुप्— (सूत्रार्थमाह—) अकरणेन अध्रिगुणा प्रकरणे समाम्नानात् प्रकरणिनः उपकर्तव्यम् । तत् कथं (इत्यपेक्षायां) यथा शक्नुयात् (इति उपनयते) किं च शक्नोत्यय (कर्तुं ?) इति (अपेक्षायां) नियाप्रधानेन (अनेन मन्त्रेण) यथासमाम्नातैः पदैः अभिधान (नियामान शक्य कर्तुम् । ततः निमित्यत आह—) तत्र षड्विंशत्यभिधानात् अदृष्ट यथा प्रकृतौ, तथा विकृतावपि इति ।

विकारस्तु, प्रदेशत्वाद्यजमानवत् । १० ॥

भाष्यं— तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । नाविकारः, ऊहः कर्तव्य इति । यत् यत्संख्येषु आहत्य त संख्योच्चार्यते, तत्र वचनप्रामाण्यात् विप्रतिपन्नसंख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्यादृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते । यथा, प्रकृतौ पत्नीशब्दस्य । न त्विह आहत्य षड्विंशतिशब्दः अनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते । किंतु चोदकेनेह प्राकृतवचन प्राप्यते । तत्र यत् न्याय्यं तच्चोदकः प्रापयिष्यति, न आहत्य षड्विंशतिशब्दम् । किं तन्न्याय्यम् । यत् प्रकृतौ विवक्षितम् । प्रकृतौ च वङ्क्रीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह सा प्रदिश्यते । नन्वेतदुक्त नाध्रिगोः करणत्वेन निर्देशः इति । यदा च न करणं, तदा कथमयं वङ्क्रीयत्तावचनः, श्रुत्या षड्विंशतिसंख्यानवचनः एव भवितुमर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य तृतीयया निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको भवन् कमन्य दृष्टमुपकार करिष्यति अन्यतः अवदानप्रकाशनात् । अनोच्यते । नास्यावदानैरभिसम्बन्ध., प्रकृतयागप्रयोगवचनो यागेन संनमति । तत्र च हविःसंकीर्तनं दृष्टं प्रयोजनम् । नैतदेवमिति षड्विंशतिशब्दोऽपि वस्तुतये भविष्यतीति । नैतदेवमिति । अवदानेनाभिसम्बन्धे सति ऋत्विजाम्. । प्रकरणात् यागमात्रेणाभिसम्बन्धे सति ऋत्विजाम्. । प्रकरणात् यागमात्रेणाभिसम्बन्धे सति ऋत्विजां प्रैषः इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमितृप्रैषमेनमध्यवस्यामः । तथारूपाणि ह्यत्र वाक्यानि, 'दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्व' इति । तथा, 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इति । तस्माद्वङ्क्रीयत्तावचन एषः, न षड्विंशतिसंख्यावचन. । यथा, यजमानशब्दे एकयजमानवाचिनि स्वसंख्यावाचि एकवचनमिति कृत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसंख्यावचनप्रदेशादूह क्रियते, एवमिहापीति ।

टुप्— उच्यते । यदि वङ्क्रिषड्विंशत्यो. (शब्दयोः प्रकृतौ) समवेतार्थता नाभविष्यत, ततः अदृष्टार्थतामकल्पयेम । अस्ति तु समवेतः अवदान-सम्बद्ध. वङ्क्र्यर्थ. (तेन वङ्क्रिशब्दस्तावत् समवेतार्थः) । स च (वङ्क्र्यर्थ.) स्वभावात् (प्रकृतौ) षड्विंशत्यैव परिच्छिन्नः (तेन संख्याशब्दोऽपि समवेतार्थः) । तस्य (च वङ्क्र्यर्थस्य) अवदातुः (शमितुः) संस्कारो दृष्टार्थमेव प्रसरणम् । (अन्यथा विस्मृत्या विकल उद्धरेत् । तस्मात् वङ्क्रीणा) प्रकाशनार्थं प्रकृतौ (अध्रिगुवचनम्), तद्वत् (विकृतौ) अपीति (समस्य वचन कर्तव्यम्) ।

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् । ११ ॥

भाष्यं—यदुक्त पत्नीवदिति । युक्त पत्न्या, न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नीशब्दः समाम्नात', द्विपत्नीके

उरूकशब्देन वपाऽभिधानं स्यात् वनिष्ठुसंनिधानात् । वनिष्ठुसंनिधानकृतव्यामोहनिवर्तनेन दृष्टार्थत्वादिति ।

वि— ' पक्षी वपाऽथवोरूको, रल्योरविशेषतः । पक्षी, वपा संनिधानाद् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ' अनेक-वपासु विकृतिषु उरूकशब्द ऊहनीयः ।

भाट्ट— अध्रिगुप्रैषे एव ' वनिष्टुमस्य मा राविष्ट उरूकं मन्यमानाः ' इति श्रुतम् । तत्र उरूकपदेन किं उदरस्याभिधानं, किंवा वपाया इति चिन्तायां, वपाया उरूकशब्दप्रयोगाभावात्, अन्यत्र वेदे लकारस्थाने रेफदर्श-नात् लोकेऽपि च रोमाणि लोमानि इत्यादौ रलघटित-पदयोः समानवृत्तिकत्वदर्शनात्, उरूकपदेन उदरस्याभिधानं, ततश्च उदरकबुद्ध्या वनिष्ठुं मा छिन्दत इति मन्त्रार्थः । ततश्च वपाऽनेकत्वे (अपि) न उरूकशब्दस्योहः । इति प्राप्ते, न तावत् वनिष्ठोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते, हृदयादिवत् तस्य हविष्ट्वेन लवनस्यावश्यकत्वात् । नापि उदरकसादृश्यबुद्धिः लवनकाले निषिध्यते, अदृष्टार्थत्वा-पत्तेः । अतः उरूकशब्देन अवयवयोगेन वपाऽभिधान-मेव । वपोद्धरणकाले वपां मन्यमानाः भ्रान्त्या वनिष्ठुं मा छिन्दत इत्यर्थः । वनिष्ठोः वपायागोत्तरकाले लवितव्य-त्वात् । अतः तस्य पूर्वं लवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगश्च उरुशब्दो विस्तीर्णवाची, दीर्घ-दृष्टान्तवत्, ऊकशब्दो मेदोवाची, नाभेरदेशे नामग्रह-णात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव, ततश्च पदद्वयमिदं समासो वा । विस्तीर्णं मेदो वपाऽऽस्य च तदर्थः । न च रूढ्या योगबाधः, रेफघटितस्य पदस्य उदरेऽपि रूढ्य-भावात् । अतश्च वपाऽनेकत्वे उरूणि कानि इतिवद्वय-पक्षे, उरूकाणि इति समासपक्षे ऊहः कार्यः ।

न्यायबिन्दुः— ' वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्य-मानाः ' इत्यत्र उरूकशब्देन रल्योरैक्यात् उदराभि-धानात् तत्सादृश्यबुद्ध्या वनिष्ठोः अवयवविशेषस्य लवन-प्रतिषेधः । इति प्राप्ते, उरु विस्तीर्णं, क मांसं इति वपाऽभिधानम् । वपोद्धरणकाले संनिधानात् भ्रान्त्या वनिष्ठोश्छेदनं प्राप्तं निषिध्यते । तस्मात् वपाभिर्वृद्धौ ऊहः इति सिद्धान्तः ।

मण्डन— ' वनिष्ठुभागो नोह्यके । '

शंकर— ' अध्रिगौ च वपोरूकम् । '

अध्रिगुप्रैषगतेन प्रशसाशब्देन बाह्वोः प्रशंसा ॥

प्रशसाऽस्यभिधानम् । ९।४।४।२३ ॥

भाष्यं— तस्मिन्नेवाध्रिगौ आम्नायते 'प्रशसा बाहू' इति । तत्र संदेहः किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसा इति तृतीयान्तः प्रशसा बाहू ग्रहीतव्यौ इति, उत प्रशसा इति द्विवचनं आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ बाहू कर्तव्यौ इति । किं प्राप्तं ? प्रशसा अस्यभिधानम् । असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः । तथाहि तमनुवदति, ' दश मयाना-निष्ट्वा आह शासमाहर ' इति । 'असिं वै शासमाचक्षते' इति । अनारभ्या च बाह्वोः स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमपि अदृष्टं कुरुतः इति मान्त्रवर्णिकं तयोर्देवतात्वं कल्पितं स्यात् । तच्चायुक्तं अन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौनः-शेपे भवति दर्शनं 'अतस्त्वामग्निं शासहस्तः शासेन विश-सनत्वात् द्रष्टुमुत्सहे' इति । तस्मात् असिना प्रशसा इति गम्यते ।

बाहुप्रशंसा वा । २४ ॥

भाष्यं— अथवा बाहुप्रशसा एषा । प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशस्तौ बाहू छेत्तव्याविति । तथा प्रशसा-शब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यतीति । कार्त्स्न्येन हि बाह्वोः प्रशस्तता । कृत्स्नौ बाहू उद्धरत इत्यर्थः । कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्तव्यौ इति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधि-तिना विशसनं क्रियते, असेश्च वाचकः शब्द उच्चार्यते । यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते, असिना बाहू छेत्तव्यौ इति, तच्चायुक्तं विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ बाहू, ताभ्यां पशुर्हि गच्छति । अवदान्य च शमीशरीरं (शमीकरीरे इति पाठः) भक्षयति । तस्मात् बाहुप्रशसा । किं भवति प्रयोजनं ? अश्वमेधे इन रावता हरिलस्य. अग्नः । तत्र अभिगर ऊहो भवति यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुधर्मेण ऊहेन भवितव्यम् ।

शा— बाहुविवृद्धौ ऊहः ।

सोम— यथा उरूकशब्दस्य पश्वभिधाने निष्प्रयोज-नतया प्रयोजनवत्त्वाय वपाऽभिधायकत्वं, तथा प्रशसा-

तासामेव प्राधान्यम् । संख्या तु तद्विशेषणत्वेन उक्ताऽपि साकल्यसूचिका इति नाऽदृष्टार्थताऽऽपत्तिः । एवं च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेन असमवेतार्थत्वात् नैव ऊहसंभावना । अपि तु षड्विंशतिरित्यादि-पदिके एव समवेतार्थत्वात् ऊहः । अतश्च द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रय. इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किंच प्रकृतावपि एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशत्रयोदश वङ्क्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेन उक्ताः इति इहापि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्याः इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपि इदं समासवचनं 'एकधा षड्विंशतिरिति द्विबहूना (द्विर्द्विबहूना इति सोम. । द्विर्द्विबहूना इत्येव तु आश्वलायनः ३।४।३ । द्विबहूना पशुना संबन्धिनौ एतौ शब्दौ द्विः ब्रूयात् इति गार्ग्यवृत्तिः) इत्याश्वलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्याऽनूहवत् आभासीकर्तुमुचित, तथापि 'षड्विंशतिरिति समासेनैव' इति सांख्यायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्याख्ये समासस्यापि अभ्यनुज्ञानान् न विरोधः । (वस्तुतस्तु 'एकैकधा षड्विंशतिः षड्विंशतिरिति, समासेन वा ' इत्येव सांख्यायनश्रौतसूत्रे ६।१।१० पाठः । 'एष शोभनतरः पक्षोऽभिप्रेत आचार्यस्य' इति तद्भाष्यं समासपक्षाभिप्रायेण–के.) । अत एव पक्षे अभ्यासोऽपि द्विवारमेव, न तु यावत्पशु । एकधाशब्देऽप्येव इति द्रष्टव्यम् । वीप्सयैव यावत्पशु एकप्रयत्नच्छेदत्वनिर्णयोपपत्तेः ।

मण्डन—' समस्य वङ्क्रयो वाच्याः ।'

शंकर—' समासोहश्च वङ्क्रिषु ।'

अध्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्चेत् । ९।३।८।२३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ अध्रिगुप्रैषे ' प्रास्मा अग्निं भरत ' इत्येवमादि समाम्नायते । यदा च अग्नीषोमीयः पशुः सवनीयाश्च पशवः समानविधाना. इति पक्षः स्वीक्रियते तदा प्रास्मै इत्यादिपदं ऊहितव्यं न वेति विचारे सिद्धान्तमाह अतिदेशेन । समानविधानाश्चेत् अग्नीषोमीयेण पशुना सवनीयाः पशवः, तदा सवनीयेषु पशुषु अध्रिगौ अध्रिगुप्रैषे तद्वत् पूर्वाधिकरणोक्तवनीयवत् ज्ञातव्यम् । पत्नीशब्दे यथा नोहः, तथा प्रास्मै इत्यादावपि नोहः इति । के.

° अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । ' आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यंदिने, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम् ' इति । (सौम्ये अध्वरे यथा सवनत्रयं तथा अस्यामपीष्टौ सवनत्रये यागत्रित्रयं इति अध्वरसाम्यात् अध्वरकल्पा । ईषत् न्यूनः अध्वरः अध्वरकल्पा । ' ईषदसमाप्तौ कल्पप्-देश्य-देशीयरः ' इति पाणिनिसूत्रेण शब्दसिद्धिः । के.) भा. ११।२।८।१९, ° ' यज्ञमेवैनया प्राप्नोति ' अध्वरकल्पाया इष्टेः इदं फलम् । १२।२।४।१९, ° 'यस्य भ्रातृव्यः सोऽनेन यजेत' । भा. ११।२।४।१९. अनेन अध्वरकल्पायाः शत्रुनाशः फलं इति ज्ञायते । °अध्वरकल्पायां आग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । ८।३।१।१–२. ° अध्वरकल्पादौ सामिधेनीसाप्तदश्यस्य सत्त्वेऽपि वर्णनस्याविकारः । वि.६।६।७. ° पशु-मित्रविन्दाऽध्वरकल्पादौ साप्तदश्यं प्रकरणविहित, तस्यैव तत्र अतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते । तथा च सामिधेनीसाप्तदश्यमत्र । वा. ३।६।२।९ पृ. १०३१. ° 'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति ' इति अध्वरकल्पादिषु वाक्यशेषः । भा. १०।८।९।२२, ° प्रधाना त्रिगणा ' कालभेदात् अङ्गानां श्रूयते विशेषः । तस्माद्भेदः । ' तथा च अङ्गानां न तन्त्रम् । ११।२।४।२१. ° ' पुरा वाच. प्रवदितोर्निर्वपेत् ' इति विहितो निर्वापः इति ' प्रथमस्य कालवचनम् ' । प्रथमस्य यागत्रिकस्यैव अयं निर्वापकाल. । न माध्यंदिनीयापराह्णिकयो. । तयोस्तु स्वस्वकाले एव । के ११।२।४।२२, ° यद्यपि अत्र त्रयस्त्रिकाः, तथापि ' फलैकत्वात् ' 'सोऽनेन यजेत' इति इष्टिबोधकः एकवचनान्तः शब्दः युक्त एव । तस्मात् त्रिभिः त्रिकैः एको यागः । ११।४।२।२३.

° अध्वरकल्पा नाम इष्टिः । (इयमन्यैव) ' आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरुः ' इति । भा. ५।१।१०।१७. ° अध्वरकल्पायां आग्नावैष्णवद्वादशकपालस्य ऐन्द्राग्नविकारत्वात् आमावास्यवत्त्वेन सरस्वत्यां आज्यभागायां

भाष्यं — अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, ' यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते ' इति । तत्राध्रिगुप्रैषे इदमाम्नायते 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय ' इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् संप्राप्त, ' मैत्रं श्वेतमालभते, वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकामः ' इत्येवमादिषु । अयमर्थः सांशयिकः, किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमानमूहितव्य, अथवा अस्यपदाभ्यासः, उत समस्य वचनमिति । किं प्राप्तम् ? षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यो द्विपश्वादिषु पशुगणेषु । किं कारणम् ? प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वङ्क्रय उक्ताः । इह च गुणः प्रति-भक्तः । पशौपशौ षड्विंशतिर्वङ्क्रय इति । तत्र यद्यविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना वङ्क्रीरभिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा षड्विंशतिशब्दो निवर्तेत, तत्राऽऽर्षं बाधितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य ताभिः सम्बन्धः । न च पशुद्वयं पशुः । ननु पशोः कार्ये यः पशोः स्थाने, स वङ्क्रिभिः सम्बन्धयितव्यः, तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतम् । समस्ताभिर्वङ्क्रिभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते । नैवं प्रकृतौ कृतम् । प्रकृतौ च साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः । इह परसंख्यया सम्बन्धे क्रियमाणे परोक्षया अवयवसंख्यया सम्बन्ध आनुमानिकः स्यात् । न च नियोगतः षड्विंशत्या एकैकस्य संबन्धः प्रत्यायितः स्यात् । पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येत्यपि तत्र गम्यते । न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतम् । तस्मादभ्यसितव्य इति ।

टुप् — अस्मिन्नधिकरणे पञ्च पक्षाः । (षड्विंशतिः अस्य इति पदयोरभ्यास इति प्रथमः । अविकारः इति द्वितीयः । षड्विंशतिपदे वचनोहः इति तृतीयः । अस्य-पदस्य ऊहः इति चतुर्थः । समास इति पञ्चमः । तत्र—) पक्षस्य वचनव्यक्तिः (तात्पर्यं) निरूप्यते । षड्विंशतिः (अस्य वङ्क्रय) इति त्रिपदं वाक्यम् । तत्र एकः पक्षः सम्बन्धप्रधानः । (कः सम्बन्धः इत्युच्यते—) ' षड्विंशतिः अस्य ' अनयोः (पदयोः) यः सम्बन्धः (सोऽत्र मन्त्रे प्रधानम् । एवं च प्रथमः पक्षः सिध्यति ।) तस्य (च सम्बन्धस्य) शब्दो वाचको नास्ति, येन असौ उच्येत । यः (च) प्रधानं, सोऽवश्यं प्रकाश्यः । तत्र अर्थात् सम्बन्धिनौ अभ्यस्येते (षड्विंशतिः षड्विंशतिरस्यास्य वङ्क्रयः इति । अस्योपपत्तिमाह—) एवं (सम्बन्धप्राधान्ये अभ्यासमात्रं) अल्पं विकृतं भविष्यतीति । (तर्हि वङ्क्रिशब्दस्य कथमन्वयः ? अत आह—) वङ्क्रिशब्दश्च षड्विंशत्यर्थः (षड्विंशतिशब्दविशेषणार्थः,) द्रष्टव्यः ।

(अथ) द्वितीयः पक्षः । अकरणोऽयं मन्त्रः प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न (च प्रमाणान्तरेण) प्रकाशितस्य प्रकाशने प्रयोजनमस्ति (इत्यदृष्टार्थोऽयम्) । एवं च यत् प्रकृतौ कृतं, तद् विकृतौ भवति, (इति) न किं चित् बाधितम् (तस्मादविकारः इति) ।

(अथ) तृतीयः पक्षः । षड्विंशतिशब्दः उभाभ्यां (अस्य वङ्क्रिपदाभ्यां) विशेष्यते । सोऽत्र प्रधानभूतः । (एवं च तृतीयः पक्षः सिध्यतीत्याह—) द्वयोः (पश्वोः) षड्विंशतिसंख्ये प्रकाश्येते । ते च अविकृतेन षड्विंशतिशब्देन अशक्ये प्रतिपादयितुं, तस्मात् वचनोहः (षड्विंशती इति । उपपत्तिमाह—) एवमल्पं विकृतं भविष्यति । (आम्नातास्तु इति द्वादशे सूत्रे ' ननु षड्विंशती इत्यभिधाने ' इत्यादिभाष्यं अर्थतोऽनुभाष्य व्याचष्टे—) ननु षड्विंशतिशब्दप्राधान्ये वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति इति । कोऽभिप्रायः ? द्वेधा हि संख्याशब्दाः (प्राक् विंशतेः संख्येयप्रधानाः द्वौ त्रयः इत्यादयः) ऊर्ध्वं (तु) विंशतेः उभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्या आत्मानमुपसर्जनीकृत्य संख्येये वर्तते, तदा विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं भवति यथा 'विंशतिर्गावः' इति । यदा (पुनः) संख्या प्रधानभूता (संख्येयं न स्पृशति) तदा षष्ठीमन्तरेण संख्येयशब्देन सामानाधिकरण्यं नास्ति 'विंशतिर्गवां' इति यथा । इह च संख्या प्रधानभूता (त्वन्मते) वङ्क्रयश्च प्रथमान्ताः । (तत्) कथं विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं इत्यभिप्रायः परिचोदयतः । अत्र (उत्तरमाह भाष्यकारः १२ सूत्रे) लक्षणया सामानाधिकरण्यं वाक्येन इत्यर्थः (नहि अन्यथा

(च) प्राप्तिर्नास्ति, न तावदङ्गत्वम् । अङ्गत्वे चाव- धृते (पश्चात् प्रयोगवचनेन) समीपस्थस्य (अङ्गस्य) संग्रह. (प्रयोगः) । तस्मात् प्रयोगवचनस्य पश्चात्कालीनत्वात् तदाश्रयो यः क्रमः, स आश्रयस्य (प्रयोगवचनस्य) दौर्बल्यात् (प्रबलचोदकाश्रितात्) दुर्बलः । अत आह (भाष्यकारः) उत्तरकाल. (प्रयोगवचनः) पूर्वकालप्राप्तं (चोदक) न बाधितुमर्हति प्रत्यक्षोऽपि सन् बहिरङ्गत्वात् (पाश्चात्यत्वात्) ।

शा—' आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदभिचरन्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरुः ' इति । तत्र उपांशुयाजाग्नेयविकृत्योः आज्यबार्हस्पत्ययोः यस्य धर्मा. प्रथममनुष्ठेयाः । किं प्रयोगचोदिताङ्गप्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहात् मुख्यक्रमेणाज्यधर्माणा प्रथममनुष्ठान, उत चोदकवशादाज्यधर्मेभ्यः पूर्वं बार्हस्पत्यस्यौषधधर्मा. कर्तव्या इति । ' तत्रौपदेशिकत्वेन प्रयोगवचनाश्रय । मुख्यक्रमोऽतिदेशेन प्रापित बाधते क्रमम् ॥ ' नैवम् । ' प्राप्ताना हि पदार्थाना विकृतौ क्रमचिन्तनम् । ते च सक्रमका एव प्राप्यन्ते चोदकादिह ॥ नैराकाङ्क्ष्यात् क्रमस्तेषा, न भूयोऽन्य. प्रकल्प्यते । शक्यत् प्राप्तबाधोऽत्र कल्प्यता नोपपद्यते ॥ '

सोम—औपदेशिकक्रमयोर्बलाबलविचारानन्तरं औपदेशिकातिदेशिकयो. तद्विचारात् संगतिः । ननु प्रयोगवचनश्चोदकापेक्षया दुर्बल इति द्वादशे ' जैमिने परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । ' (१२।१।२।७) इत्यधिकरणे वक्ष्यते । तत् कथमिह प्रयोगवचनप्राबल्येन पूर्वपक्ष इति चेत्, सत्य, अन्यत्र प्रयोगविधिर्दुर्बलः, क्रमविषये तु स एव प्रबल , सर्वत्र क्रमवत्प्रमे· प्रयोगविध्यधीनत्वात् इति पूर्वपक्षाशय । पदार्थप्राप्त्यधीनत्वात् प्रयोगविधेः, तत्प्राप्तेश्चोदकाधीनत्वात् चोदकोपजीवितया प्रयोगविधिर्दुर्बल इति सिद्धान्तपक्षाभिप्राय । एव च स्वयकल्पनाऽशक्तस्यापि प्रयोगविधे. कल्पनामूलोच्छेदात् न क्रमान्तरकल्पकत्व इति क्रमविषयेऽपि प्रयोगविधिर्दुर्बल. । सूत्रार्थस्तु–विकृतौ यथाप्रधान क्रम. स्यात्, पदार्थाना यथाप्रधानक्रमवचनप्रयोगविधिबलात् इति ।

वि—' सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत ।, धर्माणामाज्यनिष्ठाना प्राथम्यमुपदेशतः ॥, सक्रमाणा पदार्थाना चोदकप्रापितत्वतः । प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ '

भाट्ट— इदानीमातिदेशिकपाठक्रमापेक्षया विकृतौ मुख्यक्रमस्य बलाबल चिन्त्यते । अध्वरकल्पाया 'आग्नावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरु ' इति श्रुतम् । अत्र सत्यपि वाक्यत्रयेण यागत्रयविधाने ' एतयैव यजेताभिचर्यमाणः ' इति वाक्यान्तरेण अभिचारनिरासाख्यफलोद्देशेन सहिताना विधानात् त्रयाणामपि एकप्रयोगविधिपरिग्रहः । अत्र आद्यस्य यागस्य द्विदेवत्यत्व– औषधद्रव्यकत्वात् ऐन्द्राग्नाग्नीषोमीयान्यतरविध्यन्तः । केचित् समानाक्षरतद्धितान्तपदकत्वसादृश्यात् अग्नीषोमीयस्यैवेति वदन्ति । (११।२।३ इत्यत्र तु द्वितीयाध्वरकल्पागताग्नावैष्णवे आग्नेयविकारत्वमुक्तम् ।) द्वितीयस्य आज्यद्रव्यकत्वात् उपांशुयाजविध्यन्तः । तृतीये एकदेवताकत्वात् औषधद्रव्यकत्वात् आग्नेयविध्यन्त. । तत्र आज्यद्रव्यकयागधर्मापेक्षया आग्नावैष्णवस्य धर्माः आतिदेशिकपाठमुख्यक्रमयोरविरोधादेव प्रथमत कार्याः । बार्हस्पत्यस्य तु मुख्यक्रमात् पश्चात् कार्या., उत आतिदेशिकपाठक्रमात् पूर्वं इति चिन्तायां, मुख्यक्रमस्य औपदेशिकप्रयोगविध्युपजीवित्वेन औपदेशिकत्वात् सत्यपि अतिदेशोत्तरकालकत्वे शास्त्रादिवत् बाधोपपत्ते· मुख्यक्रमस्य बलवत्त्वम् । इति प्राप्ते, प्रयोगविधे औपदेशिकत्वेऽपि स्वरूपेण मुख्यक्रमस्य कल्प्यत्वात् शास्त्रान्तरानुपपत्तेः, कल्पनाया चापेक्षामूलत्वेन प्रयोगविध्युपजीव्यप्राथमिकातिदेशप्रापितपाठक्रमेणैव आकाङ्क्षाया उच्छेदात् दर्शनादौ आतिदेशिकनानाकल्पितत्वादिवदेव आतिदेशिकपाठक्रमप्रापितक्रमस्यैव बलीयस्त्वम् । तदेतत् सिद्धमपि चोदकस्य प्रयोगविध्यपेक्षया बलवत्त्वस्पष्टीकरणार्थं क्रमलक्षणे पुनरुच्यते इति मन्तव्यम् । न चैवं आग्नावैष्णवबार्हस्पत्यधर्माणामपि प्राकृतक्रमेणैव अनुष्ठानापत्तेः याजिकानां वैकृतमुख्यक्रमानुरोधेन आग्नावैष्णवस्य प्रथम निर्वापाद्यनुष्ठान विरुध्येतेति वाच्यम् । प्रकृतौ

सत्यां दृष्टार्थतायाम् । (प्रथमपक्षं दूषयति-) न च संबन्धो वचनेन (मन्त्रवाक्येन) चोदितः (विहितः) यः प्रतीयते । (अथापि नाम शक्यते प्रत्याययितुं, तथापि-) अदृष्टार्थता अवस्थितैव । (तत्रापि च पक्षे-) प्राकृतशब्दबाधश्च (अस्त्येव, अभ्यासाश्रयणात् । दूषणान्तरमपि द्वितीयवर्जे इतरेषु पक्षेषु दर्शयति-) 'ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इति च सर्वनामशब्दो वङ्क्रीपरामर्शकः । (तत्र) यदि (पशुप्राधान्यमाश्रित्य) अस्यपदस्याभ्यासः (क्रियते यथा चतुर्थपक्षे, ततः पशोः पुंलिङ्गत्वात्) 'तौ' (तान्) इति प्राप्नोति । (ततश्च तत्पदेऽपि आर्षबाधः । प्रकृते च पशोरेकत्वात् पुंस्त्वाच्च 'तं' इति प्राप्नोति) । यदि सङ्ख्यायाः (प्राधान्यं यथा तृतीयः पक्षः, तथा सति एकत्वात् सङ्ख्यायाः 'तां' इति (प्राप्नोति । प्रथमपक्षे तु सम्बन्धे प्रधाने तस्यैकत्वात् पुंस्त्वाच्च 'तं' इति प्राप्नोति । तेन 'ताः' इति निर्देशात् वङ्क्रीणां प्राधान्यं गम्यते) ।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् । २ ॥

भाष्यं— इति चेद्भवान् पश्यति, समासवचने अप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवतीति । अभ्यासेऽपि अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साभ्यासमप्राकृतं स्यात् ।

न, गुणादर्थकृतत्वाच्च । ३ ॥

भाष्यं--नैष दोषः । गुण एष शब्दस्याभ्यासो नाम । स मत्पक्षे अप्राकृतः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव । 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' (१२।२।९।२०) इत्युक्तम् । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुम् । यत्त्व श्रुतचिकीर्षया अश्रुतं क्रियते, इष्यते एव तदस्माभिः । तस्माददोषः ।

समासेऽपि तथेति चेत् । ४ ॥

भाष्यं — इति चेत्पश्यसि, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । कार्त्स्न्येन वङ्क्रयो वक्ष्यन्ते इति । समासेऽपि चोदकानुग्रहः कार्त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानात् । अपि च समासवचने यौगपद्यवचनात् प्रयोगवचनः अनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात् समसितव्या वङ्क्रयः इति ।

नासंभवात् । ५ ॥

भाष्यं— नैतदेवम् । मम चोदकोऽनुगृहीतः, षड्विंशतिशब्दप्रयोगात् । तव प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभवति चोदके प्रयोगवचनं प्रति आदर्तव्यम् । बलीयान् हि चोदकः । स हि धर्माणामुत्पादकः प्रापकश्च । प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसंग्राहकः । स उत्तरकालः अर्थविप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ।

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ, तथेह स्यात् । ६ ॥

भाष्यं— स्वाभिश्च वङ्क्रिभिः पशुरुपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैवोपलक्षयितव्यः, सोऽभ्यासवचने शक्यते । समासवचने हि परसंख्या समुदायस्योक्ता भवति, तथा न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति । तस्मादसदेतत् ।

वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्, प्राधान्यमध्रिगोस्तदर्थत्वात् । ७ ॥

भाष्यं— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं अभ्यसितव्यः षड्विंशतिशब्द इति । किं तर्हि ? समस्य वदितव्या वङ्क्रय इति । कुतः ? तत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ षड्विंशतिरेता वङ्क्रय इत्यभिसम्बन्धस्तत्रेप्सितः । षड्विंशतिरस्येति वङ्क्रयो गणिताः । न ताभिर्गणिताभिः पशुरुपलक्षितः । किं कारणम् ? वङ्क्रिभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं, कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यते इति । न तु वङ्क्रिभिर्गणिताभिः पशौ उपलक्ष्यमाणे किंचित् दृष्टमभ्यधिकं भवति । तस्मान्न पशुसम्बन्धो विवक्षितः । एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणाम् । अध्रिगोः वङ्क्रयर्थत्वाच्च तस्य संख्यापशुसम्बन्धः प्रयोजनम् । तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम् । एतावत्तु प्रकृतावुक्तमिति विकृतौ एतावत्येव वक्तव्येति । तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यमिति (सिद्धान्तः) ।

तासां च कृत्स्नवचनात् । ८ ॥

भाष्यं— तासां च वङ्क्रीणामिदं कार्त्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम् । 'ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' इति, षड्विंशतिर्वङ्क्रयस्ताः प्रयत्नेनोद्धर्तव्या इति । इतरथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्तं प्रयत्नेन किंचित् कुर्यादित्येतमभिसंबन्धो भवेत् । यदि तद्वचने, तर्हि कार्त्स्न्यार्थं प्रति-

दुप्— (सिद्धान्तमाह–) कालभेदात् एवैकस्य इतिकर्तव्यताया आवृत्ति । किन्च यस्यापराह्णे (द्वादश कपालादिनिर्वापस्य) करण प्राप्त (प्रधानकालत्वात्,) तस्य न प्रात सामान्य (प्रात,) नापि प्रातर्विशेष । यस्य तु पूर्वाह्णे करण (प्रात) तस्य प्रातर्विशेषमात्र विधीयते, सामान्य प्राप्तमेव । तस्मात् यत्रैव विधीयते, स ग्रहीतव्य ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् । २३ ॥

भाष्य— यत्तु विशेषस्य एककालत्वात् इति, तत्र ब्रूम । प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वाप, तस्यैतत् कालवचन 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति । ननु प्रकरणात् सर्वेषा प्राप्नोति । न प्रकरण धर्माणा विशेषकम् । किं तर्हि ? विनियोजकम् । 'इदमत्र भवति' इत्येतत् प्रकरणस्य साम र्थ्यम् । न 'अस्येद तस्येद' इति । त्रयाणा च निर्वापाणा क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते । तस्मात् नास्ति विशेषस्य एककालत्वम् । कर्मणा च तन्त्रभेद कालभेदात् इति ।

फलैकत्वादिष्टिशब्दो, यथाऽन्यत्र । २४ ॥

भाष्य— यत्तु इष्टिरिति, भिन्नानामपि कर्मणामेक फलाना फलस्यैकत्वमपेक्ष्य एकवचन भवति, फलान्तवा दीहाया । यथा सर्वपृष्ठेष्टि, मृगारेष्टि सुमना नामेष्टि इति ।

शा— तत्र (अध्वरकल्पाया) त्रिमङ्गानि तत्र, उत त्याणामपि त्रिमाणामर्थेन त्रिरङ्गानि आवर्तनीयानीति । इदर्थमिद चिन्त्यते 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति तैं सर्वनिर्वापस्यापरम उत प्रात कालीनस्यैवेति । (तत्र) प्रकरणाविशेषात् सर्वनिर्वापपरपं । अतश्च नवापि यागा तन्त्रेणोपक्रान्ता भवन्ति । यथोपक्रम च समापन इति उत्तरेषामपि अङ्गाना तन्त्रम् । (इति प्राप्ते उच्यते) 'स्यादेव यदि निर्वाप सर्वेषामपदृश्यते । प्रात कालिकमात्रस्य तद्विशेषोऽत्र चोद्यते ॥' तस्मात् प्रातर्मध्यदिनापराह्णवर्तिनां प्रधानाना अङ्गान्यपि तन्त्रावर्तनीयानि इति तन्त्रभेद । ११।२।३

सोम—'इन्द्रिय वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमान, यजमानस्य अध्वरकल्प प्रति निर्वपेत् भ्रातृव्ये यजमाने, नास्येन्द्रिय वीर्यं वृङ्क्ते' इति वस्तुना क्रियमाणयागमति विधानार्थं अध्वरकल्पा । इह सत्यपि त्रित्रयस्य काल-भेदे नाङ्गानुष्ठानावृत्ति इत्युचिते सगति । सूत्रार्थस्तु–अध्वरकल्पाया पत्युरत् अङ्गानुष्ठानत त्रता स्यात् विशे पस्य निर्वापात् तत्कलापस्य एककालवचनात् इति ।

वि— 'अङ्गान्यध्वरकल्पाया प्रात कालादिवर्तिषु । त्रिषु सर्वेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवा, ऽग्रिम ॥ उक्तस्य शेषनिर्वापात् तद्–द्वाराऽङ्गापकर्षणात् ।, प्रातर्निर्वापरैशे प्या मुख्यकालाय भिन्नता ॥'

भाट्ट—अध्वरकल्पाया 'आग्नावैष्णव प्रातरष्टाकपाल० सोऽनेन यजेत' इति श्रुतम् । अत्र च 'यस्य भ्रातृव्य सोऽनेन' इति वाक्येन नवानामपि यागाना फले विनि योगात् आख्यातभेदाच्च तत् तावत् पृथग्वाक्यम् । पूर्वं च यदि एकमेव वाक्य स्यात्, तदा नवभि द्रव्यदेवतासत्वै नवसु यागेषु कल्पितेषु तत्तद्–द्रव्यदेवताविशिष्टतावद्याग विधान कृते पार्ष्ठिकान्वयवेलाया द्रव्यान्तरे देवतान्तर सबन्धस्यापि आपत्ते भिन्नान्येव एतानि उत्पत्तिवाक्यानि नव । प्रातरादिकालत्रयसबन्धाच्च त्रय प्रयोगविधय । तत्तत्कालीनप्रयोगविधिश्च न आग्नावैष्णवमात्रस्य, तथात्वे सारस्वतबार्हस्पत्ययो त्रि पाठवैयर्थ्यापत्ते । अपि तु त्रिहविष्क एवैक । न च प्रातरादिपदानां त्रिरपि अनुपङ्गमात् एकैकस्मिन् काले एकैकहविष्कप्रयोगत्रयशङ्का, उत्पत्ति विधेरेव प्रयोगपर्यवसितार्थस्य अनुपङ्गस्य च कल्पना पेक्षया निर्वपादतिपदानुपङ्गेण 'प्रातर्निर्वपेत्' इत्यस्य वाक्यान्तरकल्पनाया एवोचितत्वात् । अत एव तेन आनन्तर्यात् त्रिहविष्क एव प्रयोगो विधीयते । तदेव स्थिते 'पुरा वाच प्रवदितोर्निर्वपेत्' इत्यतिदेशप्राप्ते निर्वाप कालविशेष श्रु । स किं प्रात कालीन हविषामेव, उत सर्वेषां इति चिन्तायां, अविशेषात् सर्वे पामेव । न च प्रात कालीनहविषा पक्ष तत्कालीन निर्वापप्राप्ते नियममात्रकरणे लाघवात् माध्याह्निकाद्य ग्रहिकहविर्निर्वापस्य च पक्षेऽपि एतत्कालप्राप्त्यभावेन तत्र तद्विधान अपूर्वविधित्वापत्ते लाघवानुरोधेन प्रात कालीनहविर्निर्वापस्यैव अय कालविशेषविधि इति वाच्यम् । प्रात काल्य उदयोत्तरकालीनत्वेन तत्कालीन हविर्निर्वापस्यापि वाक्प्रवदनात् पूर्वं अप्रसक्तत्वात्,

बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा, एकस्या पत्न्या. स्वसख्यावचन , एव द्वयोर्बहूना च स्वसख्यावचनः इति । तस्माद्वैषम्य पत्न्याम् ।

आम्नातस्त्वविकारात् संख्यासु सर्वगामित्वात् । १२ ॥

भाष्य— तुशब्दोऽन्य पक्षमवतारयति, न समस्य वचन, सत्योहः स्यादिति । यथासमाम्नातषड्विंशतिप्रातिपदिक प्रयोक्तव्यम् । एवमविकारे, आर्णानुग्रहो भविष्यति । प्रविभक्त गुणमभिवदितु वचनमूहिष्यते । षड्विंशती एतयोर्वङ्क्रय इति । ननु षड्विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति । उच्यते । यदा षड्विंशतिगुण प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषणार्थे सख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया सख्या विशेष्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा दिवैरैश्वर्यकर्मणोऽर्थो गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्त द्विवचनान्त, एवैन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया विशिनष्टि । तथा च प्रयोगो दृश्यते, 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत सवत्सराः, पञ्चपञ्चाशत. पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशत. सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशा ' इति सख्यावचनः शब्दस्त्रिवृत इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पर्यदिति । एव षड्विंशती वङ्क्रय इति । एवमविकारश्च भविष्यति, सर्वाङ्गिगामी च षड्विंशतिशब्दो भविष्यतीति ।

टुप्—(तृतीय. पक्ष । तत्र भाष्यकारेण सख्याख्यगुणप्रधानोऽय तस्मान् वचनोदः इयुक्ता चोदित–) ननु षड्विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणा प्रथमा न प्राप्नोति (इति । तस्य) कोऽर्थ. ? (कथ सख्याया प्राधान्य, यनेद चोद्य इति प्रश्नार्थ । उत्तर–) गुणवचनो हि कश्चित् द्रव्यसपृग्गुणवचनो भवति यथा शुक्ल. पट इति । कश्चित् (तु) निष्कृष्टगुणवचन. (भवति) यथा शौक्ल्य पटस्य इति । तत्र (सख्याशब्देषु ये) प्राक् विंशते. (ते) द्रव्यसपृग्गुणवचना (एव यथा) 'पञ्च गावो, दश गाव ' इति । विंशत्यादयस्तु उभयवचनाः । (तत्र) यदि इह द्रव्य प्रधानं (ततः) 'वङ्क्रय. ' इति प्रथमाबहुवचननिर्देशात् षड्विंशतिशब्देनापि (समानाधिकरणेन) बहुवचनान्तेन भवितव्य 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति (स्मरणात्) । दुष्परिहरश्चाय (प्रसङ्गः), अतोऽन्यः पक्ष आश्रीयते । निष्कृष्टो गुण प्रधानभूतः षड्विंशतिरित्यभिधीयते । ननु एव वङ्क्रय. इति प्रथमा न प्राप्नोति, षष्ठ्या भवितव्यम् । (उत्तर–) शक्यपरिहार तु इद चोद्यम् । तत् (च) परिहृतं भाष्यकारेण (लक्षणया सामानाधिकरण्यमिति, विवृत चास्माभि. प्रागेव प्रथमसूत्रे) ।

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्, वङ्क्रयः पुनः प्रधानम् । १३ ॥

भाष्य— सत्यमुपपद्यते एव वचन, षड्विंशती वङ्क्रय इति । सख्याप्रधानस्तु एव निर्देशः कृतो भवति । षड्विंशतिगुण प्राधान्येन विवक्षित । तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणम् । वङ्क्रय पुनः प्रकृतौ प्रधान, न सख्या । तदुक्त, 'प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात्' (९।४।१।७) । 'तासा च कृत्स्नवचनात्' (८) इति । तदेव न प्रकृतिवदभिधान कृत भवेत्, तत चोदक एव बाध्येत । तस्मात् समसितव्यमेव वचनमिति ।

टुप्– ' सख्या त्वेव प्रधान स्यात् वङ्क्रयः पुनः प्रधानम् ' इति उक्तम् (इति सूत्र निगदव्याख्यातम् । पूर्वोक्त चोद्यमनुभाषते–) ननु एव सति षड्विंशतौ बहुवचन प्राप्नोति (अन्यथा वङ्क्रिभि सामानाधिकरण्यायोगात्) । उच्यते । उभयत्र (वङ्क्रिपदे षड्विंशतिपदे च यथाक्रम) प्रत्ययेन प्रातिपदिकेन (च) उक्त बहुत्व (सामान्य) तद्विशेषश्च (षड्विंशत्यात्मक) । तत्र वङ्क्रय इति यत् तद्गत (प्रत्ययगत सामान्यरूप) बहुत्व यच्च षड्विंशतिप्रातिपदिकगत विशेषरूप, तयो (सहितयो.) एक वङ्क्रिद्रव्यमधिकरणम् । अत. (तयो सामानाधिकरण्यात्) विशेष्यविशेषणभावः (युक्त.) । यत्तु षड्विंशती एकवचन, तत् विशेषणस्य एकत्वात् । स्वभावोऽसौ विंशत्यादीना यदेते स्वामिवेशवर्तिनीं सख्या भजन्ते, न तु द्रव्यसख्याम् । तद्यथा 'विंशतिर्गावो गच्छन्ति ' इति (सख्याविशिष्टः)

वङ्क्रिप्रकाशनार्थं 'षड्विंशतिरस्य' इति पदद्वयावृत्तिरेव। अत एव प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावात् न क्व चिदपि एकवचनोहः, 'अदितिः पाश' 'मेधपतये मेध' इत्यादावपि अभ्यासेनैव सर्वपाशादिप्रकाशनोपपत्तेः, अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाभ्यासकल्पने लाघवाच्च, अन्यथा द्विधा त्रिधा इत्येव ऊहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापदस्यापि अभ्यासानापत्तेः। न च एकत्वादीनां प्रकृतौ एकवचनादिना अनुद्देश्यत्वात् अपूर्वसाधनीभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि पशुबहुत्वादेः अपूर्वसाधनीभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यंभावः इति वाच्यम्। 'आग्नेयं कृष्णग्रीवं, सौम्यं बभ्रुं' इत्यादौ पश्वेकत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याविहितत्वात्, 'प्राजापत्यान्' इत्यादावपि यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेन अतिदेशप्राप्तस्य पश्वेकत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च। अतश्च तत्प्रकाशनार्थं आवृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता, न तु सूर्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः। यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्याषड्भवनन्यप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशु भेदेन तत्सङ्ख्या प्रकाशयितु अभ्यसनीयं इति युक्तिरुपन्यस्ता, सा संनत्यस्य पश्वर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्काऽनुपपत्तेः, वाक्यार्थरूपस्य च अशाब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः, प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशु ऊहेनापि प्रकाशनोपपत्तेः अभ्यासे प्रमाणाभावात् उपेक्षिता। अत उक्तयुक्त्यैव पदद्वयाभ्यासः प्रसाध्यते इति प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्तु, पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानां अनेकेषां साङ्गानां यागानां यौगपद्यावगतेः अर्थप्रकाशनकार्यस्यापि यौगपद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकपदप्रक्षेपस्य आवश्यकत्वात् न क्व चित् धूयमाणस्यैवाभ्यासः। 'अदितिः पाश' इत्यादौ तु गुणानुरोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्य अभ्यासे प्रमाणाभावादपि नासौ, अपि तु बहुवचनोह एव। यद्यपि च बहुत्वं न कस्य चिदङ्गं, तथापि पाशप्रातिपदिकेन अनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैव आवश्यकत्वात्। न च एकवचनान्तानीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेण एकवचनप्रयोगः, तस्य पारिहत्यानेकपदप्रक्षेपजनकत्वया निर्णायकत्वाभावात् प्रकृतिर्लाघवप्रसङ्गेन अप्रयोजकत्वात्। अत एव 'द्विधा अनयोस्त्वचौ आच्छ्यतात्' इत्याद्यूहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नद्वयसाध्यच्छेदनकल्पनाकाङ्क्षाजनकतया निर्णायकत्वाभावादेव अगत्या एकधापदे अभ्यासाङ्गीकरणम्। प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वाभावात् यौगपद्यसंपत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव युक्तम्। तत्रापि षड्विंशतिप्रातिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशतयः इत्येवं वचने एव ऊहः। संख्याप्रधानत्वाच्च अस्य वाक्यस्यायमर्थो निर्णीयते। तथाहि सर्वत्र द्वौ त्रय. इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव। विंशत्याद्यास्तु संख्याप्रधानाः। दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये 'अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यति' इति वचनात् साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनस्य अपेक्ष्यत्वात्। अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिके नान्यथाभावः। न चैव 'विंशतिर्गवां' इतिवत् वङ्क्रीणां गुणत्वे वङ्क्रिशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः, संख्याप्राधान्येऽपि 'देवदत्तादयः षट्' 'पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यादौ लक्षणया संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वङ्क्रिमल्लक्षणया वङ्क्रिशब्दस्यापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः। न च लक्षणाभियैव संख्येयवङ्क्रिप्राधान्य 'विंशतिर्गावः' इतिवत् इति वाच्यम्। तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्योपपत्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्। 'नामार्थयोः पार्ष्णिकान्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वयः, इति नियमानङ्गीकारे तु ममापि वङ्क्रीणां समवेतत्वसंबन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेः न लक्षणा। न च वङ्क्रिशब्दस्य वङ्क्रिमल्लक्षणया संख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेन एकवचनापत्तिः, बहुवचनस्य स्वार्थकत्वाश्रयसमवेतवृत्तिवक्तव्येन एकत्वस्यापार्थत्वात्, तव मतेऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिः इत्येकवचनेन स्वार्थकत्वाश्रयसमवायिवृत्तिलक्षणेन बहुत्व लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च। न चैवं विनिगमनाविरहः, वङ्क्रिपदे अनन्यत्वस्यैव नियामकत्वात्। अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावानुपपत्तेः 'षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रयः' इत्येव वचनोह एव। इति प्राप्ते, 'ता अनुष्ठ्या उच्च्यावयतात्' इति वङ्क्रीणामेव परामर्शात्

वा—एवं कर्तृभेद प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्षं रचयति स्म। तत्र 'ते सर्वार्थाः' इति न ज्ञायते किं अर्थपुरुषार्थाभिप्रायं उत अत्यर्थसर्वार्थाभिप्रायं, तत्रापि किं वाक्यसंयुक्तसर्वार्थाः, उताप्रयुक्तसर्वार्थाः। यदि तावत् पुरुषार्था अपीत्यभिप्रायः, स वरणभरणयोः प्रकरणास्नानेन कत्वर्थत्वादयुक्तः। उक्तं हि 'प्रकरणविरोधाद्वा तदुक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत्' (३।४।५।१५) इत्यादिषु। तथा द्वादशे वक्ष्यति 'निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात्' (१२।२।१।३) इति। तस्मादेव तावत् सर्वार्थत्वम्। नापि प्रयुक्तेषु 'तान् पुरोऽध्वर्युर्विभजति' इत्यादिश्रुतानामन्येषामवरणमस्तीति। यानि स्वसंयुक्तानि कार्याणि, तानि यत्र तत्र वेदे पठितानि येन केन चित् कर्त्रा यथासामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः। प्रयुक्तत्वादिति-सर्वाणि हि कार्याणि शक्नुवन्ति तान् प्रयोक्तुम्। तथा तेऽपि कार्याणि (अनुष्ठातु शक्नुवन्ति)। सर्वं पुरुषकार्यमिति यद्वत् कर्मणि पुरुषैः प्रागवचनविरोधात् स्वसामर्थ्येन शक्यते तत्तत् इत्येव युज्यते, न पुरुषार्थाभिप्रायेण।

तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात्, संयोगस्यार्थवत्त्वात्। ४०॥

भाष्यं—तत्संयोगात् विशिष्टपुरुषसंयोगात् व्यवतिष्ठेत। ये येन पुरुषेण समाख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः। एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्थवान् भविष्यति। आध्वर्यवमध्वर्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति।

वा—समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेत्। नहि होत्रमकुर्वतो होतृसमाख्या अर्थवती भवति। नापि तेनाक्रियमाणस्य हौत्रव्यपदेशोऽवकल्पते। तस्मादन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितया श्रुत्या विनियोग। तत्र केचिदाहुः। अन्योन्यनिरपेक्षयोरेव रूढिरूपेण कर्तृकर्मसमाख्ययोः प्रसिद्धयोः अक्षरसारूप्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति। कुतः? 'संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते। न चेह प्राक्समाख्यानात् किंचित् संयोगकारणम् ॥' होतृशब्दस्तावत् हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्योः अस्मरणादवगतमेतत्। न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दात् हौत्रशब्दः शक्यः कल्पयितुम्। नहि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तत् राजकर्मत्वेन ज्ञायमानं भव्यराज्यत्वं प्रतिपद्यते, तथेह केन चित् स्मार्तेनानुवचनादेर्हौतृकर्मत्वं प्रसिद्धं, यन्निमित्ता समाख्या स्यात्। न चैव सति समाख्या विनियोक्त्रीत्यवसीयते। कथं तर्हि अनन्यासमाख्या विनियोगः? उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रमवगम्य युक्तौ विनियोगः इति। न त्वेतद्युक्तम्। यदि होतुः कर्म हौत्रमित्येवं न व्युत्पाद्यते, ततः अन्तरेणैव कर्तृकर्मसंबन्धं रूढ्या सारूप्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वात् नार्थापत्तिः श्रुतिं कल्पयेत्। नहि वर्णसामान्यमात्रेण शालामालयोः कश्चित् संबन्धः। तथा च वक्ष्यति (१०।४।२३।४६) नहि कण्वरथंतरे रथंतरसंबन्धः कश्चिदस्तीति। यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्तते इति। तदयुक्तम्। संबन्धस्य आदिमत्त्वप्रसङ्गात्। तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्ये एव संबन्धे शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिरेतया राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दोऽन्वाख्यायमानो यौगिकः तन्निमित्तश्चोच्यमानोऽपि नित्यनिमित्तत्वात् न आदिमत्त्वं प्रतिपद्यते, तथैवात्र हौत्रमिति वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात् 'तस्येदं कर्म' इत्येवमन्वाख्यानमिति गम्यते। केन तु तत्तस्य कर्मावगतमिति? समाख्यादर्शनात् तदेव तादृशं वचनमनुमास्यामहे। ननु इतरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं, तेन कल्प्ते संयोगे समाख्यासिद्धिरिति। नैष दोषः। समाख्या तावत् प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा। सा तु केन निमित्तेन प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्तनयैव निमित्तमपेक्षते। न च तदस्ति। तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति, यथा होत्रा कर्तव्यमेतदिति। (स्वर्गतत्त्वेषु एव लिङ्गादिषु एवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् (कल्पसर्वेषु एव लिङ्गादिषु एवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् (कल्पनाधिकरणे))। अतो नेतरेतराश्रयत्वमिति। ननु चेद 'आख्या चैव तदर्थत्वात्' (३।३।६।१२) इत्यनेनैवाधिकरणेन सिद्धम्। सत्यं सिद्धं न तु तत्र विरोधाविरोधौ विचारितौ। इह तु योगप्रकरणविरोधात् सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति, उत्तरविवक्षया वा अनुवदतीत्यपुनरुक्तम्।

भा—'नानाकर्तृषु सिद्धेषु साम्प्रतं संप्रधार्यते। किम्व्यवस्थितं तेषां कार्यं किंवा व्यवस्थितम् ॥'

प्रातं पौर्णमासतन्त्रं बाध्यते। बाल. पृ. १४१. * अध्वरकल्पाया सत्यपि यागत्रयविधाने 'एतयैव यजेताभिचर्यमाणः' इति वाक्यान्तरेण अभिचारनिरासाख्यफलोद्देशेन सहितानां विधानात् त्रयाणामपि एकप्रयोगविधिपरिग्रहः। भाट्ट. ५।१।१०. * अत्र पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत. आज्यस्य, चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तर.। भा. ५।१।१०।१७-१८ * 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वतीमाज्यस्य यजेत' इत्यत्र आज्यभागयो. पुरोऽनुवाक्ये वृधन्वत्यौ एव, न तु वार्त्रघ्न्यौ अविरोधे प्रथमस्य प्रबलत्वात्। के. * आग्नावैष्णवस्य प्रथमं निर्वापाद्यनुष्ठानं, ततो बार्हस्पत्यस्य चरोः वैकृतमुख्यक्रमानुरोधात्, तत. सारस्वतस्याज्यस्य। के.

अध्वरकल्पान्याय। (एकः) औपदेशिकमुख्यक्रमापेक्षयाऽऽतिदेशिकपाठक्रमस्य बलवत्त्वम् ॥

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्। ५।१।१०।१७॥

भाष्यं— अस्त्यध्वरकल्पा नामेष्टिः, 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरुः' इति। तत्र सन्देहः किमाग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः चोदको बलवत्तरः प्रयोगवचनात्, उतोपांशुयाजविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरश्चोदकादिति। किं प्राप्तम्? विकृतौ अस्यां यथाप्रधानं स्यात्, तद्वचनात्। तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विकृतौ। तेन सन्निहितानामङ्गानामुपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्ष., तद्धर्माणां चाऽऽनुमानिकः। चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्ष. प्रयोगवचनो बलवत्तरः। तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते।

टुप्— तृतीयः (बार्हस्पत्य. एकदेवत्यत्वात् औषधद्रव्यकत्वाच्च) आग्नेयविकारः। द्वितीय. (सारस्वत. आज्यहविष्ट्वात्) उपांशुयाजविकार.। प्रथम. (तु आग्नावैष्णवः द्विदेवत्यत्वात् औषधद्रव्यत्वाच्च) अग्नीषोमीयं विकरोति। (तत्र आग्नावैष्णवधर्माणां प्रथममनुष्ठानमसन्दिग्धम्। इतरयोस्तु चिन्ता) किं प्रथमं आग्नेयविकारस्य (बार्हस्पत्यस्य) धर्माः कार्याः चोदकसामर्थ्यात्, उत उपांशुयाजविकारस्य (सारस्वतस्य धर्माः) प्रयोगवचनस्य (वैकृतस्य) सामर्थ्यात्। किं प्राप्तं? प्रधानानामत्र प्रत्यक्षपाठात् मुख्यक्रमो बलीयान्। इतरः चोदकप्राप्तत्वात् आनुमानिकः। तस्मात् (आनुमानिकत्वात्) प्रत्यक्षेण प्रयोगवचनेन परिगृहीतः क्रमो बलीयान्।

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ।१८॥

भाष्यं— मुख्याङ्गक्रमविप्रतिपत्तौ वा, यथा प्रकृतौ तथैव विकृतौ भवितुमर्हतीति। कुतः? प्रकृत्यन्वयात्। यादृशाः प्रकृतौ धर्मास्तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्तीति मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत्कृताः स्युः। चोदको हि प्रयोगवचनाद्बलवत्तरः। स ह्युत्पादयति प्रापयति च। प्रापितानभिसमीक्ष्य प्रयोगवचनः उपसंहरति। स प्राप्तेपूत्पन्नः प्रातिनिमित्तिक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदक प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्। यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्येति।

टुप्— मुख्यप्रावृत्तिको (क्रमो) प्रयोगवचनाश्रितत्वात् दुर्बलो, श्रुत्यर्थपाठकाण्डानां (तु) चोदकाश्रयत्वात् बलीयस्त्वम्। किं कारण? कथमित्याकाङ्क्षाया (विकृतिभावनाया) उत्पन्नायां (सत्यां) या (प्राकृत-) पदार्थालोचना अथ (अग्न्यन्वाधानादिपदार्थ.) इति, सा उत्पत्तिरिव उत्पत्ति. (प्रथमाऽवगतिः इत्युपचर्यते), तादृशान् अवधृतान् (पदार्थान्) प्रापयति (विकृतौ विनियुङ्क्ते)। तत उत्तरकालं प्रयोगवचन. (उत्पन्नान् विनियुक्तांश्च) समीक्ष्य (प्राकृतान्) कृत्स्नान् उपसंगृह्णाति (अनुष्ठापयति। प्रकृते किमायातं तदाह–) उपसंगृह्णन् (च) यादृशाश्चोदकेन प्रापिता, तादृशानुपसंगृह्णाति (नान्यादृशान्)। तेन (चोदकेन च यथाप्रकृति) विशिष्टक्रमका एव प्राप्यन्ते। अत. प्रत्यक्षस्यापि (प्रयोगवचनस्य आनुमानिकादपि) चोदकादेव उत्तरकालं आत्मलाभात् दुर्बलत्वम्। (कथं दुर्बलत्वं तदाह–) यश्च यस्य सकाशात् आत्मानं लभते स तमसमर्थो बाधितुम्। (तदधीनात्मलाभत्वमाह–) यावद्गुणत्वविर्नीरित, न तावत् प्राप्तिः। (नहि अनुत्पन्नस्य विनियोगो घटते) यावत्

हि यत्र पाठादिप्रमाणकः क्रमः, तत्र 'तत्पदार्थानन्तरं तत्पदार्थः कार्यः' इति विशिष्यैव वाक्यकल्पनं, मुख्यक्रमस्तु लाघवात् धर्मिग्राहकप्रमाणबलाच्च 'आद्यप्रधानधर्मानन्तर उत्तरप्रधानधर्मा अनुष्ठेयाः' इत्येव कल्पनं, न तु विशिष्य, न वा आग्नेयत्वादिप्रवेशः। अत एव विकृतौ अपूर्वाङ्गप्रवेशेऽपि न वाक्यान्तरकल्पनं इत्यपि लाघवम्। एवं प्रवृत्तिक्रमेऽपि 'यत्प्रक्रमस्तदङ्गप्रवृत्तिक्रमेण इतरे पदार्थाः कर्तव्याः' इत्येकवाक्यकल्पनम्। अतश्च विकृतावपि 'आद्यप्रधानधर्मानुष्ठानोत्तरमेव द्वितीयप्रधानधर्मानुष्ठान' इति आग्नावैष्णवस्य प्रथम निर्वापः, पश्चात् बार्हस्पत्यस्य। एवं वाचस्के स्थानगम्यमन्त्रोपाकरणस्य वाचनिकातिदेशस्य्या मस्या चिद्भिकृतौ वाचनिकोपाकरणमन्त्रे व्यस्तस्तोत्राकरणमन्त्रस्यैव नियोजनादिक्रमः। एवं च केषां चित् एतादृशविषयद्वयेऽपि याज्ञिकाचारे मूलं चिन्त्यं इति प्रकृतिक्रमकमेणैव सिद्धान्तकरणमूलस्योक्तत्वादुपेक्ष्यम्। अत आतिदेशिकपाठविरोधे एव मुख्यक्रमादेर्दौर्बल्यं इति स्थितम्।

मण्डन— 'बलवांश्चोदकक्रमः।' १२.

शंकर— 'क्रमान्मौख्याच्च चोदकः।' बली। मौख्यात् मुख्यत्वात्। १३.

* अध्वरकल्पान्यायः। अग्नीषोमीययूपच्छेदनस्यैव दीक्षाकालविधिः। विशेषतश्च अध्वरकल्पान्यायेन तस्यैवोपस्थितत्वात् तस्यैव दीक्षाकाले अपकर्षः। भाट्ट ११।३।३.

* अध्वरकल्पान्यायः, (द्वितीयः)। संघत्रये अङ्गानां भेदेनानुष्ठानम्॥

तथा स्यादध्वरकल्पायां, विशेषस्यैककालत्वात्। ११।२।४।२०॥

भाष्यं— इदं श्रूयते (अध्वरकल्पेष्टौ) 'आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यन्दिने, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्। आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्। यस्य भ्रातृव्यः, सोऽनेन यजेत' इति। तत्र चिन्त्यते किं त्रिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां तन्त्रेण अङ्गानां क्रिया, उत भेदेनेति। किं प्राप्तं? तथा स्यादध्वरकल्पायां यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः। कुतः? विशेषस्य एककालत्वात्। अङ्गविशेषः कश्चिदेषां भिन्नकालानां समुदायानां एककालः श्रूयते 'पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति। कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणां अयं कालविधिरिति। (उच्यते) सर्वेषां हि एषा एकफलत्वादेकं प्रकरणम्। सैषा अध्वरकल्पेष्टिः, 'यज्ञमेवैतया प्राप्नोति' इति च एकेन शब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात्। तस्मिन्नेव काले क्रियमाणः उत्तरकालयोः समुदाययोः निर्वापः प्रतिकृष्येत। स प्रतिकृष्यमाणः ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्तेत 'तदादि वाऽभिसम्बन्धात् तदन्तमपकर्षे स्यात्' (५।१।१२।२४) इति। तानि प्रतिकृष्टानि सर्वेषां तन्त्रं भवन्ति। तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्त्रभावो युक्तः। कुतः? यदि सर्वाणि तन्त्रं क्रियन्ते, नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः। अथ तु भेदः, ततः पूर्वस्य सर्वे प्रधानकाण्डं अपवृज्य उत्तरस्योपक्रमेण भवितव्यम्। तथा निर्वापान्तेषु प्रतिकृष्यमाणेषु क्रमभेदो भवति। न तावत् पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते, यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि। अपि च सहोपक्रमे युगपच्चिकीर्षा। तस्यां च सत्यां यद्यत् आपतति, तत्तत् अग्रहमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति।

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः। २१॥

भाष्यं— सैषाऽध्वरकल्पेष्टिः इति चैकवत् श्रवणम्। तत्र तावदेकैवेष्टिः। बह्व एते यागाः। यदि तु सह क्रियन्ते, ततः सर्वसमासौ यतीभावः पर्यवसितो भवति इति एकवदुपचार उपपद्यते। तस्मात् तन्त्रम्।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्, तेषां च तन्त्रविधानात्, साङ्गानामुपदेशः स्यात्। २२॥

भाष्यं— नैतदेवं तन्त्रमङ्गानीति। किं तर्हि? भेदेन। कुतः? कर्माणि तावदेतानि आग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि। तेषां तन्त्रविधानं नानाकालेषु प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्णे इति। तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः स्यात्। अतः कालभेदात् अङ्गानां गम्यते विशेषः। तस्मात् भेदः।

न लभ्यते 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायात्। अत एव गङ्गापदस्य तीरमर्थः। लक्षणयैव तत्प्रतिपत्ति-सम्भवादित्युक्तं मीमांसान्यायप्रकाशे। साहस्री. ७१२.

● नियमतः शक्तिग्रहापेक्षे शब्दे अस्य न्यायस्य अप्रवृत्तिः। अन्यथा पङ्कजादिपदे पद्मस्य लक्षणया प्रतीतिसम्भवात् अवाच्यता स्यात्। बाल. पृ ९४.

● अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थो भवति। शा. ३।४।८.

✽ अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः इति न्यायः॥ शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे– 'ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाञ्चरात्रकम्। मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते। यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम्। अतोऽन्यः शास्त्रविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तत्॥' इति। तदनेनाऽनन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न तात्पर्यं, किन्त्वद्वैते एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति पूर्वपक्षीये उक्तमिति। साहस्री. ७११.

✽ अनन्यलभ्यो वाच्यः, अन्यलभ्यो गम्यः इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात् कर्ता अन्यलभ्योऽपि वाच्यः इति विशेषविषयेण आगमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य, न्यायापेक्षत्वेन मन्दत्वात् पौरुषेयागमात् शीघ्र प्रवृत्तिः। सु पृ. १४१८.

✽ 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान्' इति न्यायः। अनन्योऽपि सन् आत्मा यथा अन्यशब्देनोच्यते, तथा एकः सन् बहुरूपवान् इत्युच्यते इत्यर्थः। न्यायामृताद्वैतसिद्धी भूमिका पृ ४.

✽ अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ इति न्यायः (१०।८।१९।६९)। अनपायश्च इति गुणसूत्रेण 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यन्तरालोपलक्षणपुरोडाशद्वयस्यान्वयाभावात् 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते' इति असोमयाजिनो ब्राह्मणस्य एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यां उपांशुयाजोऽस्ति इति व्यवस्थापयिष्यते। कु ३।१।२६.

● अनपायश्च इति न्यायेन एकपुरोडाशाया पुरोडाशद्वयोपलक्षितान्तरालकालवत् उत्कर्षेषु उत्कृष्टेष्वपि उत्कर्षोपलक्षितकालस्यानपायात् नात्र षोडशिनः अनुत्कर्षपक्षे कालबाधः इति शङ्का। सोम. ५।१।१८.

● अनपायश्च कालस्य इति न्यायेन एकपुरोडाशाया पौर्णमास्यामिव अमावास्यायामपि उपांशुयाजोत्पत्तिः पौर्णमासीविषयभावे पौर्णमासीशब्देन सूचिता। सु. पृ. ७८७, ● अनपायो हि इति न्यायेन कालेन होमलक्षणाया एककालक्षितहोमस्य कालान्तरेऽपि अनपायात् अग्नीषोमलक्षितोपांशुयाजे विधीयमानस्य पौर्णमासीकालस्य देवतान्तरयुक्तेऽपि प्राप्तिः। पृ. ७८२.

● अनपेक्षितविधिः अपेक्षितविधिना बाध्यते। यथा सोमवमनेष्टिः वैदिकसोमस्य वमने, न तु लौकिकस्य इति। बाल. पृ. १४४.

● अनभिहितत्व अभिहितत्वाभावः। तच्च अभिहितत्वं न तिङादिवाच्यत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा। तथात्वे 'पाचकेन गम्यते' 'चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते' इत्यादौ तृतीयाद्यनापत्तेः कृत्प्रत्ययेन कर्तुरुपात्तत्वात् क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वोक्त्या कर्तुरुपादानाच्च। नापि अभिहितत्वस्याकत्व, 'चैत्रेण पक्व.' इति वत् 'चैत्रेण पाचकः' इति प्रयोगापत्तेः, सूत्रे लक्षणाऽऽपत्तेश्च, 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रत' इति निपातेन 'युज्यते' इति क्रियाभिधायकेन सत्त्वानभिधानात् वृक्षमिति द्वितीयाऽऽपत्तेश्च। अपि तु यद्वृत्तिकारकत्व स्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेन पदेन वृत्त्या प्रतिपाद्यते तत्त्वम्। अस्ति चेदं 'चैत्र. पचति, ओदनः पच्यते' इत्यादौ चैत्रादिवृत्तिकर्तृत्वकर्मत्वादेः निरुक्तपदेन प्रतिपादनात्। 'पाचकेन गम्यते' इत्यादौ च कृदुपात्तस्य पुरुषस्य गमनक्रियैव अन्वयिनी, न तु पाकक्रिया, तस्या एव तस्मिन्नन्वयात्। तद्वृत्ति च कारकत्व न कर्माख्यातेन अभिहित, इति युक्तैव तत्र तृतीया। एव चैत्रेण इत्यस्य भुजिक्रियायामनन्वयात् गमनक्रियायामेवान्वयाङ्गीकारात् तृतीयोपपत्तिः। 'मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते' इत्यत्र तु पक्त्वा इत्यनेन कर्तुरुपात्तत्वात् न कर्तरि 'मया' इत्यादितृतीया, अपि तु 'आत्मानमात्मना वेत्ति' 'अनेनैव जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिवत् करणे, इति न काचिदनुपपत्तिः। 'पक्त्वा ओदनो भुज्यते' इत्यादौ तु पचधातोः कर्माकाङ्क्षाया द्वितीयान्तौदनपदाध्याहारेण वाक्यपूरणम्। नहि प्रधानक्रिया-

अन्नत्ययागानां चतुरक्षरदेवताकत्वेन पौर्णमासीविकारतया उद्योत्तरमेव सर्वनिर्वापस्य अतिदेशप्राप्तत्वाच्च । अतश्च सर्वनिर्वापापकर्षे तदन्तापकर्षन्यायेन (५।१।१२।२४) ' निर्वापान्तपदार्थानां सर्वप्रयोगीयाणां तन्त्रेण करण, यथोपक्रमं च समापनं' इति नियमाङ्गीकारे च उत्तराङ्गानामपि। इति प्राप्ते, देवतागतैकत्वसंख्यापेक्षया तदक्षरगतचतुष्ट्वसंख्याया अन्तरङ्गत्वाभावात् सारस्वतबार्हस्पत्ययोस्तावत् आग्नेयविकारत्वमेव । आग्नावैष्णवेऽपि अष्टाकपालत्वस्य यागगतद्रव्यतत्कपालतत्संख्यारूपस्य यागाङ्गभूतोद्देशतद्देवतातदाश्रयाक्षरतत्संख्यारूपाक्षरचतुष्ट्वापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् आग्नेयविकारत्वमेव । अतश्च प्रातःकालीनयागत्रयस्य आग्नेयविकारत्वात् तस्य च पौर्णमास्यमावास्यासाधारण्येन ' उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति, प्रागुदयादमावास्यायाः ' इतिवचनविहितस्य उदयप्राक्कालीनत्वस्यापि निर्वापे पक्षप्राप्तत्वात् तत्रैव वाक्यप्रवदनपूर्वकालीनत्वनियमोपपत्तेः अपूर्वविधिनियमविधित्वद्वैरूप्यपरिहारार्थं प्रातःकालीनस्यैव निर्वापस्यापकर्षः । न च आतिदेशिकस्य उदयप्राक्कालीनत्वस्य औपदेशिकेन प्रातःकालेन बाधात् तत्रापि पक्षप्राप्त्यभावः, 'एव प्रावरुभोदय व्युषिते उदिते वा' इति आश्वलायनसूत्रव्यवहारेण (आश्वश्रौ. २।४।२३-२४) उदयात् पूर्वमपि प्रातःकालसत्त्वात् । अतश्च माध्याह्निकापराह्णिकयोः निर्वापापकर्षाभावात् न तन्त्रेणाङ्गानि । यदाऽपि ' सरस्वत्याज्यभागा ' इति शाखान्तरवचनात् मध्यमस्योपांशुयाजविकारत्वं, तदाऽपि उपांशुयाजस्य बह्वृचब्राह्मणे (कौषीतकि.) अमावास्यायामपि विधानेन साधारण्यमुपपाद्य सिद्धान्तः समर्थनीयः । ११।२।३.

मण्डन—'अङ्गाभ्यासोऽध्वराभिधे' ।

शंकर—' अध्वरकल्पाऽपि तद्विधा । ' अङ्गभेदवती ।

* अध्वर्युः उत्तरवेद्यां स्थित्वा प्रेष्यति, मैत्रावरुणस्तु सदसि स्थित्वा प्रेष्यति । संकर्ष. २।३।१२. * अध्वर्युः एतेन प्राशितमनुज्ञास्यामीति (आज्यग्रहणादिमन्त्रान् पठेत्), यजमानस्तु न प्रमदिष्यामीति । भा. ३।८।७।१७. * अध्वर्युः एव सत्यां शक्तौ चमसैर्जुहुयात् । मद्धोमस्याशक्तत्वेन कदा चिदशक्तौ चमसाध्वर्यवो जुहुयुः । वि. ३।७।२२, * 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इत्यादिदीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतयः ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः इति नियमो द्रष्टव्यः । ३।७।१७. *'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ' इत्यादिना सत्रे तत्तत्संस्कारकदीक्षोत्तरकालत्वविधानात् काण्डानुसमय एव सत्रे । भाट्ट. ५।२।३. * ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इति न दीक्षा विधीयते । नासौ यजमानस्य, न वाऽध्वर्युः कर्ता, सर्वस्य चोदकेन प्राप्तत्वात् । किं तर्हि ? दीक्षाक्रमः अनियमेन प्राप्तः सन् नियम्यते । बा. ९।१।१।१ पृ. १६३६. * ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातार ' इत्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोः आर्त्विज्ययाजमानद्योतकयोः प्रतिभानात् सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः । वि. १०।६।१९. *अध्वर्युः दर्शपूर्णमासादीनां कर्मणां साङ्गानां कर्ता । भा. ३।४।८।२२. * ' अध्वर्युः पुरो विभजते' इत्यत्र एकत्वश्रुतेः 'अध्वर्युं वृणीते ' इत्यत्र एकत्वविवक्षोपपत्तिः । भाट्ट. ३।७।११. * अध्वर्युः यजुर्वेदोक्तं करोति । तस्य पुरुषास्त्रयः प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उन्नेता चेति । अथ प्रथमवर्गस्थः । अयं पूर्णां दक्षिणां द्वादशगोरूपां लभते सोमे । वि. ३।७।१७. *'अष्टौ अध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति' चातुर्मास्यगतवरुणप्रघासेषु । भा. ११।२।९।३५, ४१, * 'आश्विनमध्वर्युः, सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थाता' ग्रहं आदत्ते सौत्रामण्याम् । ३।५।३।१४, * कृष्णविषाणया वासांसि विस्रंसयति । ततोऽध्वर्युः परिधत्ते । १०।४।७।१५, * द्वौ तानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति (ज्योतिष्टोमे) । २।२।६।१७ पृ. ५११, * योऽध्वरं युनक्ति सोऽध्वर्युरिहाभिप्रेतः । १०।३।१७।६३, * अध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति सत्रे । ३।७।१७।३७. * ' अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते, यजमानं पत्नी, पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरः । तान् अहतेन वाससा सप्रच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति ' इति कल्पसूत्रम् । ' वैसर्जनीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति ' इति स्मृतिः लोभमूलत्वसंभवात् न प्रमाणम् ।

परिष्यतीति, तदा तद् व्रतं नियमाणमनर्थकं स्यात्। अजीर्णेन यजमानो रुग्णः स्यात्। तस्मात् तदा अनर्थकं व्रतं अनित्यं स्यात्। न भक्षयेत्। जरणसमर्थायां तु भक्षयेत्। पूर्वाधिकरणे भक्षादेर्नित्यत्वमुक्तं, अथ अनित्यत्वमुच्यते इति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तुशब्दः। के.

● अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात् फलवता, नह्युपस्थानं फलवत्। ३।२।८।२३। आग्नीध्रादिविधानानां फलैकान्तिकत्वात् तत्स्वरूपान्वयमात्रविधानेऽपि अनुनिष्पादितत्वेन फलान्वयासिद्धेः वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थं सूत्रम्। फलैकान्तिकत्वेऽपि आग्नीध्रादीनां उपस्थानस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारकफलान्वयायोगात् आग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेन आहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यैव संस्कारानपेक्षणात् नैष्फल्यापत्तेः उपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः तन्मात्रस्य फलवदसंबन्धापत्तेः अनर्थकः स्यात् इति फलवता इत्यन्तस्य सूत्रावयवस्यार्थः। नहि इत्यादिसूत्रावयवः आग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य फलान्वयायोगेऽपि प्रकरणात् फलवत्त्वं भविष्यति इत्याशङ्कानिरासार्थः। प्रकरणात् फलान्वयः प्रतीयमानोऽपि अविधीयमानः अननुष्ठानाच्च निष्पद्यते इति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वात्, गौरवे सति अपरिहार्यत्वापत्तेः फलान्वयशून्यं उपस्थानं न फलवत् इति सूत्रावयवेन शङ्कानिरासः। सु. पृ. ११३१

● अनवगतमपेक्षितं च विष्णुदेशात् गृह्यते। पराक्रम. पृ. ३१२.

अनवयवे शास्त्रार्थसंप्रत्ययः इति न्यायः। सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानात्, यथा लौकिकवैदिकेष्विति। सिद्धमेतत्। कथम्? धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्। धर्मोपदेशनेऽस्मिन् शास्त्रे अनवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते। यथा लौकिकवैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्, ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न पेयेति, ब्राह्मणमात्र न हन्यते, सुरामात्र न पीयते। यदि चानयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एक च ब्राह्मणमहत्वा एकां सुरामपीत्वा अन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः' इति पूर्ववयोमात्र प्रत्युत्थीयते यदि चानवयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं पूर्ववयसं प्रत्युत्थायाऽन्यत्र कामचारः स्यात्। तथा वेदे खल्वपि 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेत' इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्तेवसन्ते इज्यते। यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, सकृदिष्ट्वा पुनरिज्यायां न प्रवर्तेत, एवं प्रवृत्तेऽपि। साहस्री. ६३१.

अनवस्थान्यायः। उपपाद्योपपादकयोरविश्रान्तिरिति मीमांसकाः। अनवस्थितपरम्परोपाधिना अनिष्टप्रसङ्गरूप इत्यन्ये। 'धातोः' (३।१।९१) इति सूत्रमहाभाष्ये तु 'आ कुतोऽयं धात्वधिकारः। किं प्राग् लादेशादाहो स्विदातृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः' इति बहुधा संमीमांस्य 'ननु चोक्तमङ्कनन् अघुनन् इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। लोपे कृते न भविष्यति। नात्र लोपः प्राप्नोति। किं कारणम्? ईत्वेन बाध्यते। नात्र ईत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्? अन्तिभावेन बाध्यते। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किं कारणम्? जुस्भावेन बाध्यते। नात्र जुस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्? लोपेन बाध्यते। लोप ईत्वेन। ईत्वमन्तिभावेन। अन्तिभावो जुस्भावेन। जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमनवस्था च प्रसज्येत' इत्याद्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। किंच पञ्चदशीग्रन्थस्य तत्त्वविवेकाख्यप्रथमविवेके— 'विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्। आद्ये व्याहतिरन्यत्राऽनवस्थाऽऽत्माश्रयादयः।' इत्यत्र आत्माश्रयाऽन्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थाश्चत्वार एवोक्ताः। साहस्री. ६१२ ● अनवस्था यथा आरम्भणीयायां आरम्भणीया कर्तव्या इति पक्षे। ननु तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या इत्येव आरम्भणीया न व्यवतिष्ठेत। अनवस्थातु सर्वास्वेव सामर्थ्येन व्यवस्था भविष्यति। भा. १०।१।४।६.

● सर्वानवस्थाना सामर्थ्येन व्यवस्थानात्। यावन्तो हि अग्निकाले पौर्णमास्यमावास्यादिक नातिक्रामन्ति तावन्तः करिष्यन्ते। घा ३।६।६।१६.

● 'अनयानं यजति' इति याज्यानुवाक्ययोः मध्ये अनुनिषेधेन तयोरेककर्तृकत्वमवगम्यते। वि. ३।५।१८.

तेषां कृष्णलचरौ ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते । तस्मात् अन्येषां भक्षणं बाध्यते । वि. १०।२।५. *अध्वर्युप्रवरः पश्चात्, होतृप्रवरः पूर्वः दर्शादौ । संकर्ष. ४।२।६, * अध्वर्युप्रवरेषु ' ऊर्ध्वानध्वर्युर्वैच्छब्दात् ' इत्यादिना तद्धितविनिर्मुक्तप्रातिपदिकानां वच्छब्दान्तानां प्रातिलोम्येन पाठो विहितः । ३।४।४, * अध्वर्युप्रवरनिगदे ' अग्निर्होता देवान् यक्षत्' इति आहवनीयवाद एव । ४।२।२।१८. * अध्वर्युब्राह्मणे ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ' इति जीवनं निमित्तीकृत्य नित्योऽग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते, न तु काम्ये कालरूपधर्मः । वि. २।४।१. * अध्वर्युभागमात्रस्य प्राकृतस्य अश्वमेधगतप्रत्याम्नायात् बाधः । भा. १०।३।१७।६३-६४. * अध्वर्युयजमानोभयगामि ज्योतिष्टोमे उपरवेषु ' भद्रं ' इतिमन्त्रोक्त फलम् । वि. ३।८।१६, * अध्वर्युयजमानोभयप्रयोज्यः ' वाजस्य मा० ' इति मन्त्रः दर्शपूर्णमासयोः काण्डद्वयेऽपि पठितत्वात् । ३।८।८. अध्वर्युविकारः मैत्रावरुणः मैषेषु । भा. १०।७।६।१९. * अध्वर्युव्यापारे च ' अभ्यनक्ति ' इति परस्मैपदेन निर्देशात् ' अभ्यङ्क्ते ' इति आत्मनेपदयुक्तो विधिर्यजमानस्य इति गम्यते । वा. २।८।२१०, * अध्वर्युशाखासु सर्वासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि समस्तद्रव्यदेवतादियुक्तत्वात् अन्योन्यनिरपेक्षाणि विधीयन्ते, इति भेदाशङ्का सहन्ते । न चैव वेदान्तरेऽपि । तत्र हि द्रव्यदेवतारहितं कर्ममात्रं प्रस्तुत्य स्तोत्र-शस्त्र-याज्यानुवाक्यादिमात्रं विधीयते । न च तावता अस्य नैराकाङ्क्ष्यं भवति । इष्टार्थानामेव द्रव्यदेवतानामुपसंहारस्याग्रमात्वात् । २।४।२।८ पृ. ६११.

॥ अध्वर्युस्तु दर्शनात् ।३।८।१२।२४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षणीरासादय इध्माबर्हिरुपसादय' इत्यादिः प्रैषो यजमानः । प्रैषार्थश्च येन क्रियते स प्रैष्यः । ' तिर्यञ्चं स्फ्यं धारयेत्, यदन्वञ्चं धारयेत्, वज्रेणाध्वर्युः क्षिण्वीत ' इति तिर्यग्धारणं विधाय तच्छेषोऽर्थवादः स्फ्यस्य धारणं तावत् आग्नीध्रः नियमेन, स च अध्वर्युः क्षिण्वीत हिंस्यात् इति वदन् अग्नीध्रं स्फ्यान्तं प्रैषकं दर्शयति । अर्थात् प्रैषार्थकर्ता अध्वर्युः इति सिध्यति । ततश्च अग्नीधः प्रैषकर्तृत्वस्य दर्शनात् अध्वर्योश्च प्रैषार्थकर्तृत्वस्य दर्शनात् अध्वर्युः प्रैषार्थकर्ता प्रैष्यः इति पूर्वः पक्षः । तु-शब्दः समाधानार्थम् । एवं संभवति इत्यर्थः ।

गौणो वा, कर्मसामान्यात् । २५ ॥

सिद्धान्तयति । वा-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । कर्मसामान्यात् यजुर्वेदविहितकर्मकारित्वसामान्यात् ' अध्वर्युः क्षिण्वीत ' इति अध्वर्युशब्दः आग्नीध्रे गौणः स्यात् । आध्वर्यवसमाख्यया तु अध्वर्युरेव अध्वर्युशब्दस्य मुख्योऽर्थः । अध्वर्युवेदोक्तकतिपयकर्मकारित्वगुणेन च आग्नीध्रे गौणः अध्वर्युशब्दः । तस्मात् अध्वर्युरेव प्रैषकः प्रैषकर्ता । आग्नीध्रश्च प्रैष्यः प्रैषार्थकर्ता इति सिद्धान्तः । तैत्तिरीयके स्फ्यधारणं अध्वर्योरेव कर्म । तेन स्फ्यहस्तत्वकर्तृत्वधर्मेऽपि अध्वर्युकर्तृकं एवेति आग्नीध्रस्यैव प्रैष्यत्वं सिध्यति । अधिकरणं तु द्वितीयान्ताध्वर्युपदघटितशाखान्तरीयवाक्यशेषमपेक्ष्यैव बोध्यम् । के.

*अध्वर्युहोत्रादयो 'मध्यतः कारिणः' । चि. ३।७।१०, *अध्वर्यूद्गात्रादयो नानाविधाः कर्तारः प्रबलचोदकवशात् प्रकृताविव श्येनवाजपेयादिष्वपि स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते, न तु श्येनः उद्गात्रैव, वाजपेयोऽध्वर्युणैव इति संभवति । ३।७।२३. * अध्वर्य्वादिभिः (निरुक्तस्थले) अन्यतः पशुं परिणयामः इत्युक्त्वा न लघ्वादिवदेव पुनर्निवदितव्यम् । (नानृतं वदेत् इति निषेधात्) वा. ३।४।४।१२ पृ. ९४३, * अध्वर्य्वादीनां दक्षिणा परिक्रयार्था, कर्मसंयोगात् । ३।१।६।१२ पृ. ६९७.

॥ अध्वर्य्वादीनां समाख्यया नियतपदार्थकर्तृत्वम् ॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् । ३।७।१९।३९ ॥

भाष्यं— स्वामित्वादयो ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगताः । अथेदानीमयं संदेहः किं सर्वे पुरुषार्थं तैः कार्यं, अग्निभिश्च गार्हपत्यादिभिरग्निकार्यं, उत वा विद्यमर्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् ? ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् । ते इमाः सर्वेऽपि पुरुषकार्याय स्युः । अग्नयश्चाग्निकार्याय । कुतः ? तैः कार्यैकाङ्क्षितत्वात् । अग्निभ्य प्रकरणेनाम्नानात् । स्वकालत्वाच्च सर्वार्थाः इति समधिगतमेतत् ।

राणां अप्रामाण्यमुक्तम् (गौध. १।३-४)। आह-'यदि वेदविरोधः स्यादिष्येतैवाप्रमाणता। स्मृतिराम्नायशब्देन न तु वेदवदुच्यते॥' न त्वेतदपि युक्तं, स्मृतिग्रन्थेऽपि आम्नायशब्दप्रयोगात्। स्मार्तधर्माधिकारे हि शङ्खलिखिताभ्यां उक्तम् 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति। ग्रन्थकारगतायाः स्मृतेस्तत्कृतग्रन्थाम्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिना स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः। ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम्। आपस्तम्बवचनं तु (आप. २।१३।७-९) बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदुष्टाचारोदाहरणान्येव प्रपञ्चता निराकृतम्। स्वग्रामादिहेत्वन्तरदर्शनात् न विरुद्धाचाराणामापस्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः। आह, येन या ब्राह्मणीनां सुरापानं प्रतिषिद्धम्। उच्यते। 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इत्यनेन। धा. पृ. २१०-११. 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः— अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं, पर्युषितभोजनं, उच्छिष्टभोजनं, पितृष्वसृमातुलदुहितृपरिणयनमिति। तथोत्तरतः पञ्चधा—ऊर्णाविक्रयः, सीधुपानं, उभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं, समुद्रयानमिति' (बौध. १।२।१-५) इति बौधायनेन स्मृतिविरुद्धदुष्टाचारोदाहरणानि दत्त्वा 'इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति नेतरस्मिन्' इति देशप्रामाण्यपक्षतया प्रामाण्यं उक्त्वा 'मिथ्यैतदिति गौतमः, उभयं नैतच्चाद्रियेत, शिष्टस्मृतिविरोधात्' इति गौतममतस्य निराकरणात् आपस्तम्बस्यापि मन्वादिधर्मशास्त्रधर्मप्रमाणस्वपक्षेण स्मरणात् तद्वचनस्य मिथ्यात्वोक्तेऽपि गर्हानिराकरणमात्रपरतया तत् व्याख्येयं इत्याशयः। मनुवचनं तु 'तेन यायात् सतां मार्गं' इति विशेषणात् अविरुद्धकुलधर्मविषयत्वेन अविरुद्धम्। मु. पृ. १९७. *अनाचाराः = दुहितृगमनम्। अगम्यागमनम्। परदाराभिषेकः। अन्यस्त्रीसंस्पर्शिता अन्यमयगतः। चाण्डालपावनम्। नैष्ठिकब्रह्मचारिणा अरण्योत्सादनम्। आश्रमधर्मपरित्यक्तेनागमनम्। अरणीकस्य अनुमरणम्। अनधिकारित्व। अभक्ष्य भक्षणम्। अनिष्टकैशयनोत्थापनं स्वेच्छेन। कलौ प्रौढविवाहकन्यासुतादिपरिग्रहणम्। आचार्यानाचरणर्धमन्त्रभाषणम्। मातुलदुहितृपरिणयनम्। सुरापानम्। केसरिणः, अश्वस्य, अश्वतरस्य, खरस्य, उष्ट्रस्य, उभयतोदतश्च दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च। भार्यापत्यमित्रैः सहभोजनं (एकपात्रे)। आसन्दीस्थभोजनम्। भिन्नस्वजनानामुच्छिष्टभोजनम्। भिन्नस्वजनानां स्पृष्टभोजनम्। सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनम्। ताम्बूलभक्षणोत्तरमनाचमनम्। निर्णेजकधौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानम्। महापातककारिणः (ब्रह्महत्यातिरिक्तस्य) अपरिहरणं इत्यादयः। धा. १।३।३।७ पृ. २०३-२०४.

* 'अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे। कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना॥' इति न्यायः। (संसारस्यानादित्वात् अतिदीर्घकालिकः। मकरध्वजः कामः, स्त्रीसमागमेच्छा दुर्वारा दुर्जया। कुलपरम्परा च सर्वथा कामिनीमूलैव। तेन सङ्कर एव संभाव्यते। शुद्धजातिविशेषकल्पना तु व्यर्था इत्यर्थः)। सनातन. प्रकाशः पृ. २५५.

* 'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥' (हरिः १।१. व्यवस्थितं इत्यत्र यदक्षरं इति मूले पाठः) इति वदद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्। मु. पृ. १०११.

* 'अनादिनिधना वेदवागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' इत्यादिस्मृतेः (वेदस्य) नित्यत्वे एवोपपद्यन्ते। भाट्ट. १।१।७ पृ. १४.

* अनादिन्यायः। यस्मिन् च स्थाप्यते यदि मनुष्यस्य देहिनो वा पुत्रः स्यात्, तत्तस्य प्रसिद्धजातिः स्यात् नैव दुर्ज्ञानता भवेत्, तयोरन्येषां, एव सम्पूर्णगोत्रीति इति अनादित्वेन जातिव्यवहारैव। धा. १।२।१।११.

* अनादेशे आज्यं हविः। संघर्ष. १।८।२०.

* अनादेशे प्रकृतिः प्रत्येतव्या इति न्यायात् विशेषे अनुक्तानि हवींषि सौम्य-त्वाष्ट्री-सिनीवालीषु चरौ पुरोडाशः। सत्याषाढश्रौतसूत्रं. चन्द्रिका. २२।७।२०.

* अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यात्॥ २।१।७।३४॥

सोम—' शास्त्रफलं प्रयोक्तरि ' (३।७।८।१८) इत्यादिना प्रवृत्तस्योपोद्घातस्य तत्प्रसक्तानुप्रसक्तस्य च समाप्त्या प्राप्तावसरोऽयं विचारः । (तथा चावसरः संगतिः) । सूत्रे प्रयुक्तत्वात् ऋत्विजां सर्वपदार्थकरण-शक्त्या पदार्थैः सर्वेषां प्रयुक्तत्वात् इत्यर्थः ।

वि—' न कार्यं नियतं तेषां नियतं वा, ऽग्रिमो यतः । शक्ताः, केन किमित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्यया ॥ ' तेषामृत्विजाम् ।

भाट्ट— तत्तत्क्रतुषु प्रमितानां तेषांतेषां कर्तृणां अव्यवस्थयैव असति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभ्यां तत्तत्पदार्थकर्तृत्वं, न तु तथा दुर्बलया आध्वर्यवादिसमाख्यया सङ्कोचः । (स्थितं तावदर्थवसितम् । स्थितादुत्तरं) नात्र समाख्यया लिङ्गप्रकरणयोर्बाधः, किंतु ताभ्यामव्यवस्थया प्राप्तानां कर्तृणां व्यवस्थामात्रमपेक्षितं क्रियते । अतश्च हौत्रसमाख्याताः पदार्थाः होत्रा कर्तव्याः, आध्वर्यवसमाख्याताश्च अध्वर्युणा, औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रा । सर्वेषु हि ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदेषु ये पदार्था विहिताः, तेषामेताः क्रमेण समाख्याः याज्ञिकानां प्रसिद्धाः । यौगिकाश्च एते शब्दाः न पदार्थानामध्वर्य्वादिसंबन्धव्यतिरेकेण संभवन्ति इति तेषु तेषां योग्यत्वात् कर्तृत्वसिद्धिः ।

मण्डन—' तेषां समाख्यया कर्म । '

शंकर—' समाख्या पुंनियामिका । ' २०.

* अध्वर्य्वादिवत् कर्मकरत्वेन परिक्रीतस्य स्वामित्वासंभवः । सोम. ६।१।४. * अध्वर्य्वादिवत्—पत्नी पुमांसं, यजमानश्च स्त्रियं अध्वर्य्वादिवत् स्वस्वयागे परिक्रेष्यतीति चेन्न । रत्न. ६।१।४. * अध्वर्य्वादिवत्—पत्न्या न प्राभाकरमत इव अनुमतिमात्रेण कर्तृत्वं, अनुमतेर्यजिधात्वर्थत्वाभावेन अनुमत्या तदनुकूलाचरणेऽपि अध्वर्य्वादिवत् यागकर्तृत्वानुपपत्तेः । अतो न केवलं यजमानेनैव देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः कर्तव्यः, किंतु पत्न्या अपि, इति व्यासक्तमेव तयोः कर्तृत्वम् । सोम. ६।१।४. * अध्वर्य्वादिसमाख्यानुरोधेन ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया विभागः । भा. १०।३।१३।५३–५५. * अध्वर्य्वाध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वात् (वस्तुतः) अन्योन्यानपेक्षौ नित्यं च अर्थान्वितौ, तथापि शब्दस्य अर्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थनित्यत्वाभावात्, नित्यस्य च नैमित्तिकत्वेऽपि अविरोधात् आध्वर्यवशब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेन अध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वात् अध्वर्युशब्दस्य आध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यानम् । सु. पृ. १२०१.

* ' अनड्वाहौ युनक्ति ' अत्र द्वित्वस्य कारकद्वारा क्रियाऽन्वयः । पश्चाच्च द्वित्वस्य कारकावच्छेदकत्वम् । तथा च द्वयोरेव योजनं, नैकस्य बहूनां वा । वि. ४।१।५, * ' अनड्वाहौ युनक्ति ' इत्यत्र पशुं इतिवत् द्वित्वस्य विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् । ४।१।५.

* अनतिदृश्यं वेद्यादेः स्तरणं पुरुषार्थमेव । ' अनतिदृश्यं स्तृणाति ' । (यथा केवला वेदिः न द्रष्टुं शक्येत तथा दर्भैराच्छादनं अनतिदृश्यं स्तरणम् । न अतिदृश्यं अनतिदृश्यम्) । भा. ४।१।२।२ वर्णकं २,

* अनधिकृतक्रिया अनाचारः (यस्मिन् कर्मणि स्वस्याधिकारोऽस्ति तत् स्वापेक्षया अधिकृतं कर्म । न अधिकृतं अनधिकृतं स्वाधिकाराविषयभूतं कर्म अनधिकृतं, तस्य क्रिया करणम् । कर्तृपरं वा अनधिकृतपदम् । अनधिकृतेन क्रिया अनधिकृतक्रिया । यथा कश्चित् श्वा रात्रौ स्वामिगृहरक्षणं कुर्वन् चौरमागतं दृष्ट्वाऽपि न बभषे । कुत एतदिति गर्दभेन पृष्टः कुक्कुरो बभाषे अहमनाधिकृतः त्वया नात्र किं चिद्वक्तव्यमिति । तथाप्युक्तं मन्यमानो गर्दभः स्वामिनं जागरयामीति बुद्ध्या उच्चैः कर्णकटु ररास । स्वामिनः सकाशाच्च लगुडप्रहारान् लेभे इति । पं.) । वा. १।३।३।७ पृ. २०४.

* अनधिगतार्थकत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिज्ञानविषयविषयकत्वम् । (न अधिगतो ज्ञातोऽर्थः यस्य, तत् अनधिगतार्थकं यदादिज्ञानम् । तस्य भावः अनधिगतार्थकत्वम् । स्वं ज्ञानं, स्वसमानाधिकरणं स्वाधिकरणं आत्मा, तदधिकरणकं, स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति च यत् ज्ञानं तस्य विषयो न भवति यः, तादृशो

'छमश्नोर्भेरछन्दसि' इत्यादिच्छान्दसविकारामावश्च । मन्त्रत्वे द्वयोरपि भाव इति । सूत्रं तु—अनाम्नातेषु ऊहप्रवरनामधेयेष्वमन्त्रत्वम् । आम्नातेषु 'मन्त्रोऽयमिदं ब्राह्मणम्' इत्येष विभाग इति । तौता.

☒ अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः। २।१।५।३४ ॥

'सूर्याय जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिः ऊहः । यत्र यजमानस्य आर्षेय त्रियते स प्रवरः । यत्र यजमानतत्पुत्रादीना नामग्रहणं तन्नामधेयम् । अनाम्नातेषु ऊहप्रवरनामधेयेषु अमन्त्रत्वं नास्ति । हि यस्मात् आम्नातेषु वाक्येषु विभागं मन्त्रत्वेन ब्राह्मणत्वेन च विभजनं भवति । ऊहादयस्तु न साक्षादाम्नाताः । तस्मात्तेषु मन्त्रत्व इति सिद्धान्तः । फे.

☒ 'अनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत्' इति न्यायेन गवादिपदस्य अनेकक्रमिकवर्णसमुदायात्मकत्वेन यौगपद्यासंभवात् पदत्वादिजातिवदेव साधुत्वादिजातिरपि गवादिपदनिष्ठा निराकर्तव्या । कौ. १।३।८।२४ पृ. १०९.

● अनारभ्य 'अंशुं गृह्णाति' 'अदाभ्यं गृह्णाति' इति विहितयोः अंशुदाभ्ययोः सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्माः सन्ति । भा. ३।६।११।२२-२४, ● अनारभ्य अग्नि विहितं 'चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति' इति । तास्वपि चयनप्रकरणे पठिता इष्टकाधर्माः कर्तव्याः, तासामपि अग्न्यर्थत्वात् । ३।६।१२।१५. ● अनारभ्य आम्नायते 'वारुणमेतमालभेत' 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति । अत्र [illegible] विशिष्टयोर्यागयोर्विधिः, न गुणविधि, न वा पशुपुरोडाशकर्मविधि । वि. २।१।८ ● अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । नेदं प्रयोगभूयिष्ठीन वेदाध्ययनम् । तस्मात् विद्वान् कर्मसु अधिक्रियते । भा. ३।८।८।१८. ● अनारभ्य विहितः 'उभय सामि' इति अग्नेरुपस्थान. चातुर्मास्यान्तर्गतवरुणप्रघासेष्वपि सप्तमो. पर्व. । वि. ७।१।९, ● अनारभ्य विहित [illegible] 'अमावास्यायां [illegible] पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति । नायं दर्शाङ्गं, किंतु स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । अमावास्याशब्दस्तु कालवाचकः । ४।४।८, ● अनारभ्य विहितः 'प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेत्' इति विहितः चतुर्होतृहोम. 'एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः यच्चतुर्होतारः' इति वचनात् लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यः । ६।८।१, ● अनारभ्य विहितं 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति चक्षुरञ्जनं क्रत्वर्थं न पुरुषार्थम् । फलश्रवणं तु अर्थवादः । ४।३।१. ● अनारभ्य विहितं 'सुवाससा भवितव्यं' इति शोभनवस्त्रधारणं पुरुषार्थमेव । भा. ३।४।८।२०-२४. ● अनारभ्य श्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्काम.' इति । इयं तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरं, न तु दर्शपूर्णमासयोः फलविधिः । वि. २।३।१२, ● अनारभ्य श्रूयते 'जयान् जुहुयात्, राष्ट्रभृतो जुहोति, अभ्यातानान् जुहोति' इति । तत्र 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादयो जयाः । 'ऋताषाट्' इत्यादयः राष्ट्रभृतः । 'अग्निर्भूतानां' इत्यादय अभ्यातानाः । अयं जयादिहोमः वैदिकेष्वेव कर्मसु, न कृष्यादौ लौकिके । ३।४।१३, ● अनारभ्य श्रूयते 'न कलञ्जं भक्षयेत्, न लशुनं, न गृञ्जनम्' इति । नञर्थात् भीतस्य अभिसंधिरेव अधिकारः, न स्वर्गकामस्य । ६।२।०, ● अनारभ्य श्रूयते 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदा चन' इति । इमानि अनीक्षणादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि । नायं क्रत्वर्थो निषेधः । नञोऽत्र पर्युदासोऽर्थः । ४।१।३, ● अनारभ्य श्रूयते 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' 'यस्य खादिर स्रुवो भवति' इत्यादि । अत्र जुह्वादिषु पर्णतादिविधिः प्रकृतिमात्रगामी । ३।६।१, ● अनारभ्य होमस्यान्यत्रानुक्त्वा विहितस्य आहवनीयस्य विशेषस्याग्विहितेन पदेन कर्मणा वा सह. । 'यदाहवनीये जुहोति' 'पदे जुहोति' 'वर्त्मनि जुहोति' । १०।८।८, ● अनारभ्यवादः श्रूयते 'आग्नेयेनि चतुरर्धा, अग्नीषोमीयेति चतुरर्धा' इत्यादि । तथैव 'पर्वसु देवताम्य कर्षति, न तु पर्वसु' इति । अनयोरेकवाक्यता अनुयाजान्तादिकेषु पर्वसु देवताभ्यः कर्तव्यः इति पर्युदासे नञर्थः । तस्मात् अनुयाजेषु देवताभ्य न विकल्पः । १०।८।१०. ● अनारभ्यवादः सर्व. सावय-

भाट्ट— अध्यायानध्यायपरिपालनादयः अध्ययनधर्माः कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगरूपाध्ययने एव स्युः, ग्रहणाध्ययनस्य धारणाध्ययनस्य वा दृष्टार्थत्वेन तत्र स्वरूपे कार्ये वा अदृष्टार्थधर्मविधिवैयर्थ्यात् । इति प्राप्ते, अध्ययनपदार्थस्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपस्य प्रयोगकाले अभावात्, उच्चारणमात्रस्यापि च प्रकरणाद्यभावेन क्रतुकालीनस्यैवानुपस्थितेः । प्रकरणात्, 'तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥' इति स्मृतेश्च धर्माणा अध्ययनमात्राङ्गत्वावगतेः । यनादृष्टार्थके ग्रहणधारणाध्ययनेऽपि ते न धर्माः, तत्र कः प्रसङ्गः कर्मप्रयोगमध्ये धर्माणाम् । न चाध्ययने तत्कार्ये एव वाऽर्थज्ञाने धर्माणामनुपयोगः, निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेनोपयोगसम्भवात् । विधिबलेन धर्माणामकरणे अध्ययने विघ्नकल्पनात् । न चैतावता प्रयाजादीनामपि निर्विघ्नयागप्रयोगसमाप्त्यर्थत्वकल्पन, करणनिष्ठयोग्यतया जनकाकाङ्क्षया क्रतूपकारजनकत्वस्यैव तत्र कल्पयितु युक्तत्वात्, प्रयाजादीना प्रयोगाङ्गत्वाच्च । न चात्रापि अध्ययननियमादृष्टे एव धर्माणामुपयोगः, अध्ययननियमादृष्टस्य क्वचिदप्यनुपयोगेन अकल्पनीयत्वात्, कल्पनाया प्रमाणाभावाच्च । इदं चाधिकरण प्रसङ्गानुपयोग्यपि करिष्यमाणमन्त्रविचारोपस्थितमन्त्रप्रसङ्गादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— 'पाठेऽनध्यायेऽपि मन्त्रोऽध्वरादौ ।'

शंकर— 'कर्मण्यधर्मका मन्त्राः ।'

* अनध्यायादिनियमानां स्वरूपकार्ययोरनुपयोगात् अध्ययनाङ्गत्वानुपपत्तिः इति चेन्न । कार्योपयोगाभावेऽपि विघ्ननिवारणार्थत्वेन स्वरूपोपयोगित्वात् नियमापूर्वे उपयोगाच्च । मणि. पृ. २.

* अननुषङ्गाधिकरणम् । 'व्यवेतानननुषङ्गाधिकरणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २।१।१७।४९.

* अननुभानलक्षणमप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनाम् (वार्तिकमते) । १।३।२।४ वर्णकं २.

卐 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायः । (परिभाषेन्दु. ६२) । 'अपरे तु शुक्रमन्थिनोः पात्रे' प्रयुनक्ति इति सत्याषाढसूत्रं (८।१।२३), तत्र अन्यवहितस्य आश्विनस्य अपरः प्रदेशो ग्राह्यः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् इति ज्योत्स्ना । * प्रथमोपस्थितत्वमूलिकैवेय परिभाषा । मध्येऽपवादन्यायापेक्षया अनन्तरस्येति न्यायः प्रबलः इति कैयटः । प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम् । लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्था इत्यपि पक्षान्तरम् । तत्तत्र क्व चित् स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः । 'न षट्' इत्यादिना द्वयोरपि टाप्ङीपोः प्रतिषेधः । इय च 'शि सर्वनामस्थानं' इत्यादौ भाष्ये स्पष्टा । प. शेखर. * हन्तेः अत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (विधिः प्रतिषेधो वा समीपस्थस्यैव भवति न दूरस्थस्य इत्यर्थः) इति न्यायमपि बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्तते । सिद्धान्तकौमुदी हन्तेः इति सूत्रे.

卐 'अनन्तरेण संबन्धः स्यात् परस्याप्यनन्तरः । तदारूढः पुनः पश्चात् तदानन्तर्यमश्नुते ॥' (वा. २।१।१६।४८ पृ. ४५९) इत्यनुषङ्गाधिकरणन्यायेन अङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात् । ('ततः पुनस्तदारूढः' इति वार्तिके तृतीयचरणे पाठः) सु. पृ. १०६९.

* अनन्यथासिद्धत्वं अन्यथासिद्धत्रैविध्यराहित्यम् । गृहीतस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधानावच्छेदकधर्मत्वं आद्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्तित्वग्रहहेतुककार्यपूर्ववर्तित्वग्रहविषयत्व द्वितीयम् । क्लृप्तान्वयव्यतिरेकानुविधानसाहित्यं तृतीयम् । अत्र अक्लृप्तान्वयव्यतिरेकानु(कानु)विधायिनः इति विवक्षणीयम् । तेन न कारणान्तरस्य अन्यथासिद्धिः, ईश्वरज्ञानादिसंग्रहश्च । तस्य उपादानप्रत्यक्षतया स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । मणि. पृ. ४९.

卐 अनन्यलभ्य शब्दार्थः इति कर्त्रधिकरणन्यायः ॥ (३।४।४) बाल. पृ. ९३.

* अनन्यलभ्यः शब्दार्थः । विवि. पृ. २२, मणि. पृ. ११४. * स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रमाणान्तरेण

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् । २ ॥

भाष्यं— प्रकृतौ वा निविशेरन् अनारभ्याधीतानि पात्राणि । कुत ? अद्विरुक्तत्वात्, एवं अद्विरुक्तं भविष्यतीति । द्विरुक्तताया को दोष ? असंभव इति ब्रूम । यदि प्रकृतौ विकृतौ च भवति अस्ति तत् प्रकृतौ । प्रकृतौ चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति । ततो न अनारभ्यविधिमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनाकाङ्क्षितत्वात् अनारभ्यविधि न तत्र विदधाति । तेन ब्रूम प्रकृत्यर्थ एवेति ।

वा— सर्वविधीनां अप्राप्तविषयत्वात् यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति, तत्र खादिरत्वाद्युपदेश । प्रकृतौ च न कुतश्चित् प्राप्ति । विकृतिषु अङ्गान्तरार्थं अवश्यकल्पनीयेन अतिदेशेन खादिरत्वादि प्राप्नोति, इति नोपदेशमपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्य असंभव इत्याह । तत्र द्विरुक्तत्वात्, अद्विरुक्तत्वाद्वा मम इति सूत्रम् ।

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते । ३ ॥

भाष्य—अप्रकरणात् प्रकृतिविकृत्यर्थमेव इत्युच्यते । यत्तु चोदकेन प्राप्नोतीति, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मात् अनारभ्यविधिवर्जं चोदक प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण स्रुवे खादिरता, चोदकवाक्येन आनुमानिकेन विकृतौ । आनुमानिकाच्च प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थ अनारभ्यविधि ।

वा—(तद्वर्जे तु वचनप्राप्ते) प्राप्ते इति वा पाठ । सत्य द्विरुक्तत्वमन्याय्य, तत्र कुत एतत् अतिदेशप्राप्तत्वात् उपदेशो विहन्यते, न पुन उपदेशसिद्ध अतिदेश एव प्रापयेदिति ? । युक्त च पदार्थविप्रकर्षात् अतिदेशो न स्यात्, संनिकर्षात्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अथोच्येत सामान्यविषयत्वात् उपदेशो दुर्बल इति, तत् अतिदेशोऽपि सर्वाङ्गविषयत्वात् अविशिष्टम् । तस्मात् सर्वार्थं अनारभ्यवाद इति ।

दर्शनादिति चेत् । ४ ॥

भाष्य—यदि अनारभ्यविधि चोदकात् बलीयान्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे वैकृते कर्मणि चोदको नैव प्रवर्तेत । तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैव उपपद्येत । दृश्यन्ते च प्रयाजादय क्वचित् 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति ' इति । अथ चोदको बलीयान् तत एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् प्रकृत्यर्थ अनारभ्यविधि ।

वा—स्थिताया प्रतिज्ञाया चोदयति । यदि अतिदेशादुपदेशो बलवान्, एवं सति तेनैव उपदेशेन अवरुद्धत्वात् अतिदेशो नैव स्यात् । कुत ? शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारण खादिरत्व प्राकृतोपकारसाधने दृष्टशक्तित्वात् विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । ततश्च प्रयाजादिदर्शनं विरुध्यते । तस्मात् अतिदेशविनिर्मुक्ताया प्रकृतावेव निवेशो युक्त इति ।

न, चोदनैकार्थ्यात् । ५ ॥

भाष्य— न प्रकृत्यर्थं, सर्वार्थं इति ब्रूम, अप्रकरणे समाम्नानात् । यदुक्त अनारभ्यविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति, तन्नोपपद्यते । नहि अनारभ्यविधि चोदना निराकाङ्क्षीकरोति । प्राप्ते हि चोदकेन स्रुवे, खादिरता अनारभ्यविधिना शक्या विधातुम् । असति चोदके अनारभ्यविधिरपि नास्ति । न च अनारभ्यविधि स्रुव प्रापयति, तस्य च खादिरताम् । कुत ? चोदनैकार्थ्यात् । एकार्था हि चोदना 'यस्य खादिर स्रुवो भवति ' इति । न चात्र स्रुव खादिरता च उभयं विधीयते । स्रुवस्य सत खादिरता एष शब्द आह, स च चोदकेन प्राप्त । तस्मात् अस्ति चोदक । स हि अनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्वर्जमितरान् अन्य प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिविकृत्यर्थं अनारभ्यविधि ।

वा— नैतावता शक्य सर्वार्थत्व व्यावर्तयितुम् । नहि एकस्मिन्नंशे अतिदेशो बाधित सर्वथैव बाधितो भवति । तद्यथा शरे कुशेषु निवर्तितेष्वपि न प्रयाजादयो निवर्तन्ते । समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते । तेन खादिरत्वादिप्राप्त्यभावात् अतिदेशो निवर्तते । न च खादिरत्व अक्रियात्मकत्वात् शक्नोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । युगपच्च प्रकृतिविकृत्यो प्रवर्तमानमशक्य कल्लोपकारत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षत्व तु तत् स्रुवप्राप्त्यभावात् । न च अतिदेशाभ्यनुज्ञामन्तरेण स्रुवोऽपि संभवति । न चैतत् वाक्य स्रुवस्यापि विधायक,

युक्तस्य कारकस्य गुणभूतक्रियायामपि उक्तिः इति नियमे प्रमाणमस्ति, येन अध्याहारं विनाऽपि वाक्यं समर्थ्येत । तथाच्चे 'ओदनं भुक्त्वा शास्त्रं पठ्यते' 'श्रुत्वाऽप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थः कुबुद्धिना' इत्यादिद्वितीयाप्रयोगानुपपत्तेः । यदि तु उक्तप्रयोगेषु अनाश्वासः, 'मयैव पक्त्वा मयैव भुज्यते' इत्यत्र च कर्तरि एव आद्या तृतीया, 'पक्त्वा ओदनो भुज्यते' इत्यत्र नाध्याहाराङ्गीकरणं, तथा उक्तनियममङ्गीकृत्य क्त्वाप्रत्ययस्यापि च भावे एव शक्तिमङ्गीकृत्य तदर्थस्य भावस्य पूर्वकालत्वसमानकर्तृकत्वसंसर्गेण उत्तरक्रियायां अन्वयोऽङ्गीक्रियते, तदा अस्तु यद्-वृत्तिकारकत्वं स्वान्वयिप्रधानक्रियाप्रतिपादकेन पदेन श्रुत्या प्रतिपाद्यते तत्त्वं अभिहितत्वं, तदभावः अनभिहितत्वं, तत्र तृतीया इति संक्षेपः ।

अत्र वदन्ति । एवं सति 'लः' इति षष्ठ्यन्तं तिबाद्यन्वितं वाच्यं, प्रथमान्तस्य अनन्वयात् । अतश्च लस्य इतिसूत्रवैयर्थ्यापत्तिः, लादेशभूतशानजादेः कर्त्रादिवाचित्वानुपपत्तिश्च । न च 'कर्तरि कृत्' इत्यनेन तद्वाचित्वं, तथात्वेऽपि कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः तदप्राप्तेः सूत्रान्तराविषयत्वात् । अत एवं परिहर्तव्यं, लः इति प्रथमान्तं कर्त्रादौ एवान्वेति । न तु एतावता तस्य वाच्यत्वम् । लत्वेन श्रुत्या तद्गम्यत्वस्यैव शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन शक्त्यंशे तद्व्यापारकल्पनात् । सा तु प्राधान्यं विनैव सिध्यति इति सिद्धमाख्याते कर्त्रादेरवाच्यत्वं, शानजादौ च वाच्यत्व इति । 'लस्य' इति सूत्रस्य च तिबादीनां लादेशत्वविधायकस्य न वैयर्थ्यम् । भाट्ट. ३।४।८ पृ. ३२२-२४. ० अनभिहित-शब्दः एष (अनभिहिते इति पाणिनिसूत्रे २।३।१) रूढ्या विशेषात्मना अनवगतत्वे वर्तते । पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां न संख्याविशेषादवत् विशेषरूपेण कर्तृकर्मणी गम्येते । तस्मात् तत्तद्विभक्तिर्नोच्यते । कारकान्तराणि न कदा चिदेवं विशेषरूपेण प्रतीयन्ते इति विभक्तिस्तावदायाति । कारकत्वाविशेषेऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव विशेषप्रतीतिः संख्याविषया भवतीति तथोक्तम् । यत्तु भावेऽपि प्रत्ययप्रयोगे व्यभिचारः 'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इत्यादिषु पचिभावविवक्षाया कर्तृकर्मणोरनाश्रयणात् भावार्थभावनयोराशङ्क्यते ततश्चागमत्वमिति । तत्रोच्यते 'तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोष. शब्दगोचरः । वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेष्यते ॥' यथैवात्र क्रियाया अनैकान्तिकत्वात् अन्यत्रागमकत्वमापद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात्, 'ओदनः पच्यते' इत्यत्रापि अनभिधातृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचार्यप्यसौ केन चिदनुगृहीतः सन् अभिधास्यति, तथा ममापि तदर्थो गमयिष्यतीति अविशेषः । नच सर्वत्र सकर्मकाकर्मकश्यन्विकरणेतरविकरणोपपदविशेषज्ञानात् अभिधातृत्ववत् गमकत्वं विविच्यते इत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्यन्विकरणात्मनेपदीय-यक्-यङ्-क्यङ्प्रत्ययेषु च अविशेषः इति अत्यन्तसंशयहेतुत्वमेव अभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात् तद्भूताधिकरणोक्तेनैव अन्वयव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनीयम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३८-९३९.

፷ 'अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्' इति न्यायः (११।१।७।३५) । प्रयाजाद्यङ्गानां एकस्मिन् प्रयोगे अभ्यासो न कर्तव्यः, प्रयोगवचनैकत्वात् अङ्गानां प्रधानाना च प्रयोगवचनस्य एकत्वात् इति न्यायाक्षरार्थः । 'अनभ्यासस्तु अङ्गाना यथोक्तेन न्यायेन' । भा. ११।१।७।३७.

० अनर्थः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनः, वज्रः, इषुः इत्येवमादिः । कथ पुनरसौ अनर्थः ? हिंसा हि सा, हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथ पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते ? उच्यते, नैव श्येनादयः कर्तव्यतया विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपाय. इति हि तेषामुपदेशः । 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति हि समामनन्ति, न अभिचरितव्यमिति । भा १।१।२।२ पृ. १८.

፷ अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् । ६।८।९।२९ ॥

ज्योतिष्टोमे 'मध्यदिने अपराह्णे च प्रव प्रवति' इति श्रूयते । विहित एवभादि भवरं भवाणी इति प्रव प्रवति इत्यस्यार्थः । यदि तु मन्त्रो न समर्थ

सिद्ध्यर्थं युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते । तैश्च प्रयाजादय. । प्रयाजादिभिरपि स्वसाङ्गानि । तेन प्रकृतिवत् इत्येवरूपस्य अतिदेशस्य एकत्वात् सर्वाङ्गेषु अविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिः अप्रवृत्तिर्वा, नैकदेशेषु । सर्वैरपि जुह्वाः प्राप्ता एव आप्यन्ते इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे (३।३।७। १४) । तत् यदि तावत् अनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिरत्वादिविषये अतिदेश. परित्यज्यते, तत एव अङ्गान्तरेष्वपि, इति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्ग । तत्र चोक्तम् (अनेन पञ्चमसूत्रे) । अथ येषां चित् प्राकृतानामनुरोधेन तद्विषयः अतिदेशः प्रमाण क्रियते, ततः स्वादिरत्वादिप्राप्तिरपि अविशिष्टा इति स्पष्ट द्विरुक्तत्व प्राप्नोति । यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणाम्नानमपि अतिक्रम्य, विकृतय. प्राकृतं तावत् गृह्णन्ति इति सर्वत्र स्थापयिष्याम. । तेनापि अनारभ्यवादात् अतिदेशप्राप्ति. प्राथम्यम् । अवश्यं च प्रकृतिषु जुह्वादिप्राप्ति. अपेक्षितव्या । यावता च यत्र न जुह्वादय. प्राप्नुवन्ति, तावता स्वादिरत्वादयोऽपि, इति नोपदेशनियमनं घटते । न चैषां क्रतुसम्बन्धो निरस्त. । सोऽपि अन्यथाऽनुपपत्त्या जुह्वादिद्वारेण कल्पयितव्य. । सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसम्बन्ध तावत् अभ्युपगच्छति । तेन च परिहृते आनर्थक्ये, विकृतिसम्बन्धो निष्प्रमाणक. । प्रमाणवत्त्वे हि अतिदेशेन क्रतुसम्बन्ध. । येषां तु क्रतुसम्बन्ध एव प्रत्यक्ष., ते अनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव यथा ' एष वै सप्तदश. प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः ' इत्येवमादय. । तस्मात् स्वादिरत्वादि प्रकृत्यर्थं इति सिद्धम् ।

शा— अनारभ्यवादविचारप्रस्तावागतदोषनिवारणं समाप्य इदानीं तमेव अनारभ्यवाद अनुसन्धत्ते । ' जुह्वादिप्राप्तिमात्रं हि पर्णतादेरपेक्षितम् । या चौपदेशिकी प्राप्ति प्राप्तिर्या चातिदेशिकी ॥ सर्वा सा प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुवादतः । विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते ॥ ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते जुहूः । तेनैव पर्णताऽपीति व्यर्थं तदुपदेशनम् ॥ नैष प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पर्णत्वं नानुमानतः । चोदकात् प्राप्यते, तस्मात् सर्वार्थाः पर्णतादय. ॥ नैवं द्विरुक्तिदोष. स्यात् प्राप्तस्य हि पुनर्विधेः । पृथक्त्वेन पदार्थानां भवेद्वैचोदकत्वतः ॥ तदुक्तं युज्यते प्राप्तिः प्रकारस्त्वतिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावतः ॥ समुच्चिताश्च ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणम् । तेन यावज्जुहूप्राप्तिर्विकृतौ तावतैव च ॥ प्राप्तैव पर्णताऽपीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधिः । अवश्यं च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधेः ॥ तया सहैव पर्णत्वं प्राप्तं, न तु विधीयते । प्रकृतावेव पर्णत्वविधिस्तेन व्यवस्थितः ॥ '

सोम—यद्यनारभ्यवादस्य आतिदेशिकपदार्थानपेक्षत्व, तत्र प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तेः प्रकृतिविकृतिसाधारण्यमेव । यथा 'आश्रावयेति चतुरक्षर, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षर, यजेति द्व्यक्षर, येयजामह इति पञ्चाक्षर, द्व्यक्षरो वषट्कार:, एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः ' इत्यादौ, तत्र विकृतिरूपवशस्य आतिदेशिकत्वाभावात् इति ध्येयम् । प्रयोजनं यत्रानारभ्यविहितपदार्थाश्रिता गुणा. सन्ति, तत्र गुणकामाना विकृतिषु प्रवृत्तिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु आग्नेयिकन्यायेन (८।१।१३।२०) अप्रवृत्तिरिति । सूत्रार्थस्तु— पर्णतादिक सर्वार्थं कस्मिन् प्रकरणे अनाम्नातत्वेन सर्वार्थत्वस्य न्याय्यत्वात् इति ।

वि—' प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद् यस्य पर्णमयी विधिः । प्रकृतावेव वा, तुल्याद्वचनादुभयोरसौ ॥, जुहूमाश्रित्य पर्णत्वविधिं प्रकृतिमाश्रयेत् । चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥ '

भाट्ट— अनारभ्य श्रुतेन ' यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति ' इत्यादिना अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्देशेन विधीयमाना पर्णता तद्‌-द्वारेण जुह्वाध्यवसायद्‌, इति स्थिते सा किं प्रकृतिविकृतिसाधारणी, उत प्रकृतेरेव इति चिन्तायां, अविशेषात् उभयोरपि । न च विकृतौ अतिदेशेनापि प्राप्ते द्विरुक्तत्वापत्ति, उपदेशेनैव प्राप्तिसम्भवे अतिदेशस्य कुशविषयत्वाकल्पनवत् पर्णत्वविषयत्वाकल्पनात् । न च विकृतौ जुहूप्राप्ते अतिदेशायत्तत्वात् तस्य च प्रकृते: सर्वाङ्गग्राहकस्योत्तरकालीनत्वेन पर्णताविधे प्रथम प्रवृत्तिविषयत्वाद्बोधजनकत्वस्याभावे पुनरतिदेशविषये तत्सम्बन्धेन

* अनशनरूपं तपः याजमानं ज्योतिष्टोमे । ' सर्वे ऋत्विज उपवसन्ति ' इत्यादिवचनात्तु क्व चित् ऋत्विजामपि । भा. ३।८।३।९-११.

☞ अनागतावेक्षणन्यायः । यथा अनागतं न आगतं भविष्यत् कार्यं आदावेव अवेक्ष्यते विचार्यते तद्वत् । के. * तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः इति भाष्यावयवानुपक्षेप परिहारार्थं ' तेन ' इत्यादि भाष्यं (पृ. ८५३ पं. २८) ' कलसशेषैः' (कलसप्रयोगशेषैः भा. पृ. ८५४ पं. १०) इति वार्तिकेन अनागतावेक्षणन्यायेन अर्थतो व्याख्यातम् । सु. पृ. १२६३. * नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागतावेक्षणन्यायेन अत्र (४।२।९) कौस्तुभे च मन्त्राधिकरणे (१।२।४) एव प्रदर्शितः । भाट्ट. ४।२।९. * प्रसिद्धसंबन्धो हि शक्नोति लक्षयितुं इति अनन्तभाष्योक्ता उपपत्तिः अनागतावेक्षणन्यायेन 'विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति, न च विधीयमानावस्थः क्रयः प्रसिद्धः ' इति अरुणाधिकरणवार्तिकेन उक्ता । सु. पृ. १०२७. * प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं अयथार्थताऽभावश्चेति उभयं ' अनपेक्षत्वात् ' (१।१।५।५) इति सूत्रावयवोक्तत्वात् तद्-व्याख्यानावसरे वाच्यमपि अनागतावेक्षणेन वक्ष्यमाणतयैव चोदनासूत्रे एव वार्तिककृता उक्तम् । बाल. पृ. ६. * वक्ष्यमाणः इति अद्यतनी विभक्तिः इत्ययमर्थः वक्ष्यमाणेन अनागतावेक्षणेन अत्रापि वाक्ये तुल्यः इति मत्वा भाष्यकारेण दर्शितः । रत्न. ५।४।३।५-९. * यद्यपि आनुमानिकवचनप्रामाण्यं विशेषातिदेशनिरूपणं विना न पर्यवस्यति इति तदनन्तरमेव बलाबलचिन्ता युक्ता, तथापि अनागतावेक्षणन्यायेन भाविपर्यवसानमाश्रित्य इह (७।४।२।२) क्रियते । सोम. ७।४।२. * यागविधिप्रकारश्च अस्माभिः अनागतावेक्षणन्यायेन आग्नेयाधिकरणे (२।३।१४) एव प्रदर्शितः । कौ. २।३।५।१४. * यावतोऽश्वान् इत्यादिपूर्वपक्षानुकूलस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वेऽपि तदपत्तेः दातृविषयेष्टिविधिसामर्थ्ययोगशङ्कानिरासार्थं 'इदं श्रूयते' इत्यादि (भा. पृ. ९६५ पं. ३) 'निर्वपेत्' इत्यन्तं भाष्यं (पृ. ९६६ पं. १) ' अत इह यद्यपि ' इत्यादिना (भा. पृ. ९६३ पं. २२) ' दातुरिष्टिर्विज्ञायते ' (दातुरिति विज्ञायते) इत्यन्तेन वार्तिकेन (पृ. ९६४ पं. १०) अनागतावेक्षणेन संदेहोपपादनवेलायां अवयवशो व्याख्यातम् । सु. पृ. १४९९. * सन्ति तावत् अवान्तरापूर्वाणि । तदेतत् अपूर्वाधिकरणे एव अनागतावेक्षणेन प्रतिपादितम् । शा. ३।१।४. * सप्तमद्वितीयपादे वक्ष्यमाणस्यैव गीतिमात्रवाच्यत्वस्य (सामशब्देन) इह लक्षणसमर्थनाय अनागतावेक्षणन्यायेन भाष्यकृता उक्तत्वात् अपौनरुक्त्यम् । सु. पृ. ६७८.

* अनाचाराः । अद्यत्वेऽपि अहिच्छत्रमथुरानिवासिब्राह्मणीनां सुरापानम् । केसर्यश्वाश्वतरखरोष्ट्रोभयतोदद्दानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहारभार्यापत्यमित्रसहभोजनादि उदीच्यानाम् । मातुलदुहितृविवाहासन्दीस्थभोजनादीनि दाक्षिणात्यानाम् । भिन्नस्वजनोच्छिष्टस्पृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परस्पृष्टताम्बूलादनशुद्धवस्त्रानाचमननिर्णेजकधौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातककार्यपरिहरणादीनि उभयेषाम् । अतिस्थूलानि प्रतिपुरुषजातिकुलावस्थितसूक्ष्मस्वधर्मव्यतिक्रमणानि तु अनन्तभेदानि सर्वत्र विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्ति इति नैवंजातीयकमिश्रसदाचारधर्मसाध्यसाधनसंभवः । भा. १।३।३।७ पृ. २०४, यत्तु अद्यतनाना आहिच्छत्रकमाथुरब्राह्मणीनां सुरापानादि, दाक्षिणात्यानां मातुलदुहितृविवाहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तम् । तत्र के चित्तावदाहुः । स्मृत्याचारयोः इतरेतरनिरपेक्षवेदमूलत्वेन तुल्यबलत्वात् विहितप्रतिषिद्धविकल्पानुष्ठानाश्रयणात् अदोष इति । तत्तु वक्ष्यमाणबलाबलविभागात् अयुक्तम् । अन्ये तु एवमाहुः ' सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टत्वमाश्रितम् ॥ येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरे जनाः ॥ ' तथा मनुनाऽप्युक्तं 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ ' येषां तु यः पित्रादिभिरेव अर्थो नाचरितः स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धश्च, ते तं परिहरन्त्येव । अपरिहरन्तो वा सज्जनादिभिः परिह्रियन्ते । ननु गौतमेन आम्नायविरुद्धानां आचा-

प्राकरणिकेन बाध्यते। यथा अनारभ्याधीतं साप्तदश्यं पाञ्चदश्येन। बाल. पृ. १४१. * अनारभ्याधीतं 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इतीदं पर्णमयत्वं क्रत्वर्थं, तस्य वाक्येन क्रतुसम्बन्धः, फलश्रवणं तु अर्थवादः। वि. ४।३।१. * अनारभ्याधीत 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधाध्वरकल्पादौ उपसंह्रियते। भा. १०।८।९।१७-१९, * अनारभ्याधीतं सामिधेनीसाप्तदश्य विकृत्यर्थम्। ३।६।२।९. * अनारभ्याधीतानि यज्ञपात्राणि आधानमारभ्यैव आमरणं धार्याणि, न केवलं पौर्णमासीमारभ्य। वि. ११।३।१४. * अनारभ्याधीतयोः अंश्वदाभ्ययोः न सर्वप्रदाने अनुष्ठानं, किंतु प्रातःसवने एव धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव, येषां प्राकरणिको विनियोगः तेषां विधिबलादेव अनुष्ठानसिद्धेः। भाट्ट ५।३।६. * अनारभ्याधीतयोः अंश्वदाभ्ययोः वाक्यात् फलायैव संबन्धात् सोमेन संबन्धः, न सवनेन इति प्रतिसवनं नावृत्तिः। वि. ५।३।६ * अनारभ्याधीतयोः 'वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते' इति स्वाहाकारवषट्कारयोः 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादौ दर्विहोमे नोपसंहारः। भा. १०।८।१०।२०-२२. * अनारभ्याधीतानां चित्रिण्यादीनामिष्टकानां अग्निना संबन्धः, न तु चित्या। तेन प्रत्येक चितौ नावृत्तिः, किंतु मध्यमचितावेव। वि. ५।३।६. * 'अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं' इति न्यायेन (प्रथमाध्यायगतमन्त्राणां द्वितीयतृतीयाध्यायगतविकृतीनां च अनारभ्याम्नातानां) प्रत्यक्षम्नानगमात्। ताण्ड्यमा. पृ. २ * अनारभ्याधीतानां यत्र चोदकाप्रवृत्तिः तत्र निवेशः, यथा पर्णता दर्शादौ गृहमेधीये च। साप्तदश्यं तु अनारभ्याधीतमपि विकृतिष्वेव प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिषु गच्छति उपसंहारात्। मीन्या. * अनारभ्याधीतानां हिरण्यमरण- (३।४।१२) जघादि- (३।८।१३) अश्वप्रतिग्रहेष्टि- (३।४।१४ १५) पानव्यापत्तीनां (३।४।१६) विचारे प्रस्तुते वमनस्य हविःदोषविषयत्वात् तत्प्रसङ्गागतहविर्दोषविषयविचारसमाप्तौ पुनरनारभ्यविचार एव विषयः तृतीयस्य षष्ठे। सोम. ३।६।१. * अनारभ्याधीते प्रत्याम्नानेन प्राकृतं बाध्यते। बाल. पृ. १३१. * अनारभ्याधीते सर्वक्रतूनां अविशेषेण उपस्थितिः। संकर्ष. ३।३।१४. * अनारभ्याधीतप्रहेष्टकानां क्रत्वविशेषता। प्रहेष्टकाधिकरणम्। भा. ५।३।६।१५-१६. * अनारभ्याधीतत्वात् 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्यादि कर्मान्तरमिदम्। वि. २।३।१२. * अनारभ्याधीतत्वात् 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति चतुर्गृहीतत्वं सर्वहोमेषु स्यात्। भा. ४।१।१७।४८. * अनारभ्याधीतन्यायः (३।६।१।१-८)। (स्वरूपं-) 'कल्प्यक्रतुसम्बन्धं अनारभ्याधीतं क्लृप्तक्रतुसंबन्धात् प्रकरणाधीतात् दुर्बलं क्रतुसंबन्धविप्रकर्षात्' इत्येवरूपः क्रत्वङ्गविषय। सु. पृ. १६१. * बहुभिर्विच्छिन्नमन्त्रैः व्यवधानात् प्रकरणविच्छेदोपपत्तेः उत्तराङ्गस्य अनारभ्याधीतन्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वोपपत्तेः नोपवीतविधौ प्रकरणानुवृत्तिः। कौ. ३।१।११।२१ पृ. २०१, * यत्र तु बहून्यङ्गानि पठित्वा दूरे क्वचित् वाचनिकाङ्गाम्नानं, तत्र अल्पानुरोधेन बहूनि विच्छेदकानि अपनीय प्रकरणानुवृत्तिकल्पनाऽयोगात् अल्पस्यैव अनारभ्याधीतन्यायेन अन्वयः परिकल्प्यते। अत एव तत्पूर्वभाव्यसंयुक्तस्य विश्वजिदादेः स्वर्गफलकल्पनं, अन्यथा प्रकरणात् दर्शाङ्गत्वापत्तेः। ३।१।११।२१ पृ. २००. * आत्मज्ञानस्य न कर्मप्रकरणसंबन्धोऽस्ति, येन प्रयोगविधिना परिगृह्येत। नापि अनारभ्याधीतन्यायावतारोऽस्ति। पर्णताया जुहूवत् आत्मज्ञानस्य इह द्वाराभावात् तस्य जुहूवत् व्यभिचाराभावाच्च। संक्षेपशारीरके रामतीर्थः ४।११. * अनारभ्याम्नातं सामिधेनीसाप्तदश्य प्रकृतौ पाञ्चदश्येन बाधितं सर्वविकृतीरनुप्राप्तं क्वासु चित् विकृतिषु पुनः श्रूयते। वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु अनारभ्यविधानस्य वैमृधे, अध्वरकल्पायां, पशौ, चातुर्मास्येषु, मित्रविन्दायां, मैत्रावरुण्यां, आग्रयणेष्ट्यां इत्येतासु विकृतिषु साप्तदश्यं इत्युपसंहारः। भा १०।८।९।१७-१९. * अनारभ्योक्ताः (पर्णमयीत्वं-अञ्जन-मासादिकर्म च) क्रतुप्रयुक्ता एव, न पुरुषप्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा। इति पञ्चाममामसम्मतमपि अनुष्ठेयाः।

ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे निरूपिते ऊहप्रवरनामधेयान्यपि मन्त्रान्तर्गतत्वात् प्रसङ्गेन मन्त्रा नेति विचार्यते । अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । विकृतौ अतिदिष्टे तु प्रकृतिसमवेतार्थाभिधायिपदोद्धारेण विकृतौ समवेतार्थाभिधायि पदमूह्यते । एवं 'प्रवरे यजमानादीन् कीर्तयेत्' इति वचनेन यजमानस्य प्रवरकीर्तनं नामधेयकीर्तनं च मन्त्रविहितमस्ति । तत्रोहितपदस्य प्रवरपदस्य नामधेयपदस्य च मन्त्रमध्यपतनात् तत्सहितस्यैव च मन्त्रस्य विहितार्थस्मारकत्वात् तेषामपि मन्त्रत्वमेवेति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव यदि मन्त्रमध्यपातो विहितार्थस्मारकत्वं वा मन्त्रलक्षणं ब्रूमः, किन्तु अध्ययनकाले अभियुक्तमन्त्रपदविषयत्वम् । न चोहप्रवरनामधेयेषु मन्त्रपदप्रयोगविषयत्वमस्ति । तदुक्तम्— 'स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु' इति ।

इदानीं भाष्यकारानभिहितमपि प्रकृतोपयोगितया विचारान्तरमारभ्यते । किमूहप्रवरनामधेयानां निक्षेपे सर्वस्यैवामन्त्रत्वम्, उत निक्षिप्तस्यैवेति । अत्राय पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । यथा अधीतस्वरवर्णक्रमप्रत्यभिज्ञाने मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानं भवति, तदन्यत्वे तु मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानाभावादमन्त्रत्वमेवेति । तदुक्तं '**स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते । मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थः प्रतीयते ॥**' इति (वा. पृ. ४३७) । तस्मादेकवर्णापायेऽपि अमन्त्रत्वमेवेति । एवं प्राप्ते अभिधीयते । भवेदेव यद्यवयविनः समूहस्य वा एकदेशापायेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानं तादात्म्यं विहन्येत । नहि गोर्गडुनि जाते विषाणे वा भग्ने गोत्वप्रत्यभिज्ञाऽसिद्धिः । वने वा कतिपयवृक्षोपचयापचयाभ्यां प्रत्यभिज्ञासिद्धेः समूहे प्रत्ययो भवति । तद्वदिहापि एकावयवाभावेऽपि पदान्तरप्रक्षेपेऽपि प्रत्यक्षेण चाध्ययनकालावगतमन्त्ररूपप्रत्यभिज्ञानात् प्रक्षिप्तपदमात्रस्यैवामन्त्रत्वं, न तु सर्वस्यैवेति । तदुक्तं '**आकृतीनामभिव्यक्तिर्या यथ विनिरूपिता । नासाववयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥**' इति (वा. पृ. ४३८) । अत्र च पदान्तरप्रक्षेपोऽभिप्रेतः प्रदर्शितोऽत्र मोन्तरप्रान्तार्थमिति । न च 'न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यत्रापि गिरापदोद्धारेण इरापदस्याम्नातत्व-प्रसङ्ग इति वाच्यम् । अध्ययनकाले एवालोच्येदमवगतं, यत् 'प्रकृतौ गिरापदवानयं मन्त्रः, विकृताविरापदवान्' इति । तेन वेदप्रतिपादितेरापदस्य भवतु मन्त्रत्वम् । सूर्यादिपदानां तु न्यायगम्यत्वादिति वैषम्यम् । तदुक्तं '**यत्र वैदिकमन्त्रत्वं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते । न्यायेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥**' इति (वा. पृ. ४३८) । ननु सर्वशब्दावगम्या चोदना इति न्यायादूहादिकमपि न्यायगम्यश्रुतार्थापत्तिकल्पितवेदगम्यत्वादिरापदतुल्यमेवेति । मैवम् । नियतस्वरक्रमोच्चारितमेव हि वाक्यं वेदः । तच्चाधीयमानमेव परं तथा भवति । तेन यत् किंचित् श्रुतार्थापत्त्या वेदे कल्प्यते, तत् सर्वं वेदानुमतत्वाद्वेद इत्युच्यते ; तेनोहादीनां वेदाप्रतिपादितत्वात् नैव इरापदतुल्यत्वम् । नन्वेवमपि 'प्रवरनामधेयानि कीर्तयेत्' इति प्रत्यक्षवेदोपदेशात् प्रवरनामधेययोर्मन्त्रत्वप्रसङ्गः, न चैतत् । इरापदस्येव वेदे प्रवरनामधेययोर्मन्त्रप्रयोज्यविशेषरूपेणाम्नानाभावात् । अत्र हि प्रवरशब्देन असितदेवलशाण्डिल्यादिप्रवराभिधायिपदकीर्तनं, नामधेयशब्देन च यजमानाभिधायिविष्णुशर्मादिनामकीर्तनमभिमतम् । तेषां च वेदे अनाम्नातत्वान्न मन्त्रत्वमिति । एवं तर्हि यत्र मन्त्रे 'असावेष ते पिण्डः, ये चात्र त्वामनु याश्च त्वामनु तस्मै ते स्वधा' इति पठ्यते, तत्रापि सर्वनामस्थाने पितुर्नाम निक्षिप्यते, तस्य स्वरूपाम्नानाभावादमन्त्रत्वप्रसङ्गः । नैतत् । आम्नानसमर्पितस्य हि मन्त्रत्वम् । तद्यदि सर्वनाम्ना तस्याः शब्दान्तरसमर्पकत्वं तदा तेषां मन्त्रत्वम् । अथाम्नातस्य सर्वनाम्नस्तेषां प्रयोगे अप्रामाण्यं, ततो न मन्त्रत्वम् । तत्र तावत् सर्वनामपदं 'प्रवरनामधेयानि कीर्तयेत्' इतिवत् प्रमाणम् । किंतु पित्रादिविशेषनाम्नां आनन्त्यादाम्नातुमशक्यत्वात् पित्रादिविशेषार्थप्रतिपादनार्थम् । न चास्य स्वतः प्रतिपादनसामर्थ्यमस्तीति स्वयं प्रयोगानर्हं सत् विशेषशब्दानेव प्रयोगार्हाननुजानाति । अतः सर्वनामाम्नानसमर्पितरूपं पित्रादिविशेषविषयान् प्रवरशब्दान् मन्त्रवाक्यनिवेशिनो दर्शयतीति तदर्थेनैव सर्वनामपदमध्ययनविधिना अध्यापितमिति निश्चीयते । तस्मात् पित्रादिनाम्नामपि आम्नानसमर्पणात् मन्त्रत्वमेवेति । प्रयोजनम्—अमन्त्रत्वे मन्त्रप्रयुक्तनादविधिनाभावः,

विशेषार्थो पुन श्रुतिः । ८ ॥

सद्गा प्रत्यवयव चेति उभयथा परिक्रये प्राप्ते 'वामनो दक्षिणा' 'अयुतं ददाति' इत्यादिः तत्तदवयवे पुनःश्रुतिः परिक्रयविशेषार्था । अवयवे दक्षिणादान अदृष्टार्थं इति भावः । तस्मात् राजसूयोपक्रमे वृतानामेव ऋत्विजा राजसूयसमाप्तिपर्यन्तं नियमः इति सिद्धान्तः । के.

* अनियमेन उपसंहारस्य उपसहारविषये प्राप्तौ उपसहाररूपः प्रतिषेधः यथा– 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति । बाल. पृ. १७, * अनियमेन तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्याविधिः । यथा स्मार्ते 'पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः' इति । पृ. २६.

अनियमन्यायः । (३।३।१८।३१ ब्र. सू.) अनियमन्यायस्य प्रतीकोपासनातिरिक्तेष्वपि उपासनेषु उपपत्तेः । शांभा. ४।१।६।१५. 'अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्' इति सूत्रम् । देवयानगतिः यासु उपासनासु श्रूयते तत्रैव ज्ञातव्या, उत यासु शाण्डिल्यविद्यादिषु न श्रूयते तत्रापि ज्ञातव्या इति विचारे सर्वासा उपासनाना एषा गतिर्भवति इति चेरम् । एव अनियमो गतेः । यास्वेव श्रूयते उपकोशलविद्यादिषु तास्वेवेति न नियम । कुत एतत् ? 'तद्य इत्थं विदुः ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति शब्देन श्रुत्या, अनुमानेन 'शुक्लकृष्णे गती' इति स्मृत्या च तथा अनियमः सिध्यति इति न्यायसूत्रार्थः । अनेन न्यायेन *प्रतीकोपासनाभिन्नासु सर्वासु अहंग्रहोपासनासु देवयानगतिः* अनियमेन ज्ञातव्येत्युक्तम् । के. * यत्तु अनियमन्यायात् अविशेषेण सर्वेषा विकारालम्बनाना एषा गतिरिति, तत् दूषयति (भाष्यकार.)। न्यायनि ४।३।६।१५ ब्र. सू., * सर्वेषु उपासनेषु अनियमन्यायात् विकारालम्बनेषु विशेषासिद्धिः पूर्वपक्षे। ४।३।६।१५ ब्र. सू., * प्रतीकालम्बनान् न नयति, विकारालम्बनांस्तु नयति इति उभयथोपगमे सति 'अनियमः सर्वेषां' इति न्यायस्य न कश्चिद्दोषः । सर्वशब्दस्य प्रतीकालम्बनातिरिक्तविषयत्वसिद्धेः । ४।३।६।१५ ब्र. सू., * अनियमाधिकरणन्यायं गुणोपसंहारस्य हेतुत्वेन स्मारयति (भाष्यकारः)। ४।३।६।१५ ब्र. सू. (अयमेव अनियमन्यायः ब्रह्ममीमांसायाः)।

अनियमोऽन्यत्र । ५।१।३।३ ॥

क्रमः क्व चिन्नियामकः । अन्यत्र तु क्व चित् क्रमस्य अनियमः न नियमः । यथा दर्शपूर्णमासयोः याजमानाना प्रयाजानुमन्त्रणादीना नानाशाखासमाम्नातानां मन्त्राणाम् । सिद्धान्तसूत्रमेवेदम् । के.

अनियमोऽविशेषात् । १०।७।११।२३ ॥

आधाने दक्षिणा एका गौः, षट्, द्वादश, शतं, सहस्र अपरिमितं वा गावः इत्युक्तम् । तत्र अपरिमितपदेन क्व चित् संख्यैव ग्राह्या इति पूर्वाधिकरणे साधितम् । सा तु संख्या सहस्रात् न्यूना अधिका वा क्व चित् ग्राह्या इति अनियमः स्यात् अविशेषात् विशेषस्य अनुक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अधिकं वा स्याद्, बह्वर्थत्वादितरेः संनिधानात् । २४ ॥

पूर्वपक्ष सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । 'सहस्र देय, अपरिमित देय' इत्यत्र अपरिमितशब्देन सहस्रात् न्यून सम वा न ग्राह्य, किंतु अधिकमेव ग्राह्य, बह्वर्थत्वात् अपरिमितशब्दस्य । अपरिमितशब्दस्तावत् बहुत्वार्थकः । बहुत्वं च सापेक्षं पूर्वापेक्षया ग्राह्यम् । तत्र इतरैः एकत्वादिभिः सहस्रान्तैः संख्याविशेषैः सनिधानात् सहस्रापेक्ष बहुत्वं ग्राह्यम् । तस्मात् 'अपरिमित देय' इत्यनेन सहस्रादधिकं देयं इत्यर्थो ग्राह्य इति सिद्धान्तः ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् । २५ ॥

आधाने दक्षिणासु 'सहस्र देय अपरिमितं देय' इति अपरिमितशब्दः सहस्राधिकत्ववाची इति सिद्धान्ते अर्थवादसाफल्यरूपहेत्वन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । चशब्दः हेतुसमुच्चयवाची । अपरिमितशब्दस्य अत्र सहस्राधिकसंख्यावाचकत्वे सति इति तच्छब्दार्थः । 'उत्कृष्ट वै अपरिमित' इति अपरिमितत्वस्य सहस्रात् उत्कृष्टता ब्रुवन् अर्थवादः, 'क्षयिष्णु वै परिमित' इति च सहस्रान्तस्य क्षयिष्णुत्वं ब्रुवन्नर्थवादः अर्थवत् सामान्ये न्यूनक, अर्थवान् सफल. । तस्मात् अत्र

सयोगेन अङ्गं विधत्ते, लिङ्गेन वा केन चिदन्यमि चारिणा। वा. ३।४।८।२४, ● अनारम्भ्यवादा अपि येषा क्रतुसम्बन्ध एव प्रत्यक्षः, ते सर्वार्था एव। यथा 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः' इत्येवमादयः। ३।६।१।८, ● अनारम्भ्यवादेन आहवनीयः सर्वहोमार्थः इति तद्व्यतिकर्मान्तराभावात् आहिताग्नेरधिकारः (कर्मसु)। ३।२।१६।३९. ● अनारम्भ्यवादेन यजतिषु येयजामहः प्राप्तः, अनुयाजेषु च 'नानुयाजेषु' इति निषेधः। तत्र अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु इति पर्युदासः। भा. १०।८।१।१–४. ● अनारम्भ्यवादेनापि योऽर्थः न्यायादेव प्राप्यमाणः, स एव प्राप्यते। वा. ४।१।१७।४८, ● अनारम्भ्यवादस्य प्रकृत्यर्थताया सिद्धाया 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्येतस्य अनन्यप्रयोजनत्वात् प्रतिषिध्यप्रतिप्रसवार्थता गम्यते। ३।३।१२।२३ पृ. ८७९–८०. ● अनारम्भ्यवादस्य यत्र आतिदेशिकपदार्थानपेक्षत्व तत्र प्रत्यक्षस्य तस्य शीघ्रप्रवृत्ते' प्रकृतिविकृतिसाधारण्यमेव यथा 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्यादौ। कु ३।६।१।८.● अनारम्भ्यवादानां यदिद प्रकृत्यर्थत्वं अभिधास्यते नैतत् वाचनिक, कथ तर्हि, द्वारान्यथाऽनुपपत्तिकारितम्। वा. ३।३।५।१२, ● अनारम्भ्यवादन्यायेन (३।६।१) आधानवदेव पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ किं आहवनीयादयः प्रकृत्यर्थाः आहोस्वित् सर्वार्थाः इति। ३।७।१९।३९ पृ. ११०२. ● अनारम्भ्यविधिः प्रकृतावेव निविशते। धि. ३।६।१. ● अनारम्भ्यविधिः यदि चोदकात् बलीयान् तत्र प्रयाजादीना दर्शन नैवोपपद्येत। दृश्यन्ते च प्रयाजादयः क्व चित् 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णल जुहोति' इति। अथ चोदको बलीयान् ततः एतद्दर्शनमुपपद्यते। भा. ३।६।१।४. ● अनारम्भ्यविधिः सामान्यविधिः, मित्रविन्दादिप्रकरणस्थस्तु विशेषविधिः। मीन्या. ● अनारम्भ्यविहितपदार्थाभिवद्गुणाः यत्र सन्ति तत्र गुणस्यामानां विकृतिषु न प्रवृत्तिः। यस्य अनारम्भ्यवादस्यातिदेशिकपदार्थानपेक्षित्व तत्र प्रकृतिविकृतिसाधारण्यमेव। यथा— 'आघारयेति चतुरवर्त०' इत्यादौ, तत्र विकृतिष्वपातिदेशकस्याभावात्। सोम. ३।६।१.

✠ अनारम्भ्याधिकरणम्

अनारम्भ्यन्यायः, अनारम्भ्यवादन्यायः, अनारम्भ्यवादाधिकरण, अनारम्भ्याधीतन्याय', इति वा। स्रुवाधिकरणं, पर्णतान्यायः, पर्णमयीन्याय., द्विवक्तत्वन्यायः इत्यपि।

सर्वार्थमप्रकरणात्। ३।६।१।१॥

भाष्यं—अनारम्भ्य किं चिदुच्यते 'यस्य खादिरः स्रुवो भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति, सरसा अस्याहुतयो भवन्ति' 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादि। तत्र सदेहः किं खादिरता स्रुवे, पालाशता जुह्वा प्रकृतौ निविशते, उत प्रकृतौ विकृतौ चेति। किं प्राप्त ? सर्वार्थं अप्रकरणात्। प्रकृतिविकृत्यर्थं एवंजातीयकम्। कुतः ? अप्रकरणात्। न क्वस्य चित् प्रकरणे श्रूयन्ते। तानि वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति।

वा—इदानीमनारम्भ्याधीताना प्रकृतिलिङ्गसयुक्ताना प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृतिप्रकरणसंबन्धः, उत सर्वार्थत्व इति विचारः। तत्र श्रुत्यादिषट्काभावेऽपि अश्वप्रतिग्रहेष्टिवत् क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः। स्रुवाद्युद्देशेन हि अत्र खादिरत्वादीनि विधीयन्ते। ते च स्रुवादयः 'स्रुवेणावद्यति' 'स्रुवेणाघारमाघारयति' 'स्रुवेण पार्वणौ जुहोति' 'जुह्वा जुहोति' इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः। तत्संबन्धित्वेन च उपनीतमात्राण्येव खादिरत्वादीनि स्रुवसंस्पर्शिना क्रतुकथमावेन गृह्यन्ते। नहि तेषामन्यत् फलमस्ति इति चतुर्थे (४।३।१।१) वक्ष्यामः। न च निर्व्यापारात् जातिविशेषात् फलोत्पत्तिरवकल्पते। न च व्यापारसंबन्धजननार्था का चित् क्रिया प्रस्तुता दृश्यते। नापि वाक्योपात्ता। न चात्र स्रुवादिर्विधीयते, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतः स्रुवाद्यनुवादेन विधीयमानाना खादिरत्वादीनां स्रुवादिस्वरूपे अन्यथाऽपि उपपद्यमाने अनर्थक विधान इति तदुपप्राप्तिकर्मसंबन्धो विज्ञायते। तत्र अनारम्भ्यवादत्वादेव स्रुवादिसंबन्धस्य प्रकृतिविकृतिषु अविशेषात् सर्वार्थत्व इति पूर्वः पक्षः।

● अनिषिद्धसंभवे च निषिद्धोपादानानाक्षेपः। सु. ३।७ पृ. ३४.

● अनिष्टप्राप्तिः प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठाने क्षति भवति। वि. ६।२।५

卐 अनिष्टाग्रयणस्य ग्राम्यधान्यभक्षणनिषेधः॥

'तस्मान्नानिष्ट्वाऽऽग्रयणेन नवस्याशितव्यम्' इति निषेधः फल्गुश्यामाकाशनस्यैव, न व्रीहियवाशनस्य 'याः फल्गुश्यास्तासामितरेण' इति वाक्यशेषे फल्गुप्रकीर्तनेन विशेषे व्यवस्थापनात्। तस्मात् फल्गुव्यतिरिक्तानां ग्राम्याणां भक्षणे नियमः। इति प्राप्ते, अशनस्य द्रव्यसामान्येन करणासंभवेन प्रवृत्तेर्विशेषैकविषयकत्वेन सामान्यस्य विशेषे पर्यवसानाय वाक्यशेषावश्यकत्वेऽपि निवृत्तेर्नव-धान्यसामान्याशनविषयकत्वानुपपत्तेरभावेन यवानाकाङ्क्षितस्य वाक्यशेषेणासमर्पणात् फल्गुशब्दार्थवादः छत्रिवत् लक्षणया स्तावकमात्रमिति सर्वग्राम्याणामेव भक्षणप्रतिषेधः। संकर्ष ३।१।१०.

卐 अनिष्टाग्रयणस्यापि शमीधान्यानां न निषेधः॥

मुद्गादिशमीधान्यानामपि पक्वौषधित्वाविशेषेण निषेधे प्राप्ते, तेषामयागयोग्यत्वादेव न निषेधः। संकर्ष. ३।१।१२

卐 अनिष्टाग्रयणस्यापि शाकापक्वौषधीनां भक्षणं यथाकामम्॥

'सस्य नाश्नीयाद्' इति वचनान्तरेण शाकादीनामपि भक्षणनिषेधे प्राप्ते, तेषां यागयोग्यत्वाभावेन 'देवा ओषधीषु पक्वास्वाजिमीयुस्तानिन्द्राग्नी प्रथम मुदजयताम्' इत्युपक्रम्य नवाशननिषेधेन देवेभ्यो दातु योग्यानां धान्यानां पक्वानामेव तेभ्योऽनिष्ट्वा भक्षणस्य निन्दया पक्वशाकानां हरितयवादीनां भक्षणे याथाकाम्यम्। संकर्ष. ३।१।११.

● अनीकवती इष्टिः चातुर्मास्यगतसाकमेधावयवभूता प्रातः कर्तव्या सद्यस्काला। 'अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपाल' इति विहिता। भा. ५।१।११।१९-२२.

● अनीशाणसंकल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि। भा. ४।१।३।३-६.

● अनीप्सितं कर्म चतुर्विधम्। 'द्वितीया' इति विन्दौ मणौ द्रष्टव्यम्। ● अनीप्सितत्वस्य द्वितीयावाच्यत्वं सक्त्वधिकरणे (२।१।४।११-१२) निषिद्धम्। सु. पृ. १०८७.

卐 'अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति' इति न्यायः। 'यथा लोके य एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते, य एवमसावधीते इति तस्याऽनुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोऽभ्युदयेन युज्यते' इति 'ऋलृक्' सूत्रमहाभाष्ये सुविस्तरः इति। साहस्री. ९९७.

● अनुकर्षः परस्य पुरस्तात् भवति। के.

卐 अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः, इति न्यायः। विचक्षणो जनः अकथितमपि विषयमनुभवतीति विषयेऽस्य प्रचारः। उक्तं च 'उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः। अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः॥' इति। साहस्री. ६४९.

● अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। वि. ६।५।१९.

● अनुगमनं इत्यादीनां 'गुरुरनुगन्तव्यः अभिवादयितव्यश्च' 'वृद्धवयाः प्रत्युत्थेयः समन्तव्यश्च' इति विहितानां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः। भा. ९।२।१०।३०,

● अनुज्ञा च 'उपह्वयस्व' इति मन्त्रेण। 'उपहूत' इति मन्त्रेण च अनुज्ञापनम्। भा. ३।५।१६।४२, ● अनुज्ञा च सोमभक्षणे न्यूनाधिक्यदोषपरिहारार्थं एकपात्राणामेव। ३।५।१७।४३, ● अनुज्ञा च सोमभक्षणे वैदिकमन्त्रेण न तु लौकिकोक्त्या। ३।८।१५।४१.

● अनुज्ञातभक्षणम्। अग्निष्टोमे चमसस्थ सोम हुत्वा सदसि भक्षयन्ति। तत्र एकैकश्चमसः बहुभिर्ऋत्विग्भिर्भक्ष्यते। न च तेन उच्छिष्टा भवन्ति, तथा विधानात्। भक्षणकाले च स चमसो यस्य होत्रादेर्भवति तस्मानुज्ञा दृश्यते 'होतरुपह्वयस्व' इत्यादिमन्त्रेण, सोऽपि च 'उपहूत' इति मन्त्रेण अनुज्ञां ददाति। तदिदं अनुज्ञातसोमभक्षणं नाम। घे.

तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन् पशुपुरोडाशाङ्गानि अन्यस्थानानि भवेयुः। तेषां स्वस्थानत्वाय पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम्।

स्विष्टकृच्छ्रूषणान्नेति चेत्। ६॥

भाष्यं—इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम्।

विकारः पवमानवत्। ७॥

भाष्यं— अत्रोच्यते। एवं च पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेण अनिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते विकारो वचनात् भविष्यति। 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति। यथा 'अग्नये पवमानाय निर्वपति' इति वचनात् पवमानशब्दको निर्वापः क्रियते एवमिहापि।

अविकारो वा, प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च। ८॥

भाष्यं— अविकारः अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं प्रकृतिवत् अतिदेशात्। यत्तु वचनादिति, नात्र विकारो विधीयते। किं तर्हि समवदानं देविकाहविषां 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इति। तत्र विकारे अन्यस्मिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्यते (भिद्येत)। कथं तर्हि स्विष्टकृद्वचनं? चोदनां प्रति भावाच्च। दर्शपूर्णमासयोः या अस्ति स्विष्टकृच्चोदना, सा स्विष्टकृच्छब्दिका, तां प्रति एतद्वचनं तदुपलक्षणाय। तस्मादग्नये योऽसौ भोगभाक् इति यावदुक्तं स्यात्, तावत् अग्नये स्विष्टकृते इति। यथा 'शरमयं बर्हिर्भवति' इति 'नवनीतमाज्यं' इति प्राकृतं कार्यं लक्ष्यते प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन, एवमिहापि स्विष्टकृच्छब्देन प्राकृती लक्षणया देवता अनूद्यते।

शा—अनुनिर्वाप्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वं विपरीतं वा इति संशये भूयस्त्वात् अनुनिर्वाप्याणाम्। इति प्राप्ते उच्यते। नहि तेषां सह चोदना, नापि सहोपक्रमः। किंतु पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रक्रान्ते अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रमध्ये विधानात् विस्पष्टं प्रसङ्गित्वं इतरस्य च तन्त्रित्वं, तन्त्रिधर्मश्च प्रसङ्गिना उपजीवनीयः इति पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम्।

सोम—पूर्वत्र विरोधाभावात् भूयस्त्वस्य अकिंचित्करत्वेऽपि इह भूयस्त्वेन व्यवस्था इत्युत्थितेः संगतिः। अत्र अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रित्वं, उत पुरोडाशस्य इत्येवं न विचार्यते। बहूनामपि तन्त्रमध्यपातेन प्रसङ्गित्वस्य अविचारितसिद्धत्वात्। किंतु पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वं अनुनिर्वाप्याणां प्रसङ्गित्वं इति सिद्धं कृत्वैव धर्मविप्रतिषेधे किं भूयसां प्रसङ्गिनां धर्मो ग्राह्यः, उत एकस्यापि तन्त्रिणो धर्मः इत्येवं विचार्यते इति ध्येयम्। प्रसङ्गविधेः तन्त्रविध्युपजीवनेन प्रवृत्त्या तन्त्रिणः प्राबल्यात् तद्धर्म एव ग्राह्य इति। पशोः पुरोडाशस्य अनुनिर्वाप्याणां च धर्मविप्रतिषेधे पशोः स्वाधर्म्यम्। पुरोडाशस्य अनुनिर्वाप्याणां च धर्मविप्रतिषेधे पुरोडाशस्य स्वाधर्म्यं इति बोध्यम्।

वि—'स्वाधर्म्यमनुनिर्वाप्येष्वस्ति नो वा, बहुत्वतः। अस्ति, नैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता॥'

भाट्ट— चयनादौ अग्नीषोमीयपुरोडाशानन्तरं 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपति' तथैव अनूबन्ध्यादौ 'देविकाहवींषि निर्वपति' इति च श्रुतम्। तत्रैषां अनुनिर्वाप्याणां हविषां बहुत्वात् तन्त्रित्वं पुरोडाशस्यैव तु पश्वपेक्षया क्लृप्तप्रसङ्गित्वस्य प्रसङ्गित्वम्। यदि तु अनुशब्दयोगात् 'वैमृधमनुनिर्वपति' इतिवत् उत्तरकालत्वप्रतीतेः तस्य च प्रयोगान्वयित्वात् पशुपुरोडाशप्रयोगविधिविहिताङ्गोपेतपशुपुरोडाशानन्तरं अनुनिर्वाप्याणां स्वाङ्गोपेतानां प्रयोगविधिः इति विभाव्यते, तदा अस्तु वैमृधवत् प्रयोगभेद एव इति नानयोर्मिथः तन्त्रप्रसङ्गिभावः। अतश्च यथैव वपायागोत्तरं पशुपुरोडाशप्रयोगविधानात् अन्यतः अलब्धोपकाराणां निर्वापस्विष्टकृदादीनां पशुपुरोडाशप्रयोगविधिविधेयानां वपायागोत्तरमेव करणं, तथैव देविकाहविषामपि स्वप्रयोगविधिविधेयनिर्वापस्विष्टकृदाद्यङ्गोपेतानां साङ्गपशुपुरोडाशोत्तरकालमेव करणं इति न मिथः प्रसङ्गः। उभयोरपि तु पशुतन्त्रमध्ये पाठात् पाताद्वा तदीयप्रयाजादिप्रसङ्गः। इति प्राप्ते नाम पशुपुरोडाशवत् प्रयोगविधिः। यथास्ये तद्देव स्विष्टकृद्देशापत्त्या शतपथे पशुपुरोडाशयागमभि-

प्राप्तिकालवैषम्यापत्तिः इति वाच्यम् । वैमृधादिवत् पर्णताव्यतिरिक्ताङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य विकृतौ अतिदेशोपपत्तौ पर्णतायाः पश्चादेव विधानेन साधारण्योपपत्तेः । अन्यथा वैमृधेऽपि वैमृधव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यतिदेशानापत्तेः । इति प्राप्ते, यत्किंचिदितिकर्तव्यताकवैमृधोपेतसकलाङ्गसम्बन्धेनैव प्रकृतेः पूर्णत्वमङ्गीकृत्य वैमृधे अतिदेशकल्पनायामपि येषामङ्गानां स्वाङ्गसंबन्धेन निराकाङ्क्षता, तेषामेवातिदेशः, न वैमृधस्य, अङ्गविशेषानवगमेन तद्भावनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतश्च पर्णतारूपाङ्गसम्बन्धं विना प्रकृतेः पूर्णताभावात् अतिदेशतो जुहूप्राप्त्यनन्तरं पुनः पर्णताविधौ प्राप्तिकालवैषम्यापत्तेः प्रकृत्यर्था एव पर्णता । यथा च एवं सति 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इत्यत्र अग्नीषोमीयपशुनीयानूबन्ध्यपशुबन्ध्युपदिष्टातिदिष्टच्छेदनसाधारण्येन दीक्षाकालविधौ न प्राप्तिकालवैषम्य, तथा तत्रैव (११।३।४) वक्ष्यामः । वस्तुतस्तु नैव तत्र साधारण्येन विधिः, प्रकृत्यर्थत्वेन विहितस्य अतिदेशतोऽपि प्राप्तिसंभवात् । तथापि यूपैकत्वं भिन्नकालिकत्वेन अगृह्यमाणविशेषत्वात् पाक्षिकत्वं नानुपपन्नम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे पर्णतालोपे वेदान्तरीयविकृतौ याजुर्वैदिकत्वात् तद्भ्रेषप्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते अविज्ञातप्रायश्चित्त, विकृतिवेदीयं वा । भूरादिप्रायश्चित्तानामपि उपक्रमानुसारेण उच्चैस्त्वादिवत् वेदधर्मत्वात् ।

मण्डन— 'न पर्णता स्याद्विकृतौ द्विरुक्तेः । '

शंकर— 'प्रकृतौ पर्णतादि च । '

●अनारभ्याधिकरणे अनारम्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेः तदर्जे प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्व प्रसङ्गस्य असिद्धत्वशङ्कायै उक्ता, चोदकस्य अनारम्यविधितो दौर्बल्य तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्ष्यात् चोदकाभावात्तत्र तत्प्राप्त्यसम्भवादि 'दर्शनादिति चेत्' (४) इति सूत्रेणाशङ्क्य 'न चोदनैकार्थ्यात्' (५) इत्यनेन अनारम्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थत्वेन सूत्राभिधानात् विकृतिनैराकाङ्क्ष्यत्वाभावात् चोदकस्य दौर्बल्येऽपि अनारम्यविधिनस्तत्प्राप्त्यनुपपत्तिमुक्त्वा, सिद्धान्ते देशिकोक्त द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्य असिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्ताररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानं 'उत्पत्तिरिति चेत्' (६) इत्यनेनाशङ्क्य, 'न तुल्यत्वात्' (७) इत्यनेन आमनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि संक्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेन अनैकान्तिकत्वात् अनुमानायोगमुक्त्वा, 'चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थम्' (८) इत्यनेन अनारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वात् अनारम्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेन अनारम्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेः चोदकः शेषः अनारम्यविधिर्वा इति विप्रतिषेधापत्तेः, तत्परिहाराय अनारम्यविधानं प्रकृतिमात्रार्थं इति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्य असिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धान्त उपसंहरिष्यति । सु. पृ. १२०७, ● अनारम्याधिकरणसिद्धान्तसूत्रेण 'प्रकृतौ वा' (२) इत्यनेन खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वापत्तिलक्षणः न्यायः उक्तः । ३।७ पृ. ४१, ● अनारभ्याधीतः प्राग्यंः 'पुरस्तादुपसदां प्राग्यं प्रकृणक्ति' इति सोमाव्यभिचारितोपसदादिसंबन्धात् सोमं गच्छति, तथापि अनारम्यन्यायेन प्रकृतिभूतं ज्योतिष्टोम, तत्रापि प्रथमशब्दसंयोगात् तदीयाद्यप्रयोगम् । कु. ३।३।१७।२८. ● अनारभ्याधीतं आधानं न कम्याम्नम् । वि. ३।६।४, ●अनारम्याधीत 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति मन्त्रश्च विध्यन्तरम् । तेन षोडशी सर्वेषु द्विरात्रेषु प्रातः सन् अङ्गिरसां द्विरात्रे एव, नान्येषु द्विरात्रेषु इति परिसंख्यायते इति शुक्तिररमनन् । १०। ५।१३, ● अनारम्याधीत 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति सुवर्णधारणं पुरुषार्थं, न क्रत्वर्थम् । ३।४।१२. ● अनारम्याधीत प्रकरणापठितेन बाध्यते । अमावास्यः । या. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. ● अनारम्याधीतानि प्रकृतिगामीनि । अत्र प्रकृतिशब्देन 'चोदकात् यत्र अङ्गानामप्राप्तिः सा प्रकृतिः' इत्यर्थो ग्राह्यः, न तु 'विकृतिमतोऽङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिः' इति, गर्गत्रिरात्रे पर्णताया अप्रसङ्गात् । मीन्या. ● अनारम्याधीतं

पशुपुरोडाशाङ्गानि अन्यस्थानानि भवेयुः । स्वस्थानत्वाच्च प्राधान्यम् । तस्मात् तेषां स्वस्थानत्वलाभाय पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं कर्तव्यम् इति सिद्धान्तः ।

स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति चेत् । ६ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । स्विष्टकृच्छब्दकं स्विष्टकृतो वचनं पशुपुरोडाशस्य देविकाहविषां च श्रूयते ' अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ' इति । तत् अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रे उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं स्यात् । तस्मात् अनुनिर्वाप्यतन्त्रस्य नियमः, न पशुपुरोडाशस्य । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

विकारः, पवमानवत् । ७ ॥

उच्यते । पशुपुरोडाशस्य तन्त्रेण अनिरुक्ते स्विष्टकृति प्राप्ते ' अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ' इति वचनात् विकारः स्यात् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं स्यात् । पवमानवत् यथा 'अग्नये पवमानाय निर्वपति' इति वचनात् पवमानशब्दस्य निर्वापः क्रियते तद्वत् । अन्यार्थमिदं वचनमिदं, न तु सिद्धान्तः ।

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च । ८ ॥

अग्निचयने देविकाहविःषु ' अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ' इति श्रूयते । तत्र विकारः कर्तव्यः सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् इति पूर्वपक्षिणा उक्तम् । तत्र सिद्धान्ती आह । अविकारः, न विकारः कर्तव्यः, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् इति । वा-शब्दः पूर्वपक्षनिरासाय । कथं तर्हि अग्नये स्विष्टकृते इति श्रवणम् ? तत्राह चोदनां प्रति भावाच्च इति । दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृच्चोदना, सा स्विष्टकृच्छब्दिका, तां प्रति अग्नये स्विष्टकृते इति श्रवणस्य भावः तदनुवादत्वेन श्रवणं भवति । दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृच्छब्दो वर्तते इति दर्शयितुं एतच्छ्रवणम् । न तु देविकाहविःषु स्विष्टकृच्छब्दविधानार्थम् । चयने अनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रम् अस्विष्टकृच्छब्दकं च वचनं कर्तव्यम् इति सिद्धान्तः । के.

* अनुपदिष्टं सत् कथं शक्यं विज्ञातुम्, असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् इति न्यायः ।

स्पष्टार्थोऽयं प्रत्याहाराह्निके । (तत्र नेदं लभ्यते) । साहस्री. ८२९

* अनुपनीतस्य ' प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत ' इत्यादिस्मार्तेषु कर्मसु नाधिकारः किंतु उपनीतस्यैव । भा. ६।२।६।२१-२२.

* अनुपपत्तिश्च प्रमाणान्तरविरोधः । ऋजु. पृ. ८६. * अनुपपत्तिप्रमाणक अपूर्वम् । वा. २।१।१।२ पृ. ३७४.

* अनुपलब्धिः अभावग्राहकं मानान्तरम् । न च अभावस्य केवलाधिकरणात्मतया प्रत्यक्षेण ग्रहः इति वाच्यम् । तस्य अधिकरणात्मकत्वे भूतले घटाभावः इति आधाराधेयभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । किंच 'घटो नास्ति, नात्र पटः ' इत्यादिव्यवहारस्य अघटे प्रसङ्गात् न भूतलमात्रं विषयः । घटविविक्तस्य विषयत्वे अभावातिरिक्तस्य विवेकस्य असंभवात् सिद्धमभावेन । तद्ग्राहकं च योग्यानुपलब्धिर्मानान्तरम् । तथाहि, अभावो नेन्द्रियग्राह्यः, सन्निकर्षाभावात् । न च विशेषणतादिः संनिकर्षः, तस्य प्रत्येकवृत्तितया उभयनिष्ठत्वाभावेन संनिकर्षत्वायोगात् । न च तत्र अभावस्मरणम्, पूर्वं तदनुभवाभावात् । एवं च तस्य अनुपलब्धिरूपप्रमाणान्तरवेद्यत्वम् । योग्यानुपलब्धिश्च दर्शनयोग्यस्य अदर्शनं दर्शनाभाव इति यावत् । तेन घटप्रमाविशिष्ट दर्शनाभावेन प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकेन ' यदि घटः स्यात्तदा दृश्येत ' इत्याकारेण घटाभावो ज्ञायते । योग्यता च योग्यप्रतियोगिकत्वयोग्याधिकरणकत्वादिरूपा तत्तदभावग्रहे नान्येव । अतः सिद्धं अभावग्राहकं अनुपलब्धिरूपं मानान्तरम् । अत्र प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः करणम्, अनुमिति. अवान्तरव्यापारः, अभावज्ञानं फलम् । अर्थापत्तौ तु ज्ञानं करणं, अनुपपत्तिज्ञानं अवान्तरव्यापारः, उपपादकज्ञानं फलम् इत्यनयोर्भेदमाहुः । अत एव प्रमाणानि । वस्तुतस्तु अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः अन्योन्यभेदः अनुमानाच्च भेदः नाकल्प्यम् । मणि पृ. ६१-६२ * अनुपलब्धि. अस्माकं (भट्टानां) प्रमाणान्तरम्, सा च यत्नाभावेन इन्द्रियवत् मानसमेव वा गमयति । रत्नाकरः अनुमान, श्लो. १६८. (अनुपलब्धिविषयकं किंचित् अस्मदविदो

तत्फलवाक्यानामर्थवादत्व तु औदुम्बराधिकरणे साधितम्। भाट्ट. ४।३।१.

'अनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति न्यायः। मारविः (१।८)। अनार्याणा खलजनाना मिनत्वात् उपकारात् महात्मभिः सह विरोधोऽपि श्रेयस्करः इति शब्दार्थः। साहस्री. ९६२.

* अनाशङ्कित आशङ्कितान्तरम यथा–'शास्त्राणि चेत् प्रमाण स्युर्गतास्ते परमा गतिम्।' इति। भा. १०।८।१४।४२.

* अनाहिताग्नेः आहिताग्नेश्च पितृयज्ञः 'अप्यनाहिताग्निना कार्यः' इति वचनात्। भा. ६।८।१।८, * अनाहिताग्नेः इष्टयो न विद्यन्ते। न हि अनाहिताग्नेः क्रतवः सन्ति। ६।८।२।५, * अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकारः। ६।८।१।९–१०. * अनाहिताग्नीनां सत्रे नाधिकारः। वि. ६।६।५. * अनाहितेऽग्नौ अवकीर्णिपशुः। (लौकिकेऽग्नौ इत्यर्थ.)। भा. ६।८।४।२२, * अनाहितेऽग्नौ उपनयनहोमः। ६।८।२।११–१९, * अनाहितेऽग्नौ चतुर्होतृहोमाः। ६।८।१।९–१०, * अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्टिः। ६।८।३।२०–२१. * अनाहिताग्निता उपपातकत्वेन स्मर्यते। सु. पृ. ९१५.

* 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च' इति जर्तिलाना होमद्रव्यत्वेन निषेध.। भा. १०।८।४।७.

* अनिज्याशेषैः शिमिरङ्गैः स्विष्टकृद्यागानुष्ठान अग्नीषोमीये पशौ ज्योतिष्टोमे। भा. १०।७।३।१०.

* अनित्यस्य नित्येन न सम्बन्धः– 'न चानित्यस्य कामस्य नित्यैरग्न्यादिकर्मभिः। कथं चिदपि संबन्धः साध्यसाधनरूपतः॥' वा. २।३।१२।२५.
* अनित्यप्रारब्धकर्मणः नित्यकर्मणश्च श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनम्। वि. ६।३।४.

अनित्यसंयोगपरिहारन्यायः। व्याकरणज्ञाने तु पौरुषेयं मन्त्राधीनत्वात्, मन्त्रार्थवादगतानित्यसंयोगपरिहारन्यायेन अनादिवेदविषयत्वेन नारभ्यते। वा. १।३।८।२४ पृ. २०७. मन्त्रार्थवादस्थानित्यसंयोगस्य परिहारे यो न्यायः 'नित्यानित्यसंयोगविरोधरूपः' तेनेत्यर्थः। सु. पृ. २६९. 'सुधाया न्यायस्य स्वरूपमुक्तं, वार्तिके तु विनियोग उक्तः। के.

* अनियतनिमित्तकः नैमित्तिकपुरुषार्थाधिकारविधिः 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्, अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्' इति। बाल. पृ. १४, * अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकं वैदिकं कर्म द्विविधं दोषनिर्घातार्थं अदोषनिर्घातार्थं चेति। आद्य यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इति, 'योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति च। दोषनिर्घातार्थत्वादेव एकार्थत्वादनयोर्विकल्पो द्वादशे (१२।३।५।१६) 'प्रायश्चित्तेषु नैकार्थ्यात्' इत्यधिकरणे वक्ष्यते। द्वितीयं यथा 'भिन्ने जुहोति' इति द्वादशे एव 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' (१२।३।६।१७) इति पूर्वापवादार्थेऽधिकरणे प्रतिपादितम्। पृ. ८५, * अनियतफलक काम्यं वैदिकं कर्म यथा– 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादि। पृ. ८६.

* अनियमः भेदस्य भिन्नकर्मसु देशकर्त्रोः। वा. ११।३।१२।३२.

अनियमः स्यादिति चेत्। ११।४।२।४॥

राजसूयोपक्रमे ये ऋत्विजः, त एव समाप्तिपर्यन्तं इति अनियमः न नियमः स्यात्। उत्तरोत्तरे कर्मणि अन्येऽपि स्युः इति चेत्।

नोपदिष्टत्वात्। ५॥

सिद्धान्तमाह। न अनियमः। किंतु ये एव उपक्रमे, ते एव आ समाप्तेः स्युः, उपदिष्टत्वात्। आदावेव वरणकाले यजमानेन ऋत्विजामुपदिष्टं 'अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्मसमुदायेन याजयत' इति। तस्मात् नियमः।

लाघवापत्तिश्च। ६॥

कर्तृनियमे लाघवस्य आपत्तिः प्राप्तिः सिद्धिर्भवति। प्रतिकर्म भेदोपादाने तु गौरवं स्यात्। तस्मान्नियमः।

प्रयोजनैकत्वात्। ७॥

आनतिरूपस्य दक्षिणानां प्रयोजनस्य एकत्वात् अनयानत्या समुदायानतिः सिध्यति। तस्मात् त एव कर्तारः स्युः।

नैवं पशुत्वादिजातिः पश्वेकत्वादपि च अनुपादेयं स्यात् । न । तस्य पशुव्यक्तिद्वारा कृतिव्याप्यत्वेन उपादेयत्वात् । यजमानव्यक्तेस्तु स्वकृत्यव्याप्यत्वात् तद्द्वाराऽपि न तदीयैकत्वजात्यादि तत्कृतिव्याप्यं इति अनुपादेयमेव । आहवनीयविद्ययोस्तु कृतिव्याप्यत्वेन उपादेययोरपि सतोः विध्यन्तरसिद्धयोरेव उपादानात् प्रयोगविध्यननुग्राह्यत्वमात्रेण यथाशक्तिन्यायाविषयत्वम् । अत एव ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यस्य ' अनुपादेयसंबन्धविधिः असंनिधिः प्रकरणान्तर ' इत्येतन्न्यायाविषयता इष्यते । ननु यजमानस्य आत्मीयमेकत्वं ब्राह्मण्यादिजातिश्च अनुपादेया चेत् तत्संबन्धविधिनापि असंनिधिना प्रकरणान्तरन्यायात् भेदः स्यात्, तत्र आद्योदाहरणं ' यदाहवनीये जुहोति' इत्येव । जात्युदाहरणमपि मृग्यं इति चेन् न । रूपालाभात् । जुहोतिर्हि साधारणः, न कंचिद्धोमविशेषं नियमेनोपस्थापयति, यदीया इतिकर्तव्यता अतिदिश्येत । अत एव ' दर्विहोमा अपूर्वाः ' इत्युक्तमस्मे (८।४।१) । उपदेशस्तु नास्त्येव । अनारभ्याधीते तु ' ब्राह्मणो यजेत ' इत्यादिश्रवणे ' विश्वजिता यजेत ' इत्यादिवत् अव्यक्तचोदितत्वेन अतिदेशतो रूपलाभसंभवात् प्रकरणान्तरतः कर्मभेदः इष्ट एव । अतो न पञ्चैव अनुपादेयानि इति सिद्धम् । बाल. पृ. १७–१८, * अनुपादेयेन उपादेय बाध्यते । यथा सावनीयोत्कर्षे अग्निप्रणयन कालेन बाध्यते । पृ. १३२. * अनुपादेयानां कर्मभेदकत्वं न भवति । भा. २।३।१३।२६. * अनुपादेयानां पञ्चानामपि संनिधौ प्रत्युदाहरणानि (अत्र सूत्र ' संनिधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुनःश्रुतिः २।३।१३।२६ ') दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' ' यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' ' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इति चतुर्णाम् । स्विष्टकृतं प्रकृत्य ' दोषात् स्विष्टकृत यजति ' इति दोषरूपसंस्कार्यस्य । अत्र सर्वत्र संनिधानात् स्वविषयश्रुतिविधेयत्वप्रतिपत्त्यापादनात् प्रकृतस्यैव कर्मणः कालदेशविशिष्टप्रयोगमात्रे विधिकल्पनाय अनुमन्यते, न तु कर्मान्तरमपि विधत्ते । यत्र तु प्रयोगोऽपि प्राप्तः ' य इष्ट्वा ' इत्यादौ, तत्र प्राप्तप्रयोगानुवादेन कालादिमात्रविधिः संभवति । देशकालयोः उपादेयत्वासंभवेऽपि यागाङ्गत्वेन विनियोगविधिः । निमित्तस्थले तु मिथो निमित्तनैमित्तिकयोः अङ्गाङ्गित्वासंभवात् प्राप्तस्यापि कर्मणो निमित्तसंबन्धानुमितपापक्षयार्थत्वेन विनियोगविधिः इति वक्ष्यते । फलसंस्कार्ययोस्तु तदुद्देशेन प्राप्तकर्मविनियोगविधिः स्पष्ट एव । अतो न संनिधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि कर्मान्तरम् । भाट्ट. २।३।१२. * अनुपादेयपञ्चकं देश–काल–निमित्त–फल–संस्कार्यात्मकम् । वा. १।३।३।७ पृ. २१२, १।३।११।२४ पृ. ६१५.

* अनुप्रसर्पिणः । अनु प्र सर्पन्ति समीपं गच्छन्ति भक्षणार्थं इति अनुप्रसर्पिणः । राजसूयान्तर्गते दशपेये नाम सोमयागविशेषे शतं ब्राह्मणाः दश सोमचमसान् भक्षयन्ति । तत्र दशदश ब्राह्मणाः एकैकं चमसं अनुप्रसर्पेयुः इति अनुप्रसर्पिणां शतसंख्या उक्ता । तत्र राजन्यचमसोऽपि ब्राह्मणैरेव भक्ष्यते । भक्षणं नाम सोमपानम् । के.

सू. अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् । ३।५।२०।५२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । राजसूयान्तर्गते दशपेये सोमे ' शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति ' इत्युक्तम् । तत्र प्रतिचमसं दशदश इति ज्ञानम् । तत्र ऋत्विक्चमसेषु ब्राह्मणा एव स्युः । यजमानचमसे तु ये अनुप्रसर्पिणः चमसभक्षकाः, तेषु सामान्यात् सजातीयत्वात् क्षत्रिया एव स्युः । भूयस्त्वात्तु संनिन्यायेन (१।४।१२।२३–२५) ब्राह्मणपदम् । इति पूर्वः पक्षः ।

ब्राह्मणा वा, तुल्यशब्दत्वात् । ५३ ॥

पूर्वपक्षनिरासार्थो वाशब्दः । राजन्यचमसमपि ब्राह्मणा एव अनुप्रसर्पेयुः न राजन्याः । तुल्यशब्दत्वात् ' शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति ' इति वचने तुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्राह्मणानां प्रतिपादनात् । तुल्यः ब्राह्मणशब्दः येषां राजन्यचमससहितानां दशानामपि चमसानां ते तुल्यशब्दाः । तेषां भावस्तुल्यशब्दत्वं तस्मात् राजन्यचमसमपि ब्राह्मणा एव प्रसर्पेयुः इति सिद्धान्तः । के.

विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मान्न येन येन चिदभिधानम् । आम्नानसामर्थ्याद् वनस्पतिशब्देन । तथा, पृषदाज्ये देवताया यो विधिशब्द उक्तः, तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्मात् वनस्पतिशब्देन निर्देशः कर्तव्य इति ।

टुप्—सिद्धान्तस्तु समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदाहृतः ।

सोम—यदि चोदकानुग्रहाय मन्त्रविशेषणत्वाश्रयणं तदिहापि तदनुग्रहाय येन येन चिदभिधानं इत्युचितेः संगतिः । आपस्तम्बाचार्यैस्तु "मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसोऽनुब्रूहि ' ' मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्य इति संप्रैषौ" इति गोशब्दनियम एवोक्तः । स च शाखान्तरे तथापाठपरिकल्पनया कथं चिदुपपादनीयः । अत्र विधिनिगमशब्दभेदस्यार्थिकत्वात् न चोदकप्राप्तिरित्येव सिद्धान्तः, तदार्थिकत्वेन चानियमे निरस्ते उस्राशब्दनियमो वनस्पतिशब्दनियमश्च पाठबलाद्विधिशब्दत्वाच्च न्यायान्तरादेव सिध्यति इति नैतदधिकरणमुपात्तम् ; ततश्चोदाहरणद्वयेऽपि सिद्धान्तैकरूप्यात् अधिकरणैक्यमिति तन्त्ररत्ने । १०।४।१७.

वि—'किं गोरनस्पती येनाप्युतोस्राविधिशब्दतः । वक्तव्यौ, निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्निमः ॥, स भेद आर्थिकस्त तु प्राप्येचोदको नहि । उस्रा प्रकरणाम्नानाद्विधत्वेन वनस्पतिः ॥' १०।४।१८.

भाट्ट—यत्र प्रकृतावेव द्रव्यवाचकपदं व्रीहिपश्वादिरूपं श्रुत, तत्र तस्य कर्मणि द्रव्यविधायकत्वेन चरितार्थत्वात् न देवतापदवच्छन्दविधायकता । अत एव त्यागकाले चतुर्थ्यन्तदेवतापदशब्दबोधकसंरक्षणार्थं प्रत्यक्षनिर्दिष्टा सा व्यक्तिरिदंपदेनैव परामर्श्या, न तु विधिगतपुरोडाशादिपदेनेत्यपि व्यक्त, पुरोडाशत्वावच्छिन्नस्य त्यागासंभवात् । निगमेषु तु यत्र यः पठितः, स एव तत्रेत्यपि निर्दिशेदमेव । यथा 'व्रीहीणां मेध' 'छागस्य वपाया मेदसः' इत्यादौ । विकृतावपि व्रीहिच्छागादित्वे स एवेत्यपि तथा । यत्र तु 'गौरनुबन्ध्या' इत्यादौ प्राकृतद्रव्यबाधेन द्रव्यान्तरविधिः तत्र छागपदलोपेन पदान्तरप्रक्षेपे प्राप्ते, न तावद्गोपदमेवेति नियन्तुं शक्यं, गोपदस्य विधिस्थस्य द्रव्यविधानेन चरितार्थत्वात् । न चोपस्थितत्वात् विधिगतस्यैव पदस्य नियमः, अर्थोपस्थित्या तद्वाचकपदमात्रोपस्थितेः, विधिगतपदस्यैव प्रयोगे विध्यन्तरकल्पनागौरवाच्च । अतश्च गोशब्दोऽन्यो वा यः कश्चित्तद्वाची प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । न च प्रकृतौ विधिगतपशुपदापेक्षया अन्यस्यैव छागशब्दस्य निगमेषु दर्शनात् विधिनिगमभेदप्रतीतेरिहापि तद्दर्शने गोपदभिन्नमेव पदं प्रयोक्तव्यमिति वाच्यं, विधिनिगमभेदस्य प्रकृतौ आर्थिकत्वेन इहानतिदेशात् । नहि प्रकृतौ विधिगतपदभिन्नं पदं प्रयोक्तव्यमिति विवक्षा, अजादिपदप्रयोगे वैगुण्यानापत्तेः । अपि तु छागपदस्यैव, इति तद्विधौ विधिनिगमभेद आर्थिकः प्रकृतौ, इति विकृतौ तल्लोपे तस्यापि लोपः । एवं न यत्र पदविशेषप्रापकाभावः, तत्रानियम एव । यत्र तु तत्, यथा अनुबन्ध्यायामेव ' उस्रायै वपायै मेदस. ' इति मन्त्रपाठः, तत्र नैव, पदान्तरप्रक्षेप इति सिद्धम् । एवं प्रकृतौ स्विष्टकृति अग्निः स्विष्टकृद्देवता, निगमेषु च केवलस्याग्नेरेव विधान, न स्विष्टकृद्गुणस्य । पशौ च वनस्पतियागः समाम्नातः, स च स्विष्टकृद्यागविकार इति संकर्षे वक्ष्यते । तथापि विधिनिगमभेदस्य प्रकृतौ आर्थिकत्वाभेहातिदेशः । वस्तुतस्तु तत्र गुणमात्रस्य निगमेष्वप्रसारान विशेष्यभूतोऽग्निस्तु विधिगतशब्दप्रतिपाद्य एवेति विकृतावपि वनस्पतिर्विधिगतशब्देनैव प्रकाशनीयः । १७.

मण्डन—' उस्राशब्दोऽनुबन्ध्यायाम् । ' १९.

शंकर—' उस्रेत्येवानुबन्ध्ये वा । ' १९.

* अनुभयप्राप्तौ व्यवस्थाविधिः यथा चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रयोः, तयोः प्रकरणे अनाम्नानात् । यथा वा ' यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति, सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः ' इति ब्राह्मणेन देवताविधिपरेऽग्निसूर्ययोः प्राप्तेः । बाल. पृ. १८.

* अनुभवः । न खलु अनुभवः दृष्टान्तमपेक्षते । मा भूत् मृण्मयादौ असाधारणगन्धादिगुणाननुगमनम् । कणिका. पृ. २६४. * अनुभवत्वं ' अनुभवामि ' इति प्रतीतिसिद्धः स्मृत्याद्यसाधारणानुमितिप्रमितिशब्दबोध-

* अनुज्ञापनम् ।. एकपात्रे सोमे साधारणे संस्कर्तव्ये ' समं स्यादश्रुतत्वात् ' (१०।३।१३।५३) इतिन्यायेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्र अविभज्य पीयमाने कदा चित् अन्येन पातव्य अन्यः पिबेत् । तत्र अनुज्ञापनं संभवति ' त्वयार्धं पातव्यं मयार्धं, कदा चिदहं अभ्यधिकं न्यूनं वा पिबेयं तत् अनुज्ञातुमर्हसि' इति । ' एकपात्रेण त्वया सह आचरन् अहं तव चित्तप्रसादनं व्याहन्या ' इति संभवत्यनुज्ञा । भा. ३।५।१७।४३, * अनुज्ञापनस्य च एतद्रूप, यत्र अन्येन कर्तव्य अन्यश्चिकीर्षेत् सः 'अनुमन्यस्व ' इति ब्रूते । सहभोजनादि वा आचरितुकामः चित्तं अन्यस्य अनुकूलयति । ३।५। १७४३.

* अनुज्ञाप्यैव एकपात्रे अनेकैः सोमो भक्षयितव्यः । भा. ३।५।१४।४०.

⌛ अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्, प्रयोजनेन संबन्धात् । ४।३।१४।३६ ॥

ज्योतिष्टोमे ' प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम् ' इति पठितम् । अत्र परिधिप्रहरणं हारियोजनहोमाङ्गत्वेन विधीयते, किंवा परिधिप्रहरणोत्तर हारियोजनहोमः इति होमकालो विधीयते इति चिन्तायां सिद्धान्तमाह । तत्र तावन्नेदमुत्पत्तिवाक्यं, अन्यतः सिद्धत्वात् । तथा च अनुत्पत्तौ उत्पत्तिवाक्यभिन्ने अस्मिन् वाक्ये कालः स्यात्, कालस्यैव विधानमेतत् । प्रहरणहोमयोः प्रयोजनेन ज्योतिष्टोमापूर्वेण फलेन सह संबन्धात् परस्परं संबन्धो नास्ति । तस्मात् काल एव तेन वाक्येन उच्यते । पूर्वसूत्रोक्तोत्पत्तिवैलक्षण्यार्थः तुशब्दः । के.

* ' अनुत्पाद्य सुतं मोहान्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ' इत्यविरक्तस्य प्रत्यवायश्रवणात् प्रजोत्पादन नित्यम् । भाट्ट. ६।२।११. * 'अनुत्पाद्य सुतान् न लोकं गच्छति ' इति प्रजोत्पादनं काम्यमिति चेत्, नैवम् । ' अनुत्पाद्य सुत मोहान्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ' इति स्मृतेः प्रजोत्पादनमपि सोमवत् विधायच्च नित्यम् । वि. ६।२।११.

* अनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । भा. १२।१।२।३ पृ. २२१९.

* अनुनिर्वाप्याः आगन्तवः । भा. १२। ३।२।२४. * अनुनिर्वाप्याः कस्य चित् यागस्य समाप्त्युत्तर अन्ये के चित् यागा विहिता भवन्ति । तयोश्च उपकार्योपकारकभावो भवति । तथापि परमापूर्वे एव स उपकारः । यथा ' अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपति ' इति । यथा वा अनुबन्ध्याया पशौ देविकाहवींषि अनुनिर्वाप्याणि । निर्वप्तुं निर्वापं कर्तुं योग्यानि कर्माणि निर्वाप्याणि । क चित् यागमनु निर्वाप्याणि अनुनिर्वाप्याणि । यत्र ' अनु निर्वपेत् ', ' अनु निर्वपति ' इति विधानं स्यात् तानि अनुनिर्वाप्याणि । के.

⌛ अनुनिर्वाप्याधिकरणम् । अग्निचयने देवसुवा हविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः ॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् । १२।३।२।३ ॥

भाष्य—अग्नौ श्रूयते 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवा हवींषि निर्वपति ' इति । अनुबन्ध्यायामपि देविकाहवींषि । तत्र भूयस्त्वेन तन्त्र नियम्यते, अनुनिर्वाप्याणा बहुत्वात् । तत्तन्त्रे पशुपुरोडाशे प्रसज्येत । किंच यत् स्विष्टकृच्छब्दकं स्विष्टकृतो वचन दृश्यते पशुपुरोडाशस्य देविकाहविषा च ' अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ' इति, तत् अनुनिर्वाप्याणा तन्त्रे उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्र, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं स्यात् । तस्मादनिरुक्तं स्यात् ।

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् । ४ ॥

भाष्यं— आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः श्रुतिविशेषात् । एवं हि श्रूयते ' पशुपुरोडाशमनु निर्वपति ' इति । एवं श्रुते पूर्वे पशुपुरोडाशः, पश्चादनुनिर्वाप्या भवन्तीति स मुख्यः, इतरे तु जघन्याः । अतस्तेषामागन्तुकत्वात् इतरस्य च मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् ।

स्वस्थानत्वाच । ५ ॥

भाष्यं—अपि च पशुपुरोडाशस्थानं यत् वपाप्रचारात् परतः, अन्यैरपि तस्य तत्स्थानैरेव भवितव्य प्रधानदेशत्वात् तेषाम् । यदि अनुनिर्वाप्याणा तन्त्रं स्यात्, ततः

मन्त्रजन्यानुस्मृतिः मन्त्रपाठोत्तरकाला इति तत्र मन्त्रमु-
च्चारयन् स्मरेत् इत्यनुपपन्नम्। ऋजवस्तु 'करणत्वाभावे
सति' इति (लक्षणश्लोके) विवक्षितत्वात् न करणेषु
अतिप्रसङ्गः। उच्चारयन् इति च 'वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा' इति शता। 'मन्त्रार्थत्वेन' इति मन्त्रप्रति-
पाद्यत्वेन इत्येवार्थः इत्याहुः। बाल. पृ. ११२–११३.

* अनुमन्त्रण यजमानस्य दर्शपूर्णमासयोर्द्वादशाना
कर्मणा मध्ये केषु चित्। भा. ३।८।९।२०.

* अनुमन्त्रणमन्त्राः एकादशसु अनूयाजेषु बर्हि-
र्नैराशंसयोः चत्वारश्चत्वारो विकाराः, अवशिष्टाः त्रयस्तु
स्विष्टकृतो विकाराः इति तत्तदनुमन्त्रणमन्त्राणा तत्रतत्र
अतिदेशः। दशमस्य तु प्रथमविकारत्वम्। देवतासामा-
न्यस्य उत्पत्तिसमसमयावगतत्वात्। संकर्प. २।३।४, ९.

* अनुमन्त्रणमन्त्राणां कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय अनु-
ष्ठितार्थस्मृतिफलकत्वम्। सु. पृ. १०२. *दर्शपूर्णमासयो-
र्याजमानाना प्रयाजानुमन्त्रणादीनां नानाशाखान्तर-
समाम्नातानां 'वसन्तमृतूना प्रीणामि' इत्येवमादीना
क्रमस्य नियमो नास्ति। भा. ५।१।३।१२.

* अनुमान आगमबाधित नोदीयते। कणिका पृ.
२०४. * अनुमान कार्यकारणयोरेव इति केचित्, तत्तु
अयुक्त, अकार्यकारणभूतानामपि कृत्तिकादीना अचि-
रोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात्। अतो गम्यगम-
कत्वमेव कार्यकारणभाव मन्यते। ननु सोऽपि अनुमा-
नोत्तरकालीनत्वादनङ्गम्। सत्यम्। अन्यस्मिन्नेव तु संबन्धे
सति पश्चात् प्रसिध्यन्तमेन अनुमानव्यवहारोपलक्षणत्वेन
उपन्यस्यति। यद्वा शक्त्यभिप्राय, ययोरेव हि व्याप्तिग्रह-
णकाले गम्यगमकसामर्थ्यात्मना कार्यकारणभावित्वेन सा
अवधृता, तयोरेव हेतुता। वा. १।२।३।२६ पृ. १३९.

* अनुमान च प्रत्यक्षविरोधात् (विरोधे सति) न प्रमा
णम्। भा. ६।१।१।२ पृ. १३५१. * 'अनुमान ज्ञात
संबन्धस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टे
अर्थे बुद्धिः।' (भाष्यम्) अनुमानस्य धर्मविषयत्वं दर्श-
यितुं तल्लक्षणमुच्यते। ज्ञातसंबन्धस्य पुरुषस्य एकदेशदर्श-
नात् एकस्य संबन्धिनो दर्शनात्, एकदेशान्तरे संबन्ध्यन्तरे
असंनिकृष्टे अर्थे बुद्धिः अनुमानम्। यथा ज्ञातवह्निधूम-
नियतसामानाधिकरण्यस्य पुरुषस्य धूमरूपैकदेशदर्शनात्
असंनिकृष्टे एकदेशान्तरे वह्नौ बुद्धिः इति। एवं च
धर्मसंबन्धिनो लिङ्गस्य अग्रहात् नानुमानसंभवः इति
भावः। न्यायबिन्दुः १।१।५.

* अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्य एकदेशदर्शनात् एक-
देशान्तरे असंनिकृष्टे अर्थे बुद्धिः। तत्तु द्विविधं प्रत्य-
क्षतोदृष्टसंबन्धं सामान्यतोदृष्टसंबन्धं च। प्रत्यक्षतो-
दृष्टसंबन्धं यथा, धूमाकृतिदर्शनात् अग्न्याकृतिविज्ञा-
नम्। सामान्यतोदृष्टसंबन्धं यथा देवदत्तस्य गति-
पूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य आदित्यगतिस्मरणम्।
भाष्यं. पृ. ३६–३७.

अत्र भाष्ये अनुमानशब्दः अनुमितिपरः। ज्ञातः
संबन्धः लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्त्याख्यः संबन्धो येन प्रमात्रा
पुरुषेण तस्य। लिङ्गलिङ्गिसंबन्धाख्यव्याप्तिज्ञानवतः पुरुष-
स्येत्यर्थः। अनेन च व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानं
अनुमितिः इति लक्षणमुक्तं भवति। यत्र विशेषयो-
रेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तद्विशेषविषयं प्रत्यक्षतो-
दृष्टसंबन्ध इत्युच्यते। यथा यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमये-
न्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयोः संबन्धग्रहण प्रत्यक्षेण
जातं, तस्मिन्नेव धर्मिणि कालान्तरे तस्यैव धूमविशेषस्य
दर्शनेन तस्यैव संदिह्यमानसद्भावस्य अग्निविशेषस्य यद-
नुमान तत् प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धात्मकमनुमानम्।
आकृतिग्रहण आकृत्योरेव इतरव्यवच्छेदकत्वेन हेतुसाध्य-
व्यवस्थापर्यवसानार्थम्। यत्र सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण
संबन्धो गृह्यते तत् सामान्यतोदृष्टसंबन्धम्। 'आदित्यो
गतिमान्, देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात्, यो यो देशान्तरप्राप्ति-
मान् स स गतिमान् यथा देवदत्तः' इति। अत्र गति-
प्राप्त्योः सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृहीतः आदित्ये
गत्यनुमानोपयोगी इतीद सामान्यतोदृष्टसंबन्धजन्यमनु-
मानम्। विद्यानाथः. पृ. ३६–३७.

(भाष्यार्थः) 'प्रमाता ज्ञातसंबन्ध, एकदे-
शदर्शनं चोच्यते।, कर्मधारयपक्षो वा संबन्धिन्ये-
कदेशता॥' (श्लोवा. अनुमान २.) येन प्रमात्रा ज्ञातः
संबन्ध., तस्य बुद्धिः इति तृतीयार्थे षष्ठीबहुव्रीहिः इत्याह
प्रमातेति। यस्य ज्ञातधूमसंबन्धस्य पुरुषस्य महानसा-

विशिष्टार्थप्रतीतौ स्यात् संबन्धो नान्तरीयकः ।
३३ ॥ विशेषणविशेष्यत्वमापन्नौ (धर्मधर्मिणौ)
द्वाविमावतः । गम्यौ...।३४ ॥ तस्माद्धर्मविशिष्टस्य
धर्मिणः स्यात् प्रमेयता । ४७ ॥ सा देशस्यापि तु-
कस्य... । ४८ ॥' प्रमाणफले तयोश्च विषयैकत्वं
दर्शयति— 'धूमतज्ज्ञानसंबन्धस्मृतिप्रामाण्य-
कल्पने । ५१ ॥ फलेन विषयैकत्वं तद्व्यापारात्
पुरोदितम् । प्रमेयधीप्रमाणत्वं भाष्यकारस्तु मन्यते
। ५२ ॥' धूमतज्ज्ञानादीनां प्रमाणत्वं, प्रमेयज्ञानं फलं,
तत्प्रामाण्ये तु हानादिबुद्धिः फलं, व्यापारतः समानवि-
षयत्वं प्रत्यक्षवत् इहापि वेदितव्यं सर्वेषां धूमादीनां प्रमेय-
ज्ञाने व्यापारात् । स्वयमनुमितार्थे परस्यापि अनुमानबुद्धिः
येन वाक्येन उत्पद्यते, तद्वाक्यं साधनं इत्युच्यते । तच्च
वाक्यं प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैः सावयवमङ्गीकृत्य प्रतिज्ञा
शोधयति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । साध्यश्च पक्षः । स
च धर्मविशिष्टो धर्मी । स स्वयं अनुमितस्यार्थस्य अनुमा-
नेनैव प्रतिपादनं परस्मै वाञ्छता प्रथमं वक्तव्य.
इत्याह— 'अनुमानगृहीतस्य तेनैव प्रतिपाद-
नम् । ५३ ॥ परेभ्यो वाञ्छता वाच्यः पूर्वपक्षो
(पूर्वमुक्त पक्षः प्रतिज्ञा) यथोदितः । तत्र धर्मिण
मुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते । ५४ ॥ नियमश्च
द्विपक्षाद्य कल्प्यते, नाविरोधिनः ॥' नियमः
व्यावृत्तिः । अविरोधिनः धूमवत्त्वस्य ।

अतः परं प्रतिज्ञाऽऽभासा उच्यन्ते । भाष्योक्तलक्षण
गतस्य असंनिकृष्टपदस्य व्याख्यानमाह— 'असंनिकृष्ट
बाधा च द्वयमत्र जिहासितम् । ५५ ॥ ताद्रूप्येण
परिच्छिन्नस्तद्विपर्ययतोऽपि च । ' येन रूपेण अनु
मानुमित्सते, तेनैव रूपेण तद्विपरीतेन वा रूपान्तरेण
शीघ्रप्रमाणेन परिच्छिन्नो यो धर्मी, स संनिकृष्टः । तस्य
प्रयुक्त व्यावर्तयितुं असंनिकृष्टपदम् । 'प्रमितस्य
प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः । ५६ ॥ ताद्रूप्येण
परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्फलं परम् । विपरीतपरि
च्छिन्ने नावकाशः परस्य तु । ५७ ॥ मूले तस्य
स्तुत्यत्वे पूर्वेण विषयो हृतः ।' निर्दिष्टसंनिकर्षमि-
त्यादिकं अनुमानस्य मूलं, तदभावे नैव निष्पद्यते,

तावदेव अनुमानविषयः अपहृतः । अनुमानावगम्यरूप-
विपरीतरूपेण परिच्छिन्ने तद्विपरीतरूपे न प्रमाणापेक्षा ।
न केवलमनुमानविषयमेवेदं मन्थरस्य बाध्यत्वं, किंतु
षण्णामपि प्रत्यक्षादीनां मध्ये येनैव शीघ्रप्रवृत्तिना प्रथमं
अर्थः अवधारितो भवति, तेनैव उत्तरकालस्य मन्थरस्य
उत्पत्तिनिरोधलक्षणो बाधो भवति इत्याह— 'प्रत्यक्षा-
देश्च षट्कस्य येनैवार्थोऽवधारितः । ५८ ॥ तेनैवो-
त्तरबाधः स्याद् विकल्पादेरसंभवात् ।' प्रत्यक्ष-
विरोधोदाहरणमाह— 'अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्य-
क्षेण विरुध्यते । ५९ ॥' अनुमानविरोधमाह—
'तेषामश्रावणत्वादि विरुद्धमनुमानतः । नहि श्राव-
णता नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते । ६० ॥ साऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां गम्यते बधिरादिषु ।' ततश्च 'शब्दः
अश्रावणः गुणवान् रूपवत्' इत्यनुमानस्य अनुमानेनैव
बाधः । शब्दविरोधमाह— 'त्रिधा शब्दविरोधः स्यात्
प्रतिज्ञादिविभागतः । ६१ ॥ प्रतिज्ञा-पूर्वसंजल्प-
सर्वलोकप्रसिद्धितः । ' उच्चारमात्रेण प्रतिज्ञा-
विरोधमाह— 'यावज्जीवमहं मौनीत्युक्तिमात्रेण
बाध्यते । ६२ ॥' धर्मोक्त्या प्रतिज्ञाविरोधमाह—
'सर्ववाक्यमृषात्वे तु धर्मोक्त्यैवात्मबाधनम् ।'
'सर्वं वाक्यं मृषा वाक्यत्वात्' इत्यनुमानस्यापि वाक्य-
रूपत्वात् । 'धर्म्युक्त्याऽहं यतो जातः सा
वन्ध्या जननी मम । ६३ ॥' जननी इति
धर्म्युक्त्या प्रतिज्ञाविरोधोऽत्र । पूर्वसंजल्पविरोधमाह—
'यो ह्यस्य शब्दनित्यत्वं पूर्वोपेतेन बाध्यते ।'
सर्वलोकप्रसिद्धिविरोधमाह— 'चन्द्रशब्दाभिधेयत्वं
शशिनो यो निषेधति । ६४ ॥ स सर्व
लोकसिद्धेन चन्द्रज्ञानेन बाध्यते ।' उपमानविरो
धमाह— 'ज्ञातगोगवयाकारं प्रति च साधये
दिदम् । ६५ ॥ न गोगवयसादृश्य मत्र बाधो-
पमानत. ।' उपमानं यथा । अर्थापत्तिविरोधे
उदाहरणमाह, अर्थापत्तिविरो—
'गेहाभावगृहीतस्य जीवतो यत्र बहिः ।
६६ ॥ नास्तीति साध्यते बाधस्तत्रार्थापत्तितो
भवेत् । अभावादर्थं साध्ये, तदपि चानमि-

त्वत्वं द्विः माह्य, तेन, प्रमेयत्व–अनित्यत्व–अनित्यत्व–
अमूर्तत्व इति चत्वार यथाक्रम नित्येषु अयत्नोत्थेषु
यत्नोत्थेषु अनित्येषु च साधारणा भवन्ति। तत्र प्रमेयत्व
नित्येषु व्योमादिषु अनित्येषु च घटादिषु विद्यते।
अनित्यत्व यत्नोत्थेषु घटादिषु अयत्नोत्थेषु विद्युदादिषु
विद्यमान द्वयोरन्यतरस्यापि साधनत्वेन उच्यमान उभय-
वर्तित्वात् साधारणम्। अमूर्तत्वमपि नित्येषु व्योमादिषु
अनित्येषु कर्मादिषु भावात् साधारणम्। असाधारणमुदा-
हरति— '**नित्या भूर्गन्धवत्त्वेन स्यादसाधारण**
स्त्वयम्। ८६॥ निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेष संशय-
कारणम्। ८७॥' सपक्षान्वयो विपक्षव्यतिरेकश्च द्वय
निश्चयाङ्गम्। तत्र साधारणस्य सपक्षान्वयोऽस्ति,
विपक्षव्यतिरेकस्तु नास्ति। तत्रापि (अ–)
सपक्षा वृत्तेरसाधारणस्य विपक्षव्यतिरेकोऽस्ति,
न्वयस्तु नास्ति। तेन निश्चयैकाङ्गवैकल्यात् साधा-
रणवत् असाधारणोऽपि संशये कारणम्। इद
असाधारणस्य संशयकारणत्व शाक्यमतेनोक्तम्। स्वमते
तु क्वचिदपि अदृष्ट धर्मिनदेव न क्वचिद्भावे अभावे
वा स्मृति जनयति इति नास्य संशयहेतुत्वम्। विरु-
द्धाव्यभिचारिणमुदाहरति— '**यत्राप्रत्यक्षता वायो-**
रूपत्वेन साध्यते। ९१॥ स्पर्शात् प्रत्यक्षता
वाऽसौ विरुद्धाव्यभिचारिता। के चिज्जात्यन्तरं
चैनां वर्णयन्त्यपरे पुन। ९२॥ साधारणत्व
मशेन समस्त वाऽप्यनन्वयम्।' स्वय तु जात्य
न्तरत्वमेव अनाभिमत, 'अय संशयहेतव' (८८)
इत्युक्तत्वात्। कथ पुन साधनद्वयनिमित्ते संशये
निर्णय? अत आह— '**प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत**
पूर्वोक्तैर्यस्य साधनै। ९३॥ तत्परा
जयत कार्यो निर्णयो बाधवर्जनात्। क्व
चित् संशयहेतू यौ प्रत्येकत्वेन लक्षितौ। ९४॥
संघाते निर्णयस्ताभ्यामूर्ध्वता कावत्त्ववत्। प्रत्येक
संहतौ वाऽपि गमकावविरोधिनौ। ९५॥ तस्मा-
द्विमौ विरुद्धार्थौ हेतू चात्र निदर्शितौ।' नहि
विरुद्धाव्यभिचारिणो अनेकत्वात् अनिर्णायकत्व,
ऊर्ध्वत्व–काकनिलयनाभ्यां स्थाणुपुरुष–साधारणाभ्यां
प्रत्येक स्थाणुत्वनिर्णयासमर्थाभ्यामपि सहिताभ्या
ताभ्यामेव स्थाणुत्वनिर्णयदर्शनात्। तथा प्रत्येकं
अग्न्यनुमापकाभ्या गन्धविशेषधूमाभ्या सहिताभ्यामपि
विरोधिभ्या तदनुमान दृश्यते। संशयहेतुस्त्रिधा प्रपञ्चित.
[श्लो ८३–९६]। अथ विपरीतहेतु प्रपञ्चयति—
'**षोढा विरुद्धतामाहुश्चतुर्धा वैकधाऽपि वा।**
९६॥' धर्मस्वरूपेण, धर्मविशेषेण, धर्मिस्वरू-
पेण, धर्मिविशेषेण, उभयस्वरूपेण, उभयविशेषेण इति
षोढा। उभयस्य एकैकानतिरेकात् चतुर्विधत्वम्। अवा-
न्तरभेदस्य अनुपयोगात् एकविधत्वमिति। कीदृशे विषये
विरुद्धता, तामाह— '**श्रुत्यर्थोक्तस्य बाधाया प्रतिज्ञा**
ऽर्थस्य हेतुना।' धर्मविशिष्टधर्मिवचनरूपप्रतिज्ञाऽर्थस्य
श्रुत्युक्तस्य धर्मधर्मिस्वरूपस्य, अर्थाक्षिप्तस्य तद्विशे-
षस्य यत्र हेतुना बाध तत्र विरुद्धता। धर्मस्वरूपबाध-
मुदाहरति— '**नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मबाधाद्वि**
रुद्धता। ९७॥' धर्मविशेषबाधमुदाहरति— '**बाधो**
धर्मविशेषस्य यदा त्वेव प्रयुज्यते। अर्थवच्छब्द-
रूपं स्यात् प्राक्सम्बन्धावधारणात्। ९८॥ विभ-
क्तिमत्त्वात् पश्चाद्वत् स्वरूपेणेति चाश्रिते। अस्य
रूपार्थयोगस्तु पश्चाच्छब्दस्य दृश्यते। ९९॥ तेन
प्रागपि सम्बन्धाद्स्वरूपार्थता भवेत्।' यो हि स्व-
रूपेण शब्दाना अभिधेय इत्याश्रित्य तल्लिङ्गत्वमेव प्रयु-
ङ्क्ते 'शब्द सम्बन्धग्रहणात् प्रागपि अर्थवान् अर्थं बोधयति
विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वत्' इति। सिद्धे चार्थबोधने
अर्थान्तरबोधाभावात् स्वरूपार्थेन सिद्ध भवति इति, त
प्रति उच्यते, सम्बन्धग्रहणात् पश्चात् स्वरूपातिरिक्तार्थबो
धेन विभक्तिमत्त्वस्य व्याप्तिदर्शनात् दृष्टान्तानुसारेण प्रागपि
अस्वरूपार्थबोधनमेव साधयेत्, तच्च प्रमाणान्तरविरो
धात् अशक्य साधयितुम्। यत्तु यत्र स्वरूपार्थ, तत्
अनेनैव हेतुना बाध्यते। शब्दो हि प्रयोगु, 'प्राक्
सम्बन्धात् न स्वरूपार्थेन विभक्तिमत्त्वात् पश्चाद्वत्'
इति। तत्र न अर्थान्तरबोधन इत्यादर्शनेन
स्वरूपार्थत्व न हेतुनैव बाधित, तदा प्रमा-
णान्तरसंभवात् अर्थान्तरमेव प्रतिज्ञाऽर्थो बाधितो
भवतीति। धर्मिस्वरूप-विशेषबाधोदाहरणमाह—

* अनुबन्ध्यः । ज्योतिष्टोमे पशवः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः । तेषां यूपः तन्त्रम् । भा. ११।३।३।३–४. * अनुबन्ध्यः पशुः अवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । साद्यस्के तु त्रयाणामपि पशूनां सहालम्भनश्रुत्यात् सवनीयानन्तरमेव अनुबन्ध्यः कर्तव्यः । वि. ५।१।६. * अनुबन्ध्या गौः ज्योतिष्टोमे । तत्र निगमेषु गोरभिधानं उस्राशब्देनैव कर्तव्यं, ‘उस्रायै वपायै मेदसोऽनुब्रूहि’ इति । भा. १०।४।१६।३२–३३. * अनुबन्ध्यायाः स्थाने विकल्पेन कर्तव्या मैत्रावरुण्यामिक्षा चातुर्मास्यवैश्वदेविकमैत्रावरुण्यामिक्षाविकारः इति तद्धर्मातिदेशः । के. * अनुबन्ध्यायां गोयागस्य विहितत्वात् । भा. २।१।६।३१. * अनुबन्ध्याया वपनविभागतुल्यं सार्द्धं प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणं कार्यं अग्नीषोमीयवत् । ज्योतिष्टोमे । वा. ३।२।२।९ पृ. ८१२. * अनुबन्ध्यातन्त्रस्य अनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु प्रसङ्गः न तु वैपरीत्यम् । भा. १२।३।२।३–८. * अनुबन्ध्यादिसाम्नां परिसामाख्यानां स्वरूपतः प्राप्तौ यथावेदस्वरो युक्तः । सु. पृ. ११८३.

☞ अनुबन्ध्यावनस्पतियागयोर्निगमेषु विधिगतोस्रावनस्पतिशब्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोरभिधानम् ॥

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ, तत्प्रकृतित्वाद् विकृतावपि भेदः स्यात् । १०।४।१६।३२ ॥

भाष्यं— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, ‘गोरनुबन्ध्यः’ ‘अजोऽग्नीषोमीयः’ इति । सन्ति तु गोरभिधानानि—उस्रा, उस्रिया, अही, मही, अदितिः, इला, इति । तत्र संशयः किं निगमेषु येन केनचिद् शब्देन गोरभिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिशब्देन कर्तव्यमिति । तथा, ‘पृषदाज्येन वनस्पतिं यजति’ इति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्षः पादपो द्रुमो नग इति । तत्र संशयः किं निगमेषु येन केनचिद् शब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्तव्यं, अथवा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् ? येन केनचिदिति । कुतः ? विधिनिगमभेदात्, प्रकृतौ विधिनिगमभेदः कृतः । ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’ इति विधौ, मन्त्रे ‘छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि’ इति । इहापि चोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृतावस्ति । तस्मात् स प्राप्यते । छागशब्दः प्रकृतौ कृतः, स न शक्यते गवि कर्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्मादुस्रादीनामन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । तथा, ‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति विधौ, निगमेऽपि ‘पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँॠतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः’ इति । विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति संकर्षे वक्ष्यते । तस्मात्तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो येन केनचिद्वनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः, तत्प्रकृतित्वादिति ।

टुप्— ननु ‘उस्रायै वपायै मेदसः’ इति मन्त्राम्नानादनियमो नैव प्राप्नोति, विधिशब्दो वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न त्वनेन कर्तव्यमिति विधीयते । चोदकस्तु विधिशब्दादन्येन प्रकाशनं प्रापयति । तस्माच्च नियमः । नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । वनस्पतौ तु विधिशब्द एव प्राप्नोति उक्तेन न्यायेन (१०।४।१५।३१) । उच्यते । स्विष्टकृद्विकारो वनस्पतिः । स्विष्टकृति च विधिशब्दादन्येन प्रकाशनं, विकृतौ (चोदकेन) तथैव प्राप्नोति । न चेह गुणलोपः । निर्गुणत्वादाम्नानस्य । अन्यच्च कर्तव्यं विधिशब्दात् । तत्र पर्यायशब्दप्रसङ्गः ।

यथोक्तं वा, विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

भाष्यं— यथोक्तेन वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोः उस्राशब्देन । स हि तथाऽऽम्नातः उस्रायै वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । आह । मन्त्राम्नानमेतत्, न वचनमस्ति अनेन कर्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन प्रकाशयतीति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिः चोदकः प्रापयति । नहि यत् प्रकृतावस्ति, तत् विकृतौ कर्तव्यमिति येन विधास्यते । किंतु यत् प्रकृतौ विधिशब्देनैव शब्देनाभिहितं नार्थात् प्राप्तं, तच्चोदकः प्रापयति । न च प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विहितः । ‘छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि’ इत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते । तस्मान्न विधिनिगमभेदो ज्ञातः । छागशब्दाभिधानं भूत्वा गम्यते,

पुनः। वैधर्म्योक्तिमपीच्छन्ति व्यावृत्तिनियमेच्छया। १२४॥ हेतौ साधर्म्यदृष्टान्तात् साध्येनैवावधारिते। व्यावृत्तिः सर्वतः प्राप्ता साध्याभावे नियम्यते। १२५॥' 'यो धूमवान् सोऽग्निमान्' इति साधर्म्यवचनात् धूमः अग्निना नियम्यमानः अग्निव्यतिरिक्तात् सर्वस्मादेव व्यावृत्तः, प्रसज्यमानः पुनर्वैधर्म्येण 'यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति' इत्येव अन्यभावात् व्यावृत्तिः क्रियते। के चित्तु दूषयति--- 'तत्तु मन्दफलं, यस्मात् पक्षेऽप्येवं निरूपितम्। व्यापकाभावमात्रे हि व्याप्याभिर्ल निवर्तते। १२६॥ तस्माद्यथैव शुक्लत्वे पटस्योक्ते, विरोधिनाम्। निवृत्तिर्न तु दैर्घ्यादेस्तथाऽत्रापि भविष्यति। १२७॥' 'तत्तु (अनुमान) द्विविधं प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं, सामान्यतोदृष्टसंबन्धं च' इत्यादिभाष्यम्। यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत् प्रत्यक्षेण दृष्टसम्बन्ध इत्युच्यते। यत्र सामान्ययोः प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते तत् सामान्यतोदृष्ट इत्युच्यते इति।

बृहती— 'अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टे अर्थे बुद्धिः' इति (भाष्यम्) ज्ञातसम्बन्धस्य इत्युच्यते। कस्य ज्ञातसम्बन्धस्य? ननु एकदेशस्य। नैतदुपपद्यते। दर्शनोपसर्जनत्वादेकदेशस्य। नहि उपसर्जनं पदं पदान्तरेण सम्बध्यते राजपुरुषवत्। नहि पुरुषसमुदाययो अनुपादानादेव असम्बन्ध। तस्मान्न विद्म, कस्य ज्ञातसम्बन्धस्येति। उच्यते। सम्बन्धापरिज्ञाननिबन्धनोऽयं व्यामोहः। क पुनरसौ सम्बन्धः? अयमसौ। अनुमानं एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टे अर्थे बुद्धिः। कस्य एकदेशस्य दर्शनात्? ज्ञातसम्बन्धस्य (इति)। ननु अभिन्नेऽपि सम्बन्धे, एकदेशस्य उपसर्जनता तदवस्थैव। उपसर्जनमिति नात्र सम्बन्धहेतुः। आकाङ्क्षितपूरणसमर्थं च सम्बन्धितामापद्यते। अत्र च एकदेशदर्शनात् इत्युक्ते कस्य एकदेशस्य इत्याकाङ्क्षा, दर्शनस्य च दृश्यप्रधानत्वात् तत्सन्दत्वाच्च अर्थान्तरबुद्धेः। अत एव नात्र उत्तरपदप्रधानता, अत्र पूर्वपदप्रधानता इति के चित् के चित् स्थापितम्। तस्माद् प्रयोगसिद्धयर्थैवेयं उपसर्जनसंज्ञा। अर्थसम्बन्धे हि यस्मादर्थाकाङ्क्षा हेतुः, नोपसर्जनता अनुपसर्जनता वा 'कस्य गुरुकुलं' इत्येवमादिषु दर्शनात्।

(शङ्कते---) उच्यते। व्याप्यं हि दृष्टं व्यापकं गमयति। ज्ञातसम्बन्धस्येति च न व्याप्ये एषा षष्ठी। सम्बन्धिमात्रवचनाद्धि प्रातिपदिकात् षष्ठीं स्मरन्ति। (उत्तर--) उच्यते। सत्यं सम्बन्धिनि षष्ठी। अव्याप्ये हि वस्तुनि व्याप्यविवक्षायामेव यथा षष्ठी भवति, तथा तत्रतत्र षष्ठ्यर्थं व्याख्यास्याम। तथा च लौकिकाः 'ममायं, अयं पुनरन्यस्यापि' इति व्यपदिशन्ति, ऋजु-- लौकिके ममायमिति व्यपदिश्यते। असाधारणेन हि व्यपदेशो भवेत् इति षष्ठ्या सम्बन्धिव्याप्यता उच्यते। अयं पुनः अन्यस्यापीति प्रतिसम्बन्धिव्यापकत्वेनोच्यते। तेन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसमासाश्रयणेन ज्ञातसम्बन्धपदेन व्याप्य एवोच्यते, न व्यापक इति।

कः पुनरिह सम्बन्धोऽभिमत इति। तत्र तावत् के चित् तादात्म्योत्पत्ती एव सम्बन्धौ अनुमानकारणत्वेन आहुः। तत्र तादात्म्यात् 'वृक्षोऽयं शिंशपात्वात्' इति। तदुत्पत्तेरपि 'अग्निरत्र धूमवत्त्वात्' इति। तदिदमनुपपन्नम्। एकार्थसमवायादिलक्षणादपि सम्बन्धात् रसात् रूपानुमानदर्शनात्। यच्चेदं कारणात् कार्यानुमानं, न तत् स्वभावहेतुकं, भिन्नत्वात् कार्यकारणयोः। नापि हेतौ, कारणस्य कार्यत्वासम्भवात्। येऽपि समवाय-संयोग-एकार्थसमवाय-कार्यकारणभाव-विरोधाख्यान् पञ्च सम्बन्धान् अनुमानाङ्गमाहुः, तेऽपि निराकृता। कृत्तिकोदयात् रोहिण्या ह्यनुमाने पञ्चानामसम्भवात्। यत् पुनः नियमापरपर्यायां व्याप्तिमेव सम्बन्धान्तरभूतां अनुमानकारणं मन्यन्ते, तदपि न सुन्दरम्। नहि स्वस्वामिभावादिव्यतिरिक्ता व्याप्तिर्नाम सम्बन्धोऽस्ति। किंतु सम्बन्ध एव कार्यकारणभावादिः कस्य चित् व्यापकः, कस्य चित्तु न इति विशेषः। तत्र यस्य सम्बन्धेन व्याप्यता, यथा धूमस्य, तस्य गमकता। धूमो हि वह्निदर्शनस्य वह्निनियतोगितया व्याप्यः। अग्निस्तु न सर्वदा धूमसम्बन्धी इति गमकः। तेन कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा इह अनुमानाङ्गत्वेन अभिमताः।

साधारणः स्मृतिव्यावृत्तो जातिविशेषः । न तु अगृहीतग्राहित्वं, धारावाहिके अव्याप्तेः इति तार्किकाः । तदेतदयुक्तं, 'अनुभवामि' इति प्रतीतिसिद्धानुभवत्वस्य साक्षात्कारे एव सत्त्वेन अनुमित्यादौ अव्याप्तेः । 'स्वर्गमनुभवामि' 'पर्वते वह्निमनुभवामि' इति प्रतीत्यभावेन अनुमित्यादौ तत्सत्त्वे मानाभावात् । तस्मात् अनधिगतार्थगन्तृत्वमेव अनुभवत्वम् । न च धारावाहिके अव्याप्तिः, तत्तत्क्षणविशिष्टघटादेः पूर्वपूर्वज्ञानागृहीतस्यैव उत्तरोत्तरज्ञानविषयत्वात् । 'इदानीं स्पृशामि' 'इदानीं पश्यामि' इत्यादिप्रतीत्या कालस्यापि षडिन्द्रियवेद्यत्वात् । कालान्यद्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्यताऽवच्छेदकत्वात्, अनुभवानुसारेण कार्यकारणभावकल्पनात् । अन्यथा लाघवात् चाक्षुषत्वस्यैव कार्यताऽवच्छेदकत्वापत्तेः । न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षग्राह्य इति वाच्यम् । ज्ञानधारायां हि उपरतायां 'किमत्र घटोऽवस्थितः' इति पृष्टः सन् कथयति 'अस्मिन् क्षणे मयोपलब्धः' इति 'प्रातरारभ्य एतावन्तं कालं मयोपलब्धः' इति च । कालभेदे तु अगृहीते कथमेवं भवेत् ? 'शतपत्रपत्रशतं मया सूच्या युगपत् भिन्नं' इति तु स्थूलकालविषयकम् । वस्तुतस्तु धारावाहिकस्थले तावत्कालव्यापिनी एकैव ज्ञानव्यक्तिः, कारणभेदाभावात् तद्भेदकल्पने मानाभावात्, योग्यविभुविशेषगुणानां त्रिक्षणावस्थायित्वस्य परिभाषामात्रत्वात् । वस्तुतस्तु स्वसमानविषयकज्ञानानपेक्षोत्पत्तिकज्ञानत्वमेव अनधिगतार्थगन्तृत्वम् । अतः कालभेदस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः । दिनान्तरे गृहीतस्य घटादेः दिनान्तरे पुनर्दर्शनमपि प्रमैव । कु. २।१।२।५.

● अनुभवत्वं प्रयत्नमात्रवृत्ति इति वैयाकरणाः । मणि. पृ. ८१, ● अनुभवत्वं स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम् । स्मृतिजनकताऽवच्छेदकजातिविशेषो वा । न च स्मृतौ निश्चयत्वेन ज्ञानत्वेन वा जनकता इति वाच्यम् । गौरवात् । न च स्मृतितोऽपि स्मृतिजननात् नानुभवत्वेन स्मृतिहेतुता इति वाच्यम् । प्रथमानुभवस्यैव संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वात् । अतः अनुभवत्वेन स्मृतिजनकता । संस्कारं प्रति तु उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन । संशयात् संस्कारजननात् निश्चयेति । समानप्रकारकस्मृतेरेव संस्कारनाशकत्वकल्पनात् समूहालम्बनादितो न एकैकशो वस्तुकमिकस्मरणानुपपत्तिः, उद्बोधकसमवधानस्यैव तत्तत्स्मृतिजनकत्वात् । अनुभवत्वं जातिः । वस्तुतः संस्कारं प्रति उपेक्षान्यसंशयान्यानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन जनकता । नातः पृथक्संस्कारकल्पनेति युक्तम् । एवं च संस्कारजनकताऽवच्छेदकतया अनुभवत्वजातिसिद्धिः । पृ. १२

● अनुभवत्वं यथा अनुपपन्न इति न कल्प्यते, तथा वैदिकमपि वचनम् । भा. १।३।२।३ पृ. १७४.

● 'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादय इष्टयः राजसूये श्रुताः । तासां फलवत्त्वादङ्गित्वम् । विदेवनादिकं तु अयागरूपं अङ्गम् । वि. ४।४।१, ●अनुमत्यादयः दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो राजसूये विहिताः । तासु आरम्भणीयाऽस्ति न वा इति संशयः । दीक्षणीयादिवत् अनुमत्यादीनां अन्याङ्गत्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वेन उपक्रमाद्यभावात् तद्द्वारेण आरम्भणीया अस्ति इति पूर्वः पक्षः । यद्यपि अङ्गीभूता अनुमत्यादयः, तथापि एकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । न च सद्यः दर्शपूर्णमासविकृतिः । राजसूयात्मकस्य प्रारम्भार्थश्च अग्निष्टोम एवाम्नातः । तस्मात् आरम्भद्वारस्य लोपात् (अनुमत्याद्यर्थं) आरम्भणीया न भवेत् । १०।१।२.

● अनुमन्त्रणं अभिमन्त्रणं उपस्थितिः जपश्च नाम– 'मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ उद्देश्याभिमुखत्वे तु स्यात्तदेवाभिमन्त्रणम् । उपस्थितिस्तु बोधः स्याद् बोधान्तोच्चारणं जपः ॥' कु १।२।४।४२ पृ. ४६. अनुमन्त्रणलक्षणमिदं यत्र मन्त्राणां लिङ्गात् यजमानवेतार्थप्रकाशकता तद्विषयत्वात् प्राप्ति, लिङ्गभूयस्त्वात् । यद्वा मन्त्रार्थत्वेन इति न मन्त्रप्रतिपाद्यतया इत्यर्थः, परगामित्वेऽप्यविप्रलम्भात् । किंतु मनोव्यवधानोऽप्यर्थशब्दः । तत्र च विप्रतिपत्तिः, क चित् प्रतीयते दोषी मन्त्रबोधनत्वेन यत्र स्मर्यते, तदनुमन्त्रणं इत्यर्थः । एवं च 'मन्त्रमुच्चारयन्' इति अनुमन्त्रणे धर्मानामर्थः समर्पितो भवति ।

पत्तिनिरासार्थमुक्तम्) । अदृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमस्ति क्रियादिषु (क्रियायां शक्तौ च) । कथं पुनः अदृष्टस्व... (तयोः) सम्बन्धि(न्ध) दर्शनम् ! । ... (स्व-)रूपस्य दर्शनात् इत्युपपादितम् अस्तात् अस्माभिः शून्यवादे । अतः सामान्यमानपर्यवसायि अनुमानमस्ति । दर्शितं च (भाष्ये) 'देवदत्तस्य गतिपूर्विका' इति ।

(लक्षणाभिधानप्रयोजनं पृच्छति) क. पुनरनुमाने व्यभिचारः ? यथा प्रत्यक्षे शुक्तिकादिषु । ननु इदानीमेव द्विविधं दर्शनेन प्रदर्शितम् । ननु आनुमानिकेति आनुमानिकं निरसनीयं, न पुन. आनुमानिकस्य उद्धारो वक्तव्य. । कश्चात्र विशेषः ? येऽपि हि आनुमानिकमनानुमानिकमिच्छन्ति तेऽपि अनुमानं व्यभिचारयन्त्येव । तस्मादत्रापि व्यभिचारनिवृत्तिरेव लक्षणाभिधानस्य प्रयोजनम् । किंच प्रमेयेऽपि संशयः (अविवेकः) अस्ति सोऽपि लक्षणेन निवर्त्यते) न महानसादिषु दृष्टो धूमः पर्वतस्थमग्निं प्रतिपादयितुं क्षम. इति केचित् । विशेषा एवावगम्यन्ते इत्यर्थः । स्मृतिमात्रमित्यन्ये । (सम्बन्धिव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वात् । यस्मादेव संस्कारोऽस्ति —) तस्मात् 'ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे ज्ञानं असंनिकृष्टे' इति विशिनष्टि । किमनेन निराकृतं ? स्मरणं तावन्निरस्तं सन्निकृष्टे इति वचनात् । अप्रतिपत्तिरपि निरस्तैव बुद्ध्युत्पादवचनात् । सम्बन्धावगमात् इति विशेषावगतिरपि निरस्तैव । ननु च न बुद्ध्युत्पादवचनमात्रात् प्रमाणता शक्यते वक्तुं, शुक्तिकादिषु व्यभिचारात् । असम्बन्धस्य तु दर्शनं सम्बन्धाभिधानादेव प्रत्युक्तम् । सम्बन्धावगमे च पूर्वानुभवो दुर्निवार । अहो अयमविवेकिनो महान् प्रमादः । किं पूर्वदृष्टस्य अनुभवो न संभवति ? अनुभूतिश्च न प्रमाणम् ? अन्या च स्मृतिः, अन्योऽनुभवः । (तदेवाह—) सम्बन्धस्य दर्शनादि स्मृतिः (धूमेऽग्निसम्बन्धित्वस्य) सम्बन्ध्यन्तरे तु (अग्नौ) अनुभव एव । तत्र असंशयं पुन.पुनर्दृश्यमानं दृश्यते एव इति लौकिका व्यपदिशन्ति, न स्मर्यते इति । सिद्धं च अनुमानादिषु प्रमाणत्वमनुभूते. । किं तर्हि असंनिकृष्टे इति ? स्मरणाभिमानमन्ये इत्यर्थः । संनिकृष्टावमर्शो हि स्मरणमेव मन्यते । ननु च स्मृतिप्रमोषतुल्यता एवं प्राप्नोति । न । कारणान्तरस्य विद्यमानत्वात् लिङ्गादेः । (पूर्वानुभवोपजीवि विज्ञानं स्मरणम् । तत्र तदुपजीवित्वं प्रतिभासतो वा 'स घटः' इत्यादौ अनुभूतत्वस्य विद्यमानत्वात्, कार्यतो वा रजतादि प्रवृत्तेरन्यथाभावात् । अनुमानस्य लिङ्गादेव कारणमस्ति इति पूर्वानुभवोपजीवित्वं नास्ति । अतः प्रमाणमेवेदं, न स्मरणम्) । यत्र पूर्वानुभूतिरेव कारणम् । तत्र हि प्रमोषः स्मृतिविपर्यये हेतु । इह तु लिङ्गादि प्रत्युत्पन्नं कारणमस्ति इति सिद्धं प्रामाण्यम् । तस्मादत्रापि यत् प्रमाणं न तत् व्यभिचरति इति वक्तव्यं, उक्तं च । इदं उपमानादिष्वपि योज्यम् । पृ. ६९-८१.

* अनुमानं ज्ञायमानं लिङ्गम् इति केचित् । भूतभाविलिङ्गाभ्यां अनुमितिजननापत्तेः तज्ज्ञानं इति युक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च । परामर्शेन स्वस्यैव (पुरुषस्य ज्ञातुः) साध्यज्ञानजनकं स्वार्थम् । प्रतिज्ञाद्यवयवप्रयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकं परार्थम् । अवयवं च अनुमानवाक्यैकदेशत्वम् । ते च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च । साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वं, यथा 'पर्वतो वह्निमान्' इति । तृतीयान्तपञ्चम्यन्ततरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वं हेतुत्वं, यथा 'धूमवत्त्वात्' इति । सदृष्टान्तव्याप्तिप्रतिपादकवाक्यत्वं उदाहरणत्वं यथा 'यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसः' इति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं उपनयत्वं, यथा 'तथा चायं' इति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यहेतुकसाध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं निगमनत्वं, यथा 'वह्निव्याप्यधूमवत्त्वात् वह्निमान्' इति । उदाहरणं साधर्म्योदाहरणं वैधर्म्योदाहरणं चेति द्विविधम् । हेतुमदुद्देशेन साध्यवदुपादानं आद्यम् । साध्याभाववदुद्देशेन हेत्वभाववदुपादानं द्वितीयम् । तत्र एकेनैव गतार्थत्वात् न द्वयोरावश्यकतेति । एवं च अवयववाक्यैः अवान्तरवाक्यार्थज्ञाने जनिते 'धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभिन्नं पर्वतं धूमव्याप्यवह्निमन्महानसवत्. वह्निव्याप्यधूमवत्त्वहेतुकवह्निमदभिन्न.' इति महावाक्यार्थज्ञानात् पर.

श्चैकदेशिनः अग्निसम्बन्धो नियमाख्यो ज्ञातः, तस्य यो धूमाख्यः एकदेशः, तस्य पर्वतादौ दर्शनात् तस्यैव एकदेशान्तरे अग्निबुद्धिः इति वा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः इत्याह— एकदेशीति । अन्यथा कर्मधारयसमासोऽयम् । एकदेशशब्दाभ्यां च सम्बन्धिनोरभिधानम् । सम्बन्धः सम्बन्धिनोर्व्यासज्य वर्तमानः एकदेशी, एकदेशौ च सम्बन्धिनौ । ज्ञातश्चासौ सम्बन्धश्च, तस्य यः एकदेशः सम्बन्धी धूमः, तस्य दर्शनात् सम्बन्ध्यन्तरे बुद्धिः इत्याह— कर्मधारयेति । (रत्नाकरसंक्षेपः) । 'द्वयं वा ज्ञातसंबन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनौ ॥ ३ ॥' ज्ञातसम्बन्धः लिङ्गलिङ्गिसमुदायः । तस्य एकदेशौ समुदायिनौ । तत्र एकस्य समुदायिनः दर्शनात् अन्यस्य समुदायिनो बुद्धिः इति बहुव्रीहौ एव अर्थान्तरमाह—द्वयमिति । ' संबन्धो व्याप्तिरिष्टाऽत्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना । व्याप्यस्य गमकत्वं च, व्यापकं गम्यमिष्यते । ४ ॥ यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् । स व्याप्यो, व्यापकस्तस्य समो वाऽभ्यधिकोऽपि वा । ५ ॥ तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे व्यापकस्तस्य गृह्यते । नह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः । ६ ॥ व्यापकत्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः । आधिक्येऽप्यविरुद्धत्वाद् व्याप्यं न प्रतिपादयेत् । ७ ॥ विस्पष्टं दृष्टमेतच्च गोविषाणित्वयोर्मितौ । व्याप्यत्वाद् गमिका गोत्वे, व्यापिका न विषाणिता । ८ ॥ तेन यत्राप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसंमतौ । तत्रापि व्याप्यतैव स्यादङ्गं, न व्यापिता, मिते. (अनुमितेः) । ९ ॥ तेन धर्म्यन्तरेऽप्येषा यस्य येनैव यादृशी । देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ् निरूपिता । १० ॥ तस्य तावति तादृक् स दृष्टो धर्म्यन्तरे पुनः । व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः । ११ ॥ 'भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः (व्यभिचारे अनवगते) । ज्ञायते भेदहानेन, ' ' क्वचिच्चापि विशेषयोः । १२ ॥ कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिक्लृप्तिवत् ' । ' व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः । १३ ॥ अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते । अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । १४ ॥ तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा । १५ ॥ ' ननु हिंसात्व अग्नीषोमीयादिहिंसाया अधर्मत्वमनुमापयेत्, अस्ति तस्य अधर्मत्वेन व्याप्तिः ब्रह्महत्यादौ अत आह— व्याप्तेरिति । सत्यं अस्ति हिंसात्वस्य व्याप्तिः, तथापि न अधर्मत्वव्याप्तेस्तत् प्रयोजकम् । यदेव निषिद्धत्वं अस्मिन् अधर्मत्वे सति अमुष्य निषिद्धत्वस्य भवितुं शक्तिः इति निरूप्यते, तदेव प्रयोजकम् । अन्ये तु हिंसात्वादयः परेण निषिद्धत्वेन प्रयुक्तां व्याप्तिं उपजीवन्ति । अतः सत्यामपि व्याप्तौ तैर्दृष्टैरपि व्यापकधर्मत्वं नावधारयितुं शक्यम् । कः पुनः प्रयोजकः ? यस्य धर्मान्तरविरहेणापि साध्यान्वयो दृष्टः, स प्रयोजकः । यस्य तु अन्यसहितस्यैव साध्यान्वयः, स तदभावे निश्चिते तद्रहितो न प्रयोजकः । निषिद्धत्वस्य च हिंसात्वविरहेणापि सुरापानादौ अधर्मान्वयो दृष्टः, इति तदेव अधर्मत्वव्याप्तेः प्रयोजकम् । हिंसात्वस्य तु निषिद्धत्वविरहेण न क्वचित् अधर्मान्वयो दृष्टः इति तत् अप्रयोजकम् । यत्र तु द्वयोः सहितयोरेव साध्यान्वयः, तत्र द्वयोरपि प्रत्येकं अप्रयोजकत्वात् सहिताभ्यामेवानुमानं, नैकेनेति । अप्रयोजकस्य उदाहरणतो दर्शयति पञ्चभिः— ' निषिद्धत्वेन हिंसाया अधर्मत्वं प्रयुज्यते । १७ ॥ तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकात् । हेतुद्वये प्रयुक्तं च मिथ्यात्वे सर्वबुद्धिषु । १८ ॥ ज्ञानत्वोत्पत्तिमत्त्वादिसाधको नाप्रयोजकः । त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च यागादेः स्वर्गहेतुका (ता) । १९ ॥ न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रस्थेन प्रयुज्यते । कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशिता । २० ॥ प्रयत्नानन्तरज्ञानमदर्शने प्रयुज्यते । जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि वस्तुसन्मात्रबन्धनम् । २१ ॥ शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं को वदेद्यो न तार्किकः । तस्माद् एव यस्यार्थो दृष्टः साधनशक्तितः । २२ ॥ स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गान्वितोऽपि य. । २३ ॥ ' प्रमेयविषये आह— ' तस्मादर्थगृहीतत्वान्मतुरर्थस्य गम्यता । ३२ ॥ न स्वावक्येण मन्तव्या यथा दण्डयादिशब्दवः ।

प्रथमं तावत् तद्गतविशेषात्मनैव प्रतीयते । तदात्म-
कस्य तु साध्यांशानुगमाभावात् सामान्यमात्रं विवक्षि-
तमिति दृष्टान्तप्रयोगवेलायामेव अवधार्यते । १।२।३।२०
पृ १४२. ❀ अनुमानं लोके व्याप्त्यविरोधेन सामान्य-
रूपस्यैव धूमादेः हेतुत्वावगमात् । वेदे तु हेत्वन्यथा-
ऽनुपपत्तिरूप्यस्य दृष्टान्तवाक्यस्य सामान्यव्याप्तिविषय-
त्वायोगात् न तदनुरोधेन हेतोः सामान्यरूपताऽऽपत्तिः ।
सु. पृ. ९१. ❀ अनुमानं लौकिकं प्रमाणम् । मणि.
पृ. १३. ❀ अनुमानं 'संदिग्धं चेत् सामान्यतोदृष्टं न प्रमा-
णम् । ' भा. ६।७।१३।३४. ❀ अनुमानं सर्वत्र दृष्टा-
नुसारि । सामान्यतोदृष्टमपि न दृष्टोपमर्देन क्व चित्
वर्तते । ऋजु. पृ. १४४. ❀ दृष्टानुगुणं चानुमानं न
दृष्टविरोधि । बृहती. पृ. २०२. ❀ न च अनुमानं
प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । भा. १।१।२।२ पृ. १७,
❀ न च प्रत्यक्षविरोधे अनुमानं संभवति । ३।३।७।१४
पृ. ८५३. ❀ प्रत्यक्षेण अनुमानं बाध्यते मृगतृष्णादि-
प्रत्ययाश्च । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८५९. ❀ संभावित-
भ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यामहे । अनयैव प्रकटि-
ताप्रकटितभ्रमकारणतया उक्तं न्यायविद्भिः ' भवति वै
प्रत्यक्षादपि अनुमानं बलीयः ' इति । बृहती. पृ
२०४. ❀ सर्वत्रैव च वस्तुसत्तावबोधाय अनुमानं अपर्याप्तं
इति उक्तं प्राक् (प्रत्यक्षसूत्रे श्लोकवार्तिके)। वा. २।१।
५।२ पृ. ३९०. ❀ अनुमानेन अनुमानाभासो बाध्यते।
बाल. पृ. १३१. ❀ अनुमानात् इतिकर्तव्यतासद्भाव
उक्तः। स च आग्नेयात् प्रवर्तते इति नैतद्विषयमनुमानम्।
अथोच्यते, येन एकदेवत्यस्य फलं साधयतः अग्न्यन्वाधा-
नादि दृष्टं, अयमपि च एकदेवत्यः (सौर्यादिः) तस्मात्
अस्य भवितव्यं अग्न्यन्वाधानादिभिरिति । तन्न । देव-
दत्तस्य प्रयोजनं साधयतः शुक्ले वाससी ज्ञाते, यज्ञ-
दत्तस्यापि प्रयोजनं साधयतः ते एव प्राप्नुतः स्वदीयेन ।
किंच फलवतोऽङ्गं प्रयाजा दृष्टाः, अग्निहोत्रस्यापि फल-
वत्त्वात् तस्य स्युः । तस्मात् अनुमानेन इतिकर्तव्य-
ताया बहु असमञ्जसम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः ।
टुप्. ८।१।२।२ पृ. १५८५. ❀ अनुमानात् प्रत्यक्षं
बलवद्भवेत् । भा. ३।५।८।२३. ❀ अनुमानात्
प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः । बृहती. पृ. २०४.
❀ अनुमानात् प्रयोगो बलवान् । राज्यस्य कर्तारं 'राजा'
इत्यनुमिनीमहे, क्षत्रिये तु प्रत्यक्षं (राजशब्दं) प्रयु-
ज्यमानमुपलभामहे । भा. २।३।२।३ पृ. ५८५.
❀ अनुमानात् वास्तवी कार्यापत्तिः । ' नखाग्रपूताना
चरुः ' इति । अवहननस्य तुषकणविमोकं फलं दृष्ट्वा
अनुमानं भवति, नूनं उद्गमनसुकरत्वार्थं नखा वर्तन्ते
इति । टुप्. ९।२।१२।४० पृ. १७३०. ❀ प्रत्यक्षं चानु-
मानात् बलीयः । दुर्बलस्य च बाधो न्याय्यो न च
बलीयसः । भा. १२।१।२।७ पृ. २२२३. ❀ संयो-
गिनोः अन्यतरो दृश्यमानः इतरं अदृश्यमानमपि
अनुमानात् बुद्धौ संनिधापयति । भा. ८।१।२।२.
❀ अनुमानस्य देशकालाधिक्यात् युक्तं अगृहीत-
ग्राहित्वम् । रत्नाकरः. पृ. ३६३. अनुमानस्य प्रत्य-
क्षस्य च अविषयो धर्मः । बि. १।१।२. ❀ अनुमा-
नस्य प्रत्यक्षेण उपस्थितनिमित्तलक्षणो बाधो भवति । सु.
पृ. १३७. ❀ अनुमानस्य मानसप्रत्यक्षबाधितविषयता ।
कणिका. पृ. ४६. ❀ असकृत् दृष्टसंबन्धो हि अनु-
मानस्य हेतुः असजातीयव्यावृत्तिसापेक्षश्च (अस-
जातीयेभ्यः अनग्निभ्यः या धूमस्य व्यावृत्तिः तदपेक्षश्च)।
बृहती. पृ ८३. ❀ परार्थानुमानस्य तार्किकाणामिव
न पञ्चावयवाः, किंतु त्रय एव । तदुक्तं ' तत्र पञ्चतयं
के चिद् द्वयमन्ये वयं त्रयम् । उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाह-
रणादिकम् । ' इति । बाल. पृ. ८. ❀ अनुमानेऽपि
भ्रान्तिरविशिष्टा । न ब्रूमः अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नास्तीति,
किंतु अत्र भेदाग्रहणात् तद्बुद्धिः अतस्मिन्नपि भवति ।
बृहती. पृ २०४. ❀ अनुमाने निश्चितं गमकम् । शा.
१।१।८ पृ ७७ ❀ 'यस्य गर्गादिः सुतो भवति' इत्येवमादि-
विस्तर , 'यस्य एकरूपाः सुताः' इति संक्षेपः । एकरूपः
प्रकृतौ निर्दिष्टः, अयमप्येकरूपः, तस्मात् प्राकृतः
इति सामान्यतोदृष्टानुमानम् । भा. ३।६।१।६.
❀ वेदहेतूनां न सामान्यात्मना साध्यसंबन्धोऽवगतो न
विशेषात्मना, येऽपुनैव अर्थापत्त्या कल्पनीयः । तत्र
विशेषस्योपादानात् सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमि-
त्तस्य अभावात् उपात्तविशेषमात्रोपसंहृत्वात्वयाऽ-

धायके, । ६७ ॥ श्रोत्रादिनास्तितायां च, शब्दानित्यत्वसाधने ॥' दृश्यादर्शनावगतग्रहाभावकल्पितस्य बहिर्भावस्य अभावप्रतिज्ञा अभावपूर्विकया अर्थापत्त्या बाध्यते । २– प्रत्यक्षावगतदाहकल्पिततच्छक्तेः अदाहकत्वं अतच्छक्तित्वं प्रत्यक्षपूर्विकया, ३–चेष्टानुमितज्ञानकल्पिताभिधानशक्त्यनुमानं अनुमानपूर्विकया, ४–शब्दज्ञानकारणत्वेनानुमितस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य दिगाकाशाईश्वराणामन्यतमस्य सामर्थ्ये कल्पिते तदभावानुमानस्य अनुमानपूर्विकया अर्थापत्त्या बाधः, ५– अर्थापत्तिसिद्धाभिधानशक्त्यन्यथाऽनुपपत्तिकल्पितशब्दनित्यत्वविपरीतानित्यत्वपक्षस्य अर्थापत्तिपूर्विकया । श्रुतार्थापत्तिविरोधमाह— 'श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र यत्राऽऽप्तोक्तिनिवारिते । ६८ ॥ दिवाभुजौ निषिध्येत हेतुना रात्रिभोजनम् ।' अनुपलब्धिविरोधमाह— 'शशशृङ्गादिसद्भावविरोधोऽनुपलब्धितः ।.९॥' 'एवं च धर्मसंबन्धबाधस्तावदुदाहृतः । धर्मधर्म्युभयेषां च स्वरूपस्वविशेषयोः । ७० ॥ श्रुत्यर्थाक्षिप्तयोर्वाक्ये बाधः सर्वप्रमाणकः ।' तत्र धर्मविशेषबाधमाह— 'तृणादिनिक्रियाहेतोरग्निमद्भिमसाधने । ७१ ॥ प्रत्यक्षावगताच्छैत्यात् तद्विशेषोऽथ बाधनम् ।' अग्निः उष्णत्वव्याप्तः स्वव्यापकमुष्णत्वमाक्षिपेत् । तस्य च प्रत्यक्षावगतेन शैत्येन बाधात् तद्व्याप्त. अग्निरपि बाधितो भवति । धर्मिस्वरूपतद्विशेषबाधमुदाहरति— 'अधर्मो विहितो दु:खं करोत्यलमितीह तु । ७२ ॥ विहितत्वादधर्मस्य स्वरूपस्यैव बाधनम् । तथा दुःखनिमित्तत्वं विशेषस्तस्य बाध्यते । ७३ ॥' आगमेनात्र बाधः । उभयस्वरूपतद्विशेषबाधमुदाहरति— 'अयथार्था धियः सर्वा इत्युक्ते द्वयबाधनम् । स्वरूपस्वविशेषाभ्यां, तद्धीमिथ्यात्वसाधनात् । ७४ ॥ क्षणिकात्यन्तमिथ्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।' ज्ञानस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च क्षणिकत्वस्य, अयथार्थत्वस्य तद्विशेषस्य च आत्यन्तिकत्वस्य बाधः, तद्ग्राहिणीनामपि धियां मिथ्यात्वापातात् । एवं भाष्यस्थानिरूपणमहणनिरस्ताः प्रतिज्ञाभासाः प्रदर्शिताः । संप्रति हेत्वाभासाः असिद्धानैकान्तिकविरुद्धाः प्रपञ्च्यन्ते । तत्र एकदेशदर्शनात् इत्यनेन दर्शनशब्देन निश्चयवाचिना निरस्तं असिद्धं दर्शयति— 'दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते । ७५ ॥ यत्रैकस्योभयोर्वाऽपि संशयाधीविपर्ययाः ।' वादिप्रतिवादिनोः एकस्य द्वयोर्वा संशयश्च, अधीः अज्ञानं च, विपर्ययश्च यस्मिन् सः अनिश्चितत्वात् असिद्धः । द्वयोर्विपर्ययासिद्धिमाह— 'शैत्यान्न दाहको वह्नि, श्चाक्षुषत्वादनित्यता । ७६ ॥ शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धो विपर्ययः ।' अन्यतरस्य विपर्ययासिद्धिमाह— 'कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति । ७७ ॥ स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धोऽन्यतरस्य तु ।' शब्दानित्यत्वे यदेव मीमांसकं प्रति वैशेषिकादिभिः कृतकत्वगुणत्वादिक हेतुत्वेनोच्यमानं प्रतिवादिनः असिद्ध, तदेव मीमांसकेनोच्यमानं वाद्यसिद्धमिति । संदिग्धाप्रसिद्धमाह— 'बाष्पादिभावसंदिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा । ७८ ॥ धूमस्त्रिधाऽप्यसिद्धः स्यादेवं तावत् स्वरूपतः (इय स्वरूपासिद्धिरुक्ता)।' 'एत एव प्रकाराः स्युराश्रयासिद्धिकल्पने । ७९ ॥ ज्ञातेऽपि हि स्वरूपेण नाऽतद्धर्मेऽस्ति हेतुता । सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादात्मा सर्वगतस्त्विति । ८० ॥ बौद्धं प्रत्याश्रयासिद्धो लौकिकादेस्तु संशयः । ८१ ॥' बौद्धस्य आत्माभावनिश्चयात् विपर्ययासिद्धिः । पृथग्जनानां देहातिरिक्ते पुंसि संशयात् संदिग्धाश्रयासिद्धिः । अनैकान्तिकविरुद्धौ भाष्यस्थज्ञातसंबन्धपदव्यावर्तितौ संशयविपर्ययहेतू दर्शयति— 'संदेहविपरीतत्वहेतू चात्र निराकृतौ । ८३ ॥ ज्ञातसंबन्धवचनात्, त्रयः संशयहेतवः । सत्साध्ये तदभावे वा द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च । ८४ ॥ द्वौ विरुद्धार्थसंबद्धौ वावेकत्रैकदेशिनि ।' साध्यतदभावयोः सपक्षविपक्षयोः वर्तमानः साधारणानैकान्तिकः । ताभ्यां सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तः केवलपक्षे एव वर्तमानः असाधारण. । धर्म्यन्तरेषु विरुद्धार्थव्याप्त हेतुद्वय एकत्र एकदेशिनि दृश्यमानं विरुद्धाव्यभिचारि । साधारणमुदाहरति— 'प्रमेयानित्यत्वाऽमूर्तिधर्माः साधारणा द्वयोः । ८५ ॥ नित्यायत्नोत्थयत्नोत्थाऽनित्येषु द्विरनित्यवः ।' अनि-

अनुमानपरिच्छेदः

' यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेः ' इति । तदिदमनुपपन्नम् । तथाहि । अग्नौ सति धूमः इति तावत् प्रत्यक्षेणावगम्यता, असति त्वग्नौ धूमो नास्तीति किं प्रमाणम् ? नन्वनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेवेति । अनुपलब्धावपि तदभावः पर्येषितव्यः । स तावन्न तादात्म्येन । तन्मात्रानुबन्धेन हि तादात्म्यं सिध्यति । तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अनुपलब्धिरेव च बाधकं प्रमाणम् । सर्वप्रतिषेधानामनुपलब्धिसाधनत्वात् । बाधकप्रमाणभूतानुपलब्धावपि चोक्तेन न्यायेन अनुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्त्या अविनाभावसिद्धिः । कार्यकारणभावविपक्षानुपलब्धिसापेक्षत्वेन अनवस्थाप्रसङ्गादेव । तदेवं तादात्म्येनापि तादात्म्यस्यानुपलब्धिनिबन्धनतन्मात्रानुबन्धसिद्ध्यधीनत्वात् तदुत्पत्तेरविनाभावावसायो दुर्लभः । अनवस्थाप्रसङ्गादेव अविनाभावो दुरवसेयः । किंच यदपि यस्य कार्यं तदपि तेन विना किमिति न भवति ? कारणाभावादिति चेत् । कारणाभावे कार्यं न भवतीत्येतदेव कुतः ? अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति कादाचित्कत्वात् कारणेन विना कार्यं न भवतीति निश्चीयते । तदुक्तं ' नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ ' इति । अत एव च कारणान्तरादपि कार्यस्य संभवो निरस्तः । कारणान्तरजन्मनो हि कार्यस्य द्वयमपि कारणं न स्यात् । एकस्य भवतोऽन्याभावेऽपि भावात् । ततश्चाकारणत्वापत्तेः कादाचित्कत्वविरोध इति चेत् । न अनपेक्षस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वमित्यस्यैव निश्चयस्य प्रमाणाभावेन अनवक्लृप्तेः । कादाचित्कत्वस्य सापेक्षत्वं व्यापकमुपलब्धम् । व्यापकाभावे च व्याप्यं न भवतीत्यनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति निश्चीयते इति चेत् । न । व्यापकाभावे व्याप्यं नास्तीत्यस्यैव निश्चयस्यानवक्लृप्तेः । किंच अतदात्मनः अतत्कार्यभूताच्च रसात् रूपानुमानं न स्यात् । अथोच्यते, रसस्तावत् कार्यतया रसहेतुमनुमापयति, प्रवृत्तसामर्थ्यरूपोपादानकारणसहकारी च स रसहेतुः रस जनयति तादृशाच्च हेत्वनुमानेन रसाद्रूपहेतोः प्रवृत्तसामर्थ्यस्यानुमानम् । प्रवृत्तसामर्थ्याच्च कारणात् कार्यभूतस्य रूपस्यानुमानमिति । तन्न । लोकस्यैवमप्रतीतेः । रूपमेव रसाल्लोकः प्रतिपद्यते । लौकिकी च प्रतीतिः परीक्षकैरप्यनुसरणीया । यत्र तु कारणात् कार्यानुमानं, न तत्र हेतोः कार्यत्वं, नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः स्यात् । अपि च चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यासत्त्यनुमाने नैषाऽपि कल्पना संभवति । तादात्म्ये च यदनुमानं, तदपि न साधीयः । सिद्धं हि लिङ्गं, साध्यं लैङ्गिकम् । न सिद्धस्य साध्यस्य च तादात्म्यमुपपद्यते । परमार्थतो वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्भेदो नास्तीति चेत् । न । वस्तुभूतसामान्यवादिना भेदाभ्युपगमात् । काल्पनिकवादिना त्वभेदो नास्ति, भेदाभेदयोर्वस्तुविषयत्वात् । अपि च काल्पनिकमेव धर्मधर्मिविभागमाश्रित्य अनुमानानुमेयव्यवहारः, तत्र कल्पनावशाद्भेद एव वृक्षशिंशपात्वयोः । अथ भेदेऽपि शिंशपामात्रानुबन्धित्वात् वृक्षस्य शिंशपात्वं वृक्षत्वाविनाभावि । एवं तर्हि साधनधर्ममात्रानुबन्धित्वेनैवाविनाभावित्वम् । तथाकार्यस्य अतदात्मनोऽपि यदि संभवति, तदा तस्यापि गमकत्वमनुपपन्नम् । संभवति च अन्यस्यापि तत् इति इहैव वक्ष्यामः । एतेनैव न्यायेन येऽपि कार्यकारणभावसंयोगसमवायैकार्थसमवायविरोधाख्यान् पञ्च संबन्धान् ' अस्येदं कारणं कार्यं संबन्धि एकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् ' (' अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ' इति तु मूले पाठः । वैशे. ९।२।१) इत्यनुमानकारणमाहुस्तेऽपि निराकृताः । समुद्रवृद्ध्यादौ यथोदितसंबन्धाभावेऽप्यनुमानदर्शनात् । संयोगसमवायैकार्थसमवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणम् । नहि कमण्डलुना छात्रानुमानं, नापि रूपादेः पृथिव्याद्यनुमानं, नापि रूपात्स्पर्शानुमानमिति । यच्च विरुद्धस्यानुमानत्वोदाहरणं, भूतं वर्षकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुपपन्नम् । तथा अभूतं वर्षकर्म भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकमिति । तदनुपपन्नम् । भावाभावयोर्हि विरोधो गम्यगमकता । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । नियमानुगमव्याप्तिरूपास्तु संबन्धाः एवानुपपन्नाः , नियतगमकत्वात्

' इहप्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते । १०० ॥ समवायो यथेहाऽयं घट इत्यादिसंगतिः ।' संगति. संयोगः । तत्र स्वरूपबाधं दर्शयति— ' अत्राप्यसमवायत्वं संयोगस्येव सिध्यति । १०१ ॥ तेन धर्मिस्वरूपस्य वैपरीत्याद् विरुद्धता ।' अथ विशेषविरोध दर्शयति— ' यच्च सत्तावदेकत्वं समवायस्य कल्पितम् । १०२ ॥ तत्र संयोगवद्भेदात् स्याद्विशेषविरुद्धता ।' संयोगे हि प्रतिद्रव्यं भेदेन व्याप्तं, इहप्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यापि भेदमापादयत् तस्य विशेषसत्तावत् एकत्वं वैशेषिकाभिमत बाधेत । उभयस्वरूपबाधमुदाहरति — ' नित्यमात्मास्तिता केश्चिद्यदा सौत्रान्तिकं प्रति । १०३ ॥ साध्यतेऽवयवाभावाद् व्योमवद् द्वयबाधनम् ।' सौत्रान्तिकस्य आवरणाभावमात्रं व्योम, अभावस्य तुच्छत्वात् स्वरूपमेव नास्ति नतरा नित्यत्वम् । अतस्तेनैव दृष्टान्तेन आत्मनोऽपि स्वरूप नित्यता च अनवयवत्व बाधेत । उभयविशेषबाधमुदाहरति— ' तदोभयविशेषस्य बाधोऽयं साध्यते यदा । १०४ ॥ पारार्थ्यं चक्षुरादीनां संघातात्च्छयनादिवत् ।' यदा चक्षुरादीना शयनादिवत् संघातात् पारार्थ्यं साध्यते, तदा अयं उभयविशेषस्य बाधः इत्यन्वयः । साङ्ख्याना प्रकृत्यतिरिक्त पुमांसं साधयता अयं प्रयोगः । सिद्धे पारार्थ्ये योऽसौ परः, स पुमान् इत्यभिप्रायः । संघातात् सत्त्वरजस्तमआत्मकात् । तत्र विशेषविरोध दर्शयति— ' शयने संघपारार्थ्यं भौतिकत्वाप्तहेतुके । १०५ ॥ आत्मानं प्रति पारार्थ्यमसिद्धमिति बाधनम् । असंहतपरार्थत्वे दृष्टे संहतताऽपि च । १०६ ॥ अनहंकारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।' शयनादिषु संघातात्मकशरीरपारार्थ्येन भौतिकत्वेन च व्याप्तः संहतत्वहेतुः दृष्टः, इति स चक्षुरादीनामपि संहतपारार्थ्यं साधनात् इदं असंहतरूप प्राकृतैः सत्त्वरजस्तमोभिः असंहतस्य चिन्मात्रस्य आत्मान प्रति पारार्थ्यं धर्मविशेष धर्मिणामपि चक्षुरादीना धर्मविशेष आहंकारिकत्वं बाधेत । हेत्वाभासा दर्शिताः । इदानीं साध्यसंघातसंबन्धपदव्यावर्तिताः दृष्टान्तदोषा दर्शयितव्याः । • तत्रादौ

दृष्टान्तवचनं प्रस्तौति— ' गमकस्यैकदेशस्य व्याप्तिर्गस्येति भावितुम् । १०७ ॥ साध्यसाधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तः प्रतिपाद्यते । तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य साध्योपादानमिष्यते । १०८ ॥ उद्देश्यो व्याप्यते धर्मो व्यापकश्चेतरो मतः । यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् । १०९ ॥ तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् । तदत्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो वक्तृनपेक्षया । ११० ॥ साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः ।' तस्मादादर्तव्यो वाक्ये रचनाविशेषः । रचनादोषमाह— ' तत्राज्ञानाद्यदा वक्ता सहचारविवक्षया । १११ ॥ विपर्ययेण वा हेतोर्न व्याप्तत्वं विवक्षति । विवक्षन्नपि वा शब्दं तद्योग्यं न वदेद्यदि । ११२ ॥ घटे कृतकनाशित्वे, नाशिव्याप्तं कृतेन वा । न तदेष्टस्य हेतुत्वं स्यादनिष्टस्य चैव तत् । ११३ ॥ तस्माद् व्याप्यत्वरूपेण वाच्यो हेतुत्वसंमतः । यदा सम्यक् प्रयुक्तेऽपि वाक्येऽर्थो न तथा भवेत् । ११४ ॥ साध्यहेतूभयव्याप्तिशून्यत्वात् परमार्थतः । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात् कर्मवत् परमाणुवत् । ११५ ॥ घटवद् व्योमवच्चापि, तदसद्वादिनं प्रति । धर्म्यसिद्धावपि ह्येवं दृष्टान्ताभासता भवेत् । ११६ ॥' व्योमवदिति च तदभाववादिन सौत्रान्तिक प्रति धर्म्यसिद्ध्याऽपि तदाभासता स्यात् । साधर्म्यवैधर्म्यव्याप्तिविषये आह— ' व्याप्त्या साधर्म्ये उक्ते च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते । सहभावित्वदृष्ट्या तु यदा व्याप्तिं न लक्षयेत् । ११८ ॥ परः साधर्म्यदृष्टान्तात्, तं च नापेक्षते यदा । वक्ता वा सहभावित्वं शुद्धं तेन वदेद्यदा । ११९ ॥ विपरीतान्वयं वाऽपि तत्समाधित्सया तदा । पूर्वक्षानोपमर्देन वैधर्म्येणेष्टसाधनम् । १२० ॥ व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यद्दृगिष्यते । १२१ ॥ तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते । १२२ ॥ तस्माद्धूमेन साध्यत्वमग्नेः प्रार्थयते यदा । १२५ ॥ तदाऽनग्निरधूमेन व्याप्तो वाच्यो न चान्यथा । १२६ ॥ के चित् साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्त्याऽपि कथिते

दर्शनाददृष्टोऽप्यग्न्यसंयोगो धूममपि प्रति आशङ्कामर्हति। उच्यते । वह्नेरार्द्रेन्धनोपाधिको धूमसम्बन्धयोगः, तद भावे भवत्येव वह्नेर्धूमसंयोगाभावः। धूमस्य तु वह्नि- संयोगो नौपाधिकः, कथमसौ न भविष्यतीत्याशङ्कते ? कथमनौपाधिकावगमः ? प्रयत्नेनाप्यन्विष्यमाणे औपा- धिकत्वानवगमात्। तच्चैतत् भूयोदर्शनायत्तमिति मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनं दृष्टवन्तः। नन्वेवं सम्बन्धनियमावसाय- समये एव यावद्धूमादिभावितया वह्न्यादिसम्बन्ध- स्यावगतत्वात् धूमादिसत्तानिश्चयादधिकं निश्चेतव्यं नावशिष्यते, इत्यनुमानमप्रमाणं स्यात्। सत्यम्। स्याद्यदि अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं स्यात् । अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तम् । धूमाच्च अग्निज्ञानमनुभ- वाकारप्रवृत्तं धारावाहिकवत् । न चात्र स्मृतिप्रमोष- कल्पना, अयुत्पन्नकारणसंभवात्। अनुभवकारणासंभवेन शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिप्रमोषः प्रतीत्यनारूढोऽप्या- श्रितः। इह तु सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं नानुभव- कारणमस्तीति यथाप्रतीत्यनुभूतिरूपतैव आश्रयितुमुचिता, इति युक्तमेवानुमानस्य प्रामाण्यम्। केचित्तु देश कालातिरेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः। तदयुक्तम्। लिङ्गस्य हि देशकालौ अतिरिच्येते। अशेषदेशकाल- वर्तिनस्तु लिङ्गस्य लैङ्गिकसंबन्धः सम्बन्धनियमावधारणसमये एवावधृतः। अन्यथा सम्बन्धनियमः एवानवगतः स्यात्। एतेन 'विशेषेऽनुगमाभावः, सामान्ये सिद्धसाध्यता।' इति प्रत्युक्तम्। धूमवत्ता ह्युपलक्षितानां देशकालविशेषाणां सम्बन्धनियमावधारणात् 'योयो धूमवान् ससोऽग्निमान्' इति। 'यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः। प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको भवेत् ॥' इति सम्प्रदश्लोकः। ज्ञातसम्बन्धनियमस्य चैकदेशस्य स्मरणे नोपकारकम्। लैङ्गिकैकदेशविषयं संबन्धनियमं स्मरतः पुरुषस्य नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनात् या बुद्धिस्तदनुमानम्। एकदेशाश्रितं उच्यते। 'एकदेशान्तरे' इत्यनेक- देशशब्दः आश्रितवचनः एव। न चाश्रितस्याश्रयमन्त- रेण सम्भवोऽस्तीति आश्रयाक्षेपे नैकदेशाभ्यां भिन्नस्या- श्रयस्याक्षेपः, एकाश्रयेणैवोपपत्तेः। अपि चान्तरशब्दो- ऽपि समानाश्रये एव समर्थितो भवति। अतश्चैकाश-

याश्रितयोरेव गम्यगमकतोक्ता। उदाहरणं तु महानसादौ ज्ञाताग्निसंयोगनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्तिनो दर्शनात् पर्वतनितम्बगतेऽग्नौ ज्ञानम्। ननु नितम्बोपरिदेशयो- र्भेदात् नैकाश्रयाश्रितत्वमग्निधूमयोरिति कथमनुमानम्। तस्मात् धूमाश्रितोऽग्निसंयोगः साध्यते। तदाश्रितं च धूमत्वं हेतुरिति युक्तम्। उच्यते। न तावदेवं सर्वत्र लोकस्य प्रतीतिः, किंतु पर्वतादिगतमप्यग्निं लोकोऽनु- मिनोति। न चाश्रयभेदः, एकत्वात् पर्वतावयविनः तदाश्रितत्वादग्निधूमयोः। नितम्बोपरिभागौ तु तस्यै- वावयवाविति न कश्चिद्दोषः। अत्र च 'ज्ञातसंबन्ध- नियमस्य' इत्यनेन ज्ञातशब्देनासाधारणस्याहेतुत्वमुक्तम्। यथा 'रसवती गन्धवत्त्वात्' इति। अस्त्येव हि गन्धा- ख्यस्यैकदेशस्य रसाख्येनैकदेशेन एकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः। स तु सम्बन्धनियमो न प्रतीत- पूर्वः। पृथिवीव्यतिरेकेणान्यत्र गन्धस्यावर्तमानत्वात्। पृथिव्याश्च जिज्ञासितधर्मत्वात्। स चायमसाधा- रणः संशयहेतुरिति चेत्। तदयुक्तम्। यो हि येन संबन्धो दृष्टः, स तमुपकल्पयितुमलम्। यश्चोभयधर्मसम्बन्धी प्रतीतः, स उभयोः स्मृतिं जनयन् एकस्योभयाभवत्व- विरोधात् संदेहमापादयति। यस्य तु येन केनचिदपि सह संबन्धो नावधारितः, स कचिदपि स्मृतिं जनयितुमक्षमः, इति कथं संशयं प्रसुवीत। तस्मादसाधारणो- ऽपि धर्मो न संशयहेतुः। संबन्धग्रहणेन न बाधकस्य हेत्वाभासत्वमुक्तम्। यथा 'नित्यः शब्दः कृतकत्वात्' इति। कृतकत्वस्य हि नित्यत्वेन सह संबन्ध एव नास्ति, किंत्वनित्यत्वेनैव सह। अयं प्रतीतसंबन्धनियमः स्वसाम- र्थ्येनानित्यत्वमुपस्थापयन् नित्यत्वं बाधते इति सिषाधयि- षितधर्मबाधात् बाधको हेत्वाभासः। नियमग्रहणेन च साधारणस्य निरासः यथा 'नित्यः शब्दः प्रमेय- त्वात्' इति। प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन संबन्धोऽस्ति ज्ञातश्च, किं त्वनियतः, नित्येष्वपि प्रमेयत्वदर्शनात्। संशयहेतुश्चायं, नित्यानित्योभयधर्मावगमात्। उभयत्र स्मृतिजनकत्वात्, एकस्य च धर्मिणो नित्या- नित्यत्वविरोधात्। स चायमनैकान्तिक इति गीयते। तथा 'एकदेशदर्शनात्' इत्यनेकदेशभूतस्य हेत्वा-

(व्याप्तिग्राहकविचारः) ननु कथं व्याप्यता धूमादेरवसीयते ? न तावत् प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यं, तस्य वर्तमानकालाऽऽकलितसंनिहितदेशावस्थितार्थमात्रविषयत्वात् । अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशव्यापित्वे सति इति । न चानुमानमत्र प्रमाणं, स्वयमसिद्धत्वात् । नापि शाब्दं, कार्यैकविषयत्वात् । नोपमानं, सादृश्यमात्रविषयत्वात् । अर्थापत्तिस्तु सिद्धाव्यभिचारोपजीविनी, इति न तत्र क्रमते । यदपि कोऽपि अपरिपक्वसदसद्विमर्शया भाषया भाषते ' मानसमिदं एवंविधं प्रत्यक्षमुदीयते ' इति, तदपि न निरासादरमर्हति । यतः सर्वत्र मनसो बहिरर्थेषु सहकारिनिरपेक्षस्य न प्रवृत्तिः । सहकारिविशेषापेक्षाया च तस्यैव असाधारणत्वात् तेनैव व्यपदेशात् न प्रमाणान्तरापत्तिः । असाधारणकारणानुप्रवेशनिबन्धनं हि प्रमाणान्तरत्वम् । अन्यथा सर्वत्र मनसो व्यापारात् मानसमेकं प्रत्यक्षं स्यात् । अत्र प्रमाणमालापरिमलनिर्मलमतयः प्रतीकारमारभन्ते । यद् वस्तु येन प्रमाणेन सम्बन्धविशिष्टं गृह्यते, यथा प्रत्यक्षेण धूमः अग्निसम्बन्धविशिष्टः, तस्य तेनैव प्रमाणेन सम्बन्धे व्याप्यताऽपि गम्यते । तथाहि । स्वसंवेदनं तावत् इदं भवान् भावयतु, ' धूमोऽयं अग्निसम्बद्धः ' इति किमत्र देशकालाभ्यां धूम एव केवलमाकलितः प्रतीयते ? अथ सम्बन्धिताऽपि तस्य देशकालव्यवच्छिन्ना प्रतीयते इति । तत्र वयं तावत् इदंतया सन्निहितवर्तमानाग्निसम्बन्धितया लिङ्गिनो धर्मिभूतो धूमः अवभाति इति पश्यामः । न न धर्मभूतः अग्निसम्बन्धोऽपि परविशेषणभावोपश्लिष्टस्वभावः । तत्र धूमस्यैव केवलं कालान्तरदेशान्तरप्रवृत्तौ प्रमाणान्तरमपेक्षते । अग्निसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरानुबन्धसिद्ध एव । तत एव च प्रतीतेऽपि विषये प्रमाणान्तरत्वे धन. परिष्वज्यते । ननु एवं तर्हि वह्निरपि धूमसम्बन्धी सिद्धः स्यात् । न स्यात् । एतत्सम्बन्धोऽपि तस्यास्तीति धूमस्य न भविष्यति इति किमत्र प्रमाणम् । अतस्तत्सम्बन्धप्रतिबद्धो धूमोऽपि स्यात् । तत्र ते एव प्रमाणविचारपारदृश्वानः विशेषमभिदधति । यद्विषये हि यस्य दर्शनं, तत्सम्भूते एव तत्समाश्रयता भवतीति । यस्य च पुनर्भिन्नरूपे सद्भावः यथा अग्नेः अदैन्धनसम्भवात्, तस्य तदुपाधिविगमात् असम्बन्धोऽपि । न च धूमस्य अग्निसम्बन्धः औपाधिकः । कथमयं विभागो विवेचनीय इति चेत्, तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु । यस्य हि यदौपाधिकत्वं सम्भाव्यते तद्विगमेऽपि चेदुपलभ्यते, ज्ञायते, नायं तदुपाधिक इति । एतच्च असकृद्दर्शनप्रभवात् इत्युक्तं ' अव्यभिचारस्तु असकृद्दर्शनगम्यः ' इति । तदियं दिगुपदर्शिता ।

तत्र ज्ञातसम्बन्धशब्देन (भाष्यस्थेन) साधारणासाधारणविरुद्धाः हेतुदोषा निरस्ताः । अत्र असाधारणः 'गन्धवत्त्वात् नित्या पृथिवी ' इति । अस्य हि भूमात्रवर्तित्वात् तस्याश्च विप्रतिपत्तिविषयनित्यतात्मकधर्मत्वासिद्धौ च सम्बन्धिना सह सम्बन्धावधारणानुपपत्तेः न ज्ञातसम्बन्धत्वम् । साधारणस्तु ' नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ' इति । अस्य प्रमेयत्वलक्षणस्य धर्मस्य नित्यतया सह संबन्धोऽस्ति, व्याप्तिस्तु नास्ति । तेन ज्ञातः संबन्धो यस्य इति षष्ठ्यर्थाभावात् न ज्ञातसंबन्धत्वम् । विरुद्धः पुनः ' घटो नित्यः कृतकत्वात् ' इति । अस्य संबन्ध एव नास्ति इत्यज्ञातसंबन्धता । ' एकदेशदर्शनात् ' इति अपक्षधर्मस्य हेतुत्वं निरस्तम् । यथा ' प्रत्यक्षं कर्म रूपवत्त्वात् ' इति । नहि कर्मणो रूपं धर्मः । कस्य तर्हि ? द्रव्यस्य । तथा असिद्धस्य हेतुत्वं दर्शनग्रहणेन निरस्तम् । तदेवं सम्बन्धे व्याप्तिपक्षधर्मत्वे हेतोः रूपे निश्चिते अनुमानोदय इति स्थितिः ।

बृहती— तत्तु द्विविधं इति (भाष्य) किमिदं द्वैविध्यम् ? लक्षणद्वैविध्यं तावन्नास्ति, एकदेशदर्शनात् इत्येकत्वात् लक्षणस्य । अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्य एतदुच्यते, एकस्य विशेषात् विशेषोऽवगम्यते, अन्यत्र सामान्यात् सामान्यस्यावगतिरिति । एवं च हेतुभेदात् हेतोरपि भेद उक्तो भवति । किं पुनरनयोर्भेदकथाप्रयोजनं (न किंचिदित्यर्थः) । लक्षणाभिधानेन च अव्यभिचारिता उक्ता भवति । तदर्थश्चायं प्रयासः (अव्यभिचारित्वार्थः लक्षणारम्भः) । हेतुहेतुमतोः द्वैविध्यं भवतु वा, मा वा । अत्र केचित् नीतिमन्तः. अनवगृहीतलक्षणमेव किं विदुमनेन सामान्यतो (सामान्यरूपेण) दर्शितं इति मन्यन्ते । तदनुमानोदनाय एतदुक्तं 'तत्तु द्विविधं' इति (किंचि-

धर्मसम्बन्धः ' इति । अवश्यभविता च प्रत्यक्षवदागमस्याप्यनुसरणीया । उपमानबाधस्तु 'न गौर्गवयसदृशः' इति । अर्थापत्त्या चानुमानविषयापहारो यथा ' जीवन् देवदत्तो वेश्मन्यविद्यमानो बहिरपि नास्ति ' इति । केचित्तु बाधितविषयत्वमिव असाधितविषयत्वमपि अनुमानकारणमाहुः । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विषये, नानुमानं वर्तते यथा प्रत्यक्षावगते वह्नेरौष्ण्ये । तद् प्रभाकरमतानुसारिणो नानुमन्यन्ते । सिद्धविषयमेवानुमानमित्युक्तम् । तद्यथा सम्बन्धनियमावधारणसिद्धविषयमिति नोत्पद्यते ? प्रमातारस्तु निवृत्तप्रमित्सा. तत्र संबन्धनियमानुसंधानं प्रति नाद्रियन्ते इति नानुमानमुदेति । यदि च अनुसंहितसंबन्धनियमैकदेशदर्शनेऽपि विषयसिद्धौ नानुमानमुत्पद्यते, ततो भवेदेव असाधितविषयत्वमपि अनुमानकारणम् । नैवमस्ति । तस्मात् पूर्णमिदं अनुमानकारणपरिगणनं नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनं, संबन्धनियमस्मरणं च, अबाधकं च, अबाधितविषयत्वं चेति । यदि अबाधितविषयत्वमपि अनुमानकारणं, कथं तर्हि ज्वालाभेदग्राहिणः अनुमानस्योदयः ? प्रत्यक्षेण हि सैवेयं ज्वालेत्यभेदे प्रतीतेऽपि गृहोदरादिवर्तिप्रभामण्डलदर्शनाद्भेदोऽनुमीयते । प्रभावितति र्हि तेजोऽवयवविसरणमन्तरेण नोपपद्यते । अवयवविसरणे चावयविनो नियतो विनाशः । दृष्टो हि तन्तुविभागात् पटविनाशः । तेन विनष्टाया ज्वालाया दृश्यमाना ज्वाला ततो भिन्ना-ऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे दृश्यमानस्तन्तुस्ततो भिद्यते । ' पूर्वज्वाला विनष्टा विशीर्णावयवत्वात् पटवत्, दृश्यमाना ज्वाला, विनष्टा या भिन्ना तस्या विनष्टायामुपलभ्यमानत्वात्, पटविनाशे पटान्तरवत् ' इति । उच्यते । बाधितविषयत्वं यत्र निश्चितं तत्रानुमानं नोत्पद्यते, यत्र तु विषयबाधा संदिग्धा तत्रानुमानमुत्पद्यत एव । इह तु सैवेयं ज्वालेति प्रतीतौ जातायामपि शङ्का अवतरत्येव । सादृश्येन शुक्तिकारजतयोर्भेदावधारणात् एवंविधा प्रतीतिः भेदेऽपि दृष्टा । तेन किं भेदेऽपि सादृश्यवशेन भेदाग्रहणादेवंविधा प्रतीतिः उताभेदेनैवेति शङ्कोदयात् बाधितविषयत्वं संदिग्धमिति नानुमानोत्पत्तिप्रतिबन्धः । अत एव समानवर्तिकावर्तिनीषु बह्वीषु ज्वालासु ज्वालात्वसामान्यं नाश्रीयते, भेदाग्रहणेनापि प्रतीत्युपपन्नत्वात् । वह्नौ तु उष्णत्वप्रतीतिरन्यथा संभावयितुमशक्येति निश्चितं बाधितविषयत्वं, अतस्तत्र युक्त एवानुमानविरोधः । अन्ये पुनः असत्प्रतिपक्षत्वमपि अनुमानकारणमाहुः । यथोदितलक्षणोऽपि हेतुर्यथोदितहेत्वन्तरप्रतिबद्धो नानुमानं जनयति, किंतु संशयम् । यथा 'अप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सति अरूपत्वात् ' इत्यनेन हेत्वन्तरेण प्रतिबद्धः 'प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात् ' इत्ययं हेतुर्वायौ प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसंशयमापादयति, न त्वनुमानं जनयितुमलमिति । तदनुपपन्नम् । यथोदितलक्षणयोर्हेत्वोरेकत्र समवायाभावात्, भावे वा वस्तुनो निःस्वभावितधर्मत्वापत्तेः । तथा हि, अरूपत्वादित्ययं हेतुः स्पर्शेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया वायुप्रतीतेरनुमानबाधितविषयः । इह च अनुमानं यथा शीघ्रभावि, तथोदितमेव प्राक् । प्रत्यक्षं हि निषेधता कं चिदस्य प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरणीयं, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रत्यक्षमित्यभ्युपेयम् । ननु न स्पर्शनेन वायुः प्रतीयते, किंतु स्पर्शमात्रमेव । नेत्युच्यते । स्पर्शान्तरप्रत्ययेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् । यदि स्पर्शमात्रमेव स्पार्शनं भवेत्, तदा स्पर्शभेदेऽपि किं प्रत्यभिज्ञायेत । ननु वायोः स्पर्शभेदो न संभवति, अनुष्णाशीतैकस्पर्श एव वायुः । तस्य तु तोयसंपर्कात् तद्गतः शीतस्पर्शः प्रतिभाति । एवं तेजःसंयोगादुष्णस्पर्श इति । उच्यते । सत्यं वायोरनुष्णाशीत एव स्पर्शः, तोयतेजोगतौ च शीतोष्णस्पर्शौ, तथापि ताभ्यामभिभूते स्पर्शे शीतोष्णस्पर्शावपि प्रतीयेते, अन्वयिनी प्रतिपत्तिः । सा च स्पर्शमात्रप्रत्यये नोपपद्यते इति वदामः । तस्मादनुमानबाधितविषयत्वाद् अरूपत्वादिति अप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति । स्पर्शवत्त्वादित्येतदेव निश्चितविषयमनुमानं जायते । तस्माद्यथोदितलक्षणं सर्वं एव सत्प्रतिपक्ष इति नेदं पृथग्लक्षणम् ।

' प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम् । प्रत्यक्षवत् कर्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥ ' द्विविधमनुमानस्य प्रमेयम् । किं चिद् दृष्टस्वलक्षणं यथा वह्न्यादिकम् । किं चिददृष्टस्वलक्षणं यथा धर्मादिकम् । कथं पुनरस्य स्वलक्षणं न प्रतीतं तदनुमातुं शक्यते । येन हि

दृष्टः, इति क्व वेगात्मा संस्कारः शरवर्णाग्रादीन तेजोऽवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः सह संयोगविभागौ आरभते, इति न शक्यमाश्रयितुम् । कर्मदेत्यभिमतादेव विभागसंयोगौ उत्पद्येते इति युक्तमेव कर्मानुमानम् । न च कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्तिकार्यारम्भनियमोऽवधारितः, तस्य कार्यानारम्भत्वात् । यदि च तस्याप्ययं नियमः स्यात्, तदा कार्यमेव नोत्पद्येत । तच कर्म सर्वमेव विभागपूर्वक संयोगमारभते, किंचित्तु वेगाख्य संस्कारमपि । संयोगाद्य तस्योपरतिः, मूर्तद्रव्याणि च तस्य आश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयपारायणे प्रदर्शितम् ।

सर्वभावाना च शक्तिः अदृष्टलक्षणाऽपि कार्येणानुमीयते । अग्नेर्यथा भूतादेव दाहो दृष्टः, तथा भूतादेव मन्त्रौषधिप्रणिधाने कार्यं न दृश्यते । न तत्र दृष्टमेव रूप कारणम् । तस्याजनकावस्थातो विलक्षणत्वाभावात् कार्यानुदयप्रसङ्गात् । यच खलु अजनकदशातो निरतिशय, ततः कार्यं नोत्पद्यते कुण्डादिव कुठारात् । यदा तु तत एव कार्यं दृश्यते, तदा तदवस्थातोऽस्येव वैलक्षण्य, तीक्ष्णत्वमिव । अग्नौ च कार्यानुदयदशातो विलक्षण न कार्योदयसमये प्रत्यक्षदृश्यं रूपमुपलभ्यते । भवितव्य च वैलक्षण्येन, अन्यथा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् इति कार्योदयेऽतीन्द्रिय किंचिद्रूप वह्नेरनुमीयते । तस्य मन्त्रौषधिप्रयोगेण विनाशात् कार्यं नोत्पद्यते । न च वाच्य मन्त्रौषधादिभिरतीन्द्रिय रूप न किंचिद्विनाश्यते, किंतु मन्त्रौषधिसंनिधानेनैव कार्यान्वयः इति, कारणवैगुण्ये कार्योदयविघातासंभवात् । अथोच्येत मन्त्राद्यप्रयोगोऽपि कार्योत्पत्तिनिमित्त, तत्प्रयोगे चाप्रयोगो निवर्तते इत्यस्ति कारणवैगुण्यमिति । तन्न । अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् सर्वभावाना च भावकारणनियतत्वदर्शनात् । अभावस्य क्वचिदपि कार्ये जनकत्वाभ्युपगमानुपपत्तेः । यच्च अतीन्द्रियमग्नेः रूप तच्छक्तिसामर्थ्यादिशब्दवाच्यतया लोके प्रतीतं, तस्य च कार्यानुत्पत्तौ द्वयी गतिः, अभिभवो वा विनाशो वा । यत्र क्वचिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते, तत्र विनाश एव वस्तुनः । यत्र पुनः प्रतीकारवशेन कार्योदयः, तत्राभिभवमात्रम् । तस्य चैव वह्न्यादिप्रसिद्धस्य सर्वभावेषु कार्योदयानुकूल्य कार्योत्पादकानु-

मानेन परिकल्पनीयम् । तस्य च नित्याश्रयाश्रितस्य नित्यत्वं, अनित्याश्रयाश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । संस्काराच्च अस्यायमेव विशेषः । संस्कारो हि नाम नित्येष्वनित्यः, अनित्येषु च कारणान्तरायत्तः इति । प्रपञ्चस्तस्यापि प्रमाणपरम्पर्णना कर्तव्या । यदा अनुमितिरनुमानमिति प्रमितिः प्रमाणमिति चाभ्युपगम्यते, तदा आत्मादिविषया लिङ्गदर्शनसापेक्षादात्मन. संनिकर्षादुत्पन्ना अधिगतिरेवानुमानं प्रमाणं, फलं चोपादानादिक्रिया । यदा च अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं, प्रमीयते चानेनेति प्रमाणमिति करणाभ्यया तदा आत्मनः संनिकर्षोऽनुमानं, सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं चेतिकर्तव्यता, फल च लौकिकविषया अनुमितिः । साधकतमस्य वा करणाश्रयत्वात्, तमवर्थस्य चातिशयरूपत्वात्, व्यवहितापेक्षया च संनिहितस्यातिशययोगात् , लिङ्गदर्शनादीना प्रमाणत्वम् ।

'परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनम् । वचनं दूषणैः सार्धमर्थादेतेन वर्णितम् ॥' द्वेधाऽनुमानमुपपद्यते । स्वयमनुमहितया वा अनुमानोत्पादसामग्र्या परप्रयुक्तवाक्यात् बोधितया वा । तत्रानुमानोत्पत्तिसामग्रीप्रतिपादनेनैव तत्प्रतिपादकवाक्यस्वरूपमपि सूचितमेव । तत्र अबाधितः इति प्रतिज्ञा, ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन दृष्टान्तवचन, एकदेशदर्शनादिति हेत्वभिधान, तदेव भवत्यवसाधनम् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा 'शब्दो नित्यः' इति । अनेन चानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते । निर्दिष्टे च विषये तस्याबाधितत्व शक्यतेऽवगन्तुमिति । तथा 'एकदेशान्तरे' इत्यनेनापि एकदेशान्तरभूतस्य अनुमानमित्युक्तम् । तदपि प्रतिज्ञावचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथम साध्यनिर्देशाय प्रतिज्ञा कर्तव्या । एतेनैव प्रत्यक्षादिबाधितत्वादिनिर्देशः प्रतिज्ञाभास. इत्युक्त भवति । दर्शितानि प्रत्यक्षादिबाधोदाहरणानि । एकदेशस्य च साध्यत्व दर्शयितु सिद्धधर्मिणमुद्दिश्य साध्यविधिर्दर्शितस्य इत्यप्रसिद्धविशेष्यः पक्षाभासः (यथा) 'सर्वज्ञो वीतरागः' इति । प्रतिज्ञाऽऽभासम् 'माता मे वन्ध्या' इति । उद्दिश्य हि मातरं न वन्ध्यात्व विधातु शक्यते, तस्या अन्यतरोपत्वेन अभिव्यभिचरनत्वसंभवात् । 'यावज्जीवमहं मौनी'

स्पष्टीकर्तुं वीप्साऽवधारणवचनयोः प्रयोगः क्रियते। योयो धूमवान् सप्तोऽग्निमानेवेति। तस्मात् सम्यक्साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगेणैव सम्बन्धनियमावगतेः अनर्थकं वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानमिति। अथोच्यते। मा भूत् दृष्टान्तद्वयोपादानं किंतु विकल्पोऽस्तु। वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हि साध्यधर्मविरहिणमुद्दिश्य साधनधर्मविरहविधौ कृते सर्वसाध्यधर्मविरहिणा साधनधर्मविरहव्याप्त्यवगमादन्यत्र साधनधर्मोऽवकाशमलभमानः साध्यधर्मवत्येव वर्तते इति साध्यधर्मसम्बन्धनियमावगतेः वैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हेतुत्वं समर्थितमेव भवतीति तुल्यकार्यतया साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोर्विकल्पो न्याय्य इति। तदयुक्तम्। ऋजुमार्गेणार्थसिद्धौ न वक्रमार्गमाश्रयते यतः, साधर्म्यदृष्टान्तश्च साध्यसम्बन्धाव्यभिचारावगतौ ऋजुमार्गः, वैधर्म्यदृष्टान्तो वक्रः इति न विकल्पो युक्तः, अतुल्यत्वादुपायभानस्य। स्यान्मतं, यथा साध्यसम्बन्धाविनाभावः अनुमानमार्गः, तथा तदभावात् व्यावृत्तत्वमपि। तच्च वैधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते, इति विकल्पाश्रयणमिति। तन्न। व्यावृत्तेरभावरूपायाः क्वचिदपि कारणत्वासम्भवात्। सर्वकार्याणि भावसाधनानीत्युक्तम्। न च विपक्षव्यावृत्तिः शक्यतेऽवगन्तुम्। विपक्षाणामनन्तत्वात् साध्यधर्मसम्बन्धाव्यभिचाररूपस्तु सम्बन्धनियमो यथाऽवगन्तुं शक्यस्तथोदितमेव। तस्मात् सर्वत्र साधर्म्यदृष्टान्त एव केवलः प्रयोक्तव्य इति स्थितम्। यत एवंविधं समानं, अतो दूषणमपि पक्षस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वं अप्रसिद्धविशेष्यता च। हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशासिद्धत्वं असाधारणत्वं साधारणत्वं बाधकत्वं चेति। दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता, साधनविकलता, सम्बन्धनियमविकलता, नियमशून्यता, विपरीतनियमता। प्रतिज्ञादीनामवाचकता अप्रयोगश्चेति। प्रतिज्ञासामान्याच्च प्रतिज्ञाहानिरभिधेव। संन्यासोऽपि दूषणान्तरपूर्वकत्वाद्दूषणमेव। दूषितपक्षो हि वादी प्रतिज्ञामपह्नुते। अत एव च प्रतिज्ञान्तरमपि पृथग् दोषो न भवति, दूषितपूर्वप्रतिज्ञस्यैव प्रतिज्ञान्तरावलम्बनत्वात्। हेतुप्रतिज्ञाविरोधोऽपि न दूषणान्तरम्। असिद्धत्वे हेतोरसिद्धत्वेन दोषः, सिद्धत्वे वा तद्ग्राहकप्रमाणबाधात् पक्षस्य दोषः। असिद्धविशेषणता तु अदृष्टसम्बन्धस्याप्यनुमानात्र दोषः। इति प्रकरणपञ्जिकायां प्रमाणपारायणे अनुमानपरिच्छेदः।

* अनुमानवादः (शा.)। प्रत्यक्षस्य सत्सम्प्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेन अव्यभिचारमुक्त्वा इदानीं अनुमानादेरपि अव्यभिचारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह—(भाष्यकारः)। 'अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टे अर्थे बुद्धिः' (इति)। यस्य यादृशस्य, येन यादृशेन सह, साक्षाद्वा प्रणाड्या वा यादृशः सम्बन्धः संयोगः, समवायः, एकार्थसमवायः, कार्यकारणत्वं, अन्यो वा दृष्टान्तधर्मिषु दृष्टवतः तस्मिन् नियतो ज्ञातः, तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतः तस्मिन् तादृशे तादृशसम्बन्धसम्बन्धिनि प्रमाणेन तद्रूप्य तद्विपर्ययाभ्यां अपरिच्छिन्ने या बुद्धिः, सा अनुमानम्। यथा धूमस्य अनुपरतोर्ध्वगमनस्य अग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनात् अग्निज्ञानम्। ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं तद्रूप्येण अपरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः ?। ईदृशो हि नियमः 'यत्रयत्र धूमः', तत्रतत्राग्निः' 'यत्र रसवत्, तत्तत् रूपवत्' इति। एवं चेत् यावद्धूमं अग्निसद्भावः अवगत एव इति नापरिच्छिन्नविषयत्वं अनुमानस्य सम्भवति इति। अत एव चोद्यात् बिभ्यतः केचित् असंनिकृष्टग्रहणं स्मरणाभिमाननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतग्राहित्वमेव अनुमानस्य स्वीकुर्वाणाः। तथापि नाप्रामाण्यं, नहि अगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणं, अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम्। अनुमानं च गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् अनुभूतिरेव इति युक्तमस्य प्रामाण्यम्। अथ स्मृतिप्रमोषः कस्मान्नाश्रीयते ? प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात्। संस्कारातिरिक्तकारणसद्भावेन हि 'इदं रजतं' इत्यत्र अनुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य स्मृतित्वमाश्रित्य प्रमोषः अङ्गीकृतः। अत्र तु प्रत्युत्पन्नलिङ्गस्य अनुभवकारणस्य सद्भावात् अयुक्तं प्रतीतिसिद्धस्य अनुभवरूपस्य अपह्नवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति। सोऽयमेषां असारतरः मार्गः। तथाहि, यदि हि यावद्व्याप्यव्यापकसद्भावः अवगतः स्यात्, ततो गृहीतग्राहित्वं आपद्येतापि, न तु एवमस्ति। महा-

संबन्धस्य। अग्न्यादीनां च धूमादीन् प्रति अनुगमननियमनव्यापनक्रियाऽसंभवात्। तस्मात् कार्यकारणभावादय एव संबन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः, स हेतुरिति दर्शयितुं ज्ञातसंबन्धनियमस्येत्युच्यते। धूमस्य हि कार्यकारणसंबन्धो नियतः, अग्नेस्त्वनियतः। तथा रसस्य रूपेण सहैकार्थसमवायलक्षणः संबन्धो नियतः, न रूपस्य रसेन। गन्धस्य पृथिव्या सह समवायलक्षणः संबन्धो नियतः, न रसादीनामिति। अनया दिशा सर्वहेतुषु संबन्धे नियमोऽनुसरणीयः।

किं पुनः संबन्धनियमावगमे प्रमाणं? न तावत् प्रत्यक्षं, संनिहितदेशवर्तमानकालवस्तुविषयनियमात्। येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च धूमादीनामग्न्यादिसंबन्धोऽवगम्यते, तेन तेषां संबन्धनियमोऽवगम्यते। न च प्रत्यक्षं तत्र समर्थम्। कतिपयदेशकालगतसंबन्धावगममात्रेण च नियमो नावगम्यते। अग्नेरपि संबन्धनियमप्रसङ्गात्। नाप्यनुमानेन संबन्धनियमावसायः, अनवस्थाप्रसङ्गात्। शास्त्रं त्वपूर्वकार्यार्थविषयनियतप्रामाण्यं, अत्र शङ्काऽपि नायाति। तथोपमानमपि सादृश्यमात्रविषयं नात्र प्रमाणम्। अर्थापत्तिरपि संबन्धनियमसापेक्षा अनवस्थाप्रसङ्गादेव नानुमानवत् प्रमाणम्। संबन्धनियमकल्पनया च विना कस्यानुपपत्तिः? । धूमादीनामग्न्यादिकार्यत्वस्य इति चेत्। न। वह्निकार्यस्यापि धूमस्यान्यकार्यत्वसंभवात्। न दृश्यते तावदन्यकार्यता इति चेत्। सत्यम्। तथापि शङ्कानिराकरणमशक्यम्। कारणभेदे कार्यभेदात् एकस्यानेकस्मात् भवो नोपपद्यते इति चेत्। न। यद्यपि क्वचित् कारणभेदे कार्यभेदो दृश्यते, तथापि न सर्वत्रैव तथेति शक्यमवधारयितुम्। अतोऽग्निकार्यस्यापि धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा कारणान्तरादपि संभवाशङ्कया न संबन्धनियमाध्यवसानं युक्तम्। ननु सोऽसौ धूमदर्शने सत्यवभासमानो धूमादर्शनं संबन्धनियममन्तरेण नोपपद्यते इति यदुक्तं। तत्र। यत्र यदा च दर्शनमदर्शनं वा, तत्र तदा नैव संबन्धाभावाभावाभ्यां तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावाभावनिश्चयोपायाभावात् नार्थापत्त्या संबन्धनियमसिद्धिः।

कश्चित्तु मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह। तदनुपपन्नम्। मनश्चेद्बहिर्विषये कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तेत, तदा सर्वः सर्वदर्शी स्यादविशेषात्। अथ भूयोदर्शनसंस्कारसचिवं बहिरपि प्रवर्तते इत्युच्यते। तत्र, संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुत्वादधिकार्थपरिच्छेदासंभवात्। किं च यद्यपि सर्वप्रमाणसाधारणं मनः, तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्षं, किं त्वसाधारणकारणानुप्रवेशेन प्रमाणान्तरव्यवहारः। एवं चेदसाधारणभूयोदर्शनसंस्कारानुप्रवेशात् प्रमाणान्तरमापद्येत। अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविशेषात् अग्नावपि संबन्धनियमज्ञानं किं न स्यात्? तथाभूतमपि तद्व्यभिचरति ततो नानुमानमिति चेत्। धूमोऽपि तर्हि न व्यभिचरिष्यतीति किं प्रमाणम्? अपि च अगत्या गतौ मानसं प्रत्यक्षमित्याश्रीयते, अस्ति चान्या गतिरिति वक्ष्यामः। अत्रोच्यते। वह्निधूमादीनां तावत् संयोगादिसंबन्धः प्रत्यक्षादिभिरवसीयते। तत्रापि संयोगो विशेषणत्वेन, गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रस्वभावत्वात्, विशेष्यतया च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते। देशकालावपि विशेषणत्वेनैवावभासेते। संनिहितदेशवर्तमानकालता इदन्ता, सा च विशेषणमेव। एवं च देशकालाभ्यां संयोगादिसंबन्धेन च विशिष्टौ द्रव्यभूतौ वह्निधूमौ अवगम्येते, न पुनर्देशकालाभ्यां संबन्धस्य विशिष्टस्यावगतिः। तथाहि, 'संयुक्ताविमौ' इति प्रतियन्ति, न पुनः 'अयमनयोः संयोगः' इति। देशकालानवच्छिन्नः प्रथममग्निधूमयोः संयोगलक्षणः संबन्धो द्वयोरवगम्यते। तथापि कदाचिदग्नेर्धूमासंयुक्तस्याप्यवगमात् संयोगासंयोगयोश्च परस्परविरोधात् कालभेदमाश्रित्याविरोधः कल्प्यते। तेनाग्नेः धूमसंबन्धस्य कालावच्छेदोऽनुप्रवेश्यते। धूमस्य तु कदाचिदप्यग्निसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति। यद्यपि च घटादिवर्ती धूमो विनाऽप्यग्निसंयोगं वर्तते, तथापि यादृशस्यानवच्छिन्नोदयस्य गगनान्तर्वर्तिनो ग्रहणमिष्यते, तादृशस्य नास्त्येवाग्निसंयोगविरहिणो दर्शनमिति तस्याग्निसंयोगो देशकालानवच्छिन्नो धूममात्रानुबन्धी नियतः इति निश्चीयते। तथा च सर्वो धूमवानेव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणगम्यते, न तु तस्य सर्वस्याग्निसंयोगः। तस्य धूममात्रानुबन्धित्वेनावगमात्। नन्वसौ अप्रयुक्तत्वादि

परिदृष्टे देशे काले च अग्निरनुमीयते, स केन प्रमा-
णेन प्रागवगतः ? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्भन-
त्वात्। न चान्येन केन चित्। किंच अग्निधूमयो-
मिथः सम्बन्धो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगतः इत्ये-
तावदेव भवान् ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तर-
संबन्धः अग्नेरवगतो भवति। तस्मात् अगृहीतग्राहि एव
अनुमानम्। किमत्र अगृहीत ? अग्निसामान्य तावत्
गृहीतमेव, पर्वतोऽपि प्रत्यक्षेणावगत', अग्निविशिष्टस्तु
पर्वतो न केनाप्यवगतः, इति सोऽनुमेयो भविष्यति।
तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन सम्बन्धमात्रं प्रमेयमवशिष्यते।
यथा 'दध्ना जुहोति' इति विशिष्टविषयोऽपि विधिः
विशेषणपरो भवति, तथा इहापि विशिष्टविषयमेवानुमानं
विशेषणविशेष्ययोस्तु प्राप्तत्वात् 'यजुर्युक्त रथमध्वर्यवे
ददाति' इतिवत् सम्बन्धविषयं भवति इति।

यस्तु प्रतिपन्नमर्थं पर (प्रति) अनुमानेन प्रतिपिपाद-
यिषति, तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्। येन वाक्येन यस्यानु-
मानबुद्धिरुत्पद्यते तत् साधनमित्युच्यते। 'तच्च पञ्चतयं
के चित्, द्वयमन्ये वयं त्रयम्। उदाहरणपर्यन्तं,
यद्वोदाहरणादिकम्॥' अक्षपादीयास्तावत् प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयव साधन मन्यन्ते।
अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वात् इति हेतुः, यत्
कृतक तत् अनित्य दृष्ट यथा घटादि इत्युदाहरणं, कृत-
कश्च शब्दः इति उपनयः, तस्मादनित्यः इति निगमनम्।
अयं तु अतिविस्तरो गतार्थः इति मन्वानाः सौगता'
त्र्यवयव उदाहरणोपनयात्मक मन्यन्ते। स्मर्यमाणनियम हि
लिङ्ग साध्यधर्मिणि अनुसंदधानस्य स्वयमेव लिङ्गि-
बुद्धिरुत्पद्यते, तेन 'यत् कृतक, तत् अनित्य'
इति कृतकत्वस्य अनित्यत्वेन व्याप्तिनियम स्मार
यित्वा 'कृतकश्च शब्दः' इति उपनयमात्रे कृते शब्दस्य
अनित्यत्व अवगम्यते एव इति कृतमवयवान्तरैः। एव
तु अत्यन्तसाम्प्रदृक्षमेव वाक्य क्लेशगम्यार्थं भवति इति
त्र्यवयवमेव युक्तम्। 'अनित्यः शब्द॰, कृतकत्वात्, यत्
कृतक तत् अनित्य यथा घटादि' इत्येन उदाहरणान्त
साधनं सर्वत्र वार्तिककारः प्रयुङ्क्ते। 'अथवा यत् कृतकं
तत् अनित्य यथा घटादि, कृतकश्च शब्दः, तस्मादनित्य.'
इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम्। एवमपि अन्यूना-
धिकमेव साधनम्। तथा च 'यत् कर्म तत् फलवत्,
होमोऽपि कर्म, तेनापि फलवता भवितव्यं' इत्येव
सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते।

प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयः अप्रसिद्धविशेषणत्वा-
दयश्च वार्तिके प्रपञ्चिताः। असिद्धिः, अनैकान्तिकत्वं,
बाधकत्व च इति त्रयो हेतुदोषाः। तत्र असिद्धिः
पञ्चधा 'बुद्धो धर्माधर्मवेदी, सर्वज्ञत्वात्' इति स्वरूपा-
सिद्धिः। नहि सर्वज्ञत्वस्वरूप क चिदस्ति। 'वह्निः
अदाहक, शीतत्वात्' इति सम्बन्धासिद्धिः, शैत्यस्य
वह्निसम्बन्धाभावात्। ननु एव समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य
हेतुत्व न स्यात्, उदयस्य समुद्रसम्बन्धाभावात्। एक-
कालसम्बन्धात् उभयोरदोषः। यदा तर्हि चन्द्रस्य नभो-
मध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकाऽतिक्रान्ता समुद्र-
वृद्धिरनुमीयते, तदा कथ ? तत्रापि परपरासम्बन्धात् उभयो-
रदोषः। नहि साक्षात्सम्बन्धः एव सर्वत्राश्रीयते। यद्वि
येन साक्षात् प्रणाड्या वा येनापि सम्बन्धेन नियतं, तत्
तस्य तथैव अनुमापकं भवति, इति दर्शितमेवैतत्।
तेन यादृशः सम्बन्धो हेतो. वादिना दर्शितः, तदसिद्धौ
दोषो भवति नान्यथा। 'गोशब्दः सास्नादिमद्वचनः,
गोशब्दत्वात्' इति व्यतिरेकासिद्धिः। नहि धर्मिव्यति-
रेकेण गोशब्दत्वं नाम किं चिदस्ति। 'नित्यमाकाश'
अनवयवद्रव्यत्वात्, इति सौत्रान्तिक आकाशाभाव-
वादिन प्रति आश्रयासिद्धिः। 'वायुः आकाशश्च
अनित्य, मूर्तत्वात्' इति व्याप्त्यसिद्धिः। मूर्तत्वस्य
आकाशे व्याप्त्यभावात् इति। अनैकान्तिकत्वं द्विविध
सव्यभिचार सप्रतिसाधन च। 'नित्यः शब्दः, अमूर्त-
त्वात्' इति कर्मादिषु अनित्येष्वपि अमूर्तत्वस्य संभवात्
व्यभिचारि अमूर्तत्वम्। 'अप्रत्यक्षो वायु, द्रव्यत्वे सति
अरूपत्वात्' 'प्रत्यक्षो वायु', महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वात्'
इति सप्रतिसाधनत्वात् उभयमपि अनिर्णायक संशयहेतुः,
अयथाप्रमाणबलत्वादुभयोः। कश्चित्तु आह न विरुद्धार्थं
हेतुद्वय तुल्यबल एकत्र संभवति, तद्भावे वस्तुनि नित्य-
सद्भावात्त्वे.। द्रव्यत्वे सति अरूपत्वस्य आरोपावभासप्रति-
रोधात् अप्रत्यक्षत्व अनुमापयितुं असामर्थ्यात् दौर्बल्यम्।

भागत्वमुक्तं यथा 'व्योम प्रत्यक्षं रूपवत्त्वात्' इति । रूपवत्त्वं व्योमैकदेशत्वेनासिद्धम् । उन्मीलिते हि चक्षुषि ग्रहोपग्रहादिषु यद्रूपमुपलभ्यते तत्तैजसमौदकं चेत्युक्तं तत्त्वालोके । तथा यस्य पक्षं प्रति एकदेशत्वमनेकदेशत्वं न तस्याप्यत एव निरासः यथा 'वेदः कृतकः उपाख्यानात्मकत्वात्' इति । विधिभागं ह्युपाख्यानात्मकता न व्याप्नोति । ननु धूमोऽपि न हेतुः स्यात्, कृत्स्नपर्वतव्यापकत्वाभावात् । मैवम् । तत्रावयवी पर्वत एकः तस्यैकदेश एव धूमः । इह तु न वेदावयवी एकः, इति युक्तं भागासिद्धत्वम् । दर्शनग्रहणेन स्वरूपासिद्धं हेत्वाभासं दर्शयति यथा 'बुद्धो धर्माधर्मौ प्रत्यक्षमीक्षते सर्वज्ञत्वात्' इति । नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं येन केनचिदपि प्रमाणेनावगन्तुं शक्यते इत्युक्तम् । तथा विद्यमानस्याप्येकदेशस्य यावद्दर्शनं नास्ति तावदहेतुत्वं यथा अन्धकारे धूमस्य । 'एकदेशान्तरे' इति स्वतन्त्रस्य अग्न्यादेः गमकत्वं निराकरोति । अन्तरग्रहणेन च भिन्नाधारयोर्गम्यगमकभावो निराकृतः । ननु चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यासत्त्यनुमाने च कथं समानाश्रयत्वम् । अत्रोच्यते । एककालवर्तिना चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्योः संबन्धः, तत्र कालः एवैक आश्रय इति । तथा, कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्त्योरपि एकाहोरात्रवर्तित्वेन संबन्धः, तेन कृत्तिकोदयादहोरात्र एव आधारे रोहिण्युदयोऽनुमीयते । एतेन मध्यगगनवर्तिदर्शनाद् अस्तमनसमयोदयानुमानमुक्तम् । अधोनदीपूरदर्शनादुपरिवर्षानुमानमप्येकदेशमेव वर्णयितव्यम् । एका हि नदी तत्राप्याश्रय इति । पित्रोस्तु ब्राह्मणतया पुत्रस्य ब्राह्मण्यानुमानं ये विदिच्छन्ति, तत् प्राभाकरा नानुमन्यन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यां हि पितृभ्यामुत्पत्तिरेव ब्राह्मणता, नान्या । तेन ब्राह्मणशब्दवाच्यमेतदुत्पन्नत्वादन्यत् ब्राह्मण्यं नास्तीति नास्त्यनुमानानुमेयभावः । 'अबाधिते' इत्यनेन प्रमाणान्तरबाधिते विषये नानुमानमुदयति इति दर्शयति यथा 'वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात्' इति । ननु द्रव्यत्वस्यानुष्णत्वेन सह संबन्धः एव नास्ति, घटादेः अप्यनुष्णत्वे द्रव्यत्वस्य दर्शनात् । तेन संबन्धनियमावधारणादेवानुमानानुदयः, न पुनर्बाधितत्वादिति । उच्यते । यदि बाधितविषयेऽप्यनुमानमुत्पद्यते, तदा द्रव्यत्वस्य संबन्धनियमाभाव एव न भवेत्, वह्नेरप्यनुमानेनैव अनुष्णत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्वत्रानुमाने अनुमित्सितविषयनिरपेक्षमेव संबन्धावधारणमुपयोगि । द्रव्यत्वस्य च वह्निनिरपेक्षं सर्वत्राऽनुष्णत्वेन सह संबन्धनियमावधारणं जातमिति तद्बलेनानुमानोदये पाश्चात्योऽपि संबन्धनियमभङ्गो नात्मानं लभते । तस्मात् बाधितविषयत्वादेवानुमानानुदयात् संबन्धनियमोऽपि भज्यते इत्यबाधितविषयत्वमनुमानस्य कारणम् । अतो द्रव्यत्वं वह्नौ प्रत्यक्षबाधितविषयं नानुमानमुत्पादयति । अनुमानबाधोदाहरणम् । 'शब्दः श्रोत्रग्राह्यो न भवति गुणित्वात्' इत्यनुमानस्य विषयोऽनुमानेन बाधितः । यद्विषया हि यत्प्रतीतिः यत्करणिका, तदिन्द्रियं तस्य ग्राहकमुच्यते । शब्दविषयायाश्च प्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रकरणत्वमवगम्यते । अनुपहते हि श्रोत्रे शब्दप्रतीतिरुपजायते, उपहते च नोपजायते, इति श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुसारिणी शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकरणिका । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हि तत्करणत्वे नियतसंबन्धम् । अतः 'शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकरणिका श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्' इत्यनुमानेन श्रोत्रग्राह्यत्वमवभूतं सत्, यो वादी नास्तीत्याह तस्यानुमानमनुमानेन बाध्यते । ननु संबन्धनियमग्रहणतः सर्वैकदेशदर्शनसापेक्षस्य अर्थान्तरागमनिरपेक्षोत्पत्तिकं प्रत्यक्षं शीघ्रजन्मतया, अवश्यंभावितया च विषयहरणादुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति, अनुमानेन त्वनुमानस्य कथमुत्पत्तिप्रतिबन्धः इति वक्तव्यम् । उच्यते । येन नाम श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दस्य निराकर्तव्यं, तेनास्य श्रोत्रग्राह्यत्वसंबन्धः प्रथममवगन्तव्यः, अन्यथा निषेधानवकल्पनात् । अवगतमेव वस्तु विषयान्तरे प्रतिषिध्यते, न तु सर्वथा अनवगतमेव । तेनात्र श्रोत्रग्राह्यत्वमेव प्रथममभ्युपगच्छता अङ्गीकृतात् अन्वयव्यतिरेकानुविधायिलिङ्गकस्य अनुमानस्य प्रवृत्तिरिति तत्प्रमाणानुमानं अनुमानान्तरस्य विषयमपहरत् बाधकतां प्रतिपद्यते । यथा अनुमानपूर्वमनुमानात् प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं प्रबलमपि, तथा प्रसिद्धलिङ्गकमनुमानं प्रत्यक्षाद्वदनुमानादागमाच्चेति वेदितव्यम् । शास्त्रेण चानुमानस्य विषयापहारः यथा 'नरशिर

देव प्राक् अस्वरूपार्थेव तेनैव हेतुना प्रसज्येत । स्वरूप प्रतिपादने च बाधिते अर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्वरूप बाधितमेव । नहि प्राक् सत्र भ्रमहात् अर्थान्तरप्रतिपत्ति शक्यते वक्तु, प्रतीतिविरोधादेव । सर्वत्र यो हेतु यादृग्वि शेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियत, स तादृग्वि शेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात् साधनासभवेन विपरीत विशेष नियमनत्वात् स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च साध्यस्य असभवात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्त मुपचितमस्य देहाङ्कुरादीना चेतनकर्तृकत्वसाधनायोच्यमान शरीरिणश्चेतनस्य अनुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्य त्वात् अशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिवत् निवारणात् विशाद्वयशून्यस्य चेतनस्य असभवात् चेतनकर्तृकत्वमेव अङ्कुरादीना न साधयति, तेन धर्मविशेषविरोधो हेतो साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धि इति भवति दूषणम् । धर्मिवि शेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वात् न दूषण, प्रत्युत सिद्धा न्तान्तरदूषणत्वात् प्रतिवादिन एव निग्रहस्थानत्वात् दूषण तत् भवति, न वादिन । यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेष विरोधसभवेऽपि तद्रहित साध्यमान हेतु साधयन्नेव, तच्च विशेषान्तरमाक्षिप्य सिध्यति इति वदति, तस्य उष्णाग्निनियत तृणादिविकार हिमे दृश्यमान शैत्यप्रत्यक्ष विरोधात् औष्ण्यासभवेऽपि अनुष्णमेवाग्नि साधयेत् । तस्मात् धर्मिविशेषविपर्ययसाधनत्व हेतो अदूषणमेव ।

उदाहरण द्विविध साधर्म्योदाहरण वैधर्म्योदाहरण च । साधर्म्ये लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादान ' यो यो धूम वान् महानसादि, स सर्वोऽग्निमान् दृष्ट ' इति । सम्य गुक्ते च साधर्म्ये न वैधर्म्य वक्तव्य, गतार्थत्वात् । यदा वक्तव्यमापतति, तदा लिङ्ग्यभावमुद्दिश्य लिङ्गाभावो पादान ' यत्राग्निर्नास्ति, तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा तोयादिषु ' इति । यत्र भावेन भाव साध्यते, तत्रैव विधिरूप साधर्म्य, तत्प्रतिषेधरूप च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभाव साध्यते, तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूप यथा ' यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति, तदा तत्र वृष्टिर्नास्ति ' इति । वैधर्म्य तु विधिरूप ' यत्र वृष्टि- रस्ति, तत्र मेघोत्पत्तिरस्ति ' इति । तेन यत् भिक्षुणा उक्त ' प्रत्ययप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्य ' इति तदनादर णीयम् । साधर्म्याभासाश्च साध्यविकलादय, वैधर्म्या भासाश्च साध्याभाववैकल्यादय वार्तिके एव द्रष्टव्या इति । ' तत्तु द्विविध ' इति (भाष्य पृ ३६) ' दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमान ' इति मन्वानान् निरा कर्तु अदृष्टस्वलक्षणविषयमपि अनुमान क्रियादिविषय मस्ति, इति दर्शयितु द्वैविध्याभिधानम् । नहि क्रिया- स्वलक्षण प्रत्यक्षेण कदा चित् गृह्यते, पूर्वोत्तरदेशसयोग विभागमात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । ताभ्यामेव आगन्तु काभ्या आगन्तुक कारणमनुमीयते, तच्च क्रियेत्युच्यते । ननु द्रव्यमेव कारण स्यात्, न, तस्य प्रागपि सद्भावात् । ननु क्षणान्तरे अन्यत् द्रव्य सर्वसस्काराणा क्षणि कत्वात्, सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञानम् । तत् यदा समान- देशे पूर्वपूर्व उत्तरोत्तरमारभते, तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा तु अनन्तरदेशे पूर्वपूर्व उत्तरोत्तरमारभते, तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनवत् छायागमनवच्च सदृशा परापरक्षणाना उत्तरोत्तरदेशमारब्धाना गमनाद्याभाव निमित्तत्वात् कृत क्रियया । किंच अनुपन्नस्य क्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगात्, उत्पन्नस्य च विनाशप्रसङ्गात् कथ क्रियाऽऽरम्भकत्व? यथा आहु 'क्षणिका सर्वसस्कारा अस्थिराणा कुत क्रिया ' इति । तदिद शब्दाधि करणे निराकरिष्याम । तत स्थिरत्वे सति तत्प्राप्तेश अनुपपत्ते क्रियाऽनुमान युक्तमिति । न युक्तम् । कार्य हि कारणमात्रमपेक्षते, तच्चेह दृष्टमेवास्ति । प्रयत्न विशेषानन्तर हि शरीरे देशसयोगविभागाख्य फल उत्पन्न मान उपलभ्यते, तत स एव निमित्तम् । तद् दात्मशरीरसयोगश्च असमवायि, शरीर च समवायि, इति किमत्र अदृष्टकारणानुमानेन । ननु असमवायि कारणभूतस्य सयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्य, नान्यत्र तन्तुसयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पट, तन्तु तुरीसयोगस्य वा पटतुरीसयोग । प्रयत्नवदात्मसयोगस्तु अनेकविधे व्योम्नि कथ सयोगमारभते? अत कारणा न्तर कल्पनीय इति चेत्, न । तन्तुसयोग स्वाश्रये एव पटमारभते, पटस्य महत्तन्तुत्वादित्वात्, सयोगना च द्रव्योत्पत्तेरेव दृष्टे । किंच गुरुत्वाद्यसयोगात्

सह हेतो. सम्बन्धः प्रतिपन्नः, स तस्माद्धेतोरनुमातु शक्यते । न चाद्दष्टस्वलक्षणेन सह सम्बन्धनियमावधारणं कस्य चित् सम्भवतीति नाद्दष्टस्वलक्षणमनुमातुं शक्यते । उच्यते । सामान्यतोऽपि सम्बन्धनियमावगमो भवत्येवा-नुमानोत्पत्तौ निमित्तम् । यथा ‘ यत् कादाचित्कं तत् आगन्तुकाज्जायमानं, यथा तन्तुसंयोगेभ्यः पटः, कादा-चित्कौ च द्रव्यस्य संयोगविभागौ, इति ताभ्यामागन्तुकं वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुकं, तस्य प्रत्यभि-ज्ञानेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यते वक्तु भिन्ना-न्येव द्रव्याणि अत्यन्तसाद्दश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्यय-विषयाणीव भासन्ते ज्वालादिवदिति, द्रव्यभेदे प्रमाणा-भावात् । ज्वालादिप्रमाणमुपन्यस्तमेव । विभागसंयोगादि-कार्योत्पत्तिस्तु यथा प्रतीते द्रव्यस्थैर्ये सत्यपि आगन्तुक-कर्माभ्युपगमेनाप्युपपद्यते, इति न द्रव्यभेदे प्रमाणमस्ति । अत्र कश्चिदाह । न कर्म अद्दष्टस्वलक्षणं प्रत्यक्षत्वात् कर्मणः । तदाह भगवान् काश्यपः (कणादः) ‘ संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वाप-रत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ’ (४।१।११) इति । तथाहि । गच्छत्ययमिति प्रतीतिः इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणम् । न च वाच्यं कर्मफलभूतविभागसंयोगविशेषनलेनैनेयं प्रतीति-रिति । तन्निबन्धनत्वे स्थाणावपि एकश्येनवियुक्ते श्येना-न्तरसंयुक्ते चापत्ते , चलित्वा स्थितेऽपि न चलतीति वर्तमानावभासप्रसक्ते , विभागसंयोगयोर्वर्तमानत्वात् । अतीन्द्रियेण च व्योम्ना संयोगविभागयोरप्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतत्रिणि चलतीति प्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमातुमपि कर्म शक्यते । तद्धि न नित्यं, विभाग-संयोगयोः सदोदयप्रसक्तेः । अनित्यत्वे तस्यापि असमवायि-कारणमवश्यमाश्रयणीयम् । तद्वर विभागसंयोगयोरेवा-स्त्विति न कर्मानुमाने किंचिदपि लिङ्गं समर्थम् । तदुक्तं ‘नित्यत्वे च सदा जन्म स्यात् संयोगविभागयोः । अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किम् ॥ ’ तदिदमसारम् । मन्दवेग हि गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः , स विभागसंयोगानुमितक्रियाऽऽलम्बनः । सा च क्रिया न स्थाणौ अनुमीयते । उत्पततः श्येनस्य यो देशान्तरसंयोगः, तस्य ततो निष्पत्त्यनवकल्पनात् । तद्गतकर्मान्तरानुमानप्रसङ्गात्, निपततश्च श्येनान्तरस्य प्राग्देशविभागोत्पत्तये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च । श्येनयोस्तु कर्मणोरनुमितयोरुपपद्येते तयोर्देशान्तरसंयोगविभागौ । तस्मात् स्थाणौ चलतीति न युज्यते । चलित्वा स्थित-स्यापि च देशान्तरसंयोगेन क्रियाविनाशात् वर्तमान-क्रियाप्रत्ययानुत्पादः । अतीन्द्रियत्वेऽपि च व्योम्नो वियति विततालोकावयवसंयोगविभागनिबन्धना पतति पतत्रिणि विशिष्टबुद्धिः, तद्बलेन च क्रियाऽनुमानमपि सुकरमेव । न च कर्मान्तरकल्पनमपि दोषः, कर्महेतोः संयोगविभागोत्पत्त्यसम्भवात् । तथाहि । शरीरे तावत् प्रयत्नापेक्षादात्मसंयोगात् कर्मोत्पत्तिरवकल्पते । संयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा द्रव्यान्तरे कार्यमारभते इति नियतम् । यथा तन्तुसंयोगास्तन्तुषु पटमारभन्ते, प्रचयाख्यश्च संयोगः अवयवेषु समवेतः स्वाश्रयसमवेते अवयविनि महत्त्वं जनयति । योऽपि संयोगः संयोगं जन-यति, सोऽपि तस्य स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतयोर्जनकः । तन्तु-तुरीसंयोगो हि पटतुरीसंयोगस्य जनयिता इष्यते । तस्य तुरी तावदाश्रय एव । पटोऽपि तन्त्वाश्रयत्वात् स्वाश्रयसम-वेतः । आत्मशरीरसंयोगश्चात्मनि शरीरे च सम-वेतः, स कथं देशे कार्यमारभेत तत्रासमवायात् , तेन सह एकार्थसमवायाभावाच्च । कर्म तु स्वाश्रये शरीरे जन-यितुं शक्नुयादेवेति कर्महेतोर्विभागसंयोगावनुत्पादयन्तौ ततोऽन्यत् कारणं कल्पयन्तौ कर्म अनुमापयतः । एतेन नोदनाभिघातात्मकौ कर्महेतू संयोगविभागौ व्याख्यातौ । नोदनाख्यो हि शरज्यासंयोगः तयोरेवात्मसमवेते वा कार्य-माविर्भावयितुमलमिति न ततः शरीराकाशगतौ संयोग-विभागावुत्पत्तिं लभेयाताम् । तथा अभिघातात्मकोऽपि वेगवन्मुसलोलूखलसमवेतः कथमुत्पततः ऊर्ध्वं मुसलस्य चाकाशस्य च संयोगविभागौ आरभेत । यश्च वेगाख्यः संस्कारः कर्महेतुरिष्यते, ततोऽपि संयोगविभागौ अनु-पपन्नौ । संस्कारस्य स्वाश्रये एव कार्यारम्भ-नियमात् । भावनाख्यो हि संस्कार आत्म-समवेतः आत्मन्येव स्मरणलक्षणं कार्यं जनयन्

कारण, देशान्तरगतप्राच्यपितृजनितानामपि होलाका-द्याचारदर्शनात्। नापि प्राच्यादिदेशनिवासो व्यवस्थाकारणं, अन्यदेशीयाना तद्देशनिवासिनामपि तददर्शनात्। अत एव कृष्णमृत्तिकदेशीयत्व लोहिताश्वत्वादिक वा न व्यवस्थाकारण, सर्वेषामेव व्यभिचारदर्शनात्। उच्यते। एकैकशः सर्वेषा व्यभिचारेऽपि, प्राच्यादिसमाख्या तावत् सकलानुष्ठातृसाधारणी समस्ति। सैव व्यवस्थाकारण भविष्यति। तेन समाख्याया एव तावत् व्यवस्थितानुमानहेतुत्वात् समाख्यायुक्तपुरुषविशेषविषयमेव प्रमाण स्यादिति। एव प्राप्ते अभिधीयते।

अपिवा सर्वधर्मः स्यात्, तन्न्यायत्वाद्विधानस्य। १६॥

अयमभिप्राय। भवेदेव, यदि प्राच्यादिसमाख्या अत्र व्यवस्थाकारण भवेत्। सा हि प्रवर्तमाना पाणिनीयव्यवस्थाकारण भवेत्। सा हि प्रवर्तमाना पाणिनीय स्मृत्यनुसारेण चतुर्धा प्रवर्तते। तथाहि तत्सरणम्—'तत्र भव.' (५३) 'तत्र 'सोऽस्य निवास.' (४।३।८९) 'तत्र भव.' (५३) 'तत्र जात.' (२५) 'तत आगत' (७४) इति। तदयमर्थ., प्राचि वसति, प्राचि तिष्ठति, प्राचि जात, प्राच आगत· प्राच्य इत्युच्यते। तदुक्त—'सम्बन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते। निवासभवजातत्वतदागमनहेतुभिः॥' इति। (वा १।३।७ पृ २४४)। न चैवभूताऽपि समाख्या व्यवस्थाकारण, प्राचि दाक्षिणात्यजनितस्य प्राग्देशनिवासिनोऽपि होलाकाद्यनुष्ठानादर्शनात्। तस्यैव दाक्षिणात्यसमाख्या निमित्ताभावेऽपि आह्नीनैबुकाद्यनुष्ठानदर्शनात्। अथ न व्याकरणस्मृतिनिबन्धना समाख्या निमित्त, किंतु उच्छृङ्खलैव लौकिकी समाख्या निमित्तमित्युच्यते, तथा सति दाक्षिणात्यस्यापि सारेति प्राच्यादिनाम्नो होलाकाद्यनुष्ठानप्रसङ्ग। अतो व्यवस्थाकारणाभावात् प्राच्यादिपदयुक्त श्रुतिकल्पने गौरवप्रसङ्गाच्च अविशेषेणैव होलकादि कर्तव्यताप्रतिपादिका श्रुतिरनुमीयते। यत्तु केषा चिदस्मा कमेवैतदनुष्ठेयमिति कृत्वा अस्यानुष्ठान अन्येषा चाननुष्ठान, तत् भ्रान्तिनिबन्धनमेव। दृष्ट चैतत् सामान्येन प्रमाणश्रुतिस्मृतिविहितेऽपि कर्मणि केषा चिदनुष्ठान अनुष्ठानं चान्येषाम्। यथा साधारणविधानेऽपि दुर्गोत्सवे एव यशादौ जम्बालीलानुष्ठानं, बङ्गवास्तव्याना तु चैत्रशुक्लचतुर्दश्यामेवेति न किं चिदनुपपन्नमिति। प्रयोजनं, पूर्वपक्षे प्राच्यादिभिरेव होलकाद्यनुष्ठेयं, सिद्धान्ते तु सर्वैरेवेति। सूत्रं तु—होलाकादिकर्म सर्वेषामेव 'धर्मः' स्यात्। होलाकादिकर्मविधानस्य सर्वधर्मताप्रतिपादकन्यायवत्त्वादिति। तौता.

अनुमानव्यवस्थानात् तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्। १।३।७।१५॥

देशाचाराः प्राच्याना होलाकादय, दाक्षिणात्याना आह्नीनैबुकादयः, उदीच्याना उद्वृषभयज्ञादयः। ते किं तेषातेषामेव धर्माः उत सर्वेषा इति विचारे पूर्वपक्षमाह। अनुमानस्य श्रुत्यनुमितिकारणीभूतत्वेन लिङ्गभूतस्य आचारस्य व्यवस्थानात् देशभेदेन व्यवस्थितत्वात्, प्रमाण आचारेणानुमिता श्रुतिः तत्संयुक्त तत्तद्देशवाचकपदसंयुक्तमेव स्यात्। 'होलका प्राच्याः कुर्यु.' 'आह्नीनैबुक दाक्षिणात्या कुर्युः' इत्यादिरूपैव श्रुतिरनुमेया इत्यर्थ.।

अपिवा सर्वधर्म· स्यात्, तन्न्यायत्वाद्विधानस्य। १६॥

पूर्वपक्षनिरासार्थः अपिवाशब्दः। होलाकादि· सर्वधर्मः सर्वदिक्स्थाना जनानां धर्मः स्यात् विधानस्य तन्न्यायत्वात्। विधीयते अनेन इति विधान शब्दः। तस्य सर्वधर्मत्वस्य उत्पादक न्याय. 'विधे. सर्वविषयत्व' यस्मिन् कल्पे विधाने विधायके वाक्येऽस्ति तत् तन्न्याय, तस्य भाव तन्न्यायत्वम्। विधानस्य तन्न्यायत्वात् विधायकवाक्यस्य सर्वविषयत्वात् होलाकादि· सर्वधर्म· स्यात् इत्यर्थ।

दर्शनाद्विनियोग स्यात्। १७॥

ननु यथा शिखाकल्पो व्यवस्थित· केचित् त्रिशिखा, केचित् पञ्चशिखा, तथा होलाकाद्योऽप्याचाराः तत्तद्दिक्स्थानामेव युक्तो न स्यु· इति चेत्। गोत्रप्रवरव्यवस्थया शिखाव्यवस्थाया. गृह्यसूत्रकारैरेव उक्तत्वात्। विशेषेण तद्दर्शनात् शिखासंख्याया विनियोगः स्यात्, व्यवस्थया नियोग. स्यात्। 'यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव' इति शिखाऽर्थवादस्य 'यत्र

इत्यत्रानुमानबाध एव, न स्ववचनबाधः। शब्दश्रवणाद्धि कार्याच्छब्दोच्चारयितृत्वमनुमीयते, शब्दानुच्चारकत्वं च मौनित्वं इत्यनुमानबाध एव। स्ववचनं तु मौनित्वमात्र, न पुनरमौनितामिति न तेन बाधः। यस्यैकदेशान्तरसंबन्धनियमश्च गमकैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यम्। यावद्धि कस्मिंश्चिद्धर्मिणि एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः संबन्धनियमो न प्रदर्श्यते, तावदनुमानमेवोत्पादयितुं न शक्यते। यत्र धर्मिणि संबन्धनियमो दृश्यते, स दृष्टान्तो महानसादिः। स चेत्थं दर्शयितव्यः 'पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय योयो धूमवान् ससोऽग्निमान् यथा महानसादिः' इति। यस्तु साध्यविकलः, साधनविकलः, तदुभयविकलः, संबन्धनियमविकलश्च स दृष्टान्ताभासः। यथा 'शब्दः प्रयत्नोत्थः, तदनन्तरमुपलब्धेः, मनोमोदकादिवत्' इति। मनोमोदकादिषु प्रयत्नोत्थत्वं नास्तीति तत्संबन्धनियमो हेतोस्तत्र दर्शयितुमशक्यः। 'शब्दः नित्यः अमूर्तत्वाद् घटवत्' इति घटस्यामूर्तत्वं नास्तीति तस्य नित्यत्वेन संबन्धनियमो दर्शयितुं न शक्यते। तथा 'शब्दः अनित्यः कृतकत्वात् गगनवत्' इति, गगने अनित्यत्वं कृतकत्वं च नास्तीति न तत्र संबन्धनियमः शक्यो दर्शयितुम्। तथा 'शब्दः अनित्यः प्रमेयत्वात् द्रव्यवत्' इति, किंचिद् द्रव्यं नित्यं परमाण्वाकाशात्ममनोदिक्कालादिरूपं, किंचित् चानित्यं द्व्यणुकादि, तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह संबन्धनियमो नास्तीत्यशक्यमेव दर्शयितुम्। येन च वचनेन सत्यपि साध्यसाधनयोः संबन्धनियमो नाभिधीयते, तदप्याभासमेव। तत् द्विविधं अप्रदर्शितसंबन्धनियमं विपरीतसंबन्धनियमं च। यथा 'पर्वतः अग्निमान् धूमवत्त्वात् महानसवत्' इति, यद्यपि महानसे वह्निधूमौ स्तः, तथापि यावत् धूमस्याग्निना सह संबन्धो नोच्यते तावदगमक एव। तथा तस्मिन्नेव प्रयोगे यदैवमुच्यते 'योयोऽग्निमान् सस धूमवान्' इति, तदाऽपि गमकत्वाभिमतस्य धूमस्य गम्याभिमतेनाग्निना सह संबन्धनियमस्य अदर्शितत्वात् धूमस्य न समर्थितं गमकत्वमिति साधनाभासत्वम्। संबन्धनियमं स्मरतः एकदेशदर्शनादनुमानमुत्पद्यते इत्येकदेशत्वं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यम्। यथा अग्निमत्त्वे साध्ये धूमवांश्चायमिति। तेन यस्यैकदेशत्वं नास्ति, तस्याभासत्वं युक्तमेव। येन वचनेन तदपि दर्शयितुं न शक्यते, तदप्याभासभूतमेव। यथा अवाचकशब्दप्रयोगादयः। असाधारणादयश्च हेत्वाभासाः सर्वे एवात्रापि योजयितव्याः। दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो नादरणीयः। एकदेशदर्शनपूर्वकादपि संबन्धनियमस्मरणादनन्तरं शब्दसाध्यज्ञानं जायते। तथा संबन्धनियमस्मरणपूर्वकमपि एकदेशदर्शनं अनुमानमुत्पादयत्येव। तत्रैकदेशदर्शनपूर्वकसंबन्धनियमस्मरणं कुर्वतो प्रतिज्ञाऽनन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यं पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वादिति। दृष्टान्तपुरःसरे तु प्रयोगे प्रतिज्ञामुपादाय योयो धूमवान् ससोऽग्निमान् महानसादिवदिति चाभिधाय धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यम्। अन्ये तु प्रतिज्ञानन्तरं धूमवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततोऽप्यनन्तरमुपनयं प्रयुञ्जते धूमवांश्चायमिति। तत्र हेतूपनययोरन्यतरप्रयोगेणापि साध्यसिद्धेरुभयोपादानमनर्थकमिति मीमांसकाः। तस्माद्धूमवत्त्वादयमग्निमानिति निगमनमप्यनर्थकमेव, यथोदितहेतुबलसिद्धत्वादर्थस्य। वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च केचित् साधनवाक्ये कुर्वन्ति यथा 'अग्निर्नास्ति यत्र, तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा जलह्रदे' इति। तदनुपपन्नम्। साध्यधर्मसंबन्धबलेन हेतोर्गमकत्वम्। तच्च साधर्म्यदृष्टान्तेनैव समर्थितम्। अथोच्यते साधर्म्यदृष्टान्तमात्रेण साध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिरवगम्यते, न तद्विरहिणो निवृत्तिः। न च तया विना हेतोः साध्यसंबन्धनियमोऽवकल्पते, अतस्तदर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तोऽप्युपादेय इति। तन्न। नहि साध्यधर्मवति हेतोर्वृत्तिमात्रं साधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यते, किंतु नियत एव साध्यधर्मे संबन्धो दर्श्यते। तथाहि साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्मविधिः साधर्म्यदृष्टान्तेन क्रियते। तत्र धूमवत्तायोगस्थलेन सर्वधूमवत्तामुद्दिश्यत्वात्, प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेः, सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ता विहितेति नास्ति संभावना विनाप्यग्निना धूमो भवेदिति। उद्देश्यता च प्रथमप्रयोगेणावगम्यते धूमवानयमग्निमानिति। केचित्तु यच्छब्दप्रयोगेण योऽग्निमान् यो धूमवानिति। प्रत्युद्देश्यविधानबलेनैव सिद्धा व्याप्तिमन्तरेणो निवृत्ति न

रकाश्रधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानम् । नैयायिकास्तु लाघवात् व्यभिचारधीविरोधिधी विषयधर्मप्रकारकाश्रयधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमनुमितेरिति वदन्ति । तत् परामर्शवादे निराकरिष्यते। मणि. पृ. २०-२१, ● अनुमितिः संशयाकारा न इति अशवादीयाः । संशयाकारा अनुमितिरस्ति इत्यन्ये (रत्नकोशकारा.) । पृ. ४२, ● यदि पक्षविशेष्यकः परामर्शः तदा तद्विशेष्यिकैव अनुमितिः । हेतुविशेष्यके तु साध्यविशेष्यिका इति मणिकृत् । उभयविधेनापि पक्षविशेष्यिकैव इति नव्याः । पृ. ३७, ● धूमलिङ्गकानैतावश्यकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति धूमपरामर्शस्य हेतुत्वम् । पृ. ३७. ● अनुमितेरपि वह्निविशिष्टः पर्वतो विषयः इति अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यम् । कु. ४।१।२५. ● वह्निव्याप्यानुमितौ वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत. इत्यादिविशिष्टपरामर्शस्यैव हेतुत्वं, न तु आलोको वह्निव्याप्य. आलोकवान् पर्वतः इति ज्ञानद्वयस्य, गौरवात् । यत्र च ज्ञानद्वयादनुमितिः तत्र विशिष्टज्ञानकल्पनात् न व्यभिचारः इति गौतमीयाः । मीमांसकास्तु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इतिविशिष्टपरामर्शस्य हेतुत्वादिनये व्याप्त्यंशे निश्चयत्व निवेशस्य धूमादौऽपि निश्चयत्व निवेशनीयत्। तथा च निश्चयत्वस्य तदभावाप्रकारकत्वरूपतया तदर्थघटितत्वेन तेषां परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावगुरुत्वम् । ज्ञानद्वयवादिनये तु ज्ञानस्य भिन्नतया निश्चयत्वप्रवेशोऽपि न मिथो विनिगमनाविरहः, तत्र लाघव इत्याहु. । मणि. पृ. २८. ●अनुमितिसामग्र्या. – प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वम् । भाट्ट. ८।१।४.

● 'अनुमिनोमि' इत्यनुव्यवसायमात्र विधेयताऽऽत्मविषयतावाच्छिन्न एवेति नियमः । कु ४।१।५।२९ ६.

● अनुमेयानां कार्यगम्यत्वात् । बृहती. पृ. २४७.

● अनुयाजः दर्शपूर्णमासयोः तृतीयः स्विष्टदेवतासंस्कारकतया हविर्गत्योपकारकः । भा. १०।८।१९।३८.

अनुयाजः दशमः बर्हिर्विकारः ॥

उक्तन्यायेन दशमानुयाजस्य स्विष्टकृद्विकारत्वे प्राप्ते, देवतासामान्यस्य उपस्थितत्वमङ्गगतस्य प्रयोगकालापगतकमात् बलवत्त्वेन प्रथमविकारत्वमेव । संकर्ष. २।३।५.

● अनुयाजाः अग्नीषोमीये पशौ एकादशैव, न तु प्रत्यनुयाज एकादशत्वमपेक्षा । एव प्रयाजा एकादशैव । एव चातुर्मास्येषु प्रयाजा अनुयाजाश्च नवनवैव । भा. ५।३।१।१-२. ● अनुयाजाः अग्नीषोमीये पशौ पृषदाज्येन यष्टव्याः 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति तद्विधानात् । वि. ५।२।८. ● अनुयाजाः आतिथ्यायां न सन्ति । 'इडान्ता आतिथ्या सतिष्ठते नानुयाजान् यजति' । भा. १०।७।१२।३८, ● अनुयाजाः उपसत्सु न सन्ति । 'अननुयाजाला:' इति निषेधात् । १०।७।१४।४३. ● अनुयाजा औपभृताज्यमयोजकाः दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१५, ● अनुयाजाः क्रत्वर्थाः । तत्र फलश्रवण तु अर्थवादः । ४।३।१, ● अनुयाजाः ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुगताः पश्वङ्गम् । ४।३।१५, ● अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयोः अङ्ग, न प्रधानम् । ४।४।११. ● अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयो. आज्यद्रव्यकाः । भा. १२।१।१।२. ● अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयोः त्रयः, चातुर्मास्येषु नव, पशौ एकादश, अवभृथे द्वौ एव बर्हिर्वर्जितौ । आतिथ्यायामुपसत्सु च नैकोऽपि । के. ● अनुयाजाः दर्शपूर्णमासयो प्राशित्रादिभक्षणोत्तरमिज्यन्ते । के. ● अनुयाजाः पशौ एकादशसंख्याः त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम् । तथा पृषदाज्येनानुयाजाः पशोरिज्यन्ते, शेषत्वेनाज्येन च पुरोडाशस्यार्थः । भा १२।१।१।२. ● अनुयाजा पशौ 'देव बर्हि' इत्यादिभि पाशुकहौत्रकाण्डपठितैः एकादशभिर्मन्त्रैः कार्या होमाः । ते च पश्वङ्ग नाभिमारुताङ्गम् । वि. ८।३।१५.

अनुयाजाः पाशुकाः प्राकृतस्य साधारणस्य प्रथमस्य प्रैषस्य विकाराः ॥

पशौ अनुयाजेष्वेकादश प्रैषाः मैत्रावरुणस्य सन्ति । ते सर्वे प्रकृतयोः दर्शपूर्णमासयोः प्रैषा:,

नसान्दिष्वेव हि दृष्टान्तधर्मिषु प्रागनुमानात् धूमस्य अग्निसाहित्यमवगतं, न सर्वत्र, प्रमाणासंभवात्। यथा चासंभवः, तथा न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितम्। दृष्टान्तधर्मिष्वेव बहुशः अग्निसाहित्यमुपलब्धवतः, अनग्नौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे धूमं अदृष्टवतः साध्यधर्मिषु अग्निमत्ताज्ञानं उत्पद्यते। आह च 'साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे वह्निधूमयोः। व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते॥' इति (श्लो॰वा॰ अर्थापत्तौ ४२)। 'मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः।' इति च (४०)। ततश्च अनुमितरता न सर्वेषां धूमवत्ता अग्निमत्ता अवगन्तव्या, नापि सर्वत्र अनग्नौ धूमस्याभावः। भूयोऽग्निसाहित्यं व्यभिचारादर्शनं इत्येतावदेव अनुमानार्थिभिः अभ्यर्थनीयं, नाधिकं किंचित्। यत्तु इदं 'यत्र यत्र धूम, तत्र तत्राग्निः' इति ज्ञानं, तत् अनुमानमेव इति तत्रैवोक्तम् (न्यायरत्नमालायाम्)। ननु एवमपि अनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवत्ता अग्निमत्ता अवगता इति यत् पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनात् अग्न्यनुमानं, तस्य गृहीतग्राहित्व तदवस्थमेव स्यात्। नैवम्। सामान्यविशेषभेदात्। सामान्येन हि धूमवत्ता अग्निमत्ता अवगता, पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनवगत, नतरां अग्निमत्त्वम्। यस्तु अवगतमेवेति मन्यते, तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्राप्त पर्वतासमीपस्थैः केन प्रमाणेनावगत इति वक्तव्यम्। न प्रत्यक्षेण, नान्येन प्रमाणेन। न च अनवगतपर्वतः तस्याग्निमत्ता अवधारयितुमलम्। यदि च इदानींतनं पर्वतस्याग्निमत्त्व प्रागेवावगत स्यात्, ततः अग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शनेन अग्नये पर्वतमारोहेत्। नहि अग्न्यर्थिनः अवगतेऽग्नौ, धूमदर्शनेन अर्थः कश्चित्। किंच धूमोपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्य अग्निसम्बन्धोऽवगतः इति वदता धूमसम्बन्धोऽपि अवगत इति वक्तव्यम्। नहि अज्ञातसंबन्धमुपलक्षण उपलक्ष्यमुपलक्षयितु क्षमम्। अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षण, न देशविशेषस्य, ततः अग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगत, न देशविशेषस्य, अतो लिङ्गलिङ्गिनोः अविशेषात् 'लिङ्गस्यैव देशकालातिरेकः, न लिङ्गिनः' इति प्रलापमात्रम्। अपि च 'यत्र अग्नीन्धनसंयोगः, तत्र धूमः' इत्यनेन धूमोऽपि अवगत एव, इति न किंचिदपि अवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेन, इत्यलं बालजल्पितेन। यदि च अवगतमेव अनुमानेनावगम्यते, ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भाव अनुमानज्ञानं स्यात्। न च प्रत्युत्पन्नकारणजत्वात् अस्मृतित्वं, तदसिद्धेः। संबन्धिदर्शनं हि सदृशदर्शनवत् संस्कारमुद्बोधयेत्, क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम्। संस्कारश्च उद्बोधितः स्मृतिं जनयति इत्यविवादम्। स्मृतेश्च प्रमोषः शुक्तिकारजतादिवेदनेषु क्लृप्त एव। तदेवं क्लृप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नाम अक्लृप्तं लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञानहेतुत्व कल्पयेत्। कल्पनायां वा शुक्तावपि रजतवेदनस्य अनुभवरूपत्वात् तदुपपत्तये दोषस्यैव अनुभवहेतुत्वं कल्पनीयम्। अकल्पने तु अत्रापि स्मृतिप्रमोषात् अप्रामाण्यमेव स्यात्। तस्मात् अवश्य अगृहीतग्राहित्व अङ्गीकर्तव्यम्। ननु अग्निविशेषस्य अगृहीतसम्बन्धस्य अननुमेयत्वात् सामान्यमेव अनुमेय, तच्च प्रागवगतमेव इति कथ अगृहीतग्राहित्वम्। यथा आहुः

'विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता।
अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन् निमग्ना वादिदन्तिनः॥'

इति। नैष दोषः। अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसम्बन्धस्य अगृहीतस्य ग्रहणात् उपपन्न प्रमेयत्वम्। इद चापर एकदेशिना वक्तव्य, केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्य अग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यते इति। तदानन्तर्यात् इति चेन्न। तस्य संस्कारद्वारेणापि उपपत्तेः। अनुभवरूपत्वमनुपपन्न इति चेन्न। स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेण अनुभवाभिमानोपपत्तेः। वस्तुतः अनुभवत्वं तु असिद्धमेव प्रमाणाभावात्। नहि अग्निज्ञानस्य अनुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति, अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्वे। अथ स्मृतिप्रमोषत्वे बाधकं स्यात्, न च अग्निज्ञानस्य तदस्ति, इत्यतो न स्मृतिप्रमोषः इति चेत्। स्मृतिप्रमोषस्यापि अबाधदर्शनात्। मणिप्रभादर्शिनः मणिबुद्धिस्तावत् स्मृतिप्रमोष एव, अन्यथा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात्, अथ च प्रवृत्तस्य मणिलाभात् न बाधकमस्ति। तस्मात् स्मृतिरेव अनुमानं इति अप्रामाण्यापत्तिः। कथ च गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य, अत्यन्ता-

यावत् । तथा च प्रकरणविनियोज्यत्वादारादुपकारकत्वात् तस्य न्याय्यत्वादिति ।

वि— 'अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः । स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वा, ऽऽद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः ॥, स्विष्टकृत्त्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञाऽर्थवत्त्वतः । दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥'

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोरनूयाजेषु तृतीयोऽनूयाजः अग्निस्विष्टकृद्देवत्यः । स किं दोषप्रतिपत्त्यर्थस्य आघारिकस्विष्टकृद्यागस्य देवतासंस्कारार्थः, उत अनूयाजान्तरवत् आरादुपकारक इति चिन्तायां, उभयोः प्रकरणेन दर्शाद्यङ्गत्वावगमात् न परस्पराङ्गत्वे प्रमाणमस्ति इति आरादुपकारक एव । इति प्राप्ते, दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् तदीयदेवतासंस्कारार्थत्वमेव । न च विनिगमनाविरहः, प्रक्षेपस्य वाक्यादेव दोषप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कृतार्थत्वात्, त्यागांशस्यापि प्रधानप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन प्रधानाङ्गत्वस्य प्रकरणं विनैव अवगमसंभवाच्च । यत्तु शास्त्रदीपिकायां तस्य इष्टदेवताप्रकाशनेन कृतार्थत्वमुक्तं, तत् मन्त्रस्य इष्टदेवताप्रकाशकत्वेऽपि यागे अपूर्वाया एव अग्निस्विष्टकृद्देवताया विधानात्, उद्देश्यस्य इष्टदेवतास्मरणार्थत्वाभावात् उपेक्षितम् । न च एवमपि उत्तमानुयाजे मान्त्रवर्णिकस्य देवस्यापि देवतान्वयापत्तिः, तस्य च आघारिकस्विष्टकृति देवतात्वाभावात् कथं तदीयदेवतासंस्कारार्थत्वमिति वाच्यम् । भाष्यकारैरिति-तेन 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति' इति वचनेन 'स्विष्टकृतं यजति' इत्यादि देवताविधानेन मान्त्रवर्णिकस्य देवस्य देवतात्वानवगमात् । [illegible] मूलकः । उक्तं [illegible] देवताकार्येषु न [illegible] मन्त्रवर्णापेक्षया दौर्बल्यं कौस्तुभे । तस्मात् उत्तमानुयाजस्य आघारिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारार्थत्वात् [illegible] आघारिकस्विष्टकृल्लोपे, तत्र उत्तमानूयाजस्यापि लोपः । [illegible] अग्निः [illegible] स्विष्टकृद्देवता आघारिकस्विष्टकृति, तत्र उत्तमानूयाजेऽपि 'देवो अग्निः [illegible] स्विष्टकृत् [illegible]' इत्यादिः मन्त्रे ऊहः, त्यागे च [illegible] । [illegible] एवं न कुर्वन्ति, तत्र मूले चिन्त्यम् । १०।४।१२०।

मण्डन— 'अनुयाजः स्विष्टकृद्गुणः ।' २२.

शंकर— 'अनुयाजोऽन्त्यस्तु संस्क्रिया ।' २२.

※ अनुयाजानां 'आग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्याः' इति कालो विधीयते ॥

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्, प्रयोजनेन संबन्धात् ॥ ४।३।१४।२६ ॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति, प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम्' इति । तत्र संदेहः किमङ्गं विधीयते, उत काल इति । अङ्गविधाने श्रुतिः, कालविधाने लक्षणा । तस्मादङ्गविधानम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः । अनुत्पत्तिवाक्ये कालः स्यात् । आग्निमारुतं सोमाङ्गं, अनुयाजाः पश्वङ्गम् । तत्र न तयोः परस्परेण संबन्धः । तथा परिधयः पश्वङ्गं, हारियोजनमन्यदेव प्रधानम् । अनुयाजा आग्निमारुतं च प्राप्तं, आनन्तर्यमेव तयोर्न प्राप्तं, तद्विधीयते, तथा हारियोजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवं च सति न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणेन कश्चिदुपकारः क्रियते, हारियोजनेन वा परिधिप्रहरणस्य । ननु परिधिप्रहरणस्य उत्तरकालेन [illegible] । उच्यते । नहि उत्तरकालार्थं परिधिप्रहरणमनुष्ठेयम् । विहितं एवैतत् पश्वर्थम् । तस्मिंश्च सति तस्योत्तरकालो विहितो भवेत् । तस्मात् कालार्थः संबन्ध इति ।

सोम— पूर्ववत् इहापि [illegible] संगतिः । प्रयोजनं प्रथमपूर्वपक्षे ([illegible]) [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible], न वा [illegible] अनुयाजाभावः, किंतु कालार्थः भवेत् इति ।

सूत्रार्थस्तु— [illegible] काल

स्पार्शनानुमानं तु अविरुद्धं बलवत् इति न द्वयोस्तुल्य-
बलत्वं, अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुः इति । (दूष-
यति –) स वक्तव्यः, सव्यभिचारोऽपि तर्हि न संशय-
हेतुः स्यात् नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव । सत्यपि तस्य
संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवात् न नित्यसंशया-
पत्तिः, इति चेत्, तर्हि इहापि प्रमाणान्तरेण निर्णय-
संभवाददोषः । तथा सति यत् प्रमाणान्तरविरुद्धं, तस्य
दुर्बलत्वात् इतरस्य बलीयस्त्वात् अतुल्यबलत्वम् इति चेत्,
येन चोक्तं उभयं तुल्यबलमिति, किंतु अगृह्यमाणबला-
बलत्वमात्रम् । तथाहि, यः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं वा नाव-
धारयति तस्य ऊर्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति, निर्णीते तु
अन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोः
अपरोक्षावभासं नावधारितवान्, तस्य पृथिव्यादिषु
प्रत्यक्षत्वव्याप्तं स्पर्शवत्त्वं, व्योमादिषु अप्रत्यक्ष-
त्वव्याप्तं अरूपत्वं वायौ उपलभमानस्य भवत्येव संशयः ।
स तु प्रमाणान्तरेण निर्णये सति निवर्तते । इत्यास्तां
तावत् । तस्मात् सप्रतिसाधनमपि सव्यभिचारवत् संशय-
हेतुः । तथा च भाष्यकारः 'यत् कर्म तत् फलवत्, होमोऽ-
पि कर्म, तेनापि फलवता भवितव्यं' इत्यस्य 'उपरते कर्मणि
द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टं, इति द्रव्य-
मपि फलवत् स्यात्' इति प्रतिसाधनं ब्रुवन् सप्रतिसाध-
नत्वमपि दूषणं इति दर्शयति । तस्मात् सोऽपि संशय-
हेतुः । असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्व-
चिदपि बुद्धिमादधाति, इति न संशयहेतुः । साधारणं
हि द्वयोः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वात् उभयत्रापि अनवस्थया
बुद्धिमादधत् संशयहेतुः इति युक्तम् । तथा विरुद्धार्थ-
व्याप्तमपि हेतुद्वयं एकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकं एकस्मिन्
धर्मिणि उपसंहरत् एकस्य विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासंभ-
वात् संशयं जनयति । न च एवमसाधारणस्य
संभवति, इति नायं संशयहेतुः । तथा बाधको नाम
हेत्वाभासः, यो विरुद्धः इति तार्किकैरभिधीयते । स च
षड्विध इति केचित् धर्मधर्म्युभयेषां स्वरूपस्य विशे-
षस्य च बाधात् । चतुर्धा इति केचित्, उभयबाधस्य
धर्मधर्मिबाधान्तर्गतत्वात् । एकधा इति अपरे, सर्वथा-
समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात् । इदमेव युक्तं, अवान्तर-
भेदस्य अनुपयोगात् । यदि अवश्यमवान्तरभेदो वक्तव्यः,
तर्हि द्वैविध्यमेव वक्तव्यं धर्मस्वरूपबाधनं, तद्विशेषबाधनं
चेति । नहि धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोर्दूषणं संभ-
वति इति स्वयमेव वार्तिककारेण '**धर्मिस्वरूपबाधेन
विरुद्धो योऽभिधीयते**' इत्यादिना दर्शितम् (षोढा
विभेदाः श्लोकवार्तिके ९६ श्लोकमारभ्य वर्णिताः । 'धर्मि-
स्वरूपबाधेन' इत्यादि तु नोपलभ्यते वार्तिके) ।
तथाहि 'द्रव्यातिरिक्तः समवायः इहप्रत्ययहेतुत्वात्
संयोगवत्' इति । अत्र इहप्रत्ययहेतुत्वं असमवायत्वेन
भेदेन च व्याप्तं संयोगे दृष्टं समवायस्य असमवायत्वं
भेदं च आपादयत् समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषणं च
एकत्वं बाधते इत्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । इहप्रत्ययहेतुत्वं
हि समवाये धर्मिणि दृष्टं, न वा ? यदि अदृष्टं, ततः
असिद्धत्वात् न कस्यचिदपि साधकं बाधकं वा भवति ।
यदि दृष्टं, तत् कथं तत्रैव दृश्यमानं, तस्यैव बाधनं
कुर्यात् । विरोधे हि सति बाधेत । न च तद्धर्मतया दृश्य-
मानस्य कथंचिदपि तेन विरोधः संभवति । ननु समवा-
यत्वं बाधते इत्युक्तम् । यदि समवायत्वं नाम समवाय-
धर्मिणः अतिरिक्तं, तद्बाधेऽपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं
स्यात् । अथ धर्म्येव, तत्र तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम् ।
तस्मात् न धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतुदोषः क्वचित्
संभवति, सर्वत्र अदृश्यमानस्य असत्त्वात्, दृश्यमानस्य
चाविरोधात् । धर्मिविशेषणस्यैकत्वस्य नाम संभवति बाधः,
न तु एतत् दूषणम् । यदि खलु इहप्रत्ययहेतुत्वं समवा-
यस्य एकत्वं विरुन्ध्यात्, ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं
हीयते ? नहि द्रव्यातिरेकसाधनकृतं एकत्वसाधनं, यत-
स्तस्य दूषणत्वेन संभाव्येत । तस्मात् धर्मस्वरूपस्य तद्वि-
शेषस्य च बाधनात् द्विविधमेव बाधकम् । तत्र 'नित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्' इति कृतकत्वं अनित्यत्वेन व्याप्त-
त्वात् नित्यस्वरूपमेव बाधते । यस्तु स्वरूपमेव शब्दाना-
मभिधेयं, नार्थान्तरं, इत्येतमर्थं प्रतिपिपादयिषुः तत्सि-
द्ध्यर्थं एवं प्रयुङ्क्ते 'अगृहीतसंबन्धावस्थोऽपि शब्दः
स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति, विभक्तिमत्त्वात्, गृहीत-
संबन्धवत्' इति, तस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः ।
पश्चाद्धि संबन्धग्रहणात् अस्वरूपप्रतिपादनं दृष्टं इति तद्-

⁂ अनुयाजेषु 'देवान् यज' इति प्रैषः त्रितय-साधारण एव ॥

अनुयाजेषु 'देवान् यज' इति प्रैष आम्नातः, स च बर्हिर्यागविषयक एव । नराशंसस्विष्टकृतोः 'यज यज' इति प्रैषान्तराम्नानात् । बहुवचनं त्वविवक्षितार्थम् । उपरवमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । सर्वार्थत्वे संनिपातिनोः प्रैषयोः समुच्चयायोगेन विकल्पापत्तेः । इति प्राप्ते, त्रितयसाधारण एवायं प्रैषः । उपरवमन्त्राणां करणत्वेन प्रत्युपरवमावृत्तेः एकैकस्मिन्नुपरवे बहुत्वासंभवेन अविवक्षितार्थत्वेऽपि प्रकृते संभवतो बहुवचनस्य तदयोगाद्वि-म्नेन क्रमबाधात् । तृणारणिमणिन्यायेन संनिपातिनामपि समुच्चयस्याविरोधात् । 'आवह देवान् यजमानाय' इति सामान्येनाभिधाय 'अग्निमग्न आवह' इत्यादिविशेषाभिधानमित्यस्य षोडशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव श्रुत्यन्तरे 'देवान् यजेत्युक्त्वाऽऽह, छन्दांसि वै देवाः, छन्दांस्येव तद्यजति, यद्बर्हिर्यजति गायत्रीं तद्यजति, यन्नराशंसं त्रिष्टुभं तत्, यदग्निं स्विष्टकृतं जगतीं तत्' इत्युपपद्यते । तेन 'अपबर्हिषावनूयाजौ यजति' इत्यत्र-ग्रयेष्टौ बर्हिरनूयाजाभावेन 'देवौ यजयज' इत्यूहसमुच्चयाभ्यां नराशंसे प्रैषः फलति । संकर्ष. २।३।३.

• अनुयाजेषु येयजामहस्य निषेधः पर्युदासेन । 'नानुयाजेषु येयजामहं करोति' 'यजतिषु येयजामहं करोति' इत्युभयोरेकवाक्यतया 'अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु येयजामहः कर्तव्यः' इति पर्युदासेनानुष्ठानमिति । वि. १०।८।१.

⁂ अनुयाजेषु सर्वेष्वनवानत्वं, नोत्तमे एव ॥

अनुयाजान् प्रकृत्य 'अनवान यजति' इति श्रुतम् । शाखान्तरे च 'उत्तमेनावान्यात्' इति श्रूयते । तत्र अनुयाजक्रमसामान्येन प्राप्तस्य अनवानस्य उत्तमे उपसंहारः । इति प्राप्ते, उत्तमेनेतिवाक्यस्य अनुवादत्वेन विशेषविध्यभावात् नोपसंहारकत्वम् । सूत्रेऽपि अनुवादपदं अनुवर्तितव्य इति भाष्यकारः । बर्हिर्नराशंसयाज्ययोः अल्पाक्षरत्वेन तावत् मध्ये अवाननस्य कादाचित्कत्वेन प्राप्तौ अनवानोच्चारणं विधीयते । स्विष्टकृदनुयाजयाज्यायास्तु अतिदीर्घत्वात् मध्ये अवाननं नित्यमेव प्रसक्तं, अतस्तस्य प्रतिषेधः । तेन अनयोर्भिन्नविषयत्वात् विधिप्रतिषेधरूपत्वाच्च नैकेन अन्यस्योपसंहारः । एवं सत्यपि प्राणाभ्यासशालिनः दीर्घयाज्यायामपि कदाचित् अवाननस्य अप्राप्तिरप्यस्ति इत्येतावन्मात्रेण पाक्षिकीं प्राप्तिमादाय 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति विधेरिव नियमविधित्वं तृतीयानूयाजादोऽपि संभवत् न निरसितुं शक्यम् । अत एव 'सकृदवान्यात् एवमप्यवानं' इति न्यायसिद्धस्यैव गौणावानस्य. यद्वतः अनुवादेन 'अनवान यजति' इति विधिगतानवानपद गौणमुख्यसाधारण्येन व्याचक्षाणा श्रुतिः अनूयाजमात्रविषयकत्व विधेरनुमन्यते । अतः तेनैव सिद्धौ, प्रतिषेधः अनुवादत्वात् नोपसंहारक्षमः इत्याशयः । संकर्ष. ४।३।१९.

• अनुयाजदेवतावाहनार्थं चातुर्मास्येषु प्राकृतावाहनमन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः । भा. १०।४।२५।५०-५१.

• अनुयाजन्यायेन (संकर्ष. २।३।४) दशमानूयाजस्य स्विष्टकृद्विकारत्वे प्राप्ते, देवतासामान्यस्य उत्पत्तिसमयमयावगतस्य प्रयोगकालावगतक्रमात् बलवत्त्वेन प्रथमविकारत्वमेव । संकर्ष. २।३।८. • अनुयाजहवीरूपाग्रदानधारणार्थं, प्रयाजहवीरूपाग्रधारणार्थं च पात्रभेदः कर्तव्यः अग्नीषोमीये पशौ । भा ५।२।८।१६. • दर्शपूर्णमासयोः उत्तमया वाचा अनुयाजादि । (अनुयाजानारभ्य उच्चैः स्वरेण अनुवचनम्) । पा. ३।१।२।९ पृ ८११. • अनुयाजानामुत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् । बलादित्यादन्याय. इति शि दी द्रष्टव्यम् । भा. ५।१।१२।२३-२४, • अनुयाजोत्कर्षेण उत्कृष्टे सूक्तवाके यजमानदेवतानां उत्कर्षः एवं न्याय्य. । ११।३।१६।५३-५४, • चातुर्मास्येषु 'वृष्णवन्तेनानुयाजान् यजति' इति वृष्णन्वगुणो विधीयमान प्रत्यनुयाज भिद्यते । १०।६।११।६४, • पशौ 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति विधीयमानः पृषदाज्यगुणः प्रत्यनुयाज भिद्यते । १०।६।१२।६४. • पशौ प्रयाजानुयाजाः कर्मगुणविशिष्टाः । टुप्. १२।१।१।२. • दर्शपूर्णमासयो. औपभृतस्य सर्वस्यानुयाजार्थता । भा. ४।१।१६।४२-४८.

निर्धीयते इति संकर्षकाण्डे प्रथमाधिकरणे वक्ष्यते । पु-

३।२।१६।३५..

ॐ अनुवषट्कारयागविधिः ॥

ज्योतिष्टोमे ' सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ' इति श्रुते वाक्ये सोमयागोद्देशेन मन्त्रविधिः । इतिशब्देन करणत्वस्य अनुशब्देन पश्चाद्भाविनः कार्यस्य चोक्तिः । यागोत्तरमनुमन्त्रणं वा विधीयते । इति प्राप्ते, यजिश्रुत्यो- परिस्थितस्य यागान्तरस्यैव सोमयागोत्तरकालविशिष्टस्य विधिः । 'तस्मादनुवषट्कृत्यं देवतानां तृप्त्यै ' इति तृप्त्यर्थतावादस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । संकर्ष. २।२।१.

अनुवषट्कारश्च कर्तृवत् । ३।२।१६।३८ ॥

'सोमयागे सोमस्याग्ने वीहि इति अनुवषट्कृते जुहोति' इति विहितम् । तस्मात् सोमभक्षमन्त्रे अनुवषट्कारदेवताया: अग्नेरुपलक्षणं कर्तव्यं इति उत्सूत्रे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । ' अनुत्पन्नत्वात्तु नैवं स्यात् ' इति सूत्रात् 'न ' इत्यनुवर्तते । अनुवषट्कारश्च अनुवषट्कारदेवता अग्नि- रपि सोमभक्षमन्त्रे नोपलक्षणीयः । वैकृतदेवतायाः प्राकृत- प्रधानकार्यापत्त्यभावात् । कर्तृवत् यथा अध्वर्युणा पाने क्रियमाणे पूर्वं होत्रा पीतोऽपि न होतृपीतस्य इति पूर्व- पानकर्ता उपलक्ष्यते तद्वत् । के.

ॐ अनुवषट्काराधिकरणम् । अनुवषट्कार- देवताया अनुपलक्षणं सोमभक्षमन्त्रे ॥

षट्कारश्च कर्तृवत् । ३।२।१६।३८ ॥

भाष्यं — अस्त्यनुवषट्कारदेवता ' सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति ' इति । तत्र सदेहः किमनुवषट्- कारदेवतोपलक्षयितव्या न वेति । किं प्राप्तम् ? उपलक्ष- यितव्येति । न तत्र पारार्थ्यं किंचित् पूर्ववदुपलक्ष्यते । तस्मादुपलक्षयितव्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अनुवषट्- कारदेवता नोपलक्षयितव्या । कर्तृवत् । यथा कर्ता नोप- लक्ष्यते होतृपीतस्याध्वर्युपीतस्येति, एवमेवानुवषट्कार- देवताऽपि । नहि सा प्रकृतौ उपलक्षिता । यच्च नाम प्रकृतौ कृतं, तदिह करणीयम् । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ।

वा—अनुवषट्कारदेवतायाश्चोदनया मन्त्रवर्णेन च देवतात्वमैकान्तिकम् । तस्मादुपलक्षणीया इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । ' यथा पश्चात्तनः पाता पूर्वपातु- पलक्षणम् । अप्राकृतं न कुर्वीत तथैनामपि देव- ताम् ॥ ' नह्येषा प्रकृतावुपलक्षिता । न चेह प्राकृत- कार्यापत्ता । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ।

सोम —- पूर्ववैपरीत्येन संगतिः । ' सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ' इत्यनेन विहितस्यानुवषट्कारयागस्य देवताऽपेक्षायां मन्त्रवर्णतः अग्नेर्देवतात्वम् । अत्र के- चित् अनुवषट्कारे अग्नेर्देवतात्वेनोपलक्षणयोग्यतामा- त्रेण पूर्वपक्षकरणं मन्दमिति मन्वाना अनुवषट्कारयागः किमर्थकर्म, उत गुणकर्म इति तदर्थचिन्तां कल्पयित्वा अर्थकर्मत्वात् प्रकृतिकार्यापत्तिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा गुण- कर्मत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावं सिद्धान्तयन्ति । तन्न । अर्थकर्मत्वेऽपि अङ्गत्वाविशेषेण तद्देवतायाः प्रधानदेवता- कार्यापत्त्यसंभवात् । न च अर्थकर्मत्वपक्षे प्रधानयागनि- र्वृत्तिलक्षणकार्यापत्त्यभावेऽपि प्रधानदेवतावत् अनुवषट्- कारदेवताया अपि अनुवषट्कारयागे गुणत्वेन निर्वर्तक- त्वमस्ति इति तन्मात्रेण कार्यापत्तिः संभवति, प्रतिपत्ति- त्वपक्षे तु प्रतिपाद्यस्य प्राधान्येन प्रधानदेवतावैलक्षण्यान्न कार्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिपाद्यस्य प्रधानत्वेऽपि वस्तुतो निर्वर्तकत्वमस्ति इति तन्मात्रेण तत्रापि कार्या- पत्तिसंभवात् । वक्ष्यते च नवमे अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयो- रार्थिकप्रणीताकार्यापत्तिमात्रेण प्रणीताधर्माणामूहेन प्राप्तिः। तस्मादर्थकर्मत्वं पूर्वपक्षे, गुणकर्मत्वं सिद्धान्ते च प्रयो- जकमिति वृथा तदर्थचिन्तान्तरकल्पनाक्लेशः । सूत्रा- र्थस्तु- अनुवषट्कारदेवताऽपि नोपलक्षणीया होम- पात्र्यादिकर्तृवदिति ।

वि—' सोमस्याग्न इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता । लक्ष्या न वा, देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिशद्विलक्षणा ॥, प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः । उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥' तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ।

भाट्ट— अनुवषट्कारयागदेवताया अग्नेर्देवतात्वस्य निःसंदिग्धत्वादुपलक्षणत्व मन्यन्ते । प्रकृतौ तु असौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता अनुवषट्कारयागस्य सोम- यागात् कर्मान्तररूपस्य पूर्वयागीयसोमप्रतिपत्तिभूतस्य कृत्स्नविधानत्वेनातिदेशाविषयत्वात्, उपदेशेन कथं- चिल्लक्षणप्राप्तावपि ' श्रीहोमा मेध ' इत्यादिवदैन्द्रमन्त्रस्य

शिखा निदधाति' इति स्मृतेश्च दर्शनात् विनियोगः। त्रिप्रवराः शिखात्रयं, पञ्चप्रवराश्च शिखापञ्चकं निदधति इति युक्तम्। होलाकादौ तु नास्ति तादृक् किं चित् प्रमाणं इति सर्वधर्मतैव।

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य। १८॥

ननु बृहत्त्व-श्यामत्व-लोहिताक्षत्वादि तत्तद्देशस्थ-कर्तृलिङ्गं आचाराणां नियतदेशत्वं व्यवस्थापयिष्यति इति चेन्न। नित्यस्य देशभेदेन व्यवस्थितस्य कर्तृलिङ्गस्य अभावात्। बृहत्त्वश्यामत्वादीन्यपि न देशनियतानि। नित्यस्य लिङ्गस्य चाभावात् होलाकादयो न व्यवस्थिताः, किंतु सर्वधर्माः।

आख्या हि देशसंयोगात्। १९॥

ननु दाक्षिणात्या उदीच्याः इत्यादिः समाख्या होलाकादीन् आचारान् देशभेदेन व्यवस्थापयिष्यति इति चेन्न। हि यस्मात् दाक्षिणात्यादिः आख्या समाख्या देशसंयोगात् भवति। पुनश्च कश्चित् दाक्षिणात्यः दक्षिण-देशान्निर्गतः प्राचीं वा उदीचीं वा गता स्थिरो भवति। स च आह्नीनैबुकं करोत्येव। तस्मान्न समाख्ययाऽपि आचारव्यवस्था। किंतु होलाकाद्या आचाराः सर्वधर्मा एवेति सिद्धान्तः।

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत्। २०॥

दाक्षिणात्यादिराख्या देशसंयोगाद्भवतीत्युक्तं सिद्धा-न्तिना तन्न युक्तमिव। यदि देशसंयोगात् आख्या स्यात् देशान्तरेषु तस्मिन् कर्तरि गते सा आख्या न स्यात्। भवति तु देशान्तरस्थस्यापि मथुरया असंबद्ध-स्यापि माथुर इति आख्या। तस्मान्न देशसंयोगादाख्या इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात्।

स्याद् योगाख्या हि माथुरवत्। २१॥

उत्तरमाह सिद्धान्ती। हि यस्मात् प्राच्यादिसमाख्या योगाख्या योगमात्रापेक्षा स्यात्, न भूतवर्तमानभविष्यत्सं-बन्धापेक्षा। 'संबन्धैर्हेतुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते। निवास-भव-जातत्व-तदागमनहेतुभिः॥' 'सोऽस्य निवासः' 'तत्र भवः' 'तत्र जातः' 'तत आगतः' इत्येवमादिरित्यागेन न कदा चित् प्राच्यादिसमाख्या वर्तते। माथुरवत् यथा मथुरा निवासोऽस्य मथुरायां वा भवः, मथुरायां वा जातः, मथुरायाः सकाशादागतो वा माथुर उच्यते। तद्वत्। तस्माच्च समाख्यया व्यवस्था आचाराणाम्।

कर्मधर्मो वा, प्रवणवत्। २२॥

आह पूर्वपक्षी। होलाकाद्याचारव्यवस्थायां कर्मधर्मः देशो निमित्तं स्यात्। यः कृष्णमृत्तिकाप्रायोदेशः स आह्नीनैबुकस्य इत्यादि। प्रवणवत् यथा 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति प्राचीनप्रवणो देशः वैश्वदेव-कर्माङ्गं तद्वत्।

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण। २३॥

सिद्धान्ती आह। बृहत्त्वश्यामत्वादिना पूर्वोक्तेन कर्तृ-धर्मेण कर्तृधर्मेण तुल्यमेतत् देशस्य कर्मधर्मत्वं, न व्यव-स्थापकम्। तद्देशनिवासिभिः तदनाचरणात्, ततो निर्गतैश्च तदाचरणात्। तस्मात् होलाकाद्याचारः सर्वधर्मः इति सिद्धान्तः। तत्र होलाका प्रसिद्धा। आह्नीनैबुकं कुलाचारागतविशिष्टवृषपूजा। उद्वृषभयज्ञः वृषभाणां पूजाशृङ्गारसमुत्सवः कृषीवलैः क्रियमाणः। (पोळा, बेंदूर इति भाषा)। के.

* अनुमितवाक्ये लक्षणाया अभावः। संकर्ष. ३।३।४, * अनुमितवाक्ये विशिष्टोद्देशस्य अदोषत्वात्, समासपदस्यैव अनुमेयत्वात्। ३।३।३. * अनुमित-शब्देन कार्यावत्तिर्यथा– 'न गिरागिरेति ब्रूयात् ऐरं कृत्वोद्गेयम्।' अत्र प्रतिषिद्धे गिराशब्दे तत्कार्ये शब्दना-भिलापि लक्ष्यते। तत्र च लक्षितैरापदस्य साध्याभिलाषिणो विधिः। बाल. पृ. १३०, * अनुमितानुमानलक्षणाशब्देन कार्यावत्तिर्यथा– 'जुहुया वा एतर्हि साम्भवति यर्हि ध्रुवः पदहः सतिष्ठते' इति। अत्र संस्थया प्रतिषेधो लक्ष्यते, नहि संस्थितः कर्तव्यो भवतीति। प्रतिषेधेन च कार्य लक्ष्यते, तस्मिन् लक्षिते मध्यसनक्तुसाने विधीयेते। एवमत्र लक्षितलक्षणया स्वच्छन्दः। पृ. १३०.

* अनुमितिः ज्ञानस्मरणिका। मणि. पृ. १९. * अनुमितिः व्याप्तिस्मृति-पक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानम्। वेदान्ताय. १।१।४।८ पृ. ३६. * अनुमितिः व्याप्यताऽव-च्छेदक-प्रकारकपक्षधर्मताविशिष्टपरजन्यं ज्ञानम्। व्याप्यनु-गमे तु व्यभिचारधीविरोधिधीविषयताऽवच्छेदकधर्मवत्ता-

इति स्नानाशनयुगौ विधीयेयाताम् । वि. १०।४।२२. * याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि विकल्पः । 'इदं वामास्ये हविः–प्रियमिन्द्राबृहस्पती इत्येकं' 'अयं वां परिषिच्यते–सोम इन्द्राबृहस्पती इत्यपरम्' । भा. १२।४।२।३–४. * अनुवाक्याधिकरणम् । ३।१।१३।२३. वारणाधिकरणारोपितस्य अज्ञायतारम्य अनुवाक्याधिकरणेन उन्नीयनात् वाक्यविरोधः भ्रमस्य परिहारः । ('वार्भन्त्री–अधिकरणं' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।) सु. पृ. १०७२. * अनुवाक्योत्तरं याज्यापर्यन्तं होतुर्मौनव्रतम् । 'याज्या चानुवाक्यां चान्तरा न व्यव(व)देत्' । संकर्ष. ४।३।९.

* अनुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः । भा. १।१।६।१३ पृ. ८०.

* अनुवादः अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात् । भा. ७।३।३।७, ८।४।५।२२, १२।२।१५।६४. * अनुवादः असत्या गतौ आश्रीयते । वा. ११।२।१५।६४. * अनुवादः ज्ञातस्य कथन शब्दोपाधिको धर्मः । वि. १।४।६. * अनुवादः ज्ञानपूर्वकं पश्चात् वादः । कणिका. पृ. २७२. * अनुवादः दर्शपूर्णमासयो. असोमयाजिनः पुरोडाशद्वयश्रवणम् । भा. १०।८।१४।३५–४६, * अनुवादः नित्यप्राप्तस्य यथा 'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्यः' इति । न सत्या गतौ नित्यानुवादः । १०।७।१२।३९, ४०, * अनुवादः यवागुवपनस्य दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।४।७–१०. * अनुवादः यथाविज्ञातस्य भवति । वा. १।२।३।२९ पृ. १४१. * अनुवादः 'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान्स्तृणीयात्' इति तच्छन्दोपेक्षितोद्देश्यविशेषसमर्पकः प्रेताग्निहोत्रे । भाट्ट ३।४।४–१. * अनुवादः लक्षणया उपपद्यते । विदितस्य स भवति । भा. ११।१।१०।६४, * अनुवादः 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इति बहुवचनम् । 'अनुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति' । १०।२।१४।४३. * 'अनुवादोऽवधारिते' इत्यस्योदाहरण 'अग्निर्हिमस्य भेषज' इति नृसिंहाश्रमैरुक्त, तत्र । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्याद्येव 'अनुवादोऽवधारिते' इत्यत्रोदाहरणम् । बाल. पृ. ४८, * अनुवादेन विधिर्न बाध्यते । यथा अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इत्यत्र यजतिना प्राकृतस्विष्टकृद्यागमेव उद्दिश्य अग्नीवरुणयोर्विधौ एकविशेष्यस्थानापत्तिरेव, द्वयोः इति विशेषणं प्राप्तमेव अनूद्यते इत्युक्तं दशमे । पृ. १४३. * अनुवादस्य सति संभवे नानिहितत्वमित्यनियमात् । भाट्ट. ७।१।१ पृ. ३३९. * अनुवादे गौणीवृत्तिर्न दोषाय । संकर्ष. १।८।१८. * अनुवादे प्रमाणान्तरानुसारित्वात् प्रसज्यमानाऽपि लक्षणा न दोषः । सु. पृ. ४१३. * अनुवादे हि लक्षणा न्याय्या, न विधौ । भा. ४।४।८।१९. * अनुवादकं न 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति यजतिपदं, किंतु विधायकम् । के. * अनुवादकं विद्वद्वाक्य 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इत्यादि दर्शपूर्णमासयोः । बिन्दु. २।२।३. * अनुवादत्वे संभवति, विशिष्टविधानानुपपत्तेः । वा. ३।५।१०।३१. * अनुवादपक्षे न लक्षणाया दोषः । भा. १।४।१२।२३–५, * अनुवादमात्रमनर्थकम् । ४।२।९।२४, * अनुवादमात्रस्य वक्तारो भवन्ति लोके । यथा–अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्ता, देवदत्तो यज्ञदत्तो विष्णुमित्र इति । १०।७।८।२४, * अनुवादरूपत्वं सति संभवे न बाधितव्यम् । (परिभाषा) १२।४।३।७, * अनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा–'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा' इति । १०।८।१४।३६. * अनुवादवाक्यानां स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्वक्षणवर्तिज्ञानाविषयविषयत्वरूपागृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यम् । मणि. पृ. १३. * अनुवादसारूप्य वै–शब्दसयोगात् । 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि' । वा. ३।१।५।११ पृ. ६७२. * अप्राप्तस्य अनुवादायोग. । सु पृ. १३८०. * 'त (सोम) वै दशभिः क्रीणाति' क्रीणात्यनुवादोऽयम् । अनेनार्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत ? तथापि अनुवादरूप बोध्यते । तच्च सति संभवे न बाधितव्यम् । भा. १२।४।३।७. * तन्नाम अन्यतः प्राप्तमनूद्यते यत् ताद्रूप्येण प्राप्त प्रत्यभिज्ञायते । वा. ३।६।७।२१ पृ. १०४६.

येन अनुषज्येत। यस्तु वाक्यभेदप्रसक्त्यर्थमेव अनुषङ्गमिच्छेत् कुर्यादपि सः। तत्र तु पुनःपुनः 'चरित्वा' इत्येतस्य विधानात् यावदनुषङ्गं उपसदामनुष्ठानं प्राप्नोति। अनिष्टं चैतत् वेदाभ्यनुज्ञाऽभावात्। अथ अग्निहोत्रस्यैव पुरस्तात् कृताभिः सर्वानुषङ्गार्थसंपादन इत्युच्येत, तथा सति छन्दोच्चारणमपि एवमेवावस्थितं अग्निहोत्रादीनां पाटक्रमानुरोधेन उपकरिष्यति इति नार्थोऽनुषङ्गेण। शा. २।३।११।२८ पृ. ६१४-१५. * अनुषङ्गः ऋङ्मन्त्रेऽप्युक्तो मन्त्राधिकरणे। 'अभ्यस्मा त इन्द्र' इत्यृचि उपरितन्यामृचि 'त्वं तू न इन्द्र' 'तं रयिं दाः' इति श्रूयते तदेवानुषङ्गेण द्रष्टव्य इति पुरस्तादनुषङ्गोऽयम्। बाल. पृ. ६०. * अनुषङ्ग. द्विविधः अनुषङ्गः अनुकर्षश्चेति। पूर्वस्य परस्तादनुषङ्गः, परस्य पुरस्तादनुकर्षः। के. * अनुषङ्ग. नेदीय. स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधानम्। मणि. पृ. ७१. *अनुषङ्ग. व्यवेतस्य नास्ति। 'स ते प्राणो वातेन गच्छतां, समङ्गानि यजत्रैः, स यज्ञपतिराशिषा' अत्र मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेन 'अङ्गानि' इत्यनेन अन्वेतुमयोग्यत्वात् तद्व्यवायेन बुद्धिसांनिध्याभावात् नास्त्यनुषङ्गः। वि. २।१।१८. * अनुषङ्गः शेष्याकाङ्क्षया शेषाकाङ्क्षया चेति प्रकारान्तरेण द्विविधः। 'अयाशया रजाशया हराशया' इत्यत्राद्यः। 'चित्पतिस्त्वा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण' इत्यादौ द्वितीय। के * अनुषङ्ग. सकृत्पठितस्यापि व्याख्यानवेलाया उच्चारणानुवृत्तिः। सु. पृ. १७०, * अनेकेषु साकाङ्क्षेषु एकस्मिन् शेषान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतेऽपि इतरनैराकाङ्क्ष्याय अनुषङ्गो युक्त। पृ. ६९५ *अनुषङ्गेण अध्याहारो बाध्यते। यथा 'या ते अग्ने रजाशया' इत्यादौ। बाल पृ. १४४, * अनुषङ्गेण विधिर्द्विविध। पुरस्तादनुषङ्ग, परस्तादनुषङ्गश्च। तत्र आद्यो यथा 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति। अत्र ऐन्द्र वैश्वदेव इत्यत पर 'मध्ये निधाय' इत्यादि अनुषज्यते। द्वितीयो यथा, 'अथैष ज्योतिः' 'अथैष विश्वज्योति,' 'अथैष सर्वज्योति.' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति। अत्र 'एतेन' इत्यादि पूर्ववाक्यत्रये अनुषज्यते। पृ. २७. * अनुषङ्गस्य सत्या गतौ अन्याय्यत्वात्। शा. १०।३।१५।५७.

ॐ अनुषङ्गाधिकरणम्। अध्याहारन्यायः। अध्याहारानुषङ्गन्यायः॥

अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्ययोगित्वात्। २।१।१६।४८॥

भाष्यं— 'या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया' इति। अत्र संदेहः तनूर्वर्षिष्ठा इति किं सर्वेषु अनुषक्तव्य, आहोस्वित् लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति। किं प्राप्त? 'या ते अग्ने रजाशया' इत्येतस्य तनूर्वर्षिष्ठा इति न वाक्यशेष.। नहि अयं अस्मात् परः प्रयुज्यते। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः स्यात् तनूर्वर्षिष्ठा इति। यथैव हि अयं 'या ते अग्नेऽयाशया' इत्येतस्यानन्तर, एव 'या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया' इत्येतयोरपि। हराशया इत्येतस्य व्यवहित इति चेत्, तन्न, समुदायस्य अव्यवधानात्। अव्यवहितो रजाशया इति समुदाय.। समुदायेन च वाक्यशेषस्य संबन्धाभावात् समुदायिभ्यां संबन्धः। समुदायिसंबन्धे च न गम्यते विशेष.। तस्मात् सर्वत्रानुषङ्गः। अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ परस्तात् पुरस्ताद्वा परिपूरणसमर्थः श्रूयमाणो वाक्यशेषो भवति। कियांस्तु काल. संनिधि. इति? उच्यते। यावति शक्नोति उभौ अपि अपेक्षितुम्। कश्चासौ? आनन्तर्यं संबन्धिपदव्यवायो वा। तावति हि शक्नोति उभावपि अपेक्षितुम्। संबन्धिपदव्यवाये हि संबन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति। यत्रापि अपरेण साकाङ्क्षेण व्यवाय., तत्रापि अस्ति संबन्धः। द्वयोरपि हि कार्ये वक्तव्य इति पर. पूर्वमपेक्षते। अनपेक्षमाणे अन्यतर, प्रमादपाठः स्यात्। शक्यते चासौ अपेक्षितुम्। तस्मात् यथैवाय एकस्य संनिधौ, एवमपरस्य। द्वयोरपि असंबद्धैः पदैः अव्यवहितत्वात्, द्वयोरपि आकाङ्क्षावत्त्वात्। एतावच्च वाक्यशेषसंबन्धे कारणं,

एव स्यात्, अनूयाजानां प्रयोजनान्तरसम्बन्धिनामाग्निमारुतार्थतया विध्ययोगादिति ।

वि—'त्विमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति । अदृष्टं कालेऽथवा, ऽङ्गं स्यादतिपारार्थ्यमन्यथा ॥, पुराऽऽग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा । अनुयाजाश्च परार्थाः सयोग. कालसिद्धये ॥'

के— ज्योतिष्टोमे सवनीयपश्वर्थानामनूयाजाना आग्निमारुतशस्त्रोत्तरत्व विहितं, तत्राय विचारः ।

भाट्ट—सोमे 'प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति' 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इति श्रुतम् । तत्र प्रहरणं तावत् द्वितीयया परिधिसंस्कारकं, परिधयश्च यद्यपि न सोमयागाङ्गं, तथापि तदङ्गसवनीयाद्यङ्गत्वेन प्राप्ता एवेति तेषां फलवत्त्वम् । अतश्च हारियोजनस्यापि यद्यपि नेदमुत्पत्तिवाक्यं, तथापि तदुत्पत्तिवाक्ये फलश्रवणात् तस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वम् । यद्यपि चायं सोमयागाभ्यास एव, तथापि एतदभ्यासस्य परिधिप्रहरणाङ्गत्वं अभ्यासान्तराणां स्वर्गार्थत्वेऽपि उद्गातृविच्छेदनिमित्तपुनःप्रयोगस्येव न विरुध्यते । एवं द्वितीयवाक्ये अनूयाजा यद्यपि न सोमयागे प्रवृत्ताः, तथापि तदङ्गसवनीयाद्यङ्गत्वेन उन्नयेन फलवन्तः । आग्निमारुतशस्त्रस्य तु यावत् प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वं कल्प्यते, तावत् वाक्येनैवानूयाजाङ्गत्वम् । न चात्र वैमृधवत् पदान्तरकल्पनाऽपि, अङ्गभूतकालविशेषणत्वेनैवाङ्गत्वोपपत्तेः । न च वैमृधवदस्यानुत्पत्तिवाक्यगतत्वात्, उत्पत्तिवाक्ये च पदापेक्षायां प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वकल्पनेति मूलोक्तं युक्तं, उत्पत्तिवाक्ये तदपेक्षायामपि श्रूयमाणस्य सान्निध्यमात्रगृहीतस्य वाक्यान्तरेण विनियोगोपपत्तौ दुर्बलप्रमाणेन अङ्गत्वकल्पनाऽनुपपत्तेः । इति प्राप्ते, हारियोजनस्य तावत् ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गार्थत्वस्य फलस्य कल्पनात् न वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया प्रहरणाङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । आग्निमारुतस्य तु यद्यपि न विशिष्य वाक्येन क्रत्वङ्गत्वं, तथापि 'द्वादश स्तोत्राण्यग्निष्टोमः' इत्यादिवाक्यसिद्धक्रत्वङ्गत्वस्य सत्त्वेनैव क्रत्वङ्गत्वावगमेन वाक्येनाङ्गत्वकल्पनाऽप्रयोगः । यत्तु आग्निमारुतोद्देशेन ऊर्ध्वत्वस्य आग्निमारुतस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, परस्परान्वयविरहादिना प्रकरणान्वयमपि विनियोगविधिकल्पनागौरवापत्तेः नानेन वाक्येन आग्निमारुतस्यानूयाजाङ्गत्वेन विधानम् । अत एव 'आग्निमारुतादूर्ध्वं' इत्यत्र पदद्वयेन लक्षणया तत्प्रतियोगिकोर्ध्वकालः, एवानूयाजोद्देशेन विधीयते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा' इत्यादौ तु तृतीयान्तस्य इष्ट्वा इत्यनेनान्वयात्र लक्षणेति ध्येयम् । वस्तुतस्तु न प्रकृतेऽपि लक्षणा, 'तां चतुर्भिः' इतिवत् विशिष्टभावनायामेऽपि ऊर्ध्वत्वमात्रविधिकल्पकतया विधेयानेकत्वाभावात् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सवनीयविकारे सोमयागाभावे हारियोजनाग्निमारुतयोः करणम् । सिद्धान्ते नेति । ४।३।१२.

मण्डन—'परिध्युक्तिः स्वकालार्था ।' १५.

शंकर—'कालः स्यादाग्निमारुते ।' १५.

० अनुयाजाना आतिदेशिकानां साम्प्रहणेष्टौ उपदिष्टैः आमनहोमैः समुच्चयः । भा. १०।४।४।७, ० अनुयाजाना उत्कर्षे अनुयाजादिकाण्डस्य उत्कर्षः । ५।१।१२। २३–२४. ० अनूयाजानां सवनीयपश्वर्थानामेव आग्निमारुतशस्त्रोत्तरकालविधानात् न स्वकाले पृथगनुष्ठानं, न वा सवनीयनिवृत्तिषु अनूयाजाभावः । सोम. ४।३।१५. ० अनूयाजेषु अनन्तरगणविधानं उत्तमेऽनूयाजे नोपसंहर्तव्यं त्रितयसाधारणत्वात् । संकर्ष. ४।३।१५.

❋ अनुयाजेषु एकादशसु चत्वारो बर्हिषो विकाराः, चत्वारो नराशंसस्य, नवम एकादशश्च स्विष्टकृतः ॥

'एकादशानूयाजान् यजति' इति प्रयोगगामिनी सैन्ये श्रुतम् । तेष्वेकादशसु प्रत्येकं प्राकृतत्रित्रधर्माणां विकल्पेन प्राप्तिः, आग्नेयविकारे तथा दर्शनात् । इति प्राप्ते, 'सम स्याद्' इतिन्यायेन (१०।३।१३। ५३) विभज्य प्रकृतिविकारभावः । गणितशास्त्रे हि समविभागाभावे शेषीहत्य विरेकीकृत्य वा यथोत्पत्ति विभाग उक्तः, मध्यस्य विरेकस्येऽपि समं शेषा विभागसंभवात् शेषीकरणेन चतुश्चतुर्विभागो चत्वारश्चत्वारो बर्हिर्नराशंसयोर्विकाराः, अवशिष्टाः स्विष्टकृतः इति तत्प्रकृतत्वमभ्यासेन तत्प्रकारीयेषु । संकर्ष. २।३।४.

तद्-व्यापारविमोक्षश्च सफलान्वेषणक्षये ॥' लैकिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणक्षमो न लौकिकः, चोदनालक्षणधर्मनियमात्। यदा तु वेदः सर्वात्मना अन्विष्यमाणोऽपि स्वतद्व्यापारो दृश्यते, तदा लौकिकमपि अनुजानाति। सा चान्वेषणा यथासंनिकर्षं प्रवर्तते। तत्र 'अदृष्टः प्रकृतावर्थः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः। पदे स्वस्मिन्नलब्धस्तु प्रार्थनीयः पदान्तरे ॥ स्वस्मिन् वाक्येऽपि न स्याच्चेन्मृग्यो वाक्यान्तरे ततः। वाक्यान्तरेऽपि न स्याच्चेन्मृग्यः प्रकरणान्तरे ॥' एकस्मिन्नर्थे साकाङ्क्षे अभिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन वा, तत्सम्बन्धसमर्थं अर्थान्तरं यदि वा तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम्। अथ न दृश्यते, ततः प्रमादालस्ये परित्यज्य प्रकृतौ प्रत्यये चान्वेष्टव्यः। तयोरपि चेन्न दृश्यते, ततः परस्तात् पुरस्तात् वा अनन्तरोच्चरिते पदान्तरे। न चेदनन्तरे लभ्येत एकान्तरव्यवधानादिव्यवहिते। यदि तु स्ववाक्ये न लभ्येत, ततस्तेनैव क्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे। वाक्यान्तरेऽपि तु अलभ्यमानो यथोपस्थाप्यमानानुसारेण प्रकरणान्तरे। यदा तु तत्रापि न लभ्यते, तदा लोके। लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो नास्तीत्येवमवधार्य आकाङ्क्षाबुद्धिं भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यम्। सर्वत्र च 'संनिकृष्टो न लब्धश्चेद् विप्रकृष्टोऽपि वैदिकः। स एवावैदिकस्तु स्यात् प्राप्तः संनिहितो यदा ॥' तदिह रजाशयाद्वाराशयावाक्ययोः शेषः स्वपदस्ववाक्ययोः अलभ्यमानत्वात् वाक्यान्तरे नून इत्युपसंह्रियते। स च यादृशाकाङ्क्षितः तादृगेव एकानन्तरं पुरस्तादुपलभ्यते, अन्यस्य व्यवहितः। यद्यपि चासौ प्रथममन्त्रे कृतार्थत्वात् न तौ आकाङ्क्षति, तौ तु तेन विना अनुपपद्यमानौ आत्मसमीपे अन्यस्य अनाम्नानात् एवं पुनः प्रयुञ्जाते, 'सर्वसमीपे सकृत् पठितुमशक्यः प्रमाणान्तरलभ्यत्वाच्च पुनःपुनरश्रावितोऽथ आवयोरपि अर्थेन आम्नातः शेषः, नैकस्यैव संनिधिविशेषनिमित्तभ्रान्त्या कल्पयितव्यः' इति। यद्यपि च पुरस्तादाम्नायते, तथापि यत्प्रदेशवर्तित्वेन ताभ्यां काङ्क्षितः, तत्रैव विनियुज्यते। कुतः? 'प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते। योग्यत्वात् संनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रयद्दिष्यते ॥' स हि सहृदाम्नायमानः सर्वेषामीप्सिते प्रदेशे न शक्य आम्नातुं इत्येकस्य यथाक्रममाम्नातः, इतरयोश्च यावता बुद्धिविषयतामापद्यते, ततश्च गृहीतः सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे शक्तुमसमर्थः, ताभ्यामपि च अन्यवृत्तित्वेन आकाङ्क्षितः, पूर्वत्र च परस्ताद्भावितया दृष्टसामर्थ्यः परस्तादेव निवेक्ष्यते। भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठात् अगृह्यमाणविशेषः शेषः उभयोरपि आनन्तर्येणैव सम्बध्यते इत्युक्त्वा तृतीयस्य व्यवधानात् असम्बन्धमाशङ्क्य अर्थित्वाविशेषात् उभयोः समुदायापादनेन अव्यवधानं साधिते, समुदायशेषत्वमेव तर्हि प्राप्नोति इत्याशङ्क्य तस्य अप्रयोगार्हत्वात् प्रयोगार्हसमुदायिसम्बन्धः, तत्रापि तयोः प्राधान्यात्, अन्यथा च नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः, प्रत्येकं सकलशेषसंबन्धसिद्धिः इत्यभिधाय पुनर्व्याख्यान्तरमारब्धम्। अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ इति (सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् इति सूत्रावयवस्य सर्वेषु शेषिषु तुल्यशेषानन्तर्ययोगित्वात् इति पूर्वव्याख्यानं, तुल्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतायोगित्वात् इत्येवं व्याख्यान्तरम् इति। सुधा. पृ. ६९३)। तत्र कैश्चित् व्याख्यानविकल्प एव इत्याश्रितम्। (स्वमतमाह–) अपरे तु वदन्ति, 'न पूर्वेण अपरितोषात् उत्तरं कृतम्। किं कारणं 'न तावत् समुदायत्वं केन चिन्निर्मितं तयोः। पुनः प्रत्येकनिर्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥' समुदायत्वं हि एककार्यत्वेन एकशब्दोपादानेन वा भवेत्, न चात्र एकमप्यस्ति। ननु इदं एककार्यत्वं एकवाक्यशेषग्रहणं नाम। अहो नु खलु मन्त्राणां कार्यं (अर्थप्रकाशनं) विज्ञातम्। अपेक्षा हि तत्र उभयोः स्यात्। कथं तत् कार्यमिति, उच्यते। शेषश्चासौ तयोः, न तद्द्वारेण समुदायत्वापत्तिर्युक्ता। पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव तस्य संगतिरिष्टा इति आदित एव समुदायत्वं न लभ्यते। यदि न समुदायत्वमापन्नौ ततः पुनः प्रत्येकं सम्बन्धः, इति राजेन्द्रपुत्रक्रीडा आपद्यते (एकपुत्रस्य अत्यन्तप्रियत्वेन पितृभ्यामनिवारणात्, राजकीयत्वेन च अन्यैरनिवारणात् अत्यन्ता अन्याय्या यथा क्रीडा तथा इयं इति सुधा. पृ. ६९३) पुरस्तादेव च

* अनुरञ्जकभेदः अनुरञ्ज्यभेदमाक्षिपति, भावनाया धात्वर्थावच्छेदं विना भावनाऽन्तरात् व्यावृत्त्यप्रतीतेः एकभावनाऽवच्छेदकत्वविरोधप्रसङ्गेन एकस्या भावनाया अनेकानुरञ्जकसमावेशायोगात् । सु पृ. ७०४.

* अनुरूपो नाम तृचो ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने 'दविद्युतत्या रुचा०' इत्यादिर्द्वितीयस्तृचः । प्रथमस्तु प्रतिपद् नाम तृतीयस्तु तृचः पर्यासो नाम । वि. ५।३।४.

* 'अनुवचनानि हौत्राणि' इति याज्ञिकसमाख्या । तत्र व्यस्तानि अनुवचनानि हौत्राणि, समस्त प्रैषानुवचनं तु मैत्रावरुणम् । वि. ३।७।२१. *अनुवचनानां सर्वेषां हौत्रसमाख्यानम् । वा. ३।७।२१।४३. * अनुवचनेषु प्रैषान्तेष्वेव मैत्रावरुणस्य कर्तृता । भा. ३।७।२१।४३-४५, * अनुवचनेषु मैत्रावरुणो होतुर्विकारः । १०।७।६।१९, * अनुवचनार्थः दक्षिणहविर्धानदेशः । ३।७।७।१५-१७.

* अनुवषट्कारः । सोमस्य होम यदा अध्वर्युः करोति तदा होता याज्या पठति याज्यान्ते वषट्कार उच्यते । ततः सद्य एव होता 'सोमस्याग्ने वीहि' इति मन्त्र पठति अध्वर्युश्च तदा पुनरपि अवशिष्टं सोम यजति । सोऽयं मन्त्रः अनुवषट्कारो नाम । के. * अनुवषट्कारस्य देवः अग्निः । वि. ३।२।१६.

अनुवषट्कारस्य द्रव्यं पूर्वेष्टशेष एव ॥

सोऽयमनुवषट्कारो द्रोणकलशस्थद्रव्येण यष्टव्यः, तस्य भोगाभ्यवत् सर्वार्थत्वात् द्रोणकलशं प्रकृत्य 'एष वा एतेषां योनिः' इति श्रुतेः, 'न सर्वं जुहोति' इति वचनलब्धस्य सोमयागद्रव्यशेषस्य भक्षणार्थतयाऽप्युपपत्तेः । इति प्राप्ते, भक्षवदनुवषट्कारस्यापि पूर्वेष्टशेष एव द्रव्यम् । 'संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः' इति पूर्वद्रव्यसमापकत्वश्रुत्यविरोधात् 'स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागः' इति श्रुत्या अनुयागस्य स्विष्टकृद्भागत्वेन प्रतिपत्तिरूपत्वावगमाच्च । एतेन शाखिनो 'नानुवषट्करोति न भक्षयति' इत्यपि निरुपपन्नम् । संकर्ष. २।१।२.

* अनुवषट्कारस्य द्विदेवत्यऋतुयाजादिषु निषेधः । संकर्ष. १।१।३.

अनुवषट्कारस्य प्रतिशेषमावृत्तिः न तु पूर्वयागेन तन्त्रम् ॥

तस्यार्थवादसहकृतमन्त्रवर्णसमर्पिताग्निस्विष्टकृद्देवताकतया दार्शपौर्णमासिकस्विष्टकृद्वदेव तन्त्रेणानुष्ठानम् इति । प्राप्ते, अनुशब्देन तत्तदभ्यासोत्तर कालविधानेन तस्य चाभ्यासहितस्यैव स्वरसतः प्रतीतेरावृत्तिः । न च पृषदाज्यवत् पात्रान्तरे स्थापन, एकदेशद्रव्यकत्वेनाप्रयोजकत्वात् । एतेन द्विदेवत्यर्तुयाजादिषु अनुवषट्कारनिषेधोऽप्युपपन्नः । एवमेव भक्षणानामप्यावृत्तिरुपपादनीया । संकर्ष. १।१।३.

अनुवषट्कारे आश्रावणादीनां प्रतिषेधः ॥

अनुवषट्कारयागेऽपि 'यज्ञेयज्ञेऽन्वायत्तः' इति वीप्सया आश्रावणादयो भवेयुः । यस्तु शाखान्तरे 'नाश्रावयति' इति प्रतिषेधः, सोऽपि च प्राप्तिपूर्वक एव । इति प्राप्ते, अनुशब्दश्रुत्यैव निष्प्रयोजनभावोक्तेर्निवृत्तानामाश्रावणादीनामनुवाद एव प्रतिषेधः । संकर्ष. २।३।१५.

* अनुवषट्कारे 'सोमस्याग्ने वीहि' इति याज्यामन्त्रः । वि. ३।२।१६. * 'वाजिनस्य अग्ने वीहि' इत्यनुवषट्करोति । भा. ८।२।१।२, * 'सुरायाः वीहि' इत्यनुवषट्करोति सौत्रामण्याम् । ८।२।१।२.

अनुवषट्कारयागः पूर्वावत्तशेषादेव कार्यः, सकृदवदानादि न कार्यम् ॥

अनुवषट्कारस्य सौमिकानुवषट्कारवत् स्विष्टकृद्विकारत्वात् प्रकृतिवत् प्राप्त सकृदवदानादि कर्तव्यम् । इति प्राप्ते, अनुपदेन अव्यवहितपूर्वत्वस्य प्रतीतेः वषट्कार अनु अन्यो वषट्कारः इत्यर्थस्य अवदानादिना विप्रकर्षे बाधापत्तेः, अवदानादिविशिष्टकर्मिकयागद्वये द्वितीयस्य अनुवषट्कारः इति व्यवहाराभावात् पूर्वावत्तशेषादेव यागः कार्यः । अत एव 'वपया हविषां स्विष्टकृते न समवद्यति' इति न्यायप्राप्तानुवादः । वपाया इन्द्रस्य सोम-वाजिन-पर्वाणामिवार्थः, तेषामेवोपक्रमात् । संकर्ष. १।४।३.

* अनुवषट्कारयागः 'सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजति' इति वाक्यान्तरविहितत्वात् कर्मान्तरं सोमयागाङ्गत्वा

वाक्यस्योपादानात् तत्समानव्यापारः चित्पतिर्नि-र्वर्तते, नैवं अच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकरणान्तरश्रवणमस्ति, येन पतदितरसैव । न च कर्तृप्रयुक्तं करणं, यतः तद्भेदात् व्यवतिष्ठेत । कारकाणां क्रियाश्रितत्वेन पर-स्परसंबन्धाभावात् । ननु एवमपि मन्त्रान्तरगतेनापि पुनातु-शब्देन अस्य सम्बन्धः स्यात् । नैष दोषः । दर्श-पूर्णमासबर्हिर्धर्मवत् व्यवस्थासिद्धिः । (यथा बर्हि-र्धर्माणां प्रकरणात् दर्शपूर्णमासबर्हिरर्थत्वावगतेः न पिण्ड-पितृयज्ञबर्हिषि प्रसक्तिः, तथा अस्यापि शेषस्य प्रकरण-पठितपुनातु-शब्दैकवाक्यतया तादर्थ्यावगतेः न मन्त्रा-न्तरगतपुनातु-शब्दान्वयप्रसक्तिः । सुधा. पृ. ६९६) इह प्रक्रम्य पुनातु शब्दस्य यत् कार्यं तत्प्रयुक्त अच्छिद्रादि-विशेषण मन्त्रद्वयेऽपि तदेक, इति प्रत्यक्षमवगच्छामः, न मन्त्रान्तरे, कर्मान्तरगतद्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वात् । ननु एवं सति एककार्यत्वात् मन्त्रविकल्पः प्रसज्येत, (विभागमन्त्रवत् युक्त एव अत्रापि विकल्पः इति परि-हरति-) तुल्यो वा एवमादीनां सङ्ख्यायुक्तविधानात् अन्ते समुच्चय. ॥ (अर्थबद्धपदव्यवायादपि न मन्त्रान्तरेषु प्रसक्तिः इत्याह-) सर्वेषु विपरिवृत्तिभङ्गासंनिधि-सम्भवेत, न मन्त्रान्तरेषु इति विशेष. । ' तस्मात् पुनातुशब्दोऽयं सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् । अच्छिद्रापे-क्षित. सर्वैः पुनस्तद्वानपेक्षते ॥ ' सर्वाभ्यातान्ताभि-हितेन अच्छिद्रेणेत्यादिना अनन्यगतिकत्वात् यदा पुनातु शब्दः स्वीकृत, तदा ' पुनात्वच्छिद्रेण ' इत्येव कल्पिते सम्बन्धे य एव अनन्तरः पुनातुशब्दः, स एव पूर्वयो रपि इति करणसंबन्धप्रदर्शनवेलायां अन्वेति । क्रियाः पदार्थाः सन्तः तामपेक्षमाणा. उपकरणिमेव आसाद-यन्ति इति सर्वेषामनुषङ्ग. । एवं वा अनुषङ्गेण प्रयोक्तव्ये ये तन्त्रेण प्रयुज्यते, तेषां तद्वत्समानम् । पुरस्तात् पर-स्ताद्वा वाक्यशेषस्य अनुषङ्गचाविशेषे सति यत् पुरस्ता-दनुषङ्गे अन्वीयते इति कैश्चिदुच्यते तत् विशेषप्रसिद्धि-मात्र इति द्रष्टव्यम् ।

शा— अत्रापि वस्तु परिमाणमेव चिन्त्यते (इति एकविषयत्व संगति.) । ' एकत्रैव निबद्धो हि समाम्नायेन वैदिकः । शेषोऽन्यत्र न नेतव्यो लौकिकत्वनिबन्धनः ॥ ' इति प्राप्ते, 'यथापेक्षित-रूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । वेदेन, लौकिकः शेषो न मृग्यो निष्प्रमाणकः ॥ '

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे मन्त्रशेषप्रयोगविचा-भावः । सिद्धान्ते तु तत्सद्भावः । यद्वा अध्या-हृतस्य लौकिकस्य शेषस्य अमन्त्रत्वात् पूर्वपक्षे प्रयोग-काले उच्चारणं नानुष्ठेयं, बुद्धौ प्रतिसंधानमात्रेणापि अर्थ-प्रत्यायकत्वसंभवात् । अत एव इषे त्वा इत्यादौ छिन-द्मि इत्यादिकं पदं प्रयोगकाले याज्ञिकैर्नानुष्ठीयते । अनुषङ्गे तु मन्त्रत्वात् प्रयोगकाले उच्चारणमपि कर्तव्यं इति । केचित्तु अध्याहृतस्यापि उच्चारणमस्त्येव, याज्ञि-कानां तु तदननुष्ठानं अनास्थया इत्याहुः । सूत्रार्थस्तु— अनुषज्यते इत्यनुषङ्गः, सः वाक्यपरिसमाप्तिः वाक्यपरि-समापक. सर्वेषु शेषिषु वाक्यशेषस्य यौगपद्येनान्वयात् इति ।

वि— ' या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुषञ्ज-नम् । , तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥, वेदा-काङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् । अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ' २।१।१६।४८. ' नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य, शेषिणौ । चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो (काङ्क्षो अतो) नात्रानु-षज्यते ॥, करणत्वं क्रियाऽपेक्ष क्रिया चैका पुनात्विति । मन्त्रद्वयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥' २।१।१७।४८.

भाट्ट—यत्र बहूनां शेषापेक्षिणां आद्यस्य अनन्तर शेषः समाम्नातः यथा ' या ते अग्ने अयाशया ' इत्यस्यानन्तरं ' तनूर्वर्षिष्ठा ' इत्यादिः शेषः । उत्तरौ मन्त्रौ ' या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया ' इति । तत्र उत्तरयो शेषापेक्षिणो. अयमेव शेषः अनु-षज्यते, न तु लौकिकः अध्याह्रियते अक्लृप्तत्वात् । न चासौ एकत्र निरुद्धः अन्यत्र नेतुं न शक्यः, सर्वा-र्थत्वेन आम्नानात् । न च आद्यस्य अनन्तरं अपेक्षित-देशे पठितत्वात् तदर्थमाम्नानं शक्यम् । आका-ङ्क्षायोग्यतयोः अविशिष्टत्वात् । आसत्तेरपि अव्यवधान-पदान्वयरूपायाः सर्वत्र अविशिष्टत्वाच्च । नहि आनन्तर्यमेव सम्बन्धकारणं, तदभावेऽपि शाब्दबोधस्य

प्राप्त्यनुपपत्तेश्च । अतश्च विकृतावपि प्रधानदेवतैव तत्कार्यापन्ना उपलक्षणीया, नानुवषट्कारदेवता ।

मण्डन— 'सा नोपलक्ष्या तु वषट्कृतेर्या ।'

शंकर— 'देवश्चानुवषट्कारे ।' नोहेत.

● अनुवाकवत्— यो ह्युच्यते 'त्रिरनुवाकः पठ्यतां' इति, स आदितः आरभ्य परिसमाप्य पुनरादितः आरभ्यते इति दण्डकलितवत् आवृत्तिः । भा. ५।१।२।३.

● अनुवाक्या पुरोऽनुवाक्या अनुवचन इति पर्यायाः । अध्वर्युर्यदा हविर्जुह्वा गृह्णाति तदा 'अनुब्रूहि' इति प्रैषं ददाति, तदा होता क चिन्मैत्रावरुणो वा मन्त्र मन्त्रौ वा पठति, स तौ वा मन्त्रौ अनुवाक्या नाम । के. ● अनुवाक्या उपादेयत्वेन चोद्यते तत्र एकत्वं विवक्षितम् । भा. ३।१।१३।२३ पृ. ७४०, ● अनुवाक्या दर्शपूर्णमासयोः आग्नेये पुरोडाशे 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इति । ८।१।१६।३१, ● अनुवाक्या देवतोपलक्षणार्था । ५।१।२।२, ● अनुवाक्या सौर्ये चरौ 'उदु त्यं जातवेदसं' इति । ८।१।१६।३१. 'द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः कर्मकाले कथं चन ।' वा. ३।१।१३।२३ पृ ७३९, ● 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां' आज्यभागयोर्याज्यानुवाक्ये । २।२।३।१ पृ. ४७५, वार्त्रघ्नी पौर्णमासीत्वयोराज्यभागयो., वृधन्वती अमावास्यात्वयोः । पृ. ४७८, ('अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्' इति वार्त्रघ्नी । 'अग्निः प्रत्नेन जन्मना' इति वृधन्वती ।) ● नहि एकस्य कर्मणः अनेकया देवतया अनेकया (च) अनुवाक्यया कार्यमस्ति । २।२।३।१ पृ ४७९, ● अनुवाक्याभ्यां मिथः सह द्वाभ्यां न प्रधानस्य कार्यमस्ति । नैकस्य यागस्य द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम् । भा ३।१।१३।२३. ● अनुवाक्यायाः याज्यायाश्च चोदितदेवतास्मरणसंस्कारः दृष्टं प्रयोजनम् । वि. १०।८।२२, ● काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमागाङ्गता । ३।२।७.

★ अनुवाक्यासु याज्यासु च गायत्रीत्वपुरस्ताल्लक्ष्मत्वादिधर्माणां विकृतौ यथायथ समुच्चय ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति, त्रिष्टुप् याज्या', 'त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति, चतुष्पदा याज्या' 'पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति, उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या ।' 'मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति, नियुत्वती याज्या' इत्येवजातीयकानि बहूनि वाक्यानि श्रूयन्ते । 'अग्निर्मूर्धा' इत्येषा ऋक् त्रिपदा गायत्री । प्रथमपादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च । 'भुवो यज्ञस्य' इति तु चतुष्पदा त्रिष्टुप् उत्तरार्धे देवतापदवती नियुत्पदवती च । एवमन्या अपि ऋचः यथासंभव वर्तन्ते । तेन एतयोरेव क्रमप्रकरणाभ्यां प्रातासङ्गताकयोः ऋचो. स्तावकानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानि इमानि । इति प्राप्ते, क्रमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्याङ्गताऽवच्छेदकत्वेन बोधितस्य वाचेन गायत्रीत्वादिधर्माणां अङ्गताऽवच्छेदकत्वबोधनेन सार्थक्यसंभवे न केवल नित्यानुवादः । तेन भावनासंस्पर्शेन विवक्षिततया आर्थिकत्वाभावेन चोदकतः तेषामपि अतिदेशे यस्यां विकृतौ एतद्विरुद्धा ऋच आम्नाताः, तत्र उपदेशेनैव अतिदेशबाधः । यास्तु अनाम्नातयाज्यानुवाक्याका विकृतयः, तत्र यति संभवे आनीयमाना ऋचः चोदकातिदिष्टधर्मका एव आनेया. इति सिध्यति, तेन धर्माणां विकृतौ संभवसमुच्चयो यथायथ बोध्यः । संकर्ष. ४।३।११.

★ अनुवाक्यातः पूर्वं याज्यवषट्कारवादः अनुवाक्योत्तरं याज्यमनस्थैर्यार्थः ॥

'याज्या नानुवाक्यां नान्तरा न व्याहरेत् यदन्तरा वदेत् यज्ञं विच्छिन्द्यात् पुरोऽनूच्य यज्ञस्य संतत्यै' इति अतो पुरोऽनुवाक्यातः पूर्वं याज्यवषट्कारो यज्ञसंततिफलको नियम्यते । इति प्राप्ते, उत्तरकाले याज्यमनस्य स्थितत्वात् तत्प्रागभावस्य तत्स्थैर्यार्थोऽयं वाद. । संकर्ष. ४।१।८.

● अनुवाक्याद्वयं त्रिष्वेव 'द्वे द्वे अनुवाक्ये' इति विधिबलात् । सु पृ. १०६४. ● अनुवाक्याद्वित्वस्य आज्यभागयोर्निवेशः, न प्रधाने । आज्यभागयोरपि एकैकस्मिन् एकैव । 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्' । भा. ३।१।१३।२३. ● अनुवाक्यापाठः आसीनेन कार्यः, याज्यापाठस्तु तिष्ठता कार्यः । 'तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोऽनुवाक्यां'

तत्र प्रथमाया इष्टेः 'या ते अग्नेऽयाशया' इत्ययं मन्त्रः सम्पूर्णत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीयायास्तृतीयायाश्चेष्टेः 'या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया' इत्येतावदसम्पूर्णत्वात् साकाङ्क्षौ। तत्रायं सन्देहः, किं प्रथममन्त्रसमाम्नातस्य 'तनूर्वर्षिष्ठा' इत्यादिवाक्यशेषस्य द्वितीयतृतीयमन्त्रयोरनुषङ्गः, अथवा लौकिकस्याध्याहार इति। पूर्वमनुषङ्गेन यजुःपरिमाणे निरूपिते सति इदानीमनुप्रसङ्गेनैव असम्पूर्णस्य यजुषः किमध्याहारेण पूरणं, उतानुषङ्गेणेति। अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः– न तावत् 'या ते अग्नेऽयाशया' इत्येतच्छेषभूतस्य 'तनूर्वर्षिष्ठा' इत्यादेः 'या ते अग्नेऽयाशया या ते अग्ने हराशया' इत्येतच्छेषभावः सम्भवति, पूर्ववाक्यशेषत्वेनैवाध्ययनविधिना अध्यापितत्वात्। यथा आहवनीयस्य होमशेषत्वात् वेदावगतस्य 'अग्निमुपनिधाय स्तुवीत' इत्यत्र न स्तोत्रशेषत्वेनोपनिधानं, किं तर्हि? लौकिकस्यैवाग्नेः सर्वार्थस्य, तथा लौकिकस्यैव वाक्यशेषस्योत्तरमन्त्रयोरध्याहार इति। तदुक्तं 'नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं संनिबन्धनम्। यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम्॥' इति (वा. पृ. ४५३)। तस्मान्न वैदिकः शेषः, किंतु लौकिक एवेति। एवं प्राप्ते अभिधीयते। भवेदेव, यदि वाक्यगता आकाङ्क्षा सति सम्भवे अवैदिकेनापि पूर्येत। तथाहि– वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूरणक्षमः। तत्र वेदगतैवान्वेषणोचिता। तदुक्तं 'अदृष्टः प्रकृतार्थश्च प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः। पदे स्वस्मिन्नलब्धश्चेत् प्रार्थनीयः पदान्तरे॥ स्वस्मिन् वाक्येऽपि न स्याच्चेन्मृग्यः प्रकरणे ततः। यदि प्रकरणे न स्यान्मृग्यः प्रकरणान्तरे॥' इति। (वा. पृ. ४५३)। चोदनालक्षणधर्मनियमात् इह तु वैदिकस्यैव तनूर्वर्षिष्ठेत्यादेः सर्वार्थत्वसम्भवान्न लौकिकावसरः स्थितः। तदुक्तं 'विमुक्तकृत्याप्रतौ वेदे लौकिकावसरस्थितिः। तद्व्यापारविमोक्षश्च सकलान्वेषणक्षये॥' इति (वा. पृ. ४५३.)। यत्तु वाक्यान्तरशेषत्वेनाध्ययनविधिना अध्यापितस्य न वाक्यान्तरशेषत्वं सम्भवतीत्युक्तं, तदयुक्तं सर्वशेषत्वेनैवास्यैव वाक्यशेषस्याध्ययनविधिना अध्यापितत्वात्। न च आनन्तर्यविशेषाध्ययनवशेनापि पूर्ववाक्यशेषत्वमेवास्यैवोचितमुचितं, न तु सर्वशेषत्वमिति वाच्यम्। यत आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधयो हि संबन्धादिकारणम्। संनिधिश्च बुद्धिविपरिवृत्तिर्नार्थान्तरम्। ते चाकाङ्क्षादयस्त्रिष्वेव मन्त्रेष्वविशिष्टा इति सर्वार्थत्वमेवाम्नानस्य। सर्वथाऽऽम्नानस्य आवश्यकत्वेनाप्यानन्तर्येण भवितव्यमिति नान्तरीयकमानन्तर्यविशेषोपादानम्। तदुक्तं 'आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति तत्त्रयम्। संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः॥' इति (वा. पृ. ४५५)। न च रजाशयेत्यनेन व्यवधानात् हराशयेत्यनेन सह न संबन्धः, संबन्धसद्भावसहितस्याप्यनन्तरितत्वादेव। 'अनन्तरेण संबन्धः स्यात् परस्याप्यनन्तरः। ततः पुनस्तदारूढः परानन्तर्यमश्नुते॥' इति। (वा. पृ. ४५५)। प्रयोजनं–पूर्वपक्षे लौकिकाध्याहृतपदस्यामन्त्रत्वात् मन्त्रनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तम्। सिद्धान्ते त्वनुषक्तपदानां मन्त्रत्वात् मन्त्रनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति। सूत्रं तु— अनुषज्यते इत्यनुषङ्गो वाक्यशेषः वाक्यपरिसमाप्तिरनेनेति सैव वाक्यपरिसमाप्तिः। सर्वेषु तुल्ययोगित्वात्तुल्यसम्बन्धादित्यर्थः। अथेह कथं भवितव्यम्? यत्र निराकाङ्क्षाणां संनिधौ परिपूर्णसम्बन्धः श्रूयते। यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति। पूर्वं साकाङ्क्षेषु शेषिषु प्रतीयमानाकाङ्क्षस्य शेषस्यानुषङ्गं प्रतिपाद्य, इदानीमप्रतीयमानाकाङ्क्षेषु शेषिषु साकाङ्क्षस्य शेषस्यानेनैव सूत्रेणानुषङ्गः प्रतिपाद्यते। अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः–शेषिणस्तावदविद्यमानाकाङ्क्षत्वादन्तरशेषिसम्बन्धेनैव पूरिताः। अतो नास्त्यनुषङ्गकारणमस्ति। तदुक्तं 'अनन्तरेण संबन्धे शेषस्य च कृतार्थता। शेषिणश्च निराकाङ्क्षाः किंनिमित्तोऽनुषङ्गधीः॥' (वा. पृ. ४५७)। तेन 'देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्यनेनैवानन्तरितेन सह 'अच्छिद्रेण पवित्रेण' इत्यस्य वाक्यशेषस्य सम्बन्धः, न तु 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्येताभ्यामपीति। एवं प्राप्ते अभिधीयते; भवेदेव,

● न च यौगपद्येन विध्यनुवादौ संभवतः । भा. २।१।१।४ पृ. ३८९. ● नहि अवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यं, सर्वानुवादानां यथाप्राप्त्यपेक्षत्वात् । वा. ३।५।१०।३१ पृ. १००६, ● नहि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम् । ३।५।२०। ५३ पृ. १०२८. ● नित्यानुवादमात्रं अनर्थकम् । यथा ' इन्द्रेण देवेन वृत्रं ' ' इडान्ता आतिथ्या संतिष्ठते नानुयाजान् यजति ' इति । भा. १।१।१।२।३ पृ. २१०२. ● पुरोवादानुवादयोः पुरोवादस्य प्राबल्यम् । पराक्रम. पृ. ४३. ● पूर्ववान् अनुवादो भवति । भा. ३।४।१।३, ७।१।१।२. ● ' प्रवृत्तप्रत्यभिज्ञानं वाक्ये यत्रोपलक्ष्यते । तत्र स्यादनुवादत्वं ' । वा. २।२।६।१७ पृ. ५१२. ● प्रतिषेधः नित्यानुवादः भवति प्रसङ्गे । भा. १।२।१।१८, ● प्रयोजनस्याभावात् नानुवादः । ३।७।१।२४, ● प्राप्ते वचन न विधिरिति गम्यते । प्राप्तस्यानुवादो भवितुमर्हति । ६।३।१।३।११, ● यदि अज्ञातः, ततो विधिः । यदि ज्ञातः, ततः अनुवादः । १।४।१।८, ● वादमात्र अनर्थकम् । तत्र विधिर्न्याय्यः अपूर्वत्वात् । १०।६।२।३ पृ. १९८५, ● विध्यनुवादयोः विधिर्न्याय्यात् । यत्र तु पदान्तरात् अर्थाद्वा प्रतिरवगम्यते अर्थस्य, तत्र प्रमाणान्तर प्रतीतत्वात् शब्द उच्चरन् अनुवादः इत्यवगम्यते । स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति । नापश्यन् पुरुषः क्रियासु व्यापार उपगन्तुमुत्सहते इति अर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽपि अनुवादः इत्यवगम्यते । १०।६।२।३ पृ. १९८६-८७. ● विशिष्टानुवादो न वाक्यं भिनत्ति । वा २।२।१२।२७ पृ ५५७, ● संनिरुद्धानुवादारंभे च विप्रकृष्टानुवादोऽपि आश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षो हि स भवति । ३।४।१।१-२, ● स नामानुवादो भवति यः अत्यन्तागमनानार्थत्वेन अवधार्यते । ३।४।४।१२ पृ. १११, ● ' सर्वसाम्न्यातवेद्ये श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्युपरमान्ते स्याद्वागोऽनुवादता ॥ ' यत्र यत्र विधेयन्तरमुत्पत्तौ तत्तत्र पूर्वत्र अनेकशब्दकम्पनामवत् अनुवादस्य प्रवृत्ता भवति । १।४।

२।३ पृ. ३२८. ● सर्वदा यत् प्राप्नोति तदनूद्यते । टुप्. ४।२।१।२४.

● अनुवृत्तिः दवीय.स्थानान्तरस्थस्य अनुसंधानम् । सा च सिंहावलोकित-मण्डूकप्लुति-गङ्गास्रोतोवत् इति त्रिधा । आवृत्त्यनुषङ्गानुवृत्तिसाधारण लक्षणं श्रुतपदस्यानुसंधानम् । मणि. पृ. ७१.

● अनुवृत्तिन्यायः । अनुवृत्तिः सेवा, अभ्यास इति यावत् । यत्राभ्यासप्राबल्यविवक्षा तत्राऽयं प्रवर्तते । तद्यथा-- ' सिंहो बली द्विरदशूकरमांसभोजी संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् । पारावतः खरशिलाकणभोजनोऽपि कामीति नित्यमनुवृत्तिरिहापि हेतुः ॥ ' इति । साहस्री. ५५३.

● अनुव्यवसाये ज्ञानस्य विषयत्वेन हेतुत्वम् । मणि. पृ. ३०.

● अनुश्लोकेन साम्ना पश्चात् सदसः स्तुवते महाव्रते । १०।८।८।१६.

● अनुषङ्ग. अच्छिद्रेणेत्यादेः ज्योतिष्टोमदीक्षाप्रकरणे ' चित्पतिस्त्वा पुनातु ' इत्यादौ, शेषस्य आकाङ्क्षावत्त्वात् । वि. २।१।१७, ● अनुषङ्गः अध्याहारात् वरम् । २।१।१६. ● अनुषङ्ग. अर्थवादः ' यदक्तेन कण्डूयेत पामनभावुकाः प्रजाः स्युः ', यत् स्मयेत नग्नंभावुकाः, कृष्णविषाणया कण्डूयते, अपिगृह्य स्मयते' इत्यत्र 'प्रजा. स्यु.' इत्यनुषङ्गः । बाल पृ. ५०.

● अनुषङ्गः । ' उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति, मास दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते ' इति । तत्रैतत् स्यात्, इहापि उपसद्भिश्चरित्वा इत्यनुषङ्गात् अग्निहोत्रमुच्यते (दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि) तदयुक्तम् । कुतः ? ' विना यदनुषङ्गेण भवेच्छ्रुतिरनर्थिका । तत्रैव प्रकृतार्थानामनुषङ्गो न चेह सः ॥ ' यत्रानुषङ्गो युक्तो यत्र तेन विना न किंचिदुक्तं भवति । यथा अत्र ' मास वैश्वदेवेन ' इत्यादिषु यावत् ' यजते ' इति नानुषज्यते, तावत् न किंचिदुक्तं इत्यवदनमुपगम्यम् । इह पुनः दर्शपूर्णमासादिवाक्यानि तावत् स्वरूपेणैव निराकाङ्क्षीभूतानि । ' उपसद्भिश्चरित्वा ' इत्यपदानि पूर्वेणैव चरितार्थत्वात् न किंचिदपेक्षन्ते । तत्र न कश्चिदपि हेतुरस्ति,

१०।२।२२।५५-५६. * अनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वात् विधिं विना अनुपपत्तिः । सु. पृ. ७७४. * 'अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यंभाविनी स्मृतिः । अनन्यसाधनानन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यते ॥' न तावत् अनुष्ठानवेलायां अस्मृतः कश्चित्पदार्थः शक्यः कर्तुं इत्यवश्यंभाविन्या स्मृत्या योग्यसाधनमात्रापेक्षणात् यत्किंचित् ब्राह्मणपदार्थानुक्रमणं वा पूर्वपदार्थप्रत्यवेक्षणं वा सूत्रग्रन्थो वा आत्मीयग्रहणवाक्यानि वा उपद्रष्ट्रादि वा साधनं ग्रहीतुमारभ्यते । तत्र अनन्यप्रयोजनान् मन्त्रान् प्रकरणे पठ्यमानान् सामान्येन 'किमपि एभिः कर्तव्यं' इत्येव प्रयोगवचनेन ग्रहणमाणानुपलभ्य यादृशेन वाक्येन स्मृतिः कर्तुमारब्धव्यते तद्रूपा एते इति विदित्वा लिङ्गप्रकरणानुमितया श्रुत्या विनियोगे सति अभिधानार्थता विज्ञायते । ततश्च उपायान्तराणि अप्रमाणकत्वात् निवर्तन्ते । नियमादृष्टसिद्धिश्च 'मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्म अभ्युदयकारि भवति' इत्यवधार्यते । वा. २।१।६।३१ पृ. ४३३, * अनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुषः । स हि तत्र तथा प्रवर्तते, तत्र अभिहिते अनभिहिते वा विनियुक्ते अविनियुक्ते वा तुल्यवत् प्रवर्तते । ३।१।७।१२ पृ. ७००. * अनुष्ठानक्रमो नियतः । वि. ५।१।१ वर्णक १. * अनुष्ठानदेशक्रमोऽपि पशुधर्माणां अग्नीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति । वा. ३।३।७।१२ पृ. ८२०. * अनुष्ठानदेशलक्षणोऽपि क्रमः विनियोगहेतुः पशुधर्माधिकरणे (३।६।७) क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यते । सु. पृ. १२०० * अनुष्ठानसादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्व, औपवसथ्येऽहनि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव च दिने ते धर्माः पठ्यन्ते इति । अतस्तेषां वैमध्यांकाङ्क्षाया अनुष्ठेयत्वेनोपस्थित पशुपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते । मीन्या. २००-२०१. * अनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य च क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वम् । सु पृ. १०६७. * अनुष्ठानसाधारण्यविधिर्यथा— उपदेशेन अग्नीषोमीये, अतिदेशेन च सवनीयानुबन्ध्ययोः अङ्गभूतस्य यूपस्य अनुष्ठानसाधारण्यार्थः 'दीक्षासु यूप छिनत्ति' इत्यपकर्षविधिः । माल. पृ. २१.

* अनुष्ठेयस्वरूपं द्वितीयादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्निश्चितम् । पञ्चमे तु अनुष्ठानक्रमश्चिन्त्यते । वि. ५।१।१ उपोद्घाते. * अनुष्ठेयार्थस्मारका मन्त्राः । भा. १।२।४।३१-५३.

* अनुसमयः अञ्जनादिपरिव्याणान्तेन यूपगणे । (सत्रातिरिक्ते इति भाट्ट.) भा. ५।२।५।७-९, * अधिश्रयणाद्यभिघारणान्तेन काण्डेन वारुणचतुष्कपालपुरोडाशेषु । ५।२।२।३, * अवदानादिप्रदानान्तेन आग्नेयादौ दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट. ५।२।४. * एकविंशतिदर्भपिञ्जूलसमुदायेन पावने । भा. ५।२।३।४-५, * कपालाष्टत्वादिसमुदायेन कपालोपधाने । ५।२।३।४-६, * कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलप्रक्षालननिनयनान्तेन नानाबीजेषु । ५।२।७।१३-१५, * केशश्मश्रुसमुदायेन वपने । ५।२।३।४-६, * त्रिवेन अञ्जने अभ्यञ्जने च । ५।२।३। ४-५, * दैवतावदानादिप्रदानान्तेन, विभिन्नदेवताकस्थले असम्बन्धिपदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पश्चावत्तहोमसम्पादकत्वेन, दैवतावदानस्यापि प्रदानावयवत्वोपपत्तेः । एकदेवतात्वे तु पदार्थावयवानामेव अनुसमयः । भाट्ट. ५।२।६, * द्विरवदानेन सानाय्ये । ५।२।३, * नेत्रद्वयाञ्जनेन साङ्गेन अञ्जने अहीने । ५।२।३. * मध्यपूर्वार्धसमुदायेन द्व्यवदानेन अवदाने । भा. ५।२।३। ४-५, * मुष्टिचतुष्टयसमुदायेन निर्वापे । ५।२।३। ४-५. * काण्डानुसमयः अनेकाश्वप्रतिग्रहस्थले वारुणचतुष्कपालेषु एकैकस्य एकदा सर्वधर्मानुष्ठाने । वि. ५।२।२, * पदार्थानुसमयः अग्नीषोमीये पशौ दैवतावदानेषु । ५।२।६, * पदार्थानुसमयः वाजपेयपशूनां सर्वेषां एकदा उपाकरणादिधर्माणामनुष्ठाने । ५।१।१

* किं नाम अनुसमेयपदार्थानां पदार्थत्वम् ? अत्र 'कृष्णाजिनास्तरणन्याय.' इति भाष्यीयाधिकरणे 'भाट्ट' प्रघट्टके द्रष्टव्यम् ।

* 'अनूचानः (-प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः.' इत्यमर.) । 'कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्, तस्य प्रवृन्ज्यात्' इत्यनूचानग्रहणं ब्राह्मणस्य अनुवचनसम्बन्धात् क्षत्रियवैश्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति । (विस्तरस्तु प्रवर्ग्याधिकरणे द्रष्टव्यः) । वा. ३।३।१२।२२ पृ. ८८०. * अनूचानव्यतिरिक्तकर्तृके अग्निष्टोमप्रयोगे एवाय

नानन्तर्यम् । अन्यवधाने विच्छेदेऽपि भवति सम्बन्धः । तस्मादनुषङ्गः ।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निराकाङ्क्षाणां सन्निधौ परिपूरणसमर्थः श्रूयते, यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इति । अत्र हि पुनात्वन्तानि परिपूर्णानि, न किंचिदाकाङ्क्षन्ति । ननु अच्छिद्रेण इत्येतदाकाङ्क्षति । सत्यमाकाङ्क्षति, आकाङ्क्षदपि एतत् एकमाकाङ्क्षेत्, एकेनैव तत् निराकाङ्क्षं सम्पद्यते इति । एकेन हि निराकाङ्क्षीकृतो नेतरौ आकाङ्क्षिष्यति । अनर्थकत्वादाकाङ्क्षति, एकेन च सम्बद्धो नानर्थको भवति । तस्मात् नेतरौ आकाङ्क्षति । इतरावपि परिपूर्णत्वात् न तमाकाङ्क्षतः । ननु एतस्य वाक्यशेषस्य एकमपि आकाङ्क्षतो न गम्यते विशेषः, येन निराकाङ्क्षीक्रियते येन वा नेति, तेन अनवगम्यमाने विशेषे सर्वैः सह संभन्त्स्यते । आह, नैतदेवम् । येन अस्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे, तेन सह संभन्त्स्यते इति गम्यते विशेषः, तस्मात् तेन अनन्तरेण सह संभन्त्स्यते इति नास्ति सर्वत्रानुषङ्ग इति । आह, नैतदेवम् । पुनातुशब्देन अस्य प्रत्यक्षमानन्तर्यं उपलभामहे, पुनातुशब्दस्यापि चित्पतिस्त्वा इत्येवमादिभिः । एकश्चासौ पुनातु-शब्दः पुनःपुनरुच्चरितः । तेनावगच्छामो यत्र पुनातु-शब्दः प्रयुक्तः, तत्र तेन एकवाक्यत्वात् अच्छिद्रेण इत्ययमपि प्रयोक्तव्यः । तथा च सति चित्पतिस्त्वा इत्येवमादयो विना पुनातु-शब्देन साकाङ्क्षाः । ते च पुनातु-शब्दं आकाङ्क्षन्ति, स च पुनातु-शब्दः अच्छिद्रेण इत्यनेन विशिष्टः । तेन पुनातु-शब्देन सानुषङ्गेण नियोगतः सर्वे निराकाङ्क्षीकर्तव्याः । तस्मात् सर्वेषु तुल्यप्रयोगः इति वाक्यपरिसमाप्तिरनुषङ्गे ।

या——ज्योतिष्टोमे तिसृणामपि उपसदां आदौ आग्नेयी इष्टिः 'अग्निरनीकं' इति । तत्र प्रथमायाः अग्ने 'या ते अग्नेऽयाशया' इति निराकाङ्क्षो मन्त्र आम्नायते । उत्तरयोस्तु साकाङ्क्षौ 'या ते अग्ने रजाशया' 'या ते अग्ने हराशया' इति । तत्र लौकिकशब्दनिर्देशस्य लौकिकपदार्थेन केन चिद्विना परिपूर्णता नास्ति । न च अपरिपूर्णेन व्यवहारोऽवकल्पते । तत्र तदन्यथाऽनुपपत्त्या अवश्यं परिपूरणसमर्थो वाक्यशेषः कल्पनीयः । कुतः ? 'न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः । कश्चित् क्वापि स्थितः शेषः सोऽन्वेष्टव्यः प्रयत्नतः ॥' नहि वैदिकवाक्यानां प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणम् । तद्वदेव हि अनुमानादीन्यपि प्रमाणानि । सर्वप्रमाणप्रत्यस्तमये च षष्ठेन अभावः परिच्छिद्यते । तदिह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषे न तावदेव उपरन्तव्यम् । यदि अनुमानादीन्यपि निवर्तिष्यन्ते, तत एतावानेवायं मन्त्रः इति कल्पयिष्यामः । अथ तु तैः कश्चिदवगम्यते, ततः तत्सहितोऽयं मन्त्रः सकलः, प्राक् तस्मादूनः, इत्यध्यवस्यामः । तदिह अर्थापत्त्या तावत् सामान्यतः कश्चित् अस्ति शेषः इत्यध्यवसेयम् । ततश्च अप्रमाणस्य अनवसरात्, ऊनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हं, तत्र विशेषाकाङ्क्षायां लौकिकः कल्पनीयः, उत वैदिक एव पूर्वमन्त्रस्थः तनूर्वर्षिष्ठा इत्यादिरनुषक्तव्यः इति संशये लौकिक इत्याह । तथाहि,

'नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं संनिबन्धनम् ।
यथेष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥'

यथैव आहवनीयादयो वैदिकाः तन्निर्दिष्टकार्यव्यतिरेकेण न प्रवर्तन्ते, तथैव वैदिकः शेषः, यत्र वाक्ये समाम्नायेन विनियुक्तः, स तन्निबन्धनत्वात् नान्यत्र प्रयोग लभते । लौकिकः पुनः अनिबद्धत्वात् सर्वार्थः सर्वाकाङ्क्षापूरणायापि नियुज्यमानो न विरुध्यते । तस्मात् लौकिकः । तत्र यदि वैदिकानपि रचितान् स्पष्टतरप्रयोगं रचयितव्यात् अवैदिकान् लौकिकात्मना मन्यानः प्रयुङ्क्ते, न केन चित् वार्यते, वैदिकबुद्धिस्तु तत्र न कर्तव्या । तथाहि, 'सतैव वैदिकान् वर्णान् भारतादिनिवेशितान् । स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते ॥' यदि तु आनन्तर्यविशेषात् रजाशया इत्यनेनापि संबन्धोऽभ्युपगम्येत ततो यथानिवेश प्रयोगात् पुरस्तादेवास्य प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादपि न वैदिकः शेषः । इति प्राप्ते वदामः । 'विभुक्तव्यापृतौ वेदे लौकिकापसरीयतिः ।

क्रत्वर्थं रागिणो यजति, उत पुरुषार्थं इति । तथा किं क्रत्वर्थं (अनृतं) वदेत्, उत पुरुषार्थमिति । यदर्थं च वदनं तदर्थस्यैव अनृतपदं विशेषणम् । प्रतिषेधवेलायां च तत्परो विधिः, इति शेषं अवधारितैदमर्थ्यं अनुवदितव्यम् । ततश्च एकत्र (लिङो निषेधपरत्वे) एवं वचनं व्यज्यते ' यत् पुरुषार्थमनृतवदनं, तन्न कुर्यात् ' (इति) । अपरत्र (नञो निषेधपरत्वे) तु एवं ' यत् क्रत्वर्थमनृतं वदेत्, तन्न ' इति । ततश्च एतस्य सर्वस्य आख्यातनिरूपणायत्तत्वात् तद्गतोऽयं विचारो भविष्यति किमाख्यातेन कर्ता अभिधीयते, नेति । (इत आरभ्य ' अभिधानानभिधानविचारः ' इत्यन्तो वार्तिकग्रन्थः (पृ. १०८ पं. ७) प्रच्छिद्य कर्त्रधिकरणे निवेशितः) । किं प्राप्तं ? प्रायेण वाचः अनृतवादिनीत्वात् यत् पुरुषस्य आत्मार्थे वदने अनृतं प्रसक्तं, तस्यैव प्रतिषेधः पुरुषाणां प्रत्यवायपरिहारार्थो विधीयते इति । कुतः ? ' वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः संप्रतीयते । विधिरप्यर्थवानेवं, क्रत्वर्थेऽनर्थको भवेत् ॥ ' समानपदोपात्तेन हि कर्त्रा संबन्धः श्रौतत्वात् प्रकरणं बाधते । योऽपि विधिव्यापारः, सोऽपि पुरुषार्थधर्मपक्षे अत्यन्ताप्राप्तो, विधीयमानः अर्थवान् । क्रत्वर्थपक्षे तु प्रयोगवचनेनैव उपनीतमात्रवाक्यर्थविधानात् प्राप्ताभिन्नो विधिः अनर्थकः स्यात् । तत् दर्शयति (भाष्यं-) ' इतरथा यदनं भवति इत्येतावत्यर्थे ' सकर्तृकं सनिधिकं च पदं ' वदनमनुतिष्ठेत् ' इत्येवंरूपं अनर्थकं स्यात् । तस्मात् विषयसावत् पुरुषार्थाः । ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वात् पुरुषार्थत्वसिद्धिः । ततः आत्मोपकाराय ' पुरुषो नानृतं वदेत् ' इति शास्त्रार्थोऽवधार्यते । स न्यायमर्थः पुरुषस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासाधिकारात् उपनयनसमकालमेव स्मृतितः प्राप्तः, तेन पुरुषस्य संयोगात् क्रतुसंयुक्तवदन सूत्रमिदानीं योजयति (भाष्यकारः) नित्यानुवादः । कथं पुनः पुरुषार्थतायां क्रतुसंयुक्तग्रहणं ? उच्यते । 'सिद्धान्ते क्रतुसंयुक्तं समाम्नायेन वोच्यते । यद्वा प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तं बाधगोचरः ॥ ' यदेतत् तत्क्रतुसंयुक्तमभिप्रेतं, क्रतुसंयुक्तं वा समाम्नातं, प्रकरणाद्वा यत्क्रतुसंयुक्तं प्राप्तं, तत् पुरुषार्थभूतत्वात् नित्यानुवादः स्यादिति । ' ननु एषा श्रुतिः तस्याः स्मृतेर्मूलं ' इति (भाष्यम्) । ' सर्वा तावत् स्मृतिर्नित्यं श्रुतिमूलप्रमाणिका । तेन स्मृत्यर्थवाचित्वान्नानुवादो भवेदसौ ॥ ' यदि तु स्मृतेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं भवेत्, ततः तद्वशेन श्रुतिः नित्यानुवादो भवेदपि । तस्मात्तु मूलभूता श्रुतिः अवश्यं कल्पनीया । तत् किमन्यां कां चित् कल्पयित्वा इयं अनुवादीक्रियतां, उत इयमेव मूलं भवतु इति, अस्यां प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानायां नान्यस्याः कल्पनायां प्रमाणमस्ति । द्वयं हि तथा निष्प्रमाणकमाश्रीयेत, श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाऽभ्युपगमात् । तस्मात् नित्यानुवादो नेति ।

यत्तु अत्रोत्तरं (भाष्ये उक्तं) ' दर्शपूर्णमासयोरिति हि स्मर्येत, उपनयनकाले एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिः, अतः श्रुतेः इति । ' नैवैतत् पौर्वापर्येण सबद्धं दृश्यते । तथाहि । ' यदि प्रकरणं त्यक्त्वा पुरुषार्थत्वमिष्यते । ततः स्मृतिसमानार्था नेष्टा मूलं कथं श्रुतिः ॥ ' यदि हि क्रत्वर्था सती श्रुतिः मूलत्वेनाभ्युपगम्यते, तत उभयोर्मूलमूलिनोः ऐकरूप्यस्याभावात्, अस्याश्च अतद्रूपत्वात् मूलत्वं न स्यात् । इयं तु यतः प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थधर्मत्वेन स्थापिता, तेन उपनयनसमकालमेव प्राप्नुवती किमिति श्रुतिः स्मृतेर्मूलं न भविष्यति, किमिति वा दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्यते, का च उपनयनकालपुरुषार्थत्वोपदेशयोर्विरुद्धता । तेन अयुक्तं मूलत्वनिराकरणमिति । (आक्षेपं निरस्यति-) नैष दोषः । कथ ? ' पूर्वपक्षाश्रयो ह्यत्र भाष्यकारस्य संमतः । पूर्वस्मिन् मूलमूलित्वं, परयोस्त्वनुवादता ॥ ' यदि अत्र केवलपुरुषधर्मत्वमेव पूर्वपक्षः स्यात्, ततोऽयं असम्बद्धो ग्रन्थो भवेत् । इह तु एतद्ग्रन्थान्यथाऽनुपपत्त्यैव त्रयः पक्षाः भगवन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना गम्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत् सूत्रनिरपेक्षः केवलपुरुषार्थत्वपक्षः । तस्मिंश्च नैव स्मृतिरुपन्यस्यते । यदि तु अवश्यमुपन्यसितव्या, ततो मूलमूलिभावाभ्युपगमेनैव नेतव्या । तस्मिंस्तु विध्यनुवादविकल्परहिते परिगृहीते

प्रयोगः प्राप्नोति, तथाभूतेन समुदायानन्तर्यात् । न वा अगृह्यमाणविशेषत्वं देशभेदनिमित्तत्रमभेदात् । प्रथमस्य हि असौ यथाऽऽकाङ्क्षिते देशे स्थितो नोत्तरयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् । (किं तत् इति, आह—) '**आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति च त्रयम् । संबन्धकारणत्वेन क्लृप्तं नानन्तरश्रुतिः ॥**' यो हि बहूनां संबन्धित्वेन सकृदाम्नायते तस्य अवश्यंभावि एकेनानन्तर्यं इति न तदेव तदा संबन्धकारणत्वेन आश्रीयते, तत्रापि अस्मादेव कारणत्रयात् संबन्धसिद्धेः । संनिधिविशेषात्तु तदाश्रयप्रतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । सा तु साकाङ्क्षयोग्यसंनिहितसंबन्ध्यन्तरदर्शनात् निवर्तते । यथा पात्त्यर्थादिषु विधिबुद्धिः गुणाद्युपादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र ज्ञायते, सर्वार्थोऽयं आम्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यासंभवात् वाक्यैकत्वाच्च कस्य चित् एकस्य समीपे पठ्यते । तस्मादकारणं आनन्तर्यमिति । संनिधिरिति (भाष्यपद) बुद्धौ विपरिवृत्तिः (इति तदर्थः । विशेषणविशेष्येषु बुद्ध्यनुवृत्तिं विना सर्वविशेषणविशिष्टैकबुद्ध्युत्पत्त्यसंभवात् विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिं यावत् विशेषणविशेष्यबुद्धीनां अनुवृत्तिरिष्यते विशेषणविशेष्यान्वयस्य अपेक्षाऽधीनत्वात् इति सुधा. पृ. ६९४) । सा च आनन्तर्ये संबद्धपदव्यवाये च भवति । संबद्धपदव्यवधिरपि आनन्तर्यप्रकार एव । कथं ? '**अनन्तरेण संबद्धः स्यात् परस्याप्यनन्तरः । ततः पुनस्तदारूढः परानन्तर्यमश्नुते ॥**' 'या ते अग्ने रजाशया' इत्यनेन अपेक्षितः शेषः परस्तादलभ्यमानः पुरस्तात् परावृत्य आलोच्यमानः लभ्यते तनूर्वर्षिष्ठा इति । यदा च तत्रारूढः, तदा हराशया इत्यस्य अनन्तरीभूतः पुनरेवमेव तृतीयेनापि सह संबध्यते । ततः परं तु अन्यस्य अनाम्नानात् तावत्येव उपक्षीयते । सर्वेषामपेक्षा पुरस्तात् परस्ताच्च प्रसृता एकत्र आरूढा इतरेषां अनन्तरीभवन्ती तावदपेक्ष्यमाणा निगृह्णाति, यावत् किंचित् न योग्यमस्ति अयोग्यं चोपलब्धम् । ततः सर्वमालोचितं उपसंहृत्य निवर्तते । यद्यपि च क्रमेणोच्चारणात् संनिकर्षविप्रकर्षौ प्रतीयेते, तथापि नित्यत्वाद्वेदस्य अनन्तरं दूरस्थे च युगपदपेक्षा संबन्धश्च इति पश्चादवगमात् न प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः । एवं वाक्ये पदानां, प्रकरणे च वाक्यानां संबन्धो यावत् साकाङ्क्षेण तत्संबन्धार्हेण परस्यापि अनन्तरीकर्तुं समर्थेन व्यवधानम् । 'अव्यवधाने विच्छेदेऽपि' (इति भाष्यं) विरोधिना पदेन अव्यवधाने विप्रकृष्टत्वे भवति संबन्ध इत्यर्थः । तस्मादनुषङ्गः समाप्तिः । अनुषज्यते इत्यनुषङ्गः । स एव समाप्यते तेन इति समाप्तिः ।

यत्र तावत् शेषिणः साकाङ्क्षाः तत्रैवम् । यत्र नैराकाङ्क्ष्य, सर्वेषु शेषिषु एकः शेषः साकाङ्क्षः पठ्यते, यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इत्येतेषामन्ते 'अच्छिद्रेण' इत्यादिः, तत्र कथमिति । किं प्राप्त ? '**अनन्तरेण संबध्य शेषस्येष्टा कृतार्थता । शेषिणश्च निराकाङ्क्षाः किंनिमित्ताऽनुषङ्गधीः ॥**' उच्यते । '**अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेदयम् । तत एवं भवेदेष त्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥**' (ततः एव भवेत्, एष तु) आनन्तर्यविशेषेण हि अयं 'पुनातु' इत्येतेन संबध्यते । स च एक एव त्रिष्वपि वाक्येषु । तदेकत्वाच्च अर्थस्याप्येकत्वम् । न च कारकभेदात् तस्य भेदो भवति, येन चित्पत्यादिसंबद्धात् अस्य अनन्यत्वं विज्ञायते । न च अच्छिद्रेण इत्येवमर्था क्रिया, येन तत्संबन्धेन संतुष्येत् । '**तस्मादस्य क्रियार्थत्वाद् यावदेषा प्रयुज्यते । तावदेव प्रयोगित्वं काष्ठानां पचने यथा ॥**' अथोच्यते एकत्वेऽपि अस्याः सकर्तृविशिष्टाभ्यासात् यः करणसंबन्धः श्रूयते, तद्विशिष्टैव तेन योजयितव्या । यथा एकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य मैत्रावरुणग्रहाभ्यासविशिष्टस्य पयसा श्रपणं चोदितं नातिप्रसज्यते, यथा च अत्रैव चित्पत्यादयो न सर्वे सर्वेन भवन्ति । उच्यते । '**श्रयणानां व्यवस्था हि भिन्नाऽपूर्वप्रयुक्तितः । कर्मान्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसंकरः ॥**' ऐन्द्रवायवादिग्रहाभ्यासानां अदृष्टार्थत्वात् तद्भेदेन श्रयणव्यवस्था युक्ता । नहि तथा किंचित् कारणमस्ति, करणस्य क्रियां प्रति उपयुक्तत्वात् । करणप्रसाधनद्वारेण सैव क्रिया पुनः प्रकाश्यते । सा च सर्वेण अविशिष्टत्वात् प्रकाशनमपेक्षते । यथा च

कुतः ? संयोगान्तरादेव । स नामानुवादो भवति, यः अत्यन्तसमानार्थत्वेनावधार्यते । अस्ति च विधिप्रतिषेधयोः फलभेदादर्थभेदः । कथम् ? 'विधिः प्रवर्तमानो हि श्रेयःसिद्ध्यै प्रवर्तते । प्रतिषेधः पुनः पापान्निवर्तयति भेदतः ॥' 'सत्यं ब्रूयात्' इत्यस्या हि भावनायां प्रयोजनाकाङ्क्षा सर्वविधीनां पुरुषार्थफलत्वात् स्वर्गादिना निवर्त्यते । तेन एषोऽर्थः 'सति वचनद्वयेन व्यवहारे सत्यवचनेन व्यवहरन् अभ्युदयेन संबध्यते' इति । तत्र सत्यं ब्रुवाणस्य स्वर्गो भवति । अनृतवादिनस्तु न गुणः, न दोषः । तथा 'नानृतं वदेत्' इत्यनेनापि प्रतिषेधेन अनृतवदनात् नरकप्राप्तिर्भवति, सत्यवदनात्तु न दोषः, न गुणः । तस्मात् अर्थभेदात् उभयोरपि अपुनरुक्ततया विधित्वम् । आह, भवेदेतत् संयोगान्तरं, यदि स्मृतौ 'सत्यं ब्रूयात्' इत्येतावन्मात्रमेव उच्येत । तस्या तु सत्यवचनविधिवत् अनृतप्रतिषेधोऽपि भेदेन स्मर्यते । तस्मात् न संयोगान्तरमिति । उच्यते । 'प्रजापतिव्रतस्थत्वात् तत्रानीक्षणयुक्तितः । पर्युदासेन सत्यस्य विधिरित्यवगम्यते ॥' 'अनृतं हि वदेत्' इत्येव हि तत्रापि नियम्यते । ततश्च अस्त्येव संयोगान्तरम् । नहि दार्शपौर्णमासिके कश्चित् पर्युदासहेतुरस्ति व्रतशब्दप्रयोग, विकल्पप्रसक्तिर्वा । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधेषु हि विकल्पो नार्थप्राप्तिपूर्वकेषु इति वक्ष्यति (१०।८।१।१)। तस्मात् विधिरिति । (केवलपुरुषार्थत्वपक्षे भाष्यकारीयसंयोगान्तरव्याख्यादूषणपूर्वकं स्वयं क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरव्याख्यां प्रतिजानीते–) यदा तु एवं प्रत्यवस्थीयते 'यथा प्रजापतिव्रतव्यतिरेकेणापि एवमादयः प्रतिषेधाः स्मृतिषु सन्तीति' तदा एवं संयोगान्तरं व्याख्यातव्यं 'स्मार्तः पुरुषमात्रस्य संयोगः स्वार्थसिद्धये । अयं तु क्रतुसंयुक्तपुरुषार्थः फलान्तरे ॥' ननु एतेनैव हेतुना सामान्यप्राप्त्यपेक्षया विशेषस्यानुवादत्वं युक्तम् । नैतदस्ति । पूर्ववदेव फलभेदात् । यो हि स्मार्तः अनृतप्रतिषेधः, तेन एतावदवगतं 'आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेण नानृतं वदितव्यं' इति । तत्र यदा दर्शपूर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति, तदा शास्त्रातिक्रमणात् अस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यात्, न कर्मफलप्रतिबन्धः । नहि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति । तथाहि 'यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् । न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥' क्रतवो हि स्वसंबन्धिनौ विधिप्रतिषेधौ अपेक्षमाणाः तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधाः, ते त्वन्तरगता इव अस्य सदसद्भावयोः अविशिष्टाः । नहि तेषु गुणबुद्धिकल्पना, येन अतिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपूर्णमासयोः अनृतं वदन् नरकं च प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासफलं चाविकलमेव आप्नुयात् इति च स्मृत्यर्थः । श्रौतः पुनः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः इति (कृत्वा) अत्र (श्रौते निषेधे) एषोऽर्थो विज्ञायते 'वर्जितानृतवचनेन पुरुषेण कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयतः' इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि पुरुषगतं अपूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वा अनृतं प्रतिषिद्धं, अतः तदतिक्रमे दर्शपूर्णमासापूर्वमेव वैगुण्यात् न स्यात्, न तु पुरुषस्यैव कश्चित् प्रत्यवायः । नहि तदानीं प्रत्यवायः कल्प्यमानः स्वतन्त्रपुरुषसंबन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते । तस्मादस्ति (क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षे) संयोगान्तरम् । इति विधिः । (एवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षेऽपि क्रतुपुरुषप्रत्यवायविशेषात् संयोगान्तरं व्याख्येयम् । (क्रत्वर्थत्वपक्षेऽपि क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्याख्यप्रत्यवायपरिहारः फलं संभवतीति)। तेन नित्यानुवादस्तावत् न भवति । यस्तु क्रतुधर्मत्वतद्गतपुरुषधर्मत्वयोर्विशेषः (फलविशेषः) तमुपरिष्टात् वक्ष्याम । (अधिकरणान्ते 'विषयोऽपि हि' पृ. ९४३ इति वार्तिके)। उभयथाऽपि विधिसिद्धेः इदानीं नोपयुज्यते इति नोच्यते । परस्त्वाह 'गृह्णीम एतत् विधिरिति'। पूर्वोक्तेनैव कारणेन पुरुषधर्म इति वदामः । उभाविदानीं पूर्वपक्षौ आसाते यश्च पुरुषमात्रधर्म एव सत्यविधेः संयोगान्तरत्वेन, यश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति । तत्राप्युत्तरम् । (इतः परं 'सर्वाख्यातेषु कर्तॄणां' इत्यादिवार्तिकं पृ. ९९३ आरभ्य 'तस्माद्याभिधेयः कर्ता' पृ. ९४० इत्यन्तं कर्त्रधिकरणे द्रष्टव्यम्)।

भाष्यं — (पृ. ९४०) तस्मात् श्रौतः (कारकव्यापारः)। न चेत् श्रौतः, न प्रकरणं बाधिष्यते ।

असेरन्धिपदव्यवधानाभावे आनुभविकत्वात् । सर्वान्वय धानस्य सकृत्पाठे अशक्यतया आकाङ्क्षादित्रयेणैव च सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेः, आवृत्तिपाठस्य सर्वान्तपाठस्य च आपादयितुमशक्यत्वात् । अपेक्षितदेशपाठस्य च लिङ्गेनैव ज्ञातुं शक्यत्वात् आम्नानस्य सर्वार्थत्वावगतेः अनुषङ्ग एव । न चैवं अव्यवधानस्य अकारणत्वे पद-श्रुत्या यागस्यैव करणत्वानापत्तिः, तस्य अकारणत्वेऽपि सन्देहे नियामकत्वमात्राङ्गीकारात् । प्रकृते तु आका-ङ्क्षादिवशेन सर्वार्थत्वस्यैव प्रतीतेः नियामकाकाङ्क्षाऽ-भावेन अनुषङ्ग एव युक्तः । अतश्च तद्-भ्रेषेऽपि यजुर्भ्रेष-प्रायश्चित्तमेव ।

यत्र निराकाङ्क्षाणामेव शेषिणां बहूनां अन्ते सापेक्षः शेषः समाम्नातः यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्प-तिस्त्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्येतेषामन्ते 'अच्छिद्रेण पवित्रेण' इति, तत्रापि सन्निधियोग्य-त्वयोः अविशेषात् सर्वत्रानुषङ्गः । न च उत्थाप्या-काङ्क्षाया एकमन्त्रेणैव चरितार्थत्वात् आनन्तर्यस्य नियामकत्वोपपत्तिः, शेषाकाङ्क्षया आकाङ्क्षोत्थापनेऽपि प्रधानत्वात् शेषिणा विनिगमनाविरहेण सर्वेषामेव शेष-ग्राहकत्वावगतेः, आनन्तर्यस्य अनियामकत्वात् । अत एव अनेकहविष्कविकृतिसंनिधिपठितोपहोमाना सर्वार्थ-त्वमेव । अतश्च मुसलामिगुल्फप्रदेशपात्रनार्थेषु एतेषु मन्त्रेषु शेषोऽपि अनुषज्यते, प्रतिप्रधानाङ्गन्यायात् ।

मण्डन—'रजासयादिरनुषज्य पूर्तिः ।'

शंकर—'अनुषङ्गोऽप वर्णितः ।'

* अनुषङ्गाधिकरणन्यायस्वरूप तु 'अनन्तरेण संबद्धः स्यात् परस्याप्यनन्तरः । तदारूढः पुनः पश्चात् तदानन्तर्यमश्नुते ॥' इति । सु पृ. १०६९. २।१।१६।४८ सूत्रवार्तिके तु 'तत' पुनस्तदारूढः' इति तृतीयपादः पठ्यते । के.

(* अनुषङ्गाधिकरणे) अनुषङ्गपक्षे आम्नानस्य सर्वार्थत्वेनैव लाघविष्यमाणत्वात् अनुषक्तस्य आम्नात-त्वेन मन्त्रवत् यजुष्ट्वस्यापि उपपत्तेः पूर्ववत् यजु-परिमाणचिन्तात्मक त्वम् । ... वैदिकस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधयश्च कारणम् । प्रयोजन अनु-षक्तभ्रेषे यजुर्भ्रेषनिमित्तकप्रायश्चित्तप्राप्तिः । .... एवं तावत् अनेकेषा उत्थिताकाङ्क्षाणां संनिधौ आम्नायमानः शेषः सर्वत्रानुषज्यते इत्युक्त (प्रथमवर्णके) । उत्था-प्याकाङ्क्षाणा अनेकेषां सनिधौ आम्नायमानः शेषः सर्वत्रानुषज्यते (इत्युक्तं द्वितीयवर्णके) । अत्र असं-बन्धिपदान्यवधानेऽपि अनुषङ्गः साधितः । अस्य प्रत्यु-दाहरणं तु व्यवायाधिकरणम् । कौ. २।१।१८।४९-५०. * प्रधानकर्मभावस्तु अभितः अन्यमन्वयमान उक्त्वा यावदन्त गच्छति इति अनुषङ्गाधिकरणे व्याख्यातम् । वा. ३।१।१४।३४ पृ ७८१. * बुद्धिनिवृत्तेः (बुद्धि-वृत्तेः) सनिधितेन अनुषङ्गाधिकरणे अभिहितत्वात् । सु. पृ. ११११, * मन्त्रशेषार्थः एकमन्त्रावयवान्वित-शेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतोऽपि मन्त्रान्तरावयवाना साकाङ्क्षत्वात् पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्व-मन्त्रशेषप्रकाशकत्वं प्रतिपद्यते इति अनुषङ्गाधिकरणे साधितम् । पृ. १२२८. * यावन्ति पदानि सन्निकर्ष-विप्रकर्षस्थानि, तानि सर्वाणि अनुषङ्गाधिकरणोक्तेन मार्गेण अनादृत्य सन्निकर्षविप्रकर्षौ युगपत् सन्निपतन्ति । तत्र सर्वविशेषणविशिष्टा अनुष्ठानयोग्या भावनामासाद्य विधिः समाप्यते । स च एकेनैव प्रयत्नेन तां विशिष्टां विदधाति इति न अनेकशक्तिकल्पना दोषः । वा. २।२। ३।६ पृ ४८०. * अनुषङ्गाधिकरणप्रत्युदाहरणं व्यवायाधिकरणम् । व्यवेतानुषङ्गाधिकरण दृश्यम् द्रष्टव्यम् । भा. २।१।१७।४९.

॥ अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्य-योगित्वात् । २।१।४८ ॥

'या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया' इति । तत्र संदेहः । किं 'तनूर्वर्षिष्ठा' इति सर्वत्रानुषक्तव्यं, आहोस्वित् लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्य इति । अत्रैषा विषयशुद्धिः, ज्योतिष्टोमे 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः कार्याः' इत्युपस-दामानि त्रीणि कर्माणि श्रूयन्ते । तेषां चाग्नभूतास्तिस्र इष्टयोऽभिहितैस्त्वा. 'अग्निमनीकम्' इत्येवमादिभिराक्र-विहिताः सन्ति । आसां प्रथमे यथो मन्त्रा. समाम्नाताः ।

पत्तव्यम्। तदुच्यते। 'विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्
पक्षे संस्कारतां गताः। ते सर्वे याजमानाः स्यु-
र्दीक्षासंस्कारवर्गवत्॥' सर्वे हि समिदादयः अनन्तर-
गताः स्तोत्रशस्त्रजपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसंस्काराः।
ते च 'याजमानास्तत्प्रधानत्वात् कर्मवत्' (३।८।२।४)
इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः। तत्र समिदादीनां
यागाङ्गकत्वात् द्रव्यत्यागव्यापारेण दीक्षणीयादिवत् उभ-
यथाऽपि याजमानत्वात् तद्वदेव च यजमानविशुद्धावपि
तन्त्रेण प्रयोग इति न कश्चित् विशेषो दृश्यते। ये तु
स्तोत्रशस्त्रजपादयः, ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमसमर्था
प्रधाननियमानधिकृता प्रधानोद्गात्रादिसमाख्या बाधित्वा
यजमानदन्तधावनादिवत् यजमानकर्तृका भवेयुः। यजमान-
विशुद्धौ च साधारणद्रव्यत्यागन्यायेन तन्त्रत्वं न सम्भवति
इति प्रतियजमानं भिद्येरन्। प्रतिषेधेष्वपि च यदा
निष्पंशः एवमवधारितः 'क्रतुयुक्तपुरुषोपकारि अनृत-
वदनं' इति, तदा अस्यैव अनृतविशिष्टप्रतिषेधात्
अयमर्थो भवति 'यजमानेन आत्मसंस्कारार्थं आशीः-
प्रयोगादिषु यदुच्यते, तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपो-
च्चारणे वा मृषात्वं न कर्तव्यं, अन्यत्र तु अन्येषां च
यथेष्टत्वादित्व' इति। शुद्धक्रतुधर्मप्रतिषेधे तु 'यत्र-
क्वचित् क्रतौ किंचिद्वदनं (तत्र) यजमानस्य ऋत्विजा वा
अनृतं प्रसज्यते तत् सर्वं न कर्तव्यं' (इत्यर्थः) क्रतु
संबन्धित्वाविशेषात्। अतश्च यथैव यजमानेन व्रीहिमय
संकल्प्य न यवमयो दातव्यः, तथैव अध्वर्य्वादिभिरपि
'अन्यतर पक्षं करिष्यामः' इत्युक्त्वा न लाघवादिवशेन
पुनर्विसंवदितव्यम्। यदपि च पुनः संस्कारार्थं किंचित्,
तदपि क्रत्वर्थांशेनैव वर्जयितव्यम्। ननु च प्रतिषेधार्थे
गुणभूतः पुरुषः, तत आध्वर्यवसमाख्यां नियामिका,
इति प्रणीताप्रणयनादिवत् अध्वर्युरेकः अनृतप्रतिषेधमन-
लभ्येत, सत्यमवलभ्येत, यदि प्रतिषेधार्थः अनुष्ठेयो
भवेत्। अथ तु अनुष्ठानाभावात्मकत्वात् न कर्तृविशेष-
मपेक्षते। श्रुत्यैव (निषेध्यपदसाहचर्यलक्षणया) च
प्रतिषेधः प्राप्त्या (निषेध्यप्राप्त्या) संबद्धः। सः
(निषेधः) यत्र प्राप्तं, तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन् न
शक्यते समाख्यया धारयितुम्। ननु 'वदेत्' इत्ये-
तावत् विध्यंशमात्रमालोच्यमानं समाख्या नियंस्यति,
ततश्च प्रतिषेधोऽपि तदनुसारित्वात् नियतो भविष्यति।
नैतदेवम्। पर्यवसिते हि शास्त्रार्थे तत्कर्तुरपेक्षाया सत्यां
समाख्या अवतरति। न च 'वदेत्' इत्येतावतः
शास्त्रार्थत्वं विज्ञायते। प्रतिषेधसंबन्धात् हि तत् अनु-
वादत्वेन स्थितम्। न च अनूद्यमानस्य श्रुतमपि विशे-
षणं भवति इति ग्रहाधिकरणे (३।१।७) साधितम्।
किमुत समाख्यया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेषसम्बन्धमात्रे
एव व्याप्रियते। 'तस्मादनूद्यमानत्वात् वदनं न विशे-
ष्यते। प्रतिषेधोऽपि तद्गामी विशेष्टुं नैव शक्यते॥'
तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनं, अतः सम्यक् विचारितं
इति सिद्धम्।

शा— क्रतौ पुरुषे च अर्थतः प्रसक्ते पदार्थे प्रतिषे-
धन्तः क्रतुप्रकरणगताः प्रतिषेधाः इहोदाहरणम्। दर्श-
पूर्णमासयोर्हि 'नानृतं वदेत्' इति श्रूयते। तत्र संशयः
किमयं पुरुषधर्मः विधिः, उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः
अनुवादः, किंवा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः विधिः, उत शुद्ध-
क्रतुधर्मः अनुवादः, अथवा शुद्धक्रतुधर्मः विधिः
इति (सोम—किमयं विधिः, उत अनुवादः। विधि-
पक्षे किं शुद्धपुरुषधर्मः किंवा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः उत
शुद्धक्रतुधर्मः। तथा अनुवादपक्षेऽपि किं क्रतुयुक्त-
पुरुषधर्मः उत शुद्धक्रतुधर्मः इति संशयनिष्कर्षः) तदर्थं
च प्रतिषिध्यमाना क्रिया विचारयितव्या किमर्था सती
प्रतिषिध्यते, किं क्रत्वर्था किंवा पुरुषार्था इति।
ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यं किमाख्यात कर्तारम-
भिधत्ते, न वेति। तत्र 'प्रतीतेः, स्मरणात्,
कर्तृविशेषैरपृथक्श्रुतेः। कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्य-
यस्यावसीयते॥' वदेत् इत्याख्यातात् कर्तुः
प्रतीतेः। 'कर्तरि कृत्,' 'लः कर्मणि च'
इति स्मरणात्। पचति देवदत्तः इत्यादिकर्तृविशेषवचनैः
देवदत्तादिपदैः अपृथक् श्रुतेः सहप्रयोगात् सामानाधि-
करण्यात्। तदयमर्थः, यत् पुरुषोपकारितया प्रसक्तं
वदनं तत्र तथा, किंतु अपकारमेवास्य साधयति। तेन
श्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थः प्रतिषेधः। यस्तु स्मार्तः
प्रतिषेधः, तस्याप्येतदेव मूलं इत्येकः पक्षः। श्रुति-

यदि ' देवस्त्वा सविता पुनातु ' इत्येतस्यैव वाक्यस्य अच्छिद्रेण इत्ययं शेषो भवेत् । किंतु करणत्वेन क्रियासाकाङ्क्षमनन्तरपठितया पुनातिक्रियया सम्बध्यते । सा च त्रिष्वपि वाक्येषु एकैवेति युगपदेवास्य मन्त्रत्रय-शेषत्वम् । न च एकत्वेऽपि क्रियाया, कर्तृभेदेन भिन्न-त्वादनन्तरितसवितृकर्तृकपुनातिक्रियासम्बन्ध एवास्योचित इति । स्यादेव, यदि सवित्रादिकर्तृभेदोऽस्य वास्तवो भवेत् । किंतु दर्भयुगलेन पूर्वाग्रतया आज्योत्पवने एकेनाध्वर्युणा क्रियमाणे मन्त्रोऽयं पठ्यते । तत्र चैक एवाध्वर्युः परमार्थतः कर्ता, चित्पत्याद्युपन्यासः स्तुत्यर्थ एवेति न कर्तृभेदात् पुनात्यर्थभेदः । तदुक्तं 'अनन्तरस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेदयम् । तत एवं भवेदेष स्वाख्यातार्थेन सर्वभाक् ॥' इति (वा. पृ ४८७) । न चैवं सति प्रकरणान्तरीयपुनात्यर्थेनास्य संबन्धः शङ्कनीयः, प्रकृतापूर्वगृहीतत्वेन अस्य दर्शपूर्णमासधर्मत्वात् अन्यसंबन्धासंभवात् । न च अभेदेऽपि ज्योतिष्टोमस्य यथा ' मैत्रावरुणं श्रीणाति ' इत्यभ्यासापूर्वभेदादेव श्रयणव्यवस्था, तथा अत्रापि पुनात्यर्थस्यैकत्वेऽपि भिन्नापूर्वाभ्यासदर्शनैव व्यवस्थेति वाच्यम् । तत्र भिन्नाभ्यासापूर्वप्रयुक्तत्वेन धर्मव्यवस्थोपपत्तेः । न चात्र तथेति वैषम्यम् । नाप्येकक्रियान्वयित्वेन चित्पत्यादिकर्तॄणामपि सर्वशेषत्व, कर्मान्तरासंबद्धत्वेन कर्मान्तर-प्रवेशासंभवात् । तदुक्तं ' करणानां व्यवस्था हि भिन्नापूर्वप्रयुक्तितः । कर्मान्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसंकरः ॥' इति (वा पृ. ४८८) । अतः सर्वशेषत्वमेव वाक्यस्येति सिद्धम् । प्रयोजनं पूर्वाधिकरणवदेव । सूत्रं तु व्याख्यातमेव । तौता.

सू अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः, सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् । २।१।१६।४८ ॥

' या ते अग्नेऽयाशया, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया ' इत्यत्र प्रत्येकं ' तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठाः ' इत्यादिवाक्यस्य अनुषङ्गः कर्तव्यः । तेनैवानुषङ्गेण तत्तद्वाक्यस्य समाप्तिः स्यात् । वाक्यस्य समाप्तिः येन स वाक्यसमाप्तिः । अनुषङ्गः वाक्यसमाप्तिः वाक्यसमापकः । कुतः ? तनूर्वर्षिष्ठा इत्यादेः सर्वेषु पूर्ववाक्येषु तुल्ययोगित्वात् तुल्यं युज्यते इति तुल्ययोगि, तादृशत्वात् तुल्यसम्बन्धात् । तस्मात् स्ववाक्ये विवक्षितार्थापरिसमाप्तौ पूर्वतः परतो वा अनुषङ्गः कर्तव्यः । तेन मन्त्रैकत्वं सेत्स्यति । एवं 'चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनातु' इत्यत्र प्रत्येकं 'अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इत्यस्यानुषङ्गो ज्ञातव्यः । पूर्वस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि उत्तरस्य साकाङ्क्षत्वात् । के.

* अनुष्टुप् । यस्मिन् मन्त्रे अष्टाक्षराः चत्वारः पादा भवन्ति, तस्य मन्त्रस्य छन्दः अनुष्टुप् नाम । ' रामो हरिः करी भूभृत् ', ' यस्य ज्ञानदयासिन्धोः ', ' चरितं रघुनाथस्य ' इत्यादयः श्लोका अनुष्टुप्छन्दस्का एव । के. * अनुष्टुब्गायत्रीद्वयप्रग्रथनेन सम्पादिते आनुष्टुभे तृचे श्यावाश्वान्धीगवसाम्नोर्गानम् । भा. ९।२।६। २५-२८ वर्णके ३, * गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु एव आगम्यमानानां साम्नां निवेशः विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानयोः । ५।३।५।१३-१४.

* अनुष्ठानं इष्टमर्थं प्रति भवति । भा. ६।१।१।३ पृ. १३५४, * अनुष्ठान अश्वघातस्य धर्मानुमहापितृयज्ञे । १०।२।३४।७४, * अनुष्ठान ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः द्वादशाहादौ सत्रे । १०।२।२६।६२, * त्वष्टॄणाम् अस्थियज्ञे मृतकर्तृकत्वपक्षे । १०।२।१९।५०, * निर्वापस्य अग्निहोत्रहवण्यालोपेऽपि आधाने पवमानेष्टिषु । १०।२।२७।६३, * पर्युक्षणसेचनादीनां सायस्के सत्रेनात्याम् । १०।२।३३।७३, * पात्रस्य शतकृष्णलचरौ । १०।२।१।१-२, * प्रतिहोमानां सायमग्निहोत्रप्रभृति । ६।५।१३।४३, * प्राकृतान्वाहार्यधर्माणां आग्रयणगतत्रासोत्पत्तौ । १०।३।७।१५, * अनुष्ठानं यथाशक्ति यः करोति, तस्य नित्येऽधिकारः । ६।३।१। १-७, * सूक्तवाकान्तर्गत-आयुराशासनादेः यजमानस्य जीवद्दशायां क्रियमाणस्त्रायणीयादौ । १०।२।२५।६०-६१, * हिरण्यप्रदानस्य अदृष्टार्थस्य आत्रेयाय सत्रे । १०।२। २६।६२, * अनुष्ठानं न भवति गुणकामानां अस्थियज्ञस्य मृतकर्तृकत्वपक्षे । १०।२।२०।५९, * अनुष्ठानं न भवति प्रतिहोमानां उदवसानीयोत्कर्षेऽपि । ६।५।१२।४२, * अनुष्ठानं नास्ति होतृकामानां अस्थियज्ञस्य मृतकर्तृकत्वपक्षे ।

तथापि भावनया आक्षिप्तस्य आख्यातेन लक्षितस्य च तस्यैवोपस्थितत्वात् तदर्थत्वकल्पनं न दोषः । अतश्च वैमृधवत् (४।३।११) प्रकरणबाधेन शुद्धपुरुषधर्मत्वा वगतिः । तदा च अनृतवदनप्रतिषेधस्य उपनयनप्रभृति प्रवृत्ते. स्मार्तानृतवदनप्रतिषेधस्यापि इदमेव मूलं इति प्रथमः पक्षः । द्वितीयस्तु, सत्यपि पुरुषप्राधान्यावगमे स्वर्गप्रत्यवायादिकल्पनापेक्षया क्रतुगतफलाधानयोग्यत्वायोग्यत्वरूपसंस्कारस्यैव प्रकरणावगतस्य श्रुत्यपेक्षितस्य कल्पनं युक्तम् । अतश्च जञ्जभ्यमानमन्त्रवत् (३।४।५) एषा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । तदा च ' प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ' इति स्मृतेः सनातनग्रहणेन सार्वकालिकविषयत्वावगतेरेतन्मूलकत्वासंभवेन मूलान्तरस्य आवश्यकत्वात् सर्वदा च अनृतं वर्जयतः क्रतौ अनृतप्रसक्त्यभावात् अनुवाद एवायम् । (तृतीयस्तु) अस्तु वा पुरुषार्थप्रतिषेधेन पुरुषस्यानृतवदने प्रत्यवायबोधनेऽपि क्रतुवैगुण्यानापत्तौ प्रमाणाभावात् यः प्रत्यवायं सोढ्वाऽपि क्रतु सगुण कर्तुमिच्छेत्, तस्य 'व्रीहिभिर्यक्ष्ये' इत्युक्त्वा समवत्येव यवैर्यागे अनृतप्रसक्तिः इति क्रतुप्रकरणगतस्यापि निषेधस्य विधायकत्वम् । अतश्च एतदतिक्रमे श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्तिश्च फलम् । इति प्राप्ते, सत्य नानुवादः, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु न किंचित् प्रमाणमस्ति । यद्यपि तावत् कर्ता वाच्य स्यात्, तथापि तस्य वक्ष्यमाणरीत्या गुणत्वेनैवोपादानात् न तावत् शब्दत एव प्राधान्यम् । नापि पदान्तरकल्पनया वैमृधादिवत् कर्तुः प्रयोजनत्वसिद्ध्यर्थं अवश्य प्रकरणालोचने क्रियमाणे क्रतोरुपस्थितत्वेन तस्या द्गुण्यवैगुण्यपरिहारयोरेव प्रसर्पणन्यायेन (३।३।१२) कल्पयितुं युक्तत्वात् । अत एव यत्र पशुपुरोडाशादौ उद्देशांशस्य द्रव्यविषया देवतासंस्कारकत्वात् नादृष्टोपकारकल्पना, तत्र सनिरूपकारकत्वाभाव परपरादृष्टी करणमप्यदोष. । जञ्जभ्यमानमन्त्रे तु प्रस्तवे (३।४।९) । प्रकृते तु सनिहादेः प्रकृतपूर्व साधनीभूतपुरुषोद्देशेन प्रकृतक्रतुफलाधानयोग्यतासंपादकतया विधाने गौरवापत्ते. लाघवात् प्रकृतापूर्वसाधनक्रतुगततादगुण्यप्रसादकत्वमेव सनिहादीनाम् । अनृत वचनस्य च तद्गतवैगुण्यसंपादकत्वम् । अतः शुद्धक्रतुधर्मत्वमेव कर्तुर्वाच्यत्वपक्षेऽपि युक्तम् । वस्तुतस्तु न तस्य वाच्यत्वं, प्रतीतेरन्यथाऽपि उपपत्तेः । तथाहि, आख्याताद् तावत् कर्ता कृतिः एकत्वादिकं च प्रतीयते इत्यविवादम् । तत्र अनेकार्थबोधकपदे सर्वत्रैव एकत्र शक्तिः, अपरत्र आक्षेपादि इत्यपि तथैव । इतरथा अनेकशक्तिकल्पनाऽऽपत्तेः । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रधानेन गुणभूतस्य लोके आक्षेपदर्शनात् प्राधान्य तावन्नियामकम् । तच्च यथा ' सत्त्वप्रधानानि नामानि ' इत्यनया स्मृत्या कृदन्तादिनामसु सत्त्वरूपस्य कर्तुरेव प्राधान्यावगमात् वाच्यत्वं न कृतेः, लक्षणादिनाऽपि तत्प्रतीत्युपपत्तेः । एवं आख्याते ' भावप्रधानमाख्यातं ' इति स्मृत्या भावनाया एव प्राधान्यात् वाच्यत्वं आश्रयस्य कर्तृकर्मादेः, लक्षणयाऽपि तत्प्रतीतेः । अत एव यत्र न किं चित् प्राधान्यनियामकं तत्रैव घटत्वादौ नागृहीतविशेषणान्याय. इत्यादि कौस्तुभे स्पष्टम् । यत्र तु न एकत्वादौ व्यभिचारादाक्षेप', तत्र अतिरिक्तैव शक्तिः न तु कर्त्रादौ । या तु स्मृतिः, तत्र भाष्य' । ' द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ' ' बहुषु बहुवचनं ' इति संख्याशास्त्रेण ' लः कर्मणि० ' इत्यादेरेकवाक्यता । अत्र हि द्व्येकयोः इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः, द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थ' । अन्यथा द्व्येकेषु इति बहुवचनापत्तेः । तथा च कर्त्रादौ वर्तमानेषु एकत्वादिषु लकारादेशभूततिबादेकवचनादीनि भवन्ति इति सूत्रद्वयार्थ., न तु कर्त्रादौ लकारः शक्त इति । न चैव कर्त्रादेरनभिहितत्वात् तत्र तृतीयाद्यापत्तिः । शक्त्या अनभिधानेऽपि लक्षणया अभिधानादिति । (' अनभिहिते ' इत्यादिः ' न वैयर्थ्यं ' इत्यन्तो ग्रन्थ ' अनभिहिते ' इति विधौ प्रष्टव्य यदीव । एवं च) कर्तुरवाच्यत्वात् वाच्यत्वेऽपि वा प्राधान्यस्य दूरापास्तत्वात् न क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । एतेन लक्षणया तस्योपस्थितत्वादेव तत्कल्पना इति निरस्तम् । प्रयोजनं तु अन्यथात्वे स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । क्रतुपुरुषधर्मत्वे प्रतिप्रसवत्वात् वचनानैव विधिप्रतिषेधार्थसंपादन, न तु यथाप्रत्ययं अप्युनियम. । प्रद-

'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति निषेधः। वि. ३।३।१७.

* अनूयमानस्य न श्रुतमपि विशेषणं भवति इति ग्रहाधिकरणे (३।१।७) साधितम्। या. ३।४।४।१३ पृ. ९४३.

* अनृचानि सामानि पञ्चविंशत्। अर्कशीर्ष एकम्। पञ्चानुगानमध्ये सामत्रयम्। हाउहोवा साम एकम्। हाउवाक् सामानि त्रीणि। वाचोव्रते द्वे। सत्र-स्यर्धि एकम्। परमेष्ठिसाम एकम्। आङ्गिरसव्रतं एकम्। इन्द्र एकम्। सधस्थं एकम्। देवव्रतानि त्रीणि। सत्यश्रीर्षं एकम्। प्रजापतेर्हृदय एकम्। अनडुद्व्रतं एकम्। महादिवाकीर्त्यानि नव। सत्वा-भूत एकम्। आदित्यात्म एकम्। इन्द्ररोचनं एकम्। इडानां संक्षारः एकम्। इति। बाल. पृ. ७२-७३.

* अनृतम्। 'दधेत त्वेतेन' इति शास्त्रेण अनृतस्य दयार्थे प्राप्तिः। सु. पृ. १२९३, * अनृते प्रायश्चित्तं 'गायत्रीमनृते जपेत्' इति यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तम्। पृ. १४६२, * अनृत-निषेधस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानेनैव अनृतं वर्जनीयं, क्रतुधर्मत्वे तु यजमानेन ऋत्विग्भिश्च इति प्रयोजन-विशेषः। पृ. १३९५. * अनृतभाषणं आचार्यब्राह्मण-वधार्थं अनाचारः। बा. १।३।३।७ पृ. २०८, * अनृत-वदनात् नरकप्राप्तिर्भवति। ३।४।४।१२ पृ. ९११. * अनृतवदननिषेधः स्मार्तः पुरुषार्थः। तत्र स्मार्तं प्रायश्चित्तम्। यागाङ्गानृतवदनप्रतिषेधस्तु ततो भिन्नः, तत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम्। वि. ३।४।८, * अनृतवदन-निषेधस्य क्रतुधर्मता, दर्शपूर्णमासयोः। ३।४।८.

X अनृतवदननिषेधक्रमर्थ्यावधारणन्यायः। अनृतवदनन्यायः। अनृतवदनप्रतिषेधन्यायः। अनृत-वदनवर्जनन्यायः। अनृतवदननिषेधो दर्शपूर्णमासगतः क्रत्वर्थः।

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्। ३।४।४।१२॥

भाष्यं—दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'नानृतं वदेत्' इति। तत्र संदेहः किमयं प्रतिषेधो दर्शपूर्णमासाङ्गस्य पदार्थस्य, प्रकरणे एव निवेशः, अथ प्रत्येव प्रत्यक्ष कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयमिति। किं प्राप्तम्? पुरुषधर्मः स्यात्। पुरुषस्यायमुपदिश्यते, न दर्श-पूर्णमासयोः। कुतः? पुरुषप्रयत्नस्य श्रवणात् वदेदिति। वदनमनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते, तस्य पुरुषसंबन्धः श्रुत्यैव, कर्मसम्बन्धः प्रकरणात्, श्रुतिश्च प्रकरणाद्बली-यसी। इतरथा वदनं भवतीत्येतावति अर्थे वदनमनुतिष्ठे-दित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो विध्यर्थो भवेत्। पुरुषस्योप-देशे पुनर्विवक्षितस्वार्थः एव शब्दः। तस्मात् पुरुषस्यो-पदेशः। यस्य चोपदेशस्तस्यायं प्रतिषेधः। स चायमर्थ उपनयनकाले एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः, तेन संयोगेनायं नित्यानुवादः। नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलम्। नैषा तस्या मूलं भवितुमर्हति। यदि ह्य तन्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्येत। उपनयनकाले एव चास्यो-पदेष्टारो भवन्ति। अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति। तस्माचैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति।

या—तेनैव श्रुत्यादिप्रयस्य प्रकरणेन सह विरोधा-विरोधविचारप्रस्तावेन दर्शपूर्णमासादिप्रकरणगताः पूर्वमन-वधारितक्रत्वर्थपुरुषार्थपदार्थविषया, 'नानृतं वदेत्' इत्ये-वमादयः प्रतिषेधाः सामर्थ्यप्राप्तानृतवदनादीनि प्रतिषे-धन्तः उदाहरणम्। तेषु संदेहः किं क्रत्वर्थाः, पुरुषार्था इति। ततः सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात् तदवधार-णाधीनो निर्णयः, इति सैव (प्रवृत्तिः) प्रथमं विचार-यितव्या किमर्था सती प्रतिषिध्यते इति। यदर्था चासौ निर्धारयिष्यते, तदर्थः प्रतिषेधो विज्ञास्यते। नहि अन्या-र्थायाः प्रतिषेधः अन्यार्थो भवति, अनाकाङ्क्षित-त्वात्। सर्व एव यो यदर्थप्रवृत्तः सन् निवार्यते, स तदर्थमेव प्रतिषिद्धो भवति इत्यवधार्यते। तस्मात् प्रवृत्ति-कैमर्थ्यचिन्ता। प्रवृत्तीनामपि अभिप्रायमभ्यासयत्नेन ऐदमर्थ्यं निरूप्यते, इति आख्यातशब्दाभिप्रायितव्याः 'किमर्थाः पुनः प्रवृत्तीरन्तरात्तु सन्तुष्यन्ति' इति। तावच प्रतिषेधेऽदाहितस्य, यावत् आख्यातनिर्णयो न जातः। तेन एतदुक्तं भवति, 'ये पुरुषार्थपदान्तरेणा-संबद्धाः प्रकरणगता विधयः, ते किमर्थां भावनामभि-दधति' इति। तत्र एतन्निश्चेयकाले 'वर्जितो भवति' 'तत्सृजाते भवति' इत्येवमस्योऽपि यो उदाहरणं किं

* अनेकविधौ च वाक्यभेदात् । वा. ३।३।९।१७.

* अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन बाध्यते । यथा व्याकरणाधिकरणे (१।३।८) । बाल. पृ. १४०.

* अनेकशब्दार्थत्वं एकशब्दार्थत्वेन बाध्यते । अप्राप्तबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

* अनेकस्तोमकाना एकस्तोमकाना वा सर्वेषामेव अग्निष्टोमविकारणा अग्निष्टोमोत्तरकालता । भा. ५।३। १५।४३–४४.

* अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति । नासौ अपूर्वकर्म-चोदनाया दोषः । यथा– 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीय-मग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति । भा. ११।२।१५।६४, * अनेकार्थत्वं (शब्दस्य) अन्याय । अन्यायश्च अनेकार्थत्वम् । ३।२।१।१ पृ ७४८.

* अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन बाध्यते । यथा– आकृत्यधि-करणे द्वितीयवर्णके (१।३।९) । बाल. पृ १४०,

* अनेकार्थविधानं अल्पार्थविधानेन बाध्यते । यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यादौ विशिष्टविधि. गुणविधिना । पृ १४०. * अनेकार्थविधान एकार्थविधानेन बाध्यते । अप्राप्तबाध. । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०, * अने-कार्थविधान प्रधानकर्मविधाने सति उपपद्यते । १।४। ३।२ पृ ३२९, * अनेकार्थविधानात् वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । यदि जाघन्युद्देशेन च कर्म विधीयते, पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते तत । ३।३।१०।२१ पृ. ८७०

* अनेकार्थविधाने वाक्यभेद । पुपशौ प्राप्ते स्रौष्ठु, पशव फल, चित्रो गुण. इति न वाक्यभेदेन वाक्येन विधातुम् । भा. १।४।२।३ पृ. ३२९. एकगुणविधान गुणान्तरानाक्षेपात् अर्थापत्त्यभावे श्रौतानेकविधि-व्यापारकल्पनाया पुन पुनरुच्चारण प्रत्ययस्य कर्तव्य इति वाक्यभेद· स्यात् । आह च– 'अर्थादनेकमप्यर्थं विधापयति भावना । विशेषणविधिस्त्वन्यत्र गृह्णाति विशेषणम् ॥' इति । वा.

☞ 'अनेकाश्रितत्वेऽपि योगस्य (द्व्याश्रयत्वे-ऽपि) भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश.' इति न्यायः॥ दधिहोमभवस्य द्व्याश्रितत्वेन द्रव्यमात्राश्रितत्वाभावात् द्रव्यसंबन्ध(न्धि)त्वस्य असिद्धत्वमाशङ्क्य 'अनेका०' इत्यनेन न्यायेन एकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थं. तच्छब्दः । सु. पृ. ७४२.

* 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र करणे तृतीया । भाट्ट. ३।४।८.

* **अनेन** (एतेन इत्यपि पाठः) 'राजपुरोहितौ यजेयाताम्' इति कुलायवत्र प्रकृत्योक्तम् । तत्र राज्ञः पुरोहितौ इति समास के चित् वदन्ति । राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च इत्यस्मिन्नर्थे कृतैकशेषत्वात् उभयोः राज्ञोः पुरोहितौ इत्यन्ये । राजानौ च तौ पुरोहितौ च इति कर्मधारयमपरे । राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तिनौ एकस्मिन् व्याहतौ । तस्मात् राजा च पुरोहितश्च इति द्वन्द्वसमास एवात्र । तत्र वचनबलात् भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकार. । उभयो. समप्रधानत्वात् नाराशंसतनून-पातौ विकल्प्येते । वि. ६।६।२.

* अनैकान्तिक साध्यसंदेहजनको हेतुः । संदेह-जनकत्व च साध्यतदभावसंबन्धित्वज्ञानेन सप्रतिपक्षि-तत्वेन च । यथा नित्यः शब्द., अमूर्तत्वात् इति । अत्र अमूर्तत्व अनित्यनित्यादिसाधारणत्वात् साध्यसंदेह जनयति । मणि. पृ ४१.

* अनैन्द्राणां ग्रहाणां विकृतित्वात् तद्भक्षमन्त्रे इन्द्र-उपलक्षणीय इति चेन्न, अनैन्द्रेषु अमन्त्रकमेव भक्षणम् । नास्ति च प्रकृतिविकृतिभाव. । कृत्वाचिन्ता । वि. ३।२।१७

* अनैन्द्राधिकरणम् । ३।२।११।२८–२९, ३९, ४४ । वसुमद्गणादिशब्दाना प्रात सवनादिशब्दगामाना-धिकरण्य अनैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयिष्यते । इदमेव इन्द्रपीताधिकरणम् । सु पृ. ११३४.

* 'अनो ददाति' । जातिशब्दोऽयम् । नाय वक्षणादिक्रियामतिदिशति । सिद्धमेव अनो देयम् । वि. ७।३।११. * अनोबहुत्वं दृश्यते 'अनांसि प्रवर्त-यन्ति' इति । तस्मादपि अनोऽन्तर उपादेय ज्योतिष्टोमे पशुपुरोडाशादिनिर्वापार्थम् । भा. १२।१।७।१८–१६

* अनोवास प्रभृतिशब्दाना आकृतिनिमित्तता । भा. ७।२।१।१।२८–२९.

सूत्रपदागमितं पश्यन् अनुवादत्वसमर्थनार्थं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाले एव प्रतिषिद्धः' इति ब्रवीति। तत्र परः तमेव केवलपुरुषार्थत्वपक्षमङ्गीकृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्या अनुवादत्वमाक्षिपति। सिद्धान्तवादी तु 'नैषा तस्या मूलं' इति ब्रुवन् इमं पक्षं परिगृह्णाति। नैव केवलपुरुषार्थत्वं मया अङ्गीकृतं, किं तर्हि 'प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत्' (३।४।५।१५) इत्यनेन क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः अभिक्रमणवत् विज्ञायते, न सार्वत्रिकः। एवं श्रुतिः प्रकरणं च उभयमपि अनुग्रहीष्यते। ततश्च स्मृतिः अविशेषेण प्रवृत्ता न विशेषस्थया श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यते इत्यवश्यं आत्मानुरूपश्रुत्यन्तरं मूलं कल्पयति। तस्मिंश्च कल्पिते तदर्थैकदेशान्तर्गतत्वात् दर्शपूर्णमासयज्ञिस्थः प्रतिषेधः अनुवादी भवति। यो हि उपनयनादारभ्य अनृतं वर्जयति, वर्जयतितरामसौ दर्शपूर्णमासस्थः। तस्मात् उपनयनमरणान्तरालवर्तित्वात् दर्शपूर्णमासयोः नित्यप्राप्त एव पुरुषस्य अनृतवदनप्रतिषेधः अनूद्यते, न मूलत्वम्। 'अपि च पुरुषधर्मः इत्युपदिशन्ति' इत्येतदपि (भाष्य) केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृतेः पूर्वेणैव (क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षेणैव) योजयितव्यम्।

अथवा अनेनैव पक्षान्तरं (शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां अन्यत्) परिगृह्यते। नैवात्र क्रत्वर्थपुरुषार्थोपन्यासः क्रियते, किं तर्हि? दर्शपूर्णमासयोः अनृतवदनप्रतिषेधः श्रूयते, स किं अप्राप्तविधिः, उत प्राप्तानुवाद इति। किं प्राप्त? स्मृतिकृतात् संयोगात् नित्यानुवाद इति। ननु च अन्य एव स्मार्तः संयोगः पुरुषार्थः, अन्यश्चैष क्रत्वर्थ इति। सत्यमेवं, तथापि नित्यानुवादः। कुतः?

'पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं साध्यते क्रतौ।
पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धं तत् क्रतावपि॥'

यद्यपि पुरुषार्थात् प्रतिषेधात् क्रत्वर्थः प्रतिषेधो विषयान्तरं भवति, तथापि प्रसङ्गोपनतार्थत्वात् न विधित्वं प्रतिपद्यते। नहि पुरुषः स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति, क्रत्वर्थं च वक्ष्यति, इति संभवति। तस्मात् पुरुषार्थप्रतिषेधान्तरालपातित्वात् क्रतोरपि अस्यैव प्रतिषेधः इति नित्यानुवादता। न च एतस्मिन् पक्षे मूलमूलिभावाशङ्का, स्मृतौ पुरुषधर्मत्वोपदेशात्।

अथवा आदित एवारभ्य ('नैषा तस्या मूलं' इत्यादि समस्तमेव भाष्यं) 'दर्शपूर्णमासयोः इति हि स्मर्येत' इत्यादि समस्तमेवोत्तरम्। (क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयेन अनुवादत्वे 'स चाय' इति भाष्येणोक्ते तदाशयाज्ञानात् 'ननु' इति भाष्योक्तायाः शङ्कायाः पूर्वपक्षाशयविवरणेन परिहारार्थे 'नैषा' इति भाष्ये क्रत्वर्थत्वाशयायोगमाशङ्क्य योऽर्थो 'नानृतं वदेत्' इत्यनेन श्रुतिबलात् प्रकरणं बाधित्वा पुंसो निषेध्यः, स स्मृत्यैव निषिद्धः, तेन पुरुषार्थेन निषेधसंयोगेन क्रतावपि प्रसङ्गात् निषेधसंयोगासिद्धेः नानुवादोऽयमिति– सुधा. पृ. १३८७)। अतो मूलान्तरमभवत्स्मृत्यर्थानुवादमात्रमेव क्रतुप्रशंसार्थम्। अन्यार्थप्रसक्तैरपि एवमादिभिः क्रतुर्युज्यमानो बह्वङ्गत्वेन प्रशस्तः प्रतिभाति, इत्यर्थवादता।

विधिर्वा, संयोगान्तरात्। १३॥

भाष्यं—विधिर्वा अयं दर्शपूर्णमासयोः 'नानृतं वदेत्' इति, नानुवादः। कुतः? संयोगान्तरात्। नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य सम्बन्धः स्मर्यते, पदार्थप्रतिषेधेन इह संयोगः पुरुषस्य। कथमन्यत् श्रूयमाणं अन्यस्यानुवादो भविष्यति? तस्मात् विधिः प्रतिषेधस्यायम्। आह– गृह्णीम एतत् विधिरिति, पुरुषधर्मः इति तु गृह्णीमः, पुरुषप्रयत्नस्य श्रुतत्वात्। अत्र ब्रूमः। (इतः परं कर्त्रधिकरणं पृथक् कृत्वा 'कर्त्रधिकरण' इति बिन्दौ निवेशितम्। तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्। तत्र भा. पृ. ९१३ आरभ्य भाष्यम्।)

वा—केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तावत् भाष्यकारः संयोगान्तरं वर्णयति। स्मृतौ हि 'सत्यं ब्रूयात्' इति धर्मार्थं सत्यनियमः श्रूयते। 'नानृतं वदेत्' इति तु अनृतप्रतिषेधः। भिन्नौ चैतौ अर्थौ। न चान्यत् श्रूयमाणं अन्यस्य श्रूयमाणस्यानुवादो भवति। तस्मात् विधिः। ननु द्वयी एव पुरुषस्य वाक्प्रवृत्तिः सत्यवचनं अनृतवदनं च। तत्र यदा सत्यं नियतं, तदा अर्थादेव अनृतं प्रतिषिद्धं भवति, इत्यनुवादत्वं प्राप्नोति। नैतदेवम्।

अनो वासश्च देयम्। निर्मन्थ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मथनक्रियाविधायकत्वम्। यूपशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि तज्जन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वात् न शुद्ध-जातिवाचित्वं, इति युक्त एव तत्र संस्कारातिदेशः। वस्तु-तस्तु यूपकार्ये खदिरनालीविधानात् यूपशब्दस्य न संस्का-रादिशक्तत्वम्। संस्कारातिदेशस्तु स्थानापत्त्या, इति सूत्रोक्तयूपपददृष्टान्तोऽपि असंगत एव।

मण्डन—'नोत्पादयेद् वस्त्रमनश्च यज्ञे।'

शंकर—'वासोऽनसोर्न क्रियाऽङ्गम्।'

* अनोवासोऽधिकरणन्यायेन पशुपुरोडाशे लोक-सिद्धैकादशकपालस्यैव ग्रहणात् न प्रयोगमध्ये तत्करणा-वश्यकता इति पूर्वपक्षः। भाट्ट. १२।१।२, * अनो-वासोन्यायेन प्रकृतौ पुरोडाशमानविधिपर्यालोचने चित्रेष्टौ लौकिकस्यैव पुरोडाशस्य ग्रहणप्राप्तौ। १०।२। ३०. * यत्र तु पिष्टतण्डुलादौ प्रदेयत्वेन अश्रवणप्राप्तिः, पुरोडाशादिपदवाच्यत्वपिण्डादिघटकपाकप्रयोजनकस्य तदभावे पेषणवत् लोपौचित्यात्, तत्र अनोवासो-न्यायेन सिद्धस्यैव पिष्टस्य उपादानम्। कौ. २।१।४-१० पृ. १५१. * 'यथाकथंचित्'-शब्देन विदलनाद्युत्पत्ति-प्रकारनियमाभाव 'येनकेनचित्' इत्यनेन च क्रया-द्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्त्वा अनोवासोन्यायेन उपपाद-यितुं 'रूपं वा' इति सामानाधिकरण्यसिद्धान्तसूत्रं पठितम्। सु. पृ. १३०१.

* अन्तरङ्गत्वाच्च बार्हस्पत्यचरुनिर्वापादयः पूर्व-भाविनः, पश्चात् सारस्वताद्यधर्माः, अध्वरकल्पायाम्। प्रथमभाविनः आग्नेयस्य हि विकृतिर्बार्हस्पत्यचरुः, पश्चा-द्भाविनश्च उपांशुयाजाज्यस्य विकृतिः सारस्वतमाज्यं इति। वि. ५।१।१०.

अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्च अन्तरङ्गं बलीयः इति न्यायः॥ तत् कस्य हेतोः? अत्र हि पूर्वः प्रत्ययो भवेत्। ये धर्मा अपूर्वार्थाः, ते साक्षात् अपूर्वेण अर्थ-वध्यमानाः तदङ्गेषु विधीयन्ते। अतस्तत्र बुद्धिः अपूर्व-संबन्धेन निवर्तमाना अङ्गेषु प्रवर्तमाना अन्तरङ्गे तावदापतति। ततो व्यवहिते बहिरङ्गे। यत्र च पूर्व-मापतति तत्रैव तिष्ठति, तदतिक्रमे कारणाभावात्। भा. १२।२।११।२७.

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इति न्यायः॥ (पृ. २००, ५२ परि.) अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रं ज्ञापकम्। त्वत्कृतं इत्यादौ लुगपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् विभक्तिनिमित्तकेन 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत् तज्ज्ञा-पकम्। इयं 'सुपो धातु॰' इति लुग्विषयैव इति के-चित्। 'एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः' 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति सूत्र-स्थाक्षरप्रामाण्येन लुङ्मात्रविषया। अनेन न्यायेन अन्त-रङ्गनिमित्तविनाशकलुकः तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यते। अन्तरङ्गानपि विधीन् इत्यादेरपि अस्यामेव (अकृतव्यूहपरिभाषायां) अन्तर्भावः। शेखर.

अन्तरङ्गेभ्यः नित्येभ्यः परेभ्यश्च कार्येभ्यः लुक् बलीयान् इति न्यायार्थः। 'ननु संज्ञाविषये यथोद्देश-स्यैव (पक्षस्य) स्वीकारे 'राजन्+अम्, पूषन्+स्' इत्यवस्थायां पूर्वं भसंज्ञाया अल्लोपापत्तिः। न च अन्त-रङ्गानपि इति न्यायेन अल्लोपो नेति वाच्यम्। यथोद्देश-पक्षे 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्र 'यचि भं' इत्यस्य अनुप-स्थित्या (सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति) लुगुत्तर-मपि भसंज्ञायाः सत्त्वेन लोपप्राप्तेः लुकः अन्तरङ्गनिमित्त-विनाशकत्वाभावात्' इत्युक्तं भूतौ। ग्रन्थान्तरे च 'अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन भसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्त्या दोषाभावात्' इत्युक्तम्। पुनश्च "न च संज्ञाविषये अन्तरङ्गानपीतिन्यायाप्रवृत्तिः। अत एव 'न्निरपदे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इति वार्तिकं संगच्छते। अन्यथा गर्गाः इत्यादौ इत्संज्ञायाः प्रागेव उक्तन्यायेन लुकि स्वराप्राप्त्या वार्तिकासंगतिः इति वाच्यम्। इत्संज्ञायां उक्तन्यायाप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि सामान्ये अप्रवृत्तिस्वीकारे प्रमाणाभावात्" इत्युक्तम्। भूति. * कुमारीपुत्रः इत्यत्र अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन विभक्तिलुकि प्रत्यय-परत्वाभावेन नादेशापत्तिः। तत्त्वप्रकाशिका पृ. ७७.

अन्तरागर्भिणीन्यायः। 'देवापर्वदं' (९।१।६।२०) इति सूत्रमारभ्य 'वदेत्वानां' (९।१। ६।२५) इति सूत्रपर्यन्तं पञ्चमधिकरणम्। तत्र 'प्रमी-

यत्तु पुरुषप्रयत्नः अनर्थको भवति, कर्मधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्तव्यतावचनादिति, तदुच्यते । अङ्गं सत् प्रकरणेन गृह्येत । न च अविहितमङ्गं भवति । तस्मादङ्गत्वाय विधातव्यं अस्मिन्नपि पक्षे । अतो मन्यामहे प्राकरणिकस्यायं निषेध इति । तस्मात् अत्र यदनृतं, तत् न वाच्यमिति । तेन यत् संकल्पितं, तदङ्गं, तदेव कर्तव्यम् । व्रीहिमयं सङ्कल्प्य, न यवमयः (पुरोडाशः) प्रदेयः । आह– यदा उभयोरपि पक्षयोः नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारणार्थ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषधर्मः, तत्र भ्रंशे स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः, तत्र भ्रंशे याजुर्वेदिकं प्रायश्चित्तम् ।

बा—ततश्च (पृ. ९४० । कर्तुः आख्याताभिधेयत्वाभावात्, कारकव्यापारस्य–) श्रौतत्वाभावात् न प्रकरण बाध्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् प्रत्याम्नायो विधिरनर्थकः स्यात्, तस्मात् पुरुषार्थ एवेति, तत्र ब्रूमः 'यावन्न विधिसंस्पर्शस्तावन्नास्य प्रयोजनम् । विना च तेन धात्वर्थो न क्रत्वङ्गं प्रतीयते ॥' विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यतां प्रतिपद्यमानः अनपेक्षितप्रयोजनत्वात् न शक्यते दर्शपूर्णमासकर्थंभावेन ग्रहीतुम् । न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विधातुं शक्यते । तस्मादवश्यं प्रत्याम्नायेन विधिना साक्षात् पारम्पर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणीकृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यापेक्षायां सत्यां सन्निहितदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तया अङ्गत्वं कल्पयितव्यं, अन्यथा च इतरेतराश्रयं स्यात्, अङ्गत्वात् विधिः, विधेश्चाङ्गत्वमिति । तस्मादर्थवान् अङ्गविधिः । अतश्च 'वदेत्' इत्यनेन एतावदवगतं 'दर्शपूर्णमासयोरङ्गं वदनेन साधयेत्' इति । ततः अनृतवदसामर्थ्यात् एव भवति 'यत् वदनेन कुर्यात्, तत् अनृतेन' इति । पुनश्च नञ्संबन्धात् 'यत् अनृतवदनेनोपकुर्यात्, तत्र' इति वचनं गम्यते । तस्मात् दर्शपूर्णमासोपकाराय वदतो यत् अनृतं प्रसज्यते, तत्प्रतिषेधो विधीयते । ततश्च यावत् (यजमान) कर्मार्थः संवादः, तत्र सर्वत्र अनृतं वर्जनीयम् । तेन 'यवमयः पुरोडाशः कर्तव्यः' इत्येवं आदौ अध्वर्युणा 'सङ्कल्पे मे यवा भविष्यन्ति', तस्मात् व्रीहिमयः क्रियताम्' इत्येवं न विसंवदितव्यम् । 'सङ्कल्प्यं' इति च तत्पूर्वत्वात् वदनमेव प्रतिलक्षयति । अथवा स्वेन वचनेन अध्वर्युमेव संकल्पं कारयित्वा इति द्विणिजन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह— यदा स्मृतिप्राप्तनित्यानुवादे, प्रयोगान्तराच्च विधौ 'नानृतं वदितव्यं' इत्ययमंशस्तुल्यः, किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति । तदुच्यते 'स्मृतिप्राप्तानुवादे हि स्मार्तं नैमित्तिकं भवेत् । विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तद्भ्रेषजक्रिया ॥' स्मृतौ च यत् अनृतवदननिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव (गायत्रीमनृते जपेत् इति) कर्तव्यं, यदि अनुवादः । विधौ पुनः अस्य याजुर्वेदिकत्वात् भ्रेषस्य, यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्टः इति अन्वाहार्यपचने 'भुवः स्वाहा' इति होतव्यम् । स्मृतेस्तु अन्यतरमूलत्वानवधारणात् न वेदभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तावधारणं स्यात् । एवं मूलमूलिभावाभ्युपगमेऽपि स्मृत्यैव (नानृतं ब्रूयात् इत्यनया) तदर्थः (निषेधार्थः) तदतिक्रमश्च अनुसृतः इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । ननु तत्रापि याजुर्वेदिकत्वज्ञानात् तद्वेदप्रायश्चित्तमेव भवेत् । नैतदस्ति । एतद्धि आहवनीयादिविषयत्वात् आहिताग्न्यधिकारमवलम्बते, अनृतप्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वात् अनाहिताग्नेरपि अवस्थितः, तेन अस्य तावत् अवश्यं स्मार्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणीयम् । तच्चेदपेक्षितं, एकत्वान्निमित्तस्य आहिताग्नेरपि तदेव युक्तं, इति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः । किंच 'यद्वेऽन्यतमवेदाङ्गे भ्रष्टे नैमित्तिकं श्रुतम् । अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत् ॥' 'यदि ऋक्तो यज्ञ आर्तिमियात्' इति हि सर्वे भ्रेषाः यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन श्रूयन्ते । ज्योतिष्टोमसंबन्धिनश्च प्रकरणादयन् । तत्र 'वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत' (३।३।१८) इत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वात् प्रकरणं तावदतिक्रम्येत, न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे हेतुरस्ति । तस्मात् अवगतवेदविशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । यदा तु फलकल्पनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्ति एवमादीयका इति पूर्वः पक्षः, क्रतुधर्मत्वमेव च सिद्धान्तः, तदा उभयत्रापि याजुर्वेदिकयज्ञभ्रेषनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं [illegible] प्रयोजनान्तर

शब्दाभ्यां उभाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते, न अङ्गाङ्गिभावो विधीयते । भा. ३।७।६।१४.

अन्तर्वेद्यन्यः इति लक्षणया देशविधिः ॥

सामिधेनीरेव प्रकृत्य 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्यः' इति श्रुतं, तत्र 'अर्धमन्तर्वेदि' इत्यादाविव न स्थानविशेषलक्षणा वाक्यद्वयेन सम्भवति । तादृशस्थानस्यैकत्वेन तत्रैकः पादोऽन्यत्रान्यः पाद इति कथनस्वारस्यविरोधापत्तेः । तस्माद्वेदेरन्तरुपविश्य 'प्र वो वाजा अभिद्यवः' इति पादो वक्तव्यः, तद्बहिरुपविश्य 'हविष्मन्तो घृताच्या' इति, पुनस्तदन्तरुपविश्य 'देवान् जिगाति सुम्नयुः' इत्यादिरीत्या सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनेनैकवाक्यतया सिध्यति । इति प्राप्ते, 'तिष्ठन्नन्वाह' इति विधेः स्थानविशेषसाकाङ्क्षत्वेन तत्समर्पकतयैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, तादृशस्थाने स्थितवतोऽर्धाद्यवयवभेदेन होतुः पादद्वयस्यावस्थानेनान्यः पाद इत्यस्यानुवादत्वसम्भवात्, अन्यपादमाहेत्युच्चारणकर्मत्वेनानिर्देशात्, पादशब्दस्य ऋक्पादपरत्वायोगाच्च, स्थानविशेषलक्षणया तत्र होता स्थित्वाऽनुब्रूयादित्यर्थः। संकर्ष. ४।१३.

* 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति, बहिर्वेद्यन्यः' इति देशविशेषलक्षणया गार्हपत्यपुरोभागस्यैव विधानम् । भाट्ट. ११।२।९. * 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति बहिर्वेद्यन्यः' अत्र न होतुः पादो वेदेरुपकारार्थत्वेन उपदिश्यते । किं तर्हि ? देशमात्रमेतत् विधीयते । तस्मिन् देशे होत्रा स्थातव्यं, यथास्य एकः पादः अन्तर्वेदि भवति, बहिर्वेदि अन्य इति । नात्र उभयोर्विधिः, एकवाक्यत्वात् । भा. ११।२।१०।४८. * 'अन्तर्वेद्येकः पादो भवति बहिर्वेद्येकः' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । तत्र हविरासादनार्थायाः दार्विकायाः वेदेः एकपादोद्देशेन विधौ एकत्वस्य उद्देश्यविशेषणस्य अविवक्षाऽऽपत्तेः, बहिर्वेद्येकः इत्यस्य अनुवादायोगात्, विधाने वाक्यभेदापत्तेः, अगत्या देशविशेष एव लक्षणया हौत्रस्थानोद्देशेन विधीयते । भाट्ट. ३।७।६.

अन्त्यलोपो वृद्धिर्वा इति न्यायेन अष्टाचत्वारिंशस्य आवृत्त्या सप्तदशे छन्दोमानां चतुःसंख्या पूरणीया । वैर्धसा. ७।२।२.

अन्ते तु बादरायणः इति वा, अन्तेनिवेशः इति वा, आगन्तुन्यायः इति वा, आगन्तुकानामन्ते निवेशः इति वा, आगन्तूना न्यायः इति वा, आगन्तूनामन्ते निवेशः इति वा, न्यायः । अत्र तु आद्ययोर्द्वयोरेव निर्देशः क्रियते ।

* अन्ते तु बादरायणः इति न्यायस्य निष्कृष्टं स्वरूपं तु 'आगन्तूना अन्ते निवेशः' इति । भाष्याधिकरणं तु (५।२।९।१७-२०) 'नारिष्ठन्याय' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । * अन्ते तु बादरायणः इत्यस्य अपवादः, दशमं एकादशं च इत्यधिकरणद्वयम् । रत्न. ५।२।१०-११. * साम्नां आगम्यमानानां उत्तरयोः पवमानयोः अन्ते निवेशः, 'उक्तोऽत्र न्यायः अन्ते तु बादरायणः' इति पूर्वः पक्षः । भा. ५।३।५।१३, * सामिधेनीनां काम्यविवृद्धौ आगन्तूनामन्ते निवेशः अन्ते तु बादरायणः इत्यनेन न्यायेन इति प्राप्ते । ५।३।२।४. * अंशदाभ्ययोः औपानुवाक्यकाण्डे एव क्रमकमग्रहणात् परत एव निवेशो अन्ते तु बादरायणः इति न्यायात् प्राप्ते । संकर्ष. ३।२।१४. * राजसूये अभिषेचनीयमध्ये माहेन्द्रस्तोत्रकाले अभिषेकस्यैवापकर्षः अन्ये तु विदेवनादयः 'अन्ते तु बादरायण' इति न्यायात् अभिषेचनीयसकलप्राकृताङ्गोत्तरकाले कर्तव्याः इति प्राप्ते । शा. ५।२।९. * विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु आगन्तवः स्तोमाः अन्ते एव निवेश्याः अन्ते तु बादरायणः इति न्यायात् । रत्न. ५।२।४।९. * सावित्रहोमादीनां वैकृतानामन्ते प्रयोग. अन्ते तु बादरायणः इति न्यायात् । भा. ५।२।११।२२. * दीक्षणीयादीनामिह प्रत्यक्षपाठेन वैकल्पानुमानिकत्वाभावात् नात्र 'अन्ते तु बादरायणः' इति न्यायप्रवृत्तिः इत्यत आह पूर्वस्त्री । सोम. ५।२।१०. * लोकम्पृणायाः छिद्रपूरकत्वस्य चित्यन्तरेऽपि सामान्यात् न चित्रिण्यादीनां अन्तेनिवेशन्यायस्य निरवकाशस्य बाधः पूर्वपक्षे । भाट्ट. ५।३।८.

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् । ५।३।५।१३ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु आगम्यमानानि सामानि उत्तरयोः पवमानयोः माध्यन्दिनार्भवयोः अन्ते दध्यात् इति पूर्वः पक्षः । तु शब्दः विवृद्धाद्यग्निवृत्त्यर्थः ।

अपि वा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात् । १४ ॥

प्रकरणयोरविरोधात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं, 'कर्म कुर्वाणस्य अनृतं वर्जयितव्यं' इति। सोऽयं स्मृतिप्राप्तानुवादः इति द्वितीयः पक्षः। क्रत्वर्थ एव आरादुपकारकः प्रतिषेधः, सोऽपि तु अनुवाद एव इति तृतीयः पक्षः। अत्राभिधीयते 'क्रत्वर्थत्वेऽपि यत् तावदनुवादत्वमीरितम्। तत्र संयोगभेदेन विधिरेव हि गम्यते॥' इदानीं क्रतुयुक्तस्य पुरुषस्य वा धर्मः, उत शुद्धक्रतुधर्म. इत्येतावदवशिष्यते। अत्रोच्यते 'आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया अभिधायकाः। तत एव प्रतीतस्य न कर्तुरभिधेयता॥ न स्मृतिः कर्तृवाचित्वे संख्यावाचित्वगोचरा। सामानाधिकरण्यं च लक्षणातो गवादिवत्॥' तथा च श्रुतिविरोधाभावात् क्रत्वर्थः एवायं प्रतिषेधः। स च संयोगान्तरत्वात् नानुवादः (क्रत्वर्थः संयोगः एकः, पुरुषार्थश्च संयोगः भिन्नः) इति। ३।४।८.

सोम— पूर्वोक्तानुवादापवादात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु— क्रतुप्रकरणाधीत अकर्म अनृतवदनाचरण नित्यानुवादः स्यात्, तस्य स्मृत्या उपनयनप्रभृति पुरुषसंयोगात् इति।

वि— 'अनृतं न वदेत् वैधः पुंधर्मो वाऽनुवादगीः। क्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ॥, अप्रतीतेः पुमर्थत्वात् तन्निषेधस्तथाविधः। स्मार्तानुवादः पुंस्क्रत्वोः श्रुतिप्रत्यययोर्भेदात्॥ नाख्याते पुरुषानुक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत्।, क्रत्वोरि नियमादन्य. संयोगोऽतः क्रतौ विधिः॥' वैधः विहितः प्रतिषेधः पुंधर्मः पुरुषार्थः इत्येकः पक्षः। क्रतौ पुंसि क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः प्रतिषेधः वाक्यं तु अनुवादगीः इति द्वितीयः। शुद्धे क्रतौ शुद्धक्रतुधर्मः, वाक्यं तु अनुवादः इति तृतीय. पक्षः सिद्धान्तः। ३।४।८.

भाट्ट— दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाः विधिप्रतिषेधविशेषाः 'हविर्धाने यजति' 'नानृतं वदेत्' इत्यादयः किं शुद्धपुरुषधर्माः, उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्माः, उत शुद्धक्रतुधर्माः इति विचारः। यद्यपि च प्रतिषेधस्य परोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विधेयत्वाभावात् अङ्गत्वमेव दुर्वचम्। प्रतिषेधपदार्थस्य निवर्तनायाः वदनानुकूलकृत्यभावस्य वा सम्बन्धान्तरेण कृत्यन्वयित्वेऽपि निमित्तादिवत् कृतिकारकत्वाभावात्, उपकारकत्वव्याप्यस्य अङ्गत्वस्य व्यापकाभावे असम्भवाच्च। प्रतिषेध्यवदनादेस्तु क्रत्वङ्गत्वपुरुषाङ्गत्वे अविहितत्वादेव कृष्यादिवत् दूरापास्ते। अत. अङ्गत्वासम्भवादेव तद्विशेषविचारासंभवः, तथापि प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वं नाम पुरुषनिष्ठप्रत्यवायजनकक्रियाविषयत्वम्। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं च क्रतुसम्बन्धिपुरुषगतायोग्यतासंपादकक्रियाविषयत्वम्। शुद्धक्रतुधर्मत्वं तु क्रतुगतवैगुण्यापादकक्रियाविषयत्वम्। इदं च यत्र न प्रतिषेध्यक्रिया विशिष्य शास्त्रेण विहिता यथा प्रकृतोदाहरणे। यत्र तु सा विशिष्य विहिता यथा षोडशिग्रहणादौ, तत्र प्रतिषेध्यषोडशिग्रहणाभावेऽपि क्रतोः फलजनकत्वं इत्यस्यैव निषेधेन आक्षेपात् उक्तविधार्थानुमापकत्वेनैव प्रतिषेधस्य क्रत्वङ्गता इति ध्येयम्। अत एव गौणमुख्यसाधारण्येन अङ्गत्वमेव अध्यायार्थः इति न लक्षणासंगतिः।

तत्र सत्यपि भावार्थाधिकरणोक्तन्यायेन भावनावाचित्वे आख्यातस्य कर्ताऽपि वाच्यः एकत्वादिवत् ततस्तस्यापि प्रतीतेः। 'कर्तरि कृत्' (पा० ३।४।६७) इत्येतत्सूत्रस्थकर्तरीत्येतदनुवर्तनार्थचकारयुक्तेन 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (पा० ३।४।६९) इत्यनेन कर्तृकर्मभावानामपि आख्यातार्थत्वस्मृतेश्च। 'चैत्रः पचति' इति चैत्रादिपदसामानाधिकरण्याच्च एवम्। स च 'भावप्रधानमाख्यातं' इति स्मृत्या एकत्वादिवदेव यद्यपि भावना प्रति विशेषणत्वेनान्वीयते, तथापि उपस्थितत्वात् तद्वाचकपदान्तरमात्रकल्पनया तदुपकारस्यैव भावनायां भाव्यत्वेन अन्वयः न तु कर्मणः, विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। दृश्यते च गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्राधान्यं यथा पशुपुरोडाशादौ देवतादेः (१०।१।९)। विधिनिषेधाभ्यामपि स्वविषये तद्गतेष्टानिष्टसाधनताबोधनाय एवमेव युक्तम्। अतश्च विधिस्थले स्वर्गः, निषेधस्थले च प्रत्यवाय एव क्रियाफलं समानाभिधानविधिश्रुतिभ्यां, न तु क्रतूपकार. प्रकरणात्। एवं च यद्यपि आख्यातेन कर्ता नाभिधीयते,

यजति ' इति । विना वचनेन अन्त्यलोप एव न्याय्यः । १०।५।२।६.

अन्त्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे, आद्ये एव तृचे गानम् ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् । १०।५।२।७ ॥

भाष्यं— अस्त्येकत्रिकः क्रतुः, ' अथैष एकत्रिक., तस्यैकस्या बहिष्पवमान, त्रिष्टुप् होतुराज्य, एकस्या मैत्रावरुणस्य, त्रिष्टुप् ब्राह्मणाच्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य, त्रिष्टुप् माध्यंदिनः पवमानः ' इति । तत्र माध्यंदिने पवमाने संशयः किं तृचाद्यासु गान कर्तव्यं, उताऽऽद्ये तृचे इति । किं प्राप्तम् ? एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिने पवमाने तृचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः ? छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् । श्रुतिभूतानि हि त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, ' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिन. पवमानः पञ्चसामा ' इति । तानीह चोदकेनैव प्राप्तानि । तान्येवमुपसंहर्तुं शक्यन्ते, यदि तृचाद्यासु गानम् । तस्मात्तृचाद्यास्विति ।

आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् । ८ ॥

भाष्यं—वाशब्दः पक्ष व्यावर्तयति । आद्ये तृचे गान कर्तव्यम् । एष हि न्यायः, क्रम एवमनुगृहीतो भवति । इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य प्राकृतत्वादिहानुमानिकत्व भवति । आह । ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः । उच्यते । उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो ज्यायान् भवति । कथम् ? तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दस्यमितिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा । प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाण उत्तर पदार्थममिनियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थे सर्वे वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते । प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदप्राप्तत्वादप्राप्तम् । प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता । तस्मादप्राप्तावाप्तानुभयप्राप्त्यभावादविरुद्धः । अत्र किं सदेव प्रारब्ध परिसमाप्यतामथान्यदप्राप्तमारभ्यतामिति । तत् परिसमापयत् भूतं करोति, परित्यजत् भूत जहातीति प्रारब्ध परिसमापनीय गम्यते । अथेदानीं कस्मिंश्चिद्वृत्ते वैकल्पिक कृतार्थत्वादप्राप्तम् । तस्मात् क्रमानुग्रहो न्याय्यो, न छन्दोनुग्रह इति । तत्राऽऽह । ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वे क्रियमाणे, नोत्तरकाल त्रैष्टुभमप्युपपन्नं भवति । उच्यते । सत्यमुपपन्नं भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा । अथ तयो. कृतयोः पूर्णे तृचे नैव छन्दसा प्रयोजनम् । तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीययोत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो ज्यायान्, न छन्दोऽनुग्रह इति ।

टुप्—ननु प्रकृतौ क्रम आनुमानिकः । त्रिच्छन्दस्त्व तु (' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमान. ' इति) वचनेन प्रतीयते । चोदकेन प्राप्नोति । तस्मात् (आनुमानिकत्वात्) क्रमस्य बाधश्छन्दसामनुग्रह इति । उच्यते । युक्त प्रकृतौ बलाबलम् । तत्र प्रत्यक्षाणि शास्त्राणि । इह पुनरुपकारा अतिदिश्यन्ते, न शास्त्राणि । तेन विकृतौ श्रुतिप्राप्तस्य समाख्याप्राप्तस्य च बलाबलशङ्कैव नास्ति, अनाम्नानात् । अथवा बलवत्तराज्ञायामुभय कर्तव्यं, यदि विरोधो नास्ति । इह तु विरोधः । तत्र च्छन्दसामनुग्रहः किमुत क्रमस्येति । क्रमस्येति ब्रूमः । अत्र (भाष्य—)ग्रन्थः ' अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थे सर्वे वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते ' । वैकल्पिकानां (हि) सर्वेषां युगपत् प्राप्ति· । यावदन्यतमाऽध्यवसायो न भवति, तावत् (सर्वेषां) तुल्या (प्राप्तिः), कृते (अध्यवसाने) तदेवानुष्ठेय (इतरेषां निवृत्तिः । तदुक्त ' निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्तम् ' । ६।३।१।२।२८ इति) प्रवृत्ते च ततोऽन्यत्र भवति अप्राप्तत्वात् । अत्र च (तावत् स्तोत्रारम्भात्) पूर्वेण मन्त्रान्तरेण (उषा ते आत इत्यादिना स्तोत्रादिभूता प्रथमा) गायत्री प्राप्यते (प्रारभ्यते इत्यर्थः) इत्युभयसिद्धम् । सा च गायत्रीमेव (द्वितीयां) पर्युपस्थापयति (इति सैव कर्तव्या) न (तु) द्वितीय छन्द. (प्रारभ्यम्, प्रत्युपस्थापकाभावात्) । तस्मात् क्रमानुग्रह इति (आद्ये तृचे गानमिति) ।

यथानिवेशं च प्रकृतिवत्, संख्यामात्रविकारत्वात् । ९ ॥

भाष्य— इत्थमाऽऽद्ये तृचे गेयमिति । कुत ? यथानिवेश प्रकृतिवच्छन्देन प्राप्तासु स्तोत्रीयासु, 'त्रिष्टु

क्रतुधर्मत्वे तु विधित्वं सति संभवे तथा नियमः । निषेधेषु तु तस्याः नियमकत्वासंभवात् कर्तृमात्रेण वर्जयितव्यं इति । ३।४।८.

मण्डन—'क्रत्वङ्गभावोऽनृतवारणस्य ।'

शंकर—'विधिर्नानृतमित्ययम् । १०.'

* अनृतवदननिषेधेदमर्थ्यावधारणन्यायः ॥ उदक्यासंवादनिषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेऽपि प्रियासंवादस्य आनन्दजननसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन क्रतु-अक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात् सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात् तदवधारणाधीनो निर्णयः इत्यादिकत्रधिकरणवार्तिकाभिहितेन अनृतवदनेदमर्थ्यावधारणाधीनतन्निषेधेदमर्थ्यावधारणन्यायेन उदक्यासंवादनिषेधस्यापि क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्तिः । सु. पृ. १४७४. * अनृतवदनन्यायः । 'मलवद्वाससा न संवदेत' इति प्रतिषेधः अनृतवदनन्यायेन क्रत्वर्थ एव इति पूर्वः पक्षः । कु. ३।४।११।२४. * अनृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्य अवगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः (इदं पूर्वपक्षे उक्तम्) । वा. ३।४।६।१७ पृ. ९४९, * मलवद्वाससंवादस्य क्रतौ पुरुषे च अविशेषप्रसक्तेः अभिहितेन अनृतवदनप्रतिषेधन्यायेन 'पत्नि पत्न्येष ते लोकः' इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रतिषेधः इति प्राप्ते । ३।४।७।१८. * अनृतवदनवर्जनन्यायः । युज्यते च क्रत्वर्थतया प्रसक्तस्य अवगोरणादेः प्रतिषेधोऽपि अनृतवदनवर्जनन्यायेन क्रत्वर्थ इति वक्तुं पूर्वपक्षे । कु. ३।४। १०।२३.

* अनेककर्तृकाख्यानरूपपुराकल्पकल्प्यः उपाख्यानार्थवादकल्प्यः अर्थवादकल्पः विधिः यथा 'तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति । बाल. पृ. १२.

* अनेकगुणविधाने अगुणविधिपरे वाक्ये भवति इत्युक्तं 'तद्गुणास्तु विधीयेरन्०' (२।४। ६।९) इत्यत्र । भा. २।३।३।४ पृ. ५९१, * अनेकगुणविधानं समासेन विदधतो न दुष्करम् । प्रथमगतः इत्यत्र । १।५।११।३८. * अनेकगुणविधानं 'सर्वपृष्ठः' इति समासेन विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम् । टुप्. ७।१।२।७. * अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । भा. ३।६।७।२१.

꠳ अनेकदेहादानन्यायः । केचित् पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, केचित्तु स्थिते एव तस्मिन् ऐश्वर्यवशात् अनेकदेहादानन्यायेन (देहान्तरमाददते) । शां. भा. २।३।१९।३२. ब्रसू. । एकस्यैव मायाविनो युगपदनेकदेहादानदृष्टान्तः अनेकदेहादानन्यायः । न्यायनिर्णयः । अनेकेषां देहानां युगपत् आदानं, तस्य या योगशास्त्रीया पद्धतिः प्रकृत्यापूरादिका, अत्रापि चतुर्थे वक्ष्यमाणा च, सा पद्धतिः अनेकदेहादानन्यायः । के.

* अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकसाहित्यं युक्तम् । यथा युगपदनेकचण्डालादिस्पर्शादौ नैमित्तिकस्य तन्त्रेण सकृदनुष्ठानम् । यथा वा अनेकगृहदाहादौ । भाट्ट. ५।२।२.

꠳ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञ. स्मृ. २।१२०) इति न्यायः । यदा अग्रे पुत्रा मृताः, पौत्रा एव च वर्तन्ते, तदा अग्रे पौत्रा एव स्वांशान् लभन्ते 'अनेक०' इत्यनेन न्यायेन, 'भूर्या पितामहोपात्ता' (१२१) इत्यनेन च न्यायेन । धर्मकोशे व्यवहारकाण्डे मदनपारिजातः पृ. ६६०–६६२.

* अनेकप्रधानेषु संनिपातिनो पदार्थानुसमयः । भा. ५।२।१।१–२.

* अनेकप्राप्तौ नियमविधिर्लाघवात् । वि. ६।३।१३.

* अनेकयजमानकप्रतिपदः ज्योतिष्टोमादुत्कर्षः । 'युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' । कुलाययज्ञे यजमानद्वित्वमाम्नातं सत्रेषु च यजमानबहुत्वम् । स्तोमोत्कर्षे पठनीया ऋक् प्रतिपत् । वि. १।३।१४.

* अनेकलक्षणा एकलक्षणया बाध्यते । यथा, दशमे (१०।४।१।१ वर्णकं३) रथघोषेण इत्यत्र समाहारद्वन्द्वः इति पूर्वपक्षे पदद्वयलक्षणा स्यात्, तत्पुरुषे तु पूर्वपदे एवेति स एव युक्तः इति सिद्धान्तितम् । बाल. पृ. १४३.

भाष्यं—अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्राः 'देवानां त्वा पत्नीराधूनोमि' इत्येवमादयः। तान् प्रकृत्य श्रूयते 'सप्तभिराधूनोति' इति। तथा अग्नौ (बीज-) वपनार्था मन्त्राः 'या ओषधीः' इत्येवमादयः। तानपि प्रकृत्य श्रूयते 'चतुर्दशभिर्वपति' इति। तत्र संशयः किं आद्योपादानं, उत अनियम इति। किं प्राप्तं? आद्योपादानम्। 'आदितो वा तन्न्यायत्वात्' (११।५।२।८) इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वासु तु संख्यासु अप्रकृतिपूर्विकासु श्रूयमाणासु ब्रूमः। विकल्पः स्यात्। एवं सर्वासां संख्यानां अर्थवत्त्वं भविष्यति। आद्योपादाने हि केषांचिन्मन्त्राणां उत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात्। गम्यते च ताभिर्वपनं प्रकरणात्। या हि प्रकृतिपूर्विका भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेण अर्थवत्ता। आनर्थक्येन च कारणेन मुख्यातिक्रमः संख्यायाः।

टुप्— (सिद्धान्तमाह—) प्रकरणे मन्त्रा आम्नायन्ते, ते च (प्रकरणात्) सर्वे प्रयोक्तव्याः। श्रुत्या (च) चतुर्दशानां प्रयोग उच्यते। स च (प्रयोगः) अनियमेनापि घटते। क्रमो नियतक्रमानेव प्रापयति, प्रकरणेन तु सर्वे प्रयोक्तव्याः। ननु क्रमोऽपि नैव प्रकरणं बाधते, प्रकृतग्रहणात्। उच्यते। सर्वविषयता प्रकरणेनावगता (क्रमो) बाधते। सा च (सर्वविषयता) क्रमानुग्रहे न घटते। तस्मात् प्रकरणानुग्रहः। अतो विकल्पः।

शा—प्राकृतानां बहूनामेकदेशग्रहणे सति आद्योपादानं अन्त्यलोपः इति स्थितम् (१०।५।१११-६)। यत्र तु प्रकरणपठितानां मन्त्राणामेकदेशग्रहणं तत्रापि किं आद्योपादानं, उतानियम इति संशये क्रमानुग्रहात् आद्योपादाने प्राप्ते, बलीयसा प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात् संख्याश्रुतेश्च अनियमेन तत्संख्योपादानेऽपि अविरोधात् क्रमबाधेन आदितो मध्यतोऽन्ततो वा सप्तानां चतुर्दशानां चोपादानम्।

सोम—द्विरात्रादौ द्वादशाहिकानामह्नां आद्योपादानाभावेऽपि इह आद्योपादान इत्युपस्थितेः संगतिः। पूर्वन्यायेनात्र आद्योपादाननियमः इति सिद्धान्तशेषीय अतिदिष्टविषयः पूर्वन्यायः। अयं तु विचारः उपदिष्टविषयः इति विषयभेदः। उखास्थापने यदाधूननं, तदर्था मन्त्रा आधूननार्थाः। (वस्तुतस्तु अदाभ्यग्रहग्रहणे सोमांशूनां जले यत् परिप्लावनं तत् आधूननं नाम, तदर्था एते मन्त्राः। द्रष्टव्यमेतत् सत्याषाढीये श्रौतसूत्रे ८।६।२७–३९ सूत्रेषु। के.) कृष्टे अग्निक्षेत्रे नानाबीजानामावपनार्था मन्त्राः आवपनार्थाः। ननु प्रबलेन प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात् कथं दुर्बलेन क्रमेण आद्योपादानं इति पूर्वपक्षः इति चेत् नात्र सर्वेषामङ्गत्वप्रसरः 'सप्तभिराधूनोति' इति श्रुत्या ताभ्यामपि बलीयस्या सप्तानामेव विनियोगात्। अत्र 'के सप्त' इत्यपेक्षायां त्रिकपालादिवत् क्रमाद्व्यवस्थितिः, क्रमस्य श्रुत्यपेक्षितविशेषसमर्पकत्वमात्रेण आद्योपादाननियामकत्वमुच्यते इति पूर्वपक्षः, न तु विनियोजकत्वमाश्रित्य, येनोक्तदोषः स्यात्। सप्तभिः इति वाक्यं न मन्त्रविनियोजकं किंतु लिङ्गप्रकरणाभ्यां अङ्गत्वेनावगतेषु मन्त्रेषु लाघवात् केवलं संख्यामात्रविधायकम्। ततश्च श्रौतविनियोगाभावे आद्योपादानमिच्छता क्रमस्य विनियोजकत्वमाश्रित्य तदुपपादनीयं, क्रमस्य च नात्र विनियोजकत्वसम्भवो दुर्बलत्वात्। लिङ्गप्रकरणाभ्यां सर्वेषामङ्गत्वे निश्चिते संख्याश्रुतिः अनियमेन यत्किंचिन्मन्त्रोपादानेऽपि उपपन्ना विकल्पमेवापादयति, न तु प्रागवगतं सर्वेषामङ्गत्वमपि विहन्ति, इति सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु—अपूर्वासु संख्यासु सतीषु विकल्पः स्यात् आदितो मध्यतोऽन्ततो वा याः सप्तचतुर्दशत्वादिसंख्याः, तासां सर्वासामर्थवत्त्वात् इति।

वि—'धूनने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश। किमाद्यारम्भनियमः किं वाऽऽरम्भो निजेच्छया॥, कपालवत् क्रमः प्राप्तः, ये चित् प्रकरणोदिताः। व्यर्था, स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः॥'

भाट्ट—प्राकृतानामेकदेशग्रहणे आद्योपादानमन्त्यलोपश्चेति स्थितम्। यत्र तु औपदेशिका बहवो मन्त्राः क्रतुप्रकरणे समाम्नाताः, एकदेशेन च विनियुक्ताः, यथा अग्न्यादौ आधूननार्था वपनार्थाश्च मन्त्राः 'सप्तभिराधूनोति' 'चतुर्दशभिर्वपति' इति न्यूनसंख्यायुक्ताः, तत्र नियमेन आद्योपादाने अवशिष्टानां वैयर्थ्यापत्तेः अनियम एव। न च वाजपेयादौ येषां

⁋ अन्धदर्पणन्यायः ॥ अन्धस्य दर्पणे दर्शनं व्यर्थम् । साहस्री. ३०२.

⁋ अन्धन्यायः ॥ 'इमामगृभ्णन्' इति मन्त्रस्य अदृष्टार्थत्वे तु अन्धन्यायेन यत्रैव नीयेत तत्रैव वर्तिष्यते । शा. १।२।४।३१-१ पृ. १४६.

⁋ अन्धपङ्गुन्यायः ॥ यथा कश्चित् चक्षुष्मान् पुमान् पङ्गुः अन्धमन्धं नरमाश्रित्य प्रवर्तयति किंचित् फलमुद्दिश्य, तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्तमानः प्रवृत्तिशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रवर्तयति इति सांख्या. । उक्तं च 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥' इति । साहस्री. १७९.

⁋ अन्धपरंपरा । अन्धपरंपरादोषः । अन्धपरंपरान्यायः । अन्धपरंपरावचनन्यायः । जात्यन्धपरंपरा । जात्यन्धगजरूपवत् । * अन्धपरंपरा अतीन्द्रियेऽर्थे स्यात् । सु पृ. ११३७. * सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यात् अन्धपरंपरा । कल्पतरुः. २।२।७।३७ ब्र. सू. * यथा केन चिदन्धेन 'स पटो रक्तः' इत्युक्ते 'कुतः इदं श्रुतं' इति परस्याकाङ्क्षायां स यदि अन्यमन्धं तदुपदेष्टारं ब्रूयात्, सोऽपि अनुयुक्तः अन्यमन्धं, सोऽपि अपरमन्धं, न कं चिदपि स्वोपदेष्टारं चक्षुष्मन्तं ब्रूयात् । अनया अन्धपरंपरया प्राप्तः पटरक्तिमा यथैवाप्रामाणिकः, एवं इयमपि कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकभावपरंपरा । परिमलः. २।२।७।३७ ब्र. सू. * पूर्वं कर्म कथं ईश्वराप्रवर्तितं ईश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । तथापि प्रवर्तितं ईश्वरेण पूर्वतनप्रवर्तितेन इत्येव अन्धपरंपरादोषः । भामती २।२।७।३७ ब्र. सू. * अन्धपरंपरान्यायः । यथा अन्धेन नीयमाना अन्धाः पतन्ति तथा प्रवृत्तेऽपि । अयं धनवशास्थले एवोदाहियते । साहस्री. २४. * न चात्र मन्त्रानुवादशब्दे अन्धपरंपरान्यायः, अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रत्यक्षत्वात् । नहि अग्निहोत्रस्वर्गादि साध्यसाधनभाववत् मन्त्रानुवादस्य अप्रत्यक्षत्वम् । अतो मन्त्रानुवादशब्दवाच्योऽयं इत्येतत् तावत् प्रमाणम् । शा. ३।२।१०।२५, * ननु (व्याकरणस्य) पुंवाक्यमूलत्वे अन्धपरंपरान्यायः स्यात् इत्याशङ्क्याह । १।३।८।२७ पृ. २८६, * यतस्तु इह (अष्टकासु) स्वर्गादिसाध्यसाधनसंबन्धः स्मर्यते नासौ पुरुषान्तरेषु उपलभ्यमानः कैश्चित् दृश्यते इति अन्धपरंपरान्यायेन अप्रमाणता । 'पोषो गृहीता आत्मन्य स स्वयं नोपलब्धवान् । स्वाव न्येभ्यो गृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥' १।३।१।१ पृ. १६२, * यदि हि अक्षरानुपातोऽपि अर्थः असदादिभिरेव कल्प्यते, तथा सति आप्तचेष्टितदर्शनेन प्रामाण्यमभ्युपगतं स्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणमुच्येत, एवमपि *तद्दर्शनं तैरप्येवं अन्यदर्शनं इति अनादित्वे सति अन्धपरं*परान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययात् न कं चित् प्रामाण्यावस्थानम् । १।२।१।७ पृ. ११३, * 'यथैव हि ग्रन्थः संप्रदायादविच्छिन्नः अस्तित्वं भजते, तत्तु अयुक्तं' अन्धपरंपरान्यायादेव । या हि चोदना न कदा चिदुच्चार्यते तस्याः सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसराभावात् दुर्लभतरमस्तित्वम् । १।३।१।२ पृ. १६४, * समानदेशाम्नानं प्रकरणपाठं पदानां परस्परसंनिधिं संबन्धं वा न वेदो वदति । किं *तर्हि ? पुरुषेषु आमनन्तु तथा दृश्यते । तैरप्येवमन्येभ्यो* दृष्ट इत्यनादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनमभवात् अन्धपरंपरा*न्याये निहते भवति प्रामाण्यम्* । ३।३।७।१४ पृ ८५८. * ननु व्याकरणानुगतसाधुत्वानन्तरं प्रत्यक्षेण असंकीर्णसाधुत्वदर्शने मा भूत् अन्धपरंपरान्यायापत्तिः । संकीर्णस्य तु साधुत्वस्य पूर्वदृष्टस्य व्याकरणमात्रात् विवेकज्ञाने तदापत्तिः अपरिहार्या इत्याशङ्क्य आह—यावानिति । *अयमाशयः, न तावत् अदृष्टसाधनत्वलक्षणसाधुत्वविवेके अन्धपरंपरान्यायापत्तिः*, विधिनिषेधमूलत्वात् । अविनष्टरूपसाधुत्वविवेकेऽपि न तदापत्तिः, वेदादिविद्यास्थान प्रयोगमूलत्वात् । सु. पृ ११७, * ननु विधिनिषेध*रूपश्रुतिमूलानपेक्षपरंपरामात्रेण साध्वसाधुविवेकसिद्धेः* विधिनिषेधनिराकरणं अनर्थकं, मूलश्रुत्यपेक्षायामपि वा *साध्वनुशासनात्मकत्वेन व्याकरणस्य साधुविधिमात्रापेक्षत्वात्* असाधुनिषेधनिराकरणं अनर्थकं इति चेत्, निर्मूलत्वे अन्धपरंपरान्यायापत्तेः न साध्वसाधुविवेकसिद्धिः इति । पृ २६४. * पौरुषेयव्याकरणागमपरंपरायामपि तदनुगतसाधुत्वान्तरदर्शनं, पूर्वदृष्ट-

तादि तथेति चेत्' (२३), 'न यज्ञस्याश्रुतित्वात्' (२४) इति सूत्रद्वयात्मकं अधिकरणान्तरं उक्ताधिकरणस्य अन्तरा वर्तते, तत्राह शास्त्रदीपिका— 'अथवा अनेन सूत्रद्वयेन अधिकरणान्तरं प्रस्तुताधिकरणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च पूर्वपक्षं वक्तुं अन्तरागर्भिणीन्यायेन विचार्यते' इति। गर्भिणीशरीरमध्ये यथा गर्भशरीरं तथा एकाधिकरणमध्ये अपरमधिकरणम्। एकं शरीरं, अन्तरा अपरं शरीरम्। के. ● तत्र एवं अन्तरागर्भिणीन्यायो भवति इति अन्यथा सूत्रे वर्ण्यते। भा. १०।३।१६।६०-६१. (मीमांसायां अन्तरागर्भिणीरूपाणि अधिकरणानि बहूनि वर्तन्ते। के.)

‘अन्तराऽनूच्यं’ इति मध्यमस्य स्वरस्य विधिः॥

'अन्तराऽनूच्यं सदेवत्वाय' इति श्रुतौ अन्तरेत्यनेन दशहोतृव्याहृतिमध्यभागे सामिधेनीपाठविधानेन पाठक्रमादिबाधः। न च अन्तराशब्दः मध्यस्वरवाचकत्वेन कोशादिषु प्रसिद्धः, 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादिना स्वरस्य प्राप्तत्वेन तदनपेक्षणात्। इति प्राप्ते, 'यत् क्रौञ्चमन्वाह आसुरं तत्, यन्मन्द्रं मानुषं तत्, यदन्तरा तत् सदेवं' इति श्रुत्यन्तरगतान्तरापदेन तारमन्द्रोभयमध्यमभूमिकात्वेन स्वरविशेषं निर्दिश्य अन्तराऽनूच्यमिति विधाने तस्यैवोपस्थितेर्न तस्य क्रमविधायकत्वम्। संकर्ष. ४।१।२.

● 'अन्तराऽनूच्यं' इत्यादीनां वस्तुतस्तु न सामिधेनीमात्रोद्देशेन विधानं, प्रमाणाभावात्। अपि तु अनुवचनसामान्योद्देशेन। भाट्ट. ३।१।११, ● 'अन्तराऽनूच्यं सदेवत्वाय' इत्यत्र सामिधेनीगुणा उक्ताः। ३।१।११.

● 'अन्तरिक्षे च यद्वः प्राणिनो वातनिर्मितैः। भ्रमन्ति स्तुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्यावनुमहात्॥' या. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.

● 'अन्तरीयोत्तरीये द्वि योषितामिव वाससी।' या. १।३।२।४ पृ. १८८.

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते इति न्यायः॥ अयं न्यायः 'द्वितीयवचनेऽपि' (पा० १।१।५६) इति सूत्रे महाभाष्ये अभिहितः। साहस्री. १९०. 'तद्यथा दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्तं इति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः, पादरोगनिमित्तं इति गम्यते। आयुर्घृतं, आयुषो निमित्तमिति गम्यते' इति भाष्यम्। दधित्रपुसं इति समाहारद्वंद्वः कर्मधारयो वा। दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुस इत्युच्यते इति कैयटः।

● 'अन्तर्दशाहात् स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी। तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत् तत् स्यादनिर्दशम्॥' इति पूर्वाशौचासमाप्तौ अशौचान्तरनिमित्तसन्निपाते पूर्वाशौचकालशेषेण मनुना शुद्धिमुक्त्वा 'निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकाशौचानावृत्तिः अन्याय्या' इत्याशङ्कानिराकरणार्थं पूर्वाशौचपरिच्छेदार्थप्रवृत्तेन दशाहादिना प्रसङ्गेन अन्तःपतितस्य अशौचान्तरस्यापि परिच्छेत्तुं शक्यत्वात् अशौचानावृत्तेः न्याय्यत्वं 'न वर्धयेदघाहानि' इत्यनेनोक्तम्। सु. पृ. १६३.

अन्तर्दीपिकान्यायः॥ अयं मुण्डकोपनिषदीयशांकरभाष्ये। तथाहि 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इति। नित्यं सदा, नित्यं सत्येन, नित्यं तपसा, नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्य इति। साहस्री. ६५९.

● अन्तर्यामग्रहः द्वितीयो मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोः। वि. १०।५।१७. ● अन्तर्यामग्रहः प्रातःसवने द्वितीयः। उपांश्वन्तर्यामयोस्तु न वषट्कारहोमत्वम्। सोम. २।२।६.

● 'अन्तर्वेदि तिष्ठन् सामिधेनीः (?) जुहोति' इति वेदिदर्शनं न नारिष्ठहोमनिरूपणाधिकार(?) , किंतु देशोपलक्षणतयाऽपि उपपन्नम्। भाट्ट. ८।४।२. ● 'अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति' द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमात् निनयन प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम्। वि. ४।२।५. ● अन्तर्वेदिबहिर्वेदिसदसंधितदेशविशेषस्य यूपमानादृता 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि' इति। भा. ३।७।६।१३-१४. ● अन्तर्वेदिबहिर्वेदि-

इति अमावास्यायां पूर्वेद्युर्वेदिकरणे व्यवस्थापिते अर्थात् हविरभिवासनोत्तरं वेदिकरणं पौर्णमास्यां व्यवस्थितं भवति । बाल. पृ. १९.

॥ अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् । ८।२।६।३० ॥

पञ्चदशरात्र. कुण्डपायिनामयन च एतौ अहीनभूतौ सत्रभूतौ वेति विप्रतिपत्तेर्विचारे पूर्वपक्षमाह । पञ्चदशरात्रस्य पञ्चदशभिरहोरात्रैः साध्यस्य यागविशेषस्य, कुण्डपायिनामयनस्य एतन्नामकस्य च यागविशेषस्य अहीनत्वं स्यात्, न सत्रत्वम् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । अन्यतरत. आदौ वा अन्ते वा यस्य अतिरात्रयागो भवति तादृशत्वात् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्व च अहीनस्य लक्षणम् । तच्चानयोर्भवति इति अहीनत्वम् । 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन.' इति श्रुतौ तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात् ।

अहीनवचनाच्च । ३१ ॥

पञ्चदशरात्रः अहीनः अह.समूहसाध्यक्रतुविशेषः, न तु सत्र इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह । चकारः समुच्चयार्थः । 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति वचनेन प्रत्यक्षमेव पञ्चदशरात्रस्य अहीनत्वमुक्तम् । एव अहीनवचनात् पञ्चदशरात्र अहीनः इति पूर्वः पक्ष. ।

सत्रे वोपायिचोदनात् । ३२ ॥

सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । पञ्चदशरात्र. कुण्डपायिनामयन च इमे द्वे अपि सत्रे स्याताम्, न अहीनौ । उपायिचोदनात् । 'य एव भूतिकामाः सन्त एत पञ्चदशरात्रमुपेयु' इति, कुण्डपायिनामयने च 'भूतिकामा उपेयु' इति, उपोपसृष्टेन इण् गतौ इति धातुना चोदिते एते । तस्मात् ते उभे सत्रे एव । 'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन.' इति नैतद्वचन विधायक, किंतु अनुवादोऽय स्तुत्यर्थः । स्तुतिश्च नित्येन अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते । यतः सर्व एवाहीन. अन्यतरतोऽतिरात्रः । सत्रस्य तु उपपद्यते । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वादयं अहीन., स्वरूपेण तु सत्रं, इति उभयात्मकत्वात् श्रेष्ठोऽयं इति । तस्मात् पञ्चदशरात्रः सत्रमेव ।

सत्रलिङ्गं च दर्शयति । ३३ ॥

कुण्डपायिनामयने 'गृहपतिर्गृहपतिः, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः' इति सत्रस्य लिङ्ग दर्शयति । गृहपतिर्हि सत्रे आम्नातः सत्यर्थान् यजमानान् कर्तुम् । तस्मात् कुण्डपायिनामयनं सत्रम् । एव पञ्चदशरात्रोऽपि सत्रम् । उभयोः सत्रत्वमेव नाहीनत्वं इति सिद्धान्तः । के.

* अन्यतरप्राप्तौ व्यवस्थाविधिर्यथा– 'वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज., तनूनपात् अन्येषां' इति । अत्र हि विधिपाठक्रमात् तनूनपादेव द्वितीयो प्राप्तो न नराशंस । यथा वा– 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्' इति । अत्रापि पाठत. ऐन्द्रवायवाग्रतैव प्राप्ता, न शुक्राग्रता इति । बाल. पृ. १८.

* अन्यतराकाङ्क्षातः उभयाकाङ्क्षा बलीयसी । मीन्या. पृ. १७१.

॥ अन्यत्र कृतार्थं अन्यत्र प्रतिपाद्यते इत्येष हि न्याय ॥ (सोमलिप्तानां द्रव्याणां अवभृथे नयनं प्रतिपत्ति. इत्यादिविषये) । भा. ४।२।८।२२.

॥ 'अन्यत् साध्यमदृष्टैव यागादीननुतिष्ठतः । धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥' (श्लोवा चोदनासूत्रे १९२) इत्यनेन न्यायेन यागादिस्वरूपस्यैव धर्मत्व इत्यापन्नम् । सनातनधर्मप्रदीपे प्रामाण्यप्रकाशे पृ ७१.

* अन्यत् सामान्य अन्यो विशेषः । 'यजेत' इति सामान्य, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां' इति विशेषः । भा. ७।१।१।३.

* अन्यथाकरण सूत्रे यथा– 'पशुसामान्यविष्यादौ मन्त्रस्यैवान्यथाकृतम्' (श्लोवा १।१।१।५६) ज्योतिष्टोमे पशुधर्मविधि. किं त्रयाणामपि पशूनां साधारण, अथवा सवनीयस्यैव, अथवा अग्नीषोमीयछवनीयस्यो, उत अग्नीषोमीयस्यैव इति संशये 'तुल्य. सर्वेषां पशुविधि प्रकरणाविशेषात्' (३।६।७।१८) इति सूत्रम् । तदिद सर्वपशूनां समानो विधिः इति आद्य-

सिद्धान्तकथनार्थं सूत्रम् । अपिवा इति पूर्वपक्षनिरासः । 'अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति वचनात् आगम्यमानानां साम्ना गायत्री-बृहती-अनुष्टुप्सु एव निवेशः, न अन्ते इति । तत्रापि गायत्रीछन्दस्के तृचे एव निवेशः । के.

अन्ते निवेशन्यायः । उपहोमन्यायः इति भिन्दौ द्रष्टव्यम् । ५।२।९।१७-२०.

अन्ते मतिः सा गतिः इति न्यायः । यथा— 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥' इति श्रीभगवद्वाक्यानुकूलोऽयं न्याय इति । साहस्री. १६६.

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् । ११।२।७।२७ ॥

अन्ते यूपसान्तिके या यूपाहुतिः, सा यूपैकादशिन्या भेदेन स्यात् । तद्वत् यथा भिन्नदेवतेषु पशुषु वसाहोमः स्वस्वयाज्याधर्वान्तेषु भेदेन क्रियते, तद्वत् प्रतियूपं यूपाहुतिः पृथक् कार्या, न तन्त्रं इति पूर्वः पक्षः ।

इतरप्रतिषेधो वा । २८ ॥

सिद्धान्तमाह । यूपैकादशिन्या यूपाहुतिः नैव भेदेन कर्तव्या इति वाशब्दार्थः । किं तर्हि ? तन्त्र स्यात् । इतरस्य मथिताग्नेरन्यस्य आहवनीयस्य प्रतिषेधोऽयं 'यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति' इति । तस्मात् अन्यत्र विधीयते नान्तिकम् । तस्मात् एकस्मिन् मथितेऽग्नौ यूपाहुतिः तन्त्रेण यूपैकादशिन्या इति सिद्धान्तः ।

अनुवादमात्रमन्तिकस्य । २९ ॥

सौकर्यन्यायप्राप्तस्य अन्तिकस्य 'यूपस्यान्तिके जुहोति' इत्यनुवादमात्रम् । सहाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करं, यूपान्तिके तु अग्निं मथित्वा सुकरो होमः इति न्यायप्राप्तमन्तिकम् । एवं सति अनन्तिके होमेऽपि न दोषः । तस्मात् यूपैकादशिन्या तन्त्रं यूपाहुतिः ।

अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् । ३० ॥

अविद्यमानं शास्त्रं शासनं येषां ते देशाः अशास्त्राः, तेषां भावः अशास्त्रत्वम् । 'यूपस्यान्तिके' इत्युक्तमन्तिकत्वं सापेक्षम् । देशानां अन्तिकदेशानां अशास्त्रत्वात् अशास्त्रीयत्वात्, अन्यतरविपत्तस्य अन्तिकत्वस्य साधनं न शक्यते कर्तुम् । तस्मात् अन्तिकत्वमविवक्षितम् । यावति अन्तरे मथितुं शक्यं, यत्र च अग्नौ प्रदीप्ते सति यूपवृक्षस्य उपदाहो न स्यात्, तत्र मथित्वा तन्त्रेण यूपाहुतिः कर्तव्या । इति सिद्धान्तः । के.

अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो न सः इति न्यायः । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनं व्यर्थम् । संग्रहः.

अन्ते स्युरव्यवायात् । ५।३।७।१७ ॥

अग्निचयने चिनिष्यः वज्रिण्यः इत्यादयः इष्टकाः अन्ते पञ्चम्यां चितौ उपधेयाः स्युः । वक्ष्यमाणा इतरासामिष्टकानां अव्यवायात् व्यवायाभावात् व्यवधानाभावात् । मध्यमायां उपधाने तु व्यवधानं स्यात् । तस्मादन्ते स्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । १८ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । चकारः समुच्चये । 'आवपनं वा उत्तमा चितिः, अन्याअन्या इष्टका उपदधाति' इति लिङ्गस्य दर्शनात् चिनिष्यादीनां उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ उपधानं सिध्यति ।

मध्यमायां तु वचनाद् ब्राह्मणवत्यः । १९ ॥

चिनिष्यादय इष्टकाः पञ्चम्यां चितौ उपधेया इति पूर्वपक्षं सूत्रस्थात् तुशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । चिनिष्यादय इष्टकाः न पञ्चम्यां चितौ उपधेयाः, किंतु मध्यमायां चितौ । यतः ता ब्राह्मणवत्यः तासां विधायकं ब्राह्मणमस्ति । ब्राह्मणवत्त्वात् ताः मध्यमायामेवोपधातव्याः । 'या वै कां चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात् तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्' इति ब्राह्मणम् । यास्तु लिङ्गक्रमवत्यः समाख्यावत्यश्च, ता न मध्यमायामेव । के.

* अन्त्यदिने एव अहर्गणे कृष्णविषाणायाः प्रासनम् । भा. ११।३।६।१३-१४.

*अन्त्यबीजसंबन्धिहविष्प्रदानकाले एव वाग्विसर्गो राजसूये नानाबीजेष्टौ । भा. ११।२।७।१५.

* अन्त्यलोपः आदितो ग्रहण यावत्संख्यं विकृतौ एकदेशग्रहणे लोकोपादानप्रसङ्गे । भा. १०।५।१।१-६, * अन्त्यलोपे न्यायेन प्राप्ते यत्र वचनं भवति, तत्र धर्मीय मध्यममपि विधिर्भवति । यथा— 'अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति' 'अनवर्हिषावनूयाजौ

श्यामाकादिक च श्रुत्यमेव । एतेनापि श्रुतिर्जीम स्यादेव । न तत्र उभयस्तुत्यपेक्षा । तस्मात् प्राकृतस्य आज्यादानस्य निवृत्ति इति सिद्धान्त । के

* 'अन्याअन्या ऋचो भवन्ति' । न च एक तृच पठित्वा अन्त्यामृच पुनरुत्सादाय अग्रिमकृतद्वयपाट इत्येव ऋक्प्रग्रथनमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अन्याअन्या इतिवचनेन तन्निरासात् । अत पादप्रग्रथनमेव प्रगाथेषु । भाट्ट ९।२।६ वणक ४ पृ १११

॥ अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् (इति न्याय) ॥ कुत ? आह– यस्या अभिधानक्रियाया गोशब्द करण तस्यां सास्नादिमान् कर्म, यस्या नासौ कर्म तस्या गोशब्द करणम् । एव नियमे अवगते यदि प्रमाणान्तरेण एकस्यैव शब्दस्य अर्थान्तरमभिधेय, अपरस्य वा शब्दान्तरा अभिधायक गम्यते, तत्र अवगतोऽपि नियमो बाध्यते । एव अवगतनियमबाधप्रसङ्ग इति । रत्नाकर सर्वथा वेदवादे श्लो १२ पृ ५०१ * 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' (१।३।८।२६) न चैव न्याय यत् सदृशा शब्दा एकमर्थमभिनिविशमाना सर्वे अविच्छिन्नपारपर्या एवेति । तस्मादमीषा एक अनादि, अन्येऽपभ्रशा । हस्त कर पाणि इत्येवमादिषु तु अभियुक्तोपदेशात् अनादि अमीषा अर्थेन सबन्ध इति । भा १।३।८।२६ * यथा अनेकार्थत्व एकस्य शब्दस्य अन्याय, एव एकस्य अर्थस्य अन्याय्य अनेकशब्दत्व इत्यपि न्याय । ततो ज्योतिष्टोमज्योति शब्दौ नैकस्य कर्मणो वाचकौ । कल्पतरु ३।३।१।१ मृ अन्यायश्चानेकशब्दत्व इति न्याय प्रकृते उदाहृतत्व । परिमळ

॥ अन्यायश्चानेकार्थत्वम् (इति न्याय) ॥ भा पृ ३०१, ४१०, ७४८, १२४०, १२६६, १५५० * अन्यायश्चानकश्चब्दत्व इति सूत्र भाष्यकृता अन्याय श्चानेकार्थत्व इति ऊहित्वा पठितम् । सु पृ ३५६ * अन्यायश्चानकार्थत्व इत्यस्य बीज अनवस्थितत्वप्रसङ्ग, अनेकशक्त्यवाचकशक्तिकल्पनाप्रसङ्ग, विकल्पदोष प्रसङ्गश्चेति त्रितयम् । तदुक्त वार्तिक 'न्यायत हि स्थित एकस्य शब्दस्यार्थैक्य अनवस्थिततत्त्वानशब्दवाचकशक्तिकल्पनविकल्पदोषप्रसङ्गात्' इति । बा १।३।९। २० पृ. २०१. * अन्यायश्चानेकार्थत्व इति एकत्वेन मुख्यत्व, नोभयत्र । सोम. ७।३।२. * एक शब्द अनकार्थ स्यात्, तत्र को दोष ? शब्दे उच्चरिते सशय स्यात्, नार्थनिश्चय । तत्र व्यवहारो न सिध्येत् । व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोग । कारणान्तरवा प्रकरणादि अपेक्षयम् । एकार्थत्वे तु निरपेक्षोऽर्थप्रत्यय । तस्मात् अनेकार्थत्व अन्याय्यम् । भा ७।३।१४।३५ पृ. १५३३–३७, * कर्मान्तरस्य एतत् (पौर्णमास इति पद) वाचक इति प्रमाणाभाव । प्रकृतस्य कर्मणो वाचक इति प्रत्यक्षम् । यत्र सप्रमाणक तत् ग्राह्यम् । अन्यायश्चानेकार्थत्वम् । ५।४।४।१४ पृ २४०, * माणवको नामिशब्दात् प्रतीयते । कथमवगम्यते ? उक्त अन्यायश्चानेकार्थत्व इति । ३।२।१।१ पृ ७४८ * यज्ञायभेदेन पृथक् शक्तिकल्पन तनैव अन्यायश्चानेकार्थत्व इति न्याय, नैकशक्तिविषयाय भेदमात्रेण । सोम ७।३।२ * तथा गवौ साधारण शब्दताऽपि अयुक्ता । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति । वा ५।४।४।१४, * अन्यायो ह्यनेकार्थत्व इत्यनेन न्यायेन (काठकादिनामधेयाना) ग्रन्थनामधेये सति कर्मणि लक्षणयैव प्रयोगोपपत्त । २।४।२।१० * सनिधावपि पूर्वा सदर्थे सत्तान्तर प्रतीयमान अन्यायश्चानेकार्थत्व इति न्यायात् उक्तवत् अर्थान्तरपरत्वात् पूर्वबुद्धि व्यवच्छि नत्ति अपूर्वबुद्धि च प्रसूते इति लोकसिद्धम् । भामती ३।३।१।१ ब सू * अन्यायो ह्यनेकार्थत्वम् । भा ७।३।४।१४, * अन्यायो ह्यनकार्थभाव । १०।१।१०। ३७, * अन्याय्यमेव द्व्यर्थत्वम् । १०।१।१०।४२ * 'न च एकस्य शब्दस्य द्वावर्थौ' । टुप् ७।१।३।१६ पृ १५३६

॥ अन्यायत्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च तेनास्य । ९।३।४।१० ॥

अग्नीषोमीये पशौ पाशमन्त्र तैत्तिरीये एकवचनान्तपाशपदघटित पठित 'अदिति पाश प्रमुमोक्त्वेत' इति, मैत्रायणीये काण्डे च बहुवचनान्तपाश पदघटित पठित 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्' इति । द्विपशुके तु पशौ बहुवचनान्तपाशपदघटितस्य मन्त्रस्य अविकारेण द्विवचनान्तोहरूपविकार विना प्रयोग

माध्यंदिन ' इति संख्यामात्रस्य प्रत्याम्नायो न क्रमस्य । आह । ननु यथा क्रमस्य न प्रत्याम्नाय एव छन्दसामपि । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । मुख्यस्तु क्रमानुग्रह , अथन्य श्छन्दसाम् । तस्मादप्याद्ये तृचे गातव्यमिति ।

शा— प्रकृतौ इय श्रुति , अय पाठ इति तुल्यवल चिन्त्यम् । विकृतौ तु सर्वस्य प्रकृतितो ऽभ्यागतस्य प्राप्तस्य न तत्र कश्चित् बलाबलविशेष । किंतु यत् निकृतावेव शीघ्रमुपतिष्ठते, तदुपादेय, अत क्रम एवात्र बलीयान् । प्रथमा हि गायत्री समाप्यमानैव द्वितीया गायत्रीमुपस्थापयति, सोपस्थिता उक्ता तैव भवति इति नान्यस्यावसर । तस्मादाद्ये तृचे माध्यंदिन पवमान स्तोतव्य ।

सोम——आद्योपादाने व्युपादिते चोदकप्राप्तमुपादेय इति विचारणात् सगति । सूत्रार्थस्तु– एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिन पवमान प्रथमा त्रिकाणामाद्यासु (ऋक्षु) गेय स्यात् ' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिन पवमान ' इति प्रथमानामपि च्छन्दसां श्रुतत्वादिति ।

वि— ' तृचाद्यासु तृचे वाऽऽद्ये, त्रिसृष्वि युज्यतेऽ त्रिष्व ।, त्रिच्छन्दस्त्वात् प्राकृत तत् क्रमादस्य तृचोऽ-पिर ॥ ' प्रकृतौ माध्यंदिनस्य पवमानस्य प्रथमस्तृचा ' उच्चा ते जात ' इत्यय प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्क । ' पुनान सोम ' इत्यय द्वितीयो बृहतीछन्दस्क । ' प्र तु द्रव ' इत्यय तृतीय त्रिष्टुप्छन्दस्क ।

भाट्ट— अस्त्येकत्रिको नाम क्रतु ' तस्यैकस्यां (स्तोत्रीयायां) बहिष्पवमानेन स्तुवीत तिसृषु होतुराज्य, एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन , एकस्या मच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यंदिन पवमान ' इत्येव आ अन्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिरेकेण श्रूयन्ते । अतश्च तासामेकस्तोत्रीयाणामन्त्यस्तोत्रेषु बाध पूर्वाधिकरणन्याये संदिग्ध एव । माध्यंदिनपवमाने तु प्रकृतौ नवस्तृचा समाम्नाता गायत्र प्रथमो बार्हतो द्वितीयस्त्रैष्टुभस्तृतीय । तदिह एकत्रिके त्रिसृषु गीयमाने किं प्रथमा तृचानामाद्या तत्र उताद्यस्या , उत आद्यस्तृच एव प्राप्त इति संदेहे, तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन आद्यस्य तृचस्य प्राप्तौ, प्राप्ते ' त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिन पवमान ' इति श्रुतिविहितत्रिच्छन्दस्त्वबाधापत्ते , तद-नुरोधेन पाठक्रमस्य क्रमस्यैव बाधौचित्याच्च । न च प्रकृतौ छन्दस्त्वस्य क्रमस्य च वस्तुत प्रमाणान्तरत्वेऽपि विरोधाभावेन बाधाभावाद्विकृतौ चातिदेशेन युगपत्प्रापितयोर्विरोधेऽपि छन्दस्त्वस्य प्रबलप्रमाणलाभावात् कथ त्रिच्छन्दस्त्वेन क्रमबाध इति वाच्य, तथात्वेऽपि विशाकोपाधिकरण-न्यायेन (११।१।२) पदार्थभूतेन त्रिच्छन्दस्त्वेन तद्धर्मस्य क्रमस्य बाधोपपत्त । न च समप्रकरणपाठादेव ऋक्-प्राप्त्या त्रिच्छन्दस्त्वस्यार्थसिद्धत्वात् अविधेयेन तेन कथ क्रमबाध इति वाच्य, नवानामृचां पाठेऽपि पञ्चदशस्तोम क्लृप्त्यनुरोधेन अभ्यासादागम्यमानानामृचां अन्यच्छन्द-स्त्वप्रसक्तौ त्रिच्छन्दस्त्वविध्युपपत्ते । अत एवागम्यमाना ऋचोऽपि गायत्रीबृहतीत्रिष्टुबन्यतमच्छन्दस्का एवेति त्रिच्छन्दस्त्वस्यापि विधेयत्वेन पदार्थत्वात् तद्धर्मक्रमबाधो युक्त एव । इति प्राप्ते, ' त्रिच्छन्दस्त्वस्य मन्त्रगतच्छन्द-स्त्रित्वात्मकस्य अङ्गाङ्गत्वेन मन्त्राङ्गभूतक्रमबाधकत्वा नुपपत्ति । वस्तुतस्तु त्रिच्छन्दस्त्वमपि प्रकृतौ नैव विधेय; त्रिच्छन्दस्कतृचत्रयाम्नानादेव प्राप्तत्वात् । न च स्तोमपर्यर्थमागम्यमानर्चां अन्यच्छन्दस्कत्वप्रसक्त्या विधेयता-वश्यकता, ' पराङ् बहिष्पवमानेन स्तुवते ' इत्यभ्यास-वचनेन पराक्शब्देन सवत्र स्तोममात्रे न्यायप्राप्तस्य ऋगागमस्य स्तोमान्तरे इव माध्यंदिनपवमानेऽपि परि-संख्यातत्वात् । अत एव बहिष्पवमानातिरिक्तस्तोत्रे अभ्यासेनैव ऋक्संख्यापूरण दृश्यते । अभ्यासोऽपि च माध्यंदिनपवमाने आद्ययोस्तृचयोरेव, ' गायत्रमदीपदे गायते तृचे भवत ' इत्यादिना तयोरेव समुचितसाम-द्वयविधानात् । अतश्च त्रिच्छन्दस्त्वस्य पाठादेव प्राप्तेः अविधेयत्वेन पदार्थत्वाभावात् क्रमबाध । अत आद्ये एव तृचे गानम् । १०।५।२.

मण्डन— ' एकत्रिके स्यात् तृचाद्ययो । '

शङ्कर— ' एकत्रिकृत्येऽन्त्ययो । ' अन्त्ययो पवमानयो । भाष्ये तु गर्भवदन्ये माध्यंदिने पयोक्तम् ।

१४ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् ॥

अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्प स्यात्, सर्वा-सामर्थवत्त्वात् । १०।५।१४ ॥

अङ्गानि इति । तदिदं प्रयाजादीनामङ्गत्वे अन्यार्थदर्शनम् । एवमन्यत्रापि । के. * अन्यार्थदर्शनानि यानि अनन्यगतीनि, तेषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१. * अन्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गं शाब्दर्थेण संबन्धेन कस्य चिदर्थस्य ज्ञापकम् । तच्च सत्येव मूलभूते प्रमाणान्तरे तत्सहकारि भवति, न तु स्वयमेव कस्य चिदर्थस्य निश्चयमादधाति । आभरणं. ३।३।२९।४५ व्रस्. * अन्यार्थदर्शनरूपस्य लिङ्गस्य स्वतो निश्चायकत्वं तान्त्रिकाणां असम्प्रतिपन्नम् । सोम. ७।३।१०.

अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात् विशेषकत्वं इति न्यायः अपरिमिताधिकरणप्रतिपादितः (६।७।१०)। पराक्रमः. पत्र २७/२.

* 'अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यति' इति वचनात् पशोः साकल्यावगमः । भाट्ट. ९।४।१.

अन्येन चाऽन्यस्य विधिर्भवतीति न्यायः ॥ तद्यथा देवदत्तसमादौ यज्ञवैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविभक्ते, तथा संग्राम हस्त्यश्वरथपदातिभिः इति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' (पा० १।१।७२) इति सूत्रभाष्ये उक्तः । समादौ भोजनम् । साहस्री. ६०५.

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् । १०।६।१५।५१ ॥

सत्रे सप्तदशभ्यो यजमानेभ्यः अन्ये ऋत्विजः स्युः । प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यजमानादन्ये ऋत्विजो भवन्ति तद्वत् इति पूर्वः पक्षः ।

अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् तेषां स्याद्यजमानत्वम् । ५२ ॥

न यजमानेभ्योऽन्ये सत्रे ऋत्विजः इति अपिवाशब्दस्यार्थः । किंतु यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । ऋत्विजां अभिधानसंयोगात् 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्यादौ दीक्षावाक्ये ऋत्विजां यानि अभिधानानि तेषां यजमानेषु संयोगात् संबन्धात् संबन्धदर्शनात् । तस्मात् तेषां ऋत्विजामेव यजमानत्वं स्यात् यजमानानामेव च आर्त्विज्यं स्यात् ।

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् । ५३ ॥

सत्रे न यजमाना एव ऋत्विजः । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति वचनात् कर्तृसंस्कारः कर्तॄणां ऋत्विजामेव दीक्षारूपः संस्कारः स्यात् । कर्तॄन् आत्मीयाभिः संज्ञाभिः उपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् तेषां दीक्षासंस्कारो विधीयते । आधातृवत् । यथा आधाने 'यस्त्वं श्वोऽग्निमाधास्यन् स्यात् स एता रात्रि व्रतं चरेत्' 'न मांसमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात्' इति वचनात् आधातुः अध्वर्योः नियमो विधीयते, यथा वा ज्योतिष्टोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवासो विधीयते, तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्, प्रकृतिवत् । ५४ ॥

आधातृवत् इति पूर्वपक्षिणा उक्तं दृष्टान्तं वैधर्म्येण परिहरति । स्यात् आधातुः व्रत, वचनेन अपूर्वविधानात् । परंतु विशये सत्रे यजमाना एव ऋत्विजो न वा इति संशये तन्न्यायत्वात् 'अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' (१०।६।१५।५२) इति न्यायात् यजमाना एव ऋत्विजः इति युक्तम् । स न्यायो येषां ते तन्न्याया यजमानाः, तेषां भावः तन्न्यायत्वं, तादृशत्वात् इति विग्रहः । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दीक्षावाक्ये यजमानसंस्कारः, तद्वत् सत्रेऽपि 'गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति यजमानानामेव दीक्षासंस्कार उक्तः स्यात् । यत्तु ऋत्विजामुपवासविधानं आधातुर्व्रतविधानं च, तत् वचनात् भविष्यति इति विषमो दृष्टान्तः । तस्मात् सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः इति सिद्धान्तः ।

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् । ५५ ॥

'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इति दीक्षावाक्ये अध्वर्युः ब्रह्मा इत्याद्या आख्याः स्वाम्याख्याः स्वामिनामाख्याः स्युः । स्वामिन एव ते सर्वे, ऋत्विजस्तु अन्ये एव स्युः । गृहपतिवत् यथा गृहपतिः इति आख्या स्वामिन एव न ऋत्विजः तद्वत् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण । ५६ ॥

दीक्षावाक्ये अध्वर्युब्रह्मादिशब्दाः स्वाम्याख्याः इति

सार्थक्य, एतत्तत्प्रकरणपाठस्य तथापि वैयर्थ्यात् । न च पूषानुमन्त्रणवत् तद्बाधेऽपि अदोषः, तत्र लिङ्गेन तद्बाधेऽपि प्रवृत्ते क्रमानुरोधेन बाधानुपपत्तेः ।

मण्डन—' मावादरः स्याद् वपनादिमन्त्रे । '

शंकर—' विकल्पोऽपूर्वसस्यासु । '

– ० अन्धस्य धनवत्त्वं अनाचारः । वा. ३।३।७ १४ पृ. २०४. ० अन्धस्य निरंशत्वेन धर्माभावात् यागासंभवः । सु. पृ. १८५.

※ अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे इति न्यायः । यथा अन्धानुयायिनोऽन्धस्य प्रतिपदं विनिपातो भवति, तथा मूर्खानुयायिमूर्खस्य नाभीष्टसिद्धिः, किन्त्वनर्थप्राप्तिरेव भवतीति भाव. । साहस्री. ३४१.

※ अन्धगजन्यायः । यत्र तत्तानभिज्ञमूर्खाणां परस्परकलहसाम्यमवतरति । अन्धैर्निर्धारितो गजोऽन्धगजस्तस्य न्याय इति मध्यमपदलोपगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः । यथा हि लोके श्रूयते– जन्मान्धा बहव. कं चिदनन्धपुरुषमूचुरस्मान् गजं दर्शयेति, स च गजशालायां तान्नीत्वा तत्र गजावयवं तेनतेन ग्राहयित्वा चोवाच अयं गज इति, ते च तत्तमवयवमेव गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः परस्परं कलहं चक्रुः । शूर्पसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी, महासर्पसदृश इति शुण्डाग्राही, स्तम्भतुल्य इति जङ्घाग्रहीता, पुच्छग्राहकस्तु स्थूलरज्जुसमो गज इत्युवाचेति । तथा वेदशास्त्राभिप्रायानभिज्ञा आर्यसमाजवादिनोऽपि यानि चित् दुरुद्भुतिप्रभृतिवाक्यानि स्वस्वाभीष्टप्रदानीव पश्यन्तः इतराणि तु पश्यन्तोऽप्यपश्यन्त इव तत्त्वमजानन्तोऽन्योन्यं विवदन्ते इत्यर्थः । साहस्री. ७६.

※ अन्धकवर्तकीयन्यायः । अन्ध एव अन्धकः । स्वार्थे कः । नेत्रविहीन इत्यर्थः । वर्तिका पक्षिविशेष. बन्. चटक इति प्रसिद्धा । देशभाषायां तु 'बटेर' इति प्रसिद्धा । अन्धकश्च वर्तिका चानयोः समाहारः अन्धकवर्तकम् । ' स नपुंसकम् ' (पा० २।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । अन्धकवर्तकमिवान्धकवर्तकीयम् ' समासाच्च तद्विषयात् ' (पा० ५।३।१०) इति सूत्रेण छप्रत्ययः । छस्य ईय. । अयं न्यायः काकतालीयन्यायवदेव दैवलाभे अनिष्टलाभे चावतरति । यथा कश्चिदन्धः पुनः पुनः करतलेन कर ताडयन् वर्तते, तस्य हस्तद्वयमध्ये वर्तिका पक्षिविशेषो दैवात् समायाति, स तु दुर्लभः । तथा मानुषजन्मनि सदा सद्बोधोऽतिदुर्लभः । अत एवोक्तं 'संसारसागरमिमं भ्रमता नितान्तं जीवेन मानवभवः समवापि दैवात् । तत्रापि यद् भुवनमान्यकुले प्रसूतिः सत्सङ्गतिश्च तदिहान्धकवर्तकीयम् ॥ ' इति । किंच यथाऽन्धकस्य पुंसः पादन्यासोऽवर्तितो वर्तिकाख्यविहगोपरि पतेत् तथा तत्तद्दयमन्धकवर्तकीयमिति । साहस्री. ६५५.

० अन्धकारो द्रव्यं इति मीमांसकाः । तेजःसामान्याभाव इति नैयायिकाः । ' द्रव्याणि ' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. २१.

※ अन्धकूपपतनन्यायः ॥ अनेन यथा गन्तव्यमिति सत्पुरुषेणोपदिष्टस्य पन्थानं मुक्त्वान्धो यथा कूपे पतति, एवं वेदादुपदिष्टमार्गं परित्यजतो नरकादिदुःखेषु पततीत्यस्य न्यायस्य तत्र प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९३.

※ अन्धगोलाङ्गूलन्यायः ॥ कश्चित् किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुपुरे जिगमिषुमुवाच किमत्र त्वया दुःखितेन स्थीयते इति । स चान्धः कर्णामृतं वचनमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वा बभाषे ' अहो मद्भागधेय यदत्र मा दीन स्वाभीष्टं पुरं प्राप्तुमसमर्थं ब्रूषे ' इति । स च विप्रलिप्सुर्दुष्टः गोयुवानमानीय तदीयलाङ्गूलमन्धं ग्राहयामास उपदिदेश च एष गोयुवा त्वा स्वपुरं नेष्यति मा त्यज एतस्य लाङ्गूलमिति । स चान्ध. श्रद्धानतया तदत्यजन् स्वाभीष्टं पुरमप्राप्य अनर्थपरम्परां प्राप्तवान् इति । तथा अज्ञस्य मुमुक्षोः यदि अहंकारादिरूपमनाप्तम् आप्तोऽयमुपदिशेत् शास्त्रं, स च श्रद्धानतया अन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थात् विहन्येत अनर्थं च प्राप्नुयात् । संमद.

※ अन्धचटकन्यायः ॥ यथा प्रासादात्पतन्तम् हस्ते पतितश्चटकोऽन्धेन गृहीत इति लोके प्रसिद्धिमगात्तथा दैवात्कश्च स्वाभीष्टं स्वेष्टदेवेनाभिमतेऽदायि दत्तं मन्त्रं ते इत्यर्थः । घुणाक्षरन्यायविषये एतस्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ८२.

* अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानात् । ३।७।८।२०॥ समाख्याऽपवादत्वेन एतदपि विचार्यते, किं परिक्रयः आध्वर्यवादिषु आम्नानात् तत्समाख्यातैः पुरुषैः कर्तव्यः, उत स्वामिना इति । सिद्धे तु एतस्मिन् 'अन्यो वा० ? इत्येतत् द्रष्टव्यम् । वा. ३।८।१।१. * 'अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानात्०' इत्यत्र अन्नाना ऋत्विक्कर्तृत्वं वक्ष्यते । सु. पृ. १४९८.

* अन्वयः गुणप्रधानभावमन्तरेण न सम्भवति, द्वयो- गुणयोः परस्परासङ्कारहितत्वेन अन्वययोग्यत्वाभावात् । एव द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो व्युत्पत्तिसंभवात् क्रिया- कारकतदन्वया यथा शाब्दाः, तथा तदन्तर्गतः शेषशेषि- भावोऽपि शाब्दः । वि. ३।१।१. * अन्वयस्य एक- विषयत्वनिबन्धनत्वात् एकविभक्त्यन्तत्व विना एक- विषयत्वाप्रतीतिः । सु. पृ. ८३२.

* अन्वयव्यतिरेकन्यायः ॥ यत्सत्त्वे यत्सत्त्वम- न्वयः, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः । अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्मिन्, इनिः । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमति हेतावयं प्रवर्तते । यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र- यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः, यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तिः यथा महानसादौ । साहस्री. ४१९. * आकृत्यधिकरणोक्तेन (१।३।१८) अन्वयव्यतिरेकन्यायेन प्रीतेरेव (स्वर्गशब्द-) वाच्यत्वं, न तद्वत् स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचिता युक्ता । रत्न. ६।१। १।१.

* अन्वयव्यतिरेकाभ्यां, आकृतिज्ञानसत्त्वे व्यक्ति- ज्ञान, आकृतिज्ञानाभावे व्यक्तिज्ञानाभाव इति आकृति- रेव शब्दार्थः, न व्यक्तिः, एवं प्रीतिसत्त्वे स्वर्गशब्द- प्रयोगः, प्रीत्यभावे न, इति प्रीतिरेव स्वर्गशब्दवाच्या । के. * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यवाचकसंबन्धो निश्ची- यते । वा. २।१।२।२ पृ. ७८६. * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थस्य विभागोऽवगम्यते । भा. ३।२।१।१ पृ. ७४७. * अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । न तु तात्पर्या- नुपपत्तिः, वेदे तदग्रहणात् । मणि पृ ७६.

* 'अन्वहं द्वादशरथं ददाति' इति अहीना- म्नाने द्वादशाहे तत्तदहरङ्गेन द्वादशरथविधानात् नाम दक्षिणायाः कृत्स्नप्रयोगाङ्गत्वम् । अयं विधिः न प्रधानार्थत्वबोधकः, किंतु द्वादशरथातिरिक्ताश्वादिपरि- सङ्ख्यार्थ एव । अन्वहं इति तु अतिदेशप्राप्तप्रधानार्थ- त्वानुवादः इति पूर्वपक्षः । प्राप्ताया दक्षिणायाः पुनस्तद- ङ्गत्वेन विधौ वैयर्थ्यापत्तेः सकृत्क्रियमाणत्वेन प्रसक्तायाः अन्वहं इत्यनेन आवृत्तिविधिः । अश्वादिपरिसङ्ख्यार्थत्वे अन्वहं इत्यस्य आनर्थक्यापत्तिः । इति सिद्धान्तः । भाट्ट. १०।६।१७, * 'अन्वह०' इत्यनेन द्वादशाहे आवृत्तिफल- कोऽन्वहकालो विधीयते, द्वादशाहस्यापि विधाने वाक्य- भेदापत्तेः । ६।७।८, * 'अन्वहं' इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेदः इत्युक्तम् । ११।४।१, * 'अन्वहं त्रिंशतानि सहस्राणि ददाति चतुष्टोमे अश्वसहस्रं' इति मानवसूत्रे अश्वसह- स्रस्य दशमेऽहनि विधानम् । न तु पार्थसारथिरीत्या 'प्रत्यहं गवा सहस्रं, अश्वसहस्रं तु एकादशेऽहनि' इत्ये- वंरूपो विभागः । अत पौण्डरीके दशमेऽहनि अश्वसहस्रं दत्त्वा अवशिष्टेषु गवा सहस्राणि इति विभागः । १०। ६।१७. * 'अन्वहं स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति नियमः । भा. ७।२।१।१. * 'अन्वहमेवैकमालभेत द्वादशे आद्य' इति वचनेन द्वादशाहे विहारपक्षो विहितः । भाट्ट १०।६।४.

* अन्वाधानम् । अग्न्यन्वाधानम् । अध्वर्युः यज- मानो वा गार्हपत्यस्य पश्चात् पद्मासनेनोपविश्य त्रिभिः स्वाहाकारान्तैर्ऋङ्मन्त्रैस्तिस्रः स्थूलाः समिधः अभ्या- दधाति । ततो दक्षिणाग्नौ ऊर्ध्वजानुरुपविश्य तथैवा- भ्याधाय गार्हपत्यस्य पश्चान्मार्गेण आगत्य आहवनीयाय- त्याधाय यदेतो महतोऽभ्याय तथैव तिस्रः समिधोऽभ्या- दधाति । ततस्तत्रैव तिष्ठन् दशमेन ऋङ्मन्त्रेण उत्थानं करोति । तदेतत् सकलं कर्म अनुष्ठान् परिस्समाणस्य धर्मगः समिधामाधानं इति व्युत्पत्त्या अन्वाधानमित्यु- च्यते । के * अन्वाधानं अग्निधारणार्थम् । तच्च धारणं दीक्षणीयादिषु प्राचीनेन गौमेनैव त्रिहरणेन सिद्धम् । तस्मात् दीक्षणीयादिषु नान्वाधानम् । वि. १२।१।१०. * अन्वाधानं यजनीयेऽहनि पूर्वस्मिन् वा इति विकल्पः । न तु भिन्नकालभेदः । संकर्ष. २।१।८. * अन्वाधान- करणमन्त्रे (आहवनीयादेः) श्रुत पद यजमानं

विवेकज्ञानमानपरत्वात् वा न अन्धपरंपरावचनन्याय-प्रसङ्गः । वा. १।३।८।२७ पृ. २८२. ● तद्यथा कश्चित् जात्यन्धो वदेत् ' स्मराम्यहं अस्य रूपविशेषस्य' इति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानं इति च पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेव अपरं निर्दिशेत् । तस्य कुतः ? जात्यन्धान्तरात् । एवं जात्यन्धपरंपरायामपि सत्यां नैव जातु चित् सप्रतीयुर्विद्वांसः सम्यग्दर्शनमेतदिति । भा. १।३।१।१ पृ. १६२. ● 'असम्भावितमूलं हि पौरुषेयं यदुच्यते । मूले तस्याप्रतिष्ठत्वं रूपे जात्यन्धवाक्यवत् ॥' इह तु समूलत्वात् (व्याकरणे) एकान्तरितप्रामाण्यसिद्धिः । वा. १।३।८।२७ पृ. २८६.

● अन्धबधिरमूकपङ्ग्वादीनां आज्यावेक्षणाद्यङ्गानुष्ठानाशक्तत्वात् न यागाद्यधिकारः । भा. ६।१।२४-५.

❀ अन्धसंध्यान्यायः ॥ अन्धस्य संध्याकालज्ञानं नास्ति तद्वत् । प्रज्ञाहीनस्य प्रधानस्य अन्धसंध्यान्यायवत् कालज्ञानायोगात् न कदा चिदपि जगत्कारणत्वं उपपद्यते । श्रीकरः. २।२।३ सू.

❀ अन्धोऽनन्धन्यायः ॥ यथाऽन्धः सन्ननन्धो भवति, तथास्य प्रवृत्तिः । यथा यदा ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वाक्योत्थया धिया आत्मानं योगी पश्यति, तदान्धोऽप्यनन्धो भवति । तथा च श्रुतिः ' तं वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति ' इति । सेतुं मर्यादाविधारकं परमेश्वरं तीर्त्वा प्राप्येति श्रुतिपदयोरर्थं इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठः । साहस्री. ९१२.

● अन्नकामस्य एकविंशतिमनुब्रूयात् सामिधेनीः दर्शपूर्णमासयोः । भा. १०।५।८।२७.

● ' अन्नमेव तद्दक्षिणतो दधाति, तस्माद्दक्षिणेन हस्तेन पुरुषोऽन्नमत्ति ' । वा. १।३।४।९ पृ. २२१, ● 'अन्नमेवोभयतो दधाति, तस्मादुभाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमत्ति ' । १।३।४।९ पृ. २२१, ● अन्नविधारसुरामात्रस्य भैरणिग्रहणं प्रतिषेधः । १।३।३।७ पृ. २०९. ● अन्नाद्यकामः ज्योतिष्टोमे उक्थ्यानां मध्ये साम्नि सोमरे ऊर्क् इति निधनं कुर्यात् । ' ऊर्गिन्नाद्यकामाय ' । भा. २।२।११।२८, ● 'मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं अपां चौषधीनां च संधौ अन्नाद्यकामः ' । ८।१।८।१५, ● ' संक्रमयज्ञेन यजेतान्नाद्यकामः ' । २।३।४।५, ● अन्नाद्यकामं विराजमिष्ट्या याजयेत् । ' एतयैवान्नाद्यकामं याजयेत् ' । ११।४।३।८, ● अन्नाद्यकामस्य बैल्वो यूपः इति फलविधिः । ' बैल्वमन्नाद्यकामस्य ' । ४।३।१।२. ● अन्नाद्यकामस्य सप्तदशातिरात्रः । (कातीये) बाल. पृ. ३४. ● आष्टृात् आह्लावदध्यात् उख्यमग्निं चयने । ' आष्टृादन्नाद्यकामस्य ' । भा. १२।४।७।१७.

● अन्यगामिफले कर्मणि अन्यस्य प्रेरणाऽनुपपत्तेः । पराक्रमः. पृ. १२.

❀ अन्यगेहस्थिताद्धूमान्न गेहान्तरमग्निमदिति न्यायः ॥ यत्र साधनीयोऽर्थः संदेहविषयीभूतो भवति, स पक्षः । यथा-पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र साध्ये पर्वतः । तत्र चेद्धेतुर्न वर्ततेति, किन्तु अन्यत्रैवासौ स्यात्, तेन च यदि साध्योऽर्थः साधयितुमिष्येत तदा 'अन्यगेहस्थिताद् धूमान्न गेहान्तरमग्निमत् ' इत्येष न्यायः प्रोक्तः । यथा विद्वत्तमो देवदत्तो भूयिष्ठं ह्यध्ययनं विष्णुदत्तस्येति । अत्र विद्वत्तमत्वसाधनमध्ययनभूयिष्ठत्वं देवदत्तपक्षभिन्ने विष्णुदत्ते एव वर्तते इति । साहस्री. ८८०.

❀ 'अन्यतः प्राप्तान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रयोगविधिर्विधत्ते ' इति न्यायेन प्रयोगविधेः यथाप्राप्तैरङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिविधायकत्वात् । कु. ५।१।८।१५.

❀ ' अन्यतः प्राप्ते कर्तृकर्मणोरवाच्यता ' इति लौकिकन्यायानुसारी ' द्व्येकयोः ' इत्यादिसूत्रार्थो भवति । सु. पृ. १४२६.

● अन्यतरकोटिव्यवस्थया कोट्यन्तरस्य आर्थिकी व्यवस्था भवति । सा पुनः भावविषया अभावविषया च । तत्र आद्या यथा ' आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः, तदनु तर्हि अनुनिर्वपेत्, तर्हि स उभयदेवत्यो भवति ' इति अग्नीषोमीयपुरोडाशे ब्राह्मणकर्तृकानुनिर्वपणेन व्यवस्थापिते अर्थात् तद्भावः आग्नेयमात्रस्य अनुनिर्वपणेन व्यवस्थितो भवति । ' पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति '

न कार्यमाग्रयणे । १०।३।९।३७, ● अन्वाहार्यस्थालीपक्वयोः पात्रीपक्वयोः अभिघारणस्य बाधः आग्रयणे । १०।३।१०।३८.

🕮 अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात्, चोदनान्तरात् । १०।४।२०।३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' पुरोनुवाक्यामन्वाह ' ' याज्यामन्वाह ' इति 'अन्वाह'शब्देन उक्तं अनुवचनं कर्म प्रधानकर्म स्यात् । याज्यानुवाक्ययोः समाख्ययैव प्राप्तयोरपि अन्वाह इति चोदनान्तरात् पुनर्विधानात् । शस्त्रवत् । सोमे यथा शस्त्रानुवचनं प्रधानं कर्म तद्वत् । इति पूर्वः पक्षः ।

संस्कारो वा, चोदितस्य शब्दस्य वचनार्थत्वात् । ४० ॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं व्यावर्तयन् सिद्धान्तमाह । अन्वाहेति शब्दोक्तं अनुवचनं संस्कारः स्यात्, न प्रधानम् । चोदितस्य समाख्याप्राप्तस्यार्थस्य वाचको यः शब्दः 'अन्वाह' इति, तस्य वचनार्थत्वात् अनुपठनार्थकत्वात् । तथा च समाख्यया यदुक्तं, तस्यैवार्थे अन्वाह इति शब्देन अनुवादः । अथवा चोदितस्य समाख्याप्राप्तस्य शब्दवचनार्थकत्वात् मन्त्रशब्दस्य यत् वचनं तदर्थकत्वात् अन्वाहशब्दस्यापि च स एवार्थः इत्यनुवादः । तस्मात् याज्याऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारः, इति सिद्धान्तः ।

अवाच्यत्वान्नेति चेत् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी शङ्कते । न अनुवादो युक्तो निरर्थकत्वात् । समाख्यया प्राप्तत्वात् पुनः अन्वाह इत्यस्य अवाच्यत्वात् । पुनर्वचनस्य निरर्थकत्वात् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

स्याद्, गुणार्थत्वात् । ४२ ॥

समाख्याप्राप्तस्यापि याज्याऽनुवाक्याऽनुवचनस्य 'पुरोऽनुवाक्यामन्वाह' 'याज्यामन्वाह' इति पुनर्वचनं स्यात् सफलम् । गुणार्थत्वात् 'तिष्ठन् याज्यामन्वाह' 'आसीनः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह' इति स्थानासनरूपगुणविधानार्थं उपपन्नत्वात् । तस्मात् याज्यापुरोऽनुवाक्यावचनं देवतासंस्कारः, न प्रधानकर्म इति सिद्धान्तः । के.

● अन्विताभिधानम् । आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधानानि शाब्दप्रमाणाख्ये अन्विताभिधाने प्रयोजकानि, न तु शब्दोपात्तत्वमपि । तथात्वे शब्दानभिहितस्य प्राकृतोपकारस्य वैकृतविधिना अन्विताभिधानाभावप्रसङ्गात् । उक्तं च शालिकनाथेन ' प्राकृतेनोपकारेण पदार्थश्चैव वैकृतः । प्रयोगविधिनाऽन्वेति निधिरन्वित उच्यते ॥ यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते । तेनतेनान्वितः स्वार्थः स्वशब्देनैव भण्यते ॥ साध्यरूपश्च विषयं उपकारमपेक्षते । वाक्यादिभिः प्राकृतश्च स योग्यः संनिधाप्यते ॥ ' इति । 'अन्वितस्याभिधानं च न शब्दोपहितैः परम् । दर्शनात् पितृयज्ञादौ कल्प्येनाप्यधिकारिणा ॥ ' इति च । यदि च क्रमस्य अनुष्ठीयमानपदार्थावस्थारूपत्वेन प्रयत्नसाध्यत्वाभावात् न विधेयत्वं, तदा तदङ्गीकृतं सार्थीयक्रमस्य विधेयत्वं विहन्येत । तस्य पौर्वापर्यरूपक्रमस्य शब्दाभिधानमस्ति । पाठनिरपेक्ष तु विशिष्टक्रमस्य नास्ति शब्दाभिधानं इति वैरूप्यं च उक्तरीत्या अन्विताभिधाने शब्दाभिधानस्य अप्रयोजकत्वात् अकिंचित्करम् । इदं च न्यायरत्नमालायां प्रपञ्चितम् । सोम. पृ. ४०६. ● अन्विताभिधानमपि अपवादत्वेन उक्तम्ने पदैकवाक्याधिकरणे, न्यायरत्नमालायां अङ्गनिर्णये चोक्तम् । बाल. पृ. ४२. ● अन्विताभिधानस्य शब्दे प्रकृतिप्रत्ययोरपि निरस्तत्वात् कृतानुबन्धनेन स्वार्थे प्रत्ययो वदति । सु पृ. ७०८. ● अन्विताभिधानवादखण्डनं वाक्यार्थनिर्णयप्रकरण । तत्र चाभिहितान्वयोऽपि बाधितः । वाक्यार्थसंविदो मूलं बहुधा वादिनो विदुः । तत्र वार्तिककारीयैर्न्याय्यो मार्गः प्रदर्श्यते । १ ॥ तत्र के चित् पदविभागमेव वाक्ये व्यञ्जकध्वनिभेदात् तेनतेन पदार्थविशेषात्मना अवगम्यमानं तन्मात्रं वाक्यार्थस्य प्रतिपादकमिति मन्यन्ते । अन्ये त्वेकविषयमेव ज्ञानं वाक्यं, तदनन्तरं चानेकवर्णत्रिगुणाद्यभिधायकमात्र विज्ञानमेव वाक्यार्थः, कार्यकारणभाव एव च वाक्यवाक्यार्थयोः संबन्ध इति प्रतिजानते । उभयमिदमपि परे वाच्यनिकायदर्शनपक्षसम्बन्धमुपपत्तिरभ्युपगमः । अपरे तु पदवत् वाक्यमपि पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः अन्त्यो वर्णो

पशुस्य प्रतिपादकं सत् 'स्थानाच्च पूर्वस्य' (३।६।७।१९) इत्यादिसूत्रासंगतिप्रसङ्गात् तत्संगतिसिद्धयर्थं आग्नेयमुत्पन्नं कृत्वा सवनीयस्य इत्येतस्मिन् पक्षे अन्यथा कृत्वा योजितं, तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात् यदि प्रकरणविशेषो न भवेत्, अस्ति तु प्रकरणविशेष इति ।

अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणं इति न्यायः ॥ आयुर्वेदे वैदिकशान्तिकपौष्टिकप्रायश्चित्ततपोजपदानहोमाद्युपदेशपरो भागः अप्रमाण इति चेत् (नौदाहरणम्) न, तुल्ययोगक्षेमत्वात् । (चिकित्साभागोऽपि अप्रमाण स्यादित्यर्थः) एतदेवासिद्धं प्रक्षेपस्यापि संभवात् इति चेन्न । अध्येतृव्याख्यातृसंप्रदायाविच्छेदात् अन्यथाकरणे० इति न्यायात् । सनातनधर्मप्रदीपे प्रमाणप्रकाशे पृ. २४६.

०अन्यथाख्यातिः । स्वप्ने दिवसानुभूतदेशकालान्तरगता. शिरश्छेदादयो विषयाः अदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात् स्मर्यमाणा निद्रारूपदोषवशेन आत्मनिष्ठतया भासन्ते । एवं च अन्यसंबन्धित्वेन अवगतानां अन्यसंबन्धित्वेन मानं शुक्तिरजतज्ञानवत् । इयमेव च अन्यथाख्यातिः । न च बाह्यविषयेषु मनसः तदानीमसंबन्धात् कथं मानमिति वाच्यम् । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरङ्गीकारात् प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाङ्गीकाराद्वा न दोषः । मणि. पृ. २६, ० अन्यथाख्यातिरूपरजतत्वविशिष्टज्ञानस्यैव भ्रमे प्रवृत्त्यादिहेतुता युक्ता । पृ. २७.

० अन्यथात्वकल्पने विपरिणामदोषः, स्वरहितत्वकल्पनादोषः, स्वरधारणकल्पनादोषश्च । तत्र प्रथमोदाहरण आग्नेयवाक्यम् । द्वितीये, प्रतितिष्ठन्ति इत्यत्र प्रतितिष्ठामन्ति, ग्रामीणपशुषु इत्यन्यथात्वे कल्पिते ये इत्यत्र रात्रिशमभिप्रायकत्वस्य ये प्रतितिष्ठामन्ति इति स्वरहितत्वकल्पना । तृतीये तु 'पात्नीऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान् निर्वपेत्' इति । बाल. पृ. ४.

० अन्यथाऽनुपपत्तिः । नहि अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रत्यक्षमधिगम्या । कार्यव्यभिचारमधिगम्या हि सा । अव्यभिचारश्च अवष्टदर्शनपूर्वकः । बृहती पृ. ८५. ० अन्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणम् । सा च यत्रैव हेतुरनुपलं, तत्र. अभिचारस्तत्रैव न प्रमाणे । पा. १।२। ४।१० पृ. १४२, ० अन्यथाऽनुपपत्तिः सर्वप्रमाणप्रत्ययगम्ये भवति । १।२।१।७ पृ. ११५, ० अन्यथाऽनुपपत्त्या विश्वजिति फलकल्पना । ७।१।१।२ पृ. १५२६, ० तच्च (अपूर्वं) अनुपपत्तिप्रमाणकम् । तत्र एकापूर्वकल्पनया उपपन्ने नादृष्टान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो हि अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यसावेकम् । तच्चेत् कल्पितं, अर्थवत्त्वात् वाक्यस्य क्षीणा अन्यथाऽनुपपत्तिः नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं भवति । २।१।१।१ पृ. ३७४.

० अन्यथासिद्धत्वं त्रिविधम् । यत्रीनस्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाननुविधानात् छेदकधर्मत्व आद्यम् । अन्यनिरूपितपूर्ववर्तित्वग्रहहेतुककार्यपूर्ववर्तित्वग्रहविषयत्वं द्वितीयम् । कल्प्तान्वयव्यतिरेकानुविधानसाहित्यं तृतीयम् । अत्र अक्लृप्तान्वयव्यतिरेकात् (वानन्तु ?) विधायिनः इति विवक्षणीयं, तेन न कारणान्तरस्यान्यथासिद्धिः, ईश्वरज्ञानादिप्रसङ्गश्च । तस्योपादानप्रत्यक्षतया स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । मणि. पृ. ४५.

अन्यद् भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायः ॥ यथा विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नातीत्यत्र विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलस्य कारणता अभिहिता सिद्धान्तिना । तत्र वादिना तु, ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं, विनाऽपि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादित्युक्तम् । अत्र वादिमते अभुक्तवान्तापत्तिदोषः प्रकृतन्यायतः आयाति, न वा समाप्तिं प्रतीत्युक्तेरिति । सादृश्यी. २७१.

० अन्यपूर्वकं अभीप्सितं कर्म यथा विषमनु भुङ्क्ते, अग्निमनु यजति इति । मणि पृ. ११०.

अन्यलक्ष्यत्वं 'एकजातीनां पैतृदैविकः प्रकृतिः' (७।१।०।२१) इत्यधिकरणन्यायः । 'एवद्विकरणन्यायस्य अन्यलक्ष्यत्वम्'। भाट्ट. ७।१।५.

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्तधर्मम् । १२।१।१४।२० ॥

सोमे अन्यस्य भोजनद्रव्यस्य 'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इत्यनेन विधानात्, दर्शपौर्णमासिकं भोजनत्वात् आरण्यस्य स्यादासादे. भोजनं न स्यात् । उभयं हि वत्तात् तुल्यार्थिकं

पदतत्त्वं यत् विलक्षणपदात्मानं बोधयतीति शब्दतत्त्वविदः प्रतिपन्नाः ।

अत्रोच्यते । **व्यञ्जकध्वनिधर्मस्य वर्णेष्वारोपितस्य च । क्रमस्यार्थाभिधाऽङ्गत्वं दैर्घ्यादेरिव संभवम् ।३॥** तेषु यथाक्रमेण स्मरणेषु युगपदनुभवात् सम्भूयकारित्वासम्भव इति मते, तदस्तु, युगपदेव तु सर्वेषु स्मरणमर्थान्तरेष्विव घटपटादिषु क्रमादनुभूतेष्वपि भवति । यत्रैव व्युत्क्रमेऽपि अर्थावगतिः स्यादिति, तदयुक्तं क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । यद्यपि स्मरणस्यापि युगपज्जन्मनः क्रमो नास्ति, वर्णेषु विभुषु नित्येषु वस्तुगत्या क्रमो नास्ति, तथापि व्यञ्जकानां ध्वनीनां क्रमवर्तित्वात् तैर्वर्णेष्वभिव्यज्यमानेषु तदीयक्रमो व्यङ्ग्येषु वर्णेषु दीर्घत्वादिरिव आदर्शोत्पन्नमहत्त्वे इव मुखे समारोपितः प्रतीयते, ततश्च स्मरणमपि पश्चाज्जायमानं विशिष्टानुपूर्वीसमालिङ्गित-शरीरानेव वर्णान् गोचरयतीति क्रमभेदात् पदभेदः । एव-मनुचारितावस्थायामपि स्मृत्यारूढेनैव क्रमविशेषेण जय-राजशब्दयोः भिन्नपदत्वसिद्धिः । तेन ध्वनिधर्माणामेव दीर्घोदात्तक्रमादीनां वर्णेषु समारोपितानां स्मृत्यारूढानां-मर्थाभिधानाङ्गत्वात् न किंचिदनुपपन्नम् । आह च—तद्वशेन च वर्णानां व्यापित्वेऽपि क्रमग्रहः । एवं ध्वनिगुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थिताः ॥ वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थभेदावबोधकाः ॥ इति । तस्मिद्ध न वर्णातिरिक्तमनवयवं पदमस्तीति ।

भागाभावादेव वाक्यमपि नानवयवं सिध्यति । कथं तर्हि वाक्यार्थावगतिः ? पदार्थवदिति ब्रूमः । यथा वर्णेभ्य एव सहितेभ्यः पदार्थोऽवगम्यते, तथा तेभ्य एव वाक्यार्थोऽपि । तत्प्रतीत्येककार्यकरणाच्च बहवोऽपि वर्णा एवैकं वाक्यमित्युच्यते । आह—**अपेक्षते न वा वाक्यं स्वार्थसंगतिसंविदम् । यस्मिन् सर्वसंवित्ति-पूर्वस्मिंश्च तु कस्य चित् ॥** इति । यदि तावदगृहीत-संबन्धमेव वाक्यं वाक्यार्थमभिदध्यात्, तत् सर्वेषामपि वाक्यश्राविणां वाक्यार्थसंवित्तिः स्यात् । न चाव्युत्पन्नपदपदार्थसंगतीनां जायते । अथ तु पदवत् वाक्यमपि स्वार्थेन संबन्धसंविदमपेक्षते, तत् अपूर्ववाक्य-श्रवणे न कस्य चिदपि वाक्यार्थावगतिः स्यात् । अथ

पदपदार्थव्युत्पत्तिरङ्ग वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतावपि इत्युच्यते, तदयुक्तं, यदि हि वाक्यान्त्यवर्णः पूर्वपूर्ववर्णजनित-संस्कारसहितः स्मृत्यारूढा वा वर्णाः पदार्थेभ्यः अर्था-न्तरमभिदधति, तर्हि पदपदार्थसङ्गतिः तत्र कथमिवोपकारं कुर्यात् । पदार्थज्ञानमिति चेन्न, तेनाप्युपकारादर्शनात् । नहि वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतौ पदजनितपदार्थज्ञानेन कश्चि-दुपकारः । कोऽपि नाम कल्प्यते इति चेत् तर्हि अदृष्टकल्प-नैव दोषः । किंच अल्पैरेव पदैरावापोद्वापभेदेन बहूनि वाक्यानीह रच्यन्ते, तत्र सर्वेषामेव शक्तिं कल्पयतो महान् क्लेशः । न च वाक्यार्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तिः, यत इमां वेदनामनुभवेम, लोकसिद्धार्थाभिधायिभिः पदैरेव तदुपपत्तेः । कथं पुनस्तैरपूर्ववाक्यार्थावगतिः । तत्र टीका-कारस्तावदाह—**पदार्था एव वाक्यार्थं मिथः संगति-शालिनः । आचक्षतेऽभिधीयन्ते पदैस्ते च तथा-विधाः ॥** पदार्था एव तावत् परस्परान्विता वाक्यार्थ इत्युच्यते, ते च तथाभूता एव स्वपदैरभिधीयन्ते । तेन पदमेव वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति । न चार्थस्वरूपमेव पदाभिधेयं नान्वितमिति वाच्यम् । **पदानन्तरजाता हि संविदन्वितगोचरा । अन्विताभिधायित्वं पदा-नामुपकल्पयेत् ॥ ४ ॥** विशिष्टार्थविषयदर्शनेन हि व्यवहरमाणस्य विशिष्टविषयैव व्युत्पित्सुना संविदनुमीयते, सा च पदश्रवणानन्तरं जायमाना तत्कारणिकैव निश्चीयते । यद्यपि च पदसंघातश्रवणानन्तरं विशिष्टज्ञानं जायते, तथापि **न संघातात्मना वाक्यं वाक्यार्थस्याभि-धायकम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागशस्तु वाचकम् ।५॥** गामानयाश्वमानयेत्यादौ गवादिपदभावे गवादिपदार्थाभावात् तद्भावे चोद्भावात् वाक्यभागानामेव वाक्यार्थभागशक्तिरवगम्यात् न संघातस्य वाचकत्वं वाच्यत्वं वा संभवति, व्यभिचारात् शेन ग्रहणासंभवाच्च । आनन्त्याद्वाक्यवाक्यार्थानां न संगतिग्रहणं संभवति । भवत्येव वा कथमनन्तानामेकपदाभिधेयत्वं ? अन्विता-भिधायि हि पदं, अयमश्वानयनादनयनात् अश्वा-न्वितमानयन, तत्कथमत्र संबन्धग्रहणमश्विनो वा । तदुच्यते— **मतिध्यपेक्षायोग्यत्वैरन्वयलाभतः । आनन्त्येऽप्यन्वितानां स्यात् संबन्धग्रहणं मम ॥**

अन्यायः न्यायादन्यः। एवं एकवचनान्तपाशपदघटितस्यापि मन्त्रस्य शेषम्। तत्र एकवचनान्तस्य प्रकृतौ एकपशुकाया अदृष्टप्रतिघातित्वम्। नास्य एकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य मन्त्रस्य दृष्टः प्रतिघातः विरोधः। अत्र अदृष्टप्रतिघातशब्दात् मत्वर्थीयो शेषः। अदृष्टप्रतिघातत्वात् इति वा पाठः स्वीकार्यः, तदा च बहुव्रीहिः। अथ काठके मैत्रायणीये च एकपशुके एव एकपाशके अग्नीषोमीये पशौ बहुवचनान्तपाशपदघटितो मन्त्रो विहितः। स च यद्यपि अन्यायसंबन्धः एकस्मिन् पाशे बहुवचनस्य न्यायादन्यत्वात्, तथापि विधिबलात् पाशस्य अवयविनः एकत्वेऽपि तदवयवानां बहुत्वं अभिप्रेत्य, बहुवचनस्योपपत्तिर्वक्तव्या। तथा च तत्रापि अदृष्टप्रतिघातित्वं शक्यं शक्यते। एवं प्रकृतौ एकपशुकाया एकपाशिकाया स्थिते, द्विपशुके यागे विचारः कस्य प्रवृत्तिः कस्य निवृत्तिः, कस्मिन्नूहः कस्मिन्नोहः इति। तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः द्विपशुके द्विपाशके प्रयोगे दृष्टप्रतिघातित्वात् न प्रवर्तते। अन्यस्तु मन्त्रः यथा एकपाशके अविकारेण प्रयुज्यते, तथा द्विपाशकेऽपि प्रयोक्तुं शक्यत्वात् स प्रवर्तते अनूहेन इति प्रथमः पक्षः।

विकारो वा, तदर्थत्वात्। ११॥

यदुक्तं प्रथमपक्षे, तत् व्यावर्तयति वाशब्दः। विकारो नेति यदुक्तं तत्र, विकारः कर्तव्यः, मन्त्रस्य तदर्थत्वात् पाशोन्मोचनप्रयोगार्थत्वात्। स तु विकारः पाशैकत्वाभिधायिमन्त्रे एव 'अदितिः पाशौ प्रमुमोक्त्वेतौ' इति कर्तव्यः। अन्यस्तु मन्त्रः सकलाभिधानसमर्थे निरूह्याभिधानमन्याय्य इति अविवक्षितसंख्याकपाशमानप्रकाशनेन अप्रमाणाभिधानत्वात् न प्रवर्तते इति द्वितीयः पक्षः।

अपित्वन्यायसंबन्धात् प्रकृतिवत् परेष्वपि यथार्थं स्यात्। १२॥

द्वितीयं पक्षं 'अपितु' इति पदं व्यावर्तयति। अन्यायसंबन्धात् अन्यायस्य पाशबहुत्वाभिधायिनो मन्त्रस्य संबन्धात् अविकारेण प्रवर्तते प्रकृतिवत्। प्रकृतौ यथा अवयवबहुत्वं अवयविनि उपचर्य प्रवर्तते, तथा परेष्वपि प्रकृतिभिन्नेष्वपि विकृतिषु प्रयोगेष्वपि यथार्थं प्रतिपादितार्थमनतिक्रम्य पाशबहुत्वाभिधायी मन्त्रः अनूहेन स्यात्। पाशैकत्वाभिधायी तु ऊहेन प्रवर्तेत इति तृतीयः पक्षः।

यथार्थं तु, अन्यायस्याचोदितत्वात्। १३॥

सिद्धान्तमाह। तुशब्देन पूर्वसूत्रोक्ततृतीयपक्षनिरासः। यथार्थं अर्थमनतिक्रम्य पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिनोर्मन्त्रयोर्द्वयोरपि द्विवचनोहः कर्तव्यः। अन्यायस्य प्रकृतिवदनूहितपाठस्य अचोदितत्वात् तस्मादुभयोरूहेन प्रयोगः इति सिद्धान्तः।

छन्दसि तु यथादृष्टम्। १४॥

ननु यथा प्रकृतौ एकस्मिन्नपि पाशे पाशबहुत्वाभिधायी मन्त्रः प्रवर्तते अन्यायसंबन्धोऽपि, तथा द्विपशुकायां विकृतावपि प्रवर्तताम् इति। तत्राह सिद्धान्ती। बहुवचनान्तपाशपदघटितो मन्त्रः प्रकृतौ पाशैकत्वेऽपि वचनेनैव विहितः इति छन्दसि दृष्टमनतिक्रम्य यथादृष्टं स्वीकर्तव्यम्। पाशोन्मोचनं तत्र कर्तव्यम्। नैकत्वेन बहुत्वेन वा तत्र प्रयोजनम्। द्विपशुकायां तु विकृतौ न तथा साक्षात् विधानम्। तत्र न्यायानुसारेणैव कर्तव्यम्। तस्मात् विकृतौ ऊहः कर्तव्यः। के.

अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति न्यायः॥

तद्यथा–शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते, तथा प्रकृतेऽपि। 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः। 'बहुगणवतुडति संख्या' (पा० १।१।२३) इति सूत्रमहाभाष्ये। साहस्री. ४२७.

● अन्यार्थेनापि भिन्नस्योपकारो भवति यथा पश्वर्थैः प्रयाजादिभिः पशुपुरोडाशस्य। पि. १२।१।१.

● अन्यार्थदर्शनं अन्यत् विधाय प्रवृत्तेषु वाक्येषु अन्यस्मिन्नर्थे लिङ्गदर्शनम्। शु ७।४।२।८ पृ २३३ ● अन्यार्थदर्शनम्। किंचित् वाक्यं प्रमाणान्तरसिद्धं अर्थं प्रतिपादयति, परन्तु तेनैव अन्यार्थेन वाक्येन दृष्टेन प्रकृते वाक्यार्थेऽपि कश्चिदुपयोगो भवति। अन्यार्थेन प्रकृते किंचिदनुमीयते। तादृशस्य वाक्यस्य यद्दर्शनं तद् अन्यार्थदर्शनं नाम। यथा 'चतुर्दश पौर्णमास्यां आहुतयो हूयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायां' इति वाक्यं दर्शे पौर्णमासे च कति आहुतयः इति प्रतिपादयति। तेन च ज्ञायते दर्शेऽपि अग्नीषोमीयप्रयाजानि [illegible]

विपर्ययः, अश्वान्वये गोपदस्याकाङ्क्षाऽनुपरमात्। ननु तस्यापि प्रत्यक्षाद्यवगताभिः स्थित्यादिभिरेव क्रियाभिराकाङ्क्षा विरमेत्, तेन प्रमाणान्तरेण स्थितौ अश्वे च संनिहिते, गौरानीयतामित्युक्ते 'गौस्तिष्ठति, आनीयतामश्वः' इति वाक्यद्वयं प्रतीयेत, तन्न, एकवाक्यत्वावगमात्। यावन्ति हि पदानि संहत्य प्रयुज्यन्ते, तावतां सति संभवे संहत्यैकविशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरत्वं लोके दृष्टम्। तच्च श्रुतयोरेवान्वये निर्वहति, अन्यथा बाध्येत। किंच एकेनैवान्वयेनोभयोराकाङ्क्षोपरमसंभवे अनेकान्वयकल्पनमयुक्तं गौरवात्। तस्मात्पदान्येवान्विताभिधायीनि वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति।

अत्राभिधीयते, नैतन्मतमप्युपपत्तिमत्। **अदृष्टकल्पनैवास्मिन् मते हि स्याद्गरीयसी॥ १०॥ दृष्टबाधप्रसङ्गश्च तस्मादभिहितान्वयः। दृष्टानुगुण्यं तत्र स्यात् कल्पना च लघीयसी॥ ११॥** अन्विताभिधायित्वे हि पदानामवश्यमेव विशेषणभूतोऽप्यन्वयोऽभिधातव्यः। अन्यथा अन्वितप्रतीतेः उत्पत्त्ययोगात्। ततश्च अन्वयान्वितशक्तिद्वयकल्पनाददृष्टकल्पना गुरुतरा स्यात्। ननूक्तं न पृथगन्वये शक्तिः कल्प्यते, एकैव हि सा अन्वितपर्यन्ते कल्प्यते इति। तदयुक्तम्। **शक्त्यैकया कथं हि स्यादुभयोरभिधेयता। एक एव विशिष्टोऽर्थः सत्यमन्यद्विशेषणम्॥ १२॥** यद्यपि हि विशिष्टरूपोऽर्थ एक एव, तथापि विशिष्टाद्विशेषणमन्यदेव, तस्मिन् अगृहीते न तद्विशिष्टं विशेष्यं ग्रहीतुं शक्यते। न च तस्य प्रमाणान्तरं ग्राहकमस्तीति शब्देनैव तदभिधानपुरःसरं विशिष्टमभिधातव्यमिति शक्तिद्वयकल्पनाद्गौरवं स्यात्। तस्मात्स्वरूपमात्रमभिधातव्यमिति युक्तम्। न चैवं वाक्यार्थप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, यतः **स्यात् स्वरूपाभिधानेऽपि धीर्विशिष्टार्थगोचरा। विशेषधीर्हि सामान्यादनायासेन सिध्यति॥ १३॥** सर्वावस्थासामान्यात्मनि पदार्थस्वरूपे पदेनाभिहिते तत एव अन्वितरूपावस्थाविशेषप्रतीतिसिद्धेर्न तावदभिधाशक्तिरुपकल्पयितुं शक्यते।

यच्चैवं सति गौरानीयतामित्यत्र कारकेण क्रियया च क्रियाकारकमात्रापेक्षाया नियमेन गौः आनयनेन, आनयनं गवाऽन्वयं लभेतेत्युक्तं, तत्रोच्यते— **तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः। यत्तु तत्रैकवाक्यत्वं पदार्थेष्वपि तत् समम्॥ १४॥** योऽप्याभिधानिकमन्वयमिच्छति, तस्यापि तुल्योऽयं दोषः। प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे स्थित्यादिके कारकान्तरे चाश्वादिके संनिहिते सति गौरानीयतामित्येतत् पदद्वयमुच्चारितं सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषात् स्थित्यन्वितां गां, आनयनं चाश्वान्वितमभिदध्यात्, न नियमेन गवानयनान्वयसिद्धिरिति, तत्र यदुत्तरं तथा सत्येकवाक्यत्वं बाध्येतेति, तत्पदार्थेष्वपि समानम्। यद्यपि गोपदार्थेन क्रियामात्रान्वय आक्षिप्यते, आनयेत्यर्थेनापि कारकमात्रान्वयः, तथापि तत्प्रतिपादकयोः पदयोरेकविशिष्टार्थप्रतीतिपरत्वैकलक्षणैकवाक्यत्वावगमात् तन्मा बाधीति श्रुतयोरेव परस्परनियमः। यत एव चायं नियमः पदान्तरसमभिव्याहारात्मकाद्वाक्यादेव सिध्यति न पदार्थसामर्थ्यमात्रात्, अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं, अन्यथा अनुमानं स्यात्। तेन पदार्थसामर्थ्यादनियमेनानेकवाक्यार्थपारिप्लवे सत्यपि, असत्यामपि वाक्यार्थविशेषव्याप्तौ परस्परसमभिव्याहारादेव विशिष्टवाक्यार्थावगतिसिद्धिः। आह च— **तत्रानैकान्तिकानेकवाक्यार्थोपप्लवे सति। अन्योऽन्यासमव्यवच्छेदादेकत्र स्थाप्यते मतिः॥ अतोऽन्वयातिरेकाभ्यामनुमाने यदिष्यते। एकार्थैकान्तिकत्वं तदन्यथैवात्र लभ्यते॥** इति। यदनुमाने व्याप्तेः फलमेकार्थनिर्णयलक्षणं, तदत्रान्यत एव पदान्तरसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्यात् सिध्यतीत्यर्थः। तेनैतदुक्तं भवति, उभयोरपि वादिनोरनेकसाधारणान्वितप्रतिपादकशक्तिः एकवाक्यतया मिथो नियम्यते इत्येतावदवश्यं कल्पनीयम्। तत्र प्रमाणान्तरेण क्रियान्तरे संनिहिते पदान्तरेण चानयने गोपदमाकाङ्क्षाविशेषादुभयान्वितगोप्रतिपादनसमर्थमपि आनयेनैकवाक्यतया तदन्वितमेव स्वार्थमभिधत्ते इति वाच्यं, मम तु गोपदार्थः स्वभावादेव येन येन तदन्वितं स्वात्मानं प्रतिपादयितुं समर्थः पदान्तरैकवाक्यतया तदर्थान्वितमेवात्मानं प्रतिपादयतीति वाच्यं, इत्येतावदावयोस्तुल्यत्वम्। पदस्य तु भवान् विशिष्टे शक्तिं कल्पयति, वयं

पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तन्न, प्रसिद्धग्रहणत्वात् आध्वर्यवादि कर्म कुर्वाणाना ऋत्विजा कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धाना आख्याना ग्रहणत्वात् ग्रहणात् । त्वप्रत्ययः स्वार्थिकः । तस्माच्च ताः स्वाम्याख्याः । गृहपतिः इति आख्या तु तद्धर्मेण ऋत्विग्धर्मेण असंयुक्तस्य स्वामिन एव इति यजमानाभिधेयता उपपद्यते । प्रकृतावपि अथ गृहपतिशब्दः 'गृहपतिर्यजेत' इति स्वामिनि प्रयुक्तः । तस्मात् सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः, ऋत्विज एव च यजमाना इति सिद्धान्तः ।

बहूनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते । ५७ ॥

सत्रे ऋत्विक्षु ऋत्विक्त्वशून्येन केवलेन यजमानत्वेन तुल्येषु सत्सु 'यो वै बहूना यजमानाना गृहपतिः सत्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति बहूना इति विशेषवचन नोपपद्यते । एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचन सतदशाना गृहपतिना अतुल्यत्वे सति उपपद्यते, न तुल्यत्वे । यदि सर्वे ऋत्विक्त्वशून्याः गृहपतिकर्म कुर्युः न कर्मान्तर, ततो विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः । अस्मात् विशेषवचनात् सत्रे ऋत्विज एव यजमाना इति गम्यते ।

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यतेऽर्थयोर्नित्यभावित्वात् । ५८ ॥

'दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनैर्यजन्ति' इति दीक्षिताश्च अदीक्षिताश्च इति व्यपदेश. निर्देश. सत्राणा स्वयंकर्तृकत्वाभावे नोपपद्यते । अर्थयोः स्वार्थयजनपरार्थयजनरूपयो. यजमाने ऋत्विजि च नित्य भावित्वात् । यजमाने स्वार्थयजनस्य, ऋत्विजि परार्थयजनस्य च नित्यं वर्तमानत्वात् । तस्मात् दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात् सत्रे स्वयंकर्तृकत्व इति सिद्धान्तः ।

अदक्षिणत्वाच्च । ५९ ॥

'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः, न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यं' इति सत्रस्य अदक्षिणत्वात् अविद्यमानदक्षिणाकत्वात् दक्षिणाशून्यत्वात् सत्राणि स्वयंकर्तृकाणि । ऋत्विजो भिन्नत्वे तु अदक्षिणात्व न संभवति । तस्मात् सत्रे ये यजमानास्ते ऋत्विजः इति सिद्धान्तः । के.

* अन्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वं 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य' इति न्यायस्य (६।५।१३।५४) । सु. पृ. १२२०.

* अन्योन्याभावः 'गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव इष्यते ।' श्लोवा. अभावपरिच्छेदे ३. * अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं इति जीर्णाः । तस्यापि अव्याप्यवृत्तित्व इति नव्याः । मणि. पृ. ३४, * अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व, तादात्म्यारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्व, प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावत्वं वा । पृ. १५५, * अन्योन्याभावत्व समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकसमभिव्याहृतनञ्पदजन्यबुद्धिविषयत्वम् । इत्याहुः । पृ. १५८, * अन्योन्याभावबोधः । नञ्समभिव्याहाराभावे यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः विरुद्धविभक्त्यर्थानवरुद्धयोः अभेदान्वयव्युत्पत्तिः, तत्समभिव्याहृतनञा अन्योन्याभावबोधः । पृ. १५८.

🕮 **अन्योन्याश्रयन्यायः ॥** स्वग्रहणापेक्षग्रहणापेक्षग्राहकरूप इति तार्किकाः । परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयरूप इति स्मार्ताः । यथा अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि शास्त्रे न प्रवर्तन्ते, यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवतीति महाभाष्ये वृद्धिरादैजादिगुणसूत्रव्याख्यानावसरेऽभिहितम् । तथा चाऽन्यत्रोक्तम्–'हलन्त्यम्' 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्येतयोर्मिथो हलिच्छब्दावबोधाय अन्योन्याश्रय आगत इति । इति संक्षेप. । साहस्री. ६१०.

🕮 **अन्योपसर्जनं अन्येन नान्वेति इति न्यायः ॥** एकस्य यत् उपसर्जनं विशेषण, तत् अन्येन साकं अन्वय नानुभवति इत्यर्थः । के.

यत्तु न्यायसुधाग्रन्थस्वारस्यात् प्रातिपदिकेन अर्थवाचिनाऽपि उद्देश्यान्वयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणा अङ्गीकृत्य तत्र तद्धितवाच्यदेवतान्वयाङ्गीकारात् शब्दोपहितार्थो देवता इति प्रतीयते, तत् पदविशिष्टे अर्थे उपायत्वात्योद्देश्यत्वस्य बाधात् विशेषणीभूतपदान्वयस्य च अन्योप० इति न्यायेन असुलभत्वात् उपेक्षणीयम् । कौ. २।१।६।१६.

तस्य स्वाभाविकत्वात् । स्यादेतत्, यथा सम्बन्धान्तराभावेऽपि वाचकत्वं, एवं स्मारकत्वमपि भविष्यति । तन्नैवं, स्वाभाविकत्वाद्वाचकत्वस्य । प्रत्यायकत्वं हि वाचकत्वं, तच्च स्वभावशक्त्याऽप्युपपन्नं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । ननु तत्रापि संयोगसंयुक्तसमवायसमवायलक्षणः संबन्धो विद्यत एव । सत्यम् । स तु रसादिसाधारणः । शक्तिरेव तु असाधारणं प्रत्यायकत्वे निमित्तम् । तद्वच्छब्दस्यापि स्वाभाविक्यैव शक्त्या प्रतिपादकत्वं भविष्यति, स्मारकत्वं तु संस्कारोद्बोधेन । न च सम्बन्ध्यर्थान्तरादर्शनेन असौ उद्बोधयितुं शक्यते, क्वचिदप्यदर्शनात् । ननु प्रत्यायकत्वमपि असम्बन्धिनो नैव दृष्टं स्वाभाविकशक्तिशालिनामपि चक्षुरादीनां सम्बन्धेनैव प्रतिपादकत्वात्, अन्यथा दविष्ठानामपि ग्रहणप्रसङ्गात् । शब्दस्य तु न कश्चिदर्थेन संबन्धोऽस्ति । तत्कथमस्य प्रत्यायकत्वम् ? अथान्यथानुपपत्त्या अदृष्टमपि तदिहैव कल्प्यते, तर्हि स्मारकत्वमेव किमिति न कल्प्यते ? वक्तव्यो वा विशेषः । स उच्यते । सर्वथा तावदन्यतः संबन्धिनः अदृष्टमपि स्मारकत्वं प्रत्यायकत्वं वा शब्दस्य कल्प्यम् । तत्र प्रत्यायकत्वकल्पनमेव न्याय्यं । शब्दानन्तरमर्थप्रत्ययदर्शनात् तस्यैव तत्र कारणत्वं कल्पयितुं युक्तं, न तु शब्दात् संस्कारोद्बोधः, ततश्चार्थप्रतीतिरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् । तस्मादभिधायकमेव पदं न स्मारकमिति । गृहीतग्राहित्वात् स्मरणमेव पदजनितं विज्ञानमिति चेत्, तदसत्, अलक्षणत्वात् । न गृहीतग्राहित्वं लक्षणं स्मरणस्य, किंतु संस्कारमात्रजन्यत्वम् । प्रत्युत्पन्नकारणजनितं तु यद् गृहीतग्राहि ज्ञानं, तदनुभव इत्युच्यते, न स्मृतिरिति । कथं तर्हि वार्तिकघटना, सम्य घटते एव, अनुवादस्यापि गृहीतग्राहितया स्मरणादविशिष्टत्वात् । 'भावनावचनस्तावत्स्मारयति लोकवत्' (श्लो. वा. वाक्याधिकरणे २४८) इत्यादिष्वौपचारिकः स्मरणव्यवहारः । तथा च 'पदमप्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते' इत्याह (श्लो. वा. शब्दपरिच्छेदे १०७), न तु स्मारकमिति दर्शयति । तेनार्थस्वरूपमात्रेऽपि वाच्ये अभिधायकत्वं पदस्य युक्तमिति । प्राधम्यं कारणं यत्तु तद्विपर्ययसाधनम् । ये तात्पर्येऽभिधातृत्वे तेऽप्यनैकान्तिकीकृते । १५ ॥ इति संग्रहश्लोकः । किंच यद्यभिधानत एवान्वितप्रतीतिः कथं तर्हि [गङ्गायां घोष इत्यादिषु लाक्षणिकस्य तीरादेर्घोषान्वितस्य प्रतिपत्तिः । नहि तत्स्वरूपमपि गङ्गाशब्दस्याभिधेयं प्रागेवान्वितम् । अथोच्येत] (अयं ग्रन्थः क्वचिन्नास्ति, आवश्यकस्तु) गङ्गाशब्देन निमित्तभूतेऽर्थस्वरूपे स्मारिते सति तेन यत्सम्बन्धात् स्मारितं तीरस्वरूपं, तेनान्वितं स्वार्थं घोषशब्दोऽभिधत्ते, गङ्गाशब्दस्तु तीरस्मरणमात्रोपयोगीति । यत्र तर्हि सर्वपदानामेव लाक्षणिकार्थत्वं न कस्यचिदपि मुख्योऽर्थो विद्यते, तत्र कथमन्वितप्रतिपत्तिः । अस्ति वा तादृशं वाक्यं सत्यं यत्र न विद्यते । कार्यं तदन्वितं वाऽपि यथा गच्छति भूमिपः । १६ ॥ सर्वेषामेव पदानां कार्यं तदन्वितं वा अभिधेयम् । लिङादीनां कार्यमन्येषां तु तदन्वितम् । यस्तु लोके कुतूहलप्रश्नप्रतिवचनरूपः सिद्धार्थविषयः शब्दप्रयोगः कार्यशून्यो दृश्यते यथा 'कोऽयं गच्छति, भूमिपो गच्छति' इत्यादिः कवीनां वाऽर्थविशेषवर्णनारूपः यथा— नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्त्यश्चारुसरवाः । रामाः कौशेयसंवीताः कादम्बा इव शोभनाः ॥ इत्यादिः, स लाक्षणिक इति हि भवतां समयः । तथापि चान्वितसंविदस्त्येव । न चासौ पदैरुदेतुमर्हति, तेषामतदभिधायकत्वात् । नहि भूमिपशब्दस्य कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वात् आकाङ्क्षादिमत्त्वशालिनाऽपि गच्छत्यर्थेनान्वितः स्वार्थोऽभिधेयः, तथा गच्छतेरपि तदन्वितः अनभिधेय एवेति न पदनिमित्तान्वयप्रतीतिर्भवेत् । तेनावश्यं पदस्मारितनिमित्तभूतार्थस्वरूपाभ्यामेव आकाङ्क्षायोग्यत्वेन वाक्यघटनाभ्यां इयमन्वितप्रतिपत्तिरुदयमासादयति इत्यकामेनाप्यनुमन्तव्यम् । ततश्च सर्वत्रैव तथाऽस्तु किमन्विताभिधानकल्पनया ।

अथ तत्रानुमानेन संविदन्वितगोचरा । जायते, न पदैर्नापि पदार्थैरिति मन्यसे । १७ ॥ यथा सिद्धार्थेषु न पदनिमित्ता वाक्यार्थसंवित्, तथा पदार्थनिमित्ताऽपि न भवति, किन्त्वनुमाननिमित्ता । वाक्यरचना हि पौरुषेयी विशिष्टार्थविवक्षापूर्विका तामनुमापयति । सा च स्वकारणभूतां विशिष्टविवक्षां, तेन च विषयभूतार्थानुमानसिद्धौ न सर्वपदार्थानामन्वितत्वप्रतिपादनसामर्थ्य-

दर्शपूर्णमासयोः । वि. ३।८।१४. ० अन्वाधानप्रधानयोर्मध्ये इष्ट्यन्तरनिषेधः नैमित्तिकासु इष्टिषु क्षामेष्ट्यादिषु, न तु कत्वङ्गभूतासु । संकर्ष. ३।१।७. ० अन्वाधानमन्त्रस्य (श्वो यज्ञाय इतिपदघटितत्वात्) सद्यस्कालप्रकृतौ लोपः । सद्यस्कालविकृतौ तु 'अद्य यज्ञाय' इत्यूहेन प्रयुज्यते एव । बाल. पृ. १२७. ० अन्वाधानमन्त्रादीनां यजुर्वेदे विधानम् । सु. पृ. ११७८.

० अन्वारम्भणीया । 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालं, अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमामनन्ति' इति विहिता । भा. ९।१।१०।३४, ० (अन्वारम्भणीया आरम्भणीया इष्टिश्च एकैव) अन्वारम्भणीयार्थे अन्वारम्भणीया न कर्तव्या । १०।१।४।६–८, दर्शपूर्णमासावृत्तावपि तदर्था अन्वारम्भणीया आदौ सकृदेव कार्या । ९।१।११।३४–३५, इयं ज्योतिष्टोमाङ्गभूतदीक्षणीयायर्थं न कार्या । १०।१।२।४, इयं दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु कर्तव्या । १२।२।६। १९–२१. ० अन्वारम्भणीया कर्तृसंस्कारद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्ग इति स्थितम् (९।१।१०।३४–३५) । भाट्ट. १०।१।२. ० अन्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासारम्भे सकृत् कार्या, न प्रतिप्रयोगम् । भा. ९।१।१०।३४–३५ वर्णकं १. ० आरम्भश्च सर्वप्रयोगसाधारणः इति प्रकृतौ प्रतिप्रयोग आरम्भणीयाऽभावेऽपि प्रकृतिविकृत्योरारम्भभेदात् विकृतिषु आरम्भणीया कर्तव्या इति द्वादशे (१२।२। ६।१९–२१) वक्ष्यते । सोम. १०।१।२, ० अन्वारम्भणीयायाः पुरुषसंस्कारकत्वं न साक्षात्, किंतु 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः' इत्यारम्भसंयोगात् आरम्भद्वारा इत्युक्तं नवमे (९।१। १०।३४–३५) । १०।१।२. ० अन्वारम्भणीयायाः बाधः राजसूये अनुमत्यादीष्टौ । भा. १०।१।३।५.

० अन्वारोहाः नाम अग्निचयने सम्यारोहणमन्त्राः । के. ० अन्वारोहेषु चैत्यप्रणीतानामग्निः परिसमाप्यते, न पूर्वेषाम् । भा. २।४।२।२०.

० अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकापुत्रश्च माता-महेनैव । ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । बाल. पृ. १६४.

० अन्वाहार्यः । दर्शपूर्णमासयोः कर्मानुष्ठानमनु यः आहार्यते दीयते ऋत्विग्भ्यः दक्षिणात्वेन, सः चरुः अन्वाहार्यः । के. ० अन्वाहार्यं चरुं दक्षिणाग्नौ पचन्ति । वि. १२।२।१. अन्वाहार्यस्य महापिठरपरिमितस्यापि चतुर्णामृत्विक्चतुष्टयापर्याप्तत्वात् आनत्यशक्तिः । सु. पृ. १४७२. ० अन्वाहार्ये ओदने अभिघारणं स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये उपकरोति । भा. १०।३।१०।३८. ० अन्वाहार्यचरुरूपा दक्षिणा यजुर्वेदे समाम्नाता । वि. ३।८।१. ० अन्वाहार्यदक्षिणायाः दार्शिकयाः सोमाङ्गदीक्षणीयादिषु यौगिकदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धिः । भा. १२।१।१६।३२, ० अन्वाहार्यदक्षिणायाः प्राकृतायाः आमनस्यापदिष्टनागोव्युदक्षिणया बाधः । १०।३।६।२४, ० अन्वाहार्यदक्षिणायां दार्शपूर्णमासिक्या ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते, 'न एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेव तेन प्रीणाति' इति । १२। ४।१५।४७. ० अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणं 'यौगिकदक्षिणान्याय.' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । १२।१।१६।३२. ० अन्वाहार्यद्वादशशतादिदानं कर्मसंयुक्तेभ्यः अभिधानात् 'परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगात्' (१०।२।८।२३) इति दशमे वक्ष्यति । वा. ३।७।८।२०. ० अन्वाहार्यधर्माः । "दक्षिणतद्रव्य उदहरेत्" इति संप्रैष्यति । ये ब्राह्मणा उदस्तस्तान् यजमान आह 'दक्षिणत एत' इति । तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति । 'ब्राह्मणा अयं व ओदनः । प्रतिगृहीत । उदस्तः परीत' इति संप्रैष्यति" (कल्पसूत्रमिदम्) प्रतिग्रहमन्त्रं पठित्वा ऋत्विजश्च स्वीकुर्वन्ति । पात्रेऽपि अन्वाहार्यधर्मः । वि. १०।३।७. ० अन्वाहार्यधर्मानुष्ठानं आग्रयणपात्रसोमवृत्योः कर्तव्यम् । भा. १०।३।७।३५, ० अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि पशौ पात्रानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १०।३। ८।३६, ० अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वासपि पात्रानुष्ठानं

कल्पयति, अतिप्रसङ्गात्। यद्यपि च तस्यामवस्थाया-मजन्यत्वानवधारणाच्छब्दानन्तर्याच्छब्दजन्यत्वं भ्रान्त्या अवगम्य शब्दस्य शक्तिर्भ्रान्त्या अवगम्यते, तथापि पश्चा-त्तज्जन्यत्वमवगत्य तज्जन्यत्वभ्रान्तौ निवृत्तायां तन्नि-मित्ता शक्तिभ्रान्तिरपि निवर्तिष्यते एवेति धूमायमान धूममहिषजनितधूमध्वजविज्ञानवत्। तद्धि स्वरूपेणाबाधि-तमपि लिङ्गबाधादेव निवर्तते। तथा शब्दस्यापि वाच-कत्वकल्पना कार्यस्यातज्जन्यत्वावधारणात् निवर्तितुमर्हति। नन्वनुमितमप्यर्थं पश्चादनुवदद्वाक्यं वाचकं शक्तं स्यात्। तन्न, अनुवादकत्वे प्रमाणाभावात्। नह्यनुवादकत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं, यतस्तत्कल्प्येत। शक्तत्वादनुवाद-कत्वमिति चेत्, तदितरेतराश्रयं शक्तेरनुवादस्ततश्च शक्तिरिति। तस्माच्च वाचकत्वं सिध्यति। यदि परार्थ विशेषविषयज्ञानानुमानसिद्ध्यर्थं पुनर्वाचकत्वमवस्थाप्येत, तदन्तरेणापि वाचकत्वं शब्दविशेषस्य ज्ञानविशेषेणैव व्याप्तिग्रहणसंभवादनुपपन्नं, तस्माल्लोकवचसामनुमानत्वेन प्रामाण्याङ्गीकरणे पदानां वाचकत्वायोगादप्रतिपादकत्वेना-प्रामाण्यं वेदस्य स्यादिति तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं लोकेऽपि शब्दानां शब्दत्वेनैव प्रामाण्यमभ्युप-गन्तव्यम्। ननु मा भूत्तस्य प्रामाण्यं, न तु तावता प्रमाणमन्तरेण वाचकत्वं कल्प्येत, नहि किं चित् प्रमाणमस्ति यतः शब्दस्य वाचकत्वं कल्प्येत। तद-भावेऽपि यथोक्तेन न्यायेनानुमानत एव लोके शब्दानन्त-रमर्थावगमसंभवात्। स्यादेतदेवं, यद्याप्तवाक्यश्रवणादे-वार्थबुद्धेर्जन्म स्यात्। जन्म तुल्यं तु बुद्धीनामाप्तानाप्त-

गिरां श्रुतौ। न चानाप्तोक्तिजाता धीर्लिङ्गादुत्पत्तु-मर्हति। २४॥ शब्दशक्तिरतः कल्प्या तदुत्पत्ति-प्रसिद्धये। ये त्वनाप्तोक्तितो बुद्धेरनुत्पत्तिं प्रचक्षते। २५॥ लिङ्गत्वं चाप्तवाक्यस्य तेषामेव तु दूषणम्। एतावानेव भेदः स्यादाप्तानाप्तगिरां मम। २६॥ यत्रानाप्तोक्तिजाताया प्रामाण्यं स्थाप्यते धियः। वक्तृदोषेण दुष्टत्वादाप्तोक्तेर्या तु जायते। २७॥ प्रामाण्यं स्थाप्यते तस्या वक्तृधीहेतुसंभवात्। बुद्धिजन्मोभयत्रापि विद्यतेऽतो न दूषणम्। २८॥ अनन्यमनस्कानां स्तिमितान्तरात्मनां वक्तुर्धीविशेष, तत्र

चाप्तानाप्तत्वमनाकलयतामेव यतः कुतश्चिदुच्चारितानि पदानि सहसैव संविदमर्थगोचरामुत्पादयन्तीति सर्वजनीनमेतत्। न च तत्रानुमानं संभवतीति शब्दानामेव वाचकत्वशक्तिरवश्यं कल्पनीया, तेन नास्माकं किं चित् दूषणम्। ये तु सर्वजनसिद्धमप्येतदपह्नुत्य अनुमानत्वमेव लौकिकवचसां समिरन्ते, तेषामेव वेदाप्रामाण्यमापद्यते। न ह्यतत्तुल्यत्वाद्वाक्यार्थविज्ञानात् शब्दस्याभिधायकत्वं कल्प-यितुं शक्यते प्रागेवान्विताभिधायित्वं, असिद्धत्वादन्वित-प्रतीतेः। नहि शब्दश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्यान्वितधिय-उदये किं चन प्रमाणमस्ति, यदन्वितार्थविषयता शब्दस्य सिध्येत्। प्रमाणमनुमानं चेन्न, तद्धेतोरदर्शनात्। अथ प्रवृत्तिलिङ्गत्वं तन्नानैकान्तिका हि सा। २९॥ स्यादेतद् अनुमानेन प्रयोज्यवृद्धस्यान्वितप्रतीतिरवगम्यते इति। तन्न, अनुमानस्य लिङ्गादर्शनात्। ननु प्रवृत्तिरेव लिङ्गं, सा हि विशिष्टावगतिपूर्विका तामनुमापयतीति। तन्न, अनैकान्तिकत्वात् प्रवृत्तेः। सा हि भवन्मते शुक्तिकायामपि रजतार्थिनो विवेकाग्रहणादपि सिध्यति। तेन गामानये-त्यत्र गोप्रातिपदिकेन, द्वितीयया, धातुना, विधिप्रत्ययेन च चतुर्ष्वर्थेषु स्वरूपमात्रेणाभिहितेषु अनभिहितेऽप्यन्वये अनन्वयाग्रहादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नान्वितप्रतीतिः कल्पयितुं शक्यते। यो हि रजतमिदमिति पुरःस्थितवस्तुगोचरां संविदमुदीक्षमाणां साक्षात्कुर्वाणोऽपि कल्पककारणानुपलम्भात् अपह्नुत्य अन्यथाख्यातिमपि भेदाग्रहणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं अदृष्टकल्पनाऽविशेषेऽपि दोषसहितेन्द्रियादेरयथार्थज्ञान-जनकत्वमनवगम्यतुच्छां अकल्पयित्वा कल्पयति, स कथं कल्पप्रवृत्तिहेतुभावभेदाग्रहणादपि सिध्यन्त्या प्रवृत्त्या अनै-कान्तिकया अन्वितधियं परस्यानुमाय तत्कारणत्वेन चान्वयाकल्पमपि शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयन् लज्जते। यदुच्यते भेदाग्रहणनिबन्धनस्य व्यवहारस्य विसंवादो भवति, यथा तस्यैव शुक्तिकायां रजतव्यवहारस्य, न च गामानयेत्यादिषु विसंवादः समस्ति, तस्माद्ग्रहणनिब-न्धन इति। तदयुक्तं, अग्रहणनिबन्धनस्यापि क्वचिद्व्य-वहारस्य रागजव्यवहारस्य चाविसंवाददर्शनात्। यथा, विधूमपावकादेशादूर्ध्वं बाष्पं विलोकयन्। अग्निसत्ताऽभिमानेन प्रवृत्तो न विहन्यते। ३०॥

वाचक इत्यादिना मार्गेण सावयवमेव प्रतिलब्धसंबन्धावयवभूतपदजनितपदार्थसंविदुपायं वाक्यार्थस्य वाचकं मन्यन्ते । पदान्येव पदार्थान्तरान्वितं स्वार्थमभिदधतीति टीकाकारपादाः । पदैरभिहिताः पदार्था एव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्त्याचार्याः । तत्र ज्ञानात्मकवाक्यवाक्यार्थवादस्तावत् स्वात्मनि क्रियाविरोधाद्बहिरवभासाच्च शून्यवादे एव निरस्तः । पदपदार्थव्यतिरेकविकल्पस्यापि अनेकान्तवादाश्रयणेन परिहारः । वाक्यं हि नाम एकविशिष्टार्थप्रतिपादनपराणि पदान्येव । वाक्यार्थोऽपि पदार्थ एवैकार्थान्तरव्यतिषक्तात्मा इति यद्यपि नात्यन्ताभेदो भेदो वा शक्यतेऽभिधातुं, तथापि अवान्तरस्खलुपपत्तेर्न बहिर्भूतौ तौ शक्येते अपह्नोतुम् । निर्भागवाक्य वादोऽपि भागावगमादेवापास्तः पदवदिति चेन्न, असिद्धत्वात् । तन्नैतत्स्यात्, यथैव वर्णात्मकभागावगमे सत्येऽपि एकपदावभासादर्थप्रतिपत्तेश्च वर्णेभ्यः अनुपपत्तेर्भागावगमस्य मिथ्यात्वान्निरवयवमेव पदं पदार्थस्य वाचकमाश्रितम् । तथा वाक्यमपि, तत्रापि हि एकमिदं वाक्यमिति परामर्शोऽस्तीति स एव नानात्वं प्रतिक्षिपति, नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । वाक्यार्थप्रतिपत्तिश्चानन्योपाया वाक्यमेव निर्भागं कल्पयतीति, तन्नैवं दृष्टान्तासिद्धेः । नहि नो वर्णातिरेकेणानवयवः पदात्मा विद्यते । यस्त्वेकपदमिति परामर्शः, स बहूनामप्येकार्थप्रतिपत्तिनिमित्तः । भवति हि बहूनामपि एककार्यनिबन्धनमेकत्वं, यथा सेनेति, यथा वा राजसूय इति । अत एव अर्थेकत्वमजानता नास्त्येकपदावमर्शः । प्रत्यक्षेण तु पदस्वरूपमेक अनौपाधिकं संहितापाठमात्रेण व्युत्पन्नानामितरेषां च अनुपहतेन्द्रियाणामविशेषेण प्रकाशेत, तत्र तावदेकपदावभासात् वर्णातिरिक्तपदसिद्धिः, प्रत्युतासत्त्वमेव तस्य योग्यानुपलब्ध्या निश्चीयते । न चार्थप्रतिपत्त्याऽपि पदमन्यत् प्रसिध्यति । वर्णानन्तरजाता हि सा तत्कारणिकैव नः ॥ २ ॥ यदा वर्णा एवाक्षधीगोचरा नान्यदिति स्थितं, तदा वर्णानन्तरजायमाना अर्थप्रतिपत्तिः तन्निमित्तैव विज्ञायते । तत्त्वान्तरस्य तु प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तसद्भावस्य दूरापास्तमेव वाचकत्वं, नान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि कल्पयितुं शक्यते । तेन वर्णानामेव एकवक्तृचारणापादितनैरन्तर्याणां स्वरविशेषभाजां संहतानामानुपूर्वीविशेषशालिनां अनन्तरमर्थावगमदर्शनात् तादृशानामेवार्थाभिधायकत्वं निश्चीयते । कथं पुनः क्रमवर्तिनां साहित्यम्? अवान्तरव्यापारवशादिति ब्रूमः । पूर्वपूर्वो हि वर्ण उपलभ्यमानः संस्कारापरनामधेयं अवान्तरव्यापारं जनयति । तत्सहितश्चान्त्यो वर्णः अर्थप्रतिपत्तिं जनयति । एवं तर्हि प्रतिवर्णं संस्कारा बहवः कल्पनीयाः स्युः, तद्वरमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितम् । नेत्याह । न खलु प्रत्यक्षानुपलम्भनिरस्तसत्त्वस्य तस्य सद्भावस्त्वयाऽभ्युपेयः, संस्कारस्तु दृष्टोपपत्तये कल्प्यमानो नातीव लज्जामावहति, अनेकमपि दृष्टोपकारकं कल्पनीयं, दृष्टविरुद्धं तु न किंचिदपि । यद्वा नात्राक्लृप्तसंस्कारान्तरपरिकल्पना, क्लृप्ता एव स्मृतिहेतवः संस्काराः, त एव चैतेऽपि । यदनुभवभाविताः वर्णाः स्मृतिं जनयन्ति, न त्वर्थान्तरप्रतिपत्तिमिति चेत्, नैव तेषां स्मृतिभ्योऽन्यत्र व्यापारोऽभ्युपेयते, तामेव तु स्मृतिं जनयन्तः अर्थप्रतिपत्तौ अपि उपायीभवन्ति स्मृतानामेव वर्णानां वाचकत्वात् । नन्वनुभववत् स्मृतयोऽपि वर्णेषु क्रमेण जायमाना न समवन्ति अर्थप्रतिपत्तौ । अथ क्रमेणानुभूतानामपि युगपदेव स्मरणं, ततो व्युत्क्रमेणापि उच्चारिता वाचकाः स्युः, तत्रापि स्मृतिहेतुसंस्कारजननात् । अनुभवनादत्व स्मरणस्य च सर्वेषु युगपदुत्पत्तेः । अथ तूच्चारणक्रमोऽपि अङ्गमिष्यते, तथा सति वैयादृष्टकल्पना । संस्कारोऽपि हि स्मृतिहेतुः क्रमान्तरेऽपि जायते एव, तन्निमित्तं च स्मरणम् । तत्र किमपरं क्रमविशेषेण कार्यमदृष्टकल्पनात् । न चादृष्टमपि कल्पयितुं शक्यते, अन्तरेणाप्युच्चारणं तत्क्रमं च स्मृत्यारूढाभ्यां जराराजशब्दाभ्यां नामाख्यातरूपाभ्यां अर्थविशेषावगमात् । यदि वर्णा एव पदं, ततो राजजराशब्दयोर्वर्णभेदाभावात् अनुच्चारितावस्थायां चोच्चारणतदन्यानुभवक्रमयोः अविद्यमानत्वात्, स्मरणस्य चैकस्यैव युगपदनेकवर्णगोचरस्योत्पद्यमानस्य अक्रमत्वात् कुतः पदभेदावसायः, कुतस्तरां चार्थभेदावगमः । न च वर्णाः स्वरूपेण नित्या विभवो देशकालोपाधिकं क्रमं भजन्ते, यद्भेदात्पदभेदः स्यात् । तदन्यदेव

अथेदानीं पदार्था अभिहिताः सन्तो वाक्यार्थमवबोधयन्ति' इत्याह। यत्त्वस्य व्याख्यानं क्रियते 'व्यतिषक्ताभिधायि पदं, न व्यतिषङ्गाभिधायि, व्यतिषक्ततः अवगतेर्व्यतिषङ्गस्य' इति। तस्य तावदयमर्थः, यथैव आकृत्या शब्देनाभिधीयमानया सह प्रतीयमाना व्यक्तिः शब्दप्रतीतिगोचराऽपि आकृतिगम्येत्युच्यते, तत्र आकृतिप्रत्ययो हि व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमिति, नहि तत्राकृतिमात्रं शब्देनावगम्यते, तथा व्यक्तिरपीति युक्तं, केवलाया जातेः प्रत्येतुमशक्यत्वात्। स्वभावः खल्वसौ आकृतेर्यदसौ नान्तरेण व्यक्तिं प्रतीतिमारोढुं क्षमते, रूपं हि सा व्यक्तेः। न च रूपिशून्या रूपे बुद्धिरस्ति, यदि स्यात् रूपिवैव न स्यात्। तस्मात् सह व्यक्त्यैव जातिः प्रतीयते, अथ चाकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते। तत्कस्य हेतोः? शब्दो हि स्वशक्त्या जातिमेवाभिधत्ते, तस्यास्तु व्यक्तिमन्तरेण प्रत्याययितुमशक्यत्वात् व्यक्तिमपि प्रत्याययति। तेन स्वाभाविकं शब्दस्याकृतिप्रत्यायकत्वं, तन्निमित्तं तु व्यक्तिप्रत्यायकत्वमिति आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य निमित्तमित्युच्यते, न तु शब्देन प्रथममवगता आकृतिः पश्चाद्व्यक्तिमवबोधयतीति। तथा अन्विताभिधायिना शब्देन अन्वयमन्तरेणान्वितस्य बोधयितुमशक्यत्वात् अन्वयोऽवबोध्यमानः पदार्थनिमित्तक इत्युच्यते, भाष्ये च पदार्थशब्देनान्वित इत्युच्यते, वाक्यार्थशब्देनान्वयः, पदार्था वाक्यार्थमवबोधयन्ति अन्विता अन्वयमवबोधयन्तीत्यर्थः। अन्वितप्रतिपादकत्वनिमित्तमन्वयप्रतिपादकत्वमिति यावदिति। सेयं क्लिष्टेन मार्गेण ग्रन्थव्याख्या न शोभते। पदार्थानां हि वाक्यार्थे स्पष्टोक्ताऽत्र निमित्तता। ३३॥ यत्त्वन्विताभिधायित्वं पदानां युक्तिभिर्दृढम्। क्लिष्टेनापि प्रकारेण ग्रन्थव्याख्या ततो भवेत्। ३४॥ पदैरभिहिताः स्वार्थाः वाक्यार्थस्यावबोधकाः। प्रसाधिता यदा युक्त्या तदा नैवोपपद्यते। ३५॥ अन्वितप्रतिपत्तेश्च निमित्तं पूर्वपक्षिणा। आक्षिप्तं तेन तन्मूलं भाष्येणानेन कथ्यते। ३६॥ अभ्युपेत्यान्विते मूलं यदि स्यात्पूर्वपक्षिणा। आक्षिप्तमन्वये मूलं समाधीयेत तत्त्वतः। ३७॥ न त्वेतदस्ति तेनेदं व्याख्यानं नोपपद्यते। यत्तु व्यक्तिवदित्युक्तं तदयुक्तं न शब्दतः। ३८॥ व्यक्तिप्रतीतिरस्माकं जातिरेव तु शब्दतः। प्रथमावगता पश्चाद्व्यक्तिं यां कांचिदाक्षिपेत्। ३९॥ जात्यभिधायी हि शब्दः तामेव बोधयति न व्यक्तिं, तत्रासमर्थत्वात्। असमर्थाच्च कार्योत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात्। जात्यवगतेरपि असमर्थादेवोत्पत्तिसंभवात्। अथ व्यक्तावपि शब्दस्य सामर्थ्यमस्तीत्युच्यते तर्हि साऽप्यभिधेया स्यात्। यदि तु यत्र स्वाभाविकी शक्तिस्तदभिधेयं, जातिश्च तथा, तदभिधायकत्वनिमित्ता च व्यक्तौ शक्तिरस्ति, ततो नासावभिधेयेत्युच्यते, तदयुक्तं, प्रमाणाभावात्। यदि तस्यार्थद्वयेऽपि शक्तिद्वयं शब्दस्य कल्पितं, ततः येन प्रमाणेनायमवान्तरविभागः अवगम्यते स्वाभाविक्याकृतौ शक्तिः, व्यक्तौ तु तन्निबन्धनेति। अथ न व्यक्तौ शब्दस्य शक्तिः किंतु जातावेव, सा तु शब्देनैव प्रतीयमाना वस्तुस्वभावात् व्यक्त्या सह प्रतीयते इत्युच्यते तत्र, व्यक्तिप्रतीतेः कारणाभावात्। अप्रतीयमानया च तया सह जातेः प्रत्येतुमशक्यत्वात्। कथं व्यक्तिप्रतीतेः कारणं नास्तीति? उच्यते, शब्दस्य अशक्तत्वेनाकारणत्वात्, जातिप्रतीतेश्च तत्र पूर्वमनिष्पन्नत्वेन तत्कारणत्वायोगात्। तेन पूर्वावगतिर्जातिरङ्गीकर्तव्या। नन्वसौ न केवला प्रत्येतुं शक्यते, एवं तर्हि अस्या अप्रतीतिः प्रसज्येत। व्यक्तिस्तावत्प्रत्यायकाभावान्न प्रतीयते, तस्यां चाप्रतीयमानायां न तया सह जातिः प्रत्येतुं शक्यते, केवला च न प्रतीयते इत्यप्रतीतिरेव जातेः स्यादिति। तस्माज्जातिरेव शब्दात् प्रतीयते इत्यङ्गीकर्तव्यम्। रूपिशून्या च रूपेषु बुद्धिरस्त्येव तद्यथा। हिमवर्तिनि हेमन्ते शैत्यसंवित्त्वगिन्द्रियात्। ४०॥ तथा गन्धवति द्रव्ये नासाऽप्यधिरोहति। न द्रव्ये जायते संवित् गन्ध एव तु जायते। ४१॥ तस्माज्जात्यभिधायित्वाच्छब्दस्तामेव बोधयेत्। सा तु शब्देन विज्ञाता पश्चाद् व्यक्तिं प्रबोधयेत्। ४२॥ मन्तु ना जातिमात्रमभिधानत्वेनापि शब्देनाप्यस्मदादेरवगम्यमाना व्यक्तिं पृथक् शब्दशक्ति प्रत्याययतीति। न त्विदं तथा, पृथक्त्वमन्तरेणान्वयस्यानिरूपणात्। जातिर्हि

निबद्धमपि। न विदन्ति ये सम्यं कृपया तदनुग्रहः क्रियते ॥' तत्र कार्यार्थवादिनः एव भाग्यं भावनाम-पूर्वं च वाक्यार्थं प्रतिजानीते। तत्रापूर्वमेव वाक्यार्थः इति साधनीयम्। तस्य मूलं पदानामपि तथाविधार्थितेति तामेव तावदादौ परिशोधयति। अत्र ये प्रत्यस्तमितपद विभाग वाक्यमेव वाक्यार्थस्य वाचकमित्याचक्षते, ये च वाक्यान्त्यवर्णः एवेति, ये च पदैरभिहिताः पदार्थाः परस्परान्वय आत्मनोऽवगमयन्ति इति, तन्निरासाय प्रतिजानीते–'पदेभ्य एव वाक्यार्थप्रत्ययो जायते यथा। तथा वयं निबध्नीमः प्रभाकरगुरोर्मतम् ॥' पदेभ्य एव न वाक्यात्, नाप्यन्त्यवर्णात्, नापि पदार्थेभ्यः इत्यर्थः। त प्रकार वस्तुमुपक्रमते– 'पदैरेवान्वित स्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः। स्वार्थाश्चेद् बोधिता बुद्धौ वाक्यार्थोऽपि तथा सति ॥' वाक्यार्थप्रतिपत्तौ हि पदानामनुपायत्वे तदन्यथाऽनुपपत्त्या वाक्यमेक तदुपायभूतं कल्प्यते। यद्यपि व्युत्पत्त्यनपेक्षात् शब्दार्थौ नावगम्यते, यद्यपि चानन्त्यात् वाक्याना तदर्थानां च वैदिकस्य चार्थस्य नित्योपायत्वात् व्युत्पत्तिरशक्या, तथापि वाला-निकपदपदार्थव्युत्पत्तिसंस्कृतात् वाक्यात् वाक्यमनगम्छ तीत्याश्रीयते। यदि वा वाक्यनिकरने पदपदार्थानां प्रमाण भावादेकैकवर्णोच्चारणे ।अर्थानवबोधात् क्रमोच्चारितानां च युगपच्छ्रवणासंभवात् पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक। तत्र च पारमार्थिकपदपदार्थव्युत्पत्ति· सहकारिणीति पक्षः स्वीक्रियते, यदि वा पदैः पुष्कर-व्युत्पत्तय. अनन्विताः एव स्वार्था अभिहिता वाक्यार्थमव-बोधयन्तीत्यङ्गीक्रियते। यदि तु पदार्थेन अन्वितान् स्वार्थानभिदधतीति शक्यते साधयितुं, तदा वाक्यार्थस्या-प्युद्भवात् नैषा कल्पना आत्मान लभते। कथ पुन पदानामन्वितस्वार्थमात्रबोधकत्वे वाक्यार्थावगति रित्यत्री-त्यत्राह–'प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयान्। पदार्थानेव वाक्यार्थं संगिरन्ते विपश्चितः ॥' ननु तेषां भूयस्त्वात् भूयांसो वाक्यार्था वाक्यानि च स्युरि-त्यत्राह– 'भूयांसो यद्यपि स्वार्थाः पदानां ते पृथक् पृथक्। प्रयोजनतया त्वेकवाक्यार्थं संप्रचक्षते ॥ प्रधानेकप्रयोजनत्वाद्वाक्यमप्येकमुच्यते।' कथ पुन

रेकस्य प्रयोजनत्वमित्यत्राह– 'प्रतिपत्तिर्गुणानां हि प्रधानैकप्रयोजना ॥' यदि प्रधानभूतं तदेव कथं नाम विशिष्टं प्रतीयते इत्येवमर्थं गुणाना प्रतिपादनम्। तेन तत्रैव तात्पर्यम्। तदेव प्रमेयम्। तात्पर्यविषये एव शब्दस्य प्रामाण्याभ्युपगमात्, तस्य तथाभूतस्य प्रति· पत्तिर्नैकपदनिबन्धनेति वाक्यमेव तत्र प्रमाणम्। अत एव च पठ्यते 'न पद नाम किं चन वाक्ये, न पदार्था नाम के चन वाक्यार्थे' इत्यु-क्तम्। पृथग्भूत पद नाम न किं चन प्रमाणमस्ति, पृथग्भूताश्च पदार्थाः न प्रमेयाः सन्तीत्यर्थः। एतच तत्रैव स्पष्टमुक्तम्। संप्रति वाक्यमेव वाचक वाक्यार्थ-स्येति ये ब्रुवते, ये च वाक्यान्त्यवर्ण एवेति, तन्निरा-करणायाह–'व्यवहारेषु वृद्धानां वाक्यश्रवणभाविषु। आवापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ॥' यद्यपि वृद्धव्यवहारपूर्विकैव सर्वा व्युत्पत्ति., वाक्यैरेव च व्यव· हारः, तथापि तत्पदावापे यस्यार्थभागस्यावापः यदुद्धारे चोद्धारः, तस्मिन्नेवार्थे तस्यैव वाचकशक्तिरवधीयते। न च तथा वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते, वक्ष्यमाणत्वात् न्यायस्य। येन कार्यान्तरेण वाक्यमेक प्रत्ययपरिहरणमात्रवर्णभेदाप-ह्नवेन कल्प्येत। किंच 'शिशो गामानय' 'शिशो गां बधान' 'बालक गामानय' 'बालक गां बधान' 'अर्भक गामानय' 'अर्भक गां बधान' 'डिम्भ गामानय' 'डिम्भ गां बधान' इत्यष्टानां वाक्यानामष्टौ वाचकशक्तय. कल्प्याः। पदवा-दिनस्तु एतानां वाक्यानां षट् शक्तयः इति। अनेन दिशा शुद्धानितिपदप्रयोगे वाक्यवादिन· अष्टावपरा. कल्प्या। पदवादिनस्तु एकै। अतारमार्थिके च पदविभागे तिमाश्रिता व्युत्पत्तिर्व्युत्पत्त्युपायनुवेतीति चिन्तनीयम्। ये पुन र्वाक्यान्त्यवर्णस्य वाचकत्वमाहुः, तन्मतेऽपि पारमा पदार्थविभागस्य पारमार्थिकत्वात् पदैरेव व्युत्पत्ति। ननु वाक्यवाचकमेव पदद्वयमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते। न च वाक्यान्त्यवर्णवाचकत्ववादिना पद पदार्थस्य वाचकम्। अतस्तन्मतेऽपि निर्विषयैव व्युत्पत्ति। उच्यते। न निर्विषया, निमित्तनैमित्तिकभावस्याभ्युपगमात्। केवलवाचकस्य निषिद्धा। नैष दोष। पदवादि पक्षवदत्रापि अन्विते सति पदपदार्थविदो वाक्यार्थः

नु स्वरूपमात्रे, इति महान् विशेषः । अपेक्षाभावाददोष इति चेन्न । सत्यामपि अदर्शनात् । स्यादेतत्, न वयं साधारणी पदशक्तिरेकवाक्यतया नियम्यते इति कल्पयामः । कथं तर्हि अर्थान्तरेणान्विताभिधानं न भवति, अपेक्षाऽभावात् । सा ह्यन्विताभिधानोपलक्षणम् । न च प्रमाणान्तरप्रतीतयोः क्रियाकारकयोरपेक्षा विद्यते, श्रुतयोस्त्वपेक्षा, सा च परस्परसम्बन्धादपि निवर्तते, इति नार्थान्तरान्वयप्रसङ्ग इति । तन्नैवम् । सत्यामप्यपेक्षायामन्वयाऽदर्शनात् । भवति हि कदा चिदियमवस्था, यदैकस्मिन् देशे हेषादिशब्देनाश्वमनुमाय तस्य क्रियाविशेषं जिज्ञास्यते, किमश्वो गच्छति तिष्ठति वेति । प्रदेशान्तरे च पदनिक्षेपशब्देन गतिमनुमाय कारकविशेषं जिज्ञास्यते, किमत्र गौरश्वो वा गच्छतीति, तस्यामवस्थायां गौस्तिष्ठतीति पदद्वयं कश्चिदुच्चारयति, तत्र यद्येकवाक्यत्वं नियामकं नेष्यते, ततो हेषादिशब्दानुमितस्याश्वस्य क्रियाविशेषापेक्षत्वात् तिष्ठतीति पदावगतायाः क्रियायाः कारकविशेषापेक्षत्वात् परस्परान्वयः स्यात् तिष्ठत्यश्व इति । तथा पदविक्षेपशब्दानुमितस्य गमनस्य कारकापेक्षत्वात् गोपदावगतायाश्च गोः क्रियापेक्षत्वादन्योन्यान्वयः स्यात् गौर्गच्छतीति । न नियमेन गौस्तिष्ठतीत्यन्वयः सिध्येत्, संनिध्यपेक्षायोग्यत्वानामविशेषात् । न चैवं दृश्यते । न च पदसामर्थ्यमेव पदान्तरस्मारितान्वितस्वार्थविषयावबोधनाय व्यवस्थापकमिति वक्तव्यम् । अशब्दैरपि अन्विताभिधानस्येष्टत्वात् । तस्मान्न पदसामर्थ्यान्नियमसिद्धिः । अत एकवाक्यतैव शरणमर्थनीया नियतैकान्वयबोधनाय पदैरप्यन्विताभिधायिभिः, सा च पदार्थैरपि स्वभावसिद्धान्वयबोधनसामर्थ्यैस्तन्नियमायापेक्षितुं शक्यते इति कृतमन्विताभिधानपरिकल्पनव्यसनेन । किंच घनसदिशे इत्यादिषु 'युगपदधिकरणे द्वद.' इत्यभ्युपगमात् वाचकत्वानभ्युपगमाच्च अवयवसदिशे द्वियचनान्वयश्च सद्वितीयमात्मानं लक्षयति नाभिधत्ते, येन केनापि सद्वितीयस्य तदन्वयोपपत्तौ किमिति घनसद्वितीयमेवात्मानं लक्षयति । तदेकवाक्यत्वादिति चेत्, तर्हि तदेव सर्वत्र पदार्थानामन्यान्विताभिधानकारणं भवतीति न कदा चिदन्विताभिधानम् । तुल्यैव शक्तिकल्पना स्यात् तथापि पदार्था एव

वाक्यार्थे प्रमाणं युक्तमङ्गीकर्तुं, न पदानि आनन्तर्यव्यवधानाभ्याम् । अन्विताभिधानवादेऽपि हि पदैः पदार्थेष्ववगतेषु पश्चाद्वाक्यार्थज्ञानं जायते, अन्यथा सन्निधेर्दुर्लभत्वात् । ते तु तैरभिहिताः स्मारिता वेत्यत्र विवादः । सर्वथा तावत् पदग्रहणानन्तरं पदार्थेषु प्रतीतेषु वाक्यार्थावगतिरित्यविवादम् । ततश्च अनन्तरानुभूतपदार्थातिक्रमेण व्यवहितानि पदानि न युक्तं यद्वाक्यार्थावगतेः कारणं भवन्तीति कल्पयितुम् । न च पुनः पदानुसंधानमस्तीति किं चन प्रमाणमस्ति । किंच दीर्घतमेषु वाक्येष्वशक्यमेवानुसंधानम् । असत्यपि च तस्मिन् पदार्थानुसन्धानमात्रेण वाक्यार्थः प्रतीयते इति सर्वजनीनमेतत् । तेन दृष्टानुगुण्यादपि पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थः, न पदनिमित्तो दृष्टबाधप्रसङ्गात् । तदाह–पदार्थानां च सामर्थ्यं गम्यमानमपह्नुयम् । आनन्तर्याद्धि वाक्यार्थे तद्धेतुत्वं न मुञ्चति ॥ इति । एतेन यत्पदानामेवान्विते सामर्थ्यमित्यत्र कारणमुक्तं श्रावण्यादिति, तद्विपर्ययसाधनमिति वेदितव्यम् । यत्तु तात्पर्यात् पदानामेव साक्षादन्वितप्रतिपादकत्वं युक्तमित्युक्तं, तत् काष्ठानामनपेक्षितज्वालाना पाकसाधनत्वं आग्नेयादीनां चातन्निर्वाणान्तरव्यापाराणां परमकार्यसाधनत्वमापादयेत् । अथ तत्राग्नेयादिस्वरूपेषु तिरोहितेषु जायमानं परमापूर्वं न तैः साक्षाज्जनयितुं शक्यते, तात्पर्यं चावान्तरव्यापारद्वारेणापि साधयतामविरुद्धमित्युच्यते, तदत्रापि समानम् । अत्रापि हि तिरोहितेष्वेव पदेषु पदार्थानुसन्धानानन्तरमवगम्यमानस्य वाक्यार्थस्य पदार्था एव साक्षात्साधनं, पदानि तु तद्द्वारेणैव साधनं न साक्षादिति । नन्वेवमभिधायकत्वं पदानां न स्यात्, पदार्थस्वरूपावगतेः स्मरणादविशिष्टत्वात् स्मारकत्वमेवास्तु नाभिधायकत्वम् । भवत्वेवमिति केचित् । तथा च–भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति लोकवत् । पदमप्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ॥ तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः । तस्मात्तत्स्मरणेष्वेव संगतेषु प्रमाणता ॥ इत्याहुः । अन्ये त्वाहुः । सम्बन्धविनिमित्तं स्मारकत्वं, न च पदपदार्थयोः संयोगसमवायादिरूपः सम्बन्धोऽस्ति, मनः स्मारकं स्यात् । धानकल्पनीति चेत्,

धिकरणे श्लो. २२९) पदार्थप्रतिपादनं च वाक्यार्थप्रतिपत्तये प्रयुक्तानां पदानामवान्तरव्यापारः, इति च तेषामेव व्यवहारः 'वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्। पाके ज्वालेव काष्ठानां पदानां प्रतिपादनम्'॥ (३४२) इति।

एतामाशङ्कामुपेक्ष्यैव तावत् दोषान्तरं परिहरति—'आकाङ्क्षासंनिधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान्। स्वार्थान्नाहु पदानीति व्युत्पत्तिः संश्रिता मया॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां तथा दोषो न कश्चन॥' यत्तावदुक्तं, आनन्त्याच्छब्दवाक्यस्यावधारणानुपपत्तिः, अगृहीतशक्तेश्च वाचकत्वे व्यभिचारप्रसङ्ग इति। तदनुपपन्नम्। उपलक्षणाश्रयणेनाऽपि सम्बन्धबोधलौकर्यात्। आकाङ्क्षितेन योग्येन संनिहितेन चान्वितं स्वार्थं पदं वक्ति इति व्युत्पत्तिराश्रीयते। तेन 'यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते। तदन्वितं पदेनार्थं स्वकीयं प्रतिपाद्यते॥' उत्तरार्थं श्लोक। का पुनरियमाकाङ्क्षा? प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा। किंनिबन्धना पुनरसौ? अविनाभावनिबन्धनेति केचित्। क्रिया हि कारकाविनाभाविनीति तां प्रतीत्य कारकं जिज्ञासते। एवं कारकमपि बुद्ध्वा क्रियामिति। तदयुक्तमिति मन्यते। जिज्ञासा तथा। तदीयजनकतत्क्रियातत्कारकान्तरादिजिज्ञासाऽप्यापद्यते। अथ प्रयोजनाभावात् कारकातिरिक्तमन्यन्न जिज्ञास्यते, तर्हि क्रियामात्रावगमेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजनं नास्ति, तत्र जिज्ञासा न स्यात्। अनुष्ठेयतया हि क्रियाया अवगतायाः कारकमन्तरेण तदनुष्ठानानुपपत्तेः कारकज्ञानं प्रयोजनम्। वर्तमानापदेशादौ त्वननुष्ठेयतया नास्ति कारकज्ञानेन प्रयोजनम्। अथ च तत्रापि वाक्यमपरिपूर्णं मन्यते, साकाङ्क्षार्थाभिधायितया वाक्यपरिपूर्णता, अत एव च तत्राध्याहारमपि कुर्वन्ति। यत्रापि चानुष्ठेयक्रियावगमः, तत्रापि न निःशेषकारकजिज्ञासा स्यात्। तथा, देवदत्त गामानयेति करणानुपादानापरिपूर्णता स्यात्। अथैककारकज्ञानेनापि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारकान्तरजिज्ञासा, तर्हि 'देवदत्त गामानय दण्डेन' इति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तत्राकाङ्क्षा न स्यात्। तदभावादनाकाङ्क्षितत्वात् तस्य तदन्वयो न स्यात् वाक्यार्थे। अथ दण्डपदोच्चारणात् तत्राकाङ्क्षा परिकल्प्यते, अपदार्थस्यानन्वये तत्पदोच्चारणमनर्थकं स्यादिति, एवमपि 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' इत्यनन्वयप्रसङ्गः। नहि वेदपदोच्चारणेनानर्थक्येन भवितव्यमिति किंचन प्रमाणमस्ति। अतो न तत्राकाङ्क्षोदये किंचित् कारणमस्तीति सोमं क्रीणातीत्यतोऽधिकस्यानन्वितता स्यात्। अपि च लौकिकवाक्यात् क्रियाकारकयोर्ज्ञातयोः क्रियाकारकोपादानेऽपि तत्सिद्धेरपि विघातावातीन विशेषजिज्ञासा दृश्यते। अज्ञाते हि ज्ञानेच्छा दृश्यते, न पुनर्ज्ञातेऽपि। अत्रोच्यते, अभिधानापर्यवसानमभिधेयापर्यवसानं च जिज्ञासोदयनिबन्धनम्। एकपदप्रयोगे हि द्वारमित्यभिधानमेव न पर्यवस्यति। तदनुच्चारिते प्रतियोगिसंनिधायिनि पदे अन्विताभिधानं शक्यते। वृद्धव्यवहारदर्शनेन अन्वितार्थप्रतिपादनपरता पदानामवधारितेति तदर्थं युक्तैव प्रतियोगिजिज्ञासा। यस्याप्यभिहितान्वय इति राद्धान्त, तन्मतेऽपि पदार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयसामर्थ्यात् तदुपपत्तये युक्तैव प्रतिज्ञा सा। तस्यां च सत्यामपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया लोके व्यवहारस्य विहितत्वात् प्रकरणादिवशेन योग्यप्रतियोग्यध्याहारः क्रियते। 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इत्यादिषु अनेकपदप्रयोगात् अन्विताभिधानेऽप्यभिहितस्य कार्यस्यापूर्वात्मनः अनुष्ठानं विना कार्यत्वानुपपत्तेः। कर्त्रा च विना तदसंभवात्, अधिकाराद्यते च तदयोगात्, नियोज्यमन्तरेण च तस्यानवकल्पनात्, तदुपपत्तये युक्तैव नियोज्यजिज्ञासा। तस्यां सत्यामपरिपूर्णत्वावगमात् लोकादध्याहारे कर्तव्ये अन्तरङ्गत्वे परिधेरनुष्ठानायोगो मा कल्पिष्यतेति तत्परित्यागेन काम्यनियोज्यविशेषणे स्थिते सर्वेषामिष्टत्वात्स्वर्गस्यैव नियोज्यविशेषणत्वौचित्यात् स्वर्गकामो नियोज्योऽध्याह्रियते। तथा चाध्ययनविधौ अन्यप्रयुक्तानुष्ठानादिवाक्याभावे नियोज्यो नाध्याह्रियते। अयौगिकत्वात् पूर्वं वाक्ये नियोज्यस्याध्याहारमन्तरेणाकाङ्क्षा निवर्तते। अलौकिकत्वादेव च, 'त्रीणि एव निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादौ वर्णोच्चारमन्तरेण विधेः सिद्ध्यसंभवात् तज्जिज्ञासा, तदनुष्ठानार्थजिज्ञासा च। अत एव तदभावे मन्यते वाक्यानां न्यूनतामप्याकाङ्क्षया परिहृतवान्।

मुपन्यसितुं शक्यते इति। यद्येवम्- **यत्रापि कार्यसंवित्तिस्तत्राप्येवं प्रसज्यते। पदानामपि सामर्थ्यमन्वितेऽतो न सिध्यति।१८॥** गामानयेत्यादिष्वपि त्वदुक्तयैव नीत्या अनुमानपरम्परया विशिष्टकार्यावगतिसिद्धेर्न पदानामपि अन्विताभिधायित्वं सुकल्प्यम्। अत्रोच्यते। **यदर्थविषयं वाक्यं तेनासावनुमीयते। नान्यस्तेनान्विते सिध्येत् पदानां शक्तिनिर्णयः।१९॥** विशिष्टार्थविषयव्यवहारदर्शनेन हि व्यवहरमाणस्य तद्विषयमेव विज्ञानमुत्पन्नमित्यादयमङ्गीकर्तव्यम्। न च तद्वाक्यमानात् सिध्यति, किंतु विशिष्टवाक्यावगमात्। तस्य चार्थाभिधायित्वमेव विशेषः। विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपादकेन हि वाक्येन तद्विषयविवक्षां वक्तुरनुमाय ततो विशिष्टार्थविषयविज्ञानानुमानद्वारमर्थविशेषमनुमाय प्रयोज्यवृद्धो विशिष्टार्थव्यवहाराय घटते नान्यथा। तेनावश्यं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम्। तथान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयशक्तावेवेति सिद्धं पदानामन्विताभिधायित्वमिति। यद्येवं- **सिद्धार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्यो विशिष्टार्थावबोधनात्। पदानां चासमर्थत्वात् पदार्थानां निमित्तता।२०॥** सिद्धार्थेभ्योऽपि हि वाक्येभ्यः पार्थिवो गच्छतीत्यादिभ्यो राजगमनादिरूपविशिष्टार्थविषयमेव विज्ञानमुपजायते, तच्च वक्तुर्विशिष्टज्ञानानुमानात्। विशिष्टवाक्यरचनया च तादृशज्ञानानुमानम्। वाक्यस्य च विशेषस्तदर्थप्रतिपादकतया स्यात् नान्यथा। तेन विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं वाक्यस्याभ्युपगन्तव्यम्। तत्र च पदानां पदार्थान्वितस्वार्थाभिधायित्वाभावादृशे सामर्थ्याभावात् पदार्थद्वारेणैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमभ्युपेतव्यम्। यत्तूच्येत नावश्यमन्वितप्रतिपादकेनैव वाक्येन तद्विषयविज्ञानानुमानं, अर्थविशेषस्मारकपदसंघातविशेषादेव विशिष्टानुमानलाभात्। तथाहि ईदृशी व्याप्तिसंवित् 'यो येषां पदार्थानामितरेतरान्वययोग्यानां प्रतिपादकानि पदान्युच्चारयति, तस्य तेषामन्वये ज्ञानमस्ति' इति। एवं च अन्तरेणापि पदार्थानामन्वितप्रतिपादकत्वं पदविशेषरचनयैव ज्ञानानुमानद्वारेण सिद्धार्थेषु विशिष्टवाक्यार्थानुमानसंभवात् न पदार्थनिमित्तत्वं वाक्यार्थस्य सिध्यतीति। एवं तर्हि- **कार्यार्थेभ्योऽपि वाक्येभ्य एवमेव प्रसिध्यति। वाक्यार्थवेदनं तेन न सिध्येदन्वितार्थता।२१॥** गामानयेत्यादिवाक्येष्वपि पदानां पदार्थस्वरूपाभिधायकत्वमात्रेणापि विशिष्टज्ञानानुमानपुरःसरं विशिष्टवाक्यार्थानुमानसंभवान्नान्विताभिधायित्वं सिध्येत्। विनाऽप्यन्विताभिधायित्वं स्वरूपाभिधायकत्वमात्रेणापि 'येषां पदार्थस्वरूपाणामन्वययोग्यानामभिधायकानि पदानि येनासेनोच्चारितानि, स तदन्वयवित्' इतीदृश्यैव व्याप्त्या विशिष्टज्ञानानुमानसंभवात्। किंच स्वरूपमात्रमपि नाभिधेयं, पदविशेषस्यैव वाचकत्ववत् विशिष्टार्थविषयेणैव विज्ञानेन व्याप्तिग्रहणसंभवात्। यथा हि वाचकत्वं प्रतिपदमर्थविशेषं प्रति गृह्यते गोपदं सास्नादिमतो वाचकं अश्वपदं वाजिवाचकमिति, तथा तदन्वितार्थविषयविज्ञानव्याप्तिः तस्यतस्य पदस्य ग्रहीतुं शक्यते 'आप्तस्य गोपदरचना आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थान्तरान्वितसास्नादिमद्विज्ञानपूर्विका' इति। ततश्च पदानां अर्थस्वरूपवाचित्वमपि नैव प्रसिध्यति। **प्रागेवान्वितवाचित्वमतो वेदाप्रमाणता।२२॥** नह्यपौरुषेयस्य वक्तृज्ञानानुमानद्वारं वाक्यार्थप्रतिपादकत्वं वेदवाक्यस्य संभवतीत्यप्रामाण्यं स्यात्।

स्यादेतत्, शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनीं प्रयोज्यवृद्धस्य चेष्टामुपलभ्य विशिष्टार्थविषया प्रतीतिस्तस्य कल्प्यते। सा च शब्दानन्तर्यात् तत्कारणिकैवेति शब्दस्य तद्वाचकताशक्तिः कल्प्यते, पश्चात्तु कस्य चित् अप्यार्थपदरचनामुपलभ्य कथं व्यभिचारिणो वाक्यात् प्रयोज्यवृद्धस्यार्थनिश्चयः संजात इति विचिकित्सन्नेवमवधारयति, 'नूनमनेनैनाप्तवक्तेत्यवधारितः, नायमनन्वितार्थानि पदानि प्रयुङ्क्ते, तेन नूनमेतेनैषामन्वयो ज्ञातः इति ज्ञानानुमानपुरःसरमर्थं निश्चितवान्' इति कल्पयति। पूर्वावगतं तु वाचकत्वं न मिथ्या मन्यते, तस्मादस्ति वाचकत्वमिति। नैतत्सारम्। नहि कार्यादृतजन्याच्छक्तिः शब्दस्य कल्प्यते। **स्यात्तु तज्जन्यताभ्रान्तेर्भ्रान्तिः सा च निवर्तते।२३॥** नहि प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दानन्तरभाविनी प्रतीतिः शब्दजन्यतया शक्तिं कल्पयेत्, शब्दानुमितवक्तृज्ञानलिङ्गजन्यत्वात्। न चान्यतो निष्पन्नं कार्यमन्यस्य शक्तिं

अन्विताभिधानवादसमर्थनं

च प्रकृतपदार्थैः अशब्दोपस्थापितैरपि सिद्धमन्विताभिधानम्। आकाङ्क्षावच्च संनिधावपि संनिधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः। तदनुसारेण चान्विताभिधानमपि तथैवेति। '**संनिधिः शब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम्। अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके संबन्धदर्शनात्॥ सहसैव न सर्वेषां संनिधिप्रतियोगिनाम्। संनिधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसौ॥ यथायथा संनिधानं जायते प्रतियोगिनाम्। तथातथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम्॥**' इति संग्रहश्लोकाः। तौ यथोक्तौ आकाङ्क्षासंनिधी प्राप्तमाकाङ्क्षितं संनिहितं योग्यं च यत् पदार्थान्तरं, तेन संगतमित्यर्थः।

किं पुनरिदं योग्यत्वं नाम? यत् संबन्धार्हत्वम्। संबन्धार्हमिति कथमवगम्यते? संबन्धित्वेन दृष्टत्वात्। नन्वेवं तर्हि कथमपूर्वे कार्येऽन्विताभिधानं वेदे, तेन सह कस्य चित् संबन्धादर्शनात्। उच्यते। सामान्यतो योग्यताऽवधारणं विशेषप्रतिपत्तौ उपाय इत्यदोषः। यदपि तदपूर्वं, तदपि कार्यमेवेति दृष्टचरकार्यसंबन्धि यत्, तत् योग्यमित्यवसीयते। '**सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम्। तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम्॥**' अन्ये तु यदयोग्यतया नावधारितं तत् योग्यं, तेन प्रमाणान्तराप्रतीतेनापि विषयेणान्विताभिधानं सिध्यतीत्याहुः। तदिदमसारम्। यथा प्रमाणान्तरावेद्ये वस्तुनि कस्य चित् योग्यताऽवधारयितुं न शक्यते, तथैवायोग्यताऽपीति सर्वस्य सर्वेण प्रकारेण तस्मिन्नन्वयः स्यात्। भावार्थस्यैव विषयत्वेनान्वयोऽनुगादेयविशेषणविशिष्टस्यैव नियोज्यतया अन्वयः इति नियमो नोपपद्यते इत्यलमतिप्रसङ्गेन। नन्वन्विताभिधानपक्षे व्युत्पत्तौ उपलक्षणाश्रयणमेव गौरवमित्यत्राह— '**पदार्थैरपि चैवैषा सामग्र्यन्वयबोधिनी॥**' यस्यापि मते पदार्था एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति, तेनापि प्रतिनियतान्वयबोधसिद्ध्यर्थमिदमाश्रयणीयमेव 'आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्तः एव पदार्था अन्वयं बोधयन्ति, नान्ये' इति। एतदेव कथमिति पर्यनुयुक्तेन वृद्धव्यवहारे तथा दर्शनादिति परिहारो वाच्यः। तस्मादुभयत्रतुल्याश्रयणत्वान्नेदं दूषणम्।

नन्वेवमपि केन विशेषेणाभिहितान्वयं परित्यज्यान्विताभिधानमाश्रितमिति। अत्राहुः— '**किंतु तेषामदृष्टैषा शक्तिर्मानान्तरोद्गतौ। कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्शभाविता॥**' पदार्थानां हि शब्दादन्यतः प्रमाणात् प्रतीयमानानाम् अन्योन्यान्वयबोधकत्वं न प्रतीतमिति शब्दाभिधेयानां तदवगमशक्तिः कल्पयितव्या। तस्याश्चोत्पत्तौ शब्दसंस्पर्श एव हेतुरित्याश्रयणीयम्। शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरतया लोकव्यवहारेषु प्रयुज्यमानो दृष्टः। न चासौ साक्षाद्वाक्यार्थप्रतिपादने समर्थः, इति पदार्थान् अवान्तरव्यापारीकरोति। ते च यदि अन्योन्यान्वयबोधने समर्थाः स्युः, तदा तेषामवान्तरव्यापारता स्यात् नान्यथा, इति विशिष्टार्थावबोधपरशब्दसंस्पर्शादेव तेषामेषा शक्तिराविर्भवतीति शब्दस्यापि पदार्थशक्त्याधानशक्तिराश्रयणीया। स्यादेवं, यदि मानान्तरावसितानां पदार्थानामन्योन्यान्वयावगमे सामर्थ्यं न स्यादिति। अस्ति तु श्वैत्यस्यानवधारिताश्रयविशेषस्य प्रत्यक्षदृष्टस्याश्वस्य अप्रतिपन्नगुणविशेषस्य च प्रत्यक्षहेषाशब्दानुमितस्य पदनिक्षेपशब्दानुमितस्य चाज्ञातकर्तृभेदस्य धावनस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्यन्वयबोधकत्वदर्शनात्। यदाहुर्वार्तिककारपादाः 'पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः। खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः॥ दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता' इति (श्लो. वा. वाक्याधिकरणे ३५८-५९)। आरूपं अव्यक्तरूपमित्यर्थः। तेन गुणिविशेषो न प्रत्यवसीयते इत्यर्थः। अत्रोच्यते— किं येनैव पुरुषेण श्वैत्यसमानाश्रयौ हेषाध्वनिपदनिक्षेपशब्दौ अवगतौ, तस्यैव श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः, उत यस्यापादानानध्यवसायः, तस्यापीति? किंमतः। यदि तावदश्वान्वितहेषाध्वनिपदविहारनिर्घोषा न स्फुरिता उच्यते, तदा प्रतीतिविशेषः। स येन प्रतिपाद्यते, भवितव्यमस्मिन् देशे नूनमश्वेन, भवितव्यं च तेन धावतेति। अथाश्वसंबन्धिनमेव खुरपुटटङ्कारस्वनमश्वाश्रयमवैति, ततोऽसौ अश्ववर्तिनीमेव वेगवतीं गतिमनुमिनोतीति। न पुनः येनान्यमेवागमस्य तस्याश्वान्वय पदार्थसामर्थ्येन अवबुध्यते। योऽपि तस्मिन्देशे नान्यो योऽश्वादिरिति निश्चित्य परिशेष्यादश्वानाम्नवगतेऽपि हेषाध्वनेः श्वैत्यसमाना-

इति । अत्रापरे ब्रुवते । नेयं लक्षणा, स्वार्थापरित्यागात् । स्वार्थपरित्यागेन हि गङ्गाऽऽदिषु लक्षणा दृष्टेति । ते तु मीमांसकन्यायं पार्थक्येनैवमाहुः । लक्षणीयवशेन हि क्वचित् स्वार्थस्य त्यागः संग्रहो वा । 'सुर्णीकपदधाति' इति लक्षणस्यापि स्वीकारं गुणिना लक्ष्यमाणत्वात् तदन्तर्गतस्य च स्वार्थस्य । तथा 'पौर्णमासीं यजते' इत्येकवचनानुपपत्त्या पौर्णमासीशब्दो यागवचनो यागसमुदायलक्षणार्थः । न च समुदायपरिग्रहे समुदायित्यागः, तदाश्रयत्वात् तस्य । तथेतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनबहुवचनानुपपत्तेरर्थान्तरसहितत्वस्य लक्षणा आश्रीयते । न चावस्थावत्परित्यागः । तथा निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षे षष्ठ्यर्थलक्षणा स्यादित्युच्यते, न तत्र प्रकृत्यर्थस्य त्यागोऽप्यापद्यते । तथा रथघोषेणेत्यत्र रथस्यापरित्यागः । तथा मेधमित्येकवचनान्तस्य गणलक्षणया मन्त्रस्य प्रकृतौ निवेशः । न च गणिनोरग्नीषोमयोस्तत्र हानमिति सर्वार्थापरित्यागेऽपि युक्तैव लक्षणा । अत्रोच्यते । कथं पुनरियं लक्षणा । 'वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः । तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥' इत्युक्तश्लोकः । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिषु श्रौतस्य गङ्गाऽर्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयासंभवात् तं परित्यज्य तत्सम्बन्धात् लब्धबुद्धिसन्निधेः कूलस्य वाक्यार्थान्वयिता अध्यवसीयते । अत एवाहुः — 'अनुपपत्त्या संबन्धेन च लक्षणा भवति' इति । इह च सामानाधिकरण्ये न श्रौतस्यार्थस्यान्वयायोग्यत्वं, नापि अन्विताभिधानसन्निधापकता, अन्वितार्थस्यान्वयान्तरासंभवात् । अथ मा भूदेषा लक्षणा, किंतु क्रिया अवगता कारकान्वयिनीमात्मनो दशामवगमयति अविनाभावादिति । उच्यते । शाब्दस्तावदित्यमवगतमन्वयावगमस्य, किंतु सामान्यतोदृष्टानुमानगोचरता अभ्युपगता भवति । तथा विशिष्टान्वयावगतिः अनुपपद्यमाना निर्मूलमापद्यते । अथ विशेषान्वयं विना व्यवहारानवकल्पनादनर्थकं शब्दोच्चारणमिति तदाश्रयणम्, एवमपि प्रेक्षापूर्वकारिणा सार्थकवाक्यमात्रप्रयोगिणा वचनात् विशेषान्वयावगमः । वेदे त्वानर्थक्येन न भवितव्यमिति प्रमाणाभावात् शक्यते विशेषोऽवगन्तुम् । न च लोकेऽप्यानर्थक्यमापद्यते इत्येतावता कारणेन उपायाद्विनापि विशेषान्वयाध्यवसानं युक्तम् । नहि दग्धुकामस्य उदकोपादानमनर्थकमिति जलस्य दाहशक्तिराविर्भवति । कामम् आनर्थक्यं, न पुनः सामान्यतोदृष्टस्य विशेषावसायिता । अथ आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यान्वयपरता वृद्धव्यवहारे पदानामवगतेति व्युत्पत्त्यनुसारेण विशेषान्वयावगमः । तत्र । तत्र वृद्धव्यवहारे एव तत्परता पदानां वा पदार्थानां वा उपायभावेन कथं नाम निर्वहति । चिन्ता सा हि पदानां वा पदार्थानां वा शक्तिकल्पनां विना अनुपपन्नेति मन्यामहे । सा च पदानामेवेत्याह—

'प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्यावगमादपि । पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् ॥' प्रथमभावीनि पदान्यतिलङ्घ्य नार्थेषु वाक्यार्थबोधनशक्तिराश्रयितुं युक्ता । किंच, पदानि तावदभिधायकानीति निर्विवादम् । तेन तेषामभिधानशक्तिः संप्रतिपन्नैवेति तस्या एवान्वयपर्यन्तता कल्पयितुं सुकरा । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव कल्प्या । तेन धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पना इत्यन्विताभिधानशक्तिः पदानामेव कल्पयितुमुचिता । किंच पदानि अभिधायकानीष्यन्ते, तत्र यदि स्वरूपमात्रविषयामेव पदार्थबुद्धिमादध्युः, तदाऽप्यभिधायकता हीयेत, तस्या बुद्धेः सम्बन्धग्रहणसमयजातपदार्थबोधकसंस्कारोन्मेषप्रभवत्वात् । अवश्यं हि संबन्धस्मरणसिद्ध्यर्थं संबन्धिभूतार्थस्मरणसंस्कारोद्बोधोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात् सम्बन्धग्रहणसमयाधिगतान्वितार्थप्रतिपादनाभ्युपगमे एव शब्दानामभिधायकतेति तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायकता आश्रयणीया । यस्तु 'पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते' इति, तदा मायावचनतावत् तां स्मारयति । लोकवदिति च आचार्यवचनदर्शनात् स्मारकतामेव पदानामभिधायकत्वमाह' तं प्रत्याह । तात्पर्यावगमादपीति । येनापि वादिना पदानां स्मारकत्वमेव पदार्थेष्वङ्गीकरणीयं, सोऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिपरतां पदानामभ्युपैत्येव, अन्यथा वाक्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गः । एवं चेत् पदानामेव साक्षाद्वाक्यार्थबोधनशक्तिरस्तु, किं परम्पराश्रयणेन । तेन पदार्थेषु पदानां स्मारकत्वानिरुक्तेरभिधायकत्वमाहुः, तेषां शक्तिपरम्परा । एका तावत्

व्यक्तेरर्थान्तररूपा, युक्तं यस्तस्यामभिधीयमानायामपि न व्यक्तिरभिधामनुप्रविशतीति । नहि व्यक्तिमन्तरेव जातेः रूपं, येनाभिधेयानुप्रवेशात् व्यक्तेरप्यभिधेयत्वं स्यात् । अन्वितस्य चान्वयवत्त्वैव रूपमिति तस्मिन्नभिधीयमाने अन्वयस्याभिधानानुप्रवेशः स्यादेव । ततस्तत्रापि शक्तिः कल्पनीया । अथान्वितशब्देन पदार्थानां स्वरूपमुपलक्ष्यते, तच्चानभिधाय अन्वयमभिधातुं शक्यते इत्युच्यते, न तर्हि शब्देनान्वयप्रतीतिसिद्धिः । नहि जातिवत् व्यक्तिं अन्वयमन्तरेण पदार्थस्वरूपमनिरूप्यं, येन तत्पर्यवसानाच्छब्देन प्रत्याय्येत । ननु यथा जातिर्न क चिदपि व्यक्तिविकला अवगता, तथा पदार्था अपि न व्यतिषङ्गविकलाः क चिदप्युपलभ्यन्ते, अन्ततः अस्त्यर्थेनापि सर्वेन सर्वपदार्थानामन्वितत्वम् । तस्यापि अपर्यवसानादेव विद्धेर्नाभिधेयत्वमिति । सत्यं, अन्वयमात्रमपर्यवसानात् गम्यते, तद्विशेषस्तु नान्तरेणाभिधानं शाब्दीं प्रतीतिमारोहति, तस्मादन्विताभिधायित्वे शब्दस्य शक्तिकल्पनागौरवात् स्वरूपमात्रमभिधेयम् । कथं तर्हि भाष्यकारेण 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषकः इत्याह' (१।१।७।२५ पृ. ९९) इति प्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वं उच्यते ? भवन्मते वा कथं सर्वशब्दानामन्विताभिधायित्वे सति विशेषेण तत्प्रत्ययस्य कथ्यते ? तेन प्रधानगुणभावाच्छब्दान्तराणां स्वरूपमात्राभिधायित्वं, प्रत्ययस्य त्वन्विताभिधायित्वमिति व्यवस्थाप्यम् । यद्वा अनेनापि अन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते, किं तर्हि ? प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावगतप्रकृत्यर्थानुरक्त एवावगम्यते इति तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वेस्वेऽर्थे, अनुरागांशे च प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदार्थान्तरानुरागनिमित्तत्वं विविच्यते । यथा ग्रहणस्मरणात्मनि प्रत्यभिज्ञाने ग्रहणांशस्येन्द्रियनिमित्तत्वं, स्मरणांशस्य च संस्कारनिमित्तत्वं, यथा च वस्त्वन्तराभावविशिष्टे वस्त्वन्तरे गृह्यमाणे विशेष्यस्य भावांशस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वं, विशेषणस्य चाभावांशस्याभावविषयत्वं विविच्यते, तथा अत्राप्यनुरागांशस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव प्रतीतिसिद्धेर्न प्रत्ययस्य

तदभिधायकत्वं, स तु स्वार्थमेवाभिधत्ते । आह च (हरिः) 'प्रकृतिप्रत्ययौ सूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत् । भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तदुच्यते ॥ पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्य चित् ॥' इति । मत्वर्थीयास्तु विशिष्टमेवाभिदधति । नहि तेषां वाच्यान्तरं निरूप्यते । 'हिरण्यमालिन ऋत्विजः' इत्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमाला तावत् प्रकृत्यैवाभिहिता, ऋत्विजोऽपि हि विशेष्याः स्वपदेनैव, मत्वर्थीयः विमभिदध्यादन्यद्विशिष्टात्, तदसौ विशिष्टाभिधाय्येव । अन्येषामपि तु येषां युगपदनेकार्थाभिधायित्वं विभक्तेरिव लिङ्गसंख्याकारकाणां, तेषामप्यन्विताभिधायित्वम् । एतच्च सर्वं अङ्गनिर्णये एव वक्ष्याम इति । इतरेषां तु शब्दानां स्वार्थरूपमेवाभिधेयं अन्वितरूपस्तु वाक्यार्थः पदार्थगम्य इति । अत एव 'वाक्यार्थो लाक्षणिकः' इति मीमांसकाः, अभिहितार्थसम्बन्धादधिगम्यमानत्वात् । नन्वविनाभावनिमित्ता लक्षणा, न च पदार्था वाक्यार्थविशेषेणाविनाभूता इति स कथं लक्ष्यते ? नावश्यमविनाभावनिमित्तैव लक्षणा, एकवाक्यताऽपि तत्र निमित्तम् । अत एव असत्यप्यविनाभावे व्रीहीनवहन्तीत्यत्र दर्शपूर्णमासैकवाक्यतया तत्साधनत्वलक्षणोपपत्तिः । एकवाक्यता च क चित् प्रत्यक्षा यथा सोमेन यजेतेति, क चित् प्रकरणाद्यनुमेया यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत समिधो यजतीत्यनयोः समिदुपेता दर्शपूर्णमासभावना कर्तव्या इत्येवरूपैकवाक्यता कल्प्यते, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्न वाक्यं न पदानि साक्षाद् वाक्यार्थबुद्धिं जनयन्ति, किंतु । पदस्वरूपाभिहितैः पदार्थैः संलक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत् । ४३ ॥ पार्थसारथिमिश्रेण निर्णयोऽभिहितान्वये । यथागमं यथाप्रज्ञं वार्त्तिकोक्तः प्रदर्शितः । ४४ ॥

इति न्यायरत्नमालायां वाक्यार्थनिर्णयः पृ. ७२–१०२.

* अन्विताभिधानवादसमर्थनम् । (वाक्यार्थमातृका इति तु ग्रन्थकर्तृकृतमभिधानम् । एतदुत्तरप्रकरणे च 'उपोद्घातभूतं अन्विताभिधानं प्रसाध्य' इत्युक्तत्वादेव । तेन न विरोधः । के.) 'गम्भीरविततमर्थं वाचा संक्षिप्तया

व्यवहारानुपपत्तिभिर्न्यायैर्यावत् 'इदं विधेयमिदमनूद्यं, इदं प्रधानमिदं गुणभूतं, इदं विवक्षितमिदमविवक्षितं' इत्यादि न संप्रधार्यते, तावन्न कश्चिद्वेदवाक्यार्थमनुबुध्यते। तदुक्तं वार्तिककारपादैः 'तावदेव हि संदेहो वेदवाक्ये श्रुते भवेत्। यावन्न वचनव्यक्तिस्तस्य स्पष्टाऽवधार्यते॥ ज्ञात्वा च वचनव्यक्तिं मीमांसान्यायकातराः। प्रलीयन्ते समस्ताश्च वेदवाक्यार्थसंशयाः॥' इति। अत एव मीमांसाया वेदवाक्यप्रतिपत्तौ इतिकर्तव्यतात्वम्। तदुक्तं तैरेव 'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना। इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति॥' ननु लोके द्रागेव वाक्यार्थावगतिर्नैयत्यां सामग्रीमपेक्षते। उच्यते। अत्यन्ताभ्यस्तेषु वाक्येषु स्यादेवम्। अदृष्टपूर्वेषु स्मृत्यादिवाक्येषु लोकेऽपि नानाविधविवादोत्थानात् कुतो द्रागेवार्थनिश्चयः। अपि च कारणाभावेनापि लोकस्यायं विवेको नास्ति। तदुक्तं– 'बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदावलम्बिनः। प्रत्ययात् सहसा ज्ञाता शेषलाक्षणिकात्मकान्। न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति। बलाबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यशास्त्रं विविच्यते॥' इति।

यच्चेदं सर्वपदानामन्विताभिधायित्वमुच्यते, तत् सर्वेषु श्रौतार्थेषु पदेषु। लाक्षणिकगौणार्थपदप्रयोगे तु यदेव श्रौतार्थं पदं तदेवाऽन्विताभिधायकम्। इतरत्तु पदं प्रतियोगिसंनिधापनपरमेव। तत्र वाचकत्वानवधारणात् स्वार्थस्यापि तत् तदानीमवाचकं, अन्वयाऽयोग्यत्वात्। किंतु तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वसंबन्धि सदृशं वा स्वयमन्वययोग्यमुपस्थाप्यते, तेनान्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभिधत्ते इति दर्शनरहस्यमिदम्। न च सर्वपदान्येव लाक्षणिकानि गौणानि वा वाक्ये संभवन्तीति निरवद्यम्। क्वचिदभिधान निमित्तं क्वचिदभिहितोऽर्थः इति च यदुक्तं तच्छब्दोपस्थापितता दर्शयितुं गौणमभिहितत्वग्रहणम्।

कथं पुनरन्विताभिधायिना पदेन स्वरूपमात्रेण स्मारयितुं शक्यमित्याह— 'अन्वितस्याभिधानेऽपि स्वरूपं विद्यते सदा। तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम्॥' एवं संबन्धग्रहणान्तर्गतं स्वरूपस्मरणमुक्तम्। संप्रति स्वरूपमात्रस्मरणमपि पदादेव नानुपपन्नमित्याह 'यथाऽर्थेनाप्रमाणेन स्वपदं स्मार्यते क्वचित्। पदेनाप्यप्रमाणेन तथाऽर्थः स्मारयिष्यते॥' नहि यत् प्रमाणं तत् स्मरणकारणमेव, प्रमाणं तत्। यस्य तु येन सह कदाचित् प्रत्यासत्तिः प्रतीतपूर्वा, स तत्र संस्कारोद्बोधद्वारेण शक्नोत्येव स्मृतिं जनयितुम्। अस्ति च स्वरूपस्यापि तदभिधेयान्तर्गतत्या शब्देन प्रत्यासत्तिरिति शक्नोति तत्रापि शब्दस्मृतिं जनयितुमर्थवत्। यथा निर्विकल्पकदशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रं अनभिधेयमपि शब्दं स्मारयति, तथा शब्दोऽप्यर्थमिति किमनुपपन्नं, एतेन पदोच्चारणानन्तरं पदार्थस्वरूपप्रतीतिः प्रदर्शिता। अभिहितान्वयवादिनोऽपि सा न प्रमाणं, अभ्यधिकार्थपरिच्छेदाभावात्, अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति सिद्धान्ताभ्युपगमात्। तदुक्तम्– 'सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा' (श्लो. वा. प्रत्यक्षसूत्रे ११) इति। यदि पुनः स्मृतिरेषा नाभ्युपेयेत, तदा प्रमाणस्मृतिसंशयविपर्ययेभ्यः प्रतिपत्त्यन्तरानभ्युपगमात् पदात् स्वपदार्थप्रतीतिः क्वान्तर्भाव्यतामिति वाच्यम्। अत एवाभिहितान्वयवादेऽपि स्मारकत्वमेवास्मभ्यं रोचते। इतरेतराश्रयमिदानीं परिहरति– 'स्मृतिसंनिहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मना। अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयम्॥' स्वार्थस्वरूपमात्रस्मरणे हि न पदं पदान्तरमपेक्षते। स्मृतिसंनिहितमपीदं भवत्येव संनिहितम्। नास्ति तेनेतरेतराश्रयत्वम्। ननु वृद्धव्यवहारेण व्युत्पत्तिः। अन्वितप्रतिपत्तिनिबन्धनश्च व्यवहारः। अतस्तद्दर्शनादन्वितप्रतिपत्तिरेवानुमातुं शक्या। न त्वनन्वितपदार्थमात्रस्मरणम्। उच्यते। व्यवहारानुमितान्वितप्रतिपत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव अनन्वितस्वार्थस्मरणसंभवे प्रमाणम्। दर्शितं चैतत्। 'नानन्वितप्रतिपत्तिमन्तरेणान्वितप्रतिपत्तिरुपपद्यते' इति। अत्र कश्चिदाह—यदि स्मृतिसंनिहितमाश्रित्य अन्विताभिधानं पदैः क्रियते, तदा स्मरणस्य प्रत्यासत्तिनिबन्धनत्वादनेकेषां चार्थानां प्रत्यासत्तिसंभवात् तेषु स्मृतिसंनिहितेषु अगृह्यमाणविशेषत्वात् 'उखायां पचति' इति नोखया पचत्यर्थान्वितैव केवलाऽभिधीयेत। सा च हि नित्यमन्विताऽपि प्रतिपन्नैवेति स्मरणात् तदन्विताऽप्युखा अभिधीयेत। तथा पचत्यर्थोऽपि

प्रतीयते, तत् पदं तस्यार्थस्यावाचकमपि भवति निमित्तम्। किंतु तन्मतेऽपि शक्तिकल्पनागौरवं पूर्वोक्तन्यायेन तुल्यमेव। येऽप्याहुः वाक्यमेव स्मृत्यारूढं वाक्यार्थं प्रतिपादयतीति, तेषामपि प्राच्य कल्पनागौरवदूषणमशक्यपरिहारम्। भाष्यकारवचनं च 'पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः' (१।१।५ पृ. ४६) इति निर्निश्चयम्। अशक्यं च महावाक्यस्य सकृत् स्मरणम्। तस्मात् पदानामेव वाचकशक्तिराश्रयणीया।

अत्र केचिच्चोदयन्ति—ननु वृद्धव्यवहारप्रयुक्ते वाक्ये पदानां वाचकशक्त्यवधारणमेव नोपपद्यते, पुरुषवाक्यानामर्थं प्रति लिङ्गाभावेन प्रमाणत्वाभ्युपगमात्। वाक्याद्धि कार्यभूतात् प्रत्ययितस्य वक्तुस्तदर्थविषयं पूर्वविज्ञानं कारणभूतमनुमीयते। तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वात् ज्ञेयभूतार्थनिश्चयः, इति न वाचकशक्त्यवगमः। उच्यते। न नूनं भवान् नीतिपथोक्तमर्थं (नीतिपथाख्यप्रकरणोक्तं) सम्यगाकलयति। परिहृतं हि तत्रेदम्। बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनीं विशिष्टचेष्टानुमितामर्थप्रतीतिं शब्दकारणिकामवगच्छति। स तथा व्युत्पन्नः यदा चित् कस्य चिदन्वितार्थपदरचनं वाक्यमुपलभते। तथोपलभमानस्य चैव विमर्शो जायते, 'संभाव्यमानान्वितार्थपदरचनमिदं वाक्यं कथं वृद्धस्याऽर्थनिश्चयं कृतवत्। वृद्धस्यापि पुरुषायत्ते वाक्ये अनन्वितार्थपदरचनशङ्का ममेव संभवति' इति। तस्यैवं विचिकित्सोदये पुनरेव निश्चयो जायते 'नूनमनेनायं प्रयोक्ता इत्यमवधारितः अन्वितार्थान्येव पदान्ययं प्रयुङ्क्ते इति तथाविधपदप्रयोगनियमश्चाप्यनुपलब्धेऽन्वये नोपपद्यते' इत्येवमन्वयोपगमं अनुमिमानेनान्वयो निश्चीयते, निश्चिते चान्वये वाक्यमेतद्-अनुवादभूतमर्थस्येति। एवं चेदनुवादकतया तस्यार्थस्य तद्वाक्यं वाचकमेवेति पूर्ववाचकशक्तिज्ञानं, नापार्थमिति मन्ये, यदि परं मया प्रागनुमानानुप्रवेशोऽर्थनिश्चयोऽप्येवं नावगतं, यद्यपि चैवमन्वयनिश्चिते अन्वये विशिष्टार्थत्वमवगतं, तथापि पदानां शक्तिप्रकारज्ञानमेव नोपपद्यते, किंतु विशेषावगमात्। न च शक्तेरन्यः पदानां विशेषोऽवगम्यते। ततो यथैव अनेनापि अमीषां पदानां वाचकशक्तिरवधारिता, तेन विशिष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात् तद्विषयं वक्तुः पूर्वज्ञानमनुमितवान्। इति गम्भीरोऽयं नीतिमहाह्रदः।

अत्र केचिदाचक्षते— भवतु पदानां पदार्थेषु शक्तिज्ञानं, तथाप्यन्विताभिधानं न सिध्यतीति। तथाहि, प्रतियोगिनामनन्ततया अन्वयानन्त्यात्, तदानन्त्ये चान्वितानामप्यानन्त्यात् संबन्धग्रहणं दुष्करम्। अगृहीतसंबन्धस्य च पदस्य न वाचकत्वं, एकस्माच्छब्दात् सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्। सामान्यान्वयाभिधानं च नाशङ्कनीयमेव, वाक्येभ्यो विशेषान्वयावगमात्। स्वरूपमात्राभिधानेनापि च वाक्यार्थप्रतिपत्तौ अन्विताभिधानाश्रयणे शक्तिकल्पनागौरवात्। तथा पदेन अन्वितस्वार्थोऽभिधीयमानः किमभिहितेन पदार्थान्तरेण अन्वितोऽभिधीयते? उतानभिहितेनेति विकल्पनीयम्। अनभिहितेन चेत् पदार्थान्तरप्रयोगवैयर्थ्यं, एकस्मात् पदाच्च सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः। अभिहितेन चेत्, तदपि तर्हि पदं अन्विताभिधायितया पदार्थान्तरोपसर्जनाभिधानमपेक्षते, इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति। तस्मात् पदान्तराभिधानानपेक्षस्वरूपमात्राभिधानमेवार्थानां पदैः क्रियते। ते च तथाभूताः पदैरर्था अभिहिता आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति। न तेषां संबन्धग्रहणापेक्षा शङ्कनीया। यतः पदधर्मोऽयं, नायमर्थधर्मः। तदाह भाष्यकारः— 'पदानि हि स्वस्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि, अथेदानीं पदार्था अभिहिताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति' (१।१।७।२५ पृ. ९६) इति, तदेतच्छिरस्कर्तुमुपक्रमते—'श्रोष्यन्ते चोद्भियन्ते च पदार्था अन्वयशालिनः। अन्वितेष्वेव सामर्थ्यं पदानां तेन गम्यते॥' अत्राह, यद्यप्यन्वितपदार्थेभिधायैव व्यापारोपरतौ, तथाप्यन्विताभिधानमवश्यम्। पारंपर्येणापि तदुत्पत्तेः। तथाहि, पदैरनन्वितोऽभिहितोऽर्थः अन्वितमितरेतरेणेति गमयति पदानां पारंपर्येणान्वितेऽपि हेतुत्वम्। तदाहुर्वार्तिककाराः— 'न विमुञ्चति सामर्थ्यं वाक्यार्थोऽपि पदानि नः। तत्रान्वयाभिधानेषु पदार्थेभ्यः स गम्यते॥' इति (श्लोकवा-

स्वार्थं हि सर्वं पदं नियमेन संबन्धस्मर्तृणा स्मारयति, नार्थान्तरम्। ततश्च तेनैव पदान्तरस्यान्वितस्यार्थबोधकतेति न कश्चिद्दोषः। किंच यदि अभिहितेनैवान्वितस्यार्थबोधनाभ्युपगमे प्रतिनियतान्वयबोधो घटते नान्यथा, तर्हि कल्प्यतां पदानामन्विताभिधानशक्तिरपि। द्विरभिधानमेवापद्यते इति चेदापद्यतां, न कश्चिद्दोषः। पूर्वं केवलं पदमनन्वितस्यार्थमभिधत्ते, प्रतियोगिपदान्तराभिहितवस्त्वन्तरसहायप्राप्त्या तु तत्तदन्वितमर्थमाह, इति न कश्चिद्दोषः। इत्थमपि चास्मन्मते शक्तिकल्पनालाघवमस्ति पदार्थगतान्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिकल्पनात्यागात्। तुल्यायामपि शक्तिकल्पनायां पदानामेवान्वितबोधनशक्तिराश्रयितुमुचितं, न पदार्थानां प्रथमावगतत्वात् वाक्यार्थे च तात्पर्यस्यावगतत्वादिति।

कथं तर्हीदं भाष्यं, पदानि हीत्यादि (पृ १६१८)। तत्राह 'अन्वितेषु पदैरेव बोध्यमानेषु शक्तिभिः। अन्वयार्थगृहीतत्वान्नान्या शक्तिमपेक्षते॥' आशङ्कितोत्तरमिदं भाष्यम्। किमाशङ्कितम्। यद्यन्विताभिधायीनि पदानि, तर्हि नान्वयाभिधायीनि। तस्मिन्नर्थे पदानां शक्त्यन्तरं कल्प्यमिति। अत्रेदमुत्तरम्। यत्पदमन्विताभिधायकं, अन्यथाऽन्वितं पदार्थो नाभिहितः स्यादित्यन्वितरूपेणार्थेनान्वयः स्वीकृतः, तं विना तदर्थस्याभावादिति नापरा तद्विषया पदानां शक्तिः कल्पनीया। कथं पुनरसावर्थगृहीत इत्याह—'प्रतीयतेऽन्वयो यस्मात् प्रतीयादन्वितः पुमान्। व्यक्तिर्नोऽविभिद्यार्थोऽसाविति संपरिकीर्त्यते॥' अन्वयज्ञानेन ह्यन्वितः। सोऽन्वयाप्रतीतौ न प्रतीत एव स्यात्, किंतु स्वरूपमात्रमेव। न च तदन्वितमुच्यते। तस्मात् तदन्वयं प्रतिपद्यमानोऽन्वितं प्रतिपद्यते। यथा व्यक्तिं प्रतिपद्यमानो जातिम्। अयं तु विशेषः, अन्वयज्ञानेनान्वित उच्यते, इत्यन्वयोऽप्यभिधानानुप्रविष्टः। व्यक्तिस्तु नैव जातिस्वरूपं न भवति, किंतु व्यक्तेराधारभूता जातिस्ततो भिन्ना, सा चेदाकृतिः शब्दाभिधेया, न व्यक्तिरपि शक्तिरभिधानानुप्रवेशिनी, किंतु आधारभूता जातिव्यतिरिक्ताऽपि वस्तुस्वभावेन व्यक्तिमन्तरेण प्रतीतिमनुभवति। एतावता च साम्येन, दृष्टान्तो न सर्वात्मना। ननु एवमित्याना

रूढा कथं व्यक्तिरनभिधेया, शब्दोत्थापितविज्ञानविषयता ह्यभिधेयता, अस्ति च व्यक्तेरपि तथा भाव इति कथमनभिधेयतेति। श्रूयतामवधानेन सर्वस्व प्राभाकराणाम्। सत्यमेकसंवित्तिविषयता जातिव्यक्त्योः, तथापि चिन्तनीयमिदं, कथमेषा संवित्तिरुभयविषया जायते इति। किमस्योभयविषयत्वे शब्दमात्रस्यैव व्यापारः, उत जातिमात्रविषयत्वे शब्दस्वरूपमात्रेण व्याप्रियते। व्यक्तिविषयत्वे जात्यभिधायकतया जातेरन्यथा बोधयितुमशक्यत्वादिति तावत् अनन्तासु व्यक्तिषु संबन्धग्रहणाशक्तेः, आनुपलक्षितासु च यद्यपि संबन्धग्रहणं सुकरं, तथापि तद्रूपेणैव शब्दव्यवस्थानगमात्, उपलक्षणत्वे कारणाभावात्, चिह्नभावेन च नियमाऽन्वयासंभवादाकृतिविषयत्वं तावच्छब्दस्वरूपनिबन्धनम्। एवं चेत् तदभिधायकतयैव व्यक्तिविषयत्वे शब्दव्यापार इति निश्चीयते। तेनाकृतिर्न व्यक्तिं गमयति, किंतु शब्द एव तदभिधायकतयेति आकृतितो व्यक्तिरुच्यते। अतोऽन्विताभिधानापान्वयस्यार्थगृहीतत्वात् असावन्वयो नाभिधीयते। तेन व्यतिषक्ताभिधानं यद्वत् अव्यतिषक्ताभिधानं, निष्कृष्टाभिधानं न भवति। व्यतिषक्ततोऽवगते व्यतिषङ्गस्य व्यतिषङ्गं विना अभिधानानुपपत्तेः। भाष्याक्षराणामयमर्थः, पदानि अन्वितमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि नान्वयं पृथगभिदधति। अथेदानीमन्विता प्रतिपन्ना अन्वयमपि प्रतीतं संपादयन्तीति। लोके च पदार्थानां संबन्धग्रहणसमये एव विदितत्वात्, वाक्यान्तरे चान्वयान्तरस्यैव प्रतिपन्नत्वात्, तत्परतैव वाक्यस्येति। वाक्यार्थशब्देन भाष्यकारोऽन्वयमाह। वेदे त्वपूर्वत्वात् वाक्यार्थ इति वक्ष्यामः। तस्य च स्वरूपमप्यन्वयरूपं, इति अन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात्। एवमुक्तेन न्यायेन विनैवेशेवान्विताभिधानं समर्थितम्। ये अन्विताभिधाने एवमाहुः—वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धसंबन्धः शब्दोऽर्थस्य वाचकः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च तदवधारणम्। न च विशेषान्वयविषयौ तौ संभवतः। क्रियापदं हि कारकसामान्याव्यभिचारिण्या क्रियया सह अन्वयव्यतिरेकौ भजते, विशेषान्तरान्वयव्यभिचारात्। एवं कारकपदेऽपि योज्यमिति। तन्निराकरणायाह— 'सामान्येनान्वित

ननु एवं तर्हि यत्र पदद्वयं प्रयुज्यते, 'गामानय शुक्लां' इति लोके, तत्र हि कारकद्वयस्यासंभवान्नाकाङ्क्षाऽस्तीति कथमन्विताभिधानं, गामानयेत्येतावतैव परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । सत्यम् । पदान्तरानुच्चारणे एवम् । उच्चरिते तु तस्मिन् तस्याप्यानयतिसंनिधानादेकवाक्यत्वावगमात् आनयत्यन्वितस्वार्थाभिधायित्वात् आकाङ्क्षां विना च तदसंभवादानयतेराकाङ्क्षा परिकल्प्यते । तथा चोक्तं भाष्यकारेण 'भवति च रक्तं प्रति आकाङ्क्षा' इति । तेनान्विताभिधानसिद्ध्यर्थमेवाकाङ्क्षा । यदि परमयं विशेषो, द्वारमित्यादौ तस्यैव पदस्यान्विताभिधानायाकाङ्क्षा, 'गामानय शुक्लां' इति तु पदार्थान्तरस्येति । '**अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय वा । प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति गीयते ॥**' इति संग्रहश्लोकः ।

सा चेयमाकाङ्क्षा भवन्ती व्युत्पत्तौ उपलक्षणमाश्रीयते । किमिति पुनः संनिधियोग्यत्वे एव नाश्रीयते ? साकाङ्क्षेणान्विताभिधानादर्शनात् । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽयमपनीयताम्' इति पुत्रपदसंबन्धनिराकाङ्क्षो राजा, न पुरुषेणान्वीयते । कस्मात् पुनरनयोः पुत्रपुरुषयोः संनिधियोग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञः संबन्धो, न पुरुषेण ? उच्यते । न्यायसापेक्षत्वात् वाक्यस्यार्थप्रतिपत्तेः नित्यसापेक्षेण पुत्रेणैव राजा संबध्यते, तत्संबन्धनिराकाङ्क्षश्च न पुरुषसंबन्धमनुभवतीति । आकाङ्क्षाऽपि व्युत्पत्त्युपलक्षणमाश्रीयते '**परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्याप्यनन्वयः । व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणम् ॥**' इति संग्रहः ।

सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिषु सर्वेषु न सहसैवोपजायते, किंतु कारणोपनिपातक्रमेण । तथाहि, विषयमन्तरेणापूर्वं कार्यं प्रत्येतुमेव न शक्यते, इति प्रतिपत्त्यनुबन्धभूतविषयापेक्षा प्रथमं विधेः । अथ प्रतिपन्ने विषयसंबन्धिनि नियोज्यमन्तरेण तत्सिद्ध्यसंभवान्नियोज्याकाङ्क्षा । तथा विषयीभूते च भावार्थे करणान्वये चेतिकर्तव्यतापूर्वाणां करणोपकाराकाङ्क्षा । लब्धे च शरीरे तज्जनकपदार्थाकाङ्क्षेति । तथा चाहुः— 'प्रतियोगिषु सर्वेषु नाकाङ्क्षोदेति उभयात् । कारणोपनिपातानुपूर्व्येण तु यथायथम् ॥' तत्क्रमेणान्विताभिधानमपि क्रमेणैव । श्लोकश्च भवति—'जिज्ञासा जायते बोद्धुः, संबन्धिषु यथायथा । तथातथैव शब्दानामन्वितार्थाभिधायिता ॥' अथ यथा संनिधिकथनं, तथा बुद्धौ विपरिवृत्तिः । सा च न शब्दनिबन्धनैव केवलान्विताभिधानव्युत्पत्तौ उपलक्षणं, अध्याहृतेनापि लोके अन्विताभिधानदर्शनात् । न च वाच्यं शब्द एवाध्याह्रियते स चार्थमुपकल्पयतीति, अनुपयोगादप्रमाणकत्वाच्च । यद्यप्यर्थापत्तिप्रमाणकोऽध्याहारः, तथापि शब्दकल्पनमनुपपन्नम् । येन हि विनाऽनुपपत्तिः, तदेवार्थापत्तिप्रमेयम् । न चार्थानां शब्दमन्तरेणानुपपत्तिः । स्यान्मतम् । अर्थकल्पनायैवार्थापत्तिः प्रवर्तमाना तस्यार्थस्य सविकल्पकज्ञानवेद्यत्वात्, सविकल्पकज्ञानानां च शब्दपुरःसरत्वात्, पुरोवर्तिनि शब्दे एव पर्यवस्यतीति । तदसत् । यथैव शब्दपुरःसरेऽपि सविकल्पकज्ञाने लिङ्गस्येन्द्रियाणां च निर्विकल्पकदशायामर्थे एवानधारितशक्तित्वान्न शब्दमात्रे पर्यवसानं, तथा दृष्टार्थापत्तौ साक्षादुपपादकेऽर्थे एवार्थापत्तेः प्रामाण्याभ्युपगमात्, श्रुतार्थापत्तावपि तत्रैव तस्याः प्रामाण्यं युक्तं, न शब्दे, तस्य साक्षादनुपपत्तिशमनासमर्थत्वात् । किंच सर्वत्र सविकल्पकज्ञाने शब्दस्मरणविपरिवर्ति न प्रमेयतां प्रतिपत्तुमर्हति । सविकल्पकज्ञानेषु पूर्वप्रतीयमानता च शब्दस्य नातीव प्रमाणवती, किंत्वर्थप्रतीतावेव । समानकालं शब्दस्मरणमिति प्रतीत्यारूढं, तेन श्रुतार्थापत्तिः शब्दविषया । न च शब्दानुपपत्त्या शब्दकल्पनैवोचिता, तस्य स्वतोऽनुपपत्त्यभावात् । अन्विताभिधानानुपपत्त्या तु कल्पना प्रवर्तमाना योग्यप्रतियोग्यर्थविषयैवावतिष्ठते, तस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् दृष्टमात्रन्यायेन पदार्थवत् पूर्वप्रतीतस्यापि शब्दस्योपेक्षणीयत्वात् । न च द्वारमिति यत्राध्याहारः, तत्राप्यावियतां संवियतामिति वा कल्पयितुमर्थापत्तेः प्रभविष्णुता, सामान्यकल्पनामात्रहेतुत्वात् । तस्मादपरिपूर्णपरिपूरकतया लोकतः पदाध्याहारस्याऽप्युपपत्तिः । तत्र योग्यतया प्रकरणादिवशेन च विशेषावधारणादर्थः एव च परिपूरकः इत्यनुपयोगी शब्दस्याध्याहारः । अतो विश्वजिदादौ नियोज्येन च, सर्वत्र च करणोपकारेण, विरहितु

इति, तथा 'भावप्रधानमाख्यातं' इति। अन्विताभिधानवादान्ते तु मत्वर्थीयान्तेष्वपि अन्विताभिधानमुक्तम्। "मत्वर्थीया अपि विशिष्टमेवाभिदधति, नहि तेषां वाच्यान्तरं निरूप्यते 'हिरण्यमालिन ऋत्विजः' इत्यत्र विशेषणीभूता हिरण्यमाला तावत् प्रकृत्यैवोक्ता, ऋत्विजोऽपि विशेष्याः स्वशब्देन, मतुप् तु किमभिदध्यात् अन्यत् विशिष्टात्" इति। तत्रैव पदेऽपि अन्विताभिधानं न वा इति मतद्वयमुक्तम्। तत्र हि कथं तर्हि भाष्यकारेण (२।१।७।२५ पृ. ९९) प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीया विभक्तिः, 'प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह' इति प्रत्ययस्य अन्विताभिधायित्वमुच्यते इति गुरुमतेन शङ्कित्वा द्वेधा समाहितम्। 'भवत्पक्षे वा कथं सर्वशब्दानां अन्विताभिधायित्वे सति विशेषेण प्रत्ययस्य तत् कथ्येत, तेन ग्रन्थानुगुण्यात् शब्दान्तराणां स्वरूपमात्राभिधायित्वं, प्रत्ययस्य तु अन्विताभिधायित्वं इति व्यवस्थाप्यम्। यद्वा अनेनापि अन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते, किं तर्हि प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावगतप्रकृत्यर्थानुरक्त एवावगम्यते इति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वस्वार्थे अनुरागे च प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदान्तरसमभिव्याहारस्येव पदार्थानुरागे निमित्तत्वं विविच्यते। अतः अनुरागांशस्य समभिव्याहारादेव प्रतीतिसिद्धेः न प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः। स तु स्वार्थमात्रमेवाभिधत्ते। तदुक्तं शाब्दे 'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत्। भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येनैतदुच्यते॥ नान्यावयवशक्तिभ्यां शक्तिः का चित् पदाश्रया। विद्यते यत एकस्माद् विशिष्टार्थगतिर्भवेत्॥ नित्यं विशिष्ट एवार्थे प्रत्ययो यत् प्रवर्तते। तत् पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणात्॥' इति। अत्र द्वितीयपक्ष एव पारमार्थिक इत्येतत्परतया शब्दान्तराधिकरण-(२।२।१।१)-सिद्धान्तवार्तिकं भट्टसोमेश्वरेण व्याख्यातम्। यस्मात्तु प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्मृतेराचाराच्च नित्य विवक्षितक्रमत्वेन पूर्वप्रयुक्तप्रकृत्यर्थव्याप्तेषु प्रतिपत्तृषु प्रत्ययाः संनिपतन्तः तत्कृतानुरूपेणैव स्वार्थं वदन्ति, तस्मान् न कदा चित् प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते। यथोक्तं 'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीया विभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह' इति। इति सोऽयं सुबन्ततिङन्तपदयोः उक्तः प्रकारः पाचकादिकृदन्तेऽप्युक्तः। 'पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्य चित्॥' (केनांशेनाभिधीयते इति चतुर्थचरणपाठः वाक्यपदीये)। अयमेव प्रकारो देवतातद्धिते मत्वर्थीयाद्यावपि च संभवति। अतः 'पदश्रुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना। अवरुद्धा न यागादिभाव्यमालम्बितुं क्षमा॥' इत्यादिः (शा.) स्वर्गकामाधिकरणादौ मिश्रादीनां पदे श्रुतिव्यवहारो नान्विताभिधाननिबन्धनः। न च विशेषणाभिधानं विना कथं विशिष्टाभिधानं इति वाच्यम्। 'विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम्। अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते॥' इति कर्माधिकरण-(पृ.९१५) वार्तिकोक्तरीत्या तदुपपत्तेः। ननु 'यजेत पशुना' इत्यादिपदं विशिष्टाभिधानमात्रात् चेत् श्रुतिः, ततः समाख्याया अपि तत्तौल्यात् श्रुतित्वापत्तिः, तेन तदधिकरणे तस्याः श्रुतित्वमाशङ्क्य 'पाकं तु पचिरेवाह' इति हरिकारिकोपन्यासेन अन्वयानभिधानात् श्रुतित्वाभावोक्तिरयुक्ता। सत्यम्। अभ्युच्चययुक्तिरेवैषा तत्रोक्ता। या तु इतः परं तत्र युक्तिरुक्ता, 'अथापि समाख्या संबन्धमभिदध्यात् तथापि न सा तत्र प्रमाणं' इति, सैव श्रुतित्वनिरासहेतुर्मुख्यः। किंच पारार्थ्यसूत्रे अभिहितं 'न श्रुत्यादयः पारार्थ्यमभिदधति इति ब्रूमः, किं तर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयन्ति' (शा. ३।१।२) इत्यादि। तेन विध्यभावादपि न समाख्यायाः श्रुतित्वं इति समञ्जसं सर्वम्। बाल पृ. ४२४४.

• अन्वेतवै—अत्र तवै-प्रत्ययः कृत्यार्थः विधौ। अन्वेतव्य इत्यर्थः। बाल पृ ४०

• 'अन्वेनं माता मन्यतां' इत्यभिगुप्रैषे मात्रादिबन्धोद्ग्रहनिषेधोऽपि 'न माता वर्धते न पिता' इत्यादिरूपः। भाट्ट. ९।३।१.

• अन्वेषणमन्त्रः—'कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि

धिकरणमश्वत्वमप्यध्यवस्यति, तस्यापि गृहाभावे इव बहिर्भावावगतौ अर्थापत्तिः 'योऽयं श्वेतः, स एषोऽश्वः' इत्यत्र प्रमाणम्। यस्तु श्वैत्यसमानाधिकरणौ हेषाध्वनिखुरपुटटङ्कारौ अध्यवस्यति, तस्याप्यश्वत्वे वेगवति च गमने श्वेतवर्तिन्येवानुमानं, न स्वतन्त्रयोरिति प्रमाणान्तरेणासंनद्धानमाताना पदार्थाना क्व चिदन्योन्यसम्बन्धबोधकत्वमनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेण प्रतीतम्। अपि च यदि पदार्थावगतिमात्रादेवान्वयावगमः, तदा कस्मिन् प्रमाणे कस्यान्तर्भावः इति वाच्यम्। न तावच्छाब्दे, शब्दाभावात्। पदार्थाभिधानावान्तरव्यापारेण हि यच्छब्दादन्यज्ञान तत् शाब्दमित्येष वो राद्धान्तः। कस्मान्नास्य शाब्देऽन्तर्भावः। प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शाब्दस्योच्छेद.। शब्दावगतपदार्थविषयेऽपि तस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात्। तस्माच्छब्दाभिहितानां पदार्थानामन्यत्रादृष्टार्थे वाक्यार्थबोधनसामर्थ्यं कल्पयितव्यम्। तदाधानशक्तिश्च शब्दानामपीति कल्पनालाघवाच्छब्दानामेवान्वितस्वार्थावबोधनशक्तिमात्रं कल्पयितुं न्याय्यम्। तेन पारम्पर्येण पदानामन्वितेषु सामर्थ्यमिति निरस्तम्।"

ननु अनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थबोधनविरया अनन्ता एव शब्दस्य शक्तय कल्पयितव्याः स्युः। अभिहितान्वयवादे त्वेकस्मिन् अर्थे एकस्य शब्दस्यैकैव शक्तिरिति। तन्न। एकयैव आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यान्वितस्वार्थाभिधानशक्त्या प्रतियोगिभेदेन कार्यभेदोपपत्तेश्चक्षुरादीनामिव। यथैव एकया दर्शनशक्त्या चक्षुर्घटादिप्रतियोगिसहायभेदात् ज्ञानानि भिन्नानि जनयति, तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिभेदादिति मन्तव्यम्। किंच पदार्थेष्वपि तुल्यमेतदिति न किंचिदेतत्। अन्ये त्वाहुः—आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्तः पदार्था वाक्यार्थी भवन्ति, न पुनर्वाक्यार्थमेव बोधयन्तीति, तदिदमतिमन्दम्। वाक्यार्थावगतेः कारणाभावप्रसङ्गात्। अनुमानत्वे हि पदानामन्वयप्रतीतौ पदार्था अपि चेन्न कारणं, अकारणिकैवापद्यते। स्यान्मतम्। क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षेऽर्थेऽभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्यप्रतियोगिपदार्थान्तरं संनिधाप्यते, तदेव तस्य संबन्धित्वेनावतिष्ठते इति। सत्यमेवम्। अवगतिस्तु तत्संबन्धस्य किंनिबन्धनेति वाच्यम्। अथ पूर्वपदार्थे साकाङ्क्षे यत् पदान्तरमुच्चारितं, तत् समन्वितयैव स्वार्थमुपनयति प्रत्ययवत्। यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्ययः उच्चार्यमाणः स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिधत्ते, तथा पदान्तरमपि। तदुक्तं, 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत.' इति। प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपनयतीति प्रत्ययेन सह तदर्थमाहेत्यर्थः। स चोक्तसिद्ध्यर्थे विशिष्ट एवार्थे प्रत्ययो यत् प्रयुज्यते तत् पूर्वतरविज्ञानप्रकृत्यर्थविशेषणादिति, अङ्गीकृत तर्हि द्वितीयस्य पदस्यान्विताभिधानम्। प्रथमस्य तथापि नास्तीति चेन्न, वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभावात्। यदेव कदा चित् प्रथमं, तदेव कदा चित् द्वितीयमिति सर्वपदानामेवान्विताभिधानमापतितम्। अभिहितान्वयवादी च प्रकृतिप्रत्यययोरपि अन्वयव्यतिरेकावधारितव्यतिरिक्तशक्तिकयोरभिहितान्वयमेव प्रतिपद्यते। तथा च 'प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति यत्। भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तथोच्यते॥ पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः। पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्य चित्॥' इत्याह। किंच प्रत्ययश्चेदन्विताभिधायी, तदा तदविशेषात् पदानामप्यन्विताभिधायिता किमिति नाभ्युपेयते। किमर्थं वैशसेन। यदि प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्विताभिधानमस्ति, न तर्हि द्वारमित्यनान्विताभिधानानुपपत्तिनिबन्धनाकाङ्क्षया विनियता संनियतो पेत्यध्याहारः। उच्यते। द्वारमिति प्रथमेयं प्रातिपदिकादतिरिक्तार्थाभिधायिनी। तेनात्र येन केनचित् स्यान्वितस्याभिधानम्। व्यतिरिक्तार्थे प्रत्यये प्रविशेत्यादौ योऽध्याहार., सोऽभिहितार्थानुपपत्त्यैव विश्वजिदादिवदिति न दोष.। वार्तिककारपादास्तु लाक्षणिकान् सर्ववाक्यार्थानिच्छन्तः पदार्थानामन्वयावबोधनशक्तिकल्पनां निराकुर्वन्तः अनन्वितावस्थो हि पदार्थोऽभिहितः अन्वितावस्थां स्वसंबन्धिनीं लक्षयति। अवस्थानतो हि संबन्धादवस्थास्वभिहिते भवत्येवावस्थाऽङ्गेऽपि बुद्धिस्था। सर्वत्र च संबन्धिनि दृष्टे संबन्ध्यन्तरे बुद्धिर्भवतीति दृष्टमेव। तेन नास्ति पदार्थानामन्वितबोधने शक्तिकल्पनेति। तदाहु. 'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैव हि लक्ष्यते'

* अपचितौ (नाम यागे) उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात्। तत्र बहिष्पवमाने प्रतिपत् न उपवती, न अभिवती, किंतु अन्यैव। '(उपास्मै गायत इत्युपवती, प्रयुजो वाचो अभिपः इत्यभिवती)। भा. १०।५।१६। ५९-६१, * अपचितौ एकाहे बृहद्रथंतरयोः होतुः पृष्ठे एव समुच्चित्य निवेशः। १०।६।८।२४-२६, * अपचितौ एकाहे रथंतरादिधर्माणां प्रकृतिवत् व्यवस्था। ९।२।१७।४९-५०, * अपचितौ एकाहे श्रूयते 'उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात्' इति। तत् समुच्चये सति न स्यात्। तस्मादपि विकल्पः। १२।६।४।१३, * अपचितौ बृहद्रथंतरे कुर्यात्। एकाहत्वात् विभागासंभवात् समस्ते सामनी। १०।६।८।२४-२६..

* अपच्छेदः। यत्र आद्ये प्रयोगे केवलमुद्गाता अपच्छिन्नः तन्निमित्ते तु द्वितीये प्रयोगे केवलं प्रतिहर्ता अपच्छिन्नः, तत्र आद्यप्रयोगगता द्वादशशतदक्षिणा उद्गात्रपच्छेदात् द्वितीयप्रयोगे प्राप्ता 'यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्' इति। सा द्वितीयप्रयोगगतप्रतिहर्त्रपच्छेद निमित्तेन सर्ववेदसेन बाध्यते। ननु द्वितीयः प्रायश्चित्तरूपत्वेन आद्यप्रयोगाङ्गम्। 'यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्' इत्यत्र चेदसुक्त पूर्वप्रयोगाङ्गभूतैव दक्षिणा उत्तरप्रयोगे उत्कृष्यते, न तु आद्यप्रयोगे अदाक्षिण्यं विधीयते इति। ततश्च द्वादशशतदक्षिणा आद्यप्रयोगाङ्गत्वात् नैमित्तिक तदीयाङ्गद्वितीयप्रयोगाङ्गभूतं प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं सर्ववेदसमेव बाधेत अङ्गगुणविरोधन्यायात् इति चेन्न। एवमुत्कर्षविधेः अदृष्टार्थत्वं प्रसज्येत। नहि उत्तरप्रयोग गतया दक्षिणया पूर्वप्रयोगोपयिकी आनतिः क्रियते। किंच पूर्वप्रयोगाङ्गत्वेनैव अवगता दक्षिणा तत आच्छिद्य उत्तरप्रयोगाङ्गत्वेन इह विधीयते अदाक्षिण्यवाक्यशेषत्वात्। न गिरागिरेतिवाक्यशेषेण गिरापदस्थानापत्तिः इरापदस्य। ननु आच्छिद्यविधानं चतुर्थे निरस्तं 'यदा तिष्यायां बर्हिः' इत्यादौ। न। तत्र हि आतिथ्याप्रकरणे प्रसूनं बर्हिर्विहितं तत्प्रकरणपाठे वैयर्थ्यापत्तेः आतिथ्याङ्गमेवावश्यम्। ततश्च तस्य निर्विषयताऽऽपत्तेः सार्वदिकमाच्छिद्यविधानं न युक्तमित्युक्तम्। इह तु आच्छिद्यविधानं घटते एव नैमित्तिकत्वात्। निमित्ताभावे च तस्याः दक्षिणायाः पूर्वप्रयोगाङ्गत्वोपपत्तेरिति। किंच द्वितीयप्रयोगाङ्गस्यानतिसिद्ध्यर्था इयं दक्षिणा तत्प्रयोगाङ्गभूतैव इत्युचितं नाद्यप्रयोगाङ्गभूतेति। आद्यप्रयोगाङ्गकर्त्रानतिसिद्ध्यर्थत्वाभावात्। अन्यप्रयोगस्य हि ऋत्विजः (द्वितीयेयं) संस्करोति (दक्षिणा, कर्ता) अन्यप्रयोगस्य चाङ्गं इत्यपूर्वा युक्तिः। ततश्च तद्दक्षिणालोपे प्रायश्चित्तमपि द्वितीयप्रयोगाङ्गमेव, नाद्यप्रयोगाङ्गमिति। तस्मात् आद्यप्रयोगगतोद्गात्रपच्छेदनिमित्तके द्वितीयप्रयोगे उत्कृष्टा द्वादशशतदक्षिणा द्वितीयप्रयोगगत प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्ववेदसदक्षिणावत् द्वितीयप्रयोगाङ्गमेव नाद्यप्रयोगाङ्गं, इति अङ्गगुणन्यायाविषयत्वात् न पूर्वया उत्तरा बाध्यते, किंतु अनपोदितेन पौर्वापर्यन्यायेन पूर्वैव उत्तरया बाध्यते इति सुस्थम्। इति आद्यप्रयोगे केवलोद्गात्रपच्छेदे, द्वितीयप्रयोगे च केवलप्रतिहर्त्रपच्छेदे पौर्वापर्यन्यायप्रवृत्तिनिरूपणम्। बाल. पृ. ११६-११७, * अपच्छेदेन उद्गातृकर्तृकेण विशिष्टस्यैवाह्नः आवृत्तिरहर्गणे, न तु सर्वस्याहर्गणस्य। भा. ६।५।२१। ५६, * अपच्छेदस्य उद्गातृकर्तृकस्य परत्वे तन्निमित्तक-पुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम्। ६।५।२०।५५. * अपच्छेदे उद्गातृजघन्यत्वे विचारः। 'यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यात् यथेतरस्मिन्' (६।५।२०।५५) इत्यधिकरणे उक्तं, पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्ये स्थिते चिन्त्यते, यदि प्रतिहर्त्रपच्छेदे जाते पश्चात् उद्गाता अपच्छिद्यते तदा पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं देयं, उत द्वादशशतमिति। तदर्थं 'यद्युद्गाताऽपच्छिद्येत अदक्षिणो यज्ञः परिसमाप्यते' इति अदक्षिणता विधीयते, अनूद्यते वेति (चिन्तनीयम्।) तत्र 'यत् पूर्वस्मिन् दास्यन्' इति वचनसामर्थ्यात् द्वादशशतमेव देय प्रतीयते। न च तस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्ववेदसेन बाधात् सर्ववेदसमेव दास्यन् आसीत् इति उद्गात्रपच्छेदे तदेव पुनःप्रयोगे देय इति वाच्यम्। तस्यापि उद्गात्रपच्छेदे विहितेन अदाक्षिण्येन बाधात् इति प्राप्तम्। सिद्धान्तस्तु। नात्र अदाक्षिण्यं विधीयते वाक्यभेदात्। किंतु पूर्वस्मिन् प्रयोगे दातव्या सर्वा दक्षिणा तत उद्धृत्य उत्तरप्रयोगे निक्षिप्यते, तेन 'अदक्षिणो यज्ञः' इत्यनुवादः। पूर्वप्रयोगे च उद्गात्र-

पदानामभिधायकशक्तिः, अपरा च पदार्थगता अन्वयबोधनशक्त्याधानशक्तिः, पदार्थानां चान्वयज्ञापनशक्तिरिति। स्मारकत्ववादिनस्त्वभिधानशक्तिं हित्वा शक्तिकल्पनालाघवादुक्तेनैव न्यायेन पदानामेव शक्तिकल्पना न्याय्या।

अन्वितत्वादन्विताभिधायीनि पदानीति स्थापितम्। संप्रति पूर्वोक्तमितरेतराश्रयदोषं परिहर्तुं यथा पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्तथा दर्शयति— 'पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम्। न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम्॥' यस्तावदगृहीतसंबन्धः, यस्य च संबन्धग्रहणसंस्कारो नोत्पन्नः प्रध्वस्तो वा, स वाक्यार्थप्रतिपत्तौ नाधिक्रियते। यस्त्वनवप्रध्वस्तसंबन्धग्रहणसंस्कारः, स पदं श्रुत्वा नूनं तावदिदं स्मरति, इदमिदमस्याकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यप्रतियोग्यन्वितस्य वाचकमिति। एवं च स्मरता स्मृतमेव अनन्वितमपि स्वरूपमन्वयभाजम्। न चैकपदश्रवणे वाक्यार्थावगतिरिति कश्चिन्मन्यते। अभिहितान्वयवादिनोऽपि हि यावत् पदान्तरमर्थान्तरं नोपस्थापयति, तावदन्वयावगमो नास्ति, पदार्थस्यान्वयावबोधिनः पदार्थान्तरापेक्षत्वात्, प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्वयस्य। अतस्तन्मतेऽपि 'सर्वपदैरन्वितस्वार्था अभिधीयमानाः पश्चात् तेभ्यः सर्वेभ्यः स्मृत्यारूढेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिरङ्गीकरणीया। तदाहुर्वार्तिककारपादाः— 'तेऽपि नैवास्मृता यस्माद् वाक्यार्थं गमयन्ति नः। तस्मात् तत्स्मरणेष्वेव संहतेषु प्रमाणता॥' इति। अत एव तत्रभवत आचार्यस्य वाक्यलक्षणं 'संहत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यं' इति। ननु अन्विताभिधानवादिना कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। श्रूयमाणेन हि पदेन योऽर्थो नावबोधितः, स कथमन्तर्हितेन तस्मिन्नवभासेत। उच्यते। अभिहितान्वयवादिनोऽपि नायं नियमः, श्रूयमाण एव पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः पदार्थप्रतिपादक इति, बाल्यदशाऽधीतत्वात् आम्नानावधृतार्थात् अक्षरपरिज्ञानसंस्कारात् पश्चात् स्मृतादपि वेदार्थावगमदर्शनात्। तेन स्मृत्यारूढस्य अवगमकत्वमदोषः। श्रूयमाणेन हि पदेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य प्राक् सहकारिविरहादर्थो नाभिहितः। पश्चादभिधीयत इति किमनुपपन्नम्। येऽपि वादिनः एवमाहुः — एकमेव पदमन्विताभिधायकमस्तु, इतराणि च पदानि प्रतियोगिसंनिधापनमात्रे एव व्याप्रियन्तां, न च गृह्यमाणविशेषता, प्राथम्येन प्रधानपदत्वेन वा विशेषग्रहणात्। अत एवमाहुः, 'प्रधानं पदं वाक्यं' 'आद्यं पदं वाक्यं' इति, तान् प्रत्याह। सर्वमिति। प्रथमस्यैव स्यात् वाक्यता, यदि सर्वपदार्थानां प्रथमपदार्थान्वितता स्यात्। न चायं नियमः, 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' इति क्रयमाणान्वयित्वादारुण्यस्य। किंच वाक्ये पदानामानुपूर्व्यनियमाभावात् कदा चित् तदेव प्रथमं सदन्विताभिधायकं, अन्यदा नेति न युक्तम्। तथा प्रधानपदस्यापि वाक्यत्वमयुक्तम्। सोमपदेन सह सर्वेषामनन्वयात्। यद्यप्यरुणादीनां सर्वेषां सोमं प्रति ऐदमर्थ्यमस्ति, तथाप्यस्मिन् वाक्ये क्रये एवारुण्यादीनामैदमर्थ्येन क्रियाकारकभावेन चान्वयः, क्रयद्वारेण तु सोमं प्रति ऐदमर्थ्यमात्रम्। अथ यत्प्रतिपादनपरं वाक्यं, तत् प्रधानमित्युच्यते, इह तु क्रयः एव सर्वकर्मकरणावच्छिन्नः प्रतिपाद्यते। तेन क्रीणातीत्येव प्रधानं पदं, तदन्वयिता च सर्वेषामरुणादीनामिति। अत्रोच्यते। वाक्यस्य यत् तावत् तात्पर्यं, तन्न व्यवस्थितम्। क्व चिदाख्यातपरत्वमेव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति, क्व चित् गुणविधिपरत्वं 'दध्ना जुहोति' इति। तेन प्रधानपदत्वस्यापि सर्वेषां पदानां संभवात् सर्वेषामेव पदानामन्विताभिधानशक्तिराश्रयणीया। तथा च सति यत्रापि गुणपरत्वं, तत्रापि कृत्स्नशक्तिकतया अन्विताभिधायकत्वमविरुद्धम्। पदार्थेष्वपि चैतत् तुल्यमेव। नन्वेवं 'गामानय' इत्यादौ परस्परपर्यायता सर्वशब्दानां स्यात्। यथा गामित्यनेनान्विताभिधानं, तथा आनयेत्यनेनापि। उच्यते। द्वौ एतावर्थौ, यदानयनान्वितं गोत्वं, गवान्वितं चानयनमिति। तेन एकैकेन एकैकस्यार्थस्याभिधानात् कुतः पर्यायत्वप्रसङ्गः। पदार्थेष्वपि चैतत् समानम्। ननु क्रीणात्यर्थस्यारुण्यायनेकान्विताभिधानादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। न। तन्त्रोच्चारणात्। वैरूप्ये च तन्त्रताऽनुपपत्तेर्वाक्यभेदः स्यात्। न्यायसंपादितव्यक्ति इति किमिदं, यावन्न्यायेन वचनव्यक्तिः संपाद्यते, तावत् पदजातं वाक्यार्थस्यावबोधकं न भवति। लोक-

स्यात् अविरुद्धत्वात् अबाध्यम् । इह एवंलक्षणः श्रुतिलिङ्गादिविरोधे प्रमाणानुत्पत्तिलक्षणो बाधः । उपक्रमवशेन उपसंहारशब्दार्थकल्पनायां लक्षणापरिग्रहेण शब्दार्थविज्ञानस्य धर्मबाधः । नित्यनैमित्तिकयोः नित्यकाम्ययोः प्राकृतवैकृतयोश्च पौर्वापर्यनैमित्तिकन्यायेन पूर्वबाधः । सामान्यविशेषेषु सामान्याश्रयस्य विशेषलक्षणया कार्यप्राप्तिः । विशेषाश्रयस्य तु श्रुत्या । श्रुत्या च लक्षणाप्राप्तं बाध्यते, तत्र वाच्यसंबन्धविज्ञानबाधः । वैकल्पिकयोस्तु एकनिमित्ताश्रयणात् । अपूर्वं हि धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं च इति पौर्वापर्याभावात् इतरेतरबाधनम् । इह तु पूर्वदौर्बल्यमिति ।

सोम— पूर्ववदिहापि विकल्प इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्राभाकरास्तु— स्यादेतदेवं यदि कर्मज्ञापकशास्त्रवत् इदं सकृदेव बोधकं स्यात् । नैवं, किंतु नैमित्तिकशास्त्रं निमित्तोपजनने प्रवर्तमानं निमित्तस्याधिकारिविशेषणत्वात् अधिकारिद्वारकं सत् प्रयोगशास्त्रमिति प्रतिप्रयोगमावृत्त्यैव बोधकमिति प्रयोगभेदाश्रितेन पौर्वापर्येण संभवति बाधः इत्याहुः । तत्र प्रतिप्रयोगं शास्त्रप्रवृत्तौ प्रतिप्रयोगं एकैकशास्त्रव्यक्तिः संपन्ना इति तत्तत्प्रयोगप्रवृत्तशास्त्रव्यक्तेर्निरवकाशतया सुतरां बाधासंभव इति दूषणम् । सूत्रे प्रकृतिवत् यथा प्राकृतस्य कुशादेः वैकृतशराद्यपेक्षया दौर्बल्यं तद्वदित्यर्थः ।

वि— ' अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुतोत्तरः । ,
असंजातविरोधेन पूर्वेणोत्तरबाधनम् ॥ , निरपेक्षोत्तरज्ञानं
जायते पूर्वबाधया । न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् ॥'

भाट्ट— यदा क्रमेण निमित्तद्वयसंनिपातः, तत्र असंजातविरोधित्वात् आद्यनिमित्तकमेव नैमित्तिकम् । अथवा नात्र शास्त्रद्वयस्य सामान्यविशेषादिरूपतया बाध्यबाधकत्वम् । नापि प्रमाणतदाभासरूपतया, उभयोरपि समत्वेन प्रमाणत्वात् । अनुष्ठानवेलायां पौर्वापर्यं तु न शास्त्रार्थावधारणाय अलम् । अतो विकल्प एव । इति प्राप्ते, यथैव नित्यं द्वादशशतं नैमित्तिकेन सर्वस्वेन बाध्यते परत्वात्, तद्वलेन च द्वादशशतविधेः निमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनं, तथैव परेणापि नैमित्तिकेन पूर्वस्य नैमित्तिकस्यापि परत्वाविशेषादेव बाधः । पूर्वनैमित्तिकविधेश्च परनिमित्तरहितप्रयोगविषयत्वकल्पना, तद्वदेव च अनुष्ठानकालीनमेव पौर्वापर्यं शास्त्रार्थावधारणवेलायां पूर्वमेव आलोच्य व्यवस्थितविषयत्वकल्पना, इति न कश्चित् विरोधः । न च संजातविरोधित्वेन, इह परविज्ञानस्य अनुत्पत्तिः, ज्ञापकस्य प्रमाणस्य कल्पकत्वेन तदयोगात् । नहि अत्र उत्तरं प्रमाणं पूर्वप्रमाणेन एकवाक्यतया स्वार्थबोधजनकं, येन तदुपजीवित्वेन तदानुगुण्येन वर्तेत । अतः उत्तरमेव निरपेक्षतया उत्पद्यमानं पूर्वप्रमाणस्य परनिमित्तकप्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वं कल्पयति । न च पूर्वमेव विज्ञानं परप्रमाणस्य पूर्वनिमित्तकप्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वं किमिति न कल्पयेत् । नहि अत्र नित्यापेक्षया नैमित्तिके इव निरवकाशत्वमस्ति, उभयोरपि एकैकनिमित्तकप्रयोगे सावकाशत्वात् इति वाच्यम् । पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाणजन्यज्ञानस्य नियमेन उपस्थित्यभावेन धर्मिज्ञानाभावात् तद्गतस्य पूर्वनिमित्तकप्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । परनिमित्तोपनिपातवेलायां तु पूर्वविज्ञानस्य चिकीर्षितविषयत्वेन पुरःस्फूर्तिकत्वात् धर्मिज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पने न किंचित् बाधकम् । यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमेव पूर्वेण मिथ्यात्वकल्पनमित्याशङ्क्येत, तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाणविस्मरणं तदा तेन उत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनाऽनुपपत्तेः अवश्यं भवन्मते पूर्वप्रमाणस्मरणं कल्प्यम् । मन्मते तु यदा दैववशात् पूर्वप्रमाणस्मरणं, तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेऽपि विस्मरणे परनैमित्तिकस्यैव अनुष्ठानात् न किंचित् कल्प्यम् । तथा च अयमत्र क्रमः । परनिमित्तोपनिपाते तन्नैमित्तिकवाक्यार्थज्ञानं पूर्वविज्ञानस्मरणं च, ततः परज्ञानस्य तेन सह विरोधज्ञानं, ततः तेन अपेक्षाबुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वविज्ञानस्य भ्रान्तित्वकल्पना, विरोधज्ञानदशायां तदुत्तरं वा परनैमित्तिकवाक्यार्थस्मरणात् वा इति न विशेषः । अतः सिद्धं परेण पूर्वस्य बाध इति ।

मण्डन— ' परं पूर्वस्य बाधकम् । ' २०.

शंकर— ' क्रमे पूर्वं तु बाध्यते । ' २१.

पाकाद्विमुखोऽयमत इति तत्स्मरणादौदनान्वितोऽभिधीयेत। अभिहितान्वयवादे तु नाय दोषः। एकैकस्यार्थस्याभिधेयत्वादिति। अत्रोच्यते। पदात् तावत् पदार्थप्रतीतिः स्मरणात् भिन्ना वदितु न शक्यते, तेन स्मृतानामेवान्वयबोधकत्वमित्याश्रयणीयम्। तथा च तुल्यो दोषः। अथ शब्दैः स्मारितानामन्वयबोधकत्वात् वृद्धव्यवहारे तथा दर्शनाददोषः, मतान्तरेऽपि तुल्यमेतत्। न चायमेकान्तः, वृद्धव्यवहारे अध्याहृतेनाप्यर्थेन अन्विताभिधानदर्शनादित्युक्तम्। अथ शब्दैर्बहवोऽर्थाः स्मार्यन्ते, किंतु तेषां कतमेनान्वयावबोधकत्वमिति, अभिहितान्वयवादे तु अभिहितेनान्वयबोधकत्व युक्तमेवेति। तदसत्। स्मारकत्वातिरेकिणी का अन्या अभिधायकता, या व्यवस्थानिबन्धनम्। अथोच्येत। स्मारकत्व नाम प्रत्यासत्तिनिबन्धनम्। तेन तदतिरेकिणी अभिधेयाभिधायकतालक्षणा प्रत्यासत्तिरङ्गीकरणीयेति। नैतदेवम्। स्मारकत्वेनैव वृद्धव्यवहारे दर्शनात् स्मारकत्वोपपत्तेः। प्रत्यायकता हि वाच्यवाचकता, सा च यद्यपि अग्निधूमादीनां संबन्धान्तरापूरिका दृष्टा, तथापि शब्दे तथा नाश्रीयते। किंतु वाचकत्वावगमादेव वाचकत्वम्। एवं स्मारकत्वावगमादेव स्मारकत्वमिति, किं प्रत्यासत्त्यन्तराश्रयणेन। अपि च अन्वितार्थवादिन एवेदं प्रतिनियतान्वयत्वमुपपद्यते, यत् पदार्थान्तरान्विताभिधायकतया स्मार्यते। तदन्वितस्यैव वृद्धव्यवहारावगतार्थत्वदर्शनात्। यत्राप्यध्याहारः, तत्रापि सन्निधापकवशेन विशेषान्विताभिधानलाभ इति लोकत एव ज्ञातमिति न कश्चिद् दोषः। शत वारदेवद्, शद्वेन पदेनान्वितो वाक्यार्थः इति। यद्यन्येनापि अन्विताभिधानं स्यात्, तदा वाक्यभेदो भवेत्। न चासौ एकवाक्यत्वसंभवे न्याय्यः। तदुक्तम्– 'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति। अत एव यथाकथंचिदेकवाक्यत्वोपपत्तौ वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् लोके लक्षणा गौणी च वृत्तिर्वाक्यभेदादेव। अन्यथा वाक्यभिन्ना निमित्तमध्याहृत्य योग्यमर्थान्तरं सर्वेशब्दैरेव मुख्यार्थानि नाश्रीयन्ते। वेदेऽपि एकवाक्यत्वलाभादेवार्थवादेषु गुणवादाश्रयणं निमित्तिभ्यस्त्यवर्णनं, औदुम्बराधिकरणे वा कश्चित् पशुवाचकत्वं, चित्राऽधिकरणे रूढिपरित्यागेन 'पञ्चदशान्याज्यानि भवन्ति' इतिवत् कथं चित्रानामधेयत्वाश्रयणं, वाजपेयाधिकरणे च वाक्यभेदभयादेव नामधेयत्वाश्रयणं, पौर्णमास्यधिकरणे चानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः समुदायानुवादकत्वसिद्धिः, प्रकरणान्तराधिकरणे च वाक्यभेददोषादेवाग्निहोत्रपदस्य गौणत्ववर्णनं, ग्रहाधिकरणे चैकत्वस्याविवक्षितत्वं, 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि' इत्यत्र देशलक्षणात्वं, क्षौमाधिकरणे च पुंद्वयविधानहानं, आर्त्यधिकरणे चोभयपदस्याविवक्षा, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चेत्यत्र निरपेक्षत्वत्यागः, पर्युदासाधिकरणे च नञर्थस्य लाक्षणिकत्वं इत्यादि बहुतरं दृश्यते। तत्र यदि अध्याह्रियमाणस्य पदस्याभिधेयं परित्यज्यान्येन सहान्वयो लक्ष्यते, तदाप्येकवाक्यता हीयेत। तदर्थमेवेदमुक्तं, न्यायसंवादितव्यक्ति इति। एकवाक्यत्वं हि नाम महान्वयः। तदनुसारेण योऽर्थः, सोऽत्र वाक्यस्याश्रयणीयः। वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिबन्धिताया शब्दार्थावगतौ ये न्याया वृद्धव्यवहारे वाक्यार्थावगतिहेतुतया विदिताः, तानपरित्यजता वाक्यार्था बोद्धव्या इति सर्वासामेवानुपपत्तीनामनवकाशः। भवतु तर्हि पदार्थान्तरेण तावदन्विताभिधानं एकवाक्यत्ववशात्। तत्स्मारितेन स्वयं स्मारितेन च तदेकवाक्यत्वानुगुणेनार्थान्तरेणापि किमित्यन्विताभिधानं न भवति। उच्यते। पदद्वयेनैवान्विताभिधानसिद्धेराकाङ्क्षोपशान्तेः। अथ नोपशान्ता आकाङ्क्षा, तर्हि को नाम तत्रान्विताभिधानं वारयेत्। अत एवैकपदोच्चारणे तदर्थसंबन्धमुखेन बहुष्वपि स्मृतिसंनिहितेषु यस्यार्थस्य येन केन चित् प्रकारेण विशेषो गम्यते, तेनैवान्विताभिधानम्। अगृह्यमाणे तु विशेषे अनध्यवसायाद प्रतीतिरेव। अत एव विकृतिषु तत्सादृश्येन प्रकृतिं स्मर्यमाणं स्वोपकारकं स्मारयति, तदीयेनैवोपकारेण परिपूरणम्। अतो यत्र बहुतरधर्मसाधारण्यनिबन्धनं सादृश्यमन्यस्योद्गतं, तत्रैव शीघ्रं स्मृत्युपस्थितं तदीयोपकारकपरिग्रहः एव। दार्विहोमेषु तु सर्वापूर्वाणामविशेषात् विशेषो गृहीतुमशक्य इत्यनध्यवसाय एव प्राकृतस्योपकारस्येति तत्रैवोपकारकताऽपि। यथावृद्धव्यवहारावगमं वाक्यार्थावबोधः, तत्र येनैव पदेन अनवबुद्धसंबन्धसंस्कारस्य पुरुषस्य नियमेन स्मार्यते, तेनैवान्विताभिधानं पदान्तरस्य दृश्यते, नान्येन।

स्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्यस्मिन्नपरो भविष्यति। एवमविरोधः। तस्मादुभयं प्रायश्चित्तमिति।

न चैकसंयोगात्। ५२॥

भाष्यं— न चैतदेवम्। कुतः? एकसंयोगात्। स एव यागः पुनः क्रियेत। यदि अन्यतरेण विना वैगुण्य इत्याशङ्क्येत, सर्वस्वे क्रियमाणे अदाक्षिण्याभावात् विगुणः स्यात्। न अन्यस्मिन् प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः प्रयोगः अनुगृह्यते। न च अदाक्षिण्यस्य सर्वस्वदानस्य च प्राधान्यम्। गुणवता प्रयोगेण कर्म सम्बन्धयितव्यम्। तस्माद्विकल्पः।

शा— एकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापतति तदद्वयं समुच्चेतु इति विकल्पः।

सोम— पूर्वोपजीवनात् संगतिः।

वि— ' समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वये, ऽग्रिम. । अदक्षिणात्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत्तु पश्चिमे ॥, प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद् द्वयम्। मात्रमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद् विकल्प्यते ॥ '

भाट्ट— यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वय अविरोधात् समुच्चयेनैव। प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं सर्वस्वदान उद्गात्रपच्छेद निमित्ते पुनःप्रयोगेऽपि शक्यते एव कर्तुम्। अथवा दक्षिणोत्कर्षविशिष्टपुनःप्रयोगमात्र सनैमित्तिक पुनः अदाक्षिण्यमपि, तस्य अर्थप्राप्तत्वेन अनुवाद्यत्वात्। अतः पूर्वप्रयोगेऽपि सर्वस्वदाने न कश्चित् विरोध। इति प्राप्ते, न तावत् पूर्वप्रयोगे एव सर्वस्वदान, अत्रापि अदाक्षिण्यस्य नैमित्तिकत्वे दक्षिणोत्कर्षस्यैव पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदाने अनुपपत्ते. । नापि पुन प्रयोगे सर्वस्वदान, प्रतिहर्त्रपच्छेदवति प्रयोगे एव तद्विधानात्। अन्यथा एकस्मिन् प्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदे अतोः तदुत्तरा-विशेषात् तदुत्तरसर्वप्रयोगेषु सर्वस्वदानापत्तिः। निमित्तवति प्रयोगे नैमित्तिकस्य दैवादकरणे प्रयोगान्तरेऽपि तदापत्तिः। अतो विरोधात् अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्य योर्विकल्प एव। पुन प्रयोगमात्रे पर अविरोधात् स मस्त्येव। तेनापि विकल्प के चिदिच्छन्ति।

मण्डन— ' नैमित्तिकविकल्पोऽत्र। ' १९. अत्र अपच्छेदयौगपद्ये।

शंकर— ' यौगपद्ये विकल्पः स्यात्। '

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तम्॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते। ६।५।१७।४९॥

भाष्यं— ज्योतिष्टोमे प्रस्तोतृद्गात्रोः उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्वा यत्र युगपदपच्छेदः किं तत्र प्रायश्चित्तं स्यान्नेति भवति संशयः। किं तावत् प्राप्त? प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते। कुतः? विभागश्रुतेः। विभक्ते अपच्छेदे प्रायश्चित्तमाम्नातं। अपच्छेदश्चायं विभागः। स उभाभ्यां साध्यते। इह चैकेन साध्यमाने श्रूयते प्रायश्चित्तं उद्गात्रा प्रतिहर्त्रा वा। न च यदपरेण सह क्रियते, तत् केवलेन कृत भवति। यदि हि केवलेन कृतं स्यात्, तेन कृते अपरः किं कुर्यात्? तस्मात् न युगपदपच्छिन्नयोः प्रायश्चित्तमिति।

स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात् कालमात्रमेकम्। ५०॥

भाष्यं— स्याद्वा प्रायश्चित्तं यौगपद्येऽपि। प्राप्त हि निमित्त अपच्छेद उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च। यत्र हि द्वयोरपच्छेदः तत्र द्वावपि अपच्छिन्नौ, एकोऽपि, अपरोऽपि। संयुक्तस्य हि पृथग्भावः अपच्छेदः। स च उभयस्योऽपि। एकेनापि तत्र च्छेदः क्रियते अनपेक्ष्य अपर, अपरेणापि। कालमात्र तु तत्रैकम्। न च कालैक्यात् अपच्छेदयोरैक्यं भवति। तस्मात् प्रायश्चित्त युगपदपच्छेदेऽपि।

शा— (सिद्धान्त.) ' स्यादेवं यदि कर्तृत्वं सापेक्षमुभयोर्भवेत्। एकैकस्य तु यत्नेन निरपेक्षेण जायते॥ विच्छेदस्तेन कर्तृत्वं द्वयो प्रत्येकमस्ति न. । कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्॥ '

सोम— पूर्वस्य शब्दार्थनिरूपणमात्रत्वात् न तेन संगतिः। पूर्वतरेण तु यथा ' भिन्ने जुहोति ' इति प्रायश्चित्त न सर्वत्र, एव अपच्छेदनिमित्तमपि न यौगपद्ये, इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। ' अध्वर्युं प्रस्तोता अन्वारभ्य, प्रस्तोतारमुद्गाता, उद्गातार प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तार ब्रह्मा, ब्रह्माण यजमान, यजमान पत्नी ' इत्यन्योन्य परस्परमन्वारभ्य बहिष्पवमानार्थं गच्छन्ति। सूत्रार्थस्तु— विभागश्रुतेः विभक्ते प्रत्येककर्तृकेऽपच्छेदे प्रायश्चित्तश्रुतेरित्यर्थः।

वाच्यं पदानां ये प्रचक्षते । नियतेन विशेषेण तेषां स्यादन्वयः कथम् ॥' दर्शितमिदं विशेषान्वयेऽपि आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतोपाधिवशेन संबन्धग्रहणं सुकरमिति, तदभिधायकतैव युक्ता पदानाम्। यदि चासौ नेष्यते, तदा वाक्यार्थप्रतिपत्तिरेव नोपपद्यते विशेषान्वयरूपत्वाद्वाक्यार्थस्य। ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषान्वयमाक्षेप्स्यतीति निर्विशेषस्य सामान्यस्य प्रत्येतुमशक्तेरिति विशेषान्वयप्रतिपत्तिरुपपन्नैवेति, अत्राह—'यद्यप्याक्षिप्यते नाम विशेषो व्यक्तिजातिवत् । निर्धारितविशेषस्तु तद्वदेव न गम्यते ॥' यथा जातिर्व्यक्तिमाक्षिपत्यपि न प्रतिनियतं विशेषमाक्षिपति, तथाऽत्रापि प्रतिनियतविशेषाभावात् नियतविशेषात्मकवाक्यार्थप्रतिपत्तिरनुपपन्नैव । अथ विशेषमात्राक्षेपेऽपि आकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यश्च विशेषः पदान्तरेण समर्प्यते, स एव गृह्यते, तदतिरिक्ते प्रमाणाभावादित्याह—'यद्यप्याकाङ्क्षितो योग्यो विशेषः संनिधौ श्रुतः । संबन्धबोधकाभावो गृह्यते न तथाप्यसौ ॥' सामान्यान्विताभिधानवादिनो मते पदानि तावत् तन्मात्रे एव पर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामपि अन्वयबोधनशक्तिर्नाङ्गीक्रियते । न च सामान्याक्षेपोऽपि नियतविशेषमास्कन्दति । तेनाकाङ्क्षितेऽपि योग्ये च विशेषे पदार्थान्तरेण संनिधापितेऽपि तदन्वयबोधकप्रमाणाभावात् तदन्वयो न प्रतीयेतैव । अत आकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वादीनि अनुपयोगीन्येव । विशेषान्वयवादिनस्तु मते संबन्धग्रहणं प्रति उपाधित्वेन प्रविष्टानि वाक्यार्थप्रतिपत्तौ उपयुज्यन्ते । तदाह—'संबन्धबोधव्युत्पत्तावुपाधित्वे समाविशेत् । विशेषान्वयवादे तु योग्यत्वाद्युपकारकम् ॥' 'पदानां पदार्थान्तरसंबन्धः स्वार्थो बोध्यः' इत्यस्यां व्युत्पत्तौ उपाधित्वेन योग्यत्वादिकमनुप्रविशेत् । विशेषान्विताभिधानवादिपक्षे उपकारकं, न सामान्यान्विताभिधाने इति दर्शितं प्राक् । दूषणान्तरं चाह—'किंच वस्तुबलेनैव सिद्धे सामान्यसंगमे । तस्या वाच्यत्वमिच्छद्भिर्वृथा शब्दः प्रवेशितः ॥' क्रियाकारकस्वभावालोचनयाऽपि कारकमात्रेण क्रियामात्रेण चान्वयागमसिद्धेर्वृथा सामान्यान्वयाभिधायकता शब्दस्याङ्गीक्रियते इति । 'वाक्यमेकं न निर्भागं वाक्यान्त्योऽवयवोऽपि वा । पदवृन्दं स्मृतिस्थं वा प्रथमं पदमेव वा ॥ आख्यातपदमात्रं वा पदार्थो वाऽप्यनन्विताः । सामान्यान्वयबोधे वो हेतुर्वाक्यार्थबोधने ॥ पदान्येव समर्थानि वाक्यार्थस्यावबोधने । विशेषान्वयवादीनि भागशो भागशालिनः ॥' इति संग्रहश्लोकाः । तथा चोक्तम् । अस्ति वा पदस्यार्थः ? बाढमस्ति । कथं तर्हि वाक्यवाक्यार्थयोरौत्पत्तिकत्वम् ? वृद्धव्यवहारात् । सत्यम् । स त्ववयवश इत्युक्तम् ।

इत्यन्विताभिधानवादः शालिकनाथीयः ।

* अन्विताभिधानविचारः । कर्मैकत्वादिसंख्या भावनायां विनियुज्यते श्रुत्या । अत्र च तौतातिकमते अभिहितान्वय उत्सर्गः । तदपवादस्तु अनेकार्थकप्रत्यये कर्मैकत्वविधिभ्यां अन्विताया भावनायाः तिङि सुपि च 'पशुना' इत्यादौ एकत्वलिङ्गाभ्यां अन्वितस्य करणादिकारकस्य, देवतातद्धिते च देवतया अन्वितस्य द्रव्यस्य अभिधानाङ्गीकारात् । तदुक्तं तन्त्ररत्ने पश्वेकत्वाधिकरणे (४।१।५।११-१६) 'किंच एकेनाभिधानेन युगपदभिधीयमाने सख्याकारके मिथः अन्विते एवाभिधीयेते, अन्यथा युगपदभिधानायोगात् अश्वादिशब्देष्वदर्शनात् । अतः अभिधानादेव कारकतया प्रतीयमानस्यैकत्वस्य क्रियार्थत्वं श्रौतमेवेति । न्यायरत्नमालायां च अङ्गनिर्णये उक्तं 'तद्यन अनेकार्थाभिधानं एकेन शब्देन युगपद्भवति विभक्त्येव लिङ्गसंख्याकारकाणां, तत्र तेषां अन्वितानामेवाभिधानम्। अनन्वितानां अनेकेषामर्थानां एकेन शब्देन युगपदभिधानस्य एकशेषमन्तरेणासंभवात् अक्षशब्देनेव विदेवनादीनाम् । अन्यथा 'गामानय' इतिवत् 'या का चित् व्यक्तिमक्षमानय' इति नियुक्तो विदेवनादीनामन्यतमं आनयेत् न संदिहीत, संदिग्धे च 'किंपरोऽयं प्रयुक्तः' इति । तस्मात् अन्विताभिधानम् । तत्रापि प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानं, लिङ्गसंख्ये गुणतः सुपि । तिङि अपि भावना प्रधानं, कर्तृसंख्यादि गुणभूतम् । देवतातद्धिते द्रव्यं प्रधानं, देवता गुणभूता इत्यादि । तथा चोक्तमभियुक्तैः 'यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेन'

चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम्। इति प्राप्ते ब्रूमः। 'अग्नुमन्तावाज्यभागौ यजति' इति परिसंख्यानात् यावदुक्तमेवानुष्ठेयं, न सर्वम्। वि. १०।७।१५. * 'अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति' 'अपबर्हिषौ द्वावनूयाजौ' इत्यनेन सौमिके अवभृथे प्रयाजचतुष्टयस्य अनुयाजद्वयस्य च वस्तुतो बर्हिःप्रयाजानूयाजव्यतिरिक्तस्य विधानं, विशिष्टविधिन्यायेन वा पर्युदासविशिष्टप्रयाजानूयाजविधिः, न तु बर्हिःप्रयाजानूयाजपर्युदासमात्रम्। भाट्ट. १०।७।१३.

* अपभ्रंशः— अविनष्टैः शब्दैर्भाषमाणस्य स्वर्गयशोपकारौ भवतः। यज्ञे च कर्मणि अपशब्दैर्भाषमाणस्य अनृतमिव वदतः प्रतिषिद्धाचरणनिमित्तक्रतुवैगुण्यप्रसङ्गः। यथोक्तम्— 'वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः।' इति। वा. १।३।८।२७ पृ. २८१, * असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः। असन्निबन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते॥' मागधदाक्षिणात्यतदपभ्रंशप्रायासाधुशब्दनिबन्धना हि ते। 'मम वि हि भिक्खवे कम्मं वच्चइसी सवे।' तथा 'उक्खित्ते लोडम्मि उब्वे अत्थि कारण, पडणे नत्थि कारणम्'। 'अणुभवे कारण इमे सक्कडा धम्मा सम्भवन्ति सकारणा, अकारणा विणस्सन्ति।' 'अणुप्पत्तिकारणम्' इत्येवमादयः। ('मम अपि हि भिक्षवे कर्म वर्तते सर्वम्'। 'उत्क्षिप्ते लोष्टे ऊर्ध्वे अस्ति कारणम्। पतने नास्ति कारणम्' 'अनुभवे कारणं इमे संस्कृता धर्माः संभवन्ति सकारणाः, *अकारणा विनश्यन्ति*'। '*अनुत्पत्तिकारणम्*' इति संस्कृतम्)। 'ततश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता। दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता॥' १।३।६।१२ पृ. २३७, * अपभ्रंशः। एक एवायं शब्दः (गौः इत्यादिः) पुरुषाशक्तिप्रमादकारणादिभेदात् तांस्तां वर्णन्यूनातिरेकक्रमान्यत्वावस्था अनुपतस्तेनतेन अपभ्रंशरूपेण गृह्यमाणः तमेवार्थं प्रतिपादयति, इति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरत्वैकान्तसिद्धिः। किंच— 'देवदत्तादिनामानि निःसंदिग्धानि यानि च। यावैस्तत्त्वादिरूपेण नाश्यन्ते तैश्च संशयः॥' दत्तादिशब्दादपि हि बाल्यप्रयुक्तात् तदनुकारिकठोरबुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्ययमुपलभमानः कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शनाभ्यामेव वाचकत्वमध्यवस्येत्। 'अपभ्रंशाश्च ये के चिद्दृष्टा गाव्यादयो जने। तेऽपि गाव्यादिरूपेण नाश्यन्ते व्यभिचारिताः॥' कतिषु चिदेव गाव्यादिषु चिरापभ्रष्टत्वात् रूढ्याशङ्काया साधुत्वभ्रान्तिर्भवेत्। ये तु संप्रत्येव जडप्रायशानकरणैः अभिनवगाव्यादिरूपेण विनाश्यशब्दाः प्रयुज्यमानाः प्रकृत्यनुसरणद्वारेण वा अर्थं प्रत्याययन्तः उपलभ्यन्ते, तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्ति इति अनैकान्तिकत्वा। 'ततश्च स्वप्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यपराधभाक्। अनैकान्तिकतादोषात् न ह्यसौ साधनक्षमः॥ अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रश्यते यथा॥' १।३।८।२५ पृ. २७६–७७. * अपभ्रंशाः गाव्यादयः सास्नादिमति अर्थे न प्रमाणम्। एकः शब्दः अविच्छिन्नपारम्पर्यः अर्थाभिधायी इतरे अपभ्रंशाः। भा. १।३।८।२४, * एकमर्थमभिनिविशमानानां शब्दानामभीप्सा एकोऽनादिः अन्ये अपभ्रंशाः। १।३।८।२६, * गोशब्दमुच्चारयितुकामेन येन चित् अशक्त्या गावी इति उच्चारितम्। अपरेण ज्ञातं सास्नादिमान् अस्य विवक्षितः, तदर्थं गौः इति उच्चारयितुकामः गावी इत्युच्चारयति। ततः शिक्षित्वा अपरेऽपि सास्नादिमति विवक्षिते गावी इति उच्चारयन्ति। तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमान् अवगम्यते। अनुरूपो हि गाव्यादि. गोशब्दस्य। १।३।८।२८. * गोशब्दस्य गाव्यादयः अपभ्रंशाः इति एवंविदः तत्त्वविदः। तेषां नैव *गाव्यादिभ्योऽपि अर्थज्ञानमुत्प*द्यते गोशब्दादेव अर्थं प्रतिपद्यन्ते इत्युक्तं व्याख्यातृभिः। बृहती. पृ. २३७. सर्वेऽप्येते अपभ्रंशा आदिमन्तः। तत्र येन चित् वृद्धेन गोशब्दमुच्चारयितुकामेन प्रमादात् गावी इत्युच्चारितम्। तत्रापरो वृद्धः अर्थप्रकरणादिवशेन तदीयां विवक्षामवगम्य 'गोशब्दमुच्चारयितुकामः गावी इत्युच्चारितवान्' इति उच्चारयितान् गोशब्दादेव गवार्थं प्रतिपद्यते, न पुनः गावीशब्दात्। ऋजु. पृ. २३८. * देशभाषापभ्रंशपदानि हि शिष्टैरभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम्। वा. १।३।५।१० पृ. २२६, * शब्दापभ्रंशः, अर्थापभ्रंशः, प्रमादजः, अशक्तिजः।

को नामासि यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम ' इति । बाल. पृ. ५९.

* अन्वेषणरूपः अर्थवादः—' इह वा स इह सः ' इति । बाल. पृ. ५०.

* ' अपः प्रणयति ' इति प्रकृत्य श्रूयते ' मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य ' इति । इदं मृन्मयत्वं काम्यं नित्यप्रयोगे नान्वेति, किंतु ' अपः प्रणयति ' इति विधानात् अन्यत् किं चित् पात्रं ग्राह्यम् । कृत्वाचिन्तेयं ' चमसेनापः प्रणयेत् ' इत्यनेन नित्यत्वेन विहितश्चमस एव नित्यप्रयोगे ग्राह्यः । वि. ४।३।२, * ' अपः प्रणयति ' 'प्रणीताभिर्हवींषि संयौति' 'अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति ' अत्र प्रणीतानामपां हविःसंयवनमेव प्रयोजनं, अन्तर्वेदि निनयनं तु प्रतिपत्तिः । प्रणीतानां संयवनमेव प्रयोजकं, निनयनं न प्रयोजकम् । ४।२।५, * अपां प्रणयनं ' चमसेनापः प्रणयेत् ' इति विहितमाश्रित्य गोदोहन विधीयते । तस्य पशवः फलम् । ११४।२. * अपां प्रणयन पशुकामस्य गोदोहनेन दर्शपूर्णमासयोः । भा. ३।६।३।१०. * अपां प्रणयने मृन्मयादेः काम्यात् नित्यार्थमन्यत् उपादेयम् । न तु तदेव काम्यं सत् नित्यार्थेऽपि । शा. ४।३।२.

* अपां यागः पशुकामेष्टौ सतयागगतः उपांशुयाजस्य विकृतिः । वि. १२।२।७ वर्णक २.

* अपां न्युत्सेकस्य दर्शपूर्णमाससंबन्धः प्रकरणान्निर्णीतो नावभृथत्वम् । कथं तर्हि (अवभृथ) शब्दप्रयोगः ? सादृश्यात् । किं सादृश्यं ? अप्सु सम्बन्धः । स एव भक्त्या प्रासादः अपां न्युत्सेकस्य अवभृथ इवायमिति । भा. ७।३।५।१४.

* अपकर्षः अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजाना जीवत्येव पशौ श्रुतः । स च प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्य । वि. ५।१। १२, * अपकर्षः अग्नीषोमीयपशुयूपच्छेदस्य 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति ' इतिवचनात् दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाकाले । ५।१।१४. * अपकर्षः अभिषेकेण सह विदेवनादीनां राजसूये । टुप्. ५।२।१०।२१, * अपकर्षः अभिषेकस्य राजसूये अभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले । ५।२।१०।२१. * अपकर्षः द्वादशोपसत्तायाः । ' अपकृष्येत द्वादशोपसत्ता असंयोगात् ज्योतिष्टोमेन, अहीनेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् ' । भा. ३।३।८।१६, * अपकर्षः भक्षमन्त्रस्थानां केषां चिद्वाक्यानां भक्षणवाक्यात् प्राक् ' रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत् केषांचिदत्र ' । ३।२।९।२६.

* अपकर्षः न अग्नीषोमप्रणयनादेः सौमिकस्य, दीक्षासु यूपकर्मापकर्षेऽपि । शा. ५।१।१४. * अपकर्षः न अमावास्याया पूर्वेद्युर्वेदेरपकर्षेऽपि हविरभिवासनान्तस्य समूहस्य प्रमाणाभावात् । वेदिविषये तु सामान्यावबोधस्य 'पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति' इति विशेषवचनेन बाधः । ' वेदिरपकृष्यमाणा हविरभिवासनं नापकर्षति । सामान्यावबोधो विशेषेण बाध्यते । ' वा. ५।१।१६।२९. * अपकर्षः न ग्रहानस्य, आश्विनादिग्रहग्रहणस्य आम्नायाचार्यं अपकर्षेऽपि । भा. १०।२।२२।७५-७६.

* अपकर्षविधिः उपदेशेन अग्नीषोमीये, अतिदेशेन च सवनीयानुबन्ध्ययोः अङ्गभूतस्य यूपस्य अनुष्ठानसाधारण्यार्थः ' दीक्षासु यूपं छिनत्ति ' इति । बाल. पृ. २१.

* अपचयः इदानीं (षष्ठेऽधिकरणे) चिन्त्यते । उपचयः पूर्वाधिकरणे चिन्तितः । भा. ८।३।६।१२.

* अपचारेऽपि देवता–अग्नि–शब्द–क्रियाणां न प्रतिनिधिः । (अपचारः विनाशः अलाभो वा) । भा. ६।३।५।१८–१९, * अपचारे प्रतिनिधेः, श्रुतद्रव्यसदृशमेव अन्यत् ग्राह्यं, न तु प्रतिनिधेः प्रतिनिधिः । ६।३। १४।३२, * अपचारे मुख्यस्य , पुनर्मुख्यप्राप्तौ मुख्यस्यैव उपादानम् । ६।३।१६।३५, * अपचारे व्रीह्यादेः श्रुतद्रव्यस्य, वैकल्पिक यवादिद्रव्यं प्रतिनिधित्वेन नोपादेयम् । ६।३।१२।२८–३०, * अपचारे श्रुतद्रव्यस्य, तत्सदृश एव प्रतिनिधिर्ग्राह्य. । ६।३।११।२७, * अपचारे श्रुतद्रव्यस्य, नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४।१३–१७, * अपचारे श्रुतप्रतिनिधेः, मुख्यद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वं, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य । ६।३।१५।३३–३४.

यस्य या संख्या, सा प्रतिषिध्यते । कुतः ? तच्छ्रुतित्वात् । परिमितशब्दश्रवणाद्गणितमवगम्यते । तच्चैकादिकम् । तस्य नञ्शब्देन प्रतिषेधः क्रियते । तत्र श्रुतोऽर्थः कृतो भवति । इतरथा अपरिमितशब्दे प्रसिद्धिरुपरुध्येत । लक्षणया बहुत्वमस्यार्थः कल्प्येत । तस्मात् परिमितस्य प्रतिषेधः इति ।

कल्पान्तरं वा, तुल्यवत्प्रसंख्यानात् । २२ ॥

भाष्यं— कल्पान्तरं वा स्यात् । अपरो दानकल्पो विधीयते । यथा एका देयेति दानविधिकल्पः, एवमेषोऽपि दानविधिकल्प एव स्यात् । तुल्यवत्प्रसंख्यानात् । तेन हि पूर्वेण तुल्यमेवेदं प्रसंख्यायते । काऽस्य पूर्वेण तुल्यता ? प्रतिज्ञातस्यार्थस्याक्रमिका श्रुतिरस्तीति । पूर्वत्र हि देयशब्दश्रुत्या दानं विधीयते इति, इहापि देयशब्दश्रुतिः । सा श्रूयमाणा शक्नोति दानं विधातुम् । प्रतिषेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः । तच्च दुर्बलं श्रुतिं प्रति । तस्मात् कल्पान्तरम् । यच्चापरिमितशब्दे प्रसिद्धिर्बाध्यते इति,- समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धेर्बाधिकैव समधिगता । ननु नाम प्रसिद्धिः, लक्षणेयम् । बहु, तन्न शक्यं परिमातुम् । तस्मादपरिमितत्वेन लक्ष्यते बहुत्वमिति । तच्च न, अनेकस्मिन् अशक्यपरिमाणे सति बहुषु रूढः । अपरिमितमस्य धनं, बह्विति गम्यते यथा कुशलः प्रवीण इति । बहुषु कुशानां लातृगुणेषु सत्सु निपुणतायामेव कुशलशब्दप्रयोगाद्रूढिशब्द एव भवति । बहुषु च वीणावादस्य गुणेषु सत्सु, निपुण एव प्रवीणशब्दो वर्तमानो रूढ इत्युच्यते । तस्मात् सत्यपि लक्षणात्वे श्रुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः । (कलिकातापुस्तकेऽपि ' रोहतिशब्दः ' इत्येव पाठः । परन्तु ' रोहति शब्दः ' इति भित्त्वा मुद्रितम् । तेन श्रुतिसामर्थ्यात् अपरिमितशब्दः पूर्वस्मात् कल्पात् कल्पान्तरं रोहति आरोहति प्रतिपादयति इत्यर्थो भाति.) । तस्मात् समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्दे अवयवप्रसिद्धिर्बाध्यते अश्वकर्णशब्दवत् । अतः कल्पान्तरमिति ।

शा— निर्ज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमितशब्दप्रयोगः । तस्मादयमपि संख्यान्तरविशिष्टो दानविधिः ।

सोम—यथा सर्वस्वं ददाति इति नापूर्वविधिः, एवमिह न संख्यान्तरविधिः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु– अपरिमाणे श्रूयमाणे शिष्टस्यैकादेः या संख्या एकत्वादिका, तत्प्रतिषेधः स्यादिति ।

वि— ' देयैका षट् शतं वाऽपरिमितं त्विति वार्यते । एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥, नञ्-प्रयोगान्निषेधः स्याद् व्युत्पत्त्या मानशून्यता ।, रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ '

भाट्ट—आधाने 'एका देया, षड् देयाः, द्वादश देया श्चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयमपरिमितं देयम् ' इति श्रुतम् । तत्र अपरिमितशब्दः परिमाणशून्यं अवयवव्युत्पत्त्या अभिधत्ते । न च परिमाणशून्यस्य दानं संभवति । इत्यतः प्रकृतपरिमाणशून्यत्वमर्थः । तेन प्रकृतपरिमाणप्रतिषेध एवायम् । इति प्राप्ते, ज्ञातपरिमाणेऽपि बाहुल्यमात्रेण लोके अपरिमितशब्दप्रयोगात् बाहुल्ये शक्तिः । ततश्च अश्वकर्णादिवत् रूढ्या योगबाधात् नायं पूर्वपरिमाणप्रतिषेध , अपरिमितशब्दस्य नञ्समासत्वेन तदन्तर्गतस्य नञः क्रियान्वयानुपपत्त्यभावेन निषेधायोगाच्च, प्रकृतपरिमाणानां अनेकत्वबलेनैव विकल्पप्राप्तेः निषेधवैयर्थ्याच्च । प्रकृतपरिमाणातिरिक्तानियतपरिमाणकदानान्तरविध्यङ्गीकारे च लक्षणापत्तेः वरं बहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायम् । बहुत्वस्य च आपेक्षिकत्वेन पूर्वप्रकृतसहस्रावधिकत्वनिश्चयात् तदपेक्षया अधिकमेव अपरिमितम् ।

मण्डन— ' देयं कल्पान्तरं बहु । '

शंकर— ' संख्याऽऽन्यं चापरिमितम् । ' १२

• अपरिमिताधिकरणप्रतिपादितः न्यायः 'अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात् विशेषकत्व' इति । पराक्रमः २७।२, • श्रुतिलिङ्गादिष्वपि यस्य स्वयमेव आकाङ्क्षितः संकोच , न तस्य तत्कृतो बाध , यथा अपरिमिताधिकरणे न्यायानुसारेण श्रुतिसंकोचः । २१।१.

ॐ अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात् । ६।७।१०।२१ ॥

पच्छेदे सति द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्, अतस्तदेव पुनःप्रयोगे देयमिति। यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं, तत्र विशेषणबाधे विशिष्टमेव बाध्यम्। अतः प्रकृतेऽपि सर्वस्वदानेन पुनःप्रयोगविशेषणे पूर्वप्रयोगदेयदक्षिणादाने बाधिते पूर्वमुत्पन्नं नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोगविषयं कृत्स्नमेव बाध्यते इत्येव न्याय्यम्। बाल. पृ. ११५,

० अपच्छेदे प्रतिहर्तृजघन्यत्वे विचार्यते यदि प्रतिहर्ता जघन्यः स्यात् किं भवतीति। प्रतिहर्त्रपच्छेदवति प्रयोगे विहितेन सर्ववेदसेन पूर्वजातोद्गात्रपच्छेदे निमित्ते प्राप्तं नैमित्तिकं बाध्यं इति पौर्वापर्यन्यायेन स्थिते, किं पुनःप्रयोगोऽपि बाध्यते, उत उत्कर्षविप्रकर्षसिद्धं अदाक्षिण्यमात्रमिति। तत्र विरोधनिमित्तको बाधः, न च पुनःप्रयोगेण सह विरोधोऽस्ति सर्वस्वदानस्य, किंतु दक्षिणोत्कर्षेणैव पूर्वप्रयोगादाक्षिण्यद्वारा इति तावदेव बाध्यते। उच्यते। यत्र विशिष्टं नैमित्तिकं तत्र विशेषण बाधे विशिष्टमेव बाध्यमित्यतः प्रकृतेऽपि सर्वस्वदानेन पुनःप्रयोगविशेषणे पूर्वप्रयोगदेयदक्षिणादाने बाधिते पूर्वमुत्पन्नं नैमित्तिकं दानं विशिष्टपुनःप्रयोगविषयं कृत्स्नमेव बाध्यते इत्येव न्याय्यम्। तेन अयमत्र वाक्यार्थः, प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रपच्छेदे दाननिवारमात्रं, उद्गात्रपच्छेदे तु पुनःप्रयोगोऽपि इति। ततश्च नेतरयोः पुनःप्रयोग इति गम्यते। अन्यथा यौगपद्येऽपि 'तत्र विप्रतिषेधात् विकल्पः' (६।५।१८) इत्यधिकरणोक्तो विकल्पोऽपि उच्छिद्येत, पूर्वपक्षे एव तु समुच्चयः स्थिरः स्यात्। तत्रापि हि विशेषणेनैव सह सर्ववेदसस्य विरोधात् विकल्पः स्यात् पुनःप्रयोगश्च स्यादेव। पूर्वप्रयोगे च उत्पन्नं सर्ववेदसं दीयते इति यौगपद्येऽपि समुच्चय एव स्यात्, न विकल्पः इति तदधिकरणोच्छेदापत्तिः। तस्मात् विशेषणमात्रबाध सर्ववेदसेन वक्तुं उपेक्षणीयः एव इत्युपरम्यते। पृ. ११६, ११७

§ अपच्छेदन्यायः। पराबल्यन्यायः। पूर्वदौर्बल्यन्यायः। पौर्वापर्यन्यायः। पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायः। ज्योतिष्टोमे क्रमेणापच्छेदे उत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यम्॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्। ६।५।१९।५४॥

भाष्यं— यत्र आनुपूर्व्येण भवति अपच्छेदः तत्र किं पूर्वनिमित्तं प्रायश्चित्तं, उत उत्तरनिमित्तं इति भवति संशयः। किं प्राप्तं? पूर्वस्य बलीयस्त्वम्। पूर्वापच्छेदे यत् नैमित्तिकं प्राप्तं, तस्मिन् सति तद्विरुद्धं न शक्यं कर्तुम्। न चाशक्यमुपदेशार्हं भवति। पूर्वविज्ञानं प्राप्तमिति न संशयः। तस्मात् तदविरोधेन अन्यत् कार्यं, न विरुद्धम्। क तर्हि तत् स्यात्? यत्र केवलं निमित्तम्। तस्मात् पूर्वविज्ञानं बलवत्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं स्यात्। कुतः? आख्यातेन हि योऽर्थः कर्तव्य इत्युच्यते, तत्र एतदनुबद्धं 'यथा शक्यते तथा' इति। तत् पूर्वविज्ञानबाधेन शक्यते, नान्यथा। तेन पूर्वविज्ञानं बाधित्वा इदं कर्तव्यं इति भवति शब्दार्थः। ननु पूर्वविज्ञाने इदमुपपद्यते, यदन्यत् विरोधकं विज्ञानं भविष्यति तन्मिथ्येति। अभूतं हि तत् न शक्यमाश्रयितुं इदं नाम तदिति। न च अप्रतिषिद्धे तस्मिन् न पूर्वविज्ञानं संभवति। तस्मात् अप्रतिषिद्धं भविष्यति। यदा तु तत् भवति, तदा पूर्वविज्ञानं बाध्यमानमेव उत्पद्यते। तदिदानीं बाधितं न शक्नोति उत्तरं बाधितुमिति। प्रकृतिवत्। यदि प्राकृतं वैकृतेन बाध्यते, तत्रापि एतदेव कारणम्। न अबाधित्वा पूर्वविज्ञानं वैकृतं संभवति इति। प्राकृतं च पूर्वम्। यतो विकृतौ तदपेक्षा। प्रत्यक्षत्वात् वैकृतं, आनुमानिकं प्राकृतं बाधते इति चेत्। प्रत्यक्षत्वेऽपि सति नैव बाधेत, यदि यथार्थमेवोऽयमाख्यातार्थो न भवेत्। सति पूर्वविज्ञाने अशक्यत्वात् प्रत्यक्षं प्राकृतं बाधेतैव। तस्मात् परबलीयस्त्वं न्याय्यमेवेति।

टुप्— पौर्वापर्योत्पत्तावपि निमित्तयोः उभौ नैमित्तिकौ पूर्वेण न्यायेन विकल्पः इति पूर्वः पक्षः। अत्र पूर्वबलीयस्त्वेन पक्षान्तरम्। उक्तः, पूर्वदौर्बल्यात् परबलीयस्त्वं इति सिद्धान्तः। यद्वत् पूर्वं नित्यं परेण नैमित्तिकेन बाध्यते, तद्वत् नैमित्तिकविज्ञानं पूर्वं परेण नैमित्तिकविज्ञानेन बाध्यते। अतः इह उत्पन्नस्य पूर्वविज्ञानस्य विद्यमानत्वस्य उत्तरेण विज्ञानेन स्मृत्या प्रत्यक्षश्रुत्या विरुद्ध्यमानस्य वाधे (?) ... बाधो भवति यथाशक्त्यनुष्ठानात्। परन्तु अनुष्ठानेन अगत्या अपर्यालोच्य-

अपशब्दाः । ' कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसाकारिणः । शिष्टा दृष्टाः प्रयुञ्जाना अपशब्दानशः ॥ ' ' समानमितरच्छ्येनेन ' इत्यादि तत्तत्समान्तनपुंसकप्रयोगेषु मशकेन (नाम प्राचीनसामसूत्रकारेण) तत्तत्र प्रयुक्तं ' समानमितर ज्योतिना ' ' समानमितर गवा ऐकाहिकेन '। इति । छन्दोग) सूत्रकारेणापि अभिहितं ' अहीने बहिष्पमानैः सदसि स्तुवीरन् ' (लाट्या. २।१।१) इति नैमिपायक्रियाफलवर्जितेऽपि ऋत्विक्कर्तृके सत्रे यजन्ति याजकाः ' इतिवत् परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्य आत्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथा आश्वलायनेन ' प्रत्यसित्वा प्रायश्चित्तं जुहुयुः ' (८।१२।१४) इति समासेऽपि ल्यप् न प्रयुक्तः, ' आज्येनाक्षिणी आज्य ' (५।१९।६) इति असमासेऽपि प्रयुक्तः । तथा शिक्षायां नारदेन (द्वितीयाध्याये २ कण्डिकायां श्लो.१) ' प्रत्यूषे ब्रह्म चिन्तयेत् ' इति गाव्यादिशब्दतुल्यः एव प्रयुक्तः । (वाराणसीमुद्रणे तु ' जीर्णाहारः प्रबुद्धः सन् उषसि ब्रह्म चिन्तयेत् ' इत्येव पाठः । वार्तिकमतेन तु ' प्रत्यूषे ' इत्येव पाठः स्यात् । ' प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्य ' इत्यमरात् प्रत्यूषशब्दो न गाव्यादितुल्य इति तु वक्तव्यम् । परन्तु पिकतामरसशब्दयो. अमरे पाठेऽपि, नेमशब्दस्य च सर्वादिगणे पाणिनिना पाठेऽपि पिकनेमाधिकरणे तेषां म्लेच्छप्रसिद्धत्वमेवोक्त, तद्वत् प्रत्यूषशब्दस्यापि मन्तव्यम्) तथा मनुनाऽपि ' ज्ञातारं सन्ति मेत्युक्त्वा ' (८।५७) इत्यत्र ' सन्ति म इयुक्त्वा ' इति वक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्यैव संहिता कृता । तथा मीमांसायामपि ' गव्यस्य च तदादिषु ' (८।१।१८) इति गोर्विकारावयवविषयसाधुप्रयोगयोग्य शब्द. अन्यनैव गवामयने प्रयुक्त. । तथा ' द्यावोस्तथेति चेत् ' (१।३।१९) इति द्यावापृथिव्यो इति वक्तव्ये लक्षणहीनमेव पदं प्रयुक्तम् । तथा सूत्रकारेण ' मूर्धन्यमिमाण ' इति वक्तव्ये ' मूर्धन्यभिनिमाण ' इति अविषये णिधादेश. प्रयुक्त । कात्स्न्येऽपि व्याकरणस्य निकृते हीनलक्षणा. प्रयोगा यद्व., यद्वत् ' ब्राह्मणो ब्रुवणात् ' इति ' संवत्सर यदायाना. ' इत्येतन्म मगतमण्डूकविषयब्राह्मणशब्दनिर्वचने क्रियमाणे (९।६) वचनशीलत्वनिमित्तता दर्शयता ' ब्रुवो वचिः ' (पा० २।४।५३) इति वच्यादेशमकृत्वैव ब्रुवणात् इति प्रयुक्तम् । (' संवत्सरं ' इति ऋग्व्याख्याने ' ब्राह्मणा व्रतचारिणो ब्रुवाणाः ' इति वाक्यं लभ्यते , ' ब्राह्मणो ब्रुवणात् ' इति तु नोपलभ्यते), ' अन्वो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः । तथोमाभ्यादिरूपाणां हस्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥ ' युगपत् उभाभ्यां दन्ताभ्यां यः प्रहारः, स उभाभ्यः इति ग्रन्थे. पालकाप्य- (काप्य) राजपुत्रादिभिः व्याकरणानपेक्षमेव प्रयुक्तम् । ' वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयांसोऽप्येवमसंभवाः । सामान्यं छान्दसं वाऽपि तेषां नास्त्येव लक्षणम् ॥ ' वा. १।३।८।२४ पृ. २५१, * ' अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ' । १।३।८।२४ पृ २५३.

* ' अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्य. ' इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गोअश्वविधेः स्तुतिः । वि. १०।८।३. * ' अपशवो अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा. ' इत्यत्र अजादीनां तत्तत्र विहितत्वात् पशुकार्ये प्रतिषेधस्य पर्युदासस्य वा अनुपपत्तेः अर्थवादत्वम् । अपशुशब्दो पश्वादौ मुख्यः गवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपगुणयोगात् अजादौ गौणः सन् लक्षणया गवाश्वप्रशंसार्थः । प्राचां मते तु नञ्समासान्तर्गतपशुपदेन गवाश्वगतप्राशस्त्यं लक्षयित्वा नञा तदभावरूपो गुण उपस्थाप्यते इति विशेष । सर्वथा प्रशंसा गौणीनिमित्तघटिका इति सिद्धम् । भाट्ट. १।४।१६. * ' अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य. ' इत्यादौ अपश्वादिशब्दाः गवादिस्तुत्यर्था. । ' गोऽश्वान् प्रशंसितु अन्येषां पशूनां निन्दा ' । भा १।४।१२।२३-४.

* अपशूद्राधिकरणम् । शूद्रस्य वैदिके कर्मणि नाधिकार. ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् । ६।१।७।२५ ॥

भाष्य— अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणम् । तेषु सन्देह. किं चतुर्णां वर्णानां तानि भवेयु , उत अपशूद्राणां त्रयाणां वर्णानामिति । किं तावत् प्राप्त ? चातुर्वर्ण्यमधिकृत्य दर्शि जुहुयात् इत्येवमादिशब्द उपरति

* अपच्छेदन्यायस्य स्वरूपं- -'परज्ञानस्योत्पादादनाद्याद्यावेन सभव.' इति । 'परनैमित्तिके सति सन्निमित्तशास्त्रस्य दुर्निवारप्रवृत्तित्वात् तस्य च पूर्वबाधेन अनुत्पत्तेः पूर्वोपमर्देनैव उत्पत्तिनियमात् परनिमित्तकमेवानुष्ठेयं ' इति च । पराक्रमः. ७।१-२. * एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोः बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेण उत्पादात् रूपज्ञानद्वयवत् कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेव, इति न परेण पूर्वज्ञानबाधे अपच्छेदन्यायः उदाहरणं इति यत्तु, तन्न । परिमलः. १।१।१ पृ. १०-११ ब्रसू. * प्रयोगविधेः विनियोगः उपचितापेक्षत्वात् तयोः पूर्वभावित्वेन तन्निबन्धनस्वरस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन असंजातविरोधित्वात् बलवत्त्वम् । अत एव प्रयोगविधेस्तत्सापेक्षत्वान्नापच्छेदन्यायोऽपि । कौ. ३।३।२।९ पृ. २२०. * अपच्छेदन्यायेन पूर्वस्य परेण बाधमाशङ्क्य । परिमलः. १।१।१ पृ. ९ ब्रसू. * 'असद्वा इदमग्र आसीत् ' इत्यत्र असच्छब्दस्य अनभिव्यक्तपरत्वेन अभिधानात् न अपच्छेदन्यायेन प्राबल्यम् । अद्वैत. २।४।३५७. * नापच्छेदन्यायेन विधिस्थपदानां प्राबल्यं पूर्वापरमानयोः एकविशिष्टार्थप्रमापकत्वे सति उक्तन्यायाप्रवृत्तेः । अद्वै. चंद्रिका. ३५६. * निर्गुणवाक्यस्य सगुणवाक्यात् अपच्छेदन्यायेन प्राबल्यस्य प्रागेवोक्तेः । अद्वैत. २।४।३५२, ३५५. * 'वेदा असृज्यन्त...उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इति नेहोपक्रमस्य प्राबल्यं, परत्वेन उपसंहारस्यैव अपछेदन्यायेन प्राबल्योपपत्तेः । न च तद्वदिह अर्थवादसापेक्षत्वेन पूर्वनिरपेक्षत्वाभावात् तन्न्यायाप्रवृत्तिः । विधेः स्तुत्यंशे तदपेक्षतायामपि वाच्यार्थपरत्वांशे तदपेक्षाऽभावात् । माऽस्तु वा इहापच्छेदन्यायप्रवृत्तिः । कौ. ३।३।१।१ पृ. ३१२. * विशिष्य नियमेन प्रतीतस्यापि पूर्वस्य परेण बाधे अपच्छेदन्यायोदाहरणं कृतम् । परिमलः. १।१।१ पृ ९ ब्रसू. * 'त्रयो वेदा अजायन्त उच्चैर्ऋचा क्रियते '। न च उपक्रमगतस्यापि (वेदपदस्य) अपच्छेदाधिकरणन्यायेन परेण बाध. इति वाच्यम् । तस्य हि विधेयस्तुतिसापेक्षत्वेन अर्थवादैकवाक्यतायाः आवश्यकत्वात् पूर्वविरोधे परस्यानुत्पन्नत्वादेव अप्रवृत्ते. । भाट्ट. ३।३।१. * न चात्रापि (तेजो वै घृतं इत्यत्रापि) अपच्छेदाधिकरणन्यायेन उपसंहारप्राबल्यं शङ्क्यम् । तस्य भिन्नवाक्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।'(इदं पूर्वपक्षे) । कौ. १।४।१९।२९ पृ. २९४. * विधिमन्त्रयोर्मध्ये उत्तरकालप्रवृत्तिकानां मन्त्राणामेव प्राबल्यं स्यात् अपच्छेदाधिकरणन्यायेन । ' पूर्वात् परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥ ' 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ' (६।५।१९।५४) इति वचनानुसारात् । सनातनधर्मप्रदीपः. विवाहप्रकारे पृ. २९१. * उपक्रमगतस्य अपच्छेदाधिकरणन्यायात् परेण बाधः इत्यपि प्रत्युक्तम् । परस्य लब्धात्मकत्वे एव तन्न्यायप्रवृत्तेः । कु. ३।३।१।२. * अर्थवादानां पदैकवाक्यत्वात् अपच्छेदाधिकरणन्यायाविषयत्वेन उपक्रमस्थविधिप्राबल्यावसायात् उपसंहारस्थघृतादिपदस्यैव तदनुरोधेन वृत्तित्वं युक्तमाश्रयितुम् । कौ. १।४।१९।२९ पृ. २९३, * न चैवं तस्य (अङ्गाधिकारस्य) अप्रतिबद्धस्य तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तावपि प्रधानाधिकारस्यापि तथात्वेन तथाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रतिबद्धपरोत्पत्तौ तेन पूर्वबाधस्य षाष्ठन्यायनियतत्वात् । ३।१।१०।२० पृ.१९५.

§ अपच्छेदयौगपद्ये अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्पः ॥

तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् । ६।५।१८।५१ ॥

भाष्यं— यदि उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदो भवति, तत्र संदेहः किमदाक्षिण्यं सर्वस्वं वेति भवति विकल्पः, उत समुच्चय इति । किं प्राप्तं ? तत्र विप्रतिषेधात् विकल्पः स्यात् । विरुद्धौ ह्येतौ कल्पौ सर्वस्वमदाक्षिण्यं च । तस्माद्विकल्पो भवितुमर्हति ।

प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः स्यात् । ५२ ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति विकल्प इति, उभयोर्विधानात् । सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनः एवमुपपद्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः । तस्मात् समुच्चयः । अथ यदुक्तं विरोधात् विकल्प इति, उच्यते । प्रयोगान्तरे वा उभयानुग्रहः स्यात् । ' तेन पुनर्यजेत ' इत्युच्यते । द्वितीयस्य प्रयोग । तत्र एक-

मर्ता, वसन्तादिः कालश्च इति-) गुणद्वयविधानाच्च वाक्यमेदः स्थित एवं। चार्हद्दिर गत्रामयने समाम्नायते, अभीवर्तो ज्योतिष्टोमे, पार्युरदमं अश्वमेधे। निर्देशपाठादनुदाहरणम्। (तस्मात् एतत्पाठात् 'पयो व्रतं' इत्याद्येवोदाहरणम्)।

निर्देशात्तु पक्षे स्यात्। २९॥

भाष्यं— नैतदेवं शूद्रस्य अन्यभावात् अनधिकारः अग्निहोत्रादिषु इति। अस्ति हि शूद्रस्य आधानं 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति शास्त्रं सामान्येन। इदमपि निमित्तार्थं भविष्यति। तस्मात् सर्वाधिकारं शास्त्रं भवितुमर्हतीति।

वैगुण्यान्नेति चेत्। ३०॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं अब्रह्मसामकं अव्रतकं अमन्त्रकं च शूद्रस्य कर्म प्रयुक्तमपि फलं न साधयेत् विगुणमिति, तत् परिहर्तव्यम्।

न काम्यत्वात्। ३१॥

भाष्यं— स एव परिहारः। काम्यत्वात्। कामयिष्यते शूद्रः अभीवर्तं नाम ब्रह्मसाम। तद्धि अनारभ्य किंचित् आम्नातमविशेषेण। 'चतुर्निमितभाग्यात्' इति अनियतयज्ञेषु शूद्रस्य नियम्यते। व्रतेऽपि 'मस्तु शूद्रस्य' इति संबन्धदर्शनात् अध्यवसीयते। मस्तु एव शूद्रस्य (दधिभवो मण्डः मस्तु)। तस्मात् चातुर्वर्ण्यमधिक्रियेत।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्। ३२॥

भाष्यं— व्रते च विरोधोऽवगम्यते तत्प्राधान्यम्। पुरुषप्राधान्यं हि व्रते। किमतो यदि पुरुषप्रधानता? एतदतो भवति, पुरुषप्रधानः संस्कारो न शक्नोति अनुपसंह्रियमाणः तस्याधिकारं व्यावर्तयितुम्। तत् कथमिति? यजेत इति हि स्वर्गकामे अभिधीयमाने स्वकामः शूद्रो नाभिहितः इति कथं गम्यते? किं हि स यागस्य पुरुषनिर्वर्त्यं न निर्वर्तयति। व्रतमिति चेत्, न, सामर्थ्योपजननाय हि तत्। यस्यैवोच्येत, तस्यैव तेन विना न सामर्थ्यं, नान्यस्य। एवमेव हि व्रतस्याङ्गभावः, यत् कर्तारं समर्थं करोति। यस्य तु तेन न प्रयोजनं, स तदनपेक्ष्यैव यागमभिनिर्वर्तयति। तस्मादपि न शूद्रवर्जनम्।

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत। ३३॥

भाष्यं— एवं न प्राप्नोति श्रवणानीत्युक्तम्। शक्यते तु वक्तुं प्रापकाणीति। न च सूत्रकारेण तत् व्यपदिष्टम्। नैमित्तिकेष्वपि तेषु सत्सु शक्य एव शूद्रपर्युदासो वक्तुमिति न तदादृतम्। हेत्वन्तरं व्यपदिष्टम्। अपिवेति पक्षव्यावर्तनम्। एवमपि सति नैमित्तिकेऽपि ब्राह्मणादिश्रवणे सति अपशूद्राणामेवाधिकारः। कुतः? वेदनिर्देशात्। वेदे हि त्रयाणां निर्देशो भवति 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यं' इति। वेदाभावात् असमर्थः शूद्रो यष्टुम्। तस्मात् नाधिक्रियेत।

टुप्— 'वसन्ते गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीत' इति वसन्तो गर्भाष्टमत्वं अन्ये च नियमा अध्ययनाङ्गम्। पुरुषस्य च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनं विधीयते, न क्रतोः (श्रुत्याद्यभावात्)। अत ईदृश्या विशिष्टेतिकर्तव्यतया वेदोपादानं पुरुषार्थम्। क्रतुना अर्थात् वेदोऽपेक्षितः आत्मनिर्वृत्त्यर्थम्। अतः स वेदाध्ययनं प्रयोजयन् प्रसङ्गात् निराकाङ्क्षीक्रियते। अतो यादृशमध्ययनं तादृशेन (क्रतुना) निराकाङ्क्षत्वात्, शूद्रस्य अध्ययनाभावात् अनधिकारः इत्यन्तर्णीताभिप्रायः सिद्धान्तवादी आह अपशूद्राधिकारः इति।

गुणार्थित्वान्नेति चेत्। ३४॥

भाष्यं— (ननु) गुणेनाप्यध्ययनेन अर्थी शूद्रः अनुपनीतः स्वयमेव अध्येष्यते। तथाऽस्य सामर्थ्यं जनिष्यते इति।

टुप्— इतरस्तु अविदिताभिप्राय आह, गुणार्थत्वान्नेति चेत्। अत्यद्भुतमध्ययनं (तत् अनुपनीतस्यापि शूद्रस्य सम्भवति। तस्मादनुपनीतः पठिष्यति)।

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुषश्रुतिः। ३५॥

भाष्यं— उच्यते। विद्याग्रहणमेव एषा पुरुषश्रुतिः। उपनयनस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात्। विद्यार्थं उपाध्यायस्य समीपमानीयते, नाद्यर्थं, नापि कटं कुड्यं वा कर्तुम्। तदर्थमेव सैषा विद्यायां पुरुषश्रुतिः। कथमवगम्यते?

वि— ' उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च सदापच्छेदनेऽस्ति न। प्रायश्चित्तमुतास्त्यत्र, न निमित्तविघाततः ॥, एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वान्न विहन्यते। कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥ '

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानात् प्राक् बहिष्पवमानार्थं तद्देशं कच्छं धृत्वा प्रसर्पता उद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतृणा मध्ये 'यद्युद्गाताऽपच्छिन्द्यात् अदक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत, तत्र तद्दद्यात् यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्, यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्यात्, यदि प्रस्तोता ब्रह्मणे वरं दद्यात्' इत्यादिना तत्तत्कर्तृकापच्छेदे निमित्ते प्रायश्चित्तं श्रुतम्। तत्र अपच्छेदो नाम विभागरूपं फलमेव, यदि वा तज्जनिका क्रिया, सर्वथा तज्जनकक्रियाकर्तृत्वादेवात्र तत्कर्तृत्वव्यवहारः। तस्मिंश्च अन्यतरक्रियाजन्ये उभयक्रियाजन्ये च विभागे एकैकस्यापि प्रत्येकमस्त्येव कर्तृत्वं इति उद्गातृमात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभागे इव उभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेऽपि उद्गातृकर्तृकत्वव्यपदेशोपपत्ते भवत्येव तत्रापि प्रायश्चित्तं इति उत्तरविवक्षया प्राप्यते।

मण्डन— ' ग्रपच्छेदेऽपि तद्विधिः। ' १८. प्रायश्चित्तविधिः।

शंकर— ' सर्वच्छेदे निमित्तता। ' १९.

* अपत्नीकानाम्। अपराधनिमित्तस्तु तासां (स्त्रीणां) अनुपभोगो भवेत्, न तु अपत्नीकानां वर्णसंकरः। वा. १।२।१।२ पृ. १०९.

* अपदेशो वा (अर्थस्य विद्यमानत्वात्। ३।८।१।२) इति सौकर्यात् प्राप्तिरभिधीयते। पूर्वाह्णे हि गृहतः आदित्य कृत्वा मुखं प्रयान्ति इति प्रतीचीप्राप्तिः। वा. ३।८।१।११ पृ. ८९९.

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्। ३।८।१८।३४॥

सिद्धान्तसूत्रम्। 'पुरोडाशशकलं पैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति, धाना आश्विनपात्रे, पयस्यां मैत्रावरुणपात्रे' इति वचनात् पुरोडाशधानापयस्यानां सवनीयपुरोडाशगतानामेव एकदेशस्य संस्कारत्वात् पात्रे निधानं कार्यम्। न तु पुरोडाशान्तरादीनां मासाग्निहोत्रादिषु विद्यमानानामपि पुरोडाशधानापयस्यानां संयोगात् संस्कारस्य संबन्धात्। पात्रनिधानरूपः संस्कारः प्रकृतपुरोडाशादीनामेव, न ऐन्द्रवायवादेः। तुशब्दः पक्षान्तरनिरासार्थः। के.

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरुपयोवत्। ९।४।११।४३॥

' यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्' इत्यादिना उक्तायां पशुकामेष्टौ 'विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं, इन्द्राय प्रदात्रे दधिचरुं' इत्युक्तयोः दधिशृतयोः प्रदेयधर्माणां अपनयः कर्तव्यः। प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इत्यर्थः। सधर्मकं ततं पयः शृतं नाम। प्रदानात् अर्थान्तरे चरुश्रपणे विधानात्। चरुश्रपणार्थं हि पयो दधि च, न प्रदानार्थम्। चरुपयोवत्, चरोः श्रपणार्थं पयः चरुपयः। यथा प्रायणीयायां चरौ, श्रपणार्थे पयसि प्रदानधर्मा न क्रियन्ते तद्वत्। वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तस्मात् पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः इज्याधर्मा न कर्तव्याः इति सिद्धान्तः।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः। ४४॥

पशुकामेष्टौ शृते दधनि च इज्याधर्मा न कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। सिद्धवत् शृतोपदेशात् इज्याधर्माः कर्तव्या इति यत् पूर्वपक्षी ब्रूते तन्न। यतः शृतश्रुतिः लक्षणार्था। श्रपणेन द्रव्यं लक्षयिष्यति। अर्थप्राप्तं हि चरौ श्रपणं, तत् पयसि संबद्धं लक्ष्यते। तस्मात् दधिशृतयोः प्रदानधर्मा भवेयुः इति सिद्धान्तः। के.

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति इति न्यायः॥ यथा ' महाजनो येन गतः स पन्थाः ' इत्युक्तेर्विपरीतं पन्थानमित्यर्थः। एवं च श्रुतिस्मृतिसदाचारबहिर्भूतजनो बन्धुभिस्त्याज्य एव। उक्तं च मनुना ' स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ' इति। उक्तं चाऽनर्घराघवे ' यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम्। अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ' इति। साहस्री. ११२.

* ' अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति ' ' अननूयाजान् यजति ' इति बर्हिर्याग-अनूयाजवर्जनाश्रवणात् ज्योतिष्टोमगते अवभृथे बर्हिर्यागो वर्जनीयः इति

नात् संगतिः । कामश्रुत्यविरोधात् चातुर्वर्ण्यमधिकृतं इति सूत्रार्थः ।

वि—' शूद्रोऽपि यदा नो वा, स्याद्वैधाध्ययनेन वा । उपदेष्टृमुखाद्वाऽस्य क्रतुवित्त्वेन यष्टृता ॥, त्रिवर्णैर्वेदविद्भिः कृतार्था विषयः क्रतोः । नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद्यष्टृता कुतः ॥ '

भाट्ट—' यद्यपि कामश्रुतयः अविशेषेण प्रवृत्ताः, तथापि तासां लाघवाय आधानाध्ययनविधिविद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्य द्वितीये साधितत्वात् शूद्रस्य तदाक्षेपकत्व नाऽनुपपत्तेः तस्य वेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्च अपशूद्राणां त्रयाणामेवाधिकार., न शूद्रस्य अग्निसाध्ये तदसाध्ये च वैदिके कर्मणि । द्वितीयसिद्धस्यैव प्रयोजनार्थमधिकरणं इति नातीवास्य पूर्वपक्षादरः । अत एव सर्वत्र वेदे त्रयाणामेव वर्णानामनुकीर्तनम् । यत्तु ' पयो व्रत ब्राह्मणस्य ' इत्यादि वर्णत्रयमनुकीर्त्य ' मस्तु शूद्रस्य ' इति कीर्तन तत् मस्तु शूद्रस्य अनधिकारिणो भक्ष्यमुचित न तु ब्राह्मणादेः इति तन्निन्दया पयआदिस्तुतिः । (वस्तुतस्तु रथकारस्य आधाने, निषादस्य रौद्रेष्टौ, अवैदिके शान्त्यादिकर्मणि च शूद्रसामान्यस्य अधिकारसत्त्वात् तत्रैव ' मस्तु शूद्रस्य ' इति वाक्य सार्थकं भविष्यति इति वस्तु तत्त्वम् । के.)

मण्डन—' शूद्रोऽधिकारी नेत्याद्यौ । '

शंकर—' अपशूद्रं च सा मता । ' सा अधिक्रिया ।

० अपशूद्राधिकरणं कर्माधिकारनिषेधकवचनाभावेऽपि अग्निसाध्येषु कर्मसु अन्वयाभावेन अनधिकारप्रतिपादनार्थम् । कौ. २।४।२।१९.

० अपशूद्राधिकरणे उक्तं स्वाप्यापविधि अनिर्दिष्टकर्तृकत्वेन कर्तारमपेक्षमाणः प्रयोजनवत्तरत्वात् ' किमर्थं वयमाचार्यनिवटं नीता. ' इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान् ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वन् तेषामेवाध्ययन विधत्ते, न शूद्रस्य इति । रत्नाकर. पृ. ६२.

० अग्निहोत्रादिविषयः त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमधिकारनियमः अपशूद्राधिकरणे वक्ष्यतेऽध्ययनविधिप्रसादलभ्यः । (अपशूद्राणां शूद्रभिन्नानां त्रैवर्णिकानामेव वैदिककर्माधिकारः अध्ययनाधिकारः वेदार्थज्ञानाधिकारश्च इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं अधिकरणं अपशूद्राधिकरणम् । के.) शा. १।१।१ पृ.६.

० अध्ययनं अक्षरावाप्तिफलकतया अपशूद्राधिकरणे प्रतिपादितम् । आभरणं. ३।४।१।१२ ब्रसू.

० न चैवं शूद्रस्याप्याधानं शङ्क्यम् । ' अध्वराणा जनयथः पुरोगा ' ' दर्शमहं पूर्णमास यज्ञं यथा यजै ' इत्यादिमन्त्रवर्णात् आधानस्य यज्ञार्थत्वावगमात्, ' तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः ' इति तस्य यज्ञप्रतिषेधात्, शूद्रस्य अध्ययनविध्यभावात्, ' न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम् ' इति तस्य विद्याप्रतिषेधाच्च इति षष्ठे अपशूद्राधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । कु. २।३।३।४.

० अविदुषः कर्मकर्तृत्वेन अविधानात्स्यापशूद्राधिकरणवक्ष्यमाणहेतूक्त्यर्थतया नहि इति सूत्रावयवं व्याख्याय । सु. ३।७ पृ. ६२.

ङ्क अपसारिताग्निभूतलन्यायः । भूतलात् अपसारितेऽपि अग्नौ तत्र उष्णता उपलभ्यते तद्वत् । साहस्री. २८७. ० अपसारिता० न्यायः । भूतले अनुभूयमान उष्णिमा भूतले अग्निमनुमापयति । संग्रहः.

० ' अपहतपाप्मानं भ्रवयः, असौ गच्छ यावादित्य उद्यन्नेषा पाप्मानमपहन्ति, तस्माद्यदहरेवैनं श्वोऽग्नमेव्‌ आदधीत अथ यजेत ' इति वचने अथ यजेत इत्यनेन आधानानन्तर्यं सोमे विधीयते, यजेत इत्यनेन सोमस्यैव परामर्शात् । अत एव आदधीत इत्यनेन आधाने एव कालबाध इति वक्ष्यते । भाट्ट. ५।४।३.

० अपादाने पञ्चमी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । यथा— ' अग्नेस्तृणान्यपचिनोति ' । चाल. पृ. ४५. ० अपादानत्वं क्रियानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । वृक्षात्पतति पर्णे पर्णे च अतिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । रहस्यं. पृ. ११२. ० अपादानत्वं पञ्चम्यर्थः । ' अपादाने पञ्चमी ' इति सूत्रात् । अपादानत्वं च परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । क्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वं इति तदर्थः । तत्तदार्थतावच्छेदकतावच्छेदकतत्क्रियानाश्रयत्वे सति

' यथा साध्वनुरूपत्वात् प्रमादाशक्तिजेष्वपि ।' जायते वाचकभ्रान्तिस्तथैव म्लेच्छभाषिते ॥ ' शब्दापभ्रंशवदेव गौणभ्रान्त्यादिप्रयोगनिमित्ता अर्थापभ्रंशा भवन्ति । ते शास्त्रस्थैरेव अविप्लुतार्थक्रियानिमित्तपुण्यार्थिभिः शक्यन्ते परीक्षिभिर्विवेक्तुम् । १।३।४।९ पृ. २१९-२०, * **अपभ्रंशेन** कश्चित् विशेषः प्रतिदेशं अभिधीयते । यथा— रौहिणिका गौः इति । ३।४।४।१३ पृ. ९१९. * **अपभ्रंशानां** साधुशब्दस्मारकत्वेन उपयोगः । मणि. पृ. १५१.

* **अपभ्रष्टा.** शब्दाः , साधुशब्दस्मरणात् अर्थबोधकाः । ' गाव्यादिदर्शनात् गोशब्दस्मरणम् । ततः सास्नादिमान् अवगम्यते । ' भा. १।३।८।२९, * शाक्यादिग्रन्थेषु पुनः यदपि किंचित्साधुशब्दाभिप्रायेण अविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्त , तत्रापि प्रकृतिविकृतिपदपदार्थलिङ्गत्वादिप्रायप्रयोगात् किं चिदेव अविप्लुत लभ्यते । किमुत यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषाभ्योऽपि अपभ्रष्टतराणि ' भिक्खवे ' इत्येवमादीनि । द्वितीयाबहुवचनस्थाने हि एकारान्त प्राकृत पद दृष्ट, न प्रथमाबहुवचने संबोधनेऽपि । संस्कृत-शब्दस्थाने च (संस्कृत = सक्कत = संकड = सकड) ककारद्वयसंयोगः अनुस्वारलोपः ऋवर्णाकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रंशेषु दृष्ट, न डकारापत्तिरपि । वा. १।३।६।१२ पृ. २३८-३९.

* **अपरपक्षादिकालनियम.** पित्र्यकर्मणाम् । भा. ६।८।६।२५.

* **अपररात्रे** व्रत न नित्य ज्योतिष्टोमे । भा. ६।८।१।२९.

* **अपराह्णे** ' आग्नावैष्णव द्वादशकपाल निर्वपेत् सारस्वतं चरु बार्हस्पत्यं चरु ' अध्वरकल्पायाम् । भा. ११।२।४।१९.

अपराह्णच्छायान्यायः । यथा दिनपरार्धच्छाया प्रथम लघ्वी पश्चान्महती , तथा सज्जनमैत्री । उक्त च– ' आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् । दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खल सज्जनानाम् ॥ ' इति । साहस्री. २३२.

अपरिग्रहं च प्रधानगामि इति न्यायः ॥ (यस्मिन् मन्त्रादौ कस्य चिद्देवताविशेषस्य परिग्रहः स्वीकारः निर्देशो नास्ति तत् अपरिग्रहं, तच्च यत् प्रधानं तस्मिन् गच्छति तत्प्रतिपादकं इत्यर्थः) । दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२९.

' अपरिग्रहं च श्रेष्ठगामि ' इति न्यायः ॥ यस्मिन्नपि पक्षे नराशसो यज्ञः, तस्मिन्नपि पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य जगतो यज्ञस्य श्रैष्ठ्यम् । अपरि० गामि इति न्यायः । दुर्गाचार्यः निरुक्तं ७।४ पृ. ६२७.

* **अपरिमाणे च शिष्टस्य** (अपरिमिते शिष्टस्य इति पाठः) ६।७।१०।२१. इत्यधिकरणे, आधाने 'एका देया, षड् देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शत देय, सहस्रं देयं, अपरिमितं देय ' इति आधानदक्षिणाकल्पभेदश्रुतौ अपरिमितशब्दः बहुत्वार्थकतया एकादिशब्दवत् दक्षिणाकल्पभेदपरः इति निर्णीतम् । पराक्रमः. २७।२.

* **' अपरिमितं देयम्'** अयं गुणप्रतिषेधः प्रत्ययः ' क्रत्वर्थः आधाने (पूर्वपक्षे) । बाल. पृ. ३२. * **अपरिमितत्वं** नाम आधाने दक्षिणायाः सहस्राधिकत्वम् । भा. ६।७।११।२३-२५, * अपरिमितत्वं नाम दानस्य उक्तसंख्याभ्यः संख्यान्तरवत्त्वं आधाने । ६।७।१०।२१-२२, * **अपरिमितशब्दः** अनेकस्मिन् अशक्यपरिमाणे सति बहुषु रूढः । अपरिमित अस्य धन बहु इति गम्यते यथा कुशलः प्रवीणः इति । अश्वकर्णशब्दवत् समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्दे अवयवप्रसिद्धिः बाध्यते । ६।७।१०।२२.

अपरिमिताधिकरणम् । आधाने अपरिमितवाक्येन संख्यान्तरयुक्तदानविधानम् ॥

अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात् । ६।७।१०।२१ ॥

भाष्यं— आधाने श्रूयते ' एका देया , षड् देयाः, द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः, शत देय , सहस्र देयं, अपरिमित देय ' इति । तत्र संदेहः किं यत्परिमितमेका देयेत्येवमादि , तत्र दातव्यमिति प्रतिषेधो विधीयते , उतापरिमित नाम किंचित् , तस्य दान विधीयते इति । किं प्राप्तम् । अपरिमिते श्रूयमाणे भ्रमः । शिष्टस्यैकादेः संख्ये-

पक्षिणोऽभिसंधिः। प्रसिद्धेरर्थवत्वात् प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविधित्वमेवास्य युक्तम्। तथाहि, यद्यपि लोके समुदायप्रसिद्धिर्नास्ति, तथापि 'ऊर्ध्वं भिनत्ति' इति व्युत्पत्त्या खनित्रादिद्रव्यमुद्भिदादिपदात् प्रतीयते एव। तथा सति च उद्भित्पदस्यार्थवत्त्वं भवति, यजिपदार्थातिरिक्तार्थप्रतिपादनात्। एवं भिन्नार्थत्वात् पुरुषप्रवृत्तावपि विशेषो भवति। तदुक्तं, 'प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च। अधिकत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूपं विधीयते॥' इति। (वा. १।४।१ पृ. ३२१.) नामधेयत्वे तु अवगताऽपि अवयवप्रसिद्धिर्हातव्या। तथा यजिपदार्थानतिरिक्तार्थत्वादानर्थक्यम्। अनतिरिक्तार्थत्वादेव प्रवृत्तावपि न विशेषकरत्वम्। ननु गुणो विधीयमानः फले विधातव्यः, कर्मणि वा? तत्र न तावद्गोदोहनवत् फले, प्रणयनवत् प्रकृताश्रयाभावात्। नापि कर्मणि, प्रकृतकर्माभावादेव। न च दूरस्थज्योतिष्टोमानुवादेनैवाय गुणविधिः, दूरस्थहोमानुवादेन आहवनीयविधिवदिति वक्तव्यम्। उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधेन निराकाङ्क्षे कर्मणि गुणान्तरविधानासंभवात्। आहवनीयविधाने तु अवरोधविरोधाभावादुपपन्नो विधिरिति। न च निष्कृष्टयागानुवादात् आकाङ्क्षाप्रवृत्तेर्गुणविधानोपपत्तिरिति वक्तव्यम्। यतोऽनुवादानां पूर्वावगतार्थविषयत्वात्, तदनुसंधाने च गुणान्तरावरोधात् आकाङ्क्षाविरहस्य तदवस्थत्वात्। एतच्च चित्राऽधिकरणे प्रयत्नान्तरं प्रतिपादनीयमिति। किंच ज्योतिष्टोमेऽपि 'सोमेन यजेत' इति सोमरूपगुणश्रवणात् उद्भित्तुल्यत्वमेव। अतः कथं तदनुवादेनापि गुणविधानम्। न चैवं सति गुणविशिष्टकर्मविधिरेवायमस्त्विति वक्तव्यं, विधिगौरवदोषात्, उद्भिद्वतेति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च। तदुक्तं 'गुणो विधीयमानोऽपि फले कर्मणि वा भवेत्। विशिष्टविधिबुद्ध्या वा सर्वथा न च युज्यते॥' इति। (वा. १।४।१ पृ. ३२३.)। उच्यते, — विशिष्टविधिरेवायम्। न चैवं विधिगौरवं मत्वर्थलक्षणा च दोषमावहति, सकलविशिष्टविध्युच्छेदप्रसङ्गात्। अथ अगत्या तत्र तथाऽऽश्रयणं, तदत्रापि समानम्। तेन यथा 'दध्नाग्निहोत्रं जुहोति' [illegible] इत्यादिष्वगत्याऽपि विशिष्टविधानं, तथेहापि उद्भेदनसमर्थखनित्रादिविशिष्टकर्मविधानमेवेति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। अयमभिप्रायः। भवेदेवमगत्या मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधिगौरवाश्रयणं, यदि नामधेयत्वेन न गतिर्भवेत्। तथाहि, 'उद्भिदा' इति करणवाचितृतीयान्तपदस्य करणीभूतयागसमभिव्याहृतस्य तत्सामानाधिकरण्यं प्रतीयते। तच्च तीतमपि हीयेत, यदि व्रीहिसोमादिवत् उद्भित्पदमर्थान्तरे निरूढं भवेत्। अवयवप्रसिद्धिस्तु 'ऊर्ध्वं भिनत्ति' इति व्युत्पत्त्या यथा खनित्रादिद्रव्ये, तथा पशूनामुद्भेदनमनेन क्रियते इति यागेऽपि। तेन यजिसामानाधिकरण्यात् उद्भिदादिपदानां यागनामधेयत्वमेव। तदुक्तं 'पदमज्ञातसंदिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति। निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते॥' इति। अतोऽवयवप्रसिद्धेर्यागेऽपि समानत्वादप्रसिद्धार्थत्वं यदुक्तं, तत् तावत् परिहृतम्। यदपि यजिपदार्थानतिरिक्तार्थत्वादानर्थक्यमुक्तं, तदप्ययुक्तं, यजिविशेषप्रतीतिहेतुत्वेनैव नामधेयस्यार्थवत्त्वात्। अत एव अप्रवृत्तिविशेषकरत्वमपि अयुक्तं, विधित्सितयागविशेषप्रतिपादनेनैव प्रवृत्तिविशेषकरत्वादिति। ननु अर्थविशेषप्रतिपादनेन हि पदान्तरस्य पदान्तरविशेषकत्वं भवति। यथा 'नीलमुत्पलं, शुक्लः पटः' इति। न च नामधेयस्य यजिपदार्थातिरिक्तमर्थान्तरमस्ति। अतः कथमस्य यागविशेषप्रतिपत्तिहेतुत्वम्। न च स्वात्मनैव नामधेयं यजिविशेषणमिति वक्तव्यम्। तस्य शब्दानभिधेयत्वात्। शाब्दाशाब्दयोश्चान्वयासंभवात्। अथ नामधेय शब्दव्यक्तिद्वयर्थमात्मानं लक्षयतीत्युच्यते, तदपि पक्षमिया [illegible] नूनमनुचितनसमानम्। मत्वर्थलक्षणाभयेन हि गुणविधिमनुपेत्य नामधेयत्वमभ्युपगतम्। सा चेयं नामधेयत्वेऽपि स्वीकृता, किमपराद्धं गुणविधिना। किंच गुणविधौ मत्वर्थलक्षणायामपि ओ [illegible] मन्वर्थपरत्व न परिहीन, इह तु आत्मलक्षणायां तनोऽपि अपन्यवनिति गुणविधिरेव श्रेयः। उच्यते—स्यादेव यदि संज्ञा नीलादिपदमिव विशेषणीभूतस्वातिरिक्तार्थोपस्थापनद्वारेणैव भवेत् विधिनगीति मूलं। किंतु यः मट शब्दः सामान्यावच्छेदकम-

आधाने 'एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं' इति विधाय 'अपरिमितं देयं' इत्युक्तम्। तत्र अपरिमिते अपरिमितशब्दे, पूर्ववाक्येषु शिष्टस्य विहितस्य गोद्रव्यस्य सङ्ख्येयस्य या एकत्वादिका सहस्रपर्यन्ता सङ्ख्या उक्ता, तस्याः प्रतिषेधः उक्तः स्यात्। न परिमितं अपरिमितं इति नञ्- समासे परिमितशब्देन पूर्वोक्तां एकत्वादिकामनूद्य नशब्देन सर्वस्यास्तस्याः निषेधः कृत इति। तच्छ्रुतित्वात् तस्याः पूर्वोक्तसंख्यायाः परिमितशब्देन श्रवणात्। एवं च 'अपरिमितं देयं' इत्यस्य परिमितं न देयं इत्यर्थः। न तु अपरिमितशब्देन का चित् नवीना सङ्ख्या उक्ता। इति पूर्वः पक्षः। अपरिमाणे इति पाठेऽपि स एवार्थः।

कल्पान्तरं वा, तुल्यवत् प्रसंख्यानात्। २२॥
पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह। अपरिमितशब्दे पूर्वविहितसंख्याप्रतिषेधो न कृतः किंतु कल्पान्तरं उक्तम्। यथा शतं इति एकः कल्पः, सहस्रं इत्यपरः कल्पः, तथा अपरिमितं इति अन्यः कल्पः। एक, षट्, द्वादश, चतुर्विंशतिः, शतं, सहस्रं, अपरिमितं, इति तुल्यवत् प्रसंख्यानमिदं तुल्या गणना एषा। न तु केन चित् कस्य चित् प्रतिषेधः। अनेके दक्षिणापक्षा अत्रोक्ताः। तत्र अपरिमितं नाम अन्यतमो दक्षिणापक्षः इति। तस्मात् सङ्ख्यान्तरमेवेदं परिगणनारहितं इति सिद्धान्तः। पूर्वेषु पक्षेषु परिगणनं, अत्र पक्षे तु परिगणनं नास्ति इति विशेषः। के.

* 'अपरिमिते च शिष्टस्य' (६।७।१०।२१) इत्यधिकरणे अन्यार्थसंनिधानस्य आकाङ्क्षावशात् विशेषकत्वं षष्ठे वर्णितम्। तत्र हि— 'एका देया, षड् देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमितं देयं' इति आधानदक्षिणाकल्पभेदश्रुतौ अपरिमितशब्दः बहुत्वार्थकतया एकादिशब्दवत् दक्षिणाकल्पभेदपरः इति निर्णयः। पराक्रमः. पृ. २७.

* अपवादस्य विषयं, उत्सर्गस्य अविषयं ज्ञात्वा बाधः। सु. पृ. १३८.

𝕏 अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते। इत्ययं न्यायः 'नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवति' इति न्यायेन समानार्थकः। नचैवं अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः इति निर्विषयं स्यात्। वृद्धौ इत्यादौ 'नादिचि' (पा. ६।१।१०४) इति पूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तेत इति वाच्यम्। 'मित्रोद्रयौ नद्यौ' 'तौ सत्' इत्यादिलिङ्गेन 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोऽपि न प्रवर्तते' इत्यस्य असार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात्। तदेतत् तत्रतत्रोच्यते 'नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुं' इति। शब्द-कौस्तुभः इकोगुणसूत्रे. * अपवादचिन्ताऽपि प्रस्तुताव्यवधायिका प्रासङ्गिकचिन्तावत्। सु. पृ. ९५०.

𝕏 अपवादन्यायः। अधिष्ठाने भ्रान्त्या तदतिरेकेणाभावनिश्चयोऽपवादः। यथा— स्थाण्वादौ प्रतीतस्य पुरुषादेः स्थाण्वाद्यतिरेकेणाभावनिश्चय इति। साहस्री. ४१९.

* अपवादाधिकरणे प्रयोजनं न वक्तव्यम्। (अपवादेषु उत्सर्गस्यैव प्रयोजनम्।) भा. ३।१।७।३२.

𝕏 अपवादाभावादुत्सर्गस्थितिः इति न्यायः। 'दृष्टसर्वनिषेधे तदेकदेशवस्तुधीरूपापवादाभावादुत्सर्गस्थितिः' इतिन्यायात् पूर्वदृष्टस्य वस्तुत्वप्रसङ्गात् अनवधिकनिषेधायोगात्। न्यायनिर्णयः. ३।२।६।२२ ब्रसू. * अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितिः इति न्यायमनुसरन्नाह। सं. शारीरके रामतीर्थः ३।२३६. * अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्थितिः इति न्यायेन पूर्वविद्धैव ग्राह्या इति निर्णयसिन्धुः चिन्त्यः। पुरुषार्थचिन्तामणिः चतुर्दशी.

𝕏 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते' (६६ परिभाषा पृ. २५२) निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। इति न्यायेन अन्तरङ्गस्य अपवादबाधकत्वात्। भूति. पृ. १८८. * इति न्यायेन प्रकृतिप्रत्ययरूपविधिर्भस्य अनुकरणेऽदेशेऽपि अतिदेशकत्वात्। पृ. १८८.

* अपवादचिन्ता— यदपवादेन यच्चिन्ता क्रियते, तत्समाप्तौ अपवादचिन्ता बुद्धिस्थीभवति। सु. पृ. ८०७.

न्याय. ' अपिवा यजमानाः ' इति । अनेन न्यायेन परास्त. त एवेति । भा १०।६।१५।२४. न्यायसूत्रार्थस्तु– अपिवाशब्दः ऋत्विजां यजमानान्यत्वं व्यावर्तयति । यजमाना एव ऋत्विज स्यु॰, 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इत्यादौ ऋत्विजा अभिधाने. यजमानेषु संयोगात् संबन्धात् संबन्धदर्शनात् । तस्मात् तेषा ऋत्विजां यजमानत्वं स्यात्, यजमानानामेव च आर्त्विज्य स्यात् इति । के.

* अपिवाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् । (६।३।३।१२) (सूत्रार्थस्तु—विहितद्रव्यापचारे प्रतिनिधिग्राह्य द्रव्यभेदेऽपि यागस्य अव्यतिरेकात् भेदाभावात् , रूपभेदाभावात् दर्शपूर्णमासादिशब्दभेदाभावाच्च । तस्मात् प्रतिनिधिना क्रियमाणेऽपि कर्मणि ऐककर्म्यं स्यात् । व्यक्तिभेदेऽपि गोत्वैक्यवत् । गोत्वादिसत्त्वस्याभेदात् यथा गौ. इत्यादि नामधेयं न भिद्यते , तथा दर्शपूर्णमासादिनामधेयमपि न भिद्यते इति) । अत्र एकशब्दोक्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यनिमित्तकत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकरूपाभेदात् तत्प्रतिपादकयज्यादिशब्दाभेदाच्च कर्मभेदे प्रमाणाभावात् न सादृश्यनिमित्तता युक्ता इत्युक्तम् । सु पृ ३४३. * नापि एकशेषेण तन्त्रोच्चरिता. सप्तदश प्राजापत्यशब्दा. संभवन्ति । शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानात् । वक्ष्यति च एवजातीयकानामैकत्व ' अपिवाऽव्यति॰' इति । वा २।३।१३।२६ पृ ६२०. * अपिवाऽव्यतिरेकात् इति विहितद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरेण कृतस्यापि यागस्याव्यतिरेकात् अष्टाकपालद्रव्यकत्व–अग्निदेवत्यत्व रूपाविभागाभेपशब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गोत्ववदैककर्म्यं इति वदन् सूत्रकृत् प्रत्यभिज्ञायमानानां अभेदं वक्ष्यति । सु पृ. ९६०.

ॠ अपिवा शेषभाजां स्याद्, विशिष्टकारणत्वात् । ६।४।२।३ ॥

दर्शपूर्णमासादौ स्विष्टकृदर्थे अवत्तस्य नाशे किं पुनः शेषादवदेय, किं वा नेति विचारे शेषादवदेय इति उपन्यस्ते पूर्वपक्षे तन्निरासार्थ. अपिवाशब्द । स्विष्टकृत् शेषकर्म । तदर्थमवत्तस्य नाशे स्विष्टकृदादीनां शेषभाजां कर्मणां लोपः स्यात् । हविर्द्रव्यस्य यः शेषः तं भजन्ति यानि कर्माणि, तानि शेषभाञ्जि । तेषां शेषभाजां लोप. स्यात् । विशिष्टकारणत्वात् । विशिष्टं प्रतिपत्तिरूपं कारणं येषां स्विष्टकृदादीनां तानि विशिष्टकारणानि । तेषां भाव. विशिष्टकारणत्वं तस्मात् । नहि स्विष्टकृदादीनि अर्थकर्माणि , प्रतिपत्तिरूपाणि तु तानि । तेषां लोपेऽपि न का चिद्धानि. । अत्र लोपशब्दस्याध्याहारः । तदुक्तं श्लोकवार्तिके प्रतिज्ञासूत्रे ' शेषभाजां भवेल्लोप इत्यध्याहारकल्पना ' (५४) इति । के.

* अपिवा शेषभाजां स्यात् (६।४।२।३) इति न्यायविरोध. उपकारलक्षणं शेषत्वं इति मते । वा. ३।१।२।२ पृ. ६५७ * अपिवा शेषभाजां स्यात् इदमेव नाशाधिकरण नाम । के.

ॠ ' अपिवा शेषभूतत्वात् तत्संस्कार. प्रतीयेत ' (१०।१।६।११) । स एव न्याय इह (उत्तमप्रयाजे) च स्थाण्वाहुतौ 'अपिवा शेष॰' इति । शेषभूताश्चाग्न्यादय आज्यभागादिषु । भा १०।१।८।१४ पृ. १८११. न्यायसूत्रार्थस्तु–शाखान्ते स्थाण्वाहुतिर्न कर्तव्या इति अपिवाशब्दार्थ । स्थाणो यूपशेषभूतत्वात् स्थाण्वाहुतिं तस्य यूपस्य संस्कार प्रतीयेत । इति । के.

* अपिवा श्रुतिसंयोगात् । २।१।८।२४ अत्र प्रकृतदेवतालक्षणार्थत्वे सति अश्रुतिसंयोगदोषापत्ते इति अकारप्रश्लेषेण सूत्रावयवो योजित (वार्तिके) । भाष्यकृद्व्याख्यातपूर्वपक्षपक्षे अकारप्रश्लेष विना योज यति ' यत्तु ' इति (वा. पृ ४२७) । प्रक्रियते इति कर्मव्युत्पन्न प्रकरणशब्दमङ्गीकृत्य प्रकृते माहेन्द्रयागाङ्गभूते पृष्ठाख्ये स्तोत्रे रथंतरचोदनोपस्थानामवेन इति विना वन्दतया श्रुत्या ऐन्द्रस्य प्रगाथस्याङ्गत्वेन संयोगात् इति सूत्रावयवो योजित । सु पृ. ६८०

ॠ अपिवा सत्रकर्मणि गुणार्थैषा श्रुति स्यात् । ७।३।२।५॥

कर्मनामधेयं स्वदेशादन्यत्र क्वापि श्रूयमाणं धर्माणां ग्राहक इति नियमस्य अपवादार्थं सूत्रम् । ' तदर्थं एव

वेद.। कुतः? अविशेषात्। नहि कश्चित् विशेष उपादीयते। तस्मात् शूद्रो न निवर्तते।

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसंबन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः। २६॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। त्रयाणामधिकारः स्यात्। कुतः? अग्न्याधेये निर्देशात्। अग्न्याधेये त्रयाणां निर्देशो भवति, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति। शूद्रस्याधाने श्रुतिर्नास्ति इति अनग्निः शूद्रः असमर्थः अग्निहोत्रादि निर्वर्तयितुम्। तस्मात् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्येवमादिषु शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति। ब्राह्मणादीनेवाधिकृत्य सा प्रवर्तते। ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्। आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम्। तस्मात् अनधिकृतः अग्निहोत्रादिषु शूद्रः इति आत्रेयो मुनिर्मन्यते स्म।

टुप्— वसन्तब्राह्मणकर्तृकत्वविशिष्टं आधानं अग्न्युत्पत्त्यर्थम्। स च (अग्निः) यज्ञाङ्गम्। न च शूद्रस्य अग्निरस्ति। विशिष्टेन धारणेन उत्पद्यमाना आहवनीयादयो भवन्ति अलौकिकत्वात्। न च यूपतुल्योऽयम्। तत्र (हि) बन्धनसमर्थं यत् तदवगतं, विशेषस्तु अनवगतः। स हि उपपदात् वाक्यान्तराद्वा अवधार्यते अयं यूप इति। इह तु होमेन आहवनीयस्य अनाक्षेपात् सामान्यावगतिर्नास्ति। तस्मात् अन्येन अनाक्षेपात् वेदात् योऽवगम्यते स आहवनीयः। स च वसन्तब्राह्मणकर्तृक (अवगम्यते)। तेन अन्यकालकर्तृको न भवति आहवनीयः। तदभावे यागाभावात् शूद्रस्य अनधिकारः।

निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात्। २७॥

भाष्यं— यदुक्तं अनधिकारः शूद्रस्येति, तन्न। सर्वं हि अर्थिनमधिकृत्य यजेत इत्युच्यते। स. अग्नीन् प्रत्युपेक्षमाने शूद्रात् न व्यावर्तेत। यत्तु असमर्थः आन्वाधानादिभिः, स्यादेव अग्निभिः अर्थवान्, कामश्रुतिपरिगृहीतत्वात्। अथ, ननु अग्न्याधेयचोदना ब्राह्मणादिसंयुक्ता, न शूद्रस्येति। उच्यते। निमित्तार्थेन एताः श्रुतयः, न प्रापिकाः। कथं? निमित्तसमावा एते शब्दाः। ब्राह्मण आदधानो वसन्ते, राजन्यो ग्रीष्मे, वैश्यः शरदि इति ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः सम्बन्धो गम्यते। तेन वसन्तादिसम्बन्धार्थाः ब्राह्मणादयः इत्येव गम्यते। तथा च आदधातिः न वाक्येन शूद्रात् व्यावर्तितो भविष्यति। तस्मात् बादरिः सर्वाधिकारं शास्त्रं मन्यते स्मेति गम्यते।

टुप्— आहवनीयादिभिः अर्थाक्षिप्तमाधानम्। नहि तेन विना आहवनीयादयः सन्ति। तस्मात् प्राप्तमाधानमनूद्य वसन्तादिर्गुणो विधीयते। तस्यानेन गुणेन सगुणं, शूद्रस्य (तु) गुणाभावादगुणमेव।

अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत। २८॥

भाष्यं— अपिवेति पक्षो व्यावर्त्यते। यथाश्रुति एव प्रतीयेत, ब्राह्मणादयो हि आधाने श्रूयन्ते। तेन ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानम्। वसन्तादिश्रवणाच्च वसन्तादिकालकम्। तथा चेद् शूद्रवर्जितानामेव अनुक्रमणं भवति। 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य' इति। शूद्रस्य साम नामनन्ति। तथा 'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इति। तथा आधाने 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशसु राजन्य, द्वादशसु वैश्यः' इति। एवं अब्रह्मसामकं अव्रतकं अप्रक्रमकं च शूद्रस्य प्रयुक्तमपि कर्म निष्फलं स्यात्। तस्मान्न शूद्रो जुहुयात् यजेत वा।

टुप्— निमित्तार्थता न घटते। नहि अर्थादाधानं प्राप्नोति। नहीह लोके विज्ञायते आधानेन आहवनीयो भवतीति। शास्त्रात् अवगम्यते। तत्र (शास्त्रादवगम्यमान) विशिष्टकालकर्तृक (आधान) आहवनीयगुणादर्थि (इति गम्यते)। अन्यकालकर्तृकं कथमुत्पादयेत्, शास्त्रेण अचोदितत्वात्। (किंच न निमित्तार्थानि ब्राह्मणादिश्रवणानि, किंतु प्रकरणेन इत्याह—) आधानो प्रकरणः कामश्रुतयः (वसन्तादिविशिष्टमग्निमधिकृत्य प्रवर्तन्ते, न तु तद्विहितमाधानमधिकृत्य प्रकरणादि. विधि.। न च माक्षेपोऽपि वैकल्पिकः इत्याह—) न सम्पन्नमेव केनचिदनुपपत्त्याऽऽक्षेप्तुम् (अर्थिवादिभिः कोऽपि तत्सम्पादनसमर्थः)। ब्राह्मणादिः

विग्रहवत्यो देवतास्तु नैव सन्ति, आम्नायाभावेऽपि अपूर्वसत्त्वादेव सौर्यादौ ऊहास्तित्वम्। ९।१।४. ● अपूर्वं कर्मजन्या स्वर्गादिफलदा शक्तिः, स्वर्गादिफलस्य प्राक्तनी सूक्ष्मावस्था वा। इदमेव अदृष्टं नाम। के. ● अपूर्वं नाम यागाद्यान्तरव्यापारः किंवा यागजन्या या चिच्छक्तिः कर्तृसमवायिनी। वि. २।१।२. ● अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरभ्य शिष्यते— 'स्वर्गकामो यजेत' इति। इतरथा हि विधानं अनर्थकं स्यात्, भङ्गित्वात् यागस्य। भा. २।१।२।५ पृ. ३९०. ● अपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणः अवान्तरव्यापाररूपं अङ्गानां च फलवदुपकारसाधना नाम्। एषा अत्र प्रक्रिया— प्रथमं तावत् फलवाक्येन कर्मणः 'यागेन स्वर्गं कुर्यात्' इति। 'कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यं' इत्यपेक्षायां 'अपूर्वं कृत्वा' इत्युच्यते। 'कथमपूर्वं क्रियते' इत्यपेक्षायां 'अङ्गानुष्ठानप्रकारेण' इति। अतः पूर्वापरकालवर्तिभिः अङ्गव्यापारैः विषयीकृतस्य यागस्य अपूर्वसाधनत्वं न स्वरूपेण सम्भवति इति अपूर्वान्तरमपि परिकल्प्यते। दर्शपूर्णमासयोस्तु पक्षद्वयवर्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत् फलपूर्वारम्भायोगात् एकैकं प्रति समुदायापूर्वं कल्प्यते। तत्कथंभावापेक्षायां अग्न्यन्वाधानाद्यङ्गोपदेशः। ततः पूर्ववदेव पूर्वोत्तराङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिः, न स्वरूपेण संभवति इति प्रतित्रिकं त्रीणित्रीणि उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते। यदि पुनः प्रथममेव षड्भ्यो यागेभ्यः षडपूर्वाणि कल्प्येरन्, ततः अपूर्वार्थत्वादङ्गानामङ्गोपकृतेभ्यो यागेभ्यः अपूर्वसिद्ध्यै पुनरपि षडपूर्वाणि कल्प्यानि स्युः इति गौरवं स्यात्। तस्मादेकमेव फलापूर्वम्। उत्पत्त्यपूर्वाणि तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते। तथा अङ्गान्यपि क्रतूपकारकत्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वात् न स्वरूपेण संहत्योपकर्तुं शक्नुवन्ति इति, अवान्तरव्यापाररूपाणि तावत् अपूर्वाण्यारभन्ते। तत्र सर्वाणि संहत्य प्रधानस्य सामर्थ्योद्बोधनं फलारम्भोन्मुख्यरूपं अनुग्रहं परमोपकाराभिधानं जनयन्ति। तत्र तु अयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव शक्त्यतिशयं दधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते, तद्द्वारेण फलापूर्वे। आरादुपकारकाणि तु साक्षादेव उत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ। एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तौ अनुग्राहकाणि भवन्ति इत्येवं एकरूपेण इत्थंभावेन स्वीक्रियन्ते। तस्मादस्त्यपूर्वम्। शा. २।१।२.

सोम— ननु यथा आग्नेयादीनां प्रधानानां फलसाधनतानिर्वाहार्थं प्रथमं फलापूर्वमेकं सर्वप्रधानसाध्यं कल्प्यते, पश्चाच्च अङ्गसाहित्यसिद्ध्यर्थं प्रातिस्विकानि उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, तथा अङ्गानामपि सर्वेषां क्रतूपकारजनकत्वनिर्वाहार्थं सर्वाङ्गजन्यमेकमपूर्वं कल्पनीयं, पश्चाच्च परस्परसाहित्यसिद्ध्यर्थं अवान्तरव्यापाररूपाणि उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि इति कथं सर्वाङ्गजन्य एकमपूर्वं ग्रन्थकारेण नोच्यते। अङ्गीकृतं च तथैव न्यायसुधाकारैः। इति चेदुच्यते। यथा स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वं एवं अङ्गजन्यस्य क्रतूपकारस्य न कालान्तरभावित्वं, ब्राह्मणतर्पणान्ताङ्गानुष्ठानानन्तरमेव तदुत्पत्तेः। ततश्च आग्नेयादिभिः कथं कालान्तरभावि स्वर्गरूपं फलं साधनीयं इति सर्वसाध्यैकफलापूर्वकल्पकजिज्ञासावत् इह कथं सर्वैरङ्गैः कालान्तरभाविक्रतूपकारः कर्तव्य इति जिज्ञासाया अभावेन सर्वसाध्यमेकमपूर्वं न कल्प्यते, किंतु क्षणिकानामेषां कथं साहित्यं इत्येवास्ति जिज्ञासा। सा च प्रातिस्विकापूर्वकल्पनामात्रेणापि शाम्यति। प्रधानेषु तु फलाकाङ्क्षाया उत्कटत्वात् तस्य च कालान्तरभावित्वात् तन्निर्वाहकजिज्ञासैव प्रथममुदेति। सर्वेषां फलसाधनतानिर्वाहकं सर्वसाध्यमेव प्रथमं कल्प्यं इति वैषम्यम्। ...अङ्गजन्यः प्रधानस्यानुग्रहः फलजननसामर्थ्योद्बोधनात्मा नान्यः। स एव च परमोपकारः सर्वाङ्गापूर्वैरेव परस्परं संहतैर्जन्यते इत्येतावदङ्गार्थः। एवं च अवघातप्रयाजादिजन्यदृष्टादृष्टसाधारणमेव अवान्तरोपकारः इति ग्रन्थकाराशयः। २।१।२. ● अपूर्वं भावशब्देभ्य एवावगम्यते, न द्रव्यगुणशब्देभ्यः। भा. २।१।१।१-४. ● अपूर्वं यागसाधनद्वारेण धर्माभिलापि। टुप्. ३।२।१५।४२ पृ. १७३९. ● अपूर्वं विध्येकगम्यतया विधिभेदे भिद्यते। वि. १०।४।१. ● अपूर्वं शब्दादेवावगम्यते अस्तीति। न प्राक् शब्दात् अन्येन प्रमाणेन उपलभ्यते। भा. ९।१।२।१ वर्णक २ पृ. १६४६. ● अपूर्वं मुख्या

आचार्यकरणमेतदभिधीयते। कुतः? आत्मनेपददर्शनात्। कथं पुनः नयतिः आचार्यकरणे वर्तते? तदर्थसंबन्धात्। उपनयनं आचार्यकरणप्रयुक्तम्। वेदाध्यापनेन च आचार्यो भवति। तस्मात् वेदाध्ययने ब्राह्मणादयः श्रुताः। शूद्रस्य न श्रुत वेदाध्ययनम्। अतः अवेदत्वात् असमर्थः शूद्रो नाधिक्रियते इति।

टुप्— संस्कारो विद्यार्थः। विद्या च पुरुषार्था इत्यत्र पूर्व एव न्यायो द्रष्टव्यः। (वर्णितं ह्येतत् यथा अर्थज्ञानपर्यन्तमध्ययन स्वाध्यायाध्ययनविधिना विधीयते, न तु तद्द्वारेण क्रत्वपूर्वपर्यन्तं, तन्मानपर्यवसानेनापि प्रयोजनावाप्तेः, न तदतिलङ्घनेन दूरस्थ क्रत्वपूर्वं यावद्गन्तव्यम्। तस्मात् स्वाध्यायविधिविहिता विद्या कामश्रुतिभिर्विद्यार्थिनीभिरुपजीव्यते। शूद्रस्य तु स्वाध्यायविधिप्रयुक्तविद्याभावात् अनधिकार इति)।

विद्यानिर्देशान्नेति चेत्। ३६ ॥

भाष्यं— इति चेत् पश्यसि अवैद्यत्वादसामर्थ्यात् अनधिकृतः शूद्र इति। नैष दोषः विद्यानिर्देशात्। विद्या निर्देक्ष्यति। अनुक्तमपि अध्येष्यते इति। शक्यते हि अनुक्तामपि अध्येतुम्। तस्मात् चातुर्वर्ण्यस्यापि अधिकारः।

टुप्— यस्य उपनयनादयः संस्कारा विहितास्तस्य ते भवेयुः। इतरस्तु अनुपनीतः पठिष्यति। न च क्रतुवैगुण्यं, उपनयनादीनां पुरुषार्थत्वात्।

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात्। ३७ ॥

भाष्यं— न चैतदस्ति शूद्रोऽध्येष्यते इति। प्रतिषिद्धमस्याध्ययनं 'शूद्रेण नाध्येतव्यं' इति। अधीयानस्यापि अध्ययनफल न भवति, दोषश्च जायते। अतः अवैद्यः शूद्रः। अस्याभावः कर्मणि इति सिद्धम्। अथापि वैद्यत्वेन सिध्येत् तथापि अनग्नित्वादभावः कर्मणि स्यात्। अथ कथमनग्नितेति? प्रापकाणि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि। ननु 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति आधानस्य विधायकं, तत्र 'ब्राह्मणो वसन्ते अग्निमादधीत' इति निमित्तार्थानि वचनानीति गम्यते। अत्रोच्यते। 'ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इति श्रुत्वा विधानं गम्यते। 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति स्तुत्या। तत् आनुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलम्। तस्मात् प्रापकाणि वचनानि। अतः शूद्रस्य अनधिकारः।

टुप्— अनुपनीताध्ययने क्रतोर्वैगुण्यम्। कथं? 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति यमनियमादिभिः अध्ययन पुरुषार्थत्वेन अवगत तादृशमेव प्रसङ्गात् क्रतुर्गृह्णाति। न च अन्यथाऽनुपपत्त्या आक्षिपति, अन्यथाऽपि उपपद्यमानत्वात्। अतो विशिष्टेन अध्ययनेन निराकाङ्क्षीकृतत्वात् अन्यादृशमध्ययन न गृह्यते। यथा गोदोहन दर्शपूर्णमासाङ्गप्रणयनेन नैराकाङ्क्ष्यात् बहिःप्रणयनेन विगुण भवति, एवमिहापि अनियताध्ययनेन विगुणो भवति (क्रतुः)। अत आह— 'अधीयानस्यापि अध्ययनफल न भवति' इति (भाष्यम्)। द्रव्यार्जनानाक्षेपेऽपि अयमेव न्यायः। (यथा अग्निविद्ये विद्यान्तरसिद्धे, न क्रतुविधिभिः प्रयुज्येते, तथा द्रव्यमपि पुरुषार्थत्वेनैव अर्जित क्रतुविधिभिः अङ्गीक्रियते, न तु तैराक्षिप्यते इति)।

तथा चान्यार्थदर्शनम्। ३८ ॥

भाष्यं— अन्यार्थदर्शन च भवति यथा न शूद्रस्याध्ययनमिति। किं लिङ्गं भवति? 'पद्यु वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः, तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यं' इति अनध्ययन शूद्रस्य दर्शयति। तस्मात् अपशूद्राणामधिकारः। ननु आहवनीयात् विनाऽपि यागो वचनप्रामाण्यात् शूद्रस्य विधीयते। उच्यते। नात्र यागसद्भावो विधीयते स्वर्गकामस्य। किं तर्हि? स्वर्गफलता विशिष्टस्य यागस्य। तस्मात् असंभवः शूद्रस्य अग्निहोत्रादिषु।

शा— किं अग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः, उत अपशूद्राणां त्रयाणा इति। तदर्थे इद विचार्यते, किं कामश्रुतिप्रयुक्त विद्याऽर्जन, उत स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्यः कामश्रुतय इति। 'स्वस्याध्ययनं नाङ्गं क्रतुता स्वङ्गमर्थधीः। तद्वतः क्रतवो लब्ध्वा न तु र्थ्याक्षिपन्ति ताम्॥'

सोम— यजमानविद्यया अनुष्ठानसिद्धेः क्रिया विद्याऽनाक्षेपात् मन्त्रात्मकर्तृत्वासंभवेऽपि, शूद्रस्य विद्याऽऽक्षेपसंभवात् अस्तु अधिकारः इति मन्यमाना-

तादृशक्रियाजन्यफलनिरूपकत्वं तादृशक्रियानिरूपकत्वं च इति निष्कर्षः। मणि पृ. १४०.

* अपापश्लोकश्रवणादीनां प्रशंसार्थत्वेन उपात्तानां फलत्वाभावः पर्णमय्यधिकरणे वक्ष्यते। सु. पृ. ३५.

* अपितु वाक्यशेषः स्यात्। (१०।८।१।४) अत्र पुनश्चोदयन्ति यद्येष प्रतिषेधः (न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् इति) तत एवं स्यात्। पर्युदासास्तु एवंविधाः इति दशमे वक्ष्यते 'अपि तु०' इति। वा. ३।२।१२। ३३ पृ. ८३८.

सू अपितु वाक्यशेषः स्यात् (अन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्। १०।८।१।४) इत्यनेन न्यायेन 'न केसरिणो ददाति' इत्यत्र पर्युदासः। शा. ६।७।४. दशमाष्टमपादाद्यन्यायेन पर्युदासत्वेन केसरिव्यतिरिक्तं सर्वस्य ददाति इति तद्वाक्यशेषत्वात् नियमेनैव अदानं केसरिणाम्। सोम. (अपितु इति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। न येयजामहस्य अनुयाजेषु विकल्पः। नानुयाजेषु इति नञ्शब्दः वाक्यस्य वाक्यैकदेशस्य अनुयाजशब्दस्य शेषः स्यात्। अन्याय्यत्वात् विकल्पस्य नानुयाजेषु इत्यादौ नञ् सहितं अनुयाजादिपदं विधीनां 'यजतिषु येयजामहं करोति' इत्यादीनां एकदेशः स्यात् 'नानुयाजेषु यजतिषु अनुयाजभिन्नेषु यजतिषु' येयजामहं करोति इति न्यायसूत्रार्थः। के.)

* अपितु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्० (१०।८।७।१९) इति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। सु. पृ. ९९०. सूत्रार्थस्तु–अपितु–शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचते' इति प्रतिषेध. 'अहरहर्दद्यात्' 'अहरहर्जुहुयात्' 'अतिथिमाहरद्भूयेत्' इतिवाक्यस्य शेषः। एवं वाक्यशेषत्वात् इतरस्य दीक्षितादन्यस्य अदीक्षितस्य पर्युदासः स्यात्। दीक्षितो न ददाति इत्यादेः अदीक्षितो ददाति इत्यादिरर्थः। 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादौ प्रतिषेधे स्वीकृते तु विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः इति। के.

सू 'अपिवा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्।' (१।३।१।२) अनेन स्मृतिन्यायः। 'अपिवा कर्तृसामान्यादुक्तो न्यायश्च यः स्मृतेः। प्रमाणत्वे समतोऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते॥' वा. १।३।८।२७ पृ. २८६. न्यायसूत्रार्थस्तु –अपिवाशब्दः स्मृत्यप्रामाण्यपूर्वपक्षं व्यावर्तयति। अनुमानं स्मृतिः श्रुतिमनुसृत्य मानत्वात् प्रमाणत्वात्। तथा च अनुमानं स्मृतिः धर्मे प्रमाणं स्यात्। कुतः? कर्तृसामान्यात् वैदिककर्मानुष्ठानस्मृत्योः कर्तॄणां समानत्वात् एकत्वात् इति। न तु 'श्रुतिस्मृत्योः कर्त्रैक्यात् इत्यर्थः' अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। वेदानामपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात्। के.

सू 'अपिवा कर्मपृथक्त्वात् तेषां तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात्' (११।२।३।१६) इत्येतादृशे वक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्यायाभावेऽपि। सु. पृ. ७३४. न्यायसूत्रार्थस्तु– अपिवा इति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। दर्शस्य पौर्णमासस्य च कर्मणोः कालभेदेन पृथक्त्वात् तयोरङ्गानां न तन्त्रं किंतु प्रतिप्रधानमावृत्तिः। प्रधाननिकटत्वे तु तेषां अङ्गानां तन्त्रेण विधानात् प्रधानानां साङ्गानां उपदेशः स्यात्। तस्मात् भिन्नकालस्य अङ्गानां न तन्त्रं, एकस्मिन् काले तु अङ्गानां भवत्येव तन्त्रम्। इति। के.

सू अपिवा कालमात्रं स्यात् (४।४।३।६)। नासोमयाजिनं कर्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयाताम्। कुतः? तन्न्यायत्वात्। स हि न्यायः, योऽयामुक्तः 'अपिवा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य' इति, इहापि स एव न्यायः. 'असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोः एतौ पुरोडाशौ भवतः' इति। भा. १०।८।१४।४१. न्यायसूत्रार्थस्तु– अपिवा इति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः। 'पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरति' इत्यादिना कालमात्रं विहितं स्यात्, अन्येभ्यः कालविधानेभ्यो विशेषस्य भेदस्य अदर्शनात् इति। के.

सू अपिवा नामधेयं स्याद् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात्। १।४।२।२॥

अत्र नैकर्मैतदधिकरणस्य उभयविचारात्मकत्वात् प्रयोजननिर्दि। विधुद्देशान्तर्गतत्वेन साधनत्वनिर्देशो वा इदानीं विचार्यते किं गुणविधित्वेनास्य साधनत्वनिर्देशः, अथवा नामधेयत्वेन? इति। तत्र पूर्व-

* आग्नेयाद्यवान्तरापूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्ध्यङ्गत्वात् पारंपर्येण फलवन्ति। न च धर्मेभ्यः प्राक् सिद्धानि निर्ज्ञातोपायपरिमाणानि वा। वा. ३।१।४।१० पृ. ६६९.

* प्रधानापूर्वोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रधानानुष्ठानानन्तरमेव उत्पत्तिः। सु. पृ. १५१२.

* नियमापूर्वं क्रियाकृतं न भवति। वा. २।१।१।१ पृ. ३७१. * अवघातेनैव तुषविमोकः कर्तव्यः इति यो नियमः, सः अपूर्वहेतुत्वेन विधेयः। इदं नियमापूर्वमित्युच्यते। वि. २।१।३.

* यत् साक्षात् फलजनकं, तत् फलापूर्वमिति भण्यते। इदमेव परमापूर्वमित्युच्यते। के. * 'सन्निपत्योपकारकाणि अवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव अतिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते, तद्द्वारेण फलापूर्वे। आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीनि उत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते। वि. २।१।२.

अपूर्वाधिकरणम् ॥

चोदना पुनरारम्भः। २।१।२।५ ॥

भाष्यं—कथं पुनरिदमवगम्यते अस्ति तदपूर्वमिति? उच्यते। चोदना पुनः आरम्भः। चोदना इति (अत्र) अपूर्वं ब्रूम.। अपूर्वं पुनरस्ति। यतः आरम्भः शिष्यते 'स्वर्गकामो यजेत' इति। इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात् भङ्गित्वाद्यागस्य। यदि अन्यदनुत्पाद्य यागो विनश्येत्, फलं असति निमित्ते न स्यात्। तस्मात् उत्पादयति इति। यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात् तदेव न विनश्यति इति कल्प्यते, नैवं शक्यम्। नहि कर्मणः अन्यद्रूपमुपलभामहे।

यत् आश्रयं देशान्तरं प्रापयति तत् 'कर्म' इत्युच्यते। न तत् आत्मनि समवेतं, सर्वगतत्वादात्मनः। सर्वत्र वायोरलम्भः सर्वत्र भावे लिङ्गम्। ननु तदेव देशान्तरादागमनस्य। (उत्तर—) नहि असति आगमने किं चिदिह दृश्यते। यत्र समवेतमासीत् तद्विनष्टं द्रव्यम्। तस्य विनाशात् तदपि विनष्टमित्यवगम्यते। आत्मनोऽप्यविनष्ट इति चेत्, अस्मोरलम्भनात्। भस्मनि अस्तीति चेत् विद्यमानोऽप्यमनेऽपि अदर्शनात्। फलनिशा लिङ्गमिति चेत्, एवं सति अदर्शने समाधिर्वक्तव्यः। गोरूपशब्दीनामन्यतमत् (मं) भविष्यतीति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किं सिद्ध्यति, तथापूर्वं वा कल्प्येत तद्वा, इत्यविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम् (विशेषकल्पनाया)। अनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत्, तदपि तादृशमेव। स्वभावान्तरकल्पनेन देशान्तरं न प्रापयिष्यति, इति तादृशमेव। तस्मात् भङ्गी यजिः, तस्य भङ्गित्वात् अपूर्वमस्तीति। किं चिन्तायाः प्रयोजनम्? यदि द्रव्यगुणशब्दा अपि अपूर्वं चोदयन्ति द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपादातव्यो यथा तर्हि पूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति।

वा— सिद्धं कृत्वा अपूर्वं तत्प्रतिपत्त्युपायशब्दविशेषविचारः कृतः। तस्य सिद्धत्वमेवाप्रसिद्धं, अतस्तदेव तावत्प्रतिपादनीयमित्यत आह—'फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरभाविने। तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं प्रति गम्यते ॥' वेदवाक्योक्तस्वर्गयागादिसंबन्धान्यथाऽनुपपत्त्या चोदनयैवापूर्वमपि चोदितं भविष्यतीति प्रमाणवत्। तस्मादस्त्यपूर्वमिति। अत्रापरे निपुणमन्या सविचारणमाहुः—'प्रमाणपञ्चकाज्ञानादपूर्वं षष्ठगोचरः। तस्मादन्वर्थनामैतद्ध वस्तुत्वेन गम्यते ॥' वस्त्ववबोधनार्थानि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि। यत्र तानि न प्रवर्तन्ते, तत् अभावेन अभावात्मनैवावगम्यते। न चापूर्वे तानि प्रवर्तन्ते। तस्मात् सर्वप्रमाणापूर्वत्वादन्वर्थनामैव असद्रूपमपूर्वं प्रतिपत्तव्यम्। तत्र प्रत्यक्षेण तावन्नावगम्यते, रूपाद्यनात्मकत्वेन चक्षुरादिभिरसंबन्धात्। नाप्यनुमानेन, येन लिङ्गेन सह अदृष्टसंगति स्यात्। नहि विशेषत. सामान्यतो वा अस्य येन चित् संबन्धोऽनुभूतपूर्वः। सर्वैरेव च वस्तुगतोपमानुमानमप्यर्थं इत्युक्तं प्राक्। 'पदवाक्ये न चैतस्य वाचके शृणुमः क्व चित्। शब्दगम्यत्वमप्यस्य तेन नैवोपपद्यते ॥' आगमिकत्वमप्यस्य पदेन चोदनान्य स्यात् वाक्यगम्यस्य वा। तत्र पद न तावत् [illegible] विशिष्टदेशस्य वाचकमस्ति। ननु अपूर्वमिति, अस्य यन्नाम् गुणनामित्वं जायते। न च प्रमाणान्तरगत-

मिथ्याह्वतः तद्विशेषमभिदधाति, सा संज्ञेत्युच्यते । यथा 'देवदत्तो ब्राह्मणः' इति । स च विशेषो विशेषणस्य कस्य चित् संज्ञापदादनुपस्थितत्वात् एतच्छब्दवाच्यत्वेन शब्दान्तरविषयव्यावृत्त्या उपलक्षितो विद्यमानविशेषणयोग्यः स्वमहिम्नैव संज्ञाशब्देनाभिधीयते । तेनैवंभूत एवाय यागविशेषः प्रतीयते, न तु विशेषणविशिष्टः । तत-स्तथाभूतस्य विद्यमानविशेषणान्वयात् तद्विशेषणविशिष्ट-रूपसिद्धिः । अतो न किं चिदनुपपन्नमिति । अत्र यद्यपि उत्पत्तिवाक्याना साध्यभूतधात्वर्थपरत्वेन न गुणविधौ मत्वर्थलक्षणादोषः, नापि नामधेयताहेतुः सामानाधिकरण्यं तथापि अधिकारवाक्यैकवाक्यतादशायामुद्भिदा यागेन स्वर्गमित्यन्वयसमयादवश्यं मत्वर्थलक्षणादोषः, इत्यनेने-वाभिप्रायेण भाष्यकारेणात्र तल्लोपचित्रवाक्यगति-प्रदर्शनार्थं पल्लवं नोपन्यस्तमिति । प्रयोजनं–खनित्रा-दिद्रव्येणैव यागो यदि पूर्वः पक्षः । सिद्धान्ते तु–'अन्य-त्रासु तु सोमस्य' (जै. सू. ८।१।१६.) इत्या-दिषु सोमद्रव्येणैव । सूत्रं तु–'उत्पत्तौ' प्रथमशाने 'यदपूर्वे' न सोमादिपदवत् क चिदर्थे प्रसिद्धमुद्भिदादि, तत् 'नामधेयं स्यात्' । अन्यत्राप्रसिद्धत्वेन कस्य चित् गुणस्य 'अविधायकत्वात्' इति । शैता.

* अपिवाऽन्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवच-नानि स्युः (७।४।२।५) । सौर्यादी नैकिची पार्वेण दार्शीयापेतिकर्तव्यता आमयणदार्शीयादौ दृष्टप्रवृत्तित्वेन अतिदेष्टव्या इति पूर्वपक्षिते बार्हस्पत्ये 'अर्धं बर्हिषो लुनाति' इति बर्हिषो लवनदर्शनं, सौर्ये च 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति प्रयाजदर्शनं वैदिकेतिकर्तव्यताऽनतिदेशेन युज्येत इत्याशङ्कय 'अपिवा०' इति सूत्रेण यत्र बर्हि-र्लवनं प्रयाजविहित, तत्र अर्थविधिः, होतृवरणनिषेधो नित्यानुवादः, प्रयाजवाक्ये कृष्णलविशिष्टप्रयाजविधानार्थं इति पूर्वपक्षी परिहरिष्यति । (सूत्रे–सौर्यादौ वैदिकी इतिकर्तव्यता न भिद्यति अन्यायपूर्वत्वात् न्यायपूर्वक-त्वाभावात् न्यायाभावात् । यतोऽत्र प्रयाजे कृष्णलं इति लिङ्गं तु यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः तत्र बोध्यम् । इति ।) सु. ७१७–१८.

* अपिवा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगाद् गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् । (१०।८।१७।५४) इति सूत्रेण प्रधानस्य उपांशुयाजस्य 'उपांशु पौर्णमास्या यजन्' इति शब्देन पौर्णमासीकालसंयोगात् पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः कार्यः । मन्त्रस्तु वैष्णवयाज्यानुवाक्यारूपः अमावास्यायामाम्नातोऽपि प्रधानानुसारात् पौर्णमास्यामेव स्यात् इत्युक्तम् । सु. पृ. ७५६.

* अपिवाऽप्येकदेशे स्यात् (प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्ति-र्गुणमात्रमितरत् तदर्थत्वात्) ६।३।१।२. सत्यामपि विवक्षायां 'अपिवा०' इत्यनेन यथैव अशक्तेः अन्यत् किं चिदङ्गं हाप्यते तथैव यजमानैकत्वमपि कदा चित् परि-हाप्य द्वौ बहवो वा यजेरन् (इत्युक्तम्) । सूत्रार्थस्तु–अङ्गाना एकदेशे सत्यपि नित्यकर्मणः प्रयोग. स्यात् । हि यस्मात् प्रधाने कृते सति अर्थस्य फलस्य निर्वृत्तिर्भवति । इतरत् प्रधानादन्यत् अङ्गजातं तु गुणमात्र, तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् । तस्मात् विगुणमपि नित्य कर्म स्यात् । इति । के.

‡ अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् (मन्त्रोऽभिधान-वाची स्यात्) इति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन (२।१।६।३१) सामर्थ्याधीनत्वात् श्रुतिकल्पनस्य, मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतेः, तस्यैव श्रुतेः प्रकल्प-कत्वात् । सु. पृ. १०८४. न्यायसूत्रार्थस्तु–अपिवाशब्दः मन्त्रविधायकत्वपक्षव्यावर्तकः । आम्नातवदविशिष्टोऽपि मन्त्र. अभिधानवाची अभिधेयवाची स्यात्, न विधा-यकः । प्रयोगे प्रयोगगतार्थस्मरणे मन्त्राणां सामर्थ्यात् । इति । के. * अपिवा प्रयोगसामर्थ्यात् इत्यनेन हि न्यायेन अभिधेये तावत् विनियोगाय मन्त्रा श्रुतिं परिकल्प-यन्ति । वा. ३।२।१।१ पृ. ७५०. * 'प्रकरणतोऽर्थस्य संनिधाने (मन्त्र.–) यथार्थमाम्नातेति स तस्य साधन भूत. इत्येव गम्यते' । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४१, तदेतत् 'अपिवा प्रयोग०' इत्यत्र वर्णितम् । वा.

‡ अपिवा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-संयोगात् (तेषां स्यात् यजमानत्वम्) । १०।६।१५।५२) इति न्यायः । ये ते एव वा यजमानाः ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्नाः इति संशये, स एवेति न्याय्यम् । यतोऽत्र

तत्काले कर्मफलकालवियोगज्ञानकारणमस्ति । यच्च शास्त्रप्रवृत्तिवेलाया तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं, तत् उत्तरकालमेवावधार्यते इति कुत एतत् । अपि च, 'सर्वकर्तृष्व-शक्तत्वाद्वैगुण्यं संप्रतीयते । तेन च प्रतिबद्धत्वान्नार्थापत्तिरपूर्वभाक् ॥' दृश्यते एवानन्तरफलानुत्पत्तिकारणवैगुण्यं इति न कालान्तरफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं कल्पनीयम् । अनैकान्तिकी हि तदा अर्थापत्तिर्वैगुण्यमेव परमननुभूतमपि कल्पयेत् । न च जन्मान्तरफलोत्पत्त्यर्थमपूर्वकल्पना । कुतः, 'सुखदुःखात्मकत्वेन समानेष्वेव जन्मसु । क्रियानन्तरमेवेह स्तः स्वर्गनरकावपि ॥' नहि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ देशविशेषात्मकौ वा, यौ इहैव जन्मनि नानुभूयेयातां, अलौकिकानां जिहासोपादित्साऽनुपपत्तेः । ये तु लौकिके प्रकृष्टे सुखदुःखे, ते कर्मानन्तरमेव संभाव्येते इत्यविरोधः । किंच, 'प्रतिषेधेषु चापूर्वं न शास्त्रार्थेन जन्यते । तदतिक्रमजन्यं तु न भवेच्छास्त्रपूर्वकम् ॥' 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति हि निवृत्तिः शास्त्रार्थः । न च तया कालान्तरे किं विजनयितव्यमिति नापूर्वकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरकपातः फलं, तद्यदि तेनापूर्वं जन्येत, ततो हननस्य अचोदितत्वात् लौकिकक्रियाजन्यं तत् अपूर्वं न वेदमूलं स्यात् । कल्पितमपि च तत् निष्क्रियत्वाच्चैव देशान्तरे शरीरादिप्रापणासमर्थं इत्यनर्थकम् । न चास्य आश्रयः संभवति, क्रियाऽऽश्रयस्य पुरोडाशादेर्विनष्टत्वात् तद्व्यतिरिक्ते चारम्भानुपपत्तेः ।

एवमङ्गापूर्वाण्यपि निराकर्तव्यानि । किंच, 'अङ्गानि यदि चाऽपूर्वं कुर्वन्त्याराद्युपकारकम् । असंबन्धात् प्रधानानां न स्यात्तेनोपकार्यता ॥' नहि कल्पितमपि अङ्गापूर्वं प्रधानैरसंबध्यमानमुपकर्तुं समर्थं, न चामूर्तं प्रधाने तदपूर्वे वा निपतितुं समर्थम् । यदपि च प्रोक्षणादिनिमित्तं द्रव्यसंस्कारादि, तदपि तत्संयोगक्षीणत्वादपवर्गान्तरं नैव फलसाधनमपूर्वं संयोगं कुर्यात् । अथ तु अङ्गापूर्वाण्यपि यजमानमन्येनाविशेरन्, एवं सति पुरुषार्थत्वात् कर्माङ्गता न स्यात् । अपि च गुणप्रयोगवचनेन सहान् अङ्गापूर्वैरुपकर्तव्यो न स्यात् ।

न च परस्परेणासंबद्धानां यौगपद्यं संभवति । न चैषां कश्चित् संबन्धे हेतुरस्ति । एतेन प्रधानापूर्वाणां फले यौगपद्यं प्रत्युक्तम् । 'तस्मात्कृतत्वमात्रेण प्रधानं पुरुषे फलम् । अङ्गानि च प्रधानेषु जनयन्तीति गम्यते ॥' न चापूर्वस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वोपपद्यते । कुतः ? 'न तावद्युगपज्जन्यं कर्मभिः क्रमवर्तिभिः । न चानवयवत्वात् तत् क्रमशोऽपि प्रतीयते ॥' एवं तावन्नोत्पद्यते । न चाभिव्यज्यते । कथम् ? 'इन्द्रियार्थोभयेषां न संस्काराद्व्यक्तिरिष्यते । न च यागादिभिः किंचित् संस्कृतं संप्रतीयते ॥' सर्वाभिव्यक्तीनां त्रयान्यतमसंस्कारद्वारत्वात् संस्कारान्तरमनन्यकल्पनीयं, ततः पुनः स एव क्लेशः, इत्यप्रमाणता । यदि च क्रियाऽनन्तरमपूर्वमुपलभ्येत, ततोऽभिव्यज्यते इति ब्रूयाम, यदि चास्य प्रागस्तित्वे प्रमाणं भवेत्, न तु तदुभयमप्यस्तीति । सर्वथा नास्त्यपूर्वम् । न चैतत्सूत्रतत्प्रतिपादने विस्पष्टमित्यव्याख्यानमेतत् ।

अत्रोच्यते । यदिदं स्वमतिपरिकल्पितं विषयवदिव अपूर्वं भवद्भिर्निराक्रियते, न तेनास्माकं किंचिद्विरुध्यते । यतो नैतत्तादृशं कस्य चिदिष्टम् । किं तर्हि, 'कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता शास्त्रगम्या या परा, साऽपूर्वमिष्यते ॥' प्रधानकर्मणामङ्गकर्मणां वा प्राक्करणात् स्वर्गादिप्राप्त्ययोग्याः पुरुषाः क्रतवश्च स्वर्गाद्ययोग्याः । तामुभयीमप्ययोग्यतां व्युदस्य प्रधानैरङ्गैश्च योग्यतोपजन्यते, इत्यवश्यं सर्वेणाभ्युपगन्तव्यम् । असत्यां तस्यां अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । सैव च पुरुषगता क्रतुगता वा योग्यता, सास्माभिरपूर्वमित्यभिधीयते । यत्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं नास्तीति, सत्यं, श्रुतार्थापत्तिव्यतिरिक्तेन गम्यते, न स्वरूपेण । किं कारणम् ? 'श्रुतार्थापत्तिरेवैषा प्रमाणं तस्य वेद्यते । शब्दैकदेशमायाया स्यार्थस्यागम एव न ॥' येन यत्नेन यागात् स्वर्गो भवतीत्याख्यायते, तेनैव तदन्तरालवर्तिनामपि सैव श्रुतिः प्रमाणं, शब्दार्थनिर्णीतमनुगन्तव्यं, सर्वमाख्यातव्यम् । निर्देशमात्र अर्थानामेव शक्ति-

अपिवाशब्दः । सत्रकर्मणि गवामयने 'वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति' इति श्रूयमाणः प्रायणीयशब्दः द्वादशाहप्रायणीयधर्मान् न गृह्णाति । किंतु सत्रकर्मणि एषः प्रायणीयः इति श्रुतिः शब्दः गुणार्थः स्यात् । प्रयन्ति आरभन्ते प्रवर्तन्ते अनेन सत्रे इत्यनया व्युत्पत्त्या प्रयाणक्रियारूपगुणबोधिका स्यात् प्रायणीयश्रुतिः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो न धर्मातिदेशकः । इति सिद्धान्तः ।

वाक्यशेषाच्च । ६ ॥
प्रायणीयशब्दः धर्मातिदिशति इत्यत्र ' ज्योतिरेव पुरस्ताद्धाति ' इति वाक्यशेषो लिङ्गम् । येन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते इति वाक्यशेषार्थः । तस्मात् प्रायणीयशब्दो धर्मान् नाति दिशति इति सिद्धान्तः । इद वाक्यशेषाच्चेति सूत्रं य-कुपुस्तकयोरेवोपलभ्यते नान्यत्र । भाष्ये तु ' वाक्यशेषश्चास्य एतमेवार्थमाह ' इत्यादिना इदमेव सूत्रं व्याख्यातमिति स्पष्टम् । तस्मादस्माभिः संगृहीत इति ज्ञेयम् । के.

अपिवा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद् विधानस्य (१।३।८।१६) इत्यनेन न्यायेन वैदिके कर्मणि अनुमेयवेदस्य ' विहितं कर्म प्रक्रान्तं सत् नियमेन समापनीय ' इत्येवरूपस्य ' अपिवा सर्वधर्मः ' इति न्यायेन यद्वादिसाधारण्यात् तदपि समापनीयम् (पूर्वपक्षे) । सोम. ६।२।४ पृ. ४८४. तन्न्यायत्वात्, तस्य सर्वधर्मत्वस्य उपपादको न्यायः ' विधेः सर्वविषयत्वं ' यस्मिन् कल्पे विधाने विधायके वाक्येऽस्ति तत् तन्न्यायम् । तस्य भावस्तन्न्यायत्वम् । (विधानस्य अनुमितविधायकस्य शब्दस्य तन्न्यायत्वात् होलाकादिः सर्वधर्मः स्यात् ।) सु पृ. २४५.

* अपूपः तण्डुलानां पेषणेन विना न निर्वर्तते । भा. १०।१।१२।५०.

* अपूर्वं अनुपपत्तिप्रमाणकम् । तत्र एकापूर्वकल्पनया उपपत्ते, न अदृष्टान्तरकल्पनायां प्रमाणमस्ति, यो हि अनेकान्यपूर्वाणि कल्पयति, कल्पयत्यसौ एकम् । तच्चेत् कल्पित, अर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य क्षीणा अन्यथाऽनुपपत्तिः नापूर्वान्तरस्य प्रमाणं भवति । तस्मात् एकमेव फलसंबन्धि, तस्माच्च अपूर्वमितरत् फलवदुपकारि इत्यध्यवसीयते । एवं स्थिते कतरदेकं संबध्यता इति सर्वथा अनेकादृष्टकल्पनापरिहारात् अनियमप्राप्तौ उच्यते । 'प्रधानं फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते । प्रधानाङ्गत्वमेकस्य न चैकत्रावकल्पते ॥' नहि एकस्मिन् वाक्ये तदेव कदा चित् फलसंबन्धात् प्रधानं, कदा चित् फलवदुपकाराङ्गं युज्यते, नियतरूपत्वात् अङ्गाङ्गिभावस्य । वा. २।१।१।१ पृ. ३७४. * अपूर्वं अवघातादिजन्यं नास्ति, तेषां दृष्टमेव तण्डुलनिष्पत्त्यादि फलम् । अवघातनियमादृष्ट तु अपूर्वं विद्यते एव । वि. २।१।२, * अपूर्वं अस्ति । पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तं ' अपूर्वस्य एकमेव पदं प्रत्यायकं ' ' तच्च यजेत इत्याख्यातान्तभावार्थपद ' इति, तदनुपपन्नं अपूर्वसद्भावे मानाभावात्, यजेत इत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् न, शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेः । इति प्राप्ते ब्रूमः । दर्शपूर्णमासाभ्यां इति तृतीयाश्रुत्या तावत् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम् । तत् यथोपपद्यते तथा अवश्यं भवताऽपि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते, किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादकत्वम् ? नाद्यः, यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, मृतयोर्दंपत्योः पुनोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धात् भवदीयकल्पनात् अस्मदीयं अविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः । कल्पितेऽपि अपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येत इति चेत् न, यागावान्तरव्यापारः अपूर्वं इत्यङ्गीकारात् । नहि उद्यमननिपातनयोः अवान्तरव्यापारयोः सत्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत्, तर्हि यागजन्या का चिच्छक्तिः अपूर्वमस्तु । शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धं, औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकारात् । यथा अङ्गारजन्यमौष्ण्य शान्तेष्वपि अङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तरि आत्मनि अनुवर्तताम् । तस्मादस्त्यपूर्वम् । २।१।२, * अपूर्वं एव फलप्रदम् । तदेव च धर्माणां प्रयोजकम् ।

फलनानात्ववैचित्र्ये । किंच । ' अङ्गमध्येऽपि कर्त्रैव भवेद्येदुपकारकः । प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतौ भवेत् ॥ ' प्रयाजादीनामपि क्षणिकत्वात् स्वरूपसन्निध्यभावे भवत्पक्षे कर्त्रैव प्रधानोपकारः कर्तव्यः, इति सोऽपि चापूर्वाभावात् कर्त्रात्मन एवोपकारकः । तत्र येन प्रकृतौ प्रयाजादयः कृताः, तस्य विकृतिषु तद्गतोपकारसद्भावात् विनाऽपि तन्त्रमध्यविधानेन तत्सम्बन्धसिद्धेः प्रसङ्गलक्षणमस्ति, इति न पुनरङ्गान्यनुष्ठातव्यानि । तत्र ' प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति ' इत्यादीनि नोपपद्येरन् । नन्वन्यत्वकालभेदान्नैतत् प्रसज्यते । वक्ष्यत्यस्योत्तरं ' अर्थस्य विकृतत्वात् ' (१२।१।१।४) इति । यदेव हि प्रत्यासन्नानि प्रति धर्मात्मकं तदुपकाररूपमिष्यते, तदेव दूरस्थानामपि विकृतौ इत्यविरोधः । एते कर्मविनाशपक्षेऽपि दोषाः प्रसङ्क्तव्याः । यस्यापि च कर्मविनाशादेव फलं भविष्यतीत्यभिप्रायः तस्यापि शुभाशुभैकानेककर्मतत्प्रयोगविनाशानां प्रागभावप्रध्वंसानाशानां वा अवस्तुत्वेनाविशेषात् फलभेदवैचित्र्यानुपपत्तिः । तथाहि, ' एको रोगी हतो यस्य, यस्य याऽपहृता दशा । अरोगित्वे तयोर्भेदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥ ' यदि तु प्रति कर्म विनाशानां वैचित्र्यमिष्यते, तथा सति वस्तुत्वापत्तेः वस्त्वन्तराभावाच्च अपूर्वस्यैव विनाशशब्देनाभिधीयेत । ' न च कर्मविनाशेभ्यः स्वर्गादि श्रूयते फलम् । विपर्ययाच्च नैतेभ्यो जातं यागस्य तद्भवेत् ॥ ' ' यजेत स्वर्गकामः ' इति हि श्रूयते, न यागाभावं प्रतिपद्येतेति । तत्र भावोऽभावसाधनत्वं कल्पयति, वाक्ये यत्तत्र अभावाद्यसाध्यसाधनसंबन्धं कल्पयति, तेन वेदस्याप्रमाणत्वम् । पुनः [illegible] कर्मविनाशप्रभव हि सन् एतत् न क्वचित् कर्मसंबन्धि इति वक्तव्यम्, अत्यन्तविपरीतत्वम् । तदनन्तरप्रमत्तो दार्ष्टान्तिकः, अथवा यथैव यागात् तु तदभावेऽपि संबन्धीत्युच्यते । अथवा यथैव यागात्तु तदभावात् कल्प्यते, तथैव स्वर्गे श्रुते तदभावः फलमिति कल्प्येत । अपूर्वपक्षेऽपि तुल्यमिति चेत् । न । तस्य कर्मफलयोरन्तरालकल्पनेन अत्यन्ताभेदात् । उक्तं देवपुरस्तात् ' अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव दीयते, अपूर्वे वा कृते फलमेव कृतं भवति ' इति । न च लोकेऽपि कश्चिदभावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु क्वचिदुदाहियेत, शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं, न तु अत्र अपूर्वादृते तादृक्किंचिदस्ति । यत्तु अपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्टमिति, तदयुक्तम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात् तद्विशेषमात्रत्वाच्चापूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण कालान्तरफलं नाश्रितं, प्रयोगोत्तरकालकल्पना च शास्त्रेऽन्तर्भवति, तस्मादानन्तर्येणैव चोदितमिति । तत्र यथाश्रुतक्षणिकानेककर्मानन्तर्ये न समवतीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गनरकौ च निरतिशयसुखदुःखात्मकत्वात् देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयौ, न कर्मानन्तरं संभवतः, इति पष्ठे वक्ष्यामः । ' ऐहिकं चापि पुत्रादि क्रमजन्मस्वभावकम् । न कर्मानन्तरं कश्चित् फलं लब्धुं व्यवस्यति ॥ न च ग्रामादिसंप्राप्तिः केवला फलमिष्यते । उपयोगश्चिरेणैषां न निमित्ताद्विना भवेत् ॥ ' चिरकालोपभोगरूपत्वात् ग्रामादीनां, क्रियाऽनन्तरं तदात्म्यासम्भवे सति, यथैवान्तराले निमित्तं क्षीणं, तथैवापहारः प्रसज्येतेत्यनयस्य समलोपमोग यावद् अवस्थितेन येन चिह्नवितव्यम् । ततश्च प्रायेण प्रयोगादिरूपमवधारणात् कर्त्रैगुण्यादिना अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमनित्यमुक्तमेतत् । यत्तु प्रतिषेधेषु न शास्त्रगम्यमपूर्वमिति, उच्यते । ' विधेयेभ्यो यथाऽपूर्वं विधिशास्त्रेषु गम्यते । तथैव प्रतिषेध्येभ्यः प्रतिषेधेष्वदुच्यते ॥ ' यथा हि लौकिकानामेव द्रव्यादीनां फलविप्रयुक्तानां वैदिकत्वात् वेदगम्यापूर्वसिद्धिः, एवं ब्रह्महत्यादीनामनवगतनरकफलानां प्रतिषेधोत्तरकालभाविनां वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिसमर्थापूर्वस्य सिद्धिः । (आत्मनैव कर्तृत्वादपूर्वाश्रयः) सचापि मात्र यत्नादिक्रियारहितत्वे कर्तृत्वप्रसङ्गेन तद्देशान्तरव्यापित्वे स्थिरसंबन्धाभ्युपगमात् निष्क्रियत्वानुपलम्भः । ' आत्मैव चाऽऽश्रयस्तस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता । आत्मधार्ये स्थितं ह्येतत् कर्तृत्वं सर्वकर्मसु ॥ ' तदेतेन संबन्धादिद्वारेण द्रव्यदानश्रवणादीनां हि आत्मैव कर्तृत्वमवधारितम् । अतश्च ते प्रतीयमानाः तत्र स्वर्गादिपुरुषोपभोगकिम्प्रत्यय प्रसज्यन्ते इत्यविरोध । कथं विनष्टस्य कर्मणः शक्तिरिष्यत इति चेत् । अत्रभिधीयते— ' यदि स्वसमयेऽव शक्तिरिष्येत कर्मणाम् । तद्वि-

श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयते । वि. ९।१।४. * अपूर्वं सावयवम् । 'आवृत्तिभिर्यथाऽभ्यासे संस्कारो भवति क्रमात् । वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥' न चामूर्तस्य अवश्यं अवयवैर्न भवितव्यम् । अन्ययैव हि अर्थापत्त्या शक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत् प्रतीयते इति । वा. २।१।२।५ पृ. ३९९. सुधा–आत्मादौ अमूर्ते निरवयवत्वदर्शनात् अपूर्वस्य अमूर्तत्वेन निरवयवत्वं वाच्यं, न चामूर्तत्वं निरवयवत्वे प्रयोजकं मूर्तेष्वपि परमाणुषु निरवयवत्वदर्शनात् अनेकप्रयोजककल्पनाऽऽपत्तेः । किंतु अवयवसंनिवेशानात्मकता इत्याशयः । (मौढ्या सावयवत्वाभ्युपगमोऽयम् ।) पृ. ६११. * अपूर्वं हि धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं च । टुप्. ६।५।१९।५४ पृ. १४७७. * 'कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा । योग्यता शास्त्रगम्या या परा साऽपूर्वमिष्यते ॥' पुरुषगता क्रतुगता वा योग्यता शास्त्रेऽस्मिन् अपूर्वमित्यपदिश्यते । (शक्तिविशेषः) । सा च श्रुतार्थापत्तिव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः न गम्यते । वा. २।१।२।५ पृ. ३९४, * 'फलेन यस्य संबन्धस्ततोऽपूर्वं प्रकल्प्यते' । यदि हि फलसंबन्धमात्रपर्यवसाय्येव वाक्यं भवेत्, ततः कदाचिदपि सर्वाणि फलेन संबध्येरन् । इह तु तावन्मात्रेणासिद्धेः अपूर्वमन्यत् कल्पयितव्यम् । तच्च अनुपपत्तिप्रमाणकम् । २।१।१।१.पृ. ३७३–७४, * फलस्य हि सूक्ष्मसामर्थ्यरूपावस्था अङ्कुरस्थानीया पूर्वानुत्पन्ना उत्पत्तेः अपूर्वमित्युक्तम् । (वा. पृ. ३९५) ३।१।४।८, * यच्च येषु धर्मेषु विधीयमानेषु अपूर्वमुपतिष्ठते, तत् तेषां प्रयोजकं भवति न यावत्किंचित् । ३।१।४।१० पृ. ६३०. * यत्र द्रव्यदेवते गुणभूते आख्यातस्य, तत्र अपूर्वम् । यत्र पुनः द्रव्यं देवता वा प्रधानं, तत्र तदर्थत्वात् आख्यातस्य नापूर्वम् । मद्देवतासंकीर्तनं मन्त्रेण, तत् दृष्टार्थाय । त्यागस्तु अदृष्टार्थाय । तस्माच्च अपूर्वम् । टुप्. ४।१।७।१९. * यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि, तदा तान्यपूर्वाणि संभूय प्रधानेषु उपकुर्वन्ति । भा. ११।१।१०।५७. * अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव क्रियते, अपूर्वे वा कृते फलमेव कृतं भवति । वा. २।१।२।५ पृ. ३९७. * अपूर्वस्य अत्यन्तमदृष्टत्वात् एककल्पनया एव वाक्योपपत्तौ अनेककल्पने गौरवं स्यात् । वि. २।१।१ वर्णकं १, * अपूर्वस्य अवघातादिनिमित्तत्वमपि अस्ति । व्रीहिस्वरूपस्य च निमित्तत्वं नास्ति इति नीवारग्रहणे ऊहः कर्तव्यः । ९।१।१ वर्णकं ३. * अपूर्वस्य आश्रयः । सत्यपि चास्य (आत्मनः) चलनादिक्रियारहितत्वे कर्तृसंबन्धमात्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रियासंबन्धाभ्युपगमात् निष्क्रियताऽनुपलम्भः । 'आत्मैव चाश्रयस्तस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता । आत्मवादे स्थितं ह्येतत् कर्तृत्वं सर्वकर्मसु ॥' ह्यवदानप्रक्षेपादीनां हि सर्वेषां संकल्पादिद्वारेण आत्मैव कर्ता इत्यवधारितम् । अतश्च ते प्रलीयमानाः तत्र स्वर्गाद्युपभोगशक्तिमाधाय प्रलीयन्ते इत्यविरोधः । वा. २।१।२।५ पृ. ३९७–९८. * अपूर्वस्य इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति । द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा । वि. ९।१।५, * 'अपूर्वस्य एव धर्मत्वात्' । २।१।१ वर्णकं १, * 'अपूर्वस्य एकमेव पदं प्रत्यायकम्' । इति प्रतिपदाधिकरणतात्पर्यम् । २।१।१. * अपूर्वस्य कर्मफलशक्त्यात्मकत्वम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात् तद्विशेषमात्रत्वाच्च अपूर्वस्य । वा. २।१।२।५ पृ. ३९७. * अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितं इह (नवमे) आर्थिकी निमित्तता वर्ण्यते । वि. ९।१।१ वर्णक ३. * भावशब्दाः अपूर्वस्य चोदकाः इति ब्रूमः । न तु कश्चिच्छब्दः साक्षात् अपूर्वस्य वाचकोऽस्ति । भा. २।१।१।१ पृ. ३७६. * वृत्त्यन्तरकारैः अपूर्वाभावेऽपि कर्मफलसंबन्धोपपत्तेः अपूर्वस्य निष्प्रमाणकत्वं इत्युक्तम् । सु. पृ. ५९३. * कृते कर्मणि अनन्तरं फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोत्पादद्वारं अपूर्वकल्पनम् । वा. २।१।२।५ पृ. ३९२. * यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्वनिमित्ताः अपूर्वप्रयुक्ताश्च । (इति सिद्धान्तकोटिरुपन्यस्ता) भा. ९।१।१।१ पृ. १६३८. * फलसंबन्धो हेतुः, अपूर्वप्रतिपत्तेः । संबन्धश्च आकाङ्क्षापूर्वकः । सा च भावशब्देभ्यः प्रसर्पन्ती दृश्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्यः । तस्मात् आख्यातेभ्यः अपूर्वभावना गम्यते । तत्र च धात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्तिः, प्रत्यासत्तेः । अतः तेनैव फलकरणभूतेन अन्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वं भाव्यते इत्यव-

निवृत्तेष्वङ्गापूर्वेषु अमावास्यायां क्रियमाणान्यङ्गानि न निराकरिष्यन्ते इत्यदोषः। एवमेव च दिशा उत्पत्तिविरोधः परिहर्तव्यः। आह च, 'आवृत्तिभिर्यथाऽध्याये संस्कारो भवति क्रमात्। वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥' न चामूर्तस्यावश्यमवयवैर्न भवितव्यम्। अनयैव धर्मपरया शक्यते वक्तुं, सूक्ष्मावयवरूपेण तत् प्रतीयते इति। यदाऽपि अत्यन्तासतामनुत्पत्तेः प्रागवस्थानास्तित्वमभिधास्यते, तदाऽपि प्रतिपुरुषं कर्मभिः स्वीकरणात् फलाभिमुखकरणं शब्दादिविलक्षणा अस्याभिव्यक्तिर्भविष्यति। तथाहि, 'नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते। आत्मदर्शोन्मीलनं तेन व्यक्तिरस्य भविष्यति॥ सर्वावाप्तिसमर्थो वा प्रकृत्यात्मा सदेष्यते। कश्चित्तु प्रतिबन्धोऽस्य कर्मभिः सोऽपनीयते ॥' तस्मादस्त्यपूर्वम्। सूत्रस्यापि च न प्रकृतौपयिकमन्यमर्थं पश्यामः। तेन आरम्भचोदनैव अपूर्वस्यापि चोदनेत्ययमेवार्थः।

(अथ भाष्यं व्याचष्टे–) यदि पुनः फलजननसामर्थ्यात्तदेव न विनष्टं, इति अपूर्वकल्पनानिष्प्रमाणकत्वं मन्वानो परमेतदित्याह। 'नहि धर्मेण रूपमुपलभामहे' इत्ययुक्तं, 'रूपशब्दाविभागाच्च' (६।१।१।१२) इत्यत्र प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिधानात्। यागप्रस्तावे च धर्मी तस्याचलनात्मकत्वात्, 'यदाऽयं देशान्तरं प्राप्यति' इत्यसंबद्धम्। अत्रोच्यते, 'कालान्तरक्षमं रूपं कर्मणो नोपलभ्यते। भक्तिरूपोपलब्धिस्तु न फलायोपयुज्यते॥' यद्यपि धर्मस्वरूपमुपलभ्यते, तथापि कालान्तरस्थानाभावात् तदुपयुज्यते इति नोपलभामहे इत्युच्यते। 'यागेऽपि प्रस्तुते चात्र चलनं यदुदाहृतम्। तत् प्रक्षेपांशरूपेण यागेऽप्यस्तीति निश्चयात्॥' नहि [illegible] फलनिष्पत्तिः, [illegible] समस्तेतिकर्तव्यताकस्य धर्मस्य फलवत्त्वात्। तत्र द्रव्य-दानप्रक्षेपादीनां [illegible] च संयोगविभागात्मकत्वात् [illegible] तथादेशान्तरत्वं भवितव्यम्। न चाग-वति। न चाभिप्रायं [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। अवस्थानं च [illegible] वा स्यात्, प्रदेशान्-

समवेतस्य वा। (प्रसङ्गात् आत्मानं निरूपयति–) न तावदात्मनि चलनं समवैति, सर्वव्यापिनः संयुज्यमानवियुज्यमानदेशासंभवे चलितुमसामर्थ्यात्। कथं सर्वव्यापित्वमस्येति चेत् सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वात्। अहंप्रत्ययेन हि चैतन्यस्वभावस्य आत्मनः अस्तित्वमात्रमवगम्यते, न तु देशतः कालतो वा विशेष्यते। ततश्च, 'अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेष्यते ॥' 'सर्वत्र कार्योपलम्भः' इति, अहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति, सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा। नहि क्वचिद्वर्तैस्ते नोपलभ्यन्ते। न चैते शरीरधर्मा इति स्थितमात्मवादे। तत्र यद्यसर्वगत आत्मा भवेत्ततो यदैव तद्गता देशेन शरीरं युज्येत, तदैव (तत्रैव) सुखाद्युपलब्धिः स्यादन्यत्र। शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादी त्वाह — ननु तदेव देशान्तरादागमनस्य लिङ्गम्। अतश्च विरुद्धहेतुत्वमस्येति। कुतः? 'युगपद्यदि सर्वत्र कार्यमात्मगतं भवेत्। ततः सर्वगतत्वं स्यात् पर्याये तु शरीरवत् ॥' यदि हि शरीराद्बहिरपि [illegible] चिदात्मकार्यमुपलभेमहि शरीरान्तरे सुखदुःखादीन् वा, ततः सर्वगतत्वमध्यवस्येम। यतस्तु स्वशरीरान्तर्वर्त्येव कार्यं यत्र यत्र च तदनिशमस्य पर्यायेणोपलभ्यते, तत् शरीरवदेव तस्यागतिगतमध्यवस्यते, अन्यथा हि शरीरमपि सर्वगतं स्यात्। तस्माच्छरीरदेशस्य तत्र तत्र गमनागमनयोः [illegible]। [illegible] [illegible]। आह च– 'आत्मा शरीरसंनिधानेनैव सह संगमात्। तत्रतत्र सुखादीनि पर्यायेण प्रतिपद्यते ॥' तत्रोत्तरं 'नागमागमने हि विद्धि' इति। [illegible] ('ननु तदेव' इत्यस्य [illegible]) न तु तदेवेति पाठः, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। कथं पुनरि-दमुक्तं 'नागमागमने' इति। [illegible]– 'नैषा-विरोधमात्रेण [illegible] सिध्यति च विभु। [illegible] [illegible] हि दृश्यते ॥' [illegible] [illegible] 'नहि [illegible] हि [illegible]' इति।

वाक्यशेषकल्पना (स्यात् । वस्तुतस्तु) न चानुपपत्तिः ('दर्शपूर्णमासाभ्यां) स्वर्गकामो यजेत' इति (पदैः स्वार्थाभिधानद्वारेण वाक्यार्थप्रतीतेः) परिसमाप्तेः । वाक्यशेषानुपपत्तेश्च ' अपूर्वं कृत्वा ' इति प्राग्यागात् अपूर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । 'यागेन अपूर्वं कृत्वा (यागेन फलं कुर्यात्) इति द्विरुच्चारणं यजेः (प्रसज्येत), पूर्वश्च दोषः (न तावत् येनैव यागेन अपूर्वं क्रियते तेनैव पश्चात् फलमपि, कर्मणो विरम्य व्यापारानुपपत्तेः । अर्थात् यागान्तरेण, तथा च प्राग्यागात् फलसाधनात् अपूर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः इति पूर्वोक्तो दोषः) उत्तरत्रापि श्रुततया चेदनुपपन्नः (वाक्यार्थः), पूर्व एव विकल्पः (तेन सह तुल्यदोषत्वात्) स्वभावान्तरेण अनुपपत्तौ श्रुतसिद्ध्यर्थं अपूर्वकल्पना इत्यसमीचीन (स्यात्) । (अस्मिन् अपूर्वविषयके पूर्वपक्षे कणिकाया एवमुपसंहृतं-" सोऽयं दूषणगणो देवचूडामणिभिरेव परिहरणीय. इति आचार्येण [मण्डनेन] नोदधारि, तत्र वै वय ते, 'तव मम' इति तत्रोपक्षीणमतिविभवाः इति)। विवि. पृ. २३०-३४.
* अपूर्वविशेषेण तत्कारणभूतयजिविशेषेण वा अन्विताः प्रयाजादिधर्माः ये यस्मिन् प्रकरणे समाम्नाताः, ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते एव सति प्रकरणमर्थवद्भवति । वि. ७।१।१. * यागादिजनित पुंसा फलप्राप्तिसामर्थ्यं अपूर्वशब्दवाच्यम् । यागानुष्ठानात् पूर्वं अभूत अनुष्ठानोत्तरकाल जायते इति यौगिकत्वादेव अपूर्वशब्दाभिधान सर्वेन लभ्यते । वा. १।३।९।१० पृ. २९९. * सर्वातिशयानुवर्ति स्वर्गादिकार्योपादानसामर्थ्यसामान्यं अपूर्वशब्दवाच्यम् । सु. पृ. ३५२, * अपूर्वसंयोगः भेदापादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकः । पृ. ८२७. * अपूर्वसद्भावचिन्तायाः प्रयोजन, यदि द्रव्यगुणशब्दा अपि अपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधि. उपादातव्यः यथा तर्हि पूर्वः पक्ष. । यथा तर्हि सिद्धान्तः, द्रव्य गुण वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति । भा. २।१।२।५. नामधेयसिद्धिरपि प्रयोजनमेव । वा. प्रयोजनं तु यावदिह शास्त्रे अपूर्वोपजीवि भवति अङ्गानामपूर्वार्थत्वातिदेशादि तत् सर्वं बोध्यम् । सोम. २।१।२. * अपूर्वसाधनता च वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयते इति सा प्रकरणात् लब्धव्या । वा. ३।७।१।१ पृ. १०७४, * 'अपूर्वसाधनत्वांशलक्षणाऽवश्यमेव हि । सर्वैर्वाश्रिता श्रुत्या विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥' ३।१।७।१४ पृ. ७११.
* अपूर्वसाधनत्वाकारः (व्रीहीणां अवघाते) अवश्यं विवक्षितव्यः । वि. ९।१।१ वर्णक २. * अपूर्वसाधनलक्षणायाः प्रकरणलभ्यत्वात् । वा. ३।४।८।२४ पृ. ९५४. * अपूर्वाकाङ्क्षा प्रधानविधावेव, न नित्यविधौ आग्नेयादिविधौ च । मणि. पृ. ८५.
* अपूर्वान्तरं अपूर्वान्तरधर्मान् न गृह्णाति । टुप्. ९।१।२।३ वर्णकं २ पृ. १६४७. * प्राभाकरवत् कार्यनियोगापरपर्यायस्वतन्त्रापूर्वाभ्युपगमे परोक्ता दोषाः स्युः, नास्मदभिमतशक्तिरूपाभ्युपगमे इति । सु. पृ. ५९८.
* अपूर्वार्था धर्माः इति स्थितं सन्निपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च प्रकरणेन प्रमाणेन । टुप्. ९।१।१।१ वर्णक ३ पृ. १६४०. * अपूर्वार्थो धर्माः । तेषां चापूर्वाणां भेद उक्त. । अतस्तद्भेदात् यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्माः । भा. ७।१।१।३. * सन्निपत्योपकारका ये धर्माः तेऽपि अपूर्वार्था इति नवमे प्रतिपाद्यते ऊहसिद्धये । टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३८. * 'सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ।' सर्वमेव कार्यं दध्यादि क्षीरादेरुत्पद्यमान न सहसैव स्थूलेनैवात्मना उत्पद्यते । किं तर्हि ? सूक्ष्माणि तावत् रूपान्तराण्यनुभवति । एव स्वर्गादयोऽपि अङ्कुरादिस्थानीयां तावदपूर्वावस्थां प्रतिपद्यन्ते । तथा चोत्पद्यमानतया त एवोत्पन्ना भवन्तीति । वा. २।१।२।५ पृ. ३९५, * यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति क्रियाणां प्रधानत्व, तत्रैव तद्भेदनिमित्तापूर्वसिद्धिः । २।१।१।१ पृ. ३७१.

* अङ्गापूर्वाणामपि आत्माश्रितानामेव एकार्थसमवायेन प्रधानैः संबद्धानामपि उपकुर्वतां आश्रयरोपत्वाभावात् आरादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । वा. २।१।२।८ पृ. ३९८.

* आग्नेयादय. षड् यागाः भिन्नक्षणवर्तिनो निश्चयः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति, अतः तज्जननसमर्थानि आग्नेयादिजन्यानि षट् अवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि । इमान्येव उत्पत्त्यपूर्वाणि उच्यन्ते । वि. ३।२।४.

यनेनोक्तं (भारते सावित्र्युपाख्याने) ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः’। इति, तदपि काव्यशोभार्थं विस्पष्टमृत्युव्यवहारप्रदर्शनार्थं च पतिमतामरणपरे वाक्ये प्रजापतिवपोत्खेदनादिवत् द्रष्टव्यम्। तथाहि तेनैव गीतादिष्वनेकप्रकारं सर्वगतत्वं वर्णितम्। ननु च सर्वगतत्वे व्योमवत् सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा प्राप्नोति। नैष दोषः, शरीरभूयस्त्वात्, प्रतिशरीरं च सुखदुःखोपलब्धिव्यवस्थादर्शनात्। इतरथा ह्येकशरीरेणैव चरितार्थत्वात् अनेकशरीरवैयर्थ्यं स्यात्। जन्मान्तरशरीरवददोष इति चेत्। न। तत्र कर्मान्तरवशेनोपभोगान्तरार्थं पुनःपुनरारम्भात्। सर्वशरीरगतसुखाद्युपलब्धिश्च प्रतिशरीरं स्यात्। अन्यदीयैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्य आत्मीयत्वादुपलब्धेरन्धबधिरादीनामभावः स्यात्। वर्णविशेषव्यवस्थया च कर्मचोदनाभेदो न स्यात्। एकस्यैवाऽऽत्मनस्तेनतेन शरीरेण संबध्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः। आत्मनानात्वे त्वदोषः। सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्तिरहितत्वात् समानदेशत्वाविरोधः। तदपेक्षयैव च चैतन्यात्मत्वाद्यविभागाच्च उपनिषत्सु ऐकात्म्यव्यवहारः।

कथं पुनर्नानात्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरसंबन्धादन्यदीयसुखदुःखाद्यनुपलब्धिः? के चित्तावदाहुः, ‘यथा शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भात्मवर्तिनाम्। सुखादीनां व्यवस्थैवं सर्वत्रैषा भविष्यति॥’ शरीरपरिमाणात्मवादिनोऽपि किलायं तुल्यो दोषः, तस्यापि गर्भात्मसमानदेशत्वात् मातृक्षेत्रज्ञः तद्गतानि सुखादीन्युपलभेत। तत्र यस्तस्य परिहारः, स सर्वात्मना सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यविशेषः। यद्यथोपपत्तिरुच्येत, न तु परपक्षसाम्यापत्तिरेवोपपत्तिः, तस्य च तत्र चोभयोरप्यन्येन पर्यनुयोगात्। अपि च तस्य त्वगिन्द्रियपरिमाणत्वादन्तःशरीराकाशे बाह्यवदेव आत्मनोऽभ्युपगमात्तेन गर्भशरीरेण मातृक्षेत्रज्ञस्य प्राप्तिरस्ति, येन तुल्यदोषता स्यात्। तस्मादेव परिहर्तव्य, ‘देशप्राप्त्या यदीष्येत सुखादेरुपभोग्यता। ततो दोषः प्रसज्येत योग्यभोगे त्वदुष्टता॥’ यदि ह्यात्मनः सुखादीनां च समानदेशत्वमेव संबन्ध उपभोगकारणमिष्येत, ततोऽयं दोषः स्यात्। इह तु चक्षुरादीनामिव क्षेत्रज्ञयोग्यतालक्षणः संबन्धः। तत्र यथैव त्वगिन्द्रियेण स्पर्शसमानदेशानामपि रूपादीनामग्रहणं, एवमन्येनाऽऽत्मना अन्यदीयधर्माधर्मोपात्तसुखदुःखाद्यग्रहणम्। तस्मादात्मवादोक्तस्वस्वामिभावव्यवस्थानाददोषः। एवं सर्वगतत्वात् सिद्धमात्मनो निश्चलत्वम्। अथ (अपूर्वं नात्मसमवेतं, किंतु) द्रव्यवदानसमवेतमासीत्तत आह— ‘तद्विनष्टं’ इति। न च तस्याविनाशः, तद्विपरीतद्रव्यान्तरोपलम्भात्। न चास्य ग्रहणप्रतिबन्धहेतुः कश्चिदस्ति, येन न गृह्येत। अथार्थापत्त्या ग्रहणप्रतिबन्धादि कल्प्येत, तथापि सति अपूर्वाद्बहुतरमदृष्टं दृष्टविपरीतं च कल्पयितव्य, तावदविनष्टमास्ते, तथा न दृश्यते, तथा प्रतिबन्धहेतुः, तस्याप्यदर्शननिमित्तं चेत्येवं तस्यतस्यान्यदित्यनवस्था, तथा क्षणिकस्य कर्मणः स्थानमनुपलब्धिकारणं च कल्प्यमित्यतिगौरव, एवमनाश्रितकर्मावस्थानकल्पनायाम्। अथ आत्माश्रितमेव संयोगविभागौ अकुर्वदासीत्, तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्याताम्। तस्माद्वरमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धम्।

मूलाधिकरणप्रयोजनं, द्रव्यादीनां फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात् कर्मणामिव प्रतिनिध्यभावः। कर्मफलसंबन्धे तु द्रव्यादेः कर्मोत्पत्त्या दृष्टार्थत्वात् समानकार्यत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः। कथं तर्हि पूर्वपक्षवादिनः प्रत्याम्नायपरिसमाप्तिदोषाभावः। समापनीयमेव कर्म येन येन चित् द्रव्येण। सदृशोपादाने तु न यतितव्यं सदृशादपि फलाप्राप्तेः, कर्मणश्चाविहितसाधनविशेषस्यानपेक्षितसदृशत्वात् येन केन चित् सिद्धेः। न च तत् पूर्वद्रव्यस्य प्रतिनिधिरित्युच्यते, अन्यार्थत्वादसादृश्याच्च। पूर्वद्रव्यं हि फलाय प्रवृत्तमासीत्, इदानीमानीयमानं तु प्रत्यवायपरिहाराय नैमित्तिकफलाय वा प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थमिति। नामधेयसिद्धिरपि प्रयोजनमेव। सा तु पूर्वोक्तत्वान्न प्रदर्शिता।

सु— (पृ. ६२१) पातो. फलभावनाकरणवाचित्वे श्येनादिशब्दानां तत्सामानाधिकरण्यात् नामधेयताऽपि सिद्धान्तप्रयोजनम्।

ग— ‘साध्यसाधनभावो हि श्रूयते स्वर्गयागयोः। यस्त्वन्तरस्य सद्भावे श्रुतिरेव विरुध्यते॥’ तस्मात् याग एव विनष्टोऽपि फलं साधयति, स एव

ऽर्थे पदं प्रवर्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च वाक्यस्य अवाचकत्वादेवाप्रामाण्यम् । न च के चित्पदार्थाः श्रूयन्ते, येषां भेदः संसर्गो वा अपूर्वं भवेत् । येऽपि शब्दान्तरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकाराः, तेऽपि च स्वभावसिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं, न सद्भावे कस्य चिदिति अपूर्वं प्रति अप्रमाणम् । उपदेशानवगते चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते । विधिप्रतिषेधविषयत्वाच्च समस्तस्य वेदस्य, न क चिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नागमगम्यमपूर्वम् । न च अदृष्टपूर्वस्य अदृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वम् । कामं वा अनुपलभ्यमानशशविषाणादिसारूप्यात् अभावात्मकस्योपमानप्रसङ्गः । तस्मादपरूपेणोपमेयम् । **'अर्थापत्त्याऽपि नैवैतदस्तीत्येवं प्रतीयते । अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात् फलयागादिसंगतेः ॥'** दृष्टार्थापत्तिस्तावत् धर्मास्तित्ववदेव अत्रापि निराकर्तव्या, स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदरिद्रादिवैचित्र्योपपत्तेः । श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति, यत्र प्रत्यक्षेणैवानुपपत्तिर्दृश्यते । न च कल्प्यमानोऽर्थः केन चिद्विरुध्यते, तद्यथा 'स्रुवेणावद्यति' इत्युक्ते न च कथं चिदपि माषपुरोडाशादीनि तेनावदातुं शक्यन्ते इति, प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि न तथापि प्रसक्तेरेवं कल्प्यते द्रवाणामिति । न चैषा कल्पना केन चिद्विरुध्यते, श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनाऽभावात् । अपूर्वं तु न कदा चित् फलसाधनत्वेन संभाव्यते, यतोऽन्यकारणनिषेधे सति तद्विषया परिशेषसिद्धिः स्यात् । **'यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परिशेषः प्रकल्प्यते । शशशृङ्गनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥'** नहि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेण अपूर्वनिमित्तता गम्यते, शशविषाणादिभिरनैकान्त्यात् । अपि च यदि तावदपूर्वं यागस्य साध्यमिष्यते, ततः श्रुत स्वर्गं परित्यज्य अश्रुत परिकल्पित भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतयागपरित्यागात् सैव गतिः । न च आकारान्तरेण तन्निरूपयितु शक्यते । तेन आगमप्रामाण्यात् यागादेव फलेन भवितव्यम् । कथं नष्टः साधयतीति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते, किं भवतो विरुध्यते । भ्रियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम् । अपि च आकाशादीनि नित्यावस्थितानि कस्मात् फलं न साधयन्ति । यदि च श्रूयमाणातिरेकेण अवस्थायित्वसंभवात् अपूर्वेण फलं साध्यते इति कल्प्यते, ततो वरमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्वानसद्भावौ अपि तावत् प्रसिद्धौ, केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वे तु सद्भावप्रभृति सर्वं निष्प्रमाणकं कल्पनीयम् । अथ यागसंबन्धिना केन चिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्यभिप्रायः, तथा सत्यपि **'यष्टुरेवाऽऽत्मनो यागैः संगतस्य स्थिरस्य च । निमित्तत्वं वरं कॢप्तं लाघवं हि तथा सति ॥'** यदि यागस्य विनाशित्वादन्येन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं भवति, ततो लाघवादतिक्रान्तयागेन आत्मनैव वर साधयितव्यम् । **'यद्वा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति । भक्तियागविधानाद्धि तदयत्नेन कल्प्यते ॥'** विनाशिनि हि कर्मणि चोदिते किं दृश्यते, कर्म च विनष्टं, शास्त्रप्रत्ययाच्च कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चीयते । यच्च यत् प्रतीत्य उपजायते, तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादभावनिमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । न क चिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । **तदुच्यते ।** अपूर्वस्य वा क दृष्टं, येनाऽऽश्रीयते, तदवश्यकर्तव्ये लौकिकनिमित्तधर्मातिक्रमे किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यतां, उत अभावनिमित्तत्वमिति, कॢप्ताभावनिमित्तत्वातिरस्कारेण आत्यन्तिकापूर्वनिमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते । किंच, **'यदि चैकान्ततो ब्रूयुः शब्दाः कालान्तरे फलम् । ततस्तेनैव कल्प्येत निमित्तं वस्तु किं चन ॥'** क्रियाफलसंबन्धप्रतिपत्तिमात्रचरितार्थासु चोदनासु अनुपात्ते कालान्तरे, कर्मस्वभावादानन्तर्ये गम्यमाने, कुत एतत् कालान्तरभावि फलं, तत्सिद्ध्यर्थं चापूर्वं कल्प्यते इति । तन्नैतस्स्यात् । कृते कर्मणि अनन्तरं फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति । तदयुक्तम् । कुतः ? **'पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं प्रयोगे हि प्रवर्तते । प्रयोगोत्तरकालं तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते ॥'** 'नह्यविद्वान्विहितोऽस्ति' (३।८।८।१८) इति तावदवश्यं भावच्छास्त्रगम्यं, तच्च प्रागनुष्ठानादवगन्तव्यम् । न च

(इतः परं अपूर्वशब्दः प्रायः कर्मपरः)
* अपूर्वं एव गृहमेधीयं कर्म चातुर्मास्येषु । भा. १०।७।९।२४–३३.

सू अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात्। १२।२।१३।३३ ॥

प्रकृतिः विकृत्या समानतन्त्रा चेत् स्यात्, तदा प्रकृतौ अपूर्वं वैकृतं तन्त्रं प्रसज्येत अनित्यत्वात् विकृतेः । कामे निमित्ते कस्मिंश्चित् उत्पन्ने सति विकृतिः प्राप्नोति । नैमित्तिकं च नित्यं बाधते । यदि न बाधेत अनर्थकं हि अनर्थकमेव स्यात् वैकृतं नैमित्तिकं वा काम्यं वा । तस्मात् वैकृताङ्गेन प्रकृतेः प्रसङ्गिनम्। कृत्वाचिन्तेयम्। वस्तुतस्तु प्रकृतिः विकृत्या समानतन्त्रा नास्त्येव । के.

* नास्ति पूर्वं यस्य तत् कर्म अपूर्वम् । या स्वयमेव प्रकृतिः, यस्याः अन्या का चित् प्रकृतिः नास्त्येव, तादृशं कर्म अपूर्वं दर्शपूर्णमासरूपम्। के. * अपूर्वं अर्थं विदधत् अर्थवत्ता भविष्यति । भा ३।८।६।२१, * अपूर्वं अर्थं विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति (समानमितरत् श्येनेन इति विधिः) । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात् । ७।१।२।१६. * अपूर्वाः उपांशुयाजः दर्शपूर्णमासयोः 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति । वि. २।२।४. * अपूर्वः एव अवभृथः ज्योतिष्टोमे । यावदुक्तं कर्तव्यम् । भा. १०।७। ३५।४७–५०. * अपूर्वः पदार्थः अपकृष्यमाणः न प्राचां अपकर्षाय कल्पते इति 'तथाऽपूर्वं' (५।१। १६।२९ शा.) इत्यत्र अवस्थितम् । शा. ५।२।९. * अपूर्वौ पशुसोमौ 'सोमेन यजेत' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति । वि. २।२।६, * अपूर्वाः एव आघारादयः 'आघारमाघारयति' 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । २।२।५. * अपूर्वाः एव दर्विहोमाः । भा ८। ४।५।१०–२८, * अपूर्वा एव उपसत् ज्योतिष्टोमे । यावदुक्तं कर्तव्यम् । १०।७।१४।४३–४६

सू अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासामर्थवत्त्वात् । १०।५।५।१४ ॥

अग्निचयने उखायाः आधूननार्थाः धीजनपनार्थाश्च मन्त्राः बहवः पठिताः । तत्र च 'शतभिराधूनोति' 'चतुर्दशभिर्वपति' इत्युक्तम् । तत्र शतस्य चतुर्दशानां च पाठक्रमेण आदित एव ग्राह्यमिति तत्सूत्रः पूर्वपक्षः । तन्निरासार्थः तुशब्दः । शतत्वादयः संख्याः अपूर्वाः प्रमाणान्तरेण अप्राप्ताः । तासु अपूर्वासु संख्यासु आदितो वा मध्यतो वा यतः कुतश्चिद्वा इत्यत्र विकल्पः स्यात् । न आदित एवेति अत्र नियमः । सर्वासां ऋचां सर्वेषां मन्त्राणां अर्थवत्त्वं एव स्यात् । आदित एव ग्रहणे तु अधिकानामानर्थक्यं स्यात् । तस्मात् सर्वासामर्थवत्त्वार्थं विकल्पः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

सू अपूर्वे चार्थवादः स्यात् । १०।८।२।५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागौ प्रकृत्य 'न तौ पशौ करोति, न सोमे' इति श्रूयते । तत्र अपूर्वे प्रकृतिरहिते सोमे विषये श्रूयमाणं 'न सोमे' इति वाक्यं 'न तौ पशौ करोति' इत्यस्य अर्थवादः स्यात् । यथा सोमे आज्यभागौ न क्रियेते, तद्वत् पशावपि न क्रियेते इति पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्य स्तुतिः । अथवा अपूर्वे दार्शपौर्णमासिके कर्मणि 'न तौ पशौ करोति न सोमे' इति अर्थवादः स्यात् । सोमे आज्यभागौ न क्रियेते न पशावपि, दर्शपूर्णमासयोस्तु क्रियेते, इति दर्शपूर्णमासकर्म प्रशस्तं इति स्तुतिः । के.

सू अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात् प्रतीयेत । ९।३। ६।२१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षणीरासादय' इति निगदे 'पत्नीं संनह्य' इत्युक्तम् । तत्र द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्दे वचनोहः कर्तव्यो न वेति विचारः कर्तव्यः इति पूर्वः पक्षः । तन्निरासार्थस्तुशब्दः । अपूर्वे अन्यप्रकृतिशून्ये स्वयंप्रकृतिरूपे दर्शपूर्णमासकर्मणि पत्नीशब्दे अविकारः प्रतीयेत न विकारः ऊहः प्रतीयेत । अप्रदेशात् अन्यस्य प्रकृतिरूपस्य प्रदेशस्य अभावात् । चोदकेन अन्यतः प्राप्ते मन्त्रे अर्थानुसारेण ऊहः स्यात्, अत्र तु स्वयं प्रकृतित्वात् चोदकेन प्राप्तिरेव नास्ति । पत्नीशब्दस्य आकृतिवाचकत्वेन द्वयोः बह्वीनां वा पत्नीनां वाचकत्वात् ऊहस्य न प्रयोजनम् । के.

रेष्टव्या । कुतः ? 'क्षणिकत्वेन सर्वत्र नैकस्यापि हि कर्मणः । कथंचिद्युगपद्वृत्तिः फले किमुत भूयसाम् ॥' यदेव हि कर्म गृहीतं, तदेव हि क्षणिकसूक्ष्मावयवत्वात् फलं प्रति युगपद्भवितुमसमर्थं, किमुत यान्यनेकात्मकानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासो भवति, न तदा दर्शः, यदा दर्शस्तदा पूर्णमासश्चिरविनष्टः । तथैकस्मिन्नेव समुदाये यदा आग्नेयस्तदा अग्नीषोमीयोपांशुयाजौ न स्तः, यदा तयोरेकः तदेतरौ न विद्येते, इति यौगपद्यासंभवः । तद्यदा दर्शपूर्णमासस्तदवयवो वा कश्चित् पुरुषे शक्तिमनाधायैव विनश्येत्, ततः प्रागवस्थातुल्यत्वात् उत्तरकर्मणा पूर्वैः सह रूपतः शक्तितो वा साहित्याभावात् केवलकरणात् कश्चिद्विशेषः, इति सहितसाध्यत्वेन श्रुतं फलं साहित्यासंपत्त्या नोपपद्येत । नहि केवलो दर्शः तत्साधनत्वेन श्रूयते, तदन्यद् वा कर्म । नियोगतश्च कर्मान्तरफलोत्पत्तिवादिनाऽपि सर्वकर्मान्ते सा अभ्युपगन्तव्या । ततश्च यस्यैवानन्तर्यं, तदेवैकं साधनं प्राप्नोति नेतराणि, चिरविनष्टत्वात् । अथ तु सर्वेषामपूर्वाख्या शक्तयस्तिष्ठन्ति, ततः स्वरूपाणामतन्त्रत्वात् तेष्वसत्स्वपि शक्तिगतमेव यौगपद्यं व्यवहाराङ्गत्वात् व्यापरिष्यते । तथा च आह—

'शक्तिभिः सर्वभावानां व्यवहारानुपातिता ।
तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे तासि स सिध्यति ॥
लौकिकं चापि यत्कर्म फले कालान्तरोद्भवौ ।
तत्रापि शक्तिरेवास्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते ॥'

यान्यपि च लौकिकानि कृषिघृतपानाध्ययनप्रभृतीनि कर्माणि कालान्तरफलत्वेन इष्यन्ते, तेषामपि स्वरूपावस्थानासंभवात् संस्कारैरेव तिष्ठद्भिर्व्यवहारसिद्धिः । ते तु अवैदिकत्वात् संस्कारा नापूर्वशब्दाभिधेयत्वेन प्रसिद्धाः । येन प्रागेवानुष्ठानात् शास्त्रश्रवणवेलायामेव क्षणिकानेकाङ्गप्रधानप्रयोगसाध्यं फलं विदित्वा शास्त्रबलादेषा बुद्धिर्भवति 'नूनं केनाप्यात्मना समस्तान्यङ्गप्रधानानि फलकालं यावत्तिष्ठन्ति' इति । प्रत्यक्षं च स्वरूपभङ्गदर्शनात् शक्तिव्यतिरिक्तात्मावस्थानोपपत्तिः । यत्तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति, तत्र, 'यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति । सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ॥' यदि शक्त्यनधिना चेन्चित्फलं साध्येत, ततो दोषः स्यात् । यागाहितया तु शक्त्या साध्यमानं यागेनैव साधितं भवति । सर्वसाधनानामिष्टफलप्रवृत्तौ आन्तरालिकव्यापारावश्यभावित्वात् । अथवा सर्वमेव कार्यं दध्यादि क्षीरादेरुत्पद्यमानं, न सहसैव स्थूलेनैवात्मना उत्पद्यते, किं तर्हि, सूक्ष्माणि तावत् रूपान्तराण्यनुभवति । एवं स्वर्गादयोऽपि अङ्कुरादिस्थानीयां तावदपूर्वावस्थां प्रतिपद्यन्ते, तथा चोत्पद्यमानतया ते एवोत्पन्ना भवन्तीति । एतावानेव चात्र वर्तमानः कालः, यदच्युतिः कर्मसंकल्पात् प्रभृति आ सर्वान्त्यफलावयवोपभोगात् । आह च— 'काष्ठे पक्तव्यमित्युक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया । अङ्कुरे जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इष्यते ॥'

यत्तु संभावनापदमपूर्वं नारूढमिति । तदयुक्तम् । कुतः— 'विनाशित्वेन विज्ञातं साधनं लोकवेदयोः । असंभावितसामर्थ्याधायित्वं चोद्यते कथम् ॥' (न संभावितं सामर्थ्यरूपेण स्थायित्वं यस्य इति विग्रहः) 'नूनं विनष्टस्याप्येतस्य सामर्थ्यं फलनिर्वृत्तिकालावधि यावत् आस्ते' इति हि यावन्नावधार्यते, तावत् विनाशिनी क्रिया चोदयितुमेवाशक्या । तस्मात् संभावना अवधारणा च प्रथममेव सिद्धेति । 'न वाऽतिक्रान्तयागेभ्यः पुरुषेभ्यः फलोद्भवः । अतिक्रान्तानतिक्रान्तविशेषस्तत्र नास्ति हि ॥' यदि हि अनाहितसंस्कारा एव यागा नश्येयुः, ततः प्रागवस्थातुल्यत्वात् अतिक्रान्तानतिक्रान्तयागयोः को विशेषः स्यात् । आत्मत्वं तावदविशिष्टमुभयोः । यागत्वमपि हि विनष्टाकृतयागयोस्तुल्यम् । न च क्रियारहितस्य अवस्थान्तरगतस्य वा कर्तृत्वमवतिष्ठते । कर्तृशक्तिस्तिष्ठतीति चेत् । न । तस्याः प्रागपि यागकरणात् विद्यमानत्वेनाकारणत्वात् । अपि च यदि पुरुषः फलसाधनं सर्वकर्मणां शुभाशुभानामविशिष्टः, इत्येकरूपफलप्रसङ्गः । तथैकेन यागेन बहुभिश्च तदनिश्चयात्स्वगतशक्तित्वाविशेषात् बहुयाजिनः फलविशेषो न स्यात् । एतेनैव बहुप्रयोगानुष्ठायिनः प्रत्युक्ताः । कर्मनमिधायिनि वा आख्याते कथमयमर्थो विज्ञायते ? यस्य त्वपूर्वाणि क्रियन्ते, तस्य प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च तद्भेदात् उत्पन्ने

* अपेक्षा तावत् समानजातीयेषु भवति । यथा
बलवान् देवदत्तः इति न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य
भवति । किं तर्हि, समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । भा.
११।१।८।३८ पृ. २१२१. * अपेक्षासु सर्वासु प्रकृता-
संभवेन अप्रकृतग्रहणम् । भा. ३।६।१६।४२ पृ. १०६४.
* अपेक्षाऽऽक्षितश्च प्रतिनिधिः । टुप्. ६।३।४।१६
पृ. १४१६.

* अपेक्षाबुद्धिः द्वित्वसंख्यानिमित्तं उत्पादितद्वित्वा
निवर्तमाना द्वित्वमपि निवर्तयति । अस्ति हि किं
चित्तिमित्तकारणमपि यदुपजनितकार्ये निवर्तमानं कार्य-
मपि निवर्तयति । कणिका. पृ. २३४.

अपेक्षितविधानादिरूपः न्यायः ॥ नहि समा-
ख्यया क्रमस्य बाधः संकोचो वा, तस्य याज्यादिकार्ये
निवेशेऽपि अविरोधात् । अपितु अपेक्षितविधानादिरूपस्य
न्यायस्यैव (समाख्याया बाधः संकोचो वा) स तु
नियम. समाख्यातो दुर्बल एव । कौ. ३।२।७।२०
पृ. २५९.

* अपेक्षितविधिना अनपेक्षितविधिः बाध्यते ।
यथा सोमवमनेष्टिः वैदिकसोमस्य वमने, न तु लौकिकस्य ।
बाल. पृ १४४.

अपेक्षितविधेः (इय पञ्चमी) अनपेक्षित-
विधानदौर्बल्यन्याय॰ ॥ व्रीहियवाभ्या वैतुष्यार्थं
अवघातोऽपेक्षितः न आज्यसान्नाय्याभ्या, इति अपेक्षित॰
न्यायेन अवघातस्य औषधद्रव्यमात्रशेषत्व तेषामर्थाधि
करणे (३।१।४) दर्शितम् । पराक्रम॰. ४।१।१

अपेक्षितानपेक्षितविधानयोः अपेक्षित-
विधानं बलवत् इति न्याय ॥ तस्मात् प्रथमापेक्षित-
कारणवत्त्वमेव अन्वयव्यतिरेकौ न्यायसहितौ ब्रुवाते ।
कार्यस्य कारणापेक्षा हि प्रथममुपपद्यते, न विरोधिसंसर्गा-
भावापेक्षा । इति विवरणम् । पृ. ९० । तत्राय
न्याय उक्तः । तत्त्वदीपने पृ ९०.

* अपोहवादः । ' अगोनिवृत्तिः सामान्य वाच्य
यै. परिकल्पितम् । गोत्वं वस्त्वेव तैरुक्तमगोऽपोहगिरा
स्फुटम् ॥ १ ॥ भावान्तरमभावो हि पुरस्तात् प्रति-
पादितः । तत्राश्वादिनिवृत्त्यात्मा भावः क इति कथ्य-
ताम् ' ॥ २ ॥ श्लोवा.

रत्नाकरः—सौगतसमयसिद्धमपोहरूपं सामान्यं
निराकरोति– अगोनिवृत्तिरिति । ये तु आहुः—न तावत्
व्यावृत्तरूपाणा अत्यन्तविलक्षणाना स्वलक्षणाना अनुवृत्तः
कश्चिदात्मा संभवति । न च स्वलक्षणानि अविकल्प-
त्वात् आनन्त्यव्यभिचाराभ्या शब्दाभिधानीयक लभन्ते ।
अत अतद्व्यावृत्तिरेव सर्वानुगता शब्दार्थ इति यथा
शावलेयस्य अगोव्यावृत्तिः एवं बाहुलेयस्यापि इति ।
यथा आहुः ' यद्रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ।
अतद्रूपपरावृत्तिद्वयोरपि न भिद्यते ॥ ' इति । एत च
प्रयोगः ' यदत्यन्तविलक्षणाना सादृश्यापादकं तदन्य-
व्यावृत्तिरूपं दृष्टं यथा गजाश्वकुञ्जराणा अनुगूलत्वं, तथा
गौरयं इति विकल्पाकारो विलक्षणाना शाबलेयादीनां
सादृश्यमापादयति ' इति स्वभावहेतु॰ । तस्मात् अगो-
निवृत्तिरेव सामान्यं शब्दवाच्यमिति । तैः गोत्वं
वस्त्वेव शब्दान्तरेणाभिहितं, नार्थान्तरम् । अय च वक्ष्य-
माणानेकयुक्तिसंक्षेपश्लोकः इति । कथमित्याह– भावा-
न्तरमिति । न च अगोनिवृत्तिरूपस्य अभावस्य आश्रय
भूतं भावान्तर भवन्मते संभवति इत्याह– तत्रेति । १।१।
१।५ (श्लोकवार्तिकस्थस्य अपोहवादस्य विस्तृतत्वात्,
शास्त्रदीपिकास्थस्य नापोहवादस्यात्र कोशे आकृतिवादे
सगृहीतत्वात् नोद्धारोऽस्माभिः कृत इति ज्ञेयम्) ।

* अपोहवादेन सौगताभिमत– वस्तुरूपतुच्छान्या-
पोहरूपत्वे वेदाप्रामाण्यापत्ते आकृतेः भावरूपता
उपपादिता । बाल पृ ७.

'अपोह्यमाने चाभावे भाव एवावशिष्यते '
इति न्यायात् अकरणनिवृत्तिः करणमेव नान्यत् । ना
भावो भावमृच्छति । रत्न. ६।३।१।२ पृ. ७९।२.

* अपौरुषेयः शब्दार्थसंबन्धः । ' औत्पत्ति-
कस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः ' सूत्रं १।१।५.

* अपौरुषेया वेदा., धर्तृस्मरणाभावात् । विधा-
नाथ॰. १।१।८।२९. * अपौरुषेये नियोगविनियोगयो.
अबुद्धिपूर्वकत्वात् अनपेक्षत्व शब्दस्य । कणिका. पृ.
२७३. * अपौरुषेये वेदे कार्याभिधायकत्व शब्द

नाशे तवो न स्यात्, कर्तृस्था तु न नश्यति ॥' कथमन्यशक्तिरन्यत्र समवैतीति चेत् । न । क्रियात्मनोरत्यन्तभेदाभावात् । अपि च, 'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद् यद्गतैवोपयुज्यते । तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥' यदा कर्मविनाशात् तद्गता शक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति, अवश्यं चासौ कल्पयितव्या, तदा अस्याः स्वरूपवदेव आश्रयविशेषोऽपि कार्यक्षमः एव प्रमातव्यः । तथा अङ्गापूर्वाणामपि आत्माश्रितानामेव एकार्थसमवायेन प्रधानैः संबद्धानामप्युपकुर्वतां आश्रयशेषत्वाभावात् आरादुपकारकत्वप्रसिद्धिः । यत्तु पुरुषार्थत्वं प्रसज्यते इति । नैष दोपः, 'तादर्थ्येन हि शेषत्वं नाऽऽश्रयाश्रयिभावतः । राजार्थौपयिकं नित्यमुष्ट्रो वहति कुङ्कुमम् ॥' न चामूर्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यं, आत्मसुखादिवत्तदुपपत्तेः । यत्तु व्रीह्यादिसमवायिप्रोक्षणादिनिमित्तं तण्डुलादिद्रव्यावस्थासंचरणपरंपरया हवनदानं यावत् गतं, तत्रापि प्रधानस्यापि केन चिदंशेन समवायात् तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्तते । तेनैव चैषां नारादुपकारकत्वत् अशेषप्रधानार्थत्वमभ्युपगम्यते । यथैव एकार्थसमवायात् अङ्गप्रधानापूर्वाणां संबन्धः, एवमङ्गापूर्वाणामन्योन्यं प्रधानापूर्वाणां च वक्तव्यः । ततश्च युगपत् कार्यारम्भसिद्धिः ।

कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्तिभिरेवाङ्गापूर्वैः प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानैः युगपदुपकर्तुं शक्यम् ? केचित्तावदाहुः । अङ्गमध्यवर्तिषु प्रधानेषु पूर्वाङ्गापूर्वैर्निष्पन्नैः, आगामिभिश्च प्रक्रमवशात् प्रचलितावस्थैरेकैकं प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिथ्याबर्हिर्वच्च साधारण्यात् नैकप्रधानापूर्वनिष्पत्तौ तानि अपवृज्यन्ते । कथं पुनरनागतानामुपकारकत्वं भवति ? एकान्तावधारणात् भोजनप्रत्यासत्तौ स्थालीपरिमार्जननिष्पत्तिवदिति द्रष्टव्यम् । ननु च यद्यनागतावस्थेष्वेतेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते, ततो नैवोत्तराङ्गाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यदा तत्करिष्यमाणतासंभावनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणादपवृज्यन्ते । अन्ये पुनराहुः । एकैकमङ्गं इतरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयं तावदपूर्वं करोति, यथा प्रधानमपि आग्नेयादि यथाश्रुतसमस्ताङ्गापूर्वालाभात्तन्निरपेक्षं तदा अनुत्पन्नप्रधानान्तरनिरपेक्षं च प्रथमकृतशामवाधिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत् साधयति । एवं यदा दर्शापूर्वाणि तदङ्गापूर्वाण्यपि समस्तानि निष्पन्नानि, तदा तदीयब्राह्मणतर्पणानन्तरं अपर्यायविधानात् युगपत्प्रयोगवचनोपसंहारकल्पितं अङ्गानि प्रधानानि च प्रति तन्त्रभूतं, समस्तान्यङ्गापूर्वाणि अपूर्वात्मकमेकं युगपत् निरवयवं प्रधानोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । ततश्च तद्वशेन प्रधानापूर्वाण्यपि एकफलोत्पत्तिशक्तिभूतं संहत्य सर्वाण्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वा अपवृज्यन्ते । तत्तु आफललाभादजरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिबन्धकरहितं तदानीं फलमेवोत्पद्यते, ततोऽपि किं कल्पनीयमेवापूर्वम् । बाढम् । नहि तस्मादृते समस्तफलोपभोगसिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मात् प्रात्यात्मिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं, भिन्नानि च प्रधानापूर्वाणि फलबीजत्वं न प्रतिपद्यन्ते ? सत्यं, नहि कश्चिदत्र दोषः । किंतु 'अर्थापत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते । ततस्तत्सिद्धये भूयः स्यादपूर्वान्तरप्रमा ॥' प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानां च प्रधानानि प्रति, युगपदुपादानात् अपेक्षावशेन एकापूर्वकल्पनया च तत्संबन्धोपपत्तेर्नेतरकल्पनाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावदवधार्यते । ततः पुनः क्रमवर्तिभिः कर्मभिस्तदशक्यं युगपत्कर्तुमिति तत्सिद्ध्यर्थं प्रात्यात्मिकापूर्वान्तरकल्पना भवति । सर्वत्र च, 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यन्ते सुबहून्यपि । अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ॥'

के चित्त्वत्र चोदयन्ति । यदि पौर्णमास्या कृतान्यङ्गापूर्वाणि अमावास्यां यावत् तिष्ठेयुः, ततस्तैरेव कृतार्थत्वान्नैवाङ्गानि पुनः प्रयुज्येरन् । एवं च सति 'त्रयोदशामावास्यायाम्' इत्याहुतिसंख्या बाध्येत । अन्ये तु परिहरन्ति । साङ्गयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कालान्तरसंबन्धात् सर्वैरङ्गैर्द्विः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्योपकर्तव्यमित्यवधारणात् पुनः प्रयोगः सेत्स्यतीति । अथवा एवं वक्तव्यं, साङ्गा पौर्णमासी अमावास्यासहिता स्वार्थं करोतीति करणविभक्तिश्रुतेरवगमात् पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रधानापूर्वमयं स्वाङ्गापूर्वानुगृहीतमेकमपूर्वं कृत्वाऽपवृज्यते । तत्पुनरेवं निष्पन्नेनैवामावास्याऽपूर्वेण सहापरमपूर्वमारभेत । ततश्च

इति चाविरोधः (इत्यस्य चाविरोधः, वचनप्रकर्षेऽपि सामर्थ्यसंभवात्) ।

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् । ३१ ॥

भाष्यं — यच्च प्रावाहणिरिति, तत्र प्रवाहणस्य पुरुषस्य अप्रसिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धः, वहतिश्च प्रापणे, न तु अस्य समुदायः क चित् सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः, तथा क्रियायामपि कर्तरि । तस्मात् यः प्रवाहयति स प्रावाहणिः । बबर इति शब्दानुकृतिः । तेन यो नित्योऽर्थः (वायुः) तमेव एतौ शब्दौ वदिष्यतः । अतः उक्तं ' परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं ' इति ।

कृते वा विनियोगः स्यात्, कर्मणः संबन्धात् । ३२ ॥

भाष्यं-- अथ कथमवगम्यते नायमुन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तथाहि पश्यामः ' वनस्पतयः सत्रमासत ' ' सर्पाः सत्रमासत ' इति । यथा ' जरद्गवो गायति मत्तकानि ' कथं नाम जरद्गवो गायेत् ? कथं वा वनस्पतयः सर्पा वा सत्रमासीरन् इति । उच्यते । विनियुक्तं हि दृश्यते परस्परेण संबन्धार्थम् । कथं ? ज्योतिष्टोमः इत्यभिधाय कर्तव्यः इत्युच्यते । केन ? इत्याकाङ्क्षिते सोमेन इति । किमर्थमिति ? स्वर्गायेति । कथमिति ? इत्थं अनया इतिकर्तव्यतया इति । एवमवगच्छन्त. पदार्थैरेभिः संस्कृत पिण्डित वाक्यार्थं कथमुन्मत्तबालवाक्यसदृश इति वक्ष्यामः ! ननु अनुपपन्नमिदं दृश्यते ' वनस्पतयः सत्रमासत ' इत्येवमादि । नानुपपन्नम् । नानेन ' अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम.' इत्येवमादयः अनुपपन्नाः स्युः । अपि च 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः, स्तुतयो ह्येताः सत्रस्य । वनस्पतयो नाम अचेतनाः इद सत्रमुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः । तद्यथा लोके सन्ध्यायां मृगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति । अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः सुप्रतिष्ठित', कथमिव आशङ्क्येत उन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तस्मात् चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति सिद्धम् ।

बृहती-- यदुक्तं ' बबरः प्रावाहणिः' इति, स्थिते प्रामाण्ये गुणवादं वक्ष्यति (गुणवादस्तु १।२।१।१० इत्यत्र), वक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणात्र व्याख्यातम् । किमर्थं 'वक्ष्यामः' इति, नोक्तं च ! (उत्तर--) असंबद्धत्वोपन्यासार्थम् । (असंबद्धतां परिहरति-) न शक्यते ज्योतिष्टोमादिषु विध्युद्देशेषु कल्पयितुं, तदेकवाक्यत्वाच्च ' वनस्पतयः ' इत्येवमादीनाम् । अपि च 'अविगीतः सुहृदुपदेशः' (इति भाष्यं) सार्वजनीनमविपर्ययं दर्शयति । तस्मात् चोदनैव प्रमाणं धर्मस्येति स्थितः प्रतिज्ञाऽर्थः ।

श्लोवा-- वचनान्तरसाधर्म्यात् कर्तुः सामान्यसंप्लवे । समाख्यया विशेषोऽयं कठादिरवधार्यते ॥ १ ॥ (सामान्यसम्प्लवः सामान्यप्राप्तिः । वचनान्तरेण भारतादिना) अनपेक्षत्वसूत्रे (५) या रूपात् कृतकतोदिता । वेदे सा दृश्यते स्पष्टा कृतकार्थाभिधायिनि । २ ॥ (रूपात् 'बबरः प्रावाहणि.' इत्याद्यनित्याभिधायिवेदरूपात् । इति पूर्वः पक्षः । अथ सिद्धान्त.)स्मृतिप्रयोजनाभावात् कर्तृमात्रेऽनपेक्षिते । सामान्यसिद्ध्यपेक्षस्वात्र समाख्या नियामिका ।३॥ अन्यथाऽप्युपपन्नत्वादियं प्रवचनादिना । न शक्ता धर्मूलाय प्रोक्ते च स्मरणं स्थितम् ।४॥ ('तेन प्रोक्त' इति पाणिनीय स्मरणम् (४।३।१०१) । श्रुत्यादेर्दुर्बला चासौ न शक्ता तानि बाधितुम् । अङ्गभूयांसमेकेयं शब्दराशिं न बाधते । ५ ॥ (अङ्गवत् वेदाङ्गवत् भूयांसं शब्दराशिं इति न्यायरत्नाकरः । अङ्ग इति पूर्वपक्षिणः संबोधनार्थो निपातः इति केचन:) यामं वा निर्निमित्तेयं शाखामेकां वदिष्यति । श्रुतिसामान्यमात्रं हि नात्र दृष्टेन बाध्यते । ६ ॥ सति साधारणत्वे वा संभवेन विशेषणम् । यथा वैरूपसामेति सत्यैव प्रतीयते । ७ ॥ (विशेषण न व्यावर्तकमेव किंतु सत्यसाऽपि संभवदपि भवति । 'उक्थ्यो वैरूपसामा ' ' एकविंशः षोडशी वैराजसामा ' इत्यत्र सर्वप्रकृतिभूतसाम्ना निवृत्तिभावादुक्थ्य पृष्ठ्यस्तोत्रेण रथन्तरादिस्य निवर्त्तने, न सर्वाणि सामानि, सत्तामात्रेणैव वैरूपादेः अनुविशेषणत्वोपपत्ति. इति दर्शने वर्तते

अत्राभिधीयते । 'उभयत्राविरोधित्वं प्राप्तं नह्यसतीति यत् । पुनर्ब्रवीति तन्नूनं विरोध्यागमनं मतम् ॥' परिसङ्ख्यारूपेण असत्येवागमने न किंचिद्विरुद्धं, सति तु बहु विरुद्धमित्याह । तदुपवर्ण्यते, 'स्वतस्तावदमूर्तत्वान्न मूर्तैर्मिश्रताऽऽत्मनः । ततश्च तैरसंश्लिष्टो न नेतुं शक्यते क्व चित् ॥' यदा मूर्तानामपि सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रकाशादीनां न मृत्पिण्डादिभिः सह मिश्रत्वमुपपद्यते, तन्नयनेन वा नयनं, तदा आत्मनः स्वभावेनात्यन्तामूर्तस्य ज्ञानसंतानस्य वा मूर्तैर्मिश्रत्वं भवेदिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी बद्धात्मना शरीरादत्यन्तव्यतिरेकालाभादस्त्येव मूर्तत्वं जीवस्येति ब्रूयात् तस्यापीतरेतराश्रयप्रसक्तिः, मिश्रत्वान्मूर्तत्वं मूर्तत्वाच्च मिश्रभावः इति । तस्मान्मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोऽस्य अमूर्तत्वान्न शरीरसंपर्कनिमित्तमूर्तत्वसिद्धिः । ततश्च शरीरादन्यः तेनासंपृक्तश्च । अस्पर्शत्वाच्च अनाकृष्यमाणः शरीरे गच्छति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चात्स्थितस्ततस्तत्रैव तिष्ठेत् । नहि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरणं, येन स्वतन्त्रः परप्रेरितो वा गच्छेत् । ज्वालाप्रभृतीनां तु स्पर्शवत्त्वाद्वायुना प्रेर्यमाणानामुल्मुकादिना वा नीयमानानां युक्तं गमनम् । तेन केवलं शरीरं गच्छदचेतनं स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्रयत्र गम्यते, तत्रतत्र आत्मानुस्यूतिरस्तीति युक्ता चैतन्यानुवृत्तिः, यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगताकाशदेव परेणाऽवकाशदानसिद्धिः । किंच, 'असर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहादनिर्गतः । अणुः शरीरमात्रो वा, सर्वथाऽपि न युज्यते ॥' ज्ञानसंततिपक्षस्तावन्निराकृतः । तत्र नित्यः सन्नात्मा शरीराभ्यन्तरवर्ती 'यद्यणुः कल्प्यते तत्र देहं न व्याप्नुयादसौ । ततश्च सर्वगात्रस्थसुखपुष्ट्याद्यसंभवः ॥' यदा ह्यणुमात्र आत्मा भवति तदा यावानेव प्रदेशविशेषस्तेनाधिष्ठितः, तन्मात्रगतानामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिः प्राप्नोति, ततश्चैकस्मिन्क्षणे शिरःपादवेदनाऽनुभवो न स्यात् । अथ लघुसंचारित्वाद्युगपत्त्वमुपलभ्यत इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च क्रमभेदो लक्ष्यते, अनवस्थितस्योपलब्धिकालक्रमभावेऽप्युपलभ्येत । तस्मादकल्पनीयम् । शरीरावयवानां चापरिशोषणं पुष्ट्यादि च आत्माधिष्ठितानां भवति, मृतावस्थायां विपर्ययदर्शनात् । तत्र यः एवावयवस्तेनोत्सृष्टः, स एव मृतवच्छुष्येत् । अथ शरीरपरिमित आर्हतपक्षेणाभ्युपगम्यते, तत्रापि बह्वदृष्टं कल्पनीयम् । 'सद्भावोऽवयवानां च तथा तेषामनन्तता । संश्लेषश्च विनाऽन्येन तद्भावेऽपि च नित्यता ॥ अविसंकोचविस्तारौ पुत्तिकाहस्तिदेहयोः । अन्तराभवसंचारस्वद्भावाज्ञानकारणे ॥' सर्वे ह्यवयवसद्भावादयः प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्तः उत्प्रेक्षामात्रेण कल्प्यन्ते, ते शब्दवच्चेहापि प्रत्याख्येयाः । शरीरमात्रावधिकानां चैषामुत्प्रेक्षितुमपि आनन्त्यादशक्यं, न चैषां द्रवत्वादिना विना कश्चित्संश्लेषहेतुर्विद्यते । न चासंश्लिष्टानामेकजीवारम्भसामर्थ्यम् । सर्वसंयोगानां च वियोगाविनाभूतत्वात् घटादितुल्यः कदाचिज्जीवस्य प्रध्वंसो भवेत् । गात्रच्छेदे च तद्वर्तिनां जीवावयवानां ततो निःसृत्य अवशिष्टे शरीरभागे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणकम् । यत्तु वियोजितमात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभिघातप्रेरितवायुनिमित्तमिति न तावता जीवावयवानुगतिर्विज्ञायते । तथा सति 'संकोचविकासौ एतेषां भवतः' इत्यत्र न किंचित् प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रभाप्रभृतीनां तु कथंचित् प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः संकोचो भवति शरावादिच्छादने शेषप्रभाविनाशात् । अनावृता हि दशा आत्मसमीपे प्रभामण्डलमारब्धुं समर्था, नाच्छादिता । एतेनैव च विकासोऽपि प्रयुक्तः । अन्ये एव ह्यवयवास्तत्र प्रचीयमाना विस्तारं जनयन्ति, न तावतामेव विकासः । स्पर्शवतां च परस्परदेशप्रतिबन्धाद्देशान्तरव्याप्त्या विकासो घटते, जीवावयवानां तु अमूर्तत्वात् सर्वेषां समानदेशत्वाविघातात् नित्यमणुमात्रत्वमवश्यं स्यात् । कथं चैतस्य जीवस्य पुत्तिकाहस्तिशरीरपरिमितौ संकोचविकासौ युज्येते । मरणकाले चान्तराभवशरीरसंचरणं केन चित् प्रतिबन्धेन यदपि न गम्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिक्षेप इत्यादि निष्प्रमाणकम् । तस्मात् सर्वगत एव । यत्तु श्यामाकतण्डुलमात्रादिप्रदर्शनमुपनिषत्सु, तद्वाक्यान्तरप्रदर्शितविभुत्वस्यैव सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वात् । यदपि दैपा-

रणे अनुक्रमणात् । कु. ३।६।१६।४७. ❀ अग्नोर्यामः । यत्र अतिरात्रे चतुर्थो रात्रिपर्यायः स्तोमनयात्मको वर्धते सा अतिरात्रसंस्थैव अग्नोर्यामपदवाच्या । (अत्र सर्यास्त्रिंशत् स्तोत्राणि) । भाट्ट. ३।६।१६.

❀ अग्नोर्यामातिरात्रः क्रतवीये । अय च ग्रयोदशसु अतिरात्रेषु एकादशः । वाल. पृ. २४.

❀ 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' । अपि च न केवल प्रकरणं अस्य (षोडशिनः) साधकं, किं तर्हि वाक्यमपि तथा 'अप्यग्नि० णस्य' इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशी । भा. १०।५।९।२७. ❀ 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये' । अग्निष्टोमे षोडशी स्तुतशस्त्रविशिष्टो गृह्यते । तेनाग्निष्टोमसस्थोपमर्दो भवति । तथा च राजन्यस्य केवलाग्निष्टोमनिवृत्तिरेव । भाट्ट. १०।५।१२, नित्यसत्तायाः प्रकृतौ राजन्यस्य बाधः । १०।५।९, ❀ 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये' 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्' इत्यादिवचनैः ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्याप्युपपत्तिः । नह्येतान्यर्थवादरूपाणि, लिङ्श्रवणात्, विनिगमनाविरहाच्च, राजन्यादिपदस्य स्तुतावनुपयुक्तत्वाच्च । षोडशी ग्रहः । १०।५।९, ❀ 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' 'अप्युक्थ्ये' इति वाक्याभ्यां षोडशिसंस्थाया. प्रकृत्यङ्गत्व उक्तम् । १०।५।१२.

❀ अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् । ३।४।८।२० ॥

अनारभ्य श्रूयते 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य' इति । इदं हिरण्यभरणं किं प्रकरणधर्मः, उत पुरुषधर्मः । कर्मेतु हिरण्यधारणमनूद्य किं सुवर्णता विधीयते, उत विशिष्टविधानरूपेण पुरुषधर्मो विधीयते इति विचारे सिद्धान्तमाह । अप्रकरणे न कस्य चित् प्रकरणे, अनारभ्य विहितं सुवर्णधारणमिदं, तद्धर्मः पुरुषधर्म. स्यात् । तत' प्रकरणपठितेभ्य. अस्य अनारभ्याधीतत्वरूपस्यैव विशेषात् । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तावैलक्षण्यार्थस्तुशब्दः ।

अत्र कुतूहलं—अथ एतदेव सूत्रं पूर्वपक्षपरमपि योज्यम् । तुः अप्यर्थे । अप्रकरणे आम्नातमपि हिरण्यभरणं तद्धर्मः क्रतुधर्मः । ततः तस्मात् पुरुषार्थत्वात् क्रत्वर्थस्य विशेषात् विशिष्टत्वात् । पुरुषार्थत्वे वर्तमानापदेशार्थवादतः फलकल्पनाऽपेक्षया कल्प्यफलक्रतूपकारकत्वाश्रयणस्य ज्यायस्त्वात् इत्यर्थः । ननु क्रतूपस्थापकशब्दाभावात् कथं क्रत्वर्थता हिरण्यभरणस्येति । अत्रापि एतदेव सूत्र उत्तरम् । ततः अविशेषात् । पञ्चम्यर्थे तसिः । तस्य हिरण्यभरणस्य फलापेक्षस्य अविशेषात् वैदिकक्रियात्वेन साम्यात् प्रयाजादिवत् क्रतूपकारकत्वं युज्यते—इति ।

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् । २१ ॥

पूर्वपक्षमाह । तुशब्दः पुरुषार्थत्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । सुवर्णभरणं क्रतोः शेष· स्यात् न पुरुषधर्म. । अद्रव्यत्वात् हविर्द्रव्येण देवतया च सम्बन्धात् नायं यागः कश्चित् । संस्कारस्तु अयं, स च क्रतुशेषः, क्रतुसंबद्धपुरुषस्य शेषो वा स्यात् । एवं 'सुवाससा भवितव्यं' इत्याद्यपि ।

वेदसंयोगात् । २२ ॥

'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं' इति विहितं सुवर्णधारणं क्रतुशेषः क्रतुसंयुक्तपुरुषशेषो वा, वेदसंयोगात् 'आध्वर्यवं' इति वेदसंयोगः क्रतुशेषभूतस्य युज्यते । अध्वर्युः कर्मणा साङ्गानामध्वर्यु कर्ता । तस्मात् सुवर्णधारणं कर्मधर्म इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् ।

द्रव्यसंयोगाच्च । २३ ॥

'सुवर्णं हिरण्यं भार्यं' इति विहितं सुवर्णधारणं क्रत्वर्थं द्रव्यसंयोगात्, भार्यं इति धर्मणि विहितद्रव्यसंयोगात्, हिरण्यलक्षणद्रव्यप्रधानकयागमेनापि त्ययेन भरणस्य द्रव्यसंस्कारत्वावगमात् । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरम् । चशब्दः समुच्चये ।

स्याद् वाऽस्य संयोगवत् फलेन संबन्धस्तस्मात् कर्मैतिशायनं । २४ ॥

पूर्वपक्ष सूत्रत्रयेण प्राप्त वाशब्देन वारयन् प्रथमसूत्रोक्तं सिद्धान्त उपसंहरति । संयोगवत् 'एतावता हैनसा वियुक्तो भवति' इत्यर्थवादिकफलेन प्रजापतिमतानां

चा फलं यावदवतिष्ठते इति शास्त्रप्रामाण्यादवगन्तव्यं, नापूर्वम्। इति प्राप्ते ब्रूमः। '**विनष्टस्यासतस्तावन्न कार्यारम्भसंभवः। क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थानं च युक्तिमत्॥**' अतः अपूर्वमेव कल्पयितव्यम्।

सोम— पूर्वाक्षेपात् **संगतिः**। **प्रयोजनं** तु यावदिह शास्त्रे अपूर्वोपजीवि अङ्गानामपूर्वार्थत्वातिदेशो हादि, तत् सर्वं बोध्यम्। **सूत्रार्थस्तु**– चोदना अपूर्वं पुनरस्ति। यतः कर्मणा फलारम्भश्चोद्यते इति।

वि— 'अपूर्वसदसद्भावसंशये सति, नास्ति तत्। मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः॥, क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम्। विरुद्धं माऽन्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम्॥ अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते। अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम्॥'

भाट्ट— धात्वर्थादेव अपूर्वमिति स्थिते, अपूर्वमेव अस्ति न वेति चिन्तायां, कृतयागध्वंसद्वारेणैव क्षणिकस्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वोपपत्तौ नापूर्वकल्पनं, गौरवापत्तेः। न च नित्यत्वात् ध्वंसस्य 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' 'प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि' इति कीर्तनप्रायश्चित्तनाश्यत्वानुपपत्तिः, कीर्तनादेः फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण तद्नाशकत्वात्, कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टज्योतिष्टोमध्वंसत्वेन कारणत्वकल्पनाद्वा न कश्चिद्दोष.। अतो नापूर्वे किं चित् प्रमाणमस्ति। इति प्राप्ते, क्षरतिनश्यत्योर्नाशवाचिनोः मन्मते लक्षणाऽऽपत्तेः नाशयोग्यमपूर्वमेव कल्प्यते, गौरवस्य फलमुखत्वेन अदोषत्वात्। अतश्च प्रधानेन स्वर्गादिफले जननीये अपूर्वमवान्तरव्यापारः। अङ्गेन च प्रधानादिनिष्ठफलाद्यनुकूलयोग्यतारूपे स्वफले जननीये तत् अवान्तरव्यापारः। स च फलवदात्मनिष्ठः। अवान्तरव्यापारत्वादेव च न यागादेरन्यथासिद्धिः। तदत्र यत्र एकमेव प्रधानं, तत्र पूर्वोत्तराङ्गसहितात् तस्मात् अपूर्वोत्पत्तेः प्रधानाव्यवहितं एकमुत्पत्त्यपूर्वं, तेन च सर्वाङ्गान्ते परमापूर्वमपरं, इति द्वे अपूर्वे। एवं प्रधानभेदेऽपि प्रतिप्रधानं उत्पत्त्यपूर्वभेदः, परमापूर्वं तु एकमिति ज्ञेयम्। दर्शपूर्णमासयोस्तु 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति वाक्यद्वयेन यागत्रयकरणतानां त्रिकान्तरनिरपेक्षाणां साहित्यावगतेः साहित्यस्य च एककार्यनिरूपितत्वं विना अनुपपत्तेः प्रतिसमुदायं समुदायापूर्वमपरं, तेन च परमापूर्वं, इति नवापूर्वसिद्धिः। एवमन्यत्रापि चातुर्मास्यद्वादशाहादिषु अपूर्वकल्पना ज्ञेया। अङ्गेषु तु संनिपत्योपकारकाङ्गजन्यापूर्वाणां प्रधाने एव उत्पत्त्यपूर्वजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः। अन्तिमप्रधानगतयोग्यतया च नाशः। आराद्‌उपकारकजन्यानां तु उत्पत्त्यपूर्वनिष्ठतदव्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनने उपयोगः। अव्यवहितं च कार्यं समुदायापूर्वसत्त्वे तदेव। तदभावे परमापूर्वं स्वर्गादेव वा ज्ञेयम्। अन्तिमयोग्यतोत्पत्तौ च नाशः। यदि तु परमापूर्वे न तथा किं चित् प्रमाणमस्ति इत्याशङ्क्येन, ततो माऽस्तु तत्। अङ्गानां तु आरादुपकारकाणां उत्पत्त्यपूर्वे एव समुदायापूर्वाभावे फलानुकूलयोग्यताजननमेव कार्यमस्तु। सर्वथा सिद्धमपूर्वम्। २।१।२.

मण्डन— 'विधेर्बलाच्चावदपूर्वसिद्धिः।' २.

शंकर— 'अपूर्वं द्वारमस्ति नः।' २.

* एव तावत् सिद्धमपूर्वं तच्च धात्वर्थादेव इत्यपि, धात्वर्थस्य अपूर्वजनकत्वे द्रव्यादेः तदर्थत्व इत्यपि च। तदपवादस्तु तानिद्वैधाद्याधिकरणेषु। कौ. २।१।४।७ पृ. ६३०, * अपूर्वाधिकरणे क्रियाजन्यादृष्टकल्पनाऽपेक्षया नियमादृष्टकल्पने लाघवमुपपादयिष्यामः। १।२।४।४२ पृ. ७१. * ननु कृष्णविषाणाऽकरणे यागकार्यनाशकत्वकल्पनं, प्रयाजादावपि अकरणस्य आग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनाऽऽपत्तेः, अकरणत्वादेः कारणताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवाच्च इत्यादि कौस्तुभे **अपूर्वाधिकरणे** क्षुण्णम्। भाट्ट. ४।२।७. * सिद्धे हि अस्मिन्नधिकरणे (स्वर्गकामाधिकरणे) कर्मातिरिक्तनियोगे तदन्यथानत्वादेव अपूर्वाधिकरणे क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धिः। रत्न. ६।१।१।१ पृ. ६. * 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्यादौ अर्थान्तरपरधातूच्चारणभेदात् माननामभेदसिद्धिः, **अपूर्वाधिकरणन्यायेन** च अपूर्वभेदसिद्धिः। कौ. २।२।२।२ पृ. १४१. * फलस्य कालान्तरभाविनः कारणत्वे यागादेः न संभवति इति अपूर्वकल्पनं, परन्तु फलसिद्धौ अपूर्वाधिकरणलोपः। कु. ६।१।१।१.

प्रधानत्वात् । पदस्य गिरापदस्य यत् अन्यत्वं अन्यरूपत्वं इरापदरूपत्वं तद्विधानार्थं इदं वाक्यं पदान्तत्व-प्रधानम्। गानविषये तु नेदं वाक्यं किमपि ब्रूते, स्थानिनो या गीतिः, तां न निवर्तयति इदं वाक्यम् । तस्मात् इरापदं प्रगीतमेव प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । चशब्दः समुच्चये । 'उद्रेयं आईरा वा दाधारा' इति गानसंयोगात् गानस्य संयोगात् संयोगस्य विधानात् प्रगीतमेव इरापदं प्रयोक्तव्यम् ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

पूर्वपक्षी आह—ननु तर्हि इदं गानस्यैव वचनं 'उद्रेय आईरा' इत्यादि । अनेन च गिरापदे एव गानविशेषो निर्दिष्टः, न प्रगीतमिरापदम् । इति चेत् ब्रूयात् ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

सिद्धान्ती आह—'उद्रेयं आईरा' इत्यादिवचनेन न गीतेर्विधानं, किंतु गीतिविशिष्टस्य इरापदस्यैव । अस्य वचनस्य तत्प्रधानत्वात् इरापदप्रधानत्वात् । इरापदमेव गिरापदस्थाने अनेन वाक्येनोपदिश्यते, गीतिस्तद्धर्मश्च स्थानिगतः अनूद्यते । आईरा इति निर्देशो हि इरापदस्यैव । अत एव इरापदस्यैवार्थवादो भवति, 'इरामहं यजमाने ददामि' इति । इरापदस्यायमर्थवादो, न गीतेः । इरा अन्नं तदहं उद्गाता यजमाने संपादयामि इरापद पठनेन इत्यर्थवादार्थः । तस्मात् प्रगीतं इरापदं गिरा पदस्य स्थाने प्रयोक्तव्यं इति सिद्धान्तः । के.

● अप्रतिग्राह्यात् प्रतिगृह्णतः पापमस्ति वैदिकेऽपि प्रतिग्रहे । भा. ३।४।१०।२८ पृ ९५९

● अप्रतिपत्तिरूपः दृष्टार्थः गुणकर्मविधिः अर्थ कर्मविधिः प्रत्यक्षविधिः यथा 'व्रीहीनवहन्ति' । बाल. पृ. १३, ● अप्रतिपत्तिरूप. दृष्टादृष्टोभयार्थ. गुणकर्मविधि· प्रत्यक्षविधि यथा पशुपुरोडाशादि आभिचर्म । पृ १३.

¶ अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति इत्यनेन न्यायेन अनिराकृतोऽशः अङ्गीकृत. स्यात् । सु. पृ ७२.

● आनीयादिति विधौ अन्यास्य ध्यानस्याभावात् तत्रोत्तरप्रदानात् 'अप्रति०' इति न्यायात् जानीयादित्यस्य ध्यायेदित्यर्थः । नू. पू. भा. ११२. ● 'स्त्रियः जीवति भर्तरि तदनुमत्यौ, प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनाऽपि पुनर्दानप्रतिग्रहयोरधिकारः । अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति, 'अप्रतिषिद्ध०' इति न्यायात् । दत्तकचन्द्रिका. पृ. १०.

● अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्य कर्मानधिकारः । भा. ६।१।१०।४२.

● अप्रतीतस्य विशेषणत्वासंभवात् । वा. १।३।९। २३ पृ. २१८, ● अप्रतीते विशेषणे विशेष्याप्रतीतेः । १।३।९।२३ पृ. २१८.

● 'अप्रयाजास्ता अननुयाजाः' इति ज्योतिष्टोमे उपसत्सु पठ्यते । अपूर्वा एव उपसदः, न प्रकृतिर्न विकृतिः । प्रयाजादिनिषेधोऽयं नित्यानुवादः । यावदुक्तं उपसत्सु अनुष्ठेयम् । वि. १०।७।१४.

● अप्रयोजकः पुनर्द्विविध. । कश्चित् स्वाङ्गस्यापि अप्रयोजकः यथा तुषोपवापः कपालस्य स्वाङ्गभूतस्यापि अप्रयोजकः । कश्चित्तु पराङ्गस्य स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकः यथा दध्यानयनस्य वाजिनयाग । यथा वा अक्षाभ्यञ्जन एकहायनीनयनसाध्यमपि न तस्य प्रयोजकम् । यथा वा प्रतिपत्तिः । यद्ध्लोहितनिरसन—स्विष्टकृद्याग— चात्वालप्रासनादिः प्रतिपाद्यस्य यद्ध्लोहितस्य शेषस्य कृष्णविषाणादेश्च अप्रयोजकः । तथा प्रधानमपि पशुपुरोडाशादि· पराङ्गस्य प्रयाजादेः स्वोपकारिणोऽपि अप्रयोजकः । बाल. पृ. १०७, ● अप्रयोजकः सप्तविध । 'प्रयोजकः सप्तविधः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । पृ. १०६.

¶ **अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन्, शेषस्य गुणभूतत्वात् । ३।४।१५।४२ ॥**

दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् इडा चतुर्धाकरणं प्राशित्र इति शेषकार्याणि किं सर्वेभ्यो हविर्भ्य. कर्तव्यानि, उत एकस्मादेव हविषः इति विचारे पूर्वपक्षमाह। शेषकार्याणि हविषा अप्रयोजकानि न प्रयोजकानि । अप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वाभावात् शेषकार्याणि एकस्मादेव हविषः क्रियेरन् कर्तव्यानि, न सर्वेभ्यः । शेषस्य हविःशेषस्य

* अपूर्वे त्वपकृष्येत । ३।८।१।२१ ॥ पोत्रीयं नेष्ट्रीयं इत्यादौ अपूर्वे कर्मणि तु अध्वर्युः अपकृष्येत निवर्त्येत विशेषसमाख्यानात् । द्वादशाना द्वंद्वानां तु आध्वर्यवत्वमेव इति । अपूर्वत्वेऽपकृष्येत इति सुधाया पाठः (३।७ पृ. ६५) । अस्मद्गृहीतस्तु य–पाठः । भाष्ये तु 'अपूर्वं त्वपकृष्येत' इति पठितम् । आनन्दाश्रमादौ तु नेदं सूत्रत्वेन मुद्रितं, किंतु भाष्यत्वेन । के. * अपूर्वत्वात् 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र नानेकगुणविधानं दुष्करम् । वा. ३।५।१३।२८. * अपूर्वविधिः उत्पत्तिविधि– विनियोगविधि– अधिकारविधि– प्रयोगविधिभेदेन चतुर्धा । कर्मस्वरूपबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अङ्गताबोधको विधिः विनियोगविधिः यथा 'दध्ना जुहोति' इति । फलसंबन्धबोधको विधिः अधिकारविधिः यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति । साङ्गानुष्ठानबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स च नित्यकल्पो भिन्नः उत्पत्तिविनियोगविध्युपजीवकश्च । न च किमर्थं तत्कल्पनं इति वाच्यम् । समानदेशकालकर्तृताया अन्येन अलाभात् । तल्लाभाय तस्य आवश्यकत्वात् । अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यताबोध एव प्रयोगविधिः इत्यन्ये । मणि. पृ. ९९. * अपूर्वविधिः चतुर्विधः । जातिविधिः, द्रव्यविधिः, गुणविधिः, क्रियाविधिश्च । तत्र जातेः अपूर्वविधिर्यथा 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत' इति । द्रव्यस्य अपूर्वविधिर्यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति । गोदोहनशब्दस्य यौगिकत्वेन द्रव्यवाचित्वात् । गुणस्य अपूर्वविधिर्यथा 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यात्, नीचैः सदो मिनुयात्' इति । क्रियाया अपूर्वविधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । देवताविधिरपि अपूर्वविधौ एवान्तर्भूतः, देवतायाः यागसिद्ध्या अदृष्टार्थत्वेऽपि विध्येकप्रमाणत्वात् । आहवनीयादेः होमाधिकरणीभूतस्य विधिरपि अपूर्वविधावेव अन्तर्भूतः, आहवनीयादेरपि अधिकरणत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि होमविधिना अनाश्रितत्वेन अदृष्टार्थत्वस्य अपारमिहोत्राधिकरणवार्तिके उक्तत्वात् । देवताविधिरपि तद्धित–चतुर्थी–मन्त्रार्थ–द्वितीया– अर्थवादभेदात् पञ्चविधः । तत्र आर्थवादिकः अर्थवादभेदेषु वक्ष्यते । अध्ययनविधिरपि अपूर्वविधिः दृष्टार्थश्च । नहि अयं नियमविधिः । स हि अर्थज्ञानस्वरूपे वा स्यात् क्रत्वपूर्वे वा ? नाद्यः, नहि अध्ययनेनैव अर्थज्ञानं इति नियमः संभवी । उपायान्तरेणापि तद्दर्शनात् । (इदं चिन्त्यं, उपायान्तरेणार्थज्ञाने सति तत्पूर्वकानुष्ठानेन अपूर्वजननायोगस्य सिद्धान्तितत्वात् । इति के.) । न द्वितीयः, अनारभ्याधीतत्वेन क्रत्वपूर्वानुपस्थितेः । अव्यभिचारिद्वारेण हि क्रतूपस्थितिः स्यात् । न चात्र तदस्ति । भावे वा पर्णतादिवत् क्रत्वङ्गत्वापत्तिः । अत एव अध्ययने नियमापूर्वं नास्ति । गृह्यव्याख्यया तु फलतो नियमव्यवहारः इत्येतत् सर्वं न्यायरत्नमालायामुक्तम् । अपूर्वविधि. पुनर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । तत्र क्रत्वर्थः अपूर्वविधिर्यथा 'समिधो यजति' इत्यादिः । पुरुषार्थः अपूर्वविधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिः । बाल. पृ. २२, * अपूर्वविधिः नियमविधिना बाध्यते । यथा 'उपांशु यजुषा' इति निगदेषु अपूर्वविधित्वापत्तेः यजुरन्तरेषु नियमविधिरेव अङ्गीकृतः । पृ. १४३, अपूर्वविधिः प्रतिप्रसवविधिना बाध्यते, यथा 'पूषा प्रपिष्टभागः' इति पेषणस्य चरौ प्रतिप्रसवेन पशौ पुरोडाशे च अपूर्वविधिः । पृ. १४४. * अपूर्वविधिः । यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं, तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः, सः अपूर्वविधिः 'यजेत स्वर्गकामः' इति । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते । किंत्वनेनैव विधिना । मीन्या. * अपूर्वविधिः 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते' । तत्र यः अत्यन्तमप्राप्त. न च प्राप्स्यति प्राक् वचनादित्यवगम्यते, तत्र नियोगः शुद्ध एव विधिः । यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति । वा. १।२।४।२४ पृ. १५२, * अपूर्वविधौ अनेकार्थविधानं शक्यं, नान्यत्र । २।२।१२।२७ पृ. ५६१, * अपूर्वविनियोगः । पूर्वकल्पनापूर्वविनियोगमात्रं संभवति, नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा तत्साधनत्वाध्यवसानं युक्तम् । ३।६।१६।४२ पृ १०६४.

* अपेक्षणेषु च सर्वेषु पुरस्तादुपरितस्य मन्त्रान् गुण्यान् पूर्वमालोचनं मतौ । वा. ३।१।१४।२४ पृ. ७४०.

स्याद्वा, होत्रध्वर्युविकारत्वात् तयोः कर्माभिसंबन्धात् । १९ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । स्यात् यद्यौ मैत्रावरुणस्य शेषभक्षः । तस्य होत्रध्वर्युविकारत्वात् । कथं ? तयोः होत्रध्वर्य्वोः कर्माभिसंबन्धात् । 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति च अनु चाह' (प्रेष्यति प्रैषं च ब्रवीति अनु आह च अनुवाक्या चाह) इति वचनात् मैत्रावरुणः प्रैषेषु अध्वर्योः विकारः । प्रैषाः अध्वर्योः कर्म, तेन अध्वर्योः कर्मणा मैत्रावरुणस्य अभिसंबन्धः । अनुवचनं च होतुः कर्म, तेन होतुः कर्मणा अनुवचनेषु मैत्रावरुणस्य अभिसंबन्धः । तथा च तयोः कर्माभिसंबन्धात् मैत्रावरुणः होतुः अध्वर्योश्च विकारः । तस्मात् तस्य शेषभक्षः स्यात् इति सिद्धान्तः । के.

* अप्राणिन' षष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति । यथा शाकस्य देहि शाकात् देहि इति वा । तथा क्व चित् तृतीयार्थे, घृतस्य यजति घृतेन यजति । पञ्चम्यर्थे, घृतस्य यजति घृतात् यजति । द्वितीयार्थे वा, सोमस्य पिबति सोमं पिबति सोमात् पिबतीति । भा. ४।२।१।२.

ॐ अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति न्यायः । अन्यतः प्राप्ते तु शास्त्रं अनर्थकं स्यात् । ('अशास्त्रा तूपसंप्राप्तिः' इत्यादिसूत्रस्य (६।२।४।१९) 'अप्राप्ते वा शास्त्रमर्थवत्' इत्ययं अन्तिमः अवयवः, वाशब्दं त्यक्त्वा) अयं सर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजीये । तथाहि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतिः । अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः । अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणे अधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात् । तन्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य इति चानुवादः श्रवणप्रतिष्ठाऽर्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति । साहस्री ७०८. * अप्राप्ते शास्त्रमर्थवद् भवति इति न्यायेन याथार्थ्यरूपमेव प्रामाण्य इति विवक्षितुमशक्यत्वेन अनुवादत्वेऽपि नैष्फल्यमात्रमेव, नाप्रामाण्य इति वर्णनासंभवात् । अद्वै. चतुर्ग्रन्थी पृ ४३८. * अप्राप्ते० इति न्यायात् कर्तृसाधनफलभेदस्वरूपस्य शास्त्रज्ञानशून्यानामपि प्रसिद्धेः तत्र वेदस्य अतात्पर्यात् यथाप्रसिद्धं भेदमादाय पुंसः पुरुषार्थसाधनमविज्ञातं बोधयतः शास्त्रस्य नाप्रामाण्यशङ्का । उपदेशसाहस्री गद्यं रामतीर्थः १।४२. * अप्राप्ते० इति न्यायात् प्रमाणान्तरसिद्धस्य न शास्त्रविषयत्वम् । सिद्धान्तचन्द्रिका. १।१।१ पृ. ७. * कालादर्शोक्तिः न्यायमूला वचोमूला वा ? नाद्यः, युगादिश्राद्धस्य अमाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतः अपराह्णप्राप्तावपि वचनेन बाधात् । नान्त्यः, अतिदेशादेव अपराह्णप्राप्तेः वचनवैयर्थ्यात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति न्यायात् । निर्णयसिन्धुः परि. २. * यत्तु दृष्टार्थत्वात् स्वसामर्थ्यप्राप्तत्वादेव अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् इति वाचकभाषणविधानमनुपपन्नमिति, तत्राधिकरणेनैवोत्तरं दास्यते 'नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते' (४।२।९।२४) इति । वा. १।३।६।२७ पृ. २८२.

* अप्राप्तपरिसंख्याविधिर्यथा— 'इमामगृभ्णन्०' इति । अत्र आर्थी परिसंख्या । बाल. पृ. २५, * अप्राप्तबाधः श्रुत्यादिषु । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६१. * दुर्बलेन प्रमाणेन यावत् विनियोगः कर्तुमारभ्यते, तावदेव प्रबलेन प्रमाणेन विनियोगः क्रियते, इति तद्बोधितेन इतरबाधः अप्राप्तबाधः, दुर्बलप्रमाणस्य अप्रवृत्तत्वात् । मीन्या. * यत्र लिङ्गादौ श्रुतिकल्पनाप्रतिबन्धात् ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते, स अप्राप्तबाधः । स एव मूलोच्छेदलक्षणः इत्युच्यते । बाल. पृ. १३१, * अप्राप्तबाधभेदाः पुनः द्विपञ्चाशत्— १ स्मृत्या विधिप्रभवया अर्थवादप्रभवा स्मृतिर्बाध्यते । २ असंदिग्धेन संदिग्धम् । ३ दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण । ४ उपसंहारस्थं उपक्रमस्थेन । ५ अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन । ६ आरादुपकारित्वं संनिपातित्वेन । ७ अनेकार्थविधानं अल्पार्थविधानेन । ८ अनेकार्थत्वं एकार्थत्वेन । ९ अनेकशब्दत्वं एकशब्दत्वेन । १० बहुबाधः अल्पबाधेन । ११ वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तरविहितत्वेन । १२ परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन । १३ अनारभ्याधीतं प्राकरणिकेन । १४ प्रयोगवचनाश्रयं चोदकाश्रयेण । १५ देवताऽऽश्रयं द्रव्याश्रयेण । १६ पश्चादाम्नातं पूर्वाम्नातेन । १७ श्रुत्या (अभिधया) लक्षणा । १८ श्रुत्या (अभिधया) गौणी । १९ लक्षणया गौणी । २० लक्षणया

लिङ्गादेरवसीयते । ऋजु. पृ. ३९. * अपौरुषेयत्वं वेदाना द्रष्टादर्शनादिना कर्तुरभावनिश्चयात्, समाख्यायाः प्रवचननिमित्ताया उपपत्तेश्च । सोम. १।२।१ पृ ३.

अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् । वेदाधिकरणम् ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः । १।१।८।२७ ॥

भाष्यं— उक्तं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृतः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । तत्र पद वाक्याश्रयः आक्षेपः परिहृत. । इदानीं अन्यथा आक्षेप्स्यामः । पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः । संनिकृष्टकालाः कृतका वेदा इदानींतनाः, ते च चोदनाना समूहः । तत्र पौरुषेयाश्चेत् वेदाः, असशयं पौरुषेयाश्चोदना । कथं पुनः कृतका वेदा इति ? के चित् मन्यन्ते, यतः पुरुषाख्याः । पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः, काठकं कालापकं पैप्पलादकं इति । नहि सबन्धादृते समाख्यानम् । न च पुरुषस्य अन्यः शब्देन अस्ति सबन्धः, यदतः कर्ता पुरुषः, कार्यः शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति ब्रूमः । असाधारणं हि विशेषणं भवति । एक एव हि कर्ता, बहवोऽपि प्रब्रूयुः । अत अस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात् । तस्मान्न प्रमाणं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

बृहती— वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः । 'पदवाक्याश्रयः' इति (भाष्यं, तत्र–) विभागाभिधानात् अविभक्तकार्यत्वाच्च विवेक. । (विभागेन पदानामभिधायकत्वात् पदव्यवहारः, अविभक्तं च सर्वेषां पदानामेकं कार्यं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिरिति, तन्निरूपणस्ते ष्वेव पदेषु वाक्यव्यवहारः, तेन कार्यवशेन पदव्यवहारो वर्णाना, कार्यवशेन च वाक्यभावः पदानामिति युक्तो वाक्यपदयोर्विवेकः) । यदुक्तं 'अस्मरणात्' (कर्तुः, अकृतको वेद इति) तत् विरुद्धं समाख्यया । किं कार्यनिबन्धनैवेयं समाख्या ? बाढ , असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति, साधारणं च प्रवक्तृत्वम् । कथं तर्हि 'कृते ग्रन्थे' 'तेन प्रोक्तं' इति च सूत्रद्वय भगवत. (पाणिनेः । उत्तर–) प्रोक्तवचनमयुक्तं 'समर्थानां' इति विरोधात् ('समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सामर्थ्ये सति तद्धितो भवति, न च कठेन प्रोक्तं इत्यस्य विग्रहवाक्यस्य, योऽर्थः, स काठकशब्दादवगम्यते, तेन सामर्थ्याभावात् तस्मिन्नर्थे तद्धितो नोत्पद्यते एव, तेनेदं वचनमयुक्तम्) तस्मात् कार्यतैव वेदस्यावगम्यते ।

अनित्यदर्शनाच्च । २८ ॥

भाष्यं— जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः श्रूयन्ते 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' 'कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत' इत्येवमादयः । उद्दालकस्यापत्यं गम्यते औद्दालकिः, यद्येवं प्राक् औद्दालकिजन्मनो नायं ग्रन्थो भूतपूर्वः । एवमपि अनित्यता ।

बृहती— नेयं कार्यता नित्यत्वाच्छब्दाना, औत्पत्तिकत्वाच्च सबन्धस्य ? (उत्तर–) प्रमाणान्तरापेक्षिता (प्रमाणान्तरेण अयमर्थोऽनेन प्रतिपन्नः इति सेयं प्रमाणान्तरापेक्षिता सा कार्यता) तथा च तदनुरूपं वेदवचो दृश्यते 'बबरः प्रावाहणि.' इत्येवमादि ।

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् । २९ ॥

भाष्य— (सिद्धान्तयति–) उक्तमस्माभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतॄणाम् । केवलमाक्षेपपरिहारो वक्तव्यः सोऽभिधीयते ।

आख्याः प्रवचनात् । ३० ॥

भाष्यं— यदुक्तं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्या इति । तदुच्यते, नैयमर्थापत्तिः । अकर्तृभिरपि हि एनामाचक्षीरन् । प्रकर्षेण वचनं अनन्यसाधारणं कठादिभिरनुष्ठितं स्यात्, तथापि हि समाख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी, कठः पुनः इमां केवलां शाखां अध्यापयाम्बभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां संनिधौ एकशाखाध्यायी अन्यां शाखां अनधीयानः तस्यां प्रकृष्टत्वात् असाधारणं उपपद्यते विशेषणम् ।

बृहती— अभोध्यते स्यादेतदेव यदि अन्यथा असाधारणव्यपदेशो नोपपद्यते । प्रकर्षादपि हि असाधारणव्यपदेशो दृष्टो लोके, यथा बादरायणेन वेदप्रामाण्यं समाख्यायते । अत एव सूत्रद्वयप्रणयनं भगवत. पाणिनेः ('कृते ग्रन्थे' 'तेन प्रोक्तं' इति च) 'समर्थानां'

संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिबन्धात् पश्चाङ्गदोषापवादकता कुतो नास्तीति चेदुच्यते । तत्र हि ' पञ्चाङ्गसशुद्धदिनादिके च ' इति वसिष्ठादिभिः, ' पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि ' इति ग्रन्थकृताऽप्यति-देशोपनिबन्धस्य कृतत्वात् । अतः सर्वापवादित्वेत्ययुक्तः पक्षः । तस्मादबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति हेतोर्विषयस्य विवेक इत्येव युक्तः पक्षः इत्युक्तं ज्योतिर्विदा गोविन्दशर्मणा । साहस्री. ५८६. * अबाधेन उपपत्तौ बाधायोगात् इति न्यायः । यत् सिद्धान्तवार्तिके उक्तं तदपि परास्तं, अबाधेनो० इति न्यायेनैव तदुपपत्तेः । पूर्वपक्षे । कौ. २।२।१२।२६ पृ. २८२.

* अबाधपक्षसंभवे बाधपक्षस्य अनङ्गीकार्यत्वात् । सु पृ. ६७८.

* अबाधितविषयत्वमपि पक्षधर्मतावत् अनुमान-सामग्रीनिविष्टं इति तद्विदः । कणिका. पृ ३०३.

☒ अब्धिफेनादिन्याय. । अय न्यायो दृग्दृश्य द्वयविवेकाऽपरनामवाक्यसुधाकरग्रन्थे व्यवहृतः । तथाहि, ' सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानन्दवस्तुनि । अब्धौ फेनादिवत् सर्वनामरूपप्रसारणम् ॥' इति । न्यायरूपदृष्टान्तमाह– अब्धौ फेनादिवदिति । अब्धौ अवस्थितायाः विक्षेपाभिख्याया मायायास्तत्रैव फेनतरङ्गबुद्बुदाकारेण विवर्तन सृष्टिशब्देनोच्यते, तथाऽत्रापीति भाव । साहस्री. ६२६.

☒ अभक्ष्यन्यायः । यथा अभक्ष्योऽय द्विज इत्युक्तिः अभक्ष्यस्याशादिभक्षणेष्वपि सत्त्वादयं तदितरभक्षणनिषेधे पर्यवस्यतीति । साहस्री. २००.

* अब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । वा. ३।५।७।२२.

☒ अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियम इति न्याय । तद्यथा ' अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुट, अभक्ष्यो ग्रामसूकरः' इत्युक्ते गम्यते 'एतदारण्यो भक्ष्य' । इति पस्पशायाम् । (पस्पशा महाभाष्यस्य प्रथममाह्निक प्रस्तावरूपम्) । साहस्री. ८२६.

☒ अभाण्डलाभ इति न्याय' । यथा येन विदा वणिजेन स्वापेक्षितसाधनभूतमाण्डद्रव्यस्याऽभावे तदन्या प्राप्तिरेषितव्या, एव यथाभीष्टसिद्धौ साधनभूतस्यार्थस्य अभावेऽपि अभीष्टसिद्धिरिष्यते, तत्रायं न्यायोऽवतरतीति । यथा च स्वप्नेऽपि शुभकर्मणोऽभावे परमेश्वरदर्शनमिच्छन्तो तेऽभाण्डलाभमीप्सेति । के चित्तु यत्र साधनस्याभावेऽपि साध्यस्य संसिद्धिस्तत्रायं प्रवर्तते इत्युभयत्र समीचीनमिति । भाण्ड मूलधनम् (भाडवल इति भाषा) । साहस्री. ८७५.

* अभावः अपि चोद्यमानः फलसाधनत्वेन न विरुध्यते । यथा ' अकुर्वन् विहित कर्म ' इत्यत्र अकरणस्य असतः प्रत्यवायहेतुत्व वचनस्य अतिभाराभावात इत्यन्ये आहुः । वा. ३।६।१६।४३ पृ १०६७.

* अभावः त्रिधा, ध्वंसः अत्यन्ताभाव. भेदश्चेति । मणि. पृ २२. * अभाव. चतुर्विध । 'क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते । ' श्लोवा. अभावपरिच्छेदे २. ' नास्तिता पयसो दधिन प्रध्वंसाभाव इष्यते । गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।३॥ शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः । शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ।४॥ ' ये नि.स्वभावमभाव अवस्तुरूप तुच्छं मन्यन्ते, तान् प्रत्याह– ' न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः । प्रागभावादिभेदेन नाभावो विद्यते यदि । ७ ॥ न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता । ८ ॥ यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् । तस्माद् गवादिवद् वस्तु, प्रमेयत्वाच्च गम्यते । ९ ॥' * अभाव न कारणम् । 'न च लोकेऽपि कश्चिदभावः कारणत्वेन दृष्ट. । यदि तु क चिदुदाह्रियेत, शक्य तत्र भावान्तर दर्शयितुम् । ' वा. २।१।२।९ पृ. ३९७.

अत्र सुधा (पृ ६०२)– ननु विहिताकरणस्य अभावरूपस्यापि प्रत्यवायसाधनत्वस्मृते. तत्कारणत्वकरणापेक्षत्वे च तस्य औदासीन्यमात्रेणापि प्रत्यवायपरिहार सिद्धेः अनुष्ठानानर्थक्यप्रसङ्गात्, अवर्जनीयस्य निमित्तादे. प्रत्यवायसाधनत्वे विहितानुष्ठानेऽपि प्रत्यवाया पत्ते , विहिताकरणापेक्षत्वे च तस्य औदासीन्यमात्रस्य निमित्तादेः (वा) साधनत्वे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अकरणस्यैव साधनत्वापत्तेः भावनिरपेक्षस्याभावस्य साधनत्वं

' वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्देकसामा स्यात् ' इत्यत्र १०।६।६।१५)। अत्यासह्नि च सर्वेषु प्रयक्त्तृत्वं कठादिषु। तेनैकव्यपदेश्यत्वं लक्ष्यते डित्थमातृवत्। ८॥ (न ध्यासह्नि न ध्यासज्यशुक्ति। डित्थडपित्थयोरपि माता यथा डित्थमाता इत्युच्यते तद्वत्)। अन्यैस्तुल्येऽपि संबन्धे यत् तैनं व्यपदिश्यते। न ह्येष कर्तृसंस्कारः पारार्थ्ये चैक इष्यते। ९॥ विद्यमानं निमित्तं च कथ्यते नासतः (नास्य या इति पाठः) क्रिया। साधारणं च तीर्थादि केन चिद् व्यपदिश्यते। १०॥ (तीर्थं अगस्त्यतीर्थं कुमारिलतीर्थं इत्यादि)। यदि चापौरुषेय्येषा नानित्यप्रतिपादिनी। पौरुषेय्यास्तु सत्यत्वं कथमध्यवसीयते। ११॥ नित्यमेव निमित्तं वा कठत्वं जातिरस्ति नः। काठकादिप्रवृत्त्यर्थं व्यावृत्तं चरणान्तरात्। १२॥ (चरणान्तरात् शाखान्तरात्।) अनित्यार्थाभिधायित्वं स्वयमेवैष मुञ्चति। नित्यानित्यविकल्पेन वेदस्तादर्थ्यवर्जनात्। १३॥ (एष वेदः मुञ्चति। तादर्थ्यस्य अनित्यार्थाभिधायित्वस्य वर्जनात् त्यागात्।) नित्यस्य नित्य एवार्थः कृतकस्याप्रमाणता। उन्मत्तवचनत्वं तु पूर्वमेव निराकृतम्। १४॥ (वर्णवादार्थमुपसंहरन् अनशिष्टप्रमाण्यायार्थं संबद्धार्थमुत्थनायाह–)। इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्धं युक्त्येह धर्मं प्रति चोदनायाः। अतः परं तु प्रविभज्य वेद त्रेधा ततो वक्ष्यति यस्य योऽर्थः। १५॥ (त्रेधा त्रिप्रकारं शब्दमन्त्रात्मना अर्थवादमन्त्रनामधेयात्मना वा प्रविभज्य तत्पदस्यार्थं वक्ष्यति भाष्यकारः)।

शा— ' वेदानां पौरुषेयत्वं वाक्यत्वाद् भारतादिवत्। काठकादिसमाख्याऽपि कृतकत्वे समर्थ्यते॥' अत्राभिधीयते 'वक्तं तु शब्दपूर्वत्वमाद्या प्रवचनादिति। वाक्यत्वात् पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम्। प्रतिहेतुविरुद्धत्र हेतुस्त्वस्मादृक्प्रिमाः॥' (दृष्टु मोग्र शर् यत्र दृश्यते, तत्रापि इति योग्यानुपलभ्या पौरुषेयत्व बाधितम्। इतिहेतु वेदाध्ययन नम्)। 'तस्मादपौरुषेयत्वाच्चोदनानां प्रमाणता। चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः॥'

वि— 'पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं, स्यात् पौरुषेयता। काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत्॥, समाख्याऽध्यापकत्वेन (समाख्यानं प्रवचनात् इति तैत्तं. मा–पाठः १।१।१ अन्ते) वाक्यत्वं तु पराहतम्। तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात् ततोऽपौरुषेयता॥'

भाट्ट—वेदानां भारतादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वमेव वाक्यत्वात् युक्तम्। कर्तुः असरणस्य चिरकालिककूपादिवत् अनादरेण उपपत्तेः। अन्यथा छन्दोगप्रसिद्धऊहग्रन्थस्यापि तथात्वापत्तेः। 'तेभ्यस्तेपानेभ्य' त्रयो वेदा अजायन्त ' इति श्रुतावेव उत्पत्तिश्रवणाच्च। काठकादिसमाख्यावशादपि पौरुषेयत्वमेव। इति प्राप्ते, वाक्यत्वहेतुकानुमानस्य अप्रयोजकत्वेन, अन्यज्ञानमूलकत्वेन सोपाधिकत्वाच्च। कर्तुरस्मरणाच्च अपौरुषेयत्वम्। न च अनादरात् कर्तुः असरणम्। अक्षरशो विस्मरणाभावाय शिक्षाउत्लाक्षरादीन् (छलारि इति भाषायाम्) रचितवतां ऋषीणां तदधीनप्रामाण्यकस्मृतिकर्तृसामान्यमपि अविस्मरतां सर्वेषां वेदकर्तृनादरोक्तेरतिसाहसत्वात्। ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वं तु नवमे वक्ष्यते। समाख्या तु प्रवचननिमित्तैव। ' तेभ्यस्तेपानेभ्यः ' इति श्रुतिस्तु ' छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् ' इति मन्त्रवर्णविरोधात् अन्यार्थिकैव। अत एव ' अनादिनिधना वेदवागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ' इत्यादिस्मृतय उपपद्यन्ते। सृष्टिप्रलयेश्वरावतारादौ तु यत्यादौ प्रवचननिमित्ता श्रुतिः समाप्ति। इत्यपौरुषेया एव वेदा इति।

मण्डन—' वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं समाख्यान्यथासिद्धमत्। वेदानित्यत्वमेवानुपलब्धिपरिपन्थते ता॥'

शंकर। श्रीशंकरभट्ट. इत्यधिकरणं वाक्याधिकरणे एतान्तर्भावितमिति गम्यते पृथगनुक्तत्वात्। के.

० अप्तोर्यामः याग अग्निष्टोमस्य संस्थाविशेषः। अग्निष्टोमानुष्ठानात् प्राक् अथ अनुष्ठेय। (गौतमधर्मसूत्रे अप्तोर्यामस्य सप्तसु सोमसंस्थासु निर्दिष्टम्। इति के.) वि ५।२।११. ० अप्तोर्याम. ज्योतिष्टोमस्य वैरूप्यविकार एव न तु गुणविकारः, ज्योतिष्टोमतन्त्रे भिन्नत्वात्। कल्पसूत्रकारास्तु अप्तोर्याम. अग्निष्टोमस्य गुणविकार इत्यूचुः, षोडशिकमाद्याने ज्योतिष्टोमतन्त्र-

सम्बन्धवत् अस्य हिरण्यधारणादेरपि 'दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति, रूपं बिभर्ति' इत्यर्थवादिकेन फलेन सम्बन्धः स्यात्। तस्मात् सुवर्णधारणादिकं कर्म पुरुषार्थं कर्म इति ऐतिशायन आचार्यो मन्यते स्म। के.

* अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् इति तृतीयाधिकरणे 'सुवर्णं हिरण्यं धार्यं' इत्येतत्तुल्यतया आलम्भनिर्वापयोरपि संस्कारत्वनिषेधेन असिद्धत्व मत्वा...। सु. पृ. ९२६.

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम्। १०।८। ९।१७॥

अविशेषेण यच्छास्त्रं इति पूर्वसूत्रे उक्त, तद्वैलक्षण्यार्थः तुशब्दः। अप्रकरणे न कस्य चित् प्रकरणे अनारभ्य पठित यत् शास्त्र, तत् अविकृतमेव यथापठितमेव विकारमप्राप्य विशेषे विकृतियागे श्रूयमाण चेत् प्राकृत प्रतिषेधार्थं प्राकृताना चोदकप्राप्ताना प्रतिषेधार्थं भवति। यथा अनारभ्य पठितं 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति शास्त्रं विकृतिविशेषे वैमृधाध्वरकल्पादौ श्रूयते, तेन चोदकप्राप्त सामिधेनीभ्यो भिन्नमङ्गजात बाध्यते 'वैमृधादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्, नान्यत् प्राकृतं कुर्यात्' इति। आज्यभागवत् यथा गृहमेधीये उक्ताभ्यामाज्यभागाभ्या इतराङ्गानि बाध्यन्ते तद्वत्। इति पूर्वः पक्षः।

विकारे तु तदर्थं स्यात्। १८॥

अनारभ्य पठित शास्त्र विशेषे अविकृत चेत् श्रूयेत तदा तत् प्राकृतप्रतिषेधार्थं इत्युक्तम्। विकारे तु विकृत्व चेत् विशेषे श्रूयेत इत्यर्थः। तदा तत् तदर्थं विशेषार्थमेव स्यात्। अन्यत्र तु प्राकृतप्रतिषेधार्थम्। तथाहि साप्तदश्ये अनारभ्याधीते सति कस्या चिद्विकृतौ यदि पाञ्चदश्यं श्रूयेत, तदा तत् पाञ्चदश्य तद्विकृत्यर्थमेव स्यात् नान्यस्या विकृतौ इति। तादृश तु उदाहरण अस्ति नास्तीत्यन्यदेतत्। पूर्वपक्ष एवानुवर्तते।

वाक्यशेषो वा क्रतुनाऽग्रहणात् स्यादनारभ्य विधानस्य। १९॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं व्यावर्त्य सिद्धान्तमाह। अनारभ्यविधानस्य क्रतुना अग्रहणात् वाक्यशेषः स्यात् इत्यन्वयः। 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति यत् अनारभ्यविधान, तस्य वैमृधाद्येभ्यः अन्येन विकृतिरूपेण क्रतुना अग्रहणात् साप्तदश्यवाक्यं वैमृधाध्वरकल्पादिविधेः वाक्यशेषः स्यात्। तस्मात् वैमृधाध्वरकल्पादिषु श्रूयमाणं सामिधेनीसाप्तदश्यं अनारभ्याधीतसाप्तदश्योपसंहारार्थम्। तथा च यासु विकृतिषु साप्तदश्य पुनः पठ्यते, तास्वेव अनारभ्याधीतस्यापि साप्तदश्यस्योपसंहारः, नान्यासु विकृतिषु इति सिद्धान्तः। के.

* अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टयो अभावयोर्विकल्पो यथा आधाने वाजसनेयिना 'ऋतु–नक्षत्र– सभार– चातुर्धारय– जागर– इध्म– पूर्वाधान्वारम्भ–सार्पराज्ञीः न वा कुर्यात्' इति। बाल. पृ. १६२, * अप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टयो भावयोर्विकल्पो यथा– आधाने पवमानेष्टीना पूर्णाहुत्या सह विकल्पः। पृ. १६२.

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात्। ९।१।१९।५४॥

अग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीये स्तोत्रे 'गिरागिरा च दक्षसे' इत्यत्र गिरापदस्य स्थाने इरापद प्रयोक्तव्य इति पूर्वमवगतम्। तत् इरापद किं प्रगीत कर्तव्यं, उत अप्रगीत इति विचारे पूर्वपक्षमाह। शब्दान्यत्वे गिराशब्दात् अन्य. शब्दः इराशब्दः, तस्य भाव· शब्दान्यत्वं, तस्मिन् श्रूयमाणे अप्रगाणात् हेतोः तथाभूतोपदेशः स्यात्। प्रकृष्टं गान प्रगाण, तदभावः अप्रगाणम्। उपदिष्टे इरापदे प्रगाण नोपदिष्टम्। प्रगाणोपदेशाभावात् तथाभूतस्य गीतिशून्यस्य इरापदस्य अयमुपदेशः स्यात् इति ज्ञायते। तस्मात् गिरापदस्थाने प्रयोक्तव्य इरापद अप्रगीत स्यात्।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्, पदान्यत्वप्रधानत्वात्। ५५॥

पूर्वपक्ष प्राप्त वाशब्दो व्यावर्तयति। आह सिद्धान्ती। यत्स्थाने यस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं प्रयोक्तव्य, तद्गीतिः तस्य गिरापदस्य या गीतिः सैव इरापदस्य स्यात्। 'ऐर कृत्वोद्गेयं' इति वाक्यस्य तु पदान्यत्व-

व्यवहार असम्भवन्तं पश्यामः। इदं हि भवान् निरूपयतु, य एष लौकिकानां क्व चित् नास्तीति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारः, किमयं अपरिच्छेदात्, उतान्यपरिच्छेदात्, उत तदभावपरिच्छेदात्? । यदि अपरिच्छेदात् न इष्टस्याभावं जिज्ञासेरन्, अपरिच्छेदादेव निवर्तेरन्, अनिष्टस्यापरिच्छेदादेव प्रवर्तेरन् (जिज्ञासमानोऽपि खलु अपरिच्छेदमेव प्राप्नुयात्, तदतिरिच्यमानदेहस्य प्रमेयाभावस्यानभ्युपगमात्। स च प्राप्त एव इति प्रेक्षावता अभावजिज्ञासा न स्यात्। शङ्कते-) प्रमाणविषयापरिच्छेदनिबन्धनः एव व्यवहारः (नापरिच्छेदमात्र अत्र विवक्षित, अपि तु दृश्यस्य प्रतियोगिनः। निराकरोति-) न विशेषाभावात्। नहि तदितरयोः अपरिच्छेदो विशिष्यते (नहि दृश्यत्वे अदृश्यत्वे वा प्रतियोगिनोः अपरिच्छेदस्य प्रत्यक्षप्रतिषेधात्मन सर्वोपाख्याविरहिणः कश्चित् विशेषः सम्भवति, तत्सम्भवे तु तुच्छत्वानुपपत्तेः। दूषणान्तरमाह-) अप्रत्ययपूर्विके च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यसमीचीनम्। (ननु उभयी भूतलादौ संवित् सद्वितीयभूतलविषया च, एकाकिभूतलविषया चेति। उत्तराऽपि च द्वयी, दृश्ये प्रतियोगिनि, अदृश्ये च। दृश्यत्व चास्योपलम्भाय प्रत्ययान्तरसाकल्य स्वभावविशेषश्च। स च स्वभावविशेष उच्यते, यस्मिन् सति सत्सु अन्येषु उपलम्भप्रत्ययेषु सद्भावोऽनुभूयते। एवं च या दृश्ये प्रतियोगिनि भूतलप्रतीतिः, सैव अभावव्यवहारसाधनी। तस्याश्च अतुच्छत्वात् सम्भवति विशेषणयोगः। तत्सिद्ध्यर्थं च युज्यते सूक्ष्मकीटकण्टकादिजिज्ञासा। इत्यत आह-) वस्त्वन्तरप्रत्ययात् प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते चेति मिथ्या। भावेऽपि प्रतियोगिनः तत्प्रसङ्गात् (घटो नास्तीति निवृत्ते, कण्टको नास्तीति प्रवृत्तेः प्रसङ्गात्। शङ्कते-) भावे घटकण्टकयोः ज्ञायमानयोः तन्निबन्धने एव प्रवृत्तिनिवृत्ती (न भूतलज्ञाननिबन्धने। निराचष्टे-) हन्त तर्हि तदभावाद्विपर्ययः (घटकण्टकयोरभावात् इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य विपर्ययः) न वस्त्वन्तरभावात् इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य तदाऽपि भावात् (ज्ञानसमयेऽपि भूतलस्य भावात्। यदि इष्टानिष्टसाधनज्ञानविरोधी भूतलस्याभविष्यत् तत्सम्भवात् तदनङ्क्ष्यत्, न तु अनयोर्विरोधः तज्ज्ञानसत्तया सह तस्य चिरमवस्थितेः इत्यर्थः।) पुरस्ताच्च (इष्टानिष्टसाधनज्ञानस्य पुरस्तात् भूतलस्य भावाच्च। प्रकृतमुपसंहरति-) तस्मात् नान्यप्रमितिनिबन्धने, नापि अप्रमितिनिबन्धने 'अनभिमत अभिमतं नास्ति, अभिमत नास्ति' इति प्रवृत्तिनिवृत्ती।' अपितु अभावाधिगमनिबन्धने। (पृच्छति-) नास्तिज्ञानस्य को विषयो निरूपितः? (अपर आह-) ननु उक्त (तत्र न तावत् अदृश्ये प्रतियोगिनि वस्तुसद्भावज्ञान, प्रतियोगिनोऽपि अप्रमितिः सम्भवति इत्युक्तम्। अत. तद्व्यतिरिक्तानुपलम्भाभावो वक्तव्यः, तथा च) किमपराद्ध भवतो विषयाभावेन, यत् तं (प्रमीयमाण) अतिलङ्घ्य प्रमाणाभावो विषयः इत्युच्यते। (शङ्कते-) ज्ञेयाभावो न प्रमेय. (प्रातिस्विकभेदानुपलब्धे. । निराचष्टे-) भवतु, यदि अस्ति तद्विशेषो हेतुः (तयो. ज्ञानज्ञेयाभावयोर्विशेष.। नहि ज्ञानाभावोऽपि आज्ञानतो भेदवान्, तद्भेदस्यापि प्रतियोगिभेदाधीननिरूपणत्वात्। तथा च 'चैत्रो नास्ति' इति प्रतीतिः तदभावावभासलक्षणकार्यसमधिगमनीया न कुवृष्टिरिव क्लेशेन कथं चित् प्रमाणाभावविषयतया व्याख्यातुमुचिता। अथापि चैवमप्युच्यते, न च तत्त्वतो नास्तीतिबुद्धिव्यवहारौ स्त., किंतु-) ज्ञानाभावे ज्ञानभ्रम (चैत्रदर्शनाभावे चैत्रो नास्तीति ज्ञान भ्रम), व्यवहाराभावे व्यवहारभ्रमः (चैत्रोचित व्यवहाराभावे च व्यवहारभ्रम) आलोकादर्शने अन्धकारभ्रमवत्। (तदेतन्निराकरोति-) न, सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् (यदि हि ज्ञानव्यवहारयोरभावे तद्भ्रम, सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि तथा प्रसङ्ग. [उक्तभ्रमप्रसङ्गः]। हेत्वन्तरमाह-) अप्रमिते च भ्रमायोगात् सुषुप्त्यादिवत्। (प्रमितस्य हि भावस्य प्रमिते एव भावे समारोपभ्रान्तिः, न पुनरमतः, नापि ज्ञानाकारस्य, नापि अप्रदे। अन्धकारदृष्टान्तस्तु साध्यविकल इत्याह-) तमोदर्शनं तु भूच्छायादर्शनं, आलोकाभावदर्शनं च दृश्यमानम् (दार्ष्टान्तिकेन। तद्यदि प्रमाणाभावता प्रमाणत्वेन च, यदि वा तदर्हता, उभयी अप्यसौ अभावे सदा अस्ति, इति तत्रापि तत्प्रसङ्गः। अथ स्वरूपवर्तमानता तत्त्वं, न सा अभावे

स्विष्टकृदादि प्रति गुणभूतत्वात् च एकस्मादेव स्विष्टकृदादीनि कर्तव्यानि इति पूर्वः पक्षः ।

संस्कृतत्वाच्च । ४३ ॥

स्विष्टकृदादिना शेषकार्येण च प्रधानस्य सकृत् संस्कृतत्वात् पुनःसंस्कारानपेक्षत्वात् नापरस्मादपि कर्तव्यानि शेषकार्याणि । इति पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमुक्तम् ।

सर्वेभ्यो वा, कारणाविशेषात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् । ४४ ॥

पूर्वपक्ष सूत्राभ्यां प्राप्तं वाशब्देन परिहरन् सिद्धान्तमाह । सर्वेभ्यः प्रधानहविर्भ्यः स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि कर्तव्यानि । कारणाविशेषात् । एकस्य हविषः शेषकार्यक्रियाया यत् कारणं प्रतिपत्तिर्नाम, तत् सर्वेषां अविशिष्टं समानम् । समानत्वे हेतुमाह संस्कारस्य प्रतिपादनरूपस्य तदर्थत्वात् हविरर्थत्वात् । तस्मात् प्रतिपत्तिसंस्कारस्य शेषकार्यक्रियाकारणस्य सर्वेषु समानत्वात् सर्वेभ्य एव शेषकार्याणि कर्तव्यानि नैकस्मादेवेति सिद्धान्तः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४५ ॥

स्विष्टकृदादिशेषकार्ये लिङ्गदर्शनात्, 'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीत् वरं वृणै, भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन् । सोऽब्रवीत्, उत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यात्' । देवाः स्विष्टकृत अग्निमब्रुवन् । नः अस्मभ्यम् । अत्रार्थवादे सकृत्सकृत् इति वीप्सारूपस्य लिङ्गस्य दर्शनात् च सर्वेभ्य प्रधानहविर्भ्यः सकाशात् शेषकार्याणि कर्तव्यानि इति गम्यते । तस्मात् सर्वेभ्य इति सिद्धान्तः । चकारः समुच्चये । के.

* अप्रयोजकादिलक्षणं भाष्ये 'साधारणं भवेत् तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकं । एकमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥' (भा. ११।१।१।१ पृ २०६६) इति । अस्यार्थः, साधारणं अनेकेषां यत्र प्रयोजकत्वशक्तिरस्ति, तत् तन्त्रं, यथा प्रयाजादेः सकृदनुष्ठानम् । तद्धि यथा हि अनेकेषामाग्नेयादीनां प्रयोजकत्वशक्तिरस्ति । परार्थे त्वप्रयोजकः, अत्र परार्थे परमात्मार्थे इत्यर्थः, अन्यथा तन्त्रे अतिप्रसङ्गात् । एवमपि पुरोडाशकपाले अव्याप्तिः । 'कपालेषु श्रपयति' इति सप्तम्या परस्मिन् श्रपणे इव कपालानां 'पुरोडाशकपालेन' इति तृतीयया तुषोपवापेऽपि तादर्थ्यात् । अतः परार्थे इत्यस्य परमात्मप्रयुक्ते इत्यर्थः । 'एवमेव प्रसङ्गः स्यात्' इत्युक्ते कस्तर्हि अप्रयोजकप्रसङ्गयोर्भेदः, इत्यत उक्तं 'विद्यमाने स्वके विधौ' इति । यद्यपि भट्टनये, पशुपुरोडाशे प्रसङ्गोपकारिप्रयाजादेः अनङ्गत्वात् तदंशे पुरोडाशीय, अतिदेशः प्रयोगवचनश्च कुप्यते, तथापि पिष्टलेपफलीकरणाज्यभागादिसाधारण्येन तावत् प्रयाजादिप्रयुक्तिसमर्थो विधिरस्ति, वाजिनादिविधिस्तु वाजिनादेव विषयीकरोति, न च तस्य तत्र प्रयोजकशक्तिरस्ति, अन्यत्तु किं चित्रैवासौ विषयीकरोति इति वैषम्यमित्यर्थः । अनेनार्थे द्वादशाध्यायाद्यभाष्यगतस्य तच्छ्लोकव्याख्यानग्रन्थस्य तात्पर्यं वर्णनीयम् । बाल पृ. १०८.

* अप्रवृत्तस्यापि सानाय्ये, व्रतनियमः । भा. ६।४। १३।४१-४२.

* अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगः । वि. ७।३।९.

अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन् । ९।२।१६।४७ ॥

वैश्यस्तोमे नाम क्रतौ 'कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति' इत्याम्नायते । तत्र कण्वरथंतरे पृष्ठे रथंतरस्य ये धर्माः कर्तव्या बृहतो वा, उत उभयोरपि इति विचारे सिद्धान्तमाह । कण्वरथंतरं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे नास्ति इति तत् अप्राकृतम् । तस्मिन् अप्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारात् तद्विकारत्वात् तयोः बृहद्रथंतरयोरुभयोरपि विकारत्वात् द्वयोरपि अविरुद्धा धर्माः कर्तव्याः । विरुद्धास्तु विरोधात् व्यवतिष्ठेरन् व्यवस्थया भवेयुः रथंतरकार्ये रथंतरधर्माः, बृहत्कार्ये च बृहद्धर्मा इति । तस्मात् अविरुद्धानां समुच्चयः, विरुद्धानां च व्यवस्था इति सिद्धान्तः । के.

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् । १०। ७।६।१८ ॥

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य शेषभक्षोऽस्ति न वेति विचारे नास्तीति पूर्वपक्षसूत्रम् । अग्नीषोमीयस्य पशोः प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ । तत्र च मैत्रावरुणो नास्त्येव, इति स न प्राकृतः । मैत्रावरुणस्य अप्राकृतत्वात् अतिदेशाभावात् अभक्षत्वं भक्षणाभावत्वम् ।

नाभावादन्यत् । न च अन्यासंदृष्टस्वरूपमात्रग्रहणात्, सूक्ष्मकण्टकादियोगिनि भूतले स्वरूपमात्रेण गृहीते प्रश्नप्रसङ्गात्, प्रयत्नपूर्विकाया जिज्ञासाया अयोगात् । तथा अभावस्य अप्रमेयत्वे शशविषाणादीनामपि अनुमानं निर्बाधमापद्येत । तस्मात् अभावः प्रमेयः । न चेयमभावप्रतीतिः प्रत्यक्षा अनिन्द्रियसम्प्रयोगजन्यात् । ननु च भावप्रतीतिवत् इन्द्रियसम्प्रयोगानुविधायिनी कथं अनिन्द्रियजा ? । उच्यते । भावग्रहणपुरःसरोऽयं अभावावसायः । भावग्रहणं च इन्द्रियेण, इति तद्भावभाविता अन्यथासिद्धम् । किमत्र प्रमाणमिति चेत्, गृहीतभावस्वरूपमात्रस्य उपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि देशान्तरगतकारणान्तरोपजातजिज्ञासस्य अभावप्रतिपत्तिदर्शनात् । न चेदमनुमानमपि, संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । नहि अगृहीते सम्बन्धिनि संबन्धावगमः सुगम. । न चाभावस्य संबन्धिनो ग्रहणमस्ति । तदिद अभावाख्यं प्रमाणान्तर भाष्येणानेन लक्षित इति ।

बृहती— (आचार्य आह–) किमनेन प्रतीयते ? (प्रतिपक्षी–) उक्तं 'नास्तीत्ययमर्थः' इति (आचार्यो निराकरोति–) किं च तत्रास्ति ? (प्रतिपक्षी–) प्रमीयमाणस्य प्रमेयता । (आचार्य–) अतश्च अप्रमिते. प्रमाणता इत्यलौकिकमिव प्रतिभाति ।

ऋजु— ननु मा भूत् यत्र प्रमीयते तस्य प्रमेयत्व, किंतु तस्य तु यन्नास्तित्व अभावशब्दवाच्य भूतलाधिकरण, तत् प्रमेयमस्तु इति । नेत्युच्यते । अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्वं, नापरम् । योऽपि हि पृथग्भूतमभावमाह तेनापि भूतलस्यापि प्रमीयमाणताऽपि अङ्गीकरणीयैव । तयैव च नास्तित्वव्यवहारोपपत्तेः, किमर्थान्तराभ्युपगमेन ? । न च अप्रमीयमाणतैव प्रमेयं, यस्मात् तदर्था ग्रहणानुभवमुक्तैव आत्मनः तस्यार्थस्य अप्रमीयमाणता । सा च अवस्था आत्मन. स्वसंविदितैव । नात. प्रमेयमवशिष्यते । किंच योऽपि अभाव प्रमाणमाह, तस्यापि तज्ज्ञानोत्पत्तौ तदसम्प्रयोग एव कारणम् । स च न चक्षुरादिवत् अज्ञात एव सत्तामात्रेण ज्ञानजनकः । यत संप्रति दृश्यमाने ध्वपि भूतलादिषु कस्मिंश्चिदर्थे असत्यपि तदनुपलम्भेन 'आसीदिदं प्रागिह' इति प्रतीतिर्दृश्यते । अतः संप्रति नास्तित्वबुद्धिः प्राक्तनादेव केवलोपलम्भात् अधुना स्मृतिसमारूढात् उपजायते इति बलादभ्युपगमनीयम् । ततश्च केवलोपलम्भलक्षणमेव नास्तित्वमस्तु । किमर्थान्तरपरिग्रहेण ? या च सा केवलोपलम्भयोगिता आत्मनः, सा च क्व चित् अर्थोपलम्भसामग्रीवैकल्येन, क्व चिच्च साकल्येनैव । तत्र सैव अभावव्यवहारं प्रवर्तयति, तामेव हि तादृशीं दशा अनुसंदधतः 'क्षितितले घटो नास्ति' इति व्यवहारः प्रवर्तते । न चात्र अतिप्रसङ्गोऽस्ति संयुक्तेऽपि अभावव्यवहारः स्यादिति, संयुक्तोपलम्भात् केवलोपलम्भस्य अन्यत्वात् । प्रयत्नपूर्विकाऽपि च जिज्ञासा भूतलादिषु सूक्ष्मकण्टकादिषु विषयोपलम्भहेतुसाकल्येऽपि एषा अवस्था इति पर्येषितं, इति का अनुपपत्तिः ? अन्यथा हि 'सूक्ष्मत्वात् इयमवस्था आत्मन.' इति शङ्कया निःशङ्को नाभावव्यवहारः स्यात् । अस्यामेव च प्रतिपक्षभूतायां नास्तित्वात्मिकायां सिद्धायां अनुमानं शशादिसम्बन्धिनां विषाणादीनां न प्रवर्तते इति अभावस्य प्रमेयान्तरत्वं नास्तीति सिद्धम् । ऋजु. पृ. ९२–९३.

बृहती— लक्षणमपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभाव इत्येव लक्षयति । (पूर्वपक्षी–) अस्ति चेयं प्रसिद्धिः मीमांसकानां षष्ठं किलेदं प्रमाणमिति । न चास्य ग्रन्थतो लोकतश्च प्रमाणता अवसीयते । अतो न विद्मः, प्रसिद्धेः किं बीजमिति । (सिद्धान्ती–) किमत्र न ज्ञायते ? ग्रन्थतस्तावत् प्रमाणाभाव एव अवसीयते । नास्ति इत्युक्ते प्रमेयस्यैवाभाव लौकिका. प्रतिपद्यन्ते । (पूर्वपक्षी–) किं तर्हि अनेन लक्षितेन ? प्रमाणावगत्यर्थः अयमारम्भः, तदनुसारी हि अर्थनिश्चय. कथ स्यादिति । (सिद्धान्ती–) अत एवेदमुच्यते, यस्मात् प्रमाणावगत्यर्थोऽयमारम्भः । (पूर्वपक्षी–) किमनेन पूर्वोक्तानां प्रमाणानां स्वरूपमवसीयते ? (सिद्धान्ती–) यत् पूर्वोक्तैरेव स्वलक्षणैर्नावसीयते (–तदनेनावसीयते) । सर्वलक्षणाभिधानवाक्यशेषोऽयं ग्रन्थ. । नहि उत्पादमात्रात् ज्ञानस्य अर्थे तस्मिन् प्रमाणस्य प्रमाणता अवसीयते । अत स्वलक्षणमात्राभिधानात् निश्चयः । स्वरूपेण प्रमाणस्य समधिगम्यमानत्वात् सर्वप्रमाणानाम् ।

लक्षितलक्षणा । २१ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था । (उभे अपि प्रकृतिगते) । २२ अजहत्स्वार्थया जहत्स्वार्था । (उभे अपि प्रकृतिप्रत्ययगते) । २३ निरूढलक्षणया अनिरूढलक्षणा । २४ एकलक्षणया अनेकलक्षणा । २५ अल्पलक्षणया बहुलक्षणा । २६ क्लृप्तया लक्षणया अक्लृप्ता लक्षणा । २७ कार्यलक्षणया धर्मलक्षणा । २८ भूम-लिङ्गसमवायमूलगौण्या इतरा गौणी । २९ भूम-गौण्या लिङ्गसमवायगौणी । ३० नियमविधिना अपूर्व-विधिः । ३१ नियमविधिना परिसंख्याविधिः । ३२ मन्त्रक्रमेण ब्राह्मणक्रमः । ३३ उत्पत्तिशिष्टेन उत्पन्नशिष्टम् । ३४ अनुवादेन विधित्वम् । ३५ अर्थवादत्वेन विधि-त्वम् । ३६ प्रतिप्रसवविधिना नियमविधि. । ३७ प्रति-प्रसवविधिना अपूर्वविधिः । ३८ वैदिकत्वसामान्योपक्षि-तेन अवैदिकम् । ३९ अपेक्षितविधिना अनपेक्षित-विधिः । ४० तद्धितेन चतुर्थी देवताविधौ । ४१ तद्धितेन मन्त्रवर्णः देवताविधौ । ४२ तद्धितेन द्वितीया । ४३ चतुर्थ्या मन्त्रवर्णः । ४४ चतुर्थ्या द्वितीया । ४५ मन्त्रवर्णेन द्वितीया । ४६ प्रतिनिधिनियमेन द्रव्यनियम-विधिः । ४७ प्रतिनिधिनियमेन अभावविधिः । ४८ अनुषङ्गेण अध्याहारः । ४९ रूढ्या क्लृप्तया योगः । ५० योगेन अक्लृप्ता रूढिः । ५१ क्लृप्तयोगेन संस्कार-निमित्तत्वम् । ५२ नामधेयेन गुणविधित्वं यौगिकेषु । पृ. १४०– १४५.

* अप्राप्तविधानाच्च नियमविधान बलीयः, लाघ-वात् । पराक्रमः. पृ. ४०.

* अप्राप्तविध्यपेक्षया प्रतिप्रसवविधिर्लघीयान् । समयमयूखः. पृ. ३८.

* अप्राप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे केषां चिन्मतेन । श्लोवा. अर्थापत्तिः ८३.

* अप्रामाण्यं अननुष्ठानलक्षणं श्रुतिविरुद्धस्मृती-नाम् । शा. १।३।३ वर्णके २. * अप्रामाण्य अर्थान्य थात्व बाधकज्ञान–कारणदोषज्ञान–विसंवादज्ञानैर्गृह्यते इति परतः । बाल. पृ. ६, * 'अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्या-त्वाज्ञानसंशयैः ।' पृ. ५. * अप्रामाण्य परत. उत्पद्यते । एवं ज्ञानान्तरेण गृह्यते । मणि. पृ. १४. * अप्रामाण्य शाक्यादिस्मृतीनाम् । शा. १।३।३ वर्णके ३. * अप्रा-माण्यं स्मृतेः लोभादिदृष्टमूलिकायाः । वि. १।३।३.

* अप्रामाण्यकारणं अबोधकत्वं बाधितत्व च । वि. ३।३।६, * अप्रामाण्यकारणयोः अबोधकत्व-बाधितत्वयोरभावात् प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमेव प्रमाणानाम् । ३।३।६.

* अप्राशस्त्यं निन्दापदवाच्यं नाम बलवदनिष्टानु-बन्धित्वयोग्यता, अर्थवादेषु । भाट्ट. ३।२।१.

* 'अप्सु तृणं प्रास्य (तस्मिन्) आधारमाघार-यति' अवभृथे । भा. १०।३।११।१. * 'अप्सु दीक्षा-तपसी प्रावेशयन्' इत्यर्थवादे अप्सु दीक्षावत्त्वप्रकीर्ति-नात् दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहरूपायाः पुरुषसंस्कार-कत्वस्य स्पष्टत्वात् स्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एवास्य याजमानत्वम् । भाट्ट. ३।४।९. * अप्सु साङ्ग प्रधानानुष्ठानं अवभृथे ज्योतिष्टोमे । भा. ११।२।८। ३०–३४.

* 'अप्स्ववभृथेन चरन्ति' अग्निष्टोमे उत्तरवेद्या-माहवनीये प्रधान, अङ्गमवभृथ तु अप्सु इति देशभेदः । वि. ११।३।१. * 'अप्स्ववभृथेन चरन्ति' इत्यत्र अपां देशत्वात् साङ्गभावनाविषयत्वप्रतीतेः प्राकृतेषु प्रयाजादिषु अग्निबाधकत्वम् । भाट्ट. ३।७।२४. अपां देशत्वात् अङ्गप्रधानान्वयित्वम् । ६।३।१. साङ्गे समानकर्तृकत्वश्रवणेन अद्भिः आहवनीयादेर्बाध. । १०।२।१३. प्राकृतधर्महोमेषु अग्निबाधः । १०।३।४.

* 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति' ज्योतिष्टोमे अवभृथे । अप्स्वग्ने सधिष्टव० अप्सु मे सोमो अब्रवीन्० इति अप्सुमन्तौ मन्त्रौ । भाट्ट. १०।७।१३.

* अफलं फलवतोऽङ्गम् । फलवत्सन्निधौ अफल तदङ्गम् । फलवदफलन्याय. । एतत् नय एकार्थकमेव । के.

* 'अबद्धं मनो दरिद्रं चक्षु.' इति अमेध्य-दर्शने प्रतिमन्त्रणमन्त्रोऽपि युगपदनेकामेध्यदर्शने न भिद्यते । भाट्ट. ११।४।१७.

ह्व अबाधेन उपपत्तौ बाधो न न्याय्यः इति न्यायः ॥ अयं ज्योतिःशास्त्रे व्यवहृतः । तत्र हि ननु

रस्ये देशान्तरग्रहणं कारणं' इति मतं, ततः शाबलेयस्थितं गोत्वं धावलेये नास्तीति व्यवह्रियेत, स्थूणान्तरस्थितश्च वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्यूतोऽपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात्, अतोऽग्रहणमेव नास्तीति व्यवहारकारणं, नान्यत्र सद्भावः। स्मर्यमाणे घटे भूतलेनेदं नास्तीति व्यवहारकारणमितिचेत्। न। गृह्यमाणस्यापि पार्श्वदेशे-ष्वभावव्यवहारात्। संप्रत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाण-स्येव 'प्रागयमिह नासीत्' इति प्राक्कालीनाभावव्यवहा-रात्। ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्काली-नाभावज्ञानं, भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणम्। न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति। संप्रति प्रमीय-माणोऽपि घटः प्राक्कालसम्बन्धितया न प्रमीयते, अतः प्राक्कालसम्बन्धगोचरप्रमाणानुदयात् तत्कालीनाभावज्ञान-मुक्तमेवेति चेत्। न। अयोग्यत्वात्। नहि प्राक्कालसंबन्धो-ऽधुना प्रमातुं योग्यः, योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञान-कारणं, न प्रमाणाभावमात्रम्। प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमा-णस्यानुदयः आसीत्, नहि तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः, प्रतियोगिनो घटस्यापरामर्शात् तदपेक्षत्वाच्चाभाव-ज्ञानस्य। अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यते इति न युक्तं, अप्रमितस्य स्मरणायोगात्। यश्चायं प्राक्कालीनः प्रमाणा-नुदयः, सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितु-मर्हति, उद्धृतमिव नेत्रं रूपबुद्धिम्। अथ नष्टोऽपि प्रमाणानुदयः संप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत्, ह्यस्तनः इव धूमो विनष्टोऽपि संप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्त-नाग्निज्ञानम्। स्यादेवं यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानः सन् मेयाभावं बोधयेत् लिङ्गमिव लिङ्गिनम्। न च तथा संभवति अनवस्थाप्रसङ्गात्। प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः। सोऽपि चाभावत्वात् अन्ये-नाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः, सोऽप्यन्येनेति न जन्मसहस्रेणापि घटाभावोऽवधार्येत। तस्मात् सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावो-ऽभावज्ञानमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकर्तव्यं, अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति वक्तव्यम्। उच्यते—सत्तामात्रेण ज्ञानाभावो ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तं, अस्त्येव ह्यधुना दृश्यमानस्यापि घटस्य प्राक्कालसम्बन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्काल-संबन्धितया स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते। न चावश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सति अनुदयः अभावं बोधयत्येव। तेन संप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत् ततोऽद्य तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात्, प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात्, एवं सत्यपि न स्मर्यते, सोऽयं स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः संप्रति विद्यमानः, संप्रतितनं प्राक्कालीनाभावविषयं विज्ञानं जनयतीति न किंचिदनुपपन्नम्। भाष्ये च प्रमाणाभाव-शब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः। तथा वार्त्तिकेऽपि। यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात्तदभावोऽपि फलतः प्रमाणा-भाव एवेति शक्यते वक्तुम्। ननु न सत्तामात्रेण योग्या-नुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि तस्यां कदाचिद-भावबुद्ध्यनुदयात्, असत्यामपि कदाचिदुदयात्। तथाहि, योऽङ्गुलीयकमुन्मुच्य सतन्तमसापवरकदेशं हस्ताभ्यां सर्वतः परामृष्टवान्, तस्य तावत् सर्वदेशपरामर्शात् वस्तुतो योग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथ च किं सर्वो देशः परामृष्टः, किं वा कश्चिद्देशो न परामृष्टोऽपि स्यादिति संदिहानो योग्यानुपलब्धेरनिश्चयात् सत्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्या-भावमवधारयति। कदाचित्तु सर्वतः अपरामृश्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धिं निश्चित्य असत्यामेव तस्यां भ्रान्त्या अङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति। तस्माज्ज्ञाततयैव योग्यानुपलब्धिः अभावज्ञानकारणमित्य-भ्युपगन्तव्यम्। तथा चानवस्थाप्रसङ्गः। तस्मात् स्वसंवेद्या तन्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनः अभावो न तदन्तरम्। (सिद्धान्ती आह—) ननु चाभावा-नङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिन्निरूपयितुं शक्यते। न च भूतलधीरेव तन्मात्रधीः, संसृष्टधियोऽपि तन्मात्र-ताऽऽपातात्, तत्रापि भूतलावभासात्। अतो घटादि-वेदनाभावे सति या भूतलधीः, सा तन्मात्रधीः। एवं च ज्ञानाभावाङ्गीकारादभावापह्नवोऽनर्थकः। कथं तर्हि तन्निरूपयितव्यं, तदभिधीयते। घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयम्। योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्बोधकः, न ज्ञाततया, यतोऽनवस्था स्यात्। यत्तु सत्यामपि योग्या-नुपलब्धौ अभावानवधारणं, असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाज्ञानकृतम्। योग्यानुपलम्भो हि कारणं, तत्र

दृष्टं इत्याशङ्क्याह–यदि तु इति । गुर्वाद्यवाऽप्य-नतुष्ठानेन 'अहमवज्ञातोऽस्मि' इत्यवज्ञानिमित्तगुरुकोप-दर्शनात् विहितावज्ञाऽऽख्यभावरूपस्यैव विहितानतु-ष्ठानस्य बाधनत्वकल्पना युक्ता इत्याशयः । अत एवा-चार्यैः 'स्वकाले यदकुर्वंस्तत् करोत्यन्यदचेतनः । प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥' इति विहितमकुर्वन् यदन्यत् करोति इति वदद्भिः विहि-ताकरणनिमित्तस्य अन्यकरणस्य प्रत्यवायनिमित्तत्वाभिधा-नात् अवज्ञायामेव वा करणस्य निमित्तत्वोपपत्तेः विहिता-वज्ञानमेव प्रत्यवायहेतुत्वेनोक्तम् । नाभावेनैव जन्यते इत्येवशब्दोल्लेखेन केवलस्य हेतुत्वं निरस्तम् । एवं च 'विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इति स्मृतिः अनुगृहीता भवति । निमित्तितादेस्तु हेतुत्वे विहिताकर-णस्य किंचित्करणत्वाभावात् स्मृतिबाधापत्तिः । 'एता वाव स देवतामपच्छिद्य योऽस्तमितेऽग्निहोत्राय सन् नाग्निहोत्रं जुहोति' इति वा अपरोधशब्देन अवज्ञाऽभिधानात् सैव प्रत्यवायहेतुर्वेदादवसीयते । निमित्तितादेस्तु हेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव । तस्मात् अवज्ञाऽऽख्यप्रत्यवायविशेषरूपस्य भावान्तरस्य तत्र संभवात् न शुद्धस्य अभावस्य क्व चिदे-तुता दृष्टा, इति ग्रन्थार्थः । ० अभावः प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि नोपपद्यते । बृहती. पृ. १२९. ० अभावेन अभावा भावो बाध्यते । अयं लौकिको बाध. । बाल. पृ. १३१, ० अभावे आर्थिकी व्यवस्था यथा– 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो भवति, यदे-वादः पौर्णमास्यं हविः तदनुनिर्वपेत्, तर्हि स उभय-देवतो भवति' इति । अग्नीषोमीयपुरोडाशो कृतसोम-यागपुरुषविषयत्वेन व्यवस्थापिते अर्थात्तदभावः अकृतसोम-यागपुरुषविषयत्वेन व्यवस्थितो भवति । इदमुदाहरणं पञ्चमे सिद्ध 'तथाऽपूर्वे' इत्यत्र (५।१।१६।२९) । पृ. १९, ० अभावे मन्त्रयो विधिर्यथा– मित्रदर्शनप्रवासे आज्यविधिः 'मां वै मा पितेरस्माममन्तारिलमस्मा अभूरम्भने आग्नेयौ देवताः परिगृह्णाम यतो' इति । तथा 'आज्यभागे तु विज्ञाय पात्र्यैवोपदधेत्' इति । पृ. २०. ० अभावे विधानेन वा भवति (महती निवृत्तिः) यथा 'इष्ट्वा वा यर्हि पात्रवती, यर्हि पृष्ठ्यः षडहः संतिष्ठेत, न बहु वदेत्, नान्यं पृच्छेत्, नान्यस्मै प्रतिब्रूयात्, मध्याशयेत् वृत वा' इति । भा. १०।४।१।१ पृ. १९०७.

० अभावविधिः कार्यापत्तिप्रमाणत्वेन नवमाध्याये उक्तः । बाल. पृ. ८, अभावविधिः क्रिया–गुण–जाति–द्रव्य–विषयकत्वेन चतुर्विधः सन् प्रत्येकं उद्देश्यादौ विधे-यादौ उद्देश्यविधेयोभयादौ चेति त्रिविध इति संहत्य द्वादशविधः । उदाहरणानि तु मृग्याणि । पृ. २१, ० अभावविधिः द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च । पुनर्द्विविधः दृष्टार्थः अदृष्टार्थश्च । तत्र क्रत्वर्थो दृष्टार्थः । पुरुषार्थस्तु अदृष्टार्थः । पृ. २१, ० अभावविधिः प्रतिनिधिविध-मेन बाध्यते यथा पूर्वोक्तेषु । पृ. १४४.

० अभावविषयः अन्यतरतोऽनिर्धारणया कोऽयम्न-रस्य आर्थिक्यवस्थाविधिः प्रत्यर्थविधिः । अग्नीषोमीय-पुरोडाशे कृतसोमयागपुरुषविषयत्वेन व्यवस्थापिते अर्थात् तदभावः अकृतसोमयागपुरुषविषयत्वेन व्यवस्थितो भवति । बाल. पृ. १९.

० अभावाभावस्य भावरूपत्वम् । मणि. पृ. ९७.

० अभावावसायः भावग्रहणपुरःसरः । ऋजु. पृ. ९१.

० अभावः (अनुपलब्धिः) । अस्मि चैव प्रसिद्धिः मीमांसकानां षष्ठं किलेदं प्रमाणमिति । (इह तु) प्रसिद्धिः षट्प्रमाणसिद्धिवत् । बृहती. पृ. ९३, ९४. ० अभावः आत्यन्तिकप्रमाणप्रत्ययाभावे एव सदा । ऋजु. पृ. १२९. ० अभावः प्रमाणं लौकिकमेव । बाल. पृ. ८. ० सर्वप्रमाणप्रत्ययाभावे च षष्ठेन (प्रमाणेन) अभावः परिच्छिद्यते । भा. १।१।५।४८ पृ. ४०२.

० अभावस्यापि प्रमेयता । अनेकमाहुरत्र । योऽ-यमभावव्यवहारो लौकिकानां यथा नास्तीति निवृत्ति-रूपम्, कस्माद् नास्तीति प्रवृत्तिरूपः, स न तावत् इदं घटाद्यभावो भूतलमात्रविषयः, इदमनेनापि सह वे घटादौ प्रसङ्गात् । नहि भवत्यः, इत्यस्मान्यत् । केवलभूतलमात्रमभिधानस्य घटवतोः इति चेत् । किं पुनरत्र केवलत्वं । भावान्तरमिति चेत् । न । घटवत्या-दिवेऽपि तदभावात् । तदन्यं इति चेत् । न तर्हि

सघटे तु प्रतियोगिनो ज्ञातत्वान्न जिज्ञासेति । नैव, प्रिये पुत्रादौ ज्ञातेऽपि पुनर्दर्शनेच्छासंभवात् व्यवहारप्रसङ्गात् । जिज्ञासायाश्च विलक्षणव्यवहारहेतुत्वं विलक्षणार्थज्ञानहेतुतया दृष्टं, अतो घटजिज्ञासाया नास्तिव्यवहारहेतुत्वं भूतलातिरिक्तघटाभावपरिच्छेदेनैव भवतीत्यङ्गीकृतं तत्त्वान्तरम् । अथ तदतिरिक्तसामग्रीविशिष्टं भूतलमालम्बनं, सघटे तु तदभावान्न प्रसङ्ग इति । किमिदं तदतिरिक्तत्वम् ? यदि ततोऽन्यत्व, तर्हि संसृष्टावस्थायामपि तत्संभवात् नास्तिव्यवहारप्रसङ्गः । यदि तदभावः, स्वीकृतमेव तर्हि तत्त्वान्तरत्वम् । अतोऽपि एतत् भूतलमात्रविज्ञानं न कारणं, अपि तु भूतलबुद्धिविशेषः । स च संसृष्टबुद्धेर्विलक्षण एव । न चाप्यभावज्ञानं, अभाववादिभिरभावज्ञानकारणत्वेन विलक्षणबुद्धेरङ्गीकारात्, अतो यस्याभावज्ञानोत्पादकत्वमङ्गीकृतं, तेनैव व्यवहारोऽस्त्विति । नैवं, अभावज्ञानोत्पादकस्य ज्ञानस्य न भूतलातिरिक्तविषयत्वं, भूतलमात्रविषयत्वेऽपि न संसृष्टावस्थायामभावज्ञानजनकत्वं, सहकारिवैकल्यात् । घटानुपलब्धिस्तु सहकारिणी, तेन अनुपलब्धिविशिष्टं भूतलमात्रज्ञानमभावज्ञानोत्पादकम् । एवं तर्हि तदेव व्यवहारकारणमस्त्विति चेत्, नैवं, विषयवैलक्षण्याभावात् । तथाहि, भूतलमात्रस्यैवानुपलब्धिसहकारिसमवधानात् ज्ञानान्तरोत्पादकत्वमुपपद्यते, यथैकस्यैव घटस्य चक्षुःस्पर्शनभेदात् ज्ञानभेदः । अतः समृष्टबुद्धिविलक्षणबुद्ध्युत्पादात् अभावज्ञानहेतुत्वमुपपद्यते । तत्र तु भूतलमात्रज्ञानात् अनुपलब्धिसहकृतात् विलक्षणव्यवहारो नोपपद्यते, विलक्षणव्यवहारस्य विलक्षणविषयकृतत्वेन दृष्टत्वात्, यथा घटपटव्यवहारयोः । अतः अभावज्ञानकारणेनैवाभावव्यवहार इति न प्रतिबन्दिसिद्धिः । अत्रोच्यते । नास्तिव्यवहारस्य नास्तिज्ञानकारणकत्वेऽपि नास्तिज्ञानस्य कारणत्वेन तन्मात्रबुद्धिः अभाववादिनाऽप्यङ्गीकृता, सा च संसृष्टज्ञानादभावविशिष्टज्ञानाच्च विलक्षणत्वेनाङ्गीकृता । तदुक्तं 'गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥' इति । अतो वस्तुसद्भावग्रहणरूपतन्मात्रबुद्धिसंवेदनादेव विलक्षणव्यवहारोपपत्तिः, अतो न पूर्वत्र प्रसङ्गः, तत्र विलक्षणतन्मात्रबुद्धेरभावात् । यद्यपि कारणभेदात् भेदः तथापि विषयकृत एव भेदो व्यवहारहेतुरिति चेत्, सत्यं विलक्षणतन्मात्रबुद्ध्यङ्गीकारादेव तद्विषयस्यापि वैलक्षण्यं अवश्यमङ्गीकार्यं, विषयविषयिभावस्य भेदात् । अतो विलक्षणव्यवहारः उपपद्यते । यथा विलक्षणतन्मात्रबोधात् विलक्षणाभावज्ञानोत्पत्तिः, तथा विलक्षणव्यवहारोऽस्माकमिति न दोषः । यत्तूक्तं, कारणभेदमात्रेण ज्ञानभेदे न विलक्षणव्यवहारो दृष्टः, यथा चाक्षुषस्पार्शनयोरेकविषययोः इति । तदतिमन्दं, चाक्षुषपटज्ञानात् 'शुक्लः पटः' इत्यपि व्यवहर्तुं शक्यते, स्पार्शनात्तु 'मृदुः पटः' इति, अतस्तत्रापि विलक्षणव्यवहार इति । किंच विलक्षणव्यवहारो विलक्षणार्थपरिच्छेदादित्यपि मन्दं, 'घटाभावो नास्ति,' 'घटो नास्ति' इति विलक्षणव्यवहारयोरभावमात्रपरिच्छेदनिबन्धनत्वेन अनैकान्तिकत्वात् । अथ तत्रार्थैक्यात् व्यवहारवैलक्षण्यमेव नास्तीत्युच्यते, एवं तर्हि 'भूतलमस्ति' 'घटो नास्ति' इति व्यवहारयोरप्यर्थैक्यात् वैलक्षण्यं न स्यात् । ननु अस्माकं प्रतियोगिजिज्ञासायां तन्मात्रधियो विशेषः, जिज्ञासायाश्च विलक्षणव्यवहारहेतुत्वं विलक्षणार्थपरिच्छेदादेव, अतो विलक्षणाभावज्ञानाङ्गीकारप्रसङ्गः । नैवं, जिज्ञासाया न व्यवहारहेतुत्वं, किंतु तन्मात्रबुद्धिविशेषः एव व्यवहारहेतुः । केचित्तन्मात्रबुद्धिविशेषाः प्रतियोगिजिज्ञासाऽनन्तरभाविनः, केचिच्च नेति । ये च प्रतियोगिजिज्ञासानन्तरभाविनो विशेषाः, ते व्यवहारहेतवः । प्रतियोगिजिज्ञासा चाभोपलक्षणकोटिनिविष्टा, न व्यवहारकारणम् । भवतामपि प्रतियोगिजिज्ञासाया अभावज्ञानहेतुत्वं नास्ति, किंतु तत्कारणभूततन्मात्रबुद्धौ उपलक्षणत्वमेव, वस्तुसद्भावग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च कारणमित्युक्तत्वात् । यत्तूक्तं, 'प्रिये ज्ञातेऽपि पुनर्दर्शनेच्छा संभवति, अत उपलक्षणत्वेऽपि व्यभिचारः' इति, तद्भवतामपि समानम् । तथाप्युच्यते । न प्रतियोगिजिज्ञासामात्रमुपलक्षणं, किंतु अन्यत्र ज्ञायमाने प्रतियोगिनि जिज्ञासेति विशेषितव्यं, अतो न कश्चिद्दोष इति । ननु भवतां तन्मात्रबुद्धेः किं कारणं ? न चैकं नियतमुपलभ्यते, क्वचित् शुक्लप्रकाशः, क्वचित् विभक्तो घटः, क्वचित् करालम्बनं, क्वचित्

स्यैव असत्यर्थे अनुपपत्तेः । तस्मात् संस्काराभावेऽपि स्मरणार्हत्वमुपपन्नम् । न चोपलम्भानुपलम्भयोर्विरोधः, अग्रमग्रमप्रवृत्तिभावाभावसाधनतया भिन्नविषयत्वात् । स्यादेतत् । सत्तामात्रेण अभावसाधने तु अनुपलम्भस्य दृश्यत्वमप्यस्य तथेति तज्ज्ञानसिद्ध्यर्थं सूक्ष्मनीरकाण्टकादिजिज्ञासा न स्यात् । मैवम् । दृश्यत्वसिद्ध्यर्थं हि सा । अजिज्ञासितस्य तत्त्वानुपपत्तेः । न तु दृश्यत्वज्ञानार्थम् । भवतु वा दृश्यत्वज्ञानं हेतुः, भूतलज्ञानवत्, किमायातमनुपलम्भस्य ? नहि आलोको ज्ञायमानः कारणमिति चक्षुषाऽपि तथा भवितव्यम् । न च धूमोऽवगतः अनुमानज्ञानकारणमिति मनोऽपि तत्कारणं ज्ञातव्यम् । तस्मात् सत्तया अनुपलम्भः अभावज्ञानकारणमिति नानवस्था । नापि प्रमेयाभावातिरिक्त वैकल्याङ्गीकारः, चत्वरतलोपलम्भस्य चैत्रानुपलम्भे सति तत्कारणत्वात् । तदयमभावव्यवहारो वस्तुसद्भावग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणतद्बुभुत्साऽतिरिक्तनिमित्तजन्मा । यथा सत्सु अपि तन्तुषु कदाचित् पटः प्रादुर्भवन् तदतिरिक्ततत्संयोगभेदजन्मेति । दृश्ये प्रतियोगिनि स्मर्यमाणे वस्तुसद्भावग्रहणे सति अभावव्यवहारोऽवश्यं भावीति हेतुरसिद्धः इति चेन्न । स्मर्यमाणेऽपि प्रतियोगिनि असमर्प्यमाणे किमासीदिति प्रश्नानन्तरं प्राक्तनतदभावव्यवहारप्रवृत्तेः । भवतु तर्हि बुभुत्सिते प्रतियोगिनि योग्यार्हे वस्तुसद्भावज्ञानं अभावव्यवहारसाधनम् । अस्ति च पृच्छ्यमाने चैत्रे 'किमासीत्' इति प्रश्नसमनन्तरं तत्र तदीयप्राचीनसद्भावबुभुत्सा । तदेतस्यां सत्यां प्राक्कालवर्तिचत्वरतलस्मृतिरेवावश्य तदभावव्यवहारप्रवृत्तिनिमित्तमित्यसिद्धता हेतोः । न । एतस्यामपि अवश्यभावनियमाभावात् । प्रतीतिस्मरणानुभवयोः सतोरपि नितान्तपरभक्ततया सुस्मूर्षाऽनुबुभूषयोरविरामात् । तथा च प्रतियोगिनोऽनुभवे स्मरणे च तत्तत्र तदभावव्यवहारप्रसक्तेः । असंस्मरणेऽनुभवे चेति विशेषणाद्य दोष इति चेत् ? अङ्गीकृत तर्हि तदतिरिक्त निमित्तं अभावः । तथाप्युपलम्भाभावरूपत्वादस्य न प्रमेयाभावसिद्धिः इति चेत् । अभोक्तव्यमनन्तरमेव यथार्थ स्वयमेवाचार्यः । ननु अभावो नाम किमयमत्र कश्चिदनुभूयते इत्युक्तं, तत्किमयमभावव्यवहारो नास्ति, नास्तिनिमित्तो वा ? न तावन्नास्तिनिमित्तः, कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । न च निमित्तान्तरमस्यास्तीत्युक्तम् । न च नास्ति, भावव्यवहारस्यापि अपह्नवप्रसङ्गात् इत्युक्तम् । निःस्वभावस्य कथमनुभूयमानता इति चेन्न । सद्व्यावृत्तिरूपस्य तस्य प्रतीयमानत्वात् स्वतोऽवान्तरविशेषानुपलब्धेः । निःस्वभावतेति चेत् ? न । ज्ञानशक्त्यादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । तेषामपि हि न स्वतो भेदो निरूप्यते । ज्ञेयशक्यभेदाधीनं तद्भेदनिरूपणमिति चेत् न इहापि प्रतियोगिभेदेन तद्भेदनिरूपणादिति सर्वमवदातम् । कणिका. पृ ६८–७२.

* अभावस्यापि प्रमेयत्वम् । (न खलु प्रमेयता सत्ता, तदनुवृत्तावपि सत्ताया अभावात् व्यावृत्तेः । चोदकः सोपहासमाह–) अभाव प्रमेय इति सुव्याहृतम् । नास्ति, प्रमीयते च इति कथं ? (उपहासके कश्चित् शङ्कते–) यदा नाभावः प्रमेयः कण्टकादीनां, इति निरङ्कुशं, कथं तर्हि नास्तीति व्यवहारः ? (उपहासक आह–) विषयावच्छेदात् (प्रमाणस्य भूतलग्राहिणः) । अनवच्छिन्नविषयं हि प्रमाणं (एकाकिभूतलग्राहि, न घटकण्टकादिसद्वितीयभूतलग्राहि) तदवबोधयत्, अन्यत् (घटकण्टकादि) अनवबोधयत् 'नास्ति' इति व्यवहारयति । (तदेतत् विवादीकर्तुं शङ्कते–) कथं अन्यविषयो व्यवहारः अन्यविषयात् प्रमाणात् ? (घटाद्यभावविषयो व्यवहारः, भूतलादिविषयात् प्रमाणात् कथम् । अभावव्यवहारस्तावदयं सर्वजनीनो न निह्नवमर्हति भावव्यवहारवत् । तदनेन अभावादेव उपपत्तव्य, अन्यव्यवहारस्य अन्यत उपपत्तौ अतिप्रसङ्गात् । परिहारको निराकरोति–) नायमन्यविषयः (न व्यतिरिक्ताभावविषयः, तस्य मानवत् निग्रहीतः अवगीतेः) तस्य प्रमाणविषयावच्छेदविषयत्वात्, तस्याः (नास्तीतिप्रतीतेः) विषयान्तरत्वात् । तथाहि 'नास्ति' इति अयमर्थः, नेदं प्रतीयते, 'भूतलं प्रतीयते, न घटः' इति । (उपहासक उदाहरति–) अनयोरेव 'प्रमितिः', प्रमाणं' इत्यभिधीयते इति । (विरोधमपि अभावस्य प्रमेयत्वं शङ्कमानः उपहासकारेण दूषयति–) उच्यते, अनिरूपणा-

अस्ति इति । चेन्न अनुच्छवोपपादनात् । वि. वि. कणिका च पृ. ६३-८०.

* अभाव- (अनुपलब्धि-) परिच्छेदः । अभावोऽपि प्रमाणाभावः नास्तीत्यस्यार्थस्य असन्निकृष्टस्य । भा. १।१।५।५ पृ. ३९. श्लोवा- 'प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताऽवबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता । १ ॥ वस्त्वसंकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया । २ ॥' प्रत्यक्षादिभिः सद्रूपेण अप्रतीयमानमपि घटादिक असद्रूपेण अभावस्य प्रमेयम् । असंकरः असद्रूप अभाव इति यावत् । 'क्षीरे दधि भवेदेवं, दध्नि क्षीरं, घटे पटः । शशे शृङ्गं, पृथिव्यादौ चैतन्यं, मूर्तिरात्मनि । ५ ॥ अप्सु गन्धो, रसश्चाग्नौ, वायौ रूपेण तौ सह । व्योम्नि संस्पर्शिता ते च, न चेदस्य प्रमाणता । ६ ॥' सोऽयं वस्त्वसंकरः असति अभावप्रामाण्ये न सिध्यतीत्यभिप्रायः । 'न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः । भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि । १८ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षणात् । २७ ॥ मानं कथमभावश्चेत् प्रमेयं चास्य कीदृशम् । मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् । ४५ ॥ भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता । तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता । ४६ ॥ भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम् । परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यं स्याद् द्वयोरपि । ४७ ॥ अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते । प्रमाणानामभावो हि प्रमेयाणामभाववत् । ५४ ॥ अभावो वा प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते । प्रमेयत्वात् यथा भावस्तस्माद् भावात्मकात् पृथक् । ५५ ॥' अनुपलब्धे स्वतन्त्रोपयोगमाह- 'कर्माणि सर्वाणि फलैः समस्तैः सर्वैर्यथा च यदङ्गकाण्डैः । न संगतानीह परस्परं च नाङ्गं तदेतत्प्रभवं क्रतूनाम् । ५६ ॥' सर्वप्रकारोऽपि वस्त्वसंकर अभावप्रमाणक एव । नहि दर्शादि. श्रुत्यादिचोदिताङ्गातिरेकेण अङ्गान्तराभावे फलान्तराभावे च अन्यत् आगमाभावात् प्रमाणमस्ति । श्लोवा. पृ. ४७३-९१.

दृश्यादर्शनं अभावे प्रमाणं, नादर्शनमात्रम् । येन च आश्रयभूतं भूतलादिकं वस्तु गृहीतं तस्यैव घटो दृश्यो भवति, नान्यस्य, उन्मीलिताक्षस्यैव च तद्ग्रहणमिति तत्सिद्धये अक्षापेक्षा नाभावग्रहणाय । गृहीते चाश्रये प्रतियोगिनि च स्मृते अक्षस्थानीयेन दृश्यादर्शनसहायेन मनसैव अभावज्ञानजन्मोपपत्तेः नेन्द्रियस्याभावे शक्तिः शक्या कल्पयितुम् । आपरोक्ष्यं तु भावांश एव, नाभावांशे तदस्ति । विशिष्टबोधोऽपि कारणसमाहारादेव उपपद्यते, प्रत्यभिज्ञायामिव भूतवर्तमानकालसंबन्धः । दृश्यादर्शनं अक्षं च सहितं अभावविशिष्टं भावं बोधयति । तत्र भावांशे अक्षस्य व्यापारः, अभावांशतत्संबन्धयोस्तु अनुपलब्धिर्व्याप्रियते । यथा क्षीरादिद्रव्ये जिह्वागते द्रव्यस्वरूपं त्वचा, माधुर्यं अस्य च द्रव्यसंबन्धो रसनेन इत्युभाभ्यां माधुर्यविशिष्टक्षीरबुद्धिः । रत्नाकरः अभावप्रामाण्यवादे २७ श्लोके.

'भूतले घटो नास्ति' इत्येव भूतलाधिकरणकतया भूतलव्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य घटाभावस्य प्रत्यक्षार्थविषयस्य बोधकं, प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकस्य उत्पत्तुं योग्यस्यापि योऽनुत्पादः, दृश्यादर्शन-योग्यानुपलम्भादिपर्यायः, प्रमाणाभावशब्दितः, स एव अनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणम् । वैद्यनाथः पृ. ३९.

बृहती— अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति किमिद प्रमाणलक्षणं ? (एकदेशी प्राह-) ओमित्युच्यते ।

ऋजुविमला— भूतलादिषु घटादीनामभावस्तावत् प्रतीयते 'भूतले घटो नास्ति' इति । नहीयं प्रतीतिर्भूतलमात्रालम्बना, सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । न च निरालम्बना, स्वयमेव आलम्बनसाधनत्वात् । तेन इयं अभावमेव अवलम्बते । न चेयं अप्रमाणं, बाधकाभावात् निश्चयात्मकत्वाच्च । अत एव अस्या प्रमाणात्मिकायां प्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् प्रमेयत्वमपि तस्य युक्तम् । यदि च अभावो न प्रतीयेत भूतलादिषु चरणन्यासादिव्यवहारो न स्यात् । नह्यसौ भूतलमात्रपरिच्छेदात् कण्टकादिमत्यपि भावात् । न च केवलभूतलग्रहणात्, अभावस्य अप्रमेयत्वे कैवल्यापरिच्छेदात् । कैवल्यं हि भूतले धर्मो

विरहेण प्रयाजकर्मासमवायात् वाक्यभेदः प्रयाजवाक्यान-न्वयित्वं स्यात् इति ।

सु—आनर्थक्यापत्त्या श्रुतिक्रियाऽन्वयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते तद्विशेषचिन्तात्वेन उत्तराधिकरणद्वयस्य अनन्तरसंगतिः स्पष्टा । पृ. १०५१.

वि—' अभिक्रामं जुहोतीति युक्त कर्मोऽखिलस्य तत् । किंवा प्रयाजमात्रस्य, कृत्स्नकर्तृकृतं भवेत् ॥ प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि । मिथः सम्बन्ध राहित्या, न्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥ कर्तृयोगाददोषश्चेत् समानेय समाहितिः । ततः प्रयाजसांनिध्यात् तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः ॥' इदं भाष्यमतेन । अथ वार्तिककारमतेन, ' यद्वा वलित्वं सांनिध्यादस्ति प्रकरणे ततः । दर्शादि प्रक्रियाऽधीते क्रमणे स्याचदङ्गता ॥, अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः । तन्मध्यपाठात् तस्याङ्गं तद्-द्वारा दर्शशेषता ॥' इति ।

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रुत ' अभिक्राम जुहोति ' इति । तत्र अभिक्रमणस्य अमूर्तत्वात् जुहोत्युपात्ते प्रयाजहोमे अन्वयानुपपत्तेः आरण्यवच्च इह कर्तृरूपस्य द्रव्यस्य अनुपात्तत्वात् तद्-द्वाराऽपि अन्वयानुपपत्तेः ततो विच्छिन्नस्य प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वं तदीयकर्तुः आहवनीयप्रत्यासत्तिरूपदृष्टकार्यद्वारा । इति प्राप्ते, अनुपात्तस्यापि आख्यातगम्यस्य सद्भावात् तद्द्वारैव जुहोत्यन्वयोपपत्ते. प्रयाजहोमाङ्गत्वमेव इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । तत्तु णमुलन्तस्य अस्य पूर्वकालता ऽऽदिसबन्धेन जुहोत्यनन्वये नैराकाङ्क्ष्याभावात्, जुहोतेश्च प्रयाजहोममात्रवाचित्वे प्रमाणाभावात्, अप्रयाजाऽधिकरणेन गतप्रायत्वाच्च वार्तिककारेण अन्यथा व्याख्यातम् । सत्यपि वाक्यीयहोमसंबन्धे सर्वोत्वे प्रमाणाभावात् ' वेद्या हवींषि ' इतिवत् प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्व, वाचनिकाङ्गसंदंशरूपावान्तराधिकारस्य वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्ते. । यदि हि तादृशसंदंशमध्ये ' अभिक्रामति ' इत्येव श्रूयेत, ततः अवान्तरप्रकरणेन स्यादपि प्रयाजाङ्गत्वम् । वस्तुतस्तु नाङ्गेषु इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षालक्षण प्रकरणं फलाभावात् । अन्यथा प्रयाजाभिक्रमणादीनामपि अनूयाजाद्यङ्गत्वापत्ते । वाचनिकाङ्गसंदंशप्रसिद्ध्यर्थं च कल्पितायाः आकाङ्क्षायाः तन्मात्रग्राहकत्वेन अभिक्रमणग्राहकत्वानुपपत्तेः । इति प्राप्ते, भावनाख्यामान्येन अङ्गभावनास्वपि कत्रूपकारभाव्यकासु इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षोपपत्तेः अङ्गानामपि अस्त्येव सा । सा पर प्रधानगतत्वेन प्रतिबध्यते सांनिध्याग्रानविषये । अतो न परस्पराङ्गत्वप्रसङ्गः । तदा तन्निवृत्तिः अतिदेशेन आक्षेपलभ्यस्वसंपादनेन साधारणैर्वा आचमनादिभिः । यत्र तु वाचनिकाङ्गसंदंशः, तत्र आद्येन आकाङ्क्षोज्जीवनं, अन्तिमेन च तन्नाशः, न तु मण्यादाविव वाचनिकाङ्गानां प्रत्येकमुत्तेजकत्वा, तावदभावकूटप्रवेशे गौरवात्, तद्वदिह व्यभिचाराभावाच्च । अतो वाचनिकसंदंशे श्रुतानां अवान्तरप्रकरणेन बलवता अङ्गाङ्गत्वमेव । प्रकृते तु होमानुवादेन विहिते अभिक्रमणे होमस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणतात्पर्यग्राहकतया वाचनिकाङ्गसंदंशरूपावान्तराधिकारः एव तत्त्वेनाश्रीयते । न तु प्रधानाधिकार. अङ्गप्रधानाधिकारो वा ' वेद्या ' इतिवत् । अस्ति चात्र ' समानयते जुह्वामौपभृत ' इत्याद्युपक्रम्य मध्ये अभिक्रमणं विधाय अन्ते ' प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति ' इति श्रवणात् स. । अत. अभिक्रमणं प्रयाजहोमाङ्गमेव । न च प्रयाजेषु होमाभाव., प्रक्षेपाङ्गकस्यैव त्यागस्य वृद्धव्यवहारेण यजिपदार्थत्वावसायात् आक्षेपेण श्रूयमाणयजिमात्रे होमप्राप्त्युपपत्ते. । ' १.

मण्डन— ' अभिक्रम. प्रयाजाङ्गम् । '

शंकर— ' प्रयाजाङ्गमभिक्रमः । '

• अभिक्रमणाधिकरणेन अङ्गावतारविशेष अभिहित. । सु. पृ. १०७२. • अङ्गभूतप्रयाजादिशब्दसंयुक्तमध्यपतित तदसंयुक्त अभिक्रमणादिकमपि उद्भूताकाङ्क्षाऽनुवृत्तौ विधानात् अवान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गं इति अभिक्रमणाधिकरणे स्थितम् । कु ३।१।११। २१. • अवान्तरप्रकरण संदंशोद्भूतिस्मेव । तच प्रकृते नास्त्येव । प्रकृत्यङ्गस्य तु प्रयाजानां अभिक्रमणाधिकरणे उक्तम् । बाल. पृ. ११. • वाक्यान्तरस्य च कर्म अनूद्य वाक्यान्तरेण रूपग्रहणसंभवे स्ववाक्यान्तरस्याभि कर्मणो वाक्यान्तरतो रूपग्रहणात् विधिनिर्वाहोपपत्तेः परविध्यधीनाभिप्रायेण आपरप्रकरणनिराकरणयोगात् पर-

तस्मात् कार्यप्रत्ययसमयात् 'नास्ति' इत्यनेन पूर्वोक्तस्यैव लक्षणस्य साधुता उच्यते । केयं तर्हि प्रसिद्धिः ? प्रसिद्धिर्वैदप्रत्यक्षप्रसिद्धिवत् । यदि पुनर्व्यवहारान्यत्वात् कारणान्यत्वं मन्यन्ते किं कुर्मः । (यदि तावत् केचिन्मीमांसकाः [भट्टपादाः] प्रमाणान्यत्वं मन्यन्ते ततश्च वयं किं कुर्मः । नहि व्यामुग्धान् अलंकुरुते पुरुषप्रयत्नः इति तेषामुपेक्षा कार्या) । नहि व्यवहारान्यत्वात् प्रमाणान्यत्वसिद्धिः । अतः स्वलक्षणमेवेदम् । इदमेव च तल्लक्षणम् । बृहती. पृ. ९१–९५.

* अभाव-(अनुपलब्धि-) परिच्छेदः । (शा.) 'अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासंनिकृष्टस्य' इति (भाष्यम्) । कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं, विपरीतत्वात् । पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः । तदभावश्च षष्ठस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् ? उक्तं 'नास्तीत्यर्थस्य' इति । सर्वं हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं, तद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि, तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते । यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते, तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तः, तेनैवेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रतीयते, भूतलेऽत्र घटो नास्तीति । यस्तु नास्तित्वमपह्नुत्य प्रमेयाभावात् षष्ठं प्रमाणं नास्तीत्याह, तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं 'नास्तीह भूतले घटः' इत्येवमुपजायमानस्य ज्ञानस्य किमालम्बनम् ? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि 'यः अश्वो न भवति' इति प्रत्ययो रूपे च 'रसो न भवति' इति, तस्य किमालम्बनम् । न गोरूपं, तस्य प्रतियोग्यनपेक्षप्रतीतिकत्वात्, 'अश्वो न भवति' इति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च सिंहादौ 'अश्वोऽयं न भवति' इति प्रत्ययो न स्यात्, गोरूपस्य तत्राभावात् । अथ योऽश्वाद्भेदो गवादिष्वनुस्यूतः, सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते । कोऽयं भेदो नाम, यदीतरेतराभावः, समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषो भेद इत्युच्यते, ततस्तस्य द्रव्यगतत्वात् गुणेषु रूपादिषु 'रसो न भवति रूपं' 'रूपं न भवति रसः' इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात् । यस्तु वैयात्यात् 'भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवंविधा प्रतीतिरेव नास्ति' इति वदति, स भूतलादिप्रतीतिमप्यपह्नुवीत, अविशेषात् । 'घटोऽत्र भूतले नास्ति' इति व्यवहारस्य किं कारणम् । दृश्ये घटे यत् भूतलमात्रविषयं ज्ञानं तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति पटवद्भूतलोपलम्भे घटो नास्तीति व्यवहारो न स्यात्, भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत्, कोऽयं घटविवेकः, यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घटसंयोगाभावश्चेत्, अङ्गीकृतस्तर्ह्यभावः । स्यान्मतं, यदभाववादिनः अभावज्ञानस्य कारणं तदेवास्माकं व्यवहारकारणं भवत्विति । नैवं वक्तुं शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणं, अदर्शनं च दर्शनाभावः, न चासौ भवता अङ्गीकृतः, अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमपराद्धं प्रमेयाभावेन । ननु प्रथमं प्रत्यक्षेण भूतलं गृहीत्वा पश्चादभावो बोद्धव्यः, तदभावज्ञानात् प्राक् यादृशं भूतलज्ञानं, तादृशादेव व्यवहारो भवतु । तदिदमुक्तोत्तरम् । तथाहि, यस्यामवस्थायां भूतलस्वरूपज्ञानं घटतदभावयोश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः, तेन घटतदभावज्ञानशून्यं भूतलज्ञानं तस्यामवस्थायामस्माभिरुपेयते, तदेव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते । 'स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च' इत्यादिषु मात्रशब्देन हि घटतदभाववेदनयोरभाव उच्यते, भूतलमात्रं ज्ञायते, न घटस्तदभावो वेत्यर्थः । तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तभूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात्, ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद्घटाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैवं भणितव्यम् "अभाववादिनाऽपि 'स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात्किंचित्स्मरन्नपि' (श्लोवा. अभावपरिच्छेदे २८) इति वदता भावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतं, तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वान्नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति" तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । न चासौ भवतोऽस्ति, अतो मात्रशब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च घटवत्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् । अथ 'भावे देशान्त-

एकदेशत्वात् अनुमीयते । प्रयाजार्थे विनियुक्तस्य जुहूस्थस्य आज्यस्य एकदेशोऽयं शेषः । स च ऋतुपशुवपानामभिघारणेन चरितार्थः । तथा च तदुत्तरं शेषस्यैवाभावात् कस्य धारणार्थं पात्रान्तरं स्यात् ? अतो न पात्रभेदः कर्तव्यः ।

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य । ३५ ॥

उक्तस्य अपात्रत्वस्य हेत्वन्तरमाह । चकारः सहप्रयोगहेतुत्वरूपहेतोः पूर्वोक्तैकदेशत्वहेतुना समुच्चयार्थः । इतश्च अपात्रत्वम् । सहप्रयोगस्य ऋतुपशूनां प्राजापत्यपशूनां च सहानुष्ठानस्य अभिघारणाभावहेतुत्वात् । 'तीर्थे वै प्रातःसवनं, यत् प्रातःसवने पशव आलभ्यन्ते तीर्थ एवैतानालभन्ते सयोनित्वाय, अथो वपानामभिघृतत्वाय' इति अर्थवादः प्रातःसवनसंबन्धेनैव वपाऽभिघारणमनुगृह्णन् वाजपेये प्राजापत्यवपाऽभिघारणं प्रयाजशेषेण नास्तीति दर्शयति । अतश्च शेषापेक्षैव नास्ति इति किमर्थं पात्रम् ।

अभावदर्शनाच्च । ३६ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । 'रूक्षा वा एतर्हि वपा, यर्हि अनभिघृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यत् ब्रह्मसाम्नि आलभते, तेन असंरूक्षा, तेनाभिघृता' । संरूक्षा रूक्षा । असंरूक्षा स्निग्धा । अनेन वचनेन ब्रह्मसाम्नैव अभिघृतत्वात् प्रयाजशेषेणाभिघारणस्याभावः सूच्यते । एवं प्रयाजशेषाभिघारणाभावस्य दर्शनात् न पात्रभेदः ।

सति सव्यवचनम् । ३७ ॥

न तस्येति चेत् । ३८ ॥

'सति सव्यवचनं इति चेत्, न तस्य' इति सूत्रयोः पदानामन्वयः । तत्र चेदन्तो भागः शङ्का, न तस्येत्युत्तरम् । पूर्वपक्षी आह । ननु सत्येव अभिघारणे 'रूक्षा वा एतर्हि वपा' इति सव्यवचनं भवेत् । अस्ति हि वपाया अन्यदभिघारणम् । 'उपस्तृणाति आज्यं, हिरण्यशकलं, वपा, हिरण्यशकलं, ततोऽभिघारयति' इति वपाऽवदानकाले यत्पञ्चावत्तत्वमुक्तं, तत्रास्ति अभिघारणम् । अस्मिन्नभिघारणे सत्येव पुनः 'रूक्षा वा एतर्हि वपा' इति रूक्षता उक्ता । तथा च तादृशरूक्षतानिरासार्थं प्रयाजशेषेण अभिघारणं कर्तव्यं, कर्तव्यं च शेषधारणार्थं पात्रान्तरं इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

तत्राह सिद्धान्ती न तस्येति । तस्य पूर्वपक्षिणा उक्ताभिघारणस्य न रूक्षतानिराकरणसामर्थ्यं, विहितस्य वपापञ्चावत्तत्वसाधकत्वात् ।

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् । ३९ ॥

ननु वपारूक्षत्वनिराकरणसामर्थ्यं यदि अवदानगताभिघारणस्य न स्यात्, तदा प्रयाजशेषाभिघारणस्यापि न स्यात् । मैवम् । तस्य प्रयाजशेषेणाभिघारणस्य रूक्षत्वनिराकरणसामर्थ्यं स्यादेव तस्य हविःसंस्कारत्वात्, अवदानगताभिघारणस्य रूक्षत्वनिराकरणे मुख्यत्वाभावात्, प्रयाजशेषाभिघारणस्य च तत्र मुख्यत्वात् । प्रकृते तु यद्यपि प्राजापत्यवपानां रूक्षतानिरासार्थं प्रयाजशेषेणाभिघारणं कर्तव्यं, तथापि ब्रह्मसामसंबन्धेनैव रूक्षत्वनिरासस्योक्तत्वात् प्रयाजशेषेणाभिघारणं न कर्तव्यं, तदर्थं च पृथक् पात्रमपि न ग्रहीतव्यमिति । सर्वथाऽपि न पात्रभेद इति सिद्धान्तः ।

अत्र 'सति सव्यवचनं' इत्यादि सूत्रत्रयं कथं योजनीयं इति दुर्ज्ञेयमेव । भाष्यं च सुबोधिनी च न मनः समाधापयति । सूत्ररचनैव तावत् उद्वेजयति । सूत्रकार एव समाधास्यति ।

कुतूहलवृत्तौ तु 'सति सव्यवचनं' इति सूत्रं नास्त्येव । 'न तस्येति चेत्' इत्यस्य च चेदन्तत्वात् उत्तरसूत्रेण एकीकरणम् । तदर्थस्तु, तस्य सिद्धान्तिना उक्तस्य प्रयाजशेषाभिघारणाभावदर्शनस्य न लिङ्गत्वम् । इति चेत् । तस्य प्रयाजशेषाभिघारणस्यैव स्नेहने मुख्यत्वात् इति । घे

* अभिघारणे विप्रकर्षादनूयाजवत् पात्रभेदः स्यात् । इत्यधिकरणे अभिघारणं प्रयाजद्रव्यप्रतिपत्तिरूपं प्रयाजार्थं इति न्यायस्थापयिष्यते । कु ३।१।१०।२०

* 'अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः' इति चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकप्रयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः, तान् प्रकृत्य श्रूयते । अत्र इतिशब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोः मीमांस्यत्वं प्रतीयते,

योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं, न सत्तामात्रेण, ततः सदेव योग्यत्वं कदाचिदज्ञातं नाभावमवधारयति, कदाचित्तु अविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्य अभावमवधारयति। उपलभ्यमानस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया, तेन नानवस्थाऽऽपत्तिरिति सर्वमवदातम्। अतोऽस्त्यभावाख्यं प्रमेयम्। न च तदैन्द्रियकं, इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। योऽहनि प्रातःकाले गृहे अवस्थितो मध्यंदिनसमये पृच्छ्यते 'किमस्मिन् गृहे प्रातःकाले माथुरः कश्चित् पुरुषः शुक्लवासा दीर्घतमो लोहितवर्णः समागतः' इति, स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात् तस्याभावं प्रातःकालीनमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण। न च प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यते इति वाच्यम्। प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथंचिदपि बुद्धौ अनारोहात्, अबुद्धिस्थे च प्रतियोगिनि भावे तदभावज्ञानासंभवात्। एवं च यद्यपि इदानीमेवानुपरतेन्द्रियव्यापारेणैव संनिहितदेशकालवर्त्यभावः प्रतीयते, तथापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव कॢप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसंभवान्नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम्। तस्मान्न प्रत्यक्षः अभावः। नाप्यनुमेयः, अज्ञातेन तेन तस्य लिङ्गस्य संबन्धग्रहणासंभवात्। यदत्र कैश्चिदुच्यते 'दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता, तेन व्यापकीभूतदर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरवसीयते' इति, तन्निरस्तम्। व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमिमानेन, अवश्यं दृष्टान्तधर्मिणि निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे च साधनभूता दर्शननिवृत्तिः केन चित्प्रमाणेनावगतस्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या, निवृत्तेश्च अभावाभिधाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति, निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने, तदपि निवृत्तिरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरेणानुमातव्यं, तदपि तथेत्यनवस्थाऽऽपत्तिः। अतोऽवश्यं कश्चित् प्रमाणान्तरभूतया अनुपलब्ध्या अभावः प्रमेतव्यः। प्रमिते च तस्मिन् पश्चाद्भवत्वनुमानम्। सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वम्। शब्दोपमानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव। अतः सिद्धं षष्ठं प्रमाणम्। एतावन्त्येव च प्रमाणानि। यत्त्वधिकं संभवाख्यं प्रमाणं सहस्रादिसंख्यया अवयवभूतशतादिसंख्याऽवगतिः, आढकप्रमाणेन अवयवकुडवपरिमाणावगतिः कैश्चिदिष्यते, तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव। 'वटे वटे वैश्रवणः' इत्यादिकं चैतिह्यं प्रमाणमेव न भवति, निर्णयाभावात्। प्रामाण्येऽपि वा आगमेऽन्तर्गतत्वान्न प्रमाणान्तरम्। प्रातिभाख्यमपि प्रमाणं कैश्चिदिष्टं 'श्वस्ते भ्राता आगन्ता' इत्यादिकं, तत्तु लिङ्गाद्याभासजं, अनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणम्। अतो यत् काश्यपीयैः प्रतिभागम्यमृषीणां धर्माधर्मत्वमाश्रितं तदसारम्। लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम्। अतः षडेव प्रमाणानि। तथा च भगवद्रामायणे 'राम षड् युक्तयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते' इति। इत्यभाववादः। १।१।५ पृ. ८३-८७.

* अभावप्रमाणनिरासः (अनुपलब्धिनिरासः)।

इदानीमभावाख्यं प्रमाणं निरस्यते। 'नास्ति' इति व्याहारव्यवहारौ प्रमाणान्तरमन्तरेण नोपपद्येते इति चेन्न, भूतलादिविशेषादेवोपपत्तेः। ननु च नास्तिव्यवहारस्य अस्तिव्यवहारविषयभूतं भूतलं नालम्बनं, अस्तिनास्तिव्यवहारयोरेकविषयताप्रसङ्गात्। नैवं, अभावाख्यं प्रमेयमस्तीति वादिनाऽपि तदभावस्य अस्तिव्यवहारविषयत्वमङ्गीकृतं, इतरथा अभावाभावस्य नास्तित्वप्रसङ्गात्। ततश्चाभावोऽपि नास्तिव्यवहारे विषयो न स्यात्। अथ यद्यप्यभावस्य स्वापेक्षया अस्तिव्यवहारविषयत्वं, तथापि घटापेक्षया नास्तिव्यवहारविषय इति। एवं तर्हि भूतलमपि स्वापेक्षया अस्तिव्यवहारविषयः, घटापेक्षया नास्तिव्यवहारविषय इति किं तत्त्वान्तराभ्युपगमेन? भूतलमात्रस्य विषयत्वात्। ननु तर्हि कः केवलपदार्थः? यदि भूतलमेव, तर्हि घटवत्यपि प्रसङ्गः। अथ ततोऽन्यत्, अङ्गीकृतं तर्हि तत्त्वान्तरम्। एकाकि भूतलमिति चेत्, एकाकि चासहायमिति सहायाभावाङ्गीकारप्रसङ्गः। अथ स्मर्यमाणेऽपि प्रतियोगिनि भूतलमेव आलम्बनं, गृह्यमाणे तु स्मरणाभावादेव न नास्तिव्यवहारः, एवं तर्हि देशान्तरस्थे गृह्यमाणे, देशान्तरे तदभावव्यवहारो न स्यात्। अथ तथापि देशान्तरसंबन्धिरूपस्य प्रतियोगित्वात् तत्संबन्धितया स्मरणासंभवान् नास्तिव्यवहारो न स्यात्। अथ निराश्रिते प्रतियोगिनि भूतलमालम्बनं,

(३।१।१८) इत्येवमवतरतो प्रधानहविष्येव चेदल्पेषु प्रवृत्ति । तस्मात् चतुर्होत्रा मन्त्रेण, पञ्चहोत्रा च प्रधान हविर्मात्रमभिमृष्टव्यम् ।

गुणाभिधानात् सर्वार्थमभिधानम् । १० ॥

भाष्य —यदुक्त प्रधाननामत्वात् पौर्णमासीशब्दस्य अमावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिमर्शनमिति, नैतदेवम् । अङ्गहविषामपि अभिमर्शनं स्यात् । कुत ? गुणाभिधानात् । गुण अभिमर्शनमिति अभिधान भवति । कतमत् तदभिधान, यद्गुण अभिमर्शनमिति ब्रूते ? पौर्णमासीं अमावास्यां इति च द्वितीयान्त पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्य, अमावास्यार्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अतो यद्यत् क्रियमाण पौर्णमासीममावास्यां वा उपकरोति, तत्तत् कर्तव्यम् । यद्यत् पौर्णमास्याममावास्यायां वा अभिसंबध्यते साक्षात् प्रणाड्या वा, तत्तत् क्रियमाण तयोरुपकरोति । तस्मात् प्रधानहविषा अङ्ग-हविषा च कर्तव्यमिति ।

वा – द्वितीयया यस्मात् गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते, तस्मात् सर्वार्थं इत्यसङ्गतम् । स्थिते एव गुणत्वे तद्विशेषचिन्तैव प्रस्तुता । सुतरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्व प्राप्नोति । तस्मादनुपपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थं अमावास्यार्थं, इति चोक्त (भाष्ये) तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेन एव वक्तव्यम्– ‘ पौर्णमासीमभिमृशेत् ’ इत्यत्र कार्त्स्न्येन तत्समुदायानां अनभिप्रत्ययत्वात् पौर्णमासी इति गौणेन भवितव्यम् । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयो यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् प्रातिपदिकं गौणं इत्यापद्यते, तथापि अत्र तावताऽपि अभिप्रत्ययविशेषानवगमात् समस्तस्रुगादिविषयसंशयोपप्लवे सति विशेष अवगत एव लभ्यते, इति साकाङ्क्षत्वात् असंदिग्धपरिग्रहार्थं प्रथमप्रतीतत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्यमाश्रित्य विभक्ति समन्वयं अव कल्पते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्र आकाङ्क्षित, आसन्नहविरभिधानविधिना अभिप्रत्ययविशेषस्य अव धारितत्वात् । अत शब्दद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा स्वत एवाऽर्थमेवेद श्रवण, इति हविर्मात्राभिमर्शनम् । अथापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्लक्ष्यते, तथापि तदुपकारमात्र लक्षणात् सर्वार्थत्वसिद्धि ।

सुधा— यथाविधेन प्रधानवाचिना अभिधानेन प्रधानार्थत्व भवति, तथाविधेन मन्त्रयो संयोगात् प्रधानस्याङ्ग मन्त्रौ इत्यत्र पूर्वपक्षसूत्र व्याख्या । ‘पृथिवी होता । द्यौरध्वर्यु । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता ’ इति चतुर्होता । ‘ अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ।’ इति पञ्चहोता । यत् पौर्णमासीं अमावास्या इति चाभिधान, तत् सर्वेषामङ्गप्रधानहविषां मन्त्रविशिष्टाभिमर्शनविध्यर्थं, द्वितीयया अभिमर्शनस्य पौर्णमास्यमावास्ये प्रति गुणत्वाभिधानात् इति भाष्यानुसारिणी सिद्धान्तसूत्रव्याख्या । वार्तिकानुसारेण तु कर्मत्ववाचिन्या द्वितीयया कारकत्वगुणयोगेन सप्तम्यर्थाधिकरणत्वाभिधानात् अनेनाभिमर्शनस्य ऐदमर्थ्यानवगते ‘ सर्वाणि हवींष्यभिमृशति ’ इति विध्यन्तरात् सर्वार्थस्याभिमर्शनस्य व्यवस्थितमन्त्रविध्यर्थं पौर्णमास्यमावास्याभिधान इति । ३।७ पृ ८–९

सोम— नात्र वाक्यभवाक्ये इव मन्त्रव्यवस्थामात्र विधि, दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रयोरनाम्नातत्वेन तद्विधि मन्त्रयो क्रमप्रमाणेन प्राप्त्यभावात्, किंतु अप्राप्तमन्त्र विधिरेव । सिद्धान्ते प्रयोजन अङ्गप्रधानार्था वेदि इति अग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ प्रवर्तते इति । सूत्रे अभिधानशब्द प्रधानाभिधायकपौर्णमास्यादि शब्दपर ।

वि— ‘ चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाद्याभिमर्शने । मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि, मुख्ये तद्वाचिशब्दत ॥, शब्दस्य कारकत्वात् तत्र मर्शनवर्जनात् । विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयो ॥ ’

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयो ‘ चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्याम् ’ इति श्रुतम् । तत्रापि एतौ मन्त्रौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानमात्रसंयोगात् तद्धविरभिमर्शनार्थावेव । यद्यत्र पौर्णमास्यादिशब्दौ कालपरौ, तथापि द्वितीयया सप्तम्यर्थलक्षणाऽऽपत्ते, ‘ आसन्नानि हवींष्यभिमृशति ’ इति प्राप्ताभिमर्शनानुवादेन मन्त्रकालोभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च, काले निमित्ते

चूर्णीभूतोऽवयवः, क्व चिच्च देशान्तरस्थितिः, अतः अनियतहेतुकत्वादहेतुकमेव तन्मात्रज्ञानं, अस्मन्मते तु अभावः अभावज्ञानकारणमिति । नैवं, भवतामप्येकत्र प्रागभावः, अन्यत्र प्रध्वंसाभावः, अपरत्रेतरेतराभावः अभावज्ञानहेतुरित्यनियतहेतुत्वमपि सममेव । अथ घटप्रतियोगिकाभावत्वेनैकत्वेऽपि अवान्तरभेदं कल्पयित्वा कारणभेदः समर्थ्यते, तर्हि अस्माकमपि घटतन्मात्रबुद्धिरूपेणैकत्वेऽपि अवान्तरभेदः कल्प्यताम् । अथ न जातिभेदः, अभावानामेव कारणभूतानां भावविरोधित्वेनैकत्वमेव, तर्हि भावानामप्यनेकेषां अभावविरोधित्वेनैकत्वेन अभावविज्ञानं न संभवति । योग्यानुपलब्धिर्हि कारणत्वेनाभिमता, तस्याश्च सत्तया कारणत्वं, ज्ञायमानतया वा ? न तावज्ज्ञायमानतया, तस्या अप्यभावत्वेन अनुपलब्ध्यन्तरग्रहणप्रसङ्गेन अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च सत्तया हेतुत्वं, तदभावेऽप्यभावज्ञानदर्शनात् । उपलभ्यमानेऽपि देवदत्ते, 'प्राक् नासीदयमिह' इति दर्शनादुपलम्भादेवानुपलम्भो निरस्तः । ननु प्रत्यक्षोपलम्भात् प्रत्यक्षानुपलब्धिमात्रस्यैव निरासः नानुपलब्धिमात्रस्य, अतस्तत्र तत्स्मृत्यनुपलम्भस्य संभवादभावज्ञानमिति, नैवं, तस्याप्यभावेऽपि अभावज्ञानदर्शनात् । तथाहि, 'मध्यंदिने दृष्टो देवदत्तः प्रातर्नास्त्येवायमिह' इति सायं बुध्या तत्र तदा मध्यंदिनस्मृत्या स्मृत्यनुपलम्भो निरस्तः । सायं ग्रहणेनैव ग्रहणानुपलम्भोऽपि निरस्त एव । अतः अनुपलब्धिमात्रस्यैव व्यभिचारान्न सत्तया हेतुत्वम् । अथ उपलम्भात् तत्कालीनानुपलम्भबाधः, न प्रातरनुपलम्भस्य, अतः प्रातरनुपलब्ध्या प्राङ् नासीदिति नास्तित्वं गृह्यते । तत्र, उपलम्भकत्वेन तत्प्रागभावरूपानुपलम्भोऽप्येक एव, अत उपलम्भे जाते अनुपलम्भमात्रस्य नाशः । प्रातर्वर्तित्वोपाधिरपि प्रातर्नाशादेव नष्टः । अतो यावदुपलम्भक्षणं प्रवृत्तः प्रागभावः उपलम्भादेव नश्यति । इतरथा प्रध्वंसेऽपि मुद्गरप्रहारकालीन एव घटो नष्ट इति पूर्वकालीनो घटोऽनुवर्तेत, न चैतद् दृष्टमिष्टं वा । ननु यद्यपि उपलम्भोदयादनुपलम्भनिरासः, तथापि प्रातस्तत्प्रतियोगोपलम्भाभावादपि अनुपलम्भात् अनुपलम्भो भवेदिति, ततः अभावग्रहणमस्त्विति । नैवं, नित्यतुच्छत्वात् तस्योपलम्भस्य तत्प्रतियोगिकोऽप्यनुपलम्भो नास्ति । तथाहि, न च तस्य प्रातरुत्पत्तिः, न च पूर्वं, न च पश्चात्, इत्युपलम्भजातीयत्वमेव तस्य नास्ति । अतः अनुपलम्भस्य सत्तया कारणत्वमपि दूरोत्सारितमेव । अतः अभावाख्यं प्रमाणान्तरं नास्तीति सिद्धम् । प्रवि. पृ. ५७–६१.

ॾ अभावादतिरात्रेषु गृह्यते । १०।५।१३।५३ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति श्रूयते । तत्र षोडशिनो विधानं, उत प्राप्तस्य परिसंख्यानं इति विचारे षोडशिनः चोदकेन प्राप्तेः अभावात् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति वचनेन सर्वेषु अतिरात्रेषु षोडशी गृह्यते । तस्मात् अप्राप्तस्य विधानं इति पूर्वः पक्षः । अथवा यदेतत् प्राकृतं अतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं वैकल्पिकं, तत् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति । तस्य उपसंहारे कृते अन्यद्विरात्रेषु अभावात् अङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते 'षोडश्युत्तरे' इति उक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात् । ५४ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेषु अहःसु षोडशिग्रहस्य अन्वयः स्यात् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति अनारभ्यविधानात् । 'वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति, षोडश्युत्तरे' इति परिसंख्यार्थं वचनम् । 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यविधानेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते । यदेतत् द्विरात्रस्य उत्तरे गृह्यते, एतत् अङ्गिरसां द्विरात्रस्य उत्तरे गृह्यते नान्यत्र इति । अथवा । सर्वद्विरात्रेषु उत्तरेष्वहःसु षोडशिना अन्वयः 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यविधानात् । 'षोडश्युत्तरे' इति नैतत् विधानं षोडशिनः । किं तर्हि ? वैखानसं साम पूर्वेद्युर्भवति इति विधीयते, उत्तरे षोडशी इत्यनूद्यते अनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणम् । इति सिद्धान्तः ।

अत्र पूर्वापूर्वां व्याख्या वृत्तिकारमतेन, द्वितीयाद्वितीया तु भाष्यकारमतेन । के.

इति च । प्रत्ययस्तु चतुर्विधः सुप्–तिङ्–कृत्–तद्धित-
भेदात् । उपसर्गनिपातयोस्तु द्योतकत्वं वाचकत्वं इति
पक्षद्वयम् । बाल. पृ. ४१. * अभिधात्री श्रुतिः व्रीह्या-
दिश्रुतिः । मीन्या.

* **अभिधानं** गुणविशिष्टतया गुणिप्रकाशनम् ।
मन्त्रः अभिधत्ते, अभिधानार्थो मन्त्रः । रत्न १२।४।१.
* अभिधानम् । विधि–विनियोगाभिधानात्मिका श्रुतिः ।
वा. ३।३।४।११ पृ. ८१७. * अभिधान हि
प्रातिस्विकेनैव रूपेण व्यक्तिगतं, तद्यथा अश्वत्रय
एकापवरकस्थं एकापवरकस्थित्यैव उपलक्ष्य कश्चित्
कं चिदाह , ' ये एतस्मिन्नपवरके स्थिताः, ते
अक्षशब्दाभिधेया.' इति । तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिसमये
अपवरकस्थितिर्नाम एकमुपलक्षण लभ्यते, तथापि
शब्दः तदनादरेण व्यक्तिमात्रमेव स्वरूपेणाभिधत्ते, इति
भवति शक्तित्रयम् । शा. १।३।१० पृ. ५१.

* **अभिधानशक्तिः**— अन्यैव च तेन (मन्त्रेण)
प्रथमं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अन्या च तद्बलेन
विनियोगशक्ति । ' यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यव
गम्यते । विनियोगेऽप्यसौ शक्तो नह्यशक्तो नियुज्यते ॥'
ततश्च द्वितीयसामर्थ्यात् विनियोगः कल्पयिष्यते न
प्रथमात् । वा ३।३।७।१४ पृ. ८२५–२६.
* **अभिधानशक्तिनियमस्यापि** ' अन्वयव्यतिरेकाभ्या
निष्कृष्टेऽर्थे नियम्यते' इति अन्वयव्यतिरेकाधीनत्वं
अभ्युपगम्यते । सु पृ. १४०८, * **अभिधानश्रुत्या**
अस्तित्वमात्रपरिच्छेदात् कार्यं यद्युदयनुत्पादः । पृ. १००५.
* **अभिधानार्था** मन्त्रा ' एषोऽसि, त्वेषोऽसि '
इति । भा. १२।४।१।१, * **अभिधानार्थस्य** जपस्य
च मन्त्रस्य को विशेष• ? जपे वचनमात्रं मन्त्रस्य
क्रियते न स्तूयते । अभिधानेन तु पर सता असता वा
गुणेन आदिश्यते ' एषोऽसि ' ' त्वेषोऽसि ' इति ।
१२।४।१।१, * अभिधानार्थस्य मन्त्रस्य आम्नान
सामर्थ्यात् अभिहितमभ्युदयकरं भवति । १२।३।१४।३०.

* अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु
पृष्ठशब्दः स्यात् (७।३।१४।३६) इति सूत्रेण ' अभि
त्वा शूर ' इत्याद्यानामृचां पृष्ठशब्दो वाचकः इति
सिद्धान्तयिष्यते । ' उपान्मन्त्रकरणे ' (पा० १।३।२५)
इति उपपूर्वकात् तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्तमानात् आत्मने-
पदस्मृतेः समीपस्थाने च मन्त्रस्य करणत्वायोगात्
अभिधानार्थोपस्थानवाचित्वं धातोः कल्पयित्वा उपस्थान-
कार्यं अभिधानं कुर्वतो मन्त्रस्य उपस्थानेऽपि यागस्य
कार्यफलं प्रति ग्रहणयोग्यत्वं कुर्वता यजमानसंस्कारेणा
याग्ये इव करणत्वोपपत्ते., अभिधानार्थं अग्निसमीपे
तिष्ठेत् इत्याख्यातपदार्थावगमात्, समभिव्याहृतस्य
पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रक्रियावाचित्वे सति आत्मनेपदविप्रति-
षेधापत्तेः, तत्परिहारार्थं पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन अन्यत्र
विनियुक्तासु ऋक्षु लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेः, ' कुशा दर्व्या-
दयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यता
यान्ति विनियोज्याः पुनःपुनः ॥ ' इति स्मृतेश्च मन्त्राणा
विनियुक्तविनियोगाविरोधात्, ऋग्वाची अयं पृष्ठशब्दः
इति सूत्रार्थः । ... रथंतरादिगीतिविशिष्टानामेव ऋचा
पृष्ठसाधनतया पृष्ठशब्देन लक्षयितुं शक्यत्वात् अन्यथा
च अभित्वाशूरविशेषप्रतीतावपि करणाभावात् विशेषणे
च पूर्वसंप्रत्ययात् ' रथंतर पृष्ठ भवति ' इत्यादौ च
रथंतरादिषु पृष्ठशब्दप्रयोगात् साम्नोऽपि च अभि-
धायकाक्षराभिव्यक्तिद्वारा अभिधानेऽपि स्तुतौ करणत्वोप-
पत्तेः न ऋग्वाचित्वाभिधानात् रथंतरादिवाचित्वं
पृष्ठशब्दस्य प्रसिद्ध, किंतु अनुशातमेव । सु.
पृ. ४२७–२८.

* ' **अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय** '
(वा. २।१।१।१ पृ. ३७८) । शब्दश्रवणानन्तर-
भाविप्रवृत्तिहेतुप्रेरणाध्येषणादिव्यापारानुवृत्तप्रवर्तनासामा-
न्याभिधानेन तद्विशेषापेक्षाया अपौरुषेये वेदे पुरुषधर्मस्य
प्रेरणादेरसंभवात् तद्व्यतिरिक्तविध्याख्यस्य विशेषस्य
पारिशेष्यात् लक्षणया गम्यमानस्य संबन्धग्रहणानपेक्षत्वेन
प्राक्सिद्धयनपेक्षणात् अविरुद्धा शब्दव्यापारता इति
सूचनाय अभिधाशब्द• । कर्तृव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या वा
अभिधाशब्दस्य शब्दपरत्वमङ्गीकृत्य अभिधायाः शब्दस्य
आत्मनः भावनां व्यापारं प्रवर्तनासामान्यरूपतिभूत
लिङादय. प्रवर्तनासामान्यं अभिदधाना. निर्विशेषसामा-
न्यायोगात् , प्रैषादौ च लोकदृष्ट्या विशेषस्य पुरुषधर्मत्वेन

अभिक्रमणेन । तस्मात् अभिक्रमणमुपकरोति होमस्य इत्यवगम्यते । अतः प्रयाजेष्वेव निवेश इति ।

या—सर्वथा तावत् अभिक्रमं इत्येतत् पदं न क्रियान्तरमन्तरेण निराकाङ्क्षी भवति (णमुलो धातुसम्बन्धाधिकारविहितत्वात्) । नहि एतत् द्रव्यसंबन्ध कथं चिदपि प्रतीति । तस्मात् प्रकृतप्रयाजग्राहिणा जुहोतिना एकवाक्यत्वात् तादर्थ्यं विज्ञायते । शक्नोति च कर्तृप्रत्यासत्तिकरणेन तदुपकर्तुम् । अपेक्षिता च आहवनीयप्रत्यासत्तिः अध्वर्योः प्रयाजैः । अदृष्टत्वपदेन वा अर्थात् द्रव्यसंबन्धः । इति कर्तुरुपसर्जनत्वेऽपि न कश्चित् दोषः । एवं च उपकाररूपेण कर्मापि कर्मसाध्य भवति इत्येतदपि सिद्धम् (एवं भाष्यमनुसृत्य व्याख्यातम् । अथ स्वमतेनाह) । यद्वा तु अतिस्थूलत्वात् नैव अभिक्रम इत्येतत् पदमात्रविच्छेदेन पूर्वपक्षः क्रियते । कथं तर्हि ? 'यत् जुहोति' इति समस्तप्रकरणजुहोत्यनुवादेन अभिक्रमणविधानात् अवान्तरप्रकरणस्य च अभावात् महाप्रकरणविनियोगाश्रयणेन पूर्वपक्षाश्रयणे, तदा 'कर्तृगुणे तु' अभिक्रमणे अवान्तरप्रकरणापर्युपस्थापितप्रयाज—'कर्मासमवायात्' तत्प्रकरणैकवाक्यतामात्रविभागमेव 'वाक्यभेदः स्यात्' इत्युक्त्वा 'साकाङ्क्षं तु' इति अवान्तरप्रकरणमेव प्रयाजचोदनाप्रयतनसंभावाकाङ्क्षासम्बन्धद्वारा तदेकवाक्यत्वेन सिद्धान्तोऽभिधीयते । यदपि 'असमाप्तं हि पूर्वेण' इति, तत्र वाक्यासमाप्त्यभिप्रायेण । किं तर्हि ? 'असमाप्तं हि' अवान्तरप्रकरणं 'पूर्वेण' प्रयाजस्वरूपगुणविधिना इत्यर्थः । 'येनाभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजानां गुणोऽपरः । विधास्यते प्रयाजानां तस्मात् प्रकरणास्थिता ॥' (यस्मात् अभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजशेषाभिधारणाख्यः प्रयाजानां गुणोऽभिधास्यते तस्मात् प्रयाजानां प्रकरणं अद्यापि नावसीयते इत्यर्थः) ।

सु— पूर्वपक्षस्य अविरुद्धत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात् स्वयं जुहोत्येकवाक्यतामभ्युपगम्येतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षालम्बनत्वात् प्रकरणस्य, अङ्गानां च प्रकरणेन इतिकर्तव्यताऽनाकाङ्क्षत्वात् प्रयाजादीनां अवान्तरप्रकरणानुपपत्तेः महाप्रकरणेन अभिक्रमणस्य दर्शपूर्णमासाङ्गतेति पूर्वपक्षयित्वा अङ्गानामपि करणानुग्राहकतया करणत्वात् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षोपपत्तेः अवान्तरप्रकरणसंभवात्, तस्य च महाप्रकरणात् बलीयस्त्वाया बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्, अवान्तरप्रकरणेन प्रयाजमात्रार्थत्वसिद्धान्तः अस्मिन्नधिकरणे वर्ण्यते ।

शा—पूर्वः पक्षः 'क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यास्त्येकवाक्यता । न चाभिक्रमणं मूर्तिवर्जितं कारकं भवेत् ॥' सिद्धान्तस्तु 'अनुपात्तोऽपि सद्भावमात्रेण द्वारतां व्रजेत् । कर्ताऽभिक्रमणं तेन भवेद्धोमस्य साधनम् ॥' वार्तिकमतेन तु पूर्वः पक्षः 'फलवद्भावनोद्भूतकथंभावतिरोहिताः । नेशाङ्गानां कथंभावाः प्रादुःष्यन्ति तदन्तरा ॥ प्रादुःष्युर्यदि चाङ्गानां कथंभावास्ततो मिथः । तेषामङ्गाङ्गिताऽऽपत्तेरव्यवस्था प्रसज्यते ॥' अत्राभिधीयते 'मध्येदेवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि । तेषां वचनसंयुक्ता ये गुणा विहिताः पुरा ॥ पश्चाच्च ये विधास्यन्ते तैः सदृष्टमिदं ध्रुवम् । अभिक्रम जुहोतीति न ततोऽन्यत्र गच्छति ॥ न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथंभाव. समग्रविनियोजकः ॥ निष्फलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते । कः शेषः कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानगम् ॥ अव्यवस्थाप्रसक्तिश्च योक्ता सैवं निराकृता । संदंशे सति संदष्टं तदङ्गमितरत् पुनः ॥ सर्वं प्रधानगामीति नाव्यवस्था प्रसज्यते ॥' (अथ प्राभाकरमतनिरासार्थमाह—) 'यस्त्वाह साधिकाराणामितिकर्तव्यता स्थिता । नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत् । अविशिष्टप्रकारत्वादुभयेषां हि सा भवेत् ॥' अभिक्रमणं तु संदंशपतितत्वात् अवान्तरप्रकरणोद्भूतेः प्रयाजाङ्गम् ।

सोम— अभिक्रमणविधायक [illegible] होमार्थत्वसमर्थनेन पूर्वन्यायेन कर्तृरूपाङ्गद्वारे तद्विशेषविचारात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— अभिक्रमणे होमस्यकर्तृगमशासनहेतुत्वात् कर्तृगुणे सति वाक्यभेदः स्यात् जुहोति-विच्छेदः स्यात् । इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तार्थस्तु, कर्तृगुणे अभिक्रमणे अङ्गानामितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा-

* अभिव्यापकं अधिकरणत्वं अवच्छेदकावच्छेदेन वृत्तिमत्। यथा 'सर्वस्मिन् आत्माऽस्ति, तिलेषु तैलमस्ति' इति। रहस्य. पृ. १५२.

* अभिशस्यमानः। उपहव्योऽनिरुक्तस्तेन अभिशस्यमानं याजयेत् 'अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथंतरसामा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा'। भा. १०।३।१८।६५. यस्मिन् पुरुषे प्रायश्चित्तार्हो दोषः कर्णोपकर्णिकया आरोपितः नाद्यापि निर्णीतः, सः अभिशस्यमानः। के.

* अभिषवः उत्तरवेद्याः प्रतीचीने, सदसः प्राचीने मण्डपे भवति। वि. ३।५।११, * अभिषवः सोमस्य हविर्धानमण्डपगतहविर्धानशकटयोर्मध्ये दक्षिणशकटसमीपे भवति (शकटस्याधस्तात्)। ३।७।७. * अभिषवः सोमनाडीना दशमुष्टिपरिमिताना दृषदि ग्रावभिरभिघातः, तेन च रसनिष्पादनम् (६।४।७।२४)। के. * अभिपवः होमश्च मक्षे एकं निमित्तम्। 'अपरमपि कारण होमाभिषवौ' 'ये अभिषुण्वन्ति जुह्वति च ते भक्षयन्ति'। भा ३।५।११।३२, * अभिषवस्य होमार्थत्वं होमस्य च फलार्थत्वम्। ३।५।११।२२.

* अभिषवे एव 'तिस्रो यह्वस्य' इति मन्त्रः प्रयोज्यः॥

'तिस्रो यह्वस्य समिध इत्येतया सोम करोति' इति सोमग्रहसंनिधौ श्रूयते। इह करोतेरेव भावनार्थकतया तन सोमस्य भाव्यतया ऋचः करणत्वेन चान्वयो मासमानोऽपि न युक्तः। सिद्धद्रव्यस्य साधनानाकाङ्क्षत्वेना साधितमिति न्यायेन यागक्रिययेव तेन स्वभाव्यकभावनाऽन्तरानाक्षेपात्। अतो विनियोगभङ्गेन सोमकरणकभावनायामेव मन्त्रविधानाश्रयणात् प्राकृतमन्त्रबाधाय यागे मन्त्रविधिः। यत्तु भाष्यकारैः असत्कार्यवादनिरासेन संस्कारात्मनः सतः स्वरूपात्मना सत्कार्यवाद समर्थ्य सोमस्य स्वरूपतोऽपि सत्वेन तत्र मन्त्रस्य करणत्वेन विधानायोगात् सोमग्रहात् अय मन्त्र उत्कृष्यतेत्युक्त, तत् सोमोत्पादने यागान्तरेऽपि विनियोगासंभवेन 'सागरेत' इत्यादिविधेरिव अप्रामाण्यापादकत्वादुपेक्षितम्। अतः सक्तुन्यायेन तृतीयान्तत्वकल्पनायागे विनियोगः, नोत्कर्षः। इति प्राप्ते, उत्पादविकार्यादिभेदेन भाव्यस्य अनेकविधताया हिरण्यकारः इत्यादिव्यवहारसमर्थनार्थमापदयत्तया पूर्वाधिकरणन्यायेनोत्पत्तिविधौ सोमपदस्य रसात्मकविकारपरत्वेन तदनुवादेन मन्त्रविध्युपपत्तेः अभिषवे एवायं मन्त्रः परणम्। संकर्ष. ३।३।१३.

* अभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः। वि. ३।६।१५.

* अभिषुतशब्दः 'यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभे.'' इति मिश्रीकरणे अभिषुणोतिप्रयोगदर्शनात् मिश्रीकृतवाची। सु. पृ. ८०५.

* 'अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ति' इत्यत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९७. वाक्यपरिक्रियाप्राधान्ये तु 'तद्धीकृतविशेषणसमुदाये' वाक्यपरिसमाप्तिः गर्गशतदण्डनहोमाभिषवभक्षवत्। बा.

* अभिषेकः यजमानस्य राजसूयाङ्गम्। वि. ५।२।१०, * अभिषेक. राजसूयगताभिषेचनीयाख्यसोमयागे माध्यंदिने सवने माहेन्द्रस्तोत्रकाले भवति। ४।४।२. * अभिषेकात् पूर्वं विदेवनादीना प्रयोगः राजसूये। भा. ५।२।१०।२१. * अभिषेकस्य राजसूयगताभिषेचनीये अपकृष्टत्वात् विदेवनादीनामपि ततः प्रागपकर्षः। वि. ५।२।१०.

* 'अभिषेकोऽपि (राज्याभिषेकः) धर्मशे क्षत्रियस्यैव पठ्यते। स ह्यसौ राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मत.॥' वा. २।३।२।२ पृ ५८२.

* अभिषेचनीयः ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः। वि. ३।३।१०, * अभिषेचनीयः सोमयाग राजसूयान्तर्गत.। ४।४।१. * अभिषेचनीयस्य द्वात्रिंशः पवमानाः तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, बलोपथवसे, वशिष्ठस्य जनिजनित्रे च साकं प्रवेदना न्याहुः। शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे चोमे। के. * अभिषेचनीयस्य संनिधौ पठितानामपि विदेवनादीना प्रकरणबलेन सर्वराजसूयाङ्गत्वम्। न तु अभिषेचनीयाङ्गत्वम्। * अभि अनुष्ठानदेशस्तु अभिषेचनीयः। वि. ३।३।१०, * अभिषेचनीयस्य सोमत्रयोपसंवादेन दशपेययागीयत्रयोपसंवादस्य साहित्य 'सह सोमौ क्रीणाति' इत्युक्तम्। अभिषेचनीय संयुपाम्यः प्रागेव क्रियते, दशपेयस्तु

प्रकरणपाठमात्रेण तन्निरासो वाच्य.। स च अभिक्रमणाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् अयुक्तः। सु पृ. ७७७, * अभिक्रमणाधिकरणे दर्शपूर्णमासपठितानामपि प्रयाजाना अनारभ्यप्रकरण व्युत्पादयिष्यते। पृ.७६४.

* अभिक्रामं जुहोति अत्र जुहोतिपदोक्त प्रयाजहोमाङ्गत्वं अभिक्रमणस्य। होमानुवादेन अभिक्रमणं विधीयते। शा. ३।१।१०. * 'अभिक्रामं जुहोति' अय णमुल् विनियोक्त्री श्रुतिः सोमेश्वरमते। बाल. पृ. ४५. * 'अभिक्रामं जुहोति' इति यजतिचोदितानां प्रयाजादीना जुहोतिना अनुवादः। इति पूर्वपक्षे। भाट्ट. ३।४।१८. * 'अभिक्रामं जुहोति' इति सामान्यशब्दोऽपि अधिकारात् प्रयाजविषयो भवति। वा ३।३।१०।२१ पृ ८७०.

* अभिघारणं अन्वाहार्ये स्वादिम्ने क्रियते। स्वादिमानं परिकल्प्ये उपकरोति। भा. १०।३।१०।३८, * अभिघारणं अवदानधर्मः। 'उपस्तृणाति, द्विर्हविषोऽवदाय, अभिघारयति, चतुरवत्तं जुहोति'। १०।८।१२।३०-३१, * अभिघारणं आमयगदक्षिणारूपयोः चाप्तोयत्वयो. न स्यात्। १०।३।१०।३८, * अभिघारणं उपस्तरण च कृष्णलचरौ न कर्तव्यम्। संसर्गः स्रुचि पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूत् इति उपस्तरणेन स्रुक् स्निग्धीक्रियते, अभिघारणेन हविः स्रुचि असंयुक्त इत्र यथाऽग्नौ पतेदिति। न तु कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति। १०।२।२।११, * अभिघारणं चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकेषु एककपालेषु पुरोडाशेषु कर्तव्यमेव। 'अभिघार्या अनभिघार्या' इति मीमांसा तु स्तुत्यर्था। त्र्यम्बकहोम येनापूर्वत्वात् अपूर्वमेवाभिघारण विधीयते। १०।८।२।८. * अभिघारण जुह्वामाज्येनोपस्तरण तदुपरि हवि. तदुपरि पुनः आज्यम्। इद अभिघारण तृतीय कर्म। वि. १०।८।१२. * अभिघारण प्रदान-विशिष्टैव क्रियते। भा. ५।४।२।३, * अभिघारणं प्रयाजशेषेण आग्नेयपुरोडाशस्य पूर्वं कार्यं तत. सांनाय्यस्य, प्रवृत्तिक्रमापेक्षया मुख्यक्रमस्य बलीयस्त्वात्। ५।४।२।२-४, * अभिघारणं प्रयाजशेषेण प्राजापत्यपशूनां नास्ति वाजपेये। ४।१।१४।३३-३९ * अभिघारण प्रयाजशेषेण हविषा हवि.संस्कारश्च प्रतिपत्तिश्च इति उपयुक्तोपयोक्ष्यमाणोभयसंस्कारः। के. * अभिघारणस्य उपस्तरणस्य च लोपेऽपि दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजे हविष एव चतुरवत्तसंपत्तिः। भा. १०।८।१३।३३-३४.

॥ अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पात्रभेदः स्यात्। ४।१।१४।३३ ॥

वाजपेये ऋतुपशवः प्राजापत्यपशवश्च प्रात.सवने सहैव प्रक्रम्यन्ते, दशमप्रयाजोत्तर च प्राजापत्यपशूनामनुष्ठानं पर्यग्निकरणान्ते विरमय्य माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिसामकाले पुनरुपक्रम्य आलम्भादि क्रियते। अङ्गहोमस्तु सर्वसोमोत्तर क्रियते। ऋतुपशुभि. सहैव प्राजापत्यानामपि वपाहोमान्तमनुष्ठानमित्यपरः पक्षः। तत्र प्रथमपक्षाश्रयेण इदमधिकरणम्। प्रात.सवने तावत् पशुप्रयाजशेषेण ऋतुपशुवपाना अभिघारणं कृतम्। अथ माध्यंदिने प्राजापत्यपशुवपानामभिघारण यदि कर्तव्य, तदा प्रात.सवनिकप्रयाजशेषधारणं कर्तव्यं स्यात्, जुह्वाश्च अन्यत्र व्यापृतत्वात् तत्र प्रयाजशेषधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात् पात्रान्तर ग्राह्य स्यात्। तत्र प्राजापत्य वपाऽभिघारणं कर्तव्यं न वा, कर्तव्यत्वे प्रयाजशेषधारणार्थं पात्रान्तर कर्तव्यं न वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह। प्रयाजशेषेण प्राजापत्यपशुवपानां अभिघारणे अभिघारणार्थं अभिघारणसाधनप्रयाजशेषस्य धारणार्थं पात्रभेद. स्यात् जुह्वाः प्रात सवने एव आज्यभागाद्यर्थं रिक्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तपात्रं विना प्रयाजशेषधारणासंभवात्। तस्मात् पृथक् पात्र ग्राह्यम्। अनुयाजवत्, चातुर्मास्येषु अनुयाजा. पृषदाज्येन यष्टव्या भवन्ति, तत्र अनुयाजीयपृषदाज्यधारणार्थं पृषदाज्यधानी यथा आज्यधान्याः सकाशात् पृथक् क्रियते तद्वत्। अनुयाजेषु इव अनुयाजवत् इति सप्तम्यन्तात् वतिः। अनुयाजशब्दश्च लक्षणया तदीयपृषदाज्यपरः पृषदाज्यधारणपर एव वा।

न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात्। ३४ ॥

सिद्धान्तयति। वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। न पात्रभेदः स्यात्। कुतः? अपात्रत्वात्। अविद्यमान पात्र यस्य प्राजापत्यवपाऽभिघारणस्य तदीयप्रयाजशेषस्य च, तद्भावस्तत्त्वम्। पात्रशून्यत्वात् न पात्रभेदः। अपात्रत्वं तु

तथा सति तस्याङ्गत्वादेव तदपकर्षे सहोपक्रमत्वस्यावर्जनीयत्वापत्तेः, किंतु क्रतुकाले यदि सोमविक्रयी न लभ्येत लब्धोऽपि वा अधिकमर्थं याचेत, तदा क्रतुरेव न सवर्तेत इति बुद्ध्या क्रतुप्रयोगाद्बहिरेव साधनान्तरसंपादनवत् विक्रेत्रा सह लौकिको यो मूल्य निश्चयः, स विवक्षितः, तस्य चानङ्गत्वात् न सहप्रयोगापादकत्वमिति ।

वि— 'दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाऽथवा ।, क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं, कालभेदेन भिन्नता ॥ '

भाट्ट— राजसूये इष्टिपशुसोमयागाः सर्वे भिन्नतन्त्राः, क्व चित् कालभेदात् क्व चिद्देशभेदात् क्व चिद्दक्षिणाभेदात् इति वक्ष्यते । तत्राभिषेचनीयो नाम सोमयागः, ततः, 'संसृपा हवींषि,' ततश्च पुनर्दशपेयः सोमयागः श्रुतः । ताविमौ अभिषेचनीयदशपेयौ समानतन्त्रौ भिन्नतन्त्रौ वेति चिन्तायां 'सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च' इति वचनेन अभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयसोमक्रयः प्रतिकृष्यते । स च प्रतिकृष्यमाणस्तदन्तापकर्षन्यायात् (५।१।१२) ततः प्राचोऽपि पदार्थानपकर्षतीति आरम्भस्तावत् समानतन्त्रः । ययोपक्रमं च समापने तदुत्तराङ्गानामपि तन्त्रता । यदि तु अभिषेचनीये 'यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्ति' इत्यवभृथदर्शनात् नोत्तराङ्गानां तन्त्रता, तदा अस्तु पूर्वाङ्गानामेव सा । न च दशपेये 'सद्यो दीक्षयन्ति, सद्यः सोमं क्रीणन्ति' इति पुनःसोमक्रयदर्शनादुपक्रमानुवादमात्रे 'सह सोमं क्रीणाति' इत्यनेन साहित्यं विधीयते । उपक्रयवादश्च मूल्यप्रतिश्रावणार्थम् । तस्य क्रतोः पूर्वमकरणे कदा चित् सोमविक्रय्यलाभेन क्रतुकरणानुपपत्त्या आवश्यकत्वादिति वाच्यं, तथात्वे क्रीणातेरुपक्रयवादे लक्षणाऽऽपत्तेः । तदर्थं सद्यःपदस्यैव एकर्तुकालीनत्वे लक्षणा, अभिषेचनीयदशपेयौ हि एकक्रतुकालीनौ, सोमयागान्तराणि तु संवत्सरादूर्ध्वं कालान्तरे इति तदभिप्रायेण सद्यःपदम् । इति प्राप्ते, तथात्वे 'सद्यो दीक्षयन्ति' इत्यादिवाक्ययोर्वैयर्थ्यापत्तेः 'सह सोमं क्रीणाति' इत्युपक्रयवादे लक्षणामपि अङ्गीकृत्य सहत्वमात्रविधिः । अतो भिन्नतन्त्रावेतौ । यत्तु 'समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्च' इति समानतन्त्रवचनं, तत् एकर्तुकालत्वाभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोधः ।

मण्डन— 'दशपेयक्रयः पृथक् ।'

शंकर— 'सहसोमक्रयेऽङ्गभित् ।'

* अभिसारिणी त्रिष्टुप् । पादेषु अक्षराणि १०।१०। १२।१२ उदा० 'यो वाचा विवाचो' (ऋसं. १०।२३।५) । के.

* अभिहितत्वं 'अनभिहितत्व' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् ।

* अभिहितान्वयः औत्सर्गिको भाट्टमतं, अन्विताभिधानं प्राभाकरमतम् । अभिधावृत्त्या शक्त्या पदानि स्वस्वार्थं स्वरूपेण अभिदधति । पदाभिहिताश्चार्थाः आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधितात्पर्यानुसारेण पश्चात् अनुयन्ति । अभिहितानां अर्थानामन्वयः अभिहितान्वयः । अत्र मते पदार्थानामन्वयः न अभिधाविषयः । अन्विताभिधानमते तु अर्थान्तरान्विते क्रियान्विते वा अर्थे एव पदस्य शक्तिः, न शुद्धे अर्थे । अत्र अन्वयोऽपि शक्तिविषयः । अर्थान्तरेण क्रियया वा अन्वितस्य अर्थस्य पदेन अभिधानं इति अन्विताभिधानमित्युच्यते । तत्रापि सामान्यान्वितत्व विशेषान्वितत्व इति पक्षद्वयम् । के

* अभिहितान्वयः तौतातिकमते उत्सर्गः । तदपवादस्तु अनेकार्थप्रत्यये कर्मकर्तृविधिभ्यामन्वितायां भावनायां. तिङि, सुपि च पशुना इत्यादौ एकत्वलिङ्गाभ्यामन्वितस्य करणादिकारकस्य, देवतातद्धिते च देवतया अन्वितस्य द्रव्यस्य अभिधानाङ्गीकारात् । बाल. पृ. ४२.

* 'अभीन्धत एव दीक्षाभिः' इति द्वादशाहे दीक्षाबहुत्वं विहितम् । भाट्ट. ६।५।९. * 'अभीन्धते एव दीक्षाभिः' इति श्रुतस्य दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादश संख्यायां पर्यवसानम् । वि. ६।५।९.

* अभीवर्तं नाम ब्रह्मसाम, तद्धि अनारभ्य विदितं आम्नातमविरोधेन । भा. ६।२।७।११. । (अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी गृह्यते । ब्रह्मणः ब्राह्मणाच्छंसिनः साम ब्रह्मसाम इति) । * अभीवर्तं साम प्रगाथे बार्हते पादप्रग्रथनेन च तृचात्मके गीयते गवामयने, न तु

ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्सितार्थस्तुत्यै। तस्मात् एकवाक्यत्वादर्थवादः। वि. १०।८।५. * 'द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन'। भा. १।४।४।५, * 'गवाऽभिचरन् यजेत'। १।४।४।५, * 'श्येनेनाभिचरन् यजेत'। १।४।४।५, * 'संदंशेनाभिचरन् यजेत'। १।४।४।५, * 'सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां अभिचरन्'। १०।७।१९।६४, * 'शुक्रामन्(ग्रहान्) गृह्णीयादभिचरतः'। १०।८।१९।६७.

* अभिचर्यमाणः। (यथाशार्थे केन चिदभिचारः कृतः सोऽभिचर्यमाणः) 'मन्थ्यग्रान् (ग्रहान्) गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य'। भा. १०।५।१९।६७.

* अभिचारः अदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारः। अभिचारः स्मृत्या निषिद्धः। मणि. पृ. ९. * अभिचारः तावत् अधिकारिविशेषणतया अधिकारे कारणम्। यश्चोपादाने हेतुः, नासौ उपादेयः। तेनाभिचारे नौपादानिकी प्रवृत्तिरिति सिद्धम्। ऋजु. पृ. ३०-३१. * अभिचार. वैरिमरणानुकूलो व्यापारः। वैरिमरणानुकूलः श्येनादिकर्तृनिष्ठः विषदानादिरूपो व्यापारः। के.

* अभिचारकर्मणः अनर्थफलत्वेन अनर्थरूपत्वाच्च धर्मत्वम्। वि. १।१।२.

* अभिचारपदस्य मरणानुकूलश्येनादिकर्तृनिष्ठविषदानादिरूपव्यापारवाचित्वम्। तस्यैव श्येनादिफलत्वम्। वैरिनिष्ठो मरणानुकूलव्यापार एव अभिचारपदार्थः इति कश्चित्। तन्न। वैरिमरणं अभिचारः इत्यपि न। भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिचारविशेषे शरमयबर्हिषा कौशबर्हिषो बाधः। भाट्ट. १०।४।२.

* अभिचारार्थं कर्म पापं, तस्य तामसधर्मत्वस्मरणात्। भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं २.

* अभिजनसत्त्वेन अभिजातः स्तुतो भवति यथा अश्मकाभिजनो देवदत्तः अश्मकेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते। भा. १।२।१।१०.

* अभिजित् नाम क्रतुः ज्योतिष्टोमविकारः अष्टरात्रादौ। वि. ६।७।८. * अभिजित् यागः। 'आभिमुख्येन जयात् अभिजित्'। भा. १।४।१।२ पृ. ३२५, * 'अभिजिता यजेत' अत्र लौकिकी विधान्तः अव्यक्तचोदनत्वात्। ८।१।९।१६. * 'अभिजिता यजेत' अभिजिन्नामकेन यागेन इष्टं भावयेत्। अभिजित् सोमविकृतिः। वि. ८।१।९. * अभिजिता यजेत इति अभिजित्शब्दः कर्मनामधेयम्। भा. १।४।१।१-२.

* अभिज्ञस्यैव वाचनं क्लृप्तीनां वाजपेयादौ। 'क्लृप्तीर्वाचयति'। 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां' इत्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयो नाम। भा. ३।८।८।१८.

* 'अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः' इति गवामयने श्रूयते। तेषु च अहःसातत्यछन्दस्स्तोमादयो धर्मा विहिताः। दिवाकीर्त्यस्य विषुवतः अभितः पुरस्तात् परस्ताच्च त्रयस्त्रयः स्वरसामानः नाम यागा भवन्ति इति श्रुतिवाक्यार्थः। यदीया मन्त्रा दिवैव कीर्तनीया भवन्ति, न रात्रौ। यथा उपनिषदो रात्रौ न पठनीयास्तद्वत्। के.

* 'अभि त्वा शूर' इत्येषर्क् छन्दोगग्रन्थे रथंतरस्य योनित्वेन पठिता। वि. ९।२।५, * 'अभि त्वा शूर' इत्यादिमन्त्रान् स्तोत्रसाधनभूतान् 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति पृष्ठशब्दो लक्षयति। ७।३।१४, * 'अभि त्वा शूर' इत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया। ९।२।६ वर्णकं १, * 'अभि त्वा शूर' ज्योतिष्टोमे माध्यंदिने पृष्ठस्तोत्रेषु इदं प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम्। तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा सतोबृहती। तत्र रथंतरं गातव्यम्। ९।२।६ वर्णकं २, * 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति सूक्ते सप्तदशस्तोमतामापाद्य रथंतरं स्तोत्रं गीयते। ७।३।३.

* अभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते। वा. २।१।१।१ पृ. ३७८.

* 'अभिधात्री श्रुतिः क्व चित्' प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वार्थाभिधातृत्वम्। वा. ३।१।७।१३ पृ. ७००, * अभिधात्री श्रुतिः पञ्चविधा धातुः, प्रातिपदिकं, कृदादिप्रत्ययः, उपसर्गः, निपातश्चेति। धातुरपि द्विविधः 'भूवादयो धातवः' इतिविहितधातुसंज्ञः, 'सनाद्यन्ता धातवः' इति च। प्रातिपदिकमपि द्विविधं 'अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं' इति 'कृत्तद्धितसमासाश्च'

एव दद्यात्, काले न दद्यात्' इति । अत्र काले दारिद्र्याद्यवस्थारूपे न दद्यात् इति । अभ्यनुज्ञैव, अददतः ईषद्दोषात् । बाल. पृ. ३३.

● अभ्यनुज्ञाविधिभेदाः विधिशब्दे बालग्रन्थे द्रष्टव्याः ।

ॐ अभ्यन्तराश्च समुदायेऽवयवा इति न्यायः ॥ यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम् । प्रत्याहाराह्निके महाभाष्ये इति । साहस्री. ८२८.

ॐ अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयव इति न्यायः ॥ तद्यथा वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (पा० ६।१।१) इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तथा 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्' इति वर्तिकस्थमहाभाष्ये प्रकारान्तरेण ध्वनितः । तद्यथा 'समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तं, घृतं भुक्तं, शुक्लः, नीलः, कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि प्रवर्तते' । एवं प्रकृतेऽपि । साहस्री. ४४५.

ॐ अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्यायः ॥ अल्पाच्तरं इति पाणिनिसूत्रे (२।२।३४) वार्तिकमिदम् । अभ्यर्हित पूज्य प्रधान वा । तत् द्वंद्वसमासे पूर्वं प्रयोज्य यथा कृष्णार्जुनौ इत्यादि । के. ● अभ्यर्हितं पूर्वं इति न्यायं आश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपादकयोः एकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । वि. द्वादशाध्यायस्य उपक्रमे. ● यद्यपि शामित्रेन्धः पूर्वमुक्ता अनुष्ठेयाश्च, तथापि 'अभ्यर्हितं पूर्वं' इति वैयाकरणोक्तन्यायेन प्रयाजयाज्यानां प्रीतिहेतूनां अभ्यर्हितत्वात् ता एव आप्रीः प्रथमं विधत्ते । तैसंसा. ५।१।८.

ॐ अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति इति न्यायः उपरि शिशुगानरूढे तद्विरोधिगुणान्तरविप्रतिपत्तौ पैश देवाधिकरणे (१।४।१।१०–२२) न्युनादित्य- माणः अत्र देवान्तरगुणान्वयार्थं उक्त. । वाक्यभेदप्रसङ्ग एव तु अत्र गुणोपदेशवाक्ययोः प्रधानत्व इति 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इति न्यायेन सूचनीय. । मु. पृ. ४१९, ● आधाराग्निहोत्रयोः अग्न्याहितिर्भावान्यथाभावेन 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इत्यस्य अविषयत्वात् अल्पाच्तरत्वेन आधारशब्दस्य पूर्वनिपातो युक्त आधाराग्निहोत्रं (२।२।५।१३) इत्यत्र सूत्रे । पृ. ७८८, ● पशुसोमयोः (२।२।१७ सू.) इत्यत्र पशुशब्दस्य घ्यन्तत्वे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० ३।२।२६) इत्यादौ घ्यन्तस्य पूर्वनिपातव्यभिचारात् सोमस्य प्राधान्येन अभ्यर्हितत्वात् पशोः पूर्ववराभिधानमयुक्तं इत्याशङ्क्य न्यायनिष्ठे शास्त्रे न्यायव्युत्पादनादरविषयस्य अभ्यर्हितत्वात् पशोः पूर्वनिपातो युक्तः इत्याह । पृ. ७८८.

● अभ्यातानाः नाम होमाः दर्विहोमाः अपूर्वाः । वि. ८।४।४, ● अभ्यातानहोमाः 'अग्निर्भूतानामधिपति०' इत्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणा होमाः । ३।४।१३. ● अभ्यातानहोमाः वैदिककर्मणां शेषभूताः, न लौकिकानां कृष्यादीनाम् । भा. ३।४।९।२५–२७.

● अभ्याश्रावणं परिधिधर्मः परिधिग्रहणकाले श्रावय श्रौषट् इत्यादिमन्त्रैः कर्तव्यम् । भा. १२।२। १०।२६.

● अभ्यासः अविशेषे पुनः श्रुतिः । वि. २।४।१. ● पुनर्विधानम् । सु पृ. ८२०. ● अभ्यासः कर्मभेदकं प्रमाणम् । बाल. पृ. ८. ● अभ्यास. धर्मभेदे प्रमाणम् । मणि. पृ. १३. ● अभ्यासः अवघातादीनां दृष्टार्थानां प्रयोजननिर्वृत्तिपर्यन्तम् । भा. ११।१।४।२७, ● अभ्यासः अवहननस्य आ तण्डुलनिर्वृत्तेः । ११।१।४।२७. ● अभ्यासः उपांशुयाजादि प्रधान; पशुधर्मस्य अन्वाधन्यात् । ● अभ्यास. एकधाशब्दस्य अध्रिगुप्रैषगतस्य परामर्श. ८. ● अभ्यास. बाभ्रव पशुगणे । भा. ९।३।११।२९–३१, ● अभ्यासः धर्माणा. पशुभूयस्त्वात् । ११।१।४।२०–२६, ● अभ्यासः वीप्सुपायः अन्यतमः । ९।२।३।१०, ● अभ्यासः चयने न सर्वविधापपातस्यापर्यवस्य । ११।१।१। २८, ● अभ्यास. श्रि. सामिधेन्या प्रथमोत्तमयोर्न आवर्तः । ११।१।१२, ● अभ्यास पेषणस्य आ पिष्टनिर्वृत्तेः । ११।१।५।२७.

अभिमर्शनोद्देशेन मन्त्रविधौ प्रतिपदादिकालीनाभिमर्शने मन्त्रानापत्तेश्च । पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां पौर्णमास्यादिप्रयोगस्य अधिकरणत्वविधौ च उभयत्र प्रातिपदिके प्रत्यये च लक्षणाप्रसङ्गो वाक्यभेदश्च तदवस्थ एव । प्रयोगस्य निमित्तत्वाङ्गीकारे च लक्षणाद्वयप्रसङ्गो विकृतौ अप्राप्त्यापत्तिश्च । अतो लाघवात् प्रातिपदिकेनैव पौर्णमास्यादिप्रधानमात्रसम्बन्धिहविर्लक्षणात् तदुद्देशेनैव मन्त्रविशिष्टमभिमर्शनं विनियुज्यते, मन्त्रमात्रं वा तदुद्देशेन विधीयते, अभिमर्शनं तु प्रकरणप्राप्तानुवादः । उत्पत्तिवाक्ये च हविःशब्देन प्रधानमात्रहविरुपादानं उपसंहारविषया न विरुध्यते, अतः प्रधानमात्रार्थौ मन्त्रौ । सत्यं पौर्णमास्यादिशब्दाभ्यां प्रधानसंबन्धिहविर्लक्षणा, तथापि संबन्धो नाङ्गत्वाख्यः, तथात्वे वाक्यसंकोचापत्तेः, अपि तु उपकारकत्वाख्यः इत्यङ्गप्रधानार्थावेव मन्त्रौ ।

मण्डन— 'साङ्गार्थमभिमर्शनम् ।'

, शंकर— 'अभिमर्शमन्त्र तथा । ', मन्त्र मन्त्रौ । तथा साङ्गार्थौ ।

* अभियुक्ताः एवमुपदिशन्ति सत्रमहीनश्च द्वादशाह इति । भा. ८।२।५।२४, * अभियुक्ताः प्रगीते मन्त्रवाक्ये सामशब्दमुपदिशन्ति, 'सामानि अधीमहे' 'सामानि अध्यापयामः' 'सामानि वर्तन्ते' इति । २।१।११।३६, * अभियुक्ताः य शब्दमुपदिशन्ति एष एव साधुः, अन्यः असाधुः इत्यवगन्तव्यम् । १।३।८।२७, * अभियुक्ताः राज्ञः कर्म राज्यं इत्युपदिशन्ति । २।३।२।३ पृ. ५८०, * अभियुक्ताः हि अर्थिनो भवन्ति । दृश्यते चाभियुक्तानां शुश्रूषतामविस्मरणं, उप पन्नं प्रत्यक्षं चैतत् शुश्रूषमाणं न भ्रश्यते इति । १।३।८।२७, * नह्येते (पौरोडाशिककाण्डादयः) अनिन्द्रियविषया अर्थाः । उपपद्यते एषु अभियुक्तानां प्रामाण्यम् । ये तु अनिन्द्रियविषयाः, तेषु अभियुक्ताः न प्रमाणम् । १।३।७।१४ पृ. ८५७.

* अभियुक्ततराचारेण अभियुक्ताचारो बाध्यते । वा. १।३।७।१४ पृ. ८६०.

* अभियुक्तानभियुक्तज्ञानयोः अभियुक्तज्ञानं बलवत् । इतरस्य सुलभापवादत्वात् । 'अतः शास्त्राभियुक्तत्वादार्यावर्तनिवासिनाम् । या मतिः, सैव धर्माङ्गशब्दार्थत्वप्रमा मता ॥' वा. १।३।४।९ पृ. २२०.

* अभियुक्तोपदेशः शब्दार्थाधिगमे प्रमाणम् । भा. ८।२।५।२४, * अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् । २।१।११।३६, * अभियुक्तोपदेशात् हस्तः करः पाणिः इत्येवमादिषु अनादिरर्थेन सम्बन्धः । १।३।८।२६.

* अभिवर्षणे । दीक्षितस्य शरीरे एककाले अनेकवारं पर्जन्याभिवर्षणेऽपि सकृदेव मन्त्रपाठः, न प्रत्यभिवर्षणमावृत्तिः । मन्त्रस्तु 'उन्दतीर्बल धत्त' इति । वि. ११।४।१८.

* अभिवासनं कपालेषु श्रपितस्य पुरोडाशस्याच्छादनं 'भस्मनाऽभिवासयति' इति आम्नातम् । वि. ५।१।१६, * अभिवासनान्तेन अधिश्रयणादिना काण्डेन अनुसमयः वारुणचतुष्कपालपुरोडाशेषु । ५।२।२, * अभिवासनान्ताङ्गसमूहस्य दर्शे वेद्या सह पूर्वेद्युरपकर्षः । ५।१।१६.

▩ 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः, शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' इति न्यायः । साहस्री. ७०. अभिव्यक्तपदार्था ये इत्यनेन गौणलाक्षणिकव्यावृत्तिः । 'लोक विश्रुताः' इत्यनेन अप्रसिद्धस्य व्यावृत्तिः । 'स्वतन्त्राः' इत्यनेन अप्रधानस्य व्यावृत्तिः । 'शब्देषु न तदुक्तिषु' अनभिव्यक्तपदार्थकेषु शब्देषु शास्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थः । अयं श्लोक. 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायमूलकः । तत्त्वप्रकाशिका. पृ. ९०. * 'अग्नी इत्याह' इत्यादौ प्रगृह्यत्वमतिदेशात् । अतिदेशे ज्ञापकं तु 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' (पा० ५।१।३९) इति सौत्रनिर्देशः । नहि अत्र अतिदेशः विना तदात्वं लभ्यते । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इतिन्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः (अतिदेशप्रवृत्तेः) । तथा च प्रयुज्यते 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' । इति । शब्दकौस्तुभे ऋलृक्-सूत्रे.

* अभिव्यञ्जकानां अनेकविषया शक्तिः, यथा दीपस्य । ऋजु. पृ. २०९.

। कर्मस्वपीति चेत् । ३२ ॥

। काम्येषु एकविंशत्यादिषु सामिधेनीकल्पेषु यदि आगमेन सख्यापूरण स्यात्, तदा गायत्रविदोधकल्पेषु धुरिसामकर्मस्वपि अभ्यासो मा भूत् । इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् ।

न, चोदितत्वात् । ३३ ॥

सिद्धान्ती उत्तरमाह । नैतदेवम् । धुरिसामकर्मसु 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते' इति अभ्यासस्य चोदितत्वात् युक्तोऽभ्यासः । तस्मात् एकविंशत्यादिषु काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा' इति यावदुक्त अभ्यस्य ततोऽधिका संख्या ऋगागमेनैव पूरयितव्या इति सिद्धान्तः । के.

* अभ्यासेन सामिधेनीना नित्या पञ्चदशसख्या (आद्यन्तयोरभ्यासेन) विहिता 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा' इति, दर्शपूर्णमासयोः । भा. १०।५।८।२७. * अभ्यासात् भावनाभेदः तेन च कर्मभेदः । वि. २। २।२. * अभ्यासात् भेदः आग्रयणाना ग्रहाणाम् । संकर्ष. ३।१।१६. * अभ्यासस्य पुनर्विधानसंभवस्य भेदकत्वं युक्तं विधेः अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वात् अन्यतः प्राप्तेः विधित्वव्याघातापत्तेः । सु पृ. ८२०.

§ अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुन प्रयोगात् । १०।६।१०।२९ ॥

गवामयने 'आवृत्तं पृष्ठयं षडहमुपयन्ति' इति श्रूयते । द्वादशाहे श्रुतं 'संस्थिते पृष्ठये षडहे मध्वाशयेत् घृत वा' इति, तत् चोदकेन प्राप्तम् । तत्र षडहस्य अभ्यासे प्रतिषडहान्त तदभ्यासः मधुभोजनाभ्यासः स्यात् । कर्मणः षडहकर्मण एव पुन प्रयोगात् पुनःपुन.प्रयोगात् । षडहान्ते च मधुभोजन विहितम् । तस्मात् षडहावृत्तौ प्रतिषडहान्त मधुभोजन इति पूर्वः पक्षः ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् । ३० ॥

'संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेत् घृत वा' इति द्वादशाहे विहित भोजन चोदकेन गवामयने प्राप्तं आनन्तर्येण कृताना षडहानां अन्ते सकृदेव कार्यं, न तु प्रतिषडहान्ते । कृतकालत्वात् । कृतो हि भोजनस्य काले निश्चितः 'संस्थिते षडहे' इति । संस्थानं समाप्तिः षडहगतस्य व्यापारस्य उपरमः । न च पुन.षडहं कुर्वाणः षडहगतात् व्यापारात् उपरत इत्युच्यते । न च कर्तुरनुपरतौ षडहः संतिष्ठते । तस्मात् आनन्तर्येण कृताना षडहाना सर्वेषामन्ते सकृदेव मध्वाशनं, न प्रतिषडहान्ते इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । के.

§ अभ्यासाधिकरणम् । अभ्यासन्यायः । अभ्यासाधिकरणन्यायः । अभ्यासात् कर्मभेदः ॥

एकस्यैवं पुन श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् । २।२।२।२ ॥

भाष्यं— 'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' इत्येवमादिः पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति, किं प्रत्यभ्यासमपूर्वमेद इति । शब्दान्तरे कर्मभेद उक्त. । इह स एव शब्दः पुनःपुनरुच्चार्यते । तस्मादेकमेवात्रापूर्वम् । मन्त्वपूर्वान्तरमविदधत् अनर्थको भवति । सत्यमेव अप्रयोजनो भवति, बहुकृत्वोऽपि चोच्चार्यमाणो नान्यार्थो भवति । यत् प्रथमे उच्चारणे गम्यते, शततमेऽपि तदेव गम्यते । तस्मात् पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः एकमपूर्वं चोदयति । न चाभ्यासः अनर्थको भविष्यति, तनूनपादादीदेवता विधास्यति । तस्मादेकमपूर्वम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । एकस्यैव पुन श्रुति. स्यात् । कर्मभेद कुर्यादित्यर्थः । तावत्येव विधीयमाने, असति कस्मिंश्चिद्विशेषे, पुन श्रुतिरनर्थिका भवेत् । ननूक्त न शक्नोत्यर्थान्तर विधातुमिति । उच्यते । 'समिधो यजति' इत्यादि प्रथमः अनुवाद एव, 'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इति याग. प्राप्त एव । तत्र देवता न शक्या विधातुम् । श्रुतिप्राप्ता हि तत्र देवता । इह वाक्यात् प्रकरणाद्वा, तयोरेकत्वो न न्याय्यः । स एव देवतायागसबन्धो विधीयमानः अक्रियमाणे यागे न शक्य. कर्तुमित्यनर्थकः स्यात् । क्रियमाणे तु शक्यते । तस्मादभ्यसितव्यो याग. । प्रत्यभ्यास चापूर्वभेद इति । न च यत् समित्संबन्धेन क्रियते, तत् तनूनपात्संबन्धेन, भिन्नत्वात्तयोः । अतो न विकल्पः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सकृत् प्रयोग इति, सिद्धान्ते पुन पुनः प्रयोग इति ।

त्वपौरुषेये वेदे असंभवात्, प्रवर्तनासामान्यस्य च प्रैषादिप्रवर्तकव्यापारवर्तित्वदर्शनात् लिङादेरेव च प्रवर्तकत्वावधारणात् लक्षणया गमयन्तीत्यर्थः। अन्या इति अपरत्ववाचिना अन्यशब्देन शब्दभावनायाः पाश्चात्यमभिदधता अर्थभावनाविषयत्वेन तदपेक्षत्व-सूचनात् विध्यभिधायित्वं नार्थभावनाऽभिधायित्वस्य बाधकं, प्रत्युत साधकं इति सूचितम्। सु. पृ. ५५९.

* अभिधायकं आख्यातं 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्रगतम्। वि. २।१।६. * अभिधायक लिङ्गं यत् गमकत्वादेव गमयति। के.

* अभिधायका मन्त्राः। अस्ति तृतीयः प्रकारः यत् अभिधायकत्वं नाम। 'येषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात्। विधिशक्तिः प्रणश्येत्तु ते सर्वत्राभिधायकाः॥' मन्त्रगताना ब्राह्मणगताना च आख्यातशब्दाना येषां शब्दान्तरेण विधिशक्तिः अपगच्छति, तेषामभिधायकत्वम्। तत्र 'न ता नशन्ति' इत्यत्र तावत् यच्छब्दोपहितो विधायकः अनुवादत्वं प्राप्यते। तथा 'अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय' इत्यामन्त्रणविभक्त्या। 'दामि' 'गृह्णामि' इत्युत्तमपुरुषेण। 'यदि सोममपहरेयुः' इति यदिशब्देन। वा. २।१।६।३१.

* अभिधा-लक्षणावादार्थः 'अरुणान्यायः' इति माध्वीयाधिकरणे द्रष्टव्यः। के.

* अभिधेयगम्यमानद्योत्यविषयरूपमर्थचतुष्टयम्। (अभिधेयो गोत्वादिः। गम्यमानोऽर्थः व्यक्तिः। द्योत्यः उपसर्गाणां गमनादिः तिष्ठत्यादिधात्वर्थः। विषयः योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वादिः)। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३२, * अभिधेयनानात्वेन अनेकार्थत्वं न भवतीत्युक्तम्। २।२।१२।२७ पृ. ५५९.

* अभिप्लवः षडहः ज्योतिर्गौरायुः गौरायुर्ज्योतिः इति षड् यागाः। रत्न. १०।५।२५।८५. * अभिप्लवे च (ज्योतिर्गौरायुः इत्यादिना) नामधेयेन ऐकाहिको विध्यन्तः प्राप्नोति। टुप्. १०।५।२५।८५. * अभिप्लवव्यपदेशेन पृष्ठ्यषडहाद्वृत्तौ गवामयने मध्यरा-त्रादेरप्याद्वृत्तिः। भा. १०।६।११।३१.

※ 'अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति, न धाम मानिनः' इति न्यायः। भारविः (२।२०)। मानिनो जनाः अन्यतः पराभवभयात् हेतोः असून् स्वप्राणानपि सुखं यथा तथा उज्झन्ति, धाम स्वतेजस्तु नोज्झन्ति इत्यर्थः। साहस्री. ९६९.

* अभिमन्त्रणं 'अनुमन्त्रणं' इति हिन्दी द्रष्टव्यम्।

* अभिमर्शनं चतुर्होत्रादिमन्त्रेण अङ्गप्रधानहविर्षः, न प्रधानार्थमेव। भा. ३।७।४।८-१०. * अभिमर्शनं आग्नीध्रसदोहविर्धानमण्डपानां प्रकृताभिरेव आग्नेय्या, ऐन्द्या वैष्णव्या च ज्योतिष्टोमे। वि. ३।२।८।२०-२३. * अभिमर्शनं चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्राभ्यां न समुदायमुद्दिश्य, किंतु अपूर्वमुद्दिश्य दर्शपूर्णमासयो.। भा. ९।१।५।११-१९. * अभिमर्शनं 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्' 'पृथिवी होता चतुर्होतृणाम्'। 'अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम्'। वि. ३।७।४.

* अभिमर्शनद्वयं सौर्ये चरौ विकल्पेन प्रवर्तते। अभिमर्शनं हि न समुदायपो. किंतु समुदायिनाम्। समुदायिषु आग्नेयोऽन्यतम., आग्नेयविकारश्च सौर्यः। आग्नेयश्च पौर्णमास्या चामावास्यायां चाच्युतः। भा. ८।१।१५।२६.

* अभिमर्शनमन्त्रः अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां भेदेन प्रयोक्तव्यः, न तन्त्रं वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे। भा. १२।१।९।१८, * अभिमर्शनमन्त्रस्य आग्नेयविकारेषु विकल्पः ऐकार्थ्यात्। ८।१।१५।२६.

※ अभिमर्शनाधिकरणम्। दर्शपूर्णमासयोः हवि-रभिमर्शनं अङ्गप्रधानोभयार्थम्॥

तथाऽभिधानेन। ३।७।४।८॥

भाष्यं— स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र श्रूयते 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्' इति। तत्र संदेहः किं अङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनं, उत प्रधानार्थमिति। किं तावत् प्राप्तं? प्रधानार्थमिति। प्रधाननामधेयं च तत् पौर्णमासी अमावास्या इति च। तस्मात् प्रधानस्या-भिमर्शनमिति।

वा— संयोगात् इति वर्तते। पौर्णमास्यमावास्या-शब्दयोः प्रधानमात्रवचनत्वात् 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु'

संसृपोत्तरमिति विशेषः । ११।२।१४, * अभिषेच-नीये माहेन्द्रस्तोत्रे अभिषेकात् प्राक् निवेदनादयः अप-कर्षेण कर्तव्याः । ३।३।१०, * 'अयुतमभिषेचनीये ददाति' गवाम् । आ. ११।४।२।७, * अभिषेच-नीयदशपेयौ राजसूये । तत्र अभिषेचनीयस्य दशमेऽ-हनि दशपेयः संपद्यते । ११।२।१४।६१, एकस्मिन् क्रतौ एतौ सोमौ वर्तेते । ६२, सोमक्रयः शब्दकृतः उभयोरेकदैव । अर्थकृतस्तु भिन्नकाले । ५९, आदौ अभिषेचनीयः ततो दशपेयः नानयोस्तन्त्रम् । ५७.

ऋ अभिषेचनीयदशपेययोर्भिन्नं तन्त्रम् ॥

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां, तत् समाने तन्त्रे स्यात् । ११।२।१४।५७ ॥

भाष्यं—राजसूये अभिषेचनीयदशपेयौ एकाहौ । तत्र चिन्त्यते किं तयोः तन्त्रप्रयोगः, अथवा भेदेनेति । किं प्राप्तं ? समानं तन्त्रमनयोः । कुतः ? दशपेयस्य क्रयः प्रतिकृष्यते 'सह सोमं क्रीणाति अभिषेचनीय-दशपेययोः' इति । अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् तत्क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः । स प्रतिकृष्य-माणः, ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति 'तदादि वाऽभिसम्बन्धात् तदन्तमपकर्षे स्यात्' इति (५।१।१२।२४) । अतस्तयोरेकाहयोः तन्त्रं प्रक्रमः । तन्त्र प्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितः तन्त्रमेव समाप्तिर्युक्ता । तस्मात् समानतन्त्रौ ।

समानवचनं तद्वत् । ५८ ॥

भाष्यं— 'समानो वा एष यज्ञो यद् दशपेयश्चा भिषेचनीयश्च' इति तन्त्रस्य समानत्वात् यज्ञयोः समा-नत्वं, आत्मना भिन्नत्वात् ।

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्, सहत्वं विधी-यते । ५९ ॥

भाष्यं—न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः ? अर्थ-हेतुत्वात् । द्वौ इमौ क्रयौ । एकः अर्थहेतुकः, अन्यः शब्दकृतः । यत् प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः यज्ञसाधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य परिक्रयणं मूल्यपरि-च्छेदः, सः अर्थादवश्यं करणीयः । तस्मिन् अकृते क्रतौरेव प्रवृत्तिर्न युक्ता । कुतः ? क्रतुकाले कदा चित् सोमो न स्यात् विक्रेता वा अस्य (न स्यात्), नार्घेण वा दद्यात्, तथा क्रतुरेव न सवर्तेत । तस्य एतत् सहत्वमुच्यते । किं कारणं ? मुख्यत्वात् । तत्रैव च क्रयो निर्वृत्तकल्पः, मूल्यार्पणमात्रं परिशिष्टम् । यदन्यत् तत्र 'कलया ते क्रीणामि' इत्येवमादि तत् धर्ममात्रं, परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः । एवं च सति भिन्न-कालयोः यथाकालमेव अङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टश्च तस्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थे क्रीणातेः प्रयोगः 'देवदत्तेन सह अस्माभिर्धान्यं क्रीतं उपरा संवृत्ता' इति । अत-स्तस्य संवादः । स च बहिः क्रतोर्वर्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः । कालभेदात् यथोक्त एव तन्त्रभेदः ।

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् । ६० ॥

भाष्यं—पूर्वस्मिंश्च अभिषेचनीये अवभृथदर्शनं भवति । कथ ? 'समानं वा एतद् यज्ञं विच्छिन्दन्ति, यदभिषेचनीयस्य अवभृथमभ्यवयन्ति' इति । तदेव अवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन् उपपद्येत, यदि भेदेन तन्त्र-प्रवृत्तिः । इतरथा दशपेयान्ते अवभृथः स्यात् ।

दीक्षाणां चोत्तरस्य । ६१ ॥

भाष्यं—दशपेयस्य च पृथक् दीक्षाणां दर्शनं 'तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा वर्धयेयुः, यथा दशमेऽहनि दश-पेयः संपद्यते, सद्यो दीक्षयति, सद्यः सोमं क्रीणाति' इति । इतरथा अभिषेचनीये एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः, तत्र एतत् दर्शनं नोपपद्येत ।

समान. कालसामान्यात् । ६२ ॥

भाष्यं—यत्तु 'समानवचनं तद्वत्' इति, तत्र ब्रूमः । एकस्मिन् क्रतौ एतौ सोमौ वर्तेते, तत उत्तरे संव-त्सरादूर्ध्वम् । एतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत् समानवचन अन्यथा उपपद्यते इति । तस्मात् तन्त्रभेदः ।

सोम— पूर्वत्र आलम्भोत्कर्षविषयसंभवात् प्रति-संवत्सर पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापावृत्तावपि इहाभिषेचनीय-दशपेययोः समानतन्त्रत्वाशङ्काशुतिः इत्युचितैः संगतिः । अत्र (सोमविक्रयिणा सह संवादः इति यदुक्तं तत्र) संवादशब्देन 'कलया ते क्रीणानि' 'भूयो वा अतः सोमो राजाऽर्हति' इत्येवंरूपः क्रेतृविक्रेत्रोर्यः संवादः सोमक्रयकाले कर्तव्यतया विहितः, स न विवक्षितः,

ऋचामेव प्रग्रथनम् । वि. ९।२।६ वर्णकं ४. * अभीवर्तः, ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, साम' । टुप्. ६।१।७।२८. * 'अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति' इति गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिनः साम विहितम् । वि. ९।२।६ वर्णकं ४. * 'अभीवर्तादन्यब्रह्मसामानाः' इन्द्रक्रतुप्रगाथस्य ब्रह्मसामस्तोत्रत्वेऽपि तत्र अभीवर्तसामाभावात् वचनार्थो न विरुध्यते । भाट्ट. ९।२।६.

* 'अभी षु णः सखीनामविता जरितृणा' अत्र आदितः चतुर्थाक्षरे न आयीभावः णायी इति । किंतु जरितृणा इत्यत्रैव जरायी इति । वि. ९।२।९.

* 'अभीपू वा एतद्यज्ञस्य यदाघारौ, वर्म प्रयाजा.' । इति यज्ञाङ्गत्वश्रुतेः आघारयोः प्रयाजाङ्गत्वानङ्गीकारः । भाट्ट. १०।१।६. * 'अभीपू वा एतौ यज्ञस्य यदाघारौ' इति आघारयोः फलश्रुतिः फलार्थवादः, न तु फलविधिः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।३।१।१-३.

अभीष्टस्त्रीवियोगार्त्या सविवेकोऽपि बाध्यते इति न्यायः ॥ यथा—वासवदत्तादिविरहपीडया वत्सराजादयो दृष्टान्तभूताः । स्पष्टाभिप्रायोऽयमिति । साहस्री. ७३१.

* 'अभूदुषा.' इति ऋक् प्रातरनुवाके परिधानीया । (अन्ते अनूच्यमाना ऋक् परिधानीया । शेष निरावर्त्यते) । भाट्ट. ५।१।१३.

* अभेदस्य सामानाधिकरण्यबुद्धिहेतुकत्वम् । (पदयोः सामानाधिकरण्ये पदार्थयोरभेदो भासते इत्यर्थः ।) सु. पृ. ८७९. * अभेदातिरिक्तसंबन्धेन नामार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेः हेतुत्वम् । (तेन समस्यमानपदार्थयो. विभक्तिजन्योपस्थित्यभावेन परस्परान्वयो न स्यात्) । मणि. पृ. १४७.

अभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्यायः॥ यद्यपि अभेदोपचारलक्षणाहेतु. द्विविधेऽपि सामानाधिकरण्ये तुल्यः, तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यप्रयोगस्य अप्राचुर्यात् नैतत्सामानाधिकरण्य गुणशब्दस्य गुणिशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवत् शीघ्र प्रतिभाति । अर्थप्रकरणवशात्तु कथ चित् आपद्यमानोऽयं प्रयोगः अभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्यायेन अनुसर्तव्य. तथा उक्तः । सु. पृ. १४२३. अत्र सुधाया मूलभूतं वार्तिकमित्थं '। कदा चित्तु यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपिपादयिषया तच्छब्दसमानाधिकरणो भवति, एवमेव गुण्युपसर्जनगुणविवक्षाया गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्य भवति । तुल्यो हि हेतुः अभेदोपचारलक्षणयोः । तथापि तु एष प्रयोगो न प्रचुरः, इति न शीघ्र इतरवत् प्रतिभाति । यदा तु नाम कथ चिदापतति, तदा एतेन न्यायेन अनुसर्तव्यः इति कथ्यते । तस्मात् अस्ति अन्तरेणापि भावप्रत्ययं, प्रत्ययशोग्यवस्तुप्रधानो निर्देशः ।' इति (३।४।४।१३ पृ ९२४) ।

अभेदका गुणा इति न्यायः ॥ तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि शिख्यपि स्वामाख्या न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति, एव महतेऽपीति । 'वृद्धिरादैच्' सूत्रभाष्ये । (गुणभेदेऽपि गुणी न भिद्यते इत्यर्थः) । साहस्री. ८३२.

* 'अभोजनविधिर्नूनमस्त्यन्योऽप्यान्तरालिकः' । वा. १।३।२।४ पृ १९२

* अभ्यङ्गो ज्योतिष्टोमे दीक्षार्थः । तत्र नवनीतं ग्राह्यम् । तत्स्तुतये च 'घृत देवाना, मस्तु पितृणा, निष्पक्व मनुष्याणा' इत्यनुवादः । वि. ३।४।७.

* अभ्यञ्जनं अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सवे गौग्गुलवेन (तैलेन) प्रात.सवने, पैतुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवने । भा. १०।४।६।१०, इद तुलाकाल विरूक्षीकरणार्थम् । १२, * अभ्यञ्जन ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कार· । ३।८।२।७, * अभ्यञ्जन नवनीतेन दीक्षाकाल सुखप्रचाराय स्नेहनार्थम् । १०।४।६।१२, * अभ्यञ्जनं शकटाक्षस्य न एकहायनीनयनप्रयोजक ज्योतिष्टोमे । ४।१।१०।२५, * अभ्यञ्जने 'शिरस्यङ्क्ते' इति शिर एकः पदार्थः । तत. अनेकयजमानत्वे शतो समुदायेनानुसमयः । ५।२।३।४-५.

* अभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य म्रक्षणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनात् अभ्यञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्व गम्यते । (इद क चित्) सु. पृ. १४७६.

* अभ्यनुज्ञारूपः प्रतिषेधः यथा 'एष पन्था एतत् कर्म' इत्यैतरेयद्वितीयारण्यके 'तस्मात् काले

दर्शनात् काललिङ्गानां कालविधानम् । २७ ॥ सिद्धान्ते लिङ्गप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । काललिङ्गाना काल-विशेषबोधकलिङ्गाना दर्शनात् कालविधानं सायंप्रातरादि-कालस्यैव होमार्थं विधानमिति ज्ञेयम् । ' अप वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्ण-मासीममावास्यां वाऽतिपातयेत् ' इति । यदि सतते काले होमः स्यात्, तदा वस्यातिपत्तिः स्यात् । तस्मादपि न सततमभ्यास. किंतु विहिते काले ।

कालविधान इति पद य-कुपुस्तकयोर्नास्ति । न च तस्यावश्यकता । के.

* **अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः । १० । २।१।३५ ॥** सौत्रामण्या आश्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुषु ऐन्द्र-सावित्रवारुणानां पशुदेवताना संस्कारकत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं अभ्यासो० इति सूत्रे ' तद्यथा पशौ पशूना प्रयाजाना चोदकेन प्राप्ताना एकादशसंख्या विधीयते, सा च अन्तरेणाभ्यासं नावकल्पते, इति अभ्यस्यन्ते प्रयाजाः ' इत्यभ्यासेन सख्यापूरणं भाष्यकृत् वक्ष्यति । सु पृ. ८०८.

* अभ्युच्चय. नाम (अत्र) न किंचित् वस्तु-स्वरूप विद्यते, किंतु उपहोमैः अनूयाजा न बाध्यते इति बाधाभावमात्र अभ्युच्चयः इत्युच्यते । टुप् ११।१।११ पृ. २०९६. * अभ्युच्चय नाम यत् ' इदमिह भवति इति विज्ञाते अपरमपि भवति ' इति विज्ञानम् । (यथा काष्ठान्याहर शाकमपि आहर इति । शाकलाभे तु शाकोऽप्याहर्तव्यः न तु शाकार्थं पृथक् काल्यापन-मभिप्रेयते इति) । भा १०।१।१।१. * अभ्युच्चय. । बाधाभ्युच्चयानुनिष्पादिनी शेषेयत्ताचिन्ता दशमे । टुप्. ७।१।१।१ पृ १५२३.

सू अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद् यथा पञ्चशरावे । ६।५।१।१ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टौ विचारः किं कालापराधनिमित्तं यागान्तर चोद्यते, किंवा दर्शकर्मण्येव नैमित्तिकः प्राकृत देवताऽपनय इति । तत्र पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । अत्रैव याग-काल इति मत्वा दर्शेष्टेः आरम्भ कृत', तदुत्तर च चन्द्रस्य अभ्युदये सति कालस्य अपराधो भवति । कालापराधात् हेतोः ' स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् , ये मध्यमाः स्युः तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् , ये स्थवि-ष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं, ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ' इत्यनेन इज्याचोदना इज्यायाः दर्शात् यागान्तरस्य चोदना विधिः स्यात् । यथा हवि-रार्तौ ऐन्द्रे पञ्चशरावे ओदने द्रव्यदेवतासंबन्धेन इज्या-चोदना कर्मान्तर विहितं तद्वत् ।

अपनयो वा , विद्यमानत्वात् । २ ॥ पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । नात्र कर्मान्तरविधिः प्राकृतदेवताऽवरुद्धेषु हवि.षु देव-ताऽन्तरविधानासंभवात् । तस्मात् अत्र प्राकृतीना देव-ताना अपनयः क्रियते । अपनय च कृत्वा तेष्वेव हवि.षु देवताऽन्तराणि विधीयन्ते प्राकृताना हविषा विद्यमानत्वात् ।

तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् । ३ ॥ सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । ' ये मध्यमा' स्युस्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपाल निर्वपेत् ' इत्यादीना शब्दाना तद्रूपत्वात् पूर्वदेवताऽपनयपूर्वकदेवताऽन्तरविधिरूपत्वात् । चकारः हेत्वन्तरसमुच्चयार्थ. । अपनय अग्रहणं त्याग ।

आतञ्चनाभ्यासस्य च दर्शनात् । ४ ॥ सिद्धान्तसाधकहेत्वन्तरपर सूत्रम् । दधिभावार्थं पयसि पूर्वसिद्धस्य दध्न. प्रक्षेपः आतञ्चनम् । तस्य योऽ-भ्यास. आवृत्ति., तस्य दर्शनात् अभ्युदितेष्टिवाक्ये. कर्मान्तर न विधीयते , किंतु तेष्वेव हवि.षु देवताऽन्तर विधीयते । ' यदि बिभीयात् अभि मोदेष्यतीति महा रात्रे हवींषि निर्वपेत् । पत्नीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत, अथ दधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात् अथ न, यदि अभ्युदि-यात् तेन आतच्य प्रचरेत् । यदि न, प्रातरेतेन ब्राह्म-णान् भोजयेत् ' इत्यनेन आतञ्चनस्य आवृत्तिरुक्ता । यदि नैमित्तिक. प्राकृतदेवताऽपनय , ततस्तस्मिन् प्राकृते दधनि चरु' कृत., इति पुन आमावास्ये दोहे आत-ञ्चनेन कार्यम् । एव आतञ्चनाभ्यासस्य दर्शन देवता-ऽन्तर विधाने युज्यते , न कर्मान्तरविधाने । चकारो हेत्वन्तर समुच्चयार्थः । श्रुत्यर्थस्तु सोमनाथेनोक्त — यजमानो यदि मे चतुर्दश्यामेव मया दर्शयाग प्रक्रान्त', तत. चन्द्रमाः मां अभि मामभिलक्ष्य उदेष्यति इति बिभि-

ॐ अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात् । ९।१।१०।३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां' इति श्रूयते । तत्र किं त्रिर्वचनं ऋग्धर्मः, 'प्र वो वाजा' इति ऋक् यत्रतत्र वर्तमानाऽपि त्रिरभ्यसितव्या इति, किंवा स्थानधर्मः या अन्याऽपि प्रथममुच्यते सा त्रिर्वक्तव्या इति विचारे सिद्धान्तमाह । सामिधेनीनां प्रथमायाः योऽयमभ्यास उक्तः, स स्थानधर्मः स्थानस्य धर्मः स्यात् । प्रथमस्थाने या ऋक् उच्येत, सा त्रिर्वक्तव्या इति । प्राथम्यात् 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इति अभ्यसनीयाया ऋचः प्राथम्यस्योक्तत्वात् । तस्मान्नायं ऋचो धर्मः, किंतु प्रथमस्य स्थानस्येति । तेन यत्र एकैव सामिधेनी स्यात्, साऽपि प्रवोवाजीयायाः भिन्ना, साऽपि त्रिर्वक्तव्या । के.

* अभ्यासः सामिधेनीना प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात् । 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा' इति प्रथमोत्तमशब्दयोः प्रथमानगताद्यन्तस्थानपरत्वातिरमहेत्वभावात् न तदुपलक्षितप्रवोवाजा– आजुहोतेतिऋक्परता इति । सु. पृ. ४६९. * अभ्यासः साम्नां विवृद्धस्तोमकक्रतौ बहिष्पवमाने । भा. १०।५।७।२६, * अभ्यासः स्वस्थानविवृद्ध्या गवामयने त्र्यनीकासु । १०।५।२५।८३–८७.

ॐ अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृतित्वात् । १०।५।८।२७ ॥

'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' 'चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य' इत्यादयः काम्याः सामिधेनीकल्पाः दर्शपूर्णमासयोः श्रूयन्ते । तत्र एकादशभ्यः अधिका संख्या ऋगागमेन पूरयितव्या, उत प्रथमोत्तमयोस्तावत्कृत्वः अभ्यासेन, अथवा यावदुक्तमभ्यस्य शेषाणां पञ्चादीनामागमः इति विचारः । अत्र मूलतः एकादशसंख्या, तत्र दशादीनामागमेन संख्यापूरणं इति प्रथमः पूर्वपक्षः । तन्निरासार्थस्तुशब्दः । सामिधेनीषु काम्यासु, अभ्यासेन प्रथमोत्तमयोरेव यावत्संख्यापूरणं अभ्यासेन, संख्यापूरणं स्यात् । अभ्यासप्रकृतित्वात् । अभ्यासः प्रकृतौ यासां ता अभ्यासप्रकृतयः इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । तासां भावः अभ्यासप्रकृतित्वं, तस्मात् । प्रकृतौ तावत् एकादशैव सामिधेनीमन्त्राः । तत्र प्रथमोत्तमयोः त्रिस्त्रिरभ्यासेन पञ्चदशत्वं संपद्यते । तथा सति सामिधेनीनां अभ्यासप्रकृतिकत्वात् एकविंशत्यादिकल्पेष्वपि संख्यापूरणं प्रथमोत्तमयोरभ्यासेनैव स्यात् । एकादशानां प्रथमोत्तमयोः त्रिस्त्रिरभ्यासेन पञ्चदशत्वं, षड्वारषड्वारमभ्यासेन एकविंशतित्वं, प्रथमायाः षड्वार उत्तमायाश्च नववार अभ्यासेन चतुर्विंशतित्वं इत्यादि । इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

अविशेषान्नेति चेत् । २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः एकविंशत्यादिषु काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु संख्यापूरण अभ्यासेन कर्तव्य इति पूर्वपक्षिणा उक्ते, अविशेषात् प्रकृतौ विकृतौ च अविशेषप्रसङ्गात् नाभ्यासेन संख्यापूरणं इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् ।

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येताऽऽसंख्यापूरणात् । २९ ॥

पूर्वपक्षी उत्तरमाह । स्यात् अभ्यासः तद्धर्मत्वात् प्रकृतिधर्मकत्वात् विकृतेः । तस्मात् आ संख्यापूरणात् अभ्यस्येत, प्रथमोत्तमयोः तावत्कृत्वः अभ्यासः कर्तव्यः । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ आ पञ्चदशसंख्यापूरणात् अभ्यस्यते तद्वत् ।

यावदुक्तं वा, कृतपरिमाणत्वात् । ३० ॥

द्वितीयं पूर्वपक्षं वाशब्देन व्यावर्त्य सिद्धान्तमाह । यावदुक्तं अभ्यस्य एकादशानां ऋचां 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति उक्तया रीत्या पञ्चदशत्वं संपाद्य ततोऽधिका संख्या ऋगागमेन पूरयितव्या । 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां' इति कृतं परिमाणं अभ्यासस्य । ततोऽधिकवारमभ्यासः कर्तुं न शक्यः । तस्मात् यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमः ।

अधिकानां च दर्शनात् । ३१ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरमाह । पञ्चदशसामिधेनीके अग्नीषोमीये पशौ 'पृथुपाजा० तं सबाधः०' इति ऋचोः अधिकयोः आगमितयोः दर्शनात् अन्यत्रापि अधिकसंख्यापूरणं ऋगागमेनेति गम्यते । अधिकानां इति बहुवचनमुपलक्षणम् ।

अर्धयति इत्यनेन संयुज्यते । यस्य यजमानस्य हविः दार्शिकं निरुप्तं तदा च पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभि निरुप्तं हविरभिलक्ष्य उदेति, निर्वापोत्तरं च उदितश्चन्द्रो दृष्टः इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रमाः एनं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यर्धयति वियुक्तं करोति । किंच अस्य भ्रातृव्यं शत्रुं वर्धयति प्रजया पशुभिश्च । तथा सति यजमानस्य अकालकरणजन्यदोषनिरासार्थं प्रायश्चित्तमिदं कर्तव्यम् । तदाह–स यजमानः अवहननादिना संपादितान् तण्डुलान् त्रेधा स्थविष्ठ–मध्यम–अणिष्ठरूपेण विभजेत् वक्ष्यमाणरीत्या देवताऽन्तरेभ्यो विभक्तान् कुर्यात् । तद्यथा ये तण्डुला मध्यमपरिमाणाः स्युः तान् दातृत्वगुणाय अग्नये अष्टसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेत् कुर्यात् । मध्यमतण्डुलानां पुरोडाशः कर्तव्यः, स च अग्नये दात्रे । एवं स्थविष्ठानां स्थूलतमानां तण्डुलानां चरुं प्रदातृगुणवते इन्द्राय निर्वपेत् । अयं चरुश्च दध्नि दधनि श्रपणीयः । एवं अणिष्ठानां अणुतमानां तण्डुलानां चरुं विष्णवे शिपिविष्टगुणकाय निर्वपेत् । अयं च चरुः शृते संस्कृते पयसि श्रपणीय. इति श्रुत्यर्थः । तत्र शृते दधन् इति दधिपयसोः प्रदानधर्माः कर्तव्या न वेति विचारे सिद्धान्तेनोपक्रमते । चन्द्रस्य अभ्युदये निमित्ते सति योऽयं श्रुत्युक्तो दोहापनयः दर्शदेवताभ्यः सकाशात् अपनयो विभागो दोहस्य, सोऽयं अपनीतो दोहः दधिपयोरूपः स्वधर्मा स्वस्य दोहस्य धर्मो यस्मिन्, तादृशः स्यात् । 'धर्मादनिच् केवलात्' (पा० ५।४।१२४) इति अनिच् समासान्तः । कुतः स्वधर्मत्व ? प्रवृत्तत्वात् इज्यार्थमेव दधिशृतयोः प्रवृत्तत्वात् । तस्मात् अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदानधर्माः इति सिद्धान्त. ।

शृतोपदेशाच्च । ४२ ॥

चन्द्राभ्युदितेष्टौ शृते दधनि च प्रदानधर्मा वाक्याप्रकरणादयः कर्तव्या इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'शृते चरुं' इति शृतस्य सिद्धवत् उपदेशात् दधिपयसोः इज्यार्था धर्माः कर्तव्या इति ज्ञायते । श्रपणेन सिद्धे पयसि शृतशब्दः प्रयुज्यते । यद्यपि (४१–४२) इद सूत्रद्वय तुशब्दचाशब्दशून्यत्वात् पूर्वपक्षप्रतिपादकं, उत्तर च सूत्रद्वय चाशब्दयुक्तत्वात् सिद्धान्तप्रतिपादकं इति चतु.सूत्रकमेकमधिकरणमिति भाति, तथापि भाष्यकारैः अधिकरणभेदमवलम्ब्य सूत्रचतुष्टयं व्याख्यातम् । यद्यपि च श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे तत् दूषितं, तथापि अत्र पाठाधिकरणाविरोधाय तदेव टुप्टीकायां साधितमिति ध्येयम् । के.

* अभ्युदितेष्टिः दर्शश्चेति द्वयोः कर्मणोर्भेदावश्यंभावात् द्वे एव यजेत न केवलं अभ्युदितेष्टिं इति पक्ष एव आश्रयणीयः । संकर्ष. ११२१९. * अभ्युदितेष्टिः दर्शस्यैव चन्द्रोदयनैमित्तिकः प्रयोगः, न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तम् । अतो नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमभ्युदयेष्टिरूपमनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले नित्यो दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः । वि. ६।५।१, * अभ्युदितेष्टिः दर्शकर्मणि प्रवृत्ते चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य तदेव दर्शकर्म अभ्युदयेष्टित्वेन नैमित्तिकत्वेन कर्तव्यं भवति , न तु तत् कर्मान्तरम् । ६।५।१, * अभ्युदितेष्टिः दर्शोपक्रमे सति निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सति कर्तव्या अविहितकाले कर्मोपक्रमात् । ६।५।३.

☞ अभ्युदितेष्टौ अर्धनिर्वापोत्तरं चन्द्राभ्युदये अवशिष्टनिर्वापस्तूष्णीं कर्तव्यः ॥

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् । ६।५।५।१८ ॥

भाष्य-- अथ प्रारब्धे चतुर्मुष्टिनिर्वापे अपरिसमाप्ते भवति संशयः । यत्किंच तत्किंचनमेव, अवशिष्टं किं प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यं, किं वैकृतीभ्यः, उत तूष्णीमेवेति । किं प्राप्तं ? विनिरुप्ते सामि निरुप्ते इत्यर्थः । न तत्र देवताऽपनयः स्यात् । कुतः ? तद्गुणत्वात् । निर्वापस्य गुणो देवता , न मुष्टीनाम् । स च निर्वापस्तद्देवताकः । कुत. ? चतु.संख्यापूरणार्थत्वात् । अभ्यासमात्र कर्तव्य , तच्च अभ्यासमात्र पुनः क्रियते । पूर्वमेव कृते तस्मिन्निर्वापे न देवता अपनीता । स एवायं पुनः क्रियते पुनरपि क्रियमाणस्य अनपनीतैव देवता भवितुमर्हति इति प्राकृतीभ्य एव निर्वप्तव्यम् । न चोत्तरो मुष्टि. पृथक् पदार्थः, येन देवताऽपनयो भवेत् । कृत्स्नस्य निर्वापस्य संख्यापूरणं एतत् क्रियते । तस्मादनपनय इति ।

वा— शब्दान्तराधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेण अभ्यासस्य पूर्वपक्षः सुगममभिधीयते, इति तदनन्तरमारम्भः। तत्र 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादिषु समिदादिशब्दान् अपोद्धृत्य 'यजति' इत्येतत् पञ्चकृत्वोऽभिहितं किमेकस्य कर्मणो वाचकं, अथानेकस्य इत्युदाहृतम्। तदाक्षिप्यते। 'गुणो वा नामधेयं वा समिदादिपदं भवेत्। ताभ्यामेव च भेदोऽत्र किमभ्यासः करिष्यति॥' षडपि भेदहेतवः पृथग्भूताः स्वसामर्थ्यमात्रव्यापारफलाः दर्शयितव्याः, तत् यावदत्र गुणनामधेययोर्भेदकत्वं नापनीयते, न तावदभ्यासस्य परभागलाभः अस्ति, इत्यन्यदुदाहर्तव्यम्। न च तत् संभवति। कुतः? 'प्रयुज्यते हि वेदेषु नाख्यातं केवलं क्व चित्। नाम किं चित् प्रयुक्तं चेत् तस्य चोक्तं गतिद्वयम्॥' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येवमादीनि हि सर्वाणि परस्परासंगत्या औत्पत्तिकगुणयोगात् भिद्यन्ते। 'मिन्ने जुहोति' 'स्कन्ने जुहोति' इत्यादीन्यपि 'फलं चाकर्मसंनिधौ' इत्यनेन न्यायेन (२।३।१२। २५) निमित्तं प्रति उपादीयमानत्वात् भिद्यन्ते। निमित्तसम्बन्धस्याच नाभ्यासानर्थक्य इत्यभेदकत्वम्। ये तु पञ्चशारदीयेषु 'तान् पर्यग्निकृतान्, तान् पर्यग्निकृतान्' इत्येव अभ्यासमुदाहरन्ति, तेषां प्राकृतपर्यग्निकरणानुवाद प्रसरणसामर्थ्यं तत्। न वा अत्र यजतिः श्रूयते, यस्या भ्यासात् भेदः स्यात्, इति न किं चिदुदाहरणम्। यथो दाहृतेष्वेव तु समाधि.। 'प्रायेणाख्यातसंबन्धि नामेष्टं पारतन्त्र्यभाक्। तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्तता॥' यानि द्रव्यदेवतार्थानि नामपदानि, तानि तावत् आख्यातपरतन्त्रात् तदनुसारीणि सन्ति तद्वृत्ति प्रतीयन्ते। यथैव प्रवृत्ते विशिष्ट, नामपदमपि तस्यैव गुणविधिर्नामधेयं वा। अथ तेन अपूर्वं परिकल्पित भवत्यपि नामपदं, इत्येव भेदाभेदयोरागतयोः पश्चात् आगच्छत् समिदादिपदं अकिंचित्करत्वादुदास्ते, तेन तत् अपोद्धृत्य आख्यातमात्र विचार्यते। ननु एव मपि संकरपुरुषो. अभेदकत्वमत्र। तत्र सो भेदको, यत्र आख्यातपदं न स्याविति। तथा नोदाहरिष्यति 'अथैष ज्योतिः' 'वाजिभ्यो वाजिनं' इति। वाजिने तावत् नैवाख्यातपदं श्रूयते। ज्योतिरादौ अपि आख्यातस्य गुणफलसंबन्धव्यापारेण प्रकृतनिवेशसंभवे सति ततः पूर्वप्रवृत्तया संज्ञयैव भेदो भविष्यति। यत्रापि आख्यातस्य स्वरसेन प्रकृतकर्मनिवेशोपपत्तौ सति तथासंभवत् गुणो विधीयते, तत्राप्यसौ भेदकः यथाऽत्रैव अभ्युपेत्यवादे वक्ष्यति 'स एष देवतायागसम्बन्धो विधीयमान:' इत्यादि। तच्च आख्यातस्य भेदशक्तौ विहतायां भवति, इति तदेव तावत् प्रथमं परीक्ष्यते। 'किमेकमपूर्वं' इति (भाष्ये) फलतः कर्मभेदाभेदोपन्यासः। यद्वा किमेकं कर्म अपूर्वं चोदयति, उत पञ्चापि कर्माणि अपूर्वाणि इति। किं प्राप्त? एकमपूर्वमिति। कुतः? 'प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते। धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽवधार्यते॥' अपिच 'पूर्वं तेनैव शब्देन बुद्धौ कर्म निवेशितम्। न भेदं प्रत्यभिज्ञानात् पुनःश्रुत्या प्रपद्यते॥' यथैव यजतिशब्दः शब्दान्तरवैलक्षण्य., पुनरुच्चारणे स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् न भिद्यते, तथा तदर्थोऽपि। यथा चायं उद्बोधनकृत् मन्त्रः अनर्थकमपि भवत् न शक्नोति शब्दान्तरत्वं कर्तुं, एवं पुनःश्रुतिः अर्थान्तरत्वम्। नहि आनर्थक्य नाम क चित् प्रमाणवर्गे अन्तर्भवति। यच्च वेद: अनर्थीकयति, तन्मात्रमेव तत्प्रमाणतादिभिरभ्युपगन्तव्यम्। तदिह एक शब्देन अभेदे वेदेनावगमिते योऽन्यत्र कल्पयति, तेन वेद एव अप्रामाणीकृ. स्यात्। न च प्रमाणागत मानर्थक्य दोषाय। अस्ति चेयमपि गति', प्रयोगवचन. सिद्ध. शब्द. अर्थमवदधत् स्वप्रयोगेनैव फलते इति। अथवा आमीक्ष्यादियोगार्थ. अभ्यासो भविष्यति। अस्ति हि लोके द्विर्वचनात् अतिरेकेणापि यागरूप. अभ्यासो विवक्षितार्थप्रकाशनं भवति, यथा 'हत्वा अभ्यासः'। तथा च पञ्चेन्द्रीयाख्याने 'दधि मे देहि' इति पञ्चशः अभ्यासः श्रूयते। न च यथा सत्र देवता.... एवमिह कथं चित्, येन परिचयकार (श्रुतिविरोधपरिहार) पञ्चगकल्पना स्यात्। अथवा यौगपद्य उपरागानुविधी आधारभूते कर्मैकं विकल्पो यथा छन्दःश्रुतिषु

अनपायो वा प्रवृत्त्या, यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । उपांशुयाजस्यापि अपनयः । केन कारणेन ? प्रवृत्त्या । अकाले तन्त्रप्रवृत्तिर्देवताऽपनयस्य कारणम् । कुतः ? नहि अत्र अभ्युदये सति तण्डुला विभागार्थमुपादीयन्ते । किं तर्हि ? अभ्युदितस्य हविषो विभाग उच्यते अभ्युदयेन अपराद्धस्येति । कथमवगम्यते ? 'यस्य अभ्युदियात्' इत्यविशेषश्रवणात् । सर्वस्यैव हि अपराधेन अभ्युदेति । अपराधश्च अकाले तन्त्रप्रवृत्तिः । एवं च सति न तद्धविः तण्डुलैः शक्यं विशेष्टुम् । तस्मात् उपांशुयाजस्यापि विभागः । 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्' इति हि अनेन वाक्येन देवताऽपनयः क्रियते । विधिर्हि अत्र विभजेदिति विभाग कुर्यादित्यर्थः । कथमिति विभागविशेषपराणि उत्तराणि वाक्यानि, इदमिदं च द्रव्यं अस्यै देवतायै, इदमिदं चास्यै इति । यस्य द्रव्यस्य विशेषविभागो नास्ति, तस्यापि विभजेत् इति सामान्यविभागः । तस्मात् यथैव इतरेषां विभागः, एवं उपांशुयाजस्यापीति । अथवा उपांशुयाजद्रव्यात् पूर्वेण वाक्येन अपनीता देवता । न तत् अपरेण वाक्येन देवताऽन्तरेण संयोजितम् । *तस्मात् प्रहीणमेव तत् ।*

टुप्— अकाले तन्त्रप्रवृत्तौ नैमित्तिकं विधीयते । विभजेत् इत्यत्र वि–उपसर्गः कर्मव्यतिहारार्थीयः । अन्योन्यं देवताविशेषं प्रति द्रव्यस्य भजनं कर्तव्यं इत्यर्थः । एवं वि–शब्दः श्रुत्यर्थवृत्तो भविष्यति । धातुना च प्रत्ययस्य अविप्रकर्षः । एवं अन्योन्यसम्बन्धभजनं कुर्यात् इति सामान्यवचनेन विभागः उपांशुयाजद्रव्यस्य (अपि विहितः), मध्यमादिवत् विशेषवचनाभावात् । अस्मिन् पक्षे चतुर्गृहीतं त्रिष्वपि यागेषु विभागेन प्रक्षेप्तव्यम् । सोऽस्य सामान्यविभागः । अथवेति (भाष्य), अस्मिन् *पक्षे विभजेत् इति विभागार्थीयो वि–शब्दः श्रुतिवृत्तः ।* व्यतिहारपक्षे तु प्रयुक्तस्य कारकस्य विभागेन उत्तरसंयोगं लक्षयेत् । लक्षणा च (लौकिकी) सत्यां गतौ अयुक्ता । ननु वियोगो भजनं च विरुद्धौ अर्थौ न शक्यौ परस्परेण विशिष्टौ विधातुम् । उच्यते । वि–शब्दार्थं केवलं विधास्यामः (केवलभजत्यर्थानुवादेन,

प्राकृतीनां देवतानां यत् भजनं तस्य वियोगं कुर्यात् इति) । ननु वाक्यार्थः स्यात् (विधेयः), सत्यमेतत्, विशिष्टविधानात्तु लघुतरोऽसौ, यो धात्वर्थे वियोगविधिः । अनपराद्धस्य (पुरुषस्य) यथाप्रकृति द्रव्यदेवताभजने प्राप्ते अपराधे (कालस्य) निमित्ते नैमित्तिको भजनवियोगः शिष्यते । तत्र देवताभ्यः अपनीतेषु (सर्वद्रव्येषु), कृते नैमित्तिके, यस्य द्रव्यस्य पुनः संयोगवचनमस्ति, देवताऽन्तरेण युक्तं तत् । यस्य तु नास्ति, प्रहीणं तत् । न च चतुर्गृहीतसंयोगोऽस्ति (पुनः) । तस्मात् प्रहीणं उपांशुयाजकर्मेति ।

शा—क्त्वाचिन्तेयम् । उपवर्षस्तु वृत्तिकारो बह्वृचब्राह्मणे अमावास्यायामपि उपांशुयाजो विहित इति तदभिप्रायेणेयं चिन्ता इत्याह । उपांशुयाजाज्यं ताभ्योऽपनीतं, देवताऽन्तरेण वचनाभावात् असंयुक्तं, प्रहीणं भवति । न च देवताऽभावे यागः संभवति, इत्युपांशुयाजो लुप्यते ।

सोम—पूर्वोक्तदेवताऽपनयः हविर्विशेषे आक्षिप्य समाधीयते इति संगतिः ।

वि— 'देवत्यागस्तथोपांशावश्रुते देवताऽन्तरे । यागलोपोऽप्रसक्तत्वात् क्त्वाचिन्तेयमिष्यताम् ॥'

भाट्ट— तत्रैव उपांशुयाजद्रव्यस्य आज्यस्य अपनयोऽस्ति न वा इति चिन्तायां, तण्डुलग्रहणस्य उपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् देवताऽन्तरसंयोगाभावाच्च नापनयः । इति प्राप्ते, तण्डुलग्रहणस्य विवक्षितत्वे दधिशृतयोः हविष्ट्वानुपपत्त्या अधिकरणत्वापत्तेः 'सह श्रपयति' इति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेरेव तण्डुलग्रहणस्य हविःपरत्वावसायात् आज्यस्यापि अपनयः । देवताऽन्तरसंयोगाभावात् उपांशुयाजो लुप्यते । प्रजापतिविधिः अपचारविषयत्वात् नेह प्रवर्तते ।

यत्तु *अत्र भाष्यकारेण* पक्षान्तरमुक्तं, 'विभजेत् इत्यनेन नापनयविधिः किंतु पूर्वयागीयं हविः वैकृतीभ्यो देवताभ्यो दद्यात् इति सामान्यतो विभागरूपं दानं उपांशुयाजीयाज्यसाधारण्येन विधीयते । अपनयस्तु पूर्वदेवतानां अर्थात् । तत्र विशेषवचनात् द्रव्यान्तराणां व्यवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्यादेव त्रिभ्योऽपि दानं' इति,

वाक्यतया तत्संसार्थे केवलममावास्यावाक्यमेवानुवादः इति विशेषग्रहणात् विधिपुनःश्रवणाभावाच नाभ्यासन्यायावतारः। कु. २।३।२९. * **अभ्यासाधिकरणस्य** प्रत्युदाहरणं सत्याधिकरणम् (२।२।७।२०)। कौ. २।२।७।२० पृ. २३२. * अभ्यासाधिकरणे यजिसमभिव्याहृता संज्ञा न भेदिका इति चेत्। उच्यते, अनन्यपराख्यातसमभिव्याहृता हि सज्ञा सत्य न भेदिका। वीता. २।३।४।५ पूर्वपक्षे, * **अभ्यासाधिकरणन्यायः**। अनन्यपरपुनःश्रवणस्य भेदकत्वमावश्यकं इति न्यायस्वरूपम्। अत्र 'समिधो यजति, तनूनपात यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकार यजति' इति यजतिपदस्य अभ्यासात् कार्यभेदोऽभिधीयते। यद्यपि अभ्यासात् यागभेदवत् भावनाभेदोऽपि शक्यते वक्तुं, तथापि शब्दान्तरेणापि तत्सभवात् असाधारण्याभावेन नोपन्यस्तः। कौ. २।२।२।२ पृ. १२३, अत्र अभ्यासमात्रप्रमाणकः धात्वर्थभेदः सिद्धः। भेदश्चात्र न व्यक्तिमात्रस्य, अपि तु तद्गतजातेरपि, विधेयभेदे विधेयताऽवच्छेदकभेदस्य औत्सर्गिकत्वात्। पृ. १५१, * **अभ्यासाधिकरणन्यायेन** अनेकादृष्टकल्पनानुविद्धकर्मान्तरत्वकल्पनाया अत्यन्तगौरवापत्तिः। १।३।६।१२ पृ. ९०. * 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इत्यत्र किं कालद्वययुक्तविहिताग्नेय यागात् यागान्तरं विधीयते, उत स एव यागो विधीयते इति संशये **अभ्यासाधिकरणन्यायेन** कर्मभेदः सिध्यति इति पूर्वः पक्षः। कु २।३।२७. * सत्यपि उपधेयसंकरे, न्यायस्वरूपे असाङ्कर्यात्। अभ्यासे हि उपादेयता अतन्त्रीकृत्य पारिशेष्येण धात्वर्थे विधेयत्वापादनमेव व्यापारः। अत एव तत्र संनिधिः प्रतिबन्ध्यः, न तु प्रकरणान्तरे इव प्रतिबन्धकः। प्रकरणान्तरस्थले तु न पारिशेष्येण विधेयत्वापादन व्यापारः। कौ. २।३।११।२४. पृ ७९.

![] **अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते। ६।२।७।२४॥**

अग्निहोत्रस्य यावज्जीविकस्य यावज्जीव इति पदेन योऽभ्यास उक्तः, स पुरुषार्थो विधीयते। तस्य अकर्मशेषत्वात् अन्यस्य कस्य चित् कर्मणः शेषत्व अस्य नास्ति। तस्मात् सातत्येन होमः कर्तव्यः, न केवलं सायंप्रातरेव इति पूर्वः पक्षः।

कुतूहले तु अभ्यासो वा, कर्मशेषत्वात् अकर्मशेषत्वात् इत्यपि च्छेदः, सायंप्रातःकालयोः काम्यप्रयोगविषयत्वात्, नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वाभावात् च इति व्याख्यातम्। वाशब्दो निषेधे, नायमभ्यासः अकर्मशेषत्वात्, किंतु नियमः पुरुषार्थः ततश्च सातत्येनानुष्ठानं इति **सोमनाथेन** व्याख्यातम्।

तस्मिन्नसंभवन्नर्थात्। २५॥

यावज्जीविकमग्निहोत्र सातत्येनैव होतव्यम्। परंतु तस्मिन् सतते काले निद्रास्नानाहारादिप्राप्त्या सततं होतुं न शक्यते। एवं असंभवन् प्रयोगः अर्थात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी निद्रास्नानाहारादिरूप अर्थं परित्यज्य अवशिष्टे सतते काले होतव्यम्। अर्थात् अर्थापत्त्या निद्रादिकालव्यतिरिक्ते काले सततं होतव्यम्। इति पूर्वपक्ष एव।

न कालेभ्य उपदिश्यन्ते। २६॥

यावज्जीवमग्निहोत्र निद्रादिकालं परित्यज्य सततं होतव्य इति सूत्राभ्या प्राप्तं पूर्वपक्ष निषिध्य सिद्धान्तं सूचयति। न निद्रास्नानाहारादीना कालेभ्यः अन्यत्र सततं होतव्यम्। अथवा निद्रास्नानादिकालान् परित्यज्य इतरस्मिन् काले सततं न होतव्यम्। कुतः? यतः 'प्रदोषमग्निहोत्र होतव्यं व्युष्टायां प्रातः' इति कालविशेषा उपदिश्यन्ते। किंच यथा अग्निहोत्रकाला उपदिश्यन्ते तथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यया अमावास्यया यजेत' 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्यपि काला उपदिश्यन्ते। न च एकस्मिन् काले भिन्नकर्मणामनुष्ठानं संभवति। तस्मात् सायंप्रातःकालयोः यावज्जीव प्रयोगः अग्निहोत्रस्य, पूर्णिमाऽमावास्ययोः यावज्जीव प्रयोगः दर्शपूर्णमासयोः। इति सिद्धान्तः।

'कालो ह्युपदिश्यते' इति सूत्र **कुतूहले** पठितम्। हि यस्मात् कालः कालविशेषः उपदिश्यते तस्मात् न सततं होमः। इति तदर्थः।

त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ' इति अभ्युदयावगमादनन्तरं
तण्डुलविभागमाह । सः अतण्डुलभूतेषु नावकल्पते ।
तस्मात् अनिघ्ने तण्डुलाभावात् अनपनीता देवताः
प्राकृत्यः इति प्राकृतीभ्य एव निर्वपेदिति ।

व्यूर्ध्व (व्यृद्ध) भाग्भ्यस्त्वालेखनस्तत्कारित्वाद् देवताऽपनयस्य । १७ ॥

भाष्यं— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । व्यूर्ध्वं
(चन्द्रोदयादूर्ध्वं) या भजन्ते कर्म, ताभ्यो निर्वपेत्
इति आलेखन आचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? तत्कारि-
त्वात् देवताऽपनयस्य । यस्मात् अकाले तन्त्रप्रवृत्तिका-
रितो देवताऽपनयः, तस्मात् अपनीता देवता इति व्यूर्ध्व-
भाग्भ्यो निर्वप्तव्याः । (अस्मिन् सूत्रे व्यूर्ध्वभाग्भ्यः
इत्येव पाठः सर्वत्र दृश्यते । भाष्ये च अयमेव स्पष्टः ।
य-पुस्तके कुतूहलवृत्तौ च व्यृद्धभाग्भ्य' इति पाठः
स्पष्टः । आपस्तम्बश्रौतसूत्रटीकाया रुद्रदत्तीयाया च
व्यृद्धभाग्भ्य' इत्येव पाठः स्वीकृतः । स एव चास्माभिः
मीमांसादर्शने स्वीकृतः, स एव चार्थतः साधीयान् ।
भाष्याक्षरप्रामाण्यात्तु व्यूर्ध्वभाग्भ्य' इति पाठः स्वीकार्यः
इत्यवधेयम् । के)

शा— प्राङ्निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापः ।

सोम— निमित्तगतनिरुक्तपदस्य प्रवृत्तिक्रियोपलक्ष-
कत्वोक्त्यनन्तरं नैमित्तिकगततण्डुलस्यापि उपलक्षकत्व
कल्पनात् संगतिः । प्रवृत्तमाने हविषि देवताऽपनये सति
अपेक्षितत्वात् तदानीमेव देवताऽन्तरसंयोगात् तण्डुला-
वस्थाया देवताऽन्तरसंयोगेऽपि प्रवृत्तिमात्रेण पूर्वदेवताऽ-
पनयात् अपनीताभ्यो निर्वापासंभवात्, अग्रे यद्देवताभ्यो
हविस्त्यज्यते तद्देवताभ्य एव निर्वापस्य न्याय्यत्वाच्च
वैकृतीभ्य एव निर्वाप इति ।

वि— ' प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽपि
वा, ऽमिम. । तण्डुलोक्ते, वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्ष-
णात् ॥ '

भाट्ट— कर्मप्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि नैमि-
त्तिको देवताऽपनयः, तण्डुलग्रहणात् तण्डुलावस्थायामेव
च कर्तव्य. । पूर्वं तु प्राकृतीभ्य एव निर्वापादि कार्यम् ।
इति प्राप्ते, तण्डुलग्रहणस्य विवक्षितत्वे दधिपयसो. अप-
नयाभावेन देवताऽन्तरसंबन्धानापत्तौ ' सह श्रपयति '
इतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः तस्य हविर्मात्रोपलक्षणत्वात् पूर्व-
मपि अभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि ।

मण्डन— ' तत्रोद्वापो हविर्ग्रहे । ' उद्वापोऽत्र
निर्वापः ।

शंकर— ' अविवक्षा तण्डुलानाम् । '

* अभ्युदितेष्टौ निमित्ते सति विभागो विधी-
यते । यागस्तु विधत्ते एव । वा. १०।१।१।२३.
* अभ्युदितेष्टौ निर्वापात् प्राक् यदा चन्द्रोदयः, तदा
वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यः अग्न्यादिदेवताभ्यो
निर्वापः कर्तव्यः । न प्राकृतीभ्यः । वि. ६।५।४.
निर्वापः कर्तव्यः । न प्राकृतीभ्यः । वि. ६।५।४.
* अभ्युदितेष्टौ नैमित्तिकः प्राकृतदेवताऽपनयः दर्शे ।
भा. ६।५।१।२–९. * अभ्युदितेष्टौ प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोः
दधिशृतयो' प्रदेयधर्माः वत्सापाकरणादयः कर्तव्या. । वि.
९।४।११. * अभ्युदितेष्टौ मध्यमादितण्डुला उपादीय-
मानत्वेऽपि प्रकृता गृह्यन्ते । तत्र प्रकृतगामिविभज्यति-
वाक्यविहितानां देवतासंयोगवाक्यानां तद्विषयत्वात्
यच्छब्दोपबद्धमध्यमादिविभागस्य च प्रकृतप्रत्ययानति-
रेकात् अन्येषां न ग्रहणम् । के. * अभ्युदितेष्टौ विना
ऽपि तादर्थ्येन दधिपयसो. तदुपकारमात्रदर्शनात् प्रणीता
धर्मप्राप्तिर्भवति इति वक्ष्यति ' परार्थे त्वर्थसामान्य '
इत्यत्र (९।२।१४।४४) । वा. ३।७।१।४. * अभ्यु-
दितेष्टौ सानाय्यार्थमुत्पन्नयोर्दधिपयसोः श्रपणहेतुत्वात्
प्रणीताधर्मा. उत्पवनादय. कर्तव्या । वि. ९।२।१४.

☞ अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ तां कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः कार्यः ॥

दर्शप्रकरणे अभ्युदितेष्टौ श्रूयते ' न द्वे यजेत, यत्
पूर्वया संप्रति यजेत उत्तरया छम्बट् (नाशं) कुर्यात्,
यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्बट् कुर्यात्, नेष्टि
भंवति न यज्ञ, तदनु ह्रीतमुखी अप्रगल्भो जायते, एका-
मेव यजेत, प्रगल्भोऽस्य जायते । नादृत्य तत्, द्वे एव
यजेत ' इति । यद्यपि यागद्वयपक्षे पौर्वापर्यानवधारणादि-
दोषसद्भावादेकयागपक्षस्यैव प्रगल्भता, तथापि त पक्ष
प्रगल्भतरत्वाभावादनादृत्य यागद्वयमेव कुर्यादित्यर्थः ।
तदिद यागद्वयमभ्युदितेष्टिदर्शोष्टिश्च, संख्याया. सन्निहित

यात्, तदा महारात्रे त्रिभागावशिष्टायां रात्रौ बुद्ध्वा प्रयोगं प्रक्रम्य फलीकरणपर्यन्तं कृत्वा चन्द्रोदयतदभावौ प्रतीक्षमाण आसीत। तदा सायंदोहनिष्पन्नं यद्दधि, तत् द्वेधा विभज्य अर्धं प्रतिपदि स्वकाले कर्तव्यदर्शार्थं यद्दधिः तदातञ्चनार्थं निदध्यात्, अर्धान्तरं च नातञ्चनार्थं निदध्यात्, किंतु तूष्णीं परिपालयेत्। तदेवं सति यदि चन्द्रमा अभ्युदियात्, तदा आतञ्चनार्थं निहितेन दध्ना प्रातर्दोहमातच्य तन्निष्पन्नेन नवीनदध्ना प्रचरेत् यागं कुर्यात्। यदि चन्द्रो नाभ्युदियात्, तदा आतञ्चनार्थं निहितेनार्धेन दध्ना ब्राह्मणान् भोजयेत् इति। भाट्टदीपिकायामपि— 'बिभीयात् शङ्केत। महारात्रे चन्द्रोदयात् पूर्वम्। उपासीत प्रतीक्षेत। आतञ्चनार्थं स्वकाले क्रियमाणदर्शार्थदध्यातञ्चनार्थम्। अर्धं न, किंतु तत् अभ्युदितेष्टावेव विनियुञ्जीत, न च तत् सांनाय्ययागे एव। तेन आतञ्चनार्थं निहितेन। एतेन आतञ्चनार्थं स्थापितेनैव इति व्याख्यातम्।

अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात्। ५॥

ननु, यथा 'यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं कुर्यात्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं, येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरम्' इति कर्मान्तरं विधीयते तथा प्रकृतेऽपि कर्मान्तरमेव स्यादिति। तत्राह— पशुकामेष्टयो अपूर्वत्वात् अपूर्वयागविधानात् कर्मान्तरस्य विधानं स्यात्। प्रकृते तु दर्शयागः प्रकृत एव भवति, तत्र च सिद्धस्यैव द्रव्यस्य प्रकृतभिन्नदेवतासंबन्धमात्रं विधीयते इति न कर्मान्तरत्वम्।

पयोदोषात् पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत्। ६॥

पूर्वपक्षोक्तं पञ्चशरावदृष्टान्तं विघटयति। पयोदोषात् पयसो दध्नो वा दोषात् नाशादिरूपस्य दोषस्योत्पन्नत्वात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधानं युक्तम्। इतरत् प्रकृतं तु चन्द्राभ्युदितेष्टिस्थं प्रकृतं दधि शृतं च अदुष्टं न दुष्टम्। हि यस्मात् अदुष्टं, तस्मात् दृष्टान्तवैषम्यात् नात्र कर्मान्तरविधिः। अथवा तुशब्दस्थाने हिशब्दः, अदुष्टं हि अदुष्टं तु इतरत् इति।

सांनाय्येऽपि तथेति चेत्। ७॥

पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते। यदि हविर्दोषात् पञ्चशरावे कर्मान्तरविधिः संभवति, तर्हि प्रकृतेऽपि कर्मान्तरं स्यात्। कथं? सांनाय्येऽपि तथा पञ्चशरावनिमित्तवत् दुष्टत्वमुत्पन्नम्। दधनि शृते च चन्द्रोदयदोषात् दुष्टत्वमुत्पन्नम्। तस्मादत्रापि कर्मान्तरं स्यात्, इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात्।

न, तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम्। ८॥

दधिशृतरूपसांनाय्यमपि पञ्चशरावोदाहरणस्थमिव, चन्द्रोदयरूपेण दोषेण दुष्टं इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा, तन्न। तस्य सांनाय्यस्य अदुष्टत्वात् दोषरहितत्वात्। पञ्चशरावे तु द्रव्यं स्वरूपेण दुष्टमेव भवति, इह तु न तथा। ननु कालापभ्रंशेन दुष्टं, न दुष्यति। अविशिष्टं तुल्यं हि यस्मात् कारणम्। अभ्युदये प्रायश्चित्तविधानं दुष्टेऽपि उपपद्यते, कालापराधेन अदुष्टेऽपि तदुपपद्यते। नहि कालापराधो दध्यादेः स्वरूपे दोषः। परंतु अकाले प्रवृत्तस्य शक्यते देवताविधानं, न तु पञ्चशरावे विनष्टस्य। तस्मात् न कर्मान्तरविधानम्।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः। ९॥

चन्द्राभ्युदितेष्टौ प्राकृतद्रव्योद्देशेन देवताऽन्तरविधिः इति सिद्धान्तिना यदुक्तं तदयुक्तम्। अभ्युदयकाले श्रपणस्य अकृतत्वेन प्राकृतस्य शृतत्वाभावात् उद्देश्यत्वासंभवात् इति चेन्न। श्रपणसहचरितवत्सापाकरणादिधर्मविशिष्टपयसः लक्षणार्था शृतश्रुतिः इति नानुपपत्तिः शृतशब्दस्य। सर्वथाऽपि अभ्युदितेष्टिः न कर्मान्तरं, किंतु प्राकृतदेवताऽपनयपूर्वकं अन्यदेवतासंबन्धविधानमात्रम्। के.

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात्। ९।४।१०।४१॥

'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्तात् चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इति चन्द्राभ्युदितेष्टिरुक्ता। भवतो वि इत्युपसर्गः

दूरत एव नष्टः सद्भावः। अथोच्येत, पयसः पूर्वमत्र दाय तत्र चर्वेवदानं निक्षिप्यते, एवं पयसि दधनि च (चरुः) भविष्यति। तदपि न। नहि एतदवदाने श्रूयते अभ्युदयेन निमित्तेन। किं तर्हि? विभागोऽभ्युदये विधीयते। न च वचनमन्तरेण दधि पयो वा चरोः शक्यं पूर्वमवदातुम्। तस्मादेवमेतत् विचेयं, अभ्युदितेष्टिप्रकरणे सद्दश्रपणविधातृ वाक्यमस्ति 'सह श्रपयति' इति। अतः साहित्ये नियमाणे अर्थप्राप्तः सहश्रयर्णोऽनुवादः। विशिष्टविधानं तु निःशरणोपायत्वेन भवति। 'स्वविद्यान्, इन्द्राय, प्रदाते, दधनि, चरु' इति पञ्चपदविशिष्टा भावना विधीयते। यागस्तु धात्वर्थः संनिहित एव। यदि संनिहितो न स्यात्, कर्मान्तरं भवेत्। अस्ति तु सः। एवं भाष्यकारेण नाङ्गीकृत, बह्वर्थत्वात् वाक्यभेदस्वरूपमेव इति कृत्वा।

(अत्र तन्त्ररत्ने– यत्तु भाष्यकारेणोक्त 'असंनयतोऽपि अर्थादप्सु श्रपयिष्यते' इति, न तत् चरुश्रपणाभिप्राय, चरुत्वस्याविवक्षितत्वात्। किंतु प्रणीताभिः पुरोडाशश्रपण सपादयिष्यतीत्यर्थः)।

शा—असंनयतः दधिशृताभावेऽपि तण्डुलाना देवताऽन्तरसंयोगः कर्तव्यः।

सोम—सामिकृते वैश्वदेवी पदार्थसंयोगासंभवात् निर्वापनिवृत्तिवत् असंनयतो दधिशृतयोरसंभवात् नैमित्तिकनिवृत्ति. इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः।

वि—'सेष्टिः सान्नायिनो वा स्यादन्यस्यापि, दधिशृते। नान्यस्येत्यग्रिमो, ऽन्त्य. स्याद् दैवमात्रविधानत.॥' उक्ते चरुश्रपणसंभवाच सांनायिवत् अन्यस्यापि सेष्टिः।

भाट्ट—किमिय अभ्युदितेष्टिः संनयत एव, उत असंनयतोऽपि इति चिन्तायां क्रमोद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षे यद्यपि द्रव्यस्य साहित्य अविवक्षित, तथापि उद्देश्यानेकत्वादेव एतत्पक्षापरितोषात्, भावनाऽन्तरविधिपक्षे च तद्विशेषणत्वे. दधिपयोविषयो. शृताशिषयोश्च साहित्यस्य विवक्षितत्वात्, विशेषणमर्थ्यानुरोधेन संनयमात्रविषयत्वम्। इति प्राप्ते, 'न चेदन्येन शिष्टा' इति न्यायेन (१।४।६।९) असमानविशेषणायैव कल्प्यविशेषण विधिविधेयत्वेन द्रव्यसाहित्यस्य तत्त्वयागसाहित्यवशेनैव च प्राप्ततया विशेषणविषयकल्पनात् अविवक्षितत्वेन असनयतोऽपि अभ्युदितेष्टौ अधिकारः। अतश्च ऐन्द्राग्नस्यापि औषधद्रव्यकत्वात् मध्यमादिभेदेन आग्नेयवत् आवृत्तिः। तत्रापि 'सह श्रपयति' इति वचनेन आग्नेय–ऐन्द्राग्नद्वयोः सद्दश्रपणे विहिते अष्टाकपालत्व द्वादशकपालत्वयोः विरोधे मुख्यत्वात् अष्टाकपालत्वस्यैव अनुग्रहेण द्वयोऽपि अष्टाकपाला एव धार्याः। अथवा आद्य एव अष्टाकपाल. इतरौ तु जले एव चरू।

मण्डन—'असान्नाय्येऽप्यय यजिः।'

शंकर—'असान्नाय्येऽपीयमिष्टिः।'

३ अभ्युदितेष्टयधिकरणम्। चन्द्राभ्युदितेष्टौ नैमित्तिकः प्राकृतदेवताऽपनयः॥

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद् यथा पञ्चशरावे। ६।५।१।१॥

भाष्यं— इदमामनन्ति 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्य यस्य हविर्निरुप्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात् स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये मध्यमा. स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं, ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु' इति। तत्र सदेहः किं कालापराधे यागान्तरमिद चोद्यते, उत तेष्वेव प्रकृतेषु कर्मसु निमित्ते देवताऽपनय इति। किं प्राप्तम्? अभ्युदये य कालापराध', तन्निमित्ताचोदना स्यात्। कथम्? पुरोडाशमग्नये दात्रे मध्यमान् कुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरु कुर्यात, क्षोदिष्ठान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। 'यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात्' (२।३।५।१४) इति यागविधानं गम्यते। यथा पञ्चशरावे द्रव्यदेवतासंबन्धेन कर्मान्तर गम्यते। यथा पशुकामेष्ट्यां 'य. पशुकाम स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिभ्योऽष्टाकपाल निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु, येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरु' इति। एवमिहापीति। अपि च न प्रकृते इमे देवता

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् । १९ ॥

भाष्यं—न प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यम् । कस्यस्तर्हि ? वैकृतीभ्यः । कुतः ? अप्राकृतेन देवताविशेषेण संयोगः श्रूयते, नाविकृतेन । त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् इति प्राकृतीभ्य आच्छिद्य वैकृतीभ्यो निर्वापो विधीयते । ता इदानीं तत्स्थानीयाः । तस्मात् विनिरुप्ते निवृत्ता देवताः, अन्या अन्याश्चोपजाताः । तस्मात् वैकृतीनां संयोगेन निर्वापशेषः कर्तव्य इति ।

अभावाच्चेतरस्य स्यात् । २० ॥

भाष्यं— अभावादितरस्य अर्धस्य देवतासंयुक्तस्य, न निर्वापो भवति देवतासंयुक्तः । यदि निर्वपे अर्धः अन्यदेवत्यः, अर्धोऽपि अन्यस्मै देवतायै, नैव निर्वापः इतरदेवताकः प्राकृतः, इतरदेवताको वा (वैकृतः) । तस्मात् तूष्णीमेव निर्वप्तव्यम् । अवश्य अन्यतरत्र संकल्पभेदो भवति ।

टुप्—तु-शब्दार्थे च-शब्दः । इतरथा (च-शब्द) समुच्चयं वदेत् । स चायुक्तः । नहि पूर्वोक्ते कश्चिद्धानो हेतुत्वेन (समवति) । अपिच प्राकृतीभ्यो निर्वापपदार्थमाश्रित्य प्रथमे मुष्टौ संयोगो निर्वृत्तः । तस्याभ्युदयेन निमित्तेन विभजेत् इति विभागः उच्यते । पदार्थ इति कृत्वा संयुक्तः पूर्वं (प्राकृतीभिर्देवताभिः निर्वापः), इदानीं एकदेशो वियोज्यते । शक्यते च वियोक्तुं वियोगस्य संयुक्तभावाश्रयत्वात् । न च अन्यया देवतया संयोगः शक्यते कर्तुं, पदार्थाश्रयत्वात् तस्य । मुष्टिशेषश्च पदार्थैकदेशः । तस्मात् प्राकृतनिवृत्ते वैकृता संयोगाच्च तूष्णीं निर्वापः । अन्यत्रापि तद्वयवे पदार्थे अयमेव न्यायः । यथा प्रदाने, तस्यापि अनुवचनप्रैषयाज्यादयोऽवयवाः ।

शा—प्राकृतीभ्योऽपनीतः वैकृतीभिश्च असंयुक्तः अवशिष्टो निर्वापार्धः, तूष्णीं कर्तव्यः ।

सोम—इह प्रवृत्तेऽपि हविषि अभ्युदयेन पूर्वदेवताऽपनये देवताऽन्तरसंयोगो वा इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु-विनिरुप्ते सामिनिरुप्ते चतुर्मुष्टीनामेकदेशस्य न पूर्वदेवताऽपनयः, कृतनिर्वापस्य देवतागुणत्वादेकदेशापनयासंभवादिति ।

वि—'प्राकृतीभ्योऽर्धनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥,
प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद् वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।,
शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥'

भाट्ट— अर्धनिरुप्ते चन्द्राभ्युदये ज्ञाते अवशिष्टमुष्टयः न तावत् प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्याः, निमित्तसत्त्वेन नैमित्तिकस्यापनयस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । नापि वैकृतीभ्यः पदार्थैकदेशस्य अविहितत्वेन तस्य देवताऽन्तरसंयोगाप्रवृत्तेः । यथैव हि 'फलं न भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधाः अवयवावयविसाधारण्येन प्रवर्तन्ते, एवं अपनयात्मको निषेधोऽपि । यथैव च 'फलं दद्यात्' इत्यादिविधयो अवयविन्येव प्रवर्तन्ते एवं देवताऽन्तरसंयोगोऽपि । अतश्च तूष्णीमेव अवशिष्टो निर्वापः । याज्ञिकास्तु पदार्थैकदेशस्यापि आर्थिकविधिविहितत्वमङ्गीकृत्य वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठन्ति ।

मण्डन— 'अर्धोप्तेऽर्धग्रहस्तूष्णीम् ।'

शंकर—'तूष्णीमर्धनिरुप्तके ।'

§ अभ्युदितेष्टौ उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः ॥

उपांशुयाजेऽवचनाद् यथाप्रकृति । ६।५।२।१० ॥

भाष्यं— तस्मिन्नेव (चन्द्रस्य) अभ्युदये संशयः, किं उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः भवेत्, नेति । किं प्राप्तं ? उपांशुयाजे यथाप्रकृति स्यात् । कस्मात् ? अवचनात् । यथा अमीषु वचनं, मध्यमानां अग्नये दात्रे पुरोडाशः, स्थविष्ठानामिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुः, क्षोदिष्ठानां विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुः इति, नैवमुपांशुयाजे अस्ति । तस्मात् स यथादेवतं स्यात् ।

टुप्— उपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव नामावास्यायां इति वक्ष्यति (१०।८।१७।५४) न चेयं फलचिन्ता इति वृत्तिकारोऽभिप्रैति । अधिकरणारम्भो न युज्यते । युक्तो वा, तद्ब्राह्मणे (कौषीतकिब्राह्मणे ३।६) स्पष्टेन वाक्येन विहितत्वादुपांशुयाजस्य । कथं तर्हि दाशमिकमनपेक्ष्य वचनं ? न्यायमात्रमेतत् ।

विभागेन निष्पन्नेन चरुणा, इन्द्रेण, प्रदातृत्वेन
च विशिष्टा भावना), पयःशोदितविष्ण्वादिविशिष्टा
(पयसा च शोदितवण्डुलभागसिद्धचरुणा च विष्णुना च
आदिशब्दोक्तशिपिविष्टत्वेन च विशिष्टा भावना विधी-
यते), मध्यमादिश्रवणात् (मध्यमादिवाक्यैरित्यर्थः) ।
र्थानां च (भावनाविधानात् बहूना) अर्थानां अवि-
भागः (एकेनैव विधिना विधान सिध्यति इति) ।
भाष्यव्याचिख्यासया (भाष्यानुसारेण अधिकरणं)
वर्ण्यते । अत्र (भाष्यमते) प्रकृतेषु यागेषु द्रव्ये
चाविभक्ते (विभजेत् इति-) देवताविभागमात्र विधी-
यते (देवताभ्यः द्रव्यं तण्डुलादि विभजेदिति । ननु
एव सति चरुता सप्तम्यर्थश्च कथमन्वीयते, अत आह
भाष्यकारः-) तत्र अर्थप्राप्ता श्रपणे सति चरुता (सह
सप्तम्यर्थेन अर्थप्राप्तेनैव अस्मिन् वाक्ये अनूद्यते इति ।
चोदयति-) सत्यमेतत् (श्रपणे सति चरुता प्राप्तैवेति ।
किंतु) दध्नः श्रपणमेव नास्ति । उच्यते, वचनात्
श्रपण (भविष्यति) सह श्रपयति इति । ननु
(अनेन) श्रपणमनूद्य सहत्व विधीयते । (परिहरति-)
लाघवात् सहत्व (प्राप्त) एव । अनेन तु (वचनेन)
दध्नः एव श्रपण (अन्यत. अप्राप्त) विधीयते ।
अर्थप्राप्ता चरुता सप्तम्यर्थश्च (तस्मान्न कर्मान्तरम्) ।

आतञ्चनाभ्यासस्य दर्शनात् । ४ ॥

भाष्यं— आतञ्चनाभ्यासं च दर्शयति । कथम् ?
एव श्रूयते 'यदि बिभीयादभि मोदेष्यतीति महारात्रे
हवींषि निर्वपेत् । फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत । अथ दधि
हविरातञ्चनार्थं निदध्यात्, अथ न । यद्यभ्युदियात्तेनातञ्च
प्रचरेत् । यदि न, प्रातरेतेन ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति । यदि
कर्मान्तरमुपादेयत्वेन, तदा तण्डुल दधि दृत च । तस्मात्
लौकिकान्युपादेयानि । नह्येव तदा प्रकृताना व्यापारः ।
तत्राविनष्टे दधनि, अपरेद्युरामावास्ये क्रियमाणे विद्यते
दधीति नातञ्चनमावर्तेत । तस्यामेवाभ्युदितेष्टौ दधि
विद्यते, इति नातञ्चन स्यात् । अथ निमित्ते देवताऽपनय.,
ततस्तस्मिन् दधनि चरुः कृत इति, पुनरामावास्ये दोहे
आतञ्चनेन कार्यम् । एवमातञ्चनाभ्यासस्य दर्शनं देवता
विधाने युज्यते इति ।

अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात् । ५ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्त, यथा पशुकामेष्ट्यां कर्मान्तरं
'यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्'
इति । तत्परिहर्तव्यम् । तत्रोच्यते । युक्तं यत्तत्र
कर्मान्तरविधानम् । कुतः ? अपूर्वत्वात् । न तत्र
कश्चित् पूर्वप्राप्तो यागो विद्यते । सोऽमावास्यामि
ष्ट्वेति हि परिसमाप्ते तस्मिन् इदमारभ्यते । तत्र
द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपतिशब्दो नान्तरेणोत्सर्गं, द्रव्य-
देवतयो. संबन्धो घटते इति यजतिं गमयति । न त्विदं-
वम् । इह हि यागः प्रवृत्तो गम्यते । तस्मिन्नेव विद्य-
मानस्य द्रव्यस्य देवतासंबन्धमात्रं विधीयते इति न दोषो
भवति ।

पयोदोषात् पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् । ६ ॥

भाष्यं—अथ यदुपवर्णितं, यथा पञ्चशरावे कर्मा-
न्तर विधीयते, एवमिहापीति । तत्परिहर्तव्यमिति ।
अत्रोच्यते । युक्तं पञ्चशरावे कर्मान्तरम् । दुष्टं हि तत्र
द्रव्यं, यस्य देवता विधीयते तत्रावश्यं द्रव्यमुपादेयत्वेन
चोदयितव्यम् । तस्मिन्नुपादीयमाने देवताऽन्तरे
चापूर्व. सबन्धो विधीयते, तद्यागान्तर भवतीति । इतर-
दिह द्रव्यमदुष्टम् । तदनूद्य प्रकृते यागे देवता विधी-
यते इत्युक्तम् । तस्माददोष इति ।

सांनाय्येऽपि तथेति चेत् । ७ ॥

भाष्यं— एव चेत्पश्यसि, सानाय्येऽपि दोष. ।
तदपि ह्यभ्युदये तत्कालापभ्रंशात् दुष्टमिति ।

न, तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् । ८ ॥

भाष्यं— नैतदेवम । पञ्चशरावे हि दुष्ट द्रव्यम् ।
इह तादृशमेवावतिष्ठते । ननु कालापभ्रंशेन दुष्टम् । न
दुष्यति । अविशिष्टं हि कारणम् । अभ्युदये प्रायश्चित्त-
विधानं दुष्टेऽप्युपपद्यते कालापराधेन, अदुष्टेऽपि । तत्
अकाले ह्यभिप्रवृत्तस्य शक्यते देवताविधानं, न तु
विनष्टस्य ।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः । ९ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, न प्रकृते द्रव्ये देवता श्रूयते,
शृते चरुमिति तत्र भवति वचन, न चाभ्युदयकाले श्रपणं
कृतमस्तीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । लक्षणार्थेयं

तत् अपनयविध्यभावे प्रकृतहविर्भेदणे प्रमाणाभावात् सामान्यवाक्यस्यापि कर्मान्तरविषयकसामान्यविधित्वापत्तेः उपेक्षितम्। अस्तु वा कर्मान्तरे सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव तथा। सर्वथा आज्यस्यापि पूर्वदेवताऽपनयः। न चैवं प्रयाजादिद्रव्यस्यापि तदापत्तिः, चन्द्राभ्युदयकालीनकर्मारम्भस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तादृशकर्मसंबन्धिहविष एव देवताऽपनयात् प्रयाजादीनां च दीक्षणीयादिवत् पृथगारम्भाभावात् तदीयद्रव्यस्य अपनयानुपपत्तेः।

इदं च उपांशुयाजद्रव्यस्य अपनयाभिधानं शाङ्खायनानां 'अथ यत् संनयत्सांनाय्यस्य अन्तरेण उपांशु आज्यस्य यजति तस्योक्तं ब्राह्मणं' (३।६) इति वचनेन अमावास्यायामपि उपांशुयाजविधानात् अवगन्तव्यम्। दाशमिकं तु पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः इत्यधिकरणं कृत्वाचिन्तया। यद्येदमामावास्यायां इति च अवयुत्यानुवादः। एतद्बलादेव च अमावास्यायां विकल्पः इत्यपि गुरवः।

मण्डन—'उपांशुस्तन हीयते।'

शंकर—'देवताऽपनयस्त्वाज्ये।'

अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मानुष्ठानम्॥

परार्थे, न त्वर्थसामान्यं, संस्कारस्य तदर्थत्वात्। ९।२।१४।४३॥

भाष्यं—'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं' (इत्यत्र) शृते चरुं दधंश्चरुं इत्येतदुदाहरणम्। तत्रायमर्थः सांशयिकः किं शृते दध्नि (च) प्रणीताधर्माः कर्तव्याः, उत न कर्तव्या इति। किं प्राप्तं? न कर्तव्या इति। परार्थमेतत् प्रदानार्थमिति, न प्रणीतार्थम्। दधि च तण्डुलविभागश्च एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतं च तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय। न श्रपणार्थं दधि पयो वा विधीयते। तत्र हि सप्तमीसंयोगः अनुवाद एव। न च प्रणीताकार्ये विधीयते दधि पयो वा। तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते। नहि प्रणीतानां दध्नश्च अर्थसामान्यं किंचिदस्ति। तदर्थश्चायं संस्कारः श्रपणद्वारकः। तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति।

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः। ४४॥

भाष्यं— न चैतदस्ति प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्तव्या इति। श्रपणसाधने हि ते (धर्माः) विधीयन्ते, न श्रपणार्थं उत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्तेत। तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियन्ते। क्रियते च दधिपयोभ्यां श्रपणम्। तस्मात् तद्धर्मैः संयोगः स्यात्।

सोम—युक्तं परिधेर्यूपकार्ये नियोजने वचनेन विनियोगात् यूपधर्मकरणम्। इह तु 'शृते चरुं' 'दधनि चरुं' इति सप्तमीश्रवणेऽपि न प्रणीताकार्ये विधानं शृतदध्नोः प्रदेयत्वात्, सप्तमी च 'सह श्रपयति' इति विहितसहश्रपणलभ्यार्थिकाधारत्वानुवादः, इत्युक्तं षष्ठे। तस्मादिह न प्रणीताधर्माः। न च शेषत्वाभावेऽपि साधनत्वमादाय पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या साधननिवेशिनो धर्मा भवेयुरिति वाच्यम्। पूर्ववदत्र साधनत्वबोधकवचनाभावात् इति शङ्कयोत्थानात् संगतिः। साधनत्वमात्रं धर्मप्राप्तौ तन्त्रं, न तु वाचनिकत्वं इत्याशयेन सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु—परार्थे प्रधानार्थे दध्नि शृते च प्रणीताभिः सह अर्थसामान्याभावात् प्रणीताकार्यकरत्वाभावात् प्रणीतासंस्कारस्योत्पवनादेः तदर्थत्वात् कार्यार्थत्वादिति।

वि—'शृतदध्नोः प्रणीताना न धर्माः सन्ति वा, नहि। अप्रणार्थत्वतः, सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः॥'

अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोः अत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम्। ततः समानत्वात् तद्धर्माः सन्ति।

भाट्ट—अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्माः सायंदोहादयः भवन्त्येव। तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्यापि तु 'सह श्रपयति' इति विधित्वेन अर्थसिद्धत्वात् असत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा साधनत्वसत्त्वेन अपूर्वसंबन्धिश्रपणसंबन्धि त्वस्य सत्त्वात् दधिशृतयोः प्रणीताधर्मा अपि उत्पवनप्रतपनादयो भवन्ति। नहि

त्वेन वृथाचेष्टारूपत्वात् विहितानुष्ठाननिषिद्धानुष्ठान प्रयुक्तदोषाभावेन तन्निर्घातार्थत्वानुपपत्तेः अदृष्टार्थत्वमेव एतेषां नैमित्तिकानां इति निर्भायते, तदा अस्तु समुच्चय। यत्तु अग्ने आयतनात् बहिर्नयनप्रयुक्त प्रापणपक्षे दोषः, नासौ दर्शवैगुण्यापादक इति न तमादायापि अस्य दोषनिर्घातार्थत्वम्। इति प्राप्ते, भेदकप्रमाणाभावात् न कर्मान्तरम्। न च वाक्यभेदापादको गुणः, द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधानेन तस्य वाक्यभेदानापादकत्वात्। देवतायाश्च उपपादकीभूतयागापेक्षाया ऐन्द्राग्नवाक्यवत् प्रकृतानामेव उपपादकत्वोपपत्ते भवदुक्तरीत्यैव चरुत्वाधिकरणत्वयो अप्राप्तत्वात् अनुवाद। यच्छब्दप्रयोगात् उद्देश्यत्वाच्च मध्यमादेर्दध्यादेश्च प्रकृतस्यैव ग्रहणम्। देवताकारकस्य एकवाच्च परस्पर विशेष्यविशेषणभावेन अग्निपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्य एकत्वदोपादानेन वा विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वात् न विधेयानेकता। यथा च अष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिः, तथा अनारभ्याधिकारप्रस्तावे वक्ष्यते (६।५।६)। अन्यथा उद्देश्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परं अगत्या स्वीक्रियते इति मूलानुयायिनः। वस्तुतस्तु स्वीकारे प्रमाणाभावात्, पञ्चशरावाक्येऽपि च इन्द्रदेवतोद्देशेन त्वत्पक्षे नैमित्तिकपञ्चशरावौदनरूपैककारकविधानापत्ते, प्रकृते उद्देश्यानेकत्वाङ्गीकारे च तत्र विधेयानेकत्वस्वीकारस्य वारयितुमशक्यत्वात् द्रव्योद्देशेन देवतामात्रविधिसंभवानुपपत्ते, द्रव्यदेवताविशिष्टभावनान्तरविधिपक्षेणैव सिद्धान्तोपपत्ति। न च अभिमतेऽपि पक्षे उभयान्यतरविनोगुणस्य याजिनवत् यागभेदकत्वापत्ति, भावनामात्रभेदकत्वे ऽपि वा पञ्चशरावाक्येऽपि तत्प्रसक्तिरिति वाच्यम्। यच्छब्देन पूर्वयागप्रत्यभिज्ञानेन पूर्वयागीयदेवतान्तरस्य त्यागस्य [illegible] अत एव वाक्यभेदपरिहारार्थं परं भावनाभेदमात्रं अभ्युपगम्यते। वाजिनादावुभयान्यतरत्वाभावात् यागान्तरम् इति विशेष। अत एव दर्श प्रत्यभिज्ञाने यागैक्ये अवधारिते पूर्वदेवतान्तरे सति द्रव्यान्तरेणोभयविशिष्टैकत्वेन उभयेन वा विशेषाभावात् तयोरपि तत्तदर्थत्वेनैव विधीयमानता विशेषणत्वम्। अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टभावना [illegible]

विधानेऽपि पूर्वयागीयद्रव्याणां मध्यमादीनां एतद्भावनां प्रति उपादेयत्वात् न लौकिकमध्यमादिग्रहणप्रसक्तिः, न वा लौकिकदध्यादिग्रहणम्। भवदुक्तरीत्यैव चरुत्वाधिकरणत्वयो अनुवादत्वेन ममापि अविधेयत्वात्। यत्तु तन्तु स्वविज्ञादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादे सहश्रपणापत्ते न चरुत्वप्राप्तिः, इति तद्विधिरावश्यक एव। दध्यादिना च सह श्रपणविधानात् तदधिकरणत्व परमनुवाद। सर्वथा न लौकिकग्रहणम्। किंच 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्' इत्यस्य अपनयविधित्वादपि अयमर्थो निर्णीयते। तथाहि, न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधा विभागो विधीयते, तस्य मध्यमादि वाक्यैरेव प्राप्तत्वात्। न च अस्मन्मते विभेष्टितण्डुलवत् पुरोडाशादिप्रकृतित्वेनापि लोकसिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां ग्राह्यत्वापत्ते प्रयोगान्तःपातिविभागसिद्ध्यर्थं विधिरर्थवान् इति वाच्यम्। लोकसिद्धमध्यमादिग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतव्रीहिसंस्कारकनिर्वापप्राप्त्यभावेन महायागे एव हवींषि निर्वपेत् इत्यनुवादानुपपत्ते व्रीहीणामेव आग्नेयोपादेयतया विभागस्यापि अर्थप्राप्तत्वात्, अपगसत्रेण चित्रेष्टिन्यायाभावाच्च (१।४।२)। अत 'त्रेधा तण्डुलान्' इति पदद्वय आनर्थक्यभिया प्रकृतहविःपरं अङ्गीकृत्य तस्य अपरित्यक्तयागान्वयस्यैव प्रकृतदेवताभ्य अपायो विधीयते। आनर्थक्यभिया न त्यागोऽपि अपेत। तदपनये च प्रकृतदेवतानां यागसंबन्धोऽपि अपनीतो भवति। न च अपनयनेऽपि नैमित्तिकदेवतान्तरविधिबलादेव सिद्ध इति विधिवैयर्थ्यं, एतद्विध्यभावे पूर्वयागस्य पूर्वदेवतासंबन्धतया देवतान्तरानपेक्षत्वेन तत्र नैमित्तिकदेवतान्तरस्य तद्विशिष्टभावनान्तरस्य वा विधानानुपपत्ते। नैमित्तिकस्य हि निरवकाशत्वं निराकरिष्यते। यागान्तरविधाने नैव गौरवादोषापत्ते न निरवकाशता। अत एव यत्र धर्मान्तरविध्यसंभवः प्रमाणान्तरसंभवेन, तत्र कर्मान्तरं गुणो निरवकाशत्वेन नैमित्तिकत्वं निवारयत्यपि [illegible] अत एव अपनयविध्यभावादेव [illegible] कर्मान्तरम्। 'ये मध्यमाः स्युः ते अग्नये [illegible] ये मध्यमास्तान् [illegible]

टुप्— (ऐकाधिकरण्यं सूत्रस्वरसप्राप्तं विहाय किमिति अधिकरणभेदो भाष्यकारेण आश्रितः ? अत आह, सत्य–) एते द्वे सूत्रे (अभ्युदये० शृतो०) तुशब्द–वाशब्दरहिते (सती स्वरसतः) पूर्वपक्षे (पूर्वपक्षतया) धर्मवती दधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे (तु अपनयो वा० लक्षणार्था० इति) द्वे सूत्रे वाशब्देन एतं पक्षं व्यावर्त्य न प्रदानधर्मैः युज्येते दधिपयसी इति (सिद्धान्तं) स्थापयतः (स्वरसेन)। एवं (तु) सूत्रकारप्रस्थानमपास्य (ततः प्रतिपन्नमैकाधिकरण्यमपास्य पक्षविरुद्धम्) वृत्तिकारः (भाष्यकार एव) पक्षाविरोधिनीं व्याख्यां चकार । तत्र हि उक्तं तदेवेदं आमावास्यं कर्म, केवलं तु द्रव्यं (पूर्व–) देवतातः अपनीतं देवताऽन्तरेण युज्यते नापनीतयागार्थत्वमेव यत् । तस्य कथं यागधर्मा न स्युः । (श्रुत्यैव च सूत्रकारेण चरुसंस्कारार्थता दोहयोर्निरस्य प्रदानार्थतैव निर्णीता ' नातत्संस्कारत्वात् ' ६।५।६।२४ इति)। अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन (सप्तमीश्रुत्या श्रपणार्थे दधिपयसी इति–) पूर्वपक्षस्य कृतस्य (द्वे) एते सिद्धान्तसूत्रे । (तथा) उत्तरे अपि (सूत्रे) एवमेव (अनेन सिद्धान्तेन कृतस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तसूत्रे)। एवं पूर्वस्यपूर्वस्य न्यायस्य अपवादतया उत्तरोत्तरमधिकरण इति (सङ्गतत्वात्) युक्ततर आरम्भः । (अथ कस्मात् आदावेव पशुकामेष्टिवाक्यं नोदाह्रियते, तथा सति पाठो ऽपि न्यायो न विरुध्यते सूत्राणि च एकवाक्यतया यथा श्रुति व्याख्यातानि भवन्ति । अत आह–) इतरथा (अधिकरणभेदानाश्रयणे) अभ्युदयोदाहरणं (गौणं) हेयमेव स्यात् । (प्रकृताधिकरणसिद्धान्तमाह–) न्यायस्तु स एवेति (यः पक्षे)।

सोम— (दृष्टान्तरूपा अवान्तरसंगतिः) न च अरथार्थस्य पक्षे एव व्युत्पादनेनास्याधिकरणस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तथापि पूर्वाधिकरणरीत्या सप्तमीश्रवणात् प्रणीतार्थत्वमिति कस्य चित् व्यामोहः स्यादिति तन्निराकरणार्थत्वेन अवैयर्थ्यात् । सूत्रार्थस्तु– अभ्युदये दोहावनयः अपनीतदेवताको दोहः प्रदेयधर्मः स्यात् प्रदेयत्वेन दोहमात्रे इति ।

वि— ' पयोदध्नोरभ्युदिते न ते स्युर्वा, पुरेव नो ।, प्रकृतत्वाद् देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ।। ' अन्यवत् तण्डुलवत् । ११.

भाट्ट–– अभ्युदितेष्टावपि तर्हि (प्रायणीयेष्टिवत्) सप्तमीनिर्देशात् दधिशृतयोः अधिकरणत्वावगतेः प्रदेयधर्मा भवेयुः, ' यह श्रपयति ' इत्यस्यापि पूर्ववदेव नित्यानुवादत्वोपपत्तेः । न च चोदिष्टादिद्रव्योद्देशेन तत्र देवतामात्रविधानात् दध्याद्यधिकरणत्वस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तेः तस्य प्रदेयत्वं इति वाच्यम् । द्रव्यद्वयोद्देशेऽपि वाक्यभेदतादवस्थ्यात् । तत् वरं सप्तमीश्रुत्या विधेयानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यैव अङ्गीकारः । वस्तुतस्तु भावनाऽन्तरस्यैव तत्र पक्षे अङ्गीकारात् अधिकरणत्वस्यापि विधौ न वाक्यभेदः । इति प्राप्ते, ' यदि गृह्णीत हविः अभि उदियात् अथो तर्हि एतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् दधि पयश्च ' इत्यादिलिङ्गवत् अपनयविधेश्च प्रकृतयागीययोरेव दधिपयसोः भावनाऽन्तरेऽपि प्रदेयत्वेनैव उपादेयत्वस्य पक्षे व्यवस्थापितत्वात् अधिकरणत्वविवक्षाऽनुपपत्तेः भवन्त्येव प्रदेयधर्माः । ९.

मण्डन — ' ते स्युरभ्युदये पुनः । ' ते प्रदेयधर्माः ।

शंकर— ' अभ्युदयेष्टौ प्रदेयता । ' ११. दधिशृतयोः ।

ॐ अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्त्युत्तरं निर्वापात् प्रागपि चन्द्राभ्युदये वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभूतेष्वपनयात् । ६।५।४।१६ ॥

भाष्य— प्रकृतमात्र निमित्त इति स्थितम् । नैमित्तिकस्तु देवताऽपनयो देवताऽन्तरसंयोगश्च किं निर्वापोत्तरकालं तण्डुलवतो हविषि कर्तव्य. निर्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात् प्राक् अभ्युदये, उत वैकृतीभ्य एव इति संशय. । किं तावत् प्राप्त ? अनिरुप्ते अभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेत् इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्म । कुत. ? तण्डुलभूतेष्वपनयात् तण्डुलभूतेषु अपनयः श्रूयते । ' यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति

कारकमेकमेव विधेयम्। अभ्युदयेष्टिप्रकरणे च ' सह श्रपयति ' इति वचनमस्ति। तत् देवतैक्यात् दधिस्वविष्ठयोः, शृताभिष्ठयोश्च सहपाकं विधत्ते। ततश्च अर्थतः प्राप्तं चरुत्वं दधिशृतयोश्च अधिकरणत्वं अनूद्यते। केवलं तु देवताकारकं विशिष्टं विधीयते प्रकृते दर्शे, इति वाक्यभेदाभावात् न कर्मान्तरविधिः इति। (६।५।११)। तदेतदाक्षिपन्ति (अप्पय्य) दीक्षिताः। दधिवाक्ये शृतवाक्ये च प्रतिद्रव्यं देवतासम्बन्धबोधनात् वाक्यभेदो दुष्परिहरः इति कर्मान्तरत्वपूर्वपक्षो दुष्परिहरः। अङ्गीकृतं च षष्ठे एव (६।४।६।२२-२३) वाक्यभेदप्रसङ्गपरिहाराय प्रकृतयागहानेन कर्मान्तरविधिपरत्वम्। यथा ' यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् ' इत्यत्र ओदनद्रव्यविधानात्, पञ्चशरावपरिमाणविधानात्, महेन्द्रेण च सह विकल्पतः प्राप्तस्य इन्द्रस्य नित्यवद्विधानात्, वाक्यभेदभियैव प्रकृतकर्महानेन कर्मान्तरस्य दोहार्तिनिमित्तकस्य विधिः सिद्धान्तितः। अन्यथा अभ्युदये वाक्यभेदं सोढ्वा देवताऽन्तरमात्रविधिवत् यस्योभयं इत्यत्रापि आर्तदोहप्रतिनिधिविधिः इति पूर्वपक्ष एव परावर्तेत इति। तदेवं अनतिक्षुण्णमीमांसान्यायाना विभीषिकामात्रमेव। तथाहि। वाक्यभेदादपि बलवत् आनर्थक्य, अप्रामाण्यापत्तेः। अत एव श्रुत्यादीनामपि ' आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीत बलाबलं ' इत्युक्तम्। तदिह विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् ' सह श्रपयति ' इति सहपाकविधिः, अभ्युदयवाक्यस्य कर्मान्तरविधित्वे ' दधश्चरुं ' ' शृते चरुं ' इत्यत एव सहपाकप्राप्तेः अनर्थकः स्यात्। न च ' प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः ' इति प्रधानविधौ ' घृते श्रपयति ' इति गुणविधिप्राप्तघृतानुवादवत् कर्मान्तरत्वेऽपि अभ्युदयवाक्ये सहश्रपणविधिसिद्धचरुत्वानुवादः स्यात् इति वाच्यम्। उभयप्राप्तौ अनुभयप्राप्तौ वा सम्बन्धविधिः इति हि जघन्याधिकरणे (३।३।१०) उक्तम्। चर्वनुवादे च तद्देवतासम्बन्धाभिधानात् योगविध्यसिद्धिः। अतः सहपाकविध्यानर्थक्यपरिहाराय उद्देशेनैव तात्पर्यग्रहात् निर्वपेत् इत्यस्यानुषङ्गेण स्वविष्ठयोदिष्टदधिशृतरूपद्रव्यचतुष्टयेऽपि देवताऽन्वयविधानार्थत्वात् प्रतिद्रव्यं वाक्यभेदमेव अभ्युपेत्य न प्रकृतकर्महानं अप्रकृतकर्मान्तरविधानं च युक्तम्। तदुक्तं ' **गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम्। वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥** ' इति। (वा. पृ. २२३)। वाक्यभेदाभ्युपगमस्य हि एतद्वार्तिकोक्तस्य ईदृग्विधमेवोदाहरणं नान्यत्। गौणत्वोदाहरणं तु ' यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते ' इति। लक्षणोदाहरणं तु मत्वर्थलक्षणैव। आर्तिवाक्ये तु सहपाकविधिवत् आनर्थक्येन तात्पर्यग्राहकस्य अभावात् वाक्यभेदपरिजिहीर्षया कर्मान्तरविधिरेव न्याय्यः इति वैषम्यम्। पृ ११३-११५.

☒ अभ्युदितेष्ट्यनुष्ठानं दर्शप्रवृत्त्युत्तरं निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये॥

निरुप्ते स्यात् तत्संयोगात्। ६।५।३।१२॥

भाष्यं— अस्मिन्नेव उदाहरणे संशयः किं यदि निरुप्ते अभ्युदयोऽवगम्यते तदा अभ्युदितेष्टिः, उत अनिरुप्तेऽपीति। किं प्राप्तं? निरुप्ते, अवगते (चन्द्रोदये), अभ्युदितेष्टिः स्यात्। कुतः? तत्संयोगात्। निर्वापसंयोगो हि भवति। ' यस्य हविर्निरुप्तं ' इति। तस्मात् अनिरुप्ते नैतद्विधानमिति।

टुप्— आद्यो पदान्तरगतो गुणो विचारितः। इह पदान्तरगता क्रिया विचार्यते। एतावान् भेदः।

प्रवृत्ते वा, प्रापणान्निमित्तस्य। १३॥

भाष्यं— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। अकाले तत्र प्रवृत्तिमात्रे स्यादेतत् विधानम्। प्राप्तं हि तावन्नैव निमित्तं, यस्य हविरभ्युदेति इति हविर्ग्रहणं स्वाश्रयेण। यस्य हविः अभि उदेति इति हविर्लक्षितः उदयः निमित्तं, प्रवृत्त हविर्लक्षयति, नौदासीनम्। तस्मात् हविरभ्युदेति इत्युच्यमाने प्रवृत्तं हविः अभ्युदेति इति गम्यते। नहि तत् निरुप्त इत्येतेन शक्यं विशेषयितुम्। भिद्येत हि तदा वाक्यम्। यस्य हविः निरुप्तं इत्येवं अनपेक्ष्यमाणे, हविः अभि उदेति इति शक्यते विधातुम्। तस्मात् अनिरुप्तेऽपि हविः इति।

परामर्शित्वात्, दर्शस्य प्रकरणात्, संनिधिनाऽभ्युदितेष्टेश्चोपस्थितत्वात्। वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव प्रकरणे शाखान्तरे 'द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत, यः कामयेत ऋध्नुयामिति' इति श्रुतस्य द्विरभ्यासस्य विधायकमेतद्वचनम्। अन्यथा विकृतिप्रकृत्योरकालोपक्रमपर्यवच्छिन्नजीवननिमित्तयोर्विहितत्वेन निमित्तानन्तरमेव कर्तव्यताया ज्ञातत्वेन, सम्प्रति कतरत् कर्तव्यमित्यार्थवादिकः संशयोपन्यासो न समञ्जसः स्यात्। अभ्यासपक्षे अमावास्यापौर्णमास्योर्मध्ये कतरा प्रथममभ्यसनीयेति सन्देग्धुं युज्यते। तस्मात् द्विरिज्यावादः। इति प्राप्ते, ऋद्धिकामपदाश्रवणात् दर्शाभ्युदितेष्टयोरेवायं वादः। 'अर्धं हविरातञ्चनाय निदध्यात्' इति विधानाल्लिङ्गादेव दर्शेष्टिरपि प्राप्तैवेति चेत्, कृतमेवेति पुनर्न किमपि कार्यमित्यातञ्चनार्थमर्धहविःस्थापनं व्यर्थमित्याशङ्काऽपनिनीषया तच्छेषोऽयं वादः। 'एकामेव यजेत न द्वे' इत्याशङ्कितुः पक्षं स्तुत्वाऽनूद्य दूषयति। यत्पूर्वयेति। सम्प्रति कृतेयमिष्टिर्यदि पूर्वा दर्शेष्टिरेव, तदा अस्या अकालोपक्रान्तत्वात् प्रायश्चित्तेष्टिलोपः। यदि चेयमुत्तरा प्रायश्चित्तेष्टिरेव, तदा परदिने पर्वणि कर्तव्याया अप्यकरणाच्छम्बट्कारः। अतो द्वयोः कर्मणोर्भेदावश्यंभावादेकामेव न द्वे इति पक्षमनादृत्य द्वे एव यजेत, न केवलमभ्युदितेष्टिमिति पक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात्। अर्धमातञ्चनाय निदध्यादित्यर्थवादार्थः। सकर्ष. १।२।८.

इ अभ्युदितेष्टिरूपं चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं प्रायश्चित्तं असंनयतोऽपि भवति ॥

सांनाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात्।६।५।६।२१॥

भाष्यं—अभ्युदितेष्टिरेव उदाहरणम्। तत्र श्रूयते 'दधनि चरुं' 'शृते चरुं' इति। तत्र संदेहः किं संनयतो भवति अभ्युदये प्रायश्चित्तम्, उत अविशेषेणेति (संनयतः असंनयतश्चेति)। किं प्राप्तं? संनयतः अभ्युदये प्रायश्चित्तम्। कुतः? सांनाय्यसंयोगात्। सांनाय्यसंयोगो हि भवति 'शृते चरु' 'दधनि चरु' इति। शृताद्यभावात् न असंनयतो भवितुमर्हति। वैगुण्यं हि तथा स्यात्।

औषधसंयोगाद् वोभयोः। २२ ॥

भाष्यं—वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। उभयोरपि स्यात्, न केवलस्य संनयतः। कुतः? औषधसंयोगात्। ये मध्यमाः, ये स्थविष्ठाः, ये क्षोदिष्ठाः इति भवति औषधसंयोगः। स च शक्यः असंनयतोऽपि इति। तस्मान्नासति कारणे असंनयतो निवर्तेत। अतः उभयोरपि पक्षयोः प्रायश्चित्तमिति।

वैगुण्यान्नेति चेत्। २३ ॥

भाष्यं— इति यदुक्तं, असंनयतो दध्नः शृतस्य चाभावात् तदधिकरणता नास्ति, तस्मात् वैगुण्यं तस्मिन् पक्षे इति, तत् परिहर्तव्यमिति।

नातत्संस्कारत्वात्। २४ ॥

भाष्यं—नैतदेवम्। नहि दधि अधिकरणं चरोः श्रपणे श्रूयते। किंतु यथा स्थविष्ठा इन्द्राय प्रदाने, एवं दधि अपि देवतासम्बन्धार्थं विधीयते, न चरुसंबन्धार्थमिति। भिद्येत हि तथा वाक्यं स्थविष्ठाः देवतायै, दधनि च ते कर्तव्याः इति। सप्तमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽर्थे अनुवादः। तस्मात् अविरुद्धितं तेषां साहित्यम्। लक्षणत्वेन हि ते श्रूयन्ते इति। नहि पयो दधि च नास्तीति स्थविष्ठादीनां न देवताऽपनयो भवति। असंनयतोऽपि अर्थादप्सु श्रपयिष्यते इति।

टुप्—'भिद्येत हि तथा वाक्यं' इति (भाष्यं) स्वार्थपरार्थत्वद्वयापेक्षमेतदुच्यते। देवतासम्बन्धे अस्य स्वार्थता, चरुसंबन्धे परार्थतेति। 'सप्तम्यर्थः अनुवादः' इति, (भाष्ये तु 'सप्तमीसंयोगस्तु प्राप्तेऽर्थे अनुवादः' इत्येव पङ्क्तिः। दुप्टीकाकृन्मतानयोस्तु अर्थतोऽनुवादः स्यात्, तन्मतेन भाष्येऽपि तथैव वा पाठः स्यात्) कथमेतत्? एतस्मात् दर्शकर्मैव निमित्ते अन्यथाकारम् (अन्यथाभूते इत्यर्थः। 'अन्यथैवकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' पा० ३।४।२७ इति कृञो णमुल्) तत्र पय. स्वैर्धर्मैर्धर्मवत्। औषधान्यपि श्रपणं स्वैरेव धर्मैः प्रणीतादिभिर्धर्मवत्। तयोः प्रत्यक्षेण चोदनावाक्येन भिन्नेन श्रपणमुपदिश्यते (औषधस्य अद्भिरेव, पयसस्तु उत्पवनम्) पुनः साहित्यं, येन अर्थतः समर्थो भवेत्?। दध्नस्तु श्रपणमेव नास्ति। तस्य

चन्द्रव्यतिरिक्तचन्द्रस्थानां मध्ये एवैकस्याः कलायाः सूर्यमण्डलेन आधावयवविप्रकर्षादारभ्य अन्त्यावयवविप्रकर्षः, आधावयवसंनिकर्षादारभ्य अन्त्यावयवसंनिकर्षो वा यावता कालेन जायते, तावान् कालो यथाक्रमं शुक्लकृष्णपक्षगतः प्रतिपद्द्वितीयादिशब्दप्रतिपाद्यः। अत एव तिथिशब्दः प्रतिपदादिशब्दाश्च कलास्वेव शक्ताः। काले तु निरूढलक्षणयेति ध्येयम्। भाट्ट. ५।४।७. ● अमावास्या उत्तरेद्युः, वेदिः पूर्वेद्युः इत्यङ्गप्रधानयोः कालभेदो वचनात्। 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति'। भा. ११।३।२।१. ● 'अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी। ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥' इत्यादिना धर्मजातस्य अध्ययनाङ्गभूतस्य अविघ्नार्थत्वस्मरणात्। मु. पृ. ५३. ● अमावास्या। चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशास्त्रात् नियतपरिमाणेन अमावास्याकालेन अविनाभावः। पृ. ९७८, ● अमावास्या प्राक् सोमात् सान्नाय्यरहिता। पृ. ७३०. ● 'अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना' अमावास्याया पार्वणहोममन्त्रोऽयम्। वि. ९।२।१८.

※ 'अमावास्यां' इति समुदायविधिः॥

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीं, अमावास्यामभिचरन्' इति प्राकरणिकं वाक्यद्वयम्। तत्र द्वितीये यजेतान्तानुपङ्गेण वैरिमरणोद्देशेन अग्नीषोमीयपुरोडाशविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः। तच्च प्रकरणिन्यो भिन्नं स्वतन्त्रं, वाक्येन प्रकरणबाधात् (इत्येकः पक्षः)। वाक्यप्रकरणयोः अविरोधाद्वा वैमृधवत् अङ्गं, फलपदं तु सर्वकामवाक्यलब्धानुवादः। विधाने पञ्चप्रकारापत्तेः वाक्यभेदाच्च (इति द्वितीयः)। अमावास्यासमुदायत्वाम्नानत्वेन वा समवायफलोद्देशेन प्रकरणिन एव पुनर्विधिः (इति तृतीयः)। समुदायतत्फलयोः अन्यतरोद्देशेन इतरवैयर्थ्यं इति चेत्, तर्हि दार्शिकाग्नेयदेवतोद्देशेन भ्रातृव्यवत्प्रयोगे सोमग्राहित्वविधिः, प्रासाप्रासविवेकेन तथा पर्यवसानात् (इति चतुर्थः)। इति प्राप्ते, एकप्रसरतामङ्गात् नायमपि पक्षो युक्तः। इन्द्रियकामवाक्ये इव फलोद्देशेन अग्नीषोमीय हविर्विधीयते प्रकरणलब्धपक्षाश्रयस्य यमित्यनुवादः। स च दार्शिके समुदायमात्रे लाक्षणिकः। अमावास्यापदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात्। चतुर्थप्रकाराश्रयणात् (विधेः) लाघवं च वाक्यगतेश्चित्रवात्। भाष्यमपि एवंपरमुन्नेयम्। संकर्ष. १।२।१६.

● 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' अमावास्याशब्दोऽयं कालवाची। वि. ४।४।८. ● अमावास्यायामपि उपांशुयाजसत्त्वं शाट्यायनशाखानुरोधेन। (कौत्र. ३।६) के. ● 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति कालस्य नियमविधिर्नानुवादः। भा. ४।२।९।२३-२४. ● 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इत्यस्य कालविधायकत्वासंभवेऽपि एकस्य निकस्य सूक्ष्मयोगविधायकत्वम्। वि. २।२।२. नियमविधिरयम्। ४।२।९. नाव उत्पत्तिविधिदोषः, किंतु प्रयोगदोषः। ११।२।१. ● अमावास्याया आग्नेयस्य पुनःश्रुतिः ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्था, न कर्मान्तरविधायिका। भा. २।३।१४। २७-२९, ● अमावास्यायां आग्नेयसान्नाय्ये प्रधानम्। ६।३।१।५. ● अमावास्याया आज्यभागयोर्याज्यानुवाक्ये वृधन्वत्यौ। 'अग्निः प्रत्नेन जन्मना॰ सोम गीर्भिष्ट्वा वयं॰' इति। बा. २।२।३।२ पृ. ४७५.

● अमावास्याया उपांशुयाजः स्यात् इति के चित्। नेति सिद्धान्तः। भा. १०।८।१७।५३-५४, ● अमावास्याया ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः इत्युभयं साङ्गं चोद्यते। एष सायदोहः, अर्थात् पूर्वेद्युरुत्पद्यते। स्वभाव एव दध्नो यत् पूर्वेद्युरुपक्रान्तं अपरेद्युरभिनिर्वर्तते। ३।६। ८।२९, ● अमावास्याया औपवसथ्येऽहनि वेदिकर्म निर्दिष्टं 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति। सत्यं, पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिकरणं श्रुतं, न परिमर्दनं, यथाकालमेव (उत्तरेद्युः) श्रुते ब्रह्माणि परिग्रहः करिष्यते। अथवा अमावास्यायां वेदिकरणं पूर्वेद्युर्वचनेनोपदिष्टम्। तस्मिन्नपरकृष्यमाणे परिग्रहोऽपि अपकृष्टः, प्रसङ्गोऽपि, प्रस्तरणमपि। प्रधानदेशकालत्वात् गुणानाम्। १२।१। १८।३८-३९. ● अमावास्याया त्रयोदश आहुतयः। पञ्च प्रयाजाः, द्वौ आज्यभागौ, आग्नेयाहुतिरेका, दधिपयसोः संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् एका, स्विष्टकृत्, त्रयोऽनूयाजाः इति। सोम. १०।८।१८. ● अमावास्याया नित्य

श्रूयते। श्रुतं चरुमिति हि तत्र भवति वचनम् । न चाभ्युदयकाले श्रपणं कृतमस्ति। तस्मात् कर्मान्तरम्।

टुप्— ' यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्' (इति) ' ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपाले ' इति च द्वे वाक्ये। कुतः ? अर्थभेदात् (उभयत्रापि आख्यातश्रवणात् । अतः) न तयोः (निमित्तनैमित्तिकत्वं) सम्बन्धः इति के चित् । तन्न । अर्थैकत्वात् (प्रयोजनैकत्वात्) एकं वाक्यमित्युक्तम् (२।१।१४। ४६) निमित्तनैमित्तिकत्वेन (च) एकोऽर्थः । न च अभ्युदयो विधीयते । इदानीं किं यत् निमित्तमिति (चिन्त्यते)। यस्य, हविः, निरुप्त, (पुरस्तात्, चन्द्रमाः,) इति पञ्चपदविशिष्टं निमित्तं (अभ्युदयाख्यं प्रतीयते) न च तावत्परिमाणं (पञ्चपदविशिष्टं) निमित्तं (नैमित्तिकेन) संगच्छते । किंतु यावानेव तस्याश्रयः, तावानपेक्ष्यते (यावता विशेषणेन विना अभ्युदयस्य निमित्तता न घटते, तावदेव गृह्यते यथा इष्टिप आर्तिः) । उच्यते । सर्वमपेक्षितम् । (कथं ?) अभ्युदयस्य तावत् कर्ता (चन्द्रमा) विवक्षितः (एव) । नियतदिक्त्वाच्चाभ्युदयस्य ' पुरस्तात् ' इत्यनुवादः । (ननु शुक्लादौ पश्चादपि चन्द्रमसोऽभ्युदयः । तत्राह–) यत्तु पश्चात् दर्शनं, न सोऽभ्युदयः । न च कदा चिदपि चन्द्रमा नोदेतीति इति प्रक्रमेण विशेष्यते । अतः सर्वमीप्सितं नैमित्तिकस्य (अतः सर्वं विवक्षितम्) । एवं निमित्तं विशोध्य नैमित्तिकं विचार्यते किं कर्मान्तरं, किंवा प्रक्रान्तस्य (दर्शस्य) विशेषमात्रमिति । (पूर्वपक्षमाह–) यागे विधीयमाने नानेकविधानदोषः । प्रकृते तु गुणे विधीयमाने वाक्यभेदः (स्यात्) । प्रवृत्तं तु (कर्म अकाले प्रवृत्तं) दुष्यते इति ।

अपनयो वा, विद्यमानत्वात् । २ ॥

भाष्यं— देवताऽपनयो वा । कुतः ? विद्यमानत्वात् । विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि । तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासंबन्धो हविषो नोपपद्यते, यस्यानुपपत्त्या यागः कल्प्येत । तस्मान्न यागान्तरम् । तेष्वेव हविःषु देवताऽन्तराणि विधीयन्ते ।

टुप्— विद्यन्ते हि कर्माणि प्रकृतानि (येषु देवताऽन्तरमात्रं विधातुं शक्यते) । कतमानि तानि ? उच्यते । श्रूयते (अत्र) ' त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ' इति । तत्र " त्रेधा " इत्यनुवादः, नित्यात् दर्शयागानाम् । (तण्डुलान् इत्यपि संयुक्तमात्रप्रदर्शनार्थम् । विभागमपि न विधत्ते मध्यमादिविनियोगवशेनैव अर्थसिद्धत्वात् । न च तण्डुलविशिष्टविभागवचनं युक्तं, कल्पनागौरवभयात् । अतोऽयं वाक्यार्थः ' विभजेत् । किं ? संयुक्तम् । केन संयुक्तं ? दर्शद्रव्यदेवताकेन यागेन इति)' । अतो विभागोत्तरकालं शुद्धा यागा विद्यन्ते (प्रकृताः) । इदानीं निर्वपेत् इति भावना द्रव्यदेवतागुणविशिष्टा (विहिता) यागमन्तरेण अनुपपद्यमाना यागं कल्पयति, प्रकृतं वा उपादत्ते । तत्र कल्पनात् क्लृप्तप्रत्ययो बलीयान् । प्रकृतसम्बन्धविधानाच्च (यथाक्रमं) प्रथमभावनायाः प्रथमः (यागः), उत्तरे तु उत्तरयोः ।

तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् । ३ ॥

भाष्यं— देवताऽपनयस्वरूपाश्चामी शब्दा भवन्ति । ये मध्यमास्तेषां देवताऽन्तरं विधीयते । तत्र द्रव्यं प्राप्तम् । अप्राप्ता देवता विधीयते । कथं पुनर्देवताविधानार्थे नानेकगुणविधानदोषो जायेतेति । उच्यते । नैवात्रानेको गुणो विधीयते कस्मिंश्चिद्वाक्ये । त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यत्र तावत् विभागमात्रं विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्माददोषः । ये मध्यमास्तेषामग्निर्देवता विधीयते, अन्यत् पुरोडाशादि अनूद्यते । ये स्थविष्ठास्तेषां दधिसहितानामिन्द्रो देवता अस्मिन् वाक्ये विधीयते । तत्रार्थप्राप्ता श्रपणे सति चरुता सह दध्नायमैन्द्रार्थप्राप्तेनैवास्मिन् वाक्ये अनूद्यते । ये क्षोदिष्ठास्तेषां शृतसहितानां विष्णुः शिपिविष्टो देवता विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते । तस्माददोषः ।

टुप्— नैवात्र अनेको गुणो विधीयते (कर्मोद्देशेन), किंतु विद्यमानहविर्विभागादिदातृत्वविशिष्टा (विद्यमानस्य हविषः तण्डुलाख्यस्य यो विभागः तेन, अग्निना देवतया दातृत्वेन च विशेषणेन विशिष्टा) भावना प्रकृतयागसंबद्धा विधीयते । तथा उत्तरे दधिस्थविष्ठचर्वाधारेन्द्रप्रदातृत्वविशिष्टा (दध्ना, स्थविष्ठेन तण्डुल-

रि सा। अतसे शुष्कतृणे । शुशुचान् दीप्तवान्। आप इव द्वीपं, दधति प्रयांसि अन्नादीनि। वाक्यार्थे तु प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पदानां संबन्धः। तत्र साइत्येत दाक्षितः (सा इति तच्छब्देन आक्षिप्तः) यच्छब्दः तृतीयपादे कल्प्यते। शुष्कतृणे दीप्तोऽग्निरिव या लक्ष्यते तव सहचारिणी नित्य ऋष्टिः तव वल्लभा, सा तावत् त्वत्प्रसादेन अस्माकमेव । येऽपि अमी (मरुतः) पुराण जलं वृष्टिरूपेण विक्षिपन्तः आप इव द्वीप अन्नानि धारयन्ति तव प्रियतमाः (राजाहःसखिभ्य. टच्) तेऽपि अस्माकमेव। स त्वमेवं साधारणऽन्यः सन् अमरत्वं न केवलं देहि (किंतु धनमपि देहि)। वा. १।२।४।४१ पृ. १५७–१५८.

* 'अयं यजमानः' इति पाठस्य सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे 'अयं सुतासुती यजमान.' इति पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते। वि. १२।२।१२.

क अयं सहस्रमानव इति ऋचा प्रगीतयैव द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानं कर्तव्यम्॥

अर्थैकत्वाद् विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात्। ९।२।८।२९ वर्णकं २॥

भाष्यं—— एवं वा। (द्वादशाहे दशमेऽहनि पत्नीसंयाजोत्तर मानसस्तोत्रात् प्राक् आहवनीयोपस्थाने। 'पत्नी. संयाज्य प्राञ्च उदेत्य अयं सहस्रमानव इत्यतिच्छन्दसा आहवनीयमुपतिष्ठते' ताण्ड्य ४।९।१) क्व चित् कर्मविशेषे श्रूयते 'अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते' इति। अत्रायमर्थः सांशयिकः। किं अप्रगीतया उपस्थातव्य, उत प्रगीतयेति। किं प्राप्त ? प्रगीतया अप्रगीतया वा। कुत. ? अविशेषोपदेशात्। प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीताऽपि इय मेव। उभयथा हि ता समामनन्ति। तस्मान्न विशेष आदर्तव्य इति। न चेद्विशेषः स्तुतिपरत्वात् ऋक्सामयो विकल्प इति।

टुप्—'अयं सहस्रमानवः इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते' इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययः अप्रगीतायामपि। उपस्थानं स्तुतिं वा प्रगीताऽपि निर्वर्तयेत् अप्रगीताऽपि। तस्मात् विकल्पः।

वचनाद् विनियोगः स्यात्। ३०॥

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता। कुतः ? वचनात्। किं वचनं ? 'अयं सहस्रमानव इत्येतया' इति प्रकृतवचनः शब्दः। प्रगीता च सामवेदे प्रकृता। सा एतयेति सबध्यते। ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते। सत्यं, प्रगाणसबन्धार्था तु सा। नहि अपठितायां प्रगाण शक्यते कर्तुं इति। ऋक् सामार्थे, ऋचोऽध्ययन सामार्थं गम्यते। नहि अन्तरेण ऋच, सामनिर्वृत्तिर्भवति। अन्तरेणाऽपि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते। न ऋक्, साम आकाङ्क्षते इति। तस्मादेव सामवेदे उपतिष्ठते वा स्तौति वा इत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम्। आह, यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम्। अप्रगीताऽपि हि शाखाऽन्तरे समाम्नायते। सा प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन गृह्येतेति। उच्यते। न वाक्येन ऋक् गृह्यते। प्रतीकग्रहण ह्येतत्। 'अयं सहस्रमानव इत्येतया' इति पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्यः ऋक्शब्दः। स्वपक्षे प्रतीकग्रहणस्य लक्षणा स्यात्। श्रुतिलक्षणा विषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा। तस्मात् प्रगीतया उपस्थातव्यमिति।

टुप्— एवं प्राप्ते ब्रूमः। एतया इति संनिहित वचनः। प्रगीता च संनिहिता। यद्यपि अप्रगीताऽपि संनिहिता, तथापि प्रगीतैव ग्राह्या। कुतः ? यस्मात् अप्रगीतायाः परार्थः पाठः। नहि अपठितया साम शक्यं निर्वर्तयितुम्। ननु अप्रगीताऽपि शाखासु पठ्यते, सा वाक्येन ग्रहीष्यते। उच्यते। तस्याः प्रकरणेन संबन्धः कल्प्यः। इतरत्र तु क्लृप्तः। एतया इत्यपि नैव संनिहितवचनः (शब्दः) बाध्यते।

सोम— पूर्वत्र विकल्पाभावेऽपि इह विकल्पः इत्युत्थितेः संगतिः। अप्रगीतायाः संहिताग्रन्थे (साम. ४५८) पठितत्वेन प्रगाणार्थ एव पाठः, संहिताग्रन्थस्य ऋक्स्वरूपावधारणद्वारा प्रगाणार्थत्वात्।

शृतश्रुतिः धर्मलक्षणार्था, शृते शृतसहचरितधर्मके इति ।

कुप्--- धर्मान्विकं पयः शृतमित्युच्यते । श्रपणेन च सहचरिता धर्मा यस्मिन् वत्सापाकरणादयः तदिद शृतसहचरितधर्मकं पयः ।

शा--- 'अनेकार्थविधायित्वात् कर्मान्तर-विधिर्भवेत् । प्राप्तकर्मानुवादेन नानेकार्थविधिः क्षमः ॥' उच्यते । 'प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तर-चोदना । शक्तीभ्यस्तदाच्छिद्य द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥'

सोम--- प्रयोजनं पूर्वपक्षे अकालेपक्रान्तदर्शप्रयोगं त्यक्त्वा संकल्पप्रभृति कर्मान्तर कर्तव्यम् । सिद्धान्ते तु अकालेपनान्तदर्शप्रयोगः एव देवताऽन्तरसयोजनरूप विकारयुक्तः समापनीय. । तथा पूर्वपक्षे चरुत्वस्य विधेय त्वात् असानाय्ययाजिनोऽपि इन्द्राय प्रदाने विष्णवे शिपिविष्टाय च चरुर्भवति । सिद्धान्ते तु पुरोडाश एवेति ।

वि--- 'इष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यदुत देवताः । पूर्वास्त्याज्या, विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥, प्रकृत प्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना । देवताः प्रकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥'

भाट्ट--- दर्शपूर्णमासयो. 'यस्य हविर्निरुप्त०' इति श्रुतम् । तत्र निमित्तं तावत् चन्द्राभ्युदयावच्छिन्नदिने प्रारम्भ इति वक्ष्यते । स च निमित्तत्वाभाव्येनैव दर्शस्य इत्यपि सिद्धमेव । नैमित्तिक पुनरत्र किं कर्मान्तर, उत गुणान्तरयुक्त तदेव इति चिन्तायां वाक्यभेदापादक गुणात् कर्मान्तराण्येव अत्र त्रीणि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । नहि अग्न्यादयो देवताः, दातृत्वादयस्तद्गुणा, मध्यमादीनि द्रव्याणि, अष्टाकपालत्वादय. तद्धर्माः, दधिशृतयो अधिकरणत्व, चरुत्वं च, इति अनेकार्थविधान प्राप्ते कर्मणि सभवति । न च अष्टाकपालकत्वस्य आग्नेये प्राप्तत्वेन अविधान, तत्र प्राप्तत्वेऽपि ऐन्द्राग्ने अप्राप्ततया विधेयत्वावश्यकत्वात् । न च दानादिपदानां यौगिकत्वात् सामानाधिकरण्यादेव अग्न्यादिपदार्थेषु अन्वयोपपत्ते दातृत्वादिगुणविशिष्टाग्न्यादिविधान, 'आग्नेयोऽष्टाकपाल.' 'पञ्चदशानि आज्यानि' इत्यादिवत् इह असमस्तपदानां क्रियाव्यतिरेकेण परस्परान्वयस्य अनुपपन्नत्वात् । अत एव 'प्रकृतमध्यमादिद्रव्योद्देशेन देवताऽन्तरमानविधिः' इत्यपास्त., देवतातद्गुणरूपानेकविधौ वाक्यभेदतादवस्थ्यात् । किंच 'एव स्वविध्यादिवाक्ययो. द्रव्यद्वयोद्देशात् वाक्यभेदः, न चासौ स्वीक्रियते' इति तन्त्ररत्नोक्तं युक्तं प्रमाणाभावात्, सर्वत्रैव तदापत्तेश्च । किंच, मध्यमादिषु यच्छब्दप्रयोगेण प्रकृतग्रहणेऽपि दधिशृतयो तदभावात् प्रकृतग्रहणे प्रमाणाभावेन उद्देश्यत्वानुपपत्तिः । न च तथापि प्रयोगान्तरमात्रस्यैव स्वीकारेण कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । निमित्तस्य विनियोगान्वयित्वस्यैव यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) स्थापितत्वेन अत्र प्रयोगान्वयिगुणाभावेन वाजिनवदेव तद्भेदानुपपत्ते. । अत एव उत्पत्त्यन्वयिनो गुणस्य कर्मभेदकत्वादेव न् वाजिनवदेव भावनामात्रभेदकत्वम् । अतः पञ्चशरावबदेव कर्मान्तराण्येव तत्तद्-द्रव्य-देवताविशिष्टानि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते । तत्प्रकृतिभूततण्डुलाना च 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्' इत्यनेन मध्यमादिभावेन त्रिधा विभाग. प्रयोगान्तःपातितया विधीयते, न तु देवताऽपनयादि, तथात्वे लक्षणाऽऽपत्तेः, देवताऽन्तरविधित्वेनैव तत्सिद्धौ अपनयविधिवैयर्थ्याच्च । अत एव सस्कारविधित्वादेव प्रसिद्धत्वात् 'ये मध्यमा.' इति यच्छब्दोऽप्यनुवादः । दधिशृतयोश्च न मन्मतेऽपि अधिकरणत्वेन विधि. । तथात्वे प्रणीताकार्यपरत्वेन सह श्रपणस्य अर्थसिद्धत्वात् अभ्युदितेष्टिप्रकरणस्थसहश्रपयती त्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अनेन हि न सर्वेषां भिन्नदेवताकानामपि हविषा एककालावच्छेदेन सहश्रपण विधीयते, एकप्रयोगविधिवशेनैव तत्प्राप्ते. । अतस्तेन सप्रति पञ्चदेवताकाना सहश्रपण विधीयते । अत एव एतद्वैयर्थ्यभियैव उत्पत्तिवाक्ये दधिशृतयो. नाधिकरणत्वेन विधि, किंतु करणत्वेनैव । लक्षणाऽपि सिद्धान्तवत् न दोष· अत चरुत्वाधिकरणत्वयो. अर्थप्राप्तत्वादेव अविधानम् । एतेषा च नैमित्तिकाना कर्मणा स्वकाले क्रियमाणदर्शाङ्गत्व प्रकरणात् । तच्च अकालोपक्रमनिमित्तदोषनिर्घातार्थत्वाच्च द्वादशाधिकरणन्यायेन (१२।३।५) विकल्प्येत । यदि तु अकाले अनुष्ठितस्य अविहित-

शिपिविष्टाय शृते चरु, ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं, येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरु' इतिवचनविहिताया पशुकामेष्टावपि च अपनयविध्यभावादेव कर्मान्तरम्। यच्छन्दस्तु लोकप्रसिद्ध्यनुवादकतयैव कथंचित् तत्र व्याख्येयः। अतश्च अपनयविधिरेव पूर्वदेवतासंबन्धं पूर्वयागानामपनयन् तेषां देवताऽन्तराकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तत्र देवताऽन्तरसंबन्धं उपपादयन् क्रियाऽन्तरत्वं प्रतिबध्नाति, प्रकृतानामेव च मध्यमादीनां दधिपयसोश्च भावनाऽन्तरे उपादेयत्वमापादयति। 'यदि अगृहीतं हविरभ्युदियात् एषैव व्रतचर्या, यदि गृहीतं हविरभ्युदियात् अथो तर्हि एतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् दधि पयश्च' इत्यादिलिङ्गाच्च अयमर्थो विज्ञायते। तेन मध्यमादिभेदेन आग्नेयस्य वारत्रयमावृत्तिः, दधिपयोयागयोस्तु स्थविष्ठाणिष्ठसाध्याग्नेयाभ्यासेन सह तन्त्रेण करणं, 'सह श्रपयति' इति वाक्याच्च श्रपणमपि तेषां समप्रतिपन्नदेवताकानां सहैव। अत एव दधिशृतयोः श्रपणाप्राप्तावपि साहित्यविध्यन्यथाऽनुपपत्त्यैव श्रपणं शाखासाहित्यवशेन तत्प्रहरणवत्। साहित्यं हि येन विदावश्यक, तत्र समप्रतिपन्नदेवताकत्वात् प्रदानवेलाया तेन तदावश्यकत्वे श्रपणवेलायामपि तस्यैव साहित्यप्रतियोगित्वकल्पनात्। अतश्च अभ्युदितेष्टिः न कर्मान्तरं, अपितु निमित्ते नैमित्तिकं, तद्यागानामेव भावनाऽन्तरं स्वकाले क्रियमाणदर्शप्रयोगाङ्गं, तस्यैव अकाले प्रारम्भनिमित्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं, अकाले प्रारम्भस्य दोषजनकत्वं सामान्यमुखेन, अत्रैव वा 'प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं' इत्यादिवाक्यशेषात् अवगन्तव्यम्। एवं व्यावर्तनाभ्यासदर्शनं 'यदि बिभीयात् अभि मोदेष्यतीति, महारात्र एव हवींषि निर्वपेत्, फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीत, अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात्, अर्धं न, यदि अभ्युदियात् तेनातञ्च्य प्रचरेत्, यदि न, प्रातरेतेन ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति अकर्मान्तरत्वे उपपद्यते। बिभीयात् शङ्केत। महारात्रे चन्द्रोदयात् पूर्वम्। उपासीत प्रतीक्षेत। आतञ्चनार्थं स्वकाले क्रियमाणदर्शार्थदध्यातञ्चनार्थम्। अर्धं न किंतु तत् अभ्युदिते एवेत्थं विनियुञ्जीत, न च तत् सानाय्ययागे एव। तेन आतञ्चनार्थे निहितेन। एतेन आतञ्चनार्थे स्थापितेनैव। इति हि तस्यार्थः। तद्यदि कर्मान्तरं स्यात्, तदा तेन अकालप्रारम्भनिमित्तदोषपरिहाराय दर्शार्थमुत्पादितेन दध्ना कर्मान्तरकरणानुपपत्तेः स्वकालक्रियमाणदर्शस्यैव तेन करणापत्तेः, तत्र हविरन्तरोत्पादाप्रसक्तौ तत्र आतञ्चनाप्रसक्तेः, अर्धविध्यनुपपत्तिः। कर्मान्तरे च दध्यन्तरस्यैव संस्कारविशिष्टस्य उत्पादनापत्तेः, दर्शार्थोत्पादितस्य दध्नः प्रसक्त्यभावात् अर्धविधानानुपपत्तिः।

यत्तु मूले क्रियान्तरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधानात् लौकिकस्यैव असंस्कृतस्य दध्नो ग्रहणापत्तेः दर्शार्थोत्पादितस्य प्रसक्त्यभावः इत्युक्तं, तत् 'सह श्रपयति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः तुल्यत्वेन हविष्ट्वेनैव विधानस्य आवश्यकत्वादुपेक्षितम्। सिद्धान्ते तु प्रायश्चित्तस्य दर्शत्वानपायात् अत्रैव सर्वस्य दध्नः प्रसक्तौ स्वकाले क्रियमाणदर्शे च दध्यन्तरोत्पादनार्थे आतञ्चनप्रसक्तौ अभ्युदयशङ्कायां निमित्ते आतञ्चनसाधनत्वेन अर्धमात्रविधिरुपपद्यते। अर्थान्तरस्य अर्थादेव अभ्युदितेष्टौ प्राप्तत्वात् अनुवादो विधिर्नेत्यन्यदेतत्।

मण्डन—'देवताऽभ्युदयेऽन्या स्यात्।'

शंकर—'अभ्युदये च न कर्मभित्।'

* अभ्युदितेष्ट्यधिकरणे, नैवात्र अनेकगुणा विधीयन्ते, किं तर्हि विद्यमानस्यैव हविषो मध्यमभागाभिदातृत्वविशिष्टा भावना प्रकृतयागसंबद्धा विधीयते इत्यादिवार्तिकेन प्रकृतदर्शयागाभेदेऽपि तदवच्छिन्नभावनाऽन्तराभ्युपगमेन वाक्यभेदः परिहरिष्यते। सु. पृ. ७७३.

* अभ्युदितेष्ट्यधिकरणसमर्थनम्।

बाल—षष्ठाध्याये 'यस्य हविर्निरुप्त॰ शृते चरु' इत्यत्र प्रकृते दर्शकर्मणि देवतातद्गुणचरुत्वविधौ वाक्यभेदात् कर्मान्तरं इति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तितं मन्त्रार्थवादादौ 'शिपिविष्टो विष्णुः' इत्यादिसामानाधिकरण्यात् विशिष्टा भगवती देवता अस्ति। दातृ-प्रदातृ-शिपिविष्टशब्दानां च यौगिकत्वेन श्रुत्यैव अग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यात् पदद्वयप्रतिपादितं विशिष्टं देवता-

प्रयाजानूयाजदेवतानामुभयासां अभिधानम् । अत एव 'यदयाड् देवानामाज्यपानामिति, तत् प्रयाजानूयाजानाम्' इति शाखान्तरीयं वचनं न्यायसिद्धानुवादरूपमुपपद्यते । तस्मादप्रयाजे उदयनीयेऽपि न तल्लोपः । संकर्ष. ४।३।१३.

● अयाश्चाग्नेरिति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति । भा. १२।१।१।८.

● 'अयुगया युगया मुष्टीलुनाति' इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः बर्हिर्लवनमुक्तम् । तत्र प्रतिमुष्टि 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति लवनमन्त्रावृत्तिः, न तु सकृत् पठनम् । (अयुक् विषमसंख्याकान्, युक् समसंख्याकान् दर्भमुष्टीन्) । वि. ११।४।१५.

● अयुतं गवा अभिषेचनीये (राजसूयगते सोमयागविशेषे) ददाति । भा. ११।४।२।७, ● अयुतं गवा अश्वसहस्रं च पौण्डरीके यागे दक्षिणेयम् । १०।६।१।७। ६३-६८.

● 'अयोमुखं पिण्डच्छेदन' इत्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते (किंतु मुखं अयसैव कृष्णायसमयं यस्य, तादृशं पिण्डस्य छेदकं प्रतीयते) । भा. ८।३।२।५.

● अरणी आधानिके अग्नौ निष्प्य मथित्वा सर्वेण मथितेन गार्हपत्यः स्थापयेत्, न तु सर्वे । संकर्ष. ३।२।१, ● अरणिभेदः अग्निभेदेन न भवति । अजस्रपक्षे तु अरणिभ्रमम् । ३।२।२२, ● अरणिसमारोपणोत्तरं परिहरमाणस्य ज्वलनस्य लौकिकत्वमेव, न वैदिकत्वम् । ३।२।९

अरण्यचन्द्रिकान्यायः । अरण्ये चन्द्रिका व्यर्था उपभोक्तुरभावात् । रमणाभावे यत्र रमणी शृङ्गाररचना, तत्रास्य संचारः । अत एव 'स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः' इत्युक्तिः सगच्छते इति । साहस्री. ९५९.

अरण्यरोदनन्यायः । अरण्ये इव रोदनं यथा व्यर्थं भवति तद्वत् । साहस्री २०६.

● अरण्यस्थदण्डवत् । अरण्यदण्डस्य फलोपधाननैयम्याभावेऽपि स्वरूपयोग्यत्व (कारणताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं) अस्त्येव तथा विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः । भाट्ट. ६।१।१ पृ. २१८.

● अरुणपराशरा नाम शाखिनः । तेषां परिचर्येषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति 'ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्मास्ते सर्वेष्टीनां अग्नीषोमीयस्य च' इत्यारभ्य यावत् सर्वाः प्रकृतिविकृतयोऽनुक्रान्ताः इति । (परिचर्यः नाम ग्रन्थविशेषः) । भा. ७।१।१।८. ● अरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य कल्परूपत्वात् । वा. १।३।६।११ पृ. २३१. ● 'अरुणया' इति गुणस्य नियमविधिः । बाल. पृ. २४. ● अरुणया इति शब्दः यस्मात् करणत्वविभक्त्या समुच्य अरुणिमानं निर्दिशति, तस्मात् अरुणिमा करणम् । सु. पृ. १४२१. ● अरुणया इत्यत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसम्बन्धो लभ्यः । वा. ३।१।२।३ पृ. ७५२. ● 'अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' इति ज्योतिष्टोमे श्रुतम् । तत्र अरुणाशब्दो अरुणगुणवचनः अरुणत्वजातिवचनो वा, न तु विशिष्टव्यक्तिवचनः । तृतीयया च शक्यस्यैव करणत्वमुच्यते, न तु तदर्थं द्रव्यलक्षणा । भाट्ट. ३।१।६, ● 'अरुणया क्रीणाति' इत्यत्र आरुण्यस्यापूर्वसाधनीभूतक्रयार्थत्वे प्रमाणत्रयं (श्रुतिवाक्यप्रकरणानि), तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वं, न त्वन्ययोः । ३।३।७ पृ. २५५, ● 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणाति' इत्यादौ व्यक्तिः नैव पदात् भासते, जातिगुणयोरेव व्यक्तिपरिच्छेदद्वारा क्रयान्वयोपपत्तेः । लिङ्गसंख्ययोरपि सामानाधिकरण्येन श्रुतैरी जातिगुणसबन्ध, अतः सम्बन्धविधयैव तत्र व्यक्तिबोध । १।३।१० ● 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या' इति परस्परेण असम्बद्धानामपि क्रीणातिना अभिसम्बन्धात् एकवाक्यत्वम् । वा. ३।१।६।१९ पृ. ७६९, ● 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या' पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यां स्वरूपतो गुणावयवाभिन्ना लक्ष्यन्ते । ताभिरवयवविद्रव्यमुपलक्ष्यते । तच्च समासार्थो भवति । ३।१।६।१२ पृ. ६७८. ● 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति अरुणिमा क्रये एव एकहायन्या निविशते, न तु कृत्स्नप्रकरणे । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६७३. ● 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति ज्योतिष्टोमे

लक्षणमात्रमितरत् । १४ ॥

भाष्यं— अथ यदुक्तं, निरुप्तसंयोगो भवति 'यस्य हविर्निरुप्तं' इति, लक्षणमात्रं एतत् निरुप्तमिति । कस्मिंश्चित् पदार्थे तस्य प्रवृत्ते इत्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । १५ ॥

भाष्यं— अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति 'स यदि अगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रज्ञातमेव, तदेषा व्रतचर्या, यत् पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चन तत् कुर्वन्ति, मतिमुञ्चन्ति वत्सान्, तानेव तत् पुनरपाकुर्वन्ति, तानपराह्णे पर्णशाखया अपाकरोति, यद्यैषाद: प्रज्ञातमामावास्यं हविः एवमेव तत्, यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथा. तर्हि कुर्यात्, एतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान्' इति अगृहीते हविषि अन्यं विधिं ब्रुवन् गृहीतेऽपि अनिरुप्ते वा अभ्युदये प्रायश्चित्तं दर्शयति ।

शा— अकालप्रवृत्तिमात्र निमित्त इति प्रागपि निर्वापात् अभ्युदये ज्ञाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ।

सोम— उपांशुयाजस्येव इहापि अक्रिया इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । 'अभिरभागे' (पा० १।४।९१) इति लक्षणे अभिः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगनिमित्तद्वितीयान्तपदप्रतिपाद्य हविः लक्षणत्वेन चन्द्राभ्युदयस्य विशेषणं भवति ।

वि— 'ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत।, उक्तेराद्यो, ऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेरविवक्षया ॥'

भाट्ट— 'यस्य हविर्निरुप्त' इति श्रवणात् निर्वापोत्तरकालीनचन्द्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वात् अमावास्याया च सूर्योदयात् प्रागेव इष्टयारम्भविधानात् निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदयज्ञाने नेदं प्रायश्चित्तम् । इति प्राप्ते, 'हविरभ्युदियात्' इत्येतावतैव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहणस्य अविवक्षितत्वात् अभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारम्भस्यैव निमित्तत्वं लाघवात् । पौर्णमास्या च नित्यत्वादेव निमित्तत्वानुपपत्तेः परिशेषादेव दर्शविषयत्वम् । अतश्च निर्वापात् प्रागपि प्रक्रममात्रेण प्रायश्चित्तम् । अत एव 'यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्' इति लिङ्गमपि उपपद्यते ।

मण्डन— 'अनिरुप्तोदयेऽपीज्या ।'

शंकर— 'निर्वापश्चाविवक्षित. ।'

* अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणम् । वि. ३।२।१२.

* अभ्युपगममात्रात् नहि हेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । बृहती. पृ. १३०.

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् । १०।१।१८।५९॥

दर्शपूर्णमासयोः 'वेदेन भस्मना अङ्गारानभ्यूहति' इति श्रुतम् । सौर्ये चरौ तत् चोदकेन प्राप्तं कर्तव्यं न वेति विचारे कर्तव्यं इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् । 'न वाऽर्थान्तरसंयोगात्' इतिसूत्रात् न-शब्दोऽनुवर्तते । चकारः पूर्वोक्तपृथुत्वश्लक्ष्णत्वाभ्या समुच्चयार्थः । सौर्ये चरौ अभ्यूहः 'वेदेन सह भस्मना अङ्गारान् अभ्यूहति' इत्यनेन उक्तः न कर्तव्यः । उपरिपाकार्थत्वात् अभ्यूहस्य । पाकसामीचीन्याय पुरोडाशस्य उपरि भस्मसहितानामङ्गाराणा स्थापनं क्रियते स. अभ्यूहो नाम । स च चरौ नावश्यकः, इति न कार्यः । के.

* अभ्रान्ते च भ्रान्त्यभिधानं प्रमादपि पापीयः । बृहती. पृ. २२७.

* अभ्र्यादाने चतुर्णां मन्त्राणां समुच्चयः अग्निचयने । ('अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः' इत्यमरः) । वि. १२।३।१४. * अभ्र्यादानमन्त्राणां समुच्चयान्ते कर्मसंनिपातः, न प्रतिमन्त्रं विकल्पः प्रथममन्त्रान्ते वा । तत्र प्रथममन्त्राणा करणत्व सस्कारद्वारा, अन्त्यस्य साक्षात् । मन्त्रास्तु देवस्य त्वा०, अभ्रिरसि० बभ्रिरसि०, हस्त आदाय० इति चत्वारः । के. * अभ्र्यादानसमर्था मन्त्राः मन्त्राभिकरणोदाहरणम् । भा. १।२।४।३१पृ.१४९.

* 'अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिना देहधारिणी ॥ अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥ तत्र पक्षाउभौ मासः शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदशैव ताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पूर्णिमान्ताश्च शुक्लगा. ॥' इत्यादिवचनात् तिथिर्नाम अमार्कगत्चन्द्र-

स्विष्टकृदिडं सानाय्याद्वदीयते । वा. ३।५।२।१३.
* 'अमावास्याया निशि यजेत' अत्र रात्र्योष्टी इष्टिर्विहिता। सा च दर्शकर्मतन्त्रमध्यपातिनी, परंतु न दर्शाङ्गम् । वि. १२।२।५, * अमावास्याया 'पञ्चहोताऽमावास्यायां' इति पञ्चहोत्रा हविरभिमर्शनम् । 'अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम्'। २।७।४. * अमावास्याया पूर्वेद्युरपकृष्टा वेदिः हविरभिवासनान्तान् धर्मान् नापकर्षति, प्रमाणाभावात् । विशेषवचनस्य सामान्यावबोधनस्य बाधात् वेदेरपकर्षः । भा. ५।१।१६।२९, * अमावास्याया पौर्णमास्या वा ऐन्द्राग्नादयो विकृतयः कर्तव्याः 'य इष्टया पशुना वा०' इत्यादिवचनात् । ताश्च सद्यस्कालाः । ५।४।७।२४.

§ अमावास्यायां प्रागुदयात् यागस्योपक्रमः ॥ 'अन्वाधानमाग्नेस्य वचनादन्यकालत्वेऽपि तदितरतन्त्रप्रक्रमस्य कालभेदे मानाभावात् अङ्गानां प्रधानसमानदेशकालत्वनियमात् अहन्येव प्रक्रमः। इति प्राप्ते, 'यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्' इत्यभ्युदितेष्टेर्निमित्तत्वेन कीर्तनान्यथाऽनुपपत्त्या दर्शेष्टेर्निश्यपि प्रक्रमस्य कल्पनाऽवश्यभावात् पौर्णमास्या च कल्पकाभावात् उदिते आदित्ये तन्त्रप्रक्रमः, प्रागुदयादमावास्यायाः । संकर्ष. ३।१।४.

* अमावास्यातन्त्रं प्रतिपदि अहनि (समापनीयम्) । भा. १२।२।५।१५, * अमावास्यातन्त्रस्य निशियज्ञे प्रसङ्गः, परंतु इध्माबर्हिः पृथक् कार्यं अग्न्यन्वाधानं च देवतार्थम् । १२।२।५।१४–१८.

* अमावास्याविकारे साकंप्रस्थायीये आग्नेयादनन्तर सानाय्यं दर्शयति, नोपांशुयाजम् । भा. १०।८।१७।६१, * अमावास्याविकारे साकंप्रस्थायीये उपांशुयाजो न श्रूयते । १०।८।१७।६१.

* अमावास्याशब्दः कालवाचकः । कर्मणि तु लाक्षणिकः । वि. ४।४।८. * अमावास्याशब्दः त्रिषु आग्नेयादिषु यः समुदायस्तत्र (वर्तते) । भा. ४।४।११।३४.

* अमापममांसं चतुर्विंशं (अयपिंशं इति पाठे) मनसी दर्शपूर्णमासयोः उपरवधारिने । वि ६।४।१२.

* 'अमुमेवादित्यं' इति सौर्यविधिशेषार्थवादे एकवचनेन देवतैक्यव्यपदेश. । अतः सूर्यः देवता अस्य इत्येकवचनान्तेनैव विग्रहः । अतो देवतैक्यात् औषधद्रव्यकत्वाच्च सौर्ये आग्नेयस्यैव विध्यन्तः । वि. ८।१।१६.

* अमूर्तः अर्थः क्रियायाः साधनं भवितुं नार्हति । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६७९, ६८१. * अमूर्तस्य अपि द्रव्याश्रितत्वेन द्रव्यद्वारा कारकत्वोपपत्तिः । सु. पृ. ७३८. * अमूर्तस्य सस्कर्तुमशक्यत्वात् । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१५.

* अमृतार्थत्वम् । 'यथाऽमृतार्थत्वम्' (१०।८।१८।७० सूत्रांशः)। "यथा उपस्तरणाभिघारणयोः अमृतार्थत्वं 'अमृतं वा आज्यं, मर्त्यं हविः, यदुपस्तृणाति अभिघारयति अमृताहुतिमेवैना करोति' इति । " यथा अमृतार्थत्वं तथा अजामिकरणं उपांशुयाजस्य प्रयोजनम् । (जामिः उत्साहशून्यता । अजामिकरणं उत्साहजननम्) । भा. १०।८।१८।७०.

* अमेध्यदर्शने मन्त्रो दीक्षितस्य 'अबद्धं मनः०' इति । देशभेदेऽपि अमेध्यत्वावच्छिन्नस्यैकत्वात् न मन्त्रावृत्तिः । वि ११।४।१८.

* 'अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण.' इति स्मार्तहोमे, 'दर्विहोमं कुर्यात्' इति श्रुत्युक्ते च प्रयोगात् 'दर्विहोमः' इति श्रौतस्मार्तयोरुभयोरपि नामधेय, न स्मार्तस्यैव । वि. ८।४।२.

* 'अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति । अग्निश्चिद्धि ष्माऽतसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥' (ऋग्. १।१६९।३) इति अगस्त्यार्षम् । तेन किल इन्द्रः अमरत्वं धनं च प्रार्थित. । तथा च उपरितन्यां ऋचि 'त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दाः' इति श्रूयते । तदेव अस्यामृचि अनुषङ्गेण द्रष्टव्यम् । इयं च छन्दोमद्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे विनियुक्ता । तत्र अम्यक् इति अमाशब्दः अव्ययं साहित्यवाची, यतः अमात्यः इति भवति । अमा सह अञ्चति इति अम्यक् । सा ते इन्द्र ऋष्टिः आयुधविशेषः पाणिस्थेन्द्रः । अस्मे इति अस्माकम् । सनेमि पुराणम् । अभ्वं सोमम् । मरुतो जुनन्ति क्षिपन्ति । अग्निश्चिद् इति उत्तरार्धः ।

न्वयितया परस्परान्वयसामर्थ्याभावात् 'नीलोत्पलमानय' 'नीलघटेन जलमाहर' इत्यत्र समासानुपपत्तिः। न च पार्ष्ठिकपरस्परान्वयात् सामर्थ्यमुपपाद्यं, तस्यैव दुर्वचत्वात्। नहि पार्ष्ठिकः परस्परान्वयबोधः शाब्दः, सकृदुच्चारितस्य गुणशब्दस्य क्रियया द्रव्ये च पर्यायेणान्वयासंभवात्, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्। न च प्रथमं शब्दमर्यादया गुणगुणिनोः क्रियाऽन्वयेऽवगते पश्चात् तयोः परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावावगमात् परस्परान्वयानुसंधानं मानसिकं कल्प्यते इति वाच्यम्। गुणगुणिनोः परस्परान्वयो हि समासप्रयोजकः, तथाविधशब्दयोरेव समासविधानात्। तद्वाचकनीलघटशब्दयोस्तु श्रूयमाणयोः क्रियाऽन्वितत्वात् न परस्परमन्वयः। अतः कल्पितयोस्तयोः पार्ष्ठिकान्वयात् श्रूयमाणयोरपि सामर्थ्यं वक्तव्यम्। तत्र किं गुणगुणिवाचकयोः शब्दयोः विभक्त्यन्तयोरेव कल्पनं, उत विभक्तिरहितयोः, किंवा समस्तयोः? नाद्यः विभक्त्यन्तयोः कारकविशिष्टप्रतिपादकयोस्तयोः मिथःसम्बन्धायोगात्। न द्वितीयः, विभक्तिरहितयोः प्रयोगानर्हत्वात् समासानुपयुक्तत्वाच्च, 'सुप् सुपा' इत्यादिना विहितस्य कर्मधारयसमासस्य नीलघटशब्दयोः असुबन्तयोरनुपपत्तेः। न तृतीयः, समस्तपदानुसंधानेन परस्परान्वयरूपं सामर्थ्यं ज्ञेयं, सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समासः इत्यन्योन्याश्रयात्। अपि च सर्वत्र तादृशबोधद्वयकल्पने तदनुरोधेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने पुनः कल्पितशब्दान्तरानुसंधानकल्पने च महत् गौरवं, इति अरुणाशब्दस्यापि शक्तितुल्यनिरूढलक्षणया गुणविशिष्टपरत्वं स्वीकृत्य क्रयानुवादेन विशिष्टकारकस्य विधानात् न कोऽपि दोषः। न च अरुणाशब्दस्य गुणविशिष्टपरत्वे कथं एतदधिकरणप्रवृत्तिः इति वाच्यम्। तत्प्रवृत्तेरपि सूपपादत्वात्। तथाहि, अरुणाशब्दस्य गुणविशिष्टे द्रव्ये लाक्षणिकत्वमात्रावलम्बेन पूर्वपक्षप्रवृत्तिः पूर्वपदे-बोपपाद्या, शक्तितुल्यलक्षणासाधनेन सिद्धान्तप्रवृत्तिः।

सूत्रं तु एवं योज्यम्— ऐकार्थ्यात् क्रियापदस्यैकत्वात् अर्थैकत्वे एकवाक्यत्वे सति वाक्यभङ्गो न न्याय्यः। अतो द्रव्यगुणयोः द्रव्यप्रधानस्य एकहायनीशब्दस्य गुणोपसर्जनारुणाशब्दस्य च नियमः सामानाधिकरण्येन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकयोः क्रये अन्वयः स्यात्। इति दिक्। सोऽयं प्राभाकर-वैयाकरण- याज्ञिकानुमतः पन्थाः। कु. ३।१।६।१२ पृ. २५४-२५९. * 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति वाक्ये द्रव्यानुक्तेः आरुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एव अन्वयप्रतिपादकं अरुणाधिकरणम्। भूषणसारे धात्वर्थनिर्णये कारिका २. * अरुणाऽधिकरणे (३।१।६।१२) गुणस्य विनियोगः कथ्यते। स च श्रुत्या। वा. ३।१।४।७ पृ. ६६५. * अरुणाऽधिकरणे गुणानां श्रुतरोपिण्योगेन व्यवस्था अभिहिता। के. * अरुणाऽधिकरणे नियम्यमानस्य स्वशब्देनोपादानं न न्यायशरीरान्तर्गतम्। किंतु यथाकथंचिदुपादानमेव। बाल. पृ. १६७. * उक्तं च भट्टदेवेन अरुणाधिकरणे अभिधानशक्तेरेव अभिधेयाविनाभावोपस्थापितार्थतात्पर्याया: लक्षणागतित्वं इति। भाट्टालंकारे पृ. ३१. * ननु अरुणाधिकरणे द्रव्यविधानमुक्तं भाष्यकारेण 'उपसर्जनार्थो विधीयते' इति। उच्यते। प्रकरणात् सर्वार्थे प्राप्ते प्रैषानुवचनयोर्निर्दिश्यते, एवं नास्ति विरोधः। वा. ४।२।६।१८ पृ. १२३७. * ननु आग्नेयता इति भावप्रत्ययात् संबन्धस्यापि अविभक्तता उक्ता प्रतिभाति। सा च सम्बन्धवाच्यत्वस्य अरुणाऽधिकरणे निषेत्स्यमानत्वात् अयुक्ता इत्याशङ्क्याह। सु. पृ. ४६२. * नहि विधीयमानायस्तः न्यः गुणेन संबध्यमानं द्रव्यं विशिनष्टि इत्युक्तं अरुणाऽधिकरणे। वा. ३।१।७। १४ पृ. ७१५. * सामानाधिकरण्यगम्यस्यान्वयस्य अरुणाऽधिकरणे वाक्यीयत्वाभिधानात्। सु. ३।७. पृ. ७०, * प्रथमप्रयोगस्थः 'तद्विशेषणैः संबध्यमानत्वात्' इति हेतुः, जातिगुणशब्दानां 'गौः शुक्ल., अरुणा स्त्री' इति व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणलिङ्गान्वयिनामपि आकृत्यरुणाऽधिकरणयोः व्यक्तिद्रव्यवाचित्वनिरासात् अनैकान्तिकः। पृ. १४६०. * यदपि गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्ति अतस्तत्संबन्धदर्शनात् अभिधानमिति तदपि आकृत्यरुणाऽधिकरणयोः उभयथाऽपि दर्शनात् निराकृतम्। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९४०, * समन्वयप्रकरणे सति संशयादोषपरिहारो अरुणाऽधिकरणवत् (अभिक्रमणाधिकरणे ३।१।१०।१९-२०) द्रष्टव्यौ, फलतोऽपूर्वत्वात् वाक्येन

वि— 'गानस्य नियमो नोत, विद्यते बह्व्युपस्थितौ।, नाम्नानद्यतोऽस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥' तस्मात् प्रगीतया उपस्थानम्।

भाट्ट— क चित् कर्मविशेषे (गवामयनगते द्वादशाहे दशमेऽहनि) 'अय सहस्रमानवः' इतीय ऋक् प्रगीता अप्रगीता च पठिता। पुनश्च (पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य-) 'अयं सहस्रमानव इत्येतया (इत्यतिच्छन्दसा) आहवनीयमुपतिष्ठते' (ताण्ड्य. ४।९।१) इत्यनेन विनियुक्ता। सा द्विविधया (द्वय्या विधया) पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते। इति प्राप्ते, अप्रगीतायाः प्रगाणार्थं एव पाठः। नहि अनवधारितस्वरूपाया ऋच गानं अर्थावबोधो वा सम्भवति। प्रगीता तु अनन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्या। यः प्रगीताया एव शाखाऽन्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थ एव, इति न शाखाऽन्तरीयप्रमाणाख्यसंस्कारविरोध.। ७.

मण्डन — 'उपस्थानं प्रगीतया।'

शंकर— 'प्रगीतोऽय सहस्रेति।' अय मन्त्रः।

* 'अयजुषा वत्सानपाकरोति' 'अयविनगति गा दोग्धि' इति ग्रासवत्सापाकरणाद्यनुवादेन यजुरादिपर्युदासविधिरेव इति पूर्वपक्षे उक्तम्। भाट्ट. ९।४।८.

* 'अयज्ञिया वै माषाः वरकाः कोद्रवाः' इत्यत्र अयज्ञियाः इति अनर्हार्थप्रत्ययेन साधनत्वमाननिषेधात् विशेषविहितातिरिक्तस्थले अर्थतैव माषादिप्रतिषेधप्रतीतेः न प्रतिनिधेयाः। द्रव्यसामान्याभावे तु ग्राह्या एवेति ध्येयम्। भाट्ट. ६।३।६ * 'अयज्ञिया वै माषाश्चणकाः कोद्रवाः' 'मौद्गं चरुं निर्वपेत् श्रीकाम' इत्यत्र मुद्गाभावे माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति मुद्गकार्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात्। निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच। इति चेन्नैवम्। 'अयज्ञिया वै०' इति माषादिधान्यस्याऽयज्ञियत्ववचनस्य तन्निषेधे पर्यवसानात्। तस्मान्नाहा माषाद्याः। वि. ६।३।६.

क्ष अयनेषु चोदनाऽन्तरं संज्ञोपबन्धात्। २।३।४।५॥

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यामनन्ति— 'दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः' 'साकम्प्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः' 'संक्रमयज्ञेन यजेतान्नाद्यकामः' इति। तत्र संदेहः किं दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात् फलं, उत कर्मान्तरमेवंजातीयकं इति। कर्मभेदापवादभूता गुणस्य निमित्तार्थता कुत्रास्ति कुत्र नास्तीति निरूप्य इदानीं फलार्थताऽपि गुणस्य कर्मभेदापवादभूतदध्नेन्द्रियाधिकरणप्रतिपादिताऽपि अधिकाशङ्कानिरासार्थं पुनः प्रतिपाद्यते। अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिः। गुणाकृष्टो हि विधिः कर्मपरित्यागेन गुणमेव फले विधत्ते। यथा— 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादौ। न चेह दध्यादिवत् पृथक्सिद्धो गुणः कश्चित् प्रतीयते, दाक्षायणयज्ञसाकंप्रस्थायीयसङ्क्रमयज्ञशब्दाना क चित् गुणविशेषे प्रसिद्ध्यभावात्। तेन 'प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य नित्यमिष्टं विशेषणम्' इत्यनेन न्यायेन विश्वजिदादिपदवत् यागनामधेयत्वमेवामीषाम्। तथा च सति अविधेयत्वान्नाम्नः तदवच्छिन्नं कर्मैव फले विधीयते इति संज्ञातः एव कर्मभेद.। ननु संज्ञाऽधिकरणे पृथक् श्रुता हि संज्ञा 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिः, पश्चात् यजतिना सम्बध्यमाना भेदिकेत्युक्तम्। यजिसमभिव्याहृता तु संज्ञा न भेदिकेत्यभ्यासाधिकरणे एव निरूपितम्। अतः कथमत्र 'दाक्षायणयज्ञेन यजेत' इत्यादिका यजिसमभिव्याहृता संज्ञा भेदिकेति। उच्यते, अनन्यपराख्यातसमभिव्याहृता हि संज्ञा सत्य न भेदिका, आख्यातस्यैवानन्यपरत्वेन तत्र भेदकत्वात्। इह तु आख्यातस्य फलपरत्वेन प्रकृतकर्मप्रवेशासंभवात् संज्ञैव संज्ञाऽन्तरावरुद्धे कर्मणि प्रवेशमलभमाना कर्मभेदिकेति। एतच्च एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धमेव तत्र प्रतिपादितमित्यवधातव्यम्। तेनायनेषु दाक्षायणयज्ञादिषु चोदनाऽन्तरं कर्मान्तरमेव ज्योतिष्टोमविकारभूतं फले विधीयते, न तु गुणात् फलमिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते,

विकारो वा, प्रकरणात्। ८॥

अयमभिप्राय.। भवेदेवं, यदि दध्नेन्द्रियवत् गुणसंक्रान्तो विधिर्न भवेत्। तथाहि, प्रत्येक तावदग्निहोत्रवत् दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म प्रत्यभिज्ञायते। गुणश्च यद्यपि दध्यादिवल्लोकप्रसिद्धो न प्रतीयते, तथापि वाक्य-

संपद्यति ' इति लिङ्गस्य दर्शनात् दाक्षायणयज्ञादीनां विकारत्वं सिद्धं भवति। कर्मान्तरत्वे तु पञ्चदशभिर्वर्षैः त्रिंशत्संख्यासंपत्तिर्नोपपद्येत । तस्मान्न कर्मान्तरम् । श्रुतिस्तु स्पष्टार्था ।

गुणात् संज्ञोपबन्धः । १० ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा सज्ञोपबन्धात् कर्मान्तरं इत्युक्तं (२।३।४।५) तत्रोत्तरमाह सिद्धान्ती । संज्ञोपबन्धस्तु न कर्मान्तरत्वात्, किंतु गुणात्। अयनं इति आवृत्तिरुच्यते। दक्षस्य यजमानस्य इमे ऋत्विजः दाक्षाः । दाक्षाणामयनं दाक्षायणम् । कः पुनर्दक्षः ? य उत्साही । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणः । साकंप्रस्थायीये च दधिपयः-कुम्भीनां सहप्रस्थापनं गुणः । एवं आहवनीयसमीपे संक्रमणं संक्रमः गुणः संक्रमयज्ञे । एवं गुणात् दाक्षायणादियज्ञानामुपबन्धः ।

समाप्तिरविशिष्टा । ११ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा ' समाप्तं च फले वाक्यं' (२।३।४।७) इति, तत्रोत्तरमाह । समाप्तिः वाक्यपर्यवसानं अविशिष्टम्। यानि अन्यानि वाक्यानि निःसंशयानि गुणात् फलस्य विधायकानि पर्यवसितानि ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ' इत्येवमादीनि, तैरविशिष्टानि न विशिष्टानि विलक्षणानि, किंतु तुल्यान्येव तैस्तानि दाक्षायणादिवाक्यानि । अत्रापि गुणात् फलमुच्यते । तस्मात् दाक्षायणयज्ञादीनि अयनानि दर्शपूर्णमासयोः विकारः । न कर्मान्तराणि इति सिद्धान्तः । के.

* अयनेषु चोदनाऽन्तरं सज्ञोपबन्धात् (२।३।४।५) इत्यधिकरणे दाक्षायणयज्ञस्य दर्शपूर्णमासानन्यत्ववर्णनात् । कु. ३।४।२।१०.

ﷺ अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । वि. वि. पृ. १०४ । इति आभाणकः । यत्र एकस्मिन् सकटे प्राप्त एव, अपरं सकटं निपतति तत्रायं प्रयुज्यते । गण्डः गडुलः शरीरे रोगात्मको मांसपिण्डो य उत्पद्यते बहिर्गुल्मः स उच्यते । स एव यावत् दुःखदः । तदुपरि च पुनः स्फोटः । इति दुःखपरम्परैवेति आभाणकार्थः । के.

ﷺ अयस्कान्तन्यायः । अयमुदासीनत्वे 'कर्मप्रवर्तकत्वविवक्षायामवतरति । यथा कूटस्थोऽप्यक्षः अयस्कान्तकल्पः प्रवर्तकः सन् चराचरं जगदुत्पादयति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यमिति । साहस्री. ९१९.

ﷺ अयस्कान्तसूचीन्यायः । निर्धर्मकस्य परमेश्वरस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वाभावात् अयस्कान्तसूचीन्यायेन तत्र आरोपितप्रधानस्यैव तत्त्वतावशात् जगत्कारणत्वं संभवति । श्रीकर. १।१।१९. ब्रसू. . लोहस्य साक्षात् प्रेरकत्वाभावेऽपि यथा केवलसांनिध्यात् तत् अयस्कान्तस्य सूचीं चालयति तद्वत् । के. * अयस्कान्तसूचीन्यायेन दहरादिविद्याद्युपासकानां निरन्तरानवच्छिन्नध्याननिष्ठागरिष्ठानुष्ठानविशिष्टाना चरमशरीरिणा परशिवज्योतिर्लिङ्गैक्यमुपदिष्टम् । श्रीकर. ३।३।१८ ब्रसू., * अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मणः सत्तावशात् प्रकृतिजगत्कारणत्वप्रतिपादकाद्वैतपक्षे दोषात् ... । केवलस्य जडस्य प्रधानस्य अयस्कान्तसूचीदृष्टान्तेन जगत्कारणत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः निर्विशेषत्वभङ्गः । २।१।२९ ब्रसू., * अयस्कान्तसूचीन्यायेन निर्जङ्गद्रासनानां संततशिवाकाराकारितचित्तानां चतुर्विधकर्मनाशो भवतीति निश्चीयते । ४।१।१३ ब्रसू.

ﷺ अयाचितमण्डनन्यायः । अजगरप्रवर्तनवत् याच्ञा विनैव लब्धं वस्तुविशेषमयाचितमित्युच्यते । मण्डनं भूषणम् । अयाचितं च तन्मण्डनं चेति समासः। यथा ईश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयेन धनेन फलभाजः । तद्वत् 'यत्र व्यवहारस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४६२.

ﷺ अयाड् देवानामाज्यपानां इति प्रयाजानुयाजोभयदेवतावादः ॥

स्विष्टकृन्निगदे अयाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि इत्यंशेन प्रयाजदेवता एवाभिधीयन्ते तासामेवेष्टत्वात् । ' यदनिष्टाम्यः ' इत्यस्यार्थवादत्वेनाविवक्षितार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तथात्वायोगात्। अयाडिति भूतार्थकलकारश्रवणात् वाक्यगम्यार्थस्य लिङ्गेन बाधात् । इति प्राप्ते, सर्वकालेष्वपि ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति विधानदर्शनात् इष्टानामनिष्टानामपि स्मरणसंस्कार्यत्वस्याविशेषात्

द्रव्येण एकैकः क्रयः इत्यनुपपन्नं, इत्यैकहायन्यजादिवाक्येषु वाक्यान्तरोत्पन्नैकक्रयानुवादेन गुणविधिः इत्येव युक्तम्। न च एवं सति अरुणावाक्ये प्राप्तक्रयानुवादेन अनेकगुणविधाने वाक्यभेदः इति वाच्यम्। अभ्युदयेऽष्यधिकरणे हि 'ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्यादिवाक्येषु प्रकृतद्रव्योद्देशेन अग्न्यादिदेवताना दातृत्वादिगुणाना च विधौ वाक्यभेदमाशङ्क्य अग्निदात्रादिशब्दाना विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया विशिष्टमेव एकैकमग्न्यादिदेवताकारक विधीयते इति न वाक्यभेदः इति समाहितम्। तथाऽत्रापि आरुण्यविशिष्टैकहायनीविधानात् न वाक्यभेदः। न च तत्र सामानाधिकरण्यात् विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं युक्तं, इह तु अरुणैकहायनीपदयो. सामानाधिकरण्यबाधात् कथ विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं इति पृथग्विध. एव क्रियाऽन्वय. स्यादिति वाक्यभेदो दुर्वारः इति वाच्यम्। अत्रापि सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्। तथाहि, 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति मतुपो लुग्विधानात्, शुक्लादिशब्दाना द्रव्ये लाक्षणिकत्वे तद्वैयर्थ्यात्, उक्तन्यायेन च केवलगुणवाचकानां द्रव्ये शक्त्यनुपपत्तेः निरूढलक्षणैव तेषामभ्युपगन्तव्या। उक्त च वार्तिके 'मतुब्लोपश्च अत्यन्तलक्षणावशात् अन्वाख्यायते' इति (पृ ६८३) 'इह केषु चिदर्थेषु अभिधानवदेव लक्षणाऽपि (लक्षणाशक्तिरपि इति मूले) अनादिकालप्रवृत्तिकत्वेन (प्रवृत्तत्वेन-इति मूले) निरूढा यथा शुक्लादिषु' (पृ ६८३) इति च। निरूढलक्षणा न निरूढशक्तितुल्ययोगक्षेमत्वात् न मुख्यार्थे तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसंधानमपेक्षते। ततश्च अरुणाशब्दस्य पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरिव द्रव्ये श्रुतिवृत्त्यतुल्ययोगक्षेमतया सामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया युगपदेव क्रीणातौ अन्वयात् न वाक्यभेदः। न च अरुणापदे विशेष्यापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात् आरुण्यस्यैव करणतयोपस्थितिः इति वाच्यम्। क्रय प्रति अयोग्यत्वेन तयोपस्थितेरसंभवात्। न च साक्षात्करणत्वस्य अयोग्यत्वेऽपि एकहायनीद्वारा तत्करणत्वसंभव इति वाच्यम्। व्याघातात्। करणत्व हि साधकतमत्वं, तच्च साक्षात्साधनत्वमेव। नहि एतत् परपरया साधकत्वे कथमपि घटते। नापि व्यापारवत्कारणत्वमपि करणत्वं आरुण्यस्य संभवति। तज्जन्यस्तज्जन्यजनको हि व्यापारः। स च एकहायनी वा तत्परिच्छेदो वा? नाद्यः, तस्याः आरुण्यजन्यत्वाभावात्, एकहायनीकार्यक्रयजनकत्वाभावाच्च आरुण्यस्य क्रयजननायोग्यत्वात्। न द्वितीयः, द्रव्यपरिच्छेदस्य क्रयं प्रति जनकत्वस्य साक्षादसंभवात्। न च द्रव्यद्वारा परिच्छेदस्य क्रयजनकत्वमिति वाच्यम्। द्रव्यस्य गुणकृतपरिच्छेदजन्यत्वाभावात्। अनरुणद्रव्यात् व्यावृत्ततया एकहायन्याः प्रतीतिरेव हि आरुण्यकृतः परिच्छेदः इत्युच्यते। न च गुणतः परिच्छेदात् द्रव्ये सामर्थ्यविशेष उत्पद्यते, तद्द्वारा परिच्छेदस्य क्रयजनकत्व, तादृशपरिच्छेदद्वारा च आरुण्यस्य क्रयं प्रति साधनत्वात् करणत्वसंभवः इति वाच्यम्। आरुण्यगुणतः परिच्छेदात् एकहायन्या जायमानः सामर्थ्यविशेषो हि न दृष्टरूपः, अनरुणाया अपि एकहायन्याः क्रयनिष्पत्तिक्षमत्वात्। यदि अदृष्टरूपः, तर्हि अदृष्टद्वारा आरुण्यस्य क्रयसाधनत्वमायाति। तत् वर अरुणाशब्दस्य निरूढलक्षणयाऽपि द्रव्यपरत्वमेव स्वीकृत्य गुणविशिष्टैकहायन्याः एव क्रये करणतया विधानम्। किंच परिच्छेदस्य शब्दानुपादानात् कथ तद्द्वारा आरुण्यस्य क्रये करणतया अन्वय? । अध्याहारे च गौरवम्। न चाक्षेपात् तल्लाभः। नहि एकहायनी परिच्छेदमाक्षिपति, आरुण्यगुणेनापरिच्छिन्नाया अपि क्रयनिष्पत्तिक्षमत्वात्। नापि आरुण्यात् तदाक्षेपः। आरुण्य हि द्रव्यपरिच्छेद विनाऽपि क्वचित् क्रियायामन्वेति, यथा 'घटेऽरुणोऽस्ति' इत्यादौ। अतो न तस्य स्वरूपेण क्रियाऽन्वये द्रव्यपरिच्छेदापेक्षा, किंतु साधनत्वरूपेण क्रियाऽन्वये एव तदपेक्षा। ततश्च क्रयसाधनत्वे आरुण्यस्यावगते तदन्यथाऽनुपपत्त्या परिच्छेदलाभ., लब्धे च परिच्छेदे क्रयसाधनत्वावगमः इत्यन्योन्याश्रय.। किंच गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदमुखेन साधनतया क्रियाऽन्वये 'नीलमुत्पलमानय' इत्यत्र 'नीलेन' इति तृतीया स्यात्, नीलगुणस्य उत्पलरूपकर्मकारकपरिच्छेदमुखेन आनयनक्रियायां साधनत्वात्। किंच गुणगुणिनोः परस्परानपेक्षमेव प्रथमं क्रिया-

च स्वसनन्धोपादानात् । ३।१।१०।१९ पृ ७२९. * अरुणाऽधिकरणवार्तिके बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरेव, न तु लक्षणा इति व्यवस्थापितम्। सोम ३।२।२०. * विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्व इत्यपि असनद्द, अभेदार्थकत्वस्य नैयायिके, प्रत्येकमन्वयस्य च मीमांसके अरुणाऽधिकरणसिद्धस्याभ्युपगमात् । अद्वैत. २।२।११८-५११

* न चारुणाधिकरणन्यायोऽत्र (स्वरे), स्वरान्तरस्य स्वाध्यायसिद्धस्य द्वितीयस्य अदृष्टार्थताप्रसङ्गात् । टुप्. १२।३।८।२१. *अरुणाऽधिकरणन्यायेन 'ऐककर्म्यानियम स्यात्' (अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियम स्यात् ३।१।६।१२) इत्यनेन आरुण्यस्य एकहायन्येकसंख्ययोश्च अन्योन्यनियमात् समुच्चय । बाल. पृ १६६. * अरुणाऽधिकरणन्यायेन करणेतिकर्तव्यतयो संबन्ध । टुप्. ११।१।११ पृ १६२७. * एकहायनीपिङ्गाक्षीशब्दाभ्या यौगिकाभ्या उक्तस्य द्रव्यस्य गोशब्दोक्तायाश्च जाते. अरुणाऽधिकरणन्यायेन समुच्चय । बाल. पृ. १६७ * शब्दवस्तुसामर्थ्ययोर्विरोधे अरुणाऽधिकरणन्यायेन शब्दसामर्थ्यादेव कथंचित् आपादितार्थसामर्थ्यानुगृहीतात् निर्णयो युक्त: (पूर्वपक्षे)। कौ. १।४।२०।३० पृ. २११ * सामानाधिकरण्य च द्वयोरपि एकविषयत्वे कल्प्येत, तेन यदि हि देवदत्तादय सामान्यत पचतिशब्देन अभिहिता, ततस्तै. सामानाधिकरण्य लभ्यते । लक्षणया आकृत्यरुणाऽधिकरणोक्तन्यायेन भविष्यति इति चेत् न, तण्डुलस्थेन पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात् । तत्समवेतमेव हि एकत्वादि लक्षयितु शक्यते, नान्यसमवायि । वा ३।४।४।१२ पृ १३०.